

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ГОЦУЛЯК ВІКТОР ВОЛОДИМИРОВИЧ

**ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ І ІСТОРИЧНА НАУКА,
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, ІСТОРІОГРАФІЯ,
АРХІВОЗНАВСТВО, МУЗЕЄЗНАВСТВО
ТА БІБЛОГРАФІЯ:
термінологічний та понятійний
словник-довідник**

Навчальний посібник

Черкаси – 2015

ББК 63.2 я 21
Г 74

*Рекомендовано до друку вченою радою
інституту історії і філософії
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького.
(протокол № 3, від 25 листопада 2014 р.)*

Рецензенти:

М. І. Бушин, доктор історичних наук, професор, кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

А. Г. Морозов, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Е.Г. Сінкевич, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та закордонної політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Гоцуляк Віктор Володимирович

Г 74 Всесвітня історія і історична наука, історія України, історіографія, архівознавство, музеєзнавство та бібліографія: термінологічний, понятійний словник-довідник: Навчальний посібник. – Черкаси : видавець ФОП Гордієнко Є.І. 2015. – 616 с.

ISBN 978-966-9730-30-5

Навчальний посібник містить терміни, визначення, поняття, факти з всесвітньої історії і історичної науки, історії України історіографії, архівознавства, музеєзнавства та бібліографії.

Видання розраховано на студентів, що навчаються за спеціальністю “Історія” магістрів, аспірантів та викладачів університетів, а також усіх, хто цікавляться понятійним і термінологічним апаратом, проблемами розвитку й станом сучасної історичної науки та споріднених з нею спеціальних історичних дисциплін.

УДК 930 (03)

ББК 63.2 я 21

Г 74

© Гоцуляк В. В., 2015

ПЕРЕДМОВА

Не нехуйте поняттями історичної науки, історіографічними, археографічними, музеєзнавчими термінами та бібліографічними навичками. Їх широке залучення у наукову лексику та в евристичне дослідження засвідчує зрілість майбутнього науковця

Важливим напрямом розвитку сучасної історичної науки є її понятійний апарат, дефініції, категорії і поняття, як самої історії, так і історіографії, архівознавства, музеєзнавства та бібліографії. Історія як наука, яка вивчає розвиток окремих держав і народів та людства в цілому в усій його конкретності й різноманітності пізнається з метою розуміння його минулого і сучасного стану й перспектив еволюції у майбутньому. Отже історія вивчає процес розвитку людства, як наука розповідає про розвиток суспільства і має вагомий понятійний апарат, який поширюється й на групу галузей історичної науки. Органічною частиною історії є розвиток самої історичної науки, яку вивчає історіографія, яка має й національний вимір, зокрема українська історіографія. Її предметом виступають закономірності нагромадження знань і розвитку української історичної думки, становлення та збагачення української історичної науки. Такі самі визначення понять можна навести з архівознавства, музеєзнавства, бібліографії та інших спеціальних історичних дисциплін.

У сучасних умовах термінологічний і понятійний апарат історії віддзеркалює ступінь розвитку її теоретичної, дисциплінарної та організаційної зрілості, рівень стану споріднених галузей знань, як й будь-яких галузей науки.

Втім історія, історіографія, архівознавство та музеєзнавство донедавна потребували демонтажу ідеологічних догматів та світоглядних табу, переосмислення попереднього досвіду, інтерпретації наявного категоріального апарату, відкидання існуючих за радянські часи ідеологічних кліше та упереджень притаманних класовому стереотипу мислення, які находили свій вияв у ідеологемах: “буржуазна історична наука”, “українська буржуазно-націоналістична історіографія”, “реакційна сутність буржуазної історії її історіографії” та ін. В сучасних умовах поступово відбувається поновлення понятійного апарату, наповнення наукової змістовності історії, історіографії, архівознавства і музеєзнавства, перш за все завдяки тісній співпраці і соборності українських істориків. Ця соборність виступає у ролі відкритого діалогу, сповненого альтернативних ідей і підходів, становлення інтелектуального статусу історії “нового її прочитання”, ознайомлення з методологічними новаціями європейської та світової історичної думки.

На межі XX і XXI ст. в Україні почав формуватися новий образ історії та її спеціальних галузей. Сучасний науковий апарат вбирає у себе три групи категорій: а) традиційні; б) новітні; в) специфічні щодо історії, історіографії, архівознавства, музеєзнавства і бібліографії. Сама логіка розвитку цих дисциплін в Україні актуалізує потребу в оволодінні термінологічним й понятійним апаратом, вимагає осмислення та вивчення їх багажу, у тому числі таких галузей гуманітарного знання, як філософія, культурологія, історія літератури, історія науки та ін. Усе це спонукає уважніше придивитися до критеріїв визначення термінів, понять, дифенцій і в цілому понятійного апарату історії та її складових частин.

Студент, магістр, аспірант має переконатися у тому, що понятійний апарат сучасної історії, історіографії, архівознавства, музеєзнавства і бібліографії поєднує традиційні визнані у світі підходи до його змістовного наповнення, з творчою інтерпретацією історико-наукових категорій на ґрунті парадигми єдності гуманітарних та природничих знань. Осмислення категорії і понять у першу чергу пов'язано із самоосвітою, котра, для майбутнього фахівця-історика, разом з іншими складовими підготовки, має важливе значення. Молодий науковець з першого курсу поступово залучається до наукової діяльності шляхом написання рефератів, повідомлень, тез, статей, рецензій, курсових, дипломні та, магістерських робіт. У подальшому із зростанням наукової майстерності це виявляється в підготовці кандидатських і докторських дисертацій. Все це передбачає введення у коло обігу узгоджених науковим співтовариством кате-горій, термінів, понять і визначень та їх досконале володіння. Це актуалізує прагнення історика у своїй науковій творчості, суб'єктивних інтерпретаціях бути зрозумілим і, особливо щодо застосування наукових визначень, термінів та понять.

Термінологічний та понятійний апарат є необхідним атрибутом розвитку самостійного історичного мислення. Тож самоосвіта передбачає досягнення певної мети а саме: а) набуття систематичних термінологічних і понятійних знань сучасної історії та її суміжних галузей в аспекті прикладання творчих зусиль майбутніх професійних істориків, історіографів, архівознавців, музеєзнавців та бібліографів; б) вивчення, розвиток і закріплення вмінь та навичок з метою їх використання у науковій мові та під час написанні курсових робіт і підготовки якісного наукового дипломного дослідження; в) перетворення розумових умінь, тобто доведення до автоматизму запам'ятовування треків понятійного апарату і творче застосування історико-наукової термінології, опрацьовуючи історичний, історіографічний, архівний, музейний, джерельний й документальний матеріал та відповідну літературу; г) бажаний кінцевий результат – якісно підготовлені наукові тези, статті, курсові, кваліфікаційні, дипломні, магістерські роботи, кандидатські та докторські дисертації.

Знання понятійного апарату історичної науки сприятиме удосконаленню способу мислення, який має відповідати загальноєвропейській і світовій науковій парадигмам й сучасним евристичним можливостям та творчим здобуткам багатьох гуманітарних наук. Саме по сучасній інформаційно-понятійно насиченій та методологічно оснащений колії має рухатися сучасна історична, історіографічна, археографічна і музеєзнавча думка спрямована на досконалість бібліографічного оснащення наукового тексту.

Метою пропонованого посібника є надання допомоги самостійно мислячому студенту у оволодінні понятійним апаратом, окремими історико-науковими кате-горіями. Його видання викликана необхідністю донести до студентів-істориків, магістрів і аспірантів певну сукупність необхідних термінів, що сприятиме, не лише загальнотеоретичній підготовці, але й підвищенню якості [20]; І. І. Колесник “Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)” (К., 2000) [23], посібники Г. Бондаренка і, зокрема “Основні поняття і категорії історичного процесу і процесу історичного пізнання” [5-6], Л. Зашкільняка [15-16], у тому числі “Сучасна світова історіографія” (Львів, 2007), Я. С. Калакури “Українська історіографія: Курс лекцій” (К., 2004) [21], словники-довідники з “Всесвітньої історії” і “Історія України” [1-2; 24-25; 28], таке фундаментальне видання, як “Енциклопедія історії України” (т. 1-10) [17], видання “Спеціальні історичні дисципліни”: довідник (К., 2008) [33]; “Українська архівна енциклопедія” [34], видання з музеєзнавства, бібліографії та іншу словниково-довідникову та навчальну літературу. Тлумачення понять і термінів містяться в

навчальній літературі, частково опрацьовані самим автором та за вказаними вище виданнями. Визначення окремих стислих термінів і понять таких дисциплін, як бібліографія, частково архівознавство, музеєзнавство подаються без посилань у тексти на сторінки, а лише на використані видання, зазначеними у списку використаної літератури.

Розпочинається словник-довідник репрезентацією сучасних дидактичних образів (моделей) таких дисциплін, як Всесвітня історія, історія України, історіографія, музеєзнавства, архівознавства та історична бібліографія тобто наявних на сьогоднішній день найбільш повних авторських версій стислих довідниково-енциклопедичних статей. Їх автори особливо увагу звернули на характеристику соціокультурних та інтелектуальних передумов виникнення та еволюції означених дисциплін та специфіку їх розвитку в Україні. До кожної статті подається список базової літератури. Наступна основна частина словника-довідника складається з гасел термінів та понять. Більш широко вони представлені у розділах “Всесвітня історія” і історична наука” та “Історіографія”, частково “Архівознавство”, “Музеєзнавство”, особливо щодо (музеїв у навчальних закладах), стисло “Історія України” та “Бібліографія”.

Зазначене зроблено з надією на те, що допитливий молодий науковець звернеться до них, щоб більше дізнатися про широке коло понять і термінів історичної науки і спорідненої з нею дисциплін. Зібрано більше 2 тис. 200 термінів та понять. Словник-довідник містить, як короткі лаконічні статті, так і розгорнуті докладніші визначальні поняття, розгорнуті статті, котрі необхідно досягнути для розуміння історичних, історіографічних, архівознавчих, музеєзнавчих явищ та бібліографічних понять, їх взаємодії з відповідною термінологією споріднених історичних дисциплін. Наприклад в музеєзнавстві наголос зроблено на організацію роботи краєзнавчих й шкільних музеїв (адже саме вчителів-істориків доводиться керувати музеями у школі).

Власне найбільш ключові поняття і терміни й визначають лице видання. У навчальному посібнику загальний виклад термінологічних і понятійних складових побудований за алфавітом. До них, за доцільністю, подаються посилання на словникову літературу. Відсутність таких – означає узагальнення відомостей самим автором. Якщо слова, які становлять назву статті, повторюються в її тексті, вони позначаються початковими літерами (перша – великою, решта – маленькими). Автором збережено стиль викладу й скорочення слів до яких вдалися фахівці у своїх словниково-довідникових статтях. У змісті для зручності користування словником-довідником, матеріали розміщені за розділами: Всесвітня історія (історична наука), історія України, історіографія, музеєзнавство, архівознавство, бібліографія за абетковим принципом і відповідною нумерацією сторінок.

Творче й вдумливе ознайомлення з термінами й поняттями допоможе успішно закріпити набуті знання, розширить світоглядний й теоретичний компонент майбутнього історика і науковця. Активне впровадження термінів у наукову лексику та науково-дослідну роботу разом сприятимуть підготовці висококваліфікованих фахівців.

ДИСЦИПЛІНАРНІ ОБРАЗИ Всесвітньої історії, історії України, історіографії, архівознавства, музеєзнавства і бібліографії

Історія (від Герц. historia – оповідь про минулі події, про те, що пізнано) – наука, яка вивчає розвиток окремих держав і народів, а також людства в цілому в усій його конкретності й різноманітності, яке пізнається з метою розуміння його минулого, сучасного стану і перспектив у майбутньому. Є однією із суспільних наук, яка відображає важливу сторону людського колективу, його потребу в самоусвідомленні; однією з форм самоусвідомлення людства. Історія як процес розвитку людства виникає з появою людей на Землі, виокремлення їх із природного світу і формування у первісні колективи. Шлях, пройдений людством за сотні тисяч років, показує, що процес його історичного розвитку має об'єктивний характер. На розвиток суспільства впливають багато чинників, що взаємодіють між собою; насамперед виробництво матеріальних благ, тобто засобів для життя людини; рівень розвитку продуктивних сил, стан виробничих відносин і відповідні їм надбудови (державна, правова і т. ін.), географічне положення, щільність і темпи зростання народонаселення, спілкування народів та ін. Кожен із чинників справляють істотний вплив на суспільство, створюють в сукупності необхідні умови для його існування й розвитку.

Матеріальне життя суспільства як об'єктивний бік історичного процесу його розвитку є первинним, а людська свідомість – вторинна щодо нього. Історія суспільства виявляється у свідомій діяльності кожної людини, що становить суб'єктивний бік історичного процесу. Суспільна свідомість людського колективу є відбитком його суспільного буття і передусім досягнутого в ньому способу виробництва. На хід розвитку базисних, матеріальних відносин постійно впливають різні елементи надбудови: політичні відносини, правові форми, політичні, філософські, юридичні теорії, релігійні уподобання тощо. Цей чинник є визначальним у створенні відповідної суспільно-економічної формації. Внутрішнім джерелом розвитку суспільства є суперечності, які постійно виникають і переборюються, – між людством і природою та усередині суспільства.

Подолання перших зумовило відкриття нових сил природи, їх використання в процесі розвитку продуктивних сил. Але головним у прогресі суспільства є переборювання суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами, що в суспільстві становлять спосіб виробництва матеріальних благ. Ці суперечності відображаються у свідомості людей і є причиною появи нових оригінальних ідей. Вони призводять до боротьби певних груп людей, які їх підтримують, та прихильниками нових економічних засад у суспільстві і відповідних елементів надбудови, що сприяє подальшому прогресу матеріальних продуктивних сил. Розв'язання цього принципового конфлікту залежить від багатьох чинників як економічних, так і політичного характеру. Поступовий розвиток людського суспільства має і просторовий регіональний характер.

Історія є наукою про розвиток суспільства. Вона, як і інші науки, впродовж свого розвитку засвоювала досвід багатьох людських поколінь. Збагачувався і розширювався її зміст, відбувався процес інтенсивного накопичення знань. Всесвітня історія стала хранителькою тисячолітніх надбань людства в усіх галузях матеріального й духовного життя. Цей процес почався в глибоку давнину в усній народній творчості, а на межі V-IV ст. до н. е., з виникненням писемності, тривав у писемних пам'ятках.

Упродовж тривалого часу І. мала винятково описовий характер. Безпосереднім об'єктом її уваги були зовнішні головним чином політичні події

людської історії в їх хронологічній послідовності, вивчення окремих аспектів історичного процесу. Пізніше в історичній науці почали виокремлювати суспільства, з'ясувати механізми історичного процесу. Її предметом стало конкретне і розмаїте життя людства в усіх його виявах в історичній послідовності, починаючи з появи людського суспільства і до наших днів.

У вивченні конкретної історії суспільства історична наука спирається на факти минулого й сучасності, в яких відображається об'єктивний процес розвитку людства. Внутрішньою основою історичної науки є накопичення фактів, їх систематизація і вивчення їх взаємозв'язків. Завдяки цьому вдалося зафіксувати взаємозв'язок окремих явищ, типів деяких із них для всіх народів, груп країн, накопичити знання про розвиток суспільства.

Важливою складовою розвитку історичної науки є постійне виявлення усієї сукупності фактів про різні події, явища й процеси, вивчення і висвітлення їх. В. І. значне місце посідають опис і розповідь, завдяки використанню яких з'явилися численні історичні дослідження, присвячені вивченню окремих подій, локальних явищ, різних фактів життя суспільства. Завдання історика полягало у тому, щоб дати максимально точний і стислий опис подій або явищ, які досліджувалися.

Але історична наука повинна зрозуміти і пояснити описувані факти. На підставі аналізу їх у сукупності вона з'ясує сутність спеціальних законів розвитку суспільства, особливості історичного процесу окремих країн і народів порівняно з іншими. Внаслідок цього з'являються теоретичні узагальнення. Порушення цього принципу призводить до спотворення процесу пізнання історії суспільства, що негативно відбивається на якості досліджень. Необхідною умовою є історизм. Ще історики Стародавнього Сходу, античного світу (Геродот, Фулідит, Полібій, Ксенофонт, Плутарх, Тит Лівій та ін.) намагалися дати опис історичних подій у хронологічній послідовності. Пізніше прагнення до історизму виявилось у спробах з'ясувати тенденції історичного процесу, головні етапи його розвитку, їхні зв'язки, розглянути кінцевий результат. Ігнорування принципу історизму призводить до спотворення історичної дійсності, наприклад до безпідставного звеличування минулого, його невинуватого модернізації тощо.

Історична наука пов'язана із соціологією, політологією, економікою, юриспруденцією, філософією, філологією та іншими конкретними суспільними науками, використовує їх досягнення у вивченні різних аспектів життя суспільства або спеціальних його явищ, запозичує теоретичні поняття, категорії, які використовують ці науки. У процесі вивчення історії суспільства і в історичній науці відбувається спеціалізація, виокремлення її частин.

Насамперед це – всесвітня І. (історія первісного суспільства, стародавня І., середньовічна, нова і новітня І.-ї); Історія великих, пов'язаних між собою регіонів (Європи, Близького і Середнього Сходу, Середньої Азії та ін.); Історія окремих країн (Великої Британії, США, Росії, України та ін.); Історія загального і особливого в явищах, які пережили групи країн і народів (Відродження, Реформації і т. ін.). Дослідження окремих сторін історії людства привело до появи таких галузей історичної науки, як економічна, політична, військова історія тощо. Таке розгалуження у своєму поєднанні сприяє ґрунтовному пізнанню всесвітньої історії за її частинами та розділами, аналізу накопичення знань та їх узагальненню.

Ще одну групу галузей історичної науки становлять допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни (архівознавство, джерелознавство, генеалогія, етнологія, історіографія, краєзнавство, музезнавство, нумізматики, ономастика, палеогра-

фія, пам'яткиознавство, сфрагістика, фалеристика, хронологія та ін.), поява яких була зумовлена необхідністю розробки для історії власної методики дослідження. Названі дисципліни вивчають природу джерел, їх зміст, види, кількість, рівень зберігання. Вони розробляють правила відтворення джерел, їхнього датування, перевірки їхніх свідчень за відомостями інших джерел, прийоми виявлення, відбору та вивчення фактичного матеріалу. Органічною частиною І. є дві спеціальні історичні науки археологія і етнографія; окрему групу становлять суміжні дисципліни: І. природознавства та його розділів (фізики, математики, біології, хімії тощо), І. техніки, держави і права, економічних, політичних учень, військового мистецтва тощо. І. розвитку самої історичної науки вивчає історіографія.

І. як суспільна наука виконує важливу громадсько-освітню функцію. Найбільша її цінність для сучасного суспільства полягає в тих її результатах, яких вона досягла в пізнанні закономірностей історичного процесу. Узагальнений нею досвід буття людства дає змогу відділити необхідне від випадкового, загальне від одиничного, сформулювати закони розвитку суспільства. Такий погляд на історію пропонує український історик В. І. Гусев. (У пропонованому словнику-довіднику допитливий читач ознайомиться з визначеннями понять стародавня, середньовічна, нова, новітня історія. Варто зазначити, що традиційно студент-історик приходить на перший курс досягнувши у школі обсяг такої програми з весвітньої історії:

Тема 1. Життя людей за первісних часів. Виникнення людини. Залюднення Європи. Основні теорії походження людини. Поява пралюдей, їх розселення на території Європи, і, зокрема, України. Освоєння давньою людиною теренів Європи. Зміни природних умов. Найвідоміші стоянки на території Європи, і, зокрема, України. Поява людини сучасного типу. “Людина розумна”: розселення, зовнішній вигляд. Життя та заняття. Виникнення рільництва і скотарства. Криза мисливства. Перші землероби та скотарі. Формування суспільства і влади. Зародження ремесла. Найдавніші металурги. Розвиток громади. Первісні системи влади. Перші землероби та скотарі на території України. Трипільська археологічна культура. Господарство, побут і духовне життя носіїв трипільської культури. Скотарі степу. Культура та вірування людей за первісних часів. Поява знань, їх прикладний характер. Поява мистецтва та релігійних вірувань.

Тема 2. Давній Єгипет Природно-географічні умови Єгипту. Ніл. Населення. Об'єднання Єгипту. Влада і культ фараона. Будівництво пірамід. Господарське і повсякденне життя. Суспільство. Зрошувальне землеробство. Повсякденне життя. Ремесла. Структура суспільства. Організація виробництва. Розквіт Давньоєгипетської держави. Перетворення Єгипту на могутню державу в середині II тис. до н.е. Реформа Ехнатона. Війни Рамзеса II з хетами. Занепад Єгипту наприкінці II тис. до н.е. Релігія, міфологія, культура Давнього Єгипту. Давньоєгипетські міфи. Найдавніші культи. “Суд Озіріса”. Релігія в житті єгиптян. Писемність і освіта. Наукові знання. Література. Архітектура та мистецтво.

Тема 3. Передня Азія. Найдавніші держави Дворіччя. Давній Вавилон. Природа і населення Дворіччя. Тигр і Євфрат. Міста-держави III тис. до н.е. Піднесення Вавилону. Хаммурапі та його закони. Господарське і повсякденне життя. Суспільство. Міфи. Ассирія. Ассирія в II тис. до н.е. Утворення та розквіт Ассирійської імперії. Загибель Ассирії. Фінікія. Фінікійські міста-держави. Фінікійські мореплавці. Заснування колоній. Давньоєврейське царство. Заселення євреями Палестини, виникнення Ізраїлю та Іудеї. Царство Давида і Соломона. Рух пророків. Палестина під іноземним пануванням. Халдейське

царство. Утворення Халдейського царства. Розбудова Вавилону. Завоювання Вавилонії персами. Перська держава. Природа та населення Іранського нагір'я. Виникнення Перської держави. Царювання Дарія I. Загибель Перської держави.

Тема 4. Кіммерійсько-скіфський світ. Кіммерійці та скіфи на території сучасної України. Кіммерійці. Скіфи: розселення, заняття, духовний світ. Скіфо-перські війни. Велика Скіфія.

Тема 5. Давні Індія і Китай Давня Індія. Природно-географічні умови Індії. Найдавніша цивілізація в долині Інду. Прихід аріїв. Поява цивілізації в долині Гангу. Господарське та повсякденне життя. Держава Ашоки. Варни. Релігія та культура Давньої Індії. Найдавніші культури. Буддизм. Індуїзм. Культура. Давній Китай. Природно-географічні умови. Господарське та повсякденне життя. Давньокитайські імперії. Велика китайська стіна. Релігія та культура Давнього Китаю. Міфи та релігійні уявлення. Конфуцій і конфуціанство. Культура.

Тема 6. Греція в II – першій половині I тис. до н. е. Природа та географічне положення Балканського півострова і островів Егейського моря. Населення Давньої Греції та доколишніх земель. Мінойська палацова цивілізація. Перекази про найдавнішу історію Греції. Археологічне відкриття Мінойської цивілізації, її основні центри. Розквіт і занепад Мінойської палацової цивілізації. Ахейська палацова цивілізація. Перекази про ахейців. Археологічне відкриття Ахейської цивілізації, її основні центри. Розквіт і занепад Ахейської палацової цивілізації. Греція в XI-VI ст. до н. е. Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера. Господарське життя. Військова організація та структура влади. Поява писаних законів у Греції. Грецька тиранія. Велика грецька колонізація. Давня Спарта. Виникнення спартанської держави. Закони Лікурга. Соціальний та державний устрій Спарти. Посилення Спарти у другій половині VI ст. до н. е. Утворення Афіньської держави. Міфи про давню історію Аттики. Об'єднання Аттики. Закони Драконта. Реформи Солона. Тиранія в Афінах. Повалення тиранії і завершення формування Афіньської держави.

Тема 7. Греція в V-IV ст. до н. е. Греко-перські війни. Перське вторгнення в Грецію. Марафонська битва. Похід Ксеркса. Саламінська битва. Перший Афіньський морський союз. Розквіт афіньської демократії. Утвердження демократії в Афінах за Перікла. Політичний устрій. Афіньське суспільство. Основні принципи афіньської демократії, права і обов'язки громадянина. Пелопоннеська війна. Побуг, традиції і господарювання греків. Грецька культура. Повсякденне життя, звичаї і традиції давніх греків. Сім'я та шлюб, виховання дітей. Грецька економіка. Релігія. Основні релігійні центри. Міфи про богів та героїв. Релігійні свята. Олімпійські ігри. Виникнення науки. Література і театр. Ораторське мистецтво. Архітектура, скульптура. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї та Криму. Найголовніші міста-колонії. Суспільне, господарське та духовне життя в колоніях.

Тема 8. Еллінізм. Криза грецької державності та піднесення Македонії. Політична роздробленість Греції і усобиці в середині IV ст. до н. е. Посилення Македонії за часів Філіппа II. Підкорення Греції Македонією. Східний похід Александра Македонського. Перебіг Східного походу, основні битви. Створення держави Александра Македонського. Елліністичні держави в IV-II ст. до н. е. Елліністична культура. Утворення та розквіт елліністичних держав. Суть еллінізму. Культура і наука.

Тема 9. Давній Рим у VIII – I ст. до н. е. Природа і населення Апеннінського півострова. Виникнення Риму та правління царів. Римська республіка V – середини III ст. до н. е. Римська республіка: організація влади, суспільство. Господарювання римлян. Боротьба плебей і патрицій у Римі. Завоювання Римом Італії. Боротьба Риму за панування в Середземномор'ї. Римська

республіка. II-I ст. до н. е. Війни Риму в Західному Середземномор'ї. Суспільно-політична боротьба в Римі. Римське суспільство II-I ст. до н.е. Диктатура Сулли. Перший триумвірат.

Тема 10. Падіння Республіки та рання імперія. Встановлення диктатури Гаю Юлію Цезарю. Другий триумвірат і загибель республіки. Римська імперія в I-II ст. н. е. Принципат Августа. Правління династії Юліїв-Клавдіїв і Флавіїв. Династія Антонінів. Римська релігія та культура. Римська релігія. Культура доби республіки. Культура імператорського Риму. Література. Основні архітектурні пам'ятки. Мистецтво. Місто Рим і життя його мешканців. Життя столиці. Побут римських громадян, їхні звичаї та традиції. Римська сім'я та виховання дітей. Виникнення християнства. Початкова історія християнства. Ісус Христос. Перші християнські громади. Ставлення римських імператорів до християн.

Тема 11. Пізня Римська імперія. Римська імперія в III ст. н. е. Кризові явища в Римській імперії. “Солдатські” та “сенатські” імператори. Вторгнення варварів. Пізня Римська імперія IV ст. н.е. Реформи Діоклетіана і Константина. Римська імперія в IV ст. н.е. Християнська церква. Оформлення церковної організації. Константин I Великий, його політика щодо християнства. Перші собори. Християнство як державна релігія Римської імперії. Падіння Західної Римської імперії. Варвари і Рим. Захоплення Риму варварами. Утворення “варварських королівств”.

Тема 12. Давні слов'яни та їхні сусіди. Слов'яни напередодні Великого переселення народів. Історичні джерела з історії слов'ян. Прабатьківщина слов'ян. Суспільне, господарське життя і духовний світ давніх слов'ян. Сусіди давніх слов'ян. Римський період грецьких міст-держав Північного Причорномор'я. Боспорське царство. Пізні скіфи на Дніпрі та в Криму. Сармати. Готи та гуни на теренах України. Слов'яни під час Великого переселення народів. Напрямок розселення слов'ян. Зародження слов'янських народів, зокрема українського.

Тема 13. Середньовічний світ Західної Європи. Народження середньовічної Європи. Римський і варварський світи в середині I тис. Франкська держава Меровінгів. Прихід до влади династії Каролінгів. Імперія Карла Великого та її поділ. Людина Середньовіччя. Склад і рух населення. Тривалість життя і “триєць злигоднів”: голод, війни, хвороби. Засоби комунікації. Середньовічний замок. Сім'я, становище жінки, ставлення до дітей. Матеріальний світ і повсякденне життя. Технічні нововведення та винаходи. Зброя та військово спорядження. Житло й хатне начиння. Одяг і мода. Харчування. Суспільство і держава. Нова структура суспільства і теорія трьох станів. Духовенство біле та чорне. Світські феодала та система васалітету. Селянство. Королівська влада і виникнення станової монархії. Середньовічне місто. Виникнення міст, їх населення та зовнішній вигляд. Боротьба городян із сеньйорами, міські комуні. Ремесло й цехи. Торгівля та лихварство. Городянин – людина нового типу.

Тема 14. Релігійно-церковне життя середньовічної Європи. Католицька церква в V-XIII ст. Християнська церква в ранньому Середньовіччі. Християнізація Європи. Посилення папства. Виникнення і діяльність чернечих орденів. Організація папства. Хрестових походів. Духовно-рицарські ордени. Боротьба церкви з еретиками. Папство в XIII – на початку XV ст.

Тема 15. Візантійська імперія. Арабський світ. Утворення Візантійської імперії. Правління Юстиніана. Протистояння ворогам у VII-XI ст., іконоборство. Загибель імперії. Культура Візантії. Арабський халіфат. Аравія та її населення. Мухаммад і виникнення ісламу. Арабські завоювання. Розквіт і занепад Халіфату. Знання та культура арабського світу.

Тема 16. Європейські держави в добу середньовіччя. Скандинавія. Нормани. Походи вікінгів. Виникнення та розвиток Скандинавських держав. Духовне життя. Християнізація скандинавських народів. Франція. Посилення королівської влади. Правління Філіппа IV Красивого. Початок Столітньої війни. Подвиг Жанни Д'Арк. Завершення Столітньої війни та об'єднання Франції. Англія. Англосаксонські королівства і нормандське завоювання Англії. Держава Плантагенетів. Велика хартія вольностей. Виникнення парламенту, народні рухи. Війна Червоної і Білої троянд. Священна Римська імперія. Утворення Священної Римської імперії. Посилення імператорської влади за правління Штауфенів. Німецький “наступ на Схід”. Утворення Швейцарського союзу. Закріплення територіальної роздробленості. Країни Середземномор'я. Італійські міські республіки. Папська область, Південна Італія та Сицилія. Мусульманська Іспанія. Реконкіста і утворення Іспанського королівства.

Тема 17. Культура Західної Європи в V-XV ст. Середньовічні знання та освіта. Витоки середньовічної культури. “Каролінгське відродження”. Схоластика. Школи та університети. Поява дослідних знань. Література і мистецтво. Героїчний епос і рицарська культура. Міська культура. Книгодрукування. Архітектура. Раннє Відродження і гуманізм.

Тема 18. Слов'яни та їхні сусіди. Держави Центральної та Східної Європи. Виникнення слов'янської писемності і держави західних слов'ян. Ян Гус і гуситські війни. Болгарське царство. Угорщина. Польське королівство. Північно-Східна Русь у XII – першій половині XIV ст. Володимиро-Суздальське князівство. Великий Новгород. Монгольське завоювання Русі. Невська битва та Льодове побоїще. Початок збирання руських земель навколо Москви. Утворення та зміцнення Московської держави. Дмитрій Донської і Куликовська битва. Правління Івана III. Повалення ординського іга і народження Московської держави. Державне управління. Культура і повсякденне життя. Турецька держава. Виникнення Османської держави. Завоювання османів. Утворення Османської імперії. Правління Мехмеда II. Удосконалення державного устрою.

Тема 19. Індія. Китай. Індія. Господарське життя. Общини і касти. Делійський султанат. Релігія та звичаї. Наука і культура. Китай. Об'єднання держави. Імперія Тан. Китай під владою монголів. Повернення незалежності, державне управління. Культура.

Тема 20. Великі географічні відкриття: зустріч цивілізацій. Відкриття європейців. Причини й передумови Великих географічних відкриттів XV–XVI ст. Подорожі португальців. Христофор Колумб і відкриття Нового Світу. Перша навколосвітня подорож. Завоювання Нового Світу. Конкістадори у Новому Світі. Перші колонії. Освоєння європейцями Північної Америки. Наслідки Великих географічних відкриттів.

Тема 21. Людина ранньої Нової доби. Матеріальний світ і суспільство. Зміни в суспільстві. Шлюб і сім'я, становище жінки. Технічні вдосконалення. Господарювання, мануфактури, капіталізм. Повсякденне життя Західної Європи. Житло і хатнє начиння. Зміни в харчуванні. Правила застілля. Одяг і мода.

Тема 22. Європейське Відродження. Народження нової культури. Італійські гуманісти. Гуманізм за Альпами. Поява утопій. Політичні теорії. Мистецтво Високого Відродження. Новий тип творчої людини. Італійське Відродження. Мистецтво Німеччини. Мистецтво Нідерландів.

Тема 23. Реформація і контрреформація. Реформація в Німеччині. Німеччина напередодні Реформації. Мартін Лютер і початок Реформації. Народна Реформація. Від народження протестантизму до Аугсбурзького миру. Поширення Реформації та Контрреформація. Реформація в Женеві і поява

кальвіністської церкви. Перехід папства до Контрреформації. Орден єзуїтів. Тридентський собор.

Тема 24. Західноєвропейські держави в XVI – першій половині XVII ст. Франція. Народження абсолютизму. Релігійні війни. Генріх IV. Кардинал Ришельє. Іспанія. Іспанія на межі XV-XVI ст. Правління Карла V. Філіпп II. Занепад Іспанії. Нідерланд- Нідерланди. Нідерланди у складі іспанської монархії. Початок національно-визвольного руху. Гьози і Вільгельм Оранський. Народження республіки. Англія. Зміни в суспільстві. Королівська Реформація. Єлизавета I. Прихід до влади династії Стюартів. Міжнародні відносини. Характер міжнародних відносин. Народження постійної дипломатії. Тридцятилітня війна. Вестфальський мир.

Тема 25. Європейська культура кінця XVI – першої половини XVII ст. Досягнення науки та тягар марновірства. Нові знання про Всесвіт. Пошук нових способів пізнання світу. Досягнення медицини. “Полювання на відьом”. Література й мистецтво. Характер європейської культури. Літературні образи Мігеля Сервантеса. В. Шекспір і театр. Мистецтво доби бароко.

Тема 26. Польська держава і Московське царство. Польська держава. Фільварково-панщинна система. Шляхетська демократія. Утворення Речі Посполитої. Зовнішня політика. Культура. Московська держава. Правління Івана IV Грозного. Смутний час. Воцаріння династії Романових. Росія і українські землі. Культура.

Тема 27. Криза старого порядку. Початок модернізації. Революція XVII ст. і промисловий переворот в Англії. Англія напередодні революції. Карл I. О. Кромвель. Переворот 1668 р. Початок промислового перевороту. Франція. Абсолютизм за Людовіка XIV. Двір Короля сонце. Ж.Б. Кольбер. Війни Людовіка XIV. Французький класицизм. Доба Просвітництва. Витоки й зміст Просвітництва. Французьке Просвітництво. Вплив Просвітництва на суспільство. Література і мистецтво. Зміни в повсякденному житті. Освічений абсолютизм. Пруське королівство. Нова державна політика Фрідріха II. Австрія за правління Марії Терезії. Реформи Йосипа II. Московська держава наприкінці XVII ст. Реформи й зовнішня політика Петра I. Двірцеві перевороти. Епоха Катерини II. Правління Павла I. Культура і повсякденне життя. Сполучені штати Америки. Англійські колонії в Північній Америці. Початок боротьби проти метрополії. Проголошення незалежності. Конституція США.

Тема 28. Країни Сходу. Османська імперія. Османська імперія та її зовнішня політика. Ослаблення Османської імперії. Перське царство. Правління Надир-шаха. Індія. Держава Великих Моголів. Правління Акбара і Шах Джахана. Проникнення європейців у Індію, встановлення англійського володарювання. Релігійне та культурне життя. Китай за правління династії Мін. Імперія Цин. Об’єднання та самозакриття Японії. Культура.

Тема 29. Велика французька революція кінця XVIII ст. Європа в період наполеонівських війн. Французьке суспільство наприкінці XVIII ст. Доба Просвітництва. Причини та початок Французької революції. Декларація прав людини і громадянина. Конституція 1791 р. Встановлення республіки. Якобінська диктатура. Термідоріанська реакція. Франція за Директорії. Наполеон Бонапарт. Франція в період Консульства й Імперії. Кодекси Наполеона. Війни Наполеона. Континентальна блокада. Російський похід Наполеона. Битви під Лейпцигом і Ватерлоо. “100 днів” Наполеона. Територіальні зміни внаслідок Віденського конгресу. Утворення Священного союзу.

Тема 30. Європа й Америка в першій половині XIX ст. Політичне становище в Європі після Віденського конгресу. Національний і революційний

рухи в Європі в 20–30-х роках XIX ст. Велика Британія у першій половині XIX ст. Перша парламентська реформа та її наслідки. Чартизм. Перехід Англії до політики вільної торгівлі. Франція у період Реставрації. Липнева революція і Липнева монархія. Політична роздробленість Німеччини. Втрата своїх позицій Австрією й посилення Пруссії. Суспільно-політичні течії і рухи в Росії. Повстання декабристів. Суспільно-політична думка Європи. “Весна народів”. Революція 1848-1849 рр. у Франції. Друга Республіка. Бонапартистський переворот 1851 р. і встановлення Другої імперії. Загальна характеристика революцій у Німеччині, Австрії, Угорщині та Італії. Причини поразки і наслідки революцій 1848-1849 рр. Утворення незалежних держав у Латинській Америці.

Тема 31. Європа й Америка у добу об’єднання і модернізації суспільства. Боротьба Пруссії і Австрії за переважання в Німеччині. Об’єднання Німеччини в 1871 р. Перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію. Політична роздробленість Італії, піднесення П’ємонту. Два напрями боротьби за об’єднання Італії. Утворення Італійського королівства. Об’єднання Італії. Вікторіанська Британія. Англія – “майстерня світу”. Утвердження лібералізму. Формування ліберальної та консервативної партій. Ірландське питання. Зовнішня політика Англії. США в першій половині XIX ст. Особливості соціально-економічного розвитку. Доктрина Монро та її реалізація. Громадянська війна 1861-1865 рр. Реконструкція Півдня.

Тема 32. Утвердження індустріального суспільства в провідних державах світу. Формування індустріального суспільства в провідних державах Європи і в США. Науково-технічна революція кінця XIX ст. та її наслідки. Виникнення великих корпорацій і фінансово-промислових груп. Монополізація економіки. Нові класи і суспільні верстви. Соціалізм. Марксизм. Перший і Другий Інтернаціонали. Міграційні рухи. Утвердження демократії та громадянського рівноправ’я. Зростання ролі держави в суспільно-економічному житті. Криза Другої імперії у Франції. Франко-німецька війна 1870-1871 рр. та її наслідки. Рубізька комуна. Становлення Третьої Республіки. Політичні кризи 80-90-х років. Формування Французької колоніальної імперії. Німеччина в 1871-1900 рр. Конституція 1871 р. Внутрішня і зовнішня політика Отто фон Бісмарка. Німецька соціал-демократія. Перехід Німеччини до світової політики. Велика Британія в останній третині XIX ст. Втрата Англією промислового лідерства. Внутрішнє становище. Ірландське питання. Криза класичного лібералізму. Тред-юніони. США в 1877-1900-х рр. Економічне піднесення країни, зростання впливу великих корпорацій. Політичне життя, становлення антимонопольного законо-давства. Расова політика, юридичне оформлення сегрегації на Півдні. Робітничий рух. Модернізація Російської імперії. Скасування кріпосного права. Зовнішня і колоніальна політика Російської імперії. Реформи Олександра II та їх наслідки. Росія в пореформенний період. Особливості економічного розвитку. Формування нової соціальної структури. Внутрішнє становище в країні. Народництво. Робітничий рух і формування соціал-демократії. Доба Мейдзі в Японії. Крах політики самоізоляції. Реформування економічного та суспільно-політичного життя. Економічне зростання країни.

Тема 33. Завершення формування сватових колоніальних імперій. Міжнародні відносини в останній третині XIX ст. Завершення територіального поділу світу. Колоніальна політика на Сході й в Африці. Суперечливість наслідків колоніального панування. Зворотний вплив колоній на метрополії. Британське володарювання в Індії. Політика кастового й релігійного розбрату. Повстання сипаїв. Міф про тягар білої людини. Китай у другій половині XIX ст. Тайпінське повстання. Економічне проникнення в країну західних держав. Народи Африки під владою європейських колонізаторів. Міжнародні відносини

в 1871-1900 рр. Геополітичні наслідки франко-німецької війни. Союз трьох імператорів. Загострення англо-німецького колоніального суперництва. Утворення нових незалежних держав на Балканах. Утворення Троїстого союзу і загострення російсько-німецьких відносин. Оформлення англо-франко-російського альянсу. США в міжнародних відносинах. Панамеріканізм. Зовнішня та колоніальна політика Японії.

Тема 34. Культура народів світу наприкінці XVIII – У XIX ст. Духовне життя народів Європи і Америки у XVIII – наприкінці XIX ст. Розвиток науки і техніки. Література і мистецтво. Культура народів Азії і Африки. Повсякденне життя людей. Дозвілля. Наслідки урбанізації. Аристократія, буржуазія і пролетаріат. Родинні стосунки. Фемінізм. Освіта. Релігія і мораль.

Тема 35. Світ на початку XX ст. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку провідних країн світу (США, Велика Британія, Німеччина, Франція Росія та Австро-Угорщина) на початку XX ст. Прискорення економічного, технічного, інтелектуального прогресу. Активізація суспільних та політичних рухів. Початки державного регулювання соціально-економічних процесів. Формування націй. Національні рухи в Індії та у Китаї. Особливості модернізаційних процесів в Японії. Загальна характеристика процесів у країнах Латинської Америки.

Тема 36. Перша світова війна (1914-1918 рр.). Міжнародні кризи та конфлікти на початку XX ст. Створення Троїстого блоку та Антанти. Гонка озброєнь, посилення мілітаризму, шовіністична пропаганда. Причини, привід та початок Першої світової війни. Стратегічні плани противників. Основні та другорядні театри воєнних дій. Військові кампанії та основні битви 1914 - 1918 рр. Технічні вдосконалення в роки війни. Підводна війна. Вступ у війну США. “14 пунктів” В.Вільсона. Вихід Росії з війни. Завершення війни та втрати від неї.

Тема 37. Повоєнне облаштування світу. Паризька мирна конференція. Версальський договір. Створення Ліги Націй. Мирні договори із союзниками Німеччини. Вашингтонський договір 1922 р. та його вплив на співвідношення сил у світі. Сильні й слабкі сторони Версальської системи. Основні світоглядні, політичні та економічні наслідки Першої світової війни. Криза демократії та європейської цивілізації. Зміни в системі цінностей людини. Розпад багатонаціональних імперій і утворення нових незалежних держав в Європі. Зміна статусу жінки в суспільстві у ході війни. Проблема репарацій. Плани Дауеса і Юнга.

Тема 38. Період повоєнної кризи та революцій (1919 – 1923 рр.). Причини, хід та наслідки революція 1917 р. та громадянської війни в Росії. Прихід до влади більшовиків. “Воєнний комунізм”. Діяльність Комінтерну. Листопадова революція в Німеччині 1918 р. Революція 1918 р. в Угорщині. Прихід до влади Б. Муссоліні. Встановлення фашистської диктатури в Італії. Революція в Туреччині. М.Кемаль. Національні рухи в Китаї, Індії, в Африці.

Тема 39. Період стабілізації в Європі та в Північній Америці (1924 – 1929 рр.). Доба “процвітання” у США. Німеччина в період Веймарської республіки. Франція в 20-ті рр. Велика Британія в 20-ті рр. Консерватори і лейбористи при владі. Загальний страйк шахтарів 1925-1926 рр. Створення корпоративної системи в Італії. Утворення СРСР. НЕП. Особливості соціально-економічного та політичного розвитку нових незалежних європейських держав: Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина, Югославія. Румунія та Болгарія після Першої світової війни. Найважливіші досягнення в галузі освіти, науки і техніки. Основні ідеї й течії у розвитку культури. Нові цінності європейців і американців у 20-х роках.

Поява “масової культури”. Нові напрямки в мистецтві та літературі. Визрівання передумов світової економічної кризи.

Тема 40. Світ у період економічної кризи 1929-1933 рр. та подолання її наслідків. Причини, прояви та наслідки світової економічної кризи 1929-1933 рр. (Великої депресії). Пошуки шляхів подолання кризових явищ в економіці й суспільному житті. США напередодні та у роки Великої депресії. Америка за президента Г. Гувера. Президентські вибори 1932 р. і повернення до влади демократів. Економічні та соціальні засади “Нового курсу” Ф.Д. Рузвельта та його основні підсумки. Початок впровадження регулювання економічних процесів. Велика Британія і криза. Спроби реформування Британської імперії. Впровадження системи імперських преференцій. Світова економічна криза в Німеччині. Встановлення націонал-соціалістичної диктатури в Німеччині, економічна, соціальна та ідеологічна політика нацистського режиму. Знищення політичної опозиції. Войовничий антисемітизм. Франція та Іспанія в період кризи. Утворення, прихід до влади та політика урядів Народних фронтів у Франції та Іспанії; їх досягнення, прорахунки та причини розпаду. Вплив світової кризи на соціально-економічне та політичне становище країн Центральної та Східної Європи (Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія). Боротьба між демократичними цінностями та тоталітарними тенденціями. Велика депресія й Радянський Союз. Соціалістичне будівництво в СРСР. Політика “прискореної” індустріалізації і колективізації в Радянському Союзі. Голодомори. Життя пересічної людини в СРСР: радощі, турботи, страхи. Остаточне оформлення тоталітарного режиму, масові репресії 1937-1938 рр. Сутність авторитаризму та тоталітаризму. Китай. Об’єднання країни, встановлення влади Гоміндану. Боротьба проти японської агресії в 30-х рр. Індія. Кампанія громадянської непокори народів Індії в 30-х рр. та її результати. Японія. Основні тенденції внутріполітичної та зовнішньополітичної стратегії Японії в 30-х рр. Арабський світ у міжвоєнний період. Близькосхідна проблема. Латинська Америка. Особливості економічних і політичних процесів у регіоні. Вплив іноземних держав. Протиборство демократичних сил і диктаторських режимів. Найважливіші досягнення освіти і науки. Технічний прогрес, його мілітаристична спрямованість в період підготовки та ведення війни. Основні ідеї та напрямки у розвитку мистецтва в 30 – х рр. XX ст. Відмінності в розвитку культури в демократичних і тоталітарних державах.

Тема 41. Назрівання Другої світової війни. Вплив світової економічної кризи на загострення міжнародної напруженості в умовах 1930-х рр. Зовнішньополітичні пріоритети провідних країн світу у другій половині 30-х років XX ст. Відмова Німеччини від дотримання Версальського договору й підготовка до війни. Агресивні дії Німеччини, Італії та Японії. Формування осі Рим – Берлін – Токіо. Спроби створення системи колективної безпеки. Громадянська війна 1936 – 1939 рр. в Іспанії. Мюнхенський пакт та його наслідки. Крах політики умиротворення. Провал англо-франко-радянських переговорів у Москві (літо 1939 р.). Зближення СРСР з Німеччиною. Радянсько-німецький пакт про ненапад (пакт “Молотова - Ріббентропа”) і його наслідки

Тема 42. Друга світова війна. Причини, характер, періодизація Другої світової війни. Бойові дії на основних театрах воєнних дій в Європі в 1939-1940 рр. Початок та головні битви Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти Німеччини та її союзників. Бойові дії у Південно-Східній Азії та Тихому океані, Північній Африці та Західній Європі. Формування антигітлерівської коаліції. Окупаційний режим та Рух Опору на окупованих територіях. Зростання ролі жінки в умовах війни. Завершальний період війни у Європі та в Азії. Капітуляція Німеччини та її союзників. Політичні, економічні та соціальні

наслідки Другої світової війни для народів світу. Зміна ціннісних орієнтацій людини в умовах війни. Створення ООН. Нюрнберзький і Токійський міжнародні трибунали над військовими злочинцями.

Тема 43. Американський континент: США, Канада та Латинська Америка (1945 – поч. XXI ст.). Утвердження США як північної країни біполярного світу у повоєнний час та зміна ролі США наприкінці XX – на поч. XXI ст. Головні етапи повоєнного розвитку Канади. Латинська Америка. Особливості економічного, соціального та політичного розвитку регіону в другій половині XX – на початку XXI ст. Українці у країнах регіону.

Тема 44. Країни Західної Європи (1945 – поч. XXI ст.). Західна Європа після завершення Другої світової війни. Німеччина. Внутрішньо- та зовнішньополітичний розвиток Німеччини у др. пол. XX - на поч. XXI ст. Велика Британія. Внутрішнє становище і зовнішня політика Великої Британії др. пол. XX ст. – поч. XXI ст. Франція. Соціально-економічний та політичний розвиток Четвертої і П'ятої Республік. Зовнішньополітичні орієнтири Франції др. пол. XX ст. Італія Соціально-економічний і політичний розвиток країни др. пол. XX – поч. XXI ст.

Тема 45. Країни Центральної та Східної Європи (1945 – поч. XXI ст.). Встановлення прорадянських режимів у Польщі, Угорщині, Болгарії, Румунії, Чехословаччині, Югославії. Демократичні революції, особливості їх здійснення. Основні тенденції внутріполітичного розвитку країн регіону 90-х рр. XX – початку XXI ст. СРСР від завершення епохи Сталіна до розпаду СРСР. Росія в 90-х роках XX – на поч. XXI ст. Нові незалежні держави на пострадянському просторі: здобутки, проблеми, перспективи.

Тема 46. Країни Азії та Африки в др. пол. XX - на поч. XXI ст. Розпад світової колоніальної системи. Етапи деколонізації. Шляхи розвитку незалежних держав Азії та Африки. Близькосхідна проблема та шляхи її врегулювання. Японія. Внутрішня та зовнішня політика Японії у др. пол. XX – на поч. XXI ст. Китай. Соціально-економічний та політичний розвиток країни у др. пол. XX – на поч. XXI ст. Індія. Перемога народів Індії в боротьбі за незалежність. Розвиток Індії наприкінці XX – на початку XXI ст.

Тема 47. Міжнародні відносини (1945 – поч. XXI ст.). Передумови, характер, етапи та прояви “холодної війни.” Завершення “холодної війни”. Боротьба з міжнародним тероризмом. Розширення Європейського Союзу та НАТО, місце України в цьому процесі.

Тема 48. Розвиток культури (1945 – поч. XXI ст.). Глобальні проблеми людства. Основні напрямки НТР в др. пол. XX ст. та їх вплив на життя пересічного громадянина. Становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства. Основні тенденції і течії розвитку світової культури. Загальна характеристика глобальних проблем сучасності та ймовірних шляхів їх подолання.

Цей зафіксований багаж знань студент має значно поглибити за роки навчання у вузі. Виходячи з цього розширення історичних знань має відбутися із ознайомленням з термінологією необхідною для майбутнього історика.

У той же час варто звернути увагу на зазначене вище видання “Всесвітня історія”: dtv– Atlas: Довідник (К., 2007) підготовлене такими авторами як Г. Кіндер, В. Хільгеман, М. Герг. У ньому досить раціонально поданий текст і карти з хронологічним описом історичних подій.

Видання відрізняється високою інформаційною місткістю і цінними, як зазначають автори додатковими засобами для вивчення всесвітньої історії. Вони подають історичні факти, події та оцінюють їх. Довідник має таку структуру: Передісторія і рання історія: Розвиток життя. Давньокам'яний вік. Середньо- і

новокам'яний віки. Схід. Бронзовий вік у Європі. Залізний вік, кіммерійці та скіфи.

Високі культури: Єгипет I (3000-1570 до н. е.). Єгипет II (1570-332 до н. е.). Дворіччя I (3-тє тисяч. до н. е.). Дворіччя II (2-ге тисяч. до н. е.). Дворіччя III (1-ше тисяч. до н. е.). Індоевропейці, Кріт (2600-1425 до н. е.). Мала Азія (бл. 2000-546 до н. е.). Палестина I (1500-587 до н. е.). Палестина II (539 до н. е. – 133 н. е.), Фінікія. Китай (1500 до н. е. – 220 н. е.). Індія (3000 до н. е. – бл. 7000 н. е.). Велика Перська імперія (559-330 до н. е.).

Антична Греція: Мікенський період (2500-1150 до н. е.) переселення. Державні форми, релігія. Колонізація (750-550 до н. е.), Іонія (до 500 до н. е.). Пелопоннес (до 500 до н. е.). Афіни (до 500 до н. е.). Перські війни, Афіський морський союз (5-те ст. до н. е.). Культура класичного періоду (5/4-те ст. до н. е.). Афіни за Перикла (462-529 до н. е.). Афіни, Пелопоннеська війни (431-404 до н. е.), Сицилія. Розпад полісів, Македонія (4-те ст. до н. е.).

Античний еллінізм: Олександр Великий (336-323 до н. е.). Війна діадохів (323-280 до н. е.), держави діадохів I. Держави діадохів II. Економіка, культура.

Античний Рим: Ранній період, етруски (1000-500 до н. е.). Держава. Боротьба станів, зовнішня політика (494-300 до н. е.). Середня і Нижня Італія (348-272 до н. е.). Конфлікт з Карфагеном I (264-212 до н. е.). Конфлікт з Карфагеном II (212-202 до н. е.). Схід (200-133 до н. е.). Сім'я громадяни, право, релігія. Мистецтво. Революції, громадянські війни I (133-79 до н. е.). Громадянські війни II (77-44 до н. е.). Закінчення громадянських війн (44-30 до н. е.), принципат. Август (27 до н. е. – 14 н. е.), література I. Імператорський період (14-96 н. е.), література II. Прийомні імператори (96-192), дім Северів (193-235). Солдатські імператори, ломінат (235-305). Константин Великий, наступники (4-те ст.). Економіка. Раннє християнство.

Раннє Середньовіччя: Германці. Слов'яни. Степові народи. Переселення народів (375-568). Перші державні утворення германців (4/5-те ст.). Італія (568-1015). Франки I (485-750). Франки II (751-814). Поділ Франкської імперії (9-те ст.). Франки III: держава, економіка. Франки III: церква, культура, ленні відносини. Англія (до 1066). Нормани. Русь (9-13-те ст.). Іслам I (до 750). Іслам II (750-13-те ст.). Східний Рим (Візантія, до 867). Церква. Чернецтво.

Розвинуте Середньовіччя: Німецька імперія I (911-1024). Німецька імперія II, імперія Оттонів. Німецька імперія III (1024-1075), реформістське папство. Німецька імперія IV (1075-1125). Хрестові походи I. Хрестові походи II. Євреї. Культура. Держава. Франція (987-1270). Англія (1066-1272). Скандинавія (10-13-те ст.). Німецька імперія V (1125-1190). Польща (960-1320). Моравія. Угорщина, Богемія (830-1306). Німецька східна колонізація (12/13-те ст.). Німецька імперія VI (1190-1268). Візантія (867-1204). Китай (4-13-те ст.). Японія (до 13-го ст.).

Пізнє Середньовіччя: Університети, церква (14/15-те ст.). Ганза, Венеція, Генуя (13-15-те ст.). Схоластика, містика, нова набожність (devotion moderna). Міста, території. Іспанія (11-15-те ст.). Англія (1272-1485). Франція (1270-1498). Швейцарія, Бургундія (14/15-та ст.). Німецька імперія I (1272-1378). Німецька імперія II (1378-1493). Німецький орден, Скандинавія (14/15-те ст.). Литва, Польща, Угорщина (14/15-те ст.). Росія (1325-1613). Балкани (13-15-те ст.). Візантія (1204-1453). Османія (1330-1660). Китай (1264-1368), Індія (999-1526).

На зламі епох: Гуманізм. Ренесанс. Економіка. Італія (14/15-те ст.). Німецька імперія (1493-1519). Італія (1494-1516). Винаходи, відкриття; Африка (до 16-го ст.). Давньоамериканські культури. Америка (16-та ст.). Китай (1368-1644). Японія (1338-1639). Індія (1526-1658).

Епоха розколу віри: Церковний лад (15-те ст.). Початки Реформації (Лютер, Цвіглі). Анабаптисти (16-те ст.), Селянська війна (до 1525). Німецька імперія (1521-1555). Імперія Карла V (1519-1556). Кальвінізм, англіканство. Католицьке відродження (16-та ст.). Європа (16/17-те ст.). Іспанія (1556-1659). Нідерланди (1477-1648). Франція (1547-1610), Англія (1485-1603). Польща (1506-1621), Швеція (1513-1629). Німецька імперія II (1555-1618). Тридцятирічна війна I (1618-1629). Тридцятирічна війна II (1630-1648).

Епоха розуму: Бароко. Просвітництво. Франція (1610-1697). Французький абсолютизм (17-те ст.). Німецька імперія (після 1648). Австрія (1663-1740). Англія I (1603-1688). Англія II (1688-1742); віна за іспанську спадщину (1701-1714). Швеція (1632-1721). Росія (1613-1740). Китай (1644-1796), Індія (1658-1750). Америка (17/18-те ст.). Відкриття, винаходи (17/18-те ст.). Франція, Пруссія (1713-1748). Семірічна війна (1756-1763). Росія, Польща (після 1763). Освічений абсолютизм (18-те ст.).

Епоха великої революції: Державні й економічні теорії (19-те ст.). США I (1763-1783). США II (1783-1813). Франція I (1774-1788). Франція II (1789-1792). Франція III (1792-1799). Європа (1792-1799).

Епоха Наполеона: Європа I (1799-1809). Франція (1799-1812). Німецька імперія (1797-1806[09]). Велика Британія (1783-1815). Німеччина I (культура, наука). Німеччина II (1807-1814). Європа III (1813-1815). Європа IV (1814-1815).

Епоха реставрації і революцій: Політичні ідеї. Велика Британія I (1800-1840). Європа I (1815-1830). Німеччина I (1815-1848). Велика Британія II (1815-1848). Франція (1815-1848). Європа II (1830). Латинська Америка (1800-1830). Європа III (1848). Німеччина II (1848). Австрія, Німеччина III (1848-1849). Німеччина IV (1848-1862).

Епоха національних держав: Євреї. Культура, наука. Наука і техніка. Соціалізм. Робітничий рух, соціальна політика Росії (1815-1874). Франція (1852-1871). Італія (1850-1871). Німеччина (1859-1871). Німецька імперія (1871-1914). Балкани (1871-1908). Європа I (1871-1914). Європа II (1815-1914). Європа III (1840-1914). Західна Азія (1736-1914). Індія (1750-1916). Японія (1680-1853), Китай (1797-1911). Латинська Америка (1830-1914). США (1817-1865). Африка (19-та ст.). Епоха імперіалізму: Колоніалізм, розвинутий капіталізм (1880-1914). Робітничий рух. Робітничий рух, пацифізм. Велика Британія I (1814-1914). Велика Британія II (1848-1914). Франція I (1870-1914). Франція II (1830-1914) (йдеться про заснування 2-ї колоніальної імперії – В. Г.). Німецька імперія I (1871-1914). Німецька імперія II (1890-1914). Росія I: внутрішня політика (1874-1914). Росія II (1815-1914). Японія (1853-1912). США (1865-1914). Італія (1872-1915). Балкани (1908-1913).

Перша світова війна: Причини війни, питання провини, Липнева криза (1914). Союзи, мета війни (1914-1918). Західний і східний театри воєнних дій (1914-1917). Другорядні театри воєнних дій, мирні зусилля (1914-1917). Політичні кризи, російська революція (1917). Закінчення війни (1918). Укладення миру (1919-1920).

Період між світовими війнами: Політичні проблеми (1918-1939). Ліга Націй (1919-1946). Європа I (1919-1936). Міжнародний комунізм. СРСР I (1918-1924).

Друга світова війна: “Бліцкріг” (1939-1940). Морська, повітряна віна; економіка (1939-1945). Північна Африка, Балкани (1940-1942). Нацистський антисемітизм і голокост (1933-1945). Російський театр воєнних дій (1941-1942). Опір (1939-1945). Конференції союзників (1941-1945). Північна Африка, Італія, Балкани (1942-1945). Східний і західний театри воєнних дій (1941-1944). Крах Німецького рейху (1945). Тихоокеанський театр воєнних дій (1941-1945).

Сучасна історія від 1945 р.: Міжнародна політика(I. Міжнародна політика II. Проблеми біженців ООН I (1945-1965). ООН (1945-1965). СРСР I (1945-1953). СРСР (1953-1965). Європа I (1945-1965), Близький Схід I (1945-1965). Народні демократії I (1945-1965). Народні демократії II (1945-1965). Народні демократії III (1945-1965). Китай, Японія (1945-1965). Корея, Індокитай (1945-1965). Система союзів (1945-1965). США I (1945-1960). США II (1961-1965), Канада (1945-1965). Європа II (1945-1965). Європа III (1945-1965). Велика Британія (1945-1965), Франція I (1944-1946). Франція II (1946-1965), держави Бенілюксу (1945-1965). Німеччина I 1945-19490. Німеччина II (1949-1965). Німеччина III (1945-1965). Німеччина IV (1949-1965). Близький Схід II (1945-1965). Палестина – Ізраїль (1933-1965). Країни, що розвиваються (1945-1965). Південно-Східна Азія I (1945-1965). Африка I (1945-1965). Африка II (1945-1965). Латинська Америка I (1945-1965). Роззброєння I (1945-1988). Роззброєння II (1989-2004). Система союзів II (1966-2004). Система Союзів III (1973-2004). ООН III, ООН IV (1948-2004). Шлях до об'єднання Європи (1966-1997). Шлях до об'єднання Європи I (1969-2004). Війна, конфлікти, тероризм (1990-2004). СРСР III (1966-1991). Росія, пострадянські держави в Азії (1991-2004). Східна Європа (1966-2004). Пострадянські держави в Східній Європі (1990-2004). Південно-Східна Європа (1966-2004). Держави – наступниці Югославії 1990-2004). Північна Європа (1966-2004). Центральна Європа, Західна Європа (1966-2004). Велика Британія II, Ірландія (1966-2004). Франція III, Італія, Ватикан (1966-2004). Португалія, Іспанія (1966-2004). Мальта, Греція, Туреччина (1996-2004). Німеччина V (1966-1977). Німеччина VI (1966-1990). Німеччина VII (1966-1990). Німеччина VIII (1991-2004). Близький Схід III (1966-2004). Близький Схід IV (1959-2004). Близький Схід V (1966-2004). Близький Схід VI. Південна Азія II (1966-2004). Південна Азія II, Середня Азія (1996-2004). Східна Азія (1966-2004). Південно-Східна Азія II (1966-2004). Південно-Східна Азія III (1966-2004). Південно-Східна Азія IV, Океанія, Австралія (1966-2004). Канада II, США III (1966-2004). Центральна Америка, Карибський регіон I (1966-2004). Карибський регіон II, Південна Америка I (1966-2004). Африка III (1966-2004). Африка IV (1966-2004). Африка V (1966-2004). Африка VI: держави в громадянській війні 1 (1966-2004). Африка IV: держави в громадянській війні 2. Африка IIIV: держави в громадянській війні 3. Африка IX: держави після деколонізації (1966-2004). Довідник доведений по 2004 р. включно. Видання має алфавітний покажчик, символи, умовні скорочення та абрєвіатури. Завдяки своїй універсальності, інформаційній та хронологічній насиченості, просторової наочності та зручності в користуванні цей довідник набув широкої популярності серед учнів та студентів, викладачів та дослідників історії не лише в Німеччині, а й усьому світі. Варто додати, що цей довідник, як вдале раціональне поєднання карт, рисунків, ілюстрацій, ескізів, які хоча й доповнюють довідник, однак мають власну специфічну інформаційну цінність, набув широкої популярності і в Україні після виходу в 2007 р.

Молодий історик має змогу ознайомитися ще й з новітніми виданнями навчальних посібників і врешті-решт усвідомити, що історія, як поняття багатомірне явище. Наявність значної кількості визначень засвідчує підвищений інтерес до них науковців. В системі освіти "Історія" залишається провідним навчальним предметом. Сам термін витлумачується в різних аспектах і все ж історія – це сукупність наявних фіксованих і нефіксованих (усних) оповідей про те, як люди розуміли і розуміють світ, його устрій, про їхні способи життєбудівництва і світобудівництва. Причому під фіксованою оповіддю тут розуміється не лише письмовий текст, але і все, що є знаково-символічним

утіленням людської думки і слова. Таке визначення історії, на думку фахівців, як раз і слугує основою поділу на “доісторичну” і “історичну добу” існування людства. Тобто до історії належить усе, що предметно або документально свідчить про присутність людства на нашій планеті, про його діяльність, світогляд, умови життя тощо.

Відрадним явищем в українській історичній науці є поява за роки незалежності України цілих серій підручників, починаючи від стародавніх часів по наші дні. У підручниках, окрім детального висвітлення розвитку людської цивілізації авторами подаються й термінологічні словники, хронологічні таблиці та ін.

Зокрема Л. В. Войтович, Н. Б. Козак, Ю. В. Овсінський та М. І. Чорний у 2010 році опублікували підручник: “Medium aevum; Середні віки” [8, 502] де М. І. Чорний підготував термінологічний словник, який налічує 90 найменувань. Ю. Овсінський вмістив досить вичерпний список літератури, який складається з джерел, підручників та хрестоматій, загальних праць, праць присвячених соціальній, економічній та політичній історії, війнам та військовій справі, релігії та церкви, культурі і мистецтву, історії окремих країн та ін.

Варто також зазначити, що образ всесвітньої історії не є застиглим. Про це, зокрема свідчать змістовні характеристики нової та новітньої історії зафіксовані у “Енциклопедії історії України”. Наведемо нижче їх повністю.

Нова історія, Новий час, Модерна доба – доба європ. і всесвітньої історії, якій здебільшого відводять часовий проміжок від серед. 15 до кінця 19 – поч. 20 ст., хоч побутує чимало ін. візій та концепцій щодо її хронологічної локалізації, структури та змістовного наповнення. Походження Н.і. як темпоральної конструкції пов'язують із поширенням поняття “modernus” (від лат. Modo – недавно) у 15–16 ст., себто сучасності. Її появу спричинив психологічний, культ, та інтелектуальний зсув у свідомості італ. гуманістів щодо ставлення до античності, яка первісно розглядалася як існуюча культурно-істор. традиція, проте згодом стала вважатися “померлою”, тобто такою, що залишилася в минувшині. Приміром, уже Ф.Петрарка в серед. 14 ст. поділяв минуле на *storia antiqua* та *storia nova* (історію давню й історію нову), а між ними розміщував “темні віки”. Власне, думки щодо розрізнення минувшини як давньої/старої та нової спробували задовго до часів Відродження.

Ще на поч. 6 ст. візант. історик Зосима написав твір “Нова історія” в 6-ти книгах, зокрема, він вважав, що ця доба охоплює період від рим. імп. Гая Юлія Цезаря Октавіана Августа до захоплення Риму вестготським королем Аларіхом 410. Згодом християн, історики 10-12 ст. позначали поточний час як “новий”, щоб відділити його від античності. Проте трьохчастинний поділ історії, в якому ідея сучасності представлена як протиставлення до античності, зокрема як “епоха відродження давнини” – славетного повороту “До витоків” (лат. *Ad fontes*), виник у культ, полі Ренесансу. Рефлексивні зрушення в істор. свідомості європ. мислителів 17 ст. істотно змінили темпоральні уявлення. Відтак сучасність сприймалася як щось кардинально нове (лат. *novum*) щодо класичної давнини. Більше того, упродовж 17 ст. засадна ренесансна ідея про домінацію античності над сучасністю поступилася думці про пріоритет “нового” над “старим” (Ф.Бекон, Т.Гоббс, Н.Мальбранш, літ. дискусії про “давніх” та “нових” у Франції тощо).

Наслідком таких інтелектуальних настроїв стала відома концептуалізація минувшини, представлена в книзі Х.Келлера “Загальна історія в трьох частинах” (1685-98) з поділом історії на давню, середню й нову. Втім, думки про нижню чи висхідну точку “сучасності”, або Н.і., вирізнялися незвичайним розмаїттям, оскільки спиралися на політ., етнополіт., геополіт., соціальні, реліг., культ, та ін.

складові: падіння Константинополя 1453 (Х.Келлер), Піренейський мир між Іспанією і Францією 1659 та повернення 1660 на англ. престол династії Стюартів – Карла II (Г.Болінгброк), асоціативне співвіднесення з поточним для сучасника століттям (Ж. д'Аламбер) тощо. Зазвичай відлік Н.і. пов'язували з відповідними знаковими подіями в контексті тієї чи ін. нац. історії: об'єднання королівств Арагон і Кастилія в єдину д-ву – Іспанію (1479), завершення війни Троянд та початок правління династії Тюдорів – Генріха VII в Англії (1485), відкриття Америки Х.Колумбом (1492), початок Реформації (1517) та ін. У 18 ст. уявлення про сучасність міцно пов'язуються із фронтальним поняттям тогочасної європ. думки – просвітництвом (Вольтер, І.-Г. Гердер, І. Кант, Ш.Монтескьє та ін.).

Поширення філософії історії в 2-й пол. 18 ст. не тільки нав'язало системність в осмисленні минувшини, сучасності та майбуття, а й закріпило трьохчастинний поділ історії, зокрема концепт “Новий час”. Французька революція кінця століття істотно трансформувала саме поняття “сучасність”, яке відтоді виводилося з революц. перспективи. Відтак революція часто-густо розглядалася як початок Н.і. – модерної доби (Ж.Кондорсе, Ж. де Местр та ін.), у призмі якої сприймалася минувшина. Зрештою, наприкінці 18 – у 1-й пол. 19 ст. європ. інтелектуали сприймали сучасність як змагання “нового” й “старого” (Ф.Гізо, А. де Токвіль та ін.). Проте в 1-й пол. 19 ст. діапазон інтелектуальних уявлень про початковий період Н.і. був вельми строкатим: від часів Відродження до епохи Франц. революції кінця 18 ст. Цілісні концепції Н.і. постали лише в 2-й пол. 19 ст., позаяк ця доба ототожнюється не стільки з певними періодами минувшини, скільки з політ. і соціальним ладом, екон. системою, к-рою, становищем і правами особистості, світоглядними орієнтирами та ін. характеристиками сусп. буття. Отож із Новим часом пов'язують формування націй, виникнення нац. д-в, капіталіст. госп-ва, колоніалізму, перетворення середньовічного підданого на громадянина, а також поширення сцієнтизму як неодмінної складової наук, мислення.

У 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. концептуалізація Нового часу нав'язується до пошуку певного змісту переходу від середньовіччя до модерної доби. У рад. історіографії 1920-х рр. початок Н.і. пов'язувався з розвитком капіталіст. укладу в Зх. Європі та першими бурж. революціями в Голландії в 2-й пол. 16 – на поч. 17 ст. й Англії в серед. 17 ст. Від кінця 1930-х рр. офіційно визнано межею відліку Н.і. в рад. іс-торіописанні стала Англ. бурж. революція серед. 17 ст., а весь Новий час жорстко був поділений на два періоди: 1) від Англ. революції серед. 17 ст. до революції комунарів 1871; 2) від Паризької комуні 1871 до Російської революції 1917-1918. Натомість у зх. істор. думці найпоширенішими є візії, в яких Н.і. розпочинається від Ренесансу та Реформації. Зокрема, виокремлюється ранньомодерний час до пром. революції поч. 19 ст., яка докорінно змінила соціальну структуру, к-ру й світосприйняття, та, власне, Н.і. до кінця 19 чи навіть поч. 20 ст., напр., до Першої світової війни (Е.Гобсбаум і його теза про довге 19 століття”, 1789-1918).

Структура Н.і. досить складна й суперечлива в різних возіях, особливо з перспективи того чи ін. нац. історіописання відповідно до масштабу, обсягу та способу представлення, позаяк така концептуалізація спирається на багатоманітну диференціацію періодів чи епох 15-19 ст.

Відродження або Ренесанс як окремий період європ. минувшини виділив Ж.Мішле в 17-том-ній “Історії Франції” (1833-67), у якій обстоював думку, що в 15-16 ст. стався великий світоглядний переворот – “відкриття Людини” та “відкриття Світу”. Світська спрямованість, гуманістичне світосприйняття, культ, переосмислення спадщини класичної давнини розглядаються як своєрідні атрибути Відродження, яке виникло й найяскравіше проявилось в Італії ще на

межі 13-14 ст. (Проторенесанс). Із Ренесансом до соціальних і культ, практик 15-16 ст. увійшла віра в безмежні можливості людини, її волю та розум, повсюдне заперечення схоластики й аскетизму, ідеали гармонійної, розкутої та креативної особистості, краси й гармонії дійсності, звернення до людини як до вищого сенсу буття, світовідчуття цілісності та виразної закономірності Всесвіту. За доби Ренесансу ширяться ідеї неоплатонізму і пантеїзму, втілюються знакові наук, й культ, досягнення: геліоцентрична система в астрономії (М.Коперник), засади сучасної анатомії (А.Везалій), книгодрукування (Й.Гутенберг), розширюються геогр. межі відомого світу (В. да Гама, Х.Колумб, Ф.Магеллан та ін.), починається колонізація нових земель у Північній і Південній Америці, Африці й Азії.

Помітне місце в концептуалізації Н.і. посідає доба Великих географічних відкриттів від серед. 15 до серед. 17 ст., яка впровадила назву “Новий світ” щодо Південної та Північної Америки. Втім, іноді цю епоху продовжують до кінця 18 - поч. 19 ст., коли були встановлені просторові обриси Австралії. За висловом рос. історика М.Карєєв, з 1492 розпочинається “океанічний період” всесвітньої історії, який і складає зміст Нового часу, на відміну від античності (“середземноморський”) та середньовіччя (“морський”).

Своєрідним рубежем європ. історії вважають період Реформації, який досить часто розглядають не стільки в хронологічному сенсі, скільки в розумінні переломної, критичної межі духовного й реліг. буття, що породила протестантизм (англіканство, баптизм, кальвінізм, лютеранство, цвінгліанство та ін.). Реакцією на протестантські рухи стала Контрреформація Рим. катол. церкви протягом 40-х рр. 16 –1-ї пол. 17 ст., яка призвела до реліг. чи громадян. війн 2-ї пол. 16 ст. і “увінчалася” Тридцятилітньою війною 1618-48 низки європ. д-в. Водночас розгортаються госп. й торг, перетворення, зокрема славнозвісна “революція цін” 16 ст., та з’являються перші мануфактури 2-ї пол. 16 ст.

Більше того, реформаційний проект породив формування нових світоглядних засад, системи цінностей і мотивацій, які “освятили” складання капіталіст, відносин (візія “протестантської етики” М.Вебера). Передусім істотно трансформувалася соціальна структура європ. д-в, в яких на істор. сцену виходить т. зв. третій стан. Поширилися політ, перетворення, розпочався перехід від абсолютизму до різноманітних варіацій конституціоналізму, зокрема парламентського правління, приміром, в Англії наприкінці 17 ст. Істотно змінилася госп. структура, в якій промисли, ремесла та цехи витіснило мануфактурне вир-во. Помітних метаморфоз зазнала міжнар. торгівля, зокрема, особливу роль відіграли купецькі компанії – знаменита брит. Ост-Індська компанія в Індії та Пд.-Сх. Азії, голл. Вест-Індська в Зх. Африці, Північній та Південній Америці й ін., які стали своєрідним прологом до постання великих колоніальних держав.

Важливу роль у концептуалізації Нового часу відіграє історія міжнар. відносин, зокрема, наприкінці 17 – на поч. 18 ст. Європа вступає в новий період зовнішньополіт. взаємин. У цей час середньовічна епоха “універсального порядку” в Європі, спертого на сплав Священної Рим. імперії з Римо-катол. церквою, поступається добі т. зв. континентального балансу сил великих д-в: Англії, Іспанії, Франції, Росії, Австрії, Пруссії й Туреччини. Порушення рівноваги між цими країнами у 18 ст. спричиняло війни, зокрема за Іспанський (1701-14) і Австрійський спадок (1740-48), Семилітню війну 1756-1763 та ін. Ця візія була достатньо популярною навіть після доби наполеонівських війн, хоч до неї включали вже 6 чи 5 “великих держав” (після занепаду Іспанії та Туреччини). Напр., швейцарський історик Я.Буркгардт уважав, що гол. творінням Н.і. є

модерна форма істор. життя – т. зв. велика д-ва, яка репрезентує найвизначніші народи.

Та кардинальні зміни Модерного часу пов'язують із добою індустріального перевороту чи пром. революції, яка розпочалася в серед. 18 ст. Цей термін з'явився протягом 1820-х рр. як специфічне співвідношення масштабу екон. трансформацій із політ. метаморфозами Франц. революції кінця 18 ст., які (трансформації) перетворили екон. лад Англії, а потім й ін. країн, із аграрного на індустріальний. Вважають, що пром. революція спричинила величезні перетворення в економіці та соціальній структурі західноєвроп. країн: вивільнення селянства для роботи на фабриках, з-дах і копальнях, повсюдне використання парової енергії, котра замінила силу м'язів, вітру та води, масове поширення готових споживчих товарів, прискорену урбанізацію, механізацію вир-ва, інтенсивне буд-во нових засобів і шляхів сполучень (каналів, залізниць), а знання й технології, набуті в цьому процесі, стали експортуватися до ін. країн. Із завершенням пром. революції в серед. 19 ст. Англія стала "світовою робітнею" й перетворилася на найбагатшу та наймогутнішу д-ву на земній кулі.

Переломною межею в концептуалізації та репрезентації, Н.і. традиційно вважають добу Франц. революції кінця 18 ст. Зазвичай Франц. революцію кінця 18 ст. розглядають як першу революцію Нового часу, позаяк вона привела до зміни сусп. ладу й породила нові концепції розвитку сусп-ва. З добою революц. Франції пов'язують виникнення модерних візій націоналізму в Європі. Водночас наполеонівські чи європейські війни 1792–1815, породжені Франц. революцією кінця 18 ст., спричинили як поширення революц. ідей, так і націоналізму. Соціокульт. зрушення за часів Франц. революції кінця 18 ст. стали могутнім ферментом для формування й становлення соціалістичних, анархістських, консервативних теорій, передусім марксизму, ба навіть базовою моделлю для подальших революцій Н.і.

Брит. історик Е.Гобсбаум метафорично назвав обидві революції – промислову й політичну – "подвійним кратером великого діючого вулкану" і, заразом, означив період 1789-1848 як "вік революцій". У широкому сенсі революції 1848-1849 років в Європі часто тлумачать як своєрідні відповіді на виклики, кинуті пром. й політ. трансформаціями кінця 18 – поч. 19 ст., позаяк вони виражали конфлікт природного права громадян із божественним правом монархів, обстоювали претензії "середнього класу" на представництво в держ. владі, протест соціальних низів супроти зубожіння, пробуджували свідомість нац. меншин у Центральній та Східній Європі (відома теза про 1848 як "весну народів").

Наступницею доби революцій у Н.і. вважають 2-гу пол. 19 – поч. 20 ст. Ця епоха асоціюється з нечуванним індустріальним поступом ("Великий бум"), політ., соціальною, екон. модернізацією низки країн (власне, постає сама ідея модернізації, з якої походять численні теорії, моделі та візії), пром. об'єднаннями (трести, картелі, монополії), масовою еміграцією, котра обрховувалася десятками мільйонів осіб, імперіалізмом, колоніалізмом і суцільним змаганням за сировинні джерела й ринки збуту, що спричинилися до постання великих колоніальних імперій – Британської, Французької, Бельгійської та ін. У межах модернізаційних проєктів 2-ї пол. 19 ст. проводяться великі соціальні перетворення: селянська реформа 1861 в Російській імперії, скасування рабства у США як вислід громадян. війни 1861-65 та ін. Водночас розгортається інтернаціоналізація к-ри, зокрема, народжується культ, течія модернізму як наслідок буття індустріального суспільства, ширяться соціалізація повсякденного життя й етичні настанови в душі прагматичного індивідуалізму, з'являються масові профспілкові й політ. рухи (соціалістичний та ін.). Поважні зміни відбуваються на міжнар. сцені, де консоліднуються нац. д-ви, передусім об'єднані

Італія (1861–70) й Німеччина (1871). Значної поті досягають на межі 19-20 ст. США та Німеччина, які претендують на екон. і політ. перерозподіл сфер впливу у тогочасному світі, зокрема на перегляд колоніальних володінь та ринків.

У решті-решт, у межах концептуалізації Н.і. поступово визрівала ідея Новітнього часу, спершу як сучасного періоду Модерної доби, а згодом – як самостійної істор. епохи. Напр., нім. історик Л. фон Ранке вважав початком цієї доби Американську 1775-83 та Французьку 1789 революції, зокрема, тримався цієї конструкції у своїх лекційних викладах з історії “новітнього часу”. Нім. історик Ф.Шнабель відводив “новітньому часові” період від 1789 до 1919. Рос. історик М.Карєєв уважав верхньою межею Н.і. та початком “новітньої історії” 1859, коли були вичерпані різноманітні наслідки реакції на революцію 1848 в 3х. Європі. Втім, упродовж 20 ст., особливо після 1945, відбувається хронологічний зсув у розмежуванні Нового й Новітнього часу, в напрямі “осучаснення” останнього, тобто розширення Н.і. до початку I світ. війни.

Градації Нового часу проводилися і в контексті інтелектуальної й культ. історії: 15 ст. – вік гуманізму, 16 ст. – Реформації, 17 ст. – картезіанства, 18 ст. – філософське чи просвітницьке століття, вік Розуму, 19 ст. – вік поступу та націй, століття історії тощо.

Упродовж 19 – на поч. 20 ст. концептуалізація Н.і. тривалий час перебувала на маргінесі укр. історіописання з огляду на його виокремлення з інонац. культ. поля, легітимациїну спрямованість (проект винайдення “України”, формування нац. гранд-нарративу – “Історія України-Руси” М.Грушевського), розбудову дисциплінарної структури й інституціональної мережі. Втім, від серед. 19 ст. поняття “Нова історія” побутує в текстах деяких укр. істориків, зокрема В.Антоновича, М.Грушевського, М.Драгоманова, М.Кордуби, С.Томашівського та ін. Щоправда, вживання концептів Н.і., Новий час або їхніх похідних варіацій споглядаємо, переважно, в європ. контекстах. Приміром, В.Антонович виокремлював кілька найважливіших культ. досягнень та віх Н.і., які спричинилися до зміни становища європ. народів та між держ. взаємин: винайдення компаса, пороху, книгодрукування, здобуття турками Константинополя, відкриття Америки й мор. шляху до Індії. Окрім того, протягом 19 – поч. 20 ст. поняття “Нова історія” систематично вживалося в лекційних курсах із заг. історії П.Ардашева, М.Луїніна, І.Лучицького, М.Н.Петрова, О.Рославського-Петровського, В.Пиха, С.Щепкіна та кількох ін. істориків в ун-тах Києва, Харкова, Одеси, а також у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька й ін. навч. закладах.

У добу української революції 1917-1921 концепт Н.і. щодо нац. минувшини здебільшого вживають для позначення сутності й істор. значення тогочасних перетворень у контексті протиставлення до попередніх періодів укр. історії, переважно 19 ст., як “старої”. У міжвоєнний час термін “Нова історія” побутує на теренах укр. еміграційної історіографії, проте без усталеного функціонального призначення й змістовного наповнення щодо, власне, історії України. У Рад. Україні від 1930-х рр. відбувається жорстка уніфікація стосовно застосування поняття “Нова історія” відповідно до панівних ідеологічних канонів – теорії суспільно-екон. формацій. В укр. зарубіжній історіографії зацікавлення концептуальними проблемами Н.і. шириться після 1945. Зокрема, у дискусії 1948 між Б.Крупницьким та В.Петровим щодо теорії доби розгорнулася полеміка про спосіб переходу від однієї епохи до іншої, у т. ч. від середньовіччя до Нового часу. Зрештою, постають спроби скоординувати загальноєвроп. періодизацію історії з концептуалізацією укр. минувшини. Приміром, Х.Лисяк-Рудницький у доповіді “Проблеми термінології та періодизації в українській історії”, прочитаній під час роботи круглого столу 31

травня 1978 в Лондоні (провінція Онтаріо, Канада), запропонував вживати щодо укр. історії відомий трьох-частинний поділ: антична, середньовічна та нова історія. Зокрема, він уважав, що ранньомодерний час розпочався в укр. історії від Люблінської унії 1569 та тривав до кінця 17 ст. Водночас І.Лісяк-Рудницький обстоював думку, що “українське 19 століття” тривало від 1780–90-х рр. до 1914, яка перегукується з візіями ряду європ. істориків.

В укр. рад. історіописанні 1960-х – поч. 1970-х рр. лише деякі історики порушували питання про співвідношення істор. епох світ, і європ. масштабу щодо укр. минулого. Напр., відома стаття О.Компан “Український Ренесанс” (1967).

У сучасній укр. історіографії проблеми концептуалізації Нового часу пов’язані із взаємодією і змаганням двох парадигматичних підходів: подолання традицій усталеного рад. канону та засвоєння й адаптація новітніх зх. візій до конструкції укр. історії і включення її до загальноєвроп. перспективи. Зокрема, гострим і актуальним залишається питання про засади й критерії виокремлення Н.і. України, передусім ранньомодерних часів, щодо яких побутують різні підходи: держ. трансформації (Люблінська унія 1569, скасування Гетьманщини 1764), конфесійні практики (Берестейська церковна унія 1596, поновлення правосл. ієрархії 1620), революц. метаморфози (національна революція 1648–1676), культ, здобутки (доба мазепинського бароко), соціальний лад (оформлення кріпосного права на Лівобережжі й Слобожанщині 1783) тощо. Концептуалізація Н.і. України охоплює й низку ін. ключових проблем, які активно розробляються сучасними істориками: внутр. структура Модерного часу, його зміст, діахронія та синхронія, себто логіка розгортання окремих періодів, просторово-регіональна конфігурація, адекватність й інструментальний потенціал понятійного апарату, способи, обсяг і стратегії репрезентації тощо [17, т.7, 431-434].

Наведена стаття О.Яся характерна тим, що учений тісно пов’язує виклад подій нової історії з історіографічним процесом в Україні наголошуючи, що проблема концептуалізації “Нового часу” в сучасній українській історичній науці є надзвичайно актуальною. На це акцентують свою увагу у своїй статті “Новітня історія” С.Віднянський та О.Черевко. У їх розумінні Новітня історія - сучасний період всесвітньої історії, який охоплює 20– поч. 21 ст., тобто добу індустріального суспільства та становлення постіндустріального суспільства (постмодерного сусп.ва). Автори також зазначають, що термін “новітня історія” було введено в наук. обіг істор. школою М.Покровського – Г.Панкратової, які вбачали в Жовтневому перевороті 1917 в Росії початок “нової епохи пролетарських революцій і переходу від загниваючого імперіалізму до соціалістичної формації”. Але більшовицький режим дуже швидко трансформувався в одіозну тоталітарну диктатуру, а налякані ним народи Європи не наважилися здійснювати т. зв. пролетарські революції. Неваді спроби експортувати більшовицьку модель тоталітарної диктатури в Європу в 1920-ті рр. лише спонукали прихід до влади реакційних сил і встановлення подібних тоталітарних режимів: фашистського – в Італії та нацистського – в Німеччині.

Їхня агресивність на мжнар. арені та неспроможність лідерів зх. д-в, насамперед Велибританії та Франції (політика умиротворення), ефективно протидіяти цій агресії (“крицевий пакт” між Німеччиною та Італією), злочинна змова гітлерівського та сталінського режимів серпень 1939), укладення “троїстої” між Німеччиною, Італією та Японією призвели, зрештою до розв’язання Другої світової війни, у ході якої сталінський тоталітарний режим змушений був після нападу Німеччини на СРСР у червні 1941 вступити в переговори із країнами зх. Демократії – Великою Британією і США – і

приєднатися до Атлантичної хартії (серпень 1941), що започаткувало створення антигітлерівської коаліції.

Зрештою, світ, війни за угодами Крим-(Ялтинської) (лютий 1945) Потсдамської (липень-серпень 1945) конференцій лідери Великої Британії та США не спромоглися протидіяти прямій анексії тоталітаризму більшовицького зразка в ряді країн Центр., Пд.-Сх. Європи та Пд.-Сх Азії, у підсумку чого світ на десятиліття було поділено на 2 частини: демократ, захід і тоталітарний схід, між якими впродовж 1945-91 точилася “холодна війна”, хоча через наявність в обох протидіючих сторін ядерної зброї, здатної знищити світ. “Холодна війна” не переросла у всеосяжне глобальне зіткнення систем. Непосильний тягар у гонитві озброєнь зрештою призвів до повного банкрутства технологічно відсталого воєнно-промислового комплексу СРСР у нерівному змаганні з передовими екон. комплексами країн світу і насамперед країн Північноатлантичного альянсу. У 2-й 1980-х рр. спроби кремлівських реформаторів на чолі з Горбачовим здійснити косметичні трансформації тоталітарного режиму в бік його демократи-ї (т. зв. перебудова) завершилися крахом т. зв. світової системи соціалізму.

Як і в попередній період нової історії, великі д-ви (імперії) в новітній час прагнули здійснювати експансіоністську політику з метою збереження колоніальних імперій або розширення території метрополій. Проте спроби продовження експансіоністської політики зазнали краху. Милитаризм виявився наміри Б.Муссоліні відтворити Рим. імперію. Попри всю могутню мілітарну силу зазнав тотальної поразки нацистський режим, так і не досягнувши глобальної мети А.Гітлера – забезпечити Німеччину “життєвим простором” на сході за рахунок слов’ян, народів та поглинути брит. колонії в Азії і Африці. Поразкою завершилася й експансія япон. мілітаристів у Китай, Пд.-Сх. Азію та тихоокеанські простори.

Ще однією важливою ознакою новітнього часу є розпад колоніальних імперій. Після поразки Центр, д-в та їхніх союзників у Першій світовій війні 1914-18 розпочався розпад Австро-Угорщини, Османської імперії. Російської імперії. У результаті на політ, арену вийшла низка незалежних країн. Розпад Рос. імперії був призупинений більшовицьким переворотом 1917, відтворенням імперії в образі СРСР, а німецькі і частину турецьких колоній поділили між собою країни-переможці, одержавши на них мандат від Ліги Націй (1919-46). Визвол. рухи в брит. і франц. колоніях після II світ, війни примусили власті метрополій спочатку надати статус домініонів деяким найбільшим колоніальним територіям: Австралії, Новій Зеландії, Канаді, Південноафр. Союзу, або статус заморських департаментів та протекторатів (Алжир, Чад, Марокко тощо). Остаточний розпад колоніальних імперій почався в 1950-ті рр. і прискорився у 1960-ті рр., коли здобули незалежність брит., франц., іспанські та португальські колонії, а в політ, й істор. обігу з’явилося таке поняття, як “третій світ”, або країни, що розвиваються (Рух неприєднання).

З розпадом блоку країн Варшавського договору відбулися якісні зміни й у стратегії та структурі НАТО. Втягуючи у свою орбіту нові д-ви, Північноатлантичний альянс перетворюється на своєрідний глобальний організм, покликаний перебрати на себе певні функції Організації Об’єднаних Націй, особливо в регіонах, де вона виявила неспроможність врегулювати перманентні конфлікти (проблеми Бл. Сходу: Ізраїль, Палестина, Ірак, Кувейт; Лівія, Пн. Корея, Югославія).

На рубежі 19-20 століть та у міжвоєнні роки в країнах зх. демократії відбувалися еволюційні трансформації вільного ринкового способу господарювання від епохи товарного капіталізму до індустріального, а згодом – і

постіндустріального (інформаційного) сусп-ва, в якому на сучасному етапі домінують інтеграційні й глобалізаційні процеси, що втягують у свою орбіту і країни колиш. “соціалістичного табору”, а також новоутворені в теренах колиш. СРСР нові незалежні д-ви (балт. республіки, Україна, Грузія та ін.).

Зважаючи на складність і розмаїтість екон., соціальних і політ. процесів, що відбувалися впродовж 20 і на поч. 21 ст., є підстава погодитися до певної міри із російськими істориками Є.Язиковим, М.Сівачовим, А.Пономарьовим, А.Кредером, В.Сіроткіним, які відстоюють право на життя терміна “новітня історія”. Хоча більшість зх. дослідників уникають його, вживаючи натомість формулювання: “історія 20 століття” (Дж.Гренвілл, Е.Гобсбаум, А.Палмер), “сучасна історія” (Н.Джонсон) або “світова політика” (П.Кальвакорессі). Дискусійною досі залишається проблема періодизації новітнього часу всесвітньої історії. Рос. історіографи (М.Сівачов, Є.Язьков) пропонують відкрити новітній період всесвітньої історії 1918 роком, тобто від завершення I світ. війни, мотивуючи це її визначальним впливом на подальший істор. поступ. Англ. історик Е.Гобсбаум дотримується думки, що початком новітнього часу має вважатися 1914, тобто рік розв’язання I світ. війни, проводячи ідею, що I і II світові війни, а також чисельні регіональні конфлікти визначали увесь перебіг подій упродовж 20-21 ст. Натомість укр. історики, одностайно відкинувши осн. постулат рад. історіографії про те, що Н.і. розпочалася з перемоги більшовицького Жовтневого перевороту в Петрограді 1917, розділилися у визначенні її хронологічного початку.

С.Кульчицький дотримується думки, що початком новітнього часу має вважатися 1914, тобто рік розв’язання Великої (I світ.) війни як вирішальної події 20 ст. С.Віднянський пропонує вважати початком періоду Н.і. I світ. війну (1914-18) як найважливішу подію 20 ст., що стала проявом найбільшої кризи європ. та світ. цивілізації, але водночас довела її єдність та взаємозалежність і поклала початок Н.і. людства, мотивуючи це докорінними змінами в економіці, внутрішньополіт. житті, міжнар. відносинах, к-рі, а також у свідомості й поведінці людей. Обґрунтованою можна вважати концепцію англійського дослідника Дж.Гренвілла та укр. історика А.Трубайчука, які пропонують покласти в основу періодизації новітнього часу екон. й соціальні чинники, а саме перехід від товарного до монополістично-корпоративного вир-ва, процес складання індустріального сусп-ва, зростання в сусп. житті ролі його пересічних членів (поява масових профспілок та партій політичних, громад, рухів), взаємодію к-р, що зрештою зумовило й ті політ. зміни, які відбувалися в демократ. сусп-вах у 20 – на поч. 21 ст., і вважати хронологічним вододілом рубіж 19-20 ст.

Має право на життя й підхід англійського та французького дослідників П.Кальвакорессі і Ж.-Б.Дюрозеля, які подають історію 20 ст. крізь призму міжнародних відносин, з огляду на 3 глобальні конфлікти: I та II світові війни, “холодну війну”, а також безліч локальних конфліктів, що охоплювали практично всі регіони, і пропонують трактувати ці конфлікти визначальною рисою 20 ст.

Таким чином, питання про періодизацію новітнього часу всесвітньої історії залишається відкритим. Його умовно можна поділити на 2 підперіоди: 1) 1-ша пол. 20 ст. до 1945 і 2) 2-га половина 20 ст. від 1945 до поч. 1990-х рр. Зміст цих підперіодів чітко окреслюють визначальні події, що мали кардинальний вплив на подальший істор. поступ.

Перший підперіод включає: нерівномірність розвитку країн світу, формування осн. рис індустріального сусп-ва і посилення урбанізації, наростання глобальних суперечностей між двома групами індустріально розвинутих країн і створеними ними воєнно-політ. блоками, I світ. війну, створення Версальсько-

Вашингтонської системи міжнар. відносин та її ревізію, подолання екон. і соціальних наслідків війни й екон. піднесення (період “проспериті”) 1920-х рр., світ, екон. кризи 1929-33 та перехід до регульованої ринкової економіки (кейнсіанство) як засобу подолання наслідків великої депресії, встановлення тоталітарних режимів в СРСР, Італії та Німеччині, політику умиротворення щодо нацистської Німеччини урядів Великої Британії та Франції, формування осі “Рим-Берлін-Токіо”, укладення радянсько-нім. пакту про ненапад (23 серпня 1939), розв'язання й перебіг II світ, війни, переможну боротьбу об'єднаних націй проти фашизму і нацизму.

Другий підперіод у соціальній та екон. сферах характеризується: повоевним екон. піднесенням, циклічністю екон. розвитку та переходом в умовах нової фази науково-технічної революції від регульованого ринкового госп-ва – демократичного соціалізму” лейбористів, неокейнсіанства в умовах 1960-х рр. (“Нові рубежі” Дж.Кеннеді, “дирижізм” Ш. де Голля) – до політики неоконсерватизму та монетаризму 2-ї пол. 1970-1980-х рр. (тетчеризм, рейганоміка тощо) і перемоги ринкових відносин. 2-га пол. 20 ст. супроводжувалася також становленням постіндустріального сусп-ва в розвинутих країнах світу, розширенням та поглибленням інтеграційних процесів (транснаціональні корпорації, Євроугілля, Євроатом, Євро-сталь, ЄЕС, згодом – Європейський Союз, Рада економічної взаємодопомоги, ОПЕК та ін.), зростанням чисельності населення світу та його добробуту в провідних країнах. Остання фаза науково-тех. революції супроводжується завоюванням навколосемного простору, а також техногенними катастрофами (забруднення річок, світ, океану, парниковий ефект, Чорнобильська катастрофа 1986 тощо).

У політ. сфері 2-га пол. 20 ст. характеризується процесами повоев. переоблаштування світу внаслідок перемоги антигітлерівської коаліції над державами осі “Рим-Берлін-Токіо” та їхніми сателітами (Ялтинсько-Потсдамська система міжнар. відносин), заснування ООН як міжнар. арбітра, що мав відвернути можливість виникнення нової світ, воєнної катастрофи, експансія СРСР у країни Центр, й Пд.-Сх. Азії та утворення т. зв. світ, системи соціалізму, розв'язання “холодної війни” в умовах утворення політ. блоків НАТО (1949), Орг-ції Варшавського договору (ОВД; 1955), Орг-ції центр, договору, Орг-ції договору Пд.-Сх. Азії, ядерного протигорства та військово-технологічного протистояння між СРСР і США, а згодом – між блоками НАТО й ОВД, що супроводжувалося численними локальними конфліктами (Берлінські кризи, Корейська війна, В'єтнамська війна, конфлікти в Індокитаї, Карибська криза, близькосх. кризи, трайбалістські та політ. перевороти в колиш. афр. колоніях, афганська інтервенція), відлиги в міжнар. напруженості (поч. 1960-х, серед. 1970-х, 2-га пол. 1980-х рр.), криза та падіння комуніст. режимів, розпад т. зв. світ, системи соціалізму й крах СРСР і становлення сучасної демократії як наслідок закінчення “холодної війни”, прояв її рецидивів, а також нових локальних конфліктів (югославські події, близькосхідні зіткнення) і активізація міжнар. зусиль щодо збереження миру.

Характеристика новітнього періоду в історії людства була б неповною без зазначення таких явищ, як революції та міжнар. тероризм, а також перевороти, у т. ч. й військові, у д-вах, яким бракувало розвинутих стабільних демократ. традицій. Найбільше революц. виступів припадає на Росію (революція 1905-1907, Лютнева революція 1917, укр. революція 1917 та визвол. змагання 1917-21). Відбулися революція в Польщі 1918, революція в Китаї 1911, Листопадова революція в Німеччині 1918, революція 1918 в Австро-Угорщині та розпад Австро-Угор. монархії, Кемалістська революція 1922 в Туреччині та ін. Але процес становлення незалежних д-в на араб. Сході супроводжувався численними

військ. переворотами (Ірак 1958, 1979, Єгипет 1952, Сирія 1963) та ін. Але найбільше військ, переворотів припадає на країни Лат. Америки з їх характерним явищем хунтизму (Чилі, Перу, Венесуела, Гватемала, Куба, Мексика, Нікарагуа та ін.). Міжнар. тероризм – одна характерна риса ното періоду історії, що бере початок в народницьких та більшовицьких терористичних актах як засобах боротьби за владу.

Тероризм досяг особливо великих масштабів після утворення Д-ви Ізраїль (1948), коли Орг-ція виз-ня Палестини та її союзники вдалися до терористичних засобів боротьби за утворення Палестинської д-ви. Відтоді хвиля терору поширилася по всьому світові. Це явище притаманне і Європі – Ірландська респ. армія та Орг-ція визволення басків. Новий поштовх для розвитку світ, тероризму дала агресія СРСР проти Афганістану 1979, звідки рад. війська змушені були евакуюватися 1989. Апогеєм світ терористичної діяльності стали: теракти 11 вересня 2001 в Нью-Йорку та Вашингтоні міжнар. терористичної орг-ції Аль-Каїда, у відповідь на що США вдалися до каральної експедиції щодо талібів в Афганістані (2001-02), які співпрацювали з Аль-Каїдою, та акції з ліквідації диктаторського режиму С.Хусейна методами партиз. війни продовжують вбивати амер. солдатів та їхніх союзників, а доктрина випереджувальної військ, інтервенції в Іраку виявилася неефективною. Окрім того, вона стала викликом принципам ООН і загальновизнаним засадничим міжнар. пра-м постулатам, що стосуються миру й стабільності у світі, Неоднозначна оцінка силових політики США (2-га пол. 1990-х) – поч. 2000-х рр.) з боку деяких членів Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй (Франції та ФРН) свідчить про наявність істотних розбіжностей серед демократ, країн у їхніх підходах до вирішення найгостріших проблем сучасності.

Останнє десятиліття 20 – поч. 21 ст. характеризується спалахами націоналізму і загостренням міжетнічних конфліктів в Європі й на Бл. Сході, посиленням ролі ООН, НАТО та Організації з безпеки і співробітництва в Європі в їх урегулюванні.

До визначних подій історії новітнього часу слід зарахувати прийняття ВР УРСР 24 серпня 1991 Акта проголошення незалежності України, чим завершився багатотисячолітній період перебування укр. земель у складі Рос. (рад.) імперії та ін. сусідніх держав. Проголошення Українською Центральною Радою ІV Універсалу УЦР про незалежність Української Народної Республіки (25 січня 1918), утворення Західноукраїнської Народної Республіки (1 листопада 1918) й проголошення Акту злуки УНР і ЗУНР (22 січня 1919) не завершилися здобуттям Україною незалежності. У нерівному протистоянні в ході визвол. змагань 1918-21 проти агресії більшовицької Росії та Польщі Україна зазнала поразки, а її землі було поділено між СРСР, Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Утворення УСРР у складі Союзу РСР мало на меті відтворити обмежену укр. державність. Але трансформація рад. влади в тоталітарну диктатуру поклала край спробам укр. комуністів провести українізацію і домогтися обмеженого суверенітету. На зміну політики українізації та коренізації прийшли голодомор, тотальне пограбування та винищення укр. села і цілеспрямоване зрощення великих міст України.

Всеукр. референдум 1 грудня 1991 схвалив рішення Верховної Ради про суверенітет України і відокремлення від СРСР. Цим розпочався якісно новий етап новітньої історії незалежної України. Актуальним залишається питання пошуку місця України в глобальному світі на шляху прилучення до європ. та світ, демократ, спільноти в умовах розширення ЄС і НАТО.

Здобуття Україною незалежності відкрило нові можливості й для вітчизн. історичної науки, насамперед щодо розробки проблематики Н.і. З'явилися,

зокрема, новаторські історіософські та історіографічні праці Л.Зашкільняка, Я.Ісаєвича, Т.Касьянова, Я.Калакури, І.Колесник, В.Масненка, Ю.Павленка, В.Потульницького, С.Стельмаха, які розглядають питання теорії, методології історії світ, та укр. історичного процесу.

Щодо висвітлення власне проблем всесвітньої історії, то найбільшу увагу дослідників цілком закономірно привертає саме період Н.і., який є одним із найбільш складних і багатих на важливі події періодів європ. і світ, історії, що зазнав найбільшої фальсифікації і спотворення в істор., зокрема рад., науці, був, і подекуди все ще залишається, найбільш заполітизованим на сторінках численних наук, праць і навч. та науково-популярних видань і тому потребує нового погляду й всебічного об'єктивного вивчення [31, т. 7, 470-473]. Стаття засвідчила також пов'язання висвітлення подій новітньої історії з державотворчими процесами в Україні. Щодо міжнародного тероризму, то саме Росія щодо України з кінця 2014 – початку 2015 року є країною агресором, яка веде так звану “гібридну війну” проти українського народу.

Література

Энциклопедический словарь / Изд. : Ф. А. Брозгауз и И. А. Ефрон. – СПб., 1894. – Т. XIII. Всемирная история с IV ст. до нашего времени / Сост.: Э. Лависс, А. Рамбо; пер. с фр. – М., 1938. – Т. 1-8.та ін. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002; Базильчук Г.К. Словник-довідник з історії. – К.: МАУП, 2005; Кіндер Г., Хільгеман В., Генрт М. Всесвітня історія: dtv-Atlas: Довідник: пер з 38-го (т. 1), 39-го (т. 2 нім вид.). Наук ред пер.: О.Ф. Іванов. – К.: Знання-Прес, 2007; Войтович Л.В., Козак Н.Б., Овсінський Ю.В., Чорний М.І. Medium aevum; Середні віки. Підручник для історичних спеціальностей вузів /За ред. Л.В.Войтовича/ Львів: “Триада Плюс”, 2010; Гайдуков Л.Ф. Всесвітня історія: Посібник для старшокласників та абітурієнтів /Л.Ф.Гайдуков, В.В.Копійка, В.Ю.Крушинський. – К.: Либідь, 2000. Греченко В.А. Історія України. Всесвітня історія ХХ-ХХІ століть. Довідник для абітурієнта / В.А. Греченко, О.Н. Яриш. – Х.: Торсінг, 2003.; Даниленко В.М. Всесвітня історія: Хронологія основних подій / В. М. Даниленко, С.А. Кокін. – К.: Либідь, 1997.; Земерова Т.Ю. Всесвітня історія / Т. Ю. Земерова. - Х.: ФОП Співак Т.К., 2013.; Історія України. Всесвітня історія ХХ ст.: Посіб. для вступ. до вищ. закл. освіти. – 2-ге вид., допов.- К.: Вид. Паливода А. В., 2001.; Ладиченко Т. В. Всесвітня історія: Посібник для старшокласників та абітурієнтів/ Т. В. Ладиченко. – 3-ге вид., допов. – К.: А.С.К., 2005.; Матринова І.С. Словник історичних термінів і понять. – Харків. : Прапор, 2011; Всесвітня історія. Навчальний посібник / Б. М. Гончар, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко, С. П. Стельмах/ . – К.: Знання, 2011. Енциклопедія історії України: У 10 –ти томах / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України – К.: Наукова думка, 2003-2012 тт. 1-10.

Історія України. Предметом навчального курсу “Історія України” є наука про появу людей на території сучасної України, їх розселення і спосіб життя, про їх етногенез, про українців і їх відносинами з іншими народами, про матеріальний і духовний їх розвиток, про боротьбу за свою незалежність. Вивчення підлягає процес формування та розвитку українського народу, його діяльність у всіх сферах суспільного життя з давніх часів до сьогодення. Також сукупність політичних, суспільно-економічних, міжнародних етнонаціональних, культурний, релігійних та багатьох інших чинників, які в різні періоди історії формували українську націю, впливали на розвиток державотворення. Із зазначеного випливає й мета дисципліни – формування історичної свідомості

молоді, в якій поєднується знання, погляди, уявлення про суспільний розвиток, усвідомлення нею нерозривного зв'язку між минулим і сучасністю, традиціями і досвідом різних поколінь українців, вихованням громадянського патріотизму, відповідальності за долю своєї Батьківщини, спонукання до наполегливою праці в розбудові і зміцненні держави Україна.

За часи, які пройшли з часу проголошення Незалежності України словниково-довідникова література надзвичайно збагатилася новими виданнями, Окремі з них наведені у Передмові. Радимо звернути особливу увагу на "Новий довідник: Історія України" (2008), яка витримало чотири видання. У ньому виклад відомостей з історії України наведено від найдавніших часів по 2007 р. включно:

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: 1. Первісне суспільство. 2. Родовий лад на території сучасної України. Буго-дністровська культура (VI-IV тис. до н. е.); Культура лінійно-стрічкової кераміки (V тис. до н. е.); Трипільська культура (IV-II тис. до н. е.); Середньостогівська культура (IV -III тис. до н. е.); Ямна культура (III-II тис. до н. е.); Катакомбна культура (III-II тис. до н. е.). 3. Кочові народи на теренах України в давнину. Кіммерійці; Таври; Скіфи; Сармати. 4. Античні міста-держави в Північного Причорномор'ї: Демократичний устрій грецьких міст-держав. Боспорське царство. Суспільне життя античних міст держава. 5. Слов'яни в давнину. 6. Відомості про слов'ян у давніх писемних джерелах. 7. Велике переселення народів. Його вплив на формування слов'янського етносу. Готи, Гуни, Ати, Авари. 8. Перші державні утворення східних слов'ян. Слов'янські народи. Сусіди східних слов'ян у VI-IX ст.

СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (VIII-XVI ст.) Київська Русь. Передумови утворення держави. Походження назв "Київська Русь" і "Русь-Україна". 9. Виникнення та розвиток Київської Русі. Аскольд і Дір. Доба князя Олега. Князь Ігор (912-945 рр.). Княгиня Ольга (945-964 рр.)ю Князь Святослав (964-972 рр.). 10. Розквіт Київської Русі. Володимир Великий (978-1015 рр.). Князь Ярослав Мудрий (1019-1054 рр.). Ярославичи. Володимир Мономах (1113-1125) рр. 11. Політична роздрібненість Київської Русі. Поділ Київської Русі на земські князівства. Боротьба за київський престол. Наслідки політичної роздрібненості. 12. Культура Київської Русі. Ремесла. Архітектура та живопис. Одяг. Усна народна творчість. Розвиток науки. Література. Знання. Музика і театр. Освіта. 13. Історична значення Київської Русі.

Монголо-татарська навала на українські землі. 14. Утворення Монгольської держави. 15. Походи Чингізхана. 16. Наваля хана Батия на Русь. Оборона Києва від монголо-татар. Похід монголів на Захід. 17. Причини поразки народів Русі. Галицько-Волинська держава. 18. Галицьке і Волинське князівства напередодні об'єднання. Галицьке князівство. Волинське князівство. 19. Піднесення Галицько-Волинської держави. Роман Мстиславич. Данило Галицький. 20. Занепад Галицько-Волинської держави.

Українські землі під владою іноземних держав у XIV-XVI ст. Подальша доля земель Галицько-Волинської держави після її занепаду. 21. Литовська експансія на Україну. Об'єднання литовських племен і виникнення держави. Початок литовської доби на Русі-Україні. 22. Польська експансія на Україну. 23. Об'єднання Польщі та Литви в єдину державу. Кресьська унія. Опір опозиції. Городельська унія. 24. Боротьба московських князів за спадщину Київської Русі. 25. Північне Причорномор'я та Крим під владою іноземних держав. 26. Культура України XIV – початку XVI ст. Архітектура. Ремесла. Живопис. Освіта. Література і фольклор. Річ Посполита. 27. Люблінська унія. Перерозподіл етнічних українських земель. Державний устрій Речі Посполитої. 28. Берестейська церковна унія. Православна церква в Україні напередодні

Берестейського собору. Берестейській собор. 29. Українські землі від владою Польщі. Закріпачення селян. Литовські статuti. “Устави на волоки” 1557 року. Магдебурзьке право. Зародження української опозиції. 30. Формування українського козацтва. Причини та джерела виникнення козацтва. Запорізька Січ – козацька республіка. Козацьке звичаєве право. Військове мистецтво козаків. Реєстрове козацтво на початку свого існування.

Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів (кінець XVI – перша половина XVII ст.). 31. Селянсько-козацькі повстання. Зародження козацького повстанського руху. Козацьке повстання 1591-1693 рр. Під прапором Криштофа Косинського. Козацька війна 1594 року під керівництвом Северина Наливайка. Наслідки козацьких повстань 1591-1596 рр. 32. Українське козацтво в першій чверті XVII ст. Турецько-татарські набіги на Україну та їхні наслідки. Боротьба козаків із нападами турецько-татарських військ. 33. Національно-визвольна боротьба українського народу 20-30-х рр. XVII ст. Соціально-економічне та політичне становище України 20–30-х рр. XVII ст. Розгортання народної боротьби за національне і соціальне визволення. Козацьке повстання 1637-1638 рр. 34. Підсумки козацько-селянської боротьби. Причини поразок козацько-селянських повстань. Наслідки повстань для України. 35. Культура України в XVI – першій половині XVII ст.

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (середина XVII – початок XX ст.) Національно-визвольна війна українського народу проти польського панування 1648-1657 рр. 36. Внутрішнє становище України 1648 року. Повстання на Січі. Підготовка до війни. 27. Основні події Національно-визвольної війни в 1648-1657 рр. Битва під Жовтими Водами. Битва під Корсунем. Наростання всенародного руху. Битва під Пилявцями. Похід на Галичину. Взяття Високого замку. Вступ Б. Хмельницького до Києва. Військові дії під Збаражем і Зборовом. Зборівський мирний договір. Відновлення воєнних дій. Битва під Берестечком. Білоцерківський мирний договір. Битва під Батагом. Джанецька облога. Молдовські походи. 28. Внутрішнє й зовнішнє політичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 року. 39. Політичні події 1954 року. Переяславська козацька рада. Березневі статті. 40. Українська козацька держава Богдана Хмельницького. Основні ознаки української козацької держави. 41. Воєнні дії 1654-1657 рр.

Руїна. Україна в другій половині XVII ст. Причини Руїни. 42. Гетьманування Івана Виговського. Російсько-українська війна. 43. Гетьманування Юрія Хмельницького. Польсько-російська війна за українські землі 1660 року. 44. Гетьман Правобережної України Павло Тетеря. 45. Гетьманування Івана Брюховецького на Лівобережжі. Батурицькі статті. 46. Гетьман Правобережжя Петро Дорошенко. Внутрішня політика. Зовнішня політика. Польсько-турецька війна 1672-1676 рр. 47. Правління Дем'яна Многогрішного на лівобережжі. 48. Гетьман усієї України Іван Самойлович. 49. Останнє гетьманування Юрія Хмельницького. Чигиринські походи. 50. Підпорядкування української церкви московському патріархові. 51. Україна в мирних угодах сусідніх країн. “Андрусівське перемир’я”. Буцацький мирний договір. Журавненський мирний договір. Бахчисарайський мирний договір. “Вічний мир”. 2. Кінець Руїни. Коломацька рада.

Україна після підписання “Вічного миру” (кінець XVII – початок XVIII ст.). 53. Лівобережна Гетьманщина та Слобожанщина. Лівобережна Гетьманщина. Слобідська Україна (Слобожанщина). Соціальна структура населення. Розвиток господарства. 54. Воєнні дії Росії проти Туреччини й Кримського ханства наприкінці XVII ст. Кримські походи 1687-1689 рр. Азовські походи 1695-1896 рр. Карловицький конгрес. 55. Лівобережний гетьман Іван Мазепа.

Внутрішня політика І. Мазепи. Роль І. Мазепи в господарському та культурному розвитку України. 56. Правобережжя та західноукраїнські землі під владою Речі Посполитої. Козацтво на території Правобережної України. Паліївщина. Прихід на Правобережжя І. Мазепи.

Україна в роки Північної війни 1700-1721 рр. 57. Початок війни. 58. Перехід І.Мазепи на бік Швеції. 59. Царський терор в Україні. Терор проти Запорізької Січі. 60. Полтавська битва та її наслідки для України. Смерть І. Мазепи. 61. Перша хвиля української еміграції. Пилип Орлик – гетьман України в еміграції. “Пакти й Конституція прав і вільностей Війська Запорізького. 62. Похід Пилипа Орлика на Правобережжя. 63. Пруський похід Петра І. 64. Спроби Пилипа Орлика утворити в Європі антимосковські коаліції. 65. Діяльність в еміграції Григорія Орлика. 66. Гетьман Іван Скоропадський. Решетилівські статті. Посилення колоніальної політики Російської імперії щодо України.

Ліквідація автономії України. 67. Московська держава на початку XVIII ст. Адміністративний устрій Московської держави. 68. Перша Малоросійська колегія. Наказний гетьман Павло Полуботок. 69. Гетьманування Данила Апостола. 70. Правління гетьманського уряду. 71. Кодекс “Права, за якими судиться малоросійський народ”. 72. Кирило Розумовський. 73. Антиукраїнська політика уряду Катерини II. Друга Малоросійська колегія (1774-1786 рр.). Скасування козацького устрою на Слобожанщині. Генеральний опис Лівобережної України. Закріпачення селян. Остаточна ліквідація української автономії. 74. Російсько-турецькі війни. Російсько-турецька війна 1768-1774. Російсько-турецька війна 1787-1791 рр. Наслідки російсько-турецьких війн.

Українське козацтво в другій половині XVII-XVIII ст. 75. Запорозька Січ у період Руїни. 76. Чортомлицька (Стара) Січ. Кошовий отаман Іван Сірко. 77. Зруйнування Січі. 78. Відновлення Запорізької Січі. 79. Задунайська Січ. 80. Катеринославське козацтво. 81. Чорноморське та Кубанське козацтва. 82. Азовське козацьке військо.

Українські землі під владою Речі Посполитої у XVIII ст. 83. Посилення національного й соціального гніту на території Правобережної України та на західноукраїнських землях. 84. Форми народного протесту проти іноземних гнобителів і гніту. 85. Гайдамацький рух. Повстання 1734 року під проводом Верлана. Гайдамацьке повстання 1750 року. 86. Опришківський рух. 87. Коліївщина. Барська конфедерація. Коліївщина.

Загарбання земель Речі Посполитої Росією та Австрією. 88. Поділи Польщі та Великого князівства Литовського. Перший поділ Речі Посполитої. Другий поділ Речі Посполитої. Третій поділ Речі Посполитої. 89. Правобережжя України в складі Російської імперії.

Українська культура XVIII ст. Освіта. Книгодрукування. Розвиток наукових знань. Література та усна народна творчість. Театр і музика. Архітектура та живопис. Українські землі після поділів Речі Посполитої (кінець XVIII – початок XIX ст.). 90. Зміни в адміністративно-територіальному та суспільно-політичному житті України. Українські землі під владою Російської імперії. України. Українські землі в складі Австрійської імперії. 91. Україна у війнах Наполеона.

Надніпрянська Україна в першій половині XIX ст. 92. Соціально-економічний стан. Занепад поміщицького землеволодіння. Державні селяни. Військові поселення. Технічний занепад і спроба реформування сільського господарства. Селянське питання в першій чверті XIX ст. Початок промислового перевороту. 93. Джерела українського національного відродження. Рух українсь-

ких автономістів. Масонські ложі. Малоросійське товариство. Декабристи. Поява української інтелігенції.

Західноукраїнські землі в першій половині XIX ст. 94. Економічний стан. Стан розвитку промисловості. Розвиток сільського господарства. 95. Український національно-визвольний рух. Перші паростки національного відродження. “Руська трійця”. “Азбучна війна” (“Азбучна завірюха”. Револьюційні події 1848-1849 рр. На західноукраїнських землях.

Українська культура в першій половині XIX ст.). Розвиток історичної науки. Література та мовознавство. Театр. Музика. Образотворче мистецтво. Архітектура.

Наддніпрянська Україна в другій половині XIX ст. 96. Реформи 60-70 рр. XIX ст. в Україні. Особливості та наслідки селянської реформи 1861 року в Україні. Реформи адміністративно-політичного управління 60–70-х рр. XIX ст. 97. Український національно-визвольний рух на території Наддніпрянської України в другій половині XIX ст. Тарас Шевченко. Кирило-Мефодіївське братство. Українська громада. Громадівський рух в Україні. Наступ російського царизму на український національно-визвольний рух. Розкол у середовищі українофілів. Михайло Драгоманов. Особливості українського політичного руху 80–90-х рр. XIX ст. Братство тарасівців. Розкол в українському національно-визвольному русі.

Український національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. 98. Адміністративні зміни на території Австрійської імперії. 99. Політичний рух на західноукраїнських землях. Москвофіли. Народовці. Народовський рух на Буковині. Народовці на чолі українського політичного руху. Культурно-просвітницьке товариство “Просвіта”. Наукове товариство ім. Шевченка. 100. Формування політичних партій на західноукраїнських землях. Русько-Українська радикальна партія. Українська соціал-демократична партія. Російська національна партія.

Культура України в другій половині XIX ст. Освіта. Наука. Мовознавство та література. Театр. Музика. Архітектура. Образотворче мистецтво. Наддніпрянська Україна наприкінці XIX – на початку XX ст. 101. Економічний розвиток. Промислове піднесення. Розвиток сільського господарства. Столипінська аграрна реформа та її наслідки. 102. Створення українських політичних партій. Револьюційна українська партія. Українська соціалістична партія. Українська народна партія. Українська соціал-демократична робітничка партія. Українська демократично-радикальна партія. 103. Україна в роки Російської буржуазно-демократичної револьюції 1905-1907 рр. Револьюційна робітничка боротьба. Селянські виступи. Повстання в армії та на флоті. Український національний рух. Діяльність українців у I та II Державних думах.

Західноукраїнські землі на початку XX ст. 104. Соціально-економічний розвиток та політичне становище. Промисловість. Становище робітничого класу. Розвиток сільського господарства. Трудова еміграція західних українців. Політична система управління. 105. Наростання українського національно-визвольного руху. Піднесення страйкової боротьби українських робітників і селян. Вплив російської револьюції 1905-1907 рр. На український національно-визвольний рух. Боротьба за національну освіту. Українці Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни.

Наддніпрянська Україна в 1970-1914 рр. 106. Столипінська політична реакція. Боротьба царизму з українським національно-визвольним рухом. Товариство українських поступовців (ТУП). Справа Бейліса. Піднесення українського національно-визвольного руху.

Україна в Першій світовій війні. 107. Воснні дії на території України. Початок війни. Становище українців у роки війни. Брусилівський наступ. 108. Суспільно-політичний рух в Україні в роки Першої світової війни. 109. Культура України на початку ХХ ст. Освіта. Наука. Література. Театр. Музика. Образотворче мистецтво й архітектура.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. 110. Економічна та політична криза в Російській та Австро-Угорській імперіях. Економічна розруха. Активізація революційного руху. Соціально-економічне становище в Західній Україні.

Українська революція. Початок Української революції. 111. Доба Центральної Ради. Розвиток Української революції у квітні – травні 1917 року. Перший універсал Центральної Ради. Другий універсал Центральної Ради. Третій універсал Центральної Ради. Ставлення більшовиків до Української революції. Четвертий універсал Центральної Ради. 112. Україна в роки громадянської війни. Українська держава П. Скоропадського. Директорія УНР. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Політика більшовиків в Україні в 1919 році (воєнний комунізм). Денікінський режим. Перший зимовий похід військ директорії УНР. Політика більшовиків в Україні в 1920 році. Другий зимовий похід військ УНР. Селянсько-повстанський рух у роки громадянської війни. Розгром Червоною армією військ Врангеля. Исторична значення та уроки боротьби українського народу за незалежність у 1917-1920 рр. 113. Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.). Економічне та політичне життя. Голод 1921-1923 рр. Перехід до нової економічної політики. Політичні партії та рухи. Вхідження України до СРСР. Україна у складі Радянського Союзу. 114. Культура й духовне життя українського народу в роки непу. Освіта. Наука. Українська література. Театр та образотворче мистецтво. Релігійне життя. Політика коренізації (українізації). 115. Радянська модернізація (України 1919-1938 рр.). Сталінська індустріалізація України. Перехід до форсованої індустріалізації. Трудові звершення робітничого класу України. Наслідки індустріалізації для України. 116. Колективізація. Перехід до прискореної колективізації. Ліквідація куркульства як класу. Голод 1932-1933 рр. 117. Сталінський терор в Україні в 30-х роках ХХ ст. 118. Стан культури в Україні в 30-ті роки ХХ ст. Досягнення українізації. Розстріляне відродження.

Західноукраїнські землі в 1921-1928 рр. 119. Українські землі у складі Польщі. Політичний та національно-визвольний рух у Західній Україні. 120. Українські землі під владою Румунії. Українські землі у складі Чехословаччини. Проголошення Карпатської України.

Україні в роки Другої світової війни. Становище українських земель напередодні Другої світової війни. Початок Другої світової війни. 112. Встановлення радянської влади в Західній Україні. Вхідження Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР. 123. Воєнні дії на території СРСР. Підготовка фашистської Німеччини до нападу на СРСР. Початок воєнних дій на території України. Мобілізація сил на боротьбу з ворогом. Оборонні бої літа – осені 1941 року. Німецький “новий порядок”. Трагедія літа 1942 року. Причини поразки радянських військ на території України. 123. Рух опору в Україні в роки Другої світової війни. Радянський рух Опору. Український національний рух Опору. Праведники світу. 125. Визволення України від німецько-фашистських загарбників. Початок визволення України. Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників. Остаточне визволення території України від німецько-фашистських загарбників. 126. Внесок працівників тилу України в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни. Промисловість і сільське господарство

фронту. Трудовий подвиг українців у тилу. 127. Українська наука та культура в роки війни.

Україна в повоснні роки. 128. Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945 – на початку 50- рр. Україна в період повосенної відбудови. Економічне та політичне становище республіки. Відбудова народного господарства України. Сільське господарство України в повосенний час. Голод 1946-1947 рр. 129. Суспільно-політичне життя України в другій половині 40-х – на початку 50-х рр. Суспільно-політичне оновлення України. Ждановщина в Україні. Вхосдження Криму до складу України. Громадянська війна в західних областях України. Операція “Вісла”. Ліквідація греко-католицької церкви.

Період “відлиги”. 130. Україна в умовах десталінізації (1956-1964 рр.). Процеси десталінізації та лібералізації в Україні за часів хрущовської “відлиги”. XX з’їзд КПРС. Політична “відлига”. Наростання опору десталінізації з боку сталінських сил. “Відлига в українській літературі. “Шестидесятники”. Прояви лібералізації в українському музичному мистецтві, живопису, театрі, архітектурі”. 132. Стан економіки України наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр. Економічні реформи та їхні наслідки. Аграрна політика наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр. Соціальна політика М. Хрущова. 133. Ідеологізація суспільного життя та розвиток науки в другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. Посилення русифікації. Науково-технічна революція й розвиток науки в Україні. 134. Україна в умовах згортання політичних реформ М. Хрущова. Ставлення в суспільстві до діяльності М. Хрущова. М. Хрущов і партійне керівництво України. Усунення М. Хрущова від влади.

Період “застою” в Україні. Дисидентський рух. 135. Зародження дисидентського руху в Україні. Джерела українського дисидентства. Український революційний центр (УРЦ). Оформлення ідеології дисидентства. Зародження робітничого опозиційного руху. Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). Політична та ідеологічна реакція середини 60-х років. Праця І. Дзуба “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. 136. Політико-ідеологічна криза системи. Неосталінізм та Україна (1965-1985 рр.). Петро Шелест. Володимир Щербийський. 137. Особливості опозиційного руху в Україні в 60–80-х рр. Причини активізації опозиційного руху. Форми діяльності дисидентів. Репресії проти інакодумців. 138. Боротьба українських дисидентів проти панівного режиму. Виступи опозиційних сил за суверенітет України. Українська Гельсінська група (УГГ). Боротьба за легалізацію Української греко-католицької церкви. Посилення переслідувань опозиції наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. 139. Наростання економічної кризи. Особливості індустриального розвитку України. 140. Соціальний побут України. Життєвий рівень населення. Торгівля і побут. Житлове будівництво. Стан медичного обслуговування. Екологічна ситуація та демографічні проблеми. Моральний занепад суспільства. 141. Наростання кризових явищ в освіті, науці і культурі. Освіта. Наука. Література та мистецтво. 142. Кризові явища в соціально-економічному, політичному та куль-турному житті України (друга половина 60-х – середина 80-х рр.).

Роки перебудови. 143. Розпад СРСР. Україна та СНД. Перебудова і Україна. Декларація про державний суверенітет України. Акт проголошення незалежності України.

Україна в умовах незалежності. 144. Початок державотворчих процесів. Економічні проблеми незалежної держави. Державотворчі процеси в Україні в 1919-2001 рр. Вибори президента країни 2004 року. Політична ситуація в Україні у 2005-2007 рр. Парламентські вибори 2006 року. 244. Культурний та науковий розвиток України. Освіта сучасної України. Наука. Культурні процеси. Релігійне життя.

Студент і молодий науковець самостійно доведе вже “свій” довідник по сьогоднішнього. Від оголошення 2006-2008 рр. НАТО політики відкритих дверей щодо вступу України у цю організацію. 15 січня 2008 р. подання офіційної заяви щодо можливості приєднання України до Плану дій з членства (ПДЧ) в НАТО (так званий “лист трьох”, який був підписаний Президентом України В. Ющенком, Прем’єр міністром Ю.Тимошенко і головою Верховної Ради А. Яценюком). 2010 р. 17 і 31 січня перший і другий тури чергових виборів Президента України і обрання на цю посаду В. Януковича. Євромайдан. Політична криза. Захоплення російськими військами Криму. Схвалення Росією анексії України. Захоплення проросійськими бойовиками частини Луганської і Донецької областей. Санкції світового товариства проти Росії. Вибори 30 травня 2014 р. Президентом України. Президентом став П. Порошенко. Вибори 26 жовтня 2014 р. Верховної Ради України. Початок реформ в Україні та ін.

Щодо довідника, то завдяки логічному та послідовному розміщенню рівнів частин “Довідка”, “Персоналії”, “Джерела”, “Різні погляди”, детальному змісту та іменному покажчику користувач легко може ознайомитися з багатим фактичним матеріалом та станом наукових знань про історію нашої Вітчизни.

Новітня українська історична наука вже на сучасному рівні засвідчила черговий процес своєї інституалізації. Про це яскраво свідчить вихід у світ “” “Енциклопедії історії України” (тт. 1-10), яка має стати необхідним атрибутом для повсякденного використання студента-історика.

Отже історія України – одна зі складових історичної науки, що досліджує генезис і закономірності становлення та розвитку українського народу, його боротьбу за національно-державну незалежність та пов’язані з нею подвиги, тріумфи, драми, трагедії. Предметом вивчення вузівського курсу історії України є складний процес формування та розвитку багатомільйонного українського народу, його діяльності в соціально-економічній, духовній, політичній і державній сферах з давніх-давен до сьогоднішнього. Разом з тим історія України має розглядатися в тісному взаємозв’язку з глобальними історичними процесами, з історією її найближчих сусідів, з якими у різні часи українці перебували у складі різних держав. Вивчення історії сприяє формуванню історичної свідомості народу, в якій органічно поєднуються знання, погляди, уявлення про суспільний розвиток. Закріплена в традиціях, обрядах, художніх образах та теоріях, історична свідомість дає змогу людству узагальнити історичний досвід.

Виходячи із зазначеного у словнику-довіднику наводяться лише окремі ключові поняття й терміни з історії України.

Література

Алексеев Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. – К., 2000; Алексеев Ю. М., Вертечем А. Г., Даниленко В. М. Історія України. – К., 2003; Аркас М. М. Історія України-Руси. – К., 1990; Багалій Д. І. Нариси Історії України. – К., 1994; Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов’ян. – К., 1991; Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992; Білас І. Репресовано-каральна система в Україні. 1917-1953. – К., 1994; - Кн. 1-2.; Бойко О.Д. Історія України. – К., 1998-2004.; Борисенко В. Курс української історії. – К., 1998; Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – Київ, 1968; Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – Київ, 1988; Брайчевський М. Вступ до історичної науки. – К., 1991; Брайчевський М. Конспект історії України. – К., 1993; Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – Київ, 2005; Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К., 1992; Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996; Верстюк В. Махновщина. – К., 1992; Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев

В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995.; Версток В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. – К., 1995; Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991; Винокур І, Телегін Д. Археологія України. – К., 1994; Винокур І, Телегін Д. Археологія України: Підруч. – Тернопіль, 2004; Всемирная история. – Лондон – Нью-Йорк – Штутгарт – Москва: Дорлинг Киндерсли, 1999; Волковинський В. Нестор Махно. Легенди і реальність. – К., 1994; Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1994; Гетьмани України. – К., 1991; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви в 4-х томах. – Нью-Йорк – Бавнд Брук. 1950; Гнатенко П. Український національний характер. – К., 1997.; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. XIX-XX ст. – К., 1996; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990; Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. – К., 1991-1998; Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. Нариси політичної історії. – К., 1993; Гутній О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996; Гуржій О. І., Смолій В. А. та ін. Історія України. Нове бачення: в 2-х т. – К., 1995, 1996; Давня історія України. Кн. 1-2. – К., 1994, 1995; Давня історія України. У 3-х т. – К., 1997; Даниленко В., Касьянов І., Кульчицький С. Сталінізм в Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; Дорошенко Д. І. Нарис історії України: В 2-х т. – К., 1991; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996; Енциклопедія історії України: В 10-ти томах. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2003-2012; Енциклопедія українознавства: Заг. Частина. – К., 1994; – Т. 1-10; Жуковський А., Свѣтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1993; Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994; Залізняк Л. Походження українського народу. – К., 1996; Залізняк Л. Первісна історія України. – К., 1999; Заставний Ф. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах. – Львів, 1991; Єфименко О. Історія України та її народу. – К., 1992; Ісасевич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996; Історія державності України. – Харків, 2004; Історія цивілізації: Атлас. – М., 2000; Історія русів / Український переклад І. Драча. – К., 1991; Історія України: нове бачення. У 2-х томах/ Під ред. В.А. Смолія. – К., 1995; Історія України. (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1996; Історія України / За ред. В. А. Смолія – К., 1997, 2000; Історія України. Курс лекцій: У 2-х кн. – К., 1991, 1992; Історія України / Керівник авт. колект. Ю. Зайцев – Львів, 1996. Історія української еміграції. – К., 1997; Історія України та її державності: навчальний посібник/ За ред. Л.Є. Дещинського), – Львів, 2005; Історія України: проблемні лекції для студ. вищих навч. закл.: навч. посіб. – Черкаси, ЧДТУ, 2012; Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. – К., 1999; Історія українського війська. У 2-х т. – Львів, 1992-1996; Історія України в особах. IX-XVIII ст. – К., 1993; Історія України в особах. XIX-XX ст. – К., 1995; Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – К., 1994; Історія Академії наук України, 1918-1993. – К., 1994; Історіографія історії України. – К., 1996; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004; Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст. Соціально-політичний портрет. – К., 1993; Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр.). – К., 1991; Книш З. Становлення ОУН. – К., 1994; Коваль М. В. Україна: 1939-1945.: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995; Коваль М. В., Крип'якевич І., Гнатович Б. Історія українського війська: У трьох част., двох кн. – Львів, 1936; Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів, 1992; Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія України. – К.,

1992; Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993; Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993; Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. – К., 1991; Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. – К., 1996; Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. – К., 1996; Котляр М., Смолій В. Історія в життєписах. – К., 1994; Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1992; Кутузяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). – Івано-Франківськ, 1993; Культура українського народу. Навч. посібник. – К., 1994; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996; Кульчицький С. Ціна “Великого перелому”. – К., 1991; Лановик Б.Д. Історія України. – К.: Книга-прес. – 2001; Лебедь Т. УПА. Кн. 1. – Дрогобич, 1993; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1-2. – К., 1994; Литвин В. Політична арена України: дієві особи та виконавці. – К., 1994; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995; Лотоцький А. Історія України. – Львів, 1992; Лях Р. Історія України. – Донецьк, 1999; Малий словник історії України. – К., 1997; Моця О. П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. – К., 1993; Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996; Муківський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997; Мущкетик Ю. Гетьманський скарб. – К., 1993; Нагасвський І. Історія української держави ХХ ст. – К., 1994; Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994; Новий довідник: Історія України. – 4-е вид., змін. і доп. – К.: ТТОВ “Казка”, 2008; Новітня історія України (1900-2000): Підручник/А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000; Огієнко І. Українська культура. – К., 1991; Онопрієнко В.І. Історія української нації ХІХ-ХХ століть. – К., 1998; Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення: Навч. посібник. – К.: Знання-прес. – 2004; Петров В. Походження українського народу. – К., 1992; Півторак Г. Українці: Звідки ми і наша мова. – К., 1993; Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – К., 1995; Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К., 1996; Рибалка І. Історія України: У 2-х ч. – Харків, 1995.; 1997. Ресет О. Українська революція. – К., 1996.; Світлична В. В. Історія України. – К., 2002; Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. – К., 1993; Слюсаренко А., Гусев В., Дрожжин В. та ін. Новітня історія України: Підручник для студентів. – К., 2000; Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991; Смолій В. А., Степанков В. С Богдан Хмельницький. – К., 1995; Смолій В. А., Степанков В. С Українська державна ідея. – К., 1997; Солдатенко В., Крижанівський В., Левенець Ю. Українська ідея, історичний нарис. – К., 1995; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; Сторінки історії України. ХХ століття. – К., 1992; Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993; Терешенко Ю. Україна і європейський світ. – К., 1996; Толочко А. Князь в древній Русі: власть, собствєнность, идеология. – К., 1992; Толочко П. Київська Русь. – К., 1996; Толочко П. П. Літописи Київської Русі. – К., 1994; Трофимович В. Україна в роки II світової війни (1939-1945). – Львів, 1995; Турченко Ф. Новітня історія України. – К., 1995; Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії. – К.: Либідь, 1997; Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К., 1994. Українська державність у ХХ ст. – К., 1996.; Українська ідея. Історичний нарис. – К., 1995.; Ульяновський Ф., Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. – К., 1994; Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні середини ХV – кінця ХVІ ст. Кн. 1-2. – Київ, 1994; Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії ХІ-ХІІІ ст. Ред. Смолій В.

Випуск 1-3. – Київ, 2000-2003; Шаповал Ю. Україна 20-х-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Шаповал Ю. Людина і система (штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994; Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності: Курс лекцій. – К., 1999; Шморгун О. О. Україна: шлях відродження. Економіка, культура, політика. – К., 1999; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К., 1999; Яковенко Н. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997; Ї Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2005; Яремчук В.П. Загальний образ минулого України: підходи сучасної історіографії // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Колективна монографія за ред. Л.О. Зашкільняка. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Я. Франка, 2004.

Історіографія (від грец. *historia* – оповідь, оповідання та її – писати, записувати) буквально означає “опис історії”. Змістовне наповнення поняття “історіографія” пов’язане з тривалим шляхом розвитку, оформлення та інституціоналізації цієї наукової дисципліни. Термін застосовується в багатьох перехресних, часом суперечливих контекстах, зокрема для означення:

І дисципліни (наукової галузі), яка вивчає: історію історичної науки; темпи, інтенсивність та етапи розвитку історичної думки, зокрема формування та нагромадження знань про минуле; тривалість, дискретність і просторово-регіональну конфігурацію науково-історичного процесу; інституціонально-організаційні форми історико-наукової діяльності (навчальні заклади, академічні установи, університетські кафедри, дослідницькі товариства та центри, періодичні, неперіодичні і серійні видання та ін.); формальну дисциплінарну (галузі, дисципліни, міждисциплінарні стики) та неформальну (напрями, школи, течії, групи, гуртки) інституціональну структуру науки; соціокультурні та інтелектуальні передумови, чинники та середовища функціонування історичної науки; історію теорії, методології та методики історичних досліджень; стан та перспективи розробки дослідної проблематики з обсягу різних галузей, дисциплін та окремих проблем; творчий доробок і спадок окремих істориків та ін.;

– власне історичної науки або наукової літератури з історії в найширшому архаїчному розумінні; у такому застарілому значенні ця дефініція вживалася здебільшого у XIX ст., але іноді побутує і в сучасних студіях;

– форми свідомості та самосвідомості історичної науки, переважно у внутрішньому, рефлексивному розумінні;

– сукупності історичних студій з певної проблеми, теми чи наукової галузі (дисципліни) у вузькому сенсі, які мають спільну просторово-хронологічну локалізацію та предметну область дослідження (напр.: І. новітньої історії України; церковна І.; І. історії Слобожанщини; військова І.; І. історії української революції та ін.);

– історичної літератури певної доби чи періоду, об’єднаної спільним соціо- та етнокультурним простором, типовими інтелектуальними рефлексіями і концептуальними підходами (напр.: козацько-старшинська І.; українська романтична І.; українська радянська І.; українська еміграційна І. та ін.).

Походження І. пов’язують із саморефлексіями автора історичного твору щодо його предмета, джерел, способу викладу матеріалу та ін. Вважають, що початкові елементи історіографічних знань з’явилися на межі пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів у добу книгодрукування. Зокрема, з XVI ст. поширилися історико-літературні огляди, бібліографічні описи у вигляді переліків існуючих творів щодо предмета викладу в працях деяких авторів. Вони розглядаються окремими дослідниками як своєрідна предтеча студій з І. або історії науки.

Втім, подібні описи побутували ще в часи античності. Приміром, на початку I ст. н. е. римляни почали додавати до своїх творів т. зв. “індекси”, або “титули”. Вони являли собою стрічки з пергаменту, іноді кольорові, з переліком авторів та їхніх праць, які згадувалися у тій чи іншій студії. Наприклад, в індексах до “Природничої історії” (у 37 книгах) Плінія Старшого названо 28 римських та 75 грецьких авторів. Окрім того, одна з книг цього вченого складалася із спеціального переліку джерел (твори 146 давньоримських та 327 давньогрецьких авторів), які були використані в його “Природничій історії”. Відтак дехто із сучасних науковців вважає, що початки І. сягають доби античності.

Родове походження поняття “історіографія” виводять з терміна “історіограф”. У XIV столітті історіографом у Франції називали художника який малював мініатюри на історичну тематику. У XV-XVI ст. значення цього терміна розширилося ним стали називати придворного письменника, який створював офіційні життєписи представників правлячої династії. Пізніше біографії королів, імператорів, князів та інших вищих представників аристократії перетворилися на історії держав, написані за відповідним каноном спеціально призначеною особою – історіографом (такі фахівці, до речі, існували ще в Давньому Китаї й античному світі). У середньовічній Європі посади придворних історіографів обіймали здебільшого відомі літератори, філософи, вчені. Приміром, офіційними історіографами герцогів бургундських у XV ст. були Ж. Моліне та Ж. Шатлен. Тим самим при дворах різних європейських монархів у XVI-XVIII ст. займалися поет Н. Буало, письменник П. Бембо, філософи Дж. Віко, Вольтер та Г. Лейбніц, драматурги А. Дзено, Ж. Расін, Тірсо де Моліна, історики С. Пуфендорф, В. Робертсон та ін.

Зазначена посада зберігалася і в XIX ст., а в деяких державах – навіть у XX ст. Зокрема, історіографами Пруського королівства були відомі німецькі історики Б. Нібур, Л. фон Ранке, Г. Трейчке, а Російської імперії – Г.-Ф. Міллер (з 1748), М. Щербатов (з 1768), М. Карамзін (з 1803).

Поняття “історіографія” було запозичене російською історичною та суспільно-політичною думкою із Західної Європи, передусім з Німеччини. Спершу в європейській традиції ця дефініція уживалася як синонім до термінів “історик” та “історія”. Протягом XVIII – початку XIX ст. поширення критичного напрямку у західноєвропейській історичній науці поступово зосередило увагу дослідників не тільки на існуючих джерелах, а й на працях своїх попередників та їх критичних оцінках.

Спочатку таке акцентування мало критичне й утилітарне призначення – написання істориком вступу до проблеми вивчення, огляду літератури, дотичної до власної студії. Згодом же воно трансформувалося у спробу автора-дослідника визначити та зафіксувати місце своєї праці серед тогочасної наукової літератури. Заразом відбувалося розширення проблемного діапазону таких оглядів, які набували певних видових ознак. Вони й стали зародком, з якого формувалася І. як дисципліна.

Цей процес відбувався з різним ступенем інтенсивності в європейських країнах другої половини XVIII – початку XX ст. До його розвитку спричинилася ціла низка інтелектуальних чинників, соціо- та етнокультурних передумов: нагромадження значного обсягу фактографічних відомостей; перехід від описової, теоцентричної фіксації історичного досвіду до його раціонального осмислення; секуляризація історичних знань; зростання обсягів друкованої продукції з історії та її видового і жанрового розмаїття; розширення спектра критичних рефлексій та практично-утилітарних потреб конкретних наукових студій, пов'язаних з необхідністю вивчення історії питання, існуючих підходів, концепцій, гіпотез; формування класичного типу науки; поява новітніх вимог до актуалізації

історичного минулого задля легітимації певних ідей або концептів у добу творення націй та національних держав.

Становлення І. як дисципліни відбулося і в численних метаморфозах щодо її самоназви XIX – на початку XX ст. Наприклад, на теренах яка часто-густо розглядалася в межах власне російської науки. Водночас наприкінці XIX – на початку XX ст. поширюються терміни “українська історіографія”, “українсько-руська історіографія”, “руська історіографія”, “історія питання”, “історична українська ідеологія”, “література питання”, “історія науки історії” та низка інших. Їх тлумачать як у проблемному чи в предметному, так і в більш широкому розумінні – як загальну історію вивчення в історичній науці минулого та сучасного українського народу, території й умов його життя. Приміром, М. Грушевський у своєму огляді від 1914 р. трактував це поняття саме в останньому, його широкому значенні. Водночас він розглядав І. як складову частину історичної науки та українознавства.

Кардинальні зміни в І. сталися після доби національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Відтоді у працях вітчизняних істориків термін “українська історіографія” стає домінуючим. Істотно розширюється і спектр його змістового наповнення: тепер його розуміють як процес розвитку українських історичних студій та національно-історичної думки (Д. Дорошенко); історію української думки, історію самосвідомості народу, українського самопізнання (М. Грушевський); виклад фактичного змісту науки та теорій історичного процесу у зв'язку із схемою минувшини українського народу з хронологічного, географічного та етнографічного боку (Д. Багалій); розкриття класового характеру літератури й науки історії взагалі (Д. Багалій); ідеологію, концепції та погляди їхніх авторів на минуле України (І. Кривецький) та ін.

З'являються популярні (В. Біднов та ін.) й систематичні нариси (Д. Багалій, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич) з української І. Мають місце і спроби наукової організації студій з української І. Зокрема, у середині 1920-х років з ініціативи М. Грушевського при ВУАН була створена Комісія для дослідження нової української І. А втім, обнадійливі передумови для організаційного оформлення української І. як наукової дисципліни були раптово обірвані на теренах УСРР хвилею репресій початку 1930-х років.

У наукових осередках української міжвоєнної еміграції та на західно-українських землях історіографічна проблематика розроблялася спорадично. Зокрема, переважали студії, які популяризували здобутки української історичної думки в Західній та Центральній Європі (Д. Дорошенко, Б. Крупицький та ін.). Водночас в еміграції було започатковане викладання навчальних курсів з української І. у вищих школах. За ініціативою Д. Дорошенка вони читалися в Українському вільному університеті та Українському науковому інституті в Берліні.

Після 1945 р. на теренах української повоєнної еміграції та діаспори публікується низка історіографічних студій (Л. Винар, С. Горак, О. Домбровський, Д. Дорошенко, Б. Крупицький, Т. Мацьків, О. Оглоблин, Я. Пеленський, В. Петров, Н. Полонська-Василенко, М. Чубатий та ін.). У цих працях домінуючою залишалася національно-державницька традиція висвітлення української історичної думки, що сформувалася протягом 1920-1930-х років. Однак у другій половині 1940-х – на початку 1960-х років відбувалися дискусії щодо необхідності написання історіографічних праць на рівні вимог західного академічного середовища. Порушувалися також питання стосовно вироблення методологічних і теоретичних засад для відтворення історії української І. (Л. Білас, Б. Крупицький, І. Лисяк-Рудницький та ін.). Зокрема, українська історична

наука розглядалася в контексті послідовної зміни генерацій істориків (О. Оглоблин, М. Чубатий та ін.).

Мав місце й термінологічний різнобіій стосовно само-ідентифікації І. (“українська вільна історіографія”, “українська незалежна історіографія”, “українська західна історіографія”, “українська еміграційна історична наука” та ін.).

Щодо статусу національної І. теж циркулювали різні підходи. Одні вчені вважали її спеціальною чи допоміжною історичною дисципліною з досить обмеженою предметною областю, інші – обстоювали думку про її ширше функціональне призначення. Зокрема, до проблемного поля І. включали: організаційні форми науково-історичної діяльності; характеристику окремих істориків та наукових шкіл; дослідження “духу часу” та обставин наукової праці вчених; роль періодичних видань; вплив історіографічних напрямів і концепцій; розвиток української історичної думки (Л. Винар та ін.).

В еміграції та у діаспорі українська І. існувала в умовах іноетнічного середовища на засадах самозбереження національних традицій, їхньої адаптації до інтелектуальних та соціокультурних вимог західного світу. Тому відірваність від основної частини національної джерельної бази та архівної україніки, тривала конфронтація з радянською і російською еміграційною наукою, пристосування до західного наукового оточення, перманентна організаційна криза, надмірна політизація емігрантського життя та низка інших подібних чинників суттєво позначилися на розвитку української зарубіжної І. Заразом еміграційні обставини життя відсували питання дисциплінарного статусу І. на другий план. З появою у 1970-х роках англосовітської генерації істориків у діаспорі, що народилися та здобули освіту поза межами України, ситуація кардинально не змінилася. Ряд учених порушували історіографічну проблематику у своїх студіях, та при цьому майже не розробляли питання з обсягу дисциплінарного становлення І.

Протягом 1930–1950-х років дисциплінарне оформлення І. в радянській Україні майже завершило. Зрештою, з наукового обігу зник сам термін “українська історіографія”. Його замінили дефініції “історіографія історії Української РСР” та “історіографія історії України”. У 1960–1980-х роках формування дисциплінарного статусу І. в Україні реалізовувалося в межах офіційної радянської доктрини. Українська І. штучно вмонтовувалася в загальноросійську схему історії історичної думки. Зокрема, канонічними стали тези про класову спрямованість історичної думки, єдність та соціально-політичного життя Росії та України.

Водночас у радянській науці відбувалися важливі інституціональні зміни: впровадження І. в університетські та вузівські курси викладання, введення відповідної спеціалізації в наукову номенклатуру, створення фахових координаційних структур тощо. З’являються дидактична література та низка концептуальних праць з І. Значно розширюється діапазон

проблем з обсягу дисциплінарних вимірів І., які активно обговорюються в радянській науковій періодиці.

Щодо академічного статусу І. в радянській науці у згаданий вище період поширилися кілька точок зору, згідно з якими І. – це:

- спеціальна історична дисципліна з більш або менш широким проблемним полем;

- спеціальна галузь історичної науки;

- складова частина громадської думки.

Остаточо утверджується поділ І. на І. донаукової (доакадемічної) та І. наукової (академічної) доби. Впроваджується й типологічне розрізнення І.:

загальна (вивчає розвиток історичних знань і науки в цілому), предметна (вивчає розвиток окремих країн, регіонів, наукових галузей, сфер людської діяльності) та проблемна. В умовах лібералізації радянського режиму наприкінці 1950-х – у 1960-х роках до наукового обігу знов запроваджується термін “українська історіографія” (М. Марченко). Тоді ж мала місце і низка спроб щодо визначення дисциплінарного статусу І:

– спеціальна історична дисципліна, яка вивчає вторинний процес (історію історичної науки) та підпорядкована окремо визначеним цілям (Ф. Шевченко);

– історія історичних знань, історія науки про розвиток людського суспільства та історичної думки (М. Марченко);

– складова частина суспільної думки певної епохи, що висвітлює розвиток історичних знань та історичної науки у зв’язку із суспільним процесом, боротьбою класів (М. Марченко) та ін.

Активізуються дослідження з української І. Зокрема, засновується спеціалізований збірник “Історіографічні дослідження в Українській РСР” (1968), створюються профільні кафедри в Харківському та Дніпропетровському університетах. Складається й коло авторів, які розробляють українську історіографічну проблематику (В. Дядиченко, Л. Коваленко, Н. Комаренко, Ф. Лось, М. Марченко, А. Санцевич, В. Сарбей, Ф. Шевченко та ін.). Ряд дослідників вивчає проблематику, пов’язану з російською І. та І. історії СРСР (В. Астахов, В. Шевцов, І. Шерман та ін.).

Однак усі ці позитивні зрушення були перекреслені на початку 1970-х років, коли у системі АН УРСР, зокрема в Інституті історії, відбулася кампанія масових чисток. Відтак дослідження з української І. були остаточно відсунуті на узбіччя наукового процесу. Вони зазнали ідеологічної нівеляції та були зведені до рівня проблемної І. та описових праць. Протягом 1970–1980-х років українська І. існувала в умовах ідеологічного конформізму, інтелектуальної ізоляваності, стагнації та штучної обмеженості джерельної бази і зрештою набула провінційних рис.

Інакше розвивалася російська радянська І., в якій у 1960–1980-х роках було апробовано низку теоретичних новацій. Зокрема, істотно розширилося проблемне поле історіографічних студій, утвердилося термінологічне значення І. як історії історичної науки та її розуміння як наукознавчої дисципліни.

Пострадянська українська І. формувалася під впливом кількох інтелектуальних хвиль. Упродовж 1990-х років вона розвивалася переважно під гаслом повернення до національної історіографічної спадщини та її осмислення. У рамках реалізації цього гасла публікувалися класичні змістовні студії з української І. (В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип’якевича, І. Лисяка–Рудницького, О. Оглобина, Н. Полонської-Василенко та ін.).

Дискутувалися проблеми, пов’язані з концептуальними підходами до реконструкції історії української історичної думки, зокрема щодо перспектив спадщини істориків-народників та істориків-державників. Відбувалася критична переоцінка радянської І., запровадження до наукового обігу студій учених-емігрантів тощо. Налагоджувалися творчі контакти з діаспорними вченими, що працювали у царині української І. (Л. Винар, С. Величенко, О. Субтельний та ін.). Водночас було поновлено та засновано кілька фахових неперіодичних видань з І.: “Харківський історіографічний збірник” (з 1995), “Історіографічні дослідження в Україні” (з 1997).

Наприкінці 1990-х – у першій половині 2010-х років в українській І. дедалі більшої сили набирає нова інтелектуальна хвиля. Вона пов’язана з розробкою

методологічних і теоретичних засад, підготовкою дидактичних курсів з національної І., опануванням європейського і світового досвіду, переорієнтацією на вивчення традиційного проблемного поля І. з перспективи інтелектуальної історії тощо. Зокрема, видаються навчальні посібники і підручники (Я. Калакури, І. Колесник та ін.). Теоретичні й методологічні проблеми української І. Розробляються у працях І. Гирича, Я. Грицака, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, М. Ковальського, І. Колесник, Т. Попової, В. Потульницького, О. Реснта, С. Стельмаха та інших дослідників.

Засновуються нові фахові видання: “Історія та історіографія в Європі” (з 2003), “Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки” (з 2005) та ін.

Нині українська І. розвивається під чимдалі зростаючими інтердисциплінарними впливами, зокрема студій з інтелектуальної історії, наукознавства, філософії історії, культурології, політології, етнології, соціології, соціальної психології та ін. Така взаємодія розширює предметну область І., збагачує її методологічний інструментарій, сприяє формуванню нового понятійного апарату та поширенню інтердисциплінарних підходів. І. має розгалужені міждисциплінарні зв'язки, зокрема з багатьма СД (архівознавством, археографією, біографістикою, історичною бібліографією, джерелознавством, просопографією та ін.). А втім, у ній і досі мають великий вплив традиційні підходи й концепції.

Таке ж розмаїття поглядів побутує і стосовно визначення дисциплінарного статусу І. та змісту цього поняття:

- спеціальна дисципліна чи галузь історичної науки із суто утилітарними цілями;
- наукознавча дисципліна, яка вивчає історію історичної думки та історичної науки як соціального інституту;
- наука, що досліджує історію історіографічного процесу в усьому його розмаїтті;
- важлива складова інтелектуальної історії, неодмінна частка культурного світу ідей.

Кардинально розширилося і проблемне поле сучасної І. Воно включає в себе як саме історичне знання про історію, так і саме історіографічне знання про історичне знання. Нині у типовидовому плані І. поділяється на проблемно-тематичну І., біоісторіографію (персоналогічну І.), інституціонально-організаційну І. (установи, товариства, інституції, часописи та ін.), предметну чи інституціонально-структурну І. за формальними (дисциплінарно-галузеву структуру) та неформальними (напрями, школи, течії, гуртки і т. д.) ознаками, регіональну (обласну, краєзнавчу) І., культурологію І., історію І. (історію історії історичної науки) та ін. Окрім того, з І. тісно пов'язане вивчення історії теорії (історіології), методології, методики і техніки історичних досліджень.

Значна частина понятійного апарату української І. сформувалася у 1960–1980-х роках у межах радянської історичної науки. Тепер ця термінологія вважається традиційною: історіографічне джерело, історіографічний факт, історіографічний процес, історіографічна ситуація, історіографічне поле, історіографічні міфи, історіографічні стереотипи, напрям, школа, течія та ін. Упродовж 1990-х років понятійний апарат І. поповнився модерними (стиль мислення, тип історика, образ науки, ідеал науковості, парадигма, інституціоналізація та ін.) та постмодерними (дискурс, деконструкція, наратологія та ін.) дефініціями. Останні частково запозичені, частково адаптовані до потреб І.

Деякі учені висловлюють серйозні застереження стосовно формування традиційної частини термінології І. Зокрема, вони вказують на відсутність субординації термінів І. та розмежування їх із загальноісторичними поняттями, на дублювання у функціональному та змістовому сенсі відомих наукознавчих

дефініцій, на відсутність в І. адаптаційних процедур для багатьох запозичених понять тощо. Заразом висловлюється думка про похідний характер та механістичне застосування більшості традиційних термінів (“джерело” – “історіографічне джерело”, “факт” – “історіографічний факт”) і т. п.

До сьогодні предметом численних наукових дискусій залишається і проблема періодизації української І. Окремі її періоди і досі вивчені недостатньо. У найзагальнішому, схематичному вигляді вирізняють такі періоди української І.:

- літописний (XI-XVI ст.);
- козацько-старшинський, або козацького літописання в церковній, політичній та компілятивній формах з елементами провіденціалізму та прагматизму (кінець XVI – середина XVIII ст.);
- історико-антикварний з просвітницькими, раціоналістичними, преромантичними та критичними тенденціями (друга половина XVIII ст.);
- критичний, або критично-синтетичний (перша третина XIX ст.);
- романтично-народницький у ностальгічно-патріотичній, героїко-легендарній та мовно-етнографічній формах (30–60-ті роки XIX ст.);
- позитивістсько-народницький з використанням різноманітних методів логічних підходів (70-ті роки XIX – початок XX ст.);
- державницький, або період національно-визвольних змагань та повсюдного десятиліття (1920-1929) в еміграційному та радянському варіантах;
- період біполярного поділу – на українську еміграційну (30-ті – 40-ві роки XX ст.) і діаспору (після 1952) та українську радянську (30–80-ті роки XX ст.) І;
- сучасний (з 90-х років XX ст. і донині).

Звертаємо увагу читача на те, що окрім наведеного гасла у словнику міститься ще одне визначення історіографії запропоноване С. Посоховим [20, 97-102], що засвідчує, разом з визначенням історіографії яке запропонував у посібнику для студентів “Сучасна світова історіографія” Л. Зашкільняк [16] багатозначність й наукоємкість цього терміна. Зокрема цей автор звертає увагу на термінологію, прослідковує процес наукового осмислення та вживання терміну “Історіографія” визначає поняття “світова”, “сучасна” історіографія, її об’єкт і предмет стверджуючи, що зміна парадигм історіописання демонструє взаємопроникнення, поширення і застосування провідних моделей історіографії відповідного часу в усіх куточках світу, включених до сучасних інформаційних потоків. Л. Зашкільняк також характеризує методологічні аспекти, рівні методів історіографічного пізнання, наводить визначення термінів “історіографічне джерело”, “методи історіографічного синтезу”, “історіографічна ситуація”, “історіографічна теорія”, “історіографічні факти”, вважаючи, що історіографія – це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає процес виникнення, сприйняття і поширення історичних знань, змін в організації і методах їх отримання, виконання певних соціальних функцій [16, 13].

Щодо курсу “Сучасна світова історіографія”, то вчений вважає, що він містить у собі ряд компонентів а саме: 1) світоглядний складник, що включає ідеологічну компоненту – систему ідей і цінностей історика, з позиції яких він сприймає і пояснює навколишній світ, часто неусвідомлено переносячи їх на минулі події; 2) методологічний (теоретичний) складник, що передбачає наявність у дослідника знань про мету, принципи і засоби (методи) здійснення історичного пізнання, а також його приналежність до визначеного наукового напрямку, школи, інституції; 3) фактологічний (джерельний) складник, пов’язаний з умінням дослідника працювати з історичними джерелами і реконструювати на їх підставі минулу дійсність; 4) соціокультурний складник, який

забезпечує присутність у створюваних істориком знаннях впливів соціального (родинного) оточення, його ментальних структур, зокрема історичної пам'яті; 5) психологічний складник, що відображає присутність індивідуально-емоційних переживань, симпатій та антипатій історика у здобутих ним знаннях; 6) мовно-лінгвістичний складник, що передбачає використання дослідником вербального представлення історичної інформації, яке забезпечує зрозумілу й прийнятну для фахівців інтерпретацію історичних знань [16, 13]. Одночасно для порівняння вважаємо за потрібне навести вже у довіднику визначення поняття “історіографія” запропоноване С. Посоховим [20, 97-102].

Найбільш розгорнута характеристика “Новітньої історіографії” належить також О.Ясю, яка вміщена у сьомому томі “Енциклопедії історії України”. За переконаннями автора “новітня історіографія —” істор. наука певного періоду чи доби, яка тією чи ін. мірою співвідноситься або асоціюється з концептом “сучасність”. Іноді поняття “новітня історіографія” навіть уживають як синонім щодо сучасної історіографії або в буквальному розумінні як історіографії найближчої, наближеної чи останньої щодо сучасності. Зазвичай термін “новітня” та його похідні дефініції, у т. ч. “новітня історіографія”, виступають як своєрідний спосіб чи способи репрезентації й осмислення феномену сучасності, зокрема її певних зривів – інтелектуального, наук, і культ, буття. Вихідним, а часто й визначальним компонентом у конструкції Н.і. є, переважно, масштабні соціо- й етнокульт. трансформації (революції, війни, розпад імперій, виникнення нових держав тощо), котрі продукують кардинальне переформування державно-політ. ладу, сусп. інститутів і культ, поля, зміну світоглядних орієнтирів, ціннісних нормативів, сусп. й академічних стандартів, а також нав'язують певні сценарії перебігу пізнавальних ситуацій, спрямованість науково-історичного процесу та дослідницьких рефлексій. Зазвичай таку перелому між утворенні Н.і. пов'язують зі знаковими подіями новітньої історії, значно рідше – Нової історії, що спричинили потужні соціо- й етнокульт. імпульси у світі, які поширилися на гуманістичні та сусп. науки. Приміром, із Першою світовою війною чи Другою світовою війною, “холодною війною” 2-ї пол. 1940-х – 1980-х рр., Французькою революцією кінця 18 століття, Російською революцією 1917–1918, розпадом СРСР і Варшавського блоку, руйнацією колоніальної системи тощо.

Провідну роль у концептуалізації Н.і. відіграє її становище інтелектуальної контра версії щодо історичної науки минулої доби, зокрема розрив із попередньою традицією, переосмислення контурів предметного поля, виявлення нових вузлових проблем, висунення ін. дослідницьких стратегій, формування відмінного понятійного апарату, впровадження нових візій, концепцій і теорій тощо. Конституювання Н.і., як правило, відбувається з перспективи домінуючих дослідницьких практик певного нац. історіописання, яке наново розставляє відповідні концептуальні віхи та аксіологічні акценти, формує мірила вартості й академічні орієнтири, що кінець-кінцем спонукують до тотальних ревізій минувшини, зокрема до новітнього прочитання та реінтерпретації класичних істор. текстів. Хронологічна локалізація Н.і. істотно різниться як за своїми критеріями й засадами, так і за конкретним терміном. Відтак Н.і. пов'язують із появою прикметних тенденцій і знакових студій (5–10 років), із виходом на наук, авансцену нової генерації вчених (10–25 років), певним періодом істор. думки (30–50 років), а часто-густо – із поточною добою, яку розглядають як критичний чи доленосний момент сучасності. Така розмаїтість поглядів щодо локалізації Н.і. пов'язана з диференціацією самого поняття “сучасність” і багатоманітними смислами, які воно продукує. Власне, виокремлення Н.і. як темпоральної

конструкції породжене саморефлексіями академічної спільноти чи її окремих репрезентантів, котрі прагнуть усвідомити своє місце й роль щодо попередників та їхньої спадщини як із перспективи опрацювання локальних проблем, так і в методологічному й теор. розумінні. У вузькому сенсі концепт “новітній” побутує в багатьох працях на теренах історіографії, позаяк його вживають стосовно окреслення сучасних наук, тенденцій, підбиття підсумків із вивчення конкретної проблематики, означення інструментальних чи концептуальних новацій у короткотривалій перспективі тощо.

Приміром, рос. історик М.Кареев уживав поняття “новітня історіографія” щодо певного масиву наук, літератури кількох років, об’єднаних спільними підходами до відповідної проблематики. Інколи термін “новітня історіографія” застосовують для позиціонування сучасних учених-гуманітаріїв та їхніх візій і теорій як протиставлення чи альтернативи щодо репрезентантів попередньої історіографії та старих концепцій, напр., у вигляді дихотомічного співвіднесення, означення альтернатив щодо усталеної традиції історіописання, інтелектуального й культурницького протиставлення тощо. Натомість, у широкому розумінні, йдеться про заг. інтелектуальні обриси нац. істор. письма, пов’язані з тим чи ін. осягненням сучасності в діахронному й синхронному зрізі, зокрема як у контексті минувшини, так і майбуття. Відтак поняття “новітня історіографія” тим чи ін. чином прив’язують до сучасності, позаяк остання визначає виміри побутування академічної спільноти в часі та просторі. Зрештою, функціональне призначення поняття “новітня історіографія” не тільки зумовлює специфічність і досить вільне перетікання його змістового наповнення, а й істотно модифікує різноманітні смисли, які ширяться в істор. письмі.

Західна думка та пострадянська новітня історіографія. Становище Н.і. на пострад. просторі доволі своєрідно й неоднозначно корелюється з тенденціями на ниві світ, соціогуманітаристики 2-ї пол. 20 – поч. 21 ст. Останні так чи інакше переломлюються в дослідницьких практиках сучасних нац. історіографій, хоч і достатньо суперечливо, а часом навіть химерно.

У 1970–80-х рр. майже згасли інтелектуальні віяння антропологічного повороту, що остаточно поховав універсалістське представлення минувшини, зокрема нац. граднаративи, та істотно підважив і трансформував модерністські позиції т. зв. масових візій, себто історії спільнот, структур, інституцій тощо. Відтак до фокуса дослідницьких практик потрапила істор. Людина з різноманітними площинами її соціального й культ, буття, яка сама конструює і формує відповідні інститути та структури, групову й індивідуальну свідомість, ментальність, ієрархію цінностей, кінець-кінцем – моделі та сценарії повсякденного існування тощо. Отож спадкоємцями антропологічного представлення минувшини стала низка дослідницьких стратегій, представлених як у самостійних напрямках, так і субдисциплінах, зокрема в мікроісторії, культ, антропології, “новій культурній історії”, “новій соціальній історії”, “новій економічній історії”, “новій інтелектуальній історії”, історії ментальностей, історії повсякдення, психоісторії, жін. історії (тендерні студії), історії уявлень, історії дозвілля тощо.

Від появи візи франц. філософа М.Фуко про епістему (репрезентацію знання як співвідношення між словами й речами) та дискурси (мовні форми представлення епістем) у зх. соціо-манітаристиці поширюється лінгвістичний поворот, який вважають перехідною межею між модерною та постмодерною наукою. Ця інтелектуальна метаморфоза кардинально трансформує як становище науковця й академічної корпорації, так і самі засади функціонування сусп. і гуманістичних дисциплін. Відтак у постмодерністських візіях учений-гуманітарій постає як автор-транслятор тексту та, заразом, як його читач-інтерпретатор.

Водночас шириться постмодерністська дослідницька стратегія деконструкції (термін нім. філософа М.Гайдеггера), зорієнтована на пошук прихованих смислів, себто з'ясування рівня самостійності мови щодо представленого в ній змісту. Деконструктивізм відводить домінуючу роль у демістифікації гуманітарного, зокрема істор., знання, хоч його критики вважають, що ця стратегія тотально розмиває основи сциєнтизму та впроваджує крайній епістемологічний релятивізм. На теренах історіописання місце одного із піонерів лінгвістичного повороту посів амер. учений Г.Вайт, який розглядав будь-яку істор. студию як “вербальний артефакт у формі наративних прозаїчних дискурсів”, зокрема, аналізував її з перспективи комбінації 3-х дослідницьких стратегій або модусів: аргументації (формізм, органіцизм, механіцизм, контекстуалізм), ідеологічного підтексту (анархізм, консерватизм, радикалізм, лібералізм) та сюжету (роман, комедія, трагедія, сатира).

Нині, попри полярні підходи істориків щодо візії Г.Вайта та ін. Постмодерних теорій, навіть його опоненти тримаються думки про різні епістемологічні статуси тексту і вважають за можливе обговорювати питання, принаймні щодо певного ступеня (як правило часткового), автономії мови наук, дискурсу. Зрештою, постмодернізм дедалі частіше тлумачать як своєрідну “парасольку” (амер. історик П.Берк), під якою переховуються теоретики, котрі заперечують детермінізм та все, що пов'язане із “соціальною реальністю”. Власне, за таким “фасадом” репрезентовано справжнє буйство різноманітних дослідницьких стратегій, технік прочитання текстів і незвичайна мінливість методологічного інструментарію, які годі вкласти в якісь формалізовані концептуальні схеми чи моделі. Так чи інакше постмодерністські візії змусили вчених-гуманітаріїв переосмислити та по-іншому поглянути на наративні конструкції й мовні протоколи наук, і науково-популярних текстів. Водночас вони спричинилися до поширення потужної релятивістської хвилі, котра загрожує зруйнувати не тільки звичні сциєнтичні канони, а навіть елементарні можливості щодо співвіднесення й кореляції наук, знань у соціогуманітаристиці. Це спричинило протилежні, часом досить гострі реакції багатьох дослідників на постмодерністські експерименти або нову чи “наративну філософію історії”, які побутують у вигляді, приміром, неосциєнтизму чи новітнього раціоналізму.

Засвоєння спадщини модерністської науки 20 ст. та рецепція й осмислення постмодерністських викликів посідають поважне, хоча й і неоднозначне, місце в процесі творення Н.і. на пострад. теренах, зокрема в укр. істор. науці. Нині вони постають як своєрідні змагання між націо-центричними, культурно-антропологічними, постмодерністськими образами минувшини, кожен із яких має своїх адептів і прибічників.

Зародковий період, або доба “білих плям” і “білих полів” (1986-1991).

Появу Н.і. в пострад. просторі пов'язують зі славнозвісною перебудовою М.Горбачова, розпадом СРСР та етнопо-літ. ренесансом країн Сх. і Центр. Європи на злам 1980–90-х рр. Формация нац. версій Н.і. в означених регіонах спиралася на сполучення і взаємодію досить суперечливих та різноманітних культ, хвиль: заповнення “білих плям” і “білих полів”, подолання ідеологічних рудиментів та канонів рад. історіографії, нове відкриття й переосмислення старої, забороненої інтелектуальної спадщини, нову “романтизацію” минулого, засвоєння етно-соціокульт. запитів новостворених чи відновлених д-в, які іноді називають програмою легітимації або “націоналізації”, сприйняття й адаптацію здобутків і досягнень світ, істор. науки тощо. Отож саме така різнопланова пов'язаність Н.і. із концептом “сучасність”, власне, і творить феномен історіописання кінця 1980-х – 2000-х рр., яке постає як самотутнє мереживо, зіткане з різноманітних культ, шарів. Таке розмаїття векторів спричинилося до

співіснування різних культ, та інтелектуальних пластів Н.і. на пострад. просторі, у т. ч. сучасного укр. історіописання.

Зародковий період Н.і. звичайно асоціюється з відкриттям та усвідомленням величезних фактографічних прогалин на ниві рад. історіописання. Від 1986 в рад. соціогуманітаристиці розпочалася лібералізація усталених ідеологічних канонів: розширення кола дозволених тем і проблем, зняття табу на згадування й висвітлення багатьох істор. особистостей (під гаслом реабілітації та “повернутих імен”), впровадження вибіркової й поміркованої критики парт, політики за доби сталінізму (т. зв. викривлень, спотворень, перекручень тощо).

Спершу кампанія гласності в рад. науці розраховувалася на дозоване й обмежене висвітлення минувшини. Натомість послаблення, зрештою, повне зняття ідеологічних заборон достатньо швидко привело до первісного усвідомлення істотних провалів і лакун у пануючій репрезентації історії народів СРСР, які (лакуни) афористично охрестили “білими плямами” їхнє фактографічне заповнення спонукало громад, й наук, думку до перегляду існуючих підходів та концепцій. Ба більше, хвиля демократизації зумовила інтенсивне становлення неформального культ, простору, який висував новітні вимоги до освосення й переосмислення минувшини, зокрема в контексті нац., конфесійних, політ., громад, та ін. практик. Власне, неформальні видання й громад, орг-ції кінця 1980-х рр., попри очевидний присмак сенсаційності й ідеологічності, внесли, хоч і опосередковано, елементи конкуренції до рад. соціогуманітаристики, позаяк змушували її реагувати на новітні виклики.

Відтоді розпочалася початкова диференціація науковців в академічному середовищі на консерваторів і радикалів. Та справжній злам у соціогуманітаристиці стався з розгортанням масових національно-культ. і національно-політ. рухів 1987–90 на теренах кількох республік СРСР (Нар. фронт Латвії, Нар. фронт Естонії, литов. “Саюдіс”, Народний рух України та ін.). Цей процес трансформувався в суверенізацію рад. республік (“парад суверенітетів” 1989–91), а з нею – і висунення низки альтернативних візій не тільки щодо окремих подій, явищ та постатей, а й цілих періодів – т. зв. білих полів з обсягу нац. минувшини (в укр. історії – українська революція 1917–1921, “розстріляне відродження” 1920-х рр., Голодомор 1932–1933 років в УСРР та ін.; у російській – Білий рух і рос. міжвоєнна еміграція 1920–30-х рр., культ, спадщина “срібного віку” або “російсь-кого культурного ренесансу” кінця 19 – поч. 20 ст. тощо). В інтелектуальному сенсі візії кінця 1980-х рр. становили досить строкате й дивне сполучення концепцій антисталіністів, шістдесятників, рад. традиціоналістів і консерваторів, прихильників різних версій “чистого” або “первісного” марксизму, адептів різних нац. концепцій історії, прибічників різноманітних зх. дослідницьких стратегій тощо.

Вислідом цих культ, і політ, процесів стала досить парадоксальна ситуація, яку можна означити як падіння “китайського муру” в культ, царині ще до державно-політ. дезінтеграції СРСР. Таке споглядання разючих і динамічних метаморфоз призвело до поширення духу тотального скептицизму та цілковитої зневіри щодо спроможності науковців-гуманітаріїв більш чи менш адекватно висвітлювати минувшину на старих засадах. Врешті-решт на межі 1980–90-х рр. швидкоплинна й гостра криза рад. образу минувшини поставила й висунула питання про “капітальний ремонт” чи повний демонтаж офіц. істор. науки.

Період легітимації чи доба “романтизації” (1990-ті рр.). Після серпневого заколоту 1991 в Москві та подальшого розпаду СРСР на кілька нац. д-в у пост-рад. соціогуманітаристиці склалася пізнавальна ситуація т. зв. Методологічного “вакууму” чи хаосу на тлі величезного розширення фактографічного матеріалу, себто джерельної бази нац. історій. Водночас творення держ.

інститутів на пострад. просторі спричинило потужні соціо- та етнокульт. запити до наук, спільноти, які швидко піднесли легітимацийну функцію істор. науки, себто освячення існування незалежних країн в інтелектуальному, культ., інформаційному та ідеологічному сенсі: витоки національно-держ. атрибутики й символіки, походження народу/нації, межі істор. території, героїчні епохи, знакові події, провідники-засновники (батьки-фундатори) д-ви та ін. Важливим інтелектуальним вектором Н.і. протягом 1990-х рр. стало “відкриття” забороненої спадщини чи “репресованих праць” зі спецхранів, які інтенсивно перевидувалися та вводилися до широкого наук. обігу.

Зокрема, інтенсивно публікувалися як класичні праці з обсягу української історії (В.Антонович, Д.Багалій, М.Грушевський, Д.Дорошенко, М.Драгоманов, І.Крип'якевич, М.Костомаров, О. Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, Л.Яворницький та ін.), так і переклади студії зарубіжних україністів (Т.Грабович, К.Жуковський, З. Когут, Х.Лисяк-Рудницький, Р.Магочій, О.Пріцак, Ф.Сисин, О.Субтельний, Р.Шпорлюк та ін.). Деякі з них мали феноменальний успіх у культ, просторі, зокрема на освіт. ниві. Приміром, англ. мовна “Україна: історія” (1988) О.Субтельного (перевидувалася укр. мовою 1991, 1992 і 1993; рос. – 1994, болг. – 1995) стала найпопулярнішим посібником з укр. історії протягом 1-ї пол. 1990-х рр.

Сучасні критики й інтерпретатори укр. Н.і. іноді називають цей процес “інтелектуальною репатріацією західних учених українського походження”. Поряд із хвилею перевидань шириться самотутня “романтизація” укр. минувшини, зокрема нове захоплення її просторово-часовим колоритом. Такий своєрідний “трикутник” (методологічна невизначеність, всеохоплююча легітимацийна хвиля та блискавична актуалізація “забороненої” й “репатрійованої” спадщини, котра породила новітню “романтизацію”) загалом визначав провідні напрями концептуалізації Н.і. впродовж 1990-х рр. у напрямі телеології чи провіденціалізму нац. історій з їхніми провідними концептами – д-ва, народ/нація, нац. еліта, державотворчі ідеї тощо. Незавершеність інтелектуальних порухунків 20 ст. на ниві історіографії пострад. країн стосовно модерністських візій і концепцій, гвалтовно обірваних рад. тоталітарним режимом у 1930-х рр., спричинила низку дискусій щодо представлення нац. історій, зокрема їх методологічних і теор. засад.

Така інтелектуальна спрямованість Н.і. зумовлювалася незакінченістю, нереалізованістю в повному обсязі модерністського проекту на теренах багатьох східноєвроп. країн, зокрема України. Відтак магістральним рефреном у наук. полеміці 1990-х рр. стали проблеми й сюжети, пов'язані з порухунками державницьких і народницьких концепцій, а також візій про істор., неістор. чи “неповні” (“некомплектні”) нації, себто примордіалістів (традиціоналістів) і конструктивістів (модерністів), прибічників сцієнтизму, аналітизму та культурано-істор. антропологізму тощо, які зазвичай вважаються перейденими етапами у світ, думці. Зрештою, протягом 1990-х рр. були сформовані й окреслені гол. контури культ. полів нац. історіографій. Вислідом доби легітимациї та “романтизації” стало й представлення нац. історій як цілісних сегментів, хоч і помітно замкнених й обмежених у просторово-хронологічному сенсі, передусім щодо загальноєвроп. і світ, процесів. Водночас постали рельєфні й масштабні конструкції кількох істор. епох, які перебували на маргінесі рад. історіописання чи взагалі не розглядалися в його межах (в укр. історії – доба національної революції 1648-1676, епоха укр. Відродження 19 ст., Голодомор 1932-33 в УСРР та ін.).

Власне протягом 1990-х рр. відбулися кардинальні ревізії рад., а почасти й імперської, історії, які заступили нац. візії. Останні вперше у 20 ст. (за винятком концепцій рос. минувшини) постали як домінуючі конструкції на пострад. просторі, зокрема відіграли важливу роль у формації культ, полів нових країн. Утім, легітимація породила й вироблення своєрідних, іноді вельми спрощених, канонів Н.і., які побутують у вигляді подібності провідних сюжетів, схожості задекларованої проблематики, однотипності мовних протоколів, реадаптації класичних дослідницьких стратегій тощо.

Нині до складників чи елементів цього канону, на думку його критиків, зараховують національно-державницьку актуалізацію, ритуальну апеляцію до патріотичних настанов або істор. правди, чорно-білу аксіологію чи полярні ціннісні настанови, переважання описовості, насамперед процесу – подій і фактів, порівняно із проблемним акцентуванням, наслідування культ, шаблонів, романтичного, неоромантичного (культ або пантеон героїв, метафізичне побутування народу/нації на сцені історії, ідея спокути та жертви, колективних мотивів й устремлінь, обстоювання тези про державу як вищу цінність, етногенетичні міфи, знакові символи та ін.), позитивістського (механістичні й органістичні аналогії в описах минувшини, представлення та абсолютизація ідеї поступу, домінація спільнот, загального і колективного щодо персонального й індивідуального, обстоювання лінійності та безперервності побутування етносу/народу/нації, еволюційна конечність тощо) історіописання.

Досить часто такі елементи представлені у вигляді суперечливих інтелектуальних мутацій. Відтак опоненти нац. візії історії обстоюють думку, що їхнє поширення розгоралося за механічними сценаріями та застарілими взірцями у вигляді лінійної теології чи “поступу до національної державності”, творення нації (націо- чи державоцентричності), спертих, у кращому разі, на архаїчний позитивізм з елементами неоромантизму та прагматизму, а іноді — на “перефарбовані рудименти” (унормований детермінізм, апологія соціальної конфронтації, соціально-екоп. редукціонізм тощо) рад. історіографії. Тому нац. версії Н.і., зокрема української, часто-густо називають “нормативними”, “канонічними”, “патріотичними”, “офіційними” чи легітимаційними.

Процес критики легітимації чи “націоналізації” пострад. візії історії, зокрема української, досить тісно пов'язаний з інтелектуальними впливами зх. думки, які репрезентовані на пострад. обширах у вигляді своєрідних хвиль, а інколи – із безпосереднім зверненням деяких зх. дослідників до концепцій нац. історії. Приміром, провокативна розвідка “Чи має Україна історію?” (1995) амер. русиста М. фон Гагена, котра спричинила цікаву наук. полеміку. Протягом 1990-х рр. помітного резонансу набули дослідницькі стратегії франц. Анналіст школи, передусім у контексті культ, антропології та соціальної історії, позаяк ознайомлення з ними розпочалося ще за рад. доби (переклади студій М.Блока, Ф.Броделя, Л.Февра та ін.). Зокрема, набуло популярності інструментальне розуміння “ментальності” як специфічного шару групової й колективної свідомості в низці студій із рос. та укр. минувшини (у рос. історіографії – збірник “Одиссей: Человек в истории” (від 1989); в українській – збірник “Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей” (від 1992)). Ширяться й мікроісторичні студії (у рос. істор. науці – альманах “Казус: Индивидуальное и уникальное в истории”; від 1997), праці з історії повсякденного життя й інтелектуальної історії (у рос. історіографії – альманах “Диалог со временем”; від 1999) та ін. напрямів.

Заразом важливу нішу здобули макро-історичні теорії, передусім соціокульт. циклічності (цивілізацій, к-р, націй), пов'язані з ознайомленням і широким упровадженням до інтелектуального простору праць М.Даншевського,

П.Сорокіна, А.-Дж.Тойнбі, О.Шпенглера та ін. Щоправда, останні найбільш поширені на теренах рос. історіописання, що пов'язано як з його традиціями, так і з новими спробами реконцептуалізувати євразійську культ. спадщину. Приміром, відомий 3-томник рос. філософа О.Ахієзера “Россия: Критика исторического опыта (Социокультурная динамика России)” (Новосибирск, 1997-98), публікація серії монографій Л.Гумільова в 1990-х рр. та ін. Схожі тенденції споглядаємо і в циркуляції концепцій модернізації, які вельми популярні в рос. історіописанні (напр., візії “імперської”, “запізнілої” чи хвильової модернізації), проте епізодично представлені в укр. історіографії (В.Кравченко, О.Субтельний та ін.).

У 2-й пол. 1990-х рр. поширилася й низка рефлексивних спроб осмислення становища Н.і. в контексті загально-світ. тенденцій, зокрема, до фокуса наук, дискусій потрапили поняття “криза історіографії”, чи “криза історичної науки”, хоч адресна спрямованість і зміст цих дефініцій залишалися досить розмитими й суперечливими. Їхні витoki пов'язані з тенденціями світ, істор. науки, в якій точаться дискусії навколо методологічної/епістемологічної кризи, принаймні від 1970-х рр., що мають низку різнорідних означень: “лінгвістичний поворот”, “ситуація Постмодерну”, “відродження наративу”, “нарративний ренесанс”, “постмодерністський виклик” тощо. Проте, безперечно, вони мають і власні корені з обсягу нац. версій Н.і., зокрема укр. історіописання, котрі по-різному тлумачаться й висвітлюються: “ідеологічна криза”, “криза зростання” (“хвороба юнацького віку”, “хвороба зросту”), “парадигматична криза” (криза інтелектуальних взірців), “методологічна криза”, “джерелознавчий і методологічний рівні (аспекти) кризи”, “інституціональна криза”, “криза поколінь”, “криза образу” тощо.

Ці сюжети навізують укр. реакції на постмодерністські виклики, зокрема, протягом 1990-х рр. дискутувалися питання щодо засад сцієнтизму та нарративних стратегій в історіографії, ступеня релятивності істор. знання, “правил гри” в наук, корпорації істориків, модерністських та постмодерністських дослідницьких стратегій, засобів і обсягів конструювання та представлення нац. історії тощо. Втім, підходи традиціоналістів, модерністів та прибічників пост-модерних візій побутують немовби в “паралельних вимірах” і лише зрідка перетинаються поміж собою, що повною мірою виявилось впродовж 2000-х рр.

Період 2000-х рр.: “паралельні середовища” чи інтелектуальні змагання?
Наприкінці 1990-х – на поч. 2000-х рр. у ряді пострад. країн постали інституційні мережі (часописи, система фантів, дослідницькі інституції, міжнар. наук, проекти, програми обміну вчених, такі як Fulbright IREX? ACCELS, British Council та ін.), скеровані на продукування й відтворення зх. епістемологічних зразків і дослідницьких стратегій, які часто-густо виступають як інтелектуальна контраверсія чи опозиція щодо легітимаційної або “нормативної” історіографії. Зокрема, на укр. теренах, здебільшого за матеріально-фінансовою, орг. й інтелектуальною підтримки зарубіжжя, було створено низку періодичних наук, видань соціогуманітарного профілю: незалежний культурологічний часопис “Г” (1989; легально – від 1995), часописи “Дух і літера” (від 1997), “Критика” (від 1997), “Україна модерна” (від 1997), історико-культурологічний збірник “Схід-Захід” (від 1998), час. “Український гуманітарний огляд” (від 1999), ж. “Історії та історіографія в Європі” (від 2003) та ін.

Низку спеціалізованих видань, призначених для студіювання нац. історії в контексті новітніх дослідницьких напрямів і субдисциплін, було засновано в Інституті історії України НАН України: альманах соціальної історії “Соціум” (від 2002), періодичний збірник наук, праць “Ruthenica” (2002), альманах теорії та історії істор. науки “Ейдос” (від 2005), збірник “Ukraina Lithunica: Студії з

історії Великого князівства Литовського” (від 2009) та ін. Відтак на поч. 2000-х рр. збалансувалися інституційні можливості для науковців, які дотримуються різних методологічних орієнтацій, що істотно впливає на сучасну пізнавальну ситуацію. Її провідним рефреном стала думка про потребу переоцінки й ревізії доробку періоду легітимації й “романтизації” (1990-х рр.) та попередньої історіографії взагалі. Зокрема, дискутуються питання про співвідношення соціокульт. імпульсів, розривів і континуїтету в укр. історії, її лінійне, нелінійне та гілчасте представлення, темпи й інтенсивність істор. руху, регіонально-просторову й етнокульт. конфігурацію, вузлові перетини або точки біфуркації, можливості мікро- і макропідходів, сполучення культурно-антропологічних та соціологічних образів минулого, етноцентризм і мультикультурність тощо. Втім, обговорення певних “рецептів”, себто шляхів та способів новітніх репрезентацій, прочитань і реінтерпретацій історії України, залишається ще на початковій стадії, оскільки локалізується посеред кількох середовищ укр. істориків із відмінними епістемологічними візціями, які не схильні сприймати контраверсійні думки. Тим паче, що в Н.і. залишаються великі потенційні можливості для розширення студій істориків-традиціоналістів: наявність значних ресурсів для нагромадження джерельної бази укр. історії, незавершеність нац. “легітимаційної програми” 1990-х рр. та інтелектуальних порухунків із відомими проектами історіописання 20 ст. (нездійсненими чи незакінченими в укр. науці; напр., соціологізація історії, неопозитивістське представлення минувшини та ін.), нагальні потреби у формації укр. культ. простору, на освоєння якого претендують ін. напрями (приміром, “нова історія імперії”, що постала в рос. історіографії 2000-х рр.), та ін. Водночас зберігається неоднорідність самого середовища “легітимаційної”, чи “нормативної” історіографії, у межах якого представлено як чимало високо-класних професіоналів-істориків, так і багато посередніх дослідників, зорієнтованих на продукування, точніше масоване “копіювання”, “сірих”, знеособлених наук, зразків.

В укр. історіографії 2000-х рр. помітно зростає й частка модерністських дослідницьких стратегій (культ. антропологія, мікроісторія, тендерна історія, психоісторія, “нова соціальна історія”, “нова інтелектуальна історія” тощо), які впродовж 20 ст. вживалися фрагментарно чи взагалі ігнорувалися. Евристичний потенціал модерністської концептуалізації, апробованої на обширах світ. історіописання 2-ї пол. 20 ст., нині видається надзвичайно привабливим з огляду на тривалу й штучну відокремленість укр. наук, процесу за рад. доби. Вочевидь, із появою молодшої генерації істориків протягом 2000-х рр., деякі представники якої тісно чи ін. мірою заангажовані контактами із зх. академічним світом, кількість студій, вибудованих на модерністських засадах, постійно зростає. Поширення інтелектуальних новацій і входження молодшого покоління до нац. корпорації істориків у 2000-х рр. сприяли й появі постмодерністських експериментів, які представлені в Н.і. фрагментарно, переважно на ниві культ., інтелектуальної, соціальної історії, а часто-густо – лише у вигляді декларацій про наміри.

Зрештою, прикметною рисою пізнавальної ситуації 2000-х рр. є збереження значного потенціалу для розробки історії України як у межах традиційних, так і модерністських та постмодерністських дослідницьких стратегій, себто ймовірне “паралельне” існування кількох інтелектуальних середовищ у Н.і. З одного боку, такий стан речей консервується завдяки переконанням багатьох істориків-ревізійоністів про цілковиту вичерпаність нац. візії історії, безперечну архаїчність “легітимаційної програми” та конечність впровадження мультикультуралізму, що часто-густо побутують у категоричній чи навіть безапеляційній формі, зокрема спираються на інтелектуальні й культ. засади зх.

Соціогуманітаристики. Натомість, з другого боку, посеред науковців-традиціоналістів поширений суцільний скептицизм щодо дієвості й адекватності новітніх епістемологічних зразків та їхньої метафоричної форми представлення в наук. текстах, зокрема, висловлюються думки про кон'юнктурність, поверхове й механічне запозичення та неапробованість цих концепцій на фактографічному матеріалі укр. історії. Такі переконання й стереотипи помітно ускладнюють і обмежують інтелектуальний діалог та комунікацію в межах укр. академічної спільноти, зокрема в контексті плюралістичної версальності та взаємодоповнюваності різних візій. Ба більше, наявність відмінних інтелектуальних середовищ досить гостро висуває на найближчу перспективу проблеми комунікації й діалогу як у межах самої наук, корпорації, так і її взаємодії з державно-політ. інститутами та громадянським суспільством.

Загалом питання про морально-етичні стандарти й засади функціонування соціогуманітаристики, зокрема істор. науки, належать до найважливіших проблем Н.і. на всьому пострад. просторі. Своєрідні морально-етичні орієнтири, запропоновані вченими для забезпечення інтелектуальної свободи й високих стандартів науковості, викладені в низці документів, зокрема в рекомендації “Про викладання історії в Європі у XXI столітті” (ухвалена К-том міністрів Ради Європи 31 жовтня 2001 на 771-му засіданні заступників міністрів), “Етичному кодексі” членів Фулбрайтівського т-ва України (прийнятий і відкритий для підписання 19 жовтня 2007), “Блуаському зверненні” Асоціації франц. істориків “Свободу історії!” (12 жовтня 2008) та ін. [17, т. 7, 455-460].

Допитливий читач вже сам може узагальнити й зробити висновок про те, що нового внесли у визначення терміна “історіографія” [33, 286-295] О. Ясь, С. Посохов, І. Колесник, Я. Калакура та Л. Зашкільняк.

Література

Андрусяк М. Українська історіографія: Погляд на розвиток і характер української історіографії упродовж 900 років (1039-1939) // 36. Укр. наук, ін-ту в Америці. Сент Пол; Прага, 1939; Антонович В. Б. Источники для истории Юго-Западной России: Лекции, 1880-1881. К., 1881; Атаманенко А. Українське історичне товариство: Ідеї, постаті, діяльність. Острог, 2010.; Багалій Д. Історіографічний вступ і доба натурального господарства // Багалій Д. Нарис історії України: на соціально-економічному ґрунті. Х., 1928; Багатій Д. Нарис української історіографії. К., 1923. Вип. 1: Літописи; 1925. Вип. 2: Джерелознавство; Бідної В. Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). Кам'янець-Поділ., 1919; Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський): Навч. посібник / Ред. В. В. Підгасцький. Дніпропетровськ, 1998; Буряк Л.І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX – перша третина XX ст.). К., 2010; Великочий В. Українське історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914-1919 рр. Івано-Франківськ, 2009; Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. К.; Херсон, 1998; Головко В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. К., 2003; Гоцуляк В. Гортаючи сторінки... Думки про “Історію України-Руси М. Грушевського і українську історіографію 80- років XIX – початку XX ст.: До 130-річчя з дня народження Михайла Грушевського 1866-1934 : монографія. – Черкаси : Сіяч, 1996 його ж Історіографічна думка про М.Грушевського і українську історичну науку його доби : монографія. – Черкаси : Сіяч, 1996; Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. СПб.,

1914. Т.1; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923; Дядиченко В. А., Лось Ф. С., Сарбей В. Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. К., 1970; Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів, 1999; Його ж Сучасна світова історіографія. Львів, 2007 Иконников В. С. Опыт русской историографии: В 2 т., 4 кн. К., 1892-1908. Т. 1-2; Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Голов, ред. О. Удод. К., 2004; Його ж Історичні засади українознавства. К., 2007; Касьянов Г. Сучасний стан української історіографії: Методологія та інституційні проекти. “Генеза” (К.), 2004, № 1.; Колесник І. І. Українська історіографія, XVIII – початок XX ст.: Навч. посібник. К., 2000; Колесник І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? // Ейдос. 2005. Вип. 1; Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції. Львів, 2002; Кокур В. П., Кокур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій: Навч. посібник. Чернівці, 1999; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Х., 1996; Крип'якевич І. Українська історіографія XVI-XVIII ст. (Літогр.) Львів, 1923; Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей. Мюнхен, 1959; Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920-1950) / Вступ, слово Н. Полонської-Василенко. Мюнхен, 1957; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Масенко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). К.; Черкаси, 2001; Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк, 1963; Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библио-графический обзор. Х., 1861; Орлова Т.В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.). К., 2009. Пікалов В. Г., Посохов С. І. Історіографія як науковознавча дисципліна // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: М-ли Всеукр. конф. – Х., 1995; Полонська-Василенко Н. Д. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // 36. на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко. Париж; Чикаго, 1962; Попова Т. Н. До інституціоналізації історіографії // Проблеми історії та методології історичної науки: Харк. історіогр. зб. – Х., 1998. – Вип. 3; її ж Історіографія в дисциплінарному сімействі історичних наук // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9.; її ж Історіографія сквозь призму дисциплінарних тридицій // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 8.; її ж Історіографическая наука: проблеми самоназвання // Категоріальний апарат історическої науки: Харк. історіогр. зб. – Х., 2000. – Вип. 4.; її ж Лики историографии: імена і смислы // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник. – К., 2000. – Вип. 10.; її ж Історіографія в лицах, проблемах, дисциплінах: Из истории Новороссийского университета: К 75-летию Исторического факультета. Одеса, 2007; Попова Т. Історіографія і інтелектуальна історія: симбіоз, діалог, опозиція, асиміляція?.. (Поговорим о наболевшем, или Утоли мои печали) // Ейдос. 2005. Вип. 1; Історіогр. дослідження в Україні (вип. 10): Об'єд. вип. зб. наук, праць на пошану акад. В. А. Смоля (з нагоди 25-річчя наук, діяльності та до 50-річчя від дня народження): У 2 ч. К., 2000. 4. 2: Історіографія; Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XX ст. К., 2002; Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Ред. І. Гуржій, П. Калиниченко. К., 1973; Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936-1986. К., 1986;

Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967; Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945-1982): Навч. посібник. К., 1984; Сарбей В. Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). К., 1989; Стельмах С. Исторична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). К., 2005; Стельмах С. П. Исторична думка в Україні XIX – початку XX століття. К., 1997; Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукр. наук.-методол. семінару, Київ, 17 черв. 2004 р. К., 2005; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: Колектив, моногр. / За ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2004; Чубатий М. Українська історична наука: її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971; Шевченко Ф. П. Історіографія – важлива історична дисципліна // Історіогр. дослідження в Укр. РСР. К., 1968. Вип. 1; Ohlbyln O. Ukrainian Historiography, 1917-1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. New York, 1957. Vol. 5/6, No. 4(18), 1/2 (18/19); Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography// Journal of Ukrainian Studies (Toronto). 1993. Vol. 18, No. 1/2; Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992; Velychenko S. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914-1991. New York, 1993; Velychenko S. The Official Soviet View of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies (Toronto). 1985. Vol. 10, No. 2.

Додаткова література

Барг М. А. Епохи и идеи. Становление историзма. М., 1987; Винар Л. Силуети епох. Дрогобич, 1992; Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. Львів, 1996; Зевелев А. И. Историографическое исследование: методологические аспекты. М., 1987; Историография южных и западных славян. М., 1987; Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. М., 1987; Кондратюк К. К. Видатні історики України XIX – початку XX ст., історіографічні нариси. Частина 1. – Львів, 1996; Кравченко В. В. Нарис з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків, 1996; Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УІЖ. – 1991. – № 3; Маркова Л. А. Наука: история и историография XIX-XX вв. М., 1987; Марченко М. І Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1969; Мельник Л. Г. Предмет і методологія історичної науки. К., 1977; Мельник Л. Г. Розвиток наукового пізнання історії. – К., 1983; Могильницький Б. Г. Введение в методологию истории. М., 1989; Санцевич А. В. Методика исторического исследования. К., 1990; Советская историография / Под ред. Ю. Н. Афанасьева. М., 1996; Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX в. – 40-е годы XX в. К., 1994; Ильин В. В. Критерии научности знания. М., 1989.

Архівознавство (від лат. *archivus* – місце спочатку публічне, присутствене місце, а потім – місце для зберігання документів). А. – галузь історичної науки, що вивчає історію, теорію і практику архівної справи, її правові та економічні засади, принципи формування й використання архівних комплексів, технологію зберігання та реставрація документальних матеріалів [19, 24]. А. вивчає історію архівістики, з'ясовує її тенденції та закономірності, розробляє теоретичні, правові та методичні питання архівної справи, досліджує типовий склад та інформаційний потенціал архівної спадщини.

Термін “архів” традиційно вважається похідним від давньогрецького “архейон” – “палац володаря”, “присутствене місце”. Однак переконливішою видається версія щодо слова “архе” – “початок”, “першооснова”, яке, у свою чергу, стало основою для “архайос” – “давній” та “архейон” – “першість”, “вища міра”, а потім і “палац володаря”, “присутствене місце”. У Стародавньому Римі архів Сенату мав назву “ерарій” (“казна”), згодом – “табулярій” (“зібрання дощечок для писання”). На теренах Європи слово “архів” поступово залучалося до громадського вжитку в XV-XVII ст., коли для позначення місця зберігання старих документів використовували терміни “скарбниця”, “скрипторій”, “картулярій”, “сховище хартиї”, “скриня”, “скринька”, “шафа”. В Росії воно з’явилося у XVIII ст., замінивши назви “хранила”, “казна”, “бумажница” та ін. Сучасна архівна наука розрізняє такі значення поняття “архів”:

– *спеціалізована установа*, що забезпечує потреби суспільства у ретроспективній інформації через архівні документи, організуючи їхнє зберігання та використання;

– *архівна установа чи структурний підрозділ* установи, організації, підприємства, що здійснюють приймання і зберігання архівних документів в інтересах користувачів;

– *інформаційна система*: організаційно-упорядкована сукупність архівних фондів, колекцій, документів, створюваних і використовуваних інформаційних технологій, довідкового апарату, баз даних тощо;

– *сукупність опублікованих відомостей* з тих чи інших галузей знань (А. соціології, А. історії науки і техніки тощо).

Оформлення А. як соціального інституту відбулося в XVII- на початку XVIII ст., а конститування його як наукової галузі знань (архівної науки, науки про архіви) та навчальної дисципліни на теренах Європи датується кінцем XIX – початком XX ст. Перші спроби постановки наукових проблем архівістики були здійснені в останній чверті XVIII ст. Так, французький архівіст Дж. Баттеней у праці “Французький архівіст, або надійний метод упорядкування архівів” (1775) виклав методіку дешифрування старих текстів та сформулював засади їх зберігання в архівах, наголосивши на необхідності спеціальної освіти архівістів. Німецький архіваріус із Плассенбурга Ф. Е. Шпісс у нарисі “Про архів” (1777) подав елементарні принципи класифікації документів за походженням та вперше порушив питання про відкриття архівної інформації для наукового використання.

Термін “архівна наука” (нім. “Archivwissenschaft”) запровадив до наукового обігу Й. А. Егг у праці “Теоретичні основи архівознавства” (1804), зміст якої, однак, точніше було визначено в підзаголовку “Про практичні рекомендації щодо створення та опрацювання архівів і реєстратур”. У праці йшлося про схему класифікації грамот (яку незабаром почали широко застосовувати на практиці), але дефініція поняття не розглядалася. Без належного тлумачення (а лише для означення засад підготовки “кар’єрних” архівістів) термін “архівна наука” у 1820 р. використав автор однієї з перших російських концепцій архівної реформи барон Г. А. Розенкамф.

Початок наукового осмислення історії та принципів функціонування архівів, оформлення А. як СІД ознаменували стаття французького історика-архівіста Ш. Ланглуа “Наука про архіви” (1885), праця професора Мюнхенського університету Ф. фон Лоера “Вчення про архіви: Основні риси історії, завдання та організація наших архівів” (1890) та підручник голландських архівістів С. Мюллера, Й. Фейта і Р. Фруїна “Правила упорядкування та опису архівів” (1898).

Герменевтика природи поняття “архівознавство” (“архівна наука”) засвідчує, що зміст дефініції А. еволюціонував разом із розвитком науки про архіви від допоміжної історичної дисципліни до спеціальної галузі історичної науки, комплексної науки про архівну справу. Поєднання в змісті поняття А. історико-теоретичного і методично-практичного аспектів, його, тобто поняття, бінарна сутність (“історія архівів та архівної справи” – історичний аспект; “теорія і техніка архівної справи” – теоретико-прикладний, “технологічний” аспект) зумовлювали у ХІХ ст. й аж до середини 1920-х років подвійне тлумачення, зафіксоване в російських термінах “архивоведение” та “архивоведение”, а також у німецьких “Archivwissenschaft” і “Archivkunde” та французьких “Science des archives” і “Service des archives”.

Функції “обслуговування”, притаманні А. на його емпіричному рівні, з часом почали витіснятися функціями пізнання, осмислення, продукування нових знань. У максимумальному наближенні до сучасного розуміння зміст поняття А. викристалізувався у міжвоєнний період. Активні термінологічні дискусії в різних країнах припали на другу половину 1920-х років, коли розвиток А. набув апогею. У цей час до широкого наукового обігу увійшов термін “архівістика” (франц. “L'Archivistique”, італ. “archivistica”, пол. “archivistyka”, ісп. “archivística”) з дещо відмінним тлумаченням: а) як аналог терміна “архівознавство”; б) як одна з дисциплін науки про архіви; в) як узагальнююче поняття щодо термінів “архівознавство” та “архівна справа” в їхній єдності.

Відбиттям термінологічних пошуків на українському ґрунті стали позиції двох видатних істориків-архівознавців – В. Веретенникова та В. Романовського. Професор Веретенников не включав до обсягу поняття “архівознавство” історичний аспект, розглядаючи його як “таку наукову дисципліну, що має своїм завданням встановити, як треба відповідним способом науково опрацювати архівний матеріал, щоб цілком застосувати його використання з метою наукового дослідження, по-перше, і з метою практичного використання, по-друге”.

Романовський же розумів зміст А. значно ширше, вважаючи його самостійною, а не “допоміжною для історії” наукою, “системою знань” про “історію архівів і архівних фондів, історію розвитку архівної науки, архівного законодавства”, покликану “дати керуючі вказівки для раціональної класифікації архівного матеріалу, форм і засобів охорони, обліку та вивчення, і, нарешті, встановити відношення до архівознавства близьких до нього наук”. У розумінні цим ученим А. як системи знань, спрямованої на вироблення оптимальних форм і методів обліку, класифікації, зберігання документів та забезпечення суспільства ретроспективною інформацією, мала місце смілива думка про комплексність і самостійність архівної науки. Справедливість його ідеї було належно оцінено лише в середині 1990-х років.

У дисциплінарній історії вітчизняного А. можна виокремити три періоди, кожен з яких має свою специфіку і результативність:

- 1917-1938 рр. – “золота доба”;
- 1939-1990 рр. – “доба централізації й обмежень”;
- 1991-2006 рр. – “відродження національних традицій”.

Перший з них був періодом конституювання українського А. як науки. З огляду на високу результативність згаданих часів їх і справді можна назвати “золотою добою” вітчизняної архівної науки, однак нерівномірність поступу останньої та вплив тих чи інших вельми специфічних подій зумовлює виокремлення в межах окресленого періоду трьох етапів.

Для першого етапу (вересень 1917 – грудень 1922 р.) характерним було усвідомлення архівної справи як важливої ланки культурного будівництва,

розуміння значення архівів як скарбниці історичної пам'яті однієї з гарантій духовного розвитку нації, чинника державотворення. Розробку теоретичних питань архівістики розпочали перші органи державного управління у галузі архівної справи – Бібліотечно-архівний відділ Міністерства народної освіти (далі – МНО) УНР (вересень 1917 – квітень 1918 р.), Архівно-бібліотечний відділ МНО Української держави (квітень 1918 – січень 1919 р.) та УНР доби Директорії, а також Архівна комісія Кам'янець-Подільського держуніверситету (липень – листопад 1919 р.). Поряд із суто практичною діяльністю – “рятуванням архівної спадщини” у складних революційних умовах – невеликі колективи на чолі з О. Грушевським, В. Модзалевським, П. Клименком розробляли проект реформи, спрямованої на створення Національного архіву, розширення доступу до архівної інформації, видання спеціального археографічного часопису, заснування бібліографічної та археографічної комісії з гуртками при них, укладення реєстру документів українського походження в російських архівах.

Зі створенням у січні 1923 р. Центрального архівного управління (Укрцентрархіву, або ЦАУ) й підпорядкуванням його ВУЦВК пов'язано початок другого етапу розвитку українського А. (січень 1923 – жовтень 1931 р.). Питання наукового забезпечення розвитку галузі входили до компетенції відділу архівознавства ЦАУ. Історичні, археографічні, хіміко-біологічні дослідження, започатковані цим відділом під керівництвом В. Веретенникова, В. Барвінського, Р. Шпунта, були орієнтовані на забезпечення практичних потреб архівних закладів і створювали передумови для організації науково-дослідної установи. Важливу роль у становленні вітчизняного А. відіграв заснований у 1925 р. науковий часопис “Архівна справа”.

Першою науково-дослідною установою в галузі архівної справи в Україні став Кабінет архівознавства (з 1932 р. – Науково-методологічний кабінет) ЦАУ УСРР (1930-1934), при якому було створено галузеву спеціалізовану науково-довідкову бібліотеку і хімічну лабораторію. Підручник В. Романовського з А., в якому було вміщено, зокрема, великий історичний розділ, став першим не лише в Україні, а й у СРСР. Посібники В. Нікітіна, В. Веретенникова адекватно відбивали стан розвитку висвітлюваної галузевої науки і засвідчували високий фахово-ресурсний потенціал українського А. Наукові здобутки Д. Багалія, В. Барвінського, В. Базилевича, В. Веретенникова, О. Водолажченко, В. Модза-М. Гливенка, О. Грушевського, В. Куценоса, В. Нікітіна, В. Дубровського, І. Шабатіна, В. Романовського, та інших вчених з плином часу не втратили своєї актуальності.

Характерними рисами третього етапу розвитку української архівної науки, розпочатого II Всеукраїнським з'їздом архівних працівників (Харків, 29 листоп. – 4 груд. 1931 р.), були утвердження в СРСР режиму одноособової влади, розгортання політичних репресій, упровадження задогматизованої марксистсько-ленінської ідеології. Моральне та фізичне винищення у 1931-1937 рр. представників “буржуазного архівознавства” за результатами “чисток” і штучних звинувачень, цілковита ідеологізація архівної справи на тривалий час загальмували розвиток А. в УРСР. Про тимчасову перемогу ідеологічних канонів в А. свідчило закриття в 1934 р. журналу “Архів Радянської України” та остаточне припинення з 1938 р. видання української архівної періодики. Домінанта в діяльності архівів в ці роки варіювалася від практичної на першому та наукової на другому до ідеологічної – на третьому етапах.

Після підпорядкування в 1939 р. архівних установ УРСР у ведення НКВС почався другий період розвитку українського А., що його можна охарактеризувати як “добу централізації й обмежень”. Глобальна інтеграція архівів у тоталітарну систему, посилення партійно-державної диктатури спричи-

нили стагнацію А., втрату провідних науковців, переорієнтацію археографічної діяльності архівів, котра фактично витіснила архівознавчі дослідження, на використання архівної інформації в оперативних, політичних цілях.

Катастрофою (з точки зору невідновних втрат матеріальних, інформаційних і людських ресурсів) у долі українських архівів стала Друга світова війна. Архівознавчі дослідження практично припинилися. Відновлення роботи архівних установ та повернення їхніх фондів з евакуації розпочалися лише після звільнення окремих територій України. Нормалізація діяльності архівів потребувала забезпечення їх кваліфікованими фахівцями, розроблення методик архівних технологій. У 1944 р. центром підготовки кадрів для архівних установ України став Київський держуніверситет ім. Т. Г. Шевченка. Тут відкрилася кафедра А. (згодом – архівне відділення), куди незабаром було переведено архівну аспірантуру при Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Києві (нині – ЦДАК України). У 1947 р. почав виходити “Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР”, який тривалий час залишався єдиним друкованим органом архівної системи в республіці. Підпорядкування в 1961 р. Архівного управління Раді Міністрів УРСР завершило “добу НКВС” в архівістиці і породило сподівання на позитивні зміни в організації її діяльності.

Паростки нових поглядів, що полягали в обережній спробі відзначити спадкоємність в українській архівній науці, з'явилися в статтях І. Бутича, Ф. Шевченка. До планів видавничої діяльності потрапили документальні видання з історії Запорізької Січі, Кирило-Мефодіївського братства, щоденник відомого українського юриста О. Кістяківського. Поступу архівознавчої думки сприяли започатковані в цей час республіканські конференції з А та інших СІД. Результатом першої такої конференції стало створення міжвідомчого збірника “Історичні джерела та їх використання” (1964).

Наступні 1970-ті роки позначилися посиленням диктату в тематиці і формах використання архівної інформації. Нагляд за діяльністю архівних установ із боку партійно-бюрократичного апарату аж ніяк не сприяв формуванню творчої атмосфери в галузі. Найпомітнішою архівознавчою працею у ті часи була монографія О. Мітюкова, в якій уперше у вітчизняній історіографії узагальнювалися фактичні відомості про розвиток архівістики у 1917-1973 рр. До кінця 1980-х років розвитку набув лише біографічний напрям (праці О. Коваленко, В. Кравченко).

Повернення до традицій вищезгадуваної “золотої доби” розпочалося з відродженням державності України, з яким пов'язано початок третього періоду розвитку А. Звернення до раніше замовчуваного позитивного досвіду української архівістики, спроби його критичного аналізу і об'єктивної оцінки склали визначальну рису поступу архівної науки цього періоду. Водночас апробувалися нові погляди і залучалися до наукового обігу нові поняття; відбувалося філософське осмислення нових явищ у суспільному розвитку та історичному знанні, визначалися пріоритетні напрями досліджень, оновлювався терміно-логічний інструментарій, створювалися спеціальні профільні наукові установи: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, Інститут рукопису (на базі відділу рукописів) та Інститут архівознавства (на базі відділу архівних фондів) Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України (з 1996 р. – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).

Як відповідь на виклик часу і нагальну необхідність запровадження сучасних засобів у щоденну діяльність архівних установ у новітньому українському А. викристалізувалося кілька напрямів досліджень: історико-архіво-

знавчий, біографічний (біоісторіографічний), термінознавчий, хіміко-біологічний, а також інформатизація архівної справи. Розвиткові цих напрямів, як і взагалі розвоєві української архівної науки, прислужилися публікації Г. Боряка, Л. Драгомирової, Л. Дубровіної, Я. Калакури, І. Матяш, К. Новохатського, Г. Папакіна, Р. Пірога, Н. Христової та ін.

Із прийняттям у 1993 р. Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” до наукового та громадського обігу було запроваджено поняття Національний архівний фонд (далі – НАФ) України, що становить собою сукупність архівних документів, які відбивають історію духовного й матеріального життя українського та інших народів, мають культурну цінність і є надбанням нашої нації. У складі НАФ виокремлюються три основні групи документів:

- документальні комплекси, що утворилися в різні історичні періоди на теренах сучасної України у діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, установ, підприємств усіх форм власності, окремих осіб та зберігаються на території України;

- документи українського походження, що утворилися за межами України як результат діяльності української політичної та трудової еміграції, українських військових, культурно-освітніх і наукових установ, громадських об'єднань та окремих осіб і передані у власність України чи її громадян у порядку реституції, на підставі дарування або зберігаються за межами України і відповідно до міжнародних угод підлягають поверненню в Україну (в оригіналах або копіях);

- документи іноземного походження, що утворилися на теренах інших держав і, за різних обставин опинившись на території України, стали невід'ємною частиною національної історико-культурної спадщини.

Складовою НАФ є також масив архівної україніки – документів з історії України, що зберігаються за її межами, поняття про яку запроваджене в А. до широкого наукового вжитку на початку 1990-х років.

Як і всі науки, А. має свій предмет та об'єкт досліджень. Предметна область охоплює тенденції та закономірності розвитку архівістики (у тому числі архівної науки, освіти, періодики), формування взаємозв'язку на рівні “архіви – суспільство” (здатність архівів задовольнити інформаційні потреби, рейтинг архівів у суспільстві, вплив ідеології на роботу архівів, якісно-кількісні характеристики втрат архівних документів тощо), функціонування архівної інформації в мікро- (стосується інформаційних потреб людини) та макроросторі (стосується інформаційних потреб суспільства/світової спільноти), етику архівної діяльності. До об'єктів дослідження в А. належать архівний документ та системи документів, державна політика в галузі архівної справи, діяльність архівних установ (у тому числі наукових центрів, навчальних закладів, громадських організацій, наукових шкіл).

Методологічну основу А., звільненого на початку 1990-х років від тиску “марксистсько-ленінської ідеології”, становлять фундаментальні принципи об'єктивності, всебічності, історизму, а також загальнонаукові, спеціальнонаукові (властиві історії, історіографії, джерелознавству, археографії та іншим наукам) та специфічні (притаманні архівній науці) методи наукового пізнання. Принцип об'єктивності передбачає відмову дослідника від будь-якої заангажованості (класової, партійної, соціопсихологічної тощо) задля з'ясування сутності явища, процесу чи факту.

Загальнонаукові методи (аналізу і синтезу, індукції й дедукції, історичний, проблемно-тематичний, логічний, абстрагування, системно-структурний, моделювання, класифікації), що їх використовують в А., дають змогу комплексно вивчати об'єкт і предмет дослідження, здійснювати наукову реконструкцію

процесів, явищ, подій. Ще у середині XIX ст. французькими архівістами було сформульовано основний принцип архівознавчих досліджень (застосовується також і в практичній організації архівних фондів). Це – принцип походження (провенієнції, поваги до фонду), котрий потребує врахування генетичних зв'язків документів з фондоутворювачем при віднесенні їх до певного архівного фонду. Він замінив принцип пертиненції (предметний принцип), який передбачав об'єднання архівних документів у групи відповідно до предметних та інших ознак. Ця заміна мала революційне значення, позаяк в архівному описі визна-чальну роль відіграють принципи адекватності інформації об'єктові, що опи-сується (точного відтворення об'єкта опису в описовій статті через відповідні інформаційні характеристики) та багатофункціональності опису (відтворення інформаційних характеристик, визначених при первинному описі, в облікових документах архіву та архівних довідниках).

А. має власну багатоаспектну джерельну базу, яка відзначається типологічною різноманітністю і включає в себе писемні (документальні, наративні), речові пам'ятки, фотодокументи і становить сукупність друкованих матеріалів, опублікованих і не залучених до наукового обігу архівних документів. Найціннішою частиною джерельної бази є архівна інформація, в якій найадекватніше відбивається оточуюча реальність. Ця інформація зафіксована в документах вищих органів влади, керівних установ у галузі архівної справи, архівних установ, освітніх закладів, особового походження. Комплексне Використання інформації джерельної бази в А. дає підстави для з'ясування фактів, інтерпретації подій, явищ, забезпечує об'єктивність висновків.

У процесі становлення та розвитку архівної науки сформувалися її численні зв'язки з дисциплінами, які складають методологічну базу А. (філософія історія), близькі до нього щодо об'єкта, завдань та/або предмета дослідження (джерелознавство, історія державних установ, документознавство, геральдика, генеалогія, виконують функції наук про “інститути пам'яті” (бібліотекознавство, музезнавство) чи зумовлюються специфічними напрямками архівознавчих досліджень (природознавчі проблеми збереження документів, економічні питання діяльності архівних установ) або розвитком інформаційного суспільства (інформатика).

Як влучно зазначив відомий російський архівознавець В. Автократов, “широта діапазону міждисциплінарних зв'язків архівознавства визначається тим, що, будучи дисципліною історичного циклу наук, воно має об'єктом дослідження документи і системи документів і вирішує інформаційні завдання”.

Найтісніше А. пов'язане з історією установ та історією громадських організацій, генеалогією, джерелознавством, археографією, палеографією, дипломатикою, сфрагістикою, хронологією, кодикологією. Предмет досліджень у СІД визначається характером носія інформації джерела, тобто матеріалом, на якому ця інформація зафіксована (пергамент, папір, фотоплівка), типом (писемне джерело, герб, друковане видання) та видом джерела (офіційний акт, літопис, хроніка, мемуари). Результати теоретичних і методичних здобутків цих дисциплін, з одного боку, збагачують А., а з іншого – самі спираються на його дані. Взаємний зв'язок між СІД зумовлює необхідність комплексного використання їхніх методів і методик.

Історія установ та громадських організацій – це історія фондоутворювачів, яка дає матеріал для дослідження процесу створення ними документів, що на наступному етапі свого “життєвого циклу” складуть архівний фонд. Історія установ висвітлює в розвитку структуру державних, політичних, громадських інститутів, пояснюючи закономірності формування НАФ. Відомості про фондоутворювачів включаються до історичних довідок про фонди, аркуші й картки

фондів, путівники. Оскільки цінні документні комплекси утворюються також у перебігу життя й діяльності видатних осіб, родин, родів, А. використовує факти і методи генеалогії.

Основним серед них є метод побудови моделі родинних зв'язків ("генеалогічного дерева"). Знання з генеалогії застосовують також під час архівної евристики. Нова хвиля відродження національної самосвідомості, що розглядається в сучасній науці як суспільно-політичний і соціокультурний феномен, актуалізувала генеалогічні дослідження, поглибивши міждисциплінарні Зв'язки генеалогії та А.

Тісні зв'язки поєднують А. із джерелознавством – історичною дисципліною, що розробляє методи і прийоми виявлення, класифікації, вивчення та використання історичних джерел. Попри те, що їхні об'єкти цілком не збігаються (архівний документ – не завжди історичне джерело, а джерело – не лише архівний документ), до спільних завдань А. і джерелознавства належить удосконалення можливостей документування реальної дійсності як процесу накопичення соціальної інформації та можливостей використання джерел у глобальному масштабі. А. широко послуговується методами джерелознавства для з'ясування авторства, фондової належності, часу і місця створення документів тощо. Джерелознавчий підхід включає в себе прийоми палеографії, історичної хронології, сфрагістики, геральдики, емблематики тощо.

Також з А. традиційно пов'язується археографія (теорія і методика пошуку, опису та публікації документів). При спільності об'єкта, яким є архівний документ, ці дисципліни мають різні завдання: А. вивчає проблеми організації документних комплексів та створення довідкового апарату, а археографія – проблеми їх наукової репрезентації. При цьому А. та археографія послуговуються спільними методиками в науковій евристиці, розробленні окремих видів довідкового апарату, підготовці археографічних видань.

Зв'язок А. з документознавством, що вивчає системи документації, шляхи вдосконалення та розвитку документного забезпечення управління та організацію роботи з документами, зумовлено увагою обох цих дисциплін до процесу документування. В документознавстві його розуміють як процес і способи закріплення інформації для її подальшого використання і збереження. Для А. важливим є розгляд управлінської діяльності як багаторівневого процесу вироблення, ухвалення і виконання рішень, пов'язаного із збиранням, переробленням і створенням нової документної інформації. Тобто документознавство досліджує документи, що функціонують у сфері управління а А. – документи, що втратили актуальність, але зберігають наукову і культурну цінність.

Як комплексна наука, А. використовує здобутки природничих та технічних наук у питаннях розроблення технологій зберігання та забезпечення збереження архівних документів, їх реставрації, оцифрування тощо. Зокрема, помітного впливу А. зазнало від теорії інформації, запозичивши в неї поняття про вільну і зв'язану, потенційну й актуальну інформацію, пояснення з теоретико-інформаційних позицій змісту кінцевої мети архівної діяльності (актуалізація ретроспективної інформації). Істотним внеском інформатики в А. поряд із поняттями релевантності, інформаційного шуму, старіння інформації є поділ документів на первинні і вторинні (первинні – безпосередньо архівні документи; вторинні – довідковий апарат), поняття інформаційного запиту, інформаційного пошуку, адресності інформації. У свою чергу, здобутки А. дедалі частіше стають надбанням інших наук, що підносять його роль і значення в інтелектуальній та прикладній сферах суспільства. Міждисциплінарний синтез знання, опанування одними науками результатів, отриманих іншими, є найважливішою умовою загального наукового процесу.

Каналом наукової комунікації в А. є архівна періодика – сукупність спеціальних галузевих періодичних (у тому числі й продовжуваних) видань. До найавторитетніших архівознавчих журналів належать польський “Archeion”, російські “Отечественные архивы” і “Вестник архивиста”, німецький “Der Archivar”, болгарський “Архивен преглед”, американський “American archivist”, британський “Archives”, французький “Bulletin des Archives de France”, видання Міжнародної ради архівів “Comma”, Міжнародного інституту архівістики в Маріборі “Atlanti” та ін. Від 1991 р. в Україні розпочався період відродження архівознавчих традицій шляхом, зокрема, відновлення знищених журналів та щорічників (“Український археографічний щорічник”) та створення поряд з “Архівами України” нових видань (наукові “Студії з архівної справи та документознавства”, “Рукописна та книжкова спадщина України”, археографічні “Пам’ятки”, науково-популярний “Архівіст: Вісник САУ”, інформаційний “Вісник Держком-архіву”), покликаних об’єктивно висвітлювати проблеми сучасної української архівістики. При цьому українська архівна періодика новітнього періоду об’єднує кращі сили істориків та архівістів навколо розроблення питань історії, теорії та практики архівної справи, сприяючи тим самим інтеграції архівної, бібліотечної та музейної галузей, запровадженню наукових контактів між архівістами різних країн [33, 37-46].

Література

Автократов В. Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения / Сост. Т. И. Хорхордина. М., 2001; Архівістика: Термінологічний словник / К. Є. Новохатський (керівник авторського колективу), А. Т. Селіверстова, Н. І. Гончарова, С. Г. Кулешов та ін.; ГАУ при КМ України. УНДІАСД; К., 1998; Архівознавство: Підручник для студентів іст. фак. вищ. навч. закладів України. 2-е вид., випр. і доп. / Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна, Я. С. Калакура та ін.; за заг. ред. Я. Калакури та І. Матяш; Держкомархів України. УНДІАСД, К., 2002; Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна україніка”: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. К., 1995; Веретенников В. І. Архівознавство: Лекція 1 / ВІПКП. Х.; Одеса, 1931; Веретенников В. І. Архівознавство: Лекція 4, 5 / ВІПКП. Х.; Одеса, 1931; Г. С. [Сергієнко Г. Я.] Показчик до журналу “Архів Радянської України” // Наук.-інформ. бюл. АУ УРСР. 1958. № 3 (33); Г. С. [Сергієнко Г. Я.] Показчик до журналу “Архівна справа” // Наук.-інформ. бюл. АУ УРСР. 1958. № 1 (31); Г. С. [Сергієнко Г. Я.] Показчик до журналу “Радянський архів” // Наук.-інформ. бюл. АУ УРСР. 1958. № 2 (32); Грушевський О. С. Сучасне українське архівознавство // Україна. 1918. Кн. 1/2; Драгомірова Л. Українські дескриптивні стандарти: стратегія і тактика впровадження // Студії з арх. справи та документознавства. 2006. Т. 14; Калакура Я. Архівознавство: наука чи система наукових знань? // Студії з арх. справи та документознавства. 1997. Т. 2; Коваленко О. Б. Модзалевський як історик України // УДЖ. 1972. № 4; Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років / Держкомархів України. УНДІАСД, К., 2000; Матяш І. Б. Українська архівна періодика 1920–1930-х років: історія, бібліографія, бібліометрія. К., 1999; Матяш І. Українська архівна наука на сучасному етапі: архівознавство в колі історичних дисциплін // Студії з арх. справи та документознавства. 2006; Нариси історії архівної справи в Україні / С. В. Абросимова, В. В. Бездрабко, В. В. Болдирев, І. Л. Бутич, Л. М. Васько, І. Н. Войцехівська та ін.; За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. К., 2002; Новохатський К. Документ Національного архівного фонду – документальна пам’ятка історії та культури: співвіднесення понять // Архіви України. 1999. № 1–6; Романовський В. О. Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах / ЦАУ УСРР. Х., 1927; Старостин Е. В. Архивы России: Методологические аспекты архивоведческого знания. М.,

2001; Старостин Е. В. Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии. М., 1997; Українська архівна енциклопедія / Держкомархів України, УНДІАСД – Ред. Кол. Матяш І.Б., (голова), Войцехівська І.Н., Дубровіна Л.А., Железняк М.Г. та ін. – К. : Вид-во “Горобець”, 2008; Хорхордина Т. И. История Отечества и архивы, 1917-1980-е гг. М., 1994; Хорхордина Т. И. Российская наука об архивах: История. Теория. Люди. М., 2003; Хрестоматія з архівознавства: Навч. посібник для студентів іст. спец. вищ. навч. закладів / Держкомархів України. УНДІАСД; Упоряд.: Г. В. Боряк, І. Б. Матяш, Р. Я. Пиріг; Наук, ред. І. Б. Матяш. К., 2003.

Словники

Краткий словарь архивной терминологии. – М.-Л., 1968. – 58 с.

Словарь современной архивной терминологии социалистических стран. Вып. I. – М., 1982. – 265 с.; Вып. II. – М., 1988. – 316 с.

Dsctionary of archival terminology: English and French with equivalents in Dutch German Italian Russian and Spanish 2, rev. ed. – Munchen; New York; London; Paris: Saur, 1988. – 212 p.

Музеєзнавство (від грец. музей) досліджує історію виникнення, розвитку і діяльності музеїв, теорію і практику музейної справи. М. – наукова, історико-культурологічна дисципліна, об’єктом дослідження якої є музейна справа (музейництво). Вивчає історію, теорію (загальну, документування, тезаврування, комунікації), музейне джерелознавство, музейну педагогіку, наукову методику, техніку та організацію роботи (науково-фондової, експозиційної, культурно-освітньої) музеїв різних типів і профілів, зміст і засади музейного будівництва (музейну політику й законодавство, організацію та управління, інфраструктуру, підготовку і перепідготовку кадрів, розвиток науки М., охорону позамузейних пам’яток) [18, 254].

Система знань про музей як соціальний інститут то про музейну діяльність як специфічну галузь культури почала формуватися в епоху ренесансу, коли з’являються перші спроби виокремити певну “музейну теорію у працях С. фон Кітчберга (Мюнхен, 1565), Ф. Бонні (1591), К. Клемента (Лон, 1635), Й. Майора (“Деякі загальні міркування щодо художніх та природничо-наукових збірок”, Кіль, 1674). У публікації Д.-Ф. Нікеліуса “Музеографія, або Посібник щодо правильного розуміння та корисного заснування музею, або раритет камери” (Лейпциг, 1727) до наукового обігу було запроваджено термін “музеографія” та розроблено одну з перших в Європі класифікацію музеїв (далі – М-ів, М-й тощо). К. Лінней визначив основні функції М-ів – збирання, зберігання, науково-дослідне вивчення матеріальних свідчень діяльності людини та зразків природи. Й.-В. Гете не лише виокремив освітньо-виховну функцію М-ю, але й запровадив до наукового обігу термін “музеєзнавство”.

На наступному етапі відбувається становлення М. як самостійної галузі знань про М-й. Кінець XIX – початок XX ст. характеризуються подальшим розвитком музеєзнавчої думки, в Європі з’являються періодичні видання з проблем М. Так, у “Журналі з музеології та антикварознавства” (Дрезден, 1877) було вміщено статтю доктора Дж. Грассе “Музеологія як наука”, де визначався дослідний потенціал цієї галузі знань і була здійснена спроба затвердити музеологію як нову наукову дисципліну. У Лондоні виник “The Museum Journal” (1901), у Берліні – “Museumkunde” (1905), у Парижі – “Museum” (1926).

Тоді ж було створено Міжнародну музейну службу, яка об’єднала музеєзнавців різних країн. Це уможливило видання журналу “Museum” (1927-1946) та появу монографічних досліджень у галузі М. Заснування у 1946 р. в Парижі Міжнародної ради музеїв – ICOM (International Council of Museums) та її

періодичного органу “Museum” (1948) сприяло організації співробітництва між М-ми і музеєзнавцями світу, розробці і технічному забезпеченню програм розвитку музейної справи, а також оприлюдненню досліджень у галузі М., аналізові актуальних проблем музейної діяльності.

У цей же час помітним явищем стали праці російського філософа М. Федорова; зокрема, його стаття “Музей, його сенс і призначення” сприяла розширенню уяви про соціальні функції М-ю. Важливими для розвитку радянського М. стали 1920-1930-ті роки, коли Г. Малицький, М. Романов, Ф. Шміт, І. Грабар, А. Зеленко розробили типологію і класифікацію М-ів, а проблеми М. привертати пильну увагу державних, наукових, громадських установ. Але зрештою під тиском радянської ідеологічної системи розвиток музеєзнавчих досліджень в СРСР було надовго загальмовано.

У 1950–1980-х роках М. поступово набуває статусу самостійної наукової дисципліни. Ця проблема обговорювалася на міжнародних конференціях – спочатку в НДР (1964), де йшлося про необхідність виділення М. в межах документальних дисциплін, а потім – в ЧССР (1965), яка стала першою країною, де М. було внесено до державного реєстру наукових дисциплін. Серед учених, які сприяли конституюванню М. як науки та розробці його базових понять, були І. Бенеш, І. Неуступни, Григорова (Чехія), В. Хербст, Й. Аве, К. Шрайнер (Німеччина), Глузінський, З. Жигульський (Польща), А. Закс, С. Каспаринська, А. Михайловська, Д. Равикович (Росія). Особливо слід відзначити науковий доробок З. Странського (Чехія), який уперше дав розгорнуте визначення М. та його базових термінів “музейні потреби”, “музеальності”, “музейна цінність”.

Розробку теоретичних засад М. у 1960–1980-х роках в СРСР здійснювали такі дослідники, як А. Закс, А. Разгон, А. Михайловська, Д. Равикович, В. Дукельський, М. Гнедовський, І. Коссова, М. Юхевич та ін.

Важливу роль у самоідентифікації М. (музеології) відіграла XI Генеральна конференція ІСОМ (Москва – Ленінград, 1977), на якій з метою координації теоретичних досліджень у цьому напрямі було утворено Міжнародний комітет з музеології (ІСОЕОМ). Упродовж 1980-х років Комітет здійснював інвентаризацію та первинну уніфікацію понятійного апарату М., сприяв визначенню його об’єкта, предмета, метода, структури та місця в системі наук, а також створенню 20-мовного тлумачного музеєзнавчого словника. Наслідком спільної роботи радянських та німецьких музеєзнавців став підручник “Музеєзнавство. Музеї історичного профілю” (1988).

Музеєзнавча історіографія засвідчує неоднотайність дослідників у визначенні М. як наукової дисципліни. Науковці зарубіжних країн віддають перевагу емпіричному підходові до М. Більшість музеєзнавців Заходу (у Східній Європі – І. Неуступни) не схилили визнавати М. наукою. Зарубіжні розробки репрезентовані переважно працями з методики окремих напрямів музейної діяльності, але в деяких країнах розробляються і теоретичні напрями. Серед зарубіжних музеєзнавців істотний вклад у розвиток цієї науки внесли Е. Александер (США), Ю. Ромедер (Німеччина), В. Софка (Швеція).

Всесвітньо відомими стали дослідження Лейстерської школи (Великобританія) під керівництвом Дж. Льюїса, а також праці К. Хадсона, присвячені дослідженню соціальних функцій М-ю, Д. Камерона (Канада) – з проблем музейної комунікації, публікації Ж.-Ф. Рів’єра (Франція), в яких було теоретично обґрунтовано екомузеологію. У виданнях західних музеєзнавців останнього часу ідеться про нові соціальні функції М-ів, котрі повинні не лише фіксувати минуле, а й використовувати його здобутки з метою впливу на сучасний стан суспільства та його майбутнє (концепції “музею-форума” Д. Камерона, “музею без кордонів”).

Сучасні дослідники схильні до виокремлення нового етапу розвитку М., що розпочався у 1990-х роках і характеризується запровадженням в музейну справу новітніх інформаційних та організаційно-управлінських технологій

В Україні перші розробки в галузі музейної справи з'явилися у другій половині XIX ст. Вони мали тоді переважно довідниковий характер. До них належали покажчики М-ів, літописи, каталоги, зокрема “Краткий указатель музея императорского Одесского общества истории и древностей” (укладач В. Юргевич, 1890), “Описание монет и медалей, хранящихся в Нумизматическом музее университета Св. Владимира” (укладач В. Антонович, 1896), “Труды Вольнского музея”, “Літопис Херсонського міського музею старожитностей за 1909–1911 (укладач В. Гошкевич, 1912), а також наукові праці окремих М-ів.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. українську музейну справу досліджували Д. Яворницький, який розглядав проблему соціальних функцій М-ю, та І. Франко, який передбачив розвиток музейної педагогіки (його праці справили певний вплив на розвиток європейського М.). М. Біляшівський визначив основні завдання музейної справи, розкрив зміст і форми роботи М-ів, став автором проекту першого закону про охорону пам'яток та М-ів. У працях Ф. Шміта вперше у вітчизняному М. було розроблено типологію М-ів, музейної експозиції, запропоновано схему класифікації М-ів та принципи побудови їх мережі, а також ішлося про державну музейну політику та відповідне законодавство. Специфіку українського музейництва виявив І. Свенціцький, який висвітлив історичні аспекти формування музейних колекцій та здійснив опис М-ю Староарпагійського інституту у Львові.

Вітчизняну музезнавчу думку 1920-х років репрезентував збірник “Український музей” (К., 1927). На його сторінках ішлося про історію М-ів, описувалися їхні колекції, подавалися персоналогічні дослідження музезнавців. У працях В. Дубровського “Музеї на Україні” (Х., 1929) та “Історично-культурні заповідники та пам'ятки України” (Х., 1930) розкривалися історія, теорія і методика музейного будівництва в Україні, наводилися статистичні відомості про діяльність вітчизняних М-ів. Після I Всеросійського з'їзду музейних працівників (1930) українське радянське М. чим далі, то сильніше ідеологізувалося, деякі вчені були репресовані або відсторонені від наукової діяльності.

Радянська музезнавча думка в СРСР активізувалася після утворення у Москві науково-дослідного інституту музезнавства та появи “Основ советского музееведения” (М., 1955), підготовлених співробітниками цього інституту. У цій книжці М. розглядалося як цілісна система знань. Ця ж наукова установа видала серію “Очерков по истории музейного дела в СССР” і “Труды НИИМ”, що містили деякі матеріали з історії М-ів України. Проблеми збирання, обміну та зберігання музейних колекцій, експозиційної та науково-дослідної роботи були висвітлені у праці українських науковців М. Бондаря, Г. Мезенцевої, Л. Славина “Нарис музейної справи” (К., 1959), а пізніше Г. Мезенцева підготувала курс лекцій “Музезнавство (на матеріалах музеїв Української РСР)” (К., 1980). Окремі М-ї видавали збірники наукових праць. Значний фактичний матеріал про діяльність М-ів України міститься у монографічному багатотомному дослідженні “Історія міст і сіл УРСР” під редакцією академіка П. Тронька.

Із здобуттям Україною незалежності і ліквідацією радянської цензури розпочався новий етап розвитку українського М., для якого характерним є розширення та поглиблення музезнавчої проблематики, поява спеціальної музезнавчої освіти.

Основними напрямками досліджень стали вивчення на новій джерельній базі історії музейної справи України (О. Крук, І. Карсим, Ю. Омельченко,

Л. Федорова), проблем розбудови української школи музестворення (Л. Велика), М-ю як соціокультурного інституту (І. Пантелійчук, Т. Белофастова), особливостей музейництва в Україні (Р. Маньковська), історії становлення та розвитку етнографічних М-їв, їх особливостей та соціального призначення (Г. Скрипник), виникнення і розвитку народних М-їв України (А. Василенко).

Предметом розгляду є також джерела вітчизняного музейництва, їх класифікація, види діяльності (Ю. Омельченко, Е. Піскова, Л. Федорова), питання організації шкільних М-їв (В. Козик), М-їв народної архітектури та побуту (З. Гудченко, В. Шмельов), розвиток музейництва в окремих регіонах України (Л. Баженов, В. Прокопчук), розвиток музейної справи в період української революції 1917-1921 рр. (О. Нестуля). Як зазначено в Російській музейній енциклопедії (2001), М. (музеологія) – це наукова дисципліна, що вивчає специфічну музейну причетність людини до дійсності та породжений нею феномен М-ю, досліджує процеси збереження і передавання соціальної інформації через музейні предмети, а також розвиток музейної справи та напрями музейної діяльності

Об'єктом дослідження М. є М-й та музейна справа як суспільне явище у всіх його проявах. Що ж до предмета дослідження М., то тут існують такі підходи:

- предметний, коли вивчення функціонування музейного предмета в М-ї є предметом дослідження (І. Ян, З. Брун, Р. Ланг);

- аксіологічний, коли в першу чергу вивчаються властивості предметів навколишнього світу, що визначають “музейну” зацікавленість ними з боку людини (З. Странський, А. Грегорава);

- інституціональний, коли предметом вивчення М. стає М-й як соціальний інститут (І. Бенеш, В. Вінтер);

- комунікаційний, котрий розглядає М-й як специфічну комунікаційну систему (Д. Камерон, М. Гнедовський);

- мовний (Н. Нікішин);

- підхід, згідно з яким предмет М. розглядається як специфічна сукупність об'єктивних закономірностей, виявлених у процесах збереження, трансляції та генерації соціально значущої інформації, традицій та емоційно насичених образів за допомогою музейних об'єктів, тобто у процесах виникнення, розвитку і громадського функціонування М-ю (М. Каулен).

Структура М. як комплексного, різнопланового знання традиційно включає історію, теорію та практику музейної справи. Сюди входять історія предмета та його історіографії, а також теорії, що має такі складові, як загальна теорія М., теорія документування, теорія тезаврування, теорія комунікації, теорії музейного джерелознавства, теорія прикладного М. (до складу якого входить наукова методика, техніка, організація і управління).

М. тісно пов'язане з гуманітарними, природничими, технічними науками. На даному етапі розвитку М. запозичує у них певні методи, елементи понятійного апарата (мови), адаптуючи їх для вирішення власних завдань. Важливими напрямками музезнавчих досліджень є студії з історії М. та історії музейної справи. Для з'ясування закономірностей розвитку М-ю і музейної справи використовується арсенал засобів історичної науки. У свою чергу, результати, отримані М. у цих сферах, збагачують історичну науку. У М. інтегруються перш за все профільні історичні науки: історія та її спеціальні розділи, а також спеціальні історичні дисципліни (історіографія, джерелознавство, нумізматики, палеографія та ін.).

Загальне М. використовує методи, запозичені з інших наук – як гуманітарних, так і природничих (методи педагогіки, психології, соціології; рентгенографію, спектрографію та інші методи природничих наук; методи польового

дослідження, безпосереднього спостереження; експериментальні методи, у тому числі історичний експеримент; метод моделювання тощо). Для спеціального М. характерним є використання методів профільних та спеціальних історичних дисциплін. У сукупності вони складають специфічну систему методів, притаманних лише М. як науковій дисципліні.

Перейдемо тепер до формулювання базових понять М. У залежності від підходів фахівці по-різному визначають саму сутність М-ю, тлумачень якого існує доволі багато. Відповідно до визначення ІСОМ, М-й – це постійна некомерційна установа, яка покликана слугувати суспільству і сприяти його розвитку, доступна для широкої публіки і здійснює придбання, зберігання, дослідження, популяризацію та експонування матеріальних свідчень про людину та її життєве середовище з метою навчання, освіти, а також для задоволення духовних потреб суспільства.

Із філософської точки зору М-й визначається як історично обумовлений багатофункціональний інститут соціальної пам'яті, за допомогою якого реалізується потреба у відборі, збереженні та репрезентації специфічної групи культурних та природних об'єктів, що усвідомлюються суспільством як цінності, котрі передаються від покоління до покоління. У Законі України “Про музеї та музейну справу” (Постанова ВР № 250/95-ВР від 29.06.1995) зазначено, що М-ї – це культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та Використання пам'яток природи, матеріальної й духовної культури, прилучення громадян до надбань національної та світової історико-культурної спадщини.

З-поміж соціальних функцій М-ю чільне місце посідає документування, яке реалізується через відображення процесів розвитку природи та суспільства шляхом збирання і та збереження специфічних документів – музейних предметів. Документування пов'язане з кумулятивною функцією, яка забезпечує накопичення музейних предметів, та меморіальною, завдання якої полягає в забезпеченні збереження музейного фонду. Освітньо-виховна функція реалізується через використання інформаційних та експресивних якостей музейних предметів з метою задоволення пізнавальних, культурних та інших потреб суспільства. Важливою є комунікаційна функція, що реалізується через задоволення духовних потреб людей у спілкуванні з культурним надбанням людства. Похідною від неї може бути репрезентативна функція, яка представляє історію та культуру однієї людської спільноти іншим.

Основні види М-їв: історичні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві, історико-культурні заповідники, М-ї-заповідники, М-ї просто неба, меморіальні М-ї-садиби.

Музейна справа – це спеціальна галузь культурно-освітньої та наукової діяльності, що здійснюється М-ми щодо комплектування, збереження, вивчення і використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури. Вона об'єднує музейну політику, М. та практичну діяльність М-ів (Р. Маньковська).

Серед основних напрямів музейної діяльності назвемо культурно-освітній та науково-дослідний, комплектування музейних збірань, експозиційний, фондovий, видавничий, реставраційний, пам'яткоохоронний.

Національна музейна політика – це сукупність основних напрямів і засад діяльності держави і суспільства в галузі музейної справи. Основні напрями музейної політики спрямовані на збереження пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходяться поза її межами, забезпечення соціально-економічних, правових і наукових умов для ефективної діяльності М-їв, сприяння формуванню сучасної інфраструктури музейної справи, підтримка і розвиток мережі М-їв, забезпечення їх охорони, підготовка і підвищення кваліфікації музейних

кадрів, їх правовий та соціальний захист, сприяння міжнародному співробітництву в галузі музейної справи.

Музейний предмет – це вилучений із реальної дійсності предмет музейного значення, включений до музейного зібрання і здатний тривалий час зберігатися. Він є носієм соціальної або природничо-наукової інформації – автентичним джерелом знань та емоцій, культурно-історичною цінністю – частиною національного надбання.

Музейний фонд України – це сукупність рухомих пам'яток природи, матеріальної й духовної культури, що мають наукове, історичне, художнє, етнографічне й наукове значення незалежно від їх виду, місця створення і форм власності та зберігаються на території України, а також нерухомих пам'яток, що знаходяться в М-х України і обліковані в порядку, визначеному Законом України “Про музеї та музейну справу”. До музейного фонду України можуть належати також пам'ятки, які перебувають поза межами України і відповідно до міжнародних договорів підлягають поверненню в неї. Музейний фонд України складається з державної і недержавної частин. Він становить національне багатство України, є невід'ємною складовою частиною нашої культурної спадщини, яка охороняється законом. Універсальні пам'ятки Музейного фонду, а також ті, що мають виняткове художнє, історичне та інше значення, незалежно від форм власності і місця зберігання, заносяться Міністерством культури і мистецтв України до державного реєстру національного культурного надбання.

Перелічимо тепер деякі професійні асоціації та мережі М.

Згадувана вище ICOM (Міжнародна рада музеїв) – це міжнародна неурядова професійна організація, яка представляє М-ї та музесзнавців та основні завдання якої полягають в організації співробітництва і взаємодопомоги між М-ми, а також між працівниками М-ів різних країн, у всебічному підвищенні ролі М-ів і представників музейних професій у суспільстві, сприянні ознайомленню народів поміж собою і зміцненню між ними взаєморозуміння. ICOM має представництва у 148 державах світу. В Україні Національний комітет ICOM досі не зареєстровано. Офіційним представником ICOM в Україні є директор Львівської галереї мистецтв Б. Возницький. Network of European Museum Organization (NEMO) (Мережа музейних організацій Європи) репрезентує та забезпечує інформацією музейну спільноту нашого континенту. NEMO об'єднує музейні організації країн – членів Європейського Союзу та асоційованих, забезпечує М-ї інформацією про важливі європейські ініціативи з музейної справи, представляє інтереси М-ів та музейних організацій Європи в Європейській комісії, Європарламенті та інших структурах, забезпечує інтереси М-ів в європейській політиці, заохочує обін інформацією між М-ми та музейними організаціями. NEMO є незалежною неформальною структурою, яка двічі на рік випускає англomовний часопис “NEMO News”, підтримує веб- на рік випускає англomовний часопис “NEMO News”, підтримує веб-сторінку та організовує щорічні конференції організацій – членів мережі.

Європейський музейний форум (ЄМФ) – це незалежна організація, заснована у 1977 р. видатним діячем міжнародного музейного руху Кенетом Хадсоном (1916-1999) і зареєстрована у Великобританії як благодійний фонд. На початку діяльності цієї організації одним з її головних завдань було проведення серед британських М-ів спеціального конкурсу, метою якого було виявлення та поширення передового досвіду. ЄМФ уперше на міжнародному рівні запровадив до музейної практики формат змагання між М-ми. Нині він працює під егідою Ради Європи та під патронатом її Величності Королеви Бельгії Фабіоли. ЄМФ прагне до запровадження стандартів у галузі музейництва на всьому континенті. Його секретаріат розташовується у м. Брістоль (Великобританія), а архів

зберігається в Інституті музеєзнавства (Берлін). Діяльність цієї організації офіційно поширюється на територію країн – членів Ради Європи.

Починаючи з 1978 р. головним проектом ЄМФ є проведення щорічного конкурсу, в рамках якого визначається найкращий новостворений музейний заклад континенту або М-й, що впродовж останніх двох років здійснив кардинальну перебудову своєї експозиції. Присуджуються призи Ради Європи за видатний внесок Мою у розуміння європейських цінностей та премія Фонду Мічлетті (м. Брешія, Італія) найкращому науково-технічному М-ю. ЄМФ буде свою діяльність на основі рекомендацій Комітету, в якому 15 експертів представляють 12 країн світу. Ці експерти обіймають визначні посади у музейних інституціях або мають загально визнані досягнення у галузі музейної справи. До того ж ЄМФ має 32 кореспондентів у різних європейських країнах, які відстежують найцікавіші музейні явища.

Україна не представлена у Комітеті ЄМФ і не має власних кореспондентів, які б сприяли інтеграції вітчизняної музейної системи до європейського культурного простору. Лише київський Музей однієї вулиці брав участь у конкурсі на кращий європейський М-й року і потрапив до числа номінантів.

Український центр розвитку музейної справи – це громадська організація, яка заснована 1 березня 2006 р. Головною метою його діяльності стало впровадження різноманітних освітніх, навчальних, аналітичних проектів музейного спрямування. Центр співробітничав з Міжнародним фондом “Україна 3000” і виконує функції оператора усіх музейних проектів цього Фонду, здійснює підготовку бюлетеня “Український музей”, забезпечує роботу порталу “Музейний простір України”, адмініструє щорічну Програму підтримки музейних працівників та акцію “Музейна подія року”, розробляє і втілює власні проекти за підтримки різних благодійників і партнерів.

Створена в жовтні 2002 р. Асоціація працівників музеїв технічного профілю – це організація, головними завданнями якої є налагодження зв'язків між працівниками М-їв технічного профілю, сприяння розвитку мережі цього виду М-їв в Україні, збереженню пам'яток техніки, а також реалізації державних, регіональних та місцевих програм розвитку музейної справи, законодавчий захист працівників М-їв технічного профілю, участь у міжнародних програмах, конференціях, симпозіумах, семінарах.

Джерельну базу М. становлять передусім музейний фонд, що складається з рухомих та нерухомих пам'яток, а також пугівники, фото-пугівники, літописи, каталоги М-їв. Важливе значення для розвитку М. в Україні мають закони України “Про музеї та музейну справу” (1995), “Про охорону культурної спадщини” (2000), “Про природно-заповідний фонд України” і “Про охорону археологічної спадщини”(2004), Укази Президента України “Про додаткові заходи щодо забезпечення діяльності Національного художнього музею України” (2002), “Про невідкладні заходи щодо розвитку музеїв України” (2003), Постанови Кабінету Міністрів України “Про затвердження переліку музеїв, в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України” (2000), “Про затвердження Положення про Музейний фонд України” (2000), “Про затвердження переліку музеїв, що перебувають у віданні підприємств, установ та організацій, де зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України” (2000), “Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року” (2002), Програма розвитку музейної справи на період до 2005 р., Програма розвитку Національного художнього музею України на 2004-2010 рр.

У системі українського М. діють інструкції з обліку, охорони та зберігання музейних предметів та музейних колекцій державної частини Музейного фонду України, використовуються каталоги-довідники М-ів, а також каталог-довідник “Памятники истории и культуры Украинской ССР” (К., 1987), бібліографічний покажчик “Музейное дело и охрана памятников: Реферативно-библиографическая информация” (Москва, Російська державна бібліотека), виходять друком наукові “Праці Центру пам’яткознавства” та “Праці Науково-дослідного інституту пам’яткоохоронних досліджень”, спеціальні періодичні видання “Музеї України”, “Музееведение. Музеи мира”, інформаційний бюлетень “Український музей” [33, 375-383].

У другій половині ХХ ст. на ґрунті узагальнення історичного досвіду та практики музейної справи формується теорія М., поновлюється предмет його дослідження. Це “музейництво” – сфера успадкування історико-культурних цінностей, специфічно організований процес, у якому основою формування духовності є предметні результати людської діяльності (артефакти) та об’єкти природи (екофакти). Музейництво є тривірневою системою, що складається з таких супідрядних підсистем: 1) предмет музейного значення – музейний предмет; 2) домашній форми збереження та використання предметів музейного значення – музей; 3) музейне будівництво. Тенденція прилучення до музейництва всієї історико-культурної спадщини минулого, що спостерігається нині, дає підстави розглядати М. Як одне з джерел культурології [18, 255].

Від автора додамо, що з часом музейні поняття набувають більшої змістовності. Так наприклад поняття музей ний предмет тепер розуміється у двох вимірах: 1) пам’ятка історії і культури, яка вилучена із середовища побутування, пройшла усі стадії наукового опрацювання й включена до складу музейних зібрань завдяки її спроможності характеризувати історію та культуру визначеного суспільства. Є складовою частиною національного культурного надбання. Виступає в музеї як джерело знань і емоційного впливу, як засіб освіти й виховання. Для характеристики музейного предмета розглядають його загальні властивості й конкретні ознаки, а також встановлюють його наукову, меморіальну, історичну та художню цінність; 2) у природонаукових музеях – об’єкт природи, що має потенційні можливості характеризувати природні процеси та явища. Вилучений із природного середовища як правило, спеціально оброблюється з метою забезпечення його тривалої цілості і зберігання, а значить і можливості використання й застосування в науковій та освітньо-виховній практиці. М. П. В природничонаукових музеях класифікуються за своєю приналежністю до визначеної профільної наукової дисципліни й утворюють такі групи зберігання як “геологія”, “зоологія”, “ботаніка” тощо. Внутрішня класифікація цих груп збігається з науковою систематикою, прийнятою у відповідній профільній дисципліні.

Теж можна сказати й про музейний фонд України. Він характеризується як сукупність рухомих пам’яток природи, матеріальної та духовної культури, які мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, незалежно від їхнього виду, місця створення і форм власності, та зберігаються на території України, а також нерухомих пам’яток, що знаходяться в музеях України й поставлені на облік в порядку, визначеному Законом України про музеї та музейну справу. До музейного фонду України можуть належати також пам’ятки, що знаходяться за межами України й відповідно до міжнародних договорів підлягають поверненню в Україну. Музейний фонд України складається з державної і недержавної частин. До державної частини Музейного фонду України можуть належати музейні зібрання та окремі пам’ятки, що є державною власністю.

Музейні колекції та музейні предмети, що знаходяться в музеях, переданих із державної власності у комунальну власність є державною власністю і належать до державної частини м.ф.У. При передачі музеїв державної форми власності у комунальну власність музейні колекції та музейні предмети залишаються у державній власності й належать до державної частини м.ф.У. Порядок віднесення музейних колекцій та музейних предметів, а також окремих пам'яток до державної частини Музейного фонду України визначаються Положенням про Музейний фонд України. Контроль за станом обігу, зберігання, використання та переміщення державної частини Музейного фонду України здійснюється Міністерством культури й мистецтва України.

Перелік музеїв (в тому числі музеїв системи Національної академії наук України), Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, педагогічного товариства України, інших самоврядних організацій), в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю й належать до державної частини м.ф.У, затверджується Кабінетом Міністрів України.

До недержавної частини Музейного фонду України належать музейні колекції та музейні предмети, що не віднесені або не підлягають віднесенню до державної частини м.ф.У., в тому числі пам'ятки, що є власністю громадських та релігійних організацій, окремих громадян та їх об'єднань.

Музеї, а також підприємства, установи, організації, громадяни, які є власниками музею, зобов'язані забезпечувати збереження Музейного фонду України та сприяти його поповненню. Музейні колекції та музейні предмети, віднесені до державної частини Музейного фонду України, не підлягають відчуженню за винятком обміну на інші музейні колекції та музейні предмети.

Рішення про обмін музейних колекцій та музейних предметів, що належать до державної частини Музейного фонду України, приймаються Міністерством культури України. Музейний фонд України є національним багатством України, невід'ємною складовою частиною культурної спадщини України, яка охороняється законом [33, 375-383; 1, 71-72; 29;34].

Література

Бабенко О., Бабенко О. Короткий словник музейних термінів. – Кіровоград, 2001; Бондар М., Мезенцева Г., Славін Л. Нариси музейної справи. К., 1959; Вайдахер Ф. Загальна музеологія: Посібник / Пер. з нім. Львів, 2005; Дубов И. В. Музееведение. Исторические и краеведческие музеи. – СПб, 2004; Историко-культурна спадщина України (XIX–XX ст.). К., 1995; Маньковська Р. Музейництво в Україні. К., 2000; Мезенцева Г. Музеезнавство. К., 1980; Музееведение России в первой трети XX века. М., 1997; Музееведение: Музеи исторического профиля: Учеб. пособие / Под ред. К. Левыкина, В. Хербста. М., 1988; Музееведение: Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности: Сб. науч. тр. / НИИ культуры. М., 1989; Музейное дело России / Под ред. Е. М. Каулен, И. М. Косовой, А. А. Сундиевой. М., 2003; Музейные термины. Терминологические проблемы музееведения: Сб. науч. тр. / ЦМР. М., 1986; Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні, 1917-1941. К., 1995; Омельченко Ю. А., Данилова Л. О. Друга підсистема музейництва (історія, теорія, практика) // *Vita Antiga*. 1999. Вип. 2; Омельченко Ю. А. Джерела вітчизняного музейництва // *Культурол. студії: Зб. наук, праць*. К., 1996. Вип. 1; Омельченко Ю. А. Перша підсистема музейництва (теоретичні засади, витоки, формування) // *Культурол. студії: Зб. наук, праць*. К., 1999. Вип. 2; Омельченко Ю. А. Розвиток учбових музеїв: Навч. посібник. К., 1988; Основы музееведения / Отв. ред. Э. А. Шулепова. М., 2005; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; Піскова Е. М. Матеріали про історико-культурну спадщину в

музеях України: Проблеми дослідження та збереження. К., 1998; Российская музейная энциклопедия: В 2 т. / В. Л. Янин и др. М., 2001; Свенціцький І. Музеї і книгозбірні сучасно України. Львів, 1927; Свенціцький І. Про музеї і музейництво: Нариси і замітки. Львів, 1920; Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008; Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. К., 1989; Сотникова С. И. Музеология: Учеб. пособие. М., 2004; Старикова Ю. А. Музеєведение. Конспект лекцій. М., 2006; Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської): Моногр. К.; Полтава, 2000; Шевченко В. В., Ломачинська І. М. Музеєзнавство: навч. посібник для дистанційного навчання. – 2007; Шляхтина Л. М. Основы музейного дела: теория и практика. М., 2005; Шулєпова Э. А. Основы музеєведения. М., 2005; Шустрова И. Ю. История музеев мира. Ярославль, 2002; Юрєнева Т. Ю. Музеєведение: учебник для высшей школы. М., 2003; Юрєнева Т. Ю. Музеєведение. М., 2004; Юрєнева Т. Музеєзнавство. – М., 2004; Якубовський В. І. Музеєзнавство: навч. посібник–практикум. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2006; Benoist L. Musées et muséologie. – Paris, 1960; Mensch P. van. Museology and its use for museums // Papers in museology: report from two symposia at the Department of museology. Umeå University / Ed. Råbeberg p. – Umeå, 1992. – P. 78-91. – (Acta Univ. Umenis. Umeå studies in the humanities; V. 108); Šola T. A contribution to a possible definition of museology // Informatica museologica. – 1984. – 1/3. – S. 8-10; Šola T. The concept and nature of museology // Museum. – 1987. – № 153. – P. 45-49.; Šola T. What is museology? // Papers in museology: report from two symposia at the Department of museology. Umeå University / Ed. P. Råbeberg. – Umeå, 1992. – P. 10-19. – (Acta Univ. Umenis. Umeå studies in the humanities; V. 108).; 21. Stránský Z.Z. Der Begriff der Museologie // Einführung in die Museologie. / Muzeologické sešity. – Brno, 1971. – Supplementum, 1. – S. 36.; 22. Stránský Z.Z. Museologische Terminologie // Neue Museumskunde. – 1988. – 31. – S. 12-17 та ін.

Література з шкільного музеєзнавства

Бейдик О. Туристично-рекреаційні ресурси України. – К., 2001; Буланый И.Т., Явтушенко И. Г. Музеи на общественных началах. – М., 1985; Ващенко Г. Загальні методи навчання. К., 2001; Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: в 2 т. – К., 1991; Гайда Л.А. Музеєзнавство в закладах освіти. – Кіровоград, 2006; Ганнусенко Н. Етнохудожнє виховання школярів у позаурочний час. – К., 2004; Ганнусенко Н.І., Ляпін О.В., Майцевіч Т.І. та ін. Шкільні музеї. – К., 1991; Ганнусенко Н., Омельченко Ю. Зміст і форми роботи краєзнавчих музеїв навчальних закладів у сучасних умовах. – К., 1992; Ганнусенко Н., Омельченко Ю. Учбовий план і програма курсу “Методика музейної роботи в школі”. – К., 1990; Ганнусенко Н.І. Проектування шкільної музейної експозиції. Залучення учнівської молоді до вивчення і збереження пам'яток історії та культури рідного краю. – К., 1990; Екскурсоводу шкільного музею (методичні поради). – Полтава, 1984; Елькін Г., Грисько З. Шкільні музеї. – М., 1972; Живодьор В., Сбруєва А. З історії національного шкільництва. – К., 1998; Закон України “Про музеї та музейну справу” – К., 1995; Залучення учнівської молоді до вивчення і збереження пам'яток історії та культури рідного краю. Упорядник Струнка М.Л. – К., 1990; Інструкція з обліку та збереження музейних фондів у музеях, що працюють на громадських засадах. – М., 1998; Історико-культурна спадщина України: проблеми, дослідження та збереження. – К., 1998; Історичне джерелознавство. Навчальний посібник. (ред. Я. Калакури). – К., 2002; Коломієць І.К. Коли оживає історія. – К., 1990; Костиця М., Обозний В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота. – К., 1995; Кушнарєнко Н.Н. Документознавство. – К., 2000; Краєведение. Под ред. А.В. Даргарского. – М., 1987; Левикін К., Хербст В. Музеєзнавство. – М., 1988; Левикін К., Хербст В. Музеє-

знавство. Музеї історичного профілю. – М., 1998; Майданець І. Комплексні краєзнавчі дослідження в умовах сільської школи// Краєзнавство. Географія. Туризм. – № 3 4 – 2002; Мезенцева Г. Музеєзнавство. – К., 1991; Музеї України. – К., 1999; Омельченко Ю. Розвиток учбових музеїв. К., 1999; Омельченко Ю. Шкільні музеї. – К., 1981; Орієнтовні навчальні програми туристсько-краєзнавчих об'єднань учнівської молоді. – К., 1996; Сайненський А. Музей виховує юних. – М., 1988; Создаем музей (учебная деловая игра). – М., 1991; Столстов В., Кашин М. Шкільні музеї. – М., 1977; Строїв К.Ф. Краєведение. – М., 1987; Строїв К.Ф. Шкільний краєведческий музей – краєведение. – М., 1974; Юнъез И.С. Краєведение и туризм. – М., 1974; Юрєнева Т. Музеєзнавство. – М., 2004.

Бібліографія історична – (від грец. книга та писати, записувати) займатися виявленням, описом, обліком та систематизацією усіх жанрів історичної літератури, опублікованої як у нашій країні, так і за кордоном. Б.і. – спеціальна історична дисципліна, предметом якої є розробка прийомів і методів пошуку, бібліографічного опису, цільового добору, наукової систематизації джерел та літератури з історії, передавання здобутої інформації дослідникові або споживачеві [18,32]. Існують й інші тлумачення терміну Б.і.

Термін “бібліографія” уперше з'явився у V ст. до н. е. і означав простий перелік книг. У III ст. н. е. у зв'язку із занепадом античної культури він зникає з ужитку і з'являється вже у Франції у XVIII ст. у значенні “опис книжок”. У сучасній літературі наводяться визначення змісту І. б. згідно з якими вона є:

– галуззю наукової та науково-практичної (прикладної) діяльності, до завдань якої входять інформування про продукцію друку та її активна пропаганда з певною суспільною метою;

– галуззю бібліографічної науки, яка описує всі форми друкованої історичної продукції, опублікованої в Україні та за її межами.

С. Сороковська вважає, що І. б. – це допоміжна історична дисципліна, яка покликана виявляти й систематизувати історичну літературу та інформувати про неї читачів. І. Парфьонов розуміє І. б. як спеціальну дисципліну, завданням якої є розробка прийомів і методів виявлення, опису, цільового відбору та наукової систематизації джерел і літератури. Існує також визначення, запропоноване Г. Мошкович та Л. Іскандеровою: І. б. – це галузь наукової та практичної діяльності, до завдань котрої входять виявлення, відбір, систематизація, опис наукової, науково-популярної та художньо-історичної літератури, опублікованої в СРСР та за кордоном.

Таким чином, проводиться думка, що І. б. – це не тільки важлива галузь науки, яка розвивається за своїми специфічними законами. Вона має також і велике практичне значення, адже без глибокого ознайомлення з історичною літературою неможлива ніяка навчальна та наукова діяльність.

Дослідник мусить знати рівень вивчення проблеми, до якої він звертається, а тому йому необхідно опрацювати наявну Б. питання. Знання літератури необхідне ще й для того, щоб мати змогу підтвердити або спростувати доводи опонентів, побудувати контр-аргументи тощо.

У Київській Русі І. б. фактично зародилася ще у XI ст. Найдавнішою її вітчизняною пам'яткою є “Богословца от словес” в Ізборнику Святослава (1073), що розповідає про схвалені церквою книги “істинні” та наводить список книг “гасмних”, або “брехливих” (тобто заборонених).

Такі переліки забороненої літератури, складені у різні часи, знаходили не в одному православному монастирі. Як приклад можна назвати “Указец”, складений книгозберігачем Вологодського Спасо-Прилуцького монастиря Арсенієм Високим (1584).

Як справжня наука І. б. виникла в Європі на початку XVII ст., але значного розвитку набула лише у XVIII ст. у зв'язку з формуванням наукових історичних знань. Тоді вона мала в основному характер ретроспективної Б., прикладом чому можуть слугувати описи книг патріаршої та царської бібліотек у Москві (у цих списках разом із релігійними фіксуються також і світські твори). Найвидатнішою російською бібліографічною працею XVII ст. є “Оглавление книг, кто их сложил”. Вважають, що її створив Сильвестр Медведєв у 1665 чи 1666 р. До цього списку входить 1800 назв книжок. Російська Б. того часу збагатилася також довідковим виданням, в якому були описані джерела з православних монастирів.

Економічні та культурні перетворення початку XVIII ст. сприяли становленню в Росії І. б. як науки. Після запровадження цивільного шрифту (1708) була складена загальна Б. З утворенням у 1725 р. Російської Академії наук над упорядкуванням Б. починають працювати її вчені. Складається реферативна Б., а згодом каталог книг академічної бібліотеки. В цей час виникають різні галузі Б.: географічна, історична, національна. Розвиткові І. б. сприяв видатний російський учений М. Ломоносов. Він був ініціатором реферування наукової літератури, що дало змогу швидко поширювати наукові відомості про книги. Датчанин за походженням Адам Саллій (1695-1745) підготував кілька історичних праць, котрі у 1813-1815 рр. були видрукувані Київським і Галицьким митрополитом Є. Болховітиновим. Це була перша спроба в Росії підготувати спеціальне історико-бібліографічне дослідження.

У другій половині XVIII ст. у часописах з'являються критико-бібліографічні відділи, де публікувалися списки книг. Г. Л. Х. Бакмейстер видає бібліографічний журнал “Русская библиотека” (1772-1789) для ознайомлення іноземців з російською літературою. Помітною віхою у розвитку Б. стає спеціальний журнал “Санкт-Петербургские ученые ведомости”, перший номер якого побачив світ у 1777 р. Його видавець М. Новиков був автором “Опыта исторического словаря о российских писателях”.

Загальне піднесення розвитку Б. в Росії активізується на початку XIX ст. Його характерною особливістю було те, що Б. дедалі більше набувала наукового забарвлення. З'являються багатомні (або у кількох частинах) бібліографічні праці, статті та каталоги. Так, В. Анастасевич надрукував у журналі “Улей” спеціальну статтю, присвячену бібліографічним проблемам, В. Сопиков підготував церковнослов'янською мовою працю “Опыт российской библиографии” (1813-1821), в якій подав власну класифікацію книг. Універсальні бібліографічні видання, що були важливим вкладом у розвиток І. б., належать А. Богданову (1692-1766), Г. Л. Х. Бакмейстерові (1730-1806), М. Бантишеві-Каменському (1737-1814) та спископові Дамаскіну (у миру – Семенов-Руднев). Усі вони подають більш-менш повний перелік історичних видань у Росії за XVIII ст. Створюються каталоги приватних бібліотек В. Плавильщикова, О. Смирдіна, М. Ольхіна, якими користувалася широка читацька публіка.

Розвиткові Б. сприяло видання періодичних журналів, де друкувалися списки книг, критичні огляди російської та закордонної літератури. Виходять спеціальні журнали “Библиографический листок” (1825-1826), “Библиограф” (1858-1860), “Библиографические записки” (1860-1867). Бібліографічні списки публікували також “Московский телеграф” М. Польового, “Отечественные записки”, “Современник”, критико-бібліографічні відділи яких вів В. Белінський. Він уважав Б. “душею журналу”, бо вона так само потрібна періодиці, як і критика.

Перша фундаментальна бібліографічна праця історичного змісту з'явилася у 1830-х роках і належала видатному російському історикові й археологові О. Черткову (1789-1858). Він склав каталог власної бібліотеки (1838) й опублікував

його під назвою “Всеобщая библиотека России или Каталог изучения нашего Отечества во всех отношениях и подробностях” (4701 позиція). Це був систематичний каталог рукописів, книг, періодичних і таких, що продовжуються, видань XV – першої половини XIX ст. російською, іноземними мовами та мовами народів Росії, в яких порушувалися різні аспекти історії від стародавніх часів до початку XIX ст. Після смерті О. Черткова зібрання його книг було передано Москві, і в 1864 р. на його, тобто зібрання, основі у спеціально збудованому приміщенні відкрили безплатну бібліотеку. За радянських часів (у 1938 р.) книги з неї були передані московській публічній Історичній бібліотеці. Подальша доля цього фонду невідома.

У 1939 р. у Києві відкрилася Державна історична бібліотека України, в якій була зібрана спеціальна історична література. У роки Великої Вітчизняної війни її фонди були пограбовані і частково знищені. Бібліотека відновила свою діяльність у 1946 р., а з 1952-го почала обслуговувати читачів. На сьогодні її фонд становить понад 750 тис. примірників україномовних та інших видань (зокрема і зарубіжних), стародруків та рідкісних книг. Унікальними є видання І. Федорова (1580 та 1581), прижиттєві видання “Енеїди” І. Котляревського (1808) та ін.

У середині 1850-х років відомий бібліограф О. Афанасьєв (1827-1871) писав в “Отечественных записках”, що Б. не повинна тільки списувати заголовки і лічити сторінки. Вона зобов'язана докладно висвітлити зміст писемної пам'ятки, визначити її джерело, час складання, зівставити списки тощо. Разом з М. Каналовим (1819-1855) О. Афанасьєв розробив план укладання поточної та ретроспективної І. б. Ці дослідники уперше висловилися щодо необхідності створення різних видів (типів) показчиків від початку книгодрукування в Росії до 1848 р. та анотованого показчика статей, опублікованих у періодичних виданнях з різноманітних питань історії.

На початку XIX ст. в Росії почалася безперервна універсальна бібліографічна реєстрація книг (щоправда, залишаються ще не повністю описаними ряд років – 1814-1819, 1826-1827 та ін., коли така робота не велася). Над складанням поточної Б. у 1840-х роках працювали К. Кавелін і М. Н. Капустін. Перший описав літературу за 1846-й, а другий – за 1848 та 1849 рр.

В українській історичній науці першою серйозною працею з Б. новітньої доби став укладений М. Костомаровим “Бібліографічний показчик нової української літератури” (К, 1883). У розвиток І. б. XIX – початку XX ст. значний внесок зробили М. Костомаров, І. Куліш, Б. Грінченко, В. Доманський, В. Іконников, О. Лазаревський, М. Павлик, І. Павловський, І. Франко та ін. На особливу увагу заслуговують огляди історичної літератури професора Київського університету Св. Володимира В. Іконникова, котрий протягом багатьох років друкував їх на сторінках часопису “Русская старина” та в “Университетских известиях”. Сучасний український учений В. Щербатюк продовжив справу своїх попередників і підготував показчик, в якому описав студії вчених Університету Св. Володимира, що друкувалися протягом 1913-1919 рр.

У 1911 р. було створене Одеське бібліографічне товариство, яке мало своє періодичне видання – “Известия Одесского библиографического общества”. Над Б. західноукраїнських видань успішно працював І. Левицький, який видав у Львові показчики “Галицько-руська бібліографія” (т. 1-2, 1888-1895) та “Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887-1900” (т. 1-3, 1909-1911). При львівському НТШ у 1911 р. було створено Бібліографічну комісію, яка підготувала п'ятитомні “Матеріали до української бібліографії”. Деякі відомості про українську книгу подавали також російські й польські бібліографи. Програма розвитку національної бібліографічної справи та Б. розроблялася у нас

за часів УНР – в Архівно-бібліотечному відділі Генерального Секретаріату у справах освіти.

Після лютневої та жовтневої революцій 1917 р. вітчизняні архівна, бібліотечна та видавнича справи зазнали, звісно, великих змін. Історики, котрі пішли на співпрацю з новою владою, продовжили копітку роботу з опису науково-популярних історичних творів. У 1920-1930-х роках у процесі формування радянської історичної науки розвивається й радянська І. б., яка характеризується класовою нетерпимістю щодо інакомислячих, забороною опису праць тих вчених, хто потрапив у списки “ворогів радянської влади”, а також тих, хто виїхав за кордон.

З утворенням Книжкової палати України (1922) розпочалася систематична робота з реєстрації усіх видів друкованих видань, які описувалися в її періодичних органах “Літопис книг” (з 1924), “Літопис журнальних статей” (з 1936), “Літопис газетних статей” (з 1937). У 1930-х роках з’являються бібліографічні довідники – тематичні, ретроспективні та поточні Так, В. Ігнатієнко підготував ретроспективний покажчик стосовно української преси дореволюційної доби, який, на думку голови Бібліографічної комісії Українського науково-дослідного інституту книгознавства, став “підмурком” української Б. У 1923-1931 рр. вийшло 25 номерів журналу “Бібліологічні вісті”, де друкувалися статті з теорії історії книги, Б. тощо. У Празі у 1927-1932 рр. було видано бібліографічний покажчик змісту часопису “Книголюб”, що його підготували М. Грузов і М. Шудря.

З’являються ретроспективні проблемні покажчики (зокрема, В. Селиванов опублікував у видавництві “Колос” покажчик літератури, присвяченої рухові декабристів). Друкуються різноманітні довідкові видання. Так, С. Вознесенський (Ленінградський університет) видав покажчик літератури про декабристів, підготовлений на основі слідчих справ та офіційних матеріалів.

Співробітники Наукової бібліотеки тоді Київського держуніверситету імені Т. Г. Шевченка О. Балабанов та Н. Недоступ підготували систематичний покажчик періодичних видань цього університету за 1861-1960 рр. З’являються праці М. Гуменюк “Українські бібліографи XIX – початку XX ст.” та І. Корнейчика “Історія української бібліографії: Дожовтневий період (нарис)”.

Заслугує на увагу фундаментальний опис газет України, підготовлений О. Лук’ячук, Л. Пахучою та І. Сірою. Укладачі використали матеріали газетних фондів НБУВ, розмістивши їх у випусках. Наголошувалося, що в цей час “формується новий загін радянської преси – заводські, фабричні, шахтні, вузівські друковані багатотиражні газети”, яким у випуску було відведене чимале місце. Джерела описані за абетковим принципом. Зміст джерела не розкривається, але подаються вихідні дані: орган, місце видання, наявність номерів, зміна заголовків, підзаголовків, місць видання тощо.

Бібліографічні посібники і покажчики літератури поділяються на такі види: загальна І. б., каталоги й покажчики літератури окремих країн та періодів, тематичні посібники, спеціальні історичні покажчики, історико-краєзнавча Б., Б. з історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Отже, за цільовим призначенням покажчики можуть бути тематичними й хронологічними.

І. б. цільового призначення має рекомендаційний або науково-допоміжний характер. У першому випадку вона призначена для широкого кола читачів, аматорів історії. До таких покажчиків включається література наукова, науково-популярна та художня. Бібліографічні покажчики хронологічного характеру необхідні для науковців та бібліотечних працівників. У них систематизуються джерела й наукова література.

Залежно від хронологічного охоплення літератури І. б. може бути поточною або ретроспективною. До поточних бібліографічних показників включається історична література, опублікована за незначний проміжок часу – від тижня до року. Вони оперативно інформують читачів про історичні дослідження, присвячені певній темі, регіонові чи країні. Поточну Б. складають і публікують співробітники центральних бібліографічних центрів країни, передусім Книжкової палати.

За умов незалежності в Україні склалася практика, коли видавництва зобов'язані розсилати 14 обов'язкових примірників до бібліотек Адміністрації Президента, Верховної Ради, Держкомінформу, Книжкової палати та в провідні бібліотеки Ретроспективна І. б. репрезентована описами історичної літератури, що видавалася протягом тривалого відтинку часу (як правило, це багатотомні видання або окремі солідні праці). Є ціла низка типів ретроспективної Б. Це, наприклад, окремі бібліографічні показники історичної літератури, присвяченої історії окремої країни (Франції, Англії, України абошо) чи окремим розділам історичної науки, де є ретроспективна Б. історії стародавнього світу чи новітньої історії. Існують Б. ретроспективного типу, де фіксується література окремої історичної науки, наприклад археології або історіографії. Перший ретроспективний показник з'явився в Росії у 1850-х роках. Його уклав М. Калачов (1819-1885), який видавав при МЗС Росії “Архив историко-юридических сведений, относящихся к России”. Разом із ним у складанні бібліографічних показників брали участь М. М. Капустін (1847-1917) і згадуваний вище О. Афанасьєв. У передмові до першої книжки “Архива” М. Калачов писав, що видавці “подаватимуть достовірні і по змозі повні бібліографічні відомості, необхідні для тих, хто займається вітчизняною історією, статистикою і правом”. За радянських часів теж публікувалися ретроспективні І. б. такі, приміром, як “Историческая наука в СССР: Дооктябрьский период” (М., 1965).

Бібліографічні показники поділяються на види і типи. Серед видової бібліографічної продукції виділяються такі посібники:

- універсальні, які включають в себе дані про друковані матеріали з усіх (або кількох) галузей знань і практичної діяльності людини;
- галузеві, котрі відбивають дані про літературу окремої галузі знань (з історії, техніки, сільського господарства тощо);
- тематичні – присвячені одній якійсь темі або проблемі (наприклад, рухові декабристів);
- персональні, в яких описуються праці однієї особи, а також наводиться література про її життя і діяльність.

Типи бібліографічних посібників різняться залежно від складу внесених до них видань, їхніх методичних і структурних особливостей, форми опису матеріалу. Серед них укажемо бібліографічний список, що відбиває вихідні дані з дуже вузької теми або питання історичного минулого країни, та бібліографічний показник, який присвячений певній темі або розділові науки і має вступ, де обґрунтовується його структура, вказуються мета і тривалість видання.

У рекомендованих бібліографічних показниках виділяються спеціальні типи: пам'ятки читачеві, плани читання, типові каталоги, методико-бібліографічні збірники. Пам'ятка складається на допомогу широкому читачькому загалові до певних ювілейних дат з окремої тематики. До її структури вноситься конкретний матеріал та бібліографічний список літератури. У персональний пам'ятці виділяються такі розділи: коротка біографія ювіляра, огляд-характеристика його найважливіших досліджень чи художніх творів, список праць стосовно його життя і творчої діяльності. План читання допомагає студентові-історикові не тільки вибрати потрібну літературу, а й систематично її вивчати. Це визначає і характер плану – невелику кількість внесеної до нього літератури,

наявність методичних порад. Плани читань є типовими і видаються великими бібліотеками.

Бібліографічні видання публікуються у вигляді книг та брошур. Бібліографічні довідники часто об'єднуються у серійні видання типу "Країни і народи світу". Вони розробляються для певної групи читачів, мають цільове призначення, серійне оформлення. Крім окремих видань, бібліографічні матеріали публікуються також на сторінках журналів та газет (таких, наприклад, як "Друг читача"), на спеціальних листівках (короткі списки за темою), каталожних картках на книги та статті, на основі яких і ведеться обслуговування читачів.

На теренах колишнього СРСР виходять друком різноманітні періодичні бібліографічні видання – спеціалізовані газети, журнали та бюлетені, літописи, календарі пам'ятних дат тощо. Наймасовішими подібними виданнями є московські "Книжное обозрение" і "Календарь знаменательных памятных дат".

Є такі форми видання історичних бібліографічних матеріалів, як прикнижковий бібліографічний покажчик, список або огляд, що вбирає у себе опис рекомендованої або використаної літератури з окремої проблеми, та внутрішні книжкові бібліографічні покажчики, тобто список літератури з окремої теми, що його приміщують у кінці книги. Серед теоретиків і практиків бібліографічної науки існує думка про поділ бібліографічної продукції на такі рубрики:

- загальноісторична Б., яка охоплює літературу з історії всіх країн і народів світу в різні історичні періоди (прикладом такого типу Б. слугує прикнижкова Б. до багатомовної "Истории СССР" та багатомовної "Всемирной истории");

- Б. літератури окремих історичних періодів, де відбивається також історія багатьох країн та народів світу у всіх її аспектах;

- бібліографічні покажчики наукової літератури з історії окремих країн, в яких відображена уся історія існування тієї чи іншої держави;

- бібліографічні покажчики та посібники, присвячені окремій проблемі або періодові (економічній історії, воєнній історії, окремим подіям тощо);

- бібліографічні покажчики з історії краєзнавства.

Бібліографічний опис історичної літератури проводиться згідно з прийнятими правилами і призначається для ідентифікації та загальної характеристики видання.

В умовах державної незалежності у нашій країні спостерігається значна активізація бібліографічної діяльності. Приміром, у Державній історичній бібліотеці України засновано інформаційний центр з історії України, де створюється зведений електронний каталог праць з історичної тематики.

Отже Б.і., як і в цілому бібліографія, виконує кілька функцій: пошукову, оцінну, комунікативну, систематизувальну. Б.і. пов'язана не лише з бібліографією, однією з галузей якої вона є, а й зі спеціальними історичними дисциплінами – джерелознавством та історіографією, і в цілому з історичною наукою, зокрема з її відображенням у творах друку. Б.і. поділяється на кілька видів: поточну, перспективну та ретроспективну. Поточна Б.і. здійснюється в Україні Книжковою палатою України, яка регулярно випускає у світ державні бібліографічні покажчики праць, які щойно вийшли з друку: "Літопис книг", виходить у світ з 1924 р., нині видається один раз на місяць; "Літопис" [33, 54-60].

Література

Библиография историческая // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / В. А. Защинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; Диомидова Г. Н. Библиография: общий курс. М., 1978; Здобнов Н. В. История русской библиографии до начала XX века. 3-е изд. М., 1956; Историческая библиография: Метод, пособие. Краснодар, 1979; 2-е изд. 1982; Казьмирчук Г. Д.

Історична бібліографія: Курс лекцій і метод, матеріалів для студентів іст. фак. 2-е вид., випр. і доп. К., 2007; Кисельова В. Державна історична бібліотека України: сучасний етап розвитку (до 65-річчя заснування) // Бібл. вісник. 2004. № 4; Кобленц И. Н. Историческая библиография // Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1963. Т. 3; Корнейчик И. И. Історія української бібліографії: Дожовтневий період (нарис). Х., 1971; Крип'якевич І. Бібліографія історії України в дожовтневий період // УДЖ. 1958. № 5; Марковская Г. Д., Фрадкина З. Л. Советская историческая библиография (1917-1958) // Советская библиография: Сб. ст. М., 1960; Маткова М. В. История русской библиографии начала XX века (до октября 1917 года). М., 1969; Моргенштерн И. Г., Уткин Б. Т. Занимательная библиография. 2-е изд., испр. и доп. М., 1987; Парфенов И. Д. Основы исторической библиографии. М., 1990; Пеленський Є. Ю., Кузеля З. Бібліографія (історія української бібліографії) // Енциклопедія українознавства. К., 1995; Симон К. Р. История иностранной библиографии. М., 1963; Сороковська С. В. Українська радянська історична бібліографія. К., 1980; Эймонта Р. Г. Пути и задачи исторической библиографии // История СССР. 1973. № 5.

СЛОВНИК-ДОВІДНИК

А

Аболіціонізм – (від латин. abolitio – знищення, скасування) – а) рух у США наприк. XVIII – в першій пол. XIX ст. за скасування рабовласництва, що виявилось в грандіз. політичних акціях і повстання негрів. У Великій Британії, Франції та деяких ін. країнах також за знищення рабства в колоніях; б) суспільний рух за припинення дій певного закону, скасування урядового рішення, керівної посади [19,5].

Абонемент – (франц. abonnement) музейний – документ, який дає право на відвідування клубів, лекторіїв та інших періодичних заходів музею протягом визначеного часу; розкриває тематику роботи даного клубу або лекторію. А. є частиною документації науково-освітньої роботи музею (п. 8.)

Абонент бібліотеки – читач бібліотеки чи установа, що користується бібліотечним обслуговуванням.

Абсентеїзм (від латин. absens – відсутній) – а) відсутність громадського або державного діяча там, де він має виконувати свої обов'язки; б) ухилення громадян, яким належить виборче право від участі у виборах. У окремих державах законодавством за неучасть у виборах передбачено певні санкції. Наприклад у Туреччині і Греції – засуджують до позбавлення волі, у Бельгії залежно від кількості виборчих компаній, в яких не приймав участь громадянин, передбачено різні штрафи, в Аргентині таку особу позбавляють права перебувати на державній службі впродовж трьох років, в Італії прізвища таких громадян протягом п'яти років заносяться до спеціальних списків, що оприлюднюються. У деяких державах вибори визнаються такими що відбулися, навіть якщо внаслідок А. прийнято участь менше половини зареєстрованих виборців [19,5].

Абсолютизм (від латин. absolutus – необмежений, безумовний) – форма правління державою у якій верховна влада повністю належить одній особі (королю, імператору, царю, диктатору). Процес становлення А. – тривалий і складний. Передумовами виникнення А. були: розклад середньовічних феодальних станів, послаблення їхньої політичної ролі, міжстанова, внутрішньостанова і класова боротьба [19,5].

Абстракція історична (від латин. abstractio – віддалення) – форма пізнання історичного через вилучення істотних рис реальності, яка досліджується з метою зосередження на емпіричних параметрах, що відображають сукупну сутність осмислюваної дійсності. Ціле, що мислиться і утримується в абстракції і пов'язане з певною сукупністю емпіричних виявів історичного об'єкта, котрий вивчається і складає історичне явище. Відкидаючи множину описових характеристик, і зосереджуючись на суттєвих, історичне пізнання сприймає об'єкт як самодостатню реальність, як щось суттєве і типове.

Певний тип виокремленого історичного явища, відтворений в інших емпіричних виявах. Може бути повторним, відтвореним в інших емпіричних виявах. Він може бути залишатися унікальним історичним явищем, однак є значущим для пізнання саме як тип виявлений, як узагальнююче бачення окремого. Реалією абстракції є клас, тип, загальне в окремому, які в межах репрезентованого концептуального бачення виявляють себе саме так, а не інакше. А. і пов'язана значною мірою з типологією об'єктів історичного пізнання і в кожній абстракції є інтервал продуктивності застосування. Вона носить, конкретний характер стосовно будь-якого типу методологічних стратегій дослідження. А. і. має бути обґрунтованою і попередньо обумовленою у вихідних засадах дослідження. Її застосування несумісне з можливими суперечностями. Важливе значення набуває також повнота здійснюваної А. і. процедур, коли обумовлених методологією абстракції достатньо, для за безпечення в межах окреслених завдань конструювання об'єкта, розгортання мислимого поля пошукової роботи [19, 6-7].

Автаркія (від грец. autarkeia – достатність) – термін вживається для означення політики господарського виокремлення певної країни, такої національної економіки, яка повністю самозабезпечувалася б і була б незалежною від імпорту. А. була офіційною економічною доктриною фашизму. У сучасному взаємозалежному світі автаркічна мета є недосяжною, однак ідеї А. часто висувають ті діячі, які додержуються протекціоністської торгової політики і прагнуть сприяти їй [19,7].

Автентичний текст – справжній текст оригіналу документа.

Автограф – а) власноручний запис або напис; б) текст, написаний власноруч автором; в) підпис носія прізвища (імені, псевдоніма, прізвиська). Відрізняють автограф автора від автографа переписувача, або перекладача чужого твору [31, 11].

Автократія – (від грец. autos і kratos – влада, самовладність) – форма правління, за якої необмежена верховна влада належить одній особі – самодержавному правителю, діяльність якого не контролюється жодним представницьким органом (деспотії Стародавнього Сходу, імперії Риму, Візантії, абсолютистські монархії, а також політичні режими фашистського типу) [9, 7].

Автоматизована інформаційно-пошукова система — пошукова система, створена на базі електронно-обчислювальної техніки, призначена для автоматизованого пошуку в електронному каталозі. Пошук відбувається за допомогою електронно-обчислювальної техніки.

Автономія – (від грец. autonomia – самоврядування, незалежність) – а) у широкому розумінні – право на самоврядування, яким користуються окремі організації, установи, підприємства, заклади тощо.; б) самостійне управління певною частиною держави, що здійснюється в межах загальнодержавної конституції. Передбачає певний ступінь децентралізації, однак менший ніж у федеративній державі. Автономна територіальна одиниця, зазвичай самостійна у розв'язанні питань місцевого значення в межах, встановлених центральною владою. А. здійснюється на територіях, компактно заселених етнічними спільнотами з урахуванням особливостей їхнього культурного та економічного життя і побуту [9, 7].

Автор – особа, яка створила твір або брала участь у його створенні. Автором може бути установа чи організація, від імені яких публікуються матеріали.

Автор документа – одноосібний або колективний створювач змісту документа [31, 12].

Автореферат дисертації – наукове видання у вигляді брошури авторського реферату проведеного дослідження, яке подається на здобуття наукового ступеня.

Авторизована копія – копія твору, зроблена іншою особою, що власноруч підписана автором або містить його особисті виправлення [31, 12].

Авторитаризм (від лат. autoritas – влада, вплив) – політичний режим однієї особи або невеликої групи людей, у руках яких зосереджено необмежену владу, що спирається на військово-каральний апарат та антидемократичні засоби і форми управління соціальним життям. Характеризується обмеження політичних прав і свобод громадян, суспільно-політичних організацій, суворою регламентацією демократичних інституцій, беззаперечним підпорядкуванням владі всіх соціальних структур. На відміну від тоталітарного режиму А. припускає певні елементи демократизму: вибори до парламенту, боротьбу політичних партій. В умовах зруйнування старих соціальних структур, у процесі досягнення в країні індустріального рівня розвитку авторитарні режими можуть сприяти формуванню цивільного суспільства, підпорядкованого владі й закону (Чилі, Південна Корея 70-80-х рр.) [9, 7-8].

Авторське право особисті немайнові і майнові права авторів та їхніх правонаступників, пов'язані зі створенням та використанням творів науки, літератури й мистецтва.

Авторський архівний каталог іменний каталог архіву, який містить вторинну документну інформацію архівів про авторів кіно-, фото-, фоно- та науково-технічних документів [31, 13].

Авторський знак – умовне позначення прізвища автора або першого слова заголовка твору. Застосовується для розстановки творів друку в алфавітному порядку.

Авторський рукопис рукописний чи машинописний текст документа, підготовлений автором для опублікування [31, 13].

Автохтони а) споконвічні, прадавні мешканці країни чи місцевості; б) у біології – організми, що поширені там, де вони виникли в процесі еволюції.

Агресія (від латин. aggressio – напад) – застосування збройних сил однієї або кількома державами проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалеж-

ності іншої держави, народу (нації), застосування збройної сили будь-яким іншим чином, несумісним зі Статутом ООН. Агресія може бути збройною (пряма), опосередкована та розцінюватися як співучастя. Тобто надання державною своєї території для А. проти іншої держави. А. Існують також поняття економічна А. та ідеологічна А. [19, 8].

Адресат – 1) юридична або фізична особа, якій надсилають документ; одержувач документа. Адресатом може бути громадянин, посадова (службова) особа, підприємство, установа, організація або її структурні підрозділ; 2) реквізит організаційно-розпорядчого документа [31, 14].

Адресант документа установа або особа, якій адресовано документ.

Академія – (від грец. Akademeia) – а) сади поблизу Афін, що за легендою належали міфічному герою Академу; б) первісна назва філософської школи, засновану близько 387 р. до н. е., в якій понад 40 років навчав учнів Платон. Термін використовується для назви наукових гуртків, наукових товариств. З ХІV ст. почали формуватися перші академії наук. Термін зрештою набув двох значень: вчене товариство, засноване для занять наукою й мистецтвом та вищий навчальний заклад [19, 8-9].

Акліматизація документів поступова зміна фізичних характеристик документів (вологості, температури) в нових кліматичних умовах [31, 15].

Акт видачі – юридичний документ, що засвідчує факт видачі з фондів музею музейних предметів або науково-допоміжних матеріалів особі або організації в постійне або тимчасове користування. Форма А. і правила його заповнення встановлюються чинною інструкцією про облік і зберігання музейних цінностей [1, 8].

Акт прийняття – юридичний документ, що засвідчує факт прийому представником музею предмета музейного значення або науково-допоміжного матеріалу від їхніх власників із метою включення у фонди музею на постійне або тимчасове зберігання [1, 8].

Акт проголошення незалежності України – документ, яким 24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Україну незалежною демократичною державою. На території України віднині визначаються чинними виключно Конституція і закони України. Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. підтверджено Акт проголошення незалежності України.

Актова книга – сукупність документів, як правило, у вигляді оправленого тому, який містить регулярні записи в хронологічному порядку

Актові книги – збірники оригіналів та копій документів ХV-ХVІІІ ст., вписаних або посвідчених різними судами (земськими, гродськими, відкоморськими, полковими, генеральними, військовими судом, магістратами і ратушами України) для надання їм юридичної сили. У державних архівах України зберігається бл. 4000 А.к. земських та гродських судів і понад 2000 – міських управлінь. Написані староукраїнською, польською, латинською мовами, є важливим джерелом для вивчення історії України, її культури, судочинства, побуту, мови. Деякі з А. к., крім України, видані у Польщі [24, 11:31, 21].

Алфавітний бібліографічний посібник – бібліографічний посібник, в якому бібліографічні записи розташовані в алфавітному порядку індивідуальних і колективних авторів і (або) заголовків документів.

Алфавітний каталог (АК) – бібліотечний каталог, в якому бібліографічні записи розташовуються в алфавітному порядку авторів, найменувань організацій або заголовків документів. Займає провідне місце, його картки розміщені за першим словом бібліографічного опису книг: прізвище, ініціали автора або назва книги, що не має автора. Якщо перше слово співпадає, картотека розміщується за другим словом, при збігу других слів за третім і т.п. У тих випадках, коли перший збіг стосується різних типів книжкового опису, на перше місце ставлять опис під індивідуальним автором, потім – під колективними авторами, а після цього під заголовком. Картотека авторів з одним прізвищем розставляється за алфавітом їх ініціалів. Спочатку розміщуються картотеки без ініціалів, потім з одним або двома ініціалами і потім з іменами й по-батькові.

За певною схемою розміщуються твори одного автора: а) опис повного зібрання творів; б) зібрання творів; в) вибраних творів; г) окремі твори (монографії, брошури, статті, матеріали, тези і т.д.).

Алфавітно-предметний показчик до систематичного каталогу (АПП) – допоміжний апарат до систематичного каталогу, що представляє собою алфавітний перелік предметних рубрик, що розкривають зміст відображених у систематичному каталозі документів із зазначенням відповідних класифікаційних індексів. Кожне слово АПП заноситься на окремі картки, які розставляються в алфавітному порядку в спеціально виділений ящик систематичного каталогу. АПП є свого роду “ключем” до систематичного каталогу. Він підказує, де, в якому розділі, і під яким індексом слід шукати потрібну книгу.

Альбом – книжкове або комплексне листове образотворчого мистецтва, що має, як правило, пояснювальний текст.

Альманах – збірка, що містить літературно-художніх та (або) науково-популярні твори, об’єднані за певною ознакою (тема, час написання і т.д.).

Альтернатива – необхідність вибору між двома можливостями, що виключають одна одну.

Альтернативність в історичному процесі (від франц. alternative, з латин. alter – один з двох). Альтернативність розглядається або аналогічно, або гносеологічно.

В історичному процесі мають місце варіанти розвитку, що відбивається у діяльності різних великих соціальних груп (класів, націй і т. п.), присутня альтернативність і на “атомарному” суспільному рівні, тобто у діяльності окремого індивідуума. Ї можна розглядати, як варіант розвитку людства. Альтернативність пов’язана з категоріями “можливе” та “дійсне” і не лише з об’єктивними факторами. Вибір можливих шляхів розвитку завжди присутній у свідомості як окремих індивідуумів, так і значних мас. Засади альтернативності становлять багатоваріантність співвідношення форми та змісту. Форма може мати багато змісту (наприклад, рабовласницька, феодальна чи буржуазна республіка), так само, як і зміст, набуває в історії різного вигляду (наприклад, індустріальне суспільство капіталістичного чи соціалістичного типу). Своєрідним різновидом форми та змісту є цілі та засоби їх досягнення (вони також альтернативні).

У залежності від ступенів ускладнення соціальної організації суспільства альтернативність його розвитку збільшується. Альтернативність реальна, вона не є альтернативою між сучасним і майбутнім, тобто між тим, що існує, і між тим, чого немає. Через це, наприклад, капіталістичне суспільство у формаційній системі не є альтернативою феодальному. Альтернативність – це різні форми розвитку феодалізму тощо.

Можливості, що існують у суспільному розвитку, реалізуються з певною (більшою або меншою) імовірністю. Альтернативи можливі як реальні, так і ті, що виникають у свідомості людей, їх уяві. Такі “альтернативи” раніше або пізніше зазнають краху у процесі історичного розвитку. Наприклад альтернативою буржуазним відносинам народники в Росії уявляли селянську спільноту як зародок соціалістичного устрою. Очевидно, що ідея некапіталістичного розвитку відсталих у своєму соціально-економічному розвитку країн була для того часу різновидом утопічного соціалізму.

Альтернативність не суперечить закономірностям історичного розвитку. Найбільш загальні, фундаментальні соціологічні закони однозначно детерміновані, закономірності, що описують неістотні, зовнішні, нестійкі (несталі) і тому подібні зв’язки, мають альтернативність. Остання тісно пов’язана з поняттями необхідності та випадковості [20, 7-8].

Американська школа історичної етнології – напрям етнологічних досліджень, метою якого є створення цілісного уявлення про історію, заснованого на вивченні кожного окремого народу, його мови та культури. Предметом А.Ш. є вивчення людської культури (культури людських “груп”). Кінцевою метою А. ш. є побудова єдиної історії всіх народів, всього людства а не одних тільки цивілізованих націй від льодовикового періоду до сучасності [9-10].

Аналіз – метод наукового дослідження шляхом поділу предмета на частини.

Аналіз історичний – 1) спосіб наукового мислення для дослідження та вивчення окремих частин історичного процесу, джерел та фактів; 2) спосіб дослідження та вивчення окремих явищ, подій, сторін історичного процесу або підсумок пізнавальної діяльності в процесі історичного пізнання. Допомагає вилучити, дослідити і вивчити явища, події факти історичного процесу, історичні джерела та історичні постаті. Сприяє досягненню історичної правди та формулюванню історичних оцінок, формувати й застосовувати логіку

історичного пізнання. Історичне дослідження і загалом процес історичного пізнання неможливий без А. І. як важливого методу історичної науки.

Аналіз історіографічний – наукова оцінка досягнень і результатів у пізнанні історичного процесу. Він здійснюється як дослідження історичного процесу або як проведений аналіз історіографії (історіографія історіографії).

Аналітико-синтетичне оброблення ретроспективної документної інформації – процес опрацювання інформації за методом аналізу і синтезу змісту документів з метою одержання необхідних відомостей, зіставлення й узагальнення їх в описовій статті архівного довідника або в інформаційному документі архіву [31, 24].

Аналітичний бібліографічний опис – бібліографічний опис статті з книги або періодичного видання.

Анархізм (з грецьк. – “безвладдя”) – 1) ідейно-політичний рух, провідною ланкою якого є заперечення будь-якої влади в суспільстві (анархістська ідеологія остаточно сформувалася у 40-60-ті роки XIX ст., її представниками були П. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін); 2) необмежена свобода людини як ідеал анархізму, а отже, заперечення держави, дисципліни, організації та управління суспільними процесами.

Анархізм в Україні – явище, що виникло у 1918-1921 рр. під час Української революції і мало різні течії; анархізм став основою багатьох селянських рухів, особливо махновщини. Анархісти боролися проти всіх влад – німецьких окупантів, українських державних білогвардійців, більшовиків (лідери: Н. Махно, В. Волін (Ейхенбаум), П. Аршинов (Марін). Серед анархістів були керівники селянського партизанського руху, найвизначнішим із яких був Нестор Махно, що переходив то на бік червоних, то воював з ними; користувався великою підтримкою місцевого населення. Тільки після тривалої боротьби частини Червоної Армії розбили махновців (1921 р.) [19, 11].

Анімїзм – (від латин. anima, animus – душа, дух) – а) одна з форм первісних релігій, яка передбачає віру в існування душі людини, надприродних двійників; одухотворення природи. З уявленням про безсмертя двійників виникли уявлення про потойбічне життя та віра в переселення душ у нові тіла. А. виявляється також у вірі в привидів.; б) віра в надприродні еста, що існують у якомусь матеріальному тілі (душа), або відокремлено (дух) [19, 13].

Анкета відвідувача – опитувальний лист, адресований відвідувачу музею. За формою запитання А.в. поділяються на відкриті, що передбачають відповідь у вільній формі, і закриті, на які відповідь полягає у виборі з декількох запропонованих в анкеті тверджень. За змістом запитання А.в. поділяються на об’єктивні, що виявляють соціально-демографічні характеристики відвідувача, і суб’єктивні, що виявляють соціально-психологічні настанови опитуваного, його ставлення до музею [1, 8].

Анкета користувача архівними документами – форма індивідуального обліку користувачів документів та їхніх наукових тем [31, 24].

Аномалія (від грец. anomalía) – відхилення від норми, загальної закономірності, неправильність. Поняття аномалії широко використовує Т. Кун – видатний дослідник теорії науки – у своїй книзі “Структура наукових революцій” (М., 1977) як одне з ключових у розумінні природи парадигми. Т. Кун стверджує: будь-яке наукове відкриття починається з усвідомлення аномалії, тобто з установлення того факту, що природа якимось чином порушила передбачуваний результат у рамках даної парадигми. Це призводить до більш-менш розширеного дослідження області аномалії. І цей процес завершується тільки тоді, коли парадигмальна теорія пристосовується до нових обставин таким чином, що аномалії самі стають очікуваними.

Аномалія виявляється тільки на тлі парадигми. Чим більш точна та розвинена парадигма, тим більш чуттєвим індикатором виступає вона для виявлення аномалії, і тим самим призводить до зміни в парадигмі. Відкриття в науці завжди супроводжуються труднощами, зустрічають опір, затверджуються всупереч основним принципам, заснованим на очікуванні. Спочатку сприймаються тільки результати, що очікуються, і, звичайно, навіть за обставин, унаслідок яких пізніше все-таки виявляється аномалія.

Однак подальше ознайомлення з ситуацією призводить до усвідомлення деякої погрішності чи до знаходження зв’язку між результатом і тим, що з попереднього досвіду

привело до помилки.

Таке усвідомлення аномалії відкриває період, коли концептуальна категорія підганяється до тих пір, поки отримана аномалія не стає очікуваним результатом. Аномалія, щоб викликати кризу в нормальній науці, повинна означати щось більше, ніж просто аномалію. Завжди є які-небудь труднощі у встановленні відповідності парадигми з дійсністю: більшість з них рано чи пізно усувається завдяки процесам, які раніше неможливо було передбачити. Коли ж аномалія виявляється чимось більшим, ніж просто ще однією головоломкою нормальної науки, починається перехід до кризового стану, до періоду екстраординарної науки. Її починають приділяти тепер усе більше уваги з боку все більшого числа найвизначніших представників даної області дослідження.

Стикаючись з аномалією, вчені стають на різні позиції стосовно існуючих парадигм, а відповідно до цього змінюється і природа їхнього дослідження. Збільшення конкуруючих варіантів, готовність випробовувати що-небудь ще, звернення по допомогу до філософії й обговорення фундаментальних положень – усе це симптоми переходу від нормального дослідження до екстраординарного. Аномалія (у науці) – пізнавальна ситуація, при якій результати спостережень і експериментів (факти з нових джерел) суперечать загально-прийнятим теоретичним уявленням чи пророкуванням, зробленим на основі таких уявлень. Розрізняють три основних типи ставлення вчених до аномалій в науці.

1. Виявлена аномалія може практично ігноруватися, тобто відсуватися на “периферію” наукового знання, протягом визначеного періоду не має істотного впливу на стан і розвиток науки.

Подібне відбувається тоді, коли прийнята теорія чи програма знаходиться на “підйомі”. Успішно розвиваючись, вона постійно зберігає концептуальну та прикладну перспективу, цінність якої у свідомості вчених незмірно перевищує значення аномалії (наприклад, поставлений у XVII столітті дифракційний дослід Гримальді, що суперечив корпускулярній теорії світла, протягом півтора століття сприймався як дивний, але незначний факт).

2. Аномалія може розглядатися як “головоломка” (складна, але принципово розв’язувана задача), що вимагає модифікації прийнятої теорії – уведення додаткових припущень, удосконалювання математичного апарата.

3. Аномалія може бути визнана контрприкладом, що вказує на хибність чи обмеженість теорії, нездійсненність дослідницької програми. Таке ставлення до аномалії, як правило, пов’язане з “кризовим періодом” у розвитку наукової дисципліни (швидким зростанням кількості виявлених аномалій, підвищенням ролі альтернативних теоретичних систем і гіпотез, зміною методологічних установок дослідників, переглядом загально-наукової чи спеціально-наукової картини світу).

Чим глибше та точніше розроблена теорія (дослідницька програма), тим вона більш чутлива до аномалії. У “кризові періоди” запроваджуються нові методи та нові види джерел інформації, підвищується психологічна сприйнятливість до нових ідей, що зрештою може призвести до наукової революції.

Якщо у Куні аномалії є чимось зовнішнім по відношенню до парадигми, і виникнення їх для парадигми випадкове, то в концепції І. Лакатоса аномалії передбачаються програмою і є внутрішніми для науково-дослідної діяльності. Дуже важливою ознакою прогресивного розвитку програми Лакатос вважає здатність програми передбачати емпіричні факти (в тому числі і ті, що можуть викликати аномалію). Коли програма починає пояснювати факти заднім числом, *ad hoc*, це означає, на думку Лакатоса, початок її регресивного розвитку.

Історичний аналіз аномалій має багатоаспектний характер і торкається не тільки змісту наукових теорій і його змін, а й всього соціокультурного контексту, в якому ця зміна відбувається: наукових традицій, психології сприйняття нових ідей, їх критики в рамках наукових співтовариств, соціологічних особливостей цих співтовариств, обумовлених соціальними, інституціональними, етичними, ідеологічними й іншими факторами. Як зазначав А. Я. Гуревич, ідеї падають на певний ментальний ґрунт і сприймаються у відповідності зі змістом ментальності тих чи інших прошарків суспільства. Більше того, в генезі самих доктрин активну участь беруть ментальні

настанови соціального середовища їх творців. Ідеї та вчення залишаються надбанням інтелектуальної еліти настільки, наскільки вони втілюються в думки маси, вони неминуче трансформуються, й іноді до невпізнання. Таким чином, усвідомлення аномалій може відбуватися й за межами професійного співтовариства істориків, а сама аномалія виступати як соціально значуща проблема, розуміння якої вимагає вивчення її історичних коренів з принципово інших позицій ^[20, 8-11].

Анонімний автор — автор, який опублікував документ без вказівки свого імені.

Анонімний документ — документ, який не підписаний і/або в якому не зазначені відомості про автора ^[31, 24].

Анотований бібліографічний посібник — бібліографічний посібник, в якому всі або більшість бібліографічних записів включають анотації.

Анотація — а) короткий виклад змісту та відомостей про склад документів в архівних довідниках; б) коротка характеристика найцінніших документів, зміст і особливості яких не охоплюються заголовком справи ^[31, 24].

Ансамблева експозиція передбачає збереження або відтворення ансамблю музейних предметів, об'єктів природи у середовищі існування.

Антанта (в пер. з франц. — “сердечна згода”) — військово-політичний блок Великобританії, Франції і Росії, який остаточно сформувався в 1907 р. для боротьби проти Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) за переділ світу. Під час Першої світової війни Антанта стала загальною назвою всіх країн (в т. ч. США, Японії), що воювали проти Німеччини та її союзників. Розпад Антанти стався після провалу антирадянської інтервенції 1918-1920 років та загострення протиріч всередині блоку.

Анти — назва східнослов'янських племен, вживалася візантійськими авторами VI початку VII ст. н. е. Вважають, що А. жили переважно на території Лісостепу Сх. Європи з другої половини IV до початку VII ст. Суспільний устрій — військова демократія. З ними пов'язують основну частину археологічних пам'яток черняхівської культури. Основна галузь господарства А. — орне землеробство; вони мали залізні плуги, знали осіле тваринництво, мисливський, рибальський промисли, збиральництво, ремісництво. Високої спеціалізації досягли у виробництві заліза, металообробному, ювелірному, гончарному, деревообробному та інших ремесел. З розвитком залізобробного, гончарного, склоробного ремесел виникла торгівля. Численні знахідки (амфор, скляні й металеві вироби, срібні римські монети) свідчать про стосунки з Римською імперією, іншими віддаленими країнами. А. мали сильне військо. Політичний союз А. був одним із зародків майбутньої східнослов'янської державності. На чолі його стояли царі (рекси). У IV ст. боролися проти готів, які захопили і втратили їхнього царя Божа та його синів. У VI ст. разом з племенами склавинів робили походи на балканські володіння Візантії. Із вторгненням аварів (568) і заснуванням у Трансильванії (сучасна територія Румунії) Аварського каганату почалися аваро-слов'янські війни, що на початку VII ст. спричинилися до розпаду антського політичного союзу. Писемні та археологічні джерела свідчать про розвиток культури та вірування А. Відомо кілька орнаментальних стилів (геометричний, так званий звириний тощо). Культура А. стала одним з компонентів при формуванні правдивої української культури ^[24, 16-17].

Антикваризм — спосіб реконструкції картин минулого (історичного процесу) в усій їхній внутрішній цілісності, без ніяких посилань на сучасність. Виникає можливість в історичному мисленні повертатися в минуле й пізнавати його, залишаючись на позиціях учасників і свідків минулого, без оцінок з позиції сучасності.

Антиномія — суперечність між двома єдностями. У розвитку суспільства існує велика кількість суперечностей, які варто осмислювати, враховувати і діяти з метою їх подолання. Одночасно, іноді єдність суспільних процесів ґрунтується на їхніх суперечностях і протиставленнях.

Антисептування документів — процес оброблення документів хімічними речовинами, що знешкоджують мікроорганізми ^[33, 24].

Античність — (від латин. *antiquitas* — давнина, старовина) — а) у широкому розумінні — історія і культура ранньо-класового суспільства, цивілізації Стародавнього Сходу (Єгипту, Шумеру, Вавилова, Фінікії, Палестини, Індії, Китаю, Давньої Греції та Риму); б) у

визкому розумінні – історія і культура стародавньої Європи, тих народів, які успадкували найважливіші принципи соціальних та інтелектуальних форм, що найбільше виявилися в житті. Давньої Греції і Риму.

Це були перші класові суспільства з диференційованими формами ідеології, культури, політики, державності. Всі вони являли собою східну деспотію. Велику роль відігравала держава, яка становила своєрідну надбудову над селянськими громадами. Ця роль зводилася до здійснення іригації, престижного будівництва (пірамід, палаців, культових споруд), контролю над усіма сторонами життя підданих, проведення зовнішньої воєнної експансії.

У період ранньокласового суспільства формується ієрогліфічне письмо, художній стиль, живопис, монументальна кам'яна архітектура, релігійні уявлення. Синтезом між іудейською містикою та елліністичним раціоналізмом стає християнство.

Найбільша пам'ятка світового значення, шедевр культури стародавньої Палестини – Біблія. Конфуціанство протиставило містицизму і одкровенню авторитет давніх мудреців.

Коліскою європейської цивілізації вважається Давня Греція. Саме вона заклала підвалини пізніших європейських філософських, правових політичних, етичних, художніх, наукових систем. Грецький спосіб мислення постає як єдність теоретичності й умоглядності з логічно-математичною точністю доказів. Наука у Давній Греції була приватною справою окремої особистості. Відомі давньогрецькі філософи Анаксагор, Демокріт, Сократ, Протагор, Платон, Аристотель прагнули побудувати таку картину світу, де вся розмаїтість конкретної дійсності зводилася б до мінімального числа філософських положень. Характерною рисою інтелектуального життя Давньої Греції було відокремлення спеціальних наук – геометрії, астрономії, ботаніки, історії – від філософії. Спадкоємцем елліністичної цивілізації стає Рим.

Якщо греки створили міфи про богів, то для римлян центром їхньої міфології був сам Рим, його непереможний народ. Цікавим є римський ідеал республіки. Полібій підкреслював досконалість політичного устрою Риму, його “змінаний устрій”, що містив елементи “монархії” (влади консулів), аристократії (авторитет сенату), демократії (право народних зборів ухвалювати закони, розв'язувати питання війни і миру). Мистецтво Риму істотно відрізняється від грецького – сила; а не витонченість, могутність а не краса і грація домінують у ньому. “Сила, вбрана у велич” – ось римський ідеал [19, 16-17].

Антологія – неперіодичний збірник вибраних літературно-художніх творів (або витяг з них), переважно віршованих.

Антропологія – наука, що вивчає тілесну природу людини, її походження й еволюцію. Досліджує процеси переходу від біологічних закономірностей, що були характерні для предка людини, до закономірностей соціальних. Як наука А. сформувалася в середині XIX ст. В Україні масові антропологічні дослідження почав проводити Ф.К. Волков (Вовк). У 1920-30-х рр. цими питаннями займався професор Л. П. Ніколаєв. У відділі етнографії Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України з 1965 р. працювала група антропологів, яка проводила дослідження в галузі етнічної антропології та антропогенезу [24, 18-19].

Антропологія історична – 1) наукова дисципліна в системі історичних наук, яка досліджує прадавню історію людства, генезис та еволюцію людини; 2) один із наукових напрямів історичної науки (людинознавство), який вивчає людину у всіх її вимірах, як історичне джерело. Набув поширення у культурологічних, етнологічних та етнографічних студіях. Однак, до певного часу не використовувався при дослідженні розвинутих цивілізацій.

Арабське письмо – різновид письма, що виник у III-IV ст. на основі арамейського письма в Аравії. Пізніше розповсюдилось на території Західної Азії і Північної Африки. Включає 28 букв, що використовуються для позначення приголосних і довгих голосних. Текст читається справа наліво [33, 91].

Аргументація – логічний процес, суть якого полягає в тому, щоб довести істинність власних суджень (того, що хочемо довести, тези доказу) за допомогою інших суджень (тобто аргументів, доказів). Аргументація досягає мети, якщо слушно сформульовано предмет доказу і правильно підбрані аргументи. Переконливими аргументами є поло-

ження, істинність яких була доведена або вони взагалі ні в кого не викликають сумніву. Аргументи мають бути істинними. Аргументи слід довести незалежно від тези, тобто дотримуватися правила їх автономного обґрунтування. Аргументи не мають бути суперечливими. Аргументи мають бути достатніми, переконливими, ґрунтуватися на вивчених джерелах та літературі, чітко і зрозуміло сформульованими. Вони повинні бути достатніми, щоб переконати читача.

Аристократія (від грец. – aristokratia, букв. влада найкращих) – 1. Форма республіканського державного правління, за якою влада належить представникам родової знаті, привілейованій, знатній меншості населення країни. Належність до цієї верстви суспільств пов'язана з походженням або багатством, особливо з володінням значною кількістю нерухомого майна. Вперше термін був застосований давньогрецькими філософами Платоном і Аристотелем для визначення однієї з форм держави у встановлених ними класифікаціях типів держав.

Коріння А. Сягають в доісторичне минуле людства. З розкладом родового ладу над родовими старійшинами починають брати гору військові вожді, які спираються не на родове старшинство, а на свої дружини, багатства і славу. В наступні часи з надр цієї первісної А. Вийшли володарі перших держав. Матеріальні пам'ятки Єгипту і Вавилонії свідчать про наявність первісної А. В доісторичні часи цих країн. В містах-державах Давньої Греції А. Слугувала перехідною формою від царської влади до народовладдя – демократії. Типовим зразком А. Була Спарта. Державному устрою Риму епохи республіки притаманний суворо аристократичний характер, що знаходило своє відображення в римському сенаті. Такі самі риси були характерні для середньовічних італійських республік (Венеція, Греція, Падуа та ін.).

2. У переносному значенні – соціальна група суспільства (А. Родова, грошова, фінансова, земельна, промислова, робітнича), що перебуває в привілейованому становищі, має ряд істотних переваг щодо більшості населення країни [19, 20].

Аркуш-засвідчувач опису – розміщена в кінці опису реєстраційна форма, у якій зроблено засвідчувальний напис опису [33, 29].

Аркуш-засвідчувач справи – розміщена в кінці справи реєстраційна форма, у якій зроблено засвідчувальний напис справи [31, 29].

Аркуш картографічного документа – частина карти або плану великого формату, розрізаних для зручності їх вивчення [33, 29].

Аркуш користувача архівним документом – реєстраційна форма, що фіксує видавання одиниць зберігання у користування і містить прізвище користувача та відомості про цілі й характер використання архівної інформації [33, 29].

Аркуш обліку кіно-, фото- і фотодокументів – обліковий документ, призначений для сумарного обліку відповідного виду документів та їх руху, обліку й нумерації описів [31, 29].

Аркуш фонду – основний обліковий документ, який фіксує зміни в назві фонду, а також у кількості і складі документів архівного фонду [33, 29].

Артефакт (від латин. artefactum) – штучно зроблений) – в археології будь-який предмет, що має штучне, а не природне походження, наприклад ручне рубило, спис, споруда, культове зображення тощо.

Археограф 1) фахівець у галузі археографії; 2) працівник архіву, який здійснює комплекс робіт по підготовці документальних публікацій [33, 30].

Археографічна передмова до збірника документів – складова науково-довідкового апарату документальної публікації з відомостями про джерельну базу, критерії відбору, виявлення та археографічне оформлення документів.

Археографічне оформлення документів – підготовка документів до видання, яка включає складання заголовків, легенд, контрольно-довідкових відомостей, зазначення чи встановлення дат документів, передавання змісту текстів [33, 36].

Археографія (від грец. archaios – стародавній і grapho – пишу) галузь історичної науки, що вивчає історію, теорію та практику публікації писемних історичних джерел, архівні документальні інформаційні ресурси та писемні пам'ятки для залучення їх до наукового й культурологічного обігу. Розрізняють теоретичні і практичну археографію.

Перша розробляє сукупність питань інформаційної репрезентації архівних і рукописних джерел на різних рівнях (документальну, групову, фондову та міжфондову). Друга – складається зі збирання (польова археографія), пошуку в документальних системах (евристична археографія), архівних джерел. А. має кілька різновидів – польова, камеральна, едиційна. Польова А. – це пошук і визначення документальних пам'яток у середовищі їхнього поширення, пов'язана з організацією археографічних експедицій для виявлення, збирання у населення та обліку писемних пам'яток. Камеральна, або описова, А. – науковий опис документальних пам'яток у камеральних, тобто кабінетних, лабораторних умовах. Едиційна А. – підготовка та видання документів як історичних джерел у вигляді документальних збірників, окремих пам'яток писемності, інших документальних видань, відповідно до науково обґрунтованих правил видання історичних документів.

Від А. відгалужуються такі різновиди, як А. зарубіжних країн, А. науково-технічних документів, А. фото кінодокументів та ін. В Україні склалися міцні археографічні традиції. Змістовну роботу веда Тимчасова комісія для розгляду давніх актів; Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, заснована М. Грушевським у 1896 р.; Археографічна комісія АН УРСР (1918-1934), яку також очолював М. Грушевський. Наприкінці 1980-х рр. відновлено діяльність цієї комісії, у 1991 р. створено Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, який є головним центром археографічних досліджень та публікації історичних документів в Україні [19, 21-22; 33, 36-37].

Археологія (від грец. *archaios* – давній і *logos* – вчення, наука) – галузь історичної науки, що вивчає первісні, стародавні й середньовічні речові пам'ятки і на цій підставі відтворює минуле людського суспільства. Розрізняють два рівні А.: а) емпіричний – археологічне дослідження у вузькому розумінні (польові розкопки та лабораторні дослідження); б) теоретичний – історична реконструкція минулого суспільства з усією можливою повнотою. Головним засобом упорядкування археологічних джерел є їх періодизація, що будується відповідно до змін сировини, яку використовували для виготовлення знарядь праці. Залежно від цього виокремлюються такі археологічні епохи або віки: кам'яний, міді-бронзи, залізний. До археологічних пам'яток належать стоянки, поселення, поховання, знаряддя праці, зброю, посуд, прикраси тощо. Основний спосіб виявлення і вивчення археологічних пам'яток – археологічні розкопки. А. виникла за доби Відродження (XV-XVI ст.). Перші систематичні археологічні розкопки на території України припадають на XVII ст.

Методами археологічного дослідження є: типологічний, трасо логічний, експериментальний, картографічний, порівняльний, стратиграфічний. А. Використовує також методи природничих і технічних наук.

Типологічний метод в А. є конкретизацією загальнонаукової методики класифікації об'єктів дослідження. В. А. розрізняють типи різних категорій знахідок (кераміка, кам'яні знаряддя, озброєння тощо) та об'єктів дослідження (поселення, поховання і т. ін.). Цей метод доповнюється статистичним аналізом об'єктів із застосуванням обчислювальної техніки. Трасологічний метод передбачає вивчення функцій стародавніх знарядь за слідами спрацьованості, що дає змогу відрізнити, напр., ножі для обробки риби від інших ножів.

Експериментальний метод має на меті моделювання первісних виробничих процесів (виготовлення кераміки, знарядь праці) та експериментування з їх використанням (живна крем'яними серпами, технологія обробки каменю, металу тощо). Картографічний метод полягає в картографуванні археологічних об'єктів для вивчення археологічних культур і комплексів. Порівняльний метод у XIX ст. – порівняння археологічних знахідок зі зразками етнографічних джерел для визначення функцій археологічних артефактів. А. тісно пов'язана з етнографією, антропологією, лінгвістикою, історичною географією [19, 22-23; 28; 29; 31, 38-40].

Археологічні екскурсії – екскурсії, побудовані на показі речових історичних джерел – пам'яток далекого минулого, виявлених на місцях розкопок древніх поселень, поховань, городищ тощо (наприклад, екскурсія городищем античного міста Херсонеса чи давньоруського міста Звенигорода з показом історичних розкопок) [1, 12].

Археологічні музеї – це самостійний вид музеїв історичного профілю, що збирають, зберігають, вивчають і експонують предмети, що мають історичну цінність; їхні збірки комплектуються з пам'яток матеріальної культури від найдавніших часів до середньовіччя, виявлені під час археологічних досліджень [1, 12].

Архетип – (від грец. arche – початок і typos – зразок) – поняття з'явилося у пізньоантичній філософії (Філон Александрійський та ін.) як позначення про образу, ідеї. В аналітичній психології К. Юнга – одвічні, уроджені психічні структури, первісні схеми образів фантазії, що містяться в так званому колективному несвідомому й апріорно формують активність уяви. Зараз цей термін використовується, щонайменше, у трьох значеннях: 1) прообраз, ідея, одвічні психічні структури, образи, мотиви; 2) найбільш древній, невідомий нам текст, від якого походять інші тексти писемної пам'ятки; 3) гіпотетично реконструйована або фактично зафіксована мовна форма, яка є похідною для її подальших проявів.

Для історіографії важливішим є поняття “архетип” у першому значенні. Першообраз, прообраз універсальних міфологічних мотивів і сюжетів реалізуються не лише в явищах несвідомого (снах і т. п.), але й у міфотворчості. Архетипи лежать в основі загальнолюдської символіки, виявляються в творах літератури та мистецтва. Архетип є кільцем, що поєднує людину з її культурним минулим.

Згідно з Юнгом наша підсвідомість складається з багатьох тимчасово згаслих образів, вражень, думок, які продовжують впливати на наше свідоме мислення, хоча і є втраченими. Архетипи настільки глибоко приховані в свідомості людини, що коли вони виявляються в реальності, їх не одразу розпізнають. Здебільшого вони набувають яскравих художніх образів.

Пояснюється це тим, що художні образи перш за все підкоряються культурним вимогам епохи. На думку Юнга, “творчий процес, наскільки ми можемо його простежити, полягає в несвідомій активації архетипічного образу та його подальшій обробці й оформленні в завершений твір”.

Певною мірою це стосується й історичних праць. Архетипи добра та зла, героїв і антигероїв, Космосу та Хаосу (порядку та безладдя), “Я” та “Вони” (своє – чуже) – основа багатьох образів, які створюються в мемуарній та публіцистичній літературі, а згодом виявляються і в історіографічних образах [9, 11+12; 33, 40-41].

Архів – а) спеціалізована установа, що забезпечує потреби суспільства у ретроспективній інформації через архівні документи, організовуючи їх зберігання та використання; б) архівні установи чи структурні підрозділи установи, організації, підприємства, що здійснюють приймання і зберігання архівних документів в інтересах користувачів; в) інформаційна система: організаційно-упорядкована сукупність архівних фондів, колекцій, документів, створених і використовуваних інформаційних технологій Національного Державного Архіву, баз і банків даних, тощо; г) сукупність опублікованих відомостей з тих чи інших галузей знань; д) сукупність документів незалежно від дати, форми чи носія, складених чи отриманих фізичною або юридичною особою у процесі своєї діяльності і переданих в архів на постійне зберігання [1, 13; 33, 45-46].

Архів зі змінним складом документів – архів, який зберігає документи протягом встановлених строків, після чого частина їх підлягає передаванню у відповідний архів для постійного зберігання.

Архів постійного зберігання документів – архів, який здійснює постійне зберігання документів, що стосуються його профілю.

Архів-музей – установа, що поєднує функції архіву та музею, зберігає документи і предмети та організовує використання інформації з історії культури, літератури й мистецтва [33, 59].

Архівіст – а) фахівець у галузі архівної справи; б) працівник архіву, який виконує роботи, пов'язані з архівними технологіями [33, 107].

Архівістика – архівознавство та архівна справа в їх єдності [33, 108].

Архівна галузь див. архівна справа.

Архівна довідка – офіційний документ архіву, що містить відомості про наявність у ньому даних, які стосуються предмета запити, з посиланням на пошукові дані документів.

Архівна евристика – розділ архівознавства, що вивчає закономірності процесів пошуку ретроспективної документальної інформації, що здійснюється в архівах і розробляє теорію і методику архівного пошуку [33, 109].

Архівна інформація – сукупність первинної та вторинної документальної інформації архівів [31, 114].

Архівна кліматологія – прикладна галузь знань, що вивчає засоби оптимізації температури та вологості в приміщеннях архівів [31, 114].

Архівна колекція – архівний фонд офіційного чи особового походження, утворений із розрізнених документів об'єднуванням за однією або кількома ознаками [33, 114].

Архівна копія – повне відтворення усього тексту архівного документа, засвідчене архівом [33, 115].

Архівна освіта – процес підготовки кваліфікованих фахівців для архівних установ України, що включає базову підготовку у вищому навчальному закладі, набуття професійного досвіду в процесі виробничої діяльності, післядипломну освіту [33, 115].

Архівна система – сукупність основоположних принципів організації архівної справи, способів її ведення, які забезпечують цілісність та скоординованість функціонування архівних установ [33, 116-117].

Архівна справа – галузь життєдіяльності суспільства, яка охоплює наукові, організаційні, правові, технологічні та інші питання діяльності юридичних та фізичних осіб, пов'язані з нагородженням, обліком, зберіганням архівних документів та використанням наявних у них ретроспективної інформації, створенням і функціонуванням архівних установ. А. с. є важливою складовою інформаційної та культурної сфери життєдіяльності суспільства, що охоплює наукові, організаційні, правові, технологічні, економічні та інші питання, пов'язані з нагородженням, обліком, зберіганням юридичними і фізичними особами архівних документів та використанням відомостей, що в них містяться [33, 117-118].

Архівна справа в Україні. Від заснування перших архівів до сьогоднішнього А.с. в У. пройшли складний шлях становлення й розвитку, перетворившись на специфічну галузь держ. діяльності, що охоплює політ., правові та ін. наук. питання роботи архів. інституцій (архів. менеджмент, принципи відбору, формування та використання архів. фонду, технології зберігання документів на різних носіях тощо). Для узагальнення майже столітнього досвіду діяльності архів. установ і подальшого дослідження проблем архів. буд-ва в країні, демократизації архів. справи 1994 засновано Укр. держ. НДІ архів. справи та документознавства.

Окремі питання з архів. справи, архівознавства і суміжних галузей спеціальних історичних дисциплін вирішують Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, Ін-ти рукопису та архівознавства НБУВ, Каф-ра архівознавства та спец. галузей істор. науки Київ. ун-ту. Питання історії, теорії, практики та перспективи розвитку архів. справи відображені в низці робіт, що вийшли друком останнім часом. Це – “Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна Україніка”” (К., 1996), “Студії з архівної справи та документознавства: Щорічник” (К., 1996), “Архівістика: термінологічний словник” (К., 1998), “Архівна та бібліотечна справа української доби Визвольних змагань (1917–1921)” (К., 1998), “Джерелознавство історії України: Довідник” (К., 1998), а також у збірниках матеріалів науково-практичних конф., різноманітних показниках, численних методичних рекомендаціях тощо.

Рубіжним у роботі архів. інституцій і подальших розробок у галузі архів. справи стало ухвалення Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи” (1993) [1:

31; 31, 117-18].

Архівна термінологія – система наукових термінів, яка відбиває сутність архівознавства та архівної справи [33, 119].

Архівна україніка – документи історико-культурної спадщини України, які знаходяться за кордоном, та документи іноземного походження, що стосуються історії України. За змістом аналогічне поняттям “архівна росіка”, “архівна білорусіка” тощо [33, 119-120].

Архівна установа – спеціалізований заклад чи структурний підрозділ, що забезпечує збирання, зберігання архівних документів та організацію використання інформації, що

містяться в них, або здійснює управління, науково дослідну та інформаційну діяльність у галузі архівної справи [33, 136].

Архівне джерело – архівний документ, що став предметом наукового дослідження.

Архівне законодавство – галузь законодавства, що регулює зберігання, доступ і захист архівних документів та організацію архівів у державі.

Архівне зібрання – архівна колекція, створена архівом.

Архівне зібрання (приватне) – сукупність архівних документів, що є власністю однієї чи кількох юридичних або фізичних осіб [33, 137].

Архівне надбання – єдине архівне надбання двох чи більше країн, яке не може бути фізично розділене без порушення його цілісності.

Архівне описання, описова стаття – результат процесу архівного описування у вигляді описової статті.

Архівне описування (описування архівних документів) – процес створення вторинної документної інформації шляхом аналітично-синтетичного опрацювання первинної документної інформації та відбору й відтворення її в описовій статті інформації, характеристик об'єкта описування.

Архівне право – встановлена законодавчими та нормативно-правовими актами сукупність норм і правил, що регламентують діяльність архівних установ.

Архівний витяг – витяг з архівного документа, засвідчений архівом.

Архівний довідник – елемент системи довідникового апарату, що містить вторинну документну інформацію й призначений для розкриття складу і змісту первинних архівних документів [33, 140].

Архівний документ – документ, що припинив виконувати функцію, задля якої був створений, але зберігається або підлягає зберіганню з огляду на його цінність для особи, суспільства чи держави, а також для власника, зокрема, і як рухоме майно [33, 140].

Архівний каталог – міжфондовий архівний довідник, у якому інформація щодо змісту архівних документів згрупована у логічній, хронологічній, алфавітній послідовності за обраною для даного каталогу схемою класифікації документальної інформації [33, 140].

Архівний маркетинг – вид діяльності архівної установи, спрямований на забезпечення її взаємозв'язків із споживачами архівної інформації, створення ринку архівних послуг та отримання прибутку, що включає вивчення кола реальних і потенційних споживачів, стимулювання попиту і накопичення інформації про споживачів, рекламування інформаційних послуг архіву, вивчення наслідків їх надання, вироблення рекомендацій з тематики і форм використання архівної інформації, визначення конкретних цін на інформаційні послуги та їх відповідності реальному попиту, відстеження ефективності різних форм надання архівної інформації [33, 141].

Архівний опис – опис справ – тип архівного довідника, призначений для поодинокого та сумарного обліку одиниць зберігання, розкриття їх змісту та закріплення систематизації документів у межах архівного фонду [33, 140].

Архівний підрозділ установи, відомчий архів – структурний підрозділ або структурно не відокремлена дільниця, що здійснює тимчасове зберігання документів установи (установ системи, галузі), доки їх не передають до державного архіву або на знищення [33, 142].

Архівний пошук (виявлення архівних документів) – розшук і відбір архівної інформації відповідно до запиту за архівними довідниками й архівними документами.

Архівний фонд – накопичення в процесі діяльності однієї або декількох юридичних чи фізичних осіб сукупності архівних документів, що підлягають постійному зберіганню, об'єднаних за ознаками генетичного, історичного чи логічного зв'язку між документами та (або) їх утворювачами [33, 143].

Архівний фонд особового походження (фонд особового походження, особовий архівний фонд) – архівний фонд, фондоутворювачем (–ами) якого є одна чи декілька фізичних осіб. Розрізняють: особові, родинні (сімейні) та родові (фамільні). Фондоутворювачами А.ф.о.п. можуть бути державні, політичні, громадські діячі, діячі науки, техніки, літератури та мистецтва, інші особи в результаті життя та діяльності, яких утворилися документи, що мають історико-культурну, наукову чи іншу цінність [33, 146].

Архівний шифр – умовні позначки, які містять назву архіву, номери архівного фонду, архівного опису, одиниці зберігання чи одиниці обліку [33, 147].

Архівні інформаційні ресурси – сукупність первинних і вторинних документів, що зберігаються і/або підлягають зберіганню в архівах держави [33, 148].

Архівні технології – сукупність методів використання комплексу послідовних і взаємопов'язаних робіт з архівними документами, спрямованих на забезпечення їхньої збереженості й використання ретроспективної документної інформації [33, 152].

Архівні юніони – збірне поняття, яка в історії архівної справи вживається для позначення службовців, приписаних до Колегії іноземних справ і підвідомчого їй Московського архіву після вступу на російський престол імператора Павла I. [1, 19; 31].

Архівознавство – (від латин. *archivum* – письмосховище) – наук. дисципліна, яка вивчає історію, теорію та практику архів. справи, її правові та екон. засади, пов'язана з археографією та ін. спеціальними історичними дисциплінами. Завданнями А. є, зокрема, розробка питань комплектування Нац. архів. фонду (НАФ) документами, експертиза, систематизація, збереження, наук.-тех. обробка, створення інформаційних систем та архів. менеджменту; вивчення питань, пов'язаних з появою нових видів документів, впровадження тех. засобів зберігання, реставрації та використання архів. матеріалів. Україна має давню архів. Традицію. Як наукова дисципліна А. сформувалося в серед. 19 ст. і пов'язане з діяльністю археогр. комісій, заснуванням Центр. архіву давніх актів у Києві (1852), істор. архіву у Харкові (1880) та істор., архівно-бібліотечного від. Ген. Секретаріату в справах освіти (1919). У рад. часи питаннями А. займалися центр. та місц. архів. установи, які з 1937 по 1960 підпорядковувалися НКВС—МВС, а також кафедра архівознавства Київ. ун-ту (з 1944). Наукові дослідження висвітлювалися на сторінках фахових періодичних видань та наук. зб. Важливим етапом у розвитку А. стало відновлення державності України, демократизація архів. справи, ухвалення закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи” (1993), заснування фахових НДІ. [19, 24; 33, 154-156].

Архівознавче термінознавство – наукова дисципліна архівознавчого циклі, предметом якої є архівна термінологія, її історія і теорія, кодифікація і нормалізація.

Архівологія – наукова галузь знань, що знаходиться на стику джерелознавства та архівознавства й займається виявленням і розробленням найважливіших комплексів джерел з історії архівної справи та архівів: описів, каталогів, путівників, справ, фондів, колекцій, архівів, проєктів архівних законів тощо. У широкому сенсі архівологія не тільки вивчає проблеми “архівного джерелознавства”. Але й досліджує всі аспекти документування людського досвіду [33, 159].

Архівософія – наукова дисципліна на стику методології і теорії наукознавства, філософії (культурології), інформатики та архівознавства, завданнями якої є вивчення першоджерел, первинної інформації, що міститься в архівних документах з метою об'єктивної реконструкції реальних фактів і подій та отримання нового знання [33, 159].

Архівосховище – спеціально обладнане приміщення, призначене для зберігання архівних документів [33, 140].

Архітектурні музеї – це профільний тип музеїв, що зберігають та популяризують творіння людських рук, пов'язані з історією і практикою архітектури [1, 13-14].

Архітектурно-художня концепція експозиції – це модель естетично-просторової побудови експозиції, в якій кристалізується провідна художня ідея, палітра художніх образів, задаються тонально-кольорові і дизайнерські рішення [1, 14].

Асиміляція (від латин. *assimilatio* – уподібнення) – злиття етносів, з якого один з них засвоює чужу культуру і повністю втрачає свою. А. Буває природною (як результат тривалих культурних контактів) та примусовою (пов'язана з державною політикою обмеження або придушення розвитку мови і культури етнічної меншості).

Асиміляція в етнографії – етнічний процес, який полягає в тому, що окремі, переважно нечисленні, народи або групи певного народу внаслідок тривалого спілкування з іншим народом, серед якого живуть, засвоюють його культуру, мову і поступово зливаються з ним.

Асоціація архівів (архівістів) – об'єднання архівів чи архівістів за територіальною чи іншими ознаками з метою сприяння піднесенню престижу архівної професії, вдоско-

налення архівної справи в цілому, правового захисту архівістів, організації соціально- побутової допомоги їм тощо [33, 160].

Аспіраційний психрометр – прилад для вимірювання вологості повітря.

Атлас – альбом, що містить зображення різних об'єктів (карти, креслення, малюнки), створений для навчання або практичних цілей.

Атрактивність – здатність предмета звертати на себе увагу своїми зовнішніми особливостями (формою, розміром, кольором) або своєю художньою та історичною цінністю.

Атрибуція – визначення достовірності (автентичності) архівного документа чи рукописного твору, встановлення авторства, часу і місця його створення. Вона потрібна в тих випадках, коли у тексті відсутнє пряме посилання на автора та час створення, або авторство і час створення та оригінальність викликають сумніви, а також в інших випадках, наприклад при наявності псевдоніма тощо.

Аудіовізуальний документ – у міжнародному стандарті ISO 5127:2001 “Інформація та документація. документ, що містить взаємопов’язані зображення зі звуком або без супроводження звуками для використання якого обов’язковим є обладнання відповідно до того чи слугує документ для переглядання чи прослуховування. Документ, що містить образотворчу і (або) звукову інформацію, відтворення якої вимагає застосування відповідного обладнання. До аудіовізуальних документів відносяться грамплатки, магнітні фонограми, діаматеріали і вузькоплівкові кінофільми, відеокасети, CD-Rom.

Афіша – рекламне або довідкове листове видання з інформацією про який-небудь культурний захід і призначене для розклеювання [1, 15].

Б

“Багатовекторна політика” – зовнішньополітична орієнтація певної держави водночас на декілька сильних сусідів.

Багатопартійність – одна з передумов демократичного ладу, коли інтереси різних суспільних верств відповідно відображаються політичними партіями, які змагаються між собою за владу і здійснюють визначальний вплив на події в суспільстві. Реальна багатопартійність не там, де багато партій, а там, де партії мають міцну соціальну базу, репрезентують суттєві інтереси і дієво впливають на розв’язання нагальних суспільних потреб. На жаль, цього не можна сказати про багато партій в сучасній Україні [17, +1].

Багаторічне описування – розкриття інформації архівних документів через опис статті на кожному окремому рівні описування [33, 164].

Багатотомне видання – неперіодичне видання, що складається з двох або більше номерованих томів і становить єдине ціле за змістом і оформленням

Багаточастинний об’єкт – об’єкт опису, що складається з двох чи більше частин і є сукупністю окремих фізичних одиниць на однакових або різних фізичних носіях: багатотомний документ, комплексний документ, серіальний або інший ресурс, що продовжується.

Базавлуцька Січ – адміністративний і військовий центр запорозького козацтва в 1594-1638 рр., розташований на острові біля гирла р. Базавлук. З нею пов’язана діяльність П. Сагайдачного, М. Дорошенка; тут формувалися загони, що ставали ядром козацьких повстань С. Наливайка, М. Жмайла, Т. Федоровича (Трясила), І. Сулими, Д. Гуни, Я. Острянина. Після розгрому козацького повстання 1637-1638 рр. зруйнована і перенесена поляками (тепер це місце вкрите водами Каховського водосховища).

База даних (БД) – набір даних, який представлений на машинному носії у вигляді, що дозволяє здійснювати автоматизовану переробку розміщеної в ньому інформації. База даних призначена для зберігання даних про придбані бібліотекою виданнях (монографіях, довідниках, збірниках статей і т.п.), інформації про місцезнаходження окремих екземплярів (палітурок) кожного видання і відомостей про читачів. Б.д. – один або декілька спеціально організованих файлів, що зберігають систематизовані дані певної предметної області.

Розрізняють: документальні (містять записи документів); фактографічні (містять дані певної предметної області посилань на їх походження). В архівній справі широко

використовуються документальні типи Б.д для створення електронних архівів текстів, графічних та аудіовізуальних документів.

Баналітет – у середньовічній Західній Європі монополне право сеньйора на примусове використання селянина, які жили на його території, з наступною натуральною чи грошовою оплатою, належних йому переробних засобів (млинів, пекарських печей, виноградних пресів і т. д.). У Франції більшість Б. Проіснували до 1790 р. [8, 439].

Банк (від пізньолат. banca – крамниця мініяйла) – фінансова установа, яка здійснює посередництво в платежах і кредитуванні. За наявністю в обігу великої кількості монет із різним вмістом коштовних металів, купці мусили постійно обмінювати свої гроші. У X-XI ст. В Ломбардії та Тоскані з’явилися купці-мініяйли, в XII ст. – купці-банкіри, які взяли на себе обслуговування купецьких операцій без перевезення грошей небезпечними дорогами, забезпечуючи прийом, обмін та збереження грошей клієнта і отримання ним відповідних коштів через розписку-довіреність в конторі банку в іншій країні чи місті. Накоплені кошти дозволили Б. Займатися лихварськими операціями (у 1179 р.

Церква заборонила лихварство, але не тільки купецтво, але й правлячі двори не могли обходитися без кредитів) і стали кредиторами правлячих династій в різних країнах Європи. З однієї країни до іншої, приймали грошові внески на збереження. Банківськими операціями займався і Орден тамплієрів, якому приписують запровадження векселів, банківських чеків та бухгалтерської документації (насправді найстаріша бухгалтерська книга з 1382 р. Належала флорентійським банкірам, а перший трактат з бухгалтерії Луки Паччіолі був виданий у Венеції в 1494 р.). У 1407 р. В Генуї виник перший колективний банк Генуезької республіки – банк св. Георгія, який взяв на себе утримання чорноморської торгівлі та чорноморських колоній. На кошти флорентійських банків Барді і Перуці готувалася Столітня війна. Банк Медичі фінансував англійських королів Едуарда II і Едуарда III. Контори банку Медичи були в Римі, Мілані, Женеві, Авінйоні, Брюгге та інших містах Європи [8, 439].

Банк даних – сукупність баз даних [33, 167].

Баротермогірометр – прилад для вимірювання атмосферного тиску, температури, а також вологості повітря [33, 173].

Барщина – форма феодалної земельної ренти; безкоштовна примусова праця феодално залежного селянина, який використовував власний інвентар, працюючи на користь феодала. На Русі Б. з’явилася за часів Київської держави. Набула великого поширення в європейській частині Росії у другій пол. XVI – першій пол. XIX ст. Юридично скасована в 1882 р., фактично існувала у вигляді відробляння до 1917 р. [19, 29].

Бар’єр неінформованості – нестача інформації через відсутність у користувача відомостей про архівні документи, що буває наслідком відносної недоступності архівних фондів (обмежений наклад, відсутність реклами, недостатньої інформаційної культури користувача, браком інформації про архівні документи, зумовленим обмеженнями технічного характеру або штучними ідеологічними обмеженнями минулих років. Розрізняють інтелектуальні, матеріальні, мовні та інші бар’єри [31, 172-173].

Батурині – місто на р. Сейм у Чернігівській області, під час Хмельниччини сотенне містечко Батуриної сотні Стародубського полку. УМ.В. Яцюк, Л.М. Жванко, О.Л. Рябченко, Г.Г. Фесенко 1669-1708 рр. – резиденція гетьманів Лівобережної України (Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи). 1663 р. підписано Батуриніські статті; 1708 р. – московські війська під командуванням О. Меншикова захопили і зруйнували місто, знищили його населення – жінок, дітей, пристарілих, козацьку старшину розп’яли на хрестах. 1750-1764 рр. – резиденція гетьмана К. Розумовського. Цінні пам’ятки: палац К. Розумовського, парк і будинок В. Кочубея. [24, 28-26].

Бездержавність (бездержав’я, недержавність) – стан суспільства, який характеризується відсутністю державних інститутів. На це поняття натрапляємо в давніх актах для позначення безладу й безвладдя, напр.: “В земле русской великая мятежь и безгосударство”, і замість “міжцарів’я” – “безгосударственное время”. М. Грушевський у своїх працях для характеристики бездержавного стану українського суспільства вжив термін “недержавність”, а для визначення періоду, коли Польща залишалася без верховної влади, – “безкоролів’я”.

Абсолютну більшість свого минулого, починаючи з первіснообщинного ладу, людство прожило в бездержавному стані. Період до появи бл. 40 тис. рр. тому Номо (кроманьйонці) були власне лише передісторією людства. В наступні тисячоліття люди також знали лише одну форму співіснування – первісний лад. Проте в той час відбувалися істотні зрушення в житті людей: винайдення землеробства і скотарства, створення штучних матеріалів тощо. Водночас деякі людські спільноти перетворилися із племінних груп на родові клани, а згодом – на держави. Поступово первісний лад змінився державним.

Перші міста–держави виникли приблизно на межі IV–III тисячоліття до н. е. в Месопотамії (на території сучасного Іраку) і майже одночасно в Єгипті. Пізніше держави виникли в долині р. Інд на території сучасних Індії та Пакистану. Найдавніші держави були надто недосконалими, але їх поява значно прискорила прогрес цивілізації. З того часу сталися кардинальні зрушення в історії людства, відбулася культурна еволюція, невпізнанно змінилася наша планета. Однак і після цього в різних регіонах і в різний час люди обходилися без держав.

До появи європейців їх не було на значних територіях Американського континенту, Африки, в Австралії. Навіть сьогодні в Азії, Африці та Австралії є народи, які живуть первісним, бездержавним життям. Для суспільств, куди не проник вплив держави, характерним є спрощений спосіб життя. Окремі історики вважали, що деякі народи взагалі не здатні до державного будівництва. Так, польський учений І. Лелевель обгрунтував думку про неспроможність слов'янських народів створити власну державу; український учений В. Антонович доводив, що вроджена нездатність і нелюбов до державного життя притаманні українському народові. Г. Гегель і Ф. Енгельс називали народи, які не створили власних держав, “народами без власної історії”. Ідеальним устроєм суспільства вважали Б. теоретики анархізму [19, 29–30].

Безкислотний папір (картон) – папір (картон) з ганчіркової макулатури чи хімічних деревних волокон або їхніх сумішей, оброблених реактивами, що нейтралізують кислотність [33, 173].

Безхазяйні документи – документи, що не мають власника або власник яких невідомий [33, 175].

Бенефіція (від латин. *beneficium* – благодіяння) – 1. У Стародавньому Римі – податкові пільги, привілеї, встановлювані для окремих осіб. 2. У Західній Європі раннього середньовіччя – одна з форм земельної власності, отримуваної від короля чи великого земельного власника за виконання певних обов'язків – придворних, адміністративних, найчастіше – кінної військової служби; звідси під Б., як правило, розуміють військо (лицарське) умовне земельне держання. Б. надавали у довічне користування. Невиконання умов одержувачем Б. спричиняло ліквідацію цього привілею власником землі. У разі смерті одержувача Б. або передавали його спадкоємцям, або повертали власникові. Поступово Б. було перетворено з довічного на спадкове умовне лицарське держання – феодален [19, 30].

“Березіль” (назву отримав від давньоруської назви весняного місяця березня) – зразковий український театр, заснований у 1922 р. в Києві мистецьким об'єднанням “Березіль” як експериментальна студія під керівництвом режисера-новатора Леся Курбаса, який робив спробу об'єднати слово, рух, жест, музику, світло й декорації в єдиний ритм, єдину театральну мову в дусі театральної реформи. Визнаний за державний, театр “Березіль” до 1926 р. працював у Києві, а з 1926 – в Харкові. Його провідний принцип – театр не відтворює, а формує життя – був покладений в основу праці над п'єсами світового і українського репертуару. Підданий гострій критиці в радянській пресі, звинувачений у формалізмі та націоналізмі й боротьбі з партійною лінією в театрі, “Березіль” у кінці 1933 р., після арешту Курбаса, був перебудований у дусі офіційного соціалістичного реалізму, отримавши назву театру ім. Шевченка (зараз Харківський академічний театр імені Т. Шевченка). “Шевченківці” після проголошення України незалежною, самостійною державою на малій сцені відродили театр з назвою “Березіль” [25–27].

“Березневі статті” 1654 р. – договірні умови, що визначили політичне і правове становище України після приєднання до Росії. Складені Б.Хмельницьким разом зі

старшиною у січні – лютому 1654 р. після Переяславської ради і подані царському уряду в Москві посланнями з України С.Бограновичем–Зарудним та П.Тетерею. Склалися з 23 пунктів. Остаточно “Б.с.” оформлені в царських грамотах 1654 р.

За “Б.с.” Україна одержувала автономію, зберігала права і вольності Війська Запорозького та окремих станів, свій адміністративно-територіальний устрій, фінанси, право зносин з зарубіжними країнами (з деяким обмеженням), самостійність православної церкви. Проте царський уряд з часом почав скасовувати “Б.с.” і в 80-х роках XVIII ст. остаточно ліквідував залишки автономного устрою України [24, 29].

Берестейська битва 1651 р. – поразка козацько-селянського і татарського війська Б. Хмельницького та хана Іслам-Гірея III від польської армії під м. Берестечком на Волині. У вирішальний момент татари відступили, силоміць вивезли з собою гетьмана. Після 10 днів облоги І. Богуну вдалося вивести основні сили козаків через болота, решту війська розгромлено. Поблизу Берестечка – музей-заповідник “Козацькі Могили” (дерев’яна церква 1650 р.; храм-пам’ятник із криптою з останками загиблих козаків, споруджений у 1912-1914 рр.) [25-27].

Берестейська унія 1596 р. – церковно-історична подія, яка відбулася в умовах глибокої кризи в українській церкві другої половини XVI ст., – об’єднання руської православної церкви з католицькою в Речі Посполитій, проголошене на церковному соборі в Бересті (Бресті в Білорусії). На єпископських з’їздах 1590-1594 рр. склалися плани щодо зв’язків з Римом. 22.06.1595 р. усі дев’ять ієрархів підписали листа до Папи Римського, вислали повноважну делегацію, яка склала сповідання віри. 23.12.1595 р. Папа Климентій VIII затвердив унію. Проти неї виступила православна шляхта і міщанство на чолі з князем Костянтином Острозьким. Для налагодження спору і для її затвердження 16-20 жовтня 1596 р. було скликано собор у Бересті. Він 18 жовтня розколовся на дві групи (на два собори – М.В. Яцюк, Л.М. Жванко, О.Л. Рябченко, Г.Г. Фесенко уніатський і православний) – за і проти об’єднання з Римом. Собор прихильників унії, де була більшість ієрархів (митрополит і п’ять єпископів з частинною духовенства), затвердив це об’єднання і повідомив народ. Відповідний універсал з цього приводу видав і польський король. Берестейська унія і опозиція проти неї розкололи українську церкву та народ і викликали тривалу внутрішню боротьбу. Розлом поглиблювався в процесі боротьби з Польщею та переговорах з Московією (1654 р.). У XVII ст. уніфікаційний процес на користь католицизму охопив Правобережжя, Галичину і Карпатську Україну, царизм же український католицизм заборонив. Греко-католицька церква, збережена на українських землях у межах Австро-Угорської імперії (до 1918 р.), була знищена радянською владою в 1945-1950 рр. Нині в Україні існують складні відносини між трьома церковними конфесіями і потребують невідкладного їх врегулювання. Греко-католицька церква після жорстоких сутичок 90-х років з православними повернула собі колишні храми в Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях, де більшість місцевого населення є греко-католиками [24-26].

Берлінська стіна – назва бар’єра, спорудженого між Східним і Західним Берліном; має також символічне значення у світовій історії ХХ ст. З утворенням після другої світової війни двох німецьких держав – ФРН і НДР – значна частина “східних” німців переїхала на Захід (з 1945 до 1961 р. – 3 млн.). Перед комуністичним урядом НДР постала проблема стримування потоку біженців. 12.08.1961 р. Рада міністрів НДР поставила завдання забезпечити “ефективний контроль” на кордонах задля “припинення ворожої діяльності реваншистських сил Західної Німеччини і Західного Берліна”.

Рано вранці 13.08.1961 р. прикордонники НДР перекрили кордон між західною і східною частинами Берліна, а також між трьома західними секторами Німеччини та НДР. В тому ж місяці було споруджено стіну завдовжки 43 км. Західні держави висловили протест радянському уряду, який порушив Потсдамські угоди про Берлін 1945 р. Цей акт НДР різко загострив протистояння між Сходом і Заходом; роками Б. с. залишалася символом розділення між ними.

Починаючи з 1985 р. на міжнародній арені відбуваються значні зміни, серед них – послаблення ідеологічних зв’язків між СРСР та його європейськими союзниками з “соціалістичного табору”. Після Польщі й Угорщини, які мирним шляхом звільнилися від

комуністичної влади у першому півріччі 1989 р., інші країни Східного блоку – НДР, Чехословаччина, Болгарія, Румунія – в свою чергу позбулися опіки комуністичних керівників восени того ж року. 9.11.1989 р. відповідно до постанови уряду НДР кордон із ФРН і “стіна ганьби” прочинаються, а потім і руйнуються. Падіння символу “холодної війни” означало кінець розділення Німеччини. Крах Б. с. знаменував кінець розколу Європи, що відбувся у повоєнний період. Таким чином було позначено закінчення “холодної війни”, остаточно зафіксоване Хартією нової Європи, прийнятою в листопаді 1990 р. на паризькій зустрічі керівників 34 держав-учасниць наради з безпеки і співробітництва в Європі.

Демонтаж Б. с. відкривав шлях до об’єднання Німеччини, що й відбулося 3.10.1990 р. Б. с. більше не розділяє громадян двох частин Німеччини, для яких почалася нова ера. Однак між двома частинами держави й досі існують виразні відмінності. У нових федеральних землях втричі більше жителів мають державну допомогу по безробіттю і соціальні виплати. На момент об’єднання продуктивність праці у східній частині була втричі нижчою – в перші роки після падіння Б. с. вона зростає до 60 % від західнонімецької, але потім цей процес загальмувався. На час 10-річчя об’єднання Німеччини у її східних землях економічну систему країни оцінюють позитивно 38 % населення, негативно – 62 %; досягнення демократії – відповідно 46 і 54 %; досягнення правової держави – 28 і 72 %. ^{[19, 30-31].}

Битва за Дніпро 1943 р. – одна з найбільших битв Другої світової війни, наступальні операції радянських військ проти німецької армії в 1943 р.; ключовий момент – форсування Дніпра; визволено Лівобережну і частину Правобережної України з Києвом, зірвано німецькі плани стабілізації фронту на Дніпрі ^{[25-26].}

Бібліограф – співробітник бібліотеки, що має спеціальну бібліографічну освіту. До бібліографа можна звернутися за допомогою в пошуку необхідної інформації про документи. Бібліограф допоможе в роботі з каталогами, підкаже, як простіше знайти необхідну інформацію. Бібліограф здійснює підготовку бібліографічної інформації (каталогів, бібліографічних посібників) та організує доведення її до користувача ^{[33, 178].}

Бібліографічна база даних – база даних, що містить бібліографічні записи.

Бібліографічна довідка – відповідь на разовий запит, що містить бібліографічну інформацію про наявність і (або) місцезнаходження документа (адресна довідка), про зміст бібліографічної інформації з певної теми (тематична довідка), про відсутність або перекручених у запиті елементів бібліографічного опису (уточнююча довідка).

Бібліографічна інформація – інформація про документи, необхідна для їх пошуку і використання.

Бібліографічна картотека – бібліографічний посібник, реалізований в картковій формі.

Бібліографічна послуга – результат бібліографічного обслуговування, що задовольняє потреби в бібліографічній інформації.

Бібліографічне видання – бібліографічний посібник, випущений у вигляді окремого документу у формі неперіодичного, серійного, періодичного або продовжуваного видання.

Бібліографічне інформування – систематичне забезпечення бібліографічною інформацією абонента відповідно до його довготривало чинним запитом.

Бібліографічне обслуговування – забезпечення споживачів бібліографічною інформацією.

Бібліографічний запис – розгорнута бібліографічна характеристика видання (джерела, літератури), в який бібліографічний опис доповнений тими чи іншими елементами. До нього, окрім бібліографічного опису, який є його головним елементом, входять заголовки, анотація (реферат), класифікаційні індекси, предметні рубрики, довідки про додаткові бібліографічні записи, шифри зберігання документа, номер державної реєстрації та інші відомості про книгу, що дають змогу її ідентифікувати, розкрити склад і зміст з метою бібліографічного пошуку.

Радимо звернутися до відповідної літератури, яка з’явилася протягом останніх років. Студент має можливість самостійно ознайомитися з наступними виданнями, як через Інтернет так з друкованою літературою.

Серед її розмаїття радимо звернути увагу на наступні джерела:

1. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1.-2003, IDT) [Текст] : ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. - [Чинний від 207-07-01]. – К. : Держстандарт України, 2007. – 47 с. (Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи; Національний стандарт України).

2. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (Гост 7.1.-2003, IDT) [Електронний ресурс] : ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 : [презентація] / Науково-бібліографічний відділ НПУ України. – дані і прогр. (19 слайдів). – К. : НПУ України, [2008]. – Системні вимоги: Microsoft Powerpoint. Режим доступу: profu.nplu.org/!site/files/400/gost7-06.ppt (дата звернення: 17.05.09). – Назва з екрана.

3. Бібліографічний запис. Заголовок. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1-2003, IDT) [Текст] : ДСТУ ГОСТ 7.80:2007. – [Чинний від 2008-04-01]. – К. : Держспоживстандарт України, 2008. – 12 с. (Національний стандарт України).

4. Бібліографічний опис документів відповідно до ДСТУ 7.1:2006, запропонованого в дію в Україні 01.07.2007 [Електронний ресурс] : Метод. реком. / Харків. нац. акад. міського господарства ; уклад. Давидова Н. Б., Науменко О. М. – Текст. Дані. – Х. : [б. в.], 2007. – 11 с. – Режим доступу: <http://eprints.kharkov.ua/> (дата звернення : 16.05.09). – Назва з екрана.

5. Библиографическая запись. Библиографические списки [Электронный ресурс] : каталог запросов // Виртуальная справочная служба Российской Национальной библиотеки : [сайт] / Российская национальная библиотека. – Дан. и прогр. – М., 2005. – Режим доступа: <http://vss.nlr.ru/gueries/cat.php=8&prid=1&rid=316> (дата звернення 28.12.12). – Загл. с экрана.

6. ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления [Текст] : [Методическая консультация] // Библиогр. – 2004. – № 3. – С. 45-72; № 4. – С. 41-64.

7. Інструкція щодо складання бібліографічного запису на автореферати дисертацій [Текст] [уклад. Рудич О. Б.] ; Держ. наук. установа “Кн. Палата України ім. Івана Федорова”. – К. : Кн. Палата України, 2008. – 19 с.

8. Приклади бібліографічних записів [Електронний ресурс] / Книжкова палата України ім. І.Федорова. – Текст. дані. – К. : Кн. палата України, 2009. – Режим доступу: http://www.ukrbook.net/bib_zap.htm#el_vyd (16.12.12). – Назва з екрана.

9. Про внесення змін до переліків та форм документів, що використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників : наказ від 26.01.2008 № 63 / ВАК України ; голова В. Ф. Мачулін. – К., 2008. – 11 с.

10. Тимошик М. Книга для автора, редактора, видавця [Текст] / : практ. посіб. / Микола Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2005. – 560 с. – (Серія “Бібліотека видавця, редактора, автора”).

Отже до складу бібліографічного запису входить бібліографічний опис, доповнюється в міру потреби заголовком, класифікаційними індексами і предметними рубриками, анотацією, шифром зберігання документа, датою завершення обробки документа, відомостями службового характеру.

Бібліографічний запит – інформаційний запит на бібліографічну інформацію.

Бібліографічний огляд – бібліографічний посібник, в письмовій або усній формі представляє собою зв'язне оповідання про документи.

Бібліографічний опис – сукупність бібліографічних відомостей про документ, наведених за певними правилами, що встановлює порядок проходження областей та елементів, і призначених для ідентифікації і загальної характеристики документа. Бібліографічний опис допоможе Вам зорієнтуватися при пошуку інформації в книжковому фонді бібліотеки, відображаючи коротку характеристику документа: автор, назва, рік і місце видання. Див. зразки оформлення бібліографічного опису у списку використаних джерел і літератури.

Бібліографічний покажчик – бібліографічний посібник зі складною структурою, яка передбачає наявність допоміжних покажчиків, передмови, змісту, списку скорочень і т. д.

Бібліографічний покажчик до видання – частина довідкового апарату видання, що розкриває склад або зміст творів, вміщених у даному виданні.

Бібліографічний посібник – впорядкована множина бібліографічних записів, об'єднаних за будь-якою ознакою.

Бібліографічний пошук – інформаційний пошук, здійснюваний в каталозі або картотеці на підставі бібліографічних даних.

Бібліографічний список – список документів, складений відповідно до правил бібліографічного опису.

Бібліографічні покажчики (“Книжковий літопис”, “Літопис газетних статей”, “Літопис рецензій”, щомісячний журнал “Нові книги за рубіжем” та ін.). У розпорядженні студентів мають бути видання: Бібліографія основних видань Інституту історії НАН України 1936-2001 / уклад. : І. С. Азарх, Л. Я. Муха ; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : [б. в.], 2002. – 161 с.; Каталог видань Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. – Л. : [б. в.], 2001. – 13 с.; Літопис журнальних статей : держ. бібліог. Покажчик України / Г. М. Калачник, Н. Б. Кузьміна, І. В. Пугач. – К. : [б. в.], 2011. – № 5. – 108 с.; Літопис книг: державний бібліографічний покажчик України / Г. М. Калинник, Н. Б. Кузьміна, І. В. Пугач. – К. : [б. в.], 2011. – № 4. – 156 с.; Українські бібліографи: біографічні відомості, професійна діяльність, бібліографія / Р. С. Данова (авт. проект, заг. ред. та передм.), Р. С. Жданова (авт. – уклад.). – К. : ДЗ НПУ, 2008. – Вип. 1. – 232 с.

Бібліографічні посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитовані праці, необхідних для їх загальної характеристики, ідентифікації і пошуку. Посилання в тексті на джерела позначаються порядковим номером за переліком посилань, виділеним двома квадратними дужками, наприклад: “У низці публікацій [1-6], що вийшли в останнє десятиліття ХХ століття, з'ясується місце та роль окремих постатей...”. Якщо автор хоче називати праці певних авторів, наприклад, істориків ХІХ століття, то їх прізвища називаються в хронологічному порядку їх життя і діяльності і вказуються порядкові номери у списку джерел і літератури.

Наприклад, правильно писати: “У працях М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського [15; 12; 1; 6]”.

При оформленні роботи на ПК варто запобігати випадкам, коли квадратні дужки з посиланнями розпочинають новий рядок. Таке оформлення недопустиме.

Неправильно: “У працях В. Антоновича, М. Грушевського, М. Костомарова, М. Максимовича, О. Єфименко, Д. Дорошенка, [6; 8; 15; 12; 10;] історія України набула концептуальної завершеності”.

Також буде неправильно оформляти посилання таким чином: “В працях В.Смолій, О. Гараня, В. Ковтуна, В. Литвина, [15; 6; 11; 13]...”. Правильно буде ввести додаткові слова, щоб посилання мало такий вигляд: “В працях таких авторів, як В.Смолій, О. Гарань, В. Ковтун, В. Литвин [15; 6; 11; 13]...”.

Правильно буде й оформлення посилання, коли воно продовжує рядок і переходить вже на новий. Наприклад:

“Окремі аспекти різнобічної діяльності вищої школи України містять праці В. Пігова, Ю. Курносова, А. Бондаря, В.Макарова [17; 21; 3], статті Б. Кравця, Ю. Легуна [6; 12], газетні публікації В. Буряка та О. Сіренка [4; 19; 21; 27; 29-32] та інших дослідників”.

Нагадуємо, що коли автор дипломної роботи посилається на джерело і вказує сторінку(ки), тоді посилання оформлюється не через крапку з комою, а через кому. Наприклад: “У статті В. Литвина [18, 21-34] розкривається зміст...”.

Часто автору буває необхідно з метою посилення якоїсь тези, думки, наведеної гіпотези, зробити посилання на декілька праць кількох вчених. У такому випадку посилання прийме вигляд [3, 24; 5, 8; 32, 16; 34, 42].

Необхідно також запам'ятати, що крапка ставиться не після закінчення речення, а в кінці посилання, після квадратної дужки.

Наприклад, неправильно: “Перші розробки у напрямку дослідження діяльності мецената Г. П. Галагана були здійснені професором Київського університету Ф. Міщенком.

[16]”. Неправильно також буде “приліплювання” до останньої букви речення початок квадратної дужки.

Наприклад: Ф. Міщенком.[16]

Правильно ...Ф. Міщенком – пробіл, квадратні дужки – крапка (...Ф. Міщенком [16].).

Студент має також знати, що при наборі на ПК *коми* пишуться відразу за словом, без пробілу. Крапки також (коли відсутнє посилання) в кінці речення ставляться після останньої букви без пробілу. До того ж студент, у даному випадку, має звернути увагу на написання (на ПК) ініціалів і прізвищ авторів (після імені – крапка, недрукований символ і без пробілу пишеться прізвище). Інакше, автоматично у *Word*-і будуть утворюватися великі проміжки між ініціалами і прізвищами, якщо студент наводить прізвища багатьох авторів. А це недопустимо, оскільки порушиться рівномірність щільності тексту.

Автор наукової роботи має чітко визначитися з самого початку її написання, чи в сі дані про автора (ім'я, по батькові і прізвище) він вписує в текст роботи (у випадку, якщо їх можна повністю встановити), або лише ім'я і прізвище (коли неможливо це зробити). Різної у даному випадку недопустимий.

Бібліографія – наукова дисципліна, мета якої допомагати читачеві орієнтуватися в книжкових скарбах. Бібліографія забезпечує підготовку, розповсюдження та використання бібліографічної інформації.

Бібліотека – заклад культури, який збирає, зберігає і надає всім бажаним джерела інформації. У Стародавньому Єгипті таким джерелом були глиняні таблички. В даний час це книги, журнали, відео-, аудіокасети, дискети і т. Д. [1, 15].

Бібліотека-додопоміжарій – бібліотека, на яку покладено обов'язок постійного зберігання максимально повного бібліотечного фонду з метою звільнення фондів інших бібліотек регіону від маловикористовуваних творів друку та інших документів.

Бібліотека-філія – бібліотека, що знаходиться в підпорядкуванні у Центральної бібліотеки.

Бібліотекар – співробітник бібліотеки, що має спеціальну бібліотечну освіту, працює не тільки з читачами, а й утримує в порядку фонд джерел інформації. Працівник, який здійснює комплектування та науково-технічну обробку бібліотечного фонду, організує бібліотечне обслуговування користувачів.

Бібліотечна мережа – бібліотечна система, об'єднана спільністю завдань, організаційних рішень, рядом єдиних ознак (належність до певної території, засновнику, галузі і т. д.).

Бібліотечна послуга – результат бібліотечного обслуговування, що задовольняє певну потребу користувача бібліотеки (видачу та абонування документів, надання інформації про нові надходження, довідки, виставки, консультації і т. д.).

Бібліотечна система – сукупність взаємодіючих бібліотек, об'єднаних на певних договірних умовах з метою більш повного задоволення запитів користувачів і ефективного використання бібліотечно-бібліографічних ресурсів.

Бібліотечна справа – галузь ідеологічної, культурно-освітньої та науково-інформаційної діяльності, яка забезпечує задоволення потреб населення у творах, пресі та інших документах за допомогою бібліотек.

Бібліотечне обслуговування – діяльність бібліотеки по пропаганді та видачу творів друку та інших документів або їх копій, надання допомоги в їх виборі та використанні.

Бібліотечний абонемент – форма бібліотечного обслуговування, що передбачає видачу документів для використання поза стінами бібліотеки (наприклад, вдома або в інституті).

Бібліотечний каталог – сукупність розташованих за певними правилами бібліографічних записів на документи, що розкриває склад і зміст фонду бібліотеки. Бібліотечний каталог може функціонувати в картковій або машиночитаній формі, на мікроносіях, а також у формі книжкового видання.

Бібліотечний пункт – форма нестационарного обслуговування – територіально відокремлений підрозділ, організовується за місцем проживання, роботи або навчання користувачів бібліотек.

Бібліотечно-бібліографічна класифікація (ББК) – таблиці систематизації документів для організації книжкового фонду. Їхнє основне завдання розкрити зміст документів, представити їх у вигляді стрункої науково-обгрунтованої системи знань і цим максимально полегшити читачеві використання бібліотечних фондів.

Бізнес-архіви – сукупність архівних документів (а також структур, що організують їх збереження), що відбивають різні аспекти фінансово-господарської, статистичної, виробничої, комерційної і науково-технічної діяльності установ, організацій, підприємств із різною формою власності.

Бізнес-архівістика – діяльність архіву інноваційної спрямованості з елементами маркетингових досліджень.

“Білий” рух – рух російських патріотів за визволення Росії від більшовизму й відновлення російської державності в період громадянської війни 1917-1920 рр. Виник у листопаді 1917 р. на півдні Росії як добровольчий рух на чолі з генералами М. Алексєєвим і Л. Корніловим. Днем заснування Добровольчої армії вважається 2(15).12.1917 р., коли було оприлюднено звернення із закликом “врятувати Батьківщину”. 14(27).02.1918 р. Добровольча армія, очолювана командувачем генералом Л. Корніловим, вирушила в 1-й Кубанський похід (після загибелі Корнілова 31.03.1918 р. командувачем став генерал А. Денікін). Наприк. грудня 1918 р. було створено Збройні сили півдня Росії (ЗСПР) на чолі з головнокомандувачем генералом А. Денікіним.

У січні 1919 р. до ЗСПР входили: Кавказька добровольча армія генерала П. Врангеля, Кримсько-Азовська добровольча армія генерала О. Боровського і Донська армія генерала В. Сидоріна (у подальшому ці армії були переформовані). В березні 1920 р. Головнокомандувачем ЗСПР (з 28.04.1920 р. “Російська армія”) став генерал П. Врангель. Після поразки в Криму російська армія продовжувала формально існувати, перебуваючи на території Болгарії та Королівства сербів, хорватів і словенців. Боротьба білих армій з більшовіками велася й на інших фронтах: на сході Росії – з листопада 1918 р. до лютого 1920 р. на чолі з адміралом О. Колчаком, на півночі – з серпня 1918 р. до лютого 1920 р. на чолі з генералом Є. Міллером, на заході – з жовтня 1918 р. до кінця 1919 р. на чолі з генералом М. Юденичем.

Поразка “Б.” р. у громадянській війні дала змогу більшовікам остаточно утвердити комуністичний тоталітарний режим на більшій частині колишньої Російської імперії. У 1924 р. в Парижі з колишніх кадрів білогвардійських армій було створено Російський загально-військовий союз (РЗВС), який вважав себе продовжувачем “білої справи”. РЗВС очолювали: П. Врангель (1924-1928 рр.), О. Кутєпов (1928-1930 рр.), Є. Міллер (1930-1937 рр.), О. Архангельський (1937 – формально до 1957 р.), О. фон Лампе (1957-1967 рр.)^[19, 34].

Біловезька Угода 1991 р. – укладена головою Верховної Ради Білорусії С. Шушкевичем, президентами Росії Б. Єльциним та України Л. Кравчуком у Біловезькій Пущі (Білорусь) 8. 12. 1992 р.; проголошувала припинення існування СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав.

Біловий документ, біловик рукописний або машинописний документ, текст якого переписаний з чернетки або відразу написаний (надрукований) без значних виправлень.

Білоцерковський договір 28. 09. 1651 р. – договір, укладений між польсько-шляхетським урядом і Б. Хмельницьким у Білій Церкві після Берестейської битви. За Білоцерківським договором в Україні відновлювалася польсько-шляхетська влада; польській шляхті поверталася маєтності; козацький реєстр скорочувався з 40 тис. до 20 тис; козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство; гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іншими державами і зобов’язувався розрвати військовий союз з кримським ханом. У зв’язку з нападом Польщі на Україну в травні 1652 р. Хмельницький анулював Білоцерківський договір^[24-26]

Біографічна довідка – архівна довідка, що містить біографічні дані про особу^[33, 189].

Біографічний довідник – довідник, що містить відомості про життя і діяльність будь-яких осіб.

Біографічний запит – запит біографічних даних, який потребує архівного пошуку^[33, 189].

Біологічна деструкція –руйнування матеріальної основи документа під впливом біологічних факторів [33, 189].

Біостійкість матеріальної основи документа – властивість матеріальної основи документа протистояти впливу біологічних факторів (біодеструкторів) [33, 190].

Бібліографічний посібник – посібник, що містить біографічні відомості про певний особу чи осіб, а також бібліографічну інформацію про їх твори та літературу про них.

Біографістика – наукова дисципліна, яка вивчає теорію, методологію, методику, історіографію, практику та термінологічний апарат історико-біографічних досліджень, джерелознавчі проблеми біографії та різноманітні види біографічної продукції.

Блокада (від англ. blockade) – військова, економічна або політична ізоляція. Військова Б. – ізолювання (за допомогою військових сил) міста, фортеці, укріпленого району противника, частини або всієї території ворожої держави (на суходолі, в морі, повітрі; змішана) для припинення зв'язків ворога із зовнішнім світом з наступним його знищенням або примусом до складання зброї. Економічна, політична блокади – система економічних, фінансових, юридичних, політичних заходів, спрямованих на економічну й політичну ізоляцію якоїсь держави від зовнішнього світу [19, 38].

Бланк документа – стандартний аркуш з попередньо відтвореною на ньому постійною інформацією реквізитів і місцем, відведеним для внесення змінної інформації.

Бланк службового документа – уніфікована форма службового документа з надрукованою постійною інформацією реквізитів і наявним місцем для фіксування їх змінної інформації [33, 190].

Бобіна – катушка для намотування кіноплівки або магнітної стрічки.

Бойкот – повна або часткова відмова від підтримки стосунків з особами, організаціями чи державами, щоб примусити їх задовольнити якісь економічні або політичні вимоги. Назва походить від прізвища управителя маєтку Ч. К. Бойкота, щодо якого вперше у 1880 р. Ірландськими орендаторами було застосовано такий захід. Поняття “Б.” вживається також на позначення відмови від виконання певних функцій або користування якимись правами чи чиймись послугами з такою самою метою; припинення стосунків з конкретною особою на знак протесту [19, 38].

Боксове зберігання документів – зберігання документів в ізольованих сховищах (боксах).

Бонапартизм – одна з форм диктатури буржуазії, яка спирається на армію, реакція на прогресивні перетворення в суспільстві в умовах революції. Виник у роки Французької буржуазної революції XVIII ст., коли до влади прийшов Наполеон Бонапарт. Після революції 1848-1849 рр. у Франції знову була встановлена диктатура Луї Бонапарта (Наполеона III, 1852 р.). Б. – характерне явище для багатьох країн Європи XIX ст., напр. Німеччини, коли при владі був канцлер О. фон Бісмарк [19, 38].

Бояри – (від старосл. бой воїн, великий або тюрк, бояр – багатий, знатний) – верхівка панівного класу феодального суспільства в Київській Русі, Росії, Молдавії та Румунії . Термін “боярин” спочатку вживався лише стосовно багатих і знатних служивих людей; з часом став позначати, крім служивої знаті, членів дружини й місцеву неслуживу знать. Уже в XI ст. Б. диференціювалися на “великих” та “менших”. Консолідація боярства та зростання його економічної могутності в X–XIII ст. супроводжувалися значними грошовими накопиченнями. Суспільний вплив Б. зумовлювався також існуванням у них дружин, що склалися із воїнів та слуг–отроків.

Економічна могутність і високе суспільне становище сприяли активним виступам Б. проти князівської влади в Новгороді наприк. XI – на поч. XII ст., в Ростовсько-Суздальському та Галицько-Волинському князівствах у другій пол. XII ст., що було виявом внутрішньокласового антагонізму, який загострювався мірою становлення боярства як класу-стану. В Росії під час правління Івана IV була підірвана політична роль боярства, а на поч. XVIII ст. Петро I остаточно ліквідував цей інститут. Після захоплення українських земель литовськими та польськими феодалами в другій пол. XIV ст. деякі великі Б. перейшли на бік завойовників, а інші отримали князівський титул. Середні Б. перетворилися на військових слуг, урядовців, а також дістали шляхетські привілеї та землі в дарунок. Так у

XV-XVI ст. боярство втратило своє привілейоване становище. В Румунії клас феодалів (з XIII-XIV ст.) було ліквідовано лише в 1945 р. внаслідок аграрної реформи [19, 38-39].

Братства – громадські організації українських і білоруських міщан в кінці XVI – XVII ст.; створені для захисту становища, національно-релігійних інтересів та культурних традицій. Боролися проти експансії католицизму. За структурою нагадували міські цехи; мали статuti, в яких передбачалося прийняття присяги, виборність старшини, регулярне проведення зборів. Б. засновували друкарні, братські школи. Відомі львівське Успенська Б. (засноване 1585 р. Ю. Роголицем), Київське Богоявленське Б. (засноване 1516 р. І. Борецьким), Луцьке Чеснохрестське Б. (засноване 1617 р. Т. Земкою) [24, 34].

Братство тарасівців – таємна, підпільна організація, створена харківськими студентами під керівництвом Івана Липи –шанувальниками творчості Великого Кобзаря – і названа в честь Т. Шевченка. Члени організації (І. Липа, І. Самійленко, брати М. і Ю. Міхновські, М. Байздренко, О. Черняхівський, Б. Грінченко, М. Вороний, В. Боровик) зобов'язувалися бути справжніми українцями – дбати, щоб українська мова запанувала скрізь: у родині, в громадських стосунках, навіть у міжнародних відносинах; закликали виховувати дітей по-українськи, підносити справи української школи, захищати права українського народу. “Тарасівці” були прихильниками рішучих дій проти самодержавства та прибічниками наполегливої праці на ниві національного відродження. Їхні ідеї поширювалися по всій Україні. “Тарасівські” гуртки виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові та інших містах. “Братство тарасівців” розробило свій статут, у якому висловлювалися вимоги цілковитої автономії для всіх народів Росії, програма національного визволення українців, федеративної перебудови держав, до складу яких входили українські землі; українська молодь закликала до боротьби за національну волю. У 1898 р. організація була розгромлена царською охрункою [24, 26].

Брестський договір РСФФР з державами Четвертого союзу 3. 03. 1918 р. – договір про припинення між ними війни та про принципи вирішення долі західних провінцій Росії. РСФФР зобов'язувалася визнати право українського народу на самовизначення, законність Центральної Ради на території України і мирного договору держав австро-німецького блоку з Україною (9.02.1918 р.), укласти з останньою мир, негайно вивести з її території формування Червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію і пропаганду проти уряду і громадянських установ УНР. З російського боку договір був анульований постановою ВЦВК РСФФР від 13 листопада 1918 р. у зв'язку з капітуляцією Німеччини [24, 26].

Брестський мирний договір УНР з державами Четвертого союзу – договір, підписаний 9 лютого 1918 року, перший міжнародно-правовий документ, який визначав міжнародний статус України та її західні кордони. Зокрема Підляшшя та Холмщина відходили до УНР, М.В. Яцок, Л.М. Жванко, О.Л. Рябенко, Г.Г. Фесенко Галичина та Буковина з наданням українцям автономії – до Австро-Угорщини. УНР, в свою чергу, зобов'язувалась забезпечувати права національних меншин. Однак Австро-Угорщина анулювала цей договір. Після капітуляції Німеччини (1918 р.) та анулювання Росією Брестського договору з нею Україна як суверенна держава втратила міжнародне визнання і протягом 1919-1920 рр. її землі були поділені між Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією [24, 26].

Бронзовий вік – історичний період, пов'язаний з поширенням знарядь праці і зброї з бронзи (сплаву олова і міді). На території України тривав близько тисячі років XIX–VIII ст. до н. е. За Б.в. відбулося відокремлення ремесла від скотарства і землеробства. Передувал залізнаму віку [24, 34].

Брошура – друковане видання обсягом від 5 до 48 сторінок, яке містить оперативну інформацію.

Буддизм – одна з трьох світових релігій, поряд із християнством та ісламом, що виникла в Індії в серед. І тис. до н. е. Засновником Б. вважають Сіддхартху Гаутаму, який пізніше отримав ім'я Будди (Будда з санскриту – просвітлений вищими знаннями). За легендою, Будда після нескінченних перероджень з'явився на землю, щоб вказати людям шлях до спасіння. Народився він незвичайним способом – вийшов із боку матері. Батько оточив його розкішшю, намагався вберегти від негативних впливів життя. Проте якось

Сіддхартха таки побачив з вікна колісничі хворого, немічного старця, похоронну процесію та аскета, що поринув у думи.

Після цього Сіддхартха залишив оселю і вирушив мандрувати. Одного разу йому явилась істина і він став Буддою. Суть Б. він окреслив у першій своїй проповіді, в якій стисло виклав своє вчення про чотири “святі істини”: 1) жити – означає страждати; 2) причина страждань – бажання; 3) щоб звільнитися від страждань, треба позбутися бажань; 4) шлях позбавлення бажань – дотримуватися вчення Буддизму. Б. сукупністю відносин між матеріальною й духовною сферами за визначальної ролі матеріальної, точніше кажучи, спосіб взаємозв'язків між усіма сторонами цілого. Б. с. в будь-який момент і в будь-якій точці надає визначеності людська практика. Саме вона і є тією конкретною мірою олюднення світу, яка визначає межі людського буття, становить суперечливий рух загального і безпосередньо дійсного [19, 39-40].

Будинки-музеї – це поширений вид ансамблево-меморіальних музеїв, споріднених із музеями-садибами. Основна відмінність названих видів полягає в тому, що садиба охоплює прилеглу територію (освоєну, окультурену, природну) і належить зазвичай до сільських територій. Натомість, будинок-музей тяжіє до міського ландшафту й переважно обмежується архітектурним ансамблем споруди [1, 16].

Буклет – листове видання у вигляді одного аркуша друкованого матеріалу, свальцованого будь-яким способом у два чи більше згинів.

Булава – 1) старовинна дерев'яна або металева холодна зброя у формі у формі кам'яної, пізніше металевої голови на держаку завдовжки 0,5-0,8 м2, палиці з кулею-голівкою або у формі восьмигранника, шестигранника, груші тощо; вживалася як символ військової влади правителів стародавніх Єгипту і Месопотамії, країн Сходу, Західної Європи, використовувалась на Русі; 2) один із козацьких клейнодів (у реєстровому козацькому війську), оздоблений гербом, прикрашений прізвищем або вензелем власника, – символів найвищої гетьманської влади, яку врочисто вручали кожному новообраному гетьману; козацьких отаманів в Україні XVI-XVIII ст., а також турецьких папів [24, 35;26].

Булла – спочатку металева куля, потім округла металева підвісна печатка, якою скріплялися папські, імперські та королівські акти, далі назва самих грамот, постанов або розпоряджень, послань та звернень римського, скріплені круглою печаткою; папські, імператорські або королівські укази. Від XI ст. Б. Стали називати лише найважливіші розпорядження і послання римських пап. “Золота булла” імператора Карла IV (1356 р.) названа так через золоту капсулу, до якої поміщено печатку. До Б. із звичайним текстом привішувалася печатка на жовтих і червоних шовкових шнурках, із відлученням або попередженням – на сірому конопляному шнурку. На папській печатці на аверсі було зображено апостола Петра і Павла, на реверсі – ім'я правлячого на той час папи [8, 440].

Бунчужений – одна з посад у козацькому самоврядуванні: відповідальний за охорону за охорону гетьманського бунчука, головним чином видав військовими та посольськими справами, виконував адміністративні та судові доручення [24, 35].

Бунчук – а) довгий держак з кулею або вістрям на верхньому кінці, прикрашеному китицями чи волоссям з кінського хвоста. Відзнака та один з атрибутів влади отамана чи гетьмана в Україні та Польщі. Предмети, схожі на Б., були у вжитку багатьох давніх племен і народів.; б) у військових оркестрах – прикраса або шумовий інструмент (з двіночками) що допомагає віддавати чіткий ритм музики та крок строю [24, 35].

Бургграф – призначення сенйором з числа міністрелів або васалів посадова особа з адміністративною, військовою і судовою владою. З розвитком міського самоврядування Б. Перетворилися на комендантів, лише Б. У Нюрнберзі, Магдебурзі та ще кількох містах зберегли свою владу, трансформувавшись у спадкових імперських князів [8,440].

Буття історичне – а) категорія історичного пізнання, яка незалежно від свідомості відбиває реальний світ; б) сукупність існування фактів, подій, явищ історичного процесу.

Бюлетень – періодичне або продовжуване видання, яке випускається оперативно, містить стислі офіційні матеріали з питань, що входять до кола ведення організації, що їх випускає.

Бюргерство (від німец. Burger – городянин) – у широкому розумінні: всі жителі західноєвропейських середньовічних міст, які були членами міської громади та міського патриціату. Б. у вузькому розумінні – середній прошарок середньовічного міста, що охоплював переважно самостійних ремісників, об'єднаних у цехи, та купців. Б. виникло з феодално-залежних селян та ремісників, які, уникаючи надмірних податків, переселялися в міста. Формування Б. припадає на час визвольної боротьби мас проти феодалів-сеньйорів (XI-XIII ст.). Для захисту своїх прав ремісники об'єднувалися в цехи, купці – в гільдії (див. Гільдія). У XVI-XVIII ст. із заможної частини Б. формується буржуазія, зубожілі поповнюють міське плебейство. На українських землях у цей період ремісників та купців називали міщанами.

На ранніх етапах розвитку міста (до XV ст.) громада вільно приймала бажуючих до складу Б., допомагаючи цим феодално залежним селянам здобути особисту свободу. Б. підтримувало королівську владу в її боротьбі проти заможних феодалів. З виникненням монархії, бере участь в управлінні державою. Воно сприяє розвитку товарно-грошових відносин, готує ґрунт для виникнення гуманістичного руху за доби Відродження, створює свою культуру. У XVI-XVIII ст. Б. бере активну участь у формуванні капіталістичних методів виробництва та буржуазії [19, 43].

Бюрократизм (в пер. з франц. – “бюро”, “канцелярія” та грецьк. – “сила”, “влада”, “панування”) – система врядування, яка спирається на розгалужену та ієрархічну (підпорядковану єдиному началу згори донизу) структуру чиновницького апарату; зволікання, тяганина, зневажливе ставлення чиновників до суті справи під виглядом або заради дотримання формальності [19, 43].

В

Валуєвський циркуляр – таємне розпорядження, видане 1863 р. міністром внутрішніх справ Росії П. Валувєвим, згідно з яким заборонялося друкувати науково-популярну й релігійну літературу (крім наукових і художніх творів) українською мовою. Поява Валувєвського циркуляру – це реагування царського уряду на зростання національної свідомості серед української інтелігенції, згуртованої у громадах, поширення визвольних ідей в українському суспільстві. Після Валувєвського циркуляру кількість книг, що видавалася в імперії, українською мовою, різко скоротилася: у 1864 р. вийшло 12 назв, у 1865 – п'ять, у 1867-1869 – по дві на рік. Валувєвський циркуляр 1863 р. – не єдиний захід щодо цілковитої ліквідації української мови і української літератури. Всього було 22 заборони, серед них – заборона книгодрукування в 1720 р. і викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії (1753 р.); вилучення Синодом українських букварів 1769 р.; закриття українських шкіл при полках після знищення Запорозької Січ в 1775 р.; закриття недільних шкіл у 1862 р.; Емський указ 1876 р. про заборону друкування і ввезення українських книг із-за кордону; указ Сенату 1908 р. про шкідливість культурно-освітньої діяльності в Україні [24-26].

Вальвассори (від латин. vassus vassorum – васал васалів) – у Франції вєсали лицарі, які отримували невеликий феодал з правом суду на його території. З XI ст. в Італії В. Стали називати бенефіціаріїв великих феодалів, які розгорнули проти своїх сеньйорів збройну боротьбу, намагаючись перетворити бенефіції у феоди. Імператор Конрад II у 1037 р. Підтвердив спадкові права. В. З XI ст. переселяючись у міста, В. в італійських землях злилися з основною масою грандів [8, 440].

Вандалізм (від назви германського племені, що в 455 р. захопило Рим і завдало місту величезних руйнувань) – безглузде, варварське знищення культурних і матеріальних цінностей.

Варвари (в пер. з грецьк. – “іноземці”) – 1) назва, яку стародавні греки і римляни давали сусіднім з ними народам і племенам (зокрема слов'янським, але в першу чергу германським), які не володіли грецькою і латинню, тому власна мова іноземців сприймалася як нерозбірливе бубоніння “бар-бар”; спочатку це була нейтральна назва чужинця, яка з часом набрала негативного звучання: варвар – представник іншої, нижчої від грецької, цивілізації; 2) переносно: жорстокі, грубі, некультурні люди, руйнівники культурних цінностей [24-25].

Варіанти тексту документа – два або більше текстів документа, що відрізняються деталями, але не змінюють основного змісту документа.

Варіантність документної інформації – повторюваність документної інформації, що характеризується несуттєвими розбіжностями.

Варяги – давньоруська назва норманів (здебільшого шведів), які у VIII – першій половині XI ст. з метою військової здобичі та торгівлі (зокрема рабами) освоювали водні шляхи Східної Європи (шлях «із варягів у греки» та ін.). Участь варягів у створенні Київської Русі та управління нею в IX-X ст. стала підставою норманської теорії походження Русі. Членів скандинавських дружин, які у VIII-IX ст. здійснювали далекі морські (та річкові, вглиб континенту) походи у Західній Європі називали норманами (північними людьми), а ще вікінгами (людьми заток) і вважали їх скандинавськими розбійниками та завойовниками, хоча їхні походи часто мали торговий або колонізаційний характер [24-25].

Васалітет (з латин. vassalite – “слуга”) – система відносин в середні віки в Західній Європі особистої залежності одних феодалів-васалів від інших (сеньйорів). На цій основі вибудовувалася феодална ієрархія. На своєрідних заходах – васальній залежності – Україна уклала військово-політичний союз з Московією 1654 р. (Переяславська угода, “Березневі статті” Б. Хмельницького). Богдан Хмельницький і його соратники широко вірили в те, що союз з Московією 1654 р. – двостороння угода між союзником (Московською державою) і васалом (Україною). Але швидко “Березневі статті” стали порушуватися. Московський цар у 1656 р. порушив домовленості з Україною, зрадивши її, уклавши Віленське перемир’я з Польщею [19, 45].

Веб-(web)-сайт музею – це офіційне представництво музею у глобальній інформаційній мережі Інтернет.

Ведення каталогу – сукупність процесів, що забезпечують функціонування каталогу.

Ведення справи фонду – процес включення до справи фонду документів, що стосуються історії та стану даного архівного фонду [33, 200].

Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. – Друга світова війна, що продовжилася на території Радянського Союзу. Вона почалася 22 червня 1941 р. у надзвичайно складній ситуації віроломного вторгнення німецьких військ на територію СРСР. Через сталінську доктрину – “революційної війни” на терені Європи (на чужій території) – та її складових Червона Армія не була готовою до організованої відсічі ворогові і, зазнаючи великих втрат, змушена була відступати. Однак це була героїчна оборона: воїни відстоювали кожний клаптик рідної землі. У кінці 1941 р. територія України майже повністю була окупована: встановлювався німецький “новий порядок”. Поразка німецьких військ під Москвою, Сталінградом, на Курській дузі, форсування Дніпра – етапні рубежі в розгромі німецько-фашистських військ. Ратний і трудовий подвиг народів СРСР, рух Опору забезпечили корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни, та й Другої світової взагалі.

Почалася масове вигнання ворога з захоплених ним територій. Допомогу діючій армії надавали партизани. Основні наступальні операції: визволення Донбасу, Корсунь-Шевченківська, Кримська, Львівсько-Сандомирська, Ясько-Кишинівська та ін. 28 жовтня 1944 р. було визволено останній населений пункт України в Закарпатті. Бойові дії було перенесено в Центральну та Південно-Східну Європу. 16 квітня-8 травня 1945 р. – період Берлінської операції, а 9 травня – День Перемоги над фашистською Німеччиною [24-26].

Велика хартія вольностей – грамота, підписана 15.06. 1215 р. англійським королем Іоаном Безземельним на вимогу баронів, духовенства і жителів міст. Обмежувала права і владу короля на користь аристократії, надавала привілеї лицарям, купцям, міському населенню. Найважливішою була стаття 39, в якій наголошувалося, що “жодна вільна людина не буде заарештована й ув’язнена чи позбавлена майна, чи оголошена поза законом, чи вигнана... інакше, як згідно із законним вироком рівних та із законом країни”. Згідно з В. х. в. створювалася т. зв. рада 25-ти, яка обиралася лише з баронів і мала право оголосити королю війну в разі невиконання ним умов угоди. “Хартія” має конституційне значення [19, 47].

Велике князівство Литовське – феодална держава, що виникла на початку XIII ст. і проіснувала до 1569 р. на території сучасних Литви, Білорусі та України. Найбільш відомі

князі: Міндовг (середина 30-х – 1263), Гедомін (1316-1341), Ольгерд (1345-1377), Вітовт (1394-1430). У другій половині XIII – на початку XIV ст. В.к.Л. підкорило значну частину українських земель, де встановила панщину та почало закріпачення селян (Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр. та ін.). Внаслідок Люблінської унії 1569 р. В.к.Л. об'єдналося з Польщею в єдину державу – Річ Посполиту [24,37-38;25].

Велике переселення народів – умовна назва сукупності етнічних переміщень у Європі (IV-VII ст.) – германських, слов'янських, сарматських та інших племен на територію Римської імперії (західні історики називають його ще етнічною революцією). Причини масової міграції: зростання чисельності племен, виснаження сільськогосподарських угідь, розклад первіснообщинних і становлення феодалних відносин, тиск з боку сусідів. Безпосереднім поштовхом до В. п. н. стало масове переміщення гунів у серед. IV ст. з Центральної Азії, де вони зазнали поразки від Китаю. В 375 р. гуни розгромили остготів, почали витіснити вестготів. Прагнучи врятуватися від гунів, племена вестготів домовилися з імператором Риму про поселення на Балканському п-ові на правах федератів. У 376 р. кількасот тисяч вестготів перейшли кордон і оселилися на території Римської імперії на південь від Дунаю. У 378 р. вони повстали проти Риму і разом із аланами та гунами розбили римське військо. На поч. V ст. вестготи проникли на територію Італії, а в серпні 410 р. захопили й спустошили Рим, у 418 р. перейшли до Південно-Західної Галлії (Аквітанії), де в 419 р. створили перше на території Римської імперії германське королівство (Тулузьке) зі столицею в м. Толози (нині Тулуза, Франція). Згодом вестготи захопили північно-східну частину Піренейського п-ва. Його північно-західну частину на поч. V ст. захопили германські племена свевів, утворивши Свевське королівство. Вандали, які проживали в басейні річки Одер, також оселилися на Піренеях, але в 429 р. переправилися в Північну Африку, де в 439 р. заснували германське королівство зі столицею в м. Карфагені. Побудувавши піратський флот, вони грабували міста середземноморського узбережжя.

В 455 р. вандали захопили й пограбували Рим, знищивши велику кількість його жителів та унікальні античні пам'ятки. Германські племена англів, саксів і ютів, які жили на півострові Ютландія, у пониззях Ельби та Везера, в серед. V ст. почали переселення в залишену римлянами в 407 р. Британію, утворивши там наприк. VI-VII ст. кілька королівств. У серед. V ст. племена гунів на чолі з Аттілою перекочували з Чорноморських степів на Дунайську рівнину. Об'єднавшись з остготами, вони намагалися захопити Галлію та Італію, однак були розбиті на Каталаунських полях (451 р.). Племена бургундів у 457 р. захопили землі на південному сході сучасної Франції, утворивши ще одне германське королівство зі столицею в м. Ліоні. В 476 р. германський воєначальник Одоакр, який перебував на службі в римлян, скинув останнього імператора Західної Римської імперії Ромула Августула, що знаменувало падіння цієї частини могутньої держави (Східна Римська імперія – Візантія – продовжувала існувати до 1453 р.). У 488 р. остготи вторглися до Італії, а в 493 р. створили на захопленій території (від Центральної Італії до Дунаю) свою державу. В 568 р. до Північної Італії вторглися племена лангобардів (від них походить назва історичної області Італії – Ломбардія), заснувавши королівство зі столицею в м. Павії. Племена франків, які розселилися на території східної Галлії, очоловані Хлодвігом, наприк. V ст. розширили свої територіальні завоювання й утворили королівство, що стало найбільшою з усіх варварських держав.

На завершальному етапі В. п. н. у VI-VII ст. відбувалося переселення різних племен (переважно слов'янських) на території Східної Римської імперії. В 578 р. велика група слов'янських племен, переправившись через Дунай, проникла до Фракії, Македонії, Іллірії, Фессалії, Еллади. Внаслідок нового вторгнення в 589 р. Слов'яни дійшли до Пелопоннесу. Зрештою слов'янські племена оселилися на величезній території від Чорного та Егейського морів до Адріатики. В 30–50-х рр. VI ст. Східній Римській імперії вдалося відвоювати у варварів Північну Африку, Італію й частину Іспанії.

В. п. н. призвело до падіння Римської імперії, занепаду римської культури. Натомість воно сприяло соціальному розвитку самих мігрантів, зумовило створення в їхньому середовищі великих етнічних спільнот. У Західній Європі з'явилися германські держави, чим було закладено основи сучасної політичної та етнічної карти Європи [19, 47-49].

Великий коронний гетьман – командувач польського війська, військовий міністр Польщі.

Великий князь – а) титул князя, що очолював феодальну ієрархію удільних князів у Давній Русі.; б) в XIV–XVI ст. титул феодальних володарів Литви.

“Великий стрибок” – назва особливого курсу Китайської Народної Республіки часів Мао Цзедун. На засіданні Політбюро ЦК Комуністичної партії Китаю у серпні 1958 р. Мао Цзедун проголосив новий політичний курс, який передбачав будівництво соціалізму, “великий стрибок” і створення народних комун. Передбачалося, що протягом 7–10 р. Китай зможе випередити СРСР та США і стати світовою державою. Ставку було зроблено на виснажливу екстенсивну працю багатомільйонного народу, який мав у величезних розмірах збільшити обсяги виробництва. Так, зростання кількісних показників виплавлення металів було забезпечено маленькими кустарними печами, що були побудовані мало не в усіх селянських подвір’ях.

У сільському господарстві розгорнувся всезагальний перехід від кооперативів до народних комун, де усупільнювалося все, навіть предмети домашнього вжитку. “Державі належить усе, крім зубної щітки” – таким був девіз. Селян позбавили особистого господарства. Було запроваджено зрівнялівку у розподілі та безкоштовне харчування. Але незабаром стала відчутною гостра нестача продовольства та інших речей, необхідних для життя-забезпечення. Проголосивши причиною поганих урожаїв птахів і майже винищивши їх, країну довели до екологічного лиха. Знизився життєвий рівень, зросла смертність (вона досягла 30 млн.), повсюдно лютував голод. До 1960 р. “В. с.” поставив економіку країни на межу катастрофи. За таких умов у 1961 р. було прийнято курс на “врегулювання” рівня усього народного господарства.

Основою став принцип простого соціалістичного господарського розрахунку. До 1965 р. ціною неймовірних зусиль наслідки “В. с.” вдалося ліквідувати. Проте у 1966 р. Мао Цзедун, проголосивши “велику культурну революцію”, зробив нову спробу повернутися до радикальної політики, реалізувати ідеї “казарменого комунізму”. Термін “В. с.” часто використовується для позначення авантюрного намагання прискореними темпами кількісного зростання розв’язати ту чи ту масштабну проблему ^[19, 49].

Великий текст історика – один з можливих рівнів побудови об’єкта історіографічного дослідження з наявних залишків (продуктів) досліджуваного історіографом фрагмента минулої дійсності – поряд з конкретним текстом, що має відношення до наукового чи будь-якого іншого освоєння суспільством свого минулого, та різними формами і рівнями історичного дискурсу (школа, течія, напрямок тощо) і соціокультурного контексту як метадискурса по відношенню до історичного.

Великий текст можна розуміти як сукупність створених істориком текстів (не тільки власне історичних), його письмову спадщину, але таке розуміння не несе суттєвого теоретичного навантаження, не несе на матеріалі цієї сукупності залишків минулого іншої історіографічної проблеми, крім прикладної проблеми визначення складу такого корпусу текстів, розшуку текстів та їх упорядкування. Саме термін “корпус текстів” доцільніше застосовувати до сукупності письмових продуктів діяльності історика (нехай навіть тим самим не відрізняючи її від будь-якої іншої сукупності текстів, виділеної за іншими критеріями, що також може бути названо корпусом); уже на її основі історіограф може конструювати специфічний об’єкт дослідження – великий текст того чи іншого історика.

У цьому ракурсі поняття “великий текст” можна визначити як “письмову форму” існування особистості історика, втілення її на письмі одночасно як суб’єкта історичного пізнання, суб’єкта інших форм життєвої активності та об’єкта саморефлексії як однієї з форм цієї активності. Визначене в такий спосіб поняття “великий текст”, з одного боку, підкреслює єдність письмових форм діяльності історика і, з іншого боку, акцентує увагу на проблемі співвідношення письма і “життя”, позаписьмового світу, окреслює вже не просто деяку сукупність джерел історіографічного дослідження, а поле для аналізу особистісного фактора в історіографічному процесі.

Дійсно, великий текст історика може бути названий одним із рівнів самоорганізації історіописання–письма як цілого, автономного по відношенню до позаписьмової дійсності (принаймні, як до описуваного, а не контексту породження опису). Тексти, письмо є

моделювання автором, а також істориком певних можливих світів, місце прояву його влади над дійсністю (усвідомлюваної чи неусвідомлюваної); пізнання шляхів такого моделювання та факторів, що впливають на нього, має істотно значення для саморефлексії історичної науки. Порівняно з таким аналізом цієї проблеми, як конкретний текст і історико-культурний контекст великий текст надає істотно більші можливості для дослідження її особистісного виміру, відмежовуючи останнє і від одиночного акту соціальної комунікації, і від знеособленого соціокультурного цілого.

Причому “особистісний вимір” може і не зводитися лише до аналізу системи поглядів історика як статичного цілого чи в її еволюції. У принципі можлива постановка питання про співвіднесеність схем опису, письмової рефлексії, що історик, в тій чи іншій мірі несвідомо, схильний накладати на минуле з його життєвим досвідом чи, точніше, властивими історичу схемами сприйняття цього досвіду; іншими словами, про наявність певних прихованих структур, символічних чи сюжетних паралелізмів, спільних, наприклад, для “самоописів” історика (щоденників, мемуарів і т. п.) і описів минулого, що йому належать. (Єдиний відомий нам в українській історіографії приклад такої постановки питання – книга В. В. Ващенко “Неврастения: непрочитані історії”, де за допомогою деконструктивістських стратегій інтерпретуються автобіографічні та історичні тексти М. С. Грушевського). Йдучи цим шляхом до логічної межі, можна було б припустити, що історик усе життя відтворює лише одну нарративно-символічну структуру, що поступово змінюється з часом, і пише лише один – свій “великий текст”^[20, 13-15].

Великі географічні відкриття – доба відкриттів європейськими мореплавцями невідомих раніше морів та океанів, островів і континентів, здійснення першої навколосвітньої морської подорожі, колонізації заморських територій (кінець XV– серед. XVII ст.). Нові географічні відкриття зумовлювалися насамперед бурхливим розвитком продуктивних сил, прагненням європейців задовольнити зрослі потреби в дорогі цінних металах і прянощах, відповідно, пошуками морських шляхів до Китаю та Індії. В. г. в. стали можливими завдяки значному прогресу в розвитку науки й техніки.

Португальці, які ще в першій пол. XV ст. організовували морські експедиції вздовж африканського узбережжя, у 1471 р. досягай Гвінеї, в 1473 р. перетнули екватор і в 1484 р. допливли до Конго. У 1486–1487 рр. експедиція на чолі з Бартоломеу Діашем досягла півдня Африки. Мис, який обігнув Діаш, португальський король звелів назвати Мисом Доброї Надії, сподіваючись, що це шлях до Індії.

У той час, як португальці шукали східний шлях до Індії, Христофор Колумб вирішив знайти його на заході. 3.08.1492 р. експедиція на чолі з Колумбом, підтримувана іспанськими королем Фердинандом і королевою Ізабеллою, вирушила з іспанського порту Палос. 12 жовтня Колумб досяг Американського континенту (одного з групи Багамських о-вів, пізніше названого Сан-Сальвадор), помилково вважаючи його Азією. Тоді ж були відкриті о-ви Куба, Гаїті та ін. Згодом Колумб здійснив ще три подорожі до Америки (1493-1496, 1498-1500, 1502-1504 рр.), під час яких було відкрито частину малих Антільських о-вів, Пуерто-Ріко, Ямаїку, Тринідад та ін.

Відкриття Колумбом Америки (останнім часом історики вживають замість терміна “відкриття Америки” також термін “зустріч культур”) змусило португальців активізувати пошуки східного шляху до Індії. Влітку 1497 р. з Лісабона вирушила нова експедиція, очолювана Васко да Гамою. Обігнувши Африканський континент з півдня, він спрямував кораблі вздовж східного узбережжя Африки, дістався Мозамбіку, а 20.05.1498 р. досяг індійського міста Калікут (нині Калькутта). Так було відкрито морський шлях до Індії. Продовжуючи морські експедиції, португальці в 1500 р. відкрили узбережжя Бразилії, у 1516 р. досягай берегів Китаю, а в 1542 р. – Японії.

В Іспанії після смерті Колумба (1506 р.) тривали морські експедиції. Америго Веспуччі висунув гіпотезу, що Колумб відкрив не Індію, а новий континент, який і було названо іменем Веспуччі (Америка). Прагнучи прокласти західний шлях до Азіатського континенту, експедиція іспанців на чолі з Фернаном Магелланом у 1519-1522 рр. здійснила першу навколосвітню морську подорож (з Іспанії через Атлантичний океан до південного краю Америки, далі через Тихий океан до Філіппінських о-вів), яка підтвердила гіпотезу Веспуччі, а також стала одним із доказів, що Земля має форму кулі. У XVI – першій пол.

XVII ст. іспанці проникли на території центрально- і південноамериканських держав (майя, ацтеків, інків). Шукаючи багатства, вони здійснювали важливі географічні відкриття. У тихоокеанських експедицій іспанці відкрили Соломонові о-ви (1568 р.), Південну Полінезію (1595 р.), Меланезію (1605 р.).

У 1497-498 рр. англійські мореплавці досягли північно-східного узбережжя Північної Америки, відкривши о-ви Ньюфаундленд і Лабрадор. Вони заснували колонію на узбережжі Північної Америки, захопили Гвіану, Бермудські острови, Ямайку, частину Англійських островів. У 1535 р. французький мореплавець Жак Картьє висадився на північних землях Американського континенту, названих Новою Францією (узбережжя сучасної Канади). Наприк. XVI – на поч. XVII ст. на шлях нових колоніальних загарбань стала Голландія. Голландці оселилися на островах Малайського архіпелагу, відкрили західне і східне узбережжя Австралії, Нову Зеландію, острови Фіджі й Тонго. В. г. в. мали епохальне значення для розвитку Європи: виникли економічні Зв'язки між найвіддаленішими континентами, відбулося переміщення торгових шляхів і центрів, почалося формування світового ринку, відбулася т. зв. революція цін, виникла колоніальна система [19, 49-51].

Великодержавний шовінізм – ідеологія і політика пануючих націй у багатонаціональних державах, спрямовані на пригнічення і поневолення інших націй. Великодержавний шовінізм виявляється: а) у політиці неоколоніалізму; б) в насадженні розриву між народами; в) цькуванні пригноблених націй; г) у расизмі [24-25].

Великоформатний документ – писемний або графічний документ, формат якого потребує для зберігання нестандартних стелажів та іншого обладнання (іноді – спеціальних архівосховищ) [31, 201].

Венеці – давнє слов'янське етноплемінне об'єднання. Як вони самі себе називали, сказати важко. Таку назву одержали на початку нашої ери від інших народів, ми ж про це узнали із творів римських та німецьких вчених. Займали венеці територію між Прип'яттю – Віслою та середньою Наддністрянщиною. На початку нової ери освоїли Наддністрянщину і утворили у III-V ст. міцне військово-політичне об'єднання. В умовах протистояння готам це об'єднання переросло в перше слов'янське протидержавне утворення – дулібський племінний союз [24-25].

Вернісаж – (від франц. vernissage, буквально – лакування) урочисте відкриття експозиції або виставк [1, 17].

Вертикальне зберігання документів спосіб зберігання документів, при якому площини обкладинок справ, кришок мікротек, конвертів з фотодокументами, коробок з фонодокументами, касет з відеодокументами перпендикулярні площині полиць; порівн. горизонтальне зберігання документів [33, 202].

Верховна рада України – єдиний орган законодавчої влади, парламент, до виключного відання якого належить прийняття законів. Загальнонаціональний виборний колегіальний орган державної влади. До складу входять 450 депутатів, обраних шляхом прямих виборів на 5 роки по одномандатному округу за пропорційною системою. Вони працюють на постійній основі. Повноваження: законодавчі (внесення змін до Конституції, прийняття законів), бюджетно-фінансові (затвердження Державного бюджету, контроль за його виконанням, встановлення податків), контрольні (формування парламентської більшості, висування кандидатури прем'єр-міністра, формування уряду, здійснення парламентського контролю за його діяльністю та інших установ), кадрові. Працює сесією, сесії проводяться у формі пленарних засідань та засідань комітетів. Очолює роботу Верховної Ради Голова [24-25].

Вето (від латин. veto – забороняю) – право глави держави (монарха або президента республіки) заборонити або припинити введення в дію законопроекту, прийнятого законодавчим органом. В Стародавньому Римі право В. належало народним трибунам, які могли застосувати його щодо актів, які видавали римські консули. В Польщі XVII-XVIII ст. цим терміном з епітетом liberum (liberum veto – вільне вето) визначалося право кожного члена сейму накладати заборону на будь-який законодавчий акт

В. буває абсолютне (безумовне) і умовне (обмежене, суспензивне). Абсолютне В. означає, що глава держави має право відмовити в затвердженні ухваленого парламентом

законно-проекту безумовно; умовне В. – також право глави держави відмовити в затвердженні законопроекту, однак за відповідних умов (напр., після повторного ухвалення парламентом або кваліфікованою більшістю голосів) законопроект набуває чинності [19, 51].

Ветхий документ – документ, матеріальна основа якого частково або повністю зношена, пошкоджена чи зруйнована і подальше користування ним може призвести до його загибелі [33, 203].

Вживання скорочень:

ім. – ім'я
і т. п. – і тому подібне
та ін. – та інше
див. – дивись
порівн. – порівняй
напр. – наприклад
в. – вік
вв. – віка
ст. – століття
р. – рік
рр. – роки
т. – том
н. ст. – новий стиль
ст.ст. – старий стиль
н.е. – нашої ери
м. – місто
обл. – область
р. – ріка
оз. – озеро
гр. – громадянин
стор. – сторінка
акад. – академік
доц. – доцент
проф. – професор
з.д. – залізна дорога

Взірець – як термін з 1930-х років використовується в культурології для позначення системи цінностей. Як культурні взірці розглядаються матеріальні предмети, правові та буденні нормативи поведінки людей, жанри та стилі художньої творчості, форми економічних, політичних і релігійних відносин тощо. На рівні буденної практики культурні взірці є стереотипною схемою поведінки людей, що дозволяють їм діяти у звичному середовищі без надмірних зусиль з їхнього боку. Взірці культури цього рівня, вичерпавши свій ресурс, доволі швидко зникають із пам'яті суспільства.

На вищих рівнях культурної активності, у сфері зародження нових форм і стилістичних цінностей філософського, релігійного та художнього характеру виникають особливі, унікальні взірці культури, що перетворюються на універсальні, фундаментальні еталони, на основі яких у подальшому оновлюється і розвивається культура.

До наукознавства поняття взірця як одного із компонентів дисциплінарної матриці було введено Т. Куном. На його думку, взірцями є загальноприйняті у даному науковому співтоваристві засоби вирішення дослідницьких завдань. Певні символічні узагальнення полегшують пошук аналогій і, таким чином, формують здатність встановлювати зв'язки між різними ситуаціями та об'єктами, дозволяють моделювати нові “задачі-головоломки”.

Результатом роботи із взірцями є “неявне знання”, що має такі характеристики: воно передається під час навчання; завдяки численним перевіркам визнається найефективнішим серед усіх варіантів, що мали місце впродовж історичного розвитку середовища, яке оточує групу; і, нарешті, воно змінюється як під час подальшого навчання, так і через невідповідність середовищу [20, 15-16].

Вибори – форма здійснення виборчого права. Процес, внаслідок якого певна спільність людей (громадяни держави, жителі міста, району, села, члени партії, профспілки

тощо) шляхом голосування формує державний орган, керівний орган партії, громадської організації, обирає депутатів, суддів. В. були відомі вже за часів первіснообщинного ладу, де на загальних зборах роду чи племені обиралися старшини та вожді. З часом голосів виборців. Класичним прикладом цієї системи є В. с. Німеччини [19, 51]. У сучасному розумінні вибори – демократичний спосіб формування та функціонування органів державної влади, уособлення представницької демократії. Вибори – це масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур щодо формування керівних органів у державі. Практично розрізняються три виборчі системи: мажоритарна, згідно якої перемагає той кандидат (кандидати), який (які) отримав (отримали) встановлений законом більший відсоток голосів у парламенті, ніж фактично голосів виборців, що взяли участь у голосуванні; пропорційна – вибори депутатів за партійними списками; пропорційно-мажоритарна (змішана) – вибори однієї половини депутатів парламенту за мажоритарною системою, а іншої – за пропорційною.

Виблювання паперу – знебарвлення паперу за допомогою хімічних засобів під час реставрації документів [33, 203].

Вибірне поширення інформації (ВПІ) – поширення інформації, що з'явилася в інформаційно-пошуковій системі, відповідно з постійними інформаційними запитами споживачів інформації.

Вибірче право – 1. Сукупність правових норм, що регулюють порядок виборів до представницьких органів держави. 2. Право громадян обирати (активне В.п.) і бути обраними (пасивне В. п.) до представницьких органів. У демократичних країнах принципи В. п. закріплено в конституціях, якими визнано, що вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого В. п. шляхом таємного голосування.

Принцип загальності виборів означає, що всі громадяни, які на день виборів досягли певного віку, мають право голосу. Цього права позбавляються лише ті, кого в судовому порядку визнано недієздатними. У більшості держав, зокрема і в Україні, віковий ценз становить 18 років. Ценз осілості передбачає надання громадянам права голосу лише за умови їх постійного проживання у країні або на її території протягом певного строку.

Пряме В. п. означає, що громадяни, які беруть участь у виборах, віддають свої голоси безпосередньо “за” чи “проти” кандидата на виборчу посаду. Проводяться і непрямі (багатоступеневі) вибори, їх призначають, напр., для обрання президента США. Непрямими двоступеневими виборами у деяких країнах обираються верхні палати парламентів. У Китаї – Всекитайські збори народних представників (парламент) обираються триступеневими виборами. Принцип таємності голосування передбачає недопущення будь-якого нагляду і контролю за волевиявленням виборців. У первісних демократіях вибори проводилися відкрито (піднесенням руки, вигуком тощо). Форми таємного голосування у давнину: опускання в амфору камінців різного кольору (світлий “за”, темний “проти”), написання на черепках імені кандидата, за якого подається голос тощо. У сучасному світі таємне голосування здійснюється опусканням в урну бюлетенів. Останнім часом набуває поширення голосування за допомогою спеціальних комп'ютерних систем. Рівність В. п. означає, що кожний із виборців має однакову кількість голосів (один виборець – один голос) [19, 53].

“Вивід прав України” – історичний документ, який є політичним меморіалом гетьмана Пилипа Орлика, написаний у 1712 р. і присвячений охороні національно-державних прав українського народу. На основі великої кількості фактів П. Орлик показує, що Україна з часів Б. Хмельницького є вільним, незалежним князівством, стани якого вільно обирали гетьманів згідно своїм уподобанням, але сусідні держави Московія, Польща) часто з цим не рахувалися і робили все, щоб Україна була залежною від них. Орлик цей документ писав для європейських держав, показуючи їм особливість української історії, зокрема її політичного влаштування, відмінність його від московської самодержавно-деспотичної системи і від польської монархії [24-26].

Вид документа – класифікаційний ряд документів, побудований за будь-якою їхньою ознакою.

Вид кінодокумента – класифікаційне поняття, що визначається монтажно-композиційною побудовою кіновтвора (фільм, спецвипуск, кіножурнал, кіно-і телесожет).

Вид писемного документа – сукупність писемних документів, об'єднаних всередині певної системи документації спільністю ознак, що характеризують структуру змісту документів залежно від їхнього цільового призначення (наказ, звіт, акт тощо).

Вид фонодокумента – класифікаційне поняття, що визначається системою запису звукової інформації (фонографічна, грамофонна, фотографічна чи оптична, магнітна).

Вид фотодокумента – класифікаційне поняття, що визначається достеменністю носія інформації (негатив/контратип, позитив, слайд, фотоальбом).

Видання документа див. публікація документа.

Видавання документів з архіву в тимчасове користування – форма організації користування архівними документами, що здійснюється за регламентованими правилами передавання документів архівів установам або особам на обмежений час.

Видавництво, видавець – юридична особа (організація або фізична особа), яка здійснює підготовку до видання і випуск документа.

Видання – документ, призначений для поширення в ньому інформації, що пройшла редакційно-видавничу обробку, отриманий друкуванням або тисненням, поліграфічно самостійно оформлений, має вихідні дані [33, 205].

Визвольна війна українського народу 1648-1667 рр. – збройна боротьба проти шляхетської Польщі, зумовлена жорстоким економічним, політичним, соціальним, національним та релігійним гнітом з боку польських феодалів та католицької церкви. Головні рушійні сили – селянство, козацтво, міщанство. Боротьбу, що охопила всю Україну, очолив Б. Хмельницький. Разом з ним виступали народні ватажки К. Бурляй, М. Нестеренко, М. Кривоніс, І. Богун, Д. Нечай, Ф. Джалалій, М. Небаба, С. Кричевський, М. Гладкий, С. Морозенко та ін. На першому етапі війни (січень 1648 – січень 1649 рр.) були розгромлені польсько-шляхетські війська під Жовтими Водами, Корсунем, здобуто перемогу під Пилявцями, здійснено похід у Східну Галичину, до Львова, Замості, визволено Київ.

Другий етап (квітень 1649 – вересень 1651 рр.) розпочався відновленням воєнних дій з боку Польщі. Селянсько-козацьке військо Б. Хмельницького змусило поляків відступити до Збаража. У Зборівській битві полякам завдано нищівного удару, тільки зрада кримського хана змусила Б. Хмельницького припинити воєнні дії і укласти Зборівський договір 1649 р. На початку 1651 р. польсько-шляхетська армія знову вдерлася в Україну. У Берестецькій битві 1651 р. селянсько-козацьке військо через зраду кримського хана зазнало поразку. Цей етап воєнних дій закінчився Білоцерковським договором 1651 р., що погіршало становище України. Важливими подіями третього етапу (весна 1652 – березень 1654 рр.) є Батозька битва 1652 р., в якій козаки розгромили військо М. Каліновського, Жванецька облога 1653 р., Переяславська рада 1654 р., що ухвалила входження України до складу Росії та “Березневі статті” 1654 р., які обумовили статус України. Четвертий етап В.в.у.н. (1654-1667) характеризується продовженням боротьби проти Речі Посполитої після смерті Б.Хмельницького (1657). Ця боротьба закінчилася підписанням між Москвою і Польщею Андрусівського перемир'я 1667 р. [24, 40-41].

Виклик – відповідь – поняття, запроваджені А. Дж. Тойнбі для позначення однієї з визначальних характеристик ритму існування цивілізації. Перебіг цивілізаційних процесів і проходження цивілізацією основних етапів її життєвого кола (виникнення, зростання, злам, деградація, розклад) підлягають законові В.–в., відповідно до якого кожен крок поступу цивілізації постає як адекватна відповідь на виклик довкілля – природного для перших, батьківських цивілізацій; природного та соціального – для наступних.

Ці виклики зумовлені дією найрізноманітніших чинників природно-історичного середовища, серед яких Тойнбі відзначає, зокрема, “стимул” країни із суворими умовами життя, “стимул” нової незайманої землі, “стимул” несподіваного удару з боку зовнішнього ворога, “стимул” несприятливого соціального статусу (напр. рабства). Однак той чи той виклик утворюється, здебільшого, не поодиноким чинником, а комбінацією кількох, тому це не якась єдина сутність, а відношення. При цьому сам Тойнбі схильний тлумачити це відношення не лише як взаємодію неживих сил, на зразок “Інь” і “Ян”, а й як “зіткнення

між двома надлюдськими особистостями” міфологічного чи релігійного типу. Загалом значення виклику як зовнішньої спонуки полягає в тому, щоб перетворити внутрішній творчий імпульс на постійний рушій, що сприяє реалізації потенційно можливих творчих варіацій.

Виклик провокує зростання відповідного суспільства (цивілізації). Брак викликів, надто сприятливі умови, а отже, брак стимулів до зростання розвитку спричиняють зворотний рух. І навпаки, якщо виклик занадто потужний і масштабний, то виключається сама можливість належної відповіді суспільства на нього. Тому адекватна відповідь – як під час генези, так і в ході існування цивілізації – на виклик історичної ситуації, що охоплює комплекс природних і соціальних чинників, зумовлена своєрідним законом “золотої середини”: виклик не повинен бути ні зслабким, оскільки тоді не спричинить достатньо помітної й активної відповіді, ані занадто потужним, бо це може або припинити народження цивілізації, або перетягти шлях її існування на тому чи тому етапі. Піддруктя для адекватної відповіді закладає діяльність творчої меншості, що продукує нові конструктивні ідеї історичних перетворень, відповідних викликіві.

Сама відповідь здійснюється в ході засвоєння, через мімізис цих цілей і втіленням їх у життя пасивнішою більшістю. Зростання цивілізації триває, доки вона спроможна давати адекватні відповіді дедалі новим викликам середовища, а ця спроможність залежить від здатності творчої меншості продукувати запитані ідеї. Втративши цю здатність, меншість із творчої стає панівною, владарюючою завдяки вже не авторитетові, а примусу, матеріальним інструментам влади, передусім – силі зброї.

Таке перетворення панівної еліти зумовлене поступовим погіршенням складу спільноти людей з високими обдаруваннями, досягненнями й моральним авторитетом мірою її трансформації в замкнуту самовідтворювану касту, а також тим, що внутрішнє виродження духовної еліти призводить до переходу влади від людей творчих до владних і авторитетних. Це зумовлює дедалі ширше усвідомлення несправедливості існуючого ладу і “розкол духу”. Творчі люди, втративши провідне становище, втрачають інтерес до цілеспрямованого перетворення суспільної реальності, зосереджують свої духовні потенції поза нею.

На полюсі, протилежному панівній меншості, пасивна більшість перетворюється на “внутрішній пролетаріат” – прошарок людей, не здатних до суспільно корисної діяльності, яким властивий паразитичний спосіб життя і водночас готовність до збурень при невиконанні їхніх вимог “хліба й видовищ”.

За кордонами виникає “пролетаріат зовнішній” – молодші народи, що відстають від надломленої цивілізації за рівнем розвитку. За таких умов стає дедалі важче, а то й неможливо, давати потрібну відповідь. У суспільстві виникають, нагромаджуються і загострюються різні аномалії, що призводить до надлому цивілізації, а в перспективі – до загибелі.

Однак втрата цивілізацією здатності до відповіді на виклики історичної ситуації не є, за Тойнбі, наперед визначеною й остаточною; ця здатність може релаксуватися й за умов надлому та занепаду раціональною політикою правлячого класу, етерифікацією й духовним еднанням шляхом утворення (на основі об’єднання світових культів) вселенської релігії та залучення до неї в контексті майбутньої вєсвітньої цивілізації [19, 53-55].

Виконавський архівний каталог – вид іменного архівного каталогу, що містить вторинну документну інформацію про виконавців художніх творів.

Виконання запити – пошук в архівних документах інформації на певний запит [31, 205].

Використання архівної інформації – застосування архівної інформації для задоволення інформаційних потреб юридичних і фізичних осіб за допомогою архівної інформації [33, 205].

Вилучення документів з Національного архівного фонду – встановлення в процесі повторного проведення експертизи цінності факту помилкового включення документів до НАФ або втрати ними наукової, історико-культурної цінності із зняттям їх з державного обліку і фізичним видаленням з архівосховищ [33, 206].

Вимір історичний – означення явищ, подій, фактів історичного процесу у визначених часі і просторі. Здійснюється на основі принципу історизму та загальнолюдських цінностей, які наголошують на важливості життя людини й існуванні людської цивілізації.

Вимірювання вологості повітря в архівосховищі – визначення вмісту парів води в повітрі за допомогою баротермогігрометра, гігрографа, аспіраційного психрометра та інших приладів [33, 206].

Вимога на видавання одиниць зберігання – форма замовлення, заповнена і підписана користувачем, на видавання йому для користування одиниці зберігання.

Виноска – елемент науково-довідкового апарату документальної публікації у вигляді редакційної ремарки, посилення на використані джерела, перекладу іншомовних слів, фразеологізмів тощо, розміщених внизу сторінки або у кінці тексту і позначені відповідними знаками [33, 206].

Випадковість в історії – питання про співвідношення випадковості й необхідності в історії постає лише з визнанням того, що в історії діють не лише боги, а й люди. Практика античного полісу переконала греків у всеиллі людського розуму, його природній здатності доцільно підпорядковувати вчинки і обов'язково досягати поставленої мети. Водночас визнавалася наявність фатальних сил, які можуть непередбачено деформувати результати дії людей; ці сили непідвладні навіть богам.

Таким чином, необхідність розглядалась як така, що реалізується на рівні індивіда, його свідомої цілеспрямованої дії, а випадковість, зловмисна і фатальна, виявляла себе на надіндивідуальному, недосяжному для людського розуміння рівні.

Для християнської свідомості індивідуальна діяльність – обмежена й випадкова, але є якимсь надлюдським благом – розумна сила, що здатна надати вищого сенсу індивідуальним діям і використати їх для здійснення настанов, що виходять за межі людського осягнення. Засобами одкровення і розчинення в Богові дії людини можуть збігтися з божественним планом, і тоді вона стає творцем історії, святою, зняряддям божественного промислу.

За доби Відродження дії вільного члена міської комуні виявляються раціонально конструктивними на індивідуальному рівні. Випадок тепер постає як фортуна, яку можна “впіймати” і завдяки цьому досягти успіху в своїй діяльності. Всезагальне, надіндивідуальне втрачає надлюдський характер і постає як продукт кооперування індивідуальних зусиль. На відміну від випадковості необхідність у такому світогляді постає передусім як гармонійний досконалий порядок, встановлений людьми шляхом свідомого добровільного відчуження певних особистих прерогатив на користь центрального органу. Особиста ініціатива – шлях до осягнення наданих фортуною випадкових можливостей. Отже, випадковість – це більш або менш сприятливі кон'юнктурні обставини, що однаково доступні членам громадянського суспільства.

Механістична філософія XVII-XVIII ст. знову принципово розводять сфери закономірного й випадкового. Абсолютно позбавлений пристрасності механізм природи протиставляється суспільному життю, де панують пристрасті. Ідеал необхідності – математично зафіксована залежність між кількісними змінними. Індивідні дії окремих суб'єктів, спрямовані в різних напрямках, зіштовхуючись, стають випадковими, хаотичними. Цей стихійний процес і спрямовує до певної вищої мети “невидима рука”, що встановлює “природний порядок”. Втручатися в дії цієї “невидимої руки” зайве і навіть небезпечно, оскільки можна зруйнувати її тонкий механізм. Таким чином, випадковість – сфера корисливих індивідуальних дій, а необхідність – сфера дії “невидимої руки”, що долає обмеженість індивідуальних зусиль і забезпечує загальний позитивний наслідок у суспільному житті. Утверджується погляд, що необхідність є формою вияву загальних історичних процесів, які реалізують загальний план чи особливий сенс історії. Випадковість є передумовою вільної індивідуальної дії, що передбачає вибір варіантів, тобто право не бути абсолютно детермінованою хитрощами світового розуму.

Сучасна західна філософія виходить з існування непередбачених випадковостей на рівні загальноісторичних перспектив – причому і внаслідок дії окремих індивідів технічно складного й небезпечного для життя сучасного суспільства. Досвід сучасної синергетики дає змогу з нових позицій поглянути на характер переломних періодів історичного

розвитку, де діють нелінійні процеси, де ідея випадковості як форми не лише вияву, а й прямого доповнення необхідності набуває нового звучання ^[19, 55-56].

Виробництво, виробництво суспільне – процес, за допомогою якого люди (суспільство), використовуючи речовини й сили природи, суспільні відносини і соціальні ресурси, духовні багатства індивідів та їхні здібності, відтворюють власне і суспільне життя. Це відтворення здійснюється шляхом вироблення необхідних продуктів у вигляді матеріальних засобів виробництва і предметів споживання, нових форм суспільних відносин, духовних продуктів та інформації, нових індивідів та їх суспільних якостей. В. с. існує на всіх щаблях розвитку людського суспільства, властиве всім історичним епохам. Люди, які створюють матеріальні й духовні блага, нові форми суспільних відносин та нових індивідів, неминуче вступають у певні зв'язки і відносини для здійснення спільної діяльності. Ця проблема цікавила мислителів з давніх часів і, зокрема, розвинута в ученнях Гегеля і Канта, гегельянців, неогегельянців, кантіанців, неокантіанців та ін. Вона набуває сучасного оформлення в теорії “абсолютного історизму” (Р. Холдейн, Р. Коллінгвуд), “етико-політичної школи” в історіографії (праця Б. Кроче, В. Віндельбанда, Г. Рік-керта, В. Дільте, А. та М. Веберів, Г. Парсонса та ін.).

У роботі “Протестантська етика і дух капіталізму” М. Вебер блискуче довів, що європейський капіталізм зобов'язаний своєю появою духовним, релігійним та етичним чинникам суспільного життя не меншою мірою, ніж економічним та технічним. На сучасному етапі визначального впливу на розуміння сутності й ролі В. с. в історичному процесі набувають теорії інформаційного суспільства. Визнання провідної історичної ролі особистості й виробництва власного життя тісно пов'язане з аналізом матеріального і духовного життя сучасного людства. Реакцією на абсолютизацію матеріально-виробничого аспекту В. с. і відповідний йому позитивістський еволюціонізм та історизм стали вчення А. Бергсона та А. Дж. Тойнбі про “творчу меншину” суспільства як рушійну силу історичного розвитку. Ще глибшого гуманістичного значення історії та її закономірностям надає екзистенціалізм (Л. Шестов, М. Бердяєв, М. Гайдеггер, М. Бубер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, Г. Марсель, А. Камю та ін.). Урахування всіх чотирьох аспектів В. с. нині покладено в основу науково виваженої і плідної методології періодизації історичного процесу, з'ясування рушійних сил і законів історії, сенсу і перспектив історичного розвитку. Багатоаспектне бачення природи В. с. дає змогу подолати крайнощі вульгарно-економічних та технократичних, об'єктивно- і суб'єктивно-ідеалістичних уявлень про історію ^[19, 56-58].

Висновки – логічне завершення наукової роботи. Вони є підсумком проведеної роботи і подаються як окремі лаконічні положення, що відповідають меті і поставленим завданням. Вони не повинні запозичуватися з опрацьованої літератури, дослівно повторювати положення змісту, основної частини і висновків, зроблених у підрозділах та розділах, а є узагальненням отриманих результатів самостійно проведеного дослідження.

Виставка архівних документів – форма організації користування архівними документами, призначена для публічної демонстрації художньо оформленою добіркою документів (оригіналів або копій) з певної теми ^[33, 207].

Виставка (тимчасова експозиція) – сукупність музейних предметів, виставлених для огляду на короткий термін ^[1, 19].

Виставково-ділова (форумна) діяльність – одна з форм маркетингово-інформаційної діяльності музею, що приурочена до його участі у різноманітних міжнародних музейних форумах і салонах.

Виставково-експозиційна виїзна діяльність – одна з форм експозиційної діяльності музею, що зводиться до обміну експозиціями та тематичними виставками між окремими музеями та країнами; це дає змогу музеєві “мандрувати” до масового споживача й актуалізувати у суспільстві увагу до визначних колекцій світової культурної спадщини ^[1, 19].

Витяг з документа – копія частини текстового документа ^[33, 206].

Вихідні дані – відомості, що інформують про місце видання, видавництва та дату видання, розміщені на титульному аркуші документа.

Вихідний документ – документ, відправлений установою.

Вицвітання тексту (зображення) документа – процес зменшення контрастності тексту документа або зображення внаслідок хімічного перетворення забарвлених компонентів штрихів у безколірні або слабо забарвлені продукти.

Віддалене зволоження матеріальної основи документа – рівномірне зволоження матеріальної основи документа крізь шар допоміжного матеріалу [33, 207].

Відеограма – зображувальний документ, що містить зображувальну інформацію, зафіксовану відеозаписом.

Відеодокументи, відеофонограма – аудіовізуальний документ на стрічковому чи дисковому носії, який містить інформацію, зафіксовану на ньому за допомогою відеозвукозапису.

Відеотека – організація або служба (відділ бібліотеки), в обов'язок якої входить збір, зберігання і надання в розпорядження користувачів відеодокументів.

Відкритий архівний фонд – архівний фонд, до якого продовжують надходити документи з діючої установи.

Відкриття історичне – а) оцінювання історичного процесу з позицій історичного часу та простору на основі принципу історизму; б) віднайдення, осмислення і обґрунтування нових закономірностей або особливостей розвитку суспільства. Може бути спрямоване в минуле, визначити сучасність та прогнозувати майбутнє. Може бути здійснене на підставі здобутих нових джерел і фактів та створення нових теорій із використанням досвіду історичного пізнання.

Відмова у доступі до документа – відповідь на запит, яка мотивує неможливість видати документ або його копію для користування.

Відновлення тексту документа (зображення) збільшення контрастності тексту документа або зображення безпосередньо на самому документі фізичними або хімічними методами [31, 208].

Відносна вологість повітря – відношення маси водяної пари в одиниці об'єму повітря до маси водяної пари, максимально можливої за даної температури [33, 208].

Відомості про зміни у складі та обсязі архівних фондів – основний обліковий документ щорічної звітності архівної установи про зміни, що відбулися протягом року [33, 208].

Відомчі музеї – це музеї різного профілю, що підпорядковуються окремим міністерствам і відомствам. Вони створюються з метою репрезентації історії розвитку певної галузі: транспорту, охорони здоров'я, силових відомств (оборони, внутрішніх справ), НАН тощо [1, 21-22].

Відповідь на запит – офіційна відповідь архіву на запит, в якому вказується на відсутність у документах архіву потрібних заявникові відомостей або на неможливість розшуку необхідних документів [31, 208].

Відпуск документа – копія вихідного документа, що залишається в адресанта [33, 208].

Відрізок мікрофільму в джекети – відрізок рулону мікрофільму, вміщений у джекети.

Відродження (Ренесанс) (з франц. Renaissance, від латин. renascor – відроджуюся) – період у культурному та ідейному розвитку країн Західної й Центральної Європи (в Італії – XIV–XVI ст., в інших країнах – кінець XV–XVI ст.), що є перехідним від середньовічної культури до культури нового часу. Характерні риси культури В., антифеодальної за своєю суттю: світський характер, гуманістичне світосприймання, звернення до культурної спадщини античності, її нібито “відродження” (звідси назва). Витоки гуманістичної культури бачимо у творчості великого італійського поета Данте, художника Джотто та ін. Творчість діячів В. перейнята вірою в необмежені можливості людини, її волю та розум. У мистецтві В. утверджується ідеал гармонійної творчої особистості, людина постає як початок буття, відкидаються католицька схоластика та аскетизм. В архітектурі головну роль відіграють світські споруди – палаци, міські будинки. Їх прикрашають аркові галереї, колонади, куполи. Архітектори Д. Браманте, А. Палладіо в Італії, П. Леско, Ф. Де-лорм у Франції надавали своїм творінням величчя й гармонійності.

Художники Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело, Тиціан в Італії, Ян ван Ейк, П. Брейгель Старший у Нідерландах, А. Дюрер, Г. Гольбейн Молодший у Німеччині, Ж.

Фуке, Ж. Гужон, Ф. Клуе у Франції оволоділи мистецтвом художнього відображення усього багатства дійсності. Видатними представниками В. в літературі були такі митці: італійського – Ф. Петрарка, Дж. Боккаччо, М. Банделло, німецького – Й. Рейхлін, У. фон Гуттен, французького – П. де Ронсар, Ф. Рабле; іспанського – М. Сервантес, англійського – Е. Спенсер, В. Шекспір та ін. В музиці розвивається вокальна та інструментальна поліфонія, з'являються нові жанри: сольна пісня, кантата, ораторія та опера.

У добу В. були поширені філософські ідеї неоплатонізму (М. Фічіно) та пантеїзму (Дж. Бруно), було здійснено великі наукові відкриття в галузі географії (див: Великі географічні відкриття), астрономії (розробка Коперником геліоцентричної системи світу), анатомії (А. Везалій). Ідеї В. Об'єктивно відбивали потреби буржуазного суспільства, що народжувалося ^[19, 58-59].

Відсік-сейф сейфове архівосховище, броньоване приміщення для максимально безпечного зберігання особливо цінних або конфіденційних (таємних) документів ^[33, 209].

Відтворення документів – одержання копій документів рукописним, фотографічним, електрофотографічним, поліграфічним та іншими способами ^[33, 208].

Відтвореній музейній предмет – предмет, створений з метою відтворення зовнішнього вигляду музейного предмета. Відтворені предмети поділяються на такі типи: копія, авторське повторення, репродукція, підробка, модель, муляж, зліпок, макет, голограма ^[1, 22].

Віза – підпис службової особи на проекті офіційного документа (іноді з зауваженням), який свідчить про його погодження.

Віза документа – реквізит службового документа у вигляді напису, зробленого посадовою особою, що висловлює згоду або незгоду з його змістом ^[33, 209].

Візуальний контроль мікрофільмів – контроль мікрофільмів безпосередньо оком (озброєним чи неозброєним).

Війна – надзвичайний стан, до якого спонукають націю, державу чи світову спільноту міждержавні суперечності, що нагромадились на попередніх етапах суспільного розвитку. Крайнє загострення цих суперечностей, що не могли бути розв'язані іншими методами (політичними, дипломатичними, економічними) призводить до застосування зброї.

Війни поділяються на світові, міжетнічні, регіональні, національно-визвольні, локальні, громадянські та ін. Розрізняють війни загарбницькі та визвольні. Загарбницька В. – це захоплення чужих земель, підкорення і пограбування незалежних, суверенних держав і народів. Визвольна В. – це захист народом своєї споконвічної території, своїх матеріальних і духовних надбань, національних традицій. Війни, незалежно від їх характеру, справляють згубний вплив на поступальний розвиток людства – ламаються міждержавні кордони, руйнуються економічні ресурси держав, знищується людський потенціал нації, відбувається духовне зuboжіння цілих народів. Найбільш жорстокими й спустошливими в історії людства були перша та друга світові війни ^[19, 60].

Військо Запорозьке: 1) офіційна назва Запорозької Січі та її збройних сил у XVI-XVII ст. (Військо Запорозьке низове); 2) офіційна назва реєстрового козацького війська в Речі Посполитій з кінця XVI ст.: (Військо Запорозьке нисове реєстрове); 3) одна з назв Козацької держави XVII-XVIII ст. та її збройних сил.

Військова історія – 1. Процес розвитку військової справи з найдавніших часів до наших днів. 2. Наука, що вивчає війни і збройні сили минулого. В. і. є складовою частиною історичної науки, безпосередньо пов'язана з військовою наукою, для якої служить базою розвитку. Спирається на поняття й категорії військової науки, використовує її методики й термінологію. Отже, В. і. має міждисциплінарний характер. Складовими частинами (розділами) В.і. є історія воєн (див. Війна), історія військового будівництва, історія видів збройних сил і родів військ, історія воєнного мистецтва, а також допоміжні військово-історичні дисципліни (найбільш розроблені – військова історіографія та військово-історичне джерелознавство).

Прикладне значення В. і., як і історії загалом, полягає в поясненні явищ і процесів сучасності з урахуванням їх глибинних, прихованих у минулому причин, виявленні під новими формами стійких тенденцій. Водночас В. і. є дещо ближчою до нагальних життєвих проблем. Без неї неможливе вироблення і своєчасне коригування військової

доктрини держави, основу якої мають становити корінні, історично стійкі національно–державні інтереси. Досвід всевітньої В. і., вивчення кращих зразків воєнного мистецтва з метою розвитку оперативного–тактичного мислення і навичок організації операції (бою) відіграють значну роль у підготовці командних кадрів вищої ланки.

Величезне значення має врахування військово–історичного досвіду у плануванні війни як сукупності специфічних сфер діяльності, в т. ч. й боротьби невіськовими (психологічними, дипломатичними, економічними та ін.) засобами, які глибоко вкорінені в минулому, не зазнають швидких і різких змін, як суто військово–технічні. Розробки військово–історичної науки використовуються у морально–психологічній підготовці особового складу збройних сил і військово–патріотичному вихованні допризовної і призовної молоді, для відповідного ідеологічного впливу на населення країни. В. і. є однією з найважливіших складових державницької ідеології [19, 60–61].

Військово–історичні екскурсії – екскурсії, що проводяться місцями бойової слави (наприклад, битви під Жовтими Водами) або націлені на відвідування фортифікаційних споруд давнього воєнно–інженерного мистецтва (фортеці, замки, земляні вали, bastiони, дзоти, кривки тощо).

“Вік” – українське видавництво в Києві, що діяло в 1895–918 рр., засноване за участю О. Лотоцького, С. Єфремова, В. Дурдуківського, В. Домницького, Ф. Матушевського. Незважаючи на цензурні умови царської М. В. Яцюк, Л. М. Жванко, О. Л. Рябенко, Г. Г. Фесенко Росії, видало 140 назв книг загальним накладом понад 560 тис., примірників (белетристика, популярні книжки). Особливо цінними є видання творів української класичної літератури та “Антології української літератури” [24–26].

Вікінги – учасники морських торговельно–загарбницьких і завойовницьких походів кінця VIII – серед. XI ст. На Русі їх називали варягами, в Західній Європі – норманами. В XI ст. загарбали Північно–Східну Англію, в X ст. – Північну Францію (Нормандія). Досягли Північної Америки [19, 61].

Віртуальні відвідувачі музею – численна аудиторія осіб, які цілеспрямовано чи спонтанно “заходять” на офіційний веб–сайт музею і знайомляться з його віртуальною експозицією і каталогами, новинами і рекламними анонсами, а також здійснюють on–line чи e–mail–запити до адміністрації цього музею з метою пошуку і з’ясування певної дослідницької інформації, придбання квитків для відвідування музею чи його нової виставки, купівлі музейних зображень високої якості чи поліграфічної продукції цього музею.

Віртуальні музеї – це музеї, що існують у глобальній інформаційно–комунікаційній мережі Інтернет завдяки об’єднанню інформаційних і творчих ресурсів для створення принципово нових віртуальних продуктів: віртуальних виставок, колекцій, віртуальних версій неіснуючих об’єктів та ін. [1, 23].

Віче – 1) рада, на яку збиралися представники визначних родів, що здобували пошану своєю діяльністю; на вічі вирішувались важливі питання життя племені, війни та миру; на випадок війни віче обирало вождя – князя, а згодом князі залишалися й на мирні часи, проте їхня влада, обмежена під час війни, за мирних часів була обмежена саме вічем; 2) загальні збори громадян міст княжої Русі–України для розгляду громадських справ (вони набрали характеру одного з вищих органів влади, бо вирішували справи внутрішньої і в деякій мірі зовнішньої політики; вічові збори, як орган державної влади, зазнапають під час переходу українських земель під польсько–литовське управління); 3) копа – зібрання (сход) сільської громади в Україні XV–XVII ст. для вирішення громадських справ [24–26].

“Вічний мир” 1686 р. – мирний договір між Московською державою і Річчю Посполитою, підписаний у Москві, який підтверджував умови Андрусівського перемир’я 1667 р., вступ Московської держави до антитурецької “Священної ліги”. Цей договір став актом остаточного міжнародно–правового поділу Української держави на дві частини (Правобережжя залишилося під владою польського короля, Лівобережжя – московського царя). Проти “Вічного миру” рішуче виступив гетьман І. Самойлович, який розпочав активну діяльність, спрямовану на об’єднання Правобережжя з Лівобережжям [24, 43; 25].

Вічність історична – постійне існування людства в різних формах і проявах розвитку.

Включення документів до Національного архівного фонду – встановлення наукової та історико-культурної цінності документів шляхом їхньої експертизи з подальшою державною реєстрацією їх та взяттям на державний облік.

Власник документів Національного архівного фонду – юридична або фізична особа, що на законних підставах володіє, користується і розпоряджається документами НАФ [33, 217].

Внутрішній документ – документ, призначений для функціонування в межах тієї установи, яка його створює [33, 217].

Внутрішній опис – перелік документів у справі із зазначенням порядкових номерів документів, їхніх заголовків, дат тощо [33, 217].

Внутрішній опис фотоальбому – перелік документів, призначений для обліку й розкриття змісту позитивів, що входять до складу фотоальбому [33, 217].

Внутрішньофондова повторюваність інформації – повторюваність документної інформації в межах одного архівного фонду [33, 217].

Внутрішньожурнальний бібліографічний посібник – бібліографічний посібник, опублікований у журналі в якості самостійного матеріалу.

Внутрішньокнижковий бібліографічний посібник – бібліографічний посібник, включений до складу будь-якого неперіодичного видання в якості самостійного матеріалу.

Внутрішньосистемний обмін (ВСО) – це передавання видань для тимчасової роботи з центральної бібліотеки в бібліотеки-філії.

Внутрішньофондова повторюваність інформації – повторюваність документної інформації в межах одного архівного фонду.

Внутрішня та зовнішня історія науки – можливі аспекти в історії науки, які виокремлюються в залежності від поглядів на характер та основні чинники розвитку науки. З 1930-х років історики науки почали виокремлювати внутрішню (когнітивну) та зовнішню (соціальну) історію науки. При цьому мова здебільшого йшла про фактори розвитку науки. Відповідно прибічники надання переваги когнітивним факторам отримали назву “інтерналісти”, соціальним факторам – “екстерналісти”. Інтерналістський підхід панував протягом XIX – першої половини XX століття. В його основі був погляд на науку як царину “чистого знання”, яке не підвладне будь-яким впливам. Історія науки зводилася цим напрямком виключно до руху наукових ідей самих по собі, коли зовнішні фактори можуть лише гальмувати чи прискорювати, але не визначати розвиток наукової думки. Тим самим увага зосереджувалася на логіко-теоретичних проблемах розвитку науки.

На формування концепції екстерналістів значний вплив справили марксизм. Хоча вивчення впливу соціально-економічних умов на розвиток науки можна знайти й у деяких працях кінця XIX – початку XX століття, більш-менш значні наукові праці, що були присвячені цьому впливу, з’явилися в 1930-ті роки. Зокрема, оцінюючи виступ на II Міжнародному конгресі у Лондоні в 1931 році радянської делегації на чолі з Б. М. Гессеном, англійський дослідник Дж. Бернал зазначав: “...було продемонстровано новий підхід до науки як явища соціального і економічного, а не виявлення чистої думки. Можна сказати, що результатом цього впливу було виникнення цілої школи, яка, поряд з критичними працями, встановила важливість соціальної історії науки”. Невдовзі такі погляди стали поширеними й на Заході. Наприкінці 1930 – на початку 1940-х років було опубліковано декілька важливих праць істориків, яких можна вважати екстерналістами: Р. Мертон, Дж. Бернала, Е. Цильзеля.

Одночасно вийшли й праці інтерналістів, зокрема, А. Коїре, де зазначалося, що спрощені схеми екстерналістів не в змозі з’ясувати творчий рух наукової думки, проникнути до творчої лабораторії вченого. Наприкінці 1940 – на початку 1960-х років в історії науки знову запанував інтерналізм, незважаючи на активну діяльність у ці роки таких істориків науки, як Бернал, Мертон, Мейсон, Ліллі та ін. З середини 1960-х років починається “бум” екстерналістських публікацій (Р. Шофілд, М. Кросленд, М. Пурвер, Р. Каргон та ін.) Відбувся поворот від когнітивної історії до соціальної. Увагу дослідників було повернуто до соціального, соціально-психологічного, політичного, соціально-економічного контекстів розвитку наукових ідей. Поступово, починаючи з праць С. Ліллі, поширюється думка про плідотворність об’єднання інтерналістського та екстерналістського напрямків з метою вирішення важливого питання про процес взаємодії внутрішніх і

зовнішніх факторів. Праці Куна, Хілла, Шафера уже інтегрують обидва підходи. Набуває розвитку соціальна історія науки, предметом якої стає вивчення співвідношення між змістом наукових знань і соціальним та культурним контекстом.

Сьогодні вже немає явного протистояння екстерналістів та інтерналістів, дискусії ведуться про характер соціальної детермінації змісту наукового знання та механізм соціального впливу на науку. У СРСР боротьба інтерналізму й екстерналізму ускладнювалася ідеологічним фактором. Інтерналізм було оголошено антимарксистським напрямком. Екстерналізм же часто виступав у формі вульгарного соціологізму. У середині 1960-х років починається розвиток наукознавства, яке базувалося на комплексному підході до вивчення науки. Серед перших вітчизняних наукознавців можна назвати С. Р. Мікулінського, М. І. Родного, Г. М. Добрава та ін. Утім, ще довго в працях радянських авторів можна було спостерігати “декларативний екстерналізм” і “сором’язливий інтерналізм”.

В історіографії також довгий час панував інтерналізм. Він виявлявся, зокрема, в особливій увазі до біографій учених та їх праць, у розгляді перш за все еволюції наукових концепцій й відсутності інтересу до організації науки.

Водяний знак див. флігерань.

Вовводи – представник царського уряду на місцях. У Слобідській Україні воеводи як правителі міста існували з початку заселення краю і впродовж XVIII ст. Офіційно головним обов’язком воевод була військова оборона від нападів татар, догляд за фортецею і нагляд за російськими служилими людьми. Фактично, влада воевод була значно ширшою: вони були представниками царизму в Україні і втручалися в політичне та адміністративне життя, що нерідко призводило до суперечок з козацькими полковниками. Найстаршими були білгородські воеводи: від них залежали й слобідські полковники, вони стверджували полковничі вибори у Слобожанщині, пропонували своїх кандидатів ^[24-25].

радянської історіографії (небажані фігури просто не згадувалися). Екстерналістський погляд виявлявся в нехтуванні творчим спадком “Ідеологічно ворожих” істориків минулого, часто-густо однозначно негативній оцінці умов розвитку науки в дореволюційну добу, виявленні особливої уваги до з’ясування світоглядної еволюції того чи іншого “героя” в науці, визначенні етапів розвитку науки виключно у зв’язку із етапами розвитку суспільства. Але інколи обидва підходи мали місце в одній монографії чи підручнику. Наукознавці підходи й методи майже не використовувалися історіографами. Вивчення історії історичної науки крізь призму концепцій та за допомогою методів наукознавства і соціальної історії науки є актуальним завданням сьогодення ^[20,16-19].

Восно-історичні музеї – окремих вид музеїв історичного профілю, що відображають військову історію країни, розвиток військової техніки й мистецтва війни, історію окремих родів військ і видів озброєнь.

“Восний комунізм” – державна політика надзвичайних заходів, запроваджених більшовицьким урядом Радянської Росії в період з 1918 по 1921 рр. Складалася з багатьох елементів: витискання з економіки капіталістичних відносин; зосередження промисловості і транспорту в руках держави; спроб перейти до соціалістичних і навіть комуністичних засад виробництва й розподілу; продрозкладки як основного методу забезпечення продовольчих потреб держави; заміни торгівлі державним розподілом за класовою ознакою; згортання товарно-грошових відносин, натуралізації господарських зв’язків і заробітної плати; загальної трудової повинності тощо. “В. к.” забезпечував переважно військові потреби, але загалом був неефективним і посилював деградацію економіки. Сприймаючи “В. к.” як здійснення цілеспрямованої програми соціалістичного перетворення суспільства, більшовики не відмовилися від нього й після завершення громадянської війни. Однак катастрофічний стан економіки призвів до масового невдоволення цією політикою, що спричинило виступи проти більшовицького режиму. Для збереження влади В. Ленін ініціював прийняття рішення (у березні 1921 р. на X з’їзді РКП(б)) про заміну продрозкладки продподатком, що означало перехід від “В. к.” до нової економічної політики (непу) ^[19, 64].

Вологомісткість повітря – кількість водяної пари в повітрі, виражена в абсолютних (абсолютна вологість) або відносних (відносна вологість) одиницях ^[33, 217].

Воля історична – а) цілеспрямованість історичного процесу, яка значно впливає на історичну долю суспільства і залежить від напрямків впливу політичних, суспільних сил та державних структур; б) вплив на розвиток суспільства тенденції минулого і сучасності.

Воля політична – а) цілеспрямований вплив на розвиток суспільства політичних тенденцій, політичних організацій та рухів минулого і сучасності; б) здійснення намагань політичних партій, об'єднань, рухів та їх лідерів у напрямку історичної волі або всупереч їй. Характеризується суб'єктивністю впливу і не завжди може стати історичною волею суспільства.

Воскова печатка – печатка-відбиток на воску, чистому чи з домішкою для зміцнення та контрастності фарбою, смолами, жирами, борошном чи крейдою [33, 220].

Вотчина – рід феодальної земельної власності (князівська, боярська, монастирська В.), що перебувала у спадковому володінні. З XVI-XVII ст. вотчини належали й дворянам, яким їх жалували великі князі, а пізніше – царі. Володіння В. Пов'язувалося зі службою князеві або царю. В. можна було продати, обміняти, подарувати тощо (звідси князівська, жалувана, родова, куплена В.). Указом Петра I від 23.03.1714 р. В. була об'єднана з помістям в один нерухомий вид майна [19, 66].

У Західній Європі В. відповідала сеньйорія. Одним з видів В. є фільварок, що був поширений на українських і білоруських землях, які входили до складу Польської держави.

Всеросійські установчі збори – скликані 5 січня 1918 р. у Петрограді для вирішення найважливіших питань державно-політичного устрою Росії, насамперед її автономно-федеративного устрою. Вибори до Всеросійських Установчих зборів відбулися 12-13 листопада 1917 р. На виборах більшовики зазнали поразки. За більшовицькі списки віддано було менше 25% голосів, виборців, а в Україні – лише 10%. Всеросійські Установчі збори не підтримали висунутий більшовицькою фракцією ультиматум – конституювати владу Рад як форму, державної влади. Зважаючи на ці обставини, більшовики незаконно розігнали Установчі збори після першого ж засідання [17:24-26].

Вступ – як правило пишеться після того, як написана основна частина дипломної роботи. Однак, студент має увесь час уявляти і чітко представляти собі його структуру (обґрунтування актуальності теми, що вивчається, визначення мети, завдань, об'єкту, предмету, стан наукової розробки проблеми (історіографію питання), джерела дослідження, усвідомлення методів розкриття основного змісту курсової роботи).

Вступне слово – форма виступу, готується заздалегідь, в якому подається: обґрунтування актуальності теми, мети, завдань, об'єкту, предмету дослідження; що вдалося встановити, висвітлити, з'ясувати, довести; якими методами це досягнуто, елементи новизни у теоретичних положеннях та практичних рекомендаціях (якщо останні є); з якими труднощами довелося зіткнутися в процесі дослідження і як вони були подолані; які положення знайшли підтвердження, а які ні; яка забезпеченість реалізації теми джерелами і літературою, стан історіографії проблеми (чи поділена література за етапами: дореволюційний, (радянській) вітчизняний, зарубіжний, сучасний). У вступі студент відповідає на всі зауваження наукового керівника і рецензента. Виступ не має включати теоретичних положень запозичених з літератури. Особливу увагу необхідно зосередити на особистих розробках. Виступ студента не має перевищувати 5-10 хвилин.

Вторинна документна інформація архіву – а) інформація, одержана в результаті аналітично-синтетичного оброблення первинного архівного документа; б) зміст вторинного документа [33, 223].

Вторинний документ – документ, який є результатом аналітично-синтетичного опрацювання інформації одного або кількох первинних документів [33, 212].

Втрачений документ 1) невиявлений під час перевіряння документ, шляхи розшуку якого вичерпані; 2) документ, інформація якого не може бути використаною через його цілковите й безповоротне зруйнування або пошкодження [33, 223].

Вхідний документ – документ, що надходить до установи.

Г

Гадяцький договір 1658 р. – угода І. Виговського з Польщею. Дії московського уряду, який відразу ж після підписання “Березневих статей” 1654 р. почав їх порушувати

(переговори між Польщею і Московією за спиною Україні у Вільні в серпні 1656 р.), спричинили появу Гадяцького трактату І. Виговського 1658 р., в якому викладено умови утвердження власної української держави європейського взірця. 16.09.1658 р. під м. Гадячем було скликано козацьку раду, яка ухвалила пункти Г.д., за яким Чернігівське, Київське та Брацлавське воєводство входило до складу Речі Посполитої як окрема держава під назвою Велике князівство Руське, зберігаючи повне внутрішнє самоврядування. Г.д. не був реалізований, проте він має велике значення як пам'ятка державницької думки України. Усі зусилля гетьманів пізнішого часу зводилися до того, щоб повернути Україні той статус, який надавався саме Гадяцьким договором [24, 46-47].

Гадяцький трактат 1658 р. – угода гетьмана Івана Виговського з польсько-шляхетським урядом про унію (об'єднання) України з Польщею та Литвою. Трактат було укладено в м. Гадячі. Козацька старшина зіткнувшись з московським абсолютизмом, воліла тепер мати державні відносини з конституційним польським королем.

За Гадяцьким трактатом Україна в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств (Велике князівство Руське) повинна стати вільною й незалежною державою, входить на рівних у федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви й України. Козакам забезпечувалися соціальні права, Брестська церковна унія скасовувалася, а православна віра мала бути зрівняна в правах з римо-католицькою вірою Гадяцький трактат практично не було втілено в життя [17,24-26].

Гайдамак (або гайдамаки – від тюрк. “неспокійна, бунтівлива людина”) – учасник визвольного руху (переважно селянин) проти польської шляхти (назва “гайдамака” вперше зустрічається в 1712 р., нею охрестили представників народних рухів польські письменники кінця XVIII ст.), український повстанець-месник на Правобережній Україні. Отже, гайдамаччина, таким чином, – стихійні народні заворушення на соціальному ґрунті у XVIII ст. на Правобережній Україні проти панування Речі Посполитої у 1734-1738, 1749-1750 та 1768 роках (останнє відоме під назвою “Колішчина” – від слова “кол (кіл)”, якими були озброєні повстанці).

Його визначні ватажки – Максим Залізняк та Іван Гонта. Гайдамацький рух охопив Київщину, Поділля, Карпати. Правда, повстанці гайдамаками, колями називались лише на Київщині, український народ на Поділлі називав їх дейнеками (левенцями), у Карпатах – опришками. Найславішим із усіх опришків, ім'я якого залишило глибокий слід у народній поезії, був Олекса Довбуш; він виступив на історичній арені під кінець 30-х років XVI-XVII ст. [24-26].

Гайдамаки – особовий склад різних українських військових формувань, що з'явилися 1917 р., як правило, проти волі російського військового командування. Деякі з гайдамацьких частин, як гайдамацькі коші в Катеринославі й Олесі, гайдамацькі курені в Умані й Олександрівському та гайдамацький курень Фінляндської дивізії, в грудні 1917 р. брали участь у боях з більшовицькими військами і, зазнавши великих втрат, перестали існувати. Лише два формування гайдамаків увійшли в лютому 1918 р. до складу регулярної української армії: Гайдамацький кіш Слобідської України та Гайдамацький кінний полк [24, 47].

Гайдамацький рух – народно-визвольна боротьба проти кріпосного і національно-релігійного гніту у XVIII ст. на Правобережній Україні, яка перебувала на той час під владою Польщі. Гайдамаками (від тюрк. “гайде”– гнати, турбувати) представників народних рухів називали польські письменники кінця XVIII ст. Український народ для означення партизанів, які боролися проти польської адміністрації і шляхти, вживав слова “колії”, “левенці”, “опришки”. Г.р. мав характер стихійних, розрізних виступів збройних загонів, у яких об'єднувалися переважно селяни-втікачі, найбільша частина міського населення, козацька сірома, голода, наймити. Перше велике гайдамацьке втягнення у конфлікт з Росією. Друге повстання було 1750 р. Найбільш численне та кроваве – Колішчина – сталося 1768 р. [24, 47].

Галицьке князівство – українське князівство, займало південно-східні схили Карпатських гір, верхів'я Дністра, Пруту й Серету, на півдні його територія доходила до Чорного моря й Дунаю. Наприкінці X ст., за князя Володимира Святославовича, увійшло до складу Київської Русі. З кінця XI ст. відокремлювалося від Києва. Столицею Г.к. з 1114 р.

був Галич, який лежав на перехресті торговельних шляхів. За Ярослава Осмомисла (1153-1187) Г. к. зміцнило, його територію було розширено до гирла Дунаю. Після смерті Ярослава настав занепад князівської влади. З цього скористалися угорські феодалі і 1188 р. захопили Галич. В 1119 р. володимиро-волинський князь Роман Мстиславич оволодів Галицьким князівством і об'єднав його з Володимиро-Волинським в єдине Галицько-Волинське князівство [24, 49].

Галицько-Волинське князівство – південно-західне українське князівство, що існувало в XIII-XIV ст. Утворилося 1199 р. внаслідок об'єднання Галицького та Володимиро-Волинського князівств волинським князем Романом Мстиславичем. Найбільшої могутності Г.-В. к. досягло за князювання Данила Галицького (1238-1264). На той час до його складу входили території Київського і Турово-Пінського князівств, Берестейська і Люблінська землі. В середині XIV ст. землі Г.-В. к. стали володіннями Польщі й Литви [24, 49-50].

Галицько-Волинський літопис – видатна пам'ятка історіографії та літератури XIII ст. Зберігся в Іпатіївському літописному зведенні. Охоплює події 1201-1292 рр. Складається з двох частин: Галицького (1201-1261) і Волинського (1262-1292) літописів. Містить багатий художній і фольклорний матеріал [24, 50].

Галичина – історична територія, що включала частину західноукраїнських і польських земель, які в кінці XVIII – на початку XX ст. перебували під владою айстро-угорської монархії. Охоплювала територію теперішніх Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської (а до 1848 р. – і територію теперішньої Чернівецької) областей України та деяких польських воєводств, зокрема Жешувського та більшої частини Краківського. Загарбавши під час першого поділу Польщі (1772) західноукраїнські і частково польські землі, Австрія штучно об'єднала їх в одну провінцію під назвою “Королівство Галичини і Людомерії”. Отже Г. складалося з Сх Г., населеної українцями, і Зх Г. населеної поляками. Сх. Г. – споконвічна українська територія, а її населення – невід'ємна частина українського народу [24, 50].

Галузева бібліотека – бібліотека, яка задовольняє інформаційні потреби по певній галузі знання або практичної діяльності (суспільно-політична, науково-технічна, медична, сільськогосподарська та інших) на основі відповідного фонду та інформаційно-пошукового апарату.

Галузева система науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства – складова національної системи науково-технічної інформації України, яка функціонує з метою інформаційного забезпечення діяльності архівних установ, що знаходяться у сфері управління Держкомархіву України [33, 224].

Галузевий бібліографічний посібник – бібліографічний посібник, що відображає документи по певній галузі знання.

Галузевий державний архів – державний архів, створений за рішенням уряду в системі певного центрального органу виконавчої влади для постійного централізованого зберігання специфічних видів архівних документів установ системи, які потребують особливих умов збереженості й користування [33, 225].

Галузеві музеї – музеї, присвячені окремим галузям науки, техніки і технологій промислового виробництва [1, 24].

Гандизм – соціально-політична та релігійно-філософська доктрина, що стала ідеологією національно-визвольного руху Індії в період її боротьби за незалежність у 20-40-х рр. XX ст. Дістала назву за іменем засновника вчення, ідеолога та лідера індійського національно-визвольного руху М. К. Ганді (1869-1948 рр.).

Найважливішими ознаками Г., які впливають з його тісного зв'язку з традиціями індійського суспільства (головним чином селянства), є його соціальний ідеал – сарвадайя, тобто суспільство загального добробуту, та метод його досягнення – сатьяграха, тобто наполегливість в істині. Основні політичні принципи і характерні риси Г.: досягнення незалежності Індії мирними засобами, шляхом залучення до визвольного руху широких народних мас; об'єднання в боротьбі за незалежність індійців будь-якої релігії, національності, касті під керівництвом партії Індійського національного конгресу; утвердження можливості досягнення загального миру і врегулювання конфліктів шляхом арбітражу;

ідеалізація патріархальних відносин, заклики до відродження сільської громади, кустарних ремесел, апеляція до релігійних почуттів народних мас.

Стрижем Г. став принцип не насилля, сутність якого полягала у проведенні кампаній громадянської непокори, мітингів, демонстрацій, голодувань, харталів (припинення будь-якої ділової активності), відмови від співробітництва з англійськими колонізаторами – бойкотування колоніальних установ, навчальних закладів тощо. Після досягнення Індією незалежності (1947 р.) серед послідовників Ганді спостерігалися істотні розбіжності щодо розуміння сутності Г., шляхів і методів його застосування для розв'язання актуальних проблем політичного, економічного і соціального розвитку Республіки Індії [19, 67].

Генеалогічний запит – запит, що виражає потребу в архівній інформації генеалогічного характеру й потребує для його виконання архівного пошуку.

Генеалогія історична – 1) спеціальна історична дисципліна, яка вивчає походження родів, сімей, окремих осіб, їхні родинні зв'язки; 2) родовід, історія роду; родовідний запис [33, 233].

Генеалогія практична (утилітарна) – 1) власне родовід, систематичне зібрання відомостей про походження роду, його історію та споріднення з іншими родами; 2) сукупність наукових методів, за допомогою яких складається родовід [33, 233].

Гендерна історія (від англ. gender – рід) – наукова дисципліна, центральним предметом вивчення якої є історія взаємодії чоловічого та жіночого досвіду в минулому як одного з найважливіших аспектів соціальної організації, його впливу на формування соціальної дійсності і її змін у просторі та часі. Гендерна історія своєю появою завдячує інтенсивному розвитку феміністичних досліджень. У 1970-ті роки спочатку в університетах Англії та США, а потім у Німеччині, Італії, Польщі виникли наукові центри, головним об'єктом досліджень яких була жінка – в сім'ї і на виробництві, в освіті, науці і політиці, в літературі і мистецтві. Так з'явилася нова наукова дисципліна “Історія жінок (women's studies). Історико-фемінологічні дослідження довели, що в історичних розвідках майже повністю відсутні жінки, які протягом століть, у різні епохи, мали свій світогляд і свою систему цінностей, що відрізнялася від чоловічої Н. Л. Пушкарьова). Ці дослідження виконували компенсаторну, комплементарну (доповнюючу) та ревалюючу (переоцінюючу) функції. У результаті з'явилися теми, присвячені вивченню участі жінок у політичній боротьбі і структурах влади, в релігійних рухах і церковних об'єднаннях, в економічному житті суспільства шляхом аналізу жіночої домашньої праці, висвітленню їхньої ролі в інтелектуальних трансформаціях соціуму.

На межі 70–80-х років минулого століття феміністична теорія оновилася, суттєво розширилася методологічна база міждисциплінарних жіночих досліджень. З використанням соціально-конструктивістських концепцій було доведено, що статус жінки (як і чоловіка) не надається, а отримується. Стать було визнано лише “засобом інтерпретації біологічного, закріпленого писаними і неписаними законами суспільства”. Набір угод, якими суспільство трансформує біологічне в соціальне, отримав найменування “гендер”. Цей термін своєю появою зобов'язаний психоаналітику Р. Столеру. Тепер під гендером розуміють систему міжособистісної взаємодії, за допомогою якої створюється, підтверджується і відтворюється уявлення про чоловіче і жіноче як категорії соціального порядку. На відміну від жіночих, центральним предметом тендерних досліджень виступають обидві статі і їхні взаємовідносини. Теоретичні тендерних досліджень доводять, що самі по собі гендерні відмінності не вказують на те, чому стосунки між чоловіками та жінками постійно передбачають зверхність і підпорядкування, та не відповідають на питання, як вони виникають, відтворюються і трансформуються в контекстах повсякденності. Тому категорія гендера має бути методологічно орієнтована на підключення до більш генеральної пояснювальної схеми, бо відносини між статтями є серцевиною будь-якої соціальної системи і відтворення гендерної свідомості нарівні індивіда підтримує систему зверхності і підпорядкування, яка склалася, а також розподіл праці за тендерною ознакою. У цьому контексті гендерний статус виступає як один із констатуючих елементів соціальної ієрархії і системи розподілу влади, престижу і власності поряд із расовою, етнічною та класовою належністю (К. Клінгер, Л. П. Репіна).

На початку 1980-х років гендерна концепція знайшла своє використання в історії.

Американською дослідницею-фемінологом Джоан Скотт було запропоновано не лише покласти край протиставленню “жіночої” та “чоловічої” історій, а й знайти обґрунтування для їхнього союзу, яким і виступила “гендерна історія”. У статті “Гендер: корисна категорія історичного аналізу” вона говорить про гендерну експертизу чотирьох груп соціально-історичних “підсистем”:

- комплекс символів і образів, що характеризують чоловіка та жінку в культурі;
- комплекс норм – релігійних, педагогічних, наукових, правових, політичних;
- соціальні відносини та інститути, що їх формують (сім’я, ринок робочої сили, система освіти тощо);
- проблема самовираження, суб’єктивного самосприйняття та самоусвідомлення особистості, тобто проблема статевої ідентичності.

Публікації Дж. Скотт показали, що основою нового методу роботи з історичними джерелами має стати дихотомічне мислення, яке дозволяє дивитися на одне й те ж саме явище або подію і “очима чоловіків” і “очима жінок”, а також знаходити в цих різних ракурсах бачення як подібності, так і відмінності.

Початок інтенсивного застосування гендерної методології в історії збігається у часі зі зміною предмета історичних наук. З початку 1990-х років учених усе більше цікавлять конкретні долі звичайних людей на обмеженому відрізку часу. Замість утилітарного підходу до джерел все більше практикується “біографічний” метод, основою якого є реконструкція однієї чи декількох доль і вплив на них соціально-економічних чи політичних катаклізмів. З цим підходом тісно пов’язаний перспективний напрямок гендерної історії, незважаючи на те, що він має обмеження в джерельній базі для ранніх періодів історії. У цей же період змінюється і ставлення до гендера: категорія належності до нього, разом з належністю до визначеного етносу, стала одним із критеріїв ідентифікації загального.

Гендерна методологія в історії дозволяє досліджувати всю множинність соціальних зв’язків, враховуючи при цьому фактор статі та гендерної взаємодії. Використання цієї методології дозволяє аналізувати минуле, систематизувати і концептуалізувати його проблеми з чіткою орієнтацією на вирішення сучасних завдань (наприклад, про шляхи маргіналізації, “забування” тієї чи іншої соціальної групи, про її права). При цьому гендерна методологія допомагає подолати вузькість окремих і самостійних “історій” (чоловіків, жінок), оскільки вона виконує синтезуючу функцію (Н. Л. Пупкарьова).

Найбільші очікування від гендерної історії в царині методології пов’язані з пошуками вирішення надзвичайно складної проблеми взаємодії індивідуального, групового, соціального й універсального в історичному процесі. Як бачимо, можливості гендерної історії та гендерної методології в історії надзвичайно широкі, тому що йдеться про глибоке і багатогранне бачення життя в минулому.

Сучасні гендерні дослідження пронизують майже всі області історичної науки. Гендерна історія в її найбільш широкому тлумаченні являє собою велике міждисциплінарне поле, що охоплює соціально-економічний, демографічний, соціологічний, культурно-антропологічний, психологічний, інтелектуальний виміри і має об’єктивні підстави стати досить важливим стратегічним плацдармом для реалізації проекту “нової загальної історії”, яка здатна переосмислити й інтегрувати результати досліджень мікро- і макро-процесів, отриманих у межах “персональної”, локальної, структурної та соціокультурної історії [20, 19-22].

Генеалогія – родовід, допоміжна історична дисципліна, що вивчає походження родів, окремих осіб, їхні родинні та інші зв’язки. Г. пов’язана з такими суміжними науками, як геральдика, дипломатика, евгеніка. Найбільше опрацювали питання української Г. історики О. Бодяньський, М.Костомаров, П. Єфименко, В. Липинський, М. Грушевський, Д. Багалій, І. Крип’якевич, В. Модзалевський [24, 53].

Генеральна рада – політичний орган в Україні протягом 1648-1750 рр. Спочатку складалася тільки з козаків і мала військове значення. Поволі склад Г. р. розширювався: до неї входили іноді вище духовенство та міщани Г. р мали велике значення за Б. Хмельницького. Головною функцією цієї інституції було обрання гетьмана, іноді – генеральної старшини [24, 53].

Генеральна старшина – вища центральна військова і цивільна адміністрація на Лівобережній Україні в другій половині XVII-XVIII ст. До вищої Г.с. належали генеральний обозний, генеральний підскарбій та генеральний писар. До нижчої Г.с. належали два генеральні осавули, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний [24, 53].

Генеральний бунчужний – виборча особа при гетьмані в Україні XVI-XVIII ст.; вища категорія військового товариства. Головний обов'язок Генерального бунчужного – берегти і захищати у походах та битвах гетьманський бунчук. У мирний час виконував дипломатичні та ревізійні доручення гетьмана.

Генеральний каталог – займає провідне місце в системі бібліотечних каталогів.

Генеральний обозний – один із вищих чинів в українському козацькому війську, член генеральної старшини, що відав обозом та артилерією.

Генеральний осавул – один із вищих чинів в українському козацькому війську. В Українській державі другої половини XVI-XVIII ст. виконував функції ведення козацьких реєстрів, спорядження військових оглядів, командування окремими підрозділами під час походів; командування охотницькими (найманими) полками тощо. На цій посаді перебувало, як правило, двоє осіб. До основних функцій належали також урядові доручення судового, поліційно-охоронного та дипломатичного характеру.

Генеральний писар – член генеральної старшини, один із вищих цивільних урядовців в Українській державі другої половини XVII-XVIII ст. У віданні Генерального писаря була Генеральна військова канцелярія, в якій зберігалися найважливіші державні документи – дипломатичне й тасмне листування, матеріали старшинських рад тощо.

Генеральний секретаріат Української Центральної Ради – виконавчий орган, створений за рішенням Малої Ради від 15 червня 1917 р. Діяв від 28 червня 1917 р. до 11 січня 1918 р. До складу Г.С. (на засадах коаліції) входили голова Г.С. і генеральний секретар внутрішніх справ В. Винниченко (УСДРП), генеральний писар П. Христюк (УПСР), генеральний секретар фінансів Х. Барановський (безпартійний, кооператор), генеральний секретар міжнаціональних справ С. Єфремов (Українська партія соціалістів-федералістів), генеральний секретар військових справ С. Петлюра (УСДРП), генеральний секретар земельних справ Б. Маргос (УСДРП), генеральний секретар судових справ В. Садовський (УСДРП), генеральний секретар освіти І. Стешенко (незалежний соціал-демократ), генеральний секретар продовольчих справ М. Стасюк (УПСР). Склад Г. с. пізніше змінювався. IV Універсалом Центральної Рада (січень 1918 р.) перетворений на Раду народних міністрів Української Народної республіки (УНР) На нього покладалося завдання створення системи виконавчої влади в Україні. Внаслідок переговорів делегації УЦР з Тимчасовим урядом (липень 1917 р.) був визнаний крайовим органом влади в Україні. 17 серпня 1917 р. Центральною Радою була прийнята “Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні”. Після повалення Тимчасового уряду функції Генерального секретаріату були розширені. 11 січня 1918 р. IV Універсалом він був перетворений на Раду Народних Міністрів України [24, 53-54;25;26].

Генеральний хорунжий – один із вищих чинів в українському козацькому війську. Його основна функція – охорона прапора козацького війська. Виконував також різні доручення гетьмана, старшинської ради, пізніше – розпорядження Малоросійської колегії, пов'язані головним чином із судовою та адміністративно-військовою діяльністю.

Генеральні штати (франц. Etats Generaux, голанд. Staten-Generaal), вищий орган станового представництва (духовенства, дворян, городян) у Франції і Нідерландах. У Франції попередниками Г. ш. Були розширені засідання королівської ради із залученням представників міст та провінційні асамблеї станів, які розгорнулися у провінційні штати. Перші Г. ш. У Франції були скликані у 1302 р.

В період конфлікту Філіпа IV з папою Боніфацієм VIII. Це був дорадчий орган для надання допомоги королівській владі переважно в галузі встановлення податків. Кожен стан засідав окремо від інших і мав по одному голосу незалежно від кількості представників. Значення Г. ш. Зросло під час Столітньої війни 1337-1453 рр., коли королівська влада гостро потребувала грошей. Відсутність єдності між містами і їх ворожнеча з дворянством зробили невдалими намагання французьких Г. ш. Домогтися прав, які зміг завоювати англійський парламент. Наприкінці XIV ст. Г.ш. стали замінятися

зборами нотаблів. У 1484-1560 рр. Вони не скликалися зовсім. Під час релігійних війн у 1560, 1576, 1588, 1593 рр. Була спроба відновити цей орган, але з 1614 до 1789 р. Вони знову жодного разу не скликались.

У Нідерландах Г.ш., як представницький орган духовенства, дворянства і міщан, вперше скликаний у 1463 р. Після об'єднання Нідерландів із бургундськими герцогами. Вони мали право приймати рішення про збір податків, згідно повноважень, які надав "Великий привілей" 1477 р. Поступово цей орган трансформувався у парламент, який діє зараз під цією назвою [8, 442:19, 69].

Генетична класифікація документів – класифікація архівних документів на підставі їх походження [33, 237].

Генетичний архівний каталог – різновид архівного каталогу, що містить вторинну документну інформацію архіву про географічні й топографічні об'єкти [33, 237].

Генотезм – (від грец. gen – єдиний і theos – Бог) – визнання існування багатьох богів на чолі з одним – верховним (родоначальником, головним у пантеоні) Богом. Г. виник у Стародавньому Єгипті, Вавилоні, Греції, Римі. Був властивий також дохристиянському пантеону Київської Русі (головний Бог – Перун). Елементи Г. наявні в японському синтоїзмі, різних течіях буддизму та в індуїзмі.

Геноцид (від грец. genos – рід і лат. caedere – вбивати) – сукупність дій, або політика, спрямовані цілковито або частково на винищення національної, етнічної, расової, релігійної або соціальної спільності людей. Здійснюється через убивства, завдання тяжких тілесних ушкоджень або спричинення розумового розладу, навмисне створення життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення певної групи населення, запобігання народженню дітей тощо. Прикладом Г. може бути політика правлячих кіл США щодо корінного населення Америки – індіанців, винищення вірменської меншини в Туреччині наприкінці XIX – на поч. XX ст. Г. органічно пов'язаний з фашизмом та аналогічними людиноненавистницькими теоріями. Політика Г. притаманна тоталітарним режимам – гітлерівському в Німеччині, під час якого було знищено мільйони євреїв в окупованих країнах, правління "червоних кхмерів" у Камбоджі, сталінській диктатурі в СРСР (необґрунтовані репресії та депортації, штучний голодомор в Україні) та ін. Відповідальність за Г. встановлено статутами міжнародних військових трибуналів (Нюрнберзького й Токійського), а також Конвенцією ООН (1948 р.) "Про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього" [19, 69].

Географічний архівний каталог – різновид архівного каталогу, що містить вторинну документну інформацію архіву про географічні й топографічні об'єкти.

Географічний покажчик – різновид допоміжного покажчика, який містить топоніми.

Геополітика (від грец. ge – земля і politika – мистецтво управління державою) – соціально-політична концепція, що ґрунтується на ідеї визначальної ролі географічного чинника в історії суспільства та вибудовує на її підставі програму внутрішніх і зовнішньополітичних дій. Поняття географічного чинника в концепціях Г. складається переважно з таких характеристик, зміст яких має досить широку екстраполяцію: природні умови (ландшафт, рельєф, ґрунь, клімат, характер ґві), просторове, історичне та географічне місце-розташування, розмір території та її символічна форма, наявність (або брак) корисних копалин, етнічний склад населення.

Методологічну основу Г. утворює географічний детермінізм, найвагоміші ідеї якого були висловлені Платоном та Аристотелем. В XVIII ст. географічний детермінізм дістав обґрунтування як філософсько-політологічний напрям у працях Ш. Монтеск'є. З серед. XIX ст. географічний детермінізм слугує обґрунтуванню вічності соціальної нерівності та виправданню колоніальної експансії. Напередодні першої світової війни Г. виникає як самостійна політологічна концепція; німецький географ Ф. Ратцель розглядає держави як організми, що борються за "життєвий простір". Поняття Г. вперше вводить шведський державник Р. Челлен. У 1923-1927 рр. група вчених, яка ґуртувалася навколо німецького журналу "Геополітика", проголошує Г. особливою наукою, відмінною від політичної географії. Керівники цієї групи К. Хаусгофер і Е. Обст поставили Г. на службу нацистській ідеології. Після другої світової війни Г. продовжує розроблятися в США, Канаді, ФРН (К. Шміт, Г. Грім, А. Хеттнер, А. Грабовський та ін.).

У 90–х рр. у країнах, що утворилися внаслідок розпаду СРСР, ідеї Г. актуалізувалися через проблему геополітичного простору, геополітичних інтересів та цілей, які стали однією із форм самоусвідомлення національно-державної ідентичності [19, 69–70].

Геральдика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження і соціальні функції символів, емблем і гербів, закономірності їхнього графічного зображення та особливості композиції їхніх окремих елементів. Останні мають значення як своєрідні науки джерела. Г. пов'язана з генеалогією, нумізматиною. Українську Г. вивчали В. Лукомський, Г. Нарбут. Сімвографічні дослідження проводили В. Щербаківський, В. Січинський, М. Міллер [33, 238].

Герб – усталене відповідно до законів геральдики зображення, що належить державі, місту або домові (родині) й передається у спадщину. Поняття “герб” як лаконічний графічний малюнок, що має певне символічне значення та скомпонований за встановленими правилами, виникло в 3х. Європі в IX–XII ст. за часів хрестових походів. Герби зображуються на прапорах, печатках, зброї, будинках тощо. Найдавніший відомий Г. княжої України–Руси – тризуб. Г. Львова та Галичини – жовтий геральдичний лев на задніх лапах на блакитному тлі, відомий з XIV ст. Г. Війська Запорозького – озброєний козак, відомий з XVI ст. [24, 54].

Герб державний – офіційна емблема держави, зображувана на печатках, бланках, грошових знаках, державних прапорах, фасадах будівель урядових установ тощо. Опис і зображення Г. д. встановлюють конституції і спеціальні закони держави. Національним символом України є гербова відзнака у формі тризуба, який з Х ст. був державним гербом київського князя Володимира Святославича і його династії. Після проголошення УНР Центральна Рада затвердила 22 березня 1918 р. “державний герб великий” “і державний герб малий” – тризуб на синьому тлі як символ суверенної і соборної України. Автор проєктів – художник В. Кричевський. Тризуб лишався Г. д. і за Гетьманщини 1918 р. та Директорії. Національна Рада ЗУНР 13 листопада 1918 р. ухвалила прийняти за Г. д. зображення жовтого лева на блакитному полі, однак після акту злуки з УНР (1919) тризуб прийнято за Г. д. і в західних землях. Після проголошення незалежності України Верховна Рада 19.02. 1992 р. ухвалила затвердити тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба [24, 54–55].

Гербовий папір – папір з друкованим зображенням державного герба, призначений для створення певних видів писемних документів, складання яких передбачає стягнення державного мита за їх оформлення, реєстрацію, а також якісь інші дії, пов'язані з ними [31, 240].

Героїзація історії – спосіб вивчення та пізнання історичного процесу через систему цінностей, які перебільшено героїзують історичні факти, події, явища та історичних постатей.

Гетьман – в Україні в XVI – першій половині XVII ст. воєначальник козацького війська Запорозької Січі, з XVII ст. до 1764 р. – воєначальник козацького війська та верховний правитель України. Гетьманськими клейнодами з 1576 р. були булава, бунчук, прапор і печатка. Гетьманські столиці – Чигирин, Гадяч, Батурич, Глухів [24, 55]. З 1657 р. – гетьмани Правобережної України (до 1704 р.) і гетьмани Лівобережної України; з 1708 р. гетьман, що призначався царським урядом; у 1722–1727 і 1734–1750 рр. гетьмани не призначалися, а у 1764 р. були скасовані; 2) у Польщі в XV–XVI ст. командувач найманими військами, а в XVI–XVIII ст. – усією армією; 3) командувач військовими формуваннями українських козаків у XVI–XVIII ст., обсяг владних повноважень якого різко зріс у часи Визвольної війни в процесі утворення в Україні незалежної держави. У руках гетьмана Б. Хмельницького зосереджується вся повнота влади – військової, адміністративно-господарської, судової. Він видавав універсали, командував військом, очолював старшинську раду і здійснював посадові призначення, визначав напрямки зовнішньої політики держави. Усього в українській історії налічується близько ста осіб, які з більшим чи меншим правом іменувалися гетьманами [17:24:26].

Гетьманщина – а) назва державної організації, що існувала на території України з 1648 р. по 1764 р. За гетьманства Б. Хмельницького обіймала колишні воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське, частину Волинського, а також частину Білорусі

(Чавський полк). Після Андрусівського перемир'я 1667 р. Г. (охоплювала територію Лівобережної України, на правах автономії входила до складу Московської держави. Правобережна Україна продовжувала виборювати незалежність у війнах з Польщею. Пізніше до складу Г. ввійшло і місто Київ. За структурою влада Г. являла собою перехідну форму від республіки до монархічного типу державної організації; б) Гетьманщиною також прийнято називати Українську державу, що існувала в квітні – грудні 1918 р. (гетьман Павло Скоропадський). Її державна структура не визначена в усіх подробицях, але в цілому вона була формою конституційної монархії на чолі з гетьманом як носієм монархічної влади [24, 55-56].

Гідрограф – прилад для автоматичної реєстрації відносної вологості повітря [83, 242].

Гід-екскурсовод – це особа, яка володіє фаховою інформацією про країну (місцевість) перебування, визначні місця, об'єкти показу, а також мовою цієї країни чи мовою іноземних туристів, яких приймають або загальнорозумілою для них мовою надає екскурсійно-інформаційні організаційні послуги учасникам туру в межах договору про надання туристичних послуг.

Гільдія (від німец. *gilde* – корпорація, об'єднання) – асоціації періоду раннього західноєвропейського середньовіччя (X ст.) у формі духовних чи світських (оборонних, політичних, економічних) об'єднань населення. Гільдії у давніх германців – бенкети на честь укладення шлюбу чи жертвоприношення. Релігійні гільдії збиралися для проведення обрядів, трапез, обирали старійшину, який керував, чинив суд і розправу. У слов'ян різновидом таких гільдій були громадські бенкети “братчини”, церковні братства. Г. захищала своїх членів перед громадським судом. Оборонні гільдії набули найбільшого розвитку в Данії (XI-XII ст.). Перші купецькі гільдії (ганзи) утворювали купці (які вели зовнішню торгівлю) для забезпечення свого правового статусу в інших країнах (Ганзейський союз). У Росії та Україні купецтво було поділене (залежно від обороту зовнішньої та внутрішньої торгівлі) на три (1775 р.), а потім на дві (1865 р.) Г. Гільдіями ремісників були цехи. В Україні певний час (XVIII-XIX ст.) були поширені своєрідні гільдії – парубоцькі братства [19, 73].

Гімн – урочиста пісня. Г. бувають державні, партійні, революційні, релігійні, на честь видатних подій, героїв. В Україні у XVII-XVIII ст. поширилися вітальні канти як форми урочистого офіційного Г. [24, 56].

Гімн державний – офіційна урочиста пісня. Г. д. разом з гербом державним і прапором державним символізує державу і є одним з атрибутів державності країни. Український Г. д. – “Ще не вмерла Україна” музика М. Вербицького [24, 56].

Гіперзасоби – засоби запису, які дозволяють поєднати текстову, графічну, відео- і звукову інформацію.

Гіпертекстова база даних – текстова база даних, записи в якій містять зв'язки з іншими записами.

Гіпотеза історична (від грец. *hypothesis* – основа, припущення) – а) форма наукового історичного пізнання, спрямована на раціональну організацію історичного дослідження; б) напрям наукового прогнозування в історичному пізнанні.

З погляду логічного Г. і. є сукупністю висловлювань, що мають характер припущень, сформованих на підставі існуючих фактів щодо істотних відношень і зв'язків, вірогідних для досліджуваного об'єкта. Гіпотезу належить підтвердити або спростувати за допомогою нових історичних фактів, внаслідок чого Г. і. стимулює розширення емпіричної бази дослідження. Водночас застосування Г. і. спонукає до поглиблення теоретизації історичного пізнання, оскільки намагання перетворити вірогідне знання на достовірне супроводжується пошуком нових концептуально-доказових побудов, розвитком понятійного апарату, розширенням номенклатури стратегій і методологій розуміння історичних явищ. Г. і. потрібно відрізнити від “наукових прогнозів” імовірних історичних подій, що здійснюються в межах суміжних з історичною наукою дисциплін (політології, соціології, філософії, історії та ін.) [19, 73].

Глобалізація – сучасний стан розвитку міжнародних стосунків, економіки і культури, який характерний поступовим переносом суверенітету на рівень світової спільноти.

Глосарій – словник до будь-якого тексту, переважно стародавнього, що пояснює маловідомі або застарілі слова [33, 244].

Головний хранитель фондів – головний фахівець державної архівної установи, що відповідає за забезпечення збереженості й державний облік архівних документів.

Головоломка – як термін використовується в двох конфігураціях: “задача–головоломка” та “спеціаліст з розв’язування задач–головоломка”. Цей термін характеризує розв’язання “нормальної науки”. “Задачі–головоломки” являють собою категорію проблем, розв’язання яких є способом перевірки таланту та майстерності дослідника. Смисловими словарними ілюстраціями головоломок є терміни: “складена фігура–головоломка – та “головоломка–кросворд”. Разом з тим деякі невідкладні проблеми, такі як створення міцного миру на землі та подібні до цього, часто взагалі не є головоломками, головним чином, тому, що їх вирішення може бути зовсім відсутнім.

Опановуючи парадигму, наукове співтовариство дістає критерії вибору проблем, які можуть уважатися в принципі розв’язаними, доки ця парадигма приймається без доказу. Значною мірою це тільки ті проблеми, які співтовариство визнає науковими або такими, що заслуговують на увагу членів цього співтовариства. Інші проблеми відкидаються як метафізичні або як віднесені до компетенції іншої дисципліни, але інколи тільки тому, що дуже сумнівні, щоб витратити на них час. Парадигма в цьому випадку може ізолювати співтовариство від соціально важливих проблем, які не можна звести до типу головоломок.

Якщо проблеми нормальної науки є головоломками, то відповідає необхідність пояснювати, чому вчені штурмують їх. Серед головних мотивів, що спонукують людину до наукового дослідження, можна назвати бажання добитися успіху, надію знайти законо-мірність і потяг до критичної перевірки знання. Проблема, яка класифікується як головоломка, повинна бути охарактеризована не тільки тим, що вона має гарантоване рішення. Повинні бути також правила, що обмежують як природу рішень, так і ті кроки, завдяки яким досягаються ці рішення.

Якщо надати більш широкого змісту терміну “правило” (який інколи має еквівалент “точка зору”), тоді проблеми, припустимі в даній дослідницькій традиції, мають більше схожості з більшістю характеристик головоломки. Вивчення традиції нормальної науки надає багато додаткових правил, а вони в свою чергу надають масу інформації про ті приписи, які виводять учені із своїх парадигм. До тих пір поки правила є визнаними, вони допомагають вказувати головоломки і обмежувати допустимі рішення [20, 23-24].

Голограма – зображувальний документ, створений за допомогою голографії.

Голографія – метод одержання об’ємних зображень предметів, заснований на ефекті інтерференції світла.

Горизонтальне зберігання документів – спосіб зберігання документів, при якому площини обкладинок справ, кришок мікротек, коробок з кінодокументами є паралельними площині полиць [33, 250].

Городища – укріплені поселення по берегах річок, часто при впадінні однієї в іншу, обнесені земляними валами і обкопані ровами.

Голод 1921-1923 рр. в Україні – трагічний наслідок тоталітарної системи влади. До голоду призвели більшовицька політика “воєнного комунізму” (націоналізація всієї землі, раціонування урядом продуктів і товарів та експропріація зерна у селян – продрозкладка, замінена пізніше проподатком). Продуктивні сили сільського господарства у 1921 р. зазнали ще одного удару: великі райони Півдня України охопила посуха. Голодувало майже 25% населення України. Повністю враженими голодом були Олександрівська (Запорізька) та Миколаївська губернії. Голод розпочався глибокої осені 1921 р., а взимку 1922 р. досяг свого жахливого апогею і тривав також упродовж першої половини 1923 р. Смертність населення у колишніх зернових районах України перевищувала природний приріст [24, 58].

Голод 1946-1947 рр. – наслідок політики тотальної реквізит хліба з українського села в умовах повоєнної розрухи в цілому і колгоспів зокрема, а також обкладання присадибних господарств селян надмірними податками, особливо зростаючими обсягами вивозу сільськогосподарської продукції з України. В цілому з СРСР за 1946-1947 рр. було експортовано 2,5 млн. т зерна до Польщі, Чехословаччини, Румунії, Фінляндії, Франції та

інших країн. Голод спричинився також неврожасм у південних районах України. Голодували понад 3 млн. сімей. Майже 1 млн. голодуючих померли [17: 24-38].

Голодомор 1932-1933 рр. – трагедія українського народу, пов'язана з колективізацією сільського господарства і політикою продрозкладки. За часів радянської влади прокотилися країною три голодомори: 1921-1922 рр. 1932-1933 рр. і 1946-1947 рр. Планові завдання для молодих колгоспів на 1932 р. порівняно з попереднім роком були збільшені на 44%. Для їх виконання Сталін направив восени 1932 р. в Україну надзвичайну хлібозаготівельну комісію на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим. Комісія вилучила всі запаси зерна, в т. ч. посівного, але не домоглася виконання хлібозаготівельного плану. Тоді було вирішено провчити “боржників”: під час подвірних обшуків у селян вилучалося усе продовольство, заготовлене ними з присадибних ділянок. На початку 1933 р. ситуація стала критичною: позбавлені продовольства, селянські сім'ї почали масово вимирати від голоду. Аналіз архівних документів і висновки експертів свідчать, що на Україні від голоду померло 4,5-5 млн. мешканців. Є і останні дані – від 5 до 10 млн. людей. А це значить, що Україна не дорухувалася від 10 до 25% населення втрачаючи його по 25 тис. чоловік на день, або 1000 чоловік на годину. Отже, голодомор в Україні був штучним, спланованим сталінським керівництвом злочином проти українського народу. Безпосередня політична відповідальність за це лежить на Й. Сталіні, В. Молотові, С. Косіорі, П. Постишеві, М. Хатаєвичі, Л. Кагановичі та інших комуністичних ватажках. 26 листопада 2006 р. на пропозицію Президента України В. Ющенка Верховна Рада України визнала голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу [17: 24, 59].

Гносеологія історична – теорія історичного пізнання. Інколи вживається замість поняття “епістемологія”.

Гомерівський підхід до вивчення історії – а) дослідження та вивчення історичного процесу через призму віддання переваги ролі особи; б) спосіб історичного пізнання, який заснований на вивченні життя та діяльності правителів та вождів.

Гомруль (від англ. Home Rule букв. – самоврядування) – програма самоврядування Ірландії в межах Британської імперії, висунута буржуазією в 70-х рр. XIX ст. Англійські ленд-лорди та реакційні сили Ірландії чинили опір введенню Г. Лише після визвольної війни 1919-1921 рр. Ірландія отримала права домініону, проте Північна Ірландія залишилася під владою Великої Британії. Г. явище, характерне для латиноамериканських, африканських та азійських країн в їх боротьбі за незалежність [19, 74].

Господарська зона музею – площа, на якій розміщені допоміжні господарські об'єкти.

Господарство відтворювальне – форма господарства, що ґрунтується на рослинництві та тваринництві, тобто на одержанні продуктів шляхом застосування спеціальних технологій, які спрямовують і прискорюють природні процеси репродукції рослин та тварин. Г. в. виникло внаслідок подолання кризи мисливського господарства під час переходу від льодовикового періоду (плейстоцену) до сучасного міжльодовикового періоду (голоцену) приблизно 10 тис. р. тому.

Г. в. дало можливість одержувати надлишковий продукт, що створило умови для експлуатації чужої праці, появи приватної власності і зрештою – для переходу від первісного суспільства до цивілізованого. У різних регіонах впродовж розвитку людства Г. в. формувалося на ґрунті місцевих генфондів рослинного та тваринного світу, що сприяло появі відмінностей між окремими цивілізаціями [19, 74].

Господарство первісне – рівень розвитку господарства, який відповідає первісно-общинному ладу. Базувалося на привласнювальних формах господарства (див. Господарство привласнювальне), таких, як мисливство й збиральництво. На базі Г. п. залежно від навколишнього середовища сформувалося кілька варіантів господарсько-культурного типу мисливців-збирачів. Яскравим прикладом Г. п. були мисливці прильодовикової зони пізньопалеолітичного часу, які досліджені, зокрема, на території України. Вони жили полюванням на мамонтів, бізонів, північних оленів та інших тварин т. зв. мішаного льодовикового комплексу фауни.

Внаслідок різкої зміни екології під час переходу до сучасної міжльодовикової епохи (голоцену) виникла криза льодовикового мисливського господарства. В процесі подолання цієї кризи людство перейшло до відтворювальних форм господарства (див. Господарство

відтворювальне) та спеціалізованих форм привласнювального господарства типу інтенсивного рибальства або морського звіробійного промислу. Відтворювальне господарство поступово зумовило появу додаткового продукту та зрештою руйнування первіснообщинного ладу [19, 74-75].

Господарство привласнювальне – форма господарства, що ґрунтується на вилученні з навколишнього середовища продуктів харчування, створених природними процесами (мисливство, рибальство, збиральництво). Г. п. властиве ранньому первісному суспільству. Існує також як спеціалізована форма господарства в цивілізованих суспільствах (промислове мисливство та рибальство, збиральництво лікарських рослин, китобійний промисел та ін.) [19, 75].

Господарсько-культурний тип – комплекс господарства та культури, типовий для різних за походженням народів, що існують у подібних екологічних умовах і перебувають приблизно на однаковому рівні соціально-економічного розвитку. Підґрунтям формування Г.-к. т. є фізико-географічні пояси земної кулі. Відповідно до них в умовах господарства привласнювального формуються Г.-к. т. морських звіробіів арктичного узбережжя, мисливців-збирачів арктичної зони тундри та лісотундри, холодної зони тайги та ін. Розмаїття клімату, ландшафтів, рослинного і тваринного світу різних регіонів Землі сприяють виникненню різних моделей адаптації людини до навколишнього середовища (господарський цикл та обрядовість, прийоми полювання, типи жител та одягу тощо), що зумовлює формування різних моделей культури.

З розвитком суспільства на зміну Г.-к. т. привласнювального господарства приходять типи господарства відтворювального. У помірній зоні лісостепу та степу вони утворюють генетичний ряд: господарство мисливців-збирачів (палеоліт – мезоліт), ранніх мотикових землеробів (неоліт), розвинutih землеробів-орачів, скотарів (доба міді – бронзи).

У розвитку цивілізацій велику роль відігравав спеціалізований Г.-к. т. зрошувального землеробства заплавл великих річок: Нілу, Тигру та Євфрату, Інду, Хуанхе та Янцзи. Внаслідок різноманітності навколишнього середовища та нерівномірності історичного розвитку суспільства в різні епохи співіснували різні Г.-к. т., а в одного й того самого народу (етносу) – різні форми Г.-к. т., напр., у тундрових чукчів – кочове оленярство, у чукчів осілих – морське звіроробство.

Г.-к. т. справив значний вплив на розвиток різних етнічних формувань [19, 75-76].

Гравюра – відбиток з друкованої форми, одержаної шляхом гравірування, іноді у поєднанні з травленням [35, 250].

Гра, гра в історію – форма вільного самовиявлення людини, що характеризує переважно дорефлексивні рівні діяльності, відносин, спілкування, поведінки та духовного життя. В античній філософії (Сократ) Г. пов’язували з іронією, що підкреслювало відстороненість її від буденного життя. В середні віки (Франциск Ассізький), добу Відродження (карнавальна культура), за романтизму (Ф. Шлегель, Жан Поль) Г. невіддільна від сміху чи романтичної іронії, що виражало умовність будь-яких ієрархій та авторитетів. Можна виокремити два основні етапи філософського осмислення Г.: класичний і некласичний. Класична філософія Г. заснована на суб’єкт-об’єктному баченні світу історії.

В межах такого підходу І. Кант пов’язує Г. з “безціллюю цілевідповідністю”, що є однією з необхідних передумов можливості суб’єкта здійснювати цілісне, незацікавлене пізнання, не приписуючи цю цілісність самому світові. Переосмислюючи ідею Канта, Ф. Шіллер зробив спробу витлумачити засновані на ігровому принципі теоретичні моделі як певні ідеали, яким мають підпорядковуватись як реальний процес історичного розвитку (“естетична держава”), так і процес осягнення світу (“естетичне пізнання”). Шіллеру вдалося виявити певні істотні особливості Г. як культурно-естетичного феномену, розглядаючи її як безкорисливу діяльність, у якій людина утверджує в історичному процесі свою реальну свободу, долає відчуженість від інших людей і досягає гармонійного пізнання світу.

Важливі ігрові елементи людського життя простежує Г. Сковорода – через такі поняття, як “веселие сердечное”, “сродный труд”, концепцію двох натур і трьох світів. Однак при зіткненні з історичною реальністю зазначені класичні концепції виявляють свій

утопічний характер. Некласичний підхід до Г. й виникає як прагнення позбутися цього утопізму.

Дальший розвиток філософії Г. Пов'язаний із десубстанціалізацією історії й культури (В. Дільтей, О. Шпенглер, Й. Гейзінга). Як самостійна галузь дослідження Г. виступає передусім у Гейзінги, який створює універсальну ігрову концепцію культури. Він розглядає Г. як єдність вистави й змагання, як основу людського співжиття в будь-яку історичну епоху, витлумачуючи її як один із головних засобів подолання стихії прахистей і цивілізування людини в ході формування та розвитку історичного процесу чи її індивідуальної соціалізації. М. Гартман, М. Гайдеггер, Г. Г. Гадамер здійснюють онтологічний поворот у філософському розумінні Г. та її ролі в історії. За Гайдеггером, Г. – це своєрідна “мова трансценденції”, можливість, що відкриває себе свободі людського вчинку. Гадамер елімінує суб'єктивність учасників “м'ятникового ігрового руху”, підкреслюючи примат Г. самої по собі щодо свідомості гравців і розкриваючи значення автентичного розуміння Г. для осмислення своєрідності історії, мови, мистецтва та його творів.

У ракурсі філософії історії та філософської антропології Г. досліджують Ж.-П. Сартр, А. Камю, Е. Фінк, які розглядають її як засіб динамічного вияву можливої повноти екзистенції. Серед концепцій, що інтенсивно використовують поняття Г. та ігрових моделей, – філософсько-історична теорія Г. Маркузе, теорії “мовних ігор” Л. Вітгенштейна, “соціальних ролей” Дж. Морено, “сценаріїв” Е. Берна тощо. В сучасному світі особливого значення набуває філософське осмислення Г. як своєрідної передумови і складової поступальних історичних змін, подолання насильства, звільнення з-під гніту економічного, соціального, ідеологічного примусу [19, 76-77].

Грамоти (від грец. *grammata* – читання і письмо) – найпоширеніша форма актових, справочинних, особових документів часів середньовіччя. За змістом Г. можуть бути договірними, жалуваними, духовними, купчими тощо. За походженням розрізняють княжі, монастирські, приватні Г. Вони є цінним джерелом історії, зокрема України, починаючи з давньоруських часів. Оригіналів XII–XIII ст. залишилося небагато, серед них – жалувана грамота Мстислава Володимировича (бл. 1130 р.). З XIV ст. збереглися оригінали Г. князів Лева Даниловича, Кейстута, Любарта, Ольгерда, польських королів Казимира, Владислава, ярлики хана Тохтамиша, молдавських воєвод та ін. Договірні Г., а також Г. - присяги XV–XVI ст. дають змогу дослідити історію стосунків між Україною, Литвою та Польщею.

Наприк. XV – на поч. XVI ст. замість терміна “Г.” в Україні починає вживатися термін “лист”. Кожна з Г. залежно від змісту мала свою назву. У книгах Литовської метрики понад 40 назв різних документів і Г.: привілей, орєнда (жалувана Г. на орєнду), вольність (звільнення від зобов'язань), данина (пожалування), осадження (грамота на заснування міста), тестамент (заповіт), угода, присяга, цедула тощо. Важливими джерелами з історії України є королівські та гетьманські універсали, папські булли й послання, маніфести й жалувані Г. російських самодержців.

Нині багато офіційних, справочинних, правових документів зберігають зміст Г. Це міжнародні заяви, комюніке, декларації, законодавчі акти, а також нотаріально оформлені документи, що регулюють майнові, громадські відносини між державними установами, підприємствами, товариствами, приватними особами тощо [19, 77].

Грамофонна платівка – копія фотодокумента, що є позитивною копією грамофонного оригіналу, виготовленого шляхом пресування, штампування або лиття й має форму диска [33, 251].

Грамофонний оригінал – оригінал фотодокумента, одержаного шляхом механічного запису звукової інформації на металевому диску [33, 251].

Графік приймання документів на зберігання – документ встановленого зразка, що визначає черговість приймання документів державним архівом від фондоутворювачів на зберігання.

Графіті (від грец. *grapho* – пишу) – слова або тексти, надряпані гострим предметом або написані фарбою на камені, дереві, цеглі, кості, гончарному посуді.

У давнину на теренах України ці написи називалися “печатіями”, “знаменнями”. Значення Г. як історичної пам'ятки велике. На відміну від давніх літературних, юридичних,

релігійних текстів Г. безпосередньо відображають повсякденне життя різних прошарків середньовічного суспільства (ливарників, ювелірів, духовних осіб, городян, видатних історичних діячів). Серед українських дослідників першим Г. почав вивчати вчений-мандрівник В. Григорович-Барський, який у 1727-1730 рр. зробив опис давньогрецьких написів. Найдавнішими Г. на території України є грецько-латинські пам'ятки, виявлені в Криму. У 1885-1916 рр. було видано працю академіка В. Латишева "Корпус грецьких і латинських написів північного узбережжя Чорного моря". За радянських часів великий внесок у розробку цієї тематики зробив академік С. Жебелюв.

Серед давньогрецьких Г., знайдених на території України, найрідкіснішими є написи на свинцевих платівках. Першу таку пам'ятку знайшов священник Левицький з Очакова наприк. XIX ст. Подібні пам'ятки були виявлені у 80-х рр. XX ст. на території Ольвії. Тепер ці джерела ретельно досліджуються. У 1984 р. вийшла праця С. Соломоник "Графіті з гори Херсонеса", у 1988 р. її ж "Давні написи Криму". Найбільшим зібранням грецьких і латинських написів в Україні є епіграфічні лапідарії у Херсонському, Бахчисарайському, Керченському та Феодосійському музеях. До найдавніших в Україні Г. належать написи в Софійському соборі в Києві, наукове дослідження яких почалося ще у XVIII ст. У 50-х рр. XX ст. було відкрито найдавніший розпис Софії. Дешифрування цих Г. розпочав у 60-х рр. XX ст. Б. Рибаків. Велику роботу з вивчення київських Г. здійснив С. Висоцький ("Про що розповіли давні стіни", 1975 р.).

Деякі з названих Г. мають велике історичне значення. Так, на одному з них повідомляється про смерть Ярослава Мудрого із вказівкою на число місяця і день тижня, коли це сталося. Крім того, в цьому джерелі Ярослава Мудрого названо царем.

Вивчення графіті на стінах Софійського собору дало можливість встановити час різних історичних подій, здобути інформацію про життя населення Києва XI-XVII ст. [19, 78].

Графічний документ – зображувальний документ, що містить інформацію, зафіксовану лініями, штрихами, світлотінню.

Грецькі міста-держави Північного Причорномор'я – античні грецькі колонії: Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Феодосія, Фанагорія, Танаїс і інші. Тіра, заснована у другій половині VI ст. до н. е. Як торгово-економічний центр, знаходилась на території сучасного міста Білгорода-Дністровського. У 70-ті роки IV ст. Тіру було зруйновано гунами. Ольвія – місто, засноване на початку VI ст. до н. е. на правому березі Бузького лиману (на південь від сучасного с. Парутіно поблизу Очакова Миколаївської обл.), центр виробництва, зокрема, прикрас з скла, торговий, політико-адміністративний і культурний центр. Загинула Ольвія від нападу гунів у ті ж 70-ті роки IV ст. На базі відкритих у 1924 р. під час розкопок залишків міста створено археологічний заповідник, а нині створюється, міжнародний мегаполіс. Херсонес Таврійський (у середньовіччі – Херсон, за руськими літописами "Корсунь") – одне з найбільших античних міст у Північному Причорномор'ї, засноване у 422-421 рр. до н.е., розташовувалось біля сучасного міста Севастополя. Протягом IV ст. до нової ери Херсон перетворився на велику державу, але з часом втратив значну частину території. У 989 р. Корсунь-Херсонес покорив київський князь Володимир Святославич (Великий). Херсонес-Таврійський існував до XV ст. н.е., в теперішні часи є одним із найстаріших пам'яток античної давнини в Україні, національний заповідник. Пантікапей (VI ст. до н.е. - IV ст. н.е.) в Криму (сучасна Керч) – столиця Босфорської держави, наприкінці V - поч. III ст. до н.е. – найбільше місто Північного Причорномор'я, яке теж зазнало руйнівних ударів гунів у 70-х роках IV ст., перестало існувати у V ст. [17:24-26]

Гривня – 1) зливочок срібла, що був грошовою і ваговою одиницею в Київській Русі в X-XIV ст.; Назва походить від золотой чи срібної прикраси у вигляді обруча, яку носили на шії (гриві); 2) назва грошових знаків періоду УНР, Гетьманщини та Директорії. Розрізняли вагову одиницю (гривну срібну, золоту: у XI-XIII ст. дорівнювала 51,19 г золота або срібла), з часом стала лічильною (грошовою) одиницею (2,56 г, гривна куц), що відповідала еквівалентові цінного хутра або іноземних монет. Монета гривна, відома з середини XI ст., являла собою зливочок срібла: київські ромбоподібні зливки були вагою близько 164 г; новгородські паличкоподібні – 204 г; чернігівські ромбоподібні або о вальні – 196-197 г. Новгородські гривні були в обміні до XV ст., а всі інші – до XIV ст. 2) у Московській державі з XVI ст.: лічильно-грошова одиниця, що дорівнювала 10 коп.;

3) гривня (вимова саме з “я” на кінці), запроваджена законом 1.03.1918 р., була грошовою одиницею УНР у 1918-1920 рр.; дрібною розмінною монетою був шаг 1/100 гривні. 4) у наші часи – сучасна українська грошова одиниця з такою ж назвою – знов запроваджена в обіг Указом Президента України від 2 вересня 1996 р.; розмінна монета – копійка (1/100 гривні) ^[17, 24, 62, 26].

Гриф – реквізит документа, що виконує функцію схвалення і/або затвердження, погодження документа чи обмінення користування ним.

Громади – осередки української демократичної інтелігенції, що провадили національно-культурну та громадсько-політичну роботу в другій половині XIX – на початку XX ст. у межах Російської імперії за кордоном. У 1859-1861 рр. засновано перші Г. у Києві (В. Б. Антонович, І. І. Білозерський, М. П. Драгоманов, П. С. Єфименко, П. Г. Житецький, К. П. Михальчук, Б. С. Познанський, Т. Р. Рильський, П. П. Чубинський пізніше М. В. Лисенко, М. П. Старицький, Ф. К. Волков (Вовк), В. П. Науменко та ін.). і Петербурзі (В. М. Білозерський, Г. С. Вашкевич, М. І. Костомаров, О. Ф. Кістяківський, П. О. Куліш, О. М. Лазаревський). Майже одночасно Г. виникли у Полтаві (Д. П. Пильчиків, О. І. Стронін, О. Я. Кониський та ін.), Чернігові (О. А. Тишинський, Л. І. Глібов, С. Д. Ніс, О. В. Маркович, пізніше В. І. Самійленко, М. М. Коцюбинський, Б. Д. Грінченко), Харкові (О. О. Потебня, А. Л. Шиманов, В. С. Гнілосиров та ін., пізніше П. С. Єфименко, О. Я. Єфименко, Д. І. Багалій та ін.). У наступні роки Г. були створені в Одесі (О. О. Андрієвський, М. І. Білінський, Є. І. Борисов, М. П. Боровський, К. М. Грінчевський, Т. А. Зінківський, К. А. Іващенко, М. І. Климович, П. Т. Климович, М. Ф. Комаров, В. Г. Мальований, П. І. Ніщинський), Єлизаветграді (І. К. Тобілевич, М. Ф. Федоровський, М. О. Лашенко, М. Л. Кропивницький, О. І. Михалевич, К. Т. та І. Т. Стиранкевичі, О. О. Русов, А. М. Грабенко, Ф. О. Василевський, А. Ю. Вержицький, Є. Х. Чи-каленко, М. В. Левицький.) Умані (М. Ф. Комаров, Ю. М. Кушніренко), Катерино-славі (О. М. Низиковський, Ю. І. Михайличенко). Існували Г. у Миколаєві (“Інгульська громада”), Херсоні, Ніжині. Ідеї Г. знайшли відображення у “Відзвіві з Києва” (1862), на сторінках журналу “Основа” (Петербург, 1861-1862), газети “Київський телеграф” (1874-1875). Г. не мали усталеної програми, вони об’єднували людей з різними політичними поглядами – від радикально-демократичних до помірковано-ліберальних. Заслуги перших Г. полягали в пробудженні загального інтересу до українського народу та його культури, у відкритті недільних шкіл, виданні підручників і творів красного письменства, влаштуванні концертів, вистав тощо.

Валуєвський циркуляр, закриття недільних шкіл, заслання П. П. Чубинського, П. С. Єфименка, О. Я. Кониського, С. Д. Носа та ін. Загальмували на деякий час діяльність Г., яка відновилася наприкінці 60-х – на початку 70-х років. Активними учасниками Г. був М. П. Драгоманов, який очолював ліве крило київської Старої громади. Прихильники радикальних методів боротьби з царизмом (переважно із студентської молоді) заснували у Києві Молоду громаду. З прийняттям Ємського указу 1876 р. діяльність Г. було заборонено. Частина громадівців заарештували й відправили у заслання, деякі емігрували за кордон. У подальшому Г. діяли напівлегально. На початку XX ст. багато громадівців стали учасниками українських національно-політичних організацій, громадських клубів. Протягом свого існування Г. підтримували постійні зв’язки з представниками українського національно-політичних організацій, громадських клубів. Протягом свого існування Г. підтримували постійні зв’язки з представниками українського національного руху Східної Галичини, земською опозицією. За твердженням І. П. Житецького, Г. існували ще в 1917 р. ^[24, 63-64].

Громадські музеї – поширений тип закладів, що перебуває під опікою громадських організацій (профспілок, партій тощо) ^[1, 26].

Громадянське суспільство – поняття, що з’явилося в XVII-XVIII ст. у працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск’є та ін., які ототожнювали з Г. с. не будь-яку державу, а таку, яка заснована на суспільній угоді та відбиває інтереси громадян. Вони, однак, вважали, що реальна держава частіше чинить тиск на Г. с. Г. Гегель підкреслював історичну зумовленість виникнення Г. с. К. Маркс вважав, що Г. с. становить форму, в якій здійснюється економічний розвиток. Сучасні науковці стверджують, що нині кордонів між

Г. с. і державою практично немає, що держава втручається в рішення всіх фундаментальних економічних і соціальних проблем. Загальним для них є діюча особа Г. с. – людина як особистість, яка має певну систему потреб, інтересів, цінностей. Можливість реалізувати цю систему перетворює людину на головного учасника суспільного розвитку, члена Г. с.

Г. с. – соціальний простір, у якому люди взаємодіють один з одним як незалежні один від одного і від держави індивіди. Це водночас система забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер, система незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які забезпечують умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації особистих інтересів і потреб (індивідуальних або колективних). Оскільки Г. с. – це система відносин, то її не можна уявити без національних, релігійних традицій, звичаїв, міфів, символів, стереотипів поведінки, морально-етичних норм, цінностей і т. п.

Головна умова існування Г. с. – особистість, її право на самореалізацію. Воно базується на визнанні права індивідуальної особистості свободи. Г. с. забезпечує права людини (життя, свободи і т. п.), а держава – права громадянина (політичні права). Тому Г. с. передбачає розмежування між правами людини і правами громадянина [19, 79].

Грошове оцінювання документів – 1) визначення архівними установами розцінок на документи з метою їх придбання та для страхування; 2) визначення розцінок на документи, що перебувають у недержавному володінні, в разі їхнього продажу.

Групова характеристика фондів у путівнику по фондах архіву – описова стаття, що містить довідкові дані про фонди, стислу історичну довідку й анотацію документів групи однорідних і/або взаємопов'язаних фондів архіву (архівів)

Групове інформування – бібліографічне інформування групи споживачів інформації, виділеної за певною ознакою, члени якої мають близькі за змістом інформаційні потреби.

Групове описування документів при каталогізації – описування на одній каталожній картці групи документів однієї або кількох одиниць зберігання, що стосуються одного предмета [33, 251].

Групування історичне – спосіб класифікації, відбору історичних джерел, матеріалів за формою і зовнішніми ознаками.

Гуманізм (від латин. – humanus) – система ідей і поглядів на людину як на найвищу цінність; направлена на створення необхідних умов у суспільстві для всебічного розвитку особистості. Розглядається у двох аспектах: 1) Прогресивний напрям культури і суспільної думки, що виник в Італії за доби Відродження і потім поширився в багатьох країнах Європи. Представники Г. боролися за утвердження поваги до гідності й розуму людини, її право на земне щастя, вільний вияв природних почуттів і здібностей. 2) Система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, захист її права, свободи і щастя, створення необхідних умов для всебічного розвитку кожної особистості і найширшого вияву її здібностей. Як самостійна ідейна течія виник в епоху Відродження. В Україні ідеї Г. розвивали письменники-полемісти XVI-XVII ст. (І. Вишенський, М. Смотрицький, З. Копистенський, І. Галятювський та ін.), викладачі Києво-Могилянської колегії (І. Гізель, Ф. Прокопович та ін.) [19, 79; 24, 66].

Гуни – давній кочовий народ, що склався в I-IV ст. у Центральній Азії з торкомовних хуну та місцевих угрів і сарматів. Масове переселення найвідоміших т. зв. західних Г. до Європи (з 70-х рр. IV ст.) дало поштовх великому переселенню народів. У 375 р. Г. розгромили германські племена остготів, які заселяли пониззя Дніпра, Південного Бугу та Дністра, і почали витісняти вестготів, які проживали на півночі нижньої течії Дунаю.

Підкоривши інші народи, Г. очолили могутній союз племен, який здійснював спустошливі походи до інших країн. Г. підкорили готів, брали данину з Римської імперії, Візантії. Найбільшої могутності гунський союз племен досяг за часів вождя Аттіли (серед V ст.).

Очолені ним племена спочатку перекочували з Чорноморських степів на Дунайську рівнину, потім, об'єднавшись із остготами, пройшли по Дунаю і, переправившись через Рейн, вторглися до Галлії, яку контролювали римляни. Однак подальше просування Г. на Захід було зупинено римськими військами, яким допомагали вестготи, бургунди і франки,

що завдали їм нищівної поразки в Каталанській битві (451 р.). Після смерті Аттіли (453 р.) гунський союз племен розпався.

Від західних Г. під час їх руху до Європи відокремилася група т. зв. білих Г., або ефталтів, які зайняли Трансоксанію (область між Амудар'єю і Сирдар'єю). У 427 р. вони напали на Індію, а згодом створили державу, до якої увійшли Північно-Західна Індія, частина Середньої Азії, Східного Ірану і Афганістану [24, 662631].

Д

Дамоклів меч – крилатий вислів, що походить від давньогрецької легенди про сіракузького тирана Діонісія Старшого (V-IV ст. до н. е.), який нібито наказав повісити меч на кінській волосині над головою свого фаворита Дамокла (який дуже заздрило Діонісію) і посадив його під час бенкету на своє місце. У переносному значенні – постійна смертельна небезпека [19, 81].

Данайці – (від грец. danaoi) – давня назва грецького племені, яке заселяло Арголіду. У гомерівському епосі (“Іліада”) Д. в союзі з іншими племенами – учасники Троянської війни (XIII ст. до н. е.), як впродовж десяти років не могли здобути Трою штурмом, але захопили хитрістю, тимчасово знявши облогу і залишивши біля стін Трої дерев'яного коня, як символ закінчення війни. Усередині коня знаходився один із ватажків греків Одиссей з найкращими воїнами. Незважаючи на попередження Лаокоона: “Боюся данайців, навіть тих, що дари приносять”, та застерезення провидиці Кассандри, троянці втягнули коня в місто. Уночі Д. вийшли з коня, відчинили браму своїм воїнам, захопили й зруйнували Трою. Звідси вислів “дари данайців” – подарунок із підступним наміром, який може спричинити загибель того, хто його отримав [19, 81].

Данина – натуральний або грошовий податок із підкорених племен і народів. У Київській державі – найдавніша форма податку, що регулярно збирався з підданих східно-слов'янських та південнослов'янських племен. Відповідно до історичних передумов Д. була або військовою контрибуцією, або прямим державним податком, чи феодальною рентою. Князь стягував Д. шляхом “полюддя”, об'їжджаючи свої землі. У 974 р. княгиня Ольга встановила постійні пункти збирання Д. та призначила збирачів. Відтоді Д. стала постійним державним податком, що його сплачували спершу продуктами сільського господарства або промислів, а пізніше грошима. Одиницею оподаткування в князю добу були дим – двір, рало, тобто хліборобська одиниця – родина.

У XIII ст. монголо-татари після перепису населення встановили нову одиницю оподаткування – від душі. Особи, які були зобов'язані сплачувати Д., називалися данськими людьми або данниками, їх вписували в данські книги за волостями. Д. ханові Золотої Орди збиралась як контрибуція, а місцевим князям – як державний податок; сплачувалась грошима або натурою (хліб, мед, худоба, хутро білки або куніци). За литовсько-руської доби Д. платили князям і великим князям, а з XV ст. – землевласникам. Крім грошової і натуральної населення відбувало трудову повинність. Із посиленням феодально-кріпосницького гніту на українських землях у XVI-XIX ст. Д. набувала характеру натуральних і грошових повинностей, які, крім панщини, виконували кріпаки-селяни та міщани, вона надходила до царської скарбниці, у гетьманську адміністрацію та самоврядувальні органи [19, 81-82].

Даосизм (з кит. дао цзя – школа дао) – одна з головних течій китайської філософії та релігії. Виник одночасно з ученням Конфуція у середині I тис. до н. е. як самостійна філософська доктрина. Д., конфуціанство та буддизм склали філософсько-релігійну триаду течій, які впродовж тривалого часу співіснували й суперничали між собою. Головні принципи Д. викладені в трактаті “До-де цзин”, авторство якого приписують легендарному філософові Лао Цзи (VI ст. до н. е.). Проте найвидатнішим лаоським мислителем вважається Чжу-ан Цзи (бл. 369-286 рр. до н. е.). Провідною ідеєю доктрини є вчення про Дао – сутність і першооснову світу, шлях, яким мають прямувати всі люди. Пізнати Дао, дотримуватися його принципів, злитися з ним – у цьому сенс, мета і щастя життя. Д. справив значний вплив на розвиток китайської культури та філософії й зберігся до наших днів. У КНР існує Асоціація віруючих даосів. У III-IV ст. виник неодаосизм, який до середини I тис. посідав панівне місце в ідеологічному житті Китаю. Спираючись на ідеї класичного Д., неодаосисти поєднували їх з конфуціанством. Головна мета неодаосизму –

досягнення стану вільного невимушеного життя у згоді з самим собою та природою. На відміну від класичного Д. його нова інтерпретація ігнорувала Дао. Згодом неодаосизм припинив своє існування ^[19, 82].

Дарувальник архівних документів – юридична чи фізична особа, яка добровільно, безоплатно передає право власності на архівні документи іншій особі ^[1, 27].

Дата видання – дата випуску (рік, а якщо необхідно місяць і день), зазначена на документі або встановлена на основі аналізу тексту документа або з інших джерел.

Дата документа – реквізит документа, що вказує на час (число, місяць, рік) створення, погодження, затвердження або підписання документа.

Дати кумуляції документів – період, протягом якого матеріал або його частина, що становить одиницю описування, збирався фондоутворювачем.

Датування документа 1) проставлення на документі дати його створення і/або підписання, затвердження, опублікування; 2) встановлення незазначеного на документі часу його створення і/або підписання, затвердження, опублікування ^[1, 27].

Дві сторони історії – історичний процес та історичне пізнання. Вони пов'язані з життям та діяльністю людини і суспільства. Підкреслюють об'єктивність історичного розвитку суспільства й суб'єктивність історичного пізнання. Історичний розвиток не має умовного способу дій, а процес пізнання має, оскільки погляди на історичний процес можуть змінюватися залежно від оцінок та потреб суспільства.

Двовладдя – своєрідне і нетривке переплетіння двох влад, як це було, наприклад, в Росії після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.: існували Тимчасовий уряд і Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. На відміну від Росії в Україні склалася своя особлива суспільно-політична ситуація. Якщо в Петрограді по завершенні антисамодержавницьких виступів виникло двовладдя, то в Україні з'явилися три центри політичного тяжіння: Губернський комісар Тимчасового уряду в Києві П. Суковкін, Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, Українська Центральна Рада (виникла 3-4 березня 1917 р. у Києві) ^[17, 24-26].

Дедуктивним є такий умовивід, у якому висновок про деякі елементи множини робиться на основі пізнання загальних властивостей усієї множини. Змістом дедукції, як методу пізнання, є використання загальних наукових положень при дослідженні конкретних явищ.

Дедукція – розумова конструкція, в якій висновок щодо якогось елемента множини робиться на підставі знання загальних властивостей всієї множини. Змістом дедукції, як методу пізнання, є використання загальних наукових положень при дослідженні конкретних явищ.

Дезінсекція документів (архівосховища) – знищення фізико-хімічними засобами комах, які ушкоджують документи або обладнання архіву ^[1, 27].

Дезінфекція документів – знищення фізико-хімічними засобами мікроорганізмів, які руйнують матеріальну основу документів ^[1, 27].

Декабристи (назва походить від грудневого – по-рос. назва місяця “декабрь” – повстання 14.12.1825 р. в Петербурзі) – російські дворянські революціонери, переважно офіцери, учасники таємних організацій у Петербурзі та на Україні, що готували державний переворот, спрямований проти самодержавства та кріпаччини. Таємні організації ліберальних офіцерів на початку 20-х років XIX ст., що виникли у Санкт-Петербурзі, Тульчині, Кам'янці і Василькові, були оформлені в Північне товариство в Росії й Південне, засноване у 1821 р., – на Україні. Останнє очолив полковник П. Пестель – автор програми “Русская правда” (її зміст – ліквідація кріпачтва, рівність усіх громадян перед законом, особисті свободи, республіканський устрій країни). Пізніше він був об'єднаний з іншими військовими частинами та селянами. Після смерті Олександра І змовники намагалися підняти у грудні 1825 р. повстання у війську проти Миколи І. Опорою Південного товариства став Чернігівський полк. Невдовзі полк було розбито вірними царю військами. Виступи в Петербурзі та на Україні придушено, учасників репресовано, 5 керівників (П. Пестеля, С. Муравйова-Апостола, К. Рилєєва, М. Бестужева-Рюміна, П. Каховського) повішено. Хоч повстання декабристів зазнало поразки, однак не пройшло марно: це

було революційне повстання як провісник майбутніх радикальних змін у Російській імперії ^[17; 24-26].

Декабристи в Україні – учасники російського опозиційного руху дворян-республіканців, об'єднаних у Південному товаристві (засноване 1821 р., Тульчинська, Кам'янська, Васильківська управи, голова – полковник П. Пестель, керівники – С. і М. Муравйови-Апостоли, М. Бестужев-Рюмін, С. Волконський, В. Давидов, члени – офіцери 2-ої російської армії, дислокованої в Україні). Програмний документ – “Русская Правда” – передбачав ліквідацію кріпосного права, рівність громадян перед законом, особисті свободи, злиття усіх народів Російської імперії в єдиній централізованій високорозвиненій державі. Після революційних подій у Петербурзі виступив 29.12.1825 р. (1.10.1826 р.) у повстанський похід Чернігівський полк, а 3(15).01.1826 р. зазнав поразки в бою під с. Ковалівка. С. Муравйов-Апостол і М. Рюмін страчені (разом з іншими лідерами), тисячі учасників заслани в Сибір та ув'язнені, солдати покарані шпцирутенами та заслани на Кавказ (брати участь в Кавказькій війні) ^[24, 70].

Декларація прав людини і громадянина – політичний маніфест Великої французької революції, прийнятий Установчими зборами 26.08.1789 р. Це був перший етап підготовки революційної конституції, до якої залишалося два роки. Представники народу в Установчих зборах були переконані, що незнання, ігнорування чи то порушення прав людини є причиною суспільного лиха і корупції влади. Тому вони вирішили викласти природні, невід'ємні і священні права людини у декларації. Зазначений документ є виразним і стислим викладом ідей суверенності людини та її прав, які обстоювали Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, французькі філософи-просвітители, а також американська Декларація незалежності 1776 р.

Стаття перша проголошувала: “Люди народжуються і залишаються рівними в правах...” Природними і невід'ємними правами у статті другій проголошувалися “свобода, власність, безпека і опір гнобленню”, в інших статтях передбачалися також свобода слова, друку, віросповідання. Закон є висловленням всезагальної волі, а народ – “головним дійсним носієм суверенності” “жоден орган, жодна особа не можуть здійснювати владу, яка не виходить безпосередньо від народу” (стаття третя). У статті четвертій стверджувався ліберальний принцип: “Свобода полягає в тому, що дозволяється робити все, що не завдає шкоди іншому”.

В Декларації (стаття дев'ята) зафіксовано принцип презумпції невинуватості: кожна людина вважається невинною, доки не доведено її провини. Всі громадяни проголошувалися рівними перед законом, і “їм відкритий однаковою мірою доступ до всіх громадських посад і служб залежно від їх здібностей; єдиною відмінністю за рівності можуть бути чесноти й талант”. За Декларацією “громадськість має право вимагати від кожної посадової особи звіту про її діяльність” (стаття п'ятнадцята). Суспільство, де не забезпечені ці права і не закріплені принцип поділу влад, “не є правовим” (стаття шістнадцята).

Документ відіграв важливу роль в історії Франції, Європи, світу. Хоча оцінки щодо нього є діаметрально протилежними: від того, що проголошені принципи називають утопічними, до того, що вони вважаються основою сучасного цивілізованого суспільства ^[19, 84-85].

Декларація про державний суверенітет України 1990 р. – документ, прийнятий Верховною Радою 12-го скликання 16 липня 1990 р., яким було проголошено наміри народу України самостійно вирішувати свою долю. Має десять розділів: “Самовизначення української Нації”, “Народовладдя”, “Державна влада”, “Громадянство Української РСР”, “Територіальне верховенство”, “Економічна самостійність”, “Екологічна безпека”, “Культурний розвиток”, “Зовнішня і внутрішня безпека”, “Міжнародні відносини”. Ще в часи, коли Україна була в складі СРСР, Декларація заклала основи її майбутньої незалежності, проголосила її конституційно-правові принципи ^[24, 70].

Декolonізація (від латин. de – префікс із значенням віддалення, припинення і colonia – поселення) – термін, що набув великого поширення наприк. 50-х рр., для позначення процесу визволення країн і народів “третього світу” від колоніального гноблення і іабуття

ними державного суверенітету. Термін винайшов і використав у своїй статті “Імперіалізм” в Енциклопедії суспільних наук (1932 р.) М. Ю. Бонн.

Спочатку термін “Д.” стосувався лише процесу, через який азіатські та африканські народи виборювали політичну незалежність від колоніального правління.

Пізніше його зміст було поширено на всі аспекти звільнення неєвропейських спільнот від зовнішнього контролю, домінування, визиску – політичні, економічні, культурні і навіть психологічні, – як до, так і після здобуття незалежності. В ширшому значенні, Д. є частиною сучасного всесвітнього руху народів з небілим кольором шкіри за припинення експлуатації і панування білих, чим визначалися міжнародні відносини новітніх часів.

Якщо у 1939 р. деякі європейські країни все ще володіли значними колоніальними територіями, що становили більшу частину Азії Африки, островів Тихого океану і Карибського моря, то в період з 1947 до 1975 р. практично всі колоніальні імперії припинили своє існування. Процесу Д. сприяло значне послаблення головних метрополій внаслідок двох світових війн. Водночас зростав організований опір іноземному пануванню, що спирався на зміцнення національної самосвідомості пригнічених народів. Велику роль у цьому відігравали місцеві буржуазія та інтелігенція, які використовували західні ідеї для активізації народних мас у боротьбі за незалежність. Поширення ліберальних, соціалістичних та комуністичних ідей сприяло усвідомленню того, що західні країни розглядають “третій світ” винятково як об’єкт експлуатації.

Водночас відбувалися зміни у громадській свідомості самих метрополій: становище, коли одна країна встановлює свої порядки і диктує свою волю іншим народам, вже не здавалося нормальним та виправданим. Визвольний процес набував різних форм: від звуження сфери співпраці з колоніальною владою, від вимоги ширших прав, ненасильницького опору, як це було в Індії, до відкритої боротьби, яка найчастіше мала характер партизанської війни (В’єтнам, Алжир). Видатною подією стало проголошення незалежності Індії у 1947 р., що поклало початок розвалу найбільшої в світі Британської імперії. У 1949 р. Нідерланди визнали незалежність Індонезії, у 1954 р. Франція мусила звільнитися від своєї опіки Індокитаї. Першою незалежною державою Чорної Африки у 1957 р. стала Гана, за нею до кінця 1960 р. свободу виборили ще 18 країн. Процес Д. був тривалим і тяжким. Він супроводжувався багатьма кривавими війнами, як антиколоніальними, так і міжусобними, коли різні угруповання боролися за владу після залишення їхніх земель колонізаторами. Особливо запеклими були війни в Алжирі (1954-1962 рр.), Індокитаї (1946-1954 рр.), Анголі та Мозамбіку (1961-1975 рр.). Незважаючи на те, що після здобуття колоніями незалежності спочатку там встановлювалися демократичні режими, пізніше в багатьох країнах відбувалися перевороти, що часто призводило до встановлення диктатури.

Залишаючи свої колонії, уряди метрополій виходили не з гуманних засад, а керувалися реалістичними міркуваннями. Насамперед брався до уваги досвід силової політики, який показав свою безперспективність (напр., колоніальна війна Франції в Індокитаї). Водночас було сподівання на збереження домінування в економіках колишніх колоній, а також їх непряму залежність. Підтвердженням цього є сучасний неоколоніалізм [19, 85-86].

Деконструкція – спочатку самоназва філософської позиції Ж. Дерріда, що склалася в 1960-ті роки під впливом М. Хайдеггера; але сучасна деконструкція – це й ціла сукупність різних стратегій і практик в гуманітаристиці, перш за все в філософії та філології і на їх стижах – стратегій і практик роботи з текстом, у тому числі з культурною традицією, минулим тощо, як текстами. Деконструкція навряд чи коли-небудь отримувала достатньо авторитетне точне визначення і навряд чи коли-небудь строго описувалася як метод (та й навряд чи це взагалі можливо з постмодерністської точки зору; Дерріда писав, що краще говорити не про деконструкцію взагалі, а про деконструкції –неповторні в кожному окремому випадку, такі, що не мають обмеженого набору процедур, правил і засобів). Але метод деконструктивістської стратегії все ж можна коротко окреслити як руйнування централізації – але з наступним відновленням структури, вільної від централізації.

Дерріда згадував, що він обрав саме слово “deconstructison” для перекладу хайдеггерівського “Destruktion” тому, що французьке слово “destruction” надто очевидно

мало на увазі руйнування, анігіляцію. Операція ж розкладу на частини, розшарування лінгвістичних, “логоцентристських”, “фоноцентристських” політичних та інших структур, для якої треба було знайти слово, означала скоріше експлікацію цих структур, ніж їх зруйнування. За словами Дерріда, “розібрати структуру... це не була якась негативна операція. Скоріш, ніж руйнувати, треба було також і зрозуміти, як деякий “ансамбль” було сконструйовано, реконструювати його для цього”. Поєднання в одному слові префіксів де– і кон– і повинно було відобразити цю подвійну операцію по відношенню до структури.

Ідея, яка лежала в основі введеного Дерріда поняття, не була абсолютно новою (що, можливо, і визначило подальший успіх деконструкції). Крім безпосереднього “предка” терміна “деконструкція” – “Destruction”, під яким Хайдеггер розумів розхитування закостенілої онтологічної традиції з метою досягнення прозорості в історії буттєвого питання, ідея експлікації структури явно була пов’язана з французьким структуралізмом. У статті “Структуралізм як діяльність” (1963) Р. Барт називав метою структуралістської стратегії “відновлення “об’єкта” таким чином, щоб в такій реконструкції виявилися правила функціонування (“функції”) цього об’єкта”. За словами Варта, “структура – це, власне, відображення предмета, але відображення направлене, зацікавлене, оскільки модель предмета виявляє щось таке, що залишалось невидимим, або, якщо завгодно, неінтелігібельним, у самому предметі, що моделюється”.

Однак, якщо для бартівської “структуральної людини”, яка виявляє процес, в ході якого люди наділяють речі смыслом, основна мета – це зрозуміти, “яким чином можливий смисл як такий, якою ціною і якими шляхами він виникає”, то мета деконструкції – радикальне розширення діапазону смислів шляхом демонстрації штучності центрації структури, що обмежує смислове багатство. Для Дерріда центрованість будь-якої структури – це не її об’єктивна властивість, а лише фікція, постульована історично обумовленим спостерігачем, результат його “сили бажання” чи “волі до влади” (саме це, мабуть, можна назвати найбільш спірним пунктом концепції деконструкції). Деконструкція – це демонтаж старої структури з метою показати, що її претензії на безумовний пріоритет є лише результат людських зусиль, і, таким чином, вивільнити потенційні смисли, репресо-вані в межах цієї структури, яка має регресивний характер по відношенню до всього, що нею не охоплюється, опирається їй. Тобто деконструкція – це ще й демонтаж структури зсередини неї самої, який спирається на закладений в самій структурі потенціал децен-трації, її внутрішні придушувани протиріччя, осередки внутрішнього спротиву – оскільки знаходиться поза структурою, поза текстом, або поза співвіднесеністю з текстом у принципі неможливо.

Деконструктивістські стратегії можуть застосовуватися до найрізноманітніших структур, текстів у найрізноманітніших формах; їх застосування в різних сферах складає цілий рух у сучасній гуманітаристиці. Наприклад британський дослідник Е. Істхоум виокремлював такі п’ять основних типів сучасної деконструкції:

“1. Критика, яка ставить собі за мету кинути виклик реалістичному модусу, в якому текст прагне натуралізуватися; вона демонструє актуальну сконструйованість тексту, а також виявляє ті засоби репрезентації, за допомогою яких відбувається породження репрезентованого.

2. Деконструкція в фукіанському розумінні – процедура для виявлення інтердискурсивних залежностей дискурса.

3. Деконструкція “лівого деконструктивізму” як проект знищення категорії “література” через виявлення дискурсивних та інституційних практик, що її підтримують.

4. Американська деконструкція як набір аналітичних прийомів і критичних практик, що беруть початок в основному з прочитання Дерріда Полем де Майном, яке показує, що текст завжди відрізняється від самого себе в ході його критичного прочитання, чий власний текст, завдяки саморефлексивній іронії, призводить до тієї ж невирішеності й апорії.

5. Деррідеанська деконструкція, що являє собою критичний аналіз традиційних бінарних опозицій, в яких лівосторонній термін претендує на привілейоване становище, заперечуючи право на нього з боку правостороннього терміну, від якого він залежить. Мета аналізу – не в тому, щоб поміняти місцями цінності бінарної опозиції, а скоріше в

тому, щоб порушити або знищити їх протистояння, релятивізувати їх відносини”.

Що ж до деконструкції як однієї з можливих стратегій по відношенню до історичних текстів, історичних або історіографічних джерел і минулого в цілому, то тут можна навести як цікавий приклад її застосування в українському історіографічному дискурсі книгу В. В. Ващенко “Неврастенія: непрочитані історії”. Автор де монструює автобіографічні тексти М. С. Грушевського і намагається виявити смислородження, закладені в елементи-тахи, які ігнорувалися в традиційних історіографічних інтерпретаціях цих текстів: наприклад, у присутніх там згадках про неврастенію, на яку, за його власними словами, страждав Грушевський.

За рахунок актуалізації потенціалу таких елементів, відновлення їх смислової повноти, інтертекстуальних взаємозв'язків Ващенко прагне розширити можливості історіографічної інтерпретації творчого спадку Грушевського. Подібні стратегії прочитання найрізноманітніших типів текстів, з якими має справу історіографія (історіографічного процесу, історіографічних ситуацій і т. ін.), можуть стати цікавим інтелектуальним викликом науковій історіографії; з точки зору останньої, їх можна сприймати як форму інтелектуальної гри, здатної, однак, підняти проблеми, дійсно важливі для самопізнання історичної науки (див. також: код) ^[20, 24-28].

Делімітація (від латин. de – префікс із значенням віддалення, припинення і limitatio – обмеження) – один із двох основних етапів встановлення державного кордону з описом його проходження й нанесення на карту відповідно до укладеного договору.

Ще навіть у XIX ст. в Європі державні кордони подекуди не були чітко визначені. У міжнародних відносинах спостерігалися природні та штучні кордони. Для визначення їх застосовували теорію етнічних або мовних кордонів. У проведенні сучасних державних кордонів етнічний чинник почав відігравати важливу роль. Так, на Версальській мирній конференції (1918 р.) під час вирішення суперечливих прикордонних питань широко використовувався принцип встановлення державних кордонів відповідно до етнічних. Цим принципом керувалися, наприклад, у 1948 р., коли визначали кордон між Пакистаном та Індією ^[19, 86-87].

Демаркація (з франц. demarcation – розмежування) – один із двох основних етапів встановлення державного кордону, проведення його лінії на місцевості та позначення її відповідними прикордонними знаками. Давня Греція дала нам перший приклад фіксації кордонів, коли було встановлено прикордонну колону між Пелопоннесом та Аттікою. Грунтуючись на походженні й тривалості існуючих державних кордонів, їх можна поділити на дві категорії: антецедентні – кордони, що передують остаточному заселенню та розвитку регіонів, які вони оточують (кордон між Канадою та США, що проводився по 49 паралелі в період 1782-1846 рр. і поділив дуже рідко заселену територію) та субсеквентні – кордони, що проводяться після заселення територій (між європейськими країнами) ^[19, 87].

Демократія (від грец. demos – народ і statos – влада) – форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державою.

Основними ознаками демократії є: 1) визнання народу джерелом влади, сувереном у державі. Саме народові належить установча, конституційна влада, він обирає своїх представників і може періодично змінювати їх, має право безпосередньо брати участь у розробці та прийнятті законів шляхом референдуму тощо; 2) рівноправність громадян; 3) підпорядкування меншості більшості у прийнятті рішень та їх виконанні; 4) виборність основних органів держави. Будь-які демократичні держави будуються на таких засадах. Сучасні держави, в основу діяльності яких покладено цінності лібералізму та Д., додають до них принципи прав людини, їх пріоритет щодо прав держави, обмеження влади більшості над меншістю, поваги прав меншості, верховенство закону і т. ін. Залежно від участі народу в управлінні державою, від того, хто і як безпосередньо виконує владні функції, Д. поділяється на пряму (проведення виборів на підставі загального виборчого права) і представницьку (вибір громадянами в органи влади своїх представників, які виражатимуть їхні інтереси, видаватимуть закони тощо). Залежно від характеру рівності, яку забезпечує Д., вона поділяється на політичну, яка передбачає лише формальну рівність, рівність прав, і соціальну, засновану на рівності фактичних можливостей, участі громадян в управлінні державою. Д. пов'язана з активністю суспільних сил, добровільно об'єднаних

у товариства, організації, клуби і різних т. ін. Ці об'єднання формують суспільне середовище і становлять елемент громадянського суспільства, в якому професійні, соціальні, духовні потреби громадян задовольняються незалежно від держави та її інститутів (див. Політичний режим) ^[19, 93-94].

В Україні демократичний устрій мали Запорізька Січ, Українська козацька держава та Б. Хмельницького.

Демонстрація (від латин. *demonstro* – показую, пояснюю) – публічний вияв політичних поглядів і почуттів за участю значної кількості осіб; є одним із видів оприлюднення громадської думки і становить звичайне явище в суспільно-політичному житті усіх цивілізованих країн. Забороняється і переслідується за режиму, для якого небезпечний будь-який живий вияв громадської думки, проте може здійснюватися й при такому режимі з певними обмеженнями і наступними каральними заходами стосовно її учасників. Значення Д., навіть в обмеженій формі, надзвичайно важливе для політичного виховання трудящих. Шляхом Д. її учасники намагаються привернути увагу народних мас до нагальних проблем політичного й соціально-економічного життя країни і домагатися їх розв'язання ^[19, 94].

Денонсація (від франц. *denoncer* – повідомляти, розривати) – у міжнародному праві повідомлення однією із сторін про відмову від виконання умов укладеного між ними договору; здійснюється відповідно до порядку і термінів, що передбачені в самому договорі ^[19, 94].

Денситометр – прилад для вимірювання оптичних щільностей зображень.

Депозит див. депоноване зберігання.

Депозитарний фонд – фонд, призначений для постійного зберігання та використання в спеціально виділених бібліотеках-депозитаріях.

Депоноване зберігання – а) строкове зберігання в архіві документів, що не належать державі, із збереженням права власності на них за депозитором на основі угоди між архівом та їх власником, або безстрокове, термін зберігання якого не обумовлений, або документи повертаються власнику за першою його вимогою; б) зберігання в бібліотеці або інформаційній установі неопублікованих, але прирівнюваних до опублікованих наукових робіт з метою використання або можливого тиражування їх зі збереженням усіх авторських прав, крім права на гонорар.

Депортація – примусове виселення з місця постійного проживання осіб унаслідок адміністративного або судового рішення. В Україні набула поширення з кінця XVII ст. Депортації піддавалися небажані царизмові гетьмани, кошові отамани, непокірні козаки та селяни, демократичні діячі. В часи сталінського режиму було депортовано значну кількість української інтелігенції, також (за неповними даними) близько 800 тис. “розкуркулених” селян. Після приєднання до СРСР у 1939 р. західноукраїнських земель лише Галичини було депортовано близько 400 тис. селян. У 1941 р. проведено депортацію осіб німецької національності, а в 1944 – кримських татар, деяких інших народів. Наприкінці 40-х – на початку 50-х років тоталітарний режим здійснив депортацію великої кількості населення Західної України за звинуваченням його в участі або пособництві УПА ^[24, 71; 25-26].

Дератизація архівосховищ – знищення за допомогою отрутохімікатів тваринних гризунів шкідників документів.

Дереставрація документа – видалення з поверхні документа, що реставрується, нашарувань попередніх реставрацій.

Держава – в широкому значенні – будь-яка існуюча колись або нині стала соціально-політична структура, що відтворює на певній території упродовж тривалого часу власну систему суспільних відносин, норм, цінностей та ідеалів. Історичний спосіб закріплення соціальної диференціації людства, який став вираженням політично оформлених інтересів і воль, репрезентований у вигляді існуючої влади, здатної до організаційної і консолідуючої діяльності всередині політичної системи свого суспільства і до зовнішньополітичної діяльності, яка відповідає міжнародним нормам. Д. як особлива соціально-політична структура (термін “Д.” вживають з XVII ст.) виникла внаслідок необхідності вести “суспільні справи” у просторі поліфонічно різноспрямованих інтересів (право особистої свободи у громадянському суспільстві), інституалізувалась як засіб захисту прав і

власності громадян, гарантії безпеки й недоторканності у межах закону, суверенної цілісної території проживання. Історично виникнення Д. означало також часткова подолання іншої альтернативи об'єднання – конфесійно-релігійних союзів. Д., на відміну від інших типів соціально-політичних утворень (князівств, вотчин, монархічних та інших форм управління), має деперсоналізований характер функціонування влади, тому норми державного життя мають формальний (писаний і затверджений договором, насамперед конституцією) і обов'язковий як для державних урядовців, так і для громадян статус. Реалізацію своїх повноважень Д. здійснює через ієрархічну і різнобічну систему інституту влади (апарат урядовців, законодавчі, виконавчі, судові органи, армію, поліцію), яка наділена низкою виключних прав: правом видавати загальнообов'язкові закони, правом на збирання податків та емісію грошових знаків, правом створення й використання збройних сил та органів приборкання, правом на здійснення власної політики.

Інститут держави має внутрішню суперечність: він покликаний уникати насилля, вилучити його з поля людського існування, він сам претендує на монополію легітимного використання насилля. Стримувannya цієї тенденції протистоєть форми соціального самоврядування, а також над- і позадержавні суспільні союзи та об'єднання.

Держави різняться за формами правління і устрою основних інститутів політичної влади. Щодо правління, то йдеться про організацію влади, яка характеризується формальним її джерелом. За монархічної форми правління формальним джерелом державної влади є одна особа – монарх. За республіканської форми відповідно до закону джерелом влади є народна більшість. Щодо устрою держави поділяються на унітарні (єдині державні утворення); федерації (союзи юридично самостійних державних утворень – штати, кантони, землі, автономні краї, області тощо); конфедерації (державно-правові об'єднання). Важливе значення має розрізнення держав з погляду існуючого в них політичного режиму, під яким розуміють систему методів здійснення Д. влади, ступінь реалізації демократичних прав і свобод особистості, відношення державної влади до правових засад власної діяльності, співвідношення офіційних конституційних і правових форм з реальним політичним життям [19, 94-95].

Спосіб життя в кожній державі залежить від політичного режиму (демократичний, ліберально-демократичний, авторитарний, чи тоталітарний), який забезпечує його рівень і якість.

“Держава загального благоденства” (не зовсім точний переклад англ. вислову “welfare state”, однак саме такий термін вживається в літературі) – модель державного розвитку в індустріально розвинутих країнах, яка означає досягнення високого рівня життя і характеризується передусім масовим споживанням і соціальним захистом. Автором концепції “Д. з. б.” вважають Дж. Гелбрейта. Її становлення припало на 40–50-ті, а розквіт – на 60-ті – поч. 70-х рр. За цей час в усіх країнах Заходу значно зросли доходи населення, що зумовило зростання споживчих витрат; було створено ефективні системи соціального забезпечення, які передбачали надання громадянам соціальної допомоги і соціального страхування, гарантуючи їм державну підтримку протягом усього життя. Соціальні витрати в країнах Заходу становили 50-60 %. У 60-ті рр. “Д. з. б.” стала офіційною доктриною США. У другій пол. 60-х – першій пол. 70-х рр. зростання соціальних витрат набуло найвищих темпів за всю історію США. В серед. 70-х рр. “Д. з. б.” стає об'єктом критики, що було пов'язано зі світовою кризою 1974-1975 рр. і падінням темпів економічного розвитку, зростанням інфляції та безробіття. Виник політичний рух (т. зв. консервативна хвиля), учасники якого, пов'язуючи зростання інфляції з надмірними державними витратами на соціальні потреби, виступали за ліквідацію “Д. з. б.”. На цій хвилі у 80-х рр. в більшості країн Заходу до влади прийшли неоконсерватори. “Д. з. б.” була приведена у відповідність з економічними можливостями, що послабило державне втручання й сприяло вільному розвитку конкуренції та ринку [19, 95-96].

Держава конфедеративна (від латин. confederatio – спілка об'єднання) – союз суверенних держав, об'єднаних спільними г. рівними органами, створений для досягнення певних цілей, пера важно зовнішньополітичних і воєнних. Утворює центральні органи, які мають повноваження, делеговані їм державами-членами союзу. Правова основа – договір,

при федеративному устрої держави такою основою є конституція. Прикладом сучасної Д. к. Швейцарія (Швейцарський Союз) (див. Конфедерація) ^[19, 96].

Держава права – 1. Держава, в якій реально дотримуються конституційних норм, діє система розподілу влади і практично захищені громадянські права та свободи. В цьому значенні поняття Д. збігається з поняттям держави у власному значенні. 2. Поняття, що має ціннісно-нормативне значення: 1) для критичної оцінки неправових (на протипагу аксіологічної значущості правових) державних утворень, режимів, систем, або фактів незбігу (в руслення) існуючих конституцій і політичної практики; 2) для формулювання політичних програм і завдань з метою досягнення статусу “Д. п.”.

Соціально-філософський і філософсько-правовий контекст ідеї Д. як складової частини теорії держави містить три важливі взаємопов’язані проблеми: інституалізація права, інституалізація ВО та інституалізація громадянського суспільства. Кожний із цих статутів в Д. п. дістає суверенний і водночас взаємообмеже статус існування. Головне завдання для кожного з цих інститутів і їх сукупності полягає у створенні таких умов суспільного життя яких свобода індивіда має домінуючий характер. Тому рівні вільних громадян (на свободу пересування, вибору місця проживання, професії, на участь в ідеологічному й політичному житті суспільства, свободу слова), гарантії недоторканності власності і забезпечення презумпції невинності та адвокатського захисту є принциповим підґрунтям і метою державно-правового регулювання в Д. п.

Д. п. виникає на підставі високої цінності й самоцінності індивідуальної людини, самосвідомості, особистої гідності й правової довіри між громадянами і між громадянами й правовим інститутом ^[19, 96-97].

Держава унітарна (від латин. Unites – єдність) – форма державного устрою, організованого на ґрунті верховенства принципу єдиної суверенної держави, яка прагне неподільної інтеграції всіх соціальних відносин.

Пріоритет централізованих методів і форм політичного керівництва – відмінна особливість функціонування Д. у.; вони забезпечуються засобами створення єдиного (уніфікованого) політичного простору: загальною конституцією, єдиною системою права, загальнообов’язковою (державною) мовою та загальною символікою, ідентичними для всієї території органу влади. Для унітарної організації властивий розподіл території на адміністративно-територіальні одиниці (області, райони, департаменти тощо), – найбільшою мірою керовані з центру і найменше здатні до власної інтеграції та ідентифікації. Унітаризмові протистоять федеративні та конфедеративні форми державного устрою (див.: Держава федеративна; Держава конфедеративна) ^[19, 97].

Держава федеративна (від латин. Foederatio – союз) – форма державного устрою; союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнодержавними, має власні законодавчі, виконавчі і, як правило, судові органи. Нині у світі налічується 24 федерації: Російська Федерація, Австрійська Республіка, Королівство Бельгія, Республіка Індія, Австралійський Союз, Південно-Африканська Республіка, Канада, Сполучені Штати Америки та ін. ^[19, 97].

Державна архівна установа – архівна установа, що утримується державою.

Державна політика в галузі архівної справи – комплекс заходів, визначених вищим законодавчим органом держави щодо розвитку архівної справи і захисту національних інтересів держави в цій галузі.

Державна рестрація документів Національного архівного фонду – рестрація уповноваженими державними архівними установами усіх документів, які віднесені до НАФ, незалежно від місця їх зберігання і форми власності, здійснювана з метою забезпечення державного контролю за збереженістю документів.

Державна символіка – зовнішня атрибутика країни у формі знаків, символів, кольорів тощо, яка репрезентує радикально-державну ідею. Основними атрибутами державності є герб, гімн та прапор. За Конституцією 1996 р. Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів, який уособлює суверенітет держави. Головний елемент Державного Герба – Знак Княжої Держави Володимира Великого (Золотий Тризуб на синьому щиті в золотому обрамленні). Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням Малого Державного Герба та

герба Війська Запорозького законом, що приймається не менш як двома третинами голосів депутатів Верховної Ради, зображується на печатках, бланках державних органів, грошових знаках і т. ін. 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила Гризуб як Малий герб України та головний елемент Великого Державного Герба. Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Столицею України є місто Київ. Утвердження нових символів є важливим елементом українського державотворення. Щодо Великого герба країни, її Державного гімну, то був об'явлений конкурс, поки що є тільки їх проекти. Ці символи використовувались як державні під час Української революції 1917-1920 рр., згодом – у еміграції; знову офіційно відновлені в Україні у 1991-1992 рр. [17:25-26]

Державне зберігання документів – постійне зберігання документів, яке здійснюють державні архіви, деякі міністерства, відомства та організації на законній підставі.

Державний архів – установа, що утримується державою і має основними функціями формування НАФ, облік, зберігання архівних документів та організацію використання їх інформації.

Державний архів області – державний архів в обласному центрі, що має основним своїм призначенням організацію зберігання та використання документів місцевого значення.

Державний архівний фонд – сукупність значущих в історико-культурному, економічному, релігійному та інших планах архівних документів, що є державною власністю.

Державний класифікатор управлінської документації – нормативний документ, що офіційно встановлює класифікаційну схему управлінської документації [33, 349].

Державний комітет архівів України – спец. уповноваж. центр. орган. держ. виконав. влади в сфері архів. справи та діловодства, на який покладено функції управління архів. справою, контролю і нормат.-метод. забезпечення ведення діловодства [33, 350].

Державний облік документів Національного архівного фонду – облік документів НАФ, що здійснюється державними архівними установами за встановленими єдиними формами облікових документів [33, 350].

Державний протекціонізм в архівній справі – сукупність законодавчих норм. організації, функціонування, матеріально-технічних й інших заходів, що забезпечують пріоритет і переваги вітчизняних користувачам в одержанні і запровадженні в суспільстві обіг архівної інформації та архівних документів, а вітчизняним виробникам – у розробці й виробництві конкурентоспроможних технічних засобів оснащення архівів, архівних технологій та матеріалів [33, 351]

Державний реєстр національного культурного надбання – форма обліку об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи інших культурних цінностей, що мають важливе значення для формування національної – свідомості українського народу і визначають його внесок у всесвітню культурну спадщину [33, 352].

Державницький напрям в українській історіографії – провідна тенденція поступу укр. історіографії 1920–30-х рр. Типовими передумовами для виникнення державницького напрямку в історіографії тієї чи ін. країни є: об'єднання етнічних земель, трансформація багатонац. д-ви в нац., консолідація нац. еліти, ствердження ідентичності національної та ін. В укр. істор. науці державницький напрям сформувався під впливом: 1) української революції 1917-1921; 2) інтелектуальної та духовної кризи 1920-х рр. після Першої світової війни; 3) сусп.-політ. та наук. здобутків зх.-європ. думки поч. ХХ ст., а також ідей, що розвивали укр. історики-народники, зокрема ідеї самостійності та безперервності укр. істор. процесу (схема М.Грушевського; див. Народницький напрям в історіографії).

Засновники Д.н. в у.і. – В.Липинський та С.Томашівський. У 1920–30-ті рр. до цього напрямку належали такі відомі історики, як В.Герасимчук, І.Джиджора, І.Кревецький, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич, М.Кордуба, В.Кучабський, а також молоді дослідники

М. Андрусак, В. Заїкин, Б. Крупницький, Д. Оляничин та ін. Цей напрям справив помітний вплив як на студії істориків у Радянській Україні в 1920-ті рр. (О. Оглоблин, Л. Окіншевич та ін.), так і на укр. зарубіжну історіографію (1940-80-ті рр.). Д.н. в у.і. становив реакцію тогочасної укр. істор. думки на потребу українства в реконструкції власного істор. минулого, і був, по суті, різновидом наук. рефлексії, що фіксувала взаємовідносини між тодішньою реальністю та минувиною. Окремі сучасні дослідники вказують на розмитість меж між народницьким і державницьким напрямом в укр. істор. науці 1-ї третини 20 ст., підкреслюючи абстрактність змістовного наповнення поняття “державницький напрям” (І. Гирич, Я. Дашкевич та ін.). Характерними для творчості укр. істориків-державників є: 1) пріоритетність дослідження “державницьких періодів” укр. історії (княжа доба; див. Київська Русь, Київське князівство), епоха України-Гетьманщини, українська революція 1917-1921 та громадянська війна в Україні 1917-1921); 2) контрастне висвітлення та контрверсійна інтерпретація (через призму цивілізаційного або культ. перехрестя) впливу різних істор. чинників (геогр., природничих, політ., етно- та соціокульт., психологічних, геополіт.) на процес виникнення, функціонування та руйнації державних організацій, які, як правило, фіксуються у формах дихотомічних протиставлень: народ (нар. маси) – аристократія (провідна верства), Схід – Захід, римо-католи. – візант.-правосл. освіти, хліборобська – кочова к-ри та ін.; 3) зх.-європ. культ. істор. орієнтація, адаптування до укр. потреб інтелектуальних здобутків європ. думки; 4) особлива увага до теми ролі нац. еліти та визначної особистості в історії держ. будівництва ^[17, т. 2].

На наше переконання названі вище учені майже всі були учнями історичної школи М. Грушевського. Не хто інший як він, як видатний учений, залучив їх до дослідження історії України. Настільки велетенською була постать М. Грушевського в науці, який обрав метою свого наукового життя дослідження історії українського народу, що за ним надовго залишався і навіть у наш час розхожий постулат про приналежність до народницького напрямку в українській історіографії. Утім, якщо уважніше придивитися до методології та історіософії творчості Грушевського, то помічається його універсалізм, намагання йти у ногу з розвитком світової історичної науки. Переконає у цьому неодноразове перероблення частин “Історії України-Руси” і інтуїтивна тяга до дослідів у річичі школи “Аналів”. Як державотворець учений еволюціонував від автономії України у складі Росії до проголошення незалежності України (IV універсалом Центральної Ради), так і в науці – М. Грушевський еволюціонував від народництва до державництва. Сам він є ключовою фігурою та чи не засновником державного напрямку. А той який проголосили, переважно з політичних мотивів, недавні учні видатного вченого й В. Липинський (нагадаймо, що в еміграційному середовищі точилися гострі суперечки й намагання перекласти вину за поразку у визвольних змаганнях 1917-1921 рр. на М. Грушевського) був лише відгалуженням світоглядно консервативно-монархічно налаштованих науковців від вже народженого державницького напрямку в українській історіографії.

Намагання окремих сучасних науковців м’яко кажучи “затушувати” “змазати” як невідалу світлинку постать М. Грушевського (його надмірна релігійність, неврастеність, авторитарні методи керівництва школою і т.д.) ніщо інше, як нездатність навіть у “комп’ютерній вік” перевершити спадок ученого. А він міг бути набагато більшим. Згадаймо те, що більшу частину свого життя учений працював в умовах бездержавності України, постійних переслідувань, втрати а то й знищення напрацьовань, рукописів і навіть наукових праць. Радянська держава та влада також не сприяла його творчості і практично привели до знищення ученого. Нарешті, якщо об’єктивно оцінювати М. Грушевського, то його геніальність полягає у тому, що саме народ, а не політична еліта, має найпотужніший державницький інстинкт й потенціал, що у сучасних умовах виконує майже усі державні функції, які з 1991 року мав виконувати державний апарат, уряд, Верховна Рада, армія та інші установи. Утім це є предметом окремої дискусії. Адже як відому саме в ній народжується істина.

Державні музеї – це чільна група музеїв держави, що підпорядковані Кабінету Міністрів України і здійснюють свою діяльність у руслі загальнодержавної концепції розвитку музейної мережі.

Державність – комплекс інститутів політики, культури, що діють на території, населеній національною спільнотою, пов'язують її в компактну цілісність і забезпечують розвиток у сучасному й майбутньому. До головних рис Д. належать: суспільна влада (охоплює власне центральне управління, адміністрацію на місцях, суд і судочинство, збройні сили, фінансову систему, податки й повинності різних груп населення – фискальна система, право на ведення політичних зносин); система правових норм (закони й нормативні акти, що фіксують відповідні суспільні порядки та відносини); населення і територія з визначеними кордонами.

Процес становлення державницької ідеї, розвитку державотворчих процесів в Україні-Русі має тисячолітню традицію. Початком її є існування княжої Антської держави, державного об'єднання полян Русі, а відтак об'єднання Руської держави з центром у Києві. “Ми знаємо, – писав М. Грушевський, – що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської”. З розпадом Київської держави у XII ст. традиції Д. перейшли до Галицько-Волинського князівства (XII-XIV ст.), яке в окремі періоди об'єднувало й землі Наддніпрянської Русі-України. Наступним етапом Д. був період існування українських земель у складі Литовсько-Руського великого князівства (XIX-XIV ст.), у складі якого Київська і Волинська землі – князівства користувалися значною автономією. Визначальним явищем української історії XVI – першої пол. XVII ст. є процес утворення і розвитку козацтва у двох його формах: козацтва на “волості” (Наддніпрянина), в тому числі реєстрового, і запорізького. Утворення Запорозької Січі та козацького військово-територіального устрою на Наддніпрянщині наприк. XVI – у 20–30-х рр. XVII ст. означало закладення підвалин майбутньої української козацької Д.

Утворення козацької держави в ході національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького та її існування протягом другої пол. XVII–XVIII ст. (до 1786 р.) стало важливим етапом розвитку української Д. Існування Гетьманщини попри політику російського царизму, який прагнув обмежити її суверенітет, забезпечило даліше формування української нації, розвиток національної самосвідомості, створило умови для подальших державотворчих процесів у наступні XIX і XX ст. З кінця XVIII ст., з ліквідацією Гетьманщини, завершився козацький період Д. Український народ, втрапивши Д., опинився у межах двох імперій – Російської та Австрійської.

Незважаючи на втрату самобутніх українських громадських і політичних інститутів, протягом XIX – на поч. XX ст. зароджується і розвивається український національний рух, який завершився національно-соціальною революцією 1917-1921 рр. та відродженням української Д. (період існування УНР). Проте це національно-державне відродження було надто коротким, щоб мати вирішальний вплив на соціальну й економічну еволюцію української нації. 24.08.1991 р. Верховною Радою прийнято “Акт проголошення незалежності України”. 1.12.1991 р. на всенародному референдумі народ України величезною більшістю голосів підтвердив цей Акт і висловив своє бажання жити в самостійній Українській державі [19, 97-98].

Дескриптор – ключове слово, яким називається клас синонімічних чи близьких за значенням інших ключових слів і використовується як лексична одиниця ПІМ для координат індексування документів і створення пошуку образу документа [33, 354]

Десталізація – процес ліквідації наслідків сталінізму, започаткований після смерті Й. Сталіна. 27 березня 1953 р. видано указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію ув'язнених до 5 років.

Десятина церква в Києві – перша кам'яна споруда на Русі, що мала двадцять п'ять куполів. Її було споруджено великим князем київським Володимиром 989-996 рр. з десятої частини князівських прибутків. Наприкінці 1240 р. вона зруйнована монголо-татарами [24, 72].

Десяткова класифікація – ієрархічна класифікаційна система, в якій кожен клас може ділитися не більше ніж на десять підкласів, кожен з яких у свою чергу також поділяється на десять частин.

Дешифровка – розшифрований текст документа [33, 354].

Джекет – пристрій з прозорого матеріалу встановленого розміру, що має комірки, призначені для зберігання в них змонтованих мікрофільмів у відрізуку.

Джерела архівознавства – матеріальні та інтелектуальні носії відомостей про історію архівів, їхню діяльність, інформаційний потенціал фондів, персональний внесок визначних архівістів у розвиток архівної справи, теоретичні та методологічні засади її організації і управління, матеріальне та кадрове забезпечення, міжнародні зв'язки і співробітництво. Джерельна база представлена: речовими свідченнями (будівлі архівних установ, їх сховищем та устаткуванням, знаряддями праці та особисті речі архівістів), писемними (документальні та оповідні), зображальними (фото, - кіно, -відео-документи, малюнки, картини, портрети, карти, схеми, графіки); звуковими (фонозаписи на грамофонних платівках, магнітофонних стрічках, лазерних та електронних дисках) джерелами тощо.

Найбільший потенціал відомостей про архіви та архівістику містять писемні джерела, їх наступні різновиди: а) документи (офіційні та справочинні документи державних і управлінських установ, у тому числі архівних, а також громадських об'єднань, політичних партій: законодавчі та інші акти, ухвали, договори, діловодча, статистична та фінансово-розрахункова документація підприємств, фірм, банків, судово-слідчі матеріали тощо); б) оповідні (праці, доповіді, промови, виступи державних та громадських діячів, архівістів, творці наукової, науково-популярної, навчальної, політичної та художньої літератури, публіцистики, матеріали наукових конференцій), які містять відомості про архівну справу, архівознавчу науку та умови їх розвитку; в) джерела особового походження (листи, щоденники, спогади та мемуари, подорожні записки, автобіографії архівістів); г) масові джерела (газети, журнали, листівки, формуляри тощо) [33, 355].

Джерела вербальні – тип джерел, що фіксують інформацію в усній словесній формі. Найвідоміші, з них – джерела лінгвістичні, або пам'ятки мови – омоніми, топоніми, астроніми, зооніми тощо. Велику групу складають пісенні джерела. Різновидом цього типу джерел є фонозаписи [33, 355].

Джерела документальні – рід писемних джерел, що виникли в процесі діяльності різних державних, громадських чи приватних установ, організацій, підприємств. Мають діловий, офіційний характер, різний зміст, усталену форму й формуляр окремих зразків. Це законодавчі акти, організаційно-розпорядча документація установ, організацій, підприємств – звіти, ділове офіційне листування, акти, довідки, документи судово-слідчі, дипломатичні, військові тощо [33, 356].

Джерела зображальні – тип історичних джерел, характерною ознакою яких є фіксація інформації у вигляді зображення [33, 356].

Джерела комплектування – організації, установи та окремі особи, за допомогою яких комплектуються фонди бібліотек, інформаційних центрів.

Джерела комплектування архіву – юридичні або фізичні особи, що безпосередньо передають документи в архіви відповідно до їх профілю або потенційно можуть стати такими [33, 356-357].

Джерела масові – клас джерел, які характеризуються певною повторюваністю, типовістю та однорідністю вміщеною в них інформації. Їх аналіз дає змогу виявити спільні риси історичних явищ, простежити в них ту чи іншу закономірність, тенденцію розвитку. До них належать довідникові, статистичні документи, періодична преса тощо [33, 357].

Джерела оповідні – ряд усних та писемних джерел, особливістю яких є фіксація інформації про події та явища суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного життя у вигляді розповіді в довільній формі (плач, повчання, похвала, подорожні записки тощо). Вони відтворюють складні процеси формування етносу, його мови, літератури, національної свідомості та відображають ставлення авторів до відтворюваних ними подій, а отже, і їх світогляд. Оповідні твори виникли у найдавніші часи у формі епосу, міфів, легенд, казок, переказів, пісень, дум тощо. Пізніше вони лягли в основу хроні, літописів, різно-манітних історичних та літературних творів [33, 357].

Джерела писемні – тип історичних джерел визначальною характеристикою яких є письмова фіксація інформації [33, 358].

Джерела речові – тип історичних джерел, інформація в яких фіксується в предметній формі [31, 358].

Джерело інформації – система, що продукує повідомлення або містить інформацію, призначену для її передавання [33, 358].

Джерело історичне – а) матеріальний або духовний носій інформації про минуле; б) носій інформації про історичний процес, використовується задля історичного пізнання; в) слід історичного процесу або слід матеріального й духовного життя та діяльності людини, людства в часі та просторі [33, 358].

Джерело історіографічне – а) текст наративного чи документального характеру, який містить інформацію про минулі події та явища і являє собою результат свідомої пізнавальної діяльності суб'єкта у певних соціально-культурних обставинах; б) носій інформації про історичний процес, уведений у науковий обіг; в) носій інформації, що відбиває специфічні історіографічні факти, ті що містять відомості з історії історичної науки, про важливі події і явища її розвитку, про осіб, осередки, течії, напрямки, школи, які існували і існують в історичній науці, які збагатили й збагачують історичні знання; г) наукові дослідження, (монографії) опубліковані та рукописні книги, навчальні посібники, підручники, брошури, статті, матеріали конференцій, науково-популярна та довідкова літератури, публіцистичні твори істориків, біобібліографічні довідники, бібліографічні огляди історичної літератури, рецензії на наукові дослідження і навчальну літературу [33, 359-360].

Джерелознавство – система спеціальних наукових знань і навчальна дисципліна, яка вивчає теорію і методику пошуку, виявлення, дослідження та використання джерел у різних галузях науки. Залежно від дослідження його предмету виділяють історичне, літературне, культурологічне, правниче, лінгвістичне, етнографічне та інші різновиди джерелознавства. У межах історичного джерелознавства виділяють джерелознавство всесвітньої історії, історії окремих регіонів, країн, епох. Предметом джерелознавства історії України є закономірності виникнення та функціонування джерел, що відбивають різні аспекти історичного минулого українського народу, починаючи з найдавніших часів і закінчуючи сучасною історією. Історичне джерелознавство тісно пов'язане архівознавством, а також зі спеціальними історичними дисциплінами: дипломатикою, геральдикою, сфрагістикою тощо.

В архівознавстві джерелознавство виконує регулятивно-пізнавальні функції в процесі опрацювання архівознавчих джерел з історії і методики архівної справи. Практичне джерелознавство передбачає низку дослідницьких операцій на різних етапах роботи з джерелами: їх пошук, виявлення, атрибуція, класифікація, джерелознавча критика. Пріоритетне місце в арсеналі методів опрацювання джерел займає джерелознавча критика (зовнішня і внутрішня), спрямована на встановлення справжньої автентичності джерел, повноти і достовірності джерельної інформації, тлумачення тексту джерел. У ході аналітичної та синтетичної критики виявляються взаємозв'язки між джерелами й історичними явищами, реконструюється історичний процес [33, 355-356].

Джерелознавча критика – поетапне опрацювання фахівцями історичних джерел з використанням сукупності певних методів, прийомів, засобів. Вона є найзагальнішим методом і кінцевим етапом роботи з джерелами і поділяється на два розділи: а) зовнішньої, предметом якої є форма й походження джерела; б) внутрішньої, що визначає його зміст. Джерелознавчу критику такої поділяють на аналітичну й синтетичну, розуміючи під першою весь комплекс праці історика над окремим джерелом, під другою – над комплексом джерел. Сучасний комплекс джерелознавчої критики охоплює обов'язкові елементи, зокрема такі: визначення зовнішніх особливостей пам'ятки, доведення автентичності джерела, прочитання його тексту, встановлення часу, місця створення, авторства, обставин та мотивів походження, тлумачення тексту, визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості. Звертаючись до джерелознавчої критики історик щоразу використовує комплекс можливих методів і засобів. Серед них такі методи, як загальнонаукові (історичний, логічний, тощо); міждисциплінарні (статистичний, конкретно-соціологічних досліджень); загальноісторичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний); спеціальні джерелознавчі (текстологічного та палеографічного вивчення тощо) [33, 356].

Джерелознавчий аналіз – один із основних методів дослідження джерел або їхніх груп, який включає в себе аналітичну критику, інші способи, прийоми і пізнавальні операції та процедури для встановлення справжності (автентичності) джерела, авторства, часу, місця

і мотивів його створення, а відтак з'ясування правдивості та цінності закодованої в ньому інформації. Він передбачає умовне розкладання джерела або джерельної бази на окремі частини як для дослідження структури і складу, так і для глибшого та об'єктивнішого вивчення кожного компонента, його особливостей та інформаційної вартості, встановлення взаємозв'язків з іншими.

Шляхом джерелознавчого аналізу з'ясовуються хронологічні та метрологічні відомості про джерело, його мовні та стиліові особливості, формуляр і структура, рівень вірогідності наявних у ньому свідчень про факти, події та їх учасників, виявляються фальсифікати, підробки та спотворення документів. У ході аналізу звертається увага на вивчення і порівняння різних варіантів текстів методом співставлення первісної та основної редакції, а також публікацій. Аналіз джерела як об'єктивного-суб'єктивного феномена відкриває можливість виявити різні шари прямої і опосередкованої інформації, відкритої і латентної, пересвідчитись при цьому, що мета створення пам'ятки і його наукового використання не співпадає, оскільки творець джерела та його дослідник представляють, як правило, різні історичні епохи, періоди, світогляди, ментальні особливості. Цей метод переде джерелознавчому синтезу і тісно пов'язаний з ним. Він широко застосовується у документознавстві та архівознавстві, особливо в процесі експертизи цінності документів, аналітично-синтетичного опрацювання ретроспективної документальної інформації, класифікації та описування архівних фондів [33, -356-357].

Джерелознавчий підхід в архівознавстві – використання в архівознавстві методів і прийомів джерелознавства в роботі з архівними документами.

Джерелознавчий синтез – один із головних методів дослідження джерел, який застосовується на підсумковому етапі їх опрацювання з метою одержання цілісних відомостей про джерело, допомагає сформувати їх комплекси або джерельну базу з тієї чи іншої проблеми, вибудувати завершену систему джерельної інформації. Він дає змогу інтегрувати здобуті в процесі джерелознавчого аналізу знання про окремі компоненти джерела чи їх груп у цілісність, зробити належні узагальнення та аргументовані висновки щодо репрезентативності джерельних свідчень, повноти та достовірності одержаної інформації. Він дуже вадливий для дослідження змін, яких зазнала пам'ятка в процесі створення та функціонування як на до джерельному етапі, так і в ході археографічної роботи з ними: порівняння та співставлення змісту оригіналів і копій документів, інформаційних відомостей, звукових, зображальних та речових свідчень.

Джерелознавчий синтез джерел, взятих у цілісності та сукупності, підводить дослідника до безпосереднього висвітлення на цій основі конкретно-історичних подій, явищ і закладає підвалини їх наукової інтерпретації. Джерелознавчий синтез також активно застосовують архівісти та документознавці. Зокрема при формуванні комплексів архівних документів, укладенні довідниково-пошукового апарату, підготовці архівних путівників, каталогів та покажчиків фондів тощо [33, 357].

Джерельна база історіографічного дослідження має три рівні: 1) конкретний текст історика; 2) “великий текст”, тобто сукупність робіт історика, його творчий доробок; 3) “історико-культурний контекст” – сукупність матеріалів, що характеризують епоху та умови наукової діяльності історика.

Диктатура (від латин. *dictatura* – необмежена влада) – монополія влади глави держави та його найближчого оточення (чиновництва, партійної еліти, генералітету, хунти), організована в максимально жорстку пірамідальну структуру, яка забезпечує негайне виконання політичної волі верховної влади.

Д. характеризується концентрацією всієї повноти влади (законодавчої, судової та виконавчої) в єдиному центрі та методами переважно насильницького керівництва (накази, розпорядження, санкції, покарання тощо); прагне охопити єдиною силовою структурою все суспільство. Умовами встановлення Д. є дестабілізація життя, хаос в економіці, деструктуризація влади та втрата нею авторитету; для власне соціальних процесів Д. є відповіддю на очікування тих маргіналізованих мас, для яких “залізний порядок” і “тверда рука” уособлюють норму суспільного життя. У межах комуністичної ідеології було вироблено поняття Д. пролетаріату. Спочатку К. Маркс і Ф. Енгельс вбачали під Д. пролетаріату державу перехідного (від капіталістичного до комуністичного суспільства)

періоду; а потім В. Ленін розробив вчення про Д. пролетаріату як владу працюючої більшості над експлуататорською меншістю. Це вчення виявилось утопічним не лише тому, що пролетаріат індустріального та постіндустріального суспільства соціально видозмінювався та диференціювався, а й тому, що уявлення про “Д. більшості над меншістю” виконало роль ідеологем, що забезпечила насправді Д. державно-партійної меншості [19, 106-107].

Дикунство – перший ступінь тричленного поділу історії суспільства (Д. – варварство – цивілізація), обґрунтованого еволюціоністами XVIII-XIX ст. Стадія Д. відповідає первіснообщинному ладові. В період Д. відбулися процес формування людини і суспільства, а також перші етапи розвитку родового суспільства. Д. відповідають переважно привласнювальні форми господарювання та міфологічний світогляд. У процесі розвитку Д. сформувалися умови для переходу до наступної стадії – варварства, що відповідає кризі первіснообщинного ладу та появі перших цивілізацій.

Династія (з грец. *dynasteia* – влада, панування) – кілька монархів з одного роду, які змінюють один одного на троні за правом успадкування (Каролінги, Капетинги, Валуа, Бурбони – у Франції, Тюдори – у Великій Британії, Габсбурги – в Австро-Угорщині, Гогенцоллерни – в Німеччині, Романови – в Росії). Престолюспадкування склалося ще в давніх монархіях (див. Монархія) рабовласницького суспільства (30 династій у Єгипті, Вавилоні). У феодальному суспільстві сформувалися погляди на державу як на приватне надбання монарха. Титулами вони намагалися виправдати безмежність своїх володінь і зміцнити владу (Габсбурги були імператорами Священної Римської імперії впродовж 1438-1806 рр.). Зміцненню міжнародного впливу окремих династій сприяли династичні шлюби (напр. одруження дочки Ярослава Мудрого Анни з французьким королем Генріхом IV з Д. Капетингів). Боротьба за спадкове право на престол призводила до династичних війн (війна Червоної та Білої троянд в Англії у 1455-1485 рр. між двома королівськими династіями Плантагенетів – Ланкастерів та Йорків). Ідею династичної гетьманської влади виношував Б. Хмельницький. Першим кроком до цього було обрання після його смерті (1657 р.) на короткий час гетьманом України його молодшого сина Юрія Хмельницького. Нерідко правління Д. переривалось або й закінчувалося трагічно (французького короля Людовика XVI Бурбона було гільйотиновано у 1793 р., російського імператора Миколу II Романова та його родину розстріляно у 1918 р.). Нині в окремих країнах традиційно зберігається монархічна форма правління (королева Єлизавета II у Великій Британії з Д. Віндзорів) із значним обмеженням прав монарха [19, 108].

Дипломатика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження та структуру офіційних документів і розробляє методику використання їх як джерела відомостей про процеси суспільного розвитку [31, 181].

Дипломатична копія – факсимільна або інша копія документа, що відтворює оригінал із збереженням орфографії, пунктуації, наявних помилок та інших особливостей тексту, крім почерку [33, 364].

Дипломатичний документ – документ, що містить інформацію зовнішньополітичного характеру. Підготовка дипломатами документів є одним з найважливіших напрямів роботи МЗС, закордонних дипломатичних представництв [31, 364].

Дипломатія феодальної Русі – здійснення за допомогою сукупності невійськових практичних дій (візитів, переговорів, заключення договорів і ін.), по-перше, внутрішньої, імперської функції по відношенню до неслов'янських народів і, по-друге, зовнішньої – для іноземних держав. Дипломатія Давньої Русі почалася з ліквідації конфедерації 14 східнослов'янських земель і зосередження влади в руках великих князів, з закріплення державного кордону, який в той час не був однорідним (фактично державним був тільки на невеликому протязі, відокремлюючи Русь від інших самостійних держав), з збереження внутрішньої структури підвладних земель, торгівлі, розповсюдження християнства і елементів феодальної культури.

Зовнішня дипломатія охоплювала два кола питань – зв'язки з близькими сусідами (Польщею, Угорщиною, Чехією, країнами Поволжя Болгарією і Хазарією, Кавказом – Дагестаном, Аланією (нині Осетія), Візантією, скандинавськими країнами) і з більш віддаленими (Германією, Францією, Англією, Італією, Папською областю та Олександрією

і Багдадом, котрі відвідували руські купці. У процесі формування цих зв'язків практикувались і військова сила, і переговори з укладанням договорів, як численні (наприклад, посольство княгині Ольги у Візантію в 957 р. для переговорів з урядом Константина Багрянородного, яке нараховувало більше ста осіб), так і проведені нашвидкуруч (як переговори князя Святослава з імператором Іоанном Цимісієм, що велись експромтом у човні на Дунаї під час війни з Візантією у 971 р.). При складенні договорів з Візантією 907 р., 911 р. і 944 р. спирались на норми руського і візантійського права (найбільш ранні норми міжнародного права середньовіччя). Збереглися 3 договори з греками князів Олега (911 р.), Ігоря (944 р.) і Святослава (971 р.). Текст договору складався на грецькій мові з перекладом на давньоруську (грецькі тексти не збереглися) і скріплювались клятвою. Русичі-язичники клялись своїми богами і зброею, християни-греки цілували хрест. Договори визначали військові зобов'язання сторін, порядок вирішення взаємних образ, регулювалась торгівля, умови допуску в Константинополь руських послів і гостей (купців). Вони свідчили про велике міжнародне значення і могутність Київської Русі.

Дипломатія феодальної Русі періоду роздрібнення (XII-XIII ст.) – це політика імперської дипломатії та міжкнязівських відношень всередині Русі і складна політика зовнішньополітичних союзів, де треба відзначити великі зрушення, які сталися у зовнішній торгівлі (наприклад з країнами Європи). У самій Київській Русі основними центрами земель і князювань, що відтиснули на другий план Київ, становлять Володимир, Чернігів, Галич і Смоленськ. Відносини ж між князями будувались на засадах феодальних договорів, які устанавлювались на з'їздах, у яких приймало участь і духовенство. Ускладнилась імперська дипломатія. Політикою в різних регіонах відали Новгород, Псков і Полоцьк на Півночі, в інших – Галич і Володимир. Особливо складними були відносини з половецькими ордами Причорномор'я, від руйнівних наскоків яких страждала південно-східна Русь. Використовуючи зв'язки з державами Кавказу (Грузією) і містами Криму (Судак), Русь зуміла зберегти свої позиції на торговельних шляхах по Волзі, Дону, Дніпру, Дністру, Пруту, Серету і Нижньому Дунаю. Щодо зовнішньої дипломатії, то вона характеризувалась поступовим формуванням двох коаліцій, які протистояли одна одній. Одна (володимирсько-галицька) прагнула до союзу з Візантією і Малою Польщею, інша (волинсько-чернігівсько-смоленська) – до дружби з Румунією і Мазовією (зараз історична область Польщі). Практикувались зустрічі князів для упорядкування кордонів, надання притулків супротивникам ворогуючих держав, інші дипломатичні засоби [].

Директорія (з франц. *directoire*, від латин *directorium* – управління, керівництво) – 1. Період правління під час Французької буржуазної революції XVIII ст. (4.11.1795 р. – 10.11.1799 р.). Уряд Французької Республіки складався з п'яти членів (директорів), яких обирала Рада п'ятисот та Рада старійшин. Д. боролася проти революції, прагнула завоювати нові ринки шляхом війни з Німеччиною, Італією, послаблення Англії та Австрії. Кінець Д. поклав державний переворот 18 б'юмерса Луї Бонапарта.

2. Уряд, що був створений в Україні під час громадянської війни як тимчасовий революційний орган у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на засіданні Українського Національного Союзу для керівництва повстанням проти режиму гетьмана П. Скоропадського. Після перемоги – верховний державний орган УНР. Сформована у складі п'яти членів – представників різних політичних напрямків. Від українських есдеків були В. Винниченко (голова), С. Петлюра, А. Макаренко; від українських есерів – Ф. Швець, П. Андрієвський (позапартійний). Склад Д. та місце її перебування мінялися залежно від воєнної ситуації (Рівне, Кам'янець-Подільський та ін.).

Кабінет гетьмана складався з російських монархістів і проголосив акт федерації, яким зобов'язувався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою російською державою. 15 листопада Д. у своєму зверненні до українського народу закликала до повстання проти гетьмана, оголосивши його уряд недейсним. Аналогічну відозву видав і С. Петлюра, який став на чолі війська Д. На бік Д. перейшли дивізії восьми корпусів гетьмана.

Повстання змусило гетьмана зректися влади, яка перейшла до Д. З листопада 1919 р. Д. припинила існування. Згідно з законом про Тимчасове верховне управління та порядок

законодавства в УНР від 12 листопада 1920 р. С. Петлюра стає одноосібним носієм верховної влади в державі [19, 109-110].

Дисидент (від латин. *dissidens* – незгодний) – у Західній Європі особа, релігійні погляди якої не збігаються з догматами офіційної церкви. В переносному значенні – інакомислячий. У середні віки дисидентами проголошували всіх “відступників” від католицизму, яких панівна церква вважала за еретиків і жорстоко переслідувала. Питання про їхні політичні права, роль у суспільстві особливо загострилося в XVI-XVII ст. в Англії (диссентери), Франції (гугеноти), в XVII-XVIII ст. у Польщі (християни-некатолики). У 60–80-х рр. XX ст. у зв'язку зі зростанням незадоволення існуючим режимом дисидентство набуло поширення в СРСР та інших країнах соціалістичного табору як вияв протесту проти утисків і переслідувань.

У ньому брали участь представники наукової та художньої інтелігенції, інженерно-технічні працівники, робітники, селяни. Усвідомлюючи свою моральну несумісність з існуючим тоталітарним устроєм, вони різними формами і методами (письмові та усні заяви, власні твори й дослідження, декларації, маніфести, звернення до вітчизняної та світової громадськості, мітинги, демонстрації тощо) виступали проти всевладдя правлячої марксистсько-ленінської партії, проти переслідувань за політичні та релігійні переконання, оригінальні погляди на літературу й мистецтво, проти збочень у проведенні національної політики, порушення прав людини. Незважаючи на те, що дисиденти не вдавалися до активних насильницьких дій з метою зміни існуючого державного ладу, а наголошували на необхідності радикальних демократичних перетворень, їх переслідували (заборона друкування художніх і політичних творів, прилюдних виступів, судові процеси, ув'язнення в таборах, насильницьке утримання в психіатричних лікарнях, перешкоди у працевлаштуванні за факхом тощо). Після повалення тоталітарних режимів колишні дисиденти відповідно до своїх переконань беруть активну участь у суспільно-політичному житті [19, 110-111].

Дисидентський рух 60-80-х років XX ст. в Україні – громадсько-політичний рух проти тоталітаризму за демократичні перетворення і національне відродження. Ставив за мету ліквідацію імперського диктату, досягнення незалежності України, вільного розвитку української культури, мови. Ядро українського дисидентства склали поети Л. Костенко, В. Симоненко, критики І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, художник А. Горська, кінорежисер С. Параджанов, перекладач М. Лукаш, а також поети В. Стус, Ігор та Ірина Калинці, письменник Б. Антоненко-Давидович, історик В. Мороз, журналіст В. Чорновіл, художник О. Заливаха, мистецтвознавець Б. Горинь, психолог М. Горинь, генерал П. Григоренко, слосар І. Гель та ін. Основні напрями Д. р.: а) правозахисний – найпотужніший, представлений членами Української Гельсінської групи: М. Руденком (очолив групу), О. Берником, П. Григоренком, І. Кандибою, Л. Лук'яненком, О. Тихим та ін.; б) релігійний – за відновлення української греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект. Представники: Й. Тереля, І. Гель, В. Романюк, Г. Вінс; в) національно орієнтоване дисидентство (часто пов'язане з обома попередніми напрямками); його репрезентували І. Дзюба та В. Мороз [24, 73-74].

Дискета – носій зовнішнього запам'ятовувального пристрою електронно-обчислювальної машини.

Дискурс (з англ. “міркування, “мовлення”, “виступ”) – а) сукупність висловлювань, які за певними правилами надають значення зовнішній, по відношенню до автора висловлювань, реальності; б) іноді це стиль і порядок вживання понять і термінів. Спочатку використовувалося в основному лінгвістами, але потім, у зв'язку з так званним “лінгвістичним поворотом” у гуманітарних науках, вийшло далеко за межі вузьколінгвістичної сфери і в наш час набуло певні значення: 1. За першим значенням дискурс – синонім поняття “текст” (див.: текст), об'єкт дискурсивної лінгвістики, або лінгвістики тексту; зв'язна послідовність фраз (іноді дискурс може мати розміри й однієї фрази), упорядковане повідомлення.

У цьому значенні дискурс можна ототожнити також з висловленням-результатом (фр. *ponse*); висловлення-результат є відрізок мовлення (письмового або усного), що зв'язує актант (іменник, терм-суб'єкт) і предикат (прикметник, дієслово) за допомогою тверд-

ження, наприклад: “Сократ смертний”. Простіше кажучи, висловлення – це певне твердження про позамовну дійсність. Таке твердження не обов’язково зводиться до однієї фрази; воно може складати досить об’ємне багатозразове повідомлення, фрази можуть бути лише фрагментами дискурса–висловлення (тексту). При цьому в лінгвістиці, семіотиці й інших дисциплінах, що вивчають дискурс, в останні десятиліття прийнято наголошувати на інтракціональній природі дискурсу на відміну від тексту. Дискурс – це насамперед мова, занурена в соціальний контекст, елемент соціокультурної взаємодії, подія; він повинен аналізуватися в контексті позамовних умов свого виникнення.

2. У своєму новому, широкому значенні поняття “дискурс” поширюється на все соціокультурне поле в цілому або окремі його фрагменти, пов’язані з різними сферами діяльності людини. “Перевідкриття” феномена дискурсу, надання йому настільки великого значення в сучасному гуманітарному знанні пов’язано з тією увагою, яку в межах структуралізму та постструктуралізму стали приділяти проблемам вербальної реальності, мовного характеру мислення і культури, з тим, що культурно обумовлена діяльність людей стала зводитися, перш за все, до їх “мовних”, тобто дискурсивних практик у полі культури, до послідовності тверджень про дійсність.

У цих умовах теорія дискурсу, що оформляється на перетині філософії мови, семіотики, лінгвістики (структурної, психолінгвістики і т. п.), соціології знання, когнітивної антропології, розуміє свій об’єкт як “мовну територію”, що поділяється безліччю суб’єктів культурної діяльності, як те, що поєднує цих суб’єктів і опосередковує їх діяльність, їхнє ставлення до світу, як специфічний спосіб або специфічні правила організації мовної діяльності у даній культурі або сфері культури. Так, Ж.-К. Ковке називає дискурс “зчепленням структур значення, що мають власні правила комбінації і трансформації”. “Дискурс” нерідко вживається як поняття, близьке стилю (наприклад, “літературний дискурс”, “науковий дискурс”). Дискурс можна розуміти також і як сукупність висловлень, породжуваних і взаємопов’язуваних загальними правилами в тому або іншому соціокультурному просторі.

Поняття “дискурс” можна поширити як на ту або іншу соціокультурну традицію в цілому, так і на окремі її сфери (політичний, релігійний, історичний, літературний, науковий і тому подібний дискурс). Питання про критерії виділення дискурсів, про їхню природу досить складне. А. Ж. Греймас і Ж. Курте виділяли синтаксичний та семіотичний аспекти дискурсивності. Вони вказували, що деякі семіотики (у їхній системі цей термін синонімічний дискурсу), наприклад семіотики літератури, байдужі до вкладеного в них семантичного змісту, а інші – до синтаксичної організації.

“Поаяк всі можливі змісти можуть бути “фактами літератури”, специфіка літературного дискурсу може бути обумовлена, імовірно, тільки синтаксичними формами, які він використовує [тобто певними способами, модусами презентації реальності – Я. П]”, – писали Греймас і Курте. У той же час існують такі семантичні області, як “політичний дискурс” і т. п., що можуть маніфестуватися в різноманітних синтаксичних формах. Хоча Греймас і Курте явно схилилися до того, щоб називати дискурсами лише синтаксичні єдності, і вказували на необхідність розробки в першу чергу синтаксичної типології дискурсів, усе ж таки навряд чи можна обмежитися лише цим аспектом, говорячи про дискурс як сукупність висловлень, породжуваних відповідно до певних правил.

Дискурс може бути визначений або за функцією в системі взаємодії культури із середовищем, у системі освоєння й осмислення світу (з цього погляду можна виділити, наприклад, літературний дискурс як спосіб естетичного освоєння світу або науковий – як спосіб раціонального освоєння, з певними модусами презентації реальності, що відповідають цим функціям, або когнітивний, нормативний дискурс і т. п.), або відповідно до того фрагмента реальності, про який говориться, – політичний, релігійний дискурс; історичний дискурс – як говоріння про минуле, що може бути, у свою чергу, і науковим, і літературним, і “паранауковим”, і нормативним.

Синтаксичний та семантичний аспекти дискурсивності постійно переплітаються і можуть створювати конкретні дискурси з різноманітними характеристиками і правилами там, де, з погляду тільки одного з аспектів, ці правила повинні були б бути однакові. Так, глибокі відмінності історичної науки від природничих наук є значною мірою результатом

різниці між тими областями реальності, про які говорять ці дискурсивні утворення. Розглядаючи дискурс як моделювання реальності, можна згадати синонімічний йому термін “вторинна моделююча система”, що використовувався вченими тартусько-московської семіотичної школи; необхідно застосовувати два критерії типології: і що моделюється, і як моделюється. З цією дуальною природою дискурсивності пов’язана і проблема визначення предмета історіографії як наукової дисципліни: що саме вивчає історіографія – історичну науку того чи іншого суспільства, тієї чи іншої епохи (синтаксичний підхід) або всю сукупність висловлювань про минуле, породжених у даній соціокультурній традиції (семантичний підхід).

Виділення дискурсів за модусом говоріння про що-небудь і за предметом говоріння може, однак, дати лише загальну номенклатуру потенційних дискурсивних сфер, фактично лише перелік назв, ніяк не торкаючись внутрішньої будови, змісту того або іншого дискурсивного утворення в тій чи іншій соціокультурній традиції, у ту чи іншу епоху – тобто ніяк не характеризуючи специфіку дискурсивного процесу, конкретну систему дискурса, позначеного якоюсь із цих назв, у певний момент. Цю проблему – проблему розривів в історії дискурсів – ставив М. Фуко. “Що таке медицина, граматики, політична економія як не ретроспективно встановлені спільності, завдяки яким наука створює ілюзію свого минулого?” – запитував він. Граматика XVII століття і XIX століття – це різні дискурсивні утворення, що по-різному встановлюють свої об’єкти, по-різному утворюють концепти і т.п. Сукупності висловлень повинні вивчатися у своїй конкретності й автономності як унікальні події.

Отже дискурс – це сукупність висловлень, що породжуються, розподіляються, співвідносяться, наділяють значеннями, моделюють зовнішню стосовно них реальність за визначеними правилами. Ці правила виходять з домінуючого в тій або іншій соціокультурній традиції типу раціональності. Сукупність правил функціонування різних дискурсів, перше за все правил здобування й організації знання в даній соціокультурній традиції зв’язується, на думку Фуко, епістемою – метадискурсом, що ґрунтується на ряді спільних умов, приписів і заборон з приводу здобування та розгортання знання, означування, мовної поведінки в даній культурі. Епістема може бути виявлена в елементах ізоморфізму, паралелях між висловленнями окремих дискурсивних практик. (Звичайно, одночасно навіть в одній соціокультурній сфері можуть співіснувати різні дискурсивні утворення, пов’язані з різними соціокультурними традиціями, наприклад позитивістська та постмодерністська традиції в історіографії.)

У той же час кожен дискурс – це насамперед автономний процес зі своєю внутрішньою саморегуляцією й еволюцією, це подія, а не просто система означування. Фуко писав, що висловлення відноситься до того, що воно висловлює, інакше, ніж ім’я до того, що воно позначає. Ім’я – це лінгвістичний елемент, здатний займати різне місце в граматичних сукупностях, його зміст визначається правилами застосування. Висловлення ж існують поза будь-якою можливістю з’явитися знову. Тому вони і повинні вивчатися як автономні утворення, виходячи з них самих. “Висловлення вивчаються як зовнішнє, а не в постійному пошуку внутрішнього”, – писав Фуко. Правила породження та функціонування висловлень – це внутрішній компонент дискурсивного процесу, а не щось нав’язуване йому ззовні. Поле висловлень не описується як “переклад” або “вираження” операцій, або процесів, що розгортаються в іншому місці (у думках людей, у їхній свідомості або несвідомому, у сфері трансцендентних структур), але сприймається у своїй емпіричній скромності як місце подій, закономірностей, налагодження відносин, систематичних трансформацій і т. п.; його потрібно трактувати не як результат або слід іншої речі, але як практичну область, яка є автономною (хоча і залежною) і яку можна описати на її власному рівні (хоча і варто було б пов’язати з іншими).

Як автономний процес, що триває в соціокультурному полі і репрезентує в собі специфіку характерного для цього поля, для даного соціокультурного середовища типу раціональності, дискурс, за допомогою накладання матриць цього типу раціональності, деформує предмет говоріння або, принаймні, може бути охарактеризований як практика, яку ми нав’язуємо зовнішній стосовно дискурсу предметності. Дискурс є насильство, яке ми чинимо над речами, – точніше, насильство, чинене через нас, через нашу мовну

поведінку, визначене нормами дискурсу. Таке розуміння дискурсу взагалі – це основа для критики тих із них, що претендують на достовірне відображення речей, у тому числі історичного дискурсу. Прикладом може бути критика дискурса історії Р. Бартом, заснована на застосуванні основних положень теорії знака про відносини між означником (мовним символом), референтом (предметом, до якого належить означник, предметом говоріння) і означуваним (поняттям того, хто говорить, про предмет, яке опосередковує відношення означника до референта). У роботі “Дискурс історії” Варт вказав на те, що історики постійно намагаються порушити цю канонічну структуру знаку: в історіописанні означник претендує на безпосереднє відображення референта без опосередкування означуваним, – уявленням історика про минуле (заклик “описувати події так, як вони дійсно відбувалися”). З точки зору теорії дискурсу, подібний прямий зв'язок означника з референтом, що обходиться без означуваного, – це ознака так званих автореференціальних дискурсів, тобто дискурсів, що відносяться до самих себе, дискурсів, референтом, означуваним предметом для яких служать вони самі. Найбільш яскравий приклад автореференціальності – це так звані перформативні висловлення, тобто висловлення, що одночасно є і тим об'єктом (дією), який вони позначають (наприклад, “я клянусь”, “оголошую збори відкритими” і т. п.). Таким чином, намагаючись позбутися означуваного, історичний дискурс намагається стати перформативом, тобто не просто говорити про минуле, а будувати минуле в процесі говоріння, привласнити собі право конструювання минулого.

В останньому виявляється постульована Фуко природа дискурсу як влади: привласнюючи право говорити “від імені” минулого, стверджувати реальність того минулого, про яке він говорить, історичний дискурс здійснює в сучасності владу над минулим як невід'ємним елементом сучасності і тим самим – над самою сучасністю.

Причому влада дискурсу, згідно з Фуко, безсуб'єктна, вона не може бути локалізована в якихось інститутах, не може бути ніким “привласнена” окрім як нею самою, вона розлита в соціальному просторі і формує його. Поняття дискурсу і влади в постструктуралізмі тісно пов'язані з поняттям смерті суб'єкта. Щоб охарактеризувати цей феномен ясніше, варто звернутися до досягнень науки про мову. У французькій лінгвістиці останніх десятиліть чітко розрізняють “суб'єкт висловлення” (*sujet d' énonciation*) і “суб'єкт висловленого” (*sujet d' énoncé*).

Суб'єкт висловлення (процесу висловлювання) – це реальна особа, що говорить, зовнішня щодо висловлення, чия функція в процесі висловлювання практично зведена до нуля; “з погляду висловлення” місце суб'єкта висловлення завжди залишається порожнім і може бути заповнено будь-яким реальним суб'єктом або рядом суб'єктів. З формальної точки зору не має значення, хто саме говорить, досить знати, що говорить якийсь суб'єкт, який зайняв у даний момент місце суб'єкта висловлення. Що ж стосується суб'єкта висловленого, то цей суб'єкт перебуває всередині висловлення, є елементом мови, що концентрує мову навколо себе, і в такий спосіб привласнює сегмент мови за допомогою формального апарата висловлення. Як писав Е. Бенвеніст, не сам суб'єкт, а мова “сконструйована таким чином, що дозволяє тому, хто говорить, коли він позначає себе як “я”, немов би цілком привласнювати собі мову”.

Мова надає “порожні” форми, які кожен, хто говорить, привласнює у процесі мовлення і застосовує до своєї власної “особи”. Формальну підставу суб'єктивності тоді варто шукати в самій мові, що організує просторові та часові відносини навколо “суб'єкта”, прийнятого за орієнтир. Таким чином, вступаючи у висловлення, у сферу дії мови, хтось говорить “я” не тому, що він є суб'єктом, а тому, що він заданий як суб'єкт системою, порядком мови. Дискурс – це самодостатній процес; суб'єкт – функція дискурсу. Історик – тому історик, що він продукує такі висловлення, які повинен продукувати історик, а не тому, що він “пізнає минуле”.

Значить, прямі суб'єкт–об'єктні відносини між тим, хто говорить, і тим, про що говориться, як причина виникнення висловлення були поставлені під сумнів. За словами Фуко, “якщо є сказані речі, то безпосередню причину потрібно шукати не в речах, що є сказаними, і не в людях, що їх сказали, а в системі дискурсивності, у встановлених нею можливостях і неможливостях висловлень”.

Як видно з вищевказаного, поняття “дискурс” не позначає якусь зовсім нову для

історіографа сферу реальності і цілком порівнюване з такими традиційними в історіографічній науці висловлюваннями, як “французька історіографія епохи Просвітництва”, “позитивістська історіографія” і т. п. Але це поняття пропонує новий кут зору на подібні вже звичні емпіричні цілісності. Започилені з лінгвістики і таке, що не одержало поки що поширення в історіографічній практиці, воно покликане підкреслювати певні риси, властивості досліджуваної історіографом реальності, важливі з погляду структуралістської та постструктуралістської методології, може виступати також і як “знак” відповідної методологічної орієнтації.

З постструктуралістської точки зору й історичний дискурс взагалі, взятий як семантична єдність, і дискурс історичної науки зокрема є соціокультурно обумовлена репрезентація минулого, що не відсилає до минулого прямо і не є безпосереднім результатом взаємодії історика та минулого. Суб’єкт-об’єктні відносини тут розчиняються в автономній і анонімній процесуальності дискурса. Єдино можлива (або, принаймні, в першу чергу необхідна) “метаісторична” аналітика з цього погляду – це аналіз “дискурса в собі”, умов його можливості, процесу означування минулого і правил, яким цей процес підкоряється; аналіз форми дискурса як такої, що передує змісту і визначає його, але при цьому породжується в самому дискурсивному процесі.

Поняття “дискурс” покликане звернути увагу історіографа на мовний, формальний аспект історіювання як соціокультурної практики, що моделює минуле, де історик – не автономний суб’єкт пізнання минулого, а насамперед функція, “носієм” цієї практики, що підкоряється її правилам і лише заповнює місце її суб’єкта. Дискурс може вживатися як синонім наратива (див.: наратив), особливо у своєму першому значенні. Ці поняття близькі з точки зору уваги до формального аспекту говоріння про минуле; можна говорити також про переважно наративну організацію історичного дискурса як моделі минулого [20, 28-36].

Дисциплінарна матриця (від англ. disciplinary matrix) – поняття, ке використовується в наукознавстві та служить основою при структурному аналізі розвитку та стану історіографії. Цей термін запропонував Т. Кун. У книзі “Структура наукових революцій” він висунув тезу, що прогрес у науці відбувається не в формі поступових змін, точніше, не у вигляді накопичення фактів і нових знань, а через революційні перевороти. Новим щодо тлумачення наукової революції у Куна є розробка поняття “парадигма”, її ролі в русі науки. З його погляду, парадигма не тільки теорія, але і спосіб дії в науці або, як він ще її називає, модель, зразок, здійснення дослідницьких задач. У зв’язку з тим, що поняття парадигми викликало різноманітні тлумачення серед дослідників, неадекватні тому, яке йому надавав Т. Кун, він змінив його на термін “дисциплінарна матриця”. Тим самим Кун відділив за змістом поняття “парадигма” від поняття “теорія” і тісніше зв’язав його з механічною роботою вченого за певними правилами.

Дисциплінарна матриця, за Т. Куном, має таке визначення, оскільки “дисциплінарна – тому, що вона враховує приналежність учених-дослідників до певної дисципліни, матриця – тому, що вона складена з упорядкованих елементів різного роду, причому кожен з них потребує в подальшому специфікації”. Він виокремив головні види компонентів дисциплінарної матриці. Важливим компонентом, з його погляду, є “символічні узагальнення”, ті вислови, які використовуються членами наукової групи без сумнівів і різноголосся, які без особливих зусиль втілені в логічну форму. Вони мають формальний характер, тобто легко формалізуються. Тільки завдяки загальному визнанню висловів або формул члени наукової групи можуть застосовувати потужний апарат логічних формул у своїх зусиллях при розв’язанні нових проблем науки. Кун уважав, що наука здатна до розвитку на основі лише невеликої кількості подібних висловів, а могутність наукової дисципліни зростає у міру того як збагачується кількість символічних узагальнень, які надходять у розпорядження дослідників. Другий тип компонентів, які складають дисциплінарну матрицю, – “метафізичні парадигми”, або “метафізичні частки парадигм”, що являють собою загальноприйнятні настанови як переконання в специфічних моделях. Сила настанов наукової групи змінюється вздовж спектра концептуальних моделей, починаючи від евристичних і закінчуючи онтологічними моделями. Між тим усі моделі мають схожі функції. Вони, перш за все, забезпечують наукову групу переважними і припустимими аналогіями та метафорами.

Важливий вид елементів дисциплінарної матриці – цінності. Вони сприймаються більш широко, ніж символічні узагальнення або концептуальні моделі. Почуття єдності в науковому співтоваристві виникає саме завдяки спільності цінностей. Вони функціонують постійно, а їхня особлива важливість виявляється тоді, коли члени того чи іншого наукового співтовариства обрали один з несумісних шляхів дослідження в їхній галузі науки. Найбільш глибоко укорінені цінності торкаються передрідікань. Вони повинні бути точними, кількісні передрідікання повинні бути переважаними в порівнянні з якісними. Існують і такі цінності, які використовуються для винесення рішень відносно цілих теорій. Цінності можуть бути загальними для тих учених, котрі в той же час застосовують їх порізно. Ще один вид елементів у дисциплінарній матриці – це термін “парадигма” (у даному випадку як “зразок”). Розрізнення між системами “зразків” більшою мірою, ніж інші види елементів, складаючи дисциплінарну матрицю, визначають тонку структуру наукового знання. У сучасній німецькій історіографії як основа для структурного історичного аналізу використовується схема дисциплінарної матриці історичної науки, розробленої Йорном Рюзеном, яка походить від ідей Т. Куна. Модель дисциплінарної матриці, за Рюзеном, охоплює всі головні категорії історичного пізнання, виходячи з “принципів історичних понять”, в систематичному зв'язку Вона має п'ять циркулярно взаємопов'язаних базових факторів, які включають умови повсякденної життєвої практики та потреби наукового дослідження:

- вихідним пунктом історичної думки є “інтереси”, які тісно переплетені з життєвою практикою (орієнтація на потреби в світі, що постійно змінюється);
- історичні інтерпретації здійснюються через “відносини тлумачення” (теорії, перспективи, категорії);
- історичні знання видобуваються з джерел за допомогою спеціальних “методів” (правила емпіричного дослідження);
- досягнуті результати дослідницького процесу вводяться до наукового обігу за посередництвом особових “комунікативних форм”;
- завданням історіографії є здійснення “функцій” культурної орієнтації (направленість людських вчинків і концепції історичної ідентичності);

Із взаємозв'язку цих факторів Рюзен виводить три “сфери утворення історичних понять”:

- за взаємовідносинами інтересів і функціями стоїть “політична стратегія колективної пам'яті”;
- із взаємодії “відносин тлумачення” та методів виходить “когнітивна стратегія виробництва історичних знань”;
- форма відображення за допомогою “естетичної стратегії поезії і риторики історичної репрезентації” діє на функції орієнтації.

На основі цієї моделі Й. Рюзен разом з Ф. Йегером спробував конкретизувати поняття “історизм” як основної наукової парадигми XIX століття. Фактори дисциплінарної матриці при цьому набули такого виразу:

- інтереси – об'єктивність у розумінні “політичної моралі” і “практичного розуму”;
- відношення тлумачення – “концепція ідеї” як естетична й етична рецепція дій рушійних сил у політичній історії;
- методи – історичний метод як знаряддя реконструкції взаємозв'язків на основі фактів, здобутих після критичної інтерпретації джерел;
- комунікативні форми – розповідь або розповідний опис;
- функції – інтереси сформованого громадянського шару суспільства, який вимагає від монархічної держави участі в політичному житті народних представників.

Один з яскравих прикладів творчого застосування дисциплінарної матриці в історичних дослідженнях знаходимо в праці сучасного німецького історика Т. Бона “Історизм в Росії?”. Автор досліджує стан російської історичної науки в XIX столітті та

з'ясує, в першу чергу, які елементи моделі історизму були присутні у творчості трьох основних дореволюційних істориків: М. М. Карамзіна, С. М. Соловйова, В. Й. Ключевського. Окрім того, на основі теорії дисциплінарної матриці Й. Рюзена він наводить порівняльний аналіз російської та германської історіографії XIX століття. Висновки Т. Бона мають достатню виваженість: російська історіографія, зауважує він, безумовно, відповідала західним стандартам, в Росії “історична соціологія” школи Ключевського здійснила радикальний прорив на шляху від парадигми класичного історизму до парадигми соціальної історії. Зміна парадигм у дослідженнях істориків Росії, стверджує Т. Бон, відбулася ще до 1905 року. Він наголошує, що наукова революція в російській історіографії мала місце задовго до повалення царського режиму.

Дисциплінарний масив публікацій – поняття, прийняте в науковому середовищі для відображення сутності наукової дисципліни та окремих її явищ і процесів через емпіричні відомості, отримані з різноманітних наукових публікацій. Використовується, як правило, в історії науки, наукознавстві, філософії, логіці, методології тощо. В історії науки ретельно вивчаються невидані рукописи, чернеткові записи, щоденники, листи, спогади сучасників і т. ін., але наукові публікації є основою історико-наукових досліджень.

Як пише Д. Прайс, “наукова публікація є не стільки інформацією як такою, скільки виразом наявного в даний момент положення вченого або групи вчених. Ми не можемо, незважаючи на розповсюджену думку, опублікувати факт, теорію чи відкриття, не маючи на думці публікацію цілого їх комплексу”. З історії науки відомо, що окремі жанри наукових публікацій (монографія, стаття, підручник, реферат тощо) з'явилися в певні періоди розвитку науки як відповідь на потреби наукової діяльності. При цьому слід підкреслити, що поява нового жанру не означає, що він замінив який-небудь з уже існуючих, мова йде про доповнення списку жанрів і відповідний перерозподіл функцій між ними в середині масиву в цілому. Таким чином, кожний жанр публікацій відрізняється від інших функціями в середині дисципліни.

Уявлення про функціональну специфічність жанрів спирається не тільки на історичні особливості розвитку масиву, але й на певні системно-теоретичні міркування. Коли ми розглядаємо наукову дисципліну як систему, що володіє розвинутими механізмами саморегулювання, ми передбачаємо, що ці механізми повинні бути “видимі” для всіх учасників дисциплінарного товариства. На цьому базується й уявлення про участь масиву в процесах дисциплінарного регулювання. Тому розчленування масиву публікацій на деякі функціонально специфічні компоненти робиться, виходячи з того, що ці компоненти, по-перше, достатньо стійкі, а по-друге, основні функції кожного з них інтуїтивно очевидні для всього дисциплінарного співтовариства. У 1960–1970-х роках у працях Д. Прайса в системі наукових публікацій були вичленовані ряд ешелонів, а функціонування наукового знання він зв'язав з формуванням певного масиву публікацій.

Перший ешелон – журнальні статті. Другий ешелон – інтеграція знання в підручниках, монографіях, хрестоматіях, довідниках, енциклопедіях. Ці два ешелони потім були доповнені ешелонами наукових оглядів і рефератів. При цьому Д. Прайс показав, що становлення та розвиток інституту журнальних публікацій було зумовлене соціальними, а не науковими механізмами накопичення інформації. Він відмічав, що основними мотивами, які викликали до життя цей інститут і підтримують його існування дотепер, були встановлення і збереження інтелектуальної власності. Стаття в журналі, вважає він, виникла, очевидно, з необхідності робити заявки і залишати предмет за собою і лише “за сумісництвом” вона служить також носієм інформації, об'явою про нове знання. Усім цим він указав на історичний та соціальний характер одного з важливих рівнів дисциплінарної структури науки, пов'язаної з її “переднім дослідницьким краєм”.

Цей підхід в історичному вивченні структури науки дозволяє перевести дослідження проблем з логіко-методологічної площини в площину соціально-історичну.

У 1980-ті роки в наукознавстві спостерігається стійка увага до інтеграції публікаційних жанрів як ешелонів дисциплінарного масиву і розташування їх у залежності від їх часової віддаленості від переднього краю дисципліни.

У цьому випадку послідовність розташування ешелонів можна відобразити так:

1. Журнальні статті та публікації доповідей.
2. Підтверджуючі повідомлення, огляди періодики (проблемні, аналітичні та ін.), огляди матеріалів наукових конференцій.
3. Тематичні збірники, індивідуальні та колективні монографії.
4. Підручники, навчальні посібники, хрестоматії, науково-популярні видання.

Позначення кожного ешелону в заданій послідовності з одним умовним найменуванням набуває такого вигляду: статті, огляди, монографії, підручники. У такому вигляді ешелони публікаційного масиву виступають як емпіричний еквівалент основних етапів, що забезпечують цілісне існування дисципліни. Дія механізмів, що регулюють процеси на кожному етапі, виявляється на переходах між ешелонами, а функціонування кожного ешелону визначається терміном “вхід-вихід”. Агент цього процесу позначається терміном “інформація”. При цьому кожний ешелон є сукупним носієм інформації на лінії “вхід-вихід”. Одночасно з цим кожний ешелон розглядається як дискретна сукупність однорідних публікацій, в яких важлива роль належить його кількісним характеристикам. Розміри обсягу ешелону зменшуються в міру віддалення від переднього краю, починаючи з величезного та швидко зростаючого масиву статей і закінчуючи відносно невеликою кількістю підручників. Кількісні характеристики публікаційних ешелонів суттєво впливають на зміст процесу поповнення наукового співтовариства. Ешелони дисциплінарного масиву публікацій та процеси, які відбуваються в науковій дисципліні, дозволяють розглянути діяльність наукового співтовариства, угруповань, що входять до його складу, і окремих учених як раціональну, оснований на прийнятті та реалізації мотивованих рішень.

Спільність і структура дисциплінарного масиву публікацій має велике значення для консолідації та стратифікації наукового співтовариства дисципліни. Поява імені члена співтовариства в декількох ешелонах публікацій є визнанням його статусу та оцінкою його внеску в розвиток дисципліни. Ця оцінка має дві сторони. Перша характеристика дослідницького результату як внеску в розвиток змісту дисциплінарного знання, вона фіксується цитуванням роботи в наступних публікаціях. Друга пов'язана з високим престижем безпосередньої участі у формуванні окремих публікаційних ешелонів (член редколегії журналу, автор монографії, підручника і т. ін.). Реалізація кожної з ліній стає можливою завдяки наявності спільного для дисципліни ешелонованого масиву публікацій. Зміст масиву дає, таким чином, оперативне уявлення про стан дисципліни в цілому: про досягнутий на цей момент рівень цілісного зображення наукового змісту дисципліни в її навчальних спеціалізаціях (ешелон підручників); стан систематичного розгляду найбільш значних проблем (ешелон монографій); напрями найбільш інтенсивного дослідження та підходи до вивчення кожної проблеми (ешелон оглядів); способи дослідження, отримані результати й імена дослідників (ешелон статей) і разом з тим про стратифікацію наукового співтовариства дисципліни та форми накопичення статусу.

Діазокопія – копія документа, одержана за допомогою діазографічних методів відтворення текстів документів або зображень на полімерному або паперовому носії [33, 365].

Діазотинія – спосіб репрографії документів, який ґрунтується на світлочутливості діазосполуку, що містяться у поверхневому шарі діазоматеріалів [33, 365].

Діапозитив – фотографічне позитивне зображення на прозорій основі (склі або плівці), призначене для демонстрації на екрані за допомогою проєктора [33, 365].

Діалектика – метод пізнання природи, суспільства і мислення.

Діарама – експозиційний комплекс, що поєднує художню картину на внутрішній частині напівкруглого підрамника з об'ємним переднім планом, де розміщені оригінали чи їх копії [1, 29].

Діаспора (від грец. diaspora – розсіяння, розпорошення) – розпорошення, розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або пануючою владою за межі батьківщини; уся сукупність вихідців з якоїсь країни та їх нащадків, які проживають за її межами. Українська діаспора налічує близько 50 млн. осіб.

Найбільша їх кількість проживає в Російській Федерації. Українці мешкають у Казахстані, Молдові, Білорусі, Узбекистані, Киргизії та інших республіках колишнього СРСР. Значні групи українців мешкають у Польщі, Румунії, Словаччині, в західноєвропейських країнах – Франції, Великій Британії, Німеччині.

Досить численна українська діаспора у США, у Канаді, у Бразилії, Аргентині. В основі поняття “українська діаспора” лежить визнання сучасних кордонів України як історичної та політичної реальності, а також наявності проживання українців у багатьох інших країнах на території кількох континентів. У деяких сусідніх з Україною державах українці живуть на землях, здавна заселених ними. Вони туди не емігрували, а є там корінним населенням. У точному розумінні слова вони не є “діаспорою”. Але, крім цієї категорії, тут є й інші українці, які живуть розпорошено по всій території цих країн. Проблеми, ситуації та перспективи – правові, політичні, культурні, психологічні – тих і тих українців у межах однієї країни (наприклад, Польщі, Словаччини, Румунії, Росії) схожі між собою.

Скласяся також певна спільність цінностей, внутрішньої солідарності та інтересів, зокрема спільність поглядів усіх зарубіжних українців на роль і долю України. Більше того, можна сказати, що саме моральний зв'язок з Україною дає відчуття певної єдності та спільності всім українським громадам, що реалізується у встановленні й розвитку багатьох зв'язків між ними: культурних, релігійно-церковних, професійних, економічних тощо. Враховуючи домінування духовних, психологічних чинників у єднанні всіх українців, можна констатувати, що світове українство це спільнота, передусім, соціально-психологічна.

При цьому утворені й координуючі органи діяльності всіх українських громад зарубіжжя – Українська Всесвітня Координаційна Рада та Світовий Конгрес Українців, які направляють свої зусилля на розвиток українства, української культури, збереження мови, традицій, славних сторінок минулого Батьківщини [2:24-26; 19, 112-113].

Діафільм – серія чорно-білих чи кольорових діапозитивів на кіноплівці, об'єднаних відповідними титрами [33, 365].

Діловод – працівник, який виконує функції документального забезпечення управління.

Діловодна документація – документація, що утворюється у процесі документування управлінської діяльності й залишається на місці свого утворення для ведення поточних справ установи [33, 367].

Діловодний індекс – порядковий номер і необхідні умовні позначки, що проставляються на документі при реєстрації і вказують на місце виконання, створення та зберігання документа.

Діловодство – сфера практичної діяльності, що охоплює процеси документування службової інформації та організації роботи зі службовими документами. Д. сукупність процесів з документування управлінської діяльності установ і організації обігу, зберігання та використання документів у них [33, 367].

Дір (?-882?) – напівлегендарний київський князь. Згідно з “Повістю минулих літ” він був варягом, співправителем Аскольда. Частина дослідників вважає, що Дір князував раніше або пізніше. Арабський вчений X ст. Аль-Масуді називав Діра першим із слов'янських князів, що володів великими містами і багатьма населеними країнами. За літописом Дір разом з Аскольдом очолив похід Русі на Константинополь (860 р.). Убитий Олегом 882 р.

Добірка документів – певна кількість документів, об'єднаних спільною темою, видовою ознакою або авторським походженням. Може бути: тематичною, створеною з документів об'єднаних однією темою; хронологічною, чи хронологічно-тематичною, скомплектованою з документів певного часового періоду; типово-видовою, що містить зразки типів та видів документів; авторською, до якої входять документи, створені одним автором чи установою; повною, частковою чи вибірковою; фондовою, між фондовою чи між архівною. Документально результати створення добірки оформляються у вигляді списку, каталогу, картотеки, публікації тощо [33, 373].

Довготривале зберігання документів – зберігання документів в установі понад 10 років до передавання їх до архіву або до знищення; порівн. постійне та тимчасове зберігання [33, 373-374].

Довідка-орієнтир – інформаційний документ архіву у вигляді довідки про наявність в архіві (архівах) документів за певною темою [33, 374].

Довідковий апарат архіву (архівного фонду) – система архівних довідок архіву. Складається з описів, анотованих реєстрів описів, каталогів, путівників, оглядів, покажчиків тощо. Базовим є архівний опис, що розкриває склад і зміст документів у межах фонду, його структурної частини, колекції на рівні одиниці зберігання. Кожен державний архів має також систему каталогів (систематичний, предметно-тематичний, з історії установи, з історії адміністративно-територіального поділу, іменний, географічний, документів з особового складу тощо), де інформацію згруповано у логічний, алфавітний, або хронологічний послідовності, що дає змогу здійснити багатоаспектний пошук на рівні документа. Основною ланкою системи є системний каталог, який слугує цілям між фондowego пошуку і нарає інформацію за широкою тематикою, дозволяє встановлювати логічні зв'язки між подіями, відображеними в документах. Предметно-тематичний та тематичний каталоги, де вторинна документна інформація з однієї або декількох тем розміщена у логічній послідовності, не набула достатнього розвитку у державних архівах України.

Найпоширенішим видом після систематичного каталогу є іменний, що містить інформацію про осіб, які є авторами документів, або згадуються в документах, а також географічний каталог, що містить інформацію про географічні й топографічні об'єкти. Переважна більшість архівів надрукувала путівники або короткі довідники, що подають характеристики фондів (документів) або короткі довідники, що подають характеристики фондів (документів) залежно від об'єкта описування (архіви, архів, група фондів, фонд, частина фонду/колекції, документ). Крім описів, каталогів, путівників в архівах складаються покажчики (тематичний, предметний, географічний, іменний, хронологічний) а також огляди (між фондів, фондів, тематичний), тематичні переліки тощо. З середини 1990-х рр. у центральних і державних архівах областей або вже функціонує електронна база даних обліку і тематичного характеру [33, 274-376].

Довідкові дані про архівний фонд у путівнику по фондах архіву – частина характеристики фонду в путівнику по фондах архіву, що містить назву, номер фонду, його обсяг, крайні дати його документів і вказівку на наявність науково-довідкового апарату до фонду [33, 376].

Довідково-інформаційне видання – опублікований архівний довідник або інформаційний документ [33, 376].

Довідковий інформаційний фонд (ДФ) – сукупність впорядкованого масиву документів та довідково-пошукового апарату до них, призначена для оперативного інформаційного обслуговування архівних установ [33, 376].

Довідково-пошуковий апарат (ДПА) – система каталогів, картотек (у тому числі фактографічних, які уможливають отримання безпосередньої відповіді на конкретний запит) та бібліографічних посібників, що забезпечує нагромадження і видачу інформації про склад і зміст матеріалів ДФ, а також інформації про матеріали профільного для архіву характеру незалежно від місця їх зберігання [33, 376].

Додаткові музейні послуги – це будь-які інші послуги, які надаються працівниками для задоволення попиту відвідувачів та потребують додаткових зусиль музею: доступ до фондів музейних зібрань, наукове консультування, постачання довідкової інформації засобом мас-медіа (телевізійникам, пресі), проведення мистецтвознавчих і вартісних експертів, реставраційні роботи, організація аукціонів, творчих вечорів і презентацій, недільних шкіл етикету й культурології для дітей та підлітків, здача окремих приміщень в оренду іншим суб'єктам ринку та ін. [1, 29].

Додаток до документа – документ, що приєднується до іншого, з яким він пов'язаний за змістом.

Додатки – продовження наукової роботи, мають нумерацію літерами латинської абетки. Кожний додаток починається з нового аркуша і має назву, що відповідає його

змісту Вони представляють собою систематизований ілюстрований матеріал, який доповнює, розширює, уточнює положення основної частини дипломної роботи. Зміст кожного додатку має бути максимально продуманим і узгодженим з керівником. Нумерація аркушів з додатками продовжує загальну нумерацію сторінок основного тексту роботи.

Дозвільна властивість фотоматеріалів – властивість світлочутливих шарів різного передавати зображення дрібних деталей об'єкта знімання, що має значення для різкості зображення.

Доісторія – час існування людини від зародження до появи писемності. Складається з двох періодів: доісторичного і протоісторичного. Термін “доісторичний період” уперше було вжито в 30-х рр. XIX ст. у Франції, трохи пізніше – в Англії. Доісторичний період прийшов на зміну протоісторичному. На думку сучасного московського вченого К. Кантора, Д., або, як він її ще називає, передісторія, – це час існування суспільства в період родового життя. Кантор твердить, що й досі є народи, які перебувають у доісторичному періоді існування, що процес історичних змін у доісторичному суспільстві відбувається за схемою, яка ще не розгадана, і що для доісторичного суспільства характерною є культура варварства, а то й антиісторична, хоч у ній уже є й елементи цивілізації. Д., на думку К. Кантора, закінчиться тоді, коли людство досягне споконвічної мети – буде вільним у своєму розвитку.

Доісторичний період багато в чому відрізняється від історії. Йдеться про суспільство або культуру, а не про індивідуум, і предметом вивчення є збережені матеріальні цінності. По суті, доісторичний період є анонімним, оскільки без писемних джерел ми не можемо знати назв народів, поселень і змушені використовувати довільні позначення. Виходячи із сучасних відомостей, можна твердити, що доісторичне життя, протягом якого відбулося зародження й розвиток органічного світу – від найпростіших клітинних структур до розумної людини з її особливими влас-тливостями – тривало бл. 3,5 млрд. років [19, 115].

Доктрина Трумена – зовнішньополітична програма уряду США, висунута президентом Гаррі Труменом у 1947 р. В основу Д. Т. було покладено т. зв. політику стримування, сформульовану американським дипломатом Дж. Кеннаном у 1946 р., згідно з якою уряд США повинен був жорстко і послідовно реагувати на спроби СРСР розширити сферу свого впливу.

Виступаючи 12.03.1947 р. перед Конгресом США, Трумен заявив, що в деяких європейських державах утвердилися тоталітарні режими, і закликав у відповідь на радянський експансіонізм виступити на захист демократичних суспільств. У квітні того ж року Конгрес США проголосував за надання допомоги в сумі 400 млн. доларів Греції й Туреччині, які опинилися перед безпосередньою комуністичною загрозою.

В квітні 1948 р. почав діяти “план Маршалла”, який передбачав надання Сполученими Штатами Америки 16 західним країнам 17 млрд. доларів для їх економічного відродження. У квітні 1949 р. для спільного захисту від агресії було створено військово-політичну організацію Північно-атлантичного договору.

В червні 1950 р. Трумен наказав повітряним і військово-морським силам США надати допомогу урядовим військам Південної Кореї, що стала жертвою агресії з боку комуністичної Північної Кореї. У подальшому американські президенти у своїй зовнішньополітичній діяльності дотримувалися основних принципів Д. Т. [19, 115].

Документ – матеріальний носій даних (папір, кіно-і фотоплівка і т.п.) із записаною на ньому інформацією, призначений для її передачі в часі і просторі. Документи можуть містити тексти, зображення, звуки і т.п. [33, 378].

Документ довготривалого зберігання – документ з визначеним понад 10 років строком зберігання.

Документ з паперовою основою – документ, за матеріальну основу якого править папір.

Документ на мікроформі – фотодокумент на плівковому чи іншому носії, який для виготовлення і використання потребує відповідного збільшення за допомогою мікрографічної техніки.

Документ обмеженого доступу – документ, що має певні умови використання.

Документ постійного зберігання – документ, що підлягає безстроковому, довичному зберіганняю.

Документ поточного діловодства – документ, що перебуває в обігу в установі до завершення його виконання, передавання в архівний підрозділ або відправлення іншої установі (особі).

Документ тимчасового зберігання – 1) документ з визначеними строками зберігання, після закінчення яких він підлягає виділенню для знищення; 2) неофіційний документ, що іноді зберігається як чернетка чи зразок.

Документ, який втратив практичне значення – документ, що перестав виконувати основну функцію, заради реалізації якої він був створений.

Документалістика – наука дисципліна інформаційного циклу, що вивчає історію, теорію, методику й організацію роботи з науковими документами.

Документальна інформація – інформація в документній або бездокументній формі, що ґрунтується на документі (документах) чи підтверджена документом (документами).

Документальна публікація – публікація у будь-якій формі автентичних текстів або інших документів з відповідним НДА ^[33, 379].

Документальне джерело – документ, інформація якого може бути використана для описування нового історичного факту чи концепції.

Документальний фонд – сукупність документів, що утворилися у процесі діяльності юридичної чи фізичної особи (осіб) ^[33, 379].

Документально-художнє видання – літературно-художнє видання, що містить твір, основою якого є документи, реальну подію або діяльність історичного обличчя.

Документація – сукупність документів, об'єднаних за певною ознакою (за галузями знань, функціями, матеріальною основою тощо).

Документація шкільного музею: 1) інвентарна книга; 2) книга обліку екскурсій, навчальних занять, масових заходів; 3) акти прийому і видачі експонатів; 4) плани роботи; 5) книга відгуків про музей. Вся робота в музеї закладу освіти проводиться згідно з планом роботи ради музею. План повинен бути чітким і конкретним. Його рекомендується складати на рік. У залежності від профілю музею, визначається структура планування. Бажано план складати по розділах. 1. *Організаційна робота.* Планується вся організація роботи музею, створення активу, ради музею, розподіл обов'язків між членами ради музею, створення секторів, розподіл завдань експедиційним заганом. 2. *Робота з активом.* Планується навчання ради, вивчення матеріалів, над якими працює музей, екскурсії активу в музеї, установи, участь активу в конференціях та інших масових заходах. 3. *Пошуково-дослідницька робота.* У цей розділ включаються питання вивчення документів, пошукових матеріалів, розробка текстів екскурсій, бесід, лекцій, сценаріїв, складання літописів школи, переписки, зустрічі, походи, експедиції.

При плануванні цього розділу слід користуватися Положенням Всеукраїнського руху учнівської молоді за збереження, примноження звичаїв, обрядів народу “Моя земля – земля моїх батьків”, Всеукраїнської туристсько-краєзнавчої експедиції “Краса і біль України”.

1. *Робота з фондами.* У цьому розділі планується робота з ведення документації музею.

2. *Масова робота.* У розділі планується проведення в музеї уроків, зустрічей, бесід, занять гуртків, тематичних вечорів, екскурсій, турнірів, ігор, конкурсів тощо.

3. *Експозиційна та пропагандистська робота.* Планується створення, оновлення експозицій або окремих розділів, виставок, складання карт, схем і т.п. Висвітлення роботи музею в пресі, по радіо, телебаченню.

Діяльність музею закладу освіти – це один з важливих розділів роботи педагога-організатора. Він допомагає розподілити завдання по класах із врахуванням нахилів і здібностей класного керівника. Періодично на класних зборах заслуховується звіт про виконання того чи іншого завдання. Під керівництвом опікунської ради музею працює група екскурсоводів ^[1: 34-30].

Документи – письмові тексти та зображальні матеріали, що мають правове значення. Найбільш важливою особливістю документа є те, що він створюється безпосередньо під

час тої історичної події, про яку у ньому йдеться мова. Тобто документи створюють сучасники і безпосередні свідки, часто учасники подій [33, 379].

Документи зображальні – тип історичних джерел, характерною ознакою яких є фіксація інформації у вигляді зображення. Перші джерела зображальні виникли за доби палеоліту у вигляді наскальних малюнків у печерах і гротах – місцях перебування первісних людей. Із розвитком матеріальної та духовної культури цей вид джерел зазнав великих змін, проте основні прийоми їх створення залишилися традиційними.

Мистецтвознавці за способом створення розрізняють живопис, графіку, скульптуру і твори ужиткового мистецтва також архітектурні пам'ятки в тому разі коли вони становлять органічну єдність архітектури, скульптури й живопису. До сучасних різновидів джерел відносять ті, що створені за допомогою технічних засобів – фотоапарату, кіно - та відеокамери. Це поштові й художні листівки, аматорські та професійні фотографії, різні за змістом кінодокументи [33, 378].

Документи особового походження – документи, що утворилися впродовж життя, наукової, творчої, службової, громадської та іншої діяльності особи (сім'ї, роду), а також ті, що відклялись у їхніх особистих (сімейних, родових) архівах [33, 379-380].

Документа інформація, зміст документа – соціальна або природна інформація, зафіксована на певному носії способом, створеним людиною, для її зберігання, передавання й використання [33, 380].

Документована інформація – інформація в документній формі, зафіксована документом [31, 382].

Документознавець – 1) фахівець у галузі документознавства; 2) посада, що належить до професійної групи “професіонали” [33, 380].

Документознавство – наука, що комплексно вивчає характеристики документів, процеси їх створення, зберігання та функціонування [33, 380]. Д. вивчає закономірності утворення документів і займається розробленням методів їх створення, принципів організації документообігу та побудови систем документації.

Документознавство аудіовізуальне – напрям спеціального документознавства, спеціальна історична дисципліна, об'єктом вивчення якої є аудіовізуальні документи, що відбивають історичну дійсність у специфічній зображувальній, звуковій чи аудіовізуальній формі [33, 383].

Документологія – теоретично-методологічна складова документознавства, яка має яскраво виражену тенденцію до виокремлення у самостійну фундаментальну наукову дисципліну, що досліджує теорію й історію документів і документних утворень [33, 385].

Документообіг – 1) рух документів в установі з моменту їх отримання або створення до завершення їх виконання чи відправлення; 2) кількість вхідних, внутрішніх та вихідних документів установи за певний період часу [33, 386].

Документування 1) створення документа; 2) підтвердження (обґрунтування) документом якогось факту, явища, події; 3) відображення в документі якогось факту, явища, події.

Долівання паперовою масою аркуша документа реставраційна операція по відновленню частини аркуша, якої не вистачає у документі, на аркушевідливній машині за допомогою диспергованої у воді паперової маси [31, 386].

Домен (dominium – володіння) – частина спадкових земельних володінь феодала, яка не передавалася васалам, а доходи з якої йшли на утримання двору феодала та його бойової дружини. Королівський Д. Поповнювався за рахунок конфіскацій, купівлі землі, шлюбів. Сеньйоріальний Д. – за рахунок купівлі та шлюбів [8, 444].

Домініон (від англ. dominion, від латин. dominium – влада, володіння) – термін, що застосовувався до самоврядних частин Британської імперії (переважно колишніх колоній переселенців). Домініонами в різні часи стали Канада (1867 р.), Австралійський Союз (1901 р.), Нова Зеландія (1907 р.), Південно-Африканський Союз (1910 р.), Ньюфаундленд (1917 р.), Ірландія (Ірландська вільна держава з 1921 р.).

Домініони були самостійними у внутрішніх справах, проте метрополія значною мірою зберігала контроль над їх зовнішньополітичними відносинами. В ході другої

світової війни і після неї домініони стали суверенними країнами, які входять до складу Співдружності, очолюваної Великою Британією [19, 117].

Дововідь – письмове оголошення викладу тексту тез на науковому зібранні. Має містити у вступі визначення актуальності, основній частині – стислий виклад авторської позиції головної ідеї чи мети і поставлених завдань теми. У висновках розкривається перспективи та напрями подальшого дослідження. Обсяг 6-8 сторінок і регламентується до 20 хвилин для виступу.

Допоміжний каталог і картотеки. Їх структура, як документальних так і фактичних каталогів і картотек може бути різною. Картотека – перелік всіх виявлених матеріалів з певної тематики.

Допоміжний покажчик – частина бібліографічного посібника, що відображає відомості про документи, з відсиланням до відповідних бібліографічних записів.

Допоміжний фонд шкільного музею – складається з матеріалів, що створюються в процесі організації музею для більш повного розкриття тієї чи іншої теми, для пояснення оригінальних пам'яток. Це можуть бути карти, діаграми, макети, моделі і т.п. форми збору основного фонду різні: організація туристсько-краєзнавчої експедиції, туристських походів визначними місцями, пошукова робота юних краєзнавців, налагодження контактів з місцевим населенням, установами, підприємствами. Матеріал, який надходить у фонд музею, необхідно обліковувати і бережно зберігати. Все зібране для музею заноситься в інвентарну книгу музею з пронумерованими сторінками, скріпленою печаткою і підписом директора школи. Ведення інвентарної книги – дуже важлива і відповідальна робота в справі обліку пам'яток. Наступний етап на шляху створення музею – це організація експозиції [30; 34, 23].

Допоміжні історичні дисципліни – спеціальні науки, які досліджують різні групи історичних джерел для з'ясування їхнього походження, особливостей змісту тощо. Їх поділяють на дві групи: а) ті, що вивчають сукупність джерел різних родів і видів специфічними засобами, властивими певній дисципліні; б) ті, що досліджують види джерел з позиції основних особливостей їхнього змісту та форми.

Допоміжні облікові документи – облікові документи, необхідність ведення яких визначає архівна установа [33, 386].

Доступ до архівних документів – санкціонований повноважною посадовою особою дозвіл на ознайомлення користувача з потрібними йому документами архіву.

Доступ до архівної інформації – можливість використання архівної інформації користувачами. Забезпечення Д.а.і. є одною з головних функцій архівних установ. Розрізняють правовий, фізичний та інтелектуальний доступ [33, 387-388].

Доступ до секретних документів – надання повноваженою посадовою особою в установленому порядку дозволу на ознайомлення з документами, що містять інформацію, віднесено до державної таємниці [33, 286].

Допуск до таємних документів – надання повноважною посадовою особою в установленому порядку дозволу на ознайомлення з документами, що містять інформацію, віднесено до державної таємниці [33, 386].

Досконале опрацювання тексту (суцільне читання) – розуміння, розшифровка, осмислення змісту (в тому числі критичне та творче сприйняття) книжкового, статейного матеріалу, його засвоєння.

Достовірність історичного знання – термін, що вживається у філософських, історичних і логіко-методологічних дослідженнях як головна характеристика обґрунтованості, доказовості, безперечності знання. Певні висловлювання, умовивід, концепція, теорія достовірні, якщо є всі підстави твердити, що їх істинність остаточно встановлена. Таке знання не потребує подальшого доведення й обґрунтування, на відміну від знання, яке характеризується ймовірністю (протилежною достовірності якості). Достовірність не тотожна істині, як іноді вважають, а є лише її виявом, визначеністю. Достовірність – це знання суб'єктом пізнання істинності знання як факту. У визначенні достовірності знання дослідник фіксує два аспекти: вказує, з одного боку, на істинність знання, з іншого – на впевненість, переконаність в безсумнівності цього.

Перший аспект означає, власне, обґрунтування істинності знання, яке зазвичай здійснюється в формі практичного підтвердження або логічного доведення. Другий аспект – переконання, з яким суб'єкт пізнання ставиться до істинності того чи того положення (залежить передусім від логічного обґрунтування та від особистості суб'єкта). Оскільки переконання є суб'єктивною якістю, цей аспект оцінки особливо важливо розглядати у його зв'язку з першим. Слід розрізняти істину як знання, що адекватно відображає об'єкт, і знання істинності як оцінку міри відповідності знання об'єктові (тут ідеться саме про достовірність).

В історичному дослідженні достовірними нерідко вважають події, судження, які розглядаються як емпірично підтверджені пам'ятками матеріальної культури, даними археології тощо. Дослідження історичної істини ускладнюється трьома обставинами: неповнотою інформації про минуле, неможливістю експериментально-практичної взаємодії з минулим і тісним взаємозв'язком історичного пізнання з ідеологією. Абсолютизація ролі ідеології в історичному пізнанні призводить до релятивації істини, тобто до заперечення можливості отримання достовірного знання (К. Мангейм). Марксизм виходив із тези про нерівнозначність ідеологій і тотожність пролетарської ідеології з принципами достовірності знання, однак досвід показав, що марксистське тлумачення певних історичних подій вельми упереджене. Відторгнення ідеології від істини є однією з умов досягнення достовірного історичного знання [19, 117-118].

Дослідження історичне – а) наукова діяльність спрямована на вивчення та розуміння історії; б) процес вивчення історії людства, її епох, періодів, фрагментів за історичними джерелами; в) наукова робота з історії – тези, матеріали, статті, брошури, монографії, дисертації тощо.

Друга група категорій історіографії містять поняття, запозичені із суміжних галузей знань: філософії, культурології, наукознавства, історії літератури та науки.

Друга світова війна 1939-1945 рр. – найбільша в історії війна, породжена загостренням міждержавних суперечностей, прагненням керівництва Німеччини реалізувати план встановлення світового панування. Д.с.в. почалася 01.09.1939 р. нападом Німеччини на Польщу. У війну було втягнуто 72 держави, понад 80% населення земної кулі. Воєнні дії велися на території 40 країн. З 17 по 29.09.1939 р. Червона Армія за таємною угодою з Гітлером зайняла західноукраїнські та західнобілоруські землі. 22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз. До середини липня німці захопили Галичину, Західну Волинь, Буковину, Бессарабію, у середині серпня окупували Південно-західну Україну, 19.09 зайняли Київ і Полтаву, 17.10 – Одесу, 24.10 – Харків. До кінця 1941 р. вони захопили майже всю Україну, крім Криму, який зайняли в середині 1942 р. На окупованих землях німецькі загарбники встановили режим кривавого терору. Україну було розчленовано: Північну Буковину, поденно-західні області віддано Румунії, західні області включено у так зване генерал-губернаторство, куди входила і Польща. Для управління основною частиною території України було створено "рейхскомісаріат" на чолі з катом українського народу Е. Кохом.

З перших днів окупації розпочалася боротьба українського народу проти німецьких загарбників. На кінець 1942 р. на території України діяло понад 800 партизанських загонів. Для координації їхніх дій весною 1942 р. було створено Український штаб партизанського руху, який очолив Т.Строкач. Як стихійний народний протест проти терору німецьких окупаційних військ виникла Українська повстанська армія (УПА), яка остаточно сформувалася восени 1942 р. Форматції УПА в 1944 р. налічували до 100 тис. воїнів.

Після поразки німецьких військ під Сталінградом (1942-1943) стратегічна ініціатива на радянсько-німецькому фронті перейшла до Червоної Армії, а перемога радянських військ улітку 1943 р. під Курськом створила передумови для визволення Лівобережної України від німецьких загарбників. 23.08.1943 р. війська Червоної Армії зайняли Харків, а в листопаді – Київ. Вирішальне значення у ході воєнних дій мали оточення і повний розгром Корсунь-Шевченківського угруповання німецький військ (січень-лютий 1944 р.). У лютому-березні 1944 р. радянські війська зайняли більшу частину Правобережної і Південної України, вийшли на кордон з Румунією. У травні 1944 р. було звільнено Крим, 27.07.1944 р. – Львів, наприкінці жовтня – Ужгород. А за ним – решту населених пунктів

Закарпаття. Відкриття у червні 1944 р. другого фронту в Європі прискорило її визволення. 09.05.1945 р. в Берліні був підписаний акт про капітуляцію Німеччини. Процедура офіційного підписання акта про капітуляцію Японії відбулася 02.09.1945 р. Найжорстокіша і найкривавіша Д.с.в. закінчилася, вона коштувала людству понад 50 млн. життів. Україна втратила понад 8 млн. громадян (військових та цивільних осіб) [24, 81-82].

Дружина – у первинному і загальному значенні супутник, товари на війні, просто товариш, член громади. З часом до цих значень й лучилися нові: родова і племінна Д., очолювана місцевим вождем. У Давній Русі так називали збройні загани – постійне військо та апарат його влади. Д. була тісно пов'язана з князем і забезпечувала нормальну роботу соціально-політичного механізму суспільства. Цим пояснюються такі її функції, як участь у війнах та соціальних конфліктах, присутність у князівському дворі а також особлива князівська турбота і щедрість щодо Д. Д. поділялася на старшу й молодшу. Старша Д., або “мужи” складалася з представників феодалної аристократії і була найближчим оточенням князя, брала участь в обговоренні державних і господарських справ, очолювала молодшу Д. та воїв.

Молодша Д., або “гридь”, була ядром збройних сил і складалася з професійних воїнів. У молодшій Д. були категорії: отроки, слуги, дворяни. Вони охороняли князя, виконували окремі адміністративно-судові доручення, несли військову, сторожову службу. За це Д. одержувала від князя землі, право збирати данину та організувала власне господарство. В XI-XII ст. Д. (княжі елементи) злилася в одну боярську аристократичну верству, яка набувала важливого значення в керуванні державою, особливо в Галицько-Волинському князівстві. У літописах натрапляємо на більш широке значення слова “Д.”: народне ополчення, все князівське військо [19, 118-119].

Друкарська справа в Україні – початок друкування; створення російським першодрукарем Іваном Федоровим (Федоровичем) у Львові 15 лютого 1574 р. першої друкованої християнської богослужбової книги “Апостол” (вона містила частину Нового завіту: діяння і постанови мандрівних проповідників християнства, найближчих 12 учнів Христа), в цьому ж році – Букваря – першого на східнослов'янських землях, які започаткували друкування на Україні на основі кириличного шрифту.

Дублетний документ – один з примірників розмноженого документа [33, 389].

Дублетність документної інформації – повторюваність документної інформації, що характеризується точним збігом текстів (1), звуків або зображень [33, 389].

Дублікат документа – примірник оригіналу документа, виготовлений замість втраченого [1, 30].

Дублікат оригіналу службового документа – повторно оформлений службовий документ для користування, замість втраченого чи пошкодженого оригіналу; він має таку саму юридичну силу як і оригінал [33, 389].

Думи – лірико-епічні твори української словесності про події з життя козацької України XVI-XVII ст. Є 2 цикли дум: давніший – про козацьку боротьбу з татарами і турками, про турецьку неволю, шасливе врятування з неволі та повернення з походу і т. ін.; новіший – про козацько-польську боротьбу, наприклад, Хмельниччину, на соціальні теми. Авторами були здебільшого самі козаки, виконавцями – народні кобзарі, бандуристи, лірники [17, 24; 26].

Дукач (личман) – прикраса у вигляді великої медалеподібної монети з металевим бантом, прикрашеним камінцями. Займав центральне композиційне місце у всьому комплексі нагрудних прикрас. Дукачі у XIX – на початку XX ст. називали дуже різні за матеріальною та художньою цінністю жіночі прикраси – від грубого, але старанно виготовленого ювелірного виробу до фабричної штампованої бляшки.

Дуумвірат – термін, прийнятий в сучасній науці для позначення своєрідної форми влади в Києві XII ст., за якою київський стіл ставав об'єктом співправління представників двох наймогутніших князівських ліній для збереження політичної рівноваги і стабільності в державі. Отже, державне правління двох князів Київської Русі – Ярослава і Мстислава – з двох центрів: Києва і Чернігова, спрямоване на забезпечення пріоритету загальнодержавних інтересів і подолання тенденції роздрібненості Київської держави, проходило з 1019 по 1036 роки. Після смерті Володимира Святославовича у 1115 р. між його синами

спалахнули міжусобні війни за київський престол. Вони тривали 4 роки. Лише Ярослав зміг домовитися з братом Мстиславом про верховну владу на Русі як співуправління західними і східними від Дніпра землями. Ярослав Володимирович став київським князем (1019-1054 рр.), а Мстислав Володимирович – чернігівським (1019-1036 рр.). Дуумвіратський підхід ознаменував торжество політичного компромісу в княжому володарюванні над місцевим сепаратизмом. Протягом кількох наступних десятиріч була досягнута відносна політична стабільність Київської Русі. Давньоруське суспільство цінувало підписану між Рюриковичами спільну угоду як запоруку забезпечення миру й злагоди на Русі. Після смерті Мстислава (1036 р.) державна влада перейшла до Ярослава, і це був новий крок на шляху до внутрішньої єдності Давньоруської держави. Князь Ярослав здійснив кілька походів у північно-східні землі і підпорядкував їх владі Києва, розгромив печенігів у 1036 р., зміцнив мирні зв'язки з Візантією, підтримував тісні стосунки з іншими країнами [17; 24; 26].

Думка історична – а) продукт історичного мислення як частини процесу історичного пізнання; б) результат мислительного процесу в ході пізнання історії; в) визначальний напрям історичного мислення в контексті вивчення, дослідження та прогнозування історичного процесу. Може бути індивідуальною та колективною. Включає у себе сукупність умовиводів, переконань, систему суджень про суспільний та історичний розвиток і узагальнено відображає дійсність. Обумовлена світоглядом, ідеологією, або політикою.

Думка політична – а) продукт політичного мислення як частини процесу історичного пізнання; б) актуальне прогнозування подальшого розвитку явищ, подій та фактів історичного процесу в контексті політичного мислення.

Думка суспільна – сукупність оцінок, поглядів, суджень людей про суспільство, у якому вони живуть. На неї впливає політика, ідеологія, система соціальних цінностей. Історично має декілька стадій розвитку: міфологічна-язичницьку, християнсько-релігійну, сучасну у тому числі активно-особистісну.

Е

Еволюція в історичному процесі – поступальний розвиток суспільства в часі і просторі.

Еволюція соціальна (від латин. *evolutio* – розгортання) – одне з найпоширеніших у другій пол. XIX ст. вчень про закономірний розвиток суспільства. Елементи теорії Е. с. в широкому значенні цього поняття розвивали Аристотель, Лукрецій, Дж. Віко, О. Конт. Вивчення у межах дарвінізму теорії природного добору, походження людини мало значний вплив на теорії суспільного розвитку. Продуктом цієї взаємодії стали соціологічні теорії Е. с. у вузькому значенні. Їх принципи базуються на твердженні, що минуле людства можна відновити, вивчаючи примітивні суспільства, а історичний родовід сучасного суспільства простежити, вивчаючи первіснообщинні ідеї та звичаї, запозичені з антропології і етнології. Неоеволюціонізм намагається застосовувати дарвіністські принципи до еволюції людського суспільства. Внаслідок їх застосування суспільство розглядається як безструктурна сукупність властивостей чи елементів, які змінюються з часом завдяки випадковим варіаціям і природному добору. Через конкуренцію в певному середовищі деякі типи соціальних явищ починають кількісно переважати в силу кращих адаптивних властивостей.

Таке трактування Е. с. зазнало активного опору з боку не тільки багатьох релігійних ідеологів і філософів антипозитивістської орієнтації, а й прихильників позитивістської еволюційної соціології (Г. Спенсер та ін.). Позитивістська теорія Е. с. переконана в тотальності законів природи як у фізичному, так і в людському світі, в тому, що існують універсальні принципи розвитку для всіх наук. Е. с. за Г. Спенсером, є внутрішньо спрямований процес появи дедалі складніших соціальних форм завдяки безперервній взаємодії основних підпроцесів: диференціації (наростаючої неоднорідності й різноманітності структур усередині будь-яких систем) та інтеграції (об'єднання частин у нові цілості). Добір випадкових змін відіграє другорядну роль у теорії Спенсера, а еволюція суспільства нагадує адаптивні реакції структурованого цілого на тиск конкуренції. Спенсер відкинув погляд на суспільство як на безпосередню сукупність характеристик,

але перебільшив його організматичні властивості. На його концепції, що поєднувала організм з індивідуалізмом, ґрунтувалися теорії Е. Дюркгейма, російського соціолога М. Ковалевського, А. Радкліфа-Брауна і теорія структурно-функціональної школи. Якщо майже всі теоретики Е. с. погоджувалися з тим, що інтелектуальний і технічний прогрес людства справді існує, то “моральну еволюцію” більшість, починаючи з Р. Уоллеса, вважали недоведеною.

У межах теорії Е. с. теоретико-методологічні дискусії точилися між 1) напрямками, що вбачали причини розвитку суспільств у внутрішніх властивостях, і тими, які виокремлювали передусім зовнішні чинники; 2) структуралізмом, що спирався на властивості цілостей, які не зводяться і не пояснюються властивостями частин, та атомізмом (методологічним індивідуалізмом); 3) “ідеалізмом”, який вбачав рушій розвитку в “моральних стереотипах” і “матеріалізмом”, який приписував економічному базису суспільства, способу виробництва та відтворення провідну роль стосовно інших частин суспільства; 4) детермінізмом і теоріями еволюції, що надають вирішальної ролі випадку.

Реакцією на соціологічний редукціонізм у галузі історичного знання стала критика його з позицій “філософії життя”, що й сприяло відродженню концепції Е. с. Наприк. ХХ ст. у власне філософії історії, філософському ірраціоналізмі в концепціях В. Дільтея, О. Шпенглера протистояли концепції єдності світової історії, що спиралася на християнський провиденціалізм, і стверджували, що біологічна модель розвитку світу – фікція. Фактично ми маємо справу з різноманітністю специфічних типів культур, які нагадують багатство форм органічного світу. Найпоєднаніше самодостатність замкнених дискретних культурних організмів, що фаталістично підкорюються біологічній необхідності народження, розквіту, старіння і смерті, захищав О. Шпенглер, теоретичні тези якого в багатьох аспектах були закладені М. Я. Данилевським. Принципово однобічність шпенглерівської “морфології культури” визначив А. Тойнбі, назвавши її “культурно-історичною монадологією”, і висунув на передній план інтегративно-еволюційну функцію великих світових релігій. Представники сучасних теорій Е. с. покладають в основу розвитку суспільства розвиток техніки і накопичення капіталу (теорії “індустріального суспільства” (Р. Арон, Р. Енджел та ін.), “постіндустріального суспільства”, “стадій економічного зростання” (У. Ростоу), конвергенції (Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, П. Уайл) [19, 120-121].

Егалітаризм (від франц. egalitarisme, від egalite рівність) – утопічна ідея про усунення соціальних відмінностей і соціальної нерівності шляхом загального зрівняльного перерозподілу майна і засобів виробництва. У своїх ранніх формах за доби античності і середньовіччя Е. був пов’язаний з вимогою зрівняльного перерозподілу землі. За раннього капіталізму склалися дві основні течії Е.

Представники першої виступали за зрівняння майна індивідуальних виробників при збереженні приватної власності. Ідеал рівності на основі приватної власності, обґрунтованої Ж.-Ж. Руссо, намагалися здійснити прихильники якобінської диктатури у Франції. Представники іншої течії Е., пов’язаної з комуністичними утопіями, проповідували зрівняльний розподіл праці і продуктів праці на основі спільної власності на засоби виробництва.

Саме такі ідеї Е. Пронизували теорію і практику т.зв. наукового комунізму, що ґрунтується на марксистсько-ленінському вченні та був панівною ідеологією в колишньому Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах.

Втілення ідей Е. В державному масштабі спричинює нівелювання здібностей і потреб людей, гальмує економічний і духовний розвиток суспільства, призводить до тотального одержавлення всіх сфер суспільного життя, створення держав “казарменого комунізму” [19, 121-122].

Еклектика – поєднання в одному вченні несумісних, суперечливих ідей, поглядів, підходів, оцінок.

Екомузей – це інноваційний тип так званих змішаних соціально-середовищних музеїв, націлених на досягнення сталого (збалансованого) розвитку місцевих громад у традиційному середовищі їх проживання та активного залучення їх у суспільну діяльність зі збереження усіх видів своєї спадщини. Стрижневою особливістю концепції екомузей є діяльність зі збереження та презентації не окремих експонатів, а середовища як природного,

так і антропогенного (етнокультурні та урбоісто-ричні ландшафти з системою живих поселень).

Економічний архів – архів, що зберігає бізнесову й комерційну документацію.

Екстремізм – (від латин. *extremus* – крайній) – схильність до крайніх поглядів і дій переважно в політиці, ідеологічному протистборстві. Розрізняють правий і лівий Е. Правий Е. Представлений ультрареакційними партіями і угрупованнями, в новітній період передусім фашистського і профашистського гатунку. Характерною ознакою правого Е. Є прагнення протистояти прогресивним змінам у суспільстві, повернути його назад або принаймні зберегти без змін існуючий стан речей. Лівий Е., навпаки, представлений крайніми революційними течіями в суспільно-політичному русі, для яких характерні надрадикальні вимоги (здебільшого нереальні для здійснення на певний час.). Як правий, так і лівий Е. вдається до недемократичних способів розв'язання суспільних проблем, неприйняття ідейного і політичного плюралізму, нав'язування всім однієї позиції, крайніх, надзвичайних заходів, аж до терористичних актів і спроб державного перевороту.

Обидва різновиди Е. як крайні в діяльності політичних організацій та груп дестабілюють суспільство, гальмують його поступ.

Прихід екстремістських сил до влади найчастіше призводить до утвердження диктаторських, тоталітарних політичних режимів. Яскравим прикладом лівоекстремістського диктаторського режиму є правління “червоних кхмерів” у Камбоджі на чолі з Пол Потом у 70-х рр. XX ст. Людей, які дотримуються крайніх поглядів і дій, називають екстремістами [19, 123-124].

Екскурсант – тимчасовий відвідувач, який перебуває менш як 24 години у країні або на об'єкті відвідання; учасник екскурсії [1, 30].

Екскурсійна група – форма організації відвідувачів музею. Е організується підприємством, організаційно або формується в музеї. Е. Включає, як правило, не більше 25 осіб [1, 30].

Екскурсійна довідка використовується у поєднанні з іншими прийомами: повідомляються стислі дані про об'єкт (дата побудови, реставрації, імена авторів проекту, розміри, призначення тощо).

Екскурсійний туризм – поїздки тривалістю понад добу з пізнавальною метою за наперед визначеною програмою з частими переїздами від одного населеного пункту (країни) до іншого та шоденними обов'язковою та кількома факультативними екскурсіями.

Екскурсія – це процес наочного сприйняття довкілля, особливостей природи, сучасних та історичних об'єктів, елементів побуту, визначних місць певного регіону, міста чи його частини, природної території, музейної установи, що триває до 24 год. [1, 30-31].

Екскурсія музейні – екскурсія по музейній експозиції або фондосховищам [1, 31].

Експертиза цінності документів (ЕЦД) – визначення наукової, історико-культурної та практичної цінності документів на підставі діючих принципів та критеріїв; див. також ЕК, ЕПК [33, 293].

Експертна комісія (ЕК) – дорадчий орган в установах, який розглядає методичні і практичні питання експертизи цінності документів та організації документальної частини діловодства [33, 411].

Експертно-перевірна комісія (ЕПК) – дорадчий орган в державних архівних установах для вирішення науково-методичних і організаційних питань комплектування та експертизи цінності документів; контрольное роботу експертних комісій [33, 411].

Експлікації (від латин. *поясною*) – це провідні тексти, що містять основні характеристики та пояснення палітри пам'яток, представлених у тому чи іншому залі музею. Їхня мета – ввести відвідувача у відповідну епоху, роз'яснити її особливості, пояснити, що об'єднує зібрані в одному залі експонати.

Експлуатаційні властивості матеріальної основи документа – сукупність властивостей, що характеризують придатність документа для користування ним і його постійного зберігання.

Експозиційна діяльність – це діяльність музею з ознайомлення відвідувачів з найцікавішими експонатами музею, розміщеними у певному логічному порядку, побудованому за хронологічним (еволюційним), географічним, етнокультурним чи

предметно-тематичним критеріями; це основна складова музейної комунікації і підвалина для реалізації культурно-освітньої діяльності музею. [1, 33].

Експозиційна робота – один з напрямів музейної діяльності, основний зміст якого полягає в проектуванні експозиції, монтажі і демонтажі експозицій, проведенні реекспозиції, спостереженні за станом експозиції, веденні поточної експозиційної документації [1, 33].

Експозиційне обладнання – допоміжні конструкції і пристосування: вітрини, турнікети, підставки, перегородки, подіуми, стенди, меблі для відпочинку тощо.

Експозиційний комплекс – структурна одиниця тематичної експозиції: група предметів, які об'єднані по змісту і створюють єдиний композиційний образ [1, 34].

Експозиційний фонд музею – це та частина музейного фонду, яка виставлена на загальний огляд і є доступною для ознайомлення широких верств населення.

Експозиційні матеріали – сукупність оригінальних музейних предметів, їх копій, моделей, науково-допоміжних матеріалів, які включені в музейну експозицію [1, 34].

Експозиція – сукупність музейних предметів, виставлених для публічного огляду на тривалий термін. Слово “exposition” у перекладі означає “виставка”. На перших етапах розвитку музейної справи терміни “експозиція” і “виставка” вживалися як рівнозначні, і лише порівняно недавно термін “експозиція” став означати відносно постійний, а виставка - тимчасовий публічний показ музейної спадщини. Сучасне музеєзнавство під музейною експозицією розуміє цілісну предметно-просторову систему, у якій музейні предмети й інші експозиційні матеріали об'єднані концептуальними (науковим і художнім) задумом [1, 35].

Експозиція монографічна присвячена певній особі або колективу, природному явищу або історичній події. Частіше такі експозиції створюються у монографічних музеях: історії школи, історії району та ін. Однак, дуже часто і в тематичних експозиціях, особливо в музеях краєзнавчого профілю, створюються монографічні експозиційні комплекси та розділи [1, 35].

Експозиція систематична створюється на основі споріднених музейних предметів, які являють собою експозиційний ряд у відповідності до конкретної наукової дисципліни, наприклад, “національний костюм”, “вишивка” “нумізMATика” тощо [1, 36].

Експозиція тематична включає в себе музейні предмети різних типів (речові, образотворчі, документальні, копії, макети, моделі, муляжі тощо), які розкривають певну тему або проблему та створюють експозиційний комплекс [1, 37].

Експозиція ікільного музею. Основою експозиції є музейний предмет, а його структурною одиницею служить тематико-експозиційний комплекс, тобто комплекс речових, документальних та інших пам'яток, що об'єднані між собою тематично та є основним ланцюгом експозиції. Для більш повного розуміння подій, що демонструються в експозиції, в неї вводяться науково-допоміжні матеріали, а для підсилення сприйняття використовуються художні твори (живопис, скульптура), фонозаписи, кінофрагменти, світлові ефекти. При побудові експозиції необхідно враховувати особливості самих музейних предметів, їх властивість привертати увагу. Наприклад, об'ємні експонати привертають більше уваги, ніж площинні, багатокольорові – більше, ніж однотонні, раритетні – більше, ніж типові і т.п.

Також варто враховувати і психологічний бік сприйняття. Спочатку треба привернути увагу екскурсантів. Для цього вступний комплекс повинен бути досить захоплюючим і цікавим, багатообіцяючим, що викличе цікавість для огляду всієї експозиції. Через 15 – 20 хвилин, коли увага учнів притупляється, вони повинні знову підійти до об'єкту або комплексу, який викличе новий інтерес. Тут потрібні унікальні предмети, діючі моделі, демонстрація слайдів, прослуховування фонозаписів.

Заклучний комплекс повинен завершити всю тему так, щоб у школярів виникло бажання переглянути експозицію ще декілька разів. Для здійснення принципу логічного зв'язку всіх розділів експозиції потрібен чіткий маршрут, чіткі і короткі заголовки, супроводжуючі тексти. При виборі експозиційної площі треба користуватися такими правилами:

Кімната повинна розміщуватися в тіншовому боці приміщення, щоб прямі сонячні промені в неї не потрапляли. Вікна повинні бути завішені шторами. Лампи треба

розміщувати так, щоб світло падало від глядача і не перегрівало експонати. У приміщенні слід підтримувати постійну температуру без різких коливань. Експозицію треба розміщувати подалі від системи обігрівання. У сухому приміщенні ставлять зволожувачі: ванночки, відра, інші ємкості з водою (звичайно, щоб їх не було видно). Необхідно забезпечити протипожежні заходи. Для запобігання запиленню експонатів, їх необхідно поміщати в герметичні вітрини, регулярно проводити вологе прибирання приміщення. Заборонено проводити ремонт, фарбування, столярні та інші роботи при діючій експозиції. У музеї рекомендується встановлювати горизонтальні й вертикальні вітрини, прикріплені до стіни. Експозиційні комплекси, що розміщені у вітринах, повинні розмежовуватися просторово і композиційно. Вітрини розташовуються на такій висоті, щоб можна було добре розглянути розміщені в них експонати і прочитати підписи. Можна використовувати і вертикальні вітрини-шафи. У них всі дрібні експонати розміщуються на рівні очей, а вище і нижче – більш крупні.

Документальні пам'ятки повинні розміщуватися під кутом зору 25 – 30 градусів. Для цього використовують похилі вітрини. У простінках між вікнами монтуються турнікети. У них, а також на стендах або щитах, розміщують площинний матеріал. Окремі об'ємні предмети кріплять до стендів, підвішують на кронштейнах, кладуть на підставки під скляні ковпаки. Стенди повинні бути не громіздкі і мобільні, щоб їх було легко демонтувати за необхідності. Поширеною помилкою є наклеювання документів. Це можна робити лише за наявності декількох екземплярів, причому клеїти тільки ксерокопії. Стенди можна обтягувати однотонним папером, сірим полотном, фарбувати матовою фарбою. Фон стенду, стіни, щита повинен бути м'яким, витриманим у спокійних тонах. Розміщуючи експонати, треба пам'ятати, що кожен розділ, підрозділ, повинен мати чітку експозиційну площу. Цей розділ повинен сприйматися зором. Обов'язковими є єдність і закінченість усіх елементів структури експозиції, єдиний підхід до зображення кожного із них.

При монтажі різних видів експозиційних матеріалів дотримуються певних умов: речові предмети розміщуються в герметичних вітринах, під ковпаком, в шафах, на полицях; великогабаритні предмети, які розміщуються на підлозі, не повинні закривати проходи, але разом з тим бути доступними для огляду. Документи і фотографії, розміщені у вітринах, можна притиснути склом, щоб вони не зсувалися і не м'ялися. Для виділення найбільш важливого документа його поміщають у рамку і кладуть на підставку, що встановлюється під кутом до глядачів. Рукописи, листівки, газети експонуються в розгорнутому вигляді. За необхідності можна біля документа помістити збільшену частину тексту. Великі предмети, які стійкі до впливу світла, температурних коливань, можна розміщувати у відкритому вигляді. Дрібні експонати закріплюються на підставках, підвісках, ставляться на полицках у положенні найбільш зручному для огляду. Етикетки з анотаціями розміщують у зручному для читання місці. Якщо у вітрині багато дрібних речей, біля них розміщують номер, що відповідає запису в анотації (розміщувати етикетку біля кожного невеличкого предмету не рекомендується).

Способи кріплення експонатів і обладнання можуть бути різними. При цьому слід дотримуватися умов збереження предметів, не допускаючи їх пошкодження. Після монтажу експозиція приймається комісією у складі педагогів, активу адміністрації закладу та представників громадських організацій, відділів освіти, працівників державних музеїв. Потім організовується огляд і відкриття експозиції. У цей день працюють всі екскурсоводи, проводяться зустрічі з ветеранами, літературні читання, вечори, концерти, турніри та інші масові заходи. Після відкриття музею при закладі освіти розпочинається робота за спеціальним планом [1, 34-37].

Експонат – музейний предмет, виставлений для огляду [1, 37].

Експонат ведучий – музейний предмет в експозиційному комплексі, який виділяється серед інших предметів [1, 37].

Експонування документів – розміщення документів у музейних та виставкових залах або на відкритому просторі в певній системі з метою забезпечення якнайповнішого висвітлення всіх експонатів з погляду їх наукової та історичної цінності.

Експресивність – загальні властивості музейного предмета, тобто виразність предмета, його здатність здійснювати емоційний вплив [1, 37].

Екстраординарні дослідження – виняткові дослідження, відмінні від загально-прийнятих, сталих. Екстраординарні дослідження пов'язані з прогресивним результатом вирішення наукових проблем. Такі дослідження протистоять практиці нормальної науки. Е.д. вважаються такі, коли професійна група в період обговорення парадигми робить висновок про необхідність її зміни і починає новий науковий пошук. При цьому зміна парадигми розглядається науковою групою як прогрес у науковому пізнанні. Наукова група представляє собою ефективний інструмент для максимального зростання кількості проблем, які можуть бути вирішеними завдяки зміні парадигми і збільшенню точності їх вирішення.

Е.д. характерні для періоду наукових революцій і є їхнім результатом. На цьому етапі розвитку науки стара парадигма замінюється цілком чи частково новою парадигмою, яка не може поєднуватися зі старою. “Нормальні” дослідження, що є кумулятивними, зобов'язане своїми успіхами вмінню вчених постійно відбирати проблеми, які можуть бути вирішеними завдяки зв'язку (концептуальному і технічному) з вже існуючими проблемами. Е.д. можуть виникати під час непередбачених нових відкриттів, важливість яких буде пропорційна ступеню і силі аномалії, яка провіщала відкриття. Тому для ефективності наукових відкриттів повинен, напевне, виникнути конфлікт між парадигмою, яка виявляє аномалію, і парадигмою, яка пізніше перетворить аномалію у закономірність. Отже, аномалія, яка виходить за межі проблематики нормальної науки, приводить до кризового стану, або до періоду екстраординарної науки. Будь-яка криза науки починається із сумніву в парадигмі і наступного розташування правил дослідження в межах нормальної науки. Іноді в таких кризових перехідних ситуаціях нормальна наука доводить свою здатність вирішувати проблему, що породжувала кризу і мало не привела до руйнування існуючої парадигми. В іншому випадку нову проблему неможливо вирішити, навіть використовуючи найрадикальніші нові підходи. Ця проблема залишається і спадщину майбутнім поколінням для вирішення її за допомогою більш досконалих методів.

Проблему е.д. розробляв Т. Кун. Він показав причини та характер протиріч у науковому пізнанні, науковій революції. Наука перестає знаходитися у “нормальному стані”, під сумнів ставляться стандарти, які застосовувалися вченими у конкретній галузі науки. Процес формування нової парадигми та її визнання і характеризує період екстраординарних досліджень. На думку Н. Сторера, кожна дисципліна лише один раз знаходиться у допарадигмальному стані, а революції, які торкаються цілком всієї дисципліни, відбуваються дуже рідко. Таким чином, за Сторером, е.д. більш характерні для періоду формування парадигми і досягнення зрілості наукової дисципліни [20, 44-46].

Екстраполяція історична – спосіб переходу від минулого до майбутнього. Намагання за допомогою історичного мислення “заглянути” в майбутнє для його прогнозування й визначення оптимальних шляхів сучасного розвитку.

Екстрат про Слобідські полки (“Экстрат о Слободских полках”) – складений 1734 р. на вимогу Державного кабінету і Сенату Російської імперії на підставі матеріалів Розрядного архіву. Це збірка перших документальних відомостей про заселення Слобожанщини.

Еластичність матеріальної основи документа – здатність матеріальної основи документа до оборотних деформацій після зняття механічного навантажування [33, 394].

Електрографічна копія – копія документа, одержана за допомогою електрографічних методів відтворення текстів документів і зображень на папері та інших носіях.

Електрографія – електромагнітні засоби формування та копіювання тексту документів або зображення [33, 394].

Електронний архів – інформаційна система, що приймає, зберігає, розповсюджує та надає в користування електронні документи тривалого або постійних термінів зберігання [31, 394].

Електронний документ – документ в якому інформація зафікс. у вигляді електрон. даних, включаючи обов'язкові реквізити документа [33, 395].

Електронний документообіг – процес створення електронних документів, їх оброблення, приймання, зберігання, користування, що виконується з перевіркою їхньої цілісності та автентичності [33, 396].

Електронний цифровий підпис – результат криптографічного перетворення документа, що логічно поєднаний з ним та дає змогу підтвердити його цілість і автентичність [31, 396].

Електростатичний захист фонових документів – комплекс технічних заходів, спрямованих на запобігання впливу на фонові документи зовнішніх електромагнітних полів [33, 396].

Елемент описання – інформаційна характеристика в описовій статті (заголовок, дата, зміст та форма документа тощо), що містить відомості про об'єкт описування.

Еліта (від франц. elite – найкраще, добірне) – сукупність людей, які: 1) визначаються в суспільному середовищі своїми авторитетом, моральністю, інтелектом, а тому визначаються як найкращі представники суспільства; 2) посідають ключові політико-управлінські позиції в суспільстві та здійснюють владні функції. Головна функція Е. полягає в управлінні суспільством. Члени Е. посідають переважно стратегічні позиції в різних державних, публічних і приватних інституціях та організаціях і мають найвищий статус у системі стратифікації сучасного суспільства (владні можливості, знання, професійна компетентність тощо). Е. сучасного суспільства – структуроване соціальне утворення, яке складається з різних груп, що можуть бути впорядковані за ступенем суспільної значущості. Становище члена Е. в її ієрархії визначається як його індивідуальним статусом, так і суспільною значущістю самої цієї Е. В сучасному суспільстві можливе не тільки вертикальне просування людей в Е. (з позаселітних груп), а й горизонтальне – з однієї групи Е. в іншу (напр., з наукової в політичну).

Існують класичні (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс) та не класичні (Г. Лассуел, Ч. Мілс, Дж. Хіглі, М. Бартон) теорії Е. Наприк. XIX – на початку XX ст. в річці макиавеллівських ідей про створення спеціальної науки управління людською масою з'являються кілька концепцій Е., що їх висунули італійські вчені Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс. Ці вчені здійснили початкову систематичну розробку проблематики Е., тому їхні теорії вважаються класичними. З погляду Г. Моски, у будь-якому суспільстві є два класи: правлячий та підвладний. Перший виконує політичні функції, монополізує владу й користується привілеями, які надає влада; другий контролюється та скеровується першим законними чи насильницькими методами. Клас, що править, є організованою меншістю, підвладний клас становить неорганізовану масу, більшість. В. Парето погоджувався з Г. Москою, в тому, що наявність могутньої Е. на чолі з авторитетним лідером – обов'язкова умова динамічного розвитку суспільства. До Е. суспільства В. Парето зараховував насамперед політичну, комерційну, військову та церковну верхівки. Це було, так би мовити, широке розуміння Е. Проте Парето використовував і вузьке її тлумачення. Йдеться про те, що Е. в цілому має у своєму складі правлячі й неправлячі частини. Отже, не всі члени її належать до правлячої Е., дехто з них належить до неправлячої.

Суспільство, на думку Парето, розвивається шляхом періодичної зміни, циркуляції двох основних типів Е. – “лисиць” (гнучких керівників, що використовують м'які методи управління: переговори, компроміс, переконання тощо) і “левів” (жорстких й рішучих правителів, які спираються на силу та насильство). Зміни, що відбуваються в суспільстві, поступово підривають владарювання одного з типів Е. Так, владарювання “лисиць”, ефективне у відносно спокійні періоди історії, стає неефективним у ситуаціях, що потребують рішучих дій і застосування сили. Це призводить до зростання невдоволення в суспільстві та посилення ролі “левів”, які, мобілізуючи маси, скидають правлячу Е. та встановлюють своє владарювання. Р. Міхельс відомий насамперед тим, що сформулював т. зв. залізний закон олігархічних тенденцій, суть якого полягає в тому, що розвиток великих організацій у суспільстві обов'язково призводить до олігархізації управління й формування Е., активної меншості, якій маса змушена довіряти, бо контролювати не має можливості.

Некласичні теорії Е. виникли разом з поширенням демократичної “хвилі” у світі. Вкорінення демократії в багатьох країнах супроводжувалося антиелітаристськими тенденціями, що не могло не вплинути на розуміння ролі Е. у демократичному суспільстві. При цьому на зміну ст р а т и ф і к а ц і й н о м у (ціннісному) підходу до тлумачення Е. першими елітологами (Г. Москою, В. Парето, Р. Міхельсом) прийшов переважно

інституційний (структурно-функціональний). В останньому випадку американський соціолог Г. Лассвел, напр., пов'язував належність до Е. з позицією людини, яку вона посідає в соціально-політичній структурі певного суспільства. Цю ідею розвинув Ч. Міллс, на думку якого кожний соціальний інститут має свою Е., тобто в суспільстві крім політичної існують також економічна, військова, церковна, наукова та інші еліти. За Ч. Міллсом, влада міститься не в самій людині, а багатство – не в особі його власника. Щоб бути багатим і мати владу, треба мати доступ до головних інституцій суспільства та ключових посад у цих інституціях.

Отже, одна з основних тез неklasичного розуміння Е. пов'язана із сучасним тлумаченням демократії: у демократичному суспільстві груп інтересів, які виступають проти домінування якоїсь однієї Е. Замість одного центру суверенної влади має бути багато таких центрів. Відомий американський політолог Р. Даль називає структуру влади, яка має багато центрів влади, *п о л і а р х і є ю*. Деякі соціологи й політологи запропонували відмовитися від поняття однієї Е. На їхню думку, щодо сучасних демократичних систем правильніше говорити не про одну (яка домінує в суспільстві) Е., а про *п л ю р а л і з м е л і т*. Це означає, що влада повинна не зосереджуватися в одній елітній групі, а “розпо-рошуватися” між багатьма групами інтересів. При цьому інтереси різних соціальних груп виражають відповідні групові еліти.

Така позиція в 70–90-х рр. знашла критики, особливо з боку американських політологів Т.Дая та Х.Зіглера. Вони вважають, що нині плюралістична демократія обмежена, бо, напр., у США більшість населення контактує з формальними організаціями, які є недемократичними, а переважно бюрократичними. Тому більшість суспільства відчужена від управління суспільством, тут домінують вищі верстви соціальної піраміди, для підтримки саме такого порядку необхідні еліти. Прихильників цього погляду називають “нео-елітистами”.

Німецький соціолог К. Мангейм підкреслював, що демократія характеризується не відсутністю Е., а скоріше новим способом її рекрутації й новою самосвідомістю еліт. Якщо класичний елітизм був спрямований проти демократії, то прихильники неklasичних концепцій намагаються пояснити необхідність існування еліт в умовах демократії. Вони прагнуть довести, що еліти необхідні в умовах демократії саме тому, що неелітні групи суспільства не дуже цікавляться політикою, їхні знання в цій царині життя обмежені. Політична участь громадян зводиться лише до участі у виборах; вони не формують політику, а тільки легітимізують владу певної Е. В умовах сучасної демократії еліти не тільки мають необхідні якості для управління суспільством, а й захищають демократичні цінності. Нині для еліт у демократичних суспільствах характерний відкритий спосіб рекрутації; вони формуються з найкомпетентніших і зацікавлених громадян, які можуть вільно входити до складу еліт, брати участь у виробленні рішень. Тому демократичні еліти не загрожують сучасній демократії, а сприяють її вкоріненню, поширенню. У перехідних суспільствах цей процес, щоправда, має певні труднощі, ускладнення.

Вивчення політичних еліт як ключових суб'єктів процесу демократизації дає змогу (завдяки зусиллям сучасних американських авторів М. Бартона, Р. Гантнера, Л. Філда та Дж. Хіглі) виокремити кілька ідеальних типів еліт. Їхні ролі, особливо в період переходу до демократії, істотно різняться. “Роз'єднана” еліта характеризується мінімальним рівнем ціннісного консенсусу між її фракціями, а отже, політичною боротьбою між ними. Цьому типу еліт відповідають нестабільні політичні режими, як демократичні, так і авторитарні. “Консенсусно об'єднана” Е. характеризується високим рівнем ціннісного консенсусу між її фракціями, а також взаємодією між ними. Цьому типу еліт відповідають стабільні представницькі режими, що визнаються здебільшого демократичними. “Ідеологічно об'єднана” Е. характеризується тим, що переважна більшість її членів належить до однієї партії чи їх коаліції, сповідує єдину ідеологію, одностайно дотримується певної доктрини та переконань. Такому типу еліт відповідають стабільні непередставницькі режими, де немає політичної конкуренції еліт щодо підтримки мас. Відповідно до процесу демократизації основною тенденцією тут вважається трансформація еліт і політичних режимів у напрямі від “роз'єднаної” Е. до “консенсусно об'єднаної”.

Нині в Україні ця трансформація супроводжується націо-нальними особливостями, економічними, політико-ідеологічними та іншими негараздами. Процеси трансформації еліт в умовах переходу до демократії (напр., у країнах Центральної та Східної Європи) зумовлюються багатьма чинниками: політичними, економічними, соціальними, психологічними та ін. У контексті демократичної трансформації йдеться насамперед про появу нових еліт після руйнації авторитарних і тоталітарних політичних режимів. Зрозуміло, що ці еліти намагаються витіснити з ключових соціальних інститутів представників старих еліт, проголосити демократичні цінності, дістати підтримку з боку широких мас. І справді, після проголошення незалежності України у вищих ешелонах влади з'явилося багато нових людей, які, так би мовити, репрезентували демократично орієнтовані кола громадськості. Проте водночас при владі – у центрі та на периферії – залишилися представники старих еліт. Тому в цілому постає питання про механізм рекрутації та зміни еліт у суспільстві, що здійснює перехід до демократії.

Формування української національної Е. Пов'язане насамперед зі зростанням професійної компетентності провідних політиків країни, представників владних структур різного рівня, поліпшенням їхніх освітніх, культурних і моральних характеристик, підвищенням авторитету, легітимності та ефективності їхньої діяльності. Про якість національної Е., ефективність її функціонування треба робити висновки, зрештою, тільки за рівнем життя народу та престижем країни у світі. У зв'язку з цим стають актуальними питання освіти й виховання майбутніх політиків, спеціалістів, управлінців. Підвищення якості національної Е. безпосередньо пов'язане з її соціальною продуктивністю, яка забезпечується тріадою професіоналізм громадянськість – справедливість” [17, 19, 124-125].

З політичного погляду бажаним типом Е. для України є консенсусно об'єднана, бо саме цей тип сприяє вкоріненню в суспільстві стабільної демократії.

Еллінізм (від грец. *hellen* – грек) – період в історії Східного Середземномор'я, Передньої Азії та Причорномор'я з часу завоювань Олександра Македонського (IV ст. до н. е.) до 30-х рр. н. е. Поняття “Е.” було введено до наукового обігу в XIX ст. У сучасному антикознавстві бракує одностайної думки щодо трьох важливих питань, зокрема точного визначення початку та кінця періоду Е. Деякі вчені вважають, що його початок збігається з початком походів Олександра Македонського на Схід. Інші відносять його до часу смерті Олександра. Ще гостріші суперечки точаться з приводу кінця періоду Е. Існує думка, що він припадає на 217 р. до н. е., коли римські війська вперше висадилися на території Греції. Упродовж тривалого часу популярною була інша дата – 146 р. до н. е., коли Рим остаточно підкорив Елладу.

Нині більшість учених вважає кінцевою датою Е. 30 р. до н. е., коли остання елліністична держава (Птолемеевський Єгипет) увійшла до складу Римської імперії. В антикознавстві немає одностайної думки і з приводу визначення територіальних меж світу Е. Його території тривалий час визначалися в межах держави Олександра Македонського. Але поступово склалася певна тенденція до розширення елліністичного світу: до його складу віднесли і Боспорське царство, деякі області Малої Азії, Сицилію, що за своєю структурою і рівнем цивілізації не відрізнялися від решти елліністичного світу, але де Олександр Македонський ніколи не був. Згодом тенденція до розширення кордонів світу Е. закріпилась у працях істориків XX ст.

Гострі дискусії серед дослідників точаться й навколо проблеми сутності Е. Одні розуміють під ним насамперед культурне явище, коли в усіх сферах культури, передусім релігії, відбувся процес взаємодії Греції та Сходу з перевагою грецького впливу. Таке міркування залишалось тривалий час панівним в антикознавстві. У 70-х рр. XX ст. набула поширення думка, що елліністичні держави по суті залишилися давньосхідними, елліністична доба нічого не змінила в їхньому розвитку. Більшість сучасних істориків схильна розглядати Е. як конкретно-історичне явище, що виникло внаслідок походів Олександра Македонського і характеризується поєднанням античних та давньосхідних рис у соціальній, політичній та культурній сферах життя суспільства.

Доба Е. – це, власне, історія військової та мирної колонізації греками величезних територій Східного Середземномор'я, Передньої Азії, Причорномор'я та утворення ними різних за обширами і формою правління держав – від величезних монархій на зразок

Єгипту Птоломеїв або Імперії Селевкідів (колишня Персія) до держав-полісів Північного Причорномор'я, таких як Ольвія, Херсонес та ін., що були засновані раніше, проте найвишого розквіту досягли за доби Е. Період Е. насичений величезною кількістю подій – війнами за переділ імперії Олександра Македонського, утворенням та розпадом ХХ ст. відкинутий назад у зв'язку з відродженням ісламського фун-даменталізму, що виступає за посилення всляких обмежень стосовно жіноцтва [19, 128-129].

Еміграція (від латин. *emigratio* – виселення, переселення) – добровільне або вимушене переселення з батьківщини в іншу країну для тимчасового або постійного перебування. Причини Е. мають політичний, економічний, релігійний характер. У давні часи місцем зосередження еміграційних потоків була Європа. На межі XVI–XVII ст. з'явилися перші колонії англійців у Північній Америці. Із Франції з релігійних мотивів емігрували гугеноти (друга пол. XVI ст.). У середні віки епізодичними емігрантами були українські козаки. Після Полтавської битви (1709 р.) І. Мазепа та його прибічники стали першими українськими політичними емігрантами. Емігрантами були козаки, які після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) в турецьких землях створили Задунайську Січ. Масового характеру українська Е. набула наприк. XIX ст. Виокремлюють три хвилі українського переселенського руху: перша – з останньої чверті XIX ст. до поч. першої світової війни; друга – період між світовими війнами; третя – після другої світової війни. Для першої хвилі характерні переважно трудові (економічні) мотиви, для двох інших – політичні.

Першими українськими емігрантами вважаються: до США – колишній чернець Києво-Печерської лаври Андрій Гончаренко (1865 р.), до Канади – Іван Пилипів і Василь Єлиняк (1891 р.). Українська Е. була частиною світового міграційного процесу. Вона спричинила масове розселення українців у світі й формування українських діаспор у країнах усіх континентів. За радянських часів правлячий режим вдавався до примусового видворення за межі країни людей, які протестували проти існуючих порядків або порушення прав людини (політики, вчені 20–30-х рр., правозахисники 60–80-х рр.) [19, 130].

Емір (від араб. *amīr* – володар) – титул мусульманського правителя, нижчого за рангом від султана (хана) та халіфа. Е. Також називали султанських (ханських) намісників областей) [8, 444].

Емський акт 18. 05. 1876 р. (чинний до революції 1905-1907 рр.) – законодавчий документ, підписаний царем Олександром II у німецькому містечку Емс, про повну заборону українського письменства: не можна було не тільки друкувати в Росії оригінальні твори, перекладати їх українською мовою (крім історичних пам'яток і белетристики), а й довозити із-за кордону українські книги та брошури, видані там. Заборонялися також українські театральні вистави рідною мовою, декламації, концерти українських пісень, друкування текстів та нот. Емський акт був спрямований і проти українського національного руху: заборонялась діяльність “Громад”, були закриті науковий осередок тодішнього українофільства – Південно-західний відділ Російського географічного товариства, прихильна до українців газета “Киевский телеграф”, зазнали утисків про українські професори університетів. Революція 1905-1907 рр. змусила царський уряд відмінити Емський акт [24, 84-17; 26].

Емфітевтичне право – довгострокова або вічна оренда.

Ендогамія (від грец. *endon* – всередині і *gamos* – шлюб) – звичай укладення шлюбів всередині окремого соціального угруповання, напр. племені, касті. Е. була характерною для первіснообщинного ладу; тенденція до збереження Е. є у багатьох сучасних народів (переважно однонаціональні шлюби, шлюби в релігійних громадах) [19, 130].

Енеоліт (мідно-кам'яний вік) – період в історії людства, коли воно освоїло мідь, виробництво з неї та нові галузі виробництва. У зв'язку з цим прискорився розвиток землеробства, скотарства, ремісного виробництва, зокрема гончарства, металургії та металообробки. Це період виникнення перших цивілізацій у Єгипті й на Близькому Сході. На території України енеоліт припадає на початок IV – середину III тис. до н.е. і представлений трипільською археологічною культурою.

Цю епоху репрезентує уже осілий хлібороб, пов'язаний з ділянкою, яку він обробляє. За визначенням відомого українського історика М. Брайчевського, “носіями культури були

хліборобські племена, які консолідувалися в більш масштабне етнічне утворення – народ – один із попередників (може, навіть основний) індоєвропейської етнічної сім'ї, зокрема слов'ян". Ця археологічна куль-тура була відкрита археологом В.В. Хвойкою на початку XX ст. біля с. Трипілля на Київщині. У 2002 р. цей район отримав статус культурно-національного заповідника [17; 25-26].

Етимологічне обстеження документів та архівосховищ – запобіжні заходи по виявленню комах на документах і в приміщенні архівосховищ [33, 398].

Енциклопедичний словник – енциклопедія, матеріал в якій розташований в алфавітному порядку.

Енциклопедії історичні – науково-довідкові видання з проблем історії та суміжних з нею галузей науки. Історія видання довідкової історичної літератури в Україні розпочинається в XVII ст. з виходу “Синописа” (1674 р.) – першого короткого систематичного викладу історичних подій в Україні та Росії з найдавніших часів до останньої чверті XVII ст. Додаток до книжки містив відомості за кілька століть про князів, воевод, київських митрополитів. Автором “Синописа” був відомий український історик, культурний діяч І. Гізель. Упродовж XVII-XIX ст. “Синопис” витримав кілька десятків видань.

Своєрідним енциклопедичним виданням з історії українського народу і в цілому з проблем українознавства була підготовлена на поч. XX ст. за ініціативою видатного українського історика М. Грушевського двотомна праця “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (Пг., Т. 1-2, 1914-1916).

Після другої світової війни активну діяльність із створення першої енциклопедії українознавства розгорнуло відновлене в зарубіжжі Наукове товариство ім. Шевченка. У 1949-1952 рр., його члени підготували й видали у Нью-Йорку Енциклопедію українознавства у 3 томах. Найбільший з 20 вміщених у ній розділів присвячено історії України (т. 2). В 1994-1996 рр. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України здійснив її репринтне перевидання (Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., Т. 1-3, 1994-1996).

У 1955-1984 рр. у Нью-Йорку випущено унікальну багатотомну “Енциклопедію українознавства” за редакцією В. Кубійовича. У десяти томах цього видання висвітлена історія України з найдавніших часів до 60-х рр. XX ст.; широко представлена історична біографістика. На жаль, відірваність авторів від України позначилася на відтворенні її історії, зокрема XX ст. Останніми роками у Львові та Києві здійснюється репринтне перевидання цієї праці (Енциклопедія українознавства. – Л., Т. 1-9, 1993-2000; К., Т. 1-4, 1994-1996). Виклад подій в енциклопедії завершується 60-ми рр. XX ст., у 1995 р. надруковано додатковий том, у якому висвітлено розвиток України впродовж останніх 30 років (Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1995. – Т. 11). В Україні готується до видання Енциклопедія сучасного українознавства, в 4 томах якої має бути відтворено історичні процеси розбудови суверенної України (керівник проекту акад. А. Жуковський). У 1969–1972 рр. в Україні було здійснено видання першої спеціалізованої історичної енциклопедії (Радянська Енциклопедія історії України. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1969–1972. – Т. 1–4). Вона містить бл. 9 тис. статей, зокрема понад 4 тис. таких, які тоді вперше друкувалися в енциклопедичних виданнях. У 60–70-х рр. вийшла друком Советская историческая энциклопедия в 16 томах (М., 1961–1976). У ній наведено понад 100 тис. імен, термінів та понять. Переважно більшість статей присвячено новітній історії. У цьому виданні висвітлюється також історія України. Нехтування принципами об'єктивності, історизму на користь партійності, класовості значною мірою знижує цінність радянських енциклопедій.

Нині в Росії готується друге видання історичної енциклопедії і водночас розпочалося видання п'ятитомної енциклопедії “Отечественная история. История России с древнейших времён до 1917 года”. У 1994 й 1996 рр. вийшли друком перші два томи (Т. 1. – А-Д; Т. 2. – Д-К). Оскільки значна частина України протягом кількох століть входила до складу Російської імперії, значну увагу в них приділено історії українського народу. Зокрема, докладно висвітлюється економічний та політичний розвиток України, система управління, суспільний і революційний рух; широко представлено українську історичну біографістику [19, 131-132].

Енциклопедія – довідкове видання, що містить в узагальненому вигляді основні відомості з однієї або всіх галузей знань і практичної діяльності, викладені у вигляді коротких статей, розміщених в алфавітному або систематичному порядку.

Епіграфіка – допоміжна філологічна та історична дисципліна, яка вивчає давні й середньовічні написи на твердих матеріалах. В Україні такі написи виявлено під час розкопок давньогрецьких міст (Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей), на стінах будівель, окремих побутових речей та інших пам'ятках епохи Київської Русі. Скарбницею написів є Софійський собор у Києві.

Епіграфічна пам'ятка – давні надписи на твердих матеріалах – на якихось речах, на стінах будинків та храмів, на камінні та на уламках кераміки. Також будь-які давні надписи, що знаходять під час археологічних розкопок.

Епістологія (від грец. *epistole* – лист, послання і *logos* – слово, вчення) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає приватні листи як окремий вид джерел особового походження. Листу, як історичному джерелу, властиві специфічні, неповторні риси. Він є різновидом писемної пам'ятки, особливість якої полягає в яскравому вияві суб'єктивного сприйняття подій і явищ суспільного життя, що потребує наукового критичного ставлення до проблем дослідження епістолярії.

Листи кожного історичного періоду мають свою архітектоніку, специфічний стиль викладу фактичного матеріалу та форму висловлювань. До основних прийомів джерелознавчого аналізу епістолярії належить визначення авторства, часу й місця створення, змістової спрямованості, типології та виду листа. В основу всіх видів класифікацій листів покладено хронологічний принцип їх написання. Крім того, враховуються такі чинники: а) соціальна належність і суспільний стан автора та адресанта; б) взаємовідносини автора і адресанта (рідні, друзі, знайомі, колеги тощо); в) функціональне завдання, яке ставить перед собою автор листа (ділове, інтелектуальне, традиційно-ритуальне тощо); г) ступінь зв'язку листів з епістолярним етикетом епохи та суспільного ладу.

Е. як наука історичного циклу покликана виробити та вдосконалити, з одного боку, методику дослідження листів як історичного джерела, з другого – розв'язати практичні, конкретно-історичні завдання оптимального отримання з них усіх видів історичної інформації. До цих завдань належать: опрацювання принципів відмежування листів від інших видів історичних джерел; розробка методики атрибуції листів за сукупністю епістолологічних ознак та архітектоніки листування; систематизація епістолярних джерел та введення їх у науковий обіг шляхом публікації цих комплексів джерел за різними ознаками (соціальною, професійною, культурною) ^[19, 132-133].

Епоха (від грец. *erosche* – зупинка, затримка): а) проміжок часу в розвитку природи, суспільства, науки, мистецтва, який має певні характерні особливості (напр., Е. первіснообщинного ладу, античності, середніх віків, нової доби); б) підрозділ геологічного періоду ^[19, 133].

Епоха історична – термін для позначення єдності якісного стану суспільної системи та історичного часу; категорія, в якій фокусується динамічний аспект соціального простору й часу, пов'язаного з діяльністю людей, їхньою соціальною активністю. Поняття “Е. і.” вживають для позначення своєрідності певного відтинку часу, історії; Е. і. охоплює весь конкретно-історичний зміст певного етапу історії. Вживається також для позначення подій, що відіграють вирішальну роль і пов'язані з принциповими якісними змінами в житті суспільства.

Іноді поняття “Е. і.” розглядається як таке, що фіксує поверхове, плинне в суспільному житті, те, що не повторювалося в минулому, не має значення для майбутнього (Гегель).

З поняттям епохи пов'язується також типове, істотне, спрямоване на підвищення соціально-політичної активності народних мас, зумовлене співвідношенням класових сил (В. Ленін). Е. і. може означати також час кризи, занепаду, краху. З поняттям “Е. і.” пов'язують вичленування певного моменту неповторності, безпрецедентності, дискретності соціального часу ^[19, 133].

Ера – а) початок літочислення. Напр., у християн – “від Різдва Христового”, у давніх греків – від I Олімпіади (776 рік до н. е.) і т. д.; б) період, докорінно відмінний від попереднього, якому притаманні свої внутрішній зміст і історичні події; в) один з найбільших відтінків часу в історії геологічного розвитку Землі ^[9, 133].

Ера християнська (наша, нова) – сучасна міжнародна система літочислення. В історії різні народи користувалися різними календарними ерами. Напр., лише в Індії існувало понад 20 ер. У серед. III ст. до н. е. грецький історик Тімей і математик Ератосфен запровадили літочислення від перших Олімпійських ігор. Історики середньовіччя до XVII ст. користувалися ерою *ab urbe condita* – “від заснування міста” (Риму). Е. х. була введена римським монахом, папським архіваріусом Діонісієм Малім у 525 р. Він склав нову таблицю пасхальних циклів, запропонувавши вести літочислення від прийнятої в християнстві дати Різдва Ісуса Христа, яка встановлювалася як перший рік Е. х. Часто рік за Е. х. позначають літерами AD (лат. – *Anno Domini* – роки Господа). Впродовж VIII–IX ст. Е. х. поширилася в багатьох країнах Європи, проте лише з XV ст. ця система почала регулярно використовуватися в документах папської канцелярії. У XVIII ст. межі ери, запроваджені Діонісієм, були розширені і для лічби років до Різдва Христового (а. Д. – *ante Deum* – до Господа). Дати з позначенням “до н. е.” стали означати кількість років до народження Христа (тобто відлік часу відбувався в зворотному напрямі). Межею між 1 роком н. е. і 1 роком до н. е. є “міть” між 31 грудня 1 року до н. е. і 1 січня 1 року н. е. Працюючи над історичними документами, вчені поступово привели хронологію давніх подій у відповідність до нового літочислення.

Нині літочислення за Е. х. прийняте в більшості країн світу. Проте в деяких із них існує інше літочислення. Так, за іудейським календарем літочислення ведеться від міфічного “створення світу” (“від Адама”) – 3761 р. до н. е. (тобто 2002 р. за їхнім календарем – це 5763), за мусульманським – віддати переселення засновника ісламу пророка Мухаммеда з Мекки до Медини в 622 р. (тобто, 2002 р. за їхнім календарем – це 1380 р.) ^[9, 133–134].

Етапи створення музейної експозиції. Основною формою популяризації колекцій і пропаганди історичних знань музейними засобами є стаціонарна музейна експозиція. Експозиція – це цілеспрямована демонстрація музейних предметів, яка дає наочно-образне уявлення про основні події, явища і факти і ґрунтується на чітких наукових і художніх принципах. Це предметно-документований художній образ відображеної епохи, періоду або окремої події чи явища.

Зміст експозиції визначається як сукупність систематизованої та інтерпретованої інформації відповідно до пізнавальної і виховної мети науково-просвітницької роботи музею. Експозиція є підсумком пошуково-дослідницької, збиральної фондової роботи творчого колективу учнів та педагогів. Ідейну та наукову спрямованість експозиції визначає тематична структура, яка є складовою частиною наукової концепції експозиції. Саме від визначення тем, підтем, вузлових питань значною мірою залежить вплив експозиції на глядачів та виховні можливості музеїв при закладах освіти. Створенню експозиції передують чітке визначення профілю музею: краєзнавчий, історичний, археологічний, етнографічний, народознавчий, літературний, бойової та трудової слави тощо. Удосконалення тематичної структури – один з головних резервів покращення роботи музеїв. Тому потрібно і в вузькопрофільних музеях створювати нові розділи, переобладнувати діючі, робити їх базою для проведення різнобічної пошуково-дослідницької та виховної діяльності. Для покращення сприйняття матеріалів, збільшення сили їх впливу необхідне високохудожнє оформлення експозиції музею. Тут все має значення: колір стін, освітлення, форма стендів і вітрин, розміщення матеріалів, шрифти, якими зроблено підписи. Стіни кімнат, у яких буде розміщуватись експозиція, необхідно пофарбувати у спокійні, нейтральні тони. Освітлення має бути достатньо сильним, але не таким, що подразнює очі.

Музейні матеріали розміщуються таким чином, щоб відвідувачам була зрозуміла головна думка експозиції, добре прочитувалися провідні тексти. Кожній темі необхідно відвести один або декілька окремих стендів. Стенди бажано виготовити з дерев'яних плит і обтягти їх полотном, однокольоровою тканиною або обклеїти оксамитовим папером. Вони

можуть бути відкритими або закритими. Деталі кріплення скла виготовляються з дюралюмінію. На стендах розміщуються ілюстративні матеріали: фотографії, невеликі репродукції, малюнки, тексти, предмети невеликих розмірів. Великі текстові матеріали краще розміщувати окремо, у верхньому експозиційному поясі.

Оформлення вирає, якщо в експозицію включити об'ємні експонати: макети, моделі, муляжі, скульптури. Все це можна зробити на уроках праці, заняттях історичних та технічних гуртків. У закслених вітринах поміщують книги, невеликі об'ємні предмети. Тут можна експонувати написані учнями твори, вірші, що відповідають темі експозиції. Існують певні правила розміщення експонатів у експозиційних залах. Об'ємні експонати: макети, моделі, муляжі встановлюють на підставках висотою 0,8 – 1 м біля стіни. У великому приміщенні їх можна розмістити і по центру, але в закслених горизонтальних вітринах – кубах. Текстові пояснюючі матеріали мають бути приблизно на рівні очей, картини і великі репродукції займають верхній рівень над іншими матеріалами. Всі предмети, що експонуються, повинні мати коротку анотацію (зазначається якій події присвячений експонат, коли відбулася подія, звідки експонат надійшов і хто його виготовив чи знайшов).

Написи на стендах, під репродукціями картин і картинами пишуться чітким красивим шрифтом. Букви в назвах розділів найкраще зробити об'ємними (з пінопласту, оргскла, металу). Стенди і репродукції підвішують на капронових шнурах або кріплять до стіни. У зв'язку з тим, що шкільні і позашкільні заклади не завжди мають приміщення для створення комплексних експозицій і зберігання фондів, рекомендуємо звернути увагу на можливість створення міжшкільних краєзнавчих музеїв. У створенні музейної експедиції беруть участь вчителі-краєзнавці, учні школи та створені групи пошуку у співпраці із державними музеями, архівами, громадськими організаціями [1:34].

Етатизм (від франц. *etat* – держава) – напрям політичної думки, який розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку, а також певні політико-економічні ситуації та процеси. Вважається, що поняття “Е.” виникло у 80-х рр. XIX ст. у Франції для позначення політичної доктрини, яка містила вимогу поширення повноважень і функцій держави на всі сфери суспільства. В деяких країнах (напр., у Туреччині за часів правління Кемалю Ататюрка) Е. називали офіційну економічну доктрину уряду [19, 134].

Етика архівіста – система норм моральної поведінки для архівістів, зумовлена соціальними функціями архівної професії [33, 401].

Етикетаж – сукупність всіх етикеток даної експозиції, виконаних за єдиними принципами щодо обсягу інформації, послідовності викладу та графічного відтворення етикетки. Відображає склад поданих в експозиції експонатів. За змістом етикетаж розробляється в ході наукового проектування експозиції. Його оформлення є частиною художнього проекту [1: 38].

Етикетка – текст в експозиції, що є анотацією до окремого експоната. Є неодмінним елементом усякої експозиції і містить назву предмета, його атрибуційні дані та додаткові відомості, що залежать від профілю музею, від типу експозиції та характеру предмета [1: 38].

Етнічна толерантність (від латин. *tolerantis* – терплячий) – це відсутність негативного ставлення до іншої етнічної культури, наявність позитивного образу іншої етнокультури при збереженні позитивного сприймання своєї власної. Це відсутність або ослаблення реагування на відмінність взаємодіючих етнічних культур. Е.т. не є наслідком асиміляції як відмови від власної культури, вона є характеристикою міжетнічної інтеграції, для котрої властиве сприйняття або позитивне ставлення до власної етнокультури і до культур інших етнічних спільнот.

Явище етнічної інтолерантності являє собою переважно негативне сприйняття іншої етнокультури при понадпозитивному сприйнятті власної етнічної культури. Толерантність, як відсутність або ослаблення реагування на певний несприятливий фактор в результаті зниження чутливості до його впливу, у міжетнічній сфері має свою специфіку.

Етнічна толерантність сприяє підвищенню стійкості, терпимості до різних етносуб'єктів та їх суджень, думок, установок, вона пов'язана з неупередженою оцінкою представників різних етнічних спільнот та їх вчинків [17:24-26].

Етнічні процеси – етнологічна субдисципліна; істотна зміна в ході історичного розвитку окремих етнічних елементів, частин етносів та етносів в цілому (див. Етнос), а також поява нових етнічних спільнот. Е. п. відбуваються стихійно і багато в чому незалежно від свідомості й волі людей.

Термін “Е. п.” було вжито в 20-х рр. XX ст. М. Я. Марром. Однак розгляд деяких видів Е. п. відбувався ще в XIX ст. Головна увага при цьому приділялася процесам асиміляції, що виникала під час всебічних контактів великих і розвинених етносів з невеликими іноетнічними групами, які потрапляли в їх середовище і згодом були поглинуті. Проте аналіз таких процесів був неповним, об’єктивні чинники їх розвитку недооцінювалися.

Процеси взаємодії порівняно до розвинених етнічних груп ґрунтовно розроблені наприк. XIX – на поч. XX ст. західними, переважно американськими вченими. Крім поняття “асиміляція”, в якому підкреслювалися психологічні аспекти, пов’язані зі зміною самосвідомості, вчені вживали для аналізу початкових етнічних контактів поняття “акомодація” чи “адаптація”, для пояснення зміни елементів культури – “акультурація”; для позначення фізичного змішування етнорасових груп – “амальгамація”; для соціально-економічного єднання – “інтеграція” тощо.

Існує кілька класифікацій Е. п. Найпоширенішою з них є їх поділ на еволюційні й трансформаційні. Останні в свою чергу поділяються на етнорозподільні (паріація, сепарація, дисперсизація тощо) та етнооб’єднувальні (асиміляція, консолідація, інтеграція, міжетнічна міксація тощо) ^[19, 135].

Етнічність – сукупність специфічних спільних ознак у вигляді традиційних цінностей і вірувань, норм життєдіяльності, усвідомлення індивідуальної чи групової спорідненості, прагнення зберегти свої етногамність та ідентичність, які забезпечують розуміння внутрішньої єдності етнічної групи та її відмінності від інших спільнот.

Етногенез – тривалий процес утворення народності на базі різних етнічних компонентів; вивчення етногенезу опирається на використання даних багатьох наук: історії, мовознавства, етнографії, антропології, археології, ономастики, палеографії і інших.

Етногеографія – розділ етнографії, що вивчає особливості розселення в минулому і теперішньому народів світу, окремих країн і регіонів; в етнографію входять картографія і етнічна демографія (опис народів).

Етнографічне районування – це поділ території на локальні культурно-побутові групи населення, які мають спільні риси мовного, звичаєвого, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв’язками з сусідніми народами.

Етнографічне розташування – це умовний поділ території на локальні культурно-побутові групи, населення яких має спільні риси мовного, звичайного, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв’язками із сусідніми народами. Сьогодні прийнято виділяти в Україні шість історико-етнографічних земель Полісся, Карпати, Поділля, Середня Наддніпрянщина, Південь та Слобожанщина

Етнолінгвістика (від грецьк. “плем’я”, “народ” і “мовознавство”) – розділ мовознавства, який вивчає взаємозв’язок мови і етнічних факторів тобто тих факторів, що пов’язані з життям народу).

Етнолінгвістична класифікація народів – класифікація згідно з якою народи поділяються за мовними сім’ями, пов’язаними генетичною спорідненістю.

Етнографія (від грец. ethnos – народ, grapho – пишу, букв. – народоопис) – “наука, яка описує, чи вивчає народи” (С. О. Токарев); “описова дисципліна, метод збирання знання і найважливіша форма його текстуалізації. Е. – це передусім те, що вчений робить у полі” (В. О. Тишков). Поряд із терміном Е. для позначення подібних досліджень вживаються й інші (див.: Етнологія; Культурна антропологія).

Вперше термін “Е.” вжив в 1607 р. в Магдебурзі письменник Й. Зоммер, хоч у науковий обіг це поняття входить з кінця XVIII ст. Спочатку під Е. розуміли одну з галузей географії, завдання якої полягало в “загальному описанні цілого народу”. У Франції перше

живання терміна “Е.” було пов’язане з уявленням про неї як про науку, що розробляє класифікацію мов. Потім Е. включається в систему антропологічних знань, розглядається як синонім етнології, як наука про культури, відірвані від їхніх творців і носіїв – народів, і нарешті як наука про відсталі у своєму розвитку, “неісторичні народи”. Нині терміном “Е.” в західноєвропейських та американських країнах позначають описову народознавчу науку, яка функціонує переважно в системі музеїв [19, 135-136; 33, 401].

Етнографічні екскурсії – екскурсії, що розповідають про побут і звичаї різних націй і народностей (наприклад, територію музеїв народної архітектури і побуту у с. Пироговому на околиці Києва, у Львові чи Переяславі–Хмельницькому).

Етнографічні музеї – це значно поширений в Україні вид музеїв історичного профілю, які збирають, зберігають, вивчають і експонують етнографічні колекції, що знайомлять сучасників із процесами етногенезу, побутом і культурами різних етнічних спільнот та історичних періодів [1, 38].

Етніоісторія (від грец. ethnos – народ і historia – оповідь про минулі події) – 1. Галузь, субдисципліна культурної антропології. 2. Комплекс технічних засобів. Мета Е. – вивчення історії безписьменних, чи “примітивних”, народів за допомогою письмових джерел та археологічних відомостей. У такому розумінні Е. здебільшого ідентифікувалася з етнологією як розділом культурної антропології в англійських країнах чи сприймалася як опис дописемної історії переважно “примітивних” народів у європейській етнології. У межах північно-американсько-канадської культурної антропології Е. набула нині розвитку в значно модифікованому вигляді.

Цей новий імпульс у розвитку Е. зумовлений науковими, соціально-політичними та ідеологічними чинниками. Перед етнологічною наукою гостро постала проблема вивчення соціокультурних змін. Відчувалася необхідність подолання обмеженості підходу історичної школи в культурній антропології. Це зумовило методологічну модернізацію досліджень у царині Е. Нині подібні дослідження передбачають вивчення не тільки минулого, а й сьогодення. Загалом дискусії, що точаться в культурній антропології з приводу Е., свідчать про те, що серед учених немає одностайної думки про епістемологічне значення знання в галузі Е. Швидше за все Е. можна розглядати як субдисципліну в межах культурної антропології, яка перебуває у процесі становлення й розвитку, має свою сферу вивчення і розробляє власну методикку досліджень [19, 136].

Етнологія (від грец. ethnos – народ і logos – поняття, вчення, букв. народознавство) – наука про народи й культури світу, їхню взаємодію та систему етнічності (наявність кількох народознавчих дисциплін у різних країнах, які з певною мірою умовності можна назвати дисциплінами–двійниками, – етнографії, культурної антропології та ін. – зумовлена історичними особливостями формування науки, теоретико-методологічними розбіжностями її національних шкіл, різним окресленням предметної сфери цієї науки тощо).

Хоча термін “Е.” був введений у науковий обіг у 1784 р. О. Шаванном, своїм поширенням він завдячує А.–М. Амперу (кінець 20 – поч. 30-х рр. XIX ст.), який визначив її місце серед гуманітарних наук поряд з археологією, історією.

У процесі розвитку предметна сфера і статус Е. неодноразово змінювалися. На першому етапі існування Е. включала в себе фізичну антропологію. З серед. XIX ст. виникає тенденція протиставляти Е. і антропологію. Пізніше Е. розглядали як складову соціальну частину антропології. Е. сприймалася і як описова дисципліна, матеріали якої узагальнювалися соціологією.

Існує також погляд на Е. як науку про народи (переважно “примітивні”), тоді як етнографія розглядається як сукупність емпіричних відомостей про них. Нарешті етнографія, Е. та антропологія розглядаються як три послідовні етапи в процесі наукового пізнання культури людства Нині на Заході Е. функціонує як галузь теоретичного народознавства.

В Україні термини “Е.” і “етнографія” спочатку вживалися як синоніми. Тільки на межі XIX – XX ст. визначилася певна понятійна відмінність між ними. Назва “етнографія” охоплювала здебільшого фіксації та описи матеріалів із побуту й різних галузей народної культури, в т. ч. й фольклор; поняттям “Е.” позначалися праці про народ і його культуру дослідницького теоретичного характеру.

У 30-х рр. у радянській народознавчій науці Е. як “сурогат буржуазного суспільствознавства” була замінена етнографією, яка за рахунок останньої розширила свою предметну сферу. Сьогодні відбувається суперечливий процес повернення Е. до життя [19, 136-137; 31, 246].

Етнос (від грец. ethnos – народ, група, плем'я) – стійка, історично сформована на певній території спільність людей – плем'я, народність, нація, – що мають спільні риси, ustaleni особливості культури та психічного складу, а також усвідомлюють свою єдність і відмінність від інших подібних утворень (самосвідомість), фіксовані у етнонімі.

Е. постає як соціально-економічний організм, що самовідроджується внаслідок етнічно однорідних шлюбів і передавання новим поколінням мови, культури, звичаїв, традицій, віри, процесів природної та штучної (насиленницької) асиміляції, міжетнічної інтеграції. Для ustalеного існування Е. потребує створення своєї держави. Термін Е. вперше з'являється в науковій літературі на зламі XVIII – XIX ст. Спочатку його вживають для визначення: а) ранньої стадії в історії людства (Л. Г. Морган); б) історико-культурних провінцій (А. Бастьян); в) просто культурних одиниць (Ж. В. Ляпуж) тощо. Першу характеристику етнічної термінології, в т. ч. терміна “Е.”, наближену до сучасного розуміння, дав французький антрополог Ж. Денікер наприк. XIX – на поч. XX ст. Він, зокрема, вважав, що під етнічною групою слід розуміти народи, племена, нації. У цей самий час російський етнограф М. М. Могилянський конкретизує й поглиблює зміст терміна “Е.”, використовуючи його для визначення об'єктів етнографічних досліджень. Український етнограф П. П. Чубинський на практиці закріплює цей підхід до етнографічних проблем. У 1919 р. французький учений Ф. Рено пропонує розмежувати “Е.” і “великий Е.”

Німецький соціолог М. Вебер у 1920 р. під етнічними групами пропонував розуміти ті групи людей, які поділяють суб'єктивну віру в спільне походження внаслідок подібності фізичного типу чи звичаїв або внаслідок однакових спогадів про колонізацію та міграції. У 20-х рр. російський етнограф С. М. Широкогоров дає наукове визначення терміна “Е.”, у якому вперше враховує об'єктивні й суб'єктивні чинники етногенезу. Е. він визначає як групу людей, що розмовляють однією мовою, усвідомлюють своє місце, спільне походження, мають певний комплекс звичаїв, особливостей способу життя і відмінності щодо інших етнічних груп.

У 40–50-х рр. XX ст. американський антрополог Р. Наролла у своєму тлумаченні терміна “Е.” зосереджує увагу на врахуванні різних чинників: самосвідомості, усвідомлення спільності походження, форми шлюбносімейних відносин, релігії і особливо мовної тотожності та територіально-організаційної окремішності. Канадські соціологи Р. Бретон і М. Пінард, враховуючи суб'єктивний бік проблеми, твердять, що, даючи визначення Е., слід враховувати емоційні й символічні зв'язки. На думку німецького етнолога В. Мюльмана, Е. – це “єдність, самоусвідомлювана людьми”. Тенденція поєднання об'єктивних і суб'єктивних чинників у характеристиці Е. простежується у працях переважної більшості вчених світу – етнологів, антропологів, соціологів. У 40 – 80-х рр. російські та українські вчені Ю. В. Бромлей, В. К. Борисенко, П. І. Кушнір, В. І. Наулко й інші у визначенні терміна “Е.” підкреслюють низку інших важливих чинників, зокрема територіальну взаємодію етнічних спільностей для їх функціонування (В. І. Наулко); роль націо-нальної (етнічної) самосвідомості як незаперечної ознаки Е. (П. І. Кушнір); значення для Е. культурної специфіки (М. М. Чебоксаров), обрядів і звичаїв (В. К. Борисенко), а також чинник соціально-економічної цілісності та безперервності етно-соціальних процесів і міжетнічних зв'язків (В. І. Наулко) [19, 137-138].

Ефективність використання архівної інформації – економічна, соціальна, інформаційна та інша результативність використання архівної інформації [33, 402].

Ефективність користування архівними документами – ступінь пертинентності документної інформації, одержаної в результаті користування архівними документами [33, 402].

Ефективність науково-інформаційної діяльності архівів – ступінь задоволення суспільних потреб в архівній інформації [33, 402].

Є

Євангеліє – головна частина Нового завіту, який в свою чергу, є складовою частиною Біблії. Є містить розповіді про земне життя Ісуса Христа та його повчання. Християнською церквою канонізовано (оголошено священними) чотири Євангелія: від Матвія, Марка, Луки, Іоанна. Крім канонічних, є кілька десятків апокрифічних (відмінних від офіційних) Є.^[24, 85]

Європейська мережа комп'ютерних зображень “Museum On Line” (MOL) – глобальний інтернет-ресурс (база даних), що репрезентує світові європейську культурну спадщину.

Європейський музейний форум – це незалежна організація, заснована у 1977 р. видатним діячем міжнародного музейного руху Кенетом Хадсоном (1916-1999 рр.) і зареєстрована у Великій Британії як благодійний фонд.

Євсесієве Євангеліє, Галицьке Євангеліє 1238 р. – пам'ятка церковнослов'янської мови давньоруської реакції. Переписане 1283 р. галицьким поповичем Євсесієм (звідси і назва). В. Є.Є. відбилися чимало рис, які пізніше стали характерними для української мови.

Євхаристія (причащення) – одне з найважливіших церковних таїнств. Обряд полягає у куштуванні віруючими спеціальних хліба і вина. Споживаючи їх, віруючі вважають, що поєднуються з самим Ісусом Христом, з його плоттю і кров'ю ^[24, 86].

Єдина державна система діловодства (ЄДСД) – сукупність норм, правил, рекомендацій щодо організації державного діловодства ^[33, 405].

Ємність архівосховища – кількість архівних фондів/одиниць зберігання, які можуть бути розміщені на одиниці площі архівосховища ^[33, 407].

Ємність одиниці описування – обсяг, кількість, розміри об'єкта описування у фізичних одиницях ^[33, 402].

Єдичкульська орда – одна з ногайських орд, перебувала у васальній залежності від Кримського ханства. У XVI-XVIII ст. кочували в Пн. Причорномор'ї. Брала участь у розбійницьких наскоках на українські землі. Після поразки Кримського ханства в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. визнала протекторат Росії. Спочатку ногайці проживали на Кубані, пізніше в приазовських степах, потім емігрували до Туреччини ^[24, 86].

Єзуїти – члени католицького чернечого ордену “Товариство Ісусу”, заснованого в 1534 р. іспанцем Ігнатієм Лойолою з метою боротьби проти Реформації і для зміцнення папської влади. Для посилення впливу католицької церкви Орден Є з середини XVI ст. створював навчальні заклади – єзуїтські школи. На території України такі школи діяли у Львові (1608), Луцьку (1609), Києві (1690). На східноукраїнських землях орден Є. припинив існування в XIX ст., на західноукраїнських – 1939 р. ^[24, 86-87].

Єпископ (з грец. episkopos – наглядач) – початково господарські керівники християнських громад, з II-III ст. а) у стародавній Греції – політичний агент, що його Афіни засилали в союзні держави для нагляду за виконанням прийнятих договорів; б) у православній, католицькій та англіканській церквах – вищий духовний стан. Призначає священників, здійснює загальнийгляд за справами єпископства (єпархії). Старшими серед єпископів є архієпископи ^[19, 140].

Єретик – людина, яка відступила від догматів офіційної церкви.

Єресі (з грец. peresis – вибір) – релігійні переконання, що суперечать догматам офіційної церкви. З XIII ст. проти Є. Були запроваджені постійно діючі інквізиційні трибунали ^[19, 140].

Ж

Жанр (від франц. genre – рід, вид, від латин. gens – рід) – у літературознавстві визначається як різновид художньої літератури, конституюваний комплексом (іноді мінімальним) тих або інших ознак, рис змісту та форми; кількість спільних рис, властивих творам тієї або іншої групи, визначається значною мірою тим об'ємом, в якому виділяється дана група як частина якої-небудь літературної епохи, національної літератури, світової літератури взагалі і т. п. З двох основних історичних дисциплін, які мають справу з текстами (історіографії та джерелознавства), в останній вживається переважно синонімічне

жанру поняття “вид” тексту; в історіографії ж традиційним стало вживання саме терміну “жанр” з його виразними літературними конотаціями. Але, на відміну від літературознавства, будь-яких систематичних спроб створити теорію жанрів в історіографії не зафіксовано, як і достатньо авторитетних спроб визначити саме поняття в історіографічному контексті.

Що ж до літературознавства, то досить довго воно йшло в цій сфері шляхом створення універсальної класифікації жанрових ознак, на основі якої можна було б побудувати універсальну й абсолютну систему літературних жанрів. Ці спроби кінцем виявилися невдалими, оскільки майже всі ознаки, що виділялися (тематика твору, його об’єм, міра участі фантазії, навіть віршованість або прозаїчність тощо), точніше, їх релевантність і конкретні значення при виділенні жанрів і побудові їх системи виявилися такими, що коригуються й історично. Очевидно, що різні літератури, епохи їх розвитку вимагають у кожному випадку своїх принципів жанрової класифікації, побудови індивідуальної жанрової системи, в якій жанри співвідносились би один з одним.

Більше того, в часи поширення впливу структуралізму увага до виключно структурного аспекту текстуальності приводила деяких дослідників до необхідності стирання меж літературності, часто встановлюваних інтуїтивно, визнання безпідставності розмежування літературних і нелітературних видів текстів. Так, на думку відомого французького структураліста Ц. Годорова, кожен жанр (вид або, за термінологією Годорова, тип дискурса), який визнається звичай як літературний, має нелітературних “родичів”, ближчих йому, аніж якийсь інший літературний жанр. Паралелі в структурах літературних і нелітературних текстів при достатній послідовності структурного підходу можуть виявитися важливішими за категорію літературності, підкріпленість якої певними правилами, властивими всім без винятку інтуїтивно виділеним літературним явищам, як уважає Годоров, відсутня.

Усе ж можна, певно, говорити про літературність того чи іншого виду текстів, також порівнюючи його навіть зі структурно близькими різновидами з інших, інтуїтивно або контактивно виділених областей соціокультурної взаємодії. Але ознаки літературності (нелітературності) слід шукати у середині даного виду (жанру), в його співвіднесеності зі спорідненими групами текстів, а не приписувати “ззовні”, наприклад на основі традиційного розгляду даної групи текстів як такої, що належить до літератури або до іншого дискурса. І ці ознаки можуть значно відрізнитися від таких в інших жанрах (видах) і в різні епохи, як і ознаки, що є достатніми для виокремлення жанру.

Для загальної теорії жанру необхідне загальне, таке, що не має специфічних літературних конотацій, визначення, яке б враховувало і фактори формування характеристик жанру; можна, наприклад, говорити про жанр як про клас текстів, які виділяються на основі спільності структури – змістових, формальних, мовностилістичних ознак, – що допускає варіативність у певних межах і використовується в однотипних комунікативних ситуаціях.

Саме останній момент можна вважати визначним у формуванні жанру, оскільки вибір елементів змісту і форми, від тематики тексту до мовної стилістики, залежить від взаємовідносин характеристик елементів комунікативної ситуації – аудиторії, предметної області, що є об’єктом комунікації, і автора, його намірів. Для останнього мовленнєвий акт, адресований даній аудиторії з даного приводу, означає прийняття особливої соціальної ролі, набір правил поведіння в якій і являє собою жанрові ознаки даного типу мовленнєвої діяльності. Ці правила, правила повідомлення тієї або іншої інформації з тим або іншим наміром, конституують інваріант для текстів даної групи.

Сукупність жанрів, або видів, присутніх у даній соціокультурній ситуації, характеризує її інформаційні потреби та можливості, відображуючи систему обміну інформацією між її учасниками. Таку систему можна визначити і в межах окремих дискурсів, виділених, наскільки це можливо, як за синтаксичним (літературним, науковим і т. ін.), так і за семантичним (політичним, історичним і т. ін.) критерієм (див.: дискурс), у той же час нехтуючи, якщо це необхідно при побудові саме жанрової системи, межами дискурсів (вже сама по собі невідповідність меж жанру та меж дискурса в тому чи іншому випадку може мати серйозний евристичний потенціал). По суті, ми ведемо мову про

самостійну проблематику повсякденної інформаційної взаємодії в суспільстві, яка формується на базі сукупностей намірів, цілей і потреб, що структуруються до певної міри незалежно від конституйованих дискурсивних цілісностей.

Очевидно, що системам жанрів, як системам інформаційної взаємодії, в історіографії приділяється вкрай недостатньо уваги, в той час як вони можуть становити самостійну галузь історіографічних досліджень. Як приклад можна навести такі важливі для розуміння історіографічного процесу (особливо при дослідженні деяких його моментів) проблеми здалека не вичерпаним евристичним ресурсом, як взаємвідносини ознак науковості, популярності та дидактичності й їх ролі в соціальній трансляції історичного знання в різні періоди розвитку історіографії; місце історіографії в системі літературної комунікації в ті періоди, коли перша розумілася як частина останньої; еволюція взаємовідносин різновидів текстів усередині наукової історіографії тощо. Значною мірою просування в цих областях гальмується відсутністю теорії жанру як галузі історіографічної теорії, незважаючи на те, що сам термін уже давно використовується історіографами – переважно інтуїтивно.

Це можна пояснити і літературознавчими асоціаціями, і вузькістю, дисциплінарною замкненістю самого літературознавчого трактування поняття (значно більш можливості, до речі, пропонує в цій сфері лінгвістика, що звикла мати справу з найрізноманітнішими видами мовленнєвої діяльності). Таким чином, поза полем зору історіографії залишаються широкі можливості для дослідження ^[20, 46-50].

“Жерела до історії України-Руси” – збірник документальних матеріалів з історії України XVI-XVIII ст., виданий Науковим товариством імені Шевченка у Львові (11 томів, 1895-1924). Містить матеріали про становище селянства, відомості про визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, протоколи шляхетських повітових сеймиків, записи сучасників. Активну участь у підготовці їх брав М. С. Грушевський ^[24, 91].

“Живописна Україна” – серія офортів Т. Г. Шевченка. Задумана як періодичне художнє видання про історичне минуле, народний побут, природу та пам’ятки України. Мала виходити окремими випусками з пояснювальними текстами. Наприкінці 1844 р. вийшов перший і єдиний випуск із шести естампів, чотири з яких супроводжувалися авторським пояснювальним текстом. Випуск визначив шляхи дальшого розвитку української графіки ^[24, 91].

Життєвий цикл документа – фундаментальне поняття архівознавства, яке означає увесь процес руху документа від його створення до передачі на архів. зберігання або знищення ^[31, 411].

Жовківська школа художників – значний мистецький осередок в Зх. Україні другої половини XVII-XVIII ст. В Жовкві (тепер м. Нестеров Львівської обл.) працювали живописці Д. Росвич, І. Руткович, М. Руткевич, Т. Стислов, В. і К. Петрановичі, М. Скрицький, В. Білянський, В. Стар-жевський, І. Полякович та різьбярі С. П’ятинський, І. Стобенський, О. і А. Кулявські. У своїх творах вони прагнули реалістично відтворювати сцени з народного життя ^[24, 92-93].

Жовнинська битва 1638 р. – вирішальна битва повстанців на чолі з Д. Гуною проти польсько-шляхетського війська під час повстання Острянина 1638 р. Коли військо С. Потоцького і загони Я. Вишневецького вдерлися в табір повстанців у районі Жовнина (тепер село Черкаської обл.), Я. Острянин з частиною козаків відступив у межі Московської держави. Повстанці, які лишилися у таборі, обрали Д. Гуню гетьманом і після тривалої облоги вирвалися з оточення і відступили на Дон ^[24, 93].

Жовтоводська битва 1948 р. – перша воєнна перемога козацьких військ під керівництвом Б. Хмельницького над польсько-шляхетськими військами під час визвольної війни. Повстанці оточили ворожі війська під командуванням С. Потоцького і Я. Шемберка в квітні 1648 р. в урочищі Жовті Води (неподалік від сучасного м. Жовті Води Дніпропетровської обл.). 05.05.1648 р. розпочався вирішальний наступ, який закінчився цілковитою перемогою козаків. Цей успіх сприяв подальшому розгортанню повстання, що охопило всю Україну ^[24, 93].

Журнал –1) документ типу щоденника, що складається за певною формою і використовується для періодичних записів інформації про події, операції, рішення; 2) періодичне журнальне видання, що містить статті або реферати по різних суспільно-

політичним, науковим, виробничим та іншим питанням, літературно-мистецькі твори, що мають постійну рубрику, офіційно затвержені в якості даного видання

Журнал реєстрації відвідувань читального залу – форма обліку відвідувань читального залу користувачів архівними документами [33, 411].

Журнал реєстрації користувачів та їхніх особових справ – форма обліку користувачів читального залу [33, 411].

Журнальне видання – видання у вигляді блока скріплених у корінці аркушів друкованого матеріалу встановленого формату, видавничо пристосоване до специфіки даного періодичного видання, в обкладинці або оправі.

Журнальний архівний каталог – різновид предметного каталогу, що містить вторинну документну інформацію про кіноперіодику(кіножурнали) [33, 411].

3

Забезпечення збереженості документів – комплекс заходів, спрямованих на забезпечення фізичної та фізико-хімічної збереженості архівних документів [33, 414].

Забезпечення національних інтересів в архівній справі – комплекс заходів держави щодо захисту архівної справи від дії на неї різних загроз [33, 414].

Забезпечення фізико-хімічної збереженості документів – створення й підтримання оптимальних умов зберігання документів, здійснення їх консервації, реставрації, відтворення, біозахисту [33, 414].

Забезпечення фізичної збереженості документів – здійснення комплексу охоронних заходів, включаючи протипожежні, створення страхового фонду і забезпечення умов його відокремленого зберігання, організацію фонду використання, а також створення системи обліку й перевіряння наявності та стану документів [33, 414].

Заборонена дата див. **обмежувальна дата** [33, 414].

Завдання курсу української історіографії: 1) розкрити зміст поняття “історіографія”, гносеологічну природу історіографічних знань, місце та функції історіографії в процесі історичного пізнання; 2) дати аналіз категоріального апарату та методів історіографії; 3) охарактеризувати основні етапи становлення історіографії як спеціальної дисципліни; 4) з’ясувати соціокультурні та внутрішні передумови розвитку процесу історичного пізнання, народження й удосконалення знань про історичне минуле; 5) виділити основні етапи розвитку історичної науки в Україні, визначити критерії періодизації, та специфіку кожного конкретного періоду українського історіографічного процесу; 6) висвітлити процес виникнення та розбудови організаційних структур української історичної науки: наукових установ, товариств, комісій, історичних часописів, навчальних закладів, особливості соціалізації української історичної науки в умовах бездержавного розвитку українського народу; 7) вилучити провідні наукові напрями та ідейні течії української історичної науки, роль і місце в ній наукових шкіл; 8) дати характеристику культурно-громадських та ідейних впливів на українську історичну науку, її взаємовідносин з російською, польською, німецькою історичною наукою; 9) показати самобутній характер української історичної науки, її національну специфіку; 10) проаналізувати найголовніші концептуальні ідеї, теорії та схеми української історії, провідні тенденції розвитку української історичної думки, методи та засоби пізнавальної діяльності; 11) виявити “знакові постаті” української історичної науки, простежити їхні творчі біографії в контексті загально-українського історіографічного процесу [23, 135].

Я. С. Калакура вважає, що завдання української історіографії як наукової галузі і навчальної дисципліни випливають з самого предмета дисципліни і включають у себе пошук аргументованих відповідей на наступні питання: 1) коли і як зародилася українська історична думка, де її витoki, які основні етапи у своєму розвитку вона пройшла і що представляє собою сьогодні; 2) хто з представників українства зробив найбільш помітний внесок у розвиток історичних знань, появу нових концепцій, хто збагатив українську історіографію новим розумінням тих чи інших епох, періодів, процесів, подій і явищ власної і зарубіжної історії; 3) яка роль наукових осередків, товариств та видавничих інституцій у розвитку української історичної науки, в популяризації її надбань в Україні та в світі; 4) які провідні наукові школи, напрями, течії характеризують розвиток

історичної думки і як вони взаємозв'язані з тенденціями світової історіографії; 5) у чому полягає вплив історичної науки на розвиток суспільної свідомості, в тому числі історичної, і як конкретно-історичні умови впливають на розвиток історичних знань; 6) як змінювалася проблематика історичних досліджень у залежності від того чи іншого періоду історії, як збагачувались джерельна база і методи досліджень. У пошуках відповідей на ці та інші питання криється призначення історіографії як науки і навчальної дисципліни, розуміння її місця і ролі у підготовці генерації професійних істориків [21, 16-17].

Загальна кількість одиниць збереження фонду музею – кількість музейних предметів основного фонду та предметів допоміжного фонду.

Загальнонауковий підхід в архівознавстві – вивчення архівознавчих проблем на підставі загальнонаукових принципів і методів дослідження.

Заголовок – назва (слово, фраза, буква або група слів, фраз і букв), наведене на документі в тому вигляді, в якому воно встановлено або затверджене автором або видавцем, і призначене для ідентифікації і пошуку документа.

Заголовок бібліографічного запису – елемент бібліографічного запису, розташований перед бібліографічним описом і призначений для упорядкування та пошуку бібліографічних записів.

Загальна кількість одиниць збереження фонду музею – кількість музейних предметів основного фонду та предметів науково-допоміжного фонду.

Загальна українська рада (ЗУР) – громадсько-політичний орган, створений делегатами від різних партій Галичини й Буковини у травні 1915 р. у Відні, який представляв інтереси українців Австро-Угорщини. Головою Президії ЗУР був К. Левицький. Своєю програмою ЗУР проголосила боротьбу за територіально-національну автономію на українських землях у складі Австро-Угорщини.

Загальноісторичні музеї – установи, що висвітлюють історію людства і нашої країни зокрема й формують експозиції згідно з найвагомішими етапами й періодами світової та вітчизняної історії.

Заголовок бібліографічного запису – елемент бібліографічного запису, розташований перед бібліографічним описом і призначений для впорядкування та пошуку бібліографічних записів. Тема бібліографічного запису може містити ім'я особи (заголовок індивідуального автора), найменування організації (заголовок колективного автора), найменування країни і позначення виду документа (заголовок форми), уніфікована назва (заголовок, що містить уніфікований заголовок) або інші відомості.

Загроза національним інтересам в архівній справі – внутрішні або зовнішні фактори, що створюють реальні або потенційні можливості несанкціонованого розповсюдження, крадіжки, втрати, псування, знищення, приховування, перекручення, підроблення, блокування архівних документів і архівної інформації, виснаження архівно-інформаційних ресурсів держави, ослаблення їх конкурентоспроможності й зачіпання інтересів вітчизняних користувачів

Задум – загалом можна характеризувати як щось нереалізоване (ще або взагалі). Цей феномен, як правило, стає об'єктом історіографічного дослідження, зазвичай описового характеру, у двох випадках: а) коли задум так і не був втілений у життя і, отже, залишився самостійним фактом історії, історичної науки, фактом культури, суспільного життя, нарешті, творчої історії; б) коли різниця між відомим з певних джерел (планів, чернеток, листів та ін.) задумом та його реалізацією може потенційно стати джерелом нетривіальних висновків; самостійний інтерес у цьому контексті може мати сам процес реалізації задуму як елемент процесу соціокультурної взаємодії. У теоретичному плані таке явище, як задум є також необхідним компонентом теорії тексту. Елементи поза текстової реальності, стаючи елементами (фактами) реальності текстової, підкоряються саме меті реалізації задуму, який можна визначити як безпосередню причину виникнення тексту, що не виключає можливості формування задуму в процесі створення даного тексту. Це поняття потрібне для того, щоб відокремити комунікативну дію як проміжну, але все ж окрему форму діяльності; ті чи інші форми, в які вона включається, є лише опосередкованими причинами виникнення тексту.

Поняття задуму відображає самостійний соціокультурний характер текстової

комунікації. Якщо породження тексту суб'єктом у певній ситуації – це комунікативно-стратегічна дія, то задум тексту можна назвати проєктом, “конструюванням” даної дії, здійснюваним суб'єктом через оцінювання та інтерпретацію ситуації, – іншими словами, задум лежить у сфері значень і смислів, якими ми наділяємо навколишні реалії і якими опосередковується наша активність; однією з форм цієї активності і є поява текстів – форм, включеної в інші форми [20, 50-51].

Задунайська Січ – організація колишніх запорозьких козаків, що існувала у 1775-1828 рр. на території Османської імперії, у гирлі Дунаю. Сюди після ліквідації Запорозької Січі царизмом переселилася частина запорожців. Підпорядковувалася турецькому султану і повинні були брати участь у походах турецького війська. Не бажаючи бути силою, яку турецький султан використовує в придуренні національно-визвольної боротьби балканських народів, частина козаків ще в кінці XVIII – а початку XIX ст. переселилися з Дунаю на Кубань на землі Чорноморського козацького війська. За російсько-турецької війни 1828-1829 рр. з частини задунайців у складі 1500 чол., що на чолі з отаманом Й. Гладким перейшли під Ізмаїлом на бік російського війська, царський уряд сформував Азовське козацьке військо [24, 96].

Закарпатська Україна (Підкарпатська Русь, Закарпаття) – історична назва сучасної Закарпатської області. У докіївський час – територія східнослов'янських племен білих хорватів. У XI ст. входила до складу Київської Русі. В 30-ті роки XI ст. південна частина, а у XII ст. – весь край – у складі Угорщини. Наприкінці XVII ст. стає частиною Австро-Угорщини. За Сен-Жерменським мирним договором (1919 р.) додана до складу Чехословаччини. 15 березня 1939 р. проголошена незалежною державою. Її президентом став А. Волошин – політичний, культурний, релігійний діяч Закарпаття. В кінці березня 1939 р. загарбана хортистською Угорщиною. У 1944 р. визволена від окупантів Червоною Армією. За угодою між СРСР і Чехословаччиною від 29 червня 1945 р. Закарпаття включено до складу УРСР. 22 січня 1946 р. було утворено Закарпатську область [24-26].

Закономірність історична – а) результат закономірного й послідовного розвитку суспільства; б) послідовність і логічність здійснення історичного процесу, яка засвідчує його незворотність; в) категорія історичного пізнання, яка з позиції історизму вибудовує в логічній послідовності факти, події та явища.

Залізний вік – період у розвитку людства, що заступив бронзовий вік на початку I тисячоліття до н. е. і характеризується розвитком металургії заліза та виготовлення залізних знарядь праці, зброї. Знахідки досконалих залізних виробів періоду З.в. у Сх. Європі пов'язують з пам'ятками, які залишили кіммерійці, скіфи, сармати. Використання заліза сприяло подальшому розвитку основних галузей господарства, переходу до орного землеробства, появі товарного виробництва. На території більшості країн відбувся остаточний розклад первіснообщинного ладу і почали формуватися класове суспільство та держава [24, 97].

Залозний шлях – торговельна магістраль з Києва до Тмутаракані. Назва – від густого лозянка вздовж лівого берега Дніпра, який давав початок Залозному шляху. За літописом, у середині XII ст. давньоруським князям, що дбали про безпеку купецтва – гречників і залозників, доводилося чекати зі збройним конвоєм “дондеже взиде Гречник” поблизу Канева. Вважається, що Залозний шлях відходив від Гречника десь нижче за течією Дніпра, під Каневом [24, 97].

Замки-музеї та Палаці музеї – це поширені види ансамблевих музеїв, що створюються шляхом музеєфікації фортифікаційного, стильово-архітектурного, інтер'єрного, ландшафтного та археологічного комплексу замків чи палаців.

Заперечення (тим, часом, але, тоді, як, проте, аж ніяк, тим не менше).

Заповідна площа музею – територія для зберігання і охорони найбільш цінних історико-культурних комплексів і окремих об'єктів музею середовищно-ансамблевого типу.

Запорозька Січ – українська козацька республіка. Виникла і утвердилася на Наддніпрянщині за порогами, в першому десятиріччі XVI ст. Кордони З.С. до кінця XVII ст. не були окреслені. Протягом XVIII ст. її територія під назвою “Вольності Війська

Запорозького” вже мала чітко визначені межі. Столицею Запорозької Січі було місто-фортеця, яке кілька разів міняло своє розташування, але завжди було за порогами. Вищою законодавчою владою виступала загальновійськова рада, в якій мали право брати участь усі козаки. Січню керував уряд на чолі з кошовим отаманом, який щорічно перобирався. Вона мала збройні сили – Запорізьке військо. Запорозька Січ являла собою суверенну, самостійну національно-військову політичну силу України. Їй належить провідне місце у національно-визвольних війнах проти Польща у першій половині XVII ст. В 1648 р. На Запорозжі розпочалася Визвольна війна українського народу. Одночасно запорізькі козаки вели кількасотлітню героїчну боротьбу проти турецько-татарської агресії. У межах створеної в ході Визвольної війни української гетьманської держави З.С. займала автономне становище, хоча й була частиною України. Вона не підтримала приєднання України до Росії, її представників не було на Переяславській раді.

За умовами Андрусівського перемир'я (1667 р.) над Запорозькою Січню встановлювалося двовладдя Росії та Польщі. За “Вічним миром” (1686 р.) вона потрапила під владу тільки Московської держави. У 1709 році за наказом Петра З. С. Була зруйнована за підтримку козаками акції І. Мазепи. 1734 р. Царський уряд дозволив запорізьцям повернутися в рідні місця і заснувати Нову Січ, якій судилося стати останньою. Впродовж XVIII ст. царизм провадив політику обмеження і поступового скасування прав і вольностей запорізьців, їх автономії. У 1775 р.

За наказом Катерини II “Вольності Війська запорозького” були окуповані військами, січ-фортеця зруйнована, цінності Військового скарбу, клейноди, прапори, частина архіву Генеральної канцелярії, гармати тощо були вивезені до Петербурга. Згодом війшов маніфест Катерини II про скасування Запорозької Січі [17; 24; 26].

Закритий архівний фонд – архівний фонд, до якого архівні документи, можливо, не надійдуть у зв'язку з ліквідацією або реорганізацією установи- фондоутворювача; порівн. відкритий архівний фонд [33, 417].

Закріплення тексту (зображення) документа – нанесення на папір захисних покриттів, що підвищують фізико-механічну стійкість тексту (зображення) до їх стирання, осяпання або розтікання [33, 417].

Закупи – залежні люди в Київській Русі, які брали у феодала в борг позику (купу) і зобов'язані були відробити її.

Запис інформації – форма фіксації інформації на матеріальному носії.

Запит користувача бібліотеки – вимога користувача бібліотеки на надання бібліотечної послуги.

Заочний бібліотечний абонемент – бібліотечний абонемент, який надає читачам можливість отримання творів друку та інших документів безпосередньо за місцем проживання або роботи шляхом пересилання поштою.

Зарубинецька культура – назва села Зарубинці на Київщині, де у 1899 році В. Хвойко був відкритий перший могильник цієї культури. З. к. Була поширена у басейні Прип'яті та Дніпра і мала п'ять локальних варіантів – середньодніпровський, прип'ятсько-польський, Верхньодніпровський, подеснянський та півнобозький.

Зарубинецька культура виникла на рубіжі III – II ст. до н. е. Внаслідок симбіозу прийшлих з території Польщі племен поморсько-кльшової культури та місцевого населення і припинила своє існування у середині I ст. н. е. (місцями збереглася до II ст.) [24, 98].

Засвідчена копія – копія писемного або графічного документа, на якій відповідно до встановленого порядку проставляють необхідні реквізити, що надають їй юридичної сили оригіналу документ [33, 422].

Засвідчувальний напис опису – запис, що містить відомості про кількість аркушів опису, зроблений і підписаний його укладачем [33, 421-422].

Засвідчувальний напис справи – запис, що містить відомості про кількість аркушів, особливості їхньої нумерації, фізичний стан документів та формування справи [33, 423].

Засекречування – введення повноважними посадовими особами обмежень на доступ до документів, що містять інформацію, віднесenu до державної таємниці.

Засекречування матеріальних носіїв інформації – запровадження у встановленому законодавством порядку обмежень на поширення та доступ до конкретної секретної інформації шляхом надання відповідного грифу секретності документам, виробам або іншим матеріальним носіям цієї інформації [33, 423].

Захист архівних документів і архівної інформації – комплекс заходів щодо запобігання крадіжки, втрати, псування, знищення, приховування, перекручення, підробки, блокування архівних документів і архівної інформації, несанкціонованого доступу до них та їх розповсюдження [33, 423].

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) – держава створена на території Сх. Галичини 13.11.1918 р. після розпаду Австро-Угорщини. Уряд її очолювали Є.Петрушевич, К.Левицький, С.Голубович. У листопаді 1918 р. обрано Українську народну раду – законодавчий орган, створено Галицьку армію у складі 100 тис. чол., розпочато земельну реформу 22.01.1919 р. у Києві було проголошено Акт злуки з УНР. Однак ні Директорія, ні ЗУНР не зуміли втілити в життя ідею єдиної української соборної держави. Складне воєнне становище, наступ у 1919 р. Червоної Армії, денікінців, поляків (останні окупували Сх. Галичину), ідейні розбіжності між урядами Директорії та ЗУНР, особливо щодо зовнішньополітичного курсу (ЗУНР у своїй антипольській політиці орієнтувалася на підтримку Антанти а УНР в 19120 р. шукала союзу з Польщею проти більшовиків, визнаючи її претензії на Сх. Галичину), призвели до розриву угоди 1919 р. Уряд ЗУНР з квітня 1920 р. знаходився у Відні, а Директорія – у Польщі. Остаточна доля ЗУНР була вирішена 1923 р., коли після запевнень польського уряду визнати автономію Зх. України Рада послів Антанти визнала суверенітет Польщі над Сх. Галичиною і оголосила уряд ЗУНР в еміграції незаконним [24, 98-99].

Західна Україна: а) публіцистична назва Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР); б) назва у 1919-1939 рр. Всіх українських територій у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії; в) назва сучасного регіону у складі Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівенської, Тернопільської та Чернівецької областей. Загальна площа – 110, 7 тис. Кв. Км. Населення – близько – 9 млн. осіб [17; 26].

Зацементування аркушів документів – пошкодження матеріальної основи документів, яке призводить до злипання аркушів [33, 423].

Зберігання архівних документів – утримання й забезпечення збереженості архівних документів.

Збереженість документів – стан незмінності у часі фізико-хімічних характеристик матеріальної основи документів та їх інформації [33, 423].

Збереження музейних фондів – напрям фондової роботи із забезпечення фізичної схоронності музейних предметів шляхом оптимально обраних режиму і системи збереження.

Збірник – видання, що містить ряд статей або творів.

Збірник документів – наукове видання, що містить документи, об'єднані спільною темою, видовою ознакою або авторським походженням і оснащені науково-довідковим апаратом.

Збірник наукових праць – містить низку матеріалів одного чи кількох авторів.

Зборівська битва 1649 р. – битва селянсько-козацького війська Б. Хмельницького проти польсько-шляхетської армії Яна Казимира біля м. Зборов (тепер Тернопільської обл.). Польській армії загрожувала поразка, однак зрада союзника – кримського хана Іслам-Гірея III змусила Б.Хмельницького припинити воєнні дії і укласти Зборівський договір 1649 р., в якому вперше на міжнародному рівні II ст. Згідно зі Зборівським договором зберігалися вольності Запорозького війська, встановлювався 40-тисячний козацький реєстр, у Київському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах влада переходила до гетьмана, оголошувалася амністія всім учасникам війни. Разом з тим польській шляхті віддавалися всі її маєтності в Україні. Народні маси не визнавали Зборівського договору. Після його укладання в Україні знову почалися повстання проти польської шляхти [24, 99].

Зброносець – ступінь підготовки майбутнього лицаря, що передував посвяченню в лицарі. В 14-15 років паж отримував статус З., і його починали вчити носити бойову

зброю. З. Доглядав за кіньми і собаками сеньйора, допомагав його вдягатися, готував постіль, прислужував за столом, подавав зброю під час битви і прикривав свого лицаря, займаючи місце в бойових порядках за ним. У 18-20 років З. отримували статус лицаря під час участі у бойових діях. До З. належали також воїни зі складу списа, які не мали коштів купити лицарське спорядження і виконували допоміжну роль. Такі З. чекали на посвяту в лицарі довгі роки. В. Англії зброєносців титулували – “сквайрами”^[8, 444-445]

Зведений каталог – бібліотечний каталог, що відображає фонди кількох самостійних бібліотек або бібліотечної мережі регіону (галузі).

Звичай – моделі соціальної поведінки, які схвалюються громадською думкою. Правила поведінки, освячені звичаями, регулюють стосунки між людьми в типових життєвих ситуаціях: шлюбна церемонія, святкові обряди, зустріч гостя і т. ін. З. формуються під впливом економічних, культурних, світогляд-них, природних та інших чинників. Завдяки З. соціально утворення набуває характерних рис, які виокремлюють його з-поміж інших (напр., національні З.) та сприяють збереженню традицій. З розвитком суспільства деякі З. можуть ставати консервативними і поступово поступатися місцем новим. На етапі утворення ранньокласових держав основні З. фіксуються у письмовій формі й набувають значення законів звичаєвого права (напр., “Закони Хаммурапі” в Давній Вавилонії бл. 1760 р. до н. е.; “Руська правда”, XI – поч. XIII ст.)^[12, 56]

Звіт – див. інформаційний (текстовий) звіт архіву.

Зволоження повітря – штучне збільшення вмісту вологи в повітрі приміщень^[33, 426].

Звукова інформація – інформація, виражена за допомогою звуків мови, музичних звуків, шумів^[31, 426].

Засання тексту (зображення) документа – зменшення контрастності тексту або графічного зображення під впливом факторів зовнішнього середовища в результаті його вицвітання або фізико-хімічного руйнування (стирання, осипання, розтікання тощо)^[33, 426].

Згорання ретроспективної документної інформації – аналітико-синтетичне оброблення ретроспективної документної інформації, що полягає у зменшенні її первісного обсягу зі збереженням найістотніших елементів змісту для подання в описовій статті архівного довідника, регесті або машиночитаному документі^[33, 426].

Здавальний опис – див. опис документів, що передаються на зберігання^[33, 426].

“Зелений клин” (“Зелена Україна”) – один з найбільших на Далекому Сході регіонів компактного проживання українців, площею близько 1 млн. кв. км. Розміщений на півдні Далекого Сходу в басейні Амуру і на узбережжі Тихого океану. Утворився в другій половині XIX – на початку XX ст. внаслідок переселення великих мас українського населення. За даними перепису 1926 року в “Зеленому клині” проживало 303 тис. українців (із 315 тис. усіх українців Далекого Сходу), або 24,5 % усього далекосхідного населення^[17, 26].

Земства – органи місцевого (земського самоврядування, створені згідно з земською реформою 1864 року у більшості губерній Європейської Росії, в т.ч. України), а в 1911 році і в трьох правобережних губерніях – Київській, Волинській та Подільській. Юридично земства були загальностановними виборними органами з розпорядчими (земські зібрання) та виконавчими (земські управи) функціями. Контролювалися Міністерством внутрішніх справ та губернаторами, які мали право скасування земських рішень^[17, т. 3].

Зібрання музейне – сукупність музейних предметів основного фонду, а також матеріалів науково-допоміжного, бібліотечного, архівного фондів, науково сформоване й оброблене.

Зібрання творів – однотоми чи багатотомне видання, що містить всі або значну частину творів одного або декількох авторів, що дає уявлення про його (їхню) творчість у цілому.

Зимівник – назва житла (хутора) і форма ведення козацького господарства на Запорозжжі, Причорномор’ї та Донщині. На Запорозькій Січі зимівники виникли в першій половині XVI по перах використовувалися для утримання худоби взимку, пізніше – як зимові помешкання для людей. З часом перетворилися на міцні економічні осередки.

Зібрання музейне – сукупність музейних предметів основного фонду, а також матеріалів науково-допоміжного, бібліотечного, архівного фондів, науково сформоване й оброблене.

Зміські вали – ланцюг укріплень південніше Києва на право- і лівобережжі Дніпра вздовж його приток – Віти, Красної, Стугни, Трубежа, Сули, Росі та ін. Час спорудження точно не визначено, приблизно у I тис. до н. е. – I тис. н. е. Призначалися для боротьби з нападами кочівників. Назва походить від легенди про давньоруських богатирів (найчастіше це ковалі Козьма й Дем'ян), які перемогли велетенського змія, впрягли його у плуг і примусили проорати гігантські борони. Донині збереглися залишки валів завдовжки кілька десятків кілометрів. Висота в окремих місцях досягає 10 м. [24, 101].

Зміст документа, документна інформація – інформація, що міститься у документі [33, 430].

Зміст експозиції – ідеї, проблеми, теми, що розкриваються за допомогою експозиційних матеріалів відповідно до вимог профілю наукової діяльності музею. З е. Визначається і розробляється під час наукового проектування експозиції [1, 43].

Зміст справи – уся інформація, що міститься в документах справи та на її обкладинці [33, 426].

Зміцнення корінця справи – вклеювання смужки міколентного паперу в центральну частину подвійного аркуша під час палітурно-реставраційних робіт [33, 426].

Зміцнення матеріальної основи документа – введення в матеріальну основу документа речовин, що збільшують її механічну міцність [33, 430].

Знання історичне – один із розділів гуманітарних знань, що є концентрованим відображенням об'єктивної історії зародження, формування й розвитку людства, суспільства та цивілізацій як невід'ємної складової історії космосу, природи і Землі. Як і будь-яке інше знання, З. і. – це сукупність ідеальних образів, що відображають історичні явища та процеси об'єктивної дійсності. Оскільки рушієм історії є люди, людство в цілому, як зміст З. і. постає їх багатогранна діяльність у найрізноманітніших природних, конкретно-історичних та часових умовах, а саме знання слугує охоронцем історичної пам'яті про минуле економічне, суспільно-політичне, науково-технічне, духовне життя.

З. і., як і сама історія людства, розвивається на засадах поступу, неухильного примноження і збагачення джерельної бази, утвердження достовірності та об'єктивності, хоч на окремих етапах воно переживало застій, кризу і навіть занепад. У своїй еволюції З. і. пройшло шлях, що обчислюється сотнями тисяч років, – від найпримітивіших уявлень та міфів, легенд і переказів про походження життя і навколишній світ до наукових знань, від суто описового, хронікально-літописного фіксування подій і явищ до наукового узагальнення досвіду, осмислення уроків минулого. З. і. здобувається шляхом наукового пізнання, застосування дослідницьких методів, ґрунтується на джерельній базі, його достовірність перевіряється практикою. Воно циркулює в суспільстві у вигляді історичної літератури (наукових досліджень, навчальних посібників, науково-популярних видань). Кожне нове покоління істориків не переписує історію заново, а поглиблює знання шляхом розширення джерельної бази, застосування нових методів досліджень, по-новому осягає історичний досвід.

З. і. охоплює велику кількість фактологічних відомостей не тільки про розвиток суспільства а й про свій власний розвиток. Воно тісно пов'язане з іншими галузями знань про людське суспільство та навколишній світ (філософією, етнологією, культурологією, економічними, географічно-природничими, правничими, філологічними, психологічними, етнічними знаннями тощо).

Водночас З. і. використовується іншими галузями знань, воно виконує важливі соціальні функції, має велике виховне значення, становить підвалину історичної свідомості людей, історичної культури суспільства. З. і. невіддільне від сучасності: синхронно відгукується у найрізноманітніших пам'ятках, зокрема шляхом документально-ного відображення дійсності; здобує наукою, воно завжди знаходить своє продовження і нове бачення у працях сучасників; учить уникати помилок і прорахунків, слугує підґрунтям наукового прогнозування майбутнього з урахуванням чинників історичних аналогій і повторності ситуацій.

Приведене в систему, 3. і. є історичною наукою, а системність історичної науки є визначальним чинником, що надає їй статусу наукового знання осмисленій на засадах містико-ідеалістичного платонізму, Августина, проте, створив якісно нову порівняно з античністю релігійно-філософську концепцію І. р. і.

Ця концепція стала своєрідним ком-пендіумом об'єктивно-ідеалістичної філософії історії, яка послідовно доводиться до своїх логічних меж, набуваючи форми історичного провіденціалізму, тобто теологічного тлумачення історії як вияву волі Бога, а її сенсу – як божественного провидіння.

Задана Августином провіденційна схема І. р. і. близько тисячоліття становила основу розмаїтих філософсько-історичних варіантів І. р. і., адже, попри окремі паростки, першими свідомими й послідовними спробами секулярного І. р. і. є концепції Ш. Монтеск'є, Вольтера, А.-Р. Тюр-го і М.-Ж. Кондорсе, в яких місце божественного промислу посідає людський розум.

У класичній німецькій філософії як глибинна конститутивна, духовна основа світу людської історії постає те, що лише окреслено у Канта під назвою “трансцендентальна єдність аперцепції”, у Фіхте – “Я як ідея”, у Шеллінга як “абсолютна тотожність суб'єкта та об'єкта”, а у Гегеля знайде розгорнуте зображення як “абсолютний дух (ідея)”, що повертається через світ історії (“об'єктивний дух”) до самого себе. Нарешті в посткласичній (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, В. Дільтей) та некласичній (М. Бердяєв, М. Гайдеггер, Г. Гадамер, Х. Ортега-і-Гассет, Ж.-П. Сартр) філософії та спиритуалізмі духовні підвалини історії набувають дедалі індивідуалізованішого вигляду.

Водночас окреслюється прагнення уникнути відокремлення духу від життя та їх автономії як “нежиттєздатного духу” і “бездуховного життєвого потоку” (М. Шелер, О. Шпенглер, Х. Ортега-і-Гассет); або сприяти здійсненню онтологічного повороту (Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр) і принаймні тією чи тією мірою позбутися однобічності й І. р. і. [19, 146-147].

Знецилювання документів і архівосховищ – видалення пилу з поверхні полиць стелажів, коробок, папок, обкладинок справ, палітурок тощо [31, 430].

Знищення документів – звільнення архіву від документів, що не мають подальшої цінності, шляхом спалювання, розмагнічування, подрібнення, перетворення у пилу (утилізація) [33, 430].

Зображувальна інформація – точне, зменшене, збільшене або формалізоване (схематичне, абстрактне) відтворення зовнішніх характеристик реального чи уявного об'єкта за допомогою скульптури, малювання, графіки, креслення, фотографії тощо [33, 430].

Зображувальний документ – документ, що містить зображувальну інформацію (зображення) [1, 430].

Зовнішні ознаки документа – сукупність ознак, що включає спосіб фіксації інформації, вид матеріальної основи документа, фізико-хімічний стан, форму та розмір документа, елементи його правового, діловодного, художнього оформлення та написання писемних знаків [33, 431].

Золота орда – середньовічна імперія під владою монгольсько-татарських ханів. Заснована Батием в 40-х рр. XIII ст. В часи свого розквіту охоплювала Східний Сибір від ріки Обі, більшу частину Середньої Азії та величезні території Східної Європи до Дністра. У васальній залежності від Золотої Орди від другої половини XIII до кінця XIV ст. перебували й українські землі. Золота Орда об'єднувала різноетнічне населення. Єдність держави забезпечувалися терором, що не рятувало її від сепаратистських прагнень монголо-татарських феодалів. Упродовж XIV–XV ст. відбувається поступовий розпад З.о. внаслідок визвольних повстань підкорених народів і відокремлення самостійних ханств. На початок XVI ст. припиняє своє існування як цілісна держава [24, 101].

Золоті ворота в Києві – пам'ятка архітектури, фортифікаційної техніки та мистецтва часів Київської Русі. В літописі вперше згадуються під 1037 р. Входили до оборонної системи Києва. У верхній частині Золотих Воріт знаходився майданчик для воїнів, а над воротами височіла церква Благовіщення. Припускається, що назва означала головний, парадний в'їзд до міста [25, 106].

Зона комплектування державного архіву – територія однієї або декількох адміністративно-територіальних одиниць, на якій розташовані джерела комплектування даного архіву [33, 430-431].

Зона описання – сукупність елементів описання, об'єднаних одним предметом аналізу (джерелом походження, змістом чи формою подачі інформації, часовими або просторовими координатами тощо) [33, 426].

Зональна лабораторія – лабораторія з оброблення мікроплівки, яка виконує роботи для декількох архівів [33, 426].

Зразки опису експонатів:

1. Фотопортрет

1. Назва (портрет)
2. Прізвище, ім'я та по батькові (або ініціали)
3. Вид заняття, посада на період фотографування. Зв'язок особи з місцевим краєм (командир загону по боротьбі з бандитизмом в...повіті...рр.).
4. Характерні особливості портрета: обличчя; погруддя; портрет у повний ріст; портрет у профіль; три четверті; вліво; вправо.
5. Особливі ознаки портрету; особливості костюму, зачіски, положення і т.д. (в темному пальто з шалевим коміром, без головного убору) Оточуюче середовище (фон).
6. Оформлення портрету (без паспорту, в рамці).
7. Місце і час фотографування.
8. Написи, підписи (відтворити, вказати місце розташування).

2. Фотопортрет груповий

1. Назва (портрет).
2. Коротка назва зображеного, зв'язок з місцевим краєм (група вчителів школи, району).
3. Обставини моменту зйомок (якщо це відомо).
4. Місце та час події.
5. Перелік прізвищ та ініціалів усіх відомих осіб: вказати їх на фотографії (зліва направо).
6. Короткий опис зображених обставин (на фоні будинку ... залізничного вокзалу або біля школи).
7. Особливі ознаки портрета та його оформлення (другий справа – в одязі залізничника).
8. Місце і час зйомки.
9. Написи, підписи.

3. Фотографія

1. Назва (фотографія).
2. Коротка назва зображеного (сюжету), зв'язок з місцевим краєм (історичні події в м. зустріч ...).
3. Дата події.
4. Короткий опис зображеного та навколишнього середовища (на знімку: площа міста, заповнена учасниками свята. На передньому плані легкова машина з трьома невідомими чоловіками у пальто і головних уборах).
5. Особливі ознаки знімка (на крилі легкової машини – зірка; в лівій руці одного з зустрічаючих – квіти).
6. Написи, підписи.

4. Скульптура

1. Назва (статуетка).
2. Назва власна ("Футболіст").
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Коротка характеристика, розмір зображеного: положення голови, поза, особливості костюму (юнак у спортивному костюмі, в фас, в правій руці – футбольний м'яч).
5. Наявність оточуючих предметів (внизу справа – футбольні ворота).

6. Форма і особливості п'єдесталу (овальний, невисокий).
7. Особливі ознаки (написи, підписи і т.д.).
8. Дати народження і смерті скульптора, зв'язок з місцевим краєм.

5. Прапор

1. Назва (прапор).
2. Назва прапору (перехідний).
3. Форма полотнища (прямокутне, двостороннє).
4. Короткий опис зображеного, текст написів (на лицьовому боці зверху зліва ... По краях ..., на зворотному боці...).
5. Наявність прикрас, декоративних деталей (по нижньому краю полотнища – сіра бахрама).

6. Форма держала (циліндричне).
7. Особливі ознаки (написи, підписи і т.д.)

6. Паспорт

1. Назва (паспорт) №...
2. На чие ім'я виданий (прізвище, ім'я, по батькові).
3. Точна дата і рік народження.
4. Точна та повна назва установи, яка видала документ.
5. На який строк виданий.
6. Кількість аркушів.
7. Особливі ознаки (в шкіряній палітурці червоного кольору з гербом).
8. Зв'язок власника з місцевим краєм.

7. Пов'язка

1. Назва (пов'язка).
2. Призначення (нарукавна).
3. Форма (прямокутна).
4. Зображення, текст напису ("Черговий по КПП").
5. Наявність особливих ознак.
6. Належність, зв'язок з місцевим краєм.

8. Пальто

1. Назва (пальто).
2. Призначення (чоловіче, жіноче).
3. Форма крою (англійська).
4. Застібка (на 3-х гудзиках з прорізними петлями).
5. Наявність прикрас.
6. Наявність підкладки.
7. Належність, зв'язок з місцевим краєм (належало губернатору (прізвище, ім'я, по батькові) в ... році).

9. Сукня

1. Назва (сукня).
2. Призначення (жіноча).
3. Форма крою (пряма з поясом і кишенями. Рукави довгі, комір високий, застібка ззаду на 5-ти дрібних гудзиках).
4. Наявність прикрас (на комірі, на поясі і кишенях вишивка прямою гладдю).
5. Належність, зв'язок з місцевим краєм.

10. Кашкет (картуз)

1. Назва (кашкет військовий).
2. Форма крою.
3. Наявність підкладки (без підкладки).
4. Особливі ознаки (нижній край ремінця світлішого кольору).
5. Належність, зв'язок з місцевим краєм.

11. Телеграма

1. Назва (телеграма, телеграма вітальна, термінова).
2. Номер та точна дата.
3. Від кого надійшла (вчителів в м. ...).

4. Кому адресована (вчителям міста ...).
5. Короткий зміст, зв'язок з місцевим краєм (привітання з днем вчителя).
6. Особливі ознаки.

12. Стілець, крісло

1. Назва (крісло).
2. Призначення (кабінетне).
3. Форма основних конструктивних частин: сидіння, спинки, ніжок (стілець прямокутний, з високою спинкою і м'яким сидінням, витонченими ніжками).
4. Наявність прикрас (спинка різьблена, спинка і сидіння обтягнуті тканиною, прикріпленою мідними цвяхами).
5. Особливі ознаки (наявність підписів, дат та ін.).
6. Належність, зв'язок предмета з місцевим краєм (крісло з кабінету директора... школи...).

13. Стіл

1. Назва (стіл).
2. Призначення (письмовий).
3. Форма столу і основних конструктивних частин: верхньої дошки, ніжок, тумб, ящиків (прямокутний з двома закритими тумбами).
4. Кількість ніжок, ящиків, тумб (чотири ніжки, шість ящиків у тумбах).
5. Наявність прикрас, декоративних деталей (у верхній частині ящиків прямокутні металеві накладки, ручки ящиків фігурні, металеві).
6. Особливі ознаки (наявність підписів, дат).
7. Кому належить, зв'язок предмета з місцевим краєм.

14. Звіт, доповідна записка

1. Назва (звіт, доповідна записка).
2. Посада, прізвище, ініціали автора звіту, доповідної записки або точна і повна назва закладу, організації, зв'язок з місцевим краєм.
3. Точна та повна назва закладу, прізвище, ініціали особи, якій адресовано документ.
4. Короткий зміст.
5. Особливі ознаки (на аркуші білого паперу з вертикальною червоною смугою).
6. Кількість аркушів.

15. Плакат

1. Назва (плакат).
2. Назва плакату за текстом чи лозунгом.
3. Назва серії.
4. Прізвище, ім'я, по батькові художника, який написав плакат, автор тексту.
5. Короткий опис зображеного (на передньому плані (прізвище, ім'я, по батькові) делегат).
6. Дати життя художника, автора тексту, зв'язок з місцевим краєм.

16. Автобіографія, трудовий список (книжка)

1. Назва (автобіографія, трудовий список, його номер).
2. Прізвище, ім'я, по батькові чи ініціали (кому належить, належала...).
3. Посада, звання на період складання документа.
4. Дати чи період, висвітлений у документі (з 1940 – 41 рр.).
5. Кількість аркушів.
6. Особливі ознаки (палітурка синього кольору, авторська нумерація червоними чорнилами).
7. Зв'язок особи з місцевим краєм.
8. Написи, підписи.

17. Значок

1. Назва (значок).
2. Призначення (ювілейний, сувенірний).
3. Назва власна (на честь річниці...).
4. Зображення і текст на лицьовому і зворотному боках (відтворити).

5. Кому належить, зв'язок з місцевим краєм (прізвище, ім'я, по батькові.).
6. Спосіб кріплення до одягу (шпилька, гвинт і т.п.).

18. Атестат

1. Назва (атестат, диплом), номер.
2. Прізвище, ім'я, по батькові власника (на чие ім'я видано).
3. Посада, звання на час отримання документа (учень ... школи).
4. Короткий зміст документа (про закінчення...).
5. Ким виданий, підписаний.
6. Кількість аркушів.
7. Особливі ознаки (у верхньому правому куті – графічне зображення п'ятикутної зірки і т.д.).
8. Зв'язок власника з місцевим краєм.

19. Спогади

1. Назва (спогади).
2. Прізвище, ім'я, по батькові чи ініціали автора.
3. Посада, звання в період подій, з якими пов'язані спогади (командира партизанського загону ...).
4. Короткий зміст спогадів, зв'язок з місцевим краєм (про встановлення окупаційної влади на селі...).
5. Особливі ознаки у папці зеленого кольору з авторськими примітками червоним чорнилом відсутні 3-тя та 8-ма сторінки).
6. Кількість аркушів.

20. Посвідчення

1. Назва (посвідчення, посвідчення особи).
2. Номер.
3. Прізвище, ім'я, по батькові або ініціали власника (на чие ім'я видано).
4. Посада або звання на момент видачі посвідчення, зв'язок з місцевим краєм.
5. Права (повноваження), надані власнику посвідчення (відраджений у ... губернію для заготівлі продуктів населенню міста ...).
6. Ким видано (командиром, радою).
7. Особливі ознаки (на розвороті фото ... у військовій формі).

21. Газета, бюлетень

1. Назва (щоденна газета, тижневик).
2. Заголовок та номер (“Черкаський край”, №123, дата друку).
3. Повна і точна назва закладу чи організації, органом якої є газета, бюлетень.
4. Короткий зміст матеріалу (чи назва статті), який має відношення до місцевого краю (з текстом статті...).
5. Кількість аркушів.
6. Особливі ознаки.

22. Інструкція, пам'ятка

1. Назва (інструкція).
2. Назва (“Як організувати господарство”).
3. Які керівні вказівки, перелік правил, які передбачає документ; якщо це незрозуміло з назви, зв'язок з місцевим краєм.
4. Кому адресовано (уповноваженим, їх помічником).
5. Особливі ознаки.
6. Кількість аркушів.

23. Мандат

1. Назва (мандат).
2. Прізвище, ім'я, по батькові власника.
3. Уповноваженим якого закладу є власник.
4. Які повноваження надає.
5. Яким закладом, організацією виданий, ним підписаний.
6. Особливі ознаки (палітурка з цупкого паперу сірого кольору, на розвороті – фотографія ...).

При підготовці текстово-анотаційного матеріалу музейний працівник постійно повинен пам'ятати про необхідність максимального полегшення його сприйняття. Важливою умовою правильного оформлення текстів є єдність шрифту для них в межах всієї експозиції, для певних одиниць системи текстів. Слід узгодити розмір етикетки з розмірами самого експонату.

Оформлення пояснювальних матеріалів урізноманітнюють використанням літер різного кольору, фактури, зміною забарвлення фону. Найважливіші тексти подають більшими літерами, менш важливі – дрібним шрифтом. Щодо кольору, використовувати м'які сполучення тонів, оскільки різка зміна барв стомлює зір. Так, на білому фоні можна виділити напис позолотою, на жовтому – коричневими літерами, на сірому – синіми тощо. Літери в текстах можуть бути плоскими чи рельєфними, однотонними чи кольоровими, зробленими з різних матеріалів. Шрифт також можна застосовувати різний. У той же час слід пам'ятати, що головною є висока культура оформлення всіх частин експозиції, в тому числі і текстово-анотаційного матеріалу [1; 29; 30].

I

Ігумен – настоятель (управитель) монастиря у православній церкві. Настоятелі великих монастирів називались архімандритами.

Ідеальний опис архівного фонду – найповніший архівний опис, в якому зафіксовано всі одиниці архівного фонду ті, що зберігаються в ньому, перебувають поза ним, загинули або були знищені, про які є відповідні відомості.

Ідеальний тип – теоретична конструкція, схема, яка спочатку створюється в уяві дослідника, а потім співвідноситься з емпіричною реальністю. Категорія, запропонована відомим німецьким ученим ХХ ст. М. Вебером у 1904 р. для дослідницької практики в галузі політології й соціології.

Утворення абстрактних ідеальних типів є для Вебера не метою, а засобом дослідження, бо саме внаслідок віддаленості від емпіричної реальності, відмінності від неї І. т. може поставати як співвіднесений з нею.

Учений, хоч і вказував на певну штучність і ненадійність цієї теоретичної конструкції, однак наголошував, що будується вона з емпіричної дійсності через підсилення, виокремлення, загострення тих елементів, які дослідникові видаються найтипівішими. Такі поняття, як економічний обмін”, “homo economicus”, “ремесло”, “капіталізм”, “церква”, “секта”, “християнство”, “середньовічне міське господарство” тощо, за Вебером, – ідеальні типові конструкції, що використовуються для розкриття як індивідуальних, так і найтипівіших історичних утворень. Формуючи, напр. дефініцію “міське ремісничє господарство”, дослідник змушений виокремлювати з-поміж багатьох індивідуальних явищ дещо, хай і не загальне для них усіх, але найважливіше для багатьох. Поняття І. т. було введено головним чином як засіб історичного пізнання, що має виконувати службову роль у виявленні своєрідності індивідуально-історичних явищ. Вебер вважав, що дослідник не повинен обмежуватися лише реконструкцією того, “що було насправді”, він має віднаходити, встановлювати каузальні зв'язки між індивідуальними історичними утвореннями. В цьому відношенні І. т. слугував засобом розкриття генетичного зв'язку історичних явищ, звідки і назва – генетичний ідеальний тип. Введенням поняття “І. т.” Вебер значно скоротив віддал між історичною наукою та соціологією, що сприяло об'єктивності історичного пізнання [19; 149-150].

Ідеалізм історичний – надання переваги в процесі історичного пізнання і дослідження історії духовно-культурницьким факторам.

Ідеографічний метод (від грец. *idios* – особливий, своєрідний та *grafo* – пишу) – запропонований неокантіанцями Баденської школи (запроваджений В. Віндельбандом і докладно розроблений, під назвою індивідуалізуючого, Г. Ріккерт) метод гуманітарних наук про культуру, що покликаний забезпечувати автентичне осмислення індивідуальних рис історичних явищ шляхом їх характеристики як неповторних цінностей культури. У контексті цього підходу завдання історії – на противагу наукам про природу, що йдуть через узагальнення до формулювання законів, – виявлення, адекватна фіксація та осягнення унікальності реалій історичної дійсності як таких, що мають самодостатнє,

аксіологічне значення. В подальшому І. м. було конкретизовано й досить продуктивно застосовано представниками історіографії, передусім німецької (школи Ранке) і соціології (М. Вебер). Нині І. м. розглядається як один з важливих засобів гуманітарно-історичного пізнання, що має, однак, досить чітко визначений інтервал діювого застосування [19, 150-151].

Ідеологія (від грец. *idea* – поняття, уявлення; *logos* – вчення) – система ідей та цінностей, що покликана згуртувати однодумців на основі прийнятної для них концепції природного й соціального довкілля. Ця система охоплює різні форми суспільної свідомості: політику, економіку, мораль, мистецтво, релігію тощо. Ідеологія, зрештою, визначається умовами матеріального життя суспільства, вона є відображенням у свідомості соціального буття і, в свою чергу, активно впливає на розвиток суспільства, сприяючи або перешкоджаючи йому. Термін “ідеологія” ввів до наукового обігу в кінці XVIII століття французький просвітитель Дестю де Трасі, розуміючи під ним саме “науку про ідеї”. Він надавав ідеології, крім наукового, практичного значення як засобу перебудови суспільства за принципами розуму та природних прав людини. Цю соціальну місію ідеології різного гатунку зберегли і в подальшому, виступаючи інструментом пошуку і пропаганди більш досконалих основ співжиття.

Ідеологічні образи античності та середньовіччя створювалися переважно на міфологічних засадах; у фантастичній формі вони, однак, зафіксували реальні суспільні устремління, завдяки чому релігійні світогляди (християнство, іудаїзм, мусульманство, буддизм) зберегли силу свого впливу до наших днів. Більше того, християнська етика, наприклад, склала фундамент новітньої європейської цивілізації. У кінці XVIII–XIX століття ідеології виникали шляхом різноманітних спроб практичного застосування науково-гуманітарних концепцій до завдань соціального реформування. Унаслідок цього ідеологічні конструкції за своєю структурою ставали багатокомпонентними, включаючи світоглядні, філософські, політичні, економічні, юридичні, етичні та інші елементи, відбиваючи багатогранність суспільного життя. Сучасні зарубіжні дослідники Р. Макридіс, Р. Екleshаль, О. Лемберг, Д. Сатторі та ін. вважають ядром ідеології ціннісні пріоритети в широкому розумінні слова, які об’єднують більше або менше коло людей, визначають їх життєві орієнтації. Означені пріоритети мають своїм джерелом інтереси певних соціальних верств, а побудовані на цьому підґрунті ідеологічні системи набувають історично вагомого значення в тому випадку, коли виражають провідні тенденції суспільного розвитку. Існує чимало різновидів ідеологій: 1) ідеології-світогляди (релігійні системи, вчення про “загальнолюдські цінності”, марксизм, націоналізм тощо); 2) ідеології професійних груп (наприклад, кодекс Гіппократа для медичних працівників); 3) функціональні ідеології (наприклад, ідеологія окремих реформ – в економіці, політиці, праві, освіті тощо); 4) політичні ідеології (програмні засади політичних партій, організацій, парламентських фракцій); 5) ідейні засади громадських рухів (наприклад, екологів, правозахисників, антиглобалістів) і т. п.

У розвиненому громадському суспільстві утвердився ідеологічний плюралізм при морально-етичній домінії загальнолюдських цінностей. Ліберальна демократія не визнає ідейно-політичного монополізму, а тому в сучасних західних країнах неможлива обов’язкова для всіх державна (національна) ідеологія, крім затверджених вільним волевиявленням громадян державно-правових принципів у конституціях.

Масова свідомість найчастіше асоціює слово “ідеологія” із політичною проблематикою; це не випадково, тому що суспільне життя визначається передусім характером політичного курсу владних структур, особливостями взаємовідносин між суспільством і урядом. Урядову ж програму розробляє політична партія (чи партійна коаліція), яка отримала підтримку більшої частини електорату на виборах. Крім того, соціальна стабільність забезпечується не лише задатованим результатом урядової діяльності, але й контролем за нею з боку опозиційних політичних сил, що керуються, зрозуміло, власними ідеологічними доктринами. Роль ідеології в суспільстві залежить як від рівня її наукової доказовості та відповідності очікуванням найширших верств, так і від ступеня узгодженості з традиціями, звичаями, менталітетом народу.

Характерною рисою ідеологічної системи є наявність у ній певного суспільного ідеалу і підпорядкування йому інших її складових частин. Суспільний ідеал не може бути

абстрактною розумовою моделлю, він має увібрати в себе народжені самим життям уявлення про добро і справедливість. Ідеологи повинні теоретично оформити та розвинути суспільні очікування, знайти ефективні шляхи їх можливого реального втілення.

Ідеології, як уже зазначалося, не задовольняють запитів усього суспільства, не відображають поглядів усіх без винятку соціальних і політичних сил. Вони відбивають ідейно-ціннісні пріоритети окремих спільностей, а тому більшою або меншою мірою суперечать соціально-політичним уподобанням інших верств, прошарків чи груп. Звідси та тенденційність ідеологій, яку реєструють учені. Прихильники однієї ідеологічної системи, безумовно, не поділяють поглядів суперників. Означену конфліктність можна нейтралізувати лише в тому випадку, коли творці ідеологій не закладатимуть в них (як це зробили більшовики, включивши до програми Комуністичної партії поняття класового антагонізму і принципу диктатури пролетаріату) начал протиборства із відмінним поглядом на життя, а виходитимуть із тези про те, що ніхто не спроможний володіти абсолютною істиною, що наші поняття відносні і є лише більшим чи меншим наближенням до істини (концепція “культурного релятивізму”). В історії ми нерідко зустрічаємо прояви релігійного, національного або класового фундаменталізму, не подолані, на жаль, і на нинішньому етапі земної цивілізації.

Ні філософія, ні політологія не вирішили вкрай складного питання щодо перспектив ідеологічного розмаїття у суспільстві. Адже воно свідчить про соціальні, економічні, політичні, етичні і тому подібні суперечності, що існують між людьми і стають джерелом різноманітних за формою й гостротою конфліктів. Очевидно, на даному етапі ідейно-культурного розвитку слід говорити не про подолання вказаного ідейно-ціннісного розмаїття, а про цивілізовану конкуренцію в ньому. До того ж навряд чи буде спростований філософський закон єдності та боротьби протилежностей як запорука поступу людського суспільства. Справа врешті-решт не в кількості ідеологій та мірі їх розходження, а у тому, наскільки вони є соціально ефективними і за своєю ідейною сутністю, і за характером взаємодії.

Сучасна гуманітаристика чітко розрізняє наукові теорії (вчення) та ідеології, різниця між якими пролягає перш за все по лінії цільової установки: вчений переслідує мету розкриття наукових закономірностей, ідеолог намагається віднайти можливі та бажані шляхи суспільного прогресу, використовуючи різні знання, в тому числі й наукові висновки [20, 51-54].

Ідея – продукт людського мислення, форма відображення дійсності.

Ієрархія (від грец. hieros – священний і arche – влада) – 1. Розташування частин цілого або його елементів від ближчого до вищого. 2. Система поділу на вищі й нижчі посади, чини з відповідним суворим підпорядкуванням нижчих вищим (“ієрархічна драбина”). Вперше І. склалася в період підпорядкування суспільства (Єгипет, Вавилон). Складна ієрархічна драбина існувала у феодальному суспільстві (васалітет). Найуживанішим є поняття “церковна І.”. У християнських церквах І. – загальна назва ступенів священства – дякон, священник, єпископ. У Київській Русі церковна І. утворюється із запровадженням християнства (988 рр.). Найвищими ієрархами в автокефальних православних церквах переважно є патріархи, у католицькій – Папа Римський. Церковні ієрархи (митрополити Й. Бореський, ?– 1631; П. Могила, 1597–1647; А. Шептицький, 1865 – 1944 рр. та ін.) відігравали важливу роль у національно-культурному житті України. За радянських часів церковна І. в Україні зазнала значних втрат унаслідок репресій (понад 30 ієрархів УАПЦ було фізично знищено у 30-х рр.; у 1945–1950 рр. 10 єпископів УГКЦ було заарештовано). Ієрархічна побудова – невід’ємний атрибут армії і флоту. Ієрархічна підпорядкованість характерна для діяльності органів державного управління, більшості політичних партій та об’єднань [19, 151-152].

Ієромах – священник-чернець.

Ізюмський шлях – одне з розгалужень Муравського шляху. Починався у верхів'ях річки Орелі, перетинав Ізюмський брід (звідси назва) на Сіверському Дінці, далі йшов уздовж правого берега Осколу і в межиріччі верхів'їв Псла, Ворскли, Сіверського Дінця й Осколу знову виходив на Муравський шлях.

Ізвидання – видання, більшу частину обсягу якого займає зображення.

Іконографія – спеціальна історична дисципліна, яка досліджує виконані живописними, скульптурними або графічними засобами зображення осіб, подій, місцевостей.

Ілюстрація – графічне зображення, що пояснює або доповнює основний текст, розміщений на сторінках (аркушах), включених до пагінації документу

Іменний архівний каталог – різновид архівного каталогу, що містить вторинну документну інформацію архівів про осіб, які є авторами документів або згадуються в документах (авторський архівний каталог, виконавський архівний каталог, каталог документів з особового складу) [33, 441].

Іменний покажчик – різновид предметного покажчика, що включає прізвища, імена, псевдоніми, прізвиська [33, 441].

Імпрегнація – спосіб реставрації та консервації документів шляхом оброблення матеріальної основи документів спеціальними розчинами, емульсіями, розплавами для підвищення її стійкості [33, 442].

Інваріант – поняття, необхідне при дослідженні функціонування жанрів і проблем структури тексту як елементу соціокультурної комунікації, в тому числі в історіографії (див.: жанр, текст).

Термін “інваріант” був використаний при розробці структурної теорії художнього тексту Ю. М. Лотманом. Визначаючи художній текст перш за все як форму організації, “певну систему відносин матеріальних одиниць, що його складають”, він указував, що такі внутрішньотекстові відносини і зв’язки часто дуже стійкі та надають тексту характер інваріанту, допускаючи при цьому варіативність при функціонуванні текстів у соціальному середовищі. Лотман писав: “При такому підході до питання можна, взявши групу текстів (наприклад, російську комедію XVIII століття), розглянути її як один текст, описавши систему його інваріантних правил, а всі відмінності відносячи до варіантів, що породжуються в процесі його соціального функціонування. Така абстракція може бути побудована на дуже високому рівні (наприклад, “художня література XX століття”).

Певно, не варто згадувати, що така стратегія може бути застосована далеко не тільки до художньої літератури, вона можлива як елемент загальної теорії тексту і придатна для аналізу текстів найрізноманітніших дискурсивних утворень, в тому числі історіографії. Інваріант як явище є продуктом системи функцій тексту як комунікативного акту, що надбудовуються одна над одною.

Першою такою функцією, або первинною комунікативною функцією тексту, слід назвати інформаційну – загальну для всіх текстів і, власне, таку, що конститує певне явище як текст. У своїй основі будь-який текст – це фіксація зовнішньої по відношенню до нього інформації (про предметний світ, ставлення до нього автора, про самого автора і т. ін.) з метою її передачі адресату (адресатам) через простір та/або час.

На цьому первинному рівні тексту – рівні репрезентації певного матеріалу та ментального змісту – діють властиві йому сили структуризації, що визначаються (в загальній тенденції) метою зв’язного й ефективного подання інформації, закономірного для кожного типу інформації організації внутрішньотекстового світу.

Але структура даного рівня підпорядкована в найістотніших моментах – перш за все у відборі явищ позатекстового світу для репрезентації різних характеристик інформації (вимисел – реальність, фігуративність – буквральність, подання фактів або оцінок, констативність і денотативність тощо) – реалізації вторинної функції тексту (соціокультурної). Тексти продукуються для того, щоб задовольнити інформативні потреби їхніх потенційних споживачів; ці потреби, в свою чергу, визначаються умовами життєдіяльності, баченням світу тощо таких споживачів. Передаючи інформацію, тексти обслуговують суспільство та культуру: це означає, що, говорячи мовою літературознавства, останні відображаються не лише через змістову форму тексту, але й через ті його структурні особливості, які обумовлені його роллю в процесі соціокультурної інтеграції.

Наявність привнесених у текст елементів організації, зовнішніх по відношенню до власне матеріалу та змісту тексту, які самі є елементами більш широких, ніж даний текст дискурсивних утворень як текстів вищого рівня та систем мовлення, через які світ представляється і наділяється смыслом, визначається тим, що текст функціонує, бере участь у процесі повсякденної соціокультурної взаємодії перш за все за рахунок

домінантної групи змістових елементів, що найповніше відповідають інформаційним потребам даної ділянки взаємодії (цю групу можна назвати темою тексту). Тобто репрезентація позатекстового світу в кожному конкретному тексті має власний інтенціональний характер, відмінний від загальної інтенціональності світосприйняття (хоча не можна виключити випадки їх збігу). Тема визначає відбір і організацію елементів позатекстової реальності в межах того простору можливостей, який надають первинні структури “текстової репрезентації взагалі”.

Значить, саме тема являє собою реалізацію вторинної функції тексту як комунікативного явища (на базі первинної) – функції, що визначається тим місцем, яке транслювана текстом інформація займає в процесі соціокультурної інтеракції і тим вона співвідноситься з дискурсивними структурами. Сукупність структурних ознак, пов’язаних з реалізацією соціокультурної функції тексту, складає інваріант. На відміну від первинної, інформаційної функції, однієї і загальної для всіх текстів, соціокультурна функція єдина для певної групи текстів, що обслуговують певну ділянку соціокультурної взаємодії, тексти цієї групи являють собою один інваріант.

Отже, інваріант – це абстрактна тематично-змістова структура, яка реалізується, з певною мірою варіативності, в конкретних текстах певного різновиду, що обслуговує певні інформаційні потреби (наприклад, структурно-змістовні ознаки, характерні в даній культурі в даний момент для роману, мемуарного тексту, політичного памфлету, реалізацією соціокультурної функції тощо. Оскільки будь-який текст даного виду, що виникає в ході соціокультурної взаємодії, є системою, що реалізує цю абстрактну структуру, її матеріалізацією, то для будь-якого конкретного тексту даного виду інваріант — це “мова його опису” (Лотман). Його можна також назвати, відповідно до деяких визначень мови (наприклад, З. Й. Шмідта), обмеженою системою правил, за допомогою яких проводяться операції з фактами позатекстової реальності (відкритим репертуаром перемінних) з метою реалізації вторинної комунікативної функції тексту.

Сукупність інваріантів, від вищих до нижчих рівнів (на думку Лотмана про те, що інваріанти можуть бути виділені на різних рівнях), які взаємодіють між собою і разом забезпечують обмін у даному суспільстві чи окремій соціокультурній сфері, може бути названа системою соціальної комунікації (можна порівняти з таким поняттям соціально-комунікативної системи в соціолінгвістиці сукупність кодів і субкодів, які використовуються в даному мовному середовищі і знаходяться один з одним у відносинах функціонального доповнення).

Аналіз таких систем, систем видів текстів (жанрів), в яких вони втілюються як у масштабах суспільства в цілому, так і в окремих сферах, таких як література чи історіографія, цілком може принести нетривіальні результати, сформувати нові точки зору, наприклад розуміння окремих сфер культури не лише як певних дискурсивних едностей, але і як областей повсякчасної інформаційної взаємодії (див.: жанр) [20, 55-58].

Інвентаризація – наукове визначення й опис музейної пам’ятки, точна фіксація відомостей про неї: назва, опис речі, спосіб знаходження, час знаходження, розмір, стан речі, матеріал, техніка виготовлення [1, 44].

Інвентаризація (кодифікація) – це етап обліку пам’яток та розподілу їх у системі фондосховищ музейної установи. Для того, щоб можна було оперативно відшукати якусь окрему пам’ятку серед тисяч її подібних, щоб не виникало плутанини, кожному експонату музею присвоюється власний інвентарний номер (код).

Інвентаризація наукова – друга стадія обліку основного фонду, коли фіксуються результати вивчення музейних предметів з метою юридичного закріплення предмета за відповідною музейною збіркою і охорони наукових даних про нього.

Інвентарний номер – порядковий номер обліку музейного предмета за інвентарною книгою. Інвентарний номер, що проставляється на предметі в процесі наукової інвентаризації, становить частину облікового позначення [1, 45].

Індекс – див. діловодний індекс, індекс справи, класифікаційний індекс.

Індекс справи – порядковий номер справи за номенклатурою і умовне позначення структурної частини установи, в якій вона утворилась, що проставляється на обкладинці справи [31, 442].

Індексування – процес визначення та проставлення певних позначок на документах, справах, картках з метою полегшення їх віднайдіння [33, 442].

Індивідуальне інформування – інформування користувача бібліотеки відповідно до його потреб.

Індоевропейська мовна сім'я – одна з найбільших мовних сімей, які розвинулися з прайндоевропейської мови; до цієї сім'ї мов входить 16 безперечних мовних груп, серед яких і слов'янська.

Індукція – перехід від часткового до загального, коли на підставі знання про частину предметів класу робиться висновок стосовно класу в цілому.

Ініціативна інформація архіву – інформація, що міститься в інформаційному документі архіву, створеному за його ініціативою.

Ініціативний документ – документ, що став підставою для розгляду якогось питання і формування справи [33, 442].

Інституціоналізація – категорія, яка з 60-х років XX століття увійшла в західну соціологію і з 80-х років закріпилася у вітчизняному наукознавстві. Під інституціоналізацією традиційно розуміють процес розвитку науки як соціального інституту. Різні тлумачення категорії “соціальний інститут”, що запозичені соціологами з юриспруденції, впливають на визначення змісту процесу інституціоналізації.

Слід зазначити, що в сучасній соціології поняття “соціальний інститут”, “процес інституціоналізації” вживаються вельми багатозначно і досі не знайдені способи їх операціоналізації, тобто перекладу цих теоретичних понять у моделі, що мають емпіричні референти. Серед визначень соціального інституту, які застосовуються в сучасній соціології, необхідно виділити такі: 1) сукупність ієрархізованих установ, що відповідають соціальній структурі суспільства; 2) сукупність норм, або інституціоналізованих соціальних стандартів і культурних зразків, які визначають стійкі форми соціальної поведінки; 3) система поведінки у відповідності з цими нормами; 4) деякий нормативний порядок, який забезпечує регуляцію за допомогою норм і санкцій; 5) певна група осіб, що виконують громадські функції; 6) організаційні форми комплексу функцій, які виконуються деякими членами групи від імені всієї групи; 7) соціальні ролі, найбільш важливі для групи.

Серед відомих концепцій, що тлумачать процеси інституціоналізації в науці і зміни її професійно-дисциплінарної структури, слід назвати структурно-функціональну теорію соціальної дії американського соціолога Т. Парсонса. Його перш за все цікавить процес виникнення академічних професій, становлення відносно автономної академічної системи, яка має свої цінності та норми. За Т. Парсонсом, соціальна дія в сфері науки рухається завдяки зразкам і цінностям академічної свободи. До них Т. Парсонс відносить в першу чергу цінності “когнітивної раціональності”, тобто спрямованість будь-якого суспільства на науково-раціональне пізнання оточуючого світу. Друга цінність, характерна для академічної істини, – професійна компетентність.

Виникнення професійно-дисциплінарної структури науки Т. Парсонс пов'язує з соціальними та культурними змінами в системі освіти. Розвиток університетів підтримує це, оскільки поряд з підготовкою кадрів викладачів відбувається й підготовка вчених.

Запропонована Т. Парсонсом концептуальна схема покладена в основу досліджень, присвячених власне процесам інституціоналізації. Це дослідження соціологів Р. Утілі, І. Шпігель-Резінга та ін. Рушійний мотив цих досліджень сконцентрований в прагненні розкрити взаємозв'язок когнітивної та соціальної інституціоналізації. Тривале існування двох класичних типів аналізу науки – когнітивного і соціального в рамках їх альтернативності, обумовило розподіл предметних галузей при вивченні історії науки як системи знань і як соціального інституту.

У центрі уваги Р. Утілі – процес інституціоналізації, що трактується як створення зразків, норм і критеріїв наукової роботи. Так, когнітивна інституціоналізація у нього полягає в створенні ряду критеріїв вибору проблем, визначення і оцінки наукової роботи, у формуванні загальних цінностей, загальних уявлень пізнавального плану, загальних позицій відносно цілей і методів дослідження, ідеалів пояснення, в досягненні консенсусу дослідників, у загальному визначенні ними певних зразків рішень, у наявності ціннісної ієрархії при узгодженні статусу існуючих методів, понять і проблем. Соціальна інституціо-

налізція, згідно з Уїтлі, виявляється у створенні та розповсюдженні формальних структур, об'єднанні членів, які поділяють загальну когнітивну структуру, ступені внутрішньої організованості наукового співтовариства в ясних критеріях для розмежування “своїх” і “чужих”. Тим же шляхом аналізу механізмів когнітивної і соціальної інституціоналізації іде й І. Шпігель-Резінг.

В 70–80-х роках ХХ століття в літературі чітко визначився перехід від вивчення окремих параметрів розвитку науки до аналізу їх сукупності. Проявом цього “комплексно-параметричного”, або “соціокогнітивного” підходу стало прагнення розкрити складну взаємодію соціальних і когнітивних факторів розвитку науки; в ментальності вчених поступово затверджувався новий “багатовимірний”, “параметричний” образ науки. У зв'язку з цим визначилося і нове розуміння процесу інституціоналізації. “Фактор інституціоналізації” застосовувався до “способів схематизації дій і значень” у конкретній науковій галузі. Якщо когнітивна інституціоналізація, з точки зору прибічників цього напрямку, передбачає, в першу чергу, ступінь взаєморозуміння між ученими на рівні когнітивних параметрів науки, то соціальна інституціоналізація показує ступінь інтегрованості “інтелектуального руху” (наукової спільноти, об'єднаної взаєморозумінням змісту та специфіки своєї наукової діяльності) в соціальних структурах у рамках університетських кафедр, навчальних планів тощо. При цьому підкреслювалося, що соціальна інституціоналізація – “виникнення та збереження формальних структур, котрі об'єднують членів когнітивної структури”, – “може настати значно пізніше, ніж почне формуватися структура когнітивного взаєморозуміння”. Значить, рівні когнітивної та соціальної інституціоналізації можуть бути різними, але ступінь інституціоналізації в когнітивному та соціальному аспектах визначає в результаті ступінь інституціоналізації наукової галузі в цілому.

До останніх за часом визначень належить розуміння інституціоналізації як “багатостороннього процесу”, в якому виокремлюють: створення спеціальної автономної організації науки (системи наукових установ); формування “наукових спільнот” зі своєю ідеологією, цінностями та нормами, які визначають систему поведінки, діяльності та комунікації між ученими та ін. Інституціоналізація розглядається як “вирішальний процес”, характерний для всіх сторін науки – когнітивних, популятивних, комунікативних тощо, і виступає, таким чином, як “системоутворюючий фактор сучасної науки”. Дані підходи неоднозначні, але й не суперечать один одному, відображаючи нарешті загальну тенденцію до “розширення” змісту процесу інституціоналізації науки. На думку більшості дослідників, зазначені параметри інституціоналізації набувають свого закінченого образу лише на дисциплінарному рівні розвитку науки [20, 58-61].

Інтелектуальна історія – поняття, що використовується для позначення історичної субдисципліни (аналогічної політичній чи економічній історії), яка вивчає історичні аспекти усіх видів творчої діяльності людини. У вузькому розумінні її завдань, вона вивчає історію ідей та ідейних систем, історію науки, громадської, політичної, філософської, історичної думки (історію гуманітарного знання); у широкому розумінні – це й історію умов і форм інтелектуальної діяльності, тобто соціального, політичного, релігійного, культурного контексту, історію різноманітних духовних явищ з точки зору їх ролі в житті суспільства. Останній підхід є міждисциплінарним та інтегральним. Саме тому, за визначенням Д. Келлі, “інтелектуальна історія – це скоріше не розділ історії, а засіб (чи засоби) цілісного розгляду минулого людства... завдання інтелектуального історика – вивчити всі сфери людського минулого, в яких збереглися залишки, що піддаються дешифруванню (як правило, письмові або зображальні), і надати їм тимчасовий сенс засобами мови”.

Якщо виокремити об'єкт інтелектуальної історії, то ним є історичні категорії мислення, інтелектуальна діяльність і продукти людського інтелекту, а також історичний розвиток інтелектуальної сфери в межах загальнокультурної парадигми. Предметом інтелектуальної історії, відповідно, стає вивчення різноманітного інтелектуального інструментарію, конкретних засобів концептуалізації оточуючої природи та соціуму, тобто історія суб'єктивності “інтелектуалів” різних рівнів, а також їх взаємодія із “зовнішнім” світом культури.

Витоки інтелектуальної історії досить глибокі. Починаючи з ХІХ століття поняття

“інтелектуальна історія” та “історія ідей” фактично означали одне й те саме і стосувалися, головним чином, історії філософії. Американський філософ та історик А. О. Лавджой, автор книги “Велика мета буття”, яка стала класикою інтелектуальної історії, видавав перевагу терміну “історія ідей”. Його підхід полягав у тому, що він вивчав універсальні “ідеї-блоки”, які мандрують у часі і використовуються як модулі у складних конструкціях різних учень і теорій. Метою дослідження вченого було створення максимально повної біографії тієї ідеї, що вивчається, її опис на різних стадіях історичного розвитку, в різних сферах інтелектуального життя. Однією з найважливіших складових праці історика ідей Лавджой вважав “філософську семантику” – вивчення ключових слів і висловлювань, які були характерними для того чи іншого історичного періоду чи ідейної течії. До програми історії ідей Лавджой було включено ще один важливий пункт: вивчення проявів певних ідей не лише у вченнях мислителів, але й у колективній думці великих груп людей. У подальшому під “історією ідей” все частіше почали розуміти вивчення ідей як певних автономних абстракцій, які мають внутрішню логіку розвитку, безвідносно до інших видів людської активності або до того, що називають соціальним контекстом.

Такий підхід домінував протягом декількох десятиліть і знайшов яскраве відображення на сторінках заснованого Лавджоем журналу “Journal of the History of Ideas”. У 1960–1970-ті роки інтелектуальна історія опинилася на узбіччі історіографії. Її критикували за інтерналізм, за ігнорування соціального контексту ідей і соціальних функцій науки, за виключний інтерес до великих мислителів і відсутність уваги до місцевих традицій та народної культури.

На наступному етапі дослідницький інтерес сконцентрувався на соціальній історії ідей. Відбулося розширення предметного поля інтелектуальної історії за рахунок вивчення тих ідей, які існували серед великого кола людей. На цьому етапі “історія ідей” стала дуже близькою до “історії ментальностей”.

Сучасна інтелектуальна історія базується на розумінні нерозривного зв'язку між історією самих ідей та ідейних комплексів, з одного боку, й історією умов і форм інтелектуальної діяльності – з іншого. У зв'язку з цим мова інколи йде про “нову культурно-інтелектуальну історію”, мета якої – дослідження інтелектуальної діяльності та процесів у галузях гуманітарного, соціального, природничо-наукового знання в їх конкретно-історичному соціокультурному контексті. У цьому випадку предмет інтелектуальної та культурної історії майже збігається. Не дивно, що інколи й історико-антропологічні дослідження називають “інтелектуальною історією знизу”, оскільки ті зосереджені на інтелектуальному фоні певного історичного періоду. На думку дослідників сучасна історіографічна ситуація створює величезне нове дослідницьке поле для інтелектуальної історії, перш за все в напрямку, пов'язаному з історією історичної культури, що включає в себе увесь комплекс уявлень про минуле й засоби його інтерпретації (Л. П. Репіна). Утім, чимало праць, як і раніше, присвячено біографіям видатних мислителів. Певне місце займає вивчення історії окремих ідей (свободи, справедливості, прогресу та ін.).

Активно розробляється й традиційне поле інтелектуальної історії – історії знань і науки. Однак і тут спостерігається тенденція до відходу від інтерналістських поглядів й надання більшої ваги соціокультурному контексту. Зокрема, великі мислителі виступають тепер як особи, що найбільш яскраво висловили ціннісні орієнтири свого часу чи відобразили епоху “культурного зламу”, продовжили усталені традиції інтелектуальної діяльності чи виступили проти них. Часто завдання полягає в тому, щоби дослідити творчу роль індивідів у формуванні нових колективних стереотипів. Основна проблематика багатьох досліджень зосереджена навколо питання про співвідношення традицій та новачій, континуїтету та дисконтинуїтету в усіх сферах інтелектуального життя та діяльності.

З 1994 року існує Міжнародне товариство з вивчення інтелектуальної історії, у 1998 році було створено Центр інтелектуальної історії в Росії. Розвиток інтелектуальної історії суттєво впливає на розуміння нових завдань історіографії, яка, безперечно, входить до її кола. Відходячи від опису та інвентаризації історичних концепцій, шкіл і напрямків, історіографи все більше уваги приділяють якісним змінам у дослідницькій свідомості

істориків. У їхньому полі зору опиняються перш за все дослідницька психологія та практика, культура творчості історика, особливості професійної культури. Прагнучи зафіксувати нову якість історіографії, дослідники навіть пропонують для неї інші назви – “кліографія” або “кліологія”^[20, 62-65].

Інтелектуальна історія науки – а) це історія ідей, теорій, концепцій. Вона спрямована на розуміння внутрішніх, когнітивних чинників розвитку наукового пізнання; б) історичні твори професіоналів-інтелектуалів, розраховані на еліту суспільства й на потребу інтелектуалів від історичної науки; в) поняття, що використовується для позначення історичної субдисципліни (аналогічної політичної чи економічної історії), яка вивчає історичні аспекти всіх видів творчої діяльності людини.

Інтелігенція (від латин. *intelligentis* – знавець, фахівець) – соціальна група, до якої належать особи, професійно зайняті розумовою працею, що мають відповідну для такої праці спеціальну освіту. Мисляче творче ядро суспільства, яке характеризується великою розумовою, естетичною та моральною активністю. Термін “І.” з’явився в Росії в 60-х рр. XIX ст. Його ввів у вжиток письменник П. Боборикін. Поява терміну “І.” тісно пов’язана з русифікаційними орієнтаціями російських учених і діячів мистецтва, із загальним релігійно-філософським, моралізаторським та гуманістичним спрямуванням російської науки, філософії й мистецтва.

Хоча термін “І.” й було запозичено мовами інших країн, він не набув там великого поширення та відповідного значення, натомість західна філософія, соціологія, історіографія визначають найкваліфікованіші, найкультурніші категорії людей, зайнятих найскладнішою розумовою, творчою працею, як “інтелектуалів”. І. є ініціативною і творчою силою суспільства.

Вона справляє великий вплив передусім на його освічену частину. І. будь-якої нації є тією “творчою меншістю” (за А. Тойнбі), до якої “підтягується” суспільна “пасивна більшість”. Хоч у розвитку суспільства І. кожної нації йде попереду її пасивної більшості, саме на ній відбивається загальний рівень культурності нації (напр., при дуже високому типі організації та психіки І. може репрезентувати порівняно низький тип культурності. І навпаки, з низьким типом інтелігентності може бути пов’язаний високий тип культурності). Передумовою появи І. було відокремлення розумової праці від фізичної.

Поглиблення суспільного розподілу праці зумовлює подальшу диференціацію освіченого прошарку та І. Зокрема, ускладнюється професійно-кваліфікаційна структура І. До складу І. входять наукові, інженерно-технічні працівники, діячі культури, охорони здоров’я, апарату управління тощо. І. поділяють також за місцем проживання її представників (сільська І., міська І., І. країн, що розвиваються, тощо), за сферами їхньої діяльності (виробнича І., наукова І., мистецька І.), за ступенем творчого характеру праці, за рівнем кваліфікованості і т. ін.^[19, 160]

Інтенсивність користування архівними документами, частота звернення до архівних документів – кількість користувачів звернень до тих самих архівних документів (фондів) протягом фіксованого відтинку часу^[33, 459].

Інтервенція – насильницьке втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави або в її взаємовідносини з третіми державами. І.є. порушенням основних принципів міжнародного права – суверенітету і невтручання; вона заборонена Статутом ООН.

Інтереси людські – властиве людині відношення, що виражає позитивну або негативну спрямованість її активності, діяльності, історичної творчості на пошук, вибір, використання чи створення шляхів, засобів, способів, норм, соціальних інститутів, здатних задовольнити людські потреби. І. л. разом з потребами та цінностями, спонукаючи соціального суб’єкта (особистість, групу, історичну спільноту, клас, націю, суспільство), постають як рушійна сила історичного процесу. На думку Гегеля, аналіз історії переконує нас у тому, що дії людей випливають із їхніх потреб, пристрастей, інтересів і тільки вони відіграють головну роль^[19, 160-161].

Інтернування – а) затримання і роззброєння нейтральною державою військ воюючих держав і оселення їх у певному місті; б) затримання однією з воюючих держав громадян іншої держави. Після другої світової війни значна кількість українців з числа колишніх

військовополонених та примусово вивезених на каторжні роботи до Німеччини була зарахована сталінським режимом до розряду інтернованого населення і направлена на тривале спелоселення поза межі України ^[25; 26].

Інтерпретація (від латин. *interpretatio* – тлумачення, пояснення) – когнітивна процедура встановлення змісту понять чи значень елементів формалізму через їх аплікації на ту чи іншу предметну сферу, а також результат зазначеної процедури. Проблема інтерпретації є однією з фундаментальних проблем історії, гносеології, логіки, методології науки, філософії, мови, семіотики, теорії комунікації та ін.

Необхідність інтерпретації як особливої методологічної процедури виникає тоді, коли в науці виокремлюються як предмет спеціальної діяльності формальні системи або числення, конструювання і розвиток яких відбувається при абстрагуванні від їхнього змісту. В історії науки це було пов'язано, насамперед, із виникненням у XIX ст. неевклідових геометрій, що створювалися на основі відомих логічних припущень.

У гуманітарній сфері інтерпретація виступає як установлення значення понятійних вербальних структур і розуміється амбівалентно: як аплікація їх на предметні області, і (ззовні такої аплікації) як наділення виразів тич чи інших змістом.

Етапи розвитку інтерпретації як методологічного прийому в гуманітарній сфері можуть бути виділені таким чином: 1) інтерпретація як когнітивна процедура, що об'єктивно практикується, яка мала місце вже в античній культурі в межах тлумачення неоплатоніками алгоритму літературних пам'яток класичного спадку; 2) інтерпретація як прийом, що свідомо культивується, ставши базовим для християнської культури середньовіччя, інспіруючи її виражену інтенцію на розгляд знамень у явищах і символізму в “книзі природи” та фактично констатуючи такий її напрямок, як екзегетика; 3) інтерпретація як конституюваний метод та експліцитно поставлена проблема, що стала однією з ключових для сучасної історичної науки

У природознавстві інтерпретація формалізму наукової теорії фактично означає спробу співвіднесення теорії з онтологічною реальністю, виступаючи таким чином значним компонентом її предметної верифікації. При цьому співвідношення теорії та відповідного фрагмента реальності не завжди можуть бути описані мовою ізоформізму, можлива наявність у одній теорії декількох інтерпретацій, теорії можуть виступати як інтерпретації одна одної.

Методи звернення до авторства як засобу розуміння твору формувалися на ґрунті філології. Поняття про джерело, його критику та інтерпретацію виникло у зв'язку з філологічною інтерпретацією найважливіших творів літератури класичної давнини. На початку XIX століття розробка методів вивчення твору і його авторства також отримала новий імпульс для розвитку в філології, яка розумілася тоді досить широко. Такими питаннями займалися тлумачі текстів Святого письма – екзегети, гуманісти, вчені. На цьому ґрунті на початку XIX століття складаються загальні принципи звернення до твору й авторства як засобу розуміння твору, проникнення в глибинний зміст тексту.

Загальні принципи інтерпретації були практично невіддільні від конкретного реального тексту, бо служили головної меті – кращому розкриттю авторського задуму та розумінню змісту твору.

Інтерпретацію проводять з метою встановлення (в тій мірі, в якій це можливо з урахуванням часової, культурної або іншої дистанції, що розділяє автора і його дослідника) того змісту, який вкладав у свій твір автор. Систематизоване вчення про історичну інтерпретацію джерел у логічно обґрунтованому вигляді виклав у своїй “Методології історії” О. С. Лаппо-Динилевський. Він звертав увагу на те, що проблема інтерпретації у сучасній літературі висвітлювалась логічно нечітко. Так, автор відомої праці з методології історичного дослідження Е. Бернгейм пов'язував викладання цієї проблеми із задачами “історичної побудови”.

Бернгейм мав на увазі інтерпретацію історичних фактів істориком (що, певна річ, має першорядне значення в історичному дослідженні, але складає, по суті іншу дослідницьку задачу і тому вирішується іншими методами). Ш. В. Ланґруа і Ш. Сеньобос, розмірковуючи про аналіз джерела, не проводили логічної межі між задачами внутрішньої критики джерела та задачами його інтерпретації. Про це свідчить і нечіткий термін “критика

інтерпретації”, який вони використовували в своєму методологічному посібнику “Вступ у вивчення історії”. Лаппо-Данилевський, навпаки, надає інтерпретації джерела принципове значення. “Лише визнаючи самостійне значення її задач, – писав він, – історик може досягти належної благонадійності своїх висновків; адже інтерпретація намагається з’ясувати тільки те значення джерела, яке автор надавав йому: вона дає можливість однаково ввійти у світогляд або окреме показання цього автора, – будь воно істинне або оманне”.

Для розв’язання задач інтерпретації він висуває принцип психологічного тлумачення (заснований на фундаментальному постулаті даної парадигми – визначення чужого одухотворення; далі йде принцип психологічної інтерпретації умовного речовинного образу, або символу). Технічний метод інтерпретації дозволяє судити про зміст і значення даного твору про тих спеціальних технічних прийомів, якими користувався автор; метод типізації припускає співвідношення джерела з відповідним типом культури; і, нарешті, індивідуалізуючий метод інтерпретації дозволяє висвітлити індивідуальні особливості творчості його автора.

На ряді прикладів, аналізі конкретних дослідницьких ситуацій вчений показує, яким чином застосування типізуючого індивідуалізуючого методів у їх взаємодії дозволяє провести інтерпретацію джерела в цілому.

У розвиток історичної критики та інтерпретації значний вклад внесли німецькі історики (наприклад, Б. Г. Нібур – засновник науково-критичного методу у вивченні історії). Розвиткові методів інтерпретації історичних джерел сприяли також праці істориків права, особливо Ф. К. Савіної. Серед французьких істориків особливий інтерес до інтерпретації джерел виявив історик-мідеєвіст П. Дону.

Більшість сучасних дослідників вважає інтерпретацію фактичним еквівалентом самому створенню тексту; трактування твору не як оригінального феномена, а як “конструкції” з різноманітними засобами письма та культурних цитат задає зовсім ізоморфний статус процедурам його створення і прочитання. Інтерпретацію розглядають як креативну творчість.

Переборюючи традиційні позитивістські підходи до джерела як до емпіричної даності, методологія гуманітарного дослідництва на перший план висуває проблему герменевтики як головного і навіть єдиного методу роботи з джерелом, твором, текстом. Сучасна філософська герменевтика виходить далеко за межі традиційного тлумачення тексту, звертаючись до більш загальних проблем мови й значення [20, 65-69].

Інтерпретація історична – а) погляд на історичний процес або його частку; б) спроба обґрунтування історичного розвитку, явищ, подій, фактів із визначених позицій; в) спосіб тлумачення подій життя суспільства з позицій історичної науки та її наукових шкіл.

Інформативність архівного фонду – здатність архівного фонду задовольняти потреби суспільства, суспільної групи, установи або особи в інформації, що зумовлюється її різноманітністю, насиченістю та повнотою [33, 459].

Інформатизація архівної справи – комплексна система організаційних, науково-методичних і технологічних заходів, які забезпечують створення єдиних методологічних та методичних основ функціонування архівної галузі із залученням комп’ютерних технологій. [33, 459].

Інформаційна діяльність архіву – наукова й організаційна діяльність, спрямована на забезпечення користувачів необхідною первинною і вторинною документною інформацією архіву [33, 460].

Інформаційна послуга – надання інформації певного виду споживачу за його запитом [33, 460].

Інформаційна потреба (ІП) – потреба юридичної чи фізичної особи в інформації, необхідній для вирішення наукового або практичного завдання [33, 460].

Інформаційна система – система, призначена для зберігання, обробки, пошуку, розповсюдження, передачі та надання інформації [33, 460].

Інформаційна служба – організація (підрозділ, установа) або їх сукупність, що здійснює практичну роботу з інформаційного обслуговування [33, 460].

Інформаційна технологія – сукупність способів оброблення інформації в усіх видах людської діяльності з використанням сучасних засобів зв'язку, поліграфії, обчислювальної техніки та програмного забезпечення [33, 460].

Інформаційне обслуговування – забезпечення споживачів необхідною інформацією, здійснюване інформаційними органами і службами шляхом надання інформаційних послуг [33, 460].

Інформаційний аналіз ретроспективної документної інформації – початковий етап аналітико-синтетичного оброблення документної інформації, який складається з вивчення документів та вилучення з них найсуттєвіших відомостей.

Інформаційний документ архіву – документ, що створюється для оперативного та цілеспрямованого інформування зацікавлених установ і осіб про наявність і зміст документів архіву (інформаційний лист, тематичний перелік тощо).

Інформаційний листок – реферативне періодичне видання, що відображає відомості про передовий виробничий досвід або науково-технічні досягнення.

Інформаційний підхід в архівознавстві – загальнонауковий підхід, який полягає в застосуванні положень теорії інформації до інформаційних аспектів архівної справи і зокрема в розгляді НАФ як єдиної глобальної інформаційної системи, а архівів як інформаційних служб.

Інформаційний пошук – дії, методи і процедури, що дозволяють здійснювати відбір певної інформації з масиву даних.

Інформаційний потенціал музейного предмета – сукупність всіх відомостей про музейний предмет. Інформаційний потенціал складається: а) з інформації, зафіксованої безпосередньо предметом (тексти, написи, підписи, печатки, клейма, знаки тощо); б) з інформації, яка отримана під час комплектування та вивчення предмета (історія його походження, зв'язок з історичними подіями та особами); в) з характеристик предмета (розмір, вага, колір, матеріал тощо), що були виявлені під час його наукового опису та порівняння з іншими предметами такого ж типу [34, 67].

Інформаційний продукт – документована інформація, підготовлена і призначена для задоволення інформаційних потреб.

Інформаційний (текстовий) звіт архіва – форма звіту, який містить аналіз кількісних показників і основних результатів роботи архіву в минулому році, а також аналіз недоліків і шляхів усунення їх.

Інформаційний центр – організація, що виконує функції зі збору, переробки та поширення інформації.

Інформаційні характеристики документа – окремі відомості про одиницю описування, які виступають як засоби інформування про архівний документ, та інформаційно-пошукові ознаки, необхідні для його ідентифікації і/або репрезентації [33, 462].

Інформаційно-довідкова система – інформаційна система, що надає користувачеві інформацію довідкового характеру [33, 462].

Інформаційно-пошукова мова (ІПМ) – знакова система, призначена для описування змістових аспектів документів і запитів у формі, придатній для здійснення пошуку інформації [33, 462].

Інформаційно-пошукова система (ІПС) – сукупність довідково-інформаційного фонду та технічних засобів інформаційного пошуку в ньому [33, 462].

Інформаційно-пошуковий масив – упорядкована сукупність документів, фактів або відомостей про них, призначених для інформаційного пошуку [33, 462].

Інформаційно-пошуковий тезаурус (ІПТ) – автоматизований словник, призначений для пошуку слів за смисловим змістом [33, 462].

Інформація – відомості про осіб, предмети, факти, події, явища і процеси незалежно від форми представлення

Інформація історична – а) повідомлення про факти, події, явища історичного процесу, життя суспільства; б) сукупність відомостей про історичний процес, період, явище.

Інформування – забезпечення інформацією зацікавлених користувачів.

Іншування – підхід в методології до історичного процесу, котрий використовується для виділення образу чи стереотипу “іншого” або “чужого” з метою формування ставлення до цих образів. Його виникнення пов’язане із західноєвропейською історіографією і приходиться на кінець ХХ ст., коли з’явилася потреба формування толерантного ставлення до інших.

Іслам – монотеїстична релігія, творцем якої був Мугаммад (VII ст.); першими її прийняли арабські кочові племена Аравійського півострова. Іслам виходить з традицій юдаїзму і християнства, визнає Аллаха єдиним Богом, проголошує віру в страшний суд і кару й нагороду після смерті. Засади ісламу викладені в Корані та суні (традиції Мугаммада). Сповідники ісламу (мусульмани, магометани) становлять близько 20% населення світу (переважно Азія і Африка) і поділяються на сунітів та шіїтів [19, 163-164].

Істина історична – а) категорія історичного пізнання, яка ґрунтується на реаліях, що мають безсумнівну доказовість існування; б) неспростовна реалія історичного процесу.

Історизм – світоглядний і методологічний принцип, яким керується історичне пізнання. Поняття “І.” багатозначне, воно об’єднує різні світогляди й методології. Розуміння І. як однієї з вихідних засад наукового пізнання сформувалося за нового часу, коли відбувалася секуляризація історичних уявлень і знань. Якщо християнський світогляд виходив з наявності двох історій, сакральної та мирської (за Августином Аврелієм “Граду Божого” та “Граду земного”), де історія людства сприймалась як символічне віддзеркалення морально-повчального сенсу потойбічної історії, то просвітницьки зорієнтований світогляд вбачав єдиною суттю та вартою уваги реальну історію людських діянь і звершень.

Звідси вимога І. – історія має розглядатись як різновид об’єктивних процесів із властивими йому детермінаціями, закономірностями, тенденціями, які досягаються науковими засобами в межах історичних дисциплін. У принципі І. вбачається один із критеріїв об’єктивності, коли історичні явища описуються і пояснюються з погляду їх розвитку, еволюції. Принцип І. став невід’ємною складовою діалектичної (Гегель, гегельянство, марксизм) та еволюціоністської (позитивізм) методологій, які справили значний вплив на історичну спрямованість усього комплексу гуманітарних і соціальних досліджень ХІХ – поч. ХХ ст. Але проведення принципу І. виявляється також в історичному релятивізмі, що є загрозливим для розуміння історичної усталеності загальнолюдських цінностей, спадкоємності певного кола формально-смыслових універсалій (категорій). Виникають концепції, в яких помітні намагання обмежити, доповнити або спростувати на філософсько-методологічному рівні застосування принципу І.

Починаючи з філософії кантіанства, історизму протиставляється “трансценденталізм”, що передбачає включеність в історичну реальність сутностей, дія яких є надісторичною (трансцендентною) за своєю природою. Філософія життя, екзистенціалізм, персоналізм критикують просвітницьке тлумачення І. за зведення суті історичних явищ до абстрактних законів, тенденцій, коли люди перетворюються на їх носіїв, персоніфікаторів, агентів.

На противагу класичному І. в межах цієї методології висувається поняття “історичності”, коли історичне явище мислиться як унікальна ситуація, подія, що переживається, витворюється особистостями – учасниками події і набуває завдяки цьому певного історичного сенсу, який, у свою чергу, відкладається певною традицією розуміння пережитих подій. Дослідник історії завжди упереджений у своєму ставленні та розумінні тих чи тих явищ. Так тлумачить І. філософська герменевтика, що вбачає себе методологією історичної науки

Позитивізм, який рекомендує обмежити історію “фактуальною” описовістю, в особі К. Поппера вважає І. фальшивою доктриною, сповідування якої обертається шкідливими наслідками: наукоподібними міфами, пророкуваннями, вульгарним схематизмом. Структуралістська методологія історичних досліджень робить наголос не на діях і подіях і процесів, а на відтворенні прихованих за ними структур, які стало виявляють себе в синхронічних зрізах фіксації історичного об’єкта пізнання. З подібною орієнтацією співзвучна феноменологічна версія І., оскільки також враховує те, що історія пов’язана з повсякденністю переживання “життєвого світу”. Отже, методологічна інтерпретація сучасного І. не є чимось однозначним і пов’язана з суперечливим розумінням того, що вкладається в поняття “історія” [19, 164-165; 33, 462-463].

Історизм в архітектурі – напрям у світовій архітектурі, що виник наприк. XVIII – на поч. XIX ст. і характерною рисою якого було звернення архітекторів до різноманітних стилів минулого (готики, Ренесансу, бароко), імітація та копіювання відомих шедеврів архітектури попередніх століть. Виник як протиставлення догмам і правилам класицизму, одноманітності в мистецтві й передбачав свободу вибору митця залежно від його естетичних переконань. Відчутний вплив на зародження й розвиток І. в. а. справили ідеї романтизму в мистецтві та літературі. Для визначення різних напрямів І. в. а. Використовується префікс нео-: неоготика, необароко, неоренесанс тощо.

Кожній країні чи окремому регіонові був притаманний певний історичний стиль в архітектурі XIX – поч. XX ст. Так, у країнах Західної Європи найпопулярнішою виявилася неоготика, в манері якої споруджувалися важливі державні установи (ратуші, парламенти, храми) та приватні будинки.

У Російській імперії І. в. а. найяскравіше виразився у створенні т. зв. російського або псевдоросійського стилю. Майже всі культові споруди, деякі житлові будинки, музеї та інші будівлі зводилися у формах архітектури Москви та Суздаль XVI–XVII ст., для яких були характерні дрібні декоративні прикраси, цибулиноподібні куполи тощо. Наслідкування традицій у зодчестві тих часів, особливо під час спорудження церков, стало обов'язковим у другій пол. XIX – на поч. XX ст. Одночасно існував т. зв. візантійський церковний стиль (Володимирський собор у Києві 1862–1882 рр., арх. П. Спарро, І. Штром, В. Ніколаєв). Практикувалося звернення до традицій новгородської середньовічної архітектури (Покровська церква у с. Пархомівка на Київщині, 1903–1907 рр., арх. В. Покровський та М. Реріх), для якої характерними були скромніше ліпне оздоблення і більша монументальність.

На поч. XX ст. українські архітектори звертаються до традицій нашого краю минулих часів, головним чином українського бароко XVII–XVIII ст. (прибутковий будинок у Києві, 1915 р., арх. П. Альошин; Георгіївська церква під Берестечком, 1910-1914 рр., арх. В. Максимов та ін.) ^[19, 165-166].

Історико-антропологічний підхід – підхід до аналізу історичних фактів і явищ, що склався в історичній науці в другій пол. XX ст. Сутність його полягає в розгляді історії як науки про суспільну людину, яка діє в часі, історичному просторі. Виник на підставі світоглядних орієнтацій, виражених у концентрованому вигляді в антропологічному принципі філософії, що поширювався в XIX ст. і набув розвитку в низці сучасних філософських напрямів, а також внаслідок взаємодії історії з антропологією, психологією та іншими науками. Це зумовило звернення історії до вивчення сім'ї, родоходів, культури, релігії, міфів, ритуалів, вірувань, норм поведінки та інших життєвоявищ людини. Об'єктом зацікавленості істориків стають особисті долі учасників історичних подій, звідси й підвищена увага до мемуаристики, щоденників, біографічних матеріалів тощо. Предмет історичного пізнання на підставі цього принципу зміщується від вивчення “ззелоднених” соціальних структур до людини як суб'єкта всіх соціальних утворень ^[19, 166-167].

Історико-біографічні екскурсії – екскурсії місяцями життя і діяльності видатних людей.

Історико-краєзнавчі екскурсії – екскурсії, в основі яких лежить пізнання історії рідної місцевості.

Історико-етнічна спільність – група народів, що проживають на певній території, пов'язані між собою спільною історичною долею, тривалим співіснуванням і спілкуванням (напр., слов'яни). Народи у складі І.-е. с. можуть бути різними за походженням, напр., скандинавські, до яких, крім германомовних датчан, норвежців та шведів, належать угро-фінські фіни та саами ^[19, 167].

Історико-етнографічний регіон – етнотериторіальне утворення в рамках всього етносу, який за своєю історичною долею та етнічним обличчям його населення є самобутнім, що зафіксовано в історичних документах і відтворено в крайовій символіці та людській пам'яті.

Історична антропологія – один з провідних напрямків історичної науки XX століття, що набув, приблизно з 60-х років, дисциплінарних рис. Наявність ключового терміну “антропологія”, в зв'язку зі сталою традицією його вживання як окремої науки,

створює ситуацію надлишкової полісемантичності в розумінні предметного змісту історичної антропології (І. а.).

Антропологія як наука формувалася в XIX столітті навколо так званої природної історії людства, зосереджуючи увагу на біоісторичних проблемах (генезису й еволюції людини, вивчення її типів і різновидів як природної істоти). Подальший розвиток цієї науки пов'язаний з виходом її на культурологічний рівень. Термін вживався переважно по відношенню до прадавньої історії людства й в етнологічних (етнографічних) студіях і фактично не використовувався до певного часу в дослідженнях розвинутих цивілізацій. Але так званий “антропологічний поворот”, що відбувся у філософській думці перших десятиліть XX століття, сприяв поширенню терміну на різні галузі соціально-гуманітарного пізнання, в тому числі і на історичну науку. Велике значення у засвоєнні істориками не тільки термінології, а й досвіду традиційних антропологів мала праця К. Леві-Строса “Структурна антропологія” (1958). Зміни ідеалів наукового історичного пізнання, що відбувалися в західній історіографії переважно під гаслами “нової історичної науки”, сприяли можливості формування І. а. як нової історичної дисципліни (див.: історія ментальності). Історики, що поділяють ідеологію “нової історичної науки”, побачили в терміні “антропологія” потужні можливості для трансляції основного змісту своєї пізнавальної діяльності, що відповідав намаганням переносу акцентів від вивчення умов існування людини в історії до безпосередньо самої людини, яка створює ці умови.

Конституювання в системі історичної науки І. а. що розгортається в західній її гілці з 60-х років минулого століття, пов'язано також з тенденцією міждисциплінарного синтезу у галузях соціально-гуманітарного пізнання, з тенденцією створення метанаукового гуманітарного простору, для якого слово “антропологія” здавалося найбільш відповідним ім'ям (назвою). В останньому значенні до терміну повертався його етимологічний зміст (людино-знавство). Разом з тим в реальній історіографічній практиці виявлялося, що формування й окреслення предметного поля І. а. натикається на непереборні протиріччя. При спробах його звуженого тлумачення виявляється збіг з існуючими в номенклатурі наукового історичного пізнання дисциплінами, при широкому – розмивання до меж власне історичної науки взагалі. Таким чином, І. а. зберігає свій дисциплінарний образ переважно у системі гуманітарної освіти, а в науці виконує аксіологічну функцію з точки зору ідеальних орієнтацій пізнання. Незважаючи на близькість І. а. з історією ментальності, друга як дисципліна в межах теоретичних побудов видається частинною першою. У методологічному співвідношенні історико-ментальний підхід є одним із засобів історико-антропологічного пізнання. Але вказана розмитість дисциплінарного образу І. а. заважає з'ясуванню конкретного вигляду її ідеальної джерельної бази.

В українській історіографії ще з XIX століття склалися певні традиції вивчення вітчизняної історії під “антропологічним” кутом зору, що може призвести до спокуси побачити ознаки випередження українською історичною наукою тенденцій розвитку європейської гуманітаристики XX століття. Якщо мислити у дисциплінарному вимірі, з притаманними йому усвідомленими рефлексіями з приводу предмету, мети, методів наукової дисципліни, то стане очевидною різниця між романтично-науковим мисленням М. Костомарова і його послідовників на ґрунті етноісторичних студій чи увагою до проблем антропології з боку позитивіста В. Антоновича з тими представниками гуманітаристики другої половини XX століття, які намагалися надати І. а. статусу синтетичної метаісторичної дисципліни. У сучасній українській історичній науці й освіті має місце розширення інтересу до І. а. як на теоретичному, так і на прикладному рівнях. Цей інтерес почав відкрито проявляти себе ще з другої половини 80-х років XX століття в структурах радянської науки, де було заманіфестовано необхідність інтеграції науково-історичного пізнання до системи метанауки “людиназнавства”.

Конкретним організаційним проявом інтересу до І. а. є введення до системи вищої професійної освіти істориків курсу історичної антропології, але його програмний зміст демонструє спроби поєднання старого розуміння антропології як науки з елементами нового, тим самим наочно демонструючи, що І. а. як дисциплінарний проєкт трудно вписується до реальної структури сучасної історичної науки ^[20, 69-73].

Історична географія (від грец. *gēo* – земля і *ggrapho* – пишу) – галузь історико-

географічних знань, що вивчає конкретну географію історичного минулого. Охоплює фізичну, економічну, політичну, культурну географію конкретної країни чи території на певних відтинках часу.

Коло досліджень І. г. сягає питань фізичної географії (зміна місцевості або її окремих компонентів), географії населення (розташування народів і племен, переміщення населення, чисельність його в окремих населених пунктах, його етнічний склад), економічної географії (землеволодіння та землекористування, розташування виробництва, ремесел, сільськогосподарських промислів, міської інфраструктури, шляхів сполучення), політичної географії (формування території держави, політичні кордони та їх пересування, внутрішній адміністративний поділ та зміни в ньому, історичні події – бойові дії, народні рухи і т. ін.), географії культури (розміщення культурно-просвітницьких установ, наукових шкіл тощо). Головними джерелами для І. г. є писемні пам'ятки. Специфічним джерелом є географічні карти і географічні твори минулого. І. г. використовує також відомості з інших наук: археології, мовознавства, антропології, природознавства тощо.

Перші наукові праці з І. г. з'явилися в Італії, в XIV–XV ст. за доби Відродження. Подальшого розвитку І. г. набула в XVI ст. в Нідерландах. У XVII–XVIII ст. центр досліджень І. г. перемістився до Німеччини і Франції, де її почали викладати в університетах. В Україні окремі праці з питань І. г. з'явилися у другій пол. XVIII–XIX ст. Серед праць українських учених, що зробили значний внесок у розвиток І. г., слід згадати П. Симонівського (“Краткое описание о козацком малороссийском народе”), С. Лукомського (“Собрание историческое”), В. Рубана (“Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 г.”), “Землеописание Малыя России”), В. Григоровича-Барського (“Странствование по святым местам”). Історико-географічна тема посідає вагомe місце в працях українських дослідників: Г. Полетики, М. Берлінського, Я. Марковича, Д. Бантиш-Каменського, М. Марковича, О. Бодянского, І. Срезневського, М. Костомарова, М. Закревського, П. Куліша, М. Максимовича, Я. Головацького, А. Скальковського, Д. Яворницького, М. Грушевського та ін. У розвитку І. г. в Україні велику роль відіграв С. Рудницький, якого вважають одним із засновників української школи І. г. Історико-географічні дослідження західноукраїнських земель успішно проведені В. Кубійовичем. Історичній економічній географії України присвячував свої праці К. Воблий. Питання освоєння та заселення окремих земель України розглянуті в працях Д. Багалія, С. Шамрая, Ю. Виноградського. Вивченню І. г. окремих міст та територій присвячено праці Г. Шапошникова, П. Клименка, М. Сумцова. Історію розвитку І. г. та питання історіографії досліджував В. Яцунський. У наш час питання І. г. активно досліджують М. Котляр, Ф. Заставний та інші відомі українські вчені [19, 167-168; 33, 467-468].

Історична думка – історично визначене поняття, що включає в себе сукупність умовиводів, переконань, систему суджень про суспільний розвиток, а також узагальнене відображення історичної дійсності. Історична думка може бути обумовленою світоглядом, ідеологією або політикою.

Становлення історичної думки відбувалося в античний період. Цей процес був пов'язаний зі значними успіхами суспільного та культурного розвитку. Таким чином, успіхи соціальних відносин, посилення держав, зростання культури призвели до складання історичної думки, що була заснована на більш новому, ніж у давнину, розумінні минулого.

Прагматизм античної історичної думки був пізніше витіснений середньовічним провіденціалізмом, що посилює зростання міфологічного уявлень. Але це не може свідчити про те, що розвиток історичної думки припинився (у цей період відбувалося розширення кругозору істориків). Важливою умовою її формування стало утвердження уявлень про лінійний час, хронологію. Подальший розвиток історичної думки проходив у аспекті загальнонаукового розвитку.

Українська історична думка має майже тисячолітню історію, її специфічні риси виявляються, у першу чергу, в її світоглядному фундаменті. Початок її формування почався у X столітті, коли міфологічний світогляд, що був оснований на емпіричному знанні та уявленнях язичників Давньої Русі, зустрівся із струною космологічною системою християнства та категоріями розвинутого абстрактного мислення. В українській історичній думці протягом усього її розвитку центральною є проблема людини – мислячої,

творчої, що прагне свободи. Історична думка переде історичній науці, а після виникнення останньої існує паралельно з нею [20, 72-73].

Історична довідка (до архівного фонду) – документ, що складається архівом та містить відомості з історії/біографії фондоутворювача, його документального й архівного фондів, а також коротку характеристику складу і змісту документів архівного фонду та науково-довідкового апарату до нього [33, 468].

Історична етнологія – розділ етнологічної науки, предметом вивчення якого є походження і формування окремих етносів (етногенез), етнічна історія, генезис та історія традиційних форм народного побуту і культури окремих етносів, етнологія етносів, що зникли (див. Палеоетнологія), формування й еволюція господарсько-культурних типів та історико-етнографічних областей. Важливу роль в І. е. відіграє культурно-генетичний напрям, що досліджує головним чином генезис та еволюцію окремих компонентів народної культури, в тому числі матеріальної, духовної, соціо-нормативної в її етнічній своєрідності.

Дослідження в І. е. базуються як на власне етнологічних матеріалах, так і на власне історичних, археологічних, лінгвістичних, антропологічних, ономастичних та інших джерелах, які залучаються комплексно.

І. е. як розділ етнологічної науки сформувалася впродовж останніх десятиліть. Однак уже в період виникнення еволюціонізму (однієї з перших наукових етнологічних шкіл) в 60–70-х рр. XIX ст. історико-етнографічні дослідження застосовувалися досить широко. Разом з критикою найслабкіших сторін еволюціонізму на межі XIX–XX ст. чимало західних етнологів відмовилися від історичного підходу до етнологічних явищ і народної культури в цілому.

Останнього часу інтерес до проблем І. е. в західній етнології значно зріс. У марксистській і радянській етнологічних школах І. е. приділялася велика увага, що зумовлювалось історико-матеріалістичним підходом до розвитку народної культури і формування етносів [19, 168, 31, 246].

Історична інформатика – наукова дисципліна, яка вивчає закономірності процесу інформатизації історичної науки та освіти. В її основу покладено сукупність теоретичних і прикладних знань, необхідних для створення й використання в дослідницькій практиці машиночитаних версій історичних джерел усіх видів. Охоплює велике коло проблем, пов'язаних з одержанням, використанням, зберіганням та поширенням історичної інформації

І. і. почала складатися наприк. 80-х рр. (термін “І. і.” вперше вжито у 1992 р.) в ході подальшого розвитку кількісних методів історичного дослідження і розробки нових інформаційних технологій на основі використання електронно-обчислювальних машин нового покоління.

Теоретичним піддрунтям І. і. є сучасна концепція інформатики як науки про закони й методи вимірювання, збереження, переробки й передавання інформації із застосуванням математичних, програмних і технічних засобів. Прикладною основою І. і. є інформатійно-комп'ютерні технології, що їх спільно розробляють історики і фахівці в галузі кібернетики.

Основу І. і. становить комп'ютерне джерелознавство, тобто методика й технологія створення банків даних, баз машиночитаних історичних джерел, використання мереж Інтернету. І. і. вивчає також проблеми застосування інформаційних технологій в історичній науці й освіті, комп'ютерне моделювання історичних процесів тощо.

В Московському державному університеті відкрито першу в країнах СНД лабораторію І. і. Працівники цієї лабораторії створили й перший навчальний посібник з нової дисципліни. У зв'язку із розгортанням у світі мікрокомп'ютерної революції історики створили у 1986 р. міжнародну асоціацію “Історик і комп'ютер”, що координує діяльність фахівців, які застосовують у своїй праці комп'ютерні технології.

В 1992 р. до складу цієї організації увійшла асоціація СНД “Історія і комп'ютер”. Закарпатська асоціація молодих істориків разом із науковцями Московського університету та вченими багатьох країн світу провела у 1992 р. в Ужгороді міжнародний семінар “Нові комп'ютерні технології в історичному дослідженні і в освіті”. Проте як навчальна дисципліна І. і. у вищих навчальних закладах України ще не вивчається, не організовано й

відповідних лабораторій, хоча наукові установи зробили перші кроки до створення баз машиночитаних даних.

За ініціативою Державного комітету архівів України, Національної бібліотеки імені В. Вернадського, Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського в Україні здійснюється державна програма “Архівна та рукописна Українка”, якою передбачено створення комп’ютерних систем і баз даних, що дасть змогу інтегрувати різну архівну та бібліотечну інформацію, яка є в Україні та за її межами, і зробити її загальнодоступною для істориків. Складовою частиною програми є створення Національної архівної інформаційної системи (НАІС). Уже розроблено єдину систему опису на принципах машиночитаного каталогізування документів та їх груп, орієнтовану на збирання інформації про архівні документи й рукописи, що є в архівах, бібліотеках і музеях України та інших країн. Україна потребує також кваліфікованих кадрів істориків, здатних використовувати сучасні комп’ютерні технології у своїй професійній діяльності [19, 168-169; 31, 284].

Історична критика джерел – термін, що використовувався в історичній науці XIX – поч. XX ст. для позначення спеціальної галузі історичних знань – джерелознавства (див. Джерелознавство історичне). Іноді його вживали у вужчому значенні – джерелознавчому аналізі. На початку XX ст., у вітчизняній історичній науці, що перебувала переважно під впливом європейського позитивізму, загальновиразним стає поділ джерелознавчої критики на дві частини: зовнішню нижчу, яка повинна встановлювати точність свідочств та внутрішню – вищу, завдання якої полягало у визначенні достовірності й точності фактів, про які повідомляє джерело, або на “критику текстів” та “критику фактів”.

Подібні уявлення щодо структури джерелознавчої критики значною мірою збереглися до нашого часу. У вужчому значенні – джерелознавчого аналізу. “Наука критики” вперше згадується в “Історії Російській” (т. I) В. Татищева, який вважав, що всі без винятку факти, які містяться в історичних джерелах, мають підлягати перевірці, критиці. Він одним із перших у російській історичній науці зробив спробу класифікації джерел, встановлення рівня вірогідності й адекватності відображення дійсності окремими джерельними комплексами, зокрема літописами, дипломатичними документами, записками іноземців тощо. Аналізуючи джерела, вчений звернув увагу на необхідність переведення дат і мір на сучасні йому системи обчислення, уточнення за сучасними йому картами географічних пунктів, що згадуються в джерелах, знання родоводів, розуміння давніх термінів і понять. Таким чином, Татищев заклав підвалини наукового комплексу спеціальних історичних дисциплін. Підсумував розвиток І. к. д. у вітчизняній та зарубіжній науці наприк. XIX – на поч. XX ст. відомий київський історик В. Іконников. Він, зокрема, зазначив, що початок наукової історичної критики було закладено наприк. XVIII ст. Особлива заслуга в цьому належала А. Л. Шлецеру, який запропонував три напрями дослідження джерел: критичний, граматичний та історичний. Загальний характер критики Шлецера був скептичним, негативним, заперечливим, оскільки історія, на його думку, – це “непідкупне судовище”, тому нічий авторитет сам по собі не є запорукою істини. Новий етап у розвитку історичної критики Іконников пов’язував із “скептичною школою” та її фундатором М. Каченовським, який був послідовником ідей Шлецера.

Спіраючись на досягнення західноєвропейської історичної критики, М. Каченовський зумів поставити історико-дослідницький процес на вищий рівень, розробив основні теоретичні засади наукового вивчення джерел. Дослідивши методи історичного аналізу в працях своїх попередників, представники “скептичної школи” дійшли висновку, що критикою джерела мають займатися фахівці, які мусять встановлювати достовірність джерельних відомостей. Лише після цього джерела можуть бути використані усіма істориками. “Скептики” запропонували три види критики: дипломатичну або графічну (палеографічне вивчення писемних джерел); історичну (перевірка джерельних відомостей щодо їх відповідності духові часу, сумнівний добір фактів); археологічну (встановлення значення давніх понять і термінів, що трапляються у джерелах).

Однак, застосовуючи свою методику на практиці, “скептики” дійшли до заперечення достовірності навіть таких видатних пам’яток Київської Русі, як “Повість минулих літ” та

“Руська правда”. Загалом “скептична школа” запропонувала низку оригінальних методів історичного дослідження і сприяла перетворенню І. к. д. на наукову дисципліну.

У другій пол. XIX ст. завдяки діяльності таких видатних істориків, як В. Ключевський, В. Антонович, Д. Багалій та ін., формуються головні наукові засади критичного методу дослідження історичних джерел, завершується період І. к. д. і розпочинається розвиток історичного джерелознавства. На поч. XX ст. у вітчизняній історичній науці, що перебувала переважно під впливом європейського позитивізму, загально визаним стає поділ джерелознавчої критики на дві частини: зовнішню, нижчу (external criticism), яка повинна встановлювати точність свідoctв, та внутрішню, вищу (higher criticism), завдання якої полягало у визначенні достовірності й точності фактів, про які повідомляє джерело, або на “критику текстів” та “критику фактів”. Подібні уявлення щодо структури джерелознавчої критики значною мірою збереглися до нашого часу і є складовою частиною теорії сучасної історичної науки [19, 170-171].

Історична метрoлогія – спеціальна історична дисципліна, що вивчає системи мір, часу в різні епохи [31, 366].

Історична наука – одна з фундаментальних суспільних наук, що вивчає генезу людського суспільства в усій її різноманітності та конкретності. Вона відображає потребу людського суспільства у самопізнанні, звідси – історична наука як одна з головних форм самопізнання людства. Історія (гр. *istoria*) – розповідь, оповідання про те, що вже давно вивчено, досліджено. Часто історичну науку задля стислості називають словом “історія”.

Ще за часів античності для опису природи та спеціального розуміння історії як минулого людства виник термін “природна історія” (*historia naturalis*). Усе, що існує, має власну “історію”, зокрема і історична наука (див.: історіографія).

Історичні знання та уявлення виникли у свій давнині, але до того, як вони перетворились у науку, було подолано чималий шлях. Історична наука склалася з окремих наукових методів і прийомів аналізу минулого, спроб критично вивчати джерела, раціонально пояснювати різні події. Велике значення для появи історичної науки мала ідея історизму, тобто розуміння усіх явищ оточуючого світу і власне людини, його свідомості як таких, що знаходяться у розвитку.

Період докласового та ранньокласового суспільства (рабовласницька та феодална епохи) частіше за все вважають часом накопичення історичних знань, формування історичних уявлень. Становлення історичної науки вперше відбувається в Західній Європі у XVII – XVIII століттях і пов’язане з гострими ідейними колізіями цього періоду, протиріччями перехідної до нового часу епохи.

Гуманісти епохи Відродження підірвали провіденціалістські уявлення про минуле людства. Тоді ж уперше було висловлено думку (вона набула загального визнання багато пізніше) щодо поділу історії на давню, середньовічну і нову. На становлення історичної науки чималий вплив мали філософія та політична думка Західної Європи того часу. У провідних країнах цього регіону (Італії, Німеччині, Франції та Англії) перетворення історичних знань у науку відбувалося приблизно в один і той же час. У Росії виникнення історичної науки припадає на XVIII століття і пов’язане з прізвищами В. Н. Татищева, а згодом М. В. Ломоносова, М. М. Щербатова, І. М. Болтіна та ін. В Україні спроби створення “критичної історії” на межі XVIII – XIX століть належать Я. Маркевичу.

Процес виникнення та розвитку історичної науки супроводжувався виділенням спеціальних історичних дисциплін: геральдики, історичної хронології, історичної географії, палеографії тощо, удосконаленням методів і прийомів критики джерел.

Для історичної науки притаманний пошук законів розвитку суспільства. Французький мислитель XVI століття Ж. Боден одним з перших зробив спробу відшукати закони історії. І надалі в усі часи існування історичної науки її представники робили такі спроби. У XIX столітті виникло розуміння законів історії розвитку людства як підзаконів більш загальних – соціологічних. Для історичної науки характерна наявність конкуруючих течій та напрямів, тісний зв’язок зі світоглядом.

На оформлення історії як науки великий вплив мали ідеї Г. Гроція, Т. Гобса та деяких інших мислителів. Просвітителі, визнаючи єдність людства, ставили задачу створення його загальної історії. Історична наука з моменту свого зародження була і залишається полем

гострих ідейних сутічок, у всі часи помітна її більша чи менша залежність від державного ладу та політичного режиму.

Історична наука по-різному диференціюється за хронологією, географією, державною та національною приналежністю, об'єктом дослідження, формами отримання та передачі знання, за школами тощо (антикознавство, медієвістика, слов'янознавство, французька історична наука, історична наука нового часу, мікроісторія, історія повсякденності, школа “Анналів” і т. д.).

Важливим етапом розвитку історичної науки є поява історіографії. Цей етап саморефлексії настає у провідних європейських країнах у XIX столітті і засвідчує досягнення історичною наукою своєї зрілості, її подальшої інституалізації.

У деяких напрямках історіографії історичну науку відносять до числа тих, що використовують ідеографічні методи, тобто її відмінність від так званих номотетичних наук полягає в тому, що історична наука індивідуалізує минуле. При цьому тільки уявлення про цілісність допомагає розрізнити природні та культурні феномени [20, 73-75]. Такий погляд на історичну науку зафіксований в 2004 р.

Значно ширший, враховуючи розвиток історичної науки в Україні подається в “Енциклопедії історії України”: *Історична наука* – загальні тенденції й основні етапи її розвитку в Європі та Північній Америці. І.н. – динамічна система знань про минулий людський досвід; істор. знання творяться істориками шляхом встановлення достовірності, інтерпретації та реконструкції найрізноманітніших віцілих і збережених “залишків” минулих подій (доступних дослідникові джерел історичних). І.н. розвивається завдяки як накопиченню нових істор. знань й історіографічного досвіду (пов'язаного з самопізнанням; див. Історіографія), так і творенню нових методологічних підходів і тлумачних моделей. Вона завжди функціонує в межах к-ри певного суспільства, “перетворюючи” минуле в компонент його самосвідомості та формуючи притаманні йому образ історії й істор. культуру.

Новітня І.н. являє собою сукупність таких взаємопов'язаних галузей пізнання, як: археологія, політ. історія, історія міжнародних відносин, екон. та соціальна історія, історія сучасності, історія ментальностей, антропологія історична, історія к-ри, історіографія, історія історичної науки, теорія і методологія історії, спеціальні історичні дисципліни. В усіх цих галузях накопичування знань відбувається в двох структурованих за епохами сферах – нац. історії та історії зарубіжних країн.

Як правило, за основу поділу історії на епохи беруться масштабні загально значимі події, які, однак, часто-густо мають виразну нац. специфіку: 1) античність: бл. 1 тис. до н. е. (зародження грец. полісів) – 1-ша половина 1 тис. (падіння 3х. Рим. імперії); 2) середньовіччя: межа 5-6 ст. – бл. 1500 (становлення територіальних нац. держав); 3) ранній Новий час: бл. 1500 – бл. 1800 (становлення модерного індустріального та політичного суспільства); 4) Новий час: бл. 1800 – 1914-18 (Перша світова війна); 5) новітня епоха: 20 ст.

У поступові світ. істор. думки розрізняють два етапи - донауковий та науковий. Ці етапи якісно різняться між собою відсутністю (у межах першого) та наявністю (у межах другого) розвиненої історичної свідомості, якій притаманні три модальності часу – минуле, сучасне і майбутнє. Характерними ознаками першого етапу (він тривав від античності до серед. 18 ст.) були літ. форми накопичення істор. знань й спрямованість відповідних пізнавальних зусиль на осмислення окремих подій минулого як прикладів для застережень і морального виховання сучасників.

Саме цей дух тогочасного пізнання історичного зафіксував і доніс до нас широкоживаний нині вислів Марка Тулія Цицерона “*historia magistra vitae*” (“історія – наставниця життя”) Наук. етап розвитку істор. пізнання в європейському просторі починається з 19 ст. після епохи ґрунтовної історизації суспільства. Характерними його ознаками стали: а) усвідомлення відмінності між історією як “об'єктивною реальністю” минулих подій (“історія сама по собі”) та історією як знанням про них; б) зміна принципу описування на принцип досліджування подій; в) професіоналізація істор. пізнання – поява фахових груп дослідників, які проходили відповідний вишкіл у ході тривалого навчання, дотримувалися встановлених критеріїв професійної атестації, мали спільну думку щодо

образу (Habitus) науки та етики (Ethos) ученого; г) інституціоналізація орг. форм істор. досліджень (див. Інституціоналізація історичної науки).

Питання про час виникнення і перші форми істор. пізнання є дискусійним. Разом з тим можна констатувати, що особливо значний внесок у його розвиток зробили стародавні греки та римляни. “Історії в дев’яти книгах” Геродота поклали початок новому літ. жанрові – оповіді про ланцюг взаємопов’язаних причинно-обумовлених подій минулого, що мали певну повторюваність і знання про які могли бути корисними для сучасників. Головними в описах були: військ.-політ. події, боротьба окремих особистостей за владу в д-ві та змагання д-в за панування.

З часом зародилися “прагматичне” історіописання та критика усної традиції як такої, що ґрунтувалася на неперевіренних джерелах. Вимога з боку критиків до історика бути сучасником описуваних ним подій, аби його опис забезпечував істор. “правдивість”, на тривалий час визначила специфіку тогочасного істор. пізнання, а вплив на істориків риторики посилив у ньому “моралізаторську” і “наставницьку” функції. Пізнавальні традиції греків були розвинені римлянами. Зокрема, праці Публія Корнелія Тацита (вони насичені “моралізаторством” та оціночними судженнями про діячів минулого) донесли до нас низку класичних істор. прикладів людських чеснот і пороків.

Середньовічне розуміння історії визначалося домінуванням християн. церк. доктрини (див. Християнство). Хід історії мислився лінійно, мав свій початок, середину і кінець (Страшний суд).

Секуляризація сусп. свідомості та відродження антич. традицій прагматичної історії в епоху Відродження сприяли перетворенню істор. студій у мист-во (ars historica) і в засіб політичної прогностики. Відомі флорентійські історики Ренесансу – Л.Бруні (1370-1444), Н.Макиавеллі (1469-1527), Ф.Гвіччардіні (1483-1540) та ін. – були насамперед держ. діячами, досвідченими політиками, керівниками провінцій.

Епоха Просвітництва з її раціоналістичним стилем мислення, натуралізмом і скептицизмом фактично зруйнувала стару “історію” як скарбницю “прикладів-застережень” і скинула її з п’єдесталу найважливішої науки. Нищівна критика авторитету антич. авторів та їхніх істор. творів через відсутність у них документальної бази і наук.-критичного методу сформувала негативне ставлення до традиційного істор. знання. Водночас в істор. пізнанні почали утверджуватись ідеї індивідуальності, універсальності, прогресу. Історики зосередилися на вивченні в минулому загальні закономірностей шляхом порівняння історій різних народів та епох. Минуле почали розуміти як завершений людський досвід.

Прискорення плину подій напередодні та в ході Французької революції кінця 18 століття й поширення в сусп-ві усвідомлення того, що історія твориться людьми, зруйнували статичність часу і безпосередню залежність майбутнього від минулого та сьогодення. Змінне сучасне і непередбачуване майбутнє віднині опинилися за межами занять істориків. Тим самим було започатковано модерну істор. свідомість та істор. науку в сучасному її розумінні.

Виникла на межі 17-18 ст. літературно-естетична течія романтизму, яка протиставила просвітницькому раціоналізмові нову індивідуалізуючу світоглядну концепцію, спрямовану на морально-естетичне виховання сусп-ва на основі ідеї “народного духу”, породила сучасну істор. науку в двох взаємопов’язаних і обумовлених компонентах: теор. Обґрунтування її специфічних методів пізнання та її інституціоналізації й професіоналізації як фахової академічної дисципліни. Теорія історії втілювалася в історизмі. Професіоналізація та академічна інституціоналізація І.н. супроводжувалися створенням її інфраструктури, яка розширювала комунікаційне професійне “поле істориків”.

У 1-й пол. XIX ст. найбільших успіхів І.н. досягла в Німеччині, де ідеалістична філософія історії спрямовувала істор. дослідження на пізнання індивідуального і неповторного в минулому й висунула теоретико-пізнавальні орієнтири в обґрунтуванні конкретних проявів ідеї “народного духу” і “національної держави”. Нім. “історична школа” в частині її наук. історіографії (Б.-Г.Нібур, Л.Ранке, Й.-Г.Дройзен та ін.), відмовившись загалом від апріорних універсальних історіософських побудов, зосередилася на дослідженні одиничних істор. об’єктів, насамперед античності й середньовіччя, де намагалася відшукати коріння нім. нації. Дослідження ж локальних істор. об’єктів вимагало

критичного опрацювання джерел. Так зародився “критичний, філолого-історичний метод”, фундаторами якого стали Б.-Г.Нібур і А.Геєрен (1760-1842).

Вони заклали підвалини критичного методу опрацювання джерел як необхідної умови наук. історіографії, емпіричного дослідження локальних істор. об’єктів. Фундатором строго об’єктивного емпіричного істор. дослідження, яке ґрунтується виключно на критиці джерел та їх максимальному використанні в конкретній практиці, вважають Л. фон Ранке, віддають йому першість у зверненні до архів. джерел, їх публікації тощо.

За його переконанням, завдання історика полягає в тому, щоб на основі джерел відтворити об’єктивну історію – “як у дійсності відбулося” (wie es eigentlich gewesen). Водночас акцент на державотворчі аспекти під впливом тогочасних політ. завдань нім. нації зумовив політ. спрямованість історіографії й визначив її майбутній нац.-консервативний характер.

Це позначилося на творчості учнів і послідовників Л. фон Ранке, котрі сформували дві генерації нім. істориків й відповідні напрями істор. науки – т. зв. пруську школу (Г.Трейчке (1834–96), Г. фон Зібель (1817–95) та ін.) з історіографічно обґрунтованим міфом про нац. місію Пруссії та “неоранкіанців” (М.Ленц (1850–1932) і Е.Марк та ін.) з концепцією єдності політ.-реліг. і духовного розвитку Німеччини від М.Лютера (1483–1546) до О.Бісмарка, за яким заснування Нім. імперії стало необхідним наслідком об’єктивно-істор. розвитку.

Підґрунтям нац.-консервативної історіографії виступали ідея “німецької свободи” й концепція “особливого шляху” (Sonderweg), які утверджували створювану істориками картину культ. зверхності Німеччини в Європі й обґрунтовували імперіалістичні цілі імперії. Домінування цих напрямів у нім. істор. науці 19 ст. призвело до того, що альтернативний напрям розгляду минулого – “культурна історія” – перетворився на опозиційну науку, представники якої займалися переважно суміжними гуманітарними дисциплінами й залишалися поза університетами (працювали в музеях, школах, б-ках тощо). Культ. історики зосереджувалися за межами Пруссії – у Саксонії, Пд. Німеччині, Австрії та Швейцарії. Вони діяли в регіональних межах і в регіональній періодиці. Створені ними т-ва (напр. “Verein für Kulturgeschichte” К.Бідерманна) залишалися ізольованими, а періодика (“Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte”) практично не мала власної концепції та авторів із середовища університетських істориків й обмежувалася сферою популярного викладу.

Завдання модернізації суспільства періоду Третьої республіки впливали і на істор. науку у Франції, яка з 2-ї пол. 19 ст. завдяки діяльності молодшої генерації (Г.Моно (1844-1912), А.Олар (1849-1928), А.Дєбідур (1847-1917) та ін.), вступила на шлях професіоналізації та інституціоналізації, використовуючи нім. зразки. Нац. Відповідальність провідних франц. істориків спрямовувала їхню діяльність на творення істор. культури сусп.-ва. Це сформувало своєрідний стиль франц. історіографії, який полягав у поєднанні літ. канонів історіописання попередніх століть з “науковістю”, де основним елементом стала критика джерел на взірць нім. істор. школи. Подієва політ. історія в достатньо вузьких хронологічних межах домінувала у сфері історії Нового часу, історії сучасності та дипломатичної історії.

Поряд з цим розвивалася традиція “структурної” історіографії. Дослідження з екон. історії займали важливе місце у франц. історіографії й перебували під впливом тогочасних соціальних політ. дискусій, в яких провідну роль відігравали соціалістично налаштовані інтелектуали. Позауніверситетська історіографія розвивалася переважно дипломатичну історію, найвідомішим представником якої був консервативно налаштований А.Сорель (1842-1906).

Центром цього напрямку стала Вільна школа політ. наук, а в історіографічній традиції ці історики орієнтувалися переважно на канони аналітичної історіографії Ф.-П.Гізо (1787-1874) та консервативних аналітиків А.Токвілля (1805-59) і І.-А.Тена (1828-93). У своїх працях вони критикували Франц. революцію кін. 18 ст. й звертали посилену увагу на монархічне минуле та історію катол. церкви. Їхній вплив особливо відчували провінційні істор. т-ва. Особливістю франц. І.н. було те, що серед авторів значної кількості виданих істор. монографій, популярних нарисів та підручників (на поч. XX ст.) велику частку складали непрофесійні історики (журналісти, юристи, військові та ін.).

Особливістю розвитку І.н. у Великій Британії було те, що фрагментарні й незавершені професіоналізація й інституціоналізація історії призвели до особливого становлення представників “цеху” істориків. На відміну від більшості своїх континентальних колега вони дистанціювалися від теор. рефлексій. У провідних брит. ун-тах, попри спроби відомого історика-реформатора, засн. Оксфордської школи історії У.Стаббза (1829-1901), історія не була “генеральною” дисципліною, яка мала стати майбутньою професійною кар’єрою. Відповідно й академічні історики ніколи не мали монополії на суспільно акцентоване тлумачення минулого. Порівняно із континентальними історіографіями праці позауніверситетських істориків в Англії набували більшої популярності. Достатньо назвати імена приватних учителів та письменників – Г.-Т.Бокль (1821-62), Т.-Б.Маколей (1800-59), У.Леккі (1838-1903) та ін. Центр. темою нац. історії практично до поч. ХХ ст. залишався конституційний та парламентський устрій Англії в 17 ст.

У ХХ ст. відбувалися значні зрушення в І.н., які характеризувалися не лише розвитком нових піддисциплін, розширенням тематики і переорієнтацією напрямів істор. дослідження, але й розривом із попередніми формами історіографії, який відбувався насамперед у сфері методології. Становлення і піднесення нових наук. дисциплін – політології, соціології, політ. економії та психології – розширювали тлумачні горизонти істориків шляхом застосування в дослідженнях їхніх досягнень та спонукали до переосмислення пізнавально-теоретичних засад І.н., оскільки ті пропагували й утверджували систематизовані пояснювальні моделі на основі генералізуючої стратегії досліджень. Найбільшою критики методологічний інструментарій і тлумачні концепції історії зазнавали з боку екон. наук, зокрема. істор. школи в політ. економії як емпірично-індуктивної науки, центр. проблемою якої стала екон. історія; та марксистської теорії, яка, з одного боку, критикувала опонентів за надмірну увагу до ліберальної ринкової моделі, а з другого – постулювала сильну залежність політ. і соціальних змін від екон. складових істор. розвитку. Поряд із соціальними особливостями розвитку європ. країн ці внутр. фактори І.н. спричинили початок широкої методологічної дискусії, яка тривала до 30-х рр. ХХ ст., започаткувала переосмислення завдань науки і стимулювала розвиток нових напрямів. Історики були переконані, що предмет історії мав бути розширеним і в центр істор. дослідження необхідно поставити сусп-во та к-ру.

Загалом можна виділити 4 напрями, котрі були домінуючими у світовій історіографії впродовж ХХ ст.: а) застосування узвичасних методів джерелознавчої критики власне до соціальної історії; б) спроба перетворення історії в історичну соціологію; в) намагання із абстрактних моделей економіки виводити взірець для квантитативної теоретично-орієнтованої історіографії (він став впливовим після Другої світової війни); г) радикальне переосмислення поняття “час”. Характерною ознакою соціальної історії є її розуміння предмета І.н. як такого, що формується і не подією, і не дією індивідуумів, а надіндивідуальними структурами (в економіці, сусп-ві та політиці), довготерміновими процесами та колективним типовим соціальним станом груп, верств і класів. Саме структури та колективи вважаються формуючими сусп-во факторами і визначальними чинниками дій. Відповідно головним у дослідженні стає аналіз взаємодії між довготривалими структурами і короткотерміновими подіями.

Рубіжними для розвитку І.н. виявилися 1960–70-ті рр. Індустріалізація поглибила суперечності між країнами, змінила соціальну структуру сусп-ва, породила нові політ., соціальні й нац. конфлікти, поставила на порядок денний проблему людського існування в умовах високорозвиненого індустріального суспільства. Віра в прогрес і науку, що слугувала підґрунтям різних напрямів соціальної історії (як і марксистської її інтерпретації), була поставлена під сумнів, у сусп-ві поширилися наук. скептицизм і неприйняття сучасної наук.-тех. цивілізації. Насамперед центр інтересу був перенесений від структур і процесів на к-ру, образи життя, внутр. досвід конкретних людей, що мають таке ж значення для розвитку істор. процесу, як і матеріальні фактори.

У Франції історіографія традиційно знаходилася під сильним впливом позитивізму і сциєнтистські концепції Е.Дюркгейма (1858-1917) та А.Бера (1863-1954) стимулювали розвиток соціальної історії. Завданням “нової” І.н., яка інституціоналізувалася в ж. “Аннали економічної та соціальної історії” (1929) і Школі практичних гуманітарних

досліджень (École pratique des hautes études, Collège de France), стало відтворення цілісної історії людини в сусп-ві, людини як соціального організму, а отже, і вивчення певного аспекту соціальної дійсності орієнтувалося на дослідження більш складного цілого – соціальної структури.

Очевидно, що таке завдання можливо було здійснити лише на основі широкого міждисциплінарного підходу, з використанням досягнень ін. наук про людину – антропології, соціології, психології, демографії, географії, біології, лінгвістики, історії мистецтва і літератури. В повоєнні роки прикладом міждисциплінарного підходу й багатоаспектного розгляду історії стала праця Ф. Броделя (1902-85) “Середземномор’я і середземноморський світ в епоху Філіпа II”. Орієнтація на “тотальну історію” і реконструкція суспільства минулого в цілісності й багатоаспектності розширила предметні рамки дослідження від політ., екон. і культ. історії на такі комплекси як “час”, “простір”, “шлюб”, “сім’я”, “дитинство”, “сексуальність”, “народна культура” тощо.

Найбільших успіхів історики Анналів школи досягли у вивченні епохи середньовіччя, де зміни в соціальних структурах протікали повільніше (порівняно з пізнішими періодами історії) і в умовах “історичної довготривалості”, що давало змогу ефективно застосувати розроблений ними логіко-методологічний інструментарій. З приходом нового покоління істориків у 1970-х рр. “школа Анналів” зазнала значної трансформації, змінивши свою тематику на вивчення короткочасних істор. подій, політ. історії, історії сучасності тощо.

Історики США були переконані в необхідності писати “нову історію” для “прогресивної епохи” демократ. сусп-ва, яка (епоха) ототожнювалася з 20 ст.

Новий соціально-орієнтований і міждисциплінарний характер історії, на якому наголоювали “прогресивні історики” (Ф.Тернер (1861-1932), Дж.Робінсон (1863-1936)), був уперше декларований на всесвітній виставці в Сант-Луїсі 1904. В основі амер. “Нової історії” лежали дві ґрунтовні концепції. По-перше, теоретико-методологічні інновації на основі критики європ. історіографічної традиції 19 ст. та розширення дослідницьких полів на соціально-екон. історію, історію жінок і культ. історію тощо. По-друге, претензії І.н. на виховання амер. сусп-ва, оскільки вона спрямовувалася на дослідження модернізаційної проблематики амер. сусп-ва та на дослідження пов’язаних з модернізацією духовно значимих проблем й мала визначати культ. орієнтацію модерного сусп-ва. “Прогресивні історики” являли собою новий тип дослідників минулого, котрі обминули традиції “романтичних істориків” та аристократичної “новоанглійської” історіографії й поставили істор. дослідження на службу індустріальному сусп-ву. Високорационалістичний характер сучасного індустріального капіталіст. сусп-ва відповідав раціоналістичному розумінню науки.

Швидкий розвиток інформаційних технологій і комп’ютеризації привів до активного впровадження квантитативних методів в історичні дослідження. Вони застосовувалися в демографії історичній, дослідженнях з екон. історії, вивченні професійної діяльності та колективних стосунків у вироб. сфері, для реконструкції аспектів внутр. світосприйняття конкретної людини в певні істор. періоди на широкому культ.-соціальному тлі. Історики, певною мірою, самі створювали джерела шляхом систематичної, квантифікативної обробки серійних та стандартизованих записів із держ., церк. і приватних адміністрацій. Попри розчарування в квантифікаційній історії статистика історична залишалася базовим і незмінним пізнавальним інструментом для соціальної та екон. історії.

У Німеччині початок ХХ ст. позначився обговоренням осн. положень “Німецької історії” К.Лампрехта. Фактично концепція К.Лампрехта була історіографічною й теор. спробою “подолати” ідеалістичний історизм шляхом запровадження наук. концепції “культурної історії” та переорієнтувати істор. дослідження від вивчення політ. та ідеологічних чинників до вивчення “соціальних і матеріальних колективних рушійних сил” істор. процесу. Проти К.Лампрехта виступили провідні нім. історики, котрі обстоювали теор. засади нім. істор. школи і традиції Л. фон Ранке.

У 1920-х рр. представники генерації “вільгельмівських істориків” (Г.Ріттер, Ф.Майнеке, Г.-Г.Дельбрук, Г.Аубін, Л.Дехіус та ін.) та “союзної генерації” (О.Бруннер, В.Конце, Т.Шідер, Ф.Фішер та ін.) продовжили зміцнювати тлумачні моделі національно-

консервативної історіографії, сприяючи становленню “історії земель” (Landesgeschichte), яка зосередила увагу на виявленні характерних ознак нім. нац. характеру. Це посилює концепцію “особливого шляху” й створило завершено та відносно стабільну ідеологічну конструкцію, яку взяли на озброєння 1933 націонал-соціалісти. Переорієнтація нім. І.н. починається з кін. 1950 – поч. 1960-х рр., у цьому процесі особливу роль відіграли праці Х.Плешнера “Запізніла нація” та Ф.Фішера “Ривок до світового панування”, котрі поставили під сумнів концепцію “особливого шляху” й розчистили шлях до тлумачення нім. історії у відповідниках теорії “модернізації”

Нового імпульсу набула соціальна й екон. історія, яка розвивалася в традиціях історичної школи нац. економії та ідей В.Зомбарта і М.Вебера, зосередивши головну увагу на проблемах індустріалізації. Вона інституціоналізувалася 1957 утворенням “Робочої групи сучасної соціальної історії” під керівництвом К.Янтке та В.Конце. “Молодіжний рух 68”, спрямований на демократ. реформи у ФРН, дав поштовх формуванню “історичної соціальної науки” (Historische Sozialwissenschaft), орг. кістяком якої стали ж. “Історія та суспільство” (видається з 1975) та Центр міжгалузевих досліджень, створений Г.-У.Велером у заснованому 1971 Ун-ті Білефельд. Поняття, моделі та інтерпретаційні теорії соціології, політології та економічної науки використовувалися для вивчення процесів взаємодії між економікою, суспільством і процесами прийняття політичних рішень.

Наприкінці минулого століття “соціально-наукові” моделі історіографії були піддані критиці з боку постмодерністів за неспроможність показати взаємозв’язок між структурами й конкретною практикою суб’єктів, між умовами життя, вир-вом, владними інституціями та безпосередніми життєвими досвідами й способами поведінки індивідуумів. В історіографії впливовими стають мікро-історія та історія повсякдення, які намагаються звільнитися від “етноцен-тричного” розуміння історії, що ототожнювало прогрес зх. цивілізації з усією всесвітньою історією, підкреслити цінність усіх к-р, персоніфікувати історію, досліджувати в межах великих процесів і подій окремих індивідуумів і малі соціальні групи, їхні способи життя і поведінку, приватне життя. Характерною рисою сучасної І.н. є теор. плюралізм, що створює підґрунтя для багатоглибкого, багатовекторного бачення як історії в цілому, так і окремої людини в сусп-ві, що було неможливим у межах традиційної історіографії XIX-XX ст. залишків ^[31, т. 3].

Історична наука в Україні в XIX ст. Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. публікації з проблем укр. історії набувають якостей професійних наукових досліджень (у XVIII ст. істор. розвідки писали переважно аматори – канцеляристи, урядовці, військові та ін. на дозвіллі). Це було наслідком процесу інституціоналізації історичної науки, зокрема створення ун-тів, які, поряд з наук. т-вами, стали осередками дослідження історії, підготовки когорти професійних істориків. У Харківському університеті (ств. 1805; нині Харківський національний університет), зокрема, працювали такі відомі вчені, як Х.Роммель, І.Шад, І.Кронеберг, М.Лунін, В.Цих, які створили там ґрунт для появи харків. наук. школи істориків. У Київ. ун-ті (ств. 1834; нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) аналогічну роботу проводили М.Костомаров, М.Максимович, П.Павлов та ін. Якщо взяти за основу періодизації розвитку укр. істор. думки зміну теоретико-методологічних настанов та орг. засад істор. праці (так, напр., робить І.Колесник), то період поступу укр. історіографії, що припадає на першу чверть XIX ст., можна характеризувати як стан критичної історії, що зумовлював поєднання в особі історика як автора повної систематичної історії, так і критика та збирача текстів, пам’яток та джерел.

Саме такими є праці Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича, Д.Зубрицького, що вважаються першими власне науковими дослідженнями історії України. В першому виданні своєї “Истории Малой России” (4 т., 1822) Д.Бантиш-Каменський розглядає укр. землі (“Малу Росію”) як окреме екон., геогр. та політ. утворення. В наступних перевиданнях цієї книги автор, відповідно до змін тогочасної сусп.-політ. ситуації, переходить з позицій автономізму до вірогідданства, намагається гармонізувати ідею великорос. державності з проявами “малоросійського” локального патріотизму (така етно-національна світоглядна орієнтація базувалася на ідеї ієрархії множинних лояльностей, які

мали певним чином співіснувати, не виключаючи одна одну, й була властивою більшості тогочасної укр. еліти в Російській імперії).

В цілому Д.Бантиш-Каменський дотримується традиційної на той час для європ., а також і рос. історіографії схеми істор. поступу, згідно з якою в основу істор. процесу кладеться персональний момент – дії князів, полководців та загалом володарів, а нар. масам відводиться другорядна роль. При цьому діяння володарів інтерпретуються в контексті провіденціалізму (як прояви Божого провидіння). Разом з тим чимало уваги автор приділяє демократ. тенденціям давньої історії, зокрема, його неабияк цікавлять питання впливу різних груп та князя в новгород. вічі (див. Новгородська боярська республіка). При розгляді подій козац. доби осн. наголос робиться на їхніх нац. та реліг. складових.

Автор не має чіткого розуміння феномену козацтва, розглядає його фактично як етнічне явище (згідно з працями своїх попередників). Претендуючи на вичерпність та цілісність викладу матеріалу, Д.Бантиш-Каменський наводить чимало геогр., демографічних, екон., етногр. даних, вводить у наук. обіг бл. 50 нових джерел.

З використанням широкого джерельного матеріалу написані також праці галицького історика та архівіста Д.Зубрицького. В центрі його наук. зацікавлень була історія Церкви (“Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в цьому королівстві”), Ставропігійського інституту (“Інститут Ставропігійський від року 1666 до 1772”), Галицько-Волинського князівства та Галицько-Волин. д-ви (“История древнего Русско-Галицкого княжества”).

Визначною пам’яткою історіописання стала “Історія Русів”. На жаль, її авторство залишається нез’ясованим і до сьогодні. Більшість дослідників вважають, що твір був підготовлений наприкінці XVIII – поч. XIX ст. Ймовірно також, що він пройшов кілька редакцій, останню – на поч. XIX ст. “Історія Русів” значною мірою вплинула на подальший розвиток укр. історіографічного процесу, заклавши нову традицію – розглядати козацтво та його гетьманів як осн. рушійну силу укр. історії, починаючи з XVI ст. Започаткування цієї традиції збігається в часі з поширенням романтизму в Європі й, зокрема, з популяризацією в укр. ун-тах ідей Й.-Г.Гердера, Ф.-В.Шеллінга та ін., головню німецьких філософів та письменників.

На ґрунті духовного життя України, її к-ри, науки, літератури романтизм у 20-60-ті рр. XIX ст. постає як досить розвинене, самодостатнє явище. Однією з його характерних ознак став справжній бум зацікавлення укр. нар. традиціями, фольклором, музикою, побутовою к-рою. Саме тоді було створено культ нар. пісні, яка сприймалася як “сховище народних думок та відчуттів” (М.Цертелєв).

Розгорнено широко кампанію зі збору та публікації пісенного фольклорного матеріалу з усіх регіонів України. В цей період з’являються перші історико-етногр. збірники й розвідки М.Цертелєва, І.Срезневського (зб. “Запорожская старина”), М.Максимовича, харківських романтиків А.Метлинського, М. Костомарова, а в Галичині розортає діяльність “Руська трійця” (М.Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) та ін.

В українській. історіографії з’являється окремий романтичний напрям, прихильники якого вважають, що суб’єктом істор. процесу (а відповідно й об’єктом пізнання історичного) є колективна особистість – народ, нація, зокрема укр. народ, нація українська, – що мають розглядатися кризь призму таких понять, як нар. дух, нар. характер, нар. душа.

Разом з тим акцент робиться не на етнічних, а на соціальних вимірах суб’єктів історії. М.Максимович, зокрема, одним із перших відкинув домінуючу тезу про етнічний характер козацтва й акцентував на тому, що козацтво є соціальною групою.

Виникнення козацтва він пов’язував із початком боротьби проти турецько-татарської агресії.

При розгляді національної революції 1648-1676 він вказував як на осн. причину повстання на соціальний гніт, а не на мотиви помсти за особисті кривди.

Загалом, романтичне захоплення народністю зумовило формування співчуття до знедолених нар. мас. З першої половини 1880-х рр. в центрі уваги істориків постає проблема селянства. В українській історіографії виникає народницький напрям (див. Народницький напрям в українській історіографії, що стає домінуючим).

У працях М. Костомарова, П. Куліша, О. Кістяківського, П. Чубинського, В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Лазаревського та ін. дослідників укр. народ постає як незалежний і самостійний суб'єкт істор. процесу. При цьому наголос робиться на соціальній та побутовій історії укр. народу, який ототожнювався головно із селянством. На відміну від романтичної історіографії, в методології якої переважав емоційно-психологічний підхід до минулого, принцип співпереживання, розуміння, фантазії, методологія народницької історіографії орієнтується на "об'єктивні" факти. Дослідження соціальних та побутових аспектів істор. процесів, перш за все XVII-XVIII ст., представники цього напрямку проводили, дотримуючись принципів позитивізму (див. Позитивізм в історичній науці), що загалом відповідало тогочасним європ. тенденціям у розвитку істор. науки. Осередками народницького напрямку були: час. "Основа" (1861-62), Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1870-ті рр.), ж. "Киевская старина" на чолі з О.Лазаревським (1880-ті рр.). Його представники активно працювали в різних наук. т-вах (як, напр., у Науковому товаристві імені Шевченка у Львові), часописах, археогр. та археол. комісіях, на університетських кафедрах історії.

Одним із творців народницького напрямку в укр. історіографії вважається М. Костомаров. Він тлумачив сусп.-во як певну однорідність і не виокремлював у ньому особливих верств. Водночас людиність тієї чи ін. країни він розглядав як етнічно неоднорідне з'єднання. Зокрема, на його думку, в період удільно-вічевого укладу Рус. д-ва обіймала б з'єднаних між собою у федеративній спілці народностей: укр., сіверську, великорус., білорус., псков. і новгород. М. Костомаров здійснив спробу виокремити специфічні, властиві лише для укр. народності якості (головно соціально-психологічного характеру). На відміну від своїх попередників, він симпатизував запорожцям і негативно ставився до діяльності гетьманів, усі змагання яких пояснював винятково їхніми особистими мотивами честолюбства.

Романтичним захопленням старовиною й козацтвом відзначалися й ранні праці П.Куліша. Однак згодом, гол. чин. під впливом польск. історіографії, він критично переглянув своє раннє романтичне захоплення козацтвом і намагався піднести польську шляхту в укр. історії. Це викликало обурення та осуд з боку традиційної укр. історіографії того часу, але разом із тим спонукало до активніших наук. пошуків і дискусій та більш критичного ставлення до істор. минулого. Дослідженню соціальної історії Гетьманщини присвятив свою наук. діяльність О.Лазаревський ("Малороссийские поселитые крестьяне 1648-1783", "Описание старой Малороссии" у 3-х т.). Він уперше ґрунтовно на підставі документів аргументував тезу, що запровадження кріпацтва на Лівобережній Україні імп. Катериною II було, по суті, завершенням тих соціально-екон. процесів, що тривали тут ще з 1650-х рр. Чимало місця у своїх працях він відводив висвітленню історії козацької старшини та шляхти ("Очерки малороссийских фамилий", "Люди старой Малороссии"), хоч і надто критично оцінював діяльність цих верств, вбачаючи в них лише експлуататорів селянства.

У подібному проблемно-тематичному напрямі працював і М. Драгоманов. Він розумів сусп. процес як поступовий, підпорядкований внутр. законам прогресу розвиток політ. і моральних ідей. Його особливо цікавили можливості використання сучасних йому методологічних підходів європ. фольклористики, базованих гол. чин. на широкому порівняльному аналізі, для дослідження укр. нар. словесності. М. Драгоманов одним із перших звернув увагу на необхідність розробки власної наук. укр. термінології (більшість праць з укр. історії того часу були написані іноз. мовами). Найбільш послідовно народницький напрям в укр. історіографії репрезентований у працях В. Антоновича та його учнів. Як і М. Костомаров, В. Антонович вважав провідною ідеєю історії укр. народу ідею широкого демократизму, втілювану через вічевий принцип.

Під цим кутом зору він розглядав і козачину, інтерпретуючи її як нову форму громад.-вічевого ладу. В. Антонович створив наук. школу (див. Антоновича Володимира київська школа істориків), діяльність якої відзначалася насамперед ґрунтовним документалізмом. Майже всі історики, які наприкінці XIX ст. посіли професорські - кафедри в університетах Харкова Одеси та Києва (Д. Багалій, І. Линниченко, П. Голубовський, О. Андріяшев, П. Іванов, Н. Мончаловський, М. Довнар-Запольський, В. Данилевич, В. Ляс-

коронський, О. Грушевський та ін.), а також М.Грушевський, який обійняв каф-ру у Львів. ун-ті (нині Львівський національний університет), були учнями В.Антоновича. Поряд з патизмом у ставленні до документів, студії представників школи В.Антоновича вирізняло також намагання залучити до істор. аналізу підходи і здобутки ін. галузей наук. знань (мовознавства, літературознавства, соціології, географії, економіки, етнографії та ін.).

На зламі XIX-XX ст. ст. у Києві, Харкові, Одесі, Львові та ін. містах було засновано низку історичних наукових товариств (Історичне товариство Нестора-літописця, Історико-філологічне товариство при Харківському університеті, НТШ та ін.), часописів та журналів (“Киевская старина”, “Записки Наукового товариства імені Шевченка” та ін.), археографічних комісій і т-в, музеїв. Це засвідчило досить високий ступінь зрілості та самодостатності тогочасної укр. історіографії – саме тоді почали з’являтися й перші роботи (О.Піпін, О.Лазаревського, М.Василенка, О. та М. Грушевських), предметом дослідження яких стала власне укр. історіографія. Свого найвищого розвитку народницький напрям в укр. історіографії досяг у наук. творчості М.Грушевського. У своїх роботах методологічного характеру (зрештою доволі нечисленних) М.Грушевський запропонував вивчати історію саме народу, а не держави. Він зазначав, що державний фактор в історії є підпорядкованим екон., культ. та нац. факторам. Чимало уваги приділяв дослідженню розвитку міст і міськ. життя – осн. передумови, на його думку, створення держави.

Відповідно до цих вихідних положень М.Грушевський аналізував особливості етнічного розвитку Київської Русі, роль давньорус. спадщини в долі сх. слов’ян. У своїй “уходницькій теорії” він ґрунтовно розкрив історію козацтва як соціального феномену. Йому та сформованій ним львів. школі належить осн. заслуга в розробці комплексної наук. концепції укр. історії. У своїй фундаментальній “Історії України-Руси” він наголошував на тому, що немає її не може бути “обшерускої” історії, оскільки умова “обшерускої” народності, а отже, й об’єкта для дослідження. М.Грушевський та його учні доводили істор. тяглість укр. історії від Київ. Русі через Галицько-Волин. Князів-ство, Галицько-Волин. та Литов.-Рус. д-ви та через пам’ять про них та традиції, що йдуть від них, до нового укр. нац.-політ. відродження XIX - поч. XX ст.

Досягнувши свого апогею на поч. XX ст., народницька шк. поступається провідними позиціями державницькому напрямку в українській історіографії, який в основу істор. процесу поклав вивчення д-ви. Ґрунт для його появи заклали попередні напрацювання укр. істориків, а також сусп.-політ. процеси поч. 20 ст., коли актуальним ставало питання створення нової укр. Державності ^[17, с. 3 565-568].

Історична наука в Україні та в українській діаспорі у XX ст.

На розвиток української історіографії на поч. XX ст. особливий вплив справили праці М.Грушевського, О.Єфименко, М.Аркаса, Д.Багалія, В.Хвойки, Д.Яворницького, В.Іконникова, О.Левицького, М.Слабченка, С.Ольденбурга, В.Бузескула, М.Біляшівського, Ф.Шміта. Зокрема, М.Грушевський опублікував на той час кілька томів своєї 10-томної (незакінченої) праці “Історія України-Руси”, в якій запропонував власні істор. реконструкції багатьох минулих подій, що стали визначальними для долі укр. земель. (Ця праця, незважаючи на застарілість низки її концептуальних положень, й сьогодні залишається найфундаментальнішим дослідженням з історії України від давніх часів до серед. 17 ст., а внаслідок загибелі багатьох використаних у ній документів з архівів Росії, Польщі, Швеції та ін. країн вона набула нині ще й статусу першоджерела.) Великий вклад у дослідження колонізації Слобідської України та Степової України зробив Д.Багалій.

Після утвердження в Україні рад. влади умови для наук. роботи в галузі історії докорінно змінилися. Як зазначав відомий моск. учений, керівник Комуністичної академії М.Покровський, історія стала політикою, перекинутаю в минуле. Хоча цей цинічний афоризм офіційно заперечувався, насправді він точно відобразив зміст урядової лінії щодо історії та істориків протягом усього часу існування рад. влади та СРСР. Однак поставити суспільствознавчі дослідження під ідеологічний контроль КП(б)У вдалося не відразу. Найвидатніші представники старшої генерації істориків зосередилися у ВУАН (нині Національна академія наук України) й продовжували працювати “по-старому”.

Це були спеціалісти з вітчизняної історії Д.Багалій, В.Іконников, О.Левицький, М.Слабченко, Д. Яворницький, сходознавці А.Кримський та С. Ольденбург, античник

В.Бузескул, археолог і етнограф М.Біляшівський, історик мист-ва Ф.Шміт. На поч. 1924 з еміграції повернувся М.Грушевський. Він став кер. Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН і очолив низку секцій і комісій ВУАН істор. профілю. Тим часом 1921 в Харкові було утворено Ін-т марксизму, 1924 його перейменували в Ін-т марксизму-ленінізму. Істор. відділ цього ін-ту очолив виходець з Галичини М.І.Яворський. Він не мав фахової істор. освіти, але це не завадило йому створити школу істориків марксистського напрямку та написати кілька офіц. підручників з історії України. 1929 його обрали дійсним чл. ВУАН. Після цього він переїхав до Києва й фактично очолив історико-археол. від. ВУАН (голова від. Д.Багалій не залишив Харкова).

У ті роки науково-дослідна робота вже велася в обстановці політ. переслідувань, які часом набували вкрай небезпечних форм. Характерною є доля проф. каф-ри історії України Одес. інту нар. освіти М.Слабченка. Він плідно працював у галузі історії права та госп-ва Гетьманщини й Запорожжя XVII- XVIII ст., був обраний 1929 дійсним чл. ВУАН, створив школу дослідників соціально-екон. історії України. Але 1930 його заарештували за вигаданою органами держ. безпеки “Спілки визволення України” справою 1929-1930, і для нього почалися десятиліття поневірянь по тюрмах і засланнях. Не оминули репресії й М.Яворського. Після переїзду до Києва йому доручили створити принципово ін., ніж у М.Костомарова та в М.Грушевського, схему укр. історії, що він вчасно і зробив. Однак запропонована ним схема не задовольнила ні його моск. шефа М.Покровського, ні кер-во КП(б)У. Тому М.Яворського спочатку розкритикували молоді історики-марксистки на чолі з М.Рубачем (дир. Ін-ту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У; див. також Інститут історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС) у спеціально організованій для цього дискусії, а потім, 1931 – відправили на Соловки, в листоп. 1937 його стратили.

Систематичні гоніння на М. Грушевського почалися 1930. У берез. 1931 його заарештували, хоча невдовзі й відпустили, а в листоп. 1934 вчений помер у кисловодському санаторії після некваліфікованого хірургічного втручання. З 2-ї пол. 1930-х рр. основною організаційною ланкою АН УРСР став ін-т. Саме тоді, 1936, було створено й Ін-т історії України (нині Інститут історії України НАН України). Перед його співробітниками одразу ж було поставлено завдання підготувати марксистський курс історії України (див. Марксизм в історичній науці), який замінив би вилучені з публічних бібліотек праці М.Грушевського та його учнів. Виконуючи це замовлення, співробітники ін-ту написали “Короткий курс історії України” (1940) і взяли участь у складанні двох томів багатотомного археогр. вид. “Історія України в документах і матеріалах”.

Представники інтелігенції української, які після утвердження в Україні рад. влади змушені були емігрувати, почали організовувати свої осередки у Відні, Празі (Чехословаччина), Мюнхені (Німеччина) та ін. європ. містах. На поч. 1920-х рр. Відень став осн. центром їхньої видавничої діяльності. Тут з’явилися: тритомник В.Винниченка “Відродження нації”, книга В.Липинського “Україна на переломі (1657-1659 рр.)”, чотиритомник П.Христока “Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.” та ін. Серед укр. істориків-емігрантів особливо продуктивно в галузі історіографії працював колиш. міністр закордонних справ в уряді гетьмана П.Скоропадського Д.Дорошенко. Він викладав історію в ун-тах (Українському вільному університеті, Карловому університеті, Варшавському університеті) й одночасно готував та публікував свої студії з історії (бл. тисячі праць, у т. ч. 2 фундаментальних томи “Історії України 1917-1923 рр.”). Плідно працював як історик і колиш. чл. Української Центральної Ради, проф. права А.Яковлів. Мав значний доробок праць з історії та істор. географії середньовічної України й проф. Варшавського унту М.Кордуба. Після визволення УРСР від гітлерівської окупації в роки Другої світової війни в Києві відновили свою діяльність Ін-т історії України та Ін-т археології (нині Інститут археології НАН України).

Тривалий час вони були єдиними в Україні спеціалізованими н.-д. установами істор. профілю. Різноманітні галузі всесвітньої історії від античності до сучасності розроблялися окремими спеціалістами на істор. ф-тах ун-тів та пед. ін-тів. Від фахівців у галузі вітчизн. історії, якою вважалася тоді винятково “Історія СРСР”, вимагалось, щоб вони викривали

“буржуазних націоналістів” і доводили прогресивність приєднання 1654 Гетьманщини до Рос. д-ви, а в пізніші часи й ін. укр. земель до Російської імперії. У серп. 1947 вийшла постанова ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР”. Провідні вчені ін-ту К.Гуслистий, М.Петровський, М.Супруненко, Ф.Ястребов та ін. Звинувачувалися у відродженні “реакційних вигадок” В.Антоновича і М.Грушевського. Перед інститутом ставилося завдання розробити схему, тези та текст нового “Короткого курсу історії України”. Після дискусій, обговорень та узгоджень було підготовлено й видано солідний двотомник “Історії України” (т. 1. – 1953, т. 2. – 1957).

Ця праця аж до кін. 1980-х рр. була еталоном у трактуванні питань вітчизн. історії. Після смерті Й.Сталіна ідеологічний диктат у галузі гуманітарних наук набув дещо пом’якшених форм, хоч не змінив своєї суті. Розвиток історичної науки в УРСР все більше почав “прив’язуватися” до ювілеїв тих чи ін. подій, які моск. влада вважала особливо важливими. Однією з них було 300-річчя Переяславської ради 1654. До цих роковин факт “входження” значної частини укр. земель до складу Росії укр. рад. історики розглядали в контексті трьох можливих варіантів розвитку минулих подій – приєднання України або до Османської імперії, або до Речі Посполитої, або до Рос. д-ви – і трактували останнє як “менше зло”. 1954 це ж саме “входження” вони почали називати “возз’єднанням” й інтерпретували його виключно як прогресивне явище (побудована на класових оцінках, рад. історіографія в даному разі проігнорувала той беззаперечний факт, що одним із наслідків “прогресивного возз’єднання” стало відновлення на укр. землях кріпацтва, знищеного під час козак.-сел. війни). Ювілей сприяв появі багатьох досліджень, серед яких виділялися своєю фактологічною базою монографії О.Компан (1954), І.Крип’якевича (1954, без цензурних купюр – 1990), К.Стецюк (1954), О.Барановича (1959), Ф.Шевченка (1959).

Певну цінність мали, за умови критичного до них ставлення, й зб. архів. документів на цю тему. У 1950-60-х рр. плідно працювали також історики В.Голобуцький, І.Гуржий, К.Гуслистий, В.Дядиченко, Ф.Лось, В.Теплицький та ін., археологи С.Бібіков і П.Єфименко. Наук. життя української діаспори в повоєн. роки ознаменувалося утворенням у листоп. 1945 Української вільної академії наук в Авсбурзі (Німеччина). В черв. 1947 у Мюнхені відновило свою діяльність Наукове товариство імені Шевченка. Надалі почалася розбудова крайових відділень НТШ – амер. (1947; Нью-Йорк), канад. (1949), австрал. (1950), європ. (1952). У Мюнхені 1953 постала координаційна рада НТШ (згодом вона перебазувалася до Сарселя поблизу Парижа). Від квіт. 1949 НТШ почало видавати “Енциклопедію українознавства” – спершу у вигляді оглядових статей (1949-52), потім – словникових (з 1955). Гол. ред. її укр. і англ. (з 1963) варіантів був В.Кубійович. Англомовна “Українська енциклопедія” зробила історію укр. – народу доступною для світ. наук. співтовариства та широкої громадськості.

Серед істориків діаспори чільне місце посідала Н.Полонська-Василенко. До війни вона працювала в Ін-ті історії України АН УРСР, а з 1945 стала проф. УВУ в Мюнхені. Серед її найпомітніших праць — книги “Палій та Мазепа” (1949), “Теорія III Риму в Росії протягом XVIII і XIX ст.” (1952), “Історія Української Академії наук” (1955, 1957), “Заселення Південної України в XVIII ст.” (1960, у 2-х т.). О.Оглоблин з 1944 був проф. УВУ, а в 1950-х рр. переїхав до США, де очолив істор. секцію УВАН. У підрад. Україні 1930-х рр. він працював над проблемами історії нар. г-ва в 19 ст., а в еміграції коло його наук. інтересів тематично й хронологічно істотно розширилося. Його книги 1950-х рр. присвячені аналізу змісту Переяславської угоди 1654 (1954), укр. історіографії (1957), портретам видатних українців минулого (1959). З кін. 1960-х рр. в УРСР було взято курс на створення багатотомних узагальнюючих видань. 1967-74 вийшла 26-томна “Історія міст і сіл УРСР” (гол. ред. П.Трощко).

Підсумки досліджень археологів було підбито в 3-томнику “Археологія Української РСР” (1971-75). Ін-т історії об’єднав зусилля багатьох укр. науковців для створення багатотомної “Історії Української РСР” (під ред. Ю.Кондуфора). 1977-79 вийшло у світ її україномовне вид. у 8-ми т., 10-ти кн., а в 1981-85 – російськомовне вид. в 10-ти т. Поряд з багатотомними вид. друкувалися індивідуальні й монографічні праці, однак тільки в галузі дореволюц. історії в дослідників була відносна свобода вибору тематики. Тут плідно

працювали Я.Ісаєвич, М.Ковальський, М.Котляр, В.Сарбей, Г.Сергієнко, В.Смолій, Г.Швидько та ін. Істотних результатів досягли археологи В.Барац, С.Березанська, Д.Телегін, О.Тереножкін, О.Черниш та ін. Вдало поєднавши археол. та істор. підходи, П.Толочко підготував і видрукував низку вагомих праць. М.Брайчевський у підготовленому до видання рукопису “Приєднання чи воз’єднання?” висловив аргументовані сумніви в слушності декларованих рад. історіографією оцінок Переяславської угоди 1654 (див. Березневі статті 1654). Надрукувати цю працю в СРСР йому не вдалося, й вона побачила світ за кордоном (Торонт, 1972). Після цього М.Брайчевський втратив роботу в Ін-ті археології АН УРСР, а його статті перестали публікувати. У 1970-80-х рр. завдяки зусиллям укр. діаспори дослідження в галузі історії України в низці ун-тів Пн. Америки набули систематичного характеру. В жовт. 1968 у Гарвардському ун-ті була заснована каф-ра історії України, а 1973 – Укр. наук. ін-т (див. Український науковий інститут Гарвардського університету). Влітку 1976 при Альбертському ун-ті в м. Едмонтон почав діяти Канадський інститут українських студій.

Дослідження з укр. тематики в Гарварді очолив орієнталіст-тюрколог та історик О.Піцак. В Едмонтоні тривалий час працював видатний дослідник історії укр. політ. думки та сусп. рухів 17 ст. І.Лисяк-Рудницький. Важливим центром н.-д. роботи в галузі українознавства стало канад. м. Торонто. Тут під кер-вом Є.Штендери та П.Потічного з 1976 було започатковано друкування “Літопису УПА” (2002 вийшов черговий, 38-й т. – “Архітектура ренісансу”). Нині видання архів. матеріалів про Українську повстанську армію під логотипом “Літопис УПА” здійснюється не тільки в Торонто, а й у Києві на базі архівів рад. доби).

У післявоєн. десятиріччя в північноамер. університетах сформувалося нове покоління спеціалістів з історії України: М.Богачевська-Хомяк, Л.Винар, І.-С.Коропецький, Б.Кравченко, Дж.Мейс, Р.Сербин, Ф.Сисин, О.Субтельний, Р.Шпорлюк, Дж.Хімка та ін. 1983 укр. діаспора в багатьох країнах широко відзначила сумну річницю трагедії голодомору 1932-1933 років в УСРР. Це підштовхнуло амер. конгресменів створити комісію Конгресу США з розслідування причин і наслідків голодомору 1932–33 в УСРР. З кін. 1980-х рр. в умовах кризи рад. тоталітарної д-ви історія рад. доби стала предметом гострої зацікавленості сусп-ва, яке бажало розібратися у своєму минулому. Реагуючи на оприлюднені результати роботи комісії Конгресу США з розслідування причин і наслідків голодомору 1932–33 в УСРР, кер-во Компартії України вирішило не замовчувати далі цей страхітливий злочин сталінщини. Укр. історики 1988 дістали можливість вивчити цю “білу пляму” та опублікувати результати своїх досліджень. Найінформативнішим виданням з проблем голодомору 1932-33 в УСРР у ті роки став зб. документів з архівів ЦК КПРС і ЦК КПУ, підготовлений колективом Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України (гол. упорядник Р.Піріг).

Можливість публікації вже відібраних до друку документів розглядалася на спец. засіданні політбюро ЦК КПУ в січ. 1990. У цьому ж році “Політвидав України” випустив у світ кн. “Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. Невдовзі в Україні вийшли друком нові видання істор. джерел і спогадів очевидців про голодомор 1932–33. Осн. ч. їх була підготовлена зусиллями Асоціації дослідників голодоморів в Україні та Ін-ту історії України НАН України. Велику фінансову допомогу, завдяки якій стала можливою публікація підготовлених до друку книг, надавав М.Коць (США). Поряд з голодомором 1932-33, голодом 1921-1923 років в УСРР і голодом 1946-1947 років в УРСР історики почали вивчати й ін. трагічні події недавнього минулого, правда про які була прихована під товстим пластом фальсифікацій. Якраз тоді багато хто вперше зрозумів, що історія СРСР, яка вважалася вітчизн., насправді є історією Росії й що впродовж багатьох десятиліть істор. пам’ять повоєн. покоління укр. громадян була штучно викривлена, що кілька поколінь українців були відгороджені від здобутків дореволюц. вітчизн. Історіографії, яка свого часу відіграла виключно важливу роль у створенні передумов для нац.-визвол. боротьби та державотворення на поч. 20 ст.

Серед людей зростало розуміння того, що вони не знають своєї справжньої історії й що це істотно їм шкодить в осмисленні пекучих проблем сьогодення. Наприкінці 1980-х рр.

кер-во Компартії України помітило та належним чином оцінило той факт, що вітчизн. історія виходить на вістря сусп.-політ. боротьби. Тому воно зробило спробу перехопити ініціативу в тих поодиноких істориків, які намагалися вторгнутися в заборонені для істор. науки сфери життя й дати їм належну оцінку. Якщо немає можливості підтримувати заборону на правду про минуле силовими засобами, вважали в ЦК КПУ, то парт. функціонери мають очолити процес пізнання історії. У лют. 1989 вийшла постанова ЦК КПУ про формування “Програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991-2000 рр.”. У ній йшлося про створення Координаційної комісії, яка мала накреслити заходи для подальшого розвитку істор. досліджень, а також підготувати пропозиції щодо розширення можливостей доступу до архів. джерел та видання й перевидання (у т. ч. в репринтному вигляді) документів і творчої спадщини видатних укр. істориків минулого. В постанові передбачалося запровадити радикальні зміни у викладанні історії: курс історії УРСР у серед. школах і ПТУ виділявся в окремий предмет, який мав читатися паралельно з курсом історії СРСР. Мін-во освіти УРСР повинно було розширювати чисельність шкіл з поглибленим вивченням історії та суспільствознавства. В провідних ун-тах організувалася підготовка ф-тів з історії України. Перед відповідними орг-ціями ставилося завдання розробити й видати нові підручники, хрестоматії та книги для читання з вітчизн. історії та історії рідного краю.

Координаційна комісія доручила формування проекту програми розвитку істор. досліджень Ін-тові історії АН УРСР. Після складання проект був надісланий для обговорення до зацікавлених орг-цій АН УРСР, мін-в і відомств. Потім Координаційна комісія доробила його з урахуванням зауважень і передала на затвердження в ЦК КПУ. В лип. 1990 політбюро ЦК КПУ розглянуло та затвердило проект у вигляді, представленому комісією. Найоб’ємнішим розділом програми був розділ про “Публікацію джерел з історії України”, він налічував 87 позицій. Серед них – літописи доби Київської Русі, козац. літописи, Архів Коша Запорозької Січі, Литовська метрика, “Історія Русів”, пам’ятки укр. філос. думки, описи намісництв і губерній, багатотомний корпус документів “Протоколи з’їздів і конференцій Компартії України” тощо. У розділі “Видання і перевидання пам’яток української історіографії” було названо 47 пам’яток 19-20 ст. Серед них, зокрема, усі осн. праці М.Грушевського, включаючи “Історію України-Руси” в 10-ти т. (на момент розробки комплексної програми твори М.Грушевського перебували в спец. сховищах і видавалися читачам за спец. дозволом), а також тритомник В.Винниченка “Відродження нації” (він теж перебував “під арештом”). В УРСР почали перевидатися також праці істориків діаспори.

Зокрема, побачила світ книга О.Субтельного “Україна: історія” (уперше опубл. в Торонто 1988), а також “Нарис історії України” А.Жуковського й О.Субтельного (він був створений на основі текстів з “Енциклопедії українознавства”). Цією останньою книгою була започаткована українознавча б-ка, яку почало видавати відновлене у Львові НТШ. У перевиданні творчої спадщини укр. істориків минулого велику роль відіграла Археогр. комісія АН УРСР, що відновила свою діяльність 1988. З метою посилення зв’язків зі світ. наукою в АН УРСР було відновлено 1990 інституцію іноз. членів. Серед новообраних академіків найбільш представницьку групу утворили спеціалісти з різних галузей істор. науки: Д.Бовуа (історія України, Франція), Й.Геррманн (стародавня історія, Німеччина), А.Жуковський (історія к-ри, Франція), А.Каппелер (історія України, Австрія), І.С.Коропецький (історія екон. думки, США), Я.Пеленський (історія України, США), О.Прицак (сходознавство, США), О.Субтельний (історія України, Канада), І.Шевченко (візантологія, США).

Після підтримання громадянами України на всенар. референдумі 1 груд. 1991 Акта проголошення незалежності України історики розгорнули фронтальне вивчення архівів ВУЧК–ДПУ–КДБ. На основі документів у кожній області України почали готувати книги про репресованих. Методичне кер-во цієї роботою взяв на себе Ін-т історії України АН України, в складі якого було створено підрозділ регіональної історії (кер. – П.Трощко). За рішенням уряду України в кожній області почали укладати “Книги пам’яті” (див. “Книга пам’яті України”) зі списками тих, хто віддав своє життя в боротьбі з ворогом. На поч.

1990-х рр. в АН України (з 1994 – НАН України) виникла низка нових установ гуманітарного профілю. Деякі з них повністю, а ін. частково зосередилися на розробці істор. проблематики. Це такі установи: Інститут української археології та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України, Інститут сходознавства імені А.Кримського НАН України, Ін-т нац. відносин і політології НАН України (з 1998 – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Кураса НАН України), Інститут східноєвропейських досліджень НАН України (Я.Пеленський). Ін-т сусп. наук у Львові було перетворено в Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України.

Одним з важливих напрямків діяльності укр. істориків, який набув особливого – державотворчого – значення, стало створення підручника з вітчизн. історії. Такий підручник мав бути універсальним, тобто відповідати запитам і вчителів та учнів загальноосвіт. школи, і викладачів та студентів вищої школи, і широкого загалу читачів, які виявляли інтерес до історії України. На поч. 1990-х рр. роль такого підручника виконувала вже згадувана книга О.Субтельного. На той час рівноцінного видання в укр. історіографії не було. Праці ж істориків дорад. періоду, в яких укр. істор. проблематика висвітлювалася неупереджено, за роки, що збігли відтоді, як вони писалися, багато в чому істотно застаріли. Лише в серед. 1990-х рр. провідні вітчизн. історики змогли запропонувати читачам – кожен у своїй галузі – нове бачення істор. процесу.

Ін-т історії України НАН України опублікував у 1995-96 2-томний універсальний підручник “Історія України: нове бачення” (відп. ред. В.Смолий). До створення цього підручника були залучені кваліфіковані спеціалісти, які працювали в самому ін-ті (іх більшість), а також в ін. академічних установах і в держ. апараті. Невдовзі на основі осн. розділів цього підручника була створена й надрукована 15-томна серія книг “Україна крізь віки”. За її створення авторський колектив у складі В.Барана, Вік.Даниленка, М.Котляра, С.Кульчицького, О.Реснта, О.Русіної, В.Смоля, В.Степанкова, О.Толочка та В.Троцьинського був удостоєний Державної премії України в галузі н. і т. за 2001.

Наприкінці 1990-х рр. академічні ін-ти підготували низку праць, що істотно поглиблюють наші знання в галузі вітчизн. історії. Зокрема, Ін-т археології видав 3-томну “Давню історію України” (удостоєна Держ. премії України за 2002), Ін-т політ. і етнонац. досліджень – 6-томник з проблем політ. історії України 20 ст. На поч. 21 ст. склалися екон. умови для організації тимчасових творчих колективів з академічних та вузівських істориків з метою написання й видання узагальнюючих наук. праць. Зокрема, за порівняно короткий час Ін-т історії України НАН України створив цілу низку праць, які підсумовували результати новітніх монографічних досліджень та архів. розшуків. Серед них – “Нариси з історії дипломатії України” (2001), “Уряди України у ХХ ст.” (2001), “Політичний терор і тероризм в Україні” (2002), “Голод 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки” (2003), “Україна і Росія в історичній ретроспективі” (у 3-х т.; 2004), “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія” (2005), “Історія українського селянства” (у 2-х т.; 2006), “Історія українського козацтва” (2006) та ін. Раніше за кордоном історія України досліджувалася переважно представниками укр. діаспори.

Нині історію України досліджують також зарубіжні науковці неукр. походження, зокрема А.Каппелер, Д.Бовуа, Е.-Л.Вільсон, А.Граціозі, Г.Зімон, Т.Яковлева. А.Каппелер – нім. історик швейцарського походження. Від 1998 він працює у Віденському університеті. Визнання принесли йому ґрунтовні праці з проблем мультиетнічних сусп-в та міжнац. відносин, формування нації української та становича українців у Рос. імперії, нац. самосвідомості та нац. рухів у Рос. імперії та СРСР. Від 1996 А.Каппелер – іноз. чл. НАН України. Д.Бовуа – франц. історик, один з найавторитетніших у своїй країні спеціалістів з історії Польщі та польс.-укр. відносин. Серед його праць, перекладених на укр. мову, особливий інтерес являють дві монографії: “Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)” і “Битва за землю в Україні 1863- 1914: поляки в соціетнічних конфліктах”. Е.-Л.Вільсон – англ. історик і політолог. Він здобув ступінь д-ра наук за дослідження “Сучасний український націоналізм: націоналістичні політичні партії в Україні”. Його кн. “Україна: нація, якої не чекали” вийшла двома виданнями у Великій Британії та перекладена польс. мовою [17, т. 3, 569-574].

Історична пам'ять – одна з базових категорій історичної науки. Пам'ять є однією з властивостей нервової системи людини, тому, поперед усе, вона досліджується психологією. У загальному вигляді пам'ять можна охарактеризувати як здатність людської свідомості відтворювати минуле. Історична пам'ять виступає однією зі складових суспільної свідомості. В основі історичної пам'яті лежить закріплення індивідом знань про минуле.

У вітчизняній історіографічній традиції перші спроби введення категорії “історична пам'ять” до наукового обігу належать до 60 – х років ХХ століття. Такі спроби мали характер теоретичного осмислення принципової значущості історичної пам'яті для дослідження перебігу історичного процесу. Наприкінці 80 – на початку 90-х років ХХ століття жвавий інтерес до вивчення історичної пам'яті з'явився не тільки серед істориків, але й серед соціологів. Такий інтерес обумовило виникнення на території колишнього СРСР низки незалежних держав і їх намагання усвідомити радянський етап у контексті свого історичного розвитку. Істотний вплив мали і когнітивні чинники в самій історичній науці, які викликали суттєві зміни в пізнавальних пріоритетах.

Слід зазначити, що серед учених немає єдності щодо визначення змісту поняття “історична пам'ять”. Але помилкою є намагання деяких дослідників ототожнити історичну пам'ять з історичною свідомістю. Історична пам'ять є лише нижнім (ментальним) рівнем історичної свідомості, тоді як актуалізація і відтворення подій минулого відбувається на верхньому (ідеологічному) рівні. Лише після цього процесу минуле (пам'ять) потрапляє до сфери історичної свідомості.

Загальновизнаний розподіл історичної пам'яті на рівні: колективна, групова (професійна) та індивідуальна пам'ять. Зрозуміло, що такий розподіл є досить умовним. Для історіографічного дискурсу має особливе значення функціонування історичної пам'яті колективу (соціуму). Історична пам'ять – частина суспільної свідомості, тому вона є не стільки персоніфікованою, скільки соціальною. Її зберігачами (носіями) виступають соціальні спільноти: сім'я, нація, держава.

Для розуміння сутності історичної пам'яті важливе місце посідає визначення її структури. Російський дослідник В. С. Поляновський виділяє шість видів історичної пам'яті:

1. Етноісторична пам'ять. Усвідомлення свого походження, уявлення про пращурів.
2. Соціальна пам'ять. Уявлення про образ і рівень життя на різних етапах історичного процесу.
3. Політична пам'ять. Знання про колишні форми державного устрою.
4. Соціокультурна пам'ять. Палітра уявлень про витоки рідної мови, народний епос, національні традиції та звичаї, про запровадження писемності, про моральні та соціальні норми суспільства.
5. Конфесійна пам'ять. Уявлення про культові образи минулого та прийняття релігії.
6. Пам'ять про історично усталені форми спілкування з іншими народами, про культуру міжнаціонального спілкування.

Історична пам'ять має низку усталених у науковій літературі якісних ознак. Зміст історичної пам'яті – доволі динамічний чи, точніше, пластичний субстрат. Тобто уявлення про минуле актуалізуються під впливом різних факторів. Доволі часто історична пам'ять має персоніфікований характер, коли через оцінку діяльності окремої особистості формуються уявлення про перебіг подій. У значній мірі категорія “історична пам'ять” має аксиологічне та емоційне забарвлення. Інколи в історичній пам'яті відбуваються парадокси. Коли ганебні сторінки історії витісняються до сфери несвідомого, з одного боку, і коли досягнення минулого екстраполюються на реальну дійсність – з іншого. Остання ознака спонукає до визначення механізмів утворення історичної пам'яті.

Унікаючи деталізацій, цей процес загалом можна звести до свідомого та несвідомого пізнання, тобто коли в свідомості фіксуються події та образи, за які ми не відповідаємо, але які діють на нас, а через нас – на оточуючих. Перший рівень характеризується свідомим пошуком онтологічних і функціональних пояснень. До другого рівня можна віднести такі властивості психіки, як переживання і сподівання, сни та враження, а також будь-які соціальні стереотипи тощо. Історична пам'ять може виконувати як конструктивну, так і

деструктивну функції. Тому доволі часто вона стає об'єктом цілеспрямованих маніпулювань. Сьогодні зростає можливість культивування штучної пам'яті та містифікації минулого. Спостворення минулого може мати вигляд процесу витіснення фактів і уявлень із сфери свідомого до сфери несвідомого. Наслідком цього може стати соціальна невротизація. Критичне сприйняття та формування конструктивної історичної пам'яті є одним із завдань історіографії ^[20, 75-78]

Історична психологія – це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає психологічний склад окремих історичних епох, а також змін психіки й особистості людини в культурному макрочасі. Поняття історичної психології можна розглядати у вузькому та широкому розумінні. Історичною психологією у широкому розумінні є підхід, при якому психіка й особистість розглядаються у вимірах часу. Такий підхід характерний для соціально-гуманітарних дисциплін. Історична психологія у вузькому (спеціальному) розумінні виникає з намагання підвести під ці спостереження єдиний метод, відокремити наукові висновки від художнього вимислу. Історична психологія як результат взаємодії історичної та психологічної наук з'явилася у другій половині XIX століття. У ній можна виділити такі основні напрями:

1) герменевтично-феноменологічний, що продовжує лінію напівхудожнього прочитання джерел індивідуалізуючої історіографії і розуміючої психології XIX століття;

2) історичний, що орієнтується на “нову історію” (школи “історичного синтезу”, “Анналів”) і методи відтворення картини колективного життя окремих епох. Цей напрям тягнє до історичної реконструкції;

3) психологічний, що розробляє на історичному матеріалі генезу психічних процесів і структур (французька школа І. Мейерсона – Ж.-П. Вернана; “критична психологія” у ФРН);

4) психоаналітичний – використання неофройдизму при вивченні особистості та масових рухів у історії; розвивається у США як психоісторія.

Історична психологія передбачає можливість участі історіографії у трансформації психологічної науки, яка обмежена сучасною епохою і розглядає людину як об'єкт власних експериментів. При поєднанні знань про сучасність з історичним поглядом мають виникнути універсальні характеристики психічного життя людини ^[20, 78-79].

Історична свідомість – одна з категорій історичної науки, дослідження якої розпочалося за радянських часів у 60-х рр. і яка характеризує процес визрівання та самоусвідомлення суспільством своєї суті, свого “Я”; одна з форм суспільної свідомості, що дає змогу людству осмислено відтворювати, реконструювати свій поступальний рух у часі; раціональний досвід, накопичений людством у процесі його соціально свідомої природоперетворювальної діяльності, найвища духовна й етична цінність людини. І. с. людства формувалася одночасно з його розвитком.

Пізнання людиною світу, що її оточує, як уже доведено наукою, розпочалося з розгадки його генезису. Звідси – створення універсального міфу про походження буття, покликаного орієнтувати первісну людину в коловороті природи, включеною в який вона дедалі очевидніше себе відчувала і усвідомлювала.

Фантастичні образи богів і напівбогів, на які натрапляємо в міфах і народних легендах, наскельних написах, в історичному епосі, свідчать радше про інстинктивний, ніж усвідомлений страх людини перед плином часу, а отже, й історії. Це був стихійний, міфологічний рівень розвитку історичної свідомості. Ця стихійність характеризується браком чітко сформульованих правил опису подій, критеріїв розрізнення дійсного й вигаданого (міфологічного), установок на фіксацію послідовності, зв'язку й детермінованості подій і ситуацій, що мали місце в минулому, чіткої хронології, розуміння причинної залежності подій тощо. Такий рівень сприйняття й розуміння навколишньої реальності був притаманний міфологічній свідомості.

На пізнішому етапі розвитку людства, коли було накопичено достатньо духовних цінностей, постає необхідність осмислення не лише самої об'єктивної реальності, а й знання про неї, тобто усвідомленої свідомості. Настає “свідомий” етап у розвитку І. с. У європейській традиції таке розуміння з'являється в Давній Греції, де було поставлено

питання: що таке історія? для чого потрібно її знати? як її писати? Давні греки дали свої відповіді на ці питання й констатували, що розуміння минулого дає змогу передбачити майбутнє. Істориків класичної доби цікавили питання причинності та спрямованості історії, сукупні ефекти розвитку цивілізацій, мета й сенс цього зростання, а також невідворотність аспектів історії.

Поява розвиненої, чи “свідомої”, І. с. – надзвичайна подія в історії світової культури. У ній зафіксовано усвідомлення суспільним індивідом того факту, що його існування можливе лише в спадкоємній пам’яті історії, за допомогою якої він отримує зміст і засіб жити і мислити. Як категорія І. с. набуває тепер вужчого, спеціального змісту. Від моменту виникнення “мистецтва історіописання” і дотепер ця форма свідомості набула значення наявності в історика гносеологічної установки з вихідного для нього питання: про важливе й другорядне у предметі вивчення; про відношення історичної пам’яті до дійсності, яка в ній відображена, тобто зрештою йдеться про концепцію істини в історичних працях.

Ця концепція пройшла у своєму розвитку низку послідовних ступенів – міфологічний, класичний, християнський, або біблійний, нового часу, позитивістський і цивілізаційний. На кожному із них І. с. опосередковувала зв’язок між теоретичним мисленням певної епохи і панівним типом історіографії. Внаслідок цього І. с. є водночас і виміром типу культури і фактом історіографії, і, що найголовніше, – фактом самої історії. Образно кажучи, І. с. – це духовний місток, перекинутий через прірву віків, який веде людину з минулого в майбутнє [19, 171-172].

Історична хронологія – спеціальна історична дисципліна, що досліджує системи літочислення в різні епохи.

Історична цінність музейного предмета – значимість предмета як пам’ятки історії, обумовлена його зв’язками з історичними подіями й процесами. Залежить від значимості цих подій, ролі й місця даної речі або документа, від його репрезентативності як історичного джерела. Встановлюється під час наукового опрацювання на основі виявлення історичних зв’язків предмета, уточнення й конкретизації часу та характеру його побутовання [1, 48].

Історична школа – західний напрям етнологічних досліджень, який вивчає історичні взаємозв’язки між народами й культурами. Ідеї І. ш. виникли наприк. XIX ст. і спричинили втрату панівного впливу першої наукової етнологічної школи – еволюціонізму. На протигагу останньому представники І. ш. відкидали наявність історичної закономірності та з цієї причини обмежували в цілому завдання історичної науки описом конкретних подій. Через те що дійові особи й перебіг подій у галузі етнології залишались, як правило, невідомими, то їй доводилося шукати інших сфер дослідження.

Спроби знайти такі сфери зводилися переважно до пошуків центрів походження народів чи культур, з’ясування меж їхнього поширення і шляхів переміщення. Внаслідок цього виникли різні напрями дифузійнізму (однієї з найвідоміших етнологічних наукових шкіл), що стали характерними для етнологічних досліджень, зокрема в деяких європейських країнах і США в першій пол. XX ст. (теорія культурних кіл – Скандинавські країни, Німеччина, Австрія; історико-архівний напрям – Німеччина; концепція культурних ареалів – США; американська історична школа – США). З появою у США неоеволюціонізму (модернізованої етнологічної наукової школи) І. ш. відійшла на задній план. Вона не могла більше обходити своєю увагою питання прогресу в історії людства. Згідно із твердженнями прихильників І. ш., про це могло йтися лише стосовно окремих галузей суспільного життя, зокрема наукового і технічного розвитку. Це дуже обмежене визнання ідеї розвитку з боку І. ш. не відповідало, однак, потребам світу, який істотно змінився після другої світової війни і пов’язував тепер із питанням про можливість майбутнього розвитку також питання про тенденції розвитку в минулому [19, 173-174].

Історичне знання – одна із складових частин знання як загальнонаукової та філософської категорії. Загалом знання, в свою чергу, найчастіше розглядається як відображення об’єктивних характеристик дійсності у свідомості людини. Будь-яке знання ідеальне, тому воно потребує об’єктивізації, яка реалізується в продуктах праці (матеріальних і духовних), технології, соціальних інститутах, пам’ятках культури та ін. При цьому

знання об'єктивізуються знаково-символічними засобами природних і штучних мов. Писемність і книгодрукування, практично відразу після виникнення, перетворилися на найбільш розповсюджені й адекватні засоби фіксації й історичної трансляції знань.

З розвитком комп'ютерних технологій і електронних систем комунікації все більшого значення набувають такі способи фіксації знань, як створення баз і банків даних і знань, експертних систем тощо. Це прямо й безпосередньо стосується також історичного знання. Вища форма організації знання – теорія або системи теорій, об'єднаних у наукові дисципліни. Однією з таких систем теорій є історія. Процеси розвитку знань характеризуються рухом від незнання до знання, переходом від пранаукового до наукового знання, змінами наукових теорій.

Власне історичне знання характеризується, по-перше, суб'єктивністю й індивідуальністю отримуваних дослідником результатів; по-друге, своєрідною “анонімністю” джерел знання та автономністю дослідницького процесу; по-третє, історичністю знання; по-четверте, претензією на об'єктивність, оскільки в процесі пізнавальної діяльності, особливо в період постановки завдань дослідження, історик має справу, як правило, з сучасністю. Актуалізація ж історичної реальності дозволяє вести мову про можливість отримання знань про історичне минуле, які можуть претендувати на істинність.

Чи не найважливішою в історичному знанні є проблема історичного факту. Загалом можна погодитися з існуючим у науковій літературі підходом щодо того, що володіти інформацією ще не означає володіти істинним знанням, а володіння істиною – це, перш за все, володіння досвідом її отримання та застосування. Тим не менше власне робота історика розпочинається із здобуття історичного факту. Звичайно, індивідуальність історичного факту та його суб'єктивне трактування істориком помітні в першу чергу, але при цьому слід враховувати, що об'єктивність відбору й аналізу історичних фактів залежить від ступеня науковості теорій та методології, які застосовуються в процесі цього аналізу.

Суб'єктивність у тлумаченні історичного факту, його багатоаспектність зумовили появу найрізноманітніших, іноді абсолютно протилежних, концепцій історичного пізнання. Але в будь-якому разі можна визнати, що поняття факту стосується і фрагмента реальності, і фрагмента теорії. Інтерпретація факту, згідно з релятивізмом, передбачає його аналіз у контексті історії та її певного теоретичного опису. Якщо ж спробувати звільнитися від релятивістського підходу, то тоді слід постійно шукати його “об'єктивне” ядро, яке не залежить від інтерпретації істориком цього факту.

Історичний факт – це абстракція, створена на основі застосування загальної категорії до чуттєвого об'єкта, але при збереженні індивідуальності останнього. Однак у цій абстракції не обов'язково втрачається конкретний зміст події, відображеної відповідним історичним фактом. Тому вірніше говорити про історичний факт не як про абстракцію, оскільки це поняття передбачає елімінування індивідуального та конкретного змісту, а скоріше як про науково-пізнавальний образ, єдність абстракції й уявлення про конкретний чуттєвий об'єкт.

Слід підкреслити, що історичний факт містить у собі принаймні два типи знання: власне історичне, тобто знання про походження подій (і в цьому полягає його об'єктивна складова), і знання, зафіксовані істориком у вторинному тексті. Останні мають особливо важливе значення, оскільки людство свої знання про суспільство формує переважно на основі саме вторинних текстів, історичних праць, на які свій відбиток накладає особиста індивідуальність дослідника, його суб'єктивне ставлення до історичної реальності, історизм розвитку історичної теорії в цілому. Звідси знання історичного факту в своїй сукупності має дві сторони: власне факт і його сучасну інтерпретацію істориком, коли до знання, закладеного в історичному факті, додається знання історика про досліджуваний історичний період у його сучасній інтерпретації. Можливо, за різних часів різними істориками ці історичні факти вже досліджувалися, ш давалися іноді протилежні оцінки які також вплинули на історика при оцінці історичної реальності. Тому ні в якому разі не можна забувати про політичні, моральні та інші норми, на яких виховувався дослідник.

Таким чином, на трактуванні будь-якого історичного факту при поясненні кожної

історичної реальності більшою або меншою мірою, але завжди однозначно позначається вплив епохи, в якій живе й працює історик.

Ще однією структурною частиною історичного знання є історична теорія. Факт є своєрідним фундаментом історичної теорії, однак зв'язок між фактами та теоретичними узагальненнями непростий і далеко не односторонній. Факт є істотним компонентом історичного знання і, ймовірно саме система фактів значною мірою впливає на формування або спростування теорії [20, 79–82].

Історичне мислення – найвищий ступінь пізнання людиною історичного процесу, логічно відображеного у свідомості правдивого характеру подій, фактів, явищ історії у всіх їх чисельності, взаємозв'язку, взаємозалежності, причинно-наслідкових виявів.

Історичне пам'яткознавство – одне із завдань історичної науки, яке передбачає дослідження і вивчення історичних пам'яток, що становлять джерела безцінної інформації про минуле – побут, мистецтво, політичну, економічну та соціальну обстановку певного часу. Предметом дослідження є все, що було створено попередніми поколіннями внаслідок економічної та культурної діяльності впродовж сторіч.

До історичних пам'яток належать архітектурні споруди, предмети та результати виробництва, побуту, зразки декоративно-ужиткового мистецтва тощо. На відміну від письмових джерел, з яких можна безпосередньо дізнатися про певні факти історії, інші історичні пам'ятки містять зашифровану інформацію, прочитання якої і є завданням історика.

В Україні комплексний процес збереження й охорони пам'яток, зокрема архітектури, розпочався на поч. ХХ ст. Так, стаття 91 “Статуту будівельного” передбачала одержання спеціального дозволу на спорудження та знесення будинків, зведених до ХVІІІ ст., які мали мистецьку цінність. У 1911 р. було введено “Положення по охороні старожитностей” – перший законодавчий акт, спрямований на збереження пам'яток минулого.

За роки радянського режиму чимало визначних пам'яток було зруйновано, пошкоджено, занедбано. Після здобуття Україною незалежності розпочалося справжнє відродження інтересу до минулого та культурних цінностей України. Нині розгортається історичне дослідження багатьох пам'яток архітектури, скульптури, побуту, що належать до несправедливо забутих періодів нашої історії. Розпочалося вивчення одного із складних і суперечливих періодів історії нашої культури та мистецтва – кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Монументальні свідчення давнини – будинки, культові споруди – можуть дати нам чимало корисної інформації про розвиток капіталістичних відносин в Україні, їх вплив на характер змін у бутті, діяльності й творчості тих, хто жив тут до нас. Мистецтво того періоду є унікальним поєднанням передових технологій у виробництві та пошуків нових напрямів у вираженні творчих ідей митців [19, 174–175].

Історичне поле – це та сукупність свідочств, що містяться в необроблених історичних джерелах, яка стає об'єктом історичного дискурсу (в термінології Х. Уайта). Для цього історичне поле піддається двом операціям: а) переформулюванню його в термінах самого історика шляхом створення мовного протоколу певного (несвідомо обраного) типу, який конститує історичне поле як об'єкт розумового сприйняття; б) вибору та розміщенню його даних з метою їх протиставлення аудиторії. Далі така сукупність даних пояснюється за допомогою різних стратегій у відповідності з обраним типом мовного протоколу (див.: префігурація, рівні концептуалізації в історичному творі). Уайт уникає сутнісного визначення історичного поля або, точніше, не має в цьому потреби, оскільки в межах його формального історіографічного методу не стоїть проблема історичної реальності, адекватності історичних описів цій реальності – Уайта цікавить лише структура таких описів. “Історичне поле” може функціонувати як максимально нейтральний термін, необхідний для позначення певних свідочств, які можна потреби, оскільки і піддає певним операціям, які, власне, і будуть предметом аналізу історіографа-формаліста [20, 82–83].

Історичний архів – архів, у якому на постійному зберіганні знаходяться закриті архівні фонди установ попередніх історичних епох [33, 471].

Історичний інтерес – це увага до явищ із погляду на їхнє виникнення та розвиток. Термін “інтерес” належить до так званих “пакетних понять”, створених для позначення одних груп явищ, які часто поширюються на схожі явища. Ця схожість визначається тими

певними практичними ситуаціями, за межами яких поняття поступово, але не повністю, втрачає свій зміст і значення. Складність щодо загального визначення пакетних понять полягає у тому, що у них відсутня загальна ознака.

У цьому контексті явища розглядаються у зв'язку з конкретними умовами їх існування на різних етапах розвитку. Термін "історичний інтерес" має безпосереднє відношення до генезису історичного пізнання. Існує психологічний і гносеологічний підхід до пізнавальної категорії "інтерес".

Гносеологія розглядає всі пов'язані з процесом пізнання структури під кутом зору їхнього відношення до об'єктивної реальності, до тієї системи, пізнанню якої вона служить. Їхній склад, внутрішня організація, взаємозв'язок, методи конструювання, пізнавальна роль, функції, які виконуються в загальній системі пізнавальної діяльності, – усе це розглядається з позицій головного гносеологічного питання. Тому в теоретико-пізнавальному плані інтерес розглядається як поняття, що фіксує особливі об'єктивні відносини.

Необхідність зрозуміти продукт людської діяльності вимагає розуміння соціального суб'єкта. Інтерес виконує роль пізнавального стимулу. Виникнення історичного пізнання і його розвиток нерозривно пов'язані з виникненням і зміною змісту історичного інтересу. Як гносеологічна категорія історичний інтерес фіксує певні об'єктивні умови та відносини, але, відділившись від них у ході культурної еволюції і набувши відносної самостійності, він здійснює різний вплив на історичне пізнання. Через історичний інтерес на історичне пізнання впливають класові, релігійно-етнічні, культурно-етнічні й особисті позиції.

Уперше термін "історичний інтерес" був сформульований у VI–V століттях до н. е. у Греції. Хоча сам цей термін як певний тип ставлення людини до себе був майже "невловимий". Реалізація історичного інтересу постає перед нами у вигляді "Історії" Геродота. Одним із важливих факторів виникнення історичного інтересу та відповідної форми пізнання було виявлення необоротності, взаємозв'язку, послідовності та детермінації соціально значимих подій і окремих вчинків людей у часі. Об'єктивною основою історичного інтересу стала здатність "дивуватися" явищам суспільного життя. Це породило інтерес до розуміння суті явищ, що відбувалися у суспільному житті. Античні й наступні історики, не піднявшись до ідеї історичної закономірності, проявляли інтерес до цього боку історичної дійсності. Спостерігаючи сучасність, вони ще не могли помітити певну спільність, типові, схожі риси в їхньому різноманітті.

Проблема історичного інтересу, причини його розвитку і роль у формуванні історичного пізнання не розглядалася широко в літературі до другої половини XV століття. Одним із перших методологів, який зробив спробу аналізу змісту та структури поняття "історичний інтерес", був Г. Ріккерт. Він ставив сам вибір дослідної тематики в історичних дослідженнях у залежність від інтересу. Згідно з його теорією історичний інтерес визначається лише системою цінностей, а не об'єктивними процесами. З концепцією історичного інтересу на початку XX століття виступив німецький філософ Е. Трьольч. Аналіз генезису історичного інтересу показує, що він є не результат абстрактного ставлення до вічних і незмінних культурних цінностей, а феномен, породжений самою історією. Він входить у набір цінностей певної епохи, в ціннісну парадигму. Певною мірою відокремившись від свого джерела, він набуває культурної й пізнавальної самостійності.

Отже, історичний інтерес знаходить свою реалізацію в історичному пізнанні. Він складається не відразу і не відразу виявляється. Його чітке усвідомлення виникає на більш пізніх етапах історичного пізнання ^[20, 83-85].

Історичний період – період розвитку людства після винаходження писемності; доісторичний – період розвитку людства до появи писемності.

Історичний шкільний музей. Є чимало шкільних музеїв історичного профілю. Їхні фонди комплектуються історичними пам'ятками, які висвітлюють визначні сторінки історії. Серед цих музеїв розрізняють військово-історичні, історії села, історії школи.

Історичні джерела – різні групи писемних і різних інших матеріалів, що містять відомості з історії країн і народів: літописи загальноруські і місцеві (історико-літературні твори XI та наступних століть), хроніки і хронографи (західно- та східноєвропейські і східні твори з всесвітньої історії) княжі і приватні акти, берестяні грамоти (пошлання і ділові документи, написані на бересті), сфрагістичні (князівські печатки) та епіграфічні

(написи на камені, стінах, дереві) матеріали, геральдика, нумізматики, археологічні предмети, дані історичної географії і демографії, церковні папери, рукописи, різноманітна література, твори мистецтва. До історичних джерел також відносяться сліди життя і людської діяльності в минулому, передані в усній традиції, мові, звичаях і праці [23-26].

Історичні найменування – антропоніми (власні імена та прізвища людей), гідроніми (назви водоймищ: річок, озер, морів), етніоніми (назви племен і народів), ойконіми (назви населених пунктів), ороніми (назви гір, висот, ярів і впадин), хороніми (назви країн і країв), топоніми (географічні назви).

Історичність – а) поняття, яке визначає зв'язок часу та простору з людиною й подством; б) поняття, яке визначає приналежність до історичного процесу.

Історіографічна концепція – а) обґрунтована на основі низки історіографічних фактів, об'єднаних певними ідейно-теоретичними засадами система поглядів; б) доведена точка зору у висвітленні та оцінці певних процесів, явищ в історичній науці. На думку І. І. Колесника історіографічна концепція становить кінцеву мету історико-наукового дослідження. Радянські історики створили класову концепцію розвитку української історичної науки, зміст якої полягав у боротьбі трьох провідних течій в науці: дворянської, буржуазно-націоналістичної та революційно-демократичної. Д. Дорошенко додержувався державницької концепції української історіографії, яка полягала у впровадженні в історичну свідомість та науку ідеї національної окремішності та державності [23, 28].

Історіографічна модель (як будь-яка пізнавальна модель) – це узагальнена абстрактна конструкція, яка використовується для пізнання, вона є аналогом, “замісником” або квазіоб’єктом. Загалом деякі дослідники нараховують 37 різних визначень поняття “модель” (А. І. Уемов). Моделювання базується на загальнонауковому принципі аналогії. Значення його полягає в аксіоматичному твердженні про те, що знання про ознаки, характеристики, властивості певного об’єкта можливо отримати, вивчаючи ознаки та властивості іншого об’єкта, за умови, що ці два об’єкти схожі між собою. Об’єктом історичного дослідження завжди є знакові моделі, що несуть у собі інформацію про минуле. Історичні джерела є своєрідними “інформаційними аналогами” минулого. Таким чином, увесь процес пізнання минулого стає пов’язаним з моделями й моделюванням: 1) усі писемні історичні джерела є гомоморфними знаковими моделями минулого; 2) процес їх дослідження істориком є моделювання; 3) результати його діяльності – суть гомоморфні знакові моделі минулого (В. В. Підгаєцький).

Під історіографічною моделлю також розуміють як реконструкцію будь-якого об’єкта минулого, так і засіб для реконструкції процесу пізнання минулого. За А. М. Сахаровим, який запропонував термін “історіографічна модель”, – це “ідеальний тип”, розумова конструкція, що оперує низкою “факторів історії науки”.

Модель може мати мовний або формалізований вигляд (за В. В. Підгаєцьким, моделі можна розподілити на описові, або логіко-лінгвістичні та кількісні, або математико-статистичні). Суть побудови моделі полягає в тому, щоби за її допомогою поглибити вивчення властивостей, функцій, розвитку об’єкта моделювання. Успіх моделювання забезпечується дотриманням основних методологічних принципів побудови моделей: чіткістю розуміння мети моделювання, його етапів, типів моделей, принципів їх побудови й аналізу. Завдання та рівні моделювання можуть бути різними. У залежності від пізнавальної цінності їх можна розташувати так: емпіричне моделювання, математична верифікація гіпотез, дедуктивне моделювання. Класифікація моделей може відбуватися у відповідності до особливостей відображення тих чи інших сторін прототипу. У цьому випадку виділяють ізоморфні та функціональні моделі. Стосовно розвитку історичної науки більше значення мають функціональні моделі, які не відтворюють прототип, але побудовані так, щоби зрозуміти його функціонування. Дехто вважає, що в історичному дослідженні не існує ізоморфних моделей (тотожних об’єкту дослідження, тобто минулому).

Виділяють також реконструктивні й аналогові моделі. До перших відносять адитивно-часову модель історії науки (використання цієї моделі пов’язано з виокремленням тих чи інших періодів у розвитку науки), моделювання фрагментів історії науки (прикладом такого моделювання можуть бути альтернативні варіанти), біографічні

моделі (розподіл учених за типами чи “психографічна” реконструкція). Визнання “непрозорості” тексту як системи організації інформації ставить завдання побудови моделей тексту (див.: текст). Останнім часом увагу дослідників привернуло формально-кількісне моделювання, яке буде у аналізі кількісних характеристик явищ і процесів шляхом математичної обробки. Зокрема, в історіографії це стосується вивчення динаміки наукової творчості вчених та ін. [20, 86-87].

Історіографічна ситуація – термін, який відображає одне з ключових понять історіографії і має значний методологічний потенціал. Історіографічна ситуація – це певний фрагмент історіографічного процесу в конкретному просторово-часовому вимірі, вона характеризує його дискретність, уривчастість. Історіографічна ситуація відображає властиві окремому історичному моменту або періоду прикмети історичного пізнання. Якщо категорія “історіографічний процес” характеризує історичне пізнання з позицій динаміки та цілісності, то категорія “історіографічна ситуація”, навпаки, – з позицій статичності на певному відрізку часу.

На межі 70–80-х років ХХ століття в історіографії з’явилась лексична новація – формула “історіографічний процес”, яка вживалась у літературі як синонім об’єктивного процесу розвитку історичної науки. А. С. Кертман перший оперує цією формулою як науковим поняттям, але для обґрунтування інших, з його точки зору, методологічно значущих понять: “історіографічна ситуація”, “приватні історіографічні процеси”. Дефініція “історіографічна ситуація”, сформульована Кертманом, базується на тому, що автор чітко виділяє дві групи процесів, які впливають на розвиток історичної науки: “внутрішні” і “зовнішні”. “Зовнішніми” він називає “обставини”, “процеси”, “сторони” – це те середовище, в якому розвивається наука, умови її існування: соціально-економічні, політичні процеси, соціальне замовлення, характер ідеологічної боротьби, політика уряду щодо науки, загальна методологія наукового пізнання і т. ін. “Внутрішні” процеси, вивчення яких є завданням історіографічного дослідження, пізнаються як “приватні історіографічні процеси”. Вони складають “різні сторони” єдиного історіографічного процесу і за змістом являють собою: накопичення знань про минуле, розширення проблематики, зростання джерельної бази, збагачення методики і техніки дослідження, розвиток методології, уточнення і перегляд концепцій, зміни в кадровому складі наукових установ, принципах організації науки і т. ін.

Кожний з “приватних історіографічних процесів” розвивається під впливом багатьох суто наукових і “зовнішніх обставин”, але ж має і свої власні закономірності, чим і визначається нерівномірність розвитку різних сторін єдиного історіо-графічного процесу. В якийсь окремий (даний) момент історії історичної науки рівні розвитку приватних історіографічних процесів, як правило, не збігаються, що підтверджується і суто емпірично.

Історіографічна ситуація – це стан історичної науки, що складається в результаті синхронізації певних стадій (або рівнів) розвитку приватних (відносно самостійних) історіографічних процесів, а також “зовнішніх” процесів, які впливають на розвиток історичної науки. Кожна конкретна історіографічна ситуація неповторна, бо, окрім співвідношення рівнів розвитку приватних історіографічних процесів, її характеризують і інші риси та явища, які не можна ігнорувати при описі й аналізі ситуації. При всіх відмінностях між ситуаціями їм притаманна одна спільна риса: наявність протиріччя або системи протиріч між рівнями приватних історіографічних процесів. Протиріччя слід розглядати як головну сутнісну ознаку історіографічної ситуації: наприклад, якщо в даній окремій ситуації головним є протиріччя між значним масштабом накопичених знань і недостатнім розвитком методології, а звідси і обмеженість наукових узагальнень, то решта рис знаходяться в певних відносинах до цього стрижневого протиріччя. Воно і є джерелом розвитку ситуації. Наявність однотипних основних протиріч вказує на належність до одного типу історіографічних ситуацій. Типологічна спільність між тим не знімає індивідуального в кожній ситуації і служить основою встановлення закономірностей, притаманних даному типу ситуації.

Історіографічну ситуацію слід розглядати також у залежності від того локальна вона чи глобальна, чи належить до одного наукового напрямку, школи тощо [20, 88-89].

І.І. Колесник вважає, що історіографічна ситуація характеризує дискретність, уривчастість історіографічного процесу. Це певний фрагмент історіографічного процесу в його конкретному просторово-часовому вияві. Історіографічна ситуація відбиває властиві даному історичному моменту прикмети історичного пізнання. Якщо категорія “історіографічний процес” характеризує історичне пізнання з точки зору динаміки та цілісності, то “історіографічна ситуація” – з точки зору статичності (у певний проміжок часу). Категорія “історіографічна ситуація” містить проблемний та хронологічно-часовий відтінки, наприклад “історіографічна ситуація” довкола робіт М. Костомарова. [20, 88-90].

Історіографічна теорія – узагальнене і пояснене теоретичне знання про конкретний стан історичного пізнання у його найсуттєвіших соціокультурних вимірах. Вона є спробою пояснення процесу конструювання історичного знання в конкретних соціальних, інтелектуальних і культурних просторово-часових умовах. Вона виконує допоміжну функцію щодо вивчення конкретних історичних проблем і одночасно важливу світоглядну функцію, вказуючи на зміну історичних картин світу в залежності від різноманітних соціокультурних чинників.

Історіографічна традиція дослідження – праці, які послужили зразком вивчення тієї чи іншої проблеми. Наприклад, для з'ясування факторів формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст. історіографічну традицію дослідження склали праці М. Вебера (Вебер М. Наука как призвание и профессия // Самосознание европейской культуры XX века. / М. Вебер. – М., 1991. – С. 130-149.); Л. Косаревої (Косарева Л. М. Внутренние и внешние факторы развития науки (философско-социо-логический аспект проблемы). – М., 1984. – 74 с.); С. А. Лебедева (Лебедев С. А. Философские основания и эвристические возможности интерналистского и экстерналистского объяснения развития научного знания / С. А. Лебедев // Вестник МГУ. Фило-софия. – 1991. – № 3. – С. 5-13) та ін.

Історіографічне джерело. Історіографічним джерелом можна вважати пам'ятку минулого, яка надає дослідникові інформацію щодо характерних рис та особливостей розвитку історичних знань і історичної науки, тобто щодо безпосереднього предмету історіографічних досліджень. Таким чином, до категорії історіографічних джерел можна віднести різноманітні історичні джерела, що містять інформацію про життя та творчість відомих істориків, виникнення та розвиток історичної науки, типові для кожної епохи риси мислення.

Дехто з дослідників вважає, що до категорії “історіографічне джерело” можна віднести будь-які історичні джерела, які мають пряме чи опосередковане відношення до фактів історичної науки. Ця категорія дійсно має досить широке значення, тому до неї можна віднести навіть ті джерела, які мають лише опосередковане відношення до історії історичної науки, але завдяки яким дослідники мають змогу визначити так звані “дух часу”, “мікроклімат” суспільства та науки, тобто ту соціально-політичну й ідейну атмосферу, яка склалася на певному історичному етапі. Саме тому виникає питання про класифікацію історіографічних джерел.

Зважаючи на об'єктивно-суб'єктивний характер цих джерел, до них застосовується видовий принцип класифікації, що поділяє їх на певні групи, а саме: легенди, міфи, літописи, історичні праці, науково-популярна література, матеріали наукових досліджень ученого (тобто його “творчої лабораторії”), навчальна література, документи, що свідчать про організаційні процеси в історичній науці й освіті тощо.

Як уже було зауважено, великого значення на сучасному етапі набуває проблема співвідношення категорії “історіографічний факт” і “історіографічне джерело” (див.: історіографічний факт). Поза сумнівом, історіографічне джерело передує історіографічному факту у розумінні факту-знання. Тобто праці історика, його біографія чи навчальна література є історіографічними джерелами, а певна інформація, яку з них вилучає дослідник, перетворюється в процесі осмислення на історіографічне знання, яке стає історіографічним фактом. Таким чином, історіографічне джерело є первинним щодо історіографічного факту.

Але не слід забувати про відображення історіографічного факту як факту дійсності в джерелі (так само, як факт історичний відбивається в історичному джерелі), а також про те,

що історіографічне джерело саме виступає як історіографічний факт [20, 90-91]. І. І. Колесник вважає, що історіографічне джерело це різновид історичних джерел. Під історіографічним джерелом слід розуміти специфічну групу джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу. Той самий текст нарративного чи документального характеру може бути історичним або історіографічним джерелом. Йдеться про синтетичні історичні дослідження, статті, монографії, рецензії, критичні огляди, доповіді, чернетки, нотатки, плани робіт, мемуари, щоденники, автобіографії, приватне та ділове листування, офіційні, діловодчі документи тощо. Історіографічним джерелом ці матеріали стають у процесі історіографічного дослідження, у ході вивчення загального чи локального історіографічного процесу, певного напрямку, школи в системі історичної науки, творчої діяльності конкретного історика [20, 90-92].

Історіографічний процес – це об'єктивний, цілісний процес генезису та розвитку історичного пізнання, накопичення та удосконалення історичних знань. Цю категорію “історіографічний процес” застосовують при аналізі історичної науки в узагальнюючому або конкретному просторово-часовому вимірі. Це поняття увійшло до наукового обігу в 1970 – 1980-х років для позначення процесу розвитку історичної науки. Першим, хто вжив цю категорію як наукове поняття, був Л. Е. Кертман. Виходячи з того, що на розвиток історичної науки впливають низка зовнішніх і внутрішніх факторів, Л. Е. Кертман уважав, що завданням історіографії є дослідження саме внутрішніх чинників. Такі внутрішні фактори вчений інтерпретував як “приватні історіографічні процеси”. Самі такі процеси, на його думку, являють різні аспекти “єдиного історіографічного процесу” і містять: накопичення історичних знань, розширення проблематики, ріст джерельної бази, розвиток методології тощо. Отже, завдяки поняттю “історіографічний процес” відбувається усвідомлення предметно-об'єктного поля історіографії.

На думку Т. Н. Попової, аналіз історіографічного процесу складає три рівні досліджень. Перший рівень – соціокогнітивний. Він передбачає вивчення внутрішніх і зовнішніх впливів на перебіг історіографічного процесу. Справа в тому, що контроверза “внутрішні-зовнішні”, або “інтерналізм – екстерналізм” стала анахронізмом ще з середини 1980-х років. Таким чином, серед дослідників склалося розуміння багатого-векторності впливу на розвиток історичної науки і на перебіг історіографічного процесу відповідно. Що стосується внутрішніх факторів, то вище вже розглядалися деякі з них. Говорячи про зовнішні чинники, їх можна позначити як середовище, в якому розвивається наука. Йдеться про вплив філософських, економічних, політичних та інших умов, доктрин і установок.

Другий рівень складає вивчення інфраструктури історичної науки. На думку тієї ж Т. Н. Попової, аналіз інфраструктури повинен містити висвітлення матеріально-виробничих і персональних аспектів з однієї сторони, і соціально-інституціональних – з іншої. До перших слід віднести матеріально-технічну базу історичної науки, її фінансування, технічні засоби, історичні установи, кадри тощо, до других – вивчення соціальних інституцій, які регламентують дослідницьку діяльність.

Третій рівень – це так звана “соціокультурна система”. Вона передбачає врахування специфіки типу суспільства, системи суспільної свідомості, менталітету, культурних і наукових традицій тощо. Як зазначає Т. Н. Попова, незважаючи на аморфність складових соціокультурної системи, саме вона, детермінуючи функціональність науки як соціального інституту, визначає специфіку верхнього рівня. Якщо врахувати, що предмет історичної науки має тенденцію до розширення, то, відповідно, історіографічний процес не має чітко ustalених окреслень. Його структура потребує постійного вдосконалення. У цілому в методологічному ракурсі категорія історіографічний процес” виступає як дослідницький засіб, за допомогою якого можна здійснювати історіографічний аналіз [20, 92-93]. На думку І. І. Колесник На перебіг історіографічного процесу мають впливати зовнішні, соціокультурні, та внутрішні чинники. І.п. обіймає не тільки історію ідей, концепцій, методів, а також історію наукових інституцій, організаційних структур. Історіографічний процес сприймається в узагальнюючому абр конкретному просторово-часовому вимірі: “світовий історіографічний процес”, “античний історіографічний процес”, “французький історіографічний процес XIX ст.”, “історіографічний процес в Україні”. Локальний історіо-

графічний процес має свої особливості, що відрізняються від інших. Український історіографічний процес розгортався у кореляції із формуванням національної свідомості та політичної ідеології українців, на тлі здобутків східнослов'янської та європейської історичної науки, філософії, під впливом російської та польської історіографії [23, 36-37].

Історіографічний факт – це об'єкт історіографічного дослідження, факт історичної науки, що містить в собі інформацію щодо історичного знання.

Історіографічний факт (так само, як і факт історичний) в сучасній спеціальній історіографічній літературі має велику кількість тлумачень. Дехто з дослідників уважав історіографічним фактом авторську концепцію, дехто – історичні праці, що роблять важливий внесок у розвиток історії історичної науки, дехто – творчу лабораторію вченого і т. ін. Безперервний розвиток історичної науки сприяє розширенню поняття “історіографічний факт”. Деяка інформація, що раніше не здавалася важливою, на сучасному етапі набуває великого значення, що дозволяє зараховувати її до категорії історіографічних фактів. Частина дослідників уже звертала увагу на те, що існує нагальна потреба в розширенні кола історіографічних фактів за рахунок залучення нових даних з історії історичної науки. Історіографічний факт, в першу чергу, за самою своєю сутністю є фактом історичним.

Вітчизняна література, присвячена висвітленню спеціальних історичних проблем (передусім література з питань історіографічних досліджень), неодноразово констатувала, що різниця між фактом історичним і фактом історіографічним полягає в тому, що перший є поняттям ширшим, більш повним, другий – поняттям більш вузьким, спеціалізованим. Тобто якщо в історіографічному факті міститься інформація з історії історичної науки, то в факті історичному та сама інформація не завжди чітко окреслена і неповною мірою є доступною для безпосереднього вивчення істориком науки. Важливо, що в історичному факті виділяють три його суттєві стани.

По-перше, це історичний факт як реальна подія: перший ступінь, що відбиває історичний факт як факт-подію, фрагмент історичної дійсності, історичну подію, факт історії, чи історичний факт. По-друге, це історичний факт як інформація: другий, перехідний ступінь, що визначає історичний факт як факт-джерело, факт-інформацію чи повідомлення джерела. По-третє, історичний факт як наукове уявлення: кінцевий ступінь, на якому історичний факт перетворюється на факт-знання, історіографічний факт, факт-історичне знання, науково-історичний факт. Це дозволяє робити такі висновки: історіографічний факт є факт історичний, який набуває історіографічного рангу на ступені перетворення інформації, виводуї з джерела, в історичне знання. У зв'язку з цим визначення історіографічного факту як даних, що були здобуті з будь-якого виду історіографічних джерел, є вузьким.

Сьогодні ми можемо відрізнити два варіанти історіографічного факту – знання: 1) в широкому розумінні як факт-знання взагалі і 2) в більш вузькому розумінні як факт, виводуї з історіографічного джерела і усвідомлений дослідником. Водночас усе вищезгадане зовсім не виключає існування історіо-графічного факту як події минулого й історіографічного факту як відображення дійсності в джерелі. У даному випадку ми маємо на меті лише підкреслити різноманітність розуміння історіографічного факту-знання. Саме тому методологічно та термінологічно недоречною і навіть шкідливою може бути ситуація змішування варіантів історіографічного факту, ігнорування їх суттєвих особливостей.

Окрім цього, існує певного роду стереотипний підхід до процесу присвоєння звання історіографічного факту. Майже завжди історіографічним фактом уважаються ті вищя історії історичної науки, які мали певні наслідки і не залишилися без уваги дослідників через те, що стали важливими подіями в розвитку історичних знань: це і праці відомих учених, їх історичні концепції, факти їх біографії, особливості їх творчої лабораторії. Але не меншої уваги заслуговують факти, які не досягли такого високого рівня. Це факти, що свідчать про популярність певних концепцій, про розповсюдження ідей тих чи інших історіографічних шкіл тощо. Це так звані факти загального значення, чи факти “на вершині” (як вони були названі дослідниками), на відміну від фактів, які мають першочергове значення і які умовно можна вважати “вершинами”.

Наведені вище проблеми безпосередньо пов'язані з проблемою, що виникає при відборі історіографічних фактів дослідником. Вимоги об'єктивності в процесі відбору

історіографічних фактів дуже умовні через те, що сам процес ґрунтується на суб'єктивних судженнях. Така ситуація простежується на прикладах будь-яких епох і країн. Відбір чітко визначених фактів для обґрунтування тієї чи іншої теорії може призводити до ситуації, коли факти починають розглядатися окремо від усієї їх сукупності і не відбивають усієї картини історіографічних явищ, що, в свою чергу, може призвести до помилкових тверджень і суперечливих висновків.

У процесі перетворення інформації джерела в історіографічне знання дослідник свідомо чи підсвідомо керується певною системою чи шкалою цінностей, прийнятих в науці та суспільстві. До того ж цей підхід має місце на всіх етапах роботи дослідника з історіографічним фактом.

Історіографічний факт достатньою мірою відбиває і загальний рівень стану науки в суспільстві. На думку деяких дослідників, це пов'язано з деяким фундаментальним принципом стильової єдності (чи стильової міри), згідно з яким кожна епоха передбачає певну єдність у розвитку наук, має свої, притаманні лише їй, риси мислення [19, 94-96]. І. І. Колесник вважає, що при визначенні поняття історіографічний факт доречним буде аналогія з історичним фактом. З огляду на це, історіографічний факт слід розуміти як доробок пізнавальної діяльності історика наука. Той факт, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. українська історична наука остаточно відмежувалася від російської та польської історичної науки і набуває статус національної з незалежними науковими інституціями та розвинутим ідейно-концептуальним апаратом, – це підсумок ґрунтовних досліджень не одного покоління дослідників історії української історичної науки [20, 94-97].

Історіографічний фон дослідження – праці, які висвітлюють особливості історичного явища та особливості творчості історика

Історизм – а) загальноісторичний принцип пізнання, який визначає логічність і послідовність явищ, подій, фактів відповідно до часу та простору; б) принцип наукового пізнання, який пояснює історичний процес з точки зору закономірного логічного розвитку фіксовано і в історичних часі та просторі; в) вид і спосіб історичної думки, що сприяв академічному становленню історичної науки, вирізняючи її пізнавальну стратегію від природничих наук. У сучасному розумінні історизм розглядається у зв'язку з проблемами інституціоналізації й означає наукову парадигму історичної науки ХІХ ст., яка зводиться до 5 ознак: а) інтереси (орієнтація на змінні потреби життя); б) “концепція ідеї” (формування домінуючого погляду на обумовленість людських дій в минулому); в) методи історичної реконструкції; г) форми історіографічного викладу; д) функції практичної орієнтації суспільства [19, 164-165].

Історицизм – а) спроба передбачити розвиток суспільства на основі пізнання і прогнозування; б) категорія історичного пізнання, спрямована на пояснення можливості осмислення законів історичного розвитку і передбачення майбутнього.

Історіографія (від грец. historia – оповідь про минулі події і grapho – пишу) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію розвитку історичних знань, історичної думки, історичної науки. Нині мають місце принаймні два значення цього терміна: 1) наукова дисципліна; 2) синонім історичних творів, історичної літератури взагалі. Розрізняють проблемну та теоретичну історіографію (І. І. Колесник), або загальну (досліджує розвиток історичних знань, історичної науки в цілому), предметну (історіографія історії окремих регіонів, країн, сфер людської діяльності) та проблемну (вивчення історії опрацювання певних наукових проблем) історіографію (М. А. Варшавчик). В останньому варіанті історіографія перш за все виконує функцію визначення перспективних напрямків подальших конкретно-історичних досліджень. У системі історичної науки вона виконує функцію управління, планування та контролю за пізнавальною діяльністю історика. У процесі історичного пізнання історіографія виконує конструктивну (розбудова історичного знання, здобуття нового в науці) та парадигмальну (закріплення ustalених наукових норм) функції. Ці дві функції інколи об'єднують в одну – методологічну. Виділяють також світоглядну функцію (вплив на стиль мислення історика, критичне ставлення до історіографічної спадщини), функцію інтегративного чинника та дидактичну функцію (І. І. Колесник). Виходячи з форми та спрямованості праць, дехто виділяє рівні історіографічного дослідження: реєстраційний (оглядово-бібліографічний), проблемний

(“критичний”), узагальнюючий (прогностичний).

Згідно з тезою, що історіографія – рефлексивний компонент процесу історичного пізнання, варто визнати, що перші історіографічні уявлення виникають водночас із предметним знанням про історію. Першопочатки історіографічних уявлень становить власна рефлексія автора історичного твору. Таким чином, протягом тривалого часу історіографічний елемент існував у формі самосвідомості окремого автора. З XVI століття, у зв'язку із поширенням друкарства, виникає жанр історико-наукових та історико-літературних описів. Поява перших праць з історії науки у вигляді переліку літератури з предмета дала підстави деяким дослідникам виводити історію науки (історіографію) від доби Ренесансу (Б. А. Старостін).

Слово “історіограф” французького походження, у XIV столітті так називали митця, який малював мініатюри на історичні сюжети, з XVI століття – придворного письменника, якому доручалося писати офіційну історію країни. Найчастіше цю посаду обіймали відомі літератори, поети та філософи (Буало, Расін, Вольтер). Але фактично посада офіційного історіографа існувала ще у Давньому Китаї, Римі, середньовічній Венеції, Флоренції доби Ренесансу тощо. У Росії першим офіційним історіографом був Г. Міллер, пізніше – М. Щербатов, М. Карамзін та ін. Звання офіційного історіографа давало додаткові можливості в опрацюванні архівних матеріалів, до певної міри звільняло від офіційної цензури. Термін “історіографія” прийшов до Росії з Німеччини. Спочатку його вживали як синонім понять “історик”, “історія”, “історична наука”.

З XVIII століття в загальноєвропейській традиції поступово виокремлюється такий напрямок, як надання оцінок літературі з конкретного питання, критична історія конкретної проблеми (“критичний напрямок”, або “критична історія”). Цей напрямок в історичній науці означав формування історіографічного методу в конкретно-історичних дослідженнях, при якому аналіз проблеми здійснювався через аналіз підходів її вирішення тим чи іншим ученим. В університетах ця лінія через деякий час трансформувалася в навчальну дисципліну і визначила нове значення терміна “історіографія” як історії самого історичного знання. Саме “критичний стрижень” – критичний огляд літератури, а точніше, – огляд застосування істориками критичного методу склав основний зміст історіографічних досліджень та історіографічних курсів.

Протягом другої половини XIX – початку XX століття відбувалося утвердження більш широкого розуміння проблемного поля нової наукової дисципліни. До неї стали включати історію історичної думки, історичних установ. Її почали розглядати в контексті історії як науки в цілому, історії культури, історії ідей. О. С. Лаппо–Данилевський серед перших поставив питання про назву нової дисципліни, розглянувши її в історичному, логічному та феноменологічному аспектах. Питання про розуміння істориками середини XIX – початку XX століття терміна “історіографія” детально розглянула Р. А. Кіреєва. Вона правомірно пов'язала проблему предмета науки з її назвою, відзначаючи, що утвердження певної назви фіксує коло наукових проблем, означає, що дана галузь науки пройшла перший, “організаційний” період і піднялася на новий, більш високий щабель свого розвитку.

Пошуки назви нової дисципліни були доволі тривалими. Формула “історія історичної науки” (назва, яка, на думку Кіреєвої, найбільш повно відображає цю дисципліну) виникла в XIX столітті, але не закріпилася на практиці. Загалом, у XIX – на початку XX століття виникло не менше двадцяти варіантів назв згаданої дисципліни. Для першої половини – середини XIX століття використання терміна “історіографія” для позначення нової галузі історичного знання було нехарактерним.

Першим, за Кіреєвою, його застосував І. В. Лашнюков, і лише наприкінці XIX століття слово “історіографія” почало частіше зустрічатися в друкованих працях. Однак воно розповсюджувалося на різні види історичних праць. У радянській науці термін “історіографія” також застосовувався в різноманітних значеннях. Поступово, протягом 1960–1980-х років, серед історіографів термін “історіографія” як назву самої історичної науки було визнано архаїчним (хоча це не виключило названого значення з лексику); розуміння історіографії як літератури з конкретної проблеми з 1980-х років у колі спеціалістів – історіографів усе частіше почало замінюватися формулою “проблемна

історіографія” і широкого розповсюдження набуває розуміння історіографії як спеціальної історичної дисципліни з досить значним проблемним полем.

І. І. Колесник відносить перетворення історіографії на спеціальну історичну дисципліну до 50–80-х років ХХ століття, коли ознаки теоретичної й організаційної зрілості не лише виявляються, але й “піддаються розгляду”. Останній аргумент фіксує принциповий критерій когнітивної інституціоналізації наукової дисципліни – механізм рефлексії. Якщо в області історичного пізнання наукову рефлексію слід ідентифікувати з історією історичної науки – історіографією, то по відношенню до самої історіографії (тобто в області історіографічного пізнання) наукова рефлексія виступає у вигляді нового напрямку – історії історіографії. На межі 1980–1990-х років зміст цієї наукової дисципліни визначали в діапазоні: 1) історія історичної думки та історія історичної науки як соціального інституту; 2) історія історіографічного процесу в усій його багатомірності (Т. М. Попова). Поступово виникло розуміння історіографії як наукознавчої дисципліни, а потім – як складової інтелектуальної історії. Разом з тим була й інша тенденція. Ф. П. Шевченко, вважаючи, що історіографічні дослідження підпорядковані конкретно-частковим цілям, відніс історіографію до спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін (останнім він відмовляв у статусі науки).

М. А. Варшавчик також уважав історіографію спеціальною галуззю наукових знань. Такий погляд залишається поширеним серед істориків і сьогодні. У зв’язку з цим термін “історіографія” має широкий спектр значень: він охоплює і сферу історичного знання про предмет суто історії, і сферу історіографічного знання про саме історичне знання та його інститути. Це створює труднощі в чіткому структуруванні історіографічної галузі знань, що відображається, в першу чергу, в зміні та назвах навчальних дисциплін. Багатозначність терміна поширюється й на поняття “українська історіографія”, під яким розуміють одночасно: 1) сукупність літератури з проблем історії України; 2) процес виникнення і розвитку історичної науки в Україні; 3) наукову дисципліну, яка вивчає стан і розвиток історичної науки в Україні (І. І. Колесник)^[20, 97-101].

Л. Зашкільняк вважає, що об’єктом пізнання в історіографії є історичні знання, представлені в працях і виступах (лекціях, доповідях) фахових дослідників минулого – істориків, які формують науковий образ минулого на засадах поширених в історичній науці, моделей і схем історичного пізнання (дослідження). Учений не міг не помітити той історіографічний факт, що в сучасній світовій та українській історичній думці існують значні розбіжності у трактуванні об’єкта вивчення історіографії. Ним вважають і історичну науку в цілому, і “історіографічний процес”, й історію історичної думки тощо. На його погляд такі визначення заводять дослідника в інші, непритаманні історіографії галузі – наукознавство, інтелектуальну історію, теорію історії. Саме історичне знання, здобуте в результаті пізнавальних зусиль дослідника, є об’єктом вивчення історіографії як наукової дисципліни, а підсумком пізнавальних зусиль – одержання нового – *історіографічного знання* – про історичне знання і способи його створення та сприйняття. Вчений вважає, що запропоноване визначення об’єкта дозволяє чітко окреслити його предметну область, яка дає змогу одержати нове знання про історичне знання, а також, що не менш важливо, розмежувати історіографічне та історичне знання^[16, 12]. Л. Зашкільняк вважає, що історична наука створює знання про минулу реальність (люди, події, явища), в той час як історіографія розкриває процес створення цих знань істориком, їх парадигмальний характер, методологічну і соціально-культурну замовленість. Предметну сферу пізнання історіографії – історичних знань учений окреслює, зважаючи на їхню структуру а саме, як зазначалося вище шість складників^[16, 24-25].

Отже історіографія продовжує свій розвиток. Свідченням цього стали нові терміни, які позначили нові напрями досліджень: “історія історіографії”, “біоісторіографія”, “регіональна історіографія” тощо. Фундатори І. історії України так відомі учені, як – В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, Д. І. Багалій, Д. М. Бантиш-Каменський, М. П. Дашкевич, О. Ю. Гермайзе, М. В. Довнар-Запольський, Д. І. Дорошенко, О. А. Єфименко, В. С. Іконников, І. П. Крип’якевич, М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський, М. О. Максимович, М. М. Марквич, І. Огенко (митрополіт Іларіон), О. П. Оглоблин, М. Н. Петровський, Н. Д. Полонська-Василенко, А. О. Скальковський, Д. І. Яворницький та ін.

Історіографія історії України – дисципліна, що вивчає історію історичної науки.

Це наука про те, як виникла і розвивалась історична думка, процес нагромадження історичних знань. Вона з'ясує соціальну основу і соціальну функцію історичного пізнання, досліджує боротьбу в ній різних напрямів, шкіл, концепцій, аналізує методи вивчення історичних джерел, висвітлює організацію і форми дослідницької роботи в галузі історії.

Цікавість до свого минулого зародилася в Україні давно, фактично на початку державності, про що свідчать літописи. Літописи (літописи) X ст. мали вигляд коротких хронік про події при князівському дворі, потім у монастирях. В XI ст. з'являються літописні зводи, автори яких пов'язують записи з політичним життям. Перші руські літописи є велетенською історичною епопеєю. Події в ній розпочинаються з "сотворіння світу" і закінчуються XIII століттям. Волею авторів, події в літописах розгортаються на землі й на небі, в степових просторах і на безмежжі морів, на всенародних торжищах і в княжих гриндницях, в монастирях і в'язницях, в імператорських палацах і в хижих трударів. В наших перших літописах міститься оповідь про дві тисячі дійових осіб, відомих на ім'я, і безліч безим'яних. Серед них ті, що орали землю, кували залізо, зводили міста, писали книги, проливали свою кров, захищаючи рідну землю. Та найбільше уваги літописці приділили тим, хто зробив соціальне замовлення, доручивши написання літопису; тим, хто панував над людьми, грабував, палив, осліплював, вбивав, ненаситний на владу, землі, золото і рабів.

Здається, що в 1113 р. чернець Печерського монастиря Нестор в "Повісті минулих літ" зробив спробу пояснити походження Русі і тих перших її правителів, хто створив державу. Найчастіше літописці належали до найближчого оточення великого князя, були його довіреними особами. Як Нестор, так і його співавтор ігумен Сильвестр використали грецькі хроніки, місцеві оповідання, пов'язали історію Русі із світовою, давши вітчизняній історії центральне місце в світовій історії. Не все в "Повісті минулих літ" узгоджується з сучасними науковими даними, багато кон'юнктурних правок внесли і переписувачі "Повісті...". Літописець Сильвестр, наприклад, другу редакцію "Повісті..." переробив і доповнив після Нестора і зробив викладку подій з 1113 до 1116 рр. І все ж таки не викликає сумнівів, що "Повість..." є безцінним історичним джерелом і першим історіографічним твором на Русі. Як джерела, так і історіографічним надбанням є також і інші літописи княжої доби. Українські літописи свідчать про відповідну тим часам високу культуру і ерудицію їхніх авторів, про патріотизм і вболівання їх за батьківщину. Літописання продовжувалося і в литовсько-польську добу та в часи козацької державності. В XVII ст., на відміну від XVI ст., вузькі літописні рамки розширюються, набирають наукового характеру, поширюються компілятивні "хроніки", як, наприклад, "Хроніка" Феодосія Сафановича, 1672 р., складена за зразком польських.

Звертають на себе увагу козацькі літописи Самовидця, Величко, Граб'янки, що передають події часів Б.Хмельницького. З ім'ям викладача Київської колегії Інокентія Гізеля пов'язаний вихід у світ в 1674 р. знаменитого "Синописа", який на довгі роки лишився основним посібником з історії України і Росії. "Синопис" витримав більш ніж 30 перевидань і до XIX ст. використовувався в якості підручника. У XVIII ст. виходять твори, в яких історія Гетьманщини пов'язується з історією Київської Русі. Особливо актуальними були такі паралелі під кінець існування української держави в складі Росії. Нагадування про те, що козацтво було спадкоємцем княжої держави, стало головною метою авторів таких праць. Апологією спільності давньої (княжої) і нової (козацької) історії Руської землі став твір кінця XVIII ст. чи то Кониського, чи Полетики "Історія Русів". В XIX ст. в Україні починає розвиватись історична наука у всьому її розмаїтті шкіл і напрямків, які базувались на широкій документальній базі. Так, Д.М. Бантиш-Каменський (1788-1850 рр.) написав тритомну "Историю Малой России". Цей твір стоїть набагато вище всіх інших історичних праць того періоду хоча б тому, що в основу його покладені архівні матеріали, хоч і без докладного розбору та критики. Д.М. Бантиш-Каменський вважається також першим збирачем історичних документів.

Микола Маркевич в 1842-1843 рр. видав друком двотомну "Историю Малороссии" з тритомним додатком історичних документів і приміток. Праця написана

під впливом "Історії Русів". М.Маркевич (1804-1860 pp.) може називатися першим національним українським істориком, але він мало що зробив для прогресу вітчизняної історичної науки. До історичних наук відносяться також етнографія, що вивчає побут і культуру народів, які населяли територію України; археологія, що вивчає історію по речових джерелах – знаряддях праці, домашньому начинню, прикрасах, а також поселеннях, могильниках, скарбах тощо. На таких матеріалах побудовані праці М.Максимовича, який започаткував народницький напрям в дослідженні історії. Михайло Максимович (1804-1873 pp.), переважно історик літератури і філології, навіть природознавець, дав, як на той час, значну кількість дрібних статей і розвідок з української історіографії (в основному княжого і козачого періоду). Деякі з його робіт ще й сьогодні не втратили свого значення з-за цікавого матеріалу та критичних здібностей автора. Не всі роботи М. Максимовича були вдалими через апіорність і необережність у висновках. До недоліків можна віднести також те, що велика кількість дрібних робіт М. Максимовича розкидана по багатьох періодичних виданнях, через що малодоступна широкому читачеві. М. Максимович є батьком української археології, хоча його досліди на цій ниві не вищий за межі перших наукових спроб. Велику послугу українській історичній науці зробив Осип Бодяньський (1808-1877 pp.), за фахом і інтересами – славіст. Він публікував в московських "Чтениях в обществе истории и древностей российских", де два строки був головним редактором, цілу низку нових джерел, хоч і без критичної обробки. О. Бодяньський мав не багато оригінальних робіт, зате першим видав друком заходами П.Куліша "Літопис Самовидця" в 1846 р. Розвинув народницький напрямок Микола Костомаров (1817-1885 pp.) в "Історії України в життєписах визначніших діячів" тощо. Однак автор недооцінював ролі державних діячів в історії, що проявилось в таких його роботах, як "Богдан Хмельницький", "Мазепа та мазепинці". М. Костомаров виходив з того, що історичний розвиток кожного народу визначається його духовними властивостями. Духовну природу українського народу, наприклад, визначало панування демократичних засад, вічового устрою в його суспільному житті, волелюбство та ін. Разом з тим цей демократизм і волелюбство, не стримані організуючим началом, приводили до негативних наслідків. Одним з них була поява в Україні в XV ст. кочацтва. М. Костомаров дивився на козацтво як на анархічну, руйніницьку силу ("Черты народной южно-русской истории – Исторические монографии и исследования, т.1").

Середина XIX ст. представлена працями М. Закревського "Описание Киева", А. Скальковського "Очерк Запорожья" про окремі регіони України. А. Скальковський вбачав в козацтві своєрідне військово-монастирське братство. Відомий історик і етнограф А. О. Скальковський одним з перших опрацював архівні матеріали з історії Запорізької Січі. Він врятував від повного зникнення безцінні документи, а також свідчення колишніх запорожців. А. О. Скальковський є маститим істориком Запоріжжя і важнішим істориком Новоросії. Друга половина століття увійшла в історіографію під впливом В.Б.Антоновича (1834-1909 pp.). Він створив Київську школу істориків, до якої належали майже всі відомі історики, які обіймали згодом кафедри в університетах України. В.Антонович досліджував історію козацтва, гайдамаччини, міст, шляхетства. Ідучи слідом за М. Костомаровим і трохи змінюючи його основні тези про особливості духовної природи народів, В. Антонович твердив, що кожен народ в своєму історичному розвитку виконує певну, лише йому властиву "керівну ідею". В історії українського народу ця ідея втілена в принципі вічового устрою - широкого демократизму, тобто визнання за кожною особою повної рівності в правах. Заснований на цих принципах ідеальний, на думку В.Антоновича, обцинний устрій, якому невідомі класові суперечності, знайшов своє відображення в українському козацтві, в Запорізькій Січі. Однією з основних засад концепції В. Антоновича є твердження про те, що за доби феодалізму в українському народі не було власної державності. Він вважав, що в Україні вона не була й потрібна ("Виклади про козацькі часи на Україні").

М. Грушевський свого часу, відзначаючи вплив кириломе-фодіївських ідей на В. Антоновича, писав: "Антонович недержавну роль українського народу вважав його іманентною прикметою". В той час, коли навіть в Москві графу Уварову не дозволили відкрити кафедру археології, В.Антоновичу вдалося першому в Російській імперії

поставити археологічні роботи на наукову основу. Найвідомішим представником Київської школи і народницького напрямку є М.Грушевський (1866-1935 рр.), автор величезної кількості історичних праць, серед них – "Очерки истории украинского народа", "Глобстрована історія України", а також перша багатотомна "Історія України-Русі", де вперше викладена систематична історія нашої батьківщини, починаючи з кам'яного віку. Суть народницького напрямку полягала у наданні переваг соціально-економічним питанням над національно-політичними, підпорядкування інтересів влади прагненням народу. Рубіж XIX-XX століть був плідним для української історіографії, незважаючи на те, що Україна підлягала юрисдикції зразу декількох держав. Значна кількість істориків збагатили історичну науку своїми талановитими працями. Серед них А.О.Скальковський ("Історія Нової Січі, або останнього коша запорізького"), Д.І.Багалій (1857-1932 рр.) ("Історія Слобідської України"), О.Я.Єфименко ("Історія українського народу"), Д.І.Яворницький ("Історія запорізьких козаків"), І.П.Крип'якевич ("Історія України", "Галицько-Волинське князівство", "Богдан Хмельницький") та інші.

Зокрема, Д. Яворницький (1855-1940 рр.), йдучи шляхом М. Костомарова і В. Антоновича, поставив перед собою завдання висвітлити історію Запорізької Січі з самого початку і до кінця її існування. Оперуючи джерелами, він прагнув привести читача до висновку, вже зробленого двома його попередниками. Висновок цей був сформульований Д. Яворницьким так: "Запорізька община доходила до повного ідеалу, невідомого ні в стародавньому, ні в середньому, ні в новому віках; пануюче тут начало рівності проходило всюди: під час загальних зборів..., при розподілі майна і приватному житті". Всупереч народницькому напрямку, але в руслі концепції М. Грушевського почав утверджуватись державницький напрямок в історичних дослідженнях Д. Дорошенка ("Нарис історії України"); а також С. Томашівського, який у відповідності з державницькою ідеологією зробив синтез Княжої доби; публікація В. Липинського, який проаналізував Козацький період нашої історії. Історіографія історії України 1917-1991 рр. складається з великої кількості праць радянських вчених. Не всі з них задовольняли існуючий режим, але під кінець його існування влада добила майже повної нівеляції національної ідентичності, зрусіфікувавши й історичну науку. Це відобразилося в офіційному виданні вітчизняної історії – восьмитомній "Історії Української РСР" (в 10-ти книгах). В ній повністю заперечена автохтонність етногенезу українського народу і підкреслюється думка про те, що він навіки зобов'язаний всіма своїми здобутками "старшому братові" - Росії. В умовах незалежності України більшість істориків ґрунтуються в своїх працях на засадах утвердження національної свідомості і державотворення. Надбанням сучасної історіографії є роботи Олени Апанович "Розповіді про запорізьких козаків"; М. Брайчевського "Утвердження християнства на Русі", "Конспект історії України"; П. Толочка "Київська Русь", "Літописи Київської Русі"; М. Когляра "Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації"; М. Ковалю "Україна: 1939-1945, Маловідомі і непрочитані сторінки історії"; В. Даниленка, Г. Касьянова; С. Кульчицького "Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки"; С. Кульчицького "Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)"; В. А. Смоля, В. С. Степанкова "Богдан Хмельницький", "Українська державна ідея"; Н. Яковенко "Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)"; В. Д. Барана "Давні слов'яни", П. О. Каришківського "Монети Ольвиї", А. Д. Бачинського "Січ Задунайська. 1775-1828"; А.О. Добролюбовського "Кочевники Северо-Западного Причорномор'я в епоху середньовіччя", А. О. Добролюбовського, С. С. Мохненко, Ю. А. Добролюбовської "Школа "анналов" – "новая историческая школа"; С. Л. Андрух, Г. М. Тоцева "Могилиньки Мамай-гора"; В. А. Колотухіна, Г. М. Тоцева "Курганные древности Крыма" та інші [17, т. 3: 24, 109].

Історіографія музеєзнавства – напрям історичного музеєзнавства, що досліджує історію музеєзнавства як науки.

Історіописання – процес створення історичних праць у письмовій прозаїчній формі, який з'явився з появою писемності та фіксації діяльності осіб, подій, фактів тощо. Цей термін рідко вживається в сучасній історичній науці, означає процес створення історичних творів у письмовій прозаїчній формі. Якщо термін "історіографія" розглядають і як історію

історичних знань, історичної науки, і як синонім історичних творів, то історіописання прийнятнo розуміти лише в останньому значенні, з поправкою на те, що воно є поняттям, яке безпосередньо відбиває процес написання історичних праць.

Традиції історіописання виникли з появою писемності. У цьому плані до його початку можна віднести перший єгипетський літопис – Палермський камінь (XXV століття до н. е.). Перші записи про історичні події не були історичними творами в сучасному розумінні, однак містили в собі інформацію про дійсні історичні факти. Значно наближається до історичного твору Старий Завіт, що дуже вплинув на традиції середньовічного історіописання. Перші твори давньогрецької історичної прози з'явилися в Іонії у VI столітті до н.е. Авторів цих творів називають логографами (від грец. *logos* – слово, прозаїчний твір і *grafo* – пишу). У середні віки в Європі найбільш розповсюдженою формою історіописання були хроніки (від грец. *chronika* – літопис), що писалися за певним стандартом. З виникненням національних держав поряд з “всесвітніми” (“універсальними”) хроніками з'явилися хроніки національні. Паралельно з хроніками існувала в Європі і така форма історіописання як аннали (від лат. *annus* – рік), що бере свій початок у Стародавньому Римі. Історичні праці епохи Відродження відрізнялися за формою від середньовічних літописів, у них, окрім опису історичних подій, мають місце спроби проаналізувати події минулого, винести з них уроки.

Історичні твори нового часу універсальні, їхні автори нерідко прагнуть поширити на історію дію законів математики та природознавства. До досягнень просвітительського історіописання варто віднести розширення тематики історичних досліджень, появу в них нових прогресивних ідей. Праці представників нових історичних шкіл, що виникли на початку XIX століття, базувалися на критичному методі і філософському осмисленні історії. Надалі історики-позитивісти в корені змінили цей підхід, думаючи, що історіописання – це вивчення фактів і явищ і історикам не слід вникати в їхню сутність і причинно-наслідкові зв'язки між ними. Крім того, в історичних працях XIX століття значне місце приділяється ролі особистості в історії. Для історіописання другої половини XIX століття було характерним посилення тенденції до фактографічності, перебільшеної обережності у висновках і узагальненнях. Протягом XX століття традиції історіописання зазнали значних змін. Сучасні історичні твори – твори історіософські, у них нерідко відображується прагнення авторів знайти сенс історії.

Про час появи давньоруського історіописання немає єдиної думки, але прийнято вважати, що найбільш ранньою його формою тут стало літописання. Літописи, як історичні твори, за формою відрізнялися від візантійських хронік, що описували царювання одного правителя, і являли собою опис історії подій по роках (летах), звідси й одержали свою назву. Літописання мало і свої канони, від яких, утім, літописці іноді відступали. До середини XIII століття у вітчизняному історіописанні закріпився жанр історичної повісті. Новий етап у давньоруському історіописанні почався з кінця XIII століття і тривав майже сторіччя. У результаті значних змін у світогляді в центрі уваги виявилася людина. Виник інтерес до особистості, до вчинків, почуттів і думок людини, що відбився в історичній літературі. У творах з'явилася особистісна оцінка письменником подій, що відбуваються. Так, поряд з офіційною державною точкою зору в історичних працях став виявлятися приватний погляд на історію й особистості. З'явився значний інтерес до свого історичного минулого. Виникають нові редакції старих творів епохи Київської Русі, у яких спостерігається більше подробиць і реалій побуту, помітно посилюється інтерес до історичних осіб. З'явилися твори, присвячені тільки одній історичній особі.

Початок нового періоду історіописання в Україні прийнято відносити до другої половини XIV століття, коли в ньому позначилися національні тенденції, з'явилися нові теми, жанри, відбулися мовні зміни. Для періоду кінця XIV – початку XV століття характерний значний інтерес до історичних творів, особливо до літописних зводів, що продовжують створюватися (Лаврентівський, Іпатівський літописи тощо). З'являються компілятивні збірники з історії різних країн і народів, починаючи з біблійних часів, – хронографи.

XVII століття внесло значні корективи в історіописання України і пов'язані вони, насамперед, із секуляризацією світогляду. Якщо в XIV – XVI століттях у багатьох

історичних працях провіденціоналізм не поступався позиціями, то в працях XVII століття значно змінився підхід до зображення подій. Зріс інтерес до історії козацтва. У цей же час бере свій початок так звана демократична традиція в історіописанні – старшинська історіографія.

Самобутнім явищем у історіописанні України стало літописання XVII–XVIII століть. У цей період у Європі його значення знижується, але в Україні, навпаки, воно користується великою популярністю. Тоді ж з'являються козацькі старшинські літописи (вершина літописання України XVII – XVIII століть є “Літопис Самовидця”). Крім того, великий інтерес представляють нелітописні історичні твори цього періоду: “Хроніка Сафоновича”, “Синопис” та ін. Деякі з них оригінальні, деякі являють собою компіляцію.

На історичні твори XIX – XX століть в Україні вплинув український національний рух. Але їм також властиві й загальні тенденції, характерні для всього європейського історіописання даного періоду (наприклад, романтизм тощо) [20, 102-105].

Історіософія – а) наука, яка виникла на межі історії та філософії, вивчає основні засади теорії та практики історичного пізнання. Часто ототожнюється з філософією історії; б) теорія і практика історичного пізнання. Розглядається як міждисциплінарна галузь знань про найзагальніші закономірності історичного розвитку суспільства та шляхи філософського осмислення їх історичною наукою.

У більш широкому тлумаченні терміном “історіософія” означають релігійно-філософські чи філософсько-іраціонально-містичні уявлення про історичний процес та відповідні теоретичні схеми розвитку такого процесу і відповідні способи теоретизування. Будь-яка історіософська концепція виходить з того, що існує історичний процес як такий, але першопричини історичного руху принципово не можуть бути до кінця раціонально осмислені і логічно концептуалізовані. Цим фундаментальним обмеженням можливостей наукового поступу в пізнанні історичного процесу історіософський підхід кардинально відрізняється від філософії історії на кшталт просвітницької традиції, гегельянства, марксизму або еволюціонізму (див. Просвітництво доба, Г.-В.Гегель, Марксизм в історичній науці, Еволюціонізм в історичній науці). Історіософія передбачає “іраціональний залишок” історичного буття, який внаслідок своєї іраціональності не може бути осягнений розумом, а лише відчутий чи сприйнятий або через віру, зокрема завдяки причетності до певної релігійної традиції, основи якої, здебільшого, творчо інтерпретуються, або через інтуїцію. Проте, по-суті, чіткої межі між історіософією та філософією історії не існує, й тому досить часто історіософію визначають як один з напрямів – іраціоналістичний – філософії історії, але навіть у цьому випадку історіософію не ототожнюють з філософією історії. Одним з найдавніших із зафіксованих у писемних джерелах історіософських уявлень є уявлення про божественну визначеність людської історії, що містяться в Старому Завіті (див. Біблія), частково вже в Книзі Буття, але головню – у книгах пророків: Ісаї, Єремії та Єзекіїля.

Першу завершену, монументальну історіософську концепцію створив блаженний Августин у праці “Про Град Божий” (лат. “De civitate Dei”; 413-426). У ній опис плуни конкретної історії людства (держав, народів, видатних осіб) поєднувався з розкриттям глибинних, божественних шарів історичного буття, до яких причетні праведні обранці. Августинівська історіософія виявилася настільки відповідною культурі західнохристиянського середньовіччя, що вона впродовж кількох наступних століть визначала суть розуміння тогочасними людьми власної історії. Її відлуння було відчутним навіть у 17 ст. (Ж.-Б.Боссьє), коли в Європі вже починають формуватися підвалини раціоналістичної філософії історії (Ф.Бекон, Р.Декарт, Т.Гоббс), що стане панівною аж до кінця 19 ст. (Ш.-Л.Монтеск'є, Вольтер, А.-Р.Тюрго, М.-Ж.Кондорсе, К.-А.Сен-Симон, О.Конт, Г.-В.Гегель, К.Маркс, Г.Спенсер). Історіософський підхід до осмислення руху людства був притаманним і східнохристиянській традиції. Найяскравіше він втілювався в “Слові про Закон і Благодать” Лларіона (11 ст.). У період безперечного домінування в культурі Західної Європи раціо-налістичної філософії історії (18-19 ст.) історіософські за своїм духом концепції розвивали Дж.Віко, Й.-Г.Гердер та німецькі романтики (головню Ф.Шлегель), пізніше – Ф.В.Шелінг.

Історіософські погляди були притаманні кирило-мефодіївцям (див. Кирило-Мефодіївське товариство) та російським слов'янофілам, серед останніх історіософськими побудовами особливо захоплювався О.Хомяков. У 2-й половині 19 ст. в українському інтелектуальному середовищі в ставленні до історії бере гору раціоналістичний підхід (М.Драгоманов, М.Зібер, В.Антонович, І.Франко, М.Грушевський), тоді як у російській поруч з подібною тенденцією (О.Герцен, В.Ключевський, П.Мілюков) виразно посилюється й власне історіософська. Її найважливішими представниками були насамперед М.Данилевський ("Росія і Європа"), К.Леонтьєв ("Візантизм") і кн. Є.Трубецької, П.Флоренський, С.Булгаков, Л.Карсавін, М.Лосський, Л.Тихомиров. Найпоширеніше ідеї всеюдності та боголюдства в їхньому історіософському, акцентовано релігійному вимірі в 20 ст. розвивав Л.Карсавін. Найближчим до нього в цьому відношенні серед російських філософів був С.Франк. Але останній приділяв більшу увагу укоріненості людини в трансцендентній безодні сакрального світу, який неможливо раціонально осягнути. Класичній російській історіософії бракувало усвідомлення ролі та трагічної долі особистості в історичному процесі, і це стало цілком очевидним з початком Першої світової війни.

На подолання цих вад були спрямовані зусилля М.Бердяєва. Він почав інтерпретувати історію як процес дедалі більш повного розкриття і добра, і зла. Його погляд на історію мав виразно есхатологічний характер. На початку 20 ст., спираючись на Й.-Г.Гердера та традицію нім. романтизму, віталізм Й.-В.Гете, ірраціоналізм А.Шопенгауера та волонтаризм Ф.Ніцше, нім. І. відроджується в монументальній концепції О.Шпенглера. Будучи цілком індиферентним до реліг. питань, О.Шпенглер був переконаний в існуванні за пластом феноменального світу глибинної ірраціональної життєвальної субстанції, проявами якої є окремі культ.-істор. феномени масштабу антич., зх. або китай. світів. Вони ґрунтуються на певних, унікальних для кожного з них, культ. праформах ("прафеноменах"), які визначають специфіку їхніх політ. та екон. форм, релігії та філософії, музики й образотворчого мистецтва, а головне – світовідчуття та світогляду. Проте всі вони мають тожні стадії розвитку: зародження, зростання, розквіту, занепад та смерті. Людина в шпенглерівській концепції є лише виразником глибинних прафеноменів своєї культури. Коли творчий дух культури зникає, настає її занепад при одночасному розвитку механістичних форм життя, що означає перехід до цивілізації. Принципові фаталізм та антиперсоналізм О.Шпенглера, його твердження про цілковиту окремішність розвитку культурно-цивілізаційних утворень (за належної оцінки його величезного внеску в подолання еволюціоністського прогресивізму та європоцентризму, що панували в 19 ст.) були неприйнятними для більшості інтелектуалів Європи періоду між двома світовими війнами. Серед них поступово утверджувалися екзистенціалістські умонастрої та підкреслена (як альтернатива фашистському та більшовицькому тоталітаризму) увага до окремої особистості (з її сумнівами, надіями, потягами і стражданнями), яка, за переконаннями єврейського релігійного філософа та письменника М.Бубера набуває повноти й повноцінності як "Я" через любов і напружений діалог з "Ти" (Богом чи іншою людиною). К.Ясперс, визнаючи гіпотезу про автономність окремих культур – цивілізаційних світів, заперечує її абсолютизацію, протиставляє їй релігійно-персоналістичне вчення про паралельний, але, так би мовити, узгоджений, "симфонічний", духовний розвиток людства. Центральною в його концепції є ідея вісєвого часу (7-3 ст. до н. е.), коли паралельно й цілком незалежно в 5 центрах (Греція, Іудея, Іран, Індія, Китай) відбулися кардинальні духовні зрушення, що поставили конкретну людину (усвідомлену як вищу цінність у площині земного буття, наділену свободою вибору) сам-на-сам з божественною першоральністю.

Потужний історіософський шар виразно проглядається в філософсько-історичній концепції А.-Дж.Тойнбі. Тойнбі починав своє моделювання історії, виходячи зі шпенглерівських гіпотез циклічності, але стоячи на персоналістичних позиціях і не відмовляючись від базових християнських (див. Християнство) цінностей. Це неминуче вело його до відмови від фаталізму та ідеї принципового взаємонепроникнення окремих цивілізацій, у бік, з роками, все більшого підкреслення значення взаємодії Бога й особистості та спрямованості історії на об'єднання людства в єдину гармонійну цілісність. Для А.-Дж.Тойнбі окремі цивілізації не є чимсь абсолютно замкненим. Вони спираються на досвід

попередників, взаємодіють з сусідами й, проходячи одну за одною фази зародження, зростання, розквіту, надлому й загибелі, породжують у власному внутрішньому соціокультурному феномені, які можуть надалі стати основою для становлення нових цивілізацій. Сам надлом не є фатально визначеним, а залежить від того, наскільки правляча еліта (“творча меншість”) здатна вести за собою народ і продукувати ефективні “відгуки” на “виклики” часу. Подібно до К.Ясперса та А.-Дж.Гойнбі вчення про безперервний, напружений і суперечливий зв’язок-діалог Бога та людини й кінцеву мету досягнення їх вищої єдності в пункті “Омега” в ті ж десятиліття розробляв французький філософ та теолог П.Тейяр де Шарден, багато в чому спираючись на ідею ноосфери В.Вернадського, що, як і філософські космологічні міркування К.Цюлковського, також мали певне історіософське забарвлення. Окремі історіософські міркування можна углядіти в деяких працях В.Липинського, Д.Донцова, І.Лисяка-Рудницького та в пізніх роботах М.Брайчевського, Л.Гумільова [17, т. 3; 24, 109].

Історія – а) сукупність знань про історичний процес; б) наука, яка в хронологічній послідовності вивчає конкретний розвиток людського суспільства, його закономірності та особливості; в) оповіді про далеке та близьке минуле (для молодших школярів); г) процес розвитку природи й суспільства; д) комплекс суспільних (історичних) дисциплін, які вивчають минуле людського суспільства; ж) вимірювана лінійним (безперервним) часом багатоперспективна візія племені, етносу, народу, нації, себе у історичному просторі, коли у них (племені, етносу, народу, нації) з’являється потреба зафіксувати свій досвід письмово [24, 109].

Історія/біографія фондоутворювача – елемент архівного описання, що містить інформацію про створення, розвиток і діяльність установи або життя і творчість особи, які стосуються походження матеріалів одиниці описування.

Історія історичної науки – а) сукупність знань про становлення та розвиток історії як науки від формування об’єкта, предмета, мети, завдань, методик і технологій історичного дослідження та історичного пізнання; б) наукова дисципліна, система знань про стан історичної науки на кожному етапі її розвитку; в) досвід історичних шкіл, напрямів, течій, установ та кадрів історичної науки.

Історія музейної справи – складова частина музеєзнавства. Вивчає виникнення, розвиток, практику роботи музеїв, музейну мережу й організацію музейної справи на різних етапах історичного розвитку [1, 49].

Історія повсякденності – а) методологічний підхід, який забезпечує вивчення життя суспільства в його повсякденній одноманітності; б) напрямок антропологічно орієнтованої історичної науки, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності у процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей протягом усього історичного розвитку. Історія повсякденності напрямок антропологічно орієнтованої історичної науки, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей як суми мільярдів долів людей протягом усього історичного розвитку. Ці долі мають загальні риси, які можна класифікувати за різним рівнем: національним, регіональним, індивідуальним тощо.

Підмінюючи людство однією людиною, М. Гайдеггер протиставив повсякденність автентичному буттю. Він уважав, що емпіричний світ не є істинним буттям, а повсякденне, звичайне, спільне існування людей – це таке спілкування, коли вони проходять мимо, не помічаючи один одного. Існують також спроби аналізу історичної повсякденності не як співвідносного, а як самодостатнього поняття. Так, на думку С. Анчел, світ повсякденності аж ніяк не складається з одних матеріальних предметів і подій, з якими індивід стикається у своєму найближчому оточенні; не можна говорити й про однозначну спрямованість повсякденності на досягнення певної практичної мети. Історія повсякденності у позитивному або в негативному плані виходить за межі вузькобудованої практики, більше того, вона насичена багатьма утилітарно непотрібними моментами. Існує багато напрямків історії повсякденності, а її проблематика має справді неосажний характер. Серед цих напрямків окреслюються такі як вивчення життєвих умов, демографічний, вивчення дозвілля тощо. Найбільших успіхів історія повсякденності досягла у 80-х роках ХХ

століття у Німеччині (А. Людтке та ін.). Між історією повсякденності та мікроісторією, іншими антропологічно орієнтованими напрямками (історія ментальності тощо) багато спільного.

Свідомість історичної повсякденності протиставляє ж повсякденність незвичному. Однак сама повсякденність може бути виведена зі свят і інших подій, які виникають із джерел особливого вияву повсякденності. Межа між повсякденним, буденним і надзвичайним відносна, і за певних обставин надзвичайне може бути розглянуте як буденне. Значну роль у історії повсякденності відіграють звичаї і традиції. Безпритупленість індивіда сучасного суспільства, почуття покинутості його в бутті (екзистенціалізм) пов'язані, зокрема, з тим, що людина відчуває брак поєднувальної сили традицій, які постають як сполучна ланка часу, умова відчуття його спадкоємності, послідовності, безперервності.

Зниження ролі традицій призводить до остраху перед історичним простором. Час життя людини, не пов'язаний із певною ширмою безперервного розвитку, відчувається як щось випадкове. Через традиції повсякденне життя, пронизане трансцендентними моментами, вживає минулий час у його загальності (С. Анчел). Таким чином, історія повсякденності це царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і діяти спільно з ними; тут виникає їх спільний комунікативний світ, а сама історія повсякденності постає як специфічна форма соціалізації людини. Джерела історії повсякденності – корпуси документів і матеріалів з усіх галузей наук, мистецтва, літератури, спогади, соціологічні обстеження тощо. Неосязність проблематики породжує неосязність її джерельної бази ^[20, 105-107].

“Історія Русів” – видатний твір невідомого автора, історичний і політичний, реалістичний, але і легендарний, навіть романтичний, який з'явився, очевидно, до 90-х рр. XVIII ст., за думкою інших – дата його написання – початок XIX ст. Він дає картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. (до 1769 р.). Головна думка – природне моральне і історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток. Боротьба українського народу за визволення – основний зміст книги. Багато уваги приділено Козаччині, Хмельниччині, Гетьманщині. Взагалі ж автор писав швидше за все не історію України, а своє бачення цієї історії. За авторським задумом “Історія Русів” поділяється на 2 періоди: до татарської і навали (коротко) і після неї (докладно).

Центральна фігура трактату – Богдан Хмельницький, якого автор дуже поважає і вважає великим політиком. У переказі вітчизняної історії багато суб'єктивного, не в усьому точка зору автора узгоджується з пізнішою історіографією. Але, підкреслимо це, автор “Історії Русів” був ворогом тиранії взагалі і усякого насильства зокрема, великим патріотом української землі. “Історія Русів” – це перша своєрідна політична історія України. Цей політичний памфлет характеризується не тільки яскравістю викладу, оригінальністю стилю, емоційністю, патріотизмом, йому притаманні й тенденційність, недостатня документальна обґрунтованість тверджень, неточності, відверті фантазії автора (вигаданість дат, кількості військ, числа загиблих тощо). Безумовно, у цьому творі надзвичайно багато суб'єктивного, але його автор стоїть на патріотичних, демократичних позиціях і його думку рухає гаряче бажання не тільки розібратися в хитросплетіннях національної історії, а й допомогти своєму страждуючому народові. Не випадково, критично оцінюючи “Історію Русів”, Д. Дорошенко зазначав, що ця праця “прислужилася дуже мало науковому дослідженню українського минулого, але допомогла пробудженню національної думки” ^[24, 110].

К

Кадр – 1) окремий фотографічний знімок на кіноплівці, на якому зафіксована одна з послідовних фаз руху чи статичний стан об'єкта, що знімається; 2) кадр монтажний (план) складова частина кінодокумента, що являє собою безперервно зняте зображення предмета чи окремого моменту події, явища ^[33, 488].

Кайнографія – наука, об'єктом якої є дослідження та публікація документів нового та новітнього часу ^[33, 489].

Кам'яний вік – найдавніший період в історії людства, що тривав від появи людини до початку обробки металів. Поділяється на 3 періоди: палеоліт (давній), мезоліт (середній), неоліт (пізній). Через неодноразовість історичного розвитку початок К.в. і окремих його періодів на різних територіях земної кулі не збігається в часі – в Африці почався понад 2 млн. р. тому, а в Європі – бл. 1 млн. р. тому. В Європі К.в. в основному тривав до III тис. до н.е. За К.в. сформувався сучасний фізичний тип людини. Первісні люди виготовляли знаряддя праці з каменю, дерева і кістки, почали переходити до оселості, навчалися будувати житла, добувати вогонь і виготовляли глиняний посуд. Зародилося скотарство і землеробство. Людське суспільство за К.в. перейшло від первісного стадо до первіснообщинного ладу [24, 113].

Календар – періодичне довідкове видання з послідовним переліком днів, тижнів, місяців даного року, а також інші відомості різного характеру. Календарі можуть бути щорічними, щомісячними, щоденними.

Календар знаменних дат – календар-щорічник, що включає вибіркового перелік днів року, пов'язаних з якими-небудь пам'ятними подіями та відомостями про ці події.

Калька – 1) матеріальна основа документа у вигляді прозорого паперу по тканині, який застосовується при створенні креслення або зняття його копії; 2) графічний документ, що містить креслення на тонкому носії [33, 490].

Кальміуський шлях (Кальміуська сакма) – одне з розгалужень Муравського шляху, яким користувалися кримські й ногайські татари для розбійних нападів на Слобідську Україну та Російську державу в XVI - на початку XVIII ст.

Капіталізм – “остання антагоністична формація”, яка має бути остаточно ліквідована внаслідок К. б. Згідно з марксизмом-ленінізмом, пролетаріат проводить К. б. з буржуазією в трьох основних формах: економічній, політичній, ідеологічній. Найвища форма К. б. – політична боротьба, спрямована на повалення влади буржуазії та встановлення влади пролетаріату. Засоби й методи К. б. – страйки, демонстрації, бойкотування виборів, парламентська боротьба, збройне повстання тощо.

Найяскравішими виявами К. б. у XIX ст. марксисти вважали чартизм в Англії, червене повстання 1848 р. у Парижі, Паризьку комуни 1871 р. Утвердження “диктатури пролетаріату”, за марксизмом-ленінізмом, означає не припинення К. б., а її продовження в нових формах і новими методами.

Оскільки пролетаріат захоплює державну владу й перетворюється на панівний клас, зникає необхідність використання деяких форм К. б. (напр., повстання), натомість з'являються нові, вже державні, форми (громадянська війна, масовий терор, “соціалістичне переведення селянства” тощо). Найжорстокіші форми К. б. застосовувалися в РСФРР (1918-1921 рр.) і СРСР (1930-1940 рр.), внаслідок чого було знищено чи ув'язнено мільйони людей (“класових ворогів”).

Після жовтневого більшовицького перевороту, утворення соціалістичної держави, Комінтерну К. б. проти капіталізму здійснювалася в глобальному масштабі. Її головним питанням стало: хто перемаже у всесвітньому масштабі – соціалізм чи капіталізм. Будь-які магнатів, що зберегли деякі зі своїх привілеїв. У царській Росії в XVI ст. поряд з успадкованим з'явився і жалуваний царем титул К., що існував до 1917 р. [19, 182-183].

Карпатська Україна – автономна територіально-адміністративна одиниця у складі Чехословаччини. Утворена 8 жовтня 1938 року під назвою Підкарпатська Русь. Внаслідок Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року від Підкарпатської Русі на користь Угорщини відійшли Ужгород, Мукачеве і Берегове з прилеглими районами. У грудні 1939 р. була впроваджена нова назва краю – Карпатська Україна. 14 березня 1939 року проголошеної незалежність. Проголошення відбулося в умовах угорського вторгнення на територію краю, останні захисники якого припинили опір 17 березня, а уряд емігрував за кордон [25-25].

Карта-замінник одиниці зберігання – карта, аркуш цупкого паперу, що підкладається на місце виданої з архівосховища одиниці зберігання і містить відомості про те, кому й коли вона видана [33, 493].

Картинна галерея – художній музей, зібрання якого містять, головним чином, твори живопису й графіки. Наприклад Київська дитяча картинна галерея, Картинна галерея Державного історико-культурного заповідника в м. Керчі, Львівська картинна галерея [1, 49].

Картка архівного фонду – обліковий документ, призначений для централізованого державного обліку документів НАФ, що містить назву і номер архівного фонду, відомості про кількість і склад його документів, а також місце його зберігання [33, 493].

Картка обліку користувача та теми дослідження – обліковий документ архіву, який містить відомості про користувача, теми його дослідження, адресні дані документів, до яких він звертається в даному архіві [33, 493].

Картка обліку роботи з установою – обліковий документ архіву для здійснення систематичного контролю за станом архівних документів в установі, що є джерелом комплектування даного архіву [33, 493].

Картка обліку форм використання архівної інформації – обліковий документ архіву, який фіксує тему та мету використання архівної інформації в певній формі, а також адрес та кількісні дані документів, використаних при реалізації даної форми [33, 493].

Картка реєстрації та обліку виконання запиту – обліковий документ архіву, який фіксує дати надходження запиту та відомості на нього, дані про автора запиту, а також адрес та кількісні відомості про архівні документи, що використовувалися при відповіді на запит [33, 493].

Картка фонду див. картка архівного фонду.

Картковий архівний опис – попередня форма архівного опису, текст якого записується на картках для полегшення систематизації документів у ньому, редагування заголовків, друкування (листового) архівного опису [33, 493].

Картонування справ – розміщення справ по коробках відповідно до архівних шифрів із зазначенням відповідних реквізитів справ на ярликах [33, 493].

Картотека заголовків художньої літератури – алфавітна бібліографічна картотека, що забезпечує пошук по заголовкам творів художньої літератури.

Картотека місцевих видань – бібліографічна картотека, що відображає випущені на даній території видання.

Картотека персоналій – бібліографічна картотека, що відображає документи, пов'язані з життям та діяльністю окремих осіб, і організована в алфавітному порядку їх імен.

Картотека рецензій – бібліографічна картотека, що відображає рецензії, опубліковані в періодичних та продовжуваних виданнях, збірниках.

Картотека тематичних (біографічних) запитів – картотека обліку й контролю за використанням тематичних (біографічних) запитів, що надходять до архіву [33, 493].

Касета – 1) світлозахисна коробка, призначена для розміщення у ній фотопластин або фотоплівки при зніманні; 2) катушка або пилевологозахисна коробка для магнітної стрічки, що використовується в апаратах запису і відтворення звуку [33, 493].

Каталог – перелік документальних джерел інформації, наявної у фондах даної бібліотеки.

Каталог генеральний (зведений) – основний каталог музею з найбільшою повнотою висвітлює склад і зміст музейних зібрань, відповідно до прийнятої схеми наукової класифікації. Виконує завдання наукової організації музейного фонду, полегшує процеси одержання, зберігання, пошуку й наукової класифікації інформації про музейні предмети, з метою їхнього широкого використання [1, 49].

Каталог документів з історії установ – різновид предметно-тематичного архівного каталогу, в якому вторинна документна інформація з історії розвитку установ класифікується за галузевою ознакою [33, 494].

Каталог документів з особового складу – різновид іменного архівного каталогу, в якому вторинна документна інформація про осіб систематизована за алфавітною ознакою [31, 494].

Каталог заголовків – алфавітний каталог заголовків документів.

Каталог експозиції (виставки) – музейне видання довідкового характеру; систематизований анотований перелік усіх експонатів; часто містить ілюстрації. Адресується співробітникам музеїв і відвідувачам [1, 49].

Каталог місцевих видань – бібліотечний каталог, що відображає випущені на даній території видання.

Каталогізація – це підсумовуючий і найважливіший етап обліку й оцінки матеріальних цінностей музейної установи; мета каталогізації полягає у пошуку й зборі вичерпної інформації про ту чи іншу пам'ятку, вивчення її в контексті подібних пам'яток, створення колекцій з метою подальшого експонування й широкої популяризації [1, 50].

Каталогізація архівних документів – комплекс робіт по створенню архівного каталогу, що включає визначення схеми класифікації, виявлення, описування та індексування документної інформації на картках, її систематизацію за рубриками та оформлення каталогу [33, 494].

Каталожний індекс – в систематичному каталозі класифікаційний індекс, який вказує розділ каталогу, в який повинна бути поміщена дана каталожна картка.

Катакомби (від латин. *catacomba* – підземна гробниця) – підземні приміщення природного або штучного походження. В давнину використовувалися головним чином для релігійних обрядів і поховання померлих. Такі споруди збереглися в Києво-Печерській лаврі. У період раннього бронзового віку існувала катакомбна культура, що була поширена на територіях України, Придоння та в Калмицьких степах. Померлих ховали в К. – підбоях. Головне заняття племен цієї культури – скотарство та землеробство. К. інколи називають залишені підземні каменоломні (напр., під Одесою, Керчу).

Катакомбна культура – археологічна культура раннього періоду бронзового віку. Дістала назву за типом поховань, що являли собою катакомби-підбої. Носії К.к велика група племен, що заселяли у II тисячолітті до н.е. на території України степи Пн. Причорномор'я. Займалися хліборобством, скотарством, уміли обробляти мідь і бронзу, переживали етап формування родоплемінного ладу. З середини II тисячоліття до н.е. поступово витиснені племенами зрубної культури [24, 115].

Категорія архівного фонду – ранг архівного фонду, що визначається залежно від ступеня його інформативності [33, 494].

Категорії історичної науки – універсальні, всезагальні форми історичних діяльності, мислення та свідомості людей. К. і. н. – поняття полісемантичне: воно може мати своїм змістом: а) основні форми історичної життєдіяльності (спільнота, культура, цивілізація, формація) і роди соціально-історичного буття людей (економіка, соціальна сфера, політика, духовне життя); б) форми історичного мислення, що використовуються людьми інстинктоподібно, поза їх свідомістю; в) наріжні характеристики історичного пізнання, що досягаються істориками як найзагальніші й фундаментальні поняття історії як науки; г) форми історичної самосвідомості. Категоріальна структура історичного мислення формується на основі соціально-історичної життєдіяльності людей, у ході відтворення й темпоральних глибинних змін явищ життєвого світу та їх взаємозв'язків.

Інваріантні форми і співвідношення історичних подій та процесів, багаторазово повторюючись у діяльності й відносинах людей, постають як онтологічний вимір категорій і в подальшому поступово закріплюються в людській свідомості у вигляді форм історичного мислення. Вже як форми мислення історичні категорії відображають загальні хронотопічні властивості людського співжиття, структуру, перебіг, ритм і взаємозалежності процесів суспільної динаміки і водночас використовуються (переважно стихійно, в неусвідомленій формі) як способи фіксації повторюваності в історії, виокремлення закономірного, віднесення поодиноких, випадкових історичних подій до відповідних детерміністських вузлів перетину мережі загальних і необхідних зв'язків історичного процесу.

Пізніше мірою самоідентифікації та самоздійснення того чи іншого суспільства, культури, народу тощо історичні категорії поступово усвідомлюються: із синкретичних, діючих інстинктоподібно способів фіксації й вираження необхідного та всезагального в історії перетворюються на такі пізнавальні засоби, які свідомо формуються і застосовуються.

В цьому аспекті К. і. н. постають як найзагальніші, цілеспрямовано та свідомо розроблені поняття історичної науки, вищий ступінь загальності, категоріальна природа яких зумовлена тим, що вони як універсали чи архетипи “схоплюють” (у відповідному зрізі) історичний процес як цілісність.

На цій zasadі вони свідомо використовуються вченими як дійові інструменти історичного пізнання, як смислові вузли, шаблі такого пізнання, що покликані сприяти автентичному осягненню і повнокровному включенню в перебіг процесів суспільної життєдіяльності. Тому історичні категорії істотно відрізняються від спеціально-наукових понять різноманітних галузевих історичних дисциплін, які є суто розсудковими, абстрактно-теоретичним. На відміну від них К. і. н. на сучасному етапі постають як цілісні духовні утворення, що актуалізують і репрезентують не тільки розсудкові, а й усі інші пізнавальні здатності людини (всю почуттєву сферу – від відчуттів до духовних почуттів, продуктивну та репродуктивну уяву, волю, розум).

Отже, К. і. н. спроможні відігравати роль не тільки й не стільки неусвідомлено вживаних форм мислення чи понятійних, абстрактно-розсудкових засобів пізнання в його класичному розумінні (тобто суб’єкт-об’єктної взаємодії). Вони можуть поставати також у ролі своєрідних екзистенціалів, формування та дія яких засновуються (крім розсудково-раціональних моментів) на переживанні та співпереживанні; на “відбірковій спорідненості” (Гете), співчутті й співстражданні; на залученні не лише зовнішнього, а й внутрішнього досвіду; розпредметненні історичного апіорі та осягненні історії як конгеніальної для людини сукупності існувань інших людей. Дія означених екзистенціалів якраз і уможливорює великою мірою повернення суб’єктивності до витоків і виявів її автентичного буття [19, 186-187].

Категорії соціальної філософії – термін для позначення багаторівневих за своїм змістивим наповненням наповнених життєвого світу людини й суспільства. К. с. ф. відіграють роль таких форм практичного, духовно-практичного й духовно-теоретичного освоєння суспільно-історичної дійсності саме як органічної цілісності, де довільна з категорій постає як своєрідне уособлення будь-якої іншої, оскільки кожна є не що інше, як сама ця дійсність, – як цілісність (чи її образ), зафіксована в одному з ракурсів. Вони докорінним чином і різнобічно зумовлені куль-туротворчою життєдіяльністю того чи того соціального організму – суспільства, цивілізації тощо [19, 187-189].

Катеринославське намісництво – адміністративно-територіальна одиниця, створена в 1783 році. Складалося з 15 повітів. Центром був Кременчук, а з 1789 р. – Катеринослав. Того ж року до намісництва було приєднано Градизький повіт Київського намісництва, а в 1792 р. – українські землі між Південним Бугом і Дністром. У 1795 р. три повіти передано новоствореному Вознесенському намісництві. В 1796 році Катеринославське намісництво ліквідоване, а його територія увійшла до складу Новоросійської губернії [25-26].

Katexizis – короткий виклад (у формі запитань та відповідей) догматів християнського вірвчення.

Католицизм – один з напрямів у християнстві (поряд з православ’ям та протестантизмом). Сформувався внаслідок поділу християнської церкви на східну та західну (1054). У XIII-XVIII ст. К. проводив активну політику проникнення в Україну, використовувався польськими феодалами для поневолення українського народу. Нині К. має розвинуту церковну організацію з центром у Ватикані на чолі з римським папою та колегією кардиналів. В Україні існують римо-католицькі громади, об’єднані в українську католицьку церкву, а також греко-католицькі (уніатські), об’єднані в українську греко-католицьку церкву (УГКЦ) [24, 115].

Кельти – плем’я індоевропейського походження, яке з’явилося у VI ст. до н.е., розселилось у Франції, звідки і поширилось по всій Європі.

Керзона лінія – умовна назва кордону, який мав бути встановлений між Польщею, з одного боку, та Україною і Білоруссю, з другого, після завершення Першої світової війни та розпаду Російської імперії. Названа за ім’ям автора пропозиції англійського дипломата Дж. Керзона. В основу лінії Керзона було покладено етнічний принцип. 8 грудня 1919 року Верховна Рада Антанти визнала лінію Керзона як східний кордон Польщі.

Поразка радянської Росії у війні з Польщею (1920 р.) дала змогу останній відсунути за Ризьким мирним договором (1921 р.) кордон на схід, захопивши українські землі. По завершенню Другої світової війни згідно з рішенням Кримської конференції (1945 р.) був усталований новий кордон між СРСР і Польщею, який в основному збігається з лінією Керзона. Після розпаду СРСР він залишається державним кордоном між Польщею та Україною і між Польщею та Білоруссю [25-26; 35].

Керівництво роботою музею. Положенням про музей при закладі освіти передбачено, що за роботу музею відповідає керівник закладу освіти. А безпосереднє керівництво роботою музею здійснює призначений педагог. Музей працює за чітким розкладом, має реєстраційне свідоцтво, власне положення про музей, що регламентує його діяльність згідно зі Статутом закладу освіти. Актив музею виконує пошуково-дослідницьку, збиральницьку, фондову, експозиційну, просвітницьку роботу. Він формується поступово, постійно поповнюється новими членами.

Створюючи актив, можна спиратися на гуртки, факультативи, клуби, активи класів. Актив музею має невизначену кількість членів і є самодіяльним, захопленням спільними інтересами, спільною метою колективом учнів.

Вищим керівним органом музею є музейна рада. Рада музею обирає голову (директора), його заступника та відповідальних за роботу груп або секторів пошукової, фондової, експозиційної, екскурсійної роботи тощо. Кількісний склад ради визначається характером і обсягом музею. Методичну та практичну допомогу музею може надавати опікунська рада, до якої входять педагоги закладу, представники державних музеїв, ветерани війни і праці тощо [1; 50].

Керсетка – безрукавка з фабричної тканини, яка мала багато місцевих варіантів довжини, пропорцій, декорування. Побутувала здебільшого на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, Слобожанщині частково на Півдні України.

Києво-Братський монастир – чернеча обитель, заснована на початку XVII ст. на Подолі. У цьому монастирі виникло церковне православне братство і школа, яку 1632 р. перетворено у колегіум.

Києво-Могилянська академія – навчальний заклад, започаткований Київською братською школою (1615) і лаврською школою, 1631 р. київським митрополитом Петром Могилою, який злився 1632 р. в Києво-Могилянську колегію. Царськими указами 1694 і 1701 років було визначено статус академії як провідного культурно-освітнього центру. Курс навчання тривав 12 років. В академії працювали видатні професори: І. Гізель, Ф. Прокопович, С. Яворський. Серед вихованців – С. Полоцький, І. Самойлович, Г. Сковорода. Академія не готувала молодь до професійної діяльності (за винятком священницької), зате давала високу освіту, формуючи культурологічний прошарок, на якому виросла українська культура XVIII ст. З кінця XVIII ст. Академія поступово втрачає свою провідну роль, зазнає русифікаторського тиску. У 1817 р. закрита. Її функції перебрав Київська духовна академія (1819) та Київський університет (1834 р.). Після проголошення незалежності України, у 1992 р., створено Національний університет “Києво-Могилянська академія” [24; 116-117].

Києво-Печерський монастир (з 1598 р. – Лавра) – один із найдавніших релігійних центрів Київської Русі, заснований в середині XI ст. (близько 1051 р.) у с. Берестове біля Києва. Свою назву дістав від печер, де мешкали його перші поселенці. Засновниками монастиря вважаються ченці Антоній та Феодосій. Преподобний Феодосій Печерський був другим ігуменом у монастирі. В XI-XIII ст. – найбільший церковний осередок Київської держави, центр літописання і давньоукраїнського книгописання (наприклад, у ньому була написана Нестором знаменита “Повість минулих літ”, твори житійної та повчальної літератури, Києво-Печерський патерик), заклад культури, шпиталь для убогих та калік. Зазнав руйнувань. Нині частина території та будівель передані православної церкві (там знаходиться резиденція глави Української Православної Церкви № 3), решта – Державний історико-культурний заповідник, музеї. У його складі понад 80 споруд, 37 із яких є пам'ятками архітектури XI - поч. XX ст. [17; т. 4; 25-26].

Кирило-Методіївське товариство (братство) – таємна національно-патріотична, антикріпосницька організація політичного спрямування (грудень 1845 - березень 1847 рр.,

Київ), створена у середовищі інтелігенції, яка об'єдналася навколо Київського і Харківського університетів. Засновники: В. Білозерський – український суспільний діяч, у 1861-1862 рр. редактор журналу “Основа”; письменник, історик, філософ М. Гулак, український історик і письменник М. Костомаров. Згодом до них приєдналися 9 осіб, серед них – поет і художник Т. Шевченко і П. Куліш – український письменник, історик і етнограф. Зв'язки з Кирило-Мефодіївським братством підтримували близько 100 чоловік. Програма викладена у “Книзі буття українського народу” та інших документах. “Братчики” виступали за повалення царизму, скасування кріпосного права; за незалежність України у федеративній спільноті незалежних слов'янських держав. Вони поставили своєю метою – осягаючи основи національного буття, державного суверенітету, дати громадянству нову політичну програму. Висунули ідею створення Всеслов'янської федерації на засадах свободи, рівності, братства з центром у Києві. Кирило-мефодіївці пропагували ідею всенародної освіти, піднесення економіки України, розгортання національно-визвольної боротьби, Викриті і заарештовані царськими властями у 1847 р., які вбачали в Кирило-Мефодіївському товаристві небезпечну антиурядову організацію. 12 “братчиків” були покарані засланням у різні місця імперії. Найбільш жорстоке випало на долю Т. Шевченка – ідеолога Кирило-Мефодіївського товариства – його віддали в солдати [24, 120].

Київ – столиця України. Місто, яке, за археологічними даними, виникло у другій половині V ст. - на поч. VI століття. Це одне з найстаріших слов'янських міст, одне з найбільших у Європі, історія якого налічує 15 століть. З IX ст. Київ – політичний, торговий і культурний центр Русі. У 1240 р. було зруйноване монголо-татарами. З 1362 р. входить до складу Великого князівства Литовського. Центр Київського намісництва у 1782 р., а після приєднання Правобережної України до Росії – центр Київської губернії (1797 р.). З 1934 р. – столиця УРСР. Нині – місто державного підпорядкування, з 1991 р. – столиця незалежної України [17, т. 4: 25-26].

Київська Русь – ранньофеодальна давньоруська держава IX – поч. XIII ст., яка склалася в результаті об'єднання слов'янських племен у союзи (V–VII ст.). Князіння (IX ст.), підкорення слов'янських племен київському центру (IX-X ст.), поширення на них данини, нової адміністрації й судочинства. Ці процеси набирали сили за князювання Ігоря (Старого), Ольги, Святослава (Хороброго). В основних рисах Київська Русь як держава склалася в роки правління Володимира I Святославовича Великого (980-1015 рр.). Її будівництво було завершено за Ярослава I Мудрого (1019-1054 рр.). За часів обох цих князів Київська Русь була ранньофеодальною монархією (чи напівмонархією). Формувався феодальний спосіб виробництва (розвивались міста і села, ремесла, землеробство, скотарство, промисли), установлювались зв'язки з південними і західними слов'янами. Західною Європою, народами Кавказу, Середньої Азії; велась успішна боротьба з хозарами, печенігами та іншими кочовиками. Важливим чинником піднесення Київської Русі був торгово-економічний зв'язок з Візантією на основі договорів Олега (911 р.), Ігоря (941 р.), Ольги, Володимира (989 р.), Ярослава (1043 р.).

З середини IX ст. встановлюються постійні зв'язки зі скандинавськими та західноєвропейськими країнами. Хрещення Русі сприяло створенню пам'яток писемності, мистецтва, архітектури. Складалася давньоруська народність. Друга половина XI ст., після смерті Ярослава, пройшла в міжусобній боротьбі за землі і князівства. В 30-х роках XII ст. Київська Русь вступила в добу удільної роздробленості, зумовленої економічними та політичними чинниками, навалюю кочовиків. Міжусобиці руських князів, наскоки половців призвели до послаблення держави. У 1132 р. в результаті феодальної роздробленості Київська Русь розпалась. Центральна влада була відновлена Володимиром Мономахом (1113-1125 рр.). Але все ж таки Київська Русь, яка проіснувала майже 500 років, упала під ударами полчищ Батия в 1237-1241 рр. Київська Русь має не тільки національне українське, а й міжнародне значення [17, т. 4: 24, 118-119].

Київське князівство – одне з удільних князівств, на які роздробилася Київська Русь, остаточно сформувалося в 30- роках XII ст. Загострення боротьби за київський великокняжий стіл, набіги половців ослабили К.к. у другій половині XII ст.. 1240 р. К.к. сильно постраждало під час монгольсько-татарської навали. У 1362 р. увійшло до складу Великого князівства Литовського. Протягом 1394-1440 рр. ним правив литовський

намісник, в 1440-1470 рр. відновлено як самостійне, з 1471 р. на території К.к. створено Київське воєводство [24, 119].

Кислотність паперу (картону) – властивість паперу (картону), зумовлена певною концентрацією водневих іонів.

Кінодокумент – аудіовізуальний або зображувальний документ, зміст якого передано за допомогою кінематографічної техніки [33, 505].

Кількісні методи в історичному дослідженні (математичні, кліометричні методи, квантитативна історія) – методи, що застосовуються для аналізу історичних явищ на підставі кількісних показників. Передбачають використання істориком методів математичної статистики, імітаційного моделювання історичних процесів тощо для найефективнішого опанування джерел, особливо масових.

Кількісні методи, зокрема статистика, застосовувалися істориками вже на поч. ХХ ст. Поширення їх у науці пов'язане з бурхливим розвитком обчислювальної техніки з кінця 50 – поч. 60-х рр. Першу книгу з кліометрії історії “Вимірювання історії” було підготовлено на поч. 60-х рр. під керівництвом Д. Прайса у США, де ці методи широко використовувалися. В Радянському Союзі піонерами залучення математики та кібернетики до вивчення гуманітарних наук були вчені Сибірського відділення АН СРСР: у 1960–1962 рр. вони з використанням електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) розшифрували ієрогліфічні рукописи майя. В Україні на поч. 60-х рр. уперше ЕОМ для вивчення проблем історії техніки застосував Г. М. Добров.

Наприк. 60-х рр. при відділенні історії АН СРСР було організовано комісію із застосування математичних методів та ЕОМ в історичних дослідженнях. Її очолював (з часу заснування і до своєї смерті в 1996 р. акад. І. Д. Ковальченко. За його ініціативою на поч. 70-х рр. в Інституті історії АН СРСР було створено лабораторію із застосування математичних методів та ЕОМ в історичних дослідженнях. Аналогічні лабораторії з'явилися у вищих навчальних закладах. В Україні першу таку лабораторію було створено у 80-х рр. у Дніпропетровському університеті. За допомогою кількісних методів тут вивчали типологію селянських господарств, становище селянства та інші проблеми.

Незважаючи на поширення кількісних методів, далеко не всі історики використовують їх у практиці. Це пояснюється тим, що мало хто з істориків досконало володіє кількісними методами і прийомами роботи з комп'ютерами, слабкою ще залишається матеріальна база наукових установ і навчальних закладів, недостатньо розроблена методика використання кількісних методів, адже ефективне застосування їх має свої межі. К. м. в і. д. ефективні, напр., під час аналізу масових джерел. їх доцільно використовувати не ізольовано, а поряд з іншими методами. Іноді їх зовсім не можна використовувати, оскільки в історії на відміну, напр., від математики не завжди є пряма функціональна залежність між явищами. Слабким є програмне забезпечення використання кількісних методів.

Нові перспективи у використанні К. м. в і. д. та освіти відкриваються у зв'язку із зародженням у наш час нової галузі інформатики та появою у вищих навчальних закладах нової навчальної дисципліни – історичної інформатики [19, 191-192].

Кількість експонатів основної фонду – музейні предмети, які знаходяться в даний час у діючій експозиції, виставлені для показу, тобто без тих, які можуть зберігатися у фондосховищі.

Кіммерійці – найдавніший народ, зафіксований в причорноморських степах на рубежі II-I тис. до н.е. (VIII-VII ст. до н.е.), яких звідти витіснили скіфи (VII-VI ст. до н.е.), посли панівне становище Північному Причорномор'ї). Кіммерійці склали не одне, а велику групу споріднених племен – і скотарських і землеробських.

Про це неодноразово нагадують античні автори – Гесіод, Гомер, Геродот, Страбон, Пліній, а також асирійські джерела. Це перший народ Східної Європи, назва якого зафіксована в писемних джерелах. Кіммерійці мали державну організацію. У них була добре розвинута металургія бронзи і заліза, керамічне ремесло, зброяна справа.

Розквіт кіммерійської епохи припадає на X ст. до н.е. Ця обставина зробила визначальний вплив на Велике переселення народів не тільки в Причорномор'ї, а й на

берегах Балтики. Тому можна стверджувати, що киммерійці внесли суттєві зміни також і з ареал Подніпров'я. Ось чому існують думки, що киммерійці – наші далекі пращури ^[24-26].

Кінець історії – поняття, яке сьогодні стало для філософії історії та історичної науки одним із ключових. У межах західноєвропейської культури питання про К. і. було порушене, по суті, вперше ще Августином, а пізніше вже систематичніше розглянуте Дж. Віко. Останній у своїх “Основах нової науки про загальну природу націй” доводив, що, якщо йдеться не про окрему у тимчасову “історію законів і дій греків чи римлян”, а про “історію, ідентичну в умосяжній сутності та різноманітній за способами розвитку”, то остання вже в повному обсязі продемонструвала плин якісних змін, і “ми отримали ідеальну історію вічних законів, за якими здійснюються дії всіх націй”, навіть якби “у вічності час од часу виникали нескінченні світи”. Трохи пізніше проблема К. і. ставилася Гегелем, однак пильну увагу філософів та істориків вона привернула значно пізніше – з поч. ХХ ст. і стала з цього часу однією з наріжних. Це пов'язано із загальною кризою техногенної “західної” цивілізації. Як і кожна цивілізація, техногенна також розглядає себе як світ людської культури загалом або, щонайменше, його центр. Відповідно й криза цивілізації, зокрема цивілізації техногенної, тлумачиться як К. і. в цілому. Тому К. і. – це у певному розумінні один з архетипів, що відтворюється, хоч і по-своєму, в кожній цивілізації. Існує принаймні три основні інтерпретації К. і.: 1) як її вершини, досягнення людством найвищої точки можливих якісних змін, і відповідно втілення у тій чи тій формі суспільного ідеалу в масштабах всесвітньої історії. Серед прибічників такої інтерпретації – Гегель, Маркс, Енгельс, класичний марксизм, О. Кожев, Ф. Фукуяма та ін.; 2) як припинення існування людства внаслідок термоядерної війни, неспроможності розв'язати сучасні глобальні проблеми техногенного характеру чи планетарної антропологічної катастрофи (Римський клуб, Франкфуртська школа, технофобський напрям сучасної філософії історії); 3) як К. і. людства і перехід до божественної теократичної історії (В. Соловйов, Тейяр де Шарден, М. Бердяєв, Й. Карсавін та ін.).

Попри розбіжності всі три тлумачення є лінійними й універсалістськими – вони сходяться у визнанні К. і. як єдиного лінійного глобального процесу планетарного рівня. В цьому полягає їх певна обмеженість. Адаже актуалізація проблеми К. і. є показником кризи не так сучасного суспільства в цілому, як саме цивілізації техногенної, передусім західного зразка. Вестернізація, тобто поширення впливу цієї цивілізації на інші регіони планети, є набагато інтенсивнішою і масштабнішою, ніж зовнішній вплив інших, попередніх цивілізацій. Тому криза означеної цивілізації справді поставила на грань виживання все людство в цілому. Однак твердити про однозначний зв'язок між кінцем техногенної цивілізації та К. і. взагалі достатніх підстав немає.

Питання залишається принаймні відкритим. У дослідницькому ж аспекті підвищення уваги до проблеми К. і. – це передусім свідчення виявлення меж лінійного розуміння історичного процесу і, відповідно, необхідності якісно іншого, нелінійного підходу до вивчення історії та розгляду її як поліцентричного й нелінійного утворення. Тобто – як спільноти самотутніх історичних індивідів різного рівня (окремі людські індивіди, народи, конкретні суспільства, культури, формації, цивілізації), які у своєму онтогенезі відтворюють основні етапи людського філогенезу, актуалізують дедалі нові смислові відтинки одвічних цінностей та інваріантних структур соціокультурного руху людства в цілому ^[19, 192-193].

Кінокадр див. кадр.

Кінолітотип – фонд документальних кінозйомок найважливіших подій, явищ, об'єктів, що не є готовою продукцією ^[33, 50-506].

Кінофільм – кінодокументи на плівковому носії, що представляє собою сукупність послідовних фотографічних зображень, об'єднаних загальним сюжетом і призначених для відтворення на екрані за допомогою проектування

Клан (від кельт. *dann, clainne* – нащадок, рід, плем'я) – 1. У шотландців та ірландців – родова громада. 2. Переносно – група родичів, згуртованих господарськими й побутовими чинниками; один із синонімів до терміна рід. Деякі дослідники вживають це поняття стосовно батьківського роду, або родового ядра громади ^[19, 193].

Ключове слово – слово або стале словосполучення, яке має істотне смислове навантаження в тексті документа й може бути пошуковою ознакою.

Клас (від латин. *classis* – розряд, група, верства) – велика соціально-структурована група людей з історично визначеним соціально-економічним і політичним становищем та відмінностями в інтересах і цінностях, нормах поведінки, соціальних ролях тощо. На перші згадки цього поняття натрапляємо у XVII ст. в англійських словниках.

Крім військового і шкільного значення термін вживався для характеристики – системи поділу людей відповідно до суспільного ступеня. У цьому значенні він став загальноживаним. У західній соціології й політології є нові концепції класів: концепція Й. Шумпетера, за якою класи виникають на ґрунті розподілу функцій, що їх виконують індивіди в суспільстві, а ті з них, які виконують найважливіші функції, належать до панівного К.; концепція Л. Уорнера, за якою К. – це група людей, яка відносить себе до певної позиції в системі соціальної ієрархії він розрізняє такі класи: вищий – вищий, нижчий – вищий, вищий – середній, нижчий – середній, вищий – нижчий, нижчий – нижчий; концепція В. Парето, за якою суспільство поділяється на меншість – еліту і більшість – масу, якою керує еліта завдяки високому інтелекту; концепція М. Джиласа, за якою середній або новий соціальний К. складається з бюрократії і представників партійної номенклатури, та ін.

Зміст цих концепцій свідчить, що сучасна історія, соціологія і політологія, не заперечуючи самого факту поділу на класи, водночас виходить із застарілості та обмеженості такого поділу, і того, що класовий поділ у сучасному суспільстві не може бути підставою соціальних і політичних конфліктів. Суперечність зберігається, але відповісти, як вона розв'яжеться, дуже складно. Зміст перелічених концепцій класів свідчить, що сьогодні на перше місце в характеристиці соціальної структури суспільства висувається теорія соціальної стратифікації, яка орієнтує на використання різних чинників соціальної диференціації і не визнає як такого класового поділу, хоча і використовує термін “К.”, розуміючи під ним великі групи людей, які мають однаковий соціально-економічний статус у системі соціальної стратифікації [19, 193-195].

Класифікаційне індексування, бібліографічна систематизація, класифікаційна систематизація, систематизація – процес вираження змісту документа та/або запиту інформаційно-пошуковою мовою.

Класифікаційний індекс – умовне позначення (літера і/або цифра), що присвоюється класифікаційним діленням схеми класифікації документної інформації і проставляється на каталожних картках [33, 509].

Класифікації (класифікаційні схеми) документів – результати класифікування документів. Розрізняють ієрархічну, фасетну та інші види побудови класифікацій. В ієрархічній кожне загальне положення документа (тобто поняття вищого порядку, родово) поділяється на більш конкретизоване поняття документа (тобто поняття нижчого порядку, видові) і ці підрозділи не перемешуються між собою. Фасетна – це класифікація, яка дає можливість класифікувати документи паралельно за кількома різними ознаками (аспектами). Основною ознакою поділу у багатьох класифікаціях є їх тематична марка, тобто належність змісту, основного смислового аспекту чи одного з основних смислових аспектів документа до певної теми, проблеми, питання, напрямку діяльності або галузі знань (наукових, практичних та інших знань соціуму). Такі класифікаційні схеми є фактичною класифікацією змісту документа або документальної інформації. Зокрема, в архівній справі це схема класифікації документної інформації в державних архівах України [33, 508].

Класифікація історична – а) спосіб виділення за певними ознаками та характеристиками в окремий ряд фактів, подій, явищ історичного процесу та історичних джерел задля наукового пізнання; б) спосіб порівняльно-історичного аналізу для групування, типології та систематизації фактів, подій, явищ, історичних джерел. Має декілька видів: групування, типологія, систематизація і періодизація.

Класифікація історичного знання – вивчення і групування на розділи, класи, галузі за різними ознаками; метод і засіб окреслення особливостей і специфіки кожної підсистеми історичного знання, встановлення взаємозв'язків між ними. Системність історичного знання, органічна єдність усіх його компонентів впливають із цілісності історичного

процесу. Сучасне історичне знання є комплексною системою, що містить низку підсистем, розділів, галузей, спеціальних історичних дисциплін. Упродовж XX ст. компоненти історичного знання набули досить високого рівня внутрішньої диференціації та спеціалізації. Залежно від ступеня спеціалізації окремих частин історичного знання їх можна згрупувати в окремі розділи, застосовуючи при цьому відповідні критерії та класифікаційні ознаки.

В історичному знанні виокремлюють два великі розділи: 1) знання про історію виникнення і розвитку об'єктів природи та суспільства; 2) знання про історію пізнання людиною цих об'єктів, розвиток самих історичних знань. Кожний із цих розділів має свої особливості вивчення минулого, специфічні методи та прийоми пізнання, джерельну базу, внутрішню структуру. В основу їх внутрішньої класифікації можуть бути покладені такі критерії: просторово-географічні, хронологічні, сфери суспільного життя, завдання, предмет і методи історичних досліджень тощо. Виходячи з цих критеріїв, маємо можливість виокремити знання із всесвітньої історії, історії регіонів або груп країн, знання з історії окремих країн і народів, окремих історичних подій світового або регіонального характеру, знання з історії міжнародних відносин.

За хронологічною ознакою історичні знання охоплюють історію всіх цивілізацій з часів первісного та античного суспільства, середньовіччя, нового й новітнього часу. Класифікація історичного знання нерідко поєднує просторово-географічні та хронологічні критерії, напр., знання з історії середньовіччя слов'ян, новітньої історії країн Азії чи Латинської Америки

Важливими компонентами історичного знання є дослідження комплексних проблем у межах світової або регіональної історії, напр., історії Відродження, Реформації, світових воєн, революцій тощо. Історичні знання можуть класифікуватися також за сферами розвитку природи й людського суспільства.

Йдеться про історію науки й техніки, економічну, політичну, воєнну історію, історію культури, церкви, зовнішньої політики. Великий шар становлять знання з історії окремих соціальних і вікових груп: козацтва, шляхти, селянства, робітництва, інтелігенції, молоді, жіночого руху. Класифікації підлягають знання про розвиток самої історичної науки. Тут вони групуються за такими спеціальними галузями, як історіографія, джерелознавство (див. Джерелознавство історичне), методологія історичної науки, історіософія, архівознавство, археографія, історична географія, історична демографія.

В межах джерелознавчих знань окреслилася низка спеціальних історичних дисциплін, що акумулюють у собі знання з палеографії, геральдики, сфрагістики, дипломатики, нумізматики та ін.

Диференціація історичних знань зумовила виокремлення таких наук як археологія, етнографія, етнологія, що зосереджують у собі як історичні, так і специфічні знання, пов'язані з особливостями предмета їхніх досліджень, наукових методів.

Поряд із диференціацією відбувається інтеграція історичного знання, посилюється взаємо-в'язаність усіх розділів історичної науки, підвищується роль міждисциплінарних досліджень, що дають змогу здобувати нові знання комплексного, системного характеру.

Значення К. і. з. полягає в тому, що вона дає можливість, з одного боку, осмислити здобутки кожного з його компонентів, а з другого – синтезувати знання, з'ясувати його цілісність як об'єктивне віддзеркалення історії людства, його цивілізацій ^[19, 195-197].

Класифікація музеїв – це поділ музеїв на групи за одною визначальною чи декількома ознаками ^[1, 51].

Класова боротьба У марксистсько-ленінській теорії неминуча боротьба між великими групами людей – класами, інтереси яких несумісні або суперечні; головний зміст і рушійна сила історії всіх антагоністичних класових суспільств. За К. Марксом і Ф. Енгельсом, будь-яка історична боротьба насправді є лише “виявленням боротьби суспільних класів”. К. Маркс доводив, що К. б. Обов'язково веде до “диктатури пролетаріату”, яка становить “перехід до ліквідації будь-яких класів і до суспільства без класів” (комунізму). Джерелом К. б. вважалися суперечності між інтересами класів. Залежно від характеру цих суперечностей розрізнялися класи антагоністичні та неантагоністичні. К. б. вважали рушійною силою розвитку всіх “антагоністичних суспільно-економічних формацій”. Вона приводить до

соціальної революції – найвищого вияву К. б. – внаслідок якої здійснюється перехід від однієї формації до іншої [19, 197].

Класифікація архівних документів – віднесення документів до відповідного документального комплексу в структурі Національного архівного фонду. (комплексу архівних фондів, окремого архівного фонду, групи справ, окремою справою). Ця класифікація є основою організації документів Національного архівного фонду і здійснюється за такими основними класифікаційними ознаками: належність документів до документації одного фондоутворювача, форма власності на документи, строки зберігання документів, ступінь цінності документів, належність документів до певних адміністративно-територіальних одиниць, історичні умови, час та місце створення документів, належність документів до певних галузей і сфер життєдіяльності суспільства, види носіїв інформації, способи і техніка фіксування інформації, категорії доступу до документів [33, 509].

Класифікація документної інформації – віднесення інформації, виявленої в документах НАФ в процесі їх каталогізації, до певного структурно-тематичного підрозділу відповідності до схеми класифікації документальної інформації з метою включення її до систематичного архівного каталогу. В основу сучасної класифікації документної інформації покладено тематично-галузевий принцип, згідно з яким ідентична за змістом інформація включається до загальної структури підрозділу незалежно від часу створення документа [33, 509].

Класифікація музейних виставок – розподіл музейних виставок на групи в залежності від ряду параметрів, важливих із погляду організації виставкової діяльності музею: за тематикою, змістом і характером експозиційних матеріалів; за місцем розташування, за тривалістю роботи та ін. [1, 51].

Класифікація музейних експозицій – розподіл музейних експозицій на групи в залежності від параметрів, істотних для організації експозиційної роботи музеїв: за метою, завданнями й призначенням експозицій (основні експозиції музеїв, навчальні експозиції, експозиції для спеціалістів, експериментальні експозиції тощо); за профілем музею й змістом експозиції (історичні експозиції, меморіальні експозиції, художні експозиції, археологічні експозиції. Монографічні експозиції тощо); за експозиційним методом, принципами побудови експозиції і конкретних експозиційних прийомів (тематичні, систематичні, ансамблеві експозиції); за тривалістю роботи експозиції (стаціонарні експозиції, тимчасові експозиції – виставки). Музейні виставки мають також свої особливості класифікації [1, 51-52].

Класифікація музейних предметів – система наукової організації музейних предметів, заснована на логічному поділі музейних предметів за найбільш істотними ознаками. Основними елементами К. м. п. є типи, види, різновиди, групи й підгрупи музейних предметів [1, 52].

Кластер (від англ. cluster – китиця, кетяг, грона, кущ; рій, скупчення, концентрація, вибірка) – сукупність об'єктів із схожими властивостями. Рідше вживається синонім “таксон” (англ. taxon). Кластер використовується в історико-типологічних дослідженнях. В основу таких досліджень покладено дуалістичну діалектичну процедуру пошуку спільності (єдності) у різноманітності, розпізнавання (“схоплювання”) найсуттєвіших відмінностей у сукупності досліджуваних об'єктів. Процедура кластеризації реалізує ідею ієрархічної багатомірної класифікації.

Ідея методу кластер-аналізу чи не вперше була сформульована Р. Троном (К. Труон), який застосував його при вивченні психології бідняка. Сенс методу полягає в тому, щоб у багатомірному просторі, утвореному осями, які відповідають наявним ознакам (характеристикам), виявити скупчення (грона) компактно розташованих точок-відповідників (образів) об'єктів.

Мірою схожості об'єктів є відстань між їх образами у бага-товимірному просторі – точками, координати яких відповідають значенням ознак. Обираючи правило (принцип обчислення) для відстані (метрики) як міри “схожості” об'єктів, можна послідовно об'єднати їх у групи (класи, типи, таксони), залучаючи на кожному кроці алгоритму по одному новому об'єкту, який має “найкращу” відстань до кожної з наявних груп. Якщо ж “найкращою” виявиться відстань між парою об'єктів (тобто ці двое мало схожі на об'єкти

будь-якого з наявних класів), то ця пара утворює основу нової групи (класу). Процедура кластерного аналізу полягає у послідовному перебиранні відстаней між парами об'єктів (груп) з метою пошуку “найкращої” відстані. У результаті такого об'єднання в групи утворюються ієрархічні зв'язки між об'єктами, які можна подати як структуру, де ієрархія задається величиною відстані приєднання (залучення) чергового об'єкта до групи (кластера). Такий метод кластер-аналізу називають також агломеративно- ієрархічною класифікацією.

Відстань як міра схожості між парою об'єктів може вимірюватися за різними метриками (формулами) – евклідовою, манхеттенською, Мінковського, Махаланобіса (P. Mahalanobis) тощо. Окрім міри відстані як міри схожості можуть використовуватися коефіцієнти кореляції (коваріації) або коефіцієнти асоціативності. На відміну від мір відстаней, ці коефіцієнти дозволяють групувати не тільки об'єкти даної сукупності, але й їх ознаки (саме для яких і обчислюють названі коефіцієнти). Коефіцієнти кореляції застосовують, коли характеристики (ознаки) об'єктів виміряні за кількісними шкалами (відношень або інтервалів). Коефіцієнти асоціативності застосовують у разі, якщо потрібно з'ясувати схожість між об'єктами, що описані бінарними (дихотомічними) ознаками. Відомо понад 30 таких коефіцієнтів. Частіше за все у гумані-тарних дослідженнях використовують простий коефіцієнт зустрічності Жакара (P. Jaccard) та Гауера (J. C. Gower). Це зумовлено достатнім рівнем їх надійності.

На наступному кроці потрібно обрати пару об'єктів, відстань між якими найкраще відповідає критерію “схожості”. Вибір правила для визначення рівня схожості залежить від завдань класифікації. Відомо понад 10 методів групування. До найбільш використовуваних і придатних для тлумачення результатів належать методи: одиничного зв'язку, середнього зв'язку, середнього квадрата відстані, метод Ворда (J. Ward).

Результат багатовимірної класифікації зазвичай подають графічно як ієрархічне дерево (дендрограму), яке має кількість рівнів, на одиницю меншу за кількість об'єктів, відповідно до кількості кроків об'єднання об'єктів у кластер. Одним з найважливіших у кластерному аналізі є визначення за побудованою дендрограмою кількості (і, відповідно, складу) груп (мікрокластерів) об'єктів. Кількість кластерів може визначатися на основі апріорних міркувань. Дослідники здебільшого прагнуть спертися на тривкий ґрунт, тому шукають певні показники однорідності об'єктів у межах кластерів і рівні їх віддаленості один від одного. Такий прийом, зокрема, реалізований як критерій Торндайка (1953).

Якщо на осі абсцис відкласти число кластерів, а на осі ординат – відповідні відстані, то одержимо графік Торндайка, за допомогою якого візуально можна обрати оптимальну кількість кластерів (груп об'єктів). Вона визначається точкою, в якій ламана (лінія) Торндайка “переламується”, тобто поступове повільне збільшення відстаней змінюється стрімким і лінія різко зростає до максимуму.

Після визначення числа та складу кластерів (розв'язання кількісної задачі) постає завдання змістовної інтерпретації – з'ясування суті (якісної визначеності) кожного з них. Це можна здійснити, використовуючи показники дескриптивної (описової) статистики (внутрішньогрупового середнього та варіації значень ознак) і прийоми компаративного та порівняльного аналізу ^[20, 107-110].

Кліометрія, кліометрика – спеціальна історична дисципліна, яка розробляє і застосовує економічну теорію а також кількісні та математичні методи для описування та пояснення історичних явищ і процесів у сфері економічного розвитку. Уперше термін “кліометрика” з'явився на шпальтах часопису *Journal of Economic History* в грудні 1960 року у заяві, зробленій Джоном Х'югсом (Jonathan R. T. Hughes), Лансом Девісом (Lance E. Davis) і Стеном Рітером (Stanley Reiter): “... логічна структура, необхідна для історичної реконструкції минулого економічного життя з уламків, що збереглися, містить ідеї історії, економіки та статистики”. “Нащадок” такої дії з міждисциплінарного змішування був названий належним ім'ям: у Пеїю одержану дисципліну охрестили “Кліометрика”. За словами Семуеля Вільямсона, професора економіки університету у Майямі (Огайо, США), назві “кліометрика” передували і тривалий час використовувалися поняття “історична економіка”, “економіка історії”, “економетрична історія” і, зрештою, “нова економічна історія”.

На думку Дона Мак Плоскі (Donald N. McCloskey), “кліометрика” означає “скоріше квантитативну історію, ніж кількісну та теоретичну історію економіки. Кількісна політична та соціальна історія має багато спільного з кількісною економічною історією. Усі розділи квантитативної історії наближені до відповідних соціальних наук; уважається, що методична майстерність істориків–квантифікаторів повинна відповідати рівню фахівців відповідних соціальних дисциплін. Але кількісна економічна історія має інше походження – швидше в самій економіці, аніж в історії, – і має різні результати”. Дж. Х’югс серед визначальних рис цієї дисципліни назвав той факт, що кліометристи часто використовують значні масиви даних, які історики вважають за непридатні до використання, нецікаві або такі, що не стосуються описування минулого. “Кліометристи схильні до дедуктивного аналізу: чому та чи інша економічна подія відбулася, тоді як традиційних істориків більше цікавить описування того, що трапилось”.

Кліометристи не використовують історичні докази для перевірки економічної теорії, а застосовують теорію при вирішенні історичних питань. Велике значення має комп’ютерний аналіз комплексів даних, які раніше хоча й були доступні, але не досліджувалися через великий обсяг і трудомісткість обчислень. Висновки кліометричних досліджень ґрунтуються на засадах “краще числа”, тобто замість тверджень на кшталт “мали велике значення”, “відігравали значну роль”, “складно переоцінити важливість” тощо ставиться питання: “Наскільки велике значення?” і дається відповідь у конкретних кількісних показниках.

Особливістю кліометрики є можливість одержання числових даних, які годі виявити в історичних джерелах. Наприклад, для того, щоб з’ясувати, чи вигідно було українському селянинові купувати жатку, використовується відносна вартість ручної машини для збирання врожаю гіпотетичним господарством пересічного розміру. Іншою рисою кліометричних досліджень стала контрфактична методологія вимірювання значущості історичної події шляхом формулювання гіпотези подій, які ніколи не відбувалися, та пошуку відповіді на питання, наскільки відрізнявся б світ (досліджувана система) у такому разі. Класичним прикладом тут може служити дослідження лауреата Нобелівської премії Роберта Фогеля, який показав, що якби у США не було залізниць, то при використанні каналів та екіпажів економіка XVIII-XIX століть була б відкинута назад тільки на кілька

років [30, 110-112; 33, 511-512].

Ключове слово – слово або стале словосполучення, яке має істотне смислове навантаження в тексті документа й може бути пошуковою ознакою інформаційного пошуку [31, 512].

Книги – багатосторінкові неперіодичні твори понад 48 сторінок. Розрізняють монографії, підручники, навчальні посібники [33, 512].

Книга видавання справ з архівосховища – різновид облікових документів, що ведеться хранителем фондів з метою реєстрації видавання документів та контролю за своєчасним поверненням їх до архівосховища [33, 513].

Книга відуків – книга, у якій відвідувачі музею записують свої враження, пропозиції й зауваження. Вивчення К.в. дає матеріал для аналізу й удосконалення діяльності музею [1, 52].

Книга державної реєстрації документів Національного архівного фонду – документ встановленого зразка, до якого вносяться записи номера, дати реєстрації та інших реквізитів реєстраційних свідочств на документи НАФ [31, 513].

Книга обліку надходжень документів – основний обліковий документ, що послідовно у хронологічному порядку фіксує надходження документів у архів [33, 513].

Книгознавство – комплекс наукових дисциплін та галузей знань (кодикологія, видавничча справа, бібліополістика, історія оправи), що вивчають рукописні та друковані книги, а також процеси створення їх, розповсюдження і використання [33, 513-514].

Книжка – термін вживається тільки стосовно друкованих видань: 1) зброшурована в одне ціле й оправлена певна кількість друкованих аркушів [33, 514-515.]

Книжкове видання – видання у вигляді блока скріплених у корінці аркушів друкованого матеріалу будь-якого формату в обкладинці або палітурці

Книжкова виставка – це реклама кращих творів з числа новинок або книг, пов’язаних спільною темою, шляхом їх безпосереднього показу читачеві. У бібліотеці

існують традиційні бібліотечні виставки: персональні, тематичні, до знаменних дат і виставки нестандартні: виставка–кросворд, виставка–пошук, виставка–вікторина і т.д.

Князь – глава феодальної монархічної держави (або окремого політичного утворення) у слов'ян та деяких інших народів. У Київський Русі старший із князів – київський – називався великим князем, решта – удільними. Він управляв державою за допомогою дружини, яка різко поділялась на дві частини: старшу дружину (боярську думу, княжих мужів) і молодшу – гриднів (охоронців), отроків і дітей (“челядь”). Важливі внутрішні справи князь вирішував з боярською думою. В період феодальної роздробленості удільні князі стояли на чолі фактично самостійних князівств [19, 121].

Код – семіотичне поняття, яке можна застосувати при аналізі механізмів породження повідомлення в найрізноманітніших знакових системах. П. Ільїн, аналізуючи термінологічні конвенції французького структуралізму, визначав код у загальному вигляді як “сукупність правил та обмежень, які забезпечують функціонування мовленнєвої діяльності природної мови або будь-якої іншої знакової системи”, іншими словами, таких, що забезпечують комунікацію і тому носять конвенційний характер. Фактично код і знакова система – поняття синонімічні; код у базисному значенні можна назвати також конвенцією, яка в межах людської інтеракції регулює використання зовнішніх по відношенню до певної структури об'єктів для передачі інформації про світ. Код встановлює такі взаємодійні зв'язки між об'єктами, при яких один з них перетворюється на означник, а інший – на означуване.

При такому визначенні не має значення характер, природа об'єктів, між якими встановлюються відносини означування в процесі людської інтеракції. Означником, здатним передавати інформацію про щось зовнішнє по відношенню до нього, може стати об'єкт і природного, і штучного походження, і уже сформована знакова система зі своїми означниками та означуваними (вторинні знакові системи, для яких означниками служать інші знакові системи, називаються конотативними, на відміну від звичайних, денотативних). Один і той же об'єкт може включатися в різні системи кодування, ставати означником у різних знакових системах.

Останнє мав на увазі У. Еко, вводячи поняття семіотичного коду (S–коду), яке враховує, що будь-яке висловлення організується не просто за певними правилами, але й з певної точки зору, котра і визначає ці правила, а також механізм кодування, спосіб впорядкування використання тих або інших одиниць для передачі інформації. 8-кодів, близьких у такій інтерпретації до поняття “ідеологія” в його структуралістському та постструктуралістському розумінні, може бути скільки завгодно, в тому числі і по відношенню до обмеженої сукупності елементів.

Можливо, саме цей акцент на механізмах виробництва відносин означування, які вибирають у свою орбіту найрізноманітніші одиниці, вплинув на вибір Р. Бартом терміну “код” як основного в розроблюваній ним стратегії текстового аналізу. Протиставляючи останній структурному аналізу, направленому на виявлення того, чим детермінований даний текст, узятий в цілому як наслідок певної причини, Барт був переконаний, що його мета полягає у тому, щоб побачити, як текст “вибухає і розсіюється в міжтекстовому просторі”, вважаючи, що “основу тексту складає не його внутрішня, закрита структура, яка піддається вичерпному вивченню, а його вихід в інші тексти, інші коди, інші знаки; текст існує лише завдяки інтертекстуальності” (щодо бартівської інтерпретації поняття “текст” див.: текст).

Інтертекстуальність же втілюється в кодах, котрі являють собою, по суті, породжувані культурою гнучкі механізми конотативного означування, наділення слів, понять вторинними, по відношенню до прямих словникових значень, смислами. Барт фактично ототожнює “коди” та “області культури”. Для нього текст складається з цитатій, що відсилають до різних областей культури, тобто відправних пунктів того чи іншого коду: “Ми називаємо кодами просто асоціативні поля, надтекстову організацію значень, котрі нав'язують уявлення про певну структуру; код, як ми його розуміємо, належить головним чином до сфери культури: коди – це певні типи вже баченого, вже читаного, вже робленого; код є конкретною формою цього “вже”, яке конститує всяке письмо”. За словами Барта, “нас не повинен тривожити той факт, що ми зводимо у ранг коду гранично

банальні деталі тексту; навпаки, саме їхня така очевидна банальність, незначущість і робить ймовірним їх входження в склад входу, як ми його визначили: код – це корпус правил, настільки широко живинаних, що ми сприймаємо їх як природної даності; але якби розповідь вийшла за межі цих правил, вона відразу стала б нечитабельною”.

Для Барта дуже важливо підкреслити, що одна фраза тексту, інколи одне слово можуть відсилати читача до кількох різних кодів, однозначний вибір між якими, з метою визначення точного сенсу даної одиниці тексту, принципово неможливий. Так, у назві підданого текстовому аналізу оповідання Е. По “Правда про те, що сталося з містером Вальдемаром” Барт знаходить принаймні шість кодів: код загадки, метамовний, нарративний, соціоетнічний, символічний та соціальний. За його словами, неможливість визначення точного сенсу – “не слабкість, а структурна умова оповіді: висловлення не може бути детерміноване одним голосом, одним смислом – у висловленні присутні багато кодів, багато голосів, і жодному з них не віддано переваги”. Це положення Барта І. П. Ільїн називав зародком усієї подальшої деконструктивістської критики (див.: деконструкція).

Серед основних кодів, що можуть бути присутні в нарації, Барт називав: 1) власний культурний код, референцією для якого служить “знання як корпус правил, вироблених суспільством”; цей код вклучає, серед інших, науковий, який відсилає до соціокультурних уявлень про науковість, її ідеали та норми; соціоісторичний, що “дозволяє пов’язати висловлення зі всією сумою знань про наш час, про наше суспільство, про нашу країну, які ми засвоюємо з самого народження”; риторичний, що поєднує суспільні правила мовлення, та інші субкоди; 2) код комунікації як обміну, циркуляції товарів, у тому числі і інформації; 3) код дій, або акціональний код, що підтримує фабульний каркас оповіді; 4) символічний код, або символічне поле; 5) код Загадки. Однак Барт не пропонує якої-небудь стійкої всеохоплюючої класифікації кодів, що, власне, і неможливо. (Інші дослідники пропонували й інші принципи виділення кодів; так, Д. Фоккема виділяв лінгвістичний, загальнолітературний, жанровий та ін.; подібні коди можна виділити і для інших типів дискурсів).

Незважаючи на демонстративну “науковість”, розмитість бартівської трактовки поняття “код” та, здавалося б, партикулярний характер такої інтерпретації, підпорядкованої задачам текстового аналізу як практичної реалізації бартівської концепції тексту, це трактування дуже виразно вказує на загальну проблему, вельми суттєву сьогодні і для саморефлексії науки, яка усвідомлює себе також і як соціокультурний інститут та елемент соціальної інтеракції, а саме на проблему аналізу тексту як носія культурної конвенції, свідомої чи ні, що надбудовується над трансляцією інформації денотативного характеру і в тій чи іншій мірі впливає на таку трансляцію.

Проблема коду в її бартівському варіанті – це і проблема співвідношення денотативної та конотативної інформації в тексті, і проблема пояснення сенсу присутності того чи іншого факту у внутрішньотекстовому просторі, виходячи з задач передачі інформації про дійсність, зовнішню по відношенню до процесу комунікації чи побудови тексту як елемента соціокультурної взаємодії та носія культурних смислів як дійсного предмета комунікації, смислів, для яких денотативна інформація – лише матеріал, на якому вони можуть “паразитувати”.

У випадку з історіописанням постає питання про два можливих підходи до історичного тексту: як до об’єктивізованого ретранслятора інформації про минуле, попередньо добутої істориком за допомогою певних дослідницьких процедур (у даному випадку нас не цікавить ступінь суб’єктивності і соціокультурної обумовленості власне процесу історичного дослідження), або як до факту публічної комунікації як символізованого процесу. У другому випадку ми сприймаємо текст як такий, що з’явився всередині певного культурного цілого і використовує предметний матеріал, з якого він побудований: факти минулого – для свідомої чи несвідомої конотативної гри, відсилка читача до різних областей культури і конвенцій комунікації, що вже самі стали її предметом.

Наявність того чи іншого факту можливого позатекстового світу в тексті зазвичай можна пояснити двома способами; постструктуралізм однозначно обирає другий з них свідомо, у відповідності з власними методологічними принципами (а значною мірою й

ідеологічними) і задачами, відмовляючись розглядати текст у будь-якому зв'язку з його референтами і сприймаючи текст “у всій повноті його символічної природи” (Р. Варт). Однак радикалізм постструктуралістів – не причина відмахуватися від проблеми, що реально існує. У будь-якому тексті, що належить до сфери публічної комунікації, обов'язково тією чи іншою мірою присутній символічний (ідеологічний, конотативний) складник. Дослідники масової комунікації, преси давно говорять про те, що, незважаючи на декларовану журналістською професією (між іншим, як і історичною) інтенцію на передачу фактів і лише фактів, дійсним змістом масової комунікації є не факти про світ, а “ідеї” в їх найширшому розумінні (порівн. прийняте в літературознавстві розмежування предметного світу художнього твору та його змісту).

У тій мірі, в якій історіописання є частиною публічної комунікації, а історичний текст – не просто репрезентацією результатів пізнання минулого (повторюємо, в даному випадку ми не розглядаємо соціокультурну природу самого цього пізнання і звертаємо увагу лише на соціокультурну природу трансляції його результатів – ці аспекти слід відрізняти), але репрезентацією в певному просторі культурної взаємодії, в ньому присутній символічний компонент. Принаймні в цьому своєму аспекті історичний текст може бути сприйнятий як такий, що відсилає до безлічі культурних кодів (кодів науковості, достовірності тощо), інших текстів як їх носіїв та є моментом інтертекстуального простору як простору тотальної комунікації. Без уваги до цього аспекту розуміння тексту залишиться одностороннім ^[20, 112-117].

Кодак – польська фортеця на правому березі Дніпра, поблизу Кодацького порога. Збудована у липні 1635 р. Г. Лавассер де Бопланом за рішенням польського сейму з метою перешкоджання зв'язкам Запорозької Січі й України, а головне – усіялою стримувати потік кріпосних селян, які втікали від панів на Січ. Фортеця мала охорону у 200 вояків. У серпні 1635 р. запорозькі козаки на чолі з Іваном Сулимою захопили Кодак, знищили охорону й зруйнували її укріплення. У 1639 р. польський уряд поновив Кодак, значно розширивши фортецю ^[25-26].

Кодикологія (від латин. слова *codex* – книга і *logos* – слово, вчення) – галузь науки та спеціальна історико-філологічна дисципліна, яка комплексно вивчає рукописні книги як пам'ятки культури певної доби – історію їх створення, склад, долю, зовнішню та внутрішню форму, зміст тощо.

Проблеми вивчення рукописів порушувалися в багатьох країнах світу ще у XVIII–XIX ст., було нагромаджено значний досвід роботи з рукописною книгою. Однак у самостійну галузь науки К. виокремилася лише в серед. XX ст. (термін “К.” у 1949 р. запропонував використати французький учений А. Ден). В науковій літературі радянських часів цей термін почав вживатися з поч. 70-х рр. (І. Лебедева, Л. Черепній, О. Медушевська та ін.), в українській – з поч. 90-х рр. (Л. Дубровіна, О. Гальченко та ін.). К. виникла на стику багатьох наук, насамперед історії та філології, книгознавства, а також спеціальних галузей історичної науки (палеографії, археографії та ін.), отже, й у практичній діяльності вчені-кодикологи спираються на методи багатьох наук: джерелознавства, текстології, книгознавства та ін. Комплексне застосування методів багатьох наук дає змогу кодикологам усебічно вивчати та оцінювати рукописну книгу як феномен культури відповідної епохи.

Перші кроки української К. як окремої галузі науки пов'язані з науковою діяльністю Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. У становленні її значну роль відіграли праці Л. Дубровіної, присвячені теоретичним і науково-практичним проблемам вивчення рукописної книги.

Складовою частиною К. є **кодикографія**, об'єктом якої є описування рукописної книги на всіх етапах її існування. Зусиллями українських науковців уперше в історії К. створено кодикологічну модель структури формалізованого опису рукописної книги. Вона містить такі елементи: 1) охоронний (ресстраційний) опис; 2) зовнішній опис (оправа, обсяг, розмір аркушів та сторінок, матеріал, стан рукопису, його структура, організація сторінки і тексту, письмо, музична нотація, оздоблення, геральдика, додаткові тексти, книжкові та облікові знаки); 3) характеристику змісту (перелік текстів, мова, стан, структура та особливості тексту, глоси, маргінальні коментарі, ідентифікація, характер

туру); 4) виклад історії рукопису (час та джерело надходження), наступна доля, реставрація, використання, бібліографія з історії вивчення рукопису та його опису. В Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського структура скороченого кодифікованого опису покладена в основу автоматизованої інформаційно-пошукової системи “Кодекс”, користування якою значно полегшує працю вчених, які вивчають рукописну книгу [19, 200-201].

Кожух – зимовий одяг з овечих шкір хутром усередину. В різних місцевостях України мав особливості крою, пропорцій, кольору, оздоблення. Колір кожуха переважно білий, рідше червоний з відтінками або чорний. Вичинка білої овчини була складнішою, і виробництво кожухів із неї занепало раніше, проте вироби з червоних дублених шкір і до сьогодні користуються попитом. Кожухи прикрашали вишивкою, аплікацією з кольорової шкіри, нашивками з яскравих плетених шнурів, китичками з різнокольорових вовняних ниток та ін.

Козак – вільна людина, воїн, вартовий. З середини XV ст. К. називали селян та міщан, які тікали від феодальних повинностей та державних податків. Пізніше К. створюють свою напіввійськову організацію – Січ, стають окремою верствою українського населення – козацтвом [19, 123].

Козацтво – один із станів українського населення XVI-XVIII ст. Складалося з козаків. Поділилося на групи: реєстрове (знаходилося на державній службі, отримувало платню, землю); нерєєстрове (не вписане до реєстру, практично соціально не захищене); січове, або кошове (знаходилося на Січі і належало до певного куреня); паланкове (проживало на хуторах та зимівниках, належало до певної паланки). Поступово відбувалося соціальне розшарування К. – виділялися козацька старшина і прості козаки [19, 123].

Козацтво реєстрове – козаки, що з’явилися після відповідного універсалу польського короля від 5 червня 1572 р. У ньому польський король наказував набрати до себе на службу відповідну кількість козаків. Тих козаків, які перебували на службі у польського короля заносили до реєстру. За свою службу реєстровці отримували грошову оплату, а також користувалися деякими пільгами [25-26].

Козаки нерєєстрові – українські козаки, які не потрапили до реєстру і тому втрачали привілеї, визнані за козацтвом урядом Речі Посполитої. Захищаючи свої права, нерєєстрові козаки брали участь у народних повстаннях 20-30-х років XVII ст. Під час визвольної війни реєстрові та нерєєстрові козаки злилися в єдине військо. Боролися за відновлення своїх прав після 1660 р., коли знову почали складати козацькі списки, в яких визначалася належність до козацької верстви [25-26].

Козацтво городове (міське) – Це більшість козацтва, що проживала в прикордонних містах і землях Речі Посполитої, вела козацький спосіб життя, але не визнавалася польською владою.

Козацтво слобідське – українське козацтво, що оформилося у 20 х-30-х роках XVII ст. з козаків і селян Правобережної України. Вони, потерпаючи від польсько-католицької влади, масово втікали на Лівобережжя (район Дикого Поля). Слобідське козацтво формувалося на землях сучасної Харківської, Сумської, частково Полтавської, частково Луганської, частково Донецької областей та у прилеглих районах Росії. Слобідське козацтво мало ту особливість, що, зберігаючи усі риси і традиції українського козацтва, воно знаходилося у підпорядкуванні не тільки своєї старшини, але і московських властей [25-26].

Козацькі літописи – історико-літературні твори, що висвітлюють історію України XVII – середини XVIII ст.: визвольну війну під проводом Б.Хмельницького, боротьбу проти іноземних загарбників у другій половині XVII ст. та інші події тих часів. Найвидатнішими К.л. є “Літопис Самовидця”, літописи Г. Граб’янки і С. Величка [24, 123-124].

Колораціонізм (від франц. collaboration – співробітництво) – співробітництво населення з окупаційною владою та армією ворожої держави в період другої світової війни. Термін “К.” вперше з’явився у Франції, частина правлячих кіл якої в травні-червні 1940 р. відмовилася від опору агресії Німеччини і стала на шлях співробітництва з нацистським урядом. Водночас з нацистським режимом співробітничали сотні тисяч громадян в інших

окупованих державах. У європейських країнах переважав цивільний, у тому числі політичний К. Після війни на колабораціоністів усіх країн чекало суворе покарання. Так, у Франції було винесено 2071 смертний вирок і 39900 вироків про позбавлення волі. Згодом частина засуджених у Франції була амністована.

Особливе місце в історії співробітництва з нацистською Німеччиною посідає т. зв. радянський К. З перших місяців німецько-радянської війни багато громадян СРСР – військовополонених і мирних жителів – добровільно вступали до німецької армії. Передягнені в німецьку форму, вони перебували на всіх театрах бойових дій, де воювали збройні сили Німеччини і дістали назву “хіві” (від нім. Hilfswillige – добровільні помічники). Штат піхотної дивізії за станом на жовтень 1943 р. передбачав 2005 добровольців на 10708 осіб німецького особового складу. Крім сухопутних військ (вермахту), радянські добровольці служили також у військово-повітряних силах (люфтваффе) і військово-морському флоті (крігсмарині). За деякими оцінками, навесні 1943 р. чисельність “хіві” перевищувала 1 млн. осіб. За станом на лютий 1945 р. чисельність “хіві” у вермахті становила 600 тис. осіб, у люфтваффе – 50–60 тис, крігсмарині – 15 тис. Активно діяли також 1-а Російська національна армія, Російська національна народна армія, 1-а Російська національна бригада СС “Дружина”, Російська визвольна народна армія, Російська визвольна армія та інші військові формування. Крім того, радянські громадяни працювали у службі забезпечення громадського порядку допоміжної поліції військового управління, охороняючи залізниці, мости, автомагістралі, табори військовополонених тощо.

Чисельність цих формувань у лютому 1943 р. становила 60–70 тис. осіб. Для боротьби з партизанським рухом були створені т. зв. східні батальйони і роти. Німецьке командування створило на владі в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6); в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ст. 8); суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова; органи державної влади і місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов’язані діяти тільки на підставі і в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та Законами України (ст. 19); кожен має право будь-якими, не забороненими законом засобами, захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст. 55).

Ці та інші норми Конституції України, поточного законодавства є підставою для вдосконалення законодавства, створення нормативно-правових актів, спрямованих на розвиток К. Сучасна модель українського К. перебуває на шляху становлення, що потребує подальшого ґрунтовного наукового дослідження багатьох питань, серед яких – зв’язок К. з формуванням громадянського суспільства в Україні; опрацювання механізмів і правових засобів забезпечення раціонального сполучення інтересів держави і особи ^[19, 201–202].

Колективізація сільського господарства – центральна ланка аграрної політики більшовицької партії в 30-х роках по примусовому об’єднанню приватних господарств селян в господарства колективні. Цей політичний курс був офіційно проголошений листопадним (1929 р.) Пленумом ЦК ВКП(б). Колективізація проводилась під загрозою розкуркулення. Куркулі ліквідувались як клас, селянство виводилось з ринкових відносин. Зникали товарно-грошові відносини.. Держава отримувала можливість безперешкодного вилучення продуктів із села.

Координуючим органом у виконанні партійно-урядових директив з питань колективізації на Україні була Всеукраїнська спілка сільсько-господарських колективів (Укрколгосп), утворена у вересні 1927 р., реорганізована у вересні 1930 р. в Укрколгоспцентр, з переходом його функцій у грудні 1932 р. до Наркомзему України. Основними методами колективізації сільського господарства були: введення продрозкладки при виконанні хлібозаготівель упродовж 1928–1932 рр., директивні методи управління колгоспним будівництвом, розкуркулення різних верств селянства, не згодних з усуспільненням власності, в тому числі одноосібників-середняків, що становили дві третини селянських господарств. Унаслідок примусової колективізації близько 70% селянських господарств до 1932 р. було усуспільнено ^[17, т. 4: 25–26].

Колекція архівних документів див. архівна колекція.

Колекція музейна – частина предметів основного фонду, що представляє собою групу музейних предметів, сформовану за однією чи кількома ознаками (за типом предметів, походженням, функціональним призначенням тощо) [1, 53].

Коліївщина – народне визвольне та антифеодалне повстання 1768 р. на Правобережній Україні, що була під владою Польщі (“колії” – так називали повстанців в Україні). Очолив повстання козак М. Залізняк. За короткий час К. охопила Київщину, Брацлавщину, Волинь і Поділля. Царський уряд, наляканий розмахом К., допоміг польській шляхті придушити повстання. З учасниками повстання на Правобережжі жорстко розправилися польські власті, а на Лівобережжі (в Києві та прикордонних містах) – царський уряд [24, 124].

Коментар (примітки до змісту) – система пояснень, якими супроводжуються видання документальних матеріалів; основний й найважливіший елемент НДА у вигляді виноска, а також лаконічних пояснень, що коментують необхідні питання, пов’язані із складом, змістом та особливостями тексту документів. У коментарях зазначаються додаткові дані, необхідні для поглибленого вивчення джерел, що публікуються. Інколи коментарі називають примітками. Розрізняють види коментарів (приміток): а) текстуальні; б) що відносяться до змісту документів.

Коло питань, що підлягає коментуванню як тексту, так і змісту документів, встановлюється, виходячи з конкретних джерел відповідно до типу видання. Примітки до змісту документів в усіх видах видань допомагають правильно зрозуміти та оцінити зміст документів, що публікуються. Примітки до змісту документів у науково-популярних виданнях супроводжуються посиланнями на архівні та друковані джерела, що стало підставою для їхнього складання.

Примітки до змісту документів як правило ґрунтуються на дослідженні широкого кола архівних та друкованих джерел, а також наукової літератури і доповнюють документи, що публікуються, новими важливими відомостями з виявлених, але не включених до видань джерел. У ряді випадків вони набувають форми самостійного дослідження до якогось питання, що стосується певного джерела, котре публікується. У виданнях наукового типу примітки до змісту документів: виправляють невірно подані у джерелах фактологічні дані щодо тієї чи іншої історичної події; містять оцінку достовірності відомостей, що публікуються; дають пояснення історичних імен, фактів, подій; розкривають зміст документа, що згадується в тексті джерела; надають додаткові відомості про події, що перебували тим, про які йдеться в джерелах, або про те, як вони розвинулися у подальшому.

У науково-популярних виданнях при визначенні джерел, що потребують пояснень до змісту, береться до уваги те, що видання розраховане на масового читача.

Примітки до змісту документів можуть відноситися як до певної частини документа, так і до документа в цілому або до групи документів. Розміщення приміток у тому чи іншому місці видання визначається його призначенням та кількістю приміток. У наукових та науково-популярних виданнях, коли обсяг приміток великий, вони можуть нумеруватися арабськими цифрами і розміщуватися наприкінці збірки у валовому порядку або під номерами документів, при цьому зберігається валова нумерація всередині кожного з них. У навчальних, а також в окремих наукових та науково-популярних виданнях невеликих за змістом примітки можуть розміщуватися разом із текстуальними під рядком або відразу за текстом джерела, що публікується [2, 13-14; 30-31].

Комерційна діяльність – один з найважливіших видів основної діяльності музеїв, обмеженої рамками чинного законодавства, що націлена на отримання прибутку принаймні на рівні самоокупності й самофінансування.

Комерційна складова музейного маркетингу – це система організації і збуту музейного продукту, зорієнтована на задоволення потреб споживачів і отримання прибутку на основі дослідження і прогнозування ринку, вивчення внутрішнього музейного і зовнішнього ринкового, інституційно-суспільного й дозвіллево-культурного середовища, розробки заходів щодо поліпшення музейного продукту, асортименту музейних послуг і товарів, вивчення потреб і культурних запитів відвідувачів, проведення

конкурентоздатної цінової політики, формування попиту, стимулювання відвідування, PR і реклами.

Компіляція (від латин. compilation, букв. – пограбування) – складання роботи на підставі чужих досліджень, без самостійного опрацювання джерел і літератури.

Комплекс науково-технічної документації – науково-технічна документація, що виникає при проектуванні окремої споруди, при конструюванні одного виробу, розробці технології виготовлення або будівництва споруди (проект), при дослідженні наукової теми; є об'єктом і класифікаційною одиницею.

Комплексна експертиза цінності документів – експертиза цінності документів, що проводиться одночасно по фондах (комплексах) кількох організацій, пов'язаних субординацією, підпорядкуванням чи іншими історичними зв'язками, з метою виявлення дублетних та інших документів, які не підлягають зберіганню.

Комплексна схема побудови експозиції – повне відтворення первісного середовища, де експозиційну цінність становить буквально все, що оточує відвідувача.

Комплексні музеї – це музеї, що поєднують ознаки двох і більше профілів (історико-літературні, археологічно-мистецькі), а іноді і профільних типів. До групи комплексних музеїв варто відносити більшість краєзнавчих музеїв України, музеїв-заповідників.

Комплект кінодокумента – сукупність оригіналів і копій кінодокумента, що становлять одну одиницю обліку (негатив-зображення, негатив-фоно, магнітна фонограма, позитив, проміжний позитив тощо) [33, 520].

Комплектування архіву – систематичне поповнення архіву документами відповідно до його профілю й рангу [33, 520].

Комплектування фонду – сукупність процесів виявлення, відбору, замовлення, придбання, отримання та рестрації документів, що відповідають завданням бібліотеки, інформаційного центру [33, 520].

Композиція екскурсії – розміщення, послідовність і співвідношення структурних частин екскурсії: підтем основних питань, вступу та завершальної частини.

Комп'ютеризація архівної справи – оснащення архівних установ електронною обчислювальною технікою, розвиток комп'ютерних продуктів та послуг, широке використання їх у галузі, а також підвищення комп'ютерної грамотності архівістів [33, 520].

Комп'ютерний каталог, електронний каталог – архівний каталог, що створений і ведеться за допомогою комп'ютера [33, 521].

Комунікація – (від латин. communicatio – обмін, зв'язок, розмова). Виділяють декілька визначень цього терміну: 1) процес передачі інформації, що включає адресата, канали, кодування, дешифрування, зміст, ефективність, контроль, ситуацію, намір адресата; 2) акт спілкування між людьми за допомогою передачі символів, метою яких є взаєморозуміння; 3) обмін інформацією будь-якого виду між різними системами зв'язку. Основною функцією комунікації є досягнення соціальної спільності при збереженні індивідуальності кожного її елемента.

Комунікація здійснюється по комунікаційних каналах (шляхи і засоби розповсюдження інформації від адресанта до адресата). За типом відносин між учасниками комунікації виділяють міжособистісну, публічну, масову комунікацію. За типом використання семіотичних засобів можна виділити мовну, паралінгвістичну (жест, міміка, мелодія), матеріально-знакову (зокрема, художню) комунікацію.

Спілкування за своїм характером буває безпосереднім і опосередкованим. Безпосереднє спілкування – це пряме засвоєння надбань культури та історичного досвіду. Воно доповнюється непрямим (опосередкованим) спілкуванням, коли реалізується через засвоєння культурної спадщини. Слухаючи музику, вірші, вивчаючи твори істориків, філософів, учених і т. д., ми сприймаємо їхні думки й почуття і ніби спілкуємось із ними. Уже в середні віки була започаткована процедура оформлення процесу комунікації.

У десятиках європейських університетів трактат чи практична замітка, що були підготовлені одним зі схоластів, відправлялися всім зацікавленим у дискусії колегам. Тим самим були закладені основи системи оперативного зв'язку, погоджених дій і самоорганізації наукових співтовариств. У наші дні, з появою і бурхливим розвитком засобів масової

інформації (преса, радіо, телебачення, комп'ютерна мережа), незмірно зростає роль опосередкованого спілкування. Культура, з одного боку, регулює пряме і непряме спілкування людини, а з іншого – збагачує її саме спілкування, яке правомірно розглядається як явище культури. Воно активно сприяє розвитку людини, примноженню її духовного багатства, виступає важливим засобом подолання відчуження між людьми, яке стало однією з найдраматичніших ознак сучасності.

Спілкування між людьми здійснюється за допомогою різних засобів, знакових систем, “мов” (у широкому значенні цього поняття, яке розкривається в спеціальній науці – семіотичі). Кожна нація має не тільки свою мову слів, але й мову жестів, танцю, музики, а також свою мову ритуалів, правил поведінки і норм спілкування. Поряд з національними мовами, які відображають історію народу, своєрідність його психології, існують і інтернаціональні мови, що відіграють важливу роль у міжнародній комунікації. Спілкування може відбуватись і мовою науки та формул. Завдяки цій мові наукові досягнення одного народу стають набутокм інших народів світу.

Наука для полегшення комунікації створює і умовні, спеціальні мови (галузь їхнього застосування обмежена в основному електронікою), за допомогою яких здійснюється комп'ютерне програмування. Звичайно, такий спосіб комунікації ніколи не замінить живої мови повсякденного спілкування. До початку ХХ століття інтерес до комунікації був обмежений. Комунікативні технології досягли своєї вершини саме наприкінці ХХ століття, який відрізнявся виникненням ряду професій, що спеціалізувалися на впливі на індивідуальну і масову свідомість.

Комунікативні технології не є винятково сьогодишнім винаходом, адже, наприклад, і проповідь, і книга, і шаманський спів – усе це є комунікативними технологіями різного ступеня інтенсивності. Будь-які тексти, дії по реконструкції їхнього змісту, а також пов'язані з цим мислення і розуміння, що складають зміст комунікації, – це в кінцевому рахунку спрямовано на зміни в свідомості.

Необхідно відзначити, що комунікативні технології є саме технологіями, оскільки дають велику частку імовірності в досягненні планованого результату. За інтенсивністю впливу сучасні учені виділяють низько- і високоінтенсивні комунікаційні технології. Останні дозволяють здійснити зміни у свідомості людей за короткий проміжок часу. Низькоінтенсивні технології розраховані на більш довгостроковий період.

Високо- і низькоінтенсивні технології розв'язують різні типи задач. Комбінація тих і інших дозволяє здійснити широке коло конкретних завдань. Високоінтенсивні комунікаційні технології більш серйозним чином руйнують наявну систему цінностей. Наприклад, до числа низькоінтенсивних технологій можна віднести “міфологічні”, коли відбувається створення тієї чи іншої базової системи цінностей. Практично всі періоди нашої історії пов'язані з тією чи іншою системою міфологічних цінностей, які, у свою чергу, дозволяли інтерпретувати події визначених рівнів.

Так, наприклад, у СРСР ролі ідеї, покликаної об'єднати суспільство, довгий час виконувало уявлення про протиборство двох суспільно-політичних систем. Біполярний світ, який ідеологами післявоєнного світу й економічними інтересами ВПК привели до гонки ядерних озброєнь, дуже тітко поділяв геть чисто всіх на “своїх” і “чужих”. В ідеологічних відносинах СРСР і США були дзеркальним відображенням один одного. Показові навіть лексичні збіги (в обох півкулях були дуже уживані висловлювання “імперія зла” і “гарант світової безпеки”). Тобто єдині умови породжують єдиний тип інтерпретації ситуації, аж до збігу лексичних ситуацій, у зовсім різних суспільствах, що говорять про роботу комунікаційних технологій на базовому рівні.

Взагалі треба відзначити що, сучасний інтерес до комунікацій обумовлений змінами місця і ролі комунікативних технологій в різноманітних сферах, інтенсивним розвитком засобів комунікації. Процеси автоматизації та технологізації діяльності дозволили перенести “центр ваги” в суспільних системах з процесів виробництва на процеси управління, де основне навантаження лягає саме на організацію комунікації. З іншого боку, вказані процеси все більше звільняють людину від рутинної діяльності, розширюючи область її вільного часу [20, 118-121].

Конкретно наукова методологія – а) сукупність ідей або специфічних методів певної науки, які є базою для розв’язання конкретної дослідницької проблеми; б) це наукові концепції, на які спирається даний дослідник.

Консерваційно-реставраційне оброблення документів з плівковими носіями – здійснювані періодично, у певній послідовності операції по очищенню, дезинфекції, реставрації і консервації матеріальної основи кінодокументів та мікрофільмів [33, 522].

Консервація – сукупність науково обґрунтованих заходів захисту об’єктів культурної спадщини від подальших руйнувань, що забезпечують збереження їхньої автентичності з мінімальним втручанням в їхню існуючий вигляд [33, 522].

Консервація документа – забезпечення збереженості документа за допомогою режиму зберігання, стабілізації та реставрації [33, 522].

Конспект – короткий виклад прочитаного. В буквальному розумінні “огляд” основних думок твору без подробиць і другорядних деталей. За своєю структурою часто відповідає плану книги.

Конституція (від латин. *constitutio* – встановлення, устрій) – основний єдиний політико-правовий акт держави і суспільства (або їх сукупність), що має вищу юридичну силу щодо інших джерел права та регулює найважливіші суспільні відносини. Вирізняють формальні і фактичні конституції.

Ф о р м а л ь н і конституції – юридичні конституції як основні акти вищої юридичної сили, що притаманні переважній більшості країн, і некодифіковані (несистематизовані, неписані) конституції, що не мають вищої юридичної сили і є системою законів, конституційних звичаїв, угод, судових прецедентів тощо (Конституції Великої Британії, Нової Зеландії).

Ф а к т и ч н а К. – це реальна побудова держави і суспільства, механізм їх взаємодії. Конституції класифікують за різними ознаками: за формою (кодифіковані, некодифіковані, змішаного типу); за способом внесення змін до них (гнучкі, жорсткі, змішаного типу); за терміном дії (постійні й тимчасові); залежно від відповідності норм К. реальним суспільним відносинам (реальні й фіктивні); залежно від форми правління (монархічні й республиканські); залежно від територіального устрою (унітарні й федеративні).

Поява конституцій як основних політико-правових документів структурно і хронологічно пов’язана зі становленням буржуазного ладу, конституціоналізмом, теоріями народного суверенітету, суспільного договору, природного права; концепціями лібералізму та юридичної рівності для всіх суб’єктів суспільних відносин. Серед перших конституцій – основні закони США, Франції, Польщі. В опрацьованні конституційних актів Україна має достатній історичний досвід, здобутий на різних етапах розвитку держави. К. П. Орлика 1710 р. є важливою правовою пам’яткою, що характеризується започаткуванням в Україні ідеї демократичної побудови держави і впливом концепцій парламентаризму. К. УНР 1918 р. вважається законодавчою формою теорії українського лібералізму. Ці конституційні акти справили значний вплив на розвиток політико-правової думки в Україні.

У сучасній конституційній теорії і практиці К. визначається як система обмежень державної влади шляхом проголошення та гарантування прав і свобод людини і громадянина. Установчий характер чинної Конституції України 1996 р., її особливі юридичні властивості й предмет правового регулювання зумовлюють особливе місце Основного Закону в системі законодавства і окремих порядок його прийняття та зміни. Найістотніші характеристики чинної К. України – її функції, принципи та юридичні властивості.

До сучасної системи права України належать дві чинні К.: К. України 1996 р. і К. Автономної Республіки Крим 1998 р., що відрізняються низкою ознак (юридична сила, порядок прийняття, сфера дії тощо). За юридичною природою К. України – це вияв установчої влади народу, закріпленої Законом України “Про прийняття Конституції України і введення її в дію” від 28.06.1996 р. Елементами структури К. України є преамбула, 15 розділів, 161 стаття. Предметом правового регулювання Основного Закону є система найважливіших суспільних відносин: засади конституційного ладу України; основні права, свободи та обов’язки людини й громадянина; народне волевиявлення;

система органів державної влади та їх статус; здійснення правосуддя; територіальний устрій, статус Автономної Республіки Крим; місцеве самоврядування. К. України – правова основа суспільства і держави.

Вона має найвищу юридичну силу, а норми її є нормами прямої дії. К. Автономної Республіки Крим прийнята Верховною Радою Автономної Республіки Крим 21.10.1998 р. і набрала чинності за Законом України “Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим” від 23.12.1998 р. Композиційно структуру цього нормативного акта становлять преамбула, 5 розділів, 48 статей. К. Автономної Республіки Крим приймається на основі й відповідно до К. України [17, т. 5: 19, 208–209].

Контраптіл – копія кіно- чи фотодокумента, виготовлена з проміжного позитива або безпосередньо з негатива і призначена для друкування кіно- та фотодокументів; синонім дубль-негатив [33, 522].

Контрольний примірник опису – примірник опису, що зберігається у відповідального за централізований облік документів підрозділі архіву.

Контрольний текст екскурсії – підбраний й уточнений (перевірений) екскурсійний матеріал, що розкриває тему екскурсії.

Конфедерація – союз суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певних спільних цілей (протистояння зовнішній загрози, боротьби зі стихійним лихом тощо). Конфедерація – це міждержавний союз, члени якого, зберігаючи свою незалежність, створюють на договірних засадах окремі спільні керівні органи для координації дій у розв'язанні конкретних проблем [19, 210].

Конфіденційна інформація – документована інформація, яка знаходиться у володінні, користуванні або розпорядженні окремих юридичних чи фізичних осіб і поширюється за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов.

Конфуціанство – філософсько-етичне вчення та одна з найголовніших філософсько-релігійних течій Давнього Китаю, які спираються на погляди давньокитайського мислителя та філософа Кун Фу-ци (Конфуція) (бл. 551–479 рр. до н. е.). Конфуцій жив в епоху великих соціальних і політичних потрясінь у Китаї, що спонукало його до створення етико-політичного вчення, здатного протистояти існуючому хаосу. Головним джерелом свідчень про вчення Конфуція є “Лунь юй” (“Бесіди і судження”) – записи бесід і висловлювань філософа, зроблені його учнями й послідовниками. Спираючись на давні традиції й прагнучи вплинути на сучасників, Конфуцій розробив концепцію ідеальної людини, якій притаманні гуманність, почуття обов'язку, повага до старших, любов до людей, скромність, справедливість, стриманість тощо.

Проповідуючи ідеальні відносини між людьми, в сім'ї та державі, Конфуцій виступав за чіткий ієрархічний розподіл обов'язків між членами суспільства. Основний зміст К. становлять п'ять добродесностей: мудрість, гуманність, вірність, повага до старших, мужність. Їх визнання означає добросовісність і глибоку повагу до себе та інших, на що здатні лише обрані та “повноцінні” люди. Самопізнання має сприяти виникненню суспільного устрою, що базується на розумі й дає можливість не тільки для самовдосконалення, а й виконання свого призначення в діях для всіх. К. відрізняється від багатьох інших релігій відсутністю жрецтва, містичних елементів і зводиться до суворого виконання традиційних обрядів. Головний зміст культури – шанування предків кожною сім'єю (жертвоприношення та обряди). Після смерті Конфуція К. розпалося на вісім шкіл, найважливішими з яких були лише дві: школа Мен-ци і школа Сюнь-ци. Пізніше виникали інші школи К., які поєднували в собі класичне вчення та ідеї інших філософів. В X–XII ст. на ґрунті К. виникло неоконфуціанство, яке за глибиною й теоретичним рівнем істотно його перевершило. У ньому визначилося шість головних концепцій: велика межа, принцип, матеріальна сила, природа людини, пізнання природи речей, людинолюбство.

Ідеї Конфуція відіграли велику роль в історії Китаю, наклали відбиток на розвиток китайського суспільства. В III ст. К. було визнане державною релігією Китаю. В останні століття позиції К. певною мірою послабилися під тиском європейських філософських ідей, однак воно залишалося панівною ідеологією аж до утворення КНР у 1949 р. і має прихильників нині. К. було поширене також у Японії, Кореї, В'єтнамі [19, 212].

Концепт “наукова школа” в історіографії. Теоретичні проблеми концепту “наукова школа” розглядаються в роботах Л.Винара, Г.Мернікова, С.Міхальченка, В.Ващенко, Х.Колесник; історіографічні образи школи в укр. іс-тор. науці реконструюються в працях: О.Оглоблина, Л.Винара, О.Богданиної, І.Верби, О.Юркової, М.П.Ковальського, В.Підгаєцького та ін. У сучасній укр. історіографії побутує позитивістське розуміння “наукової школи”, складовими якої, на думку Л.Винара, є: 1) наявність керівника, учнів, співробітників; 2) орг. структура (ун-ти, наук, т-ва, академії наук); 3) спільність гол. історіографічних концепцій засновника школи та його учнів; 4) спільні методологічні засади; 5) наук. видання (журнали, наук. збірники); 6) специфічна істор. тематика, зокрема регіональна. Г.Мерніков сприймає “наукову школу” як ідеальний тип, “інструмент глибокого і всебічного пізнання українського історіографічного процесу”, основні риси “наукової школи” – це: 1) зв'язка вчитель–учні; 2) механізм “здорової конкуренції, інтелектуальної боротьби за першість”; 3) реальна ефективність діяльності школи, що визначається новим баченням проблеми; 4) перспективи подальшого розвитку школи, ““конфлікт поколінь” приводить до появи нової наукової школи», що засвідчує “прогресивний характер школи-попередниці”.

Суперечливим все ще залишається питання про співвідношення школи/напряму. С.Міхальченко вважає, що там, де поняттю “школа” передує означення, таке поняття можна без втрати сенсу замінити терміном “напря́м” (державницька школа – державницький напря́м). Відповідно низка понять: “народницька історіографія”, “народницький напря́м”, “народницька школа” сприймаються як ідеологічно застарілі соціологічно-класові конструкти. Постструктуралістські уявлення піддають ревізії позитивістські методика опису “наукової школи”. Постмодерністська концепція “наукової школи” спрямована на деконструкцію дидактичної вертикалі “вчитель/учні”. Класична концепція “наукової школи”, зазначає В. Ващенко, є анахронізм, оскільки виступає “соціальною проєкцією тих суворо ієрархізованих типів суспільства, порядок яких утворювався символікою батька-патріарха (Російської та Австро-Угорської імперій, СРСР)” і репродукує аж по сьогодні “свідомо чи ні, моделі авторитарної патріархатної влади і цінності тоталітарної свідомості”. Деконструкція дидактичної вертикалі вчитель–учні означає перенесення акценту з фігури “керівника школи” на її рядових репрезентантів, актуалізує “зворотній зв'язок”, що походить з “низів” “наукової школи” до керівника. Пріоритетними при вивченні “наукової школи”, вважає В.Ващенко, мусять стати комунікації між учнями, саме тому, що “інтенсивність наукової комунікації (швидкість обертання інформації) по горизонталі (між учнями) часто перевищує її інтенсивність по вертикалі (із керівником)” і відповідно “обсяг переданої наукової інформації через цей канал комунікації виявляється визначальним при формуванні інтелектуального поля самої школи”. Ідея інтенсивності “горизонтальних зв'язків” зіперта на концепцію “наукових генерацій”, як похідної від соціологічних концепцій “генерацію” (Х. Ортега-і-Гасет, К.Мангейм). Дидактична вісь вчитель/учні репрезентує різні генерації: “старшу-авторитетну” (керівник) і “молодшу-підпорядковану” (учні).

Існують 2 моделі взаємодії старшої й молодшої генерацій. “Кумулятивні епохи” характеризуються “солідаризмом поколінь”, тобто наслідуванням традиції своїх попередників, вдячним ставленням молодшої генерації до отриманої спадщини. Другий тип властивий епосі “заперечень” і виділяється “боротьбою поколінь, у якій молодша генерація заперечує досягнення й цінності старшої”. (Х.Ортега-і-Гасет). У науці існують 2 типи молодших поколінь: 1) покоління, які бунтують проти попередніх наук, генерацій; 2) покоління, котрі із вдячністю сприймають спадщину “від вчителів”, акумулюючи знання. Під кутом зору комунікаційної теорії комунікація в межах однієї генерації вирізняється: 1) більшою інтенсивністю, ніж передача інформації по вертикалі поміж старою/молодшою генераціями; 2) кожна генерація створює свої засоби кодування інформації, тобто наук, мову, мову спілкування. Через це виникають проблеми розуміння між генераціями, а також перекладу й комунікації між ними, що може спровокувати “розриви”, “наукові революції”, “переворотні”. Домінування горизонтальних зв'язків призводить до нехтування самої ідеї наук, школи, що базується традиційно на ієрархічній вертикалі комунікацій. Якщо керівник і послідовники належать до різних наук, генерацій,

то це утворює “потенційне поле” напруги, непорозуміння, котре “зафіксоване в наукових мовах” і що “загрожує ієрархічній структурі влади в наукових школах”.

В укр. історіографії, на думку В.Вашенка, домінує дидактична вісь вчитель/учні, що “є продуктом настанов християнської цивілізації”, яка вивищує “лідера школи коштом його послідовників”. Подібний аксіологічний ракурс дає підставу розглядати появу “наукових шкіл” не як “період розквіту історичної науки, а як стадію епігонства і регресу”, коли розроблена “талановитим лідером жива плоть наукової програми перетворюється на трухлий скелет писань його менш обдарованих послідовників”. На проблему “наукової школи” можна подивитися також із перспективи традиціології. Формування традицій починається “зверху”, через механізм примусу, коли традиція свідомо конструюється і нав’язується тими, хто має владу та інтелектуальний вплив. Саме батьки-засновники шкіл займаються конструюванням історіографічної традиції та власної генеалогії (В.Вашенко). Зокрема, М.Грушевський свої уявлення про наук, школу та власну наук, генеалогію пов’язував з О.Лазаревським, з іменем якого не асоціюється жодна школа. Вписуванням М.Грушевського до “школи” В.Антоновича укр. історіографія зобов’язана зусиллям Д.Багалія (В.Вашенко).

“Наукову школу” можна аналізувати й з позицій мережевої теорії. Принцип “мереж” передбачає об’єднання різноманітних елементів, що раніше існували окремо чи ізольовано, у безшовну структуру елементів, між якими постійно циркулює інформація. Утворення мереж слугує новою моделлю вивчення історії іс-тор. науки, а точками централізації виступають: 1) культ, капітал – продукування ідей, теорій, методів; 2) інституціональний капітал – ун-ти, кафедри, академічні інституції, наук, т-ва, часописи, учені звання, наук, ступені, посади; 3) простір міжособистісних комунікацій істориків, коли місце кожного вченого в корпоративному середовищі визначається його мережевою позицією, тобто інтенсивністю контактів, швидкістю обертання культ, капіталу.

Із точки зору мережевої теорії науки, академічна школа є рухливою, динамічною структурою потоків інформації і комунікацій. “Наукова школа” як проєкція мережевої моделі науки, містить: 1) вертикальні зв’язки (дидактична зв’язка вчитель/учні); 2) горизонтальні комунікації між партнерами по інтересах, представниками однієї наук, генерації із притаманними їй цінностями, інтерактивними ритуалами, “кодами спілкування”, спільною мовою; 3) структурне суперництво у формах співпраці, конфлікту, корпоративної конкуренції, інтелектуальної боротьби за першість між генераціями або в середині генерації у межах школи, інтелектуальних груп, центрів, об’єднань. Вузловими точками мережевої моделі школи є: 1) ідеологічна сфера (мова/комунікаційні коди, методи, засоби концептуалізації, проблематизації); 2) інституціональна площина (кафедра, часопис, семінари, ідеї-проєкти); 3) міжособистісна сфера, представлена “набором” інтелектуальних, корпоративних, товариських, родинних, адм. зв’язків між представниками школи по вертикалі і горизонталі у формах партнерської співпраці, конфлікту, розриву історіографічної традиції, комунікативних кодів тощо. Із перспективи мережевої моделі символічна влада лідера “наукової школи” не обмежується власною хариз-мою, а вимірюється спроможністю мобілізувати послідовників і перетворити їх на “мережу агентів”, що означає: вирішальним чинником школи є міжособистісні взаємини (Н.Кауппі). На думку Б.Лепті, “наукова школа” виростає з мереж взаємодії індивідуумів.

Складовою мережевої моделі “школи” є схолярна ідентичність історика. Кожен учений, історик воліє вписати себе в певну інтелектуальну традицію. Схолярна ідентичність слугує ознакою професіоналізму, показником саморефлексії історика, який має усвідомлювати свою приналежність до певної професійної субкультури, “наукової школи”.

Так, О.Оглоблин виводить свою інтелектуальну генеалогію від В. Антоновича, ідентифікуючи себе і М. Слабченка з поколінням “внуки Антоновича”: “нас тягло до Липинського і через нього, а не через Грушевського й *mutatis mutandis* Довнар-Запольського чи Линниченка – до Антоновича”. Шлях до В.Антоновича, уточнює О.Оглоблин, вони знайшли “через Багалія, старшого за Грушевського учня Антоновича, здається, найближчого до нього” [17, т. 7, 221-222].

Концепція – а) система поглядів на певне явище; б) система опису історичного явища; в) спосіб розуміння, тлумачення якихось, подій явищ, процесів, г) основна ідея будь-якої теорії; д) система доказів певного положення, провідний задум, певний спосіб розуміння, пояснення будь-якого явища; е) основоположна ідея теорії, загальний її задум, викладений у конструктивній для практики формі; ж) теорія (ідея), переведена в алгоритм вирішення конкретної проблеми. Як і концептуальність, покладена в основу формування мети та завдань розвитку історичного пізнання та історичної науки як загальнометодологічний підхід.

У історичному дослідженні термін “концепція” використовується також для позначення сукупності історіографічних фактів. Деякі історіографи обґрунтовували думку щодо концепції історика як головного історіографічного факту. З цього приводу вони приводили набутий доказ: для історіографії характерне теоретичне мислення, розуміння та оцінка історичних сюжетів. “Оцінка відповідної концепції, – писав з цього приводу А. М. Сахаров, – втіленої у трудах учених, також складає задачу історіографії. Але для нас більш вагомим є процес формування концепцій та їх змін в результаті боротьби суспільно-політичних тенденцій”. Ця думка, враховуючи її незаперечність з тієї точки зору, що оцінка концепції є завданням історіографії, викликає неоднозначно обґрунтовані заперечення М. В. Нечкіної, яка справедливо підкреслювала, що історична концепція повинна вивчатися істориком науки в її дії, у зв'язку з її функцією у суспільстві, і вважала: “...якщо історик поставив крапку у власній праці, то це ще не є обмежувальним кордоном для дослідження цієї праці історіографом. Історіограф повинен знати, як праця історика функціонувала далі...”.

С. Н. Городецький, в свою чергу, відзначив: якщо обмежити тлумачення концепції як головного історіографічного факту, виникає небезпека повернення до вже відкинутого наукою погляду, що історіографія обмежиться вивченням історії історичної думки. Вивченню вказаної концепції історіограф присвятив значну частину своїх праць. Не менш важливе значення має розуміння закономірностей формування і дії всіх інших компонентів історіографічних знань.

У дореволюційній російській історіографічній літературі була досить поширеною думка, що концепція та її зміна є визначним моментом у історіографії. Найбільш виразності ця ідея набула у роботах О. С. Лаппо-Данилевського. На відміну від нього А. М. Сахаров зробив застереження відносно того, що концепція розглядається “...не як результат саморозвитку тієї чи іншої ідеї, а як продукт дуже складного взаємосплетіння, взаємовпливу цілої низки фактів”.

Визнаючи історичну концепцію важливим об'єктом історіографічних студій, історик історичної науки, перефразуючи відомий вислів В. О. Ключевського, може сказати: у роботі історіографа головними фактами є книги, фундаментальними явищами – думки, концепції. Виділення головного факту не виключає обов'язкового урахування історіографом усіх явищ історичної науки, бо у своєму дослідженні він повинен спиратися на сукупність фактів, водночас проводячи їх відбір [20, 121-123].

Концепція історична (від латин. *conseptus* – думка, уявлення) – головний задум, провідна ідея історичного дослідження, за допомогою якої обґрунтовується вибір об'єкта пізнання, здійснюється первинне формулювання проблеми, аргументація найпринциповіших понять, які в сукупності утворюють чітку пояснювальну схему, своєрідний “каркас” гіпотези історичної або теорії. В К. і. відображається загальне бачення конкретного об'єкта пізнання в контексті інших досліджень з погляду більш загальних методологічних стратегій, що пов'язані з філософсько-історичними засадами. Якщо історична гіпотеза характеризується вірогідністю, теорія – достовірністю знань, то К. і. притаманна принципівість [19, 212-213].

Концепція музею – це довгострокова програма діяльності активу музею.

Копія документа – документ, що виник у результаті відтворення письмового або усного тексту, музики, шумів, зображення іншого документа зі зміною або заміною носія, який точно відтворює зміст і всі зовнішні ознаки або їх частину. Див також: авторизована копія, дипломатична копія, мікрокопія, мікрофотокопія, відпуск документа, позитив, репродукція, світлокопія, список, страхова копія, факсимільна копія, фотокопія [31, 522-523].

Кордон державний (від франц. cordon – мотузка; розтягнуте розташування військ) – лінія, що відокремлює територію держави від іншої держави або відкритого моря; межа територіального верховенства держави. К. д. недоторканий, його порушення вважається порушенням суверенітету держави. К. д. між сусідніми державами встановлюється в договірному або законодавчому порядку. Залежно від місця розташування може бути сухопутним, водним (морським, річним, озерним), повітряним і підземним (кордонні надр суші та вод держави). Позначається на місцевості прикордонними знаками [19, 231; 25-26].

Корей (Сіряк, затула, кобеняк, бурка, свита з кобеняком) – плащеподібний одяг однотипного крою, що побутував на всій території України у XIX ст. Шився з одного або двох перегнутих на плечах полотниць саморобного сукна гіршого гатунку (рядовини) чорного або сірого кольору. По боках вставлялися великі клини, до невеликого коміра пришивався прикрашений вишивкою капюшон. Застібок керя не мала, а підперезувалася поясом. Носили її поверх усіх видів верхнього одягу в негодю.

Користування архівними документами – регульоване правилами ознайомлення з архівними документами за допомогою їх прочитання, прослуховування, переглядання з метою подальшого використання їх інформації [33, 526].

Користувач архівними документами – юридична або фізична особа, яка користується послугами архіву для ознайомлення з архівними документами [33, 526].

Корінець справи – місце з'єднання в єдине ціле окремих зшитків або пачки документів справи, а також частина палітурки, що прилягає до нього [33, 526].

Король – різними європейськими мовами тлумачиться як вінчик квітки, верхня прикраса будівлі, ореол навколо сонця, слава, честь, гідність. У давні часи – титул глави племені у більшості європейських народів. К. племені мав необмежену владу і виконував функції первосвященника, верховного судді і полководця. З перетворенням племен на феодальні держави титул К. став уособлювати владу монарха, який управляє країною, сан можновладця, шанований нижче за імператорський. К. мав власний герб та йменувався величністю. У слов'янських літописах цей титул вперше згадується в XII ст. Нині в цілій низці країн Європи (Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Нідерланди) зберігається королівська влада, здійснення якої регламентовано чинним законодавством [19, 213].

Короткий довідник по архіву – різновид путівника по архіву, що містить систематизований перелік найменувань фондів з довідковими відомостями про них [33, 527].

Корпоративні (виробничі) музеї – це структурні підрозділи недержавних установ і підприємств.

Корпусне видання документів – публікація всіх документів певного фонду або всіх документів певної тематики з різних архівів.

Космополітизм – (від грец. kosmopolites) – громадянин світу) – ідеологія т. зв. Світового громадянства, яка проповідує байдуже ставлення до батьківщини, до свого народу, його національної культури заради створення “світової держави”, встановлення “світового громадянства”. За свідченням Діогена Лаєртія термін “К.” вперше використав Діоген Синопський. Плутарх вважав, що це зробив Зенон із Кітїона. Епікет доводив, що автором слова “К.” був Сократ, який заявляв: “Я не афінянин чи коринфянин, я космополіт”. У різні часи поняття “К.” мало різний зміст. Утворення різноплеменної імперії Олександра Македонського зумовило появу різних за змістом космополітичних світоглядів. К. кініків виявляв негативне ставлення до міста-поліса.

Стоїки в космополітичному ідеалі шукали суспільну форму, яка зробила б можливим життя кожної людини за єдиним всесвітнім законом. Космополітичні ідеї кіренайків виражалися у вислові “ubi bene, ibi patria” (“Де добре, там і вітчизна”). За середньовіччя носієм космополітичних тенденцій була католицька церква. За доби Відродження і Просвітництва ідеал світового громадянства був спрямований проти феодальної роздрібненості й обстоював визволення індивіда від феодальних оков (Данте, Кампанелла, Лессінг, Кант, Рабле, Фіхте та ін.). В ході капіталістичного розвитку ідеї К. використовувалися у спробах обґрунтувати необхідність створення наднаціональних співтовариств.

Космополітичні ідеї створення світової держави чи світової федерації висувалися пацифістами (напр., пропозиція щодо перетворення ООН на світову державу). Комуністи

заявляли, що ведуть непримиренну боротьбу з будь-якими виявами К., що він несумісний з “пролетарським інтернаціоналізмом”, але на практиці проповідували необхідність “злиття націй” у всевітньому масштабі. У повосні роки в СРСР під гаслом боротьби з “антирадянським К.”, під яким розумілося доброзичливе ставлення до традицій та цінностей народів поза межами СРСР, здійснювалися масові репресії. У сучасному значенні К. – ідеологія, що проповідує зречення національних традицій, культури, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет [19, 213-214].

Краєзнавство історичне – галузь знання та навчальна дисципліна, що вивчає історію, теоретичні засади, зміст і методику комплексного дослідження минулого певної території.

Завдання краєзнавства історичного – з’ясувати шляхи, закономірності, форми й методи комплексного пізнання історії розвитку краю, використання результатів історичного краєзнавчого дослідження в різних сферах життя суспільства. Термін набув поширення у другій половині ХХ ст. у значенні: а) одного з елементів історичної освіти; б) предметного напрямку краєзнавства. Краєзнавство історичне – ланка загального краєзнавства, у надрах якого й формувалась історична дисципліна, одне з джерел культурології. Об’єктом вивчення краєзнавства є “край” – умовне поняття. Межі території дослідження залежать від того, хто і з якою метою вивчає цей край. Предметом вивчення є природа, топоніміка, історія, склад населення, господарство, культура.

Краєзнавство розглядають як комплекс наукових дисциплін, різних щодо змісту і спеціальних методик, але таких, які ведуть у своїй сукупності до наукового і всебічного пізнання краю. В краєзнавстві історичному всі ці предмети дослідження розглядаються в історичному аспекті.

Головне у таких дослідженнях – виявлення і з’ясування зв’язків між усіма елементами навколишнього середовища в їх історичному розвитку. У практичній діяльності краєзнавство історичне виявляється у вивченні історії міст і сіл, підприємств, господарств, установ, родоводів, життя і творчості визначних земляків, важливих історичних подій, участі населення в регіональному, музейному будівництві, охороні пам’яток історії та культури, природи, туризму, екскурсійній справі. Краєзнавство історичне – одна з форм громадської, творчої активності населення, ефективний засіб прилучення його до історико-культурної спадщини, а також патріотичного виховання та просвітницької роботи [19, 214-215; 33, 527-528].

Краєзнавча картотека – бібліографічна картотека, що відображає документи краєзнавчого змісту.

Краєзнавчий бібліографічний посібник – бібліографічний посібник, що відображає документи про певну місцевість в країні.

Краєзнавчий каталог – регіональний каталог, що відображає документи краєзнавчого змісту.

Краєзнавчий шкільний музей – належить до комплексних, тобто охоплює різні напрямки. Збираючи, вивчаючи, систематизуючи і пропагуючи регіональні пам’ятки історії, природні та мистецькі колекції, краєзнавчі музеї реалізують міжпредметні зв’язки в навчально-виховному процесі. Експозиція краєзнавчого музею складається з таких розділів: 1) природа краю (обов’язковий розділ); 2) історія (села, школи, краю); 3) культура краю (мистецтво, література).

Тематична структура експозиції шкільного краєзнавчого музею має багато спільного з тематикою програм навчальних предметів: історії, природознавства, фізичної географії, ботаніки, зоології. При цьому програми передбачають вивчення природи та історії рідного краю на уроці, під час практичних занять, у позаурочний час, колективно і самотійно. Це створює сприятливі умови для активної і систематичної участі в роботі шкільного музею майже кожного дня, а головне, дає змогу широко використовувати матеріали краєзнавчого музею в навчально-виховному процесі [29; 35].

Краєзнавчі музеї – це музеї комплексного профілю, що збирають, зберігають, вивчають і експонують матеріали, які розповідають про природу, економіку, історію і культуру певного краю (області, району, міста, села). У них зібрані геологічні, ботанічні, зоологічні, палеонтологічні, археологічні, етнографічні та інші колекції, знаряддя праці,

вироби місцевих промислів різних історичних періодів, твори мистецтва, літератури, народної творчості тощо [1, 58].

Крайні дати документів одиниці зберігання – дати найраннішого і найпізнішого документів, що входять до складу одиниці зберігання.

Криза науки – ситуація, коли в науковому співтоваристві настає момент незадоволення результатом усієї попередньої наукової діяльності, трапляються суттєві зміни у структурі наукового знання, ставляться під сумнів наукові методи та теорії.

Проблема кризи науки була розглянута в незакінченому творі Гуссерля “Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія”, де викладались причини кризи. Основною з них, на думку автора, було існування за нових часів ідеї універсальної науки в обмеженій формі “математичного об’єктивізму”.

Екзистенціаліст Ясперс уважав причиною кризи науки появу переконання в тому, що світ уже пізнаний, і, як наслідок, спроби упорядкувати світовий устрій, користуючись лише розумом. Він писав: “Це типове для людей нашого часу марновірство примушує їх чекати від науки того, що вона створити не може. Вони приймають псевдонаукове цілісне пояснення речей за кінцеве знання, некритично приймають висновки, не вникаючи у методи, які дозволили до них дійти, і не визнаючи кордонів, у межах яких наукові висновки взагалі можуть бути значимими. Це марновірство схиляє їх до віри в те, що нашому розуму доступна вся істинність і вся дійсність світу, примушує мати абсолютну довіру до науки та беззаперечно підпорядковуватися її авторитету... Але як тільки це марновірне схилення перед наукою змінюється розчаруванням, миттєво настає реакція – презирство до науки, звертання до почуття, інстинкту...”.

Найбільш повний розгляд проблеми кризи науки був здійснений американським філософом науки Куном. Усю історію науки він розглядав за певною схемою. У міру накопичення наукового знання в науковій спільноті займає панівне становище певна парадигма. Це період “нормальної науки”. Він характеризується розвитком теоретичного знання. Але поступово на перший план виходять “аномальні” явища, які неможливо пояснити в межах існуючих установок. Під тиском аномалій настає криза науки. Це час пошуку її нового розуміння, створення нових наукових установок. Має велике значення те, яка з новостворених парадигм буде визнана провідною. Це визнання є початком нового, “нормального” періоду, підготовленого революційними змінами в науці.

Криза науки – один з етапів у науковому пізнанні. Він є закономірністю в розвитку науки та несе в собі певні функції – як позитивні, так і негативні. Негативний характер має функція, що руйнує всю систему старих теорій, понять і законів. Незважаючи на радикальні, часом навіть грубі зміни, ця функція дуже важлива, оскільки дає передумови для виникнення нових поглядів, перебудови способу наукового мислення. Після цього, як правило, має місце нова, позитивна функція. Створюється та обґрунтовується система нових понять і теорій, відбуваються зміни у підходах учених до досліджуваних проблем. Старі парадигми змінюються новими.

Кризові явища виявляються в розвитку усіх наук, і історична наука не стала винятком. Загальновідома криза кінця XIX – початку XX століття, пов’язана з формуванням антипозитивістських течій, початок яким поклали ідеї Дільтея. Зазначена криза відбувалася в умовах загострення суспільних протиріч, посилення настроїв релятивізму та песимізму. Тоді центром антипозитивістської реакції стала Німеччина, але кризові явища характеризували розвиток історичної науки й в інших країнах. Ця криза охопила різні науки, стала загальнонауковою. Деякі дослідники стосовно історичної науки говорять у цьому випадку про “кризу основ”, кризу історизму, кризу соціальної функції історичної науки і продовжують її до межі 1950–1960-х років.

У громадській свідомості широко розповсюджене уявлення про абсолютну залежність розвитку історичної науки від суспільно-політичних умов. У межах такого (по суті екстерналістського) підходу кризи в історичній науці відбуваються як наслідок зміни цих умов. Не заперечуючи системоутворюючого впливу соціального фактора і виходячи із запропонованого визначення поняття “криза науки”, слід урахувувати й внутрішньонаукові процеси в самій історичній науці. У цьому розумінні набувають значення зміни в ієрархії

наукових тем, проблемного поля, меж професіоналізму, які визначають кризу старих і становлення нових дисциплінарних ідеалів і норм дослідження. Певною мірою такі зміни відбуваються по аналогії з іншими науками (див. також: наукова революція). Утім, парадигмальний плюралізм, який має місце в історичній науці, призводить до того, що зазначені зміни можуть тривати роками, а окремі історики можуть одночасно користуватися різними стандартами. Зокрема, як відзначають деякі історіографи, “стиль мислення сучасного українського історика можна охарактеризувати як перехідний, який поєднує риси колишнього радянського стилю мислення та нового, що репрезентує новітнє розуміння змісту діяльності історика” (І. І. Колесник).

Така ситуація дає підстави іншим дослідникам уважати, що, з точки зору “критеріїв інтелектуальної організації професійного історіописання, Україна не має історії” (М. фон Гаген). У цьому випадку розуміння кризи в науці пов’язано також з певними методологічними настановами, якими користується автор (зокрема, в даному варіанті функції методологічного інструментарію виконує так звана етнологія, що являє певний компроміс між соціальною, політичною історією, культурною антропологією та соціологією). Розуміння характеру кризи в науці визначає перспективні шляхи виходу з неї. Усвідомлення кризи по-різному відбувається у дослідників різних за політичними переконаннями серед представників різних галузей історичного знання. У кризові епохи зростає роль історіографії як засобу самоідентифікації ^[20, 123-126].

Криза соціальна (від грец. krisis – рішення, переломний момент, вихід) – найгостріша форма вияву соціальної суперечності, пов’язана з порушенням соціальної стабільності. Суперечність є об’єктивною основою К. с, її суб’єктивною складовою, усвідомленням соціальної ситуації як критичної, відчуттям межі, безвиході, неможливості подальшого руху.

У марксизмі докладно розроблено ідею загальної К. с. та її критичного моменту – революційної ситуації, коли “верхи не можуть, а низи не хочуть жити по-старому” (В. Ленін), причому криза охоплює економічні, соціально-класові й політичні структури і є симптомом несвоечасності переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої, наступної. При цьому в межах комуністичної ідеології вважалось, що К. с. не притаманна соціалістичному суспільству, оскільки вона є першою фазою останньої формації.

О. Шпенглер, як і більшість західних учених, пов’язував поняття К. с. не з формаційним процесом, а з агонією всього західного суспільства та його культури: культура, що вмирає, перероджується на цивілізацію (мертву “протяжність”, бездушний “інтелект”) як свою протилежність. На думку П. Сорокіна, який теж розглядав поняття К. с. в широкому значенні, криза сучасного західного суспільства полягає в розпаді основоположних форм західної культури і суспільства останніх чотирьох століть: це криза форм соціальної, політичної та економічної організації, майже всього життя, способу мислення й поведінки, зокрема й форм шлюбу та сім’ї. За П. Сорокіним, К. с. – такий поворотний пункт у розвитку людства, коли послідовно змінюються ідеаціональна, ідеалістична і почуттєва форми культури та суспільства. Криза сучасної “почуттєвої” культури пов’язана передусім із розвитком матеріалізму та науки; вихід із неї – у перемозі релігійної “ідеалістичної” культури.

Поміркованою є позиція Е. Дюркгейма, який вважав, що в будь-якому суспільстві нормальні соціальні явища співіснують з аномальними й патологічними, такими як злочини, самогубства тощо. Криза назріває, коли останні явища частішають, посилюється аномалія – стан незбігу мотивації індивідуальної поведінки з традиційними нормами та цінностями.

Слід розрізняти загальну й локальну кризи. Остання стосується певних сторін життя суспільства, певних соціальних груп. Так, молодіжні “бунти” 60–х рр. ХХ ст. у деяких країнах Заходу були формою вияву проблем молоді, але практично не торкалися інших соціальних груп, відбувалися на тлі відносно нормального стану економіки, не супроводжувалися політичними переворотами ^[19, 215-216].

Криптографія – спеціальна історична дисципліна, що займається розшифруванням тайнопису або криптограм письма, виконаного за навмисно зміненою технологією, щоб

зміст був зрозумілим тільки для обмеженої кількості осіб, знайомих із визначеною системою. Традиції тайнопису ведуть початок від Київської Русі, з часів появи писемності. Найдавніші приклади закодованої інформації дійшли до нас із рукописів XII-XIII ст. Розквіт криптографії припадає на період пізнього середньовіччя в Західній Європі. В цей час з'являються перші праці – настанови про кодування та шифрування писемних документів. В історичній науці методи криптографії використовуються в роботі з дипломатичними, военними, торговельно-фінансовими, правничими, політичними документами. Крипто-графія є складовою частиною криптології – науки, що вивчає секретні системи фіксації засобів відносин. Оперує своїми методами, основний з яких є криптоаналіз (дослідження частотності застосування знаків та окремих слів для визначення зашифрованих літер). У вивченні графічних документів застосовуються методи криптографії, що полягають у розчленуванні зображення на найдрібніші групи символів і гіпотетичному встановленні їх значення та зв'язків. Сучасна методика шифрування базується на комп'ютерних технологіях і нетрадиційних носіях інформації [19, 216].

Крим (до XV ст. Таврида, Таврика, Таврианія) – півострів на півдні України. В античні часи півострів заселяли вихідці з Греції, залишки скіфських та готських племен. Унаслідок монголо-татарського завоювання (XIII ст.) Крим – улус (провінція) Золотої Орди, з розпадом якої в 40-х роках XV ст. виникло Кримське ханство з центром у Бахчисараї. Історична назва Кримського півострова, поширена у середні віки, – Таврія – походить від назви племен таврів, які в давнину заселяли південну частину Криму. В XIX - на поч. XX ст. Таврією називали не тільки Кримські півострів, а й усю Таврійську губернію з центром у м. Сімферополі, створену у 1802 р. У 1783 р. Кримське ханство було приєднане до Росії і стало частиною Таврійської губернії. У 1921 р. утворюється Кримська АРСР як частина РСФРР. 18 травня 1944 р. Була здійснена депортація кримськотатарського населення. 30 червня 1945 р. Кримська АРСР перетворена на область у складі РСФСР. З 19 лютого 1954 р. Крим – у складі УРСР. 12 лютого 1991 р. Кримська АРСР відновлена в межах території Кримської області. З квітня 1992 р. проголошена Автономна Республіка Крим як невід'ємна складова частина України [17, т. 5, 25-26].

Критерій змісту документів – критерій цінності документів, що передбачає встановлення значимості документної інформації, її повторюваності та розсіюваності, цільового призначення тих чи інших документів, а також ступеня збереженості як кожного окремого документа, так і комплексу документів у цілому.

Критерій зовнішніх особливостей документів – критерій цінності документів, який полягає у виявленні та врахуванні значення зовнішніх ознак документа.

Критерій походження документів – критерій цінності документів, що полягає у встановленні значення установи або особи, в процесі діяльності яких виникли документи.

Критерій часу та місця створення документів – критерій цінності документів, що полягає у встановленні історичного значення часових і просторових характеристик акту документоутворення в їх сукупності.

Критерій визначення джерел комплектування архіву комплекс науково обґрунтованих ознак, на підставі яких визначається коло джерел комплектування архівів.

Критерій цінності документів – система наукових обґрунтованих ознак, на підставі яких визначається ступінь цінності документів. Під час проведення експертизи цінності документів застосовують три групи критеріїв: походження, змісту і зовнішніх ознак документів.

До критеріїв походження відносять: функціонально-цільове призначення юридичної особи (фондоутворювача), значення фізичної особи (фондоутворювача) в житті суспільства; час і місце створення документа; критеріїв змісту – значущість інформації, що міститься в документі (унікальність і типовість), повторення інформації документа: оригінальність документа; критеріїв зовнішніх ознак – форму фіксації та передачі змісту, засвідчення і особливості оформлення документа; стан збереженості документа

Для страхування і придбання документів вироблені критерії грошової оцінки документів НАФ, об'єднані у три групи; інформаційна цінність (вид документа; автор/адресат – установа (особа), причетна до створення, оформлення, обігу документної

інформації; зміст документа – значення відображених подій у житті суспільства, особи, або групи осіб, час подій, рівень складності документа, наявність письмових позначок; ступінь поширення (оприлюднення) документної інформації; історико-культурна цінність (оригінальність – оригінал, фальсифікат тогочасний (фальсифікує сучасний йому документ), сучасна підробка; рівень значущості документа – світовий, національний, міжрегіональний, міжгалузевий, регіональний, галузевий, місцевий, родинний; хронологічна належність документа – час створення документа, його значущість у певні історичні періоди розвитку суспільства; зовнішні особливості документа – наявність або відсутність матеріалів і реквізитів від яких залежить його цінність; (попит на документи такого виду); цінність зумовлена збереженістю документа (збереженість носія інформації – стан носія (паперу, пергаменту, плівки, скла тощо), можливість усунення наявних пошкоджень; збереженість тексту – чіткий, з частковими/значними пошкодженнями, можливе чи неможливе повне або частково відновлення тексту; режим зберігання – необхідність додаткових витрат на спеціальне обладнання для забезпечення оптимальних умов зберігання документа; ступінь ризику – відсутність дій, вчинення яких може спричинити пошкодження документа [1, 29; 33, 532-533].

Кріпацтво – система правових норм, що встановлювали залежність селянства від феодалів і неповну власність феодала на селянина-кріпака. К. знаходить юридичний вияв у прикріпленні селянина до землі, праві феодала на працю й майно селянина, відчуженні його як із землею, так і без неї, обмеженні дієздатності селянина (відсутність права розпоряджатися нерухомим майном, спадщиною, виступати в суді, права державної присяги тощо). У російській та українській історичній літературі терміни “К.”, “кріпаччина” та “кріпосне суспільство” вживаються й у ширшому значенні – для визначення феодалізму як системи, а термін “кріпосна залежність” – для позначення феодальної залежності загалом. Слід відрізнити кріпосництво як систему соціальних стосунків від кріпосного права як юридичної форми їх вираження. Термін “К.” походить від слова “кріпость”, що вживалося в Росії з кінця XV ст. для позначення документів, які встановлювали право необмеженої приватної власності.

Покріпачення селян відбувалося поступово у тісному зв’язку з розвитком великого землеволодіння. В Західній та Центральній Європі VII-IX ст. селяни спадково перебували в особистій або судовій та адміністративній залежності від сеньйорів, але, крім дворових людей та рабів, посаджених на земельні наділи, не були юридично прикріплені до землі або до сеньйора і не знали інших обмежень кріпосного права. Лише за часів Карла Великого, коли Франкська держава переживала короткочасне піднесення, було вжито низку заходів з метою прикріплення до землі якомога більшої кількості селян. Ці заходи виявилися невдалими.

Юридичне прикріплення селян до землі тоді існувало лише в південно-західній Європі на території колишньої Римської імперії. З X по XV ст. деякі елементи К. (заборона переходів до іншого феодала, спадкова особиста залежність від сеньйора, обмеження громадянських прав) поширювалися у Західній Європі стосовно окремих категорій селянства (“вілани” центральної Англії, “ремеси” Каталонії, французькі та південноіталійські “серви”, середньоіталійські та північноіталійські колони та масарії). В XVI-XVIII ст. елементи кріпосництва зникають повністю.

У Центральній та Східній Європі, навпаки, К. в цей період перетворюється на найважливіший елемент соціальних стосунків. На Русі зародження К. можна простежити з XI ст., проте до кінця XVI ст. кріпосна форма експлуатації (найповніша форма феодальної залежності) охоплювала лише окремі категорії сільського населення.

У XII ст. подібною до К. була експлуатація орних закупів та смердів. В XIII-XV ст. стосунки феодальної залежності поширювалися на значну кількість селян, але К. було розвинене ще слабко. У XIV-XV ст. відбувається посилення експлуатації та обмеження прав селян. Соборне уложення 1649 р. остаточно закріпачило селян у Росії. Протягом XVII-XVIII ст. феодально-кріпосницька експлуатація посилювалася, що призвело до великих антикріпосницьких повстань. Після загарбання українських земель Литвою та Польщею посилювався процес закріпачення. З 1447 р. і до серед. XVI ст. литовські феодалі почали

закріпачувати селян, скасовуючи право переходу. Борги селян поміщикам також призводили до закріпачення. Кріпаками вважалися сусідки, підсусідки, загородники, що прожили на панській землі понад 10 років і не повернули боргу. 1543 р. будь-які переходи селян від одного поміщика до іншого було заборонено. До XVI ст. на українських землях було покріпачено до 20 % селянства. Після об'єднання Литви з Польщею (1569 р.) артикулом короля Генріха (1573 р.) та Литовським статутом (1588 р.) українське селянство було остаточно закріпачене.

Національно-визвольна війна значно послабила феодально-кріпосницьку систему в Україні, але не знищила її. Чимало колишніх кріпаків було переведено в розряд посполитих селян. З поч. XVIII ст. у зв'язку з необхідністю виконання селянами державних повинностей та сплати податків феодалам старшина, шляхта, духівництво фактично тримали посполитих за кріпаків.

На прохання старшин гетьман Кирило Розумовський у 1760 р. видав універсал, підтверджений у 1763 р. царським указом. Цей універсал забороняв селянам переселятися на нові місця. На Лівобережній Україні К. було остаточно юридично оформлене указом Катерини II від 14.06.1783 р., за яким селян повністю позбавляли права переходу й на них поширювалися загальноросійські закони. У другій пол. XVIII – першій пол. XIX ст. К. в Російській імперії набуло потворних форм. У 1857–1861 рр. країну охопила політична й економічна криза, внаслідок якої уряд Олександра II провів селянську реформу 1861 р., яка юридично скасувала кріпосну залежність селян. У Галичині, на Буковині – в 1852 р. К. було ліквідоване внаслідок революції 1848 р. ^[19, 216-218]

Кріпосне право – освячене звичаями і санкціоноване нормами писаного закону право феодалів на особу, працю та майно безпосередніх виробників, що володіли засобами виробництва та вели особисте господарство. К. п. породжене феодальним ладом. У ньому реалізувалася можливість власників засобів виробництва одержувати від безпосередніх виробників феодальну ренту в різних формах. Таким чином, виникнувши водночас із феодалізмом, розвиваючись разом з ним, К. п. набуло крайніх форм і було знищене разом із феодалізмом.

К. п. передбачало наявність сильної державної влади, здатної реалізувати головні його норми, тому найважливішою передумовою виникнення кріпосництва було існування централізованої державної влади в масштабах усієї держави або окремого князівства. Найчастіше К. п. виникало внаслідок розширення поміщицьких господарств і панщини, орієнтованих на виробництво сільськогосподарських продуктів для продажу; прикріплення до землі селян, що відробляли панщину, мало на меті припинення їх втеч. У деяких випадках передумовою виникнення К. п. було прагнення феодальної держави прикріпити селян до певного місця сплати державного податку або натуральних і грошових податків окремим феодалам. У Західній Європі К. п. спочатку поширювалося на окремі категорії селян і в XIII–XV ст. поступово звільнялося від будь-яких його норм. У XVI–XVIII ст. у Західній Європі елементи К. п. зникають. У Центральній Європі (Східній Німеччині, Прибалтиці, Польщі, Чехії, Угорщині) К. п. в цей період набуло ще більшого поширення. В країнах Балканського півострова, захоплених Османською імперією, поширення в XVII ст. К. п. передбачало насамперед збирання з селян грабіжницьких державних податків. Відміна К. п. в Центральній та Східній Європі відбувалася в ході реформ наприк. XVIII та в XIX ст. (1781 р. в Чехії, 1785 р. в Угорщині, 1807 р. в Пруссії, 1808 р. в Баварії, 1820 р. в Мекленбурзі, 1861 р. в Російській імперії); проте залишки кріпосництва зберігалися в цих країнах ще довго після реформ ^[19, 218-219].

Кроманьйонець – неантроп, людина сучасного вигляду, наслідок процесу завершення біологічної еволюції Homo sapiens (цю назву “людина розумна” запропонував шведський натураліст К. Лінней у своїй книжці “Система природи” в 1735 р.), який був названий кроманьйонцем за однією із перших знахідок його останків на території Франції, в департаменті Дордань, поблизу містечка Кро-Маньйон, у 1868 р. ^[24-26].

Крути – залізнична станція в сучасній Чернігівській області, між Бахмачем та Ніжином, місце бою 16(29) січня 1918 р. між радянськими військами під командуванням М. Муравйова (6 тис. червоногвардійців та матросів) і загоном українського війська в

складі юнкерів (I Військової школи ім. Б. Хмельницького, 550 чол.) та 1-ої сотні новоствореного Помічного Студентського Куреня (130 чол.) під команду 20 офіцерів (командир – сотник А. Гончаренко). Юні патріоти сміливо вступили в бій і загинули в засніженому полі з вірою в незалежну Україну. 27 студентів і гімназистів було захоплено в полон і розстріляно. За рішенням Центральної Ради 17 березня 1918 р. 27 загиблих було урочисто поховано на Аскольдовій могилі. На місці останнього бою і на могилі встановлено пам'ятні знаки. Назва “Крути” стала символом жертвності за Україну [24-26].

Ксерографія – електрографія з сухим проявленням прихованого зображення та перенесенням його на звичайний папір.

Культура (від латин. cultura – обробка, виховання, освіта) – сукупність матеріальних і духовних цінностей, що створені людством у процесі суспільно-історичної практики і характеризують історично досягнутий рівень розвитку суспільства. Термін “К” має кілька тлумачень: те, що створено людиною, сукупність результатів людської діяльності; предметні результати людської діяльності (машини, споруди, витвори мистецтва, норми моралі, права тощо), а також людські здібності (знання, навички, рівень інтелекту, моральний та естетичний розвиток тощо).

Домарксистська філософія визначає К. як рівень духовного життя людей, доцільність суспільного устрою, досягнення науки та мистецтва. Марксизм прилучив до розуміння К. соціально-економічний рівень суспільства на певному етапі історичного розвитку (духовний і матеріальний). Немарксистська філософія зосереджувалася на пошуках духовних засад, які реалізуються в К. як особливому способі духовно-практичного оволодіння світом (структуралізм – Г. Ріккерт, В. Вінде́льбанд, М. Вебер; символічні форми – Е. Кассі́рер, К. Юнг; первісні ідеї різного типу – О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін).

К. – явище історичне, яке розвивається залежно від зміни соціально-економічних формаций. У чистому вигляді К. взагалі в житті не існує. Вона завжди належить певному суб'єктові: певному суспільству, спільноті, особі. Існують різні історичні типи К.: національні, класові, професійні тощо. Залежно від умов розвитку відбувається конкретизація К., відгалужуються певні рівні К.: культурні епохи (середньовіччя, Відродження та ін.), національні (українська, німецька, французька та ін.), регіональні (антична, слов'янська та ін.), класові (селянська, буржуазна і т. п.) і т. д. до особливостей К. різних психологічних типів окремих людей [19, 219].

Культура археологічна – стійка сукупність типів археологічних решток, об'єднаних спільною територією, які змінюються та розвиваються у взаємозв'язку. Оскільки К. а. змінюється в часі й просторі, розрізняють її “локальні варіанти” та “хронологічні етапи”.

К. а. є сукупністю матеріальних решток, залишених певним соціальним організмом, який існував у минулому. Взаємозв'язки елементів матеріальної культури відбивають соціально-економічну структуру та функціонування минулого соціуму.

Соціально-економічна реконструкція К. а. може бути спрямована на вивчення як господарсько-культурної, так і історико-етнографічної специфіки давнього соціального організму (див. Господарсько-культурний тип; Історико-етнографічна спільність) [19, 219-220].

Культурна антропологія – галузь чи субдисципліна антропології (переважно американської), одна з народознавчих дисциплін, які умовно можна назвати дисциплінами-двійниками (див. Етнографія, Етнологія). У широкому розумінні – дисципліна, що вивчає закономірності формування людської культури на відміну від фізичної антропології як науки про змінність фізичного типу людини. К. а. у вузькому значенні – наукові дослідження загальних проблем культурного розвитку людства із залученням відомостей великої кількості наукових дисциплін.

Деякі американські дослідники поділяють К. а. на археологію, лінгвістику і етнологію. К. а. тлумачить категорію “культура” як “суто людські традиції і звички, що передаються через навчання і керують поведінкою і віруваннями”; систему знань, яку в цілому поділяють члени певного суспільства тощо. Загалом кожна культура має тут певні, притаманні лише їй особливості, які проходять через всі її елементи. Одне з найсучасніших тлумачень головного завдання К. а. зводиться до вивчення подібності й відмінностей у поведінці різних груп людей, в описанні характеру тих чи тих культур і типових для них

процесів відтворення, змін і розвитку. К. а. цікавить “людина”, “абстрактну” сутність якої прагнуть розкрити за допомогою її культурного навколишнього середовища, в якому виростає дитина [19, 219-220].

Культурна історія – поняття, що використовується для позначення історичної субдисципліни, яка вивчає галузі культури в широкому розумінні цього слова, а також яка що фіксує напрям у розвитку історичної науки. Наука час від час входячи у кризовий стан все більше звертаю увагу на культурну історію. Вихід із методологічної кризи виявився у новому погляді на категорію культури. За визначенням дослідників, ця культурологічна тенденція є “історичним поворотом” не тільки самої історії до свого предмету – людини, – але й соціальних наук до історії. При цьому часткою “історичного повороту” є так званий “культурний поворот” у вивченні людства і суспільства (Н. Б. Селунська).

Останнім часом “культурні дослідження” набули неабиякого розповсюдження. Учені, які ще декілька років тому визначалися як літературні критики, історики мистецтва або науки, тепер говорять про себе як про “культурних істориків”, що спеціалізуються на “візуальній культурі”, “культурі науки”. Політологи та політичні історики вивчають “політичну культуру”, економісти й економічні історики переклочили свою увагу з виробництва на споживання та на формування культурних бажань і потреб.

Новий стиль культурної історії був породжений останнім поколінням істориків багато в чому завдяки екс-марксистам або, певною мірою, вченим, що знаходили ті чи інші аспекти марксизму привабливими. Саме цей стиль був визначений як “нова культурна історія”, оскільки багато хто з числа прихильників останнього визначення перебували під впливом антропологів. Чимало було запозичень з літературної критики, наприклад в США, де “нові історики” адаптували її метод “прискіпливого читання” для вивчення документальних текстів. Семіотика–вивчення всіх різновидів знаків від поем і малюнків до одягу та їжі – була спільним проектом філологів (Романа Якобсона, Ролана Варта) і антропологів (Клода Леві-Строса). Їхня увага до глибоких, сталих структур спочатку зводила нанівещь інтерес до них з боку істориків, але в межах останнього покоління внесок семіотики в оновлення культурної історії ставав усе більш і більш відчутним.

Деякі з учених розглядають минуле як далеку країну і, як антропологи, вбачають своє завдання в інтерпретації мови і культури. Отже, культурна історія є культурним перекладом мови минулого на мову сучасну. За Н. Б. Селунською, особливості сучасної антропологічної моделі культурної історії полягають у такому:

1) відсутній традиційний контраст між “суспільством з культурою” і “суспільством без культури”. Подібно до антропологів, нові культурні історики говорять про “культури” в множині. Не припускаючи, що всі культури рівні в усіх аспектах, вони в той же час утримуються від оціночних суджень про переваги однієї культури над іншою;

2) культура визначається як сукупність успадкованих артефактів, “товарів, етнічних процесів, ідей, звичок і цінностей” (за Малиновським) або як “символічний вимір соціального дійства” (за Гірцем). Центральне місце в такому підході посідає повсякденне життя, або “повсякденна культура”, особливо правила, які визначають повсякденне життя (тобто те, що Бурд’є визначає як “теорію практики”, а Лотман – “поетику повсякденної поведінки”);

3) на зміну ідеї “традиції”, центральної для старої культурної історії, прийшов ряд альтернативних концептів. Концепт культурної “репродукції” передбачає, що традиції не продовжуються за інерцією, а передаються з великими зусиллями від покоління до покоління (за Луї Альтус’є та П’єром Бурд’є). Так звані теоретики “сприйняття” (Мішель де Серто) замінили традиційне положення пасивного сприйняття новою ідеєю креативної адаптації;

4) культурні історики висловлюються проти ідеї “надбудови”. Багато хто з них вважає, що культура здатна витримати соціальні впливи або навіть формує соціальну дійсність.

Так “нова культурна історія” змінила бінарну модель культурних форм, яка склалася в історіографії 1970–1980-х років, на більш складну і рухому модель, що відкинула жорстке протистояння народної та елітарної культури, виробництва та споживання,

створення та привласнення культурних сенсів і цінностей, підкреслюючи активний та продуктивний характер останнього. Нова культурна історія по суті є історією уявлень і акцентує свою увагу на дискурсивному аспекті соціального досвіду в найширшому його розумінні.

За своїми завданнями та концептуальними положеннями культурна історія виявлена близькою до інтелектуальної історії. У зв'язку із цим деякі дослідники використовують сьогодні таке поняття, як “нова культурно-інтелектуальна історія”, що фіксує націленість сьодняшнього інтересу на такі аспекти культури (в її антропологічному розумінні), як міфи, символи, мови, саме в яких люди і осмислюють своє життя ^[20, 126-129].

Культурна революція – у радянській історіографії докорінний переворот у духовному розвитку країни, складова соціалістичних перетворень; охоплює створення соціалістичної системи народної освіти і просвіти; перевиховання буржуазної і формування нової, соціалістичної інтелігенції; подолання впливу старої і утвердження марксистсько-ленінської ідеології; створення соціалістичної культури; перебудову побуту. К. р. як частина ленінського плану будівництва соціалізму насправді мала змінити освіту, науку, літературу, мистецтво відповідно до певних ідейно-політичних настанов. Таким чином, створювалася політизована культура. Головною метою К. р., яка, на відміну від індустріалізації й колективізації, не повинна була закінчуватися ніколи, проголошувалося створення нової людини. І нова культура, і маси “нових людей” були необхідні для зміцнення комуністичної влади.

З падінням її на початку 90-х рр. XX ст. дискусійним залишається питання: чи вдалося створити “людину радянську”. Деякі дослідники це заперечують, інші підтверджують, наводячи міркування стосовно різних її типів і їх впливу на сучасні процеси на теренах колишнього СРСР. У світовій історіографії під назвою “К. р.” розуміють період в історії Китайської Народної Республіки, який розпочався з листа Мао Цзедуну до Центрального Комітету Комуністичної партії Китаю від 15.05.1966 р. Ця грандіозна кампанія виникла з внутрішньопартійної дискусії щодо перспектив китайського соціалізму. Відповідно до маоїстського погляду слід було реалізувати ідеї “казарменого комунізму”, які проголошували бідний і зрівняльний соціалізм, звеличували жертвовність, класову боротьбу і культ руйнування.

Своїх опонентів, які помірковано і реалістично ставилися до цього питання, Мао називав “ревiзiонiстами” й “ворогами”. Загони “червоних вартових” (хунвейбінів), що об'єднували переважно учнів старших класів і студентів молодших курсів, мали знищувати всіх незгодних з курсом “великого керманіча”.

Поступово терор зачепив не лише окремих керівників партійних організацій, а й усі верстви населення, крім армії. Як і в Радянському Союзі часів Й. Сталіна, було створено грандіозний культ особи Мао Цзедуну. Як і в Радянському Союзі, було поставлено за мету створення нової людини. Заради цього, за офіційною китайською статистикою, було знищено 100 млн. громадян. Найжорстокіший період “великої пролетарської культурної революції” тривав до IX з'їзду КПК у 1969 р., а “рішучі дії” аж до смерті Мао 9.09.1976 р. В обох культурних революціях простежується багато спільних рис. Найголовніша – антиінтелектуалізм і нетерпимість до тих, хто думає інакше ^[19, 220-221].

Культурна спадщина – це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів матеріальної і духовної культури.

Культурні цінності – це об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичнє, етнографічне та науковє значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України. До них, зокрема, належать:

– оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажі з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва;

– предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;

– предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва;

– старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;

– манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фотодокументи, окремо чи в колекції;

– унікальні та рідкісні музичні інструменти;

– різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність;

– поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції; рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування;

– зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність;

– рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології [33; 534-535].

Культурно-історичний тип – поняття, запроваджене М. Я. Данилевським для позначення локалізованих в історичному часі та просторі великих соціокультурних формувань, що у своїй сукупності утворюють всесвітню історію. Конститутивними ознаками К.-і. т. є: єдина мовна група, особливий духовний склад (“морфологічне начало”), політична незалежність, атрибутивні неповторні культурно-цивілізаційні риси, що не передаються народам іншого К.-і. т. У своєму розвитку кожен з основних К.-і. т., завершуючи своє життєве коло, проходить три періоди: етнографічний, державотворчий, цивілізаційний.

Етнографічний, найтриваліший період – це час трансформування етносу в суб'єкт культурно-історичної творчості, формування його неповторного духовного характеру, збирання ресурсів і сил для майбутньої конструктивної історичної діяльності. Державотворчий період – становлення властивої відповідному К.-і. т. державності, конституювання етносу як наші і закладання основ самосвідомості народу, що є суб'єктом певного К.-і. т.

Цивілізаційний період – стадія досягнення та існування К.-і. т. як цивілізації, відносно короткий і бурхливий час розквіту та плодоношення, розкриття начал, закладених в особливостях духовного габітусу народів, що утворюють певний К.-і. т., під впливом своєрідних зовнішніх умов, і водночас період розтрати, хай і корисної, творчої і результативної. Мірою виснаження духовно-творчої діяльності народу згасає й період цивілізації, а суб'єкт відповідного К.-і. т. сягає старечого віку, впадаючи в апатію самовдоволеності чи відчаю.

Данилевський поділяв історичну діяльність на чотири основні різновиди: релігійну, культурну (наукову, художню і технічну), політичну й суспільно-економічну і відповідно до особливостей їх реалізації здійснив групування культурно-історичних типів на: 1) підготовчий, чи автохтонний К.-і. т. – єгипетський, ассіро-вавилонно-фінікійський, китайський, індійсь-кий, іранський; 2) одноосновний К.-і. т. – єврейський, грецький, римський; 3) двоосновний – європейський; 4) чотириосновний – слов'янський. У сучасній історичній науці поняття К.-і. т. увійшло в широкий ужиток і використовується в дослідженнях своєрідності та взаємодій локальних історичних культур і цивілізацій, хоч і без тих завищених ампліфікацій (зокрема, щодо слов'янського К.-і. т.), з якими було пов'язане його запровадження [19, 221-222].

Культурологічний підхід до пізнання історії – методологічний підхід у вивченні суспільства, який віддає перевагу чинникам духовно-культурного розвитку.

Куна – грошова одиниця в Стародавній Русі: хутро коштовного звіра (куниця), яке згодом замінювалось більш зручними в обертанні кусочками хутра – різанами (1/6 куни = 1/3 різани = 1 вевериці – найменшій неподільній грошовій одиниці в Стародавній Русі), ногатами, мордками, що відповідали вартості цілих шкур; приблизно з VIII ст. хутрові кунні гроші почали витіснятися металевими (за Володимира I з'явилися перші монети –

золотники і срібники); однак загальна назва грошей і грошових одиниць довгий час (до кінця XIV - поч. XV ст.) залишалася колишньою. 1 гривна = 25 кунам = 50 різанам = 100 векшам (білкам) [8; 447; 9; 25].

Купецтво – прощарок у суспільстві, що виник внаслідок суспільного поділу праці й розвитку товарного виробництва і торгівлі. Відіграло значну роль у країнах Стародавнього Сходу, Єгипті, Вавилоні, Давній Греції та Римі. Діяльність К. сприяла розвитку економічних і культурних зв'язків між народами, розвитку письменства, поширенню винаходів. К. відіграло важливу роль у процесі первісного нагромадження капіталу.

На українських землях з'явилося за часів Русі. Водночас між окремими районами давньоруської держави було встановлено постійні торговельні відносини. Велике значення у формуванні давньоруського К. мала міжнародна торгівля, в якій Київська Русь посідала одне з центральних місць. Дніпром проходив торговий шлях “із варяг у греки”. Напад монголо-татар на Київську Русь у першій пол. XIII ст. призвів до занепаду як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі [19; 222-223].

Кургани – досить звичні для дописемної історії пам'ятки, місця поховання досить високі могилині насипи, як називали їх українці “могили”. Розташовані вони як окремо так і групами, іноді – навіть по кілька десятків.

Л

Лакуна – а) пропуск у тексті документа шляхом; б) частина тексту документа, що існувала у протографії, але була вилучена при його копіюванні [33; 537].

Ламінування – консервація документа шляхом нанесення на поверхню паперу тонкої полімерної плівки [33; 537].

Ламкість матеріальної основи документа – властивість матеріальної основи документа розпадатися на частини під дією механічного навантаження [33; 537].

Латифундія – у Стародавньому Римі великі земельні маєтки, що виникли внаслідок привласнення орендованих публічних земель, відбирання ґрунтів у дрібних землеробів за борги або скопування за безцінь під час поскрипцій; великі земельні володіння магнатів, церкви й монастирів (зокрема в середньовіччі) [19; 224].

Легенда – елемент НДА документної публікації, що містить відомості про місце зберігання документа, який публікується, його автентичність, зовнішній вигляд, спосіб відтворення та попередні публікації [1; 59].

Легенда предмета – дані про історію предмета, місцезнаходження, відомості про його хазяїна.

Лектор-екскурсовод (від латин. lector – читець, читат) – 1) співробітник відділу науково-освітньої роботи музею, що веде масову науково-просвітню роботу в основній експозиції музею, на виставках, виступає з лекціями, організує і проводить різноманітні масові заходи як у самому музеї, так і поза ним. Л.е. керує програмою і планом науково-просвітницької роботи музею, методичними розробками екскурсій і лекцій; 2) музейний фах, що передбачає підготовку за дисциплінами, пов'язаними із профілем музею, а також – уміння працювати з аудиторією й знання основ психології, педагогіки та методики науково-освітньої роботи в музеях [1; 59].

Листівка – а) невеликий аркуш цупкого паперу із зображення або без нього, призначений для відкритого повідомлення, що пересилається поштою без конверта. Листівку також називають “відкритими листами”, поштовими картками, або “поштівками”. Листівки, що мають зображення з одного боку називають також ілюстрованими або художніми листівками; б) лист, написаний на поштовій картці; в) аркуш з друкованим або рукописним текстом (зображенням) [33; 544-545].

Листівка – музейне видання обсягом не більше 4-х сторінок. Може містити інформацію й рекламні відомості про музей або виставку, розповідь про особливо цікаві експонати, пов'язані з ними події та людей [1; 60].

Листове видання – видання у вигляді одного чи декількох аркушів друкованого матеріалу будь-якого формату без скріплення.

Листування – система документальних зв'язків установ чи осіб між собою.

Литовський статут – кодекс права Великого Литовського князівства, прийнятий у трьох редакціях: 1529, 1566 і 1588 років, увібрав основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства. Джерелами Литовського статуту були звичаєві литовське, білоруське, українське права, відповідна місцева судова практика, “Руська правда”, польські судєбники та кодекси інших держав. Статут декларував рівність громадян незалежно від соціального стану й походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів і т. ін. Водночас запроваджував привілеї князів, магнатів та шляхти, у тому числі право на закріпачення селян. Захищав приватну власність, закріплював основні привілеї феодалів, визначили правові підстави феодалної експлуатації селянства. Статутом 1588 р. юридично було запроваджено кріпосне право на Брацлавщині і Придніпров’ї. Литовський статут був основним збірником права в Україні з XVI до 40-х років XIX ст., став джерелом російського “Соборного уложення” (1649 р.), “Прав, по которму судиться малоросійський народ” (1714 р.) та приватних українських кодифікаційних проєктів. У Лівобережній Україні 4 березня 1843 р. Литовський статут був замінений Зводом законів Російської імперії ^[17, т. 6: 24, 141].

Лібералізм (від латин. liberalis – вільний) – 1. Політична та ідеологічна течія, що об’єднує прихильників парламентського ладу, демократичних свобод і вільного підприємництва. В основі ідей Л. – свобода людини, її діяльності, необхідність гарантування і захисту цієї свободи системою законів, перед якими всі рівні. Л. виник у Європі у XVIII–XIX ст. в період боротьби народжуваної буржуазії проти абсолютизму. Прибічники Л. вимагали обмеження прав монарха парламентом, встановлення конституційного ладу і допущення вихідців із третього стану до управління державою, запровадження демократичних свобод, скасування привілеїв дворянства та духівництва. На сучасному етапі Л. визнає найвищими цінностями вільне підприємництво, приватну власність, свободу конкуренції та ринку, громадські свободи (слова, преси, асоціацій), парламентський устрій державного життя.

2. У первісному розумінні – вільнодумство. 3. Надмірна терпимість, поблажливість, примиренське ставлення до негативних вчинків ^[19, 226].

Лівобережна Україна – історична назва частини України в складі Російської держави у другій половині XVII–XVIII ст. (території сучасних Чернігівської, Полтавської і частини Сумської, Київської, Черкаської областей). Л.У. користувалася певною автономією. Там зберігався суспільно-політичний устрій, який почав складатися в роки визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. На чолі управління стояв гетьман. У 1722 і 1734 р. тимчасово, а в 1764 р. остаточно царизм скасував гетьманське управління. Повністю автономією було ліквідовано 1781 р. Після ліквідації царизмом Гетьманської держави її територія в 1796 р. отримує назву “Малоросійська губернія” (в складі Чернігівського, Новгород–Сіверського і Київського намісництва). Унаслідок другого поділу Польщі (1793 р.) Лівобережжя було возз’єднане з Правобережжям в межах Російської імперії. Займала територію сучасних Чернігівської, Полтавської, лівобережної частини Київської (з Києвом) і Черкаської областей, а також північної частини західної Дніпропетровської області ^[17, т. 6: 25-26].

Лінійна схема побудови експозицій – послідовне поздовжнє представлення горизонтальними рядами пам’яток і стендів у залах, що переходять одна в одну.

Лінійні метри – форма обліку архівних документів за довжиною полиць, на яких розташовано документи) у європейських країнах, США та Канаді. До початку 1930-х рр. застосовувався в Україні. Умовно вважається, що на л.м. стелажу розташовується 100 од. зб. ^[33, 547].

Літературно-мистецький журнал – журнал видання творів художньої літератури, а також публіцистичні та критичні статті і матеріали.

Літературно-художнє видання – видання, що містить твір (твори) художньої літератури.

Літографія – спосіб плоского друку, за яким текст чи зображення нанесено на спеціально оброблену поверхню каменя, пластини цинку, алюмінію жирною речовиною, а місця пробілів зволожують, щоб зробити несприйнятливими до води.

Літопис – історичний твір, виклад інформації у якому відбувається за роками і супроводжується хронографічними (річними), часто календарями, а іноді й хронометричними датами. Інколи невеликі за розміром літописи називають “літописцями”. За видовими ознаками літописи подібні до хронік та анналів. Усі літописи є зводами (зведеннями) попередніх текстів розмаїтого змісту. Це записи подій за рік (так звані порічні записи), документи (приватні, публічні акти, договори міжнародні), самостійні літературні твори (повісті, слова, агіографічні матеріали, сказання), фольклорні матеріали. Літописні твори в Давній Русі, а згодом у Росії, Україні та Білорусі, в яких розповідь про події та факти подано за роками. Деякі дослідники вважають що літописання з’явилося на русі в X – на початку XI ст. Нові Лі. звичайно склалися як зведення попередніх. Лі. були загальноруські (наприклад, “Повість минулих літ”). В Україні на початку XV ст. створено Іпатівський літопис, у XVI – першій половині XVII ст. – Густинський літопис, Львівський літопис, Межигірський літопис, Острозький літописець та ін. В XVII – на початку XVIII ст. в Україні з’явилися так звані козацькі літописи [31, 540-550].

“Літопис Самовиця” – український козацько-старшинський літопис XVII ст., в якому висвітлено події в Україні від 1648 до 1702 р., зокрема визвольної війни українського народу. Автором “Л. С.” вважають Р. Ракушку-Романовського – генерального підскарбів при гетьмані І.Брюховецькому. Літописець рішуче виступає проти зазіхань на українські землі шляхетської Польщі, султанської Туреччини та Кримського ханства, виражає інтереси козацької старшини [24, 141-142].

Літочислення – система числення великих проміжків часу. В Стародавній Русі літочислення велось від т. зв. “створення світу”. Так як Європа тоді жила старою лічбою, для переведення літописних дат на сучасні треба відняти від них 5508 р. В VI ст. була запропонована інша ера – Різдва христового”, вирахована на рік заснування Риму (753 р. до н.е.). Вона прийшла на зміну юліанському календарю (старому стилю), який застосовувався з 45 р. до н.е. Ця система літочислення (новий стиль) прийнята зараз більшістю країн, з 1918 р. до неї долучилася й Україна [24-26].

Люберецький з’їзд 1097 р. – княжий з’їзд в м. Любечі на Чернігівській землі. Започаткував спільні наради князів Київської Русі з метою забезпечення політичної єдності держави. Присвячений проблемам міжкняжих усобиць через наділи та об’єднанню княжих сил у боротьбі проти половців. На з’їзді були присутні 6 князів. Любецький з’їзд проголосив принципи одержання князями в спадщину земель своїх батьків (кожен да держить “вотчину” свою). Це рішення відображало новий політичний і економічний лад у Київській Русі. Розгорталася нова міжусобна боротьба князів за землі, владу, панування. В умовах зростання феодальної роздробленості держави київський князь втрачав свій авторитет; зростає княжий партикуляризм; державна організація переживала кризу [24, 143].

Люблінська унія 1569 р. – угода про об’єднання Польщі й Литви в одну державу – Річ Посполиту. Підписана 28 червня 1569 р. на спільному засіданні депутатів польського та литовського сеймів; затверджена 1 липня 1569 р. на роздільних засіданнях сеймів обох держав. Король Речі Посполитої є виборним; спільними є сейм, зовнішня політика та грошова система. Внаслідок Люблінської унії 1 липня 1569 р. Польща та велике князівство Литовське утвердили федеративну державу – Річ Посполиту. Велике князівство Литовське в її складі мало окрему адміністрацію, право, судову систему, скарбницю, військо. Однак за свою суверенність воно змушене було поступитись українськими землями (Брацлавщини, Волині, Київщини, Підляшшя), які перейшли до Польщі. Такий стан зберігався до поділів Речі Посполитої між Російською імперією, Прусією та Австрією наприкінці XVIII ст. [24, 143].

Люксметр – прилад для контролю за світловим режимом зберігання документів [33, 559].

Люстрація (від латин. *lustratio*) – очищення через жертву, спокута [33, 559-560].

Люстрація – інвентаризація у королівських маєтках середньовічної Польщі.

Львівський літопис – один з докладних українських літописів першої половини XVII ст. Записи починаються 1498-м і закінчуються 1648-м р. Лі. л. містить цінні відомості про зовнішньополітичне й економічне становище України, багато уваги приділено опису визвольної боротьби українського народу в 30- роках XVII ст., і особливо селянсько-

козацьких повстань 1630 р. проти шляхетської Польщі та повстань 1637 і 1638 р. на чолі з Павлюком, Острянином. Визвольну війну українського народу описано від битви під Жовтими Водами до укладання Зборівського договору 1649 р. включно. Л. л. написаний тодішньою українською книжною мовою [24, 142].

М

Магдебурзьке право – феодальне міське право, за яким міста частково звільнялися від центральної адміністрації та влади феодалів і створювали органи самоврядування. Виникло у XIII ст. у м. Магдебурзі (Німеччина). У XIII-XVIII ст.. поширилося також у Польщі, Литві, Чехії, Білорусі та в Україні. В Україні М.п. дістало 1339 р. місто Санок Галицько-Волинського князівства, Львову М.п. надано в 1356, Києву – в 1494-1497 рр. У XV-XVII це право дістало більшість міст України. М.п. встановлювало порядок виборів і функцій органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування тощо. З поширенням в останній чверті XVIII ст.. в Україні загальноросійських законів М.п. фактично припинило свою дію. Указом від 1831 р. Микола I скасував його по всій Україні, крім Києва, де воно зберігалось до 1835 р. В містах Західної України, які після першого поділу Польщі (1772) відійшли до Австрії М.п. також деякий час зберігалось. У Львові його застосування припинено 1786 р. [19, 229; 24, 145].

Магістрат – орган міського самоврядування в українських містах. Що мали магдебурзьке право. Відав адміністративними, господарчими, фінансовими, поліцейськими та судовими справами. У складі М. були війт (очоловав М.), бурмистри (помічники), райці (радники), і лавники (засідателі), що обиралися з представників верхівки міського населення. В Західній Україні, зокрема у Львові М. існували з 50-х років XIV до 80-х років XVIII ст..

В містах Правобережної України М. виникли в XV-XVII ст. На території Слобідської України їх встановлено у 1724 р. У 1785 р. на Лівобережній Україні у зв'язку з створенням міських дум у М. залишилися головним чином судові функції. Починаючи з 60-х років XIX ст., в ході здійснення судової реформи в Росії, повсюдно в містах України М. було поступово ліквідовано [24, 145].

Магнітна стрічка – носій звукової або аудіовізуальної інформації, що являє собою тонку гнучку основу, покриту магнітним шаром.

Магнітний диск – 1) носій інформації у формі диска з магнітним шаром; 2) машиночитаний документ, що має інформацію, зафіксовану за допомогою змін залишкової намагніченості магнітного шару носія (магнітна сигналограма).

Макет – об'ємна модель, що передає зовнішній вигляд об'єкту і виконана в певному масштабі. Має два значення: 1) – предмет, який використовується у якості моделі в науці і техніці; 2) – предмет, спеціально створений для демонстрації його в музеї [1, 60].

Макет експозиції – одна з основних форм вираження художнього проекту експозиції, яка застосовується на всіх стадіях художнього проектування. Являє собою об'ємне зображення проектованої експозиції, виконане у визначеному масштабі [1, 60].

Макроісторія – напрям в історичній науці, що вивчає й аналізує важливі, глобального або всесвітнього характеру факти, події, явища, які впливають на історичний процес і визначають історичну долю людства.

Малоросія (Малоросійський край) – офіційна назва переважно Правобережної та Лівобережної України (Гетьманщини) в законодавчих актах і розпорядчих документах царського уряду після Переяславського договору 1654 р. Походить від терміна “Мала Русь”, який зустрічається, починаючи з XIV ст. для позначення Галицько-Волинської землі, а дещо пізніше – Наддніпрянщини. З 1654 по 1917 рр. Цей термін вживався до титулу російських царів. Від часу Андрусівської угоди (1667) до кінця XVIII ст. Малоросією називали головним чином Лівобережжя з Києвом і навколишньою територією. У сучасній науці цей термін практично не вживається як такий, що породжений великодержавною політикою царизму щодо України [17, т. 6: 25-26].

Мандрівні дяки – вихованці різних шкіл у Слобідській Україні XVII-XVIII ст., які під час канікул розходились по містах і селах у пошуках джерел існування. Вони навчали

грамоті, співали духовні й світські пісні, складали вірші. В останній чверті XVIII ст. у зв'язку із посиленням кріпацтва мандрування дяків було заборонено.

Манускрипт – рукопис, головним чином давній, написаний на пергаменті.

Мануфактура – 1) форма промислового виробництва, яка історично передувала машинній промисловості; характеризується ремісничою технікою і поділом праці; 2) назва деяких текстильних підприємств в Україні та в інших країнах [2, 173].

Маргілізація – незавершений, неповний перехід людини в нове соціальне середовище, за якою вона втрачає попередні соціальні зв'язки, але ще не може повною мірою пристосуватися до нових умов життя [2, 173].

Маргіналістика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає записи на полях, обкладинках та незаповнених сторінках рукописних і друкованих книг, що з'явилися після остаточного завершення авторської роботи над текстом або видання книги.

Маргінальність – а) “манівці історії” (історичного процесу); б) особливість національно-етнічного й соціально-культурного розвитку народу; в) шлях історичного розвитку суспільства, яке має певні особливості або відмінності.

Маркетингова стратегія музею – це концепція і план конкретної поведінки на ринку з метою поширення інформації про себе, популяризації свого продукту серед громадськості, підтримання й розвитку власного позитивного іміджу, пошуку нових груп потенційних споживачів музейного продукту та загалом заходи зі зміцнення своїх позицій у суспільстві на довготермінову перспективу [29, 34].

Маркетингові дослідження споживчого ринку – це комплекс досліджень, що дають змогу сегментувати сукупність споживачів музейного продукту на профільні групи, а відтак – визначати та формувати (актуалізувати) інтереси цих споживачьких груп та пропонувати оптимальні схеми диференційованого задоволення їхніх культурних потреб [29, 34].

Марксизм – філософське, економічне та соціально-політичне вчення, розроблене в середині – другій половині XIX століття відомими німецькими науковцями К. Марксом (1818-1883) і Ф. Енгельсом (1820-1895). Виникнення марксистської теорії було підготовлене попереднім розвитком передової західноєвропейської думки, зокрема політико-економічної, філософської, соціалістичної. Марксизм являв собою складову частину однієї з двох тенденцій ідейного осмислення сучасних соціальних проблем і оптимальних шляхів їх вирішення у майбутньому. Одна з тенденцій, представлена працями А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Мальтуса, Д. Мілля, Ж. Сея та ін., полягала в обґрунтуванні засад прогресивного економічного розвитку на принципах вільної підприємницької ініціативи, конкуренції та господарської ефективності.

Друга тенденція була підпорядкована меті докорінної перебудови суспільства задля встановлення соціальної справедливості. Марксизм належав до останньої; але якщо К. Сен-Симон, Ш. Фур'є, Р. Оуен або Е. Кабе започаткували соціалістичну та комуністичну утопію, то Маркс і Енгельс здійснили спробу науково обґрунтувати соціалістичний суспільний лад як закономірний наслідок історичного процесу, поступ якого визначався поетапною реалізацією одвічних людських мрій про торжество на Землі правди і справедливості.

Глибоко вивчивши історію багатьох країн світу, застосувавши порівняльно-історичний та типологічний методи, Маркс і Енгельс зробили фундаментальний для своєї теорії висновок про те, що людство впродовж тисячоліть пройшло крізь низку цілісних за своєю природою стадій, які отримали назву суспільно-економічних формацій. Загалом Маркс і Енгельс виділяли чотири відомі на той час формації: первісно-суспільну, рабовласницьку, феодальну та капіталістичну. Вони запропонували власне бачення механізмів функціонування кожної з них і причин переходу від однієї до іншої. Кожна з формацій мала властивий їй ступінь розвитку продуктивних сил і систему виробничих відносин, які визначали політичний лад, соціальну структуру, розподіл власності, світогляд, духовні пріоритети тощо. Цей рух від глибин часу до XIX століття, на думку Маркса і Енгельса, був послідовним переходом від менш досконалих до більш досконалих і ефективних методів господарювання та форм організації суспільно-політичного життя.

Марксизм базувався на новій, матеріалістичній концепції історії, що отримала в науці

назву історичного матеріалізму, сутність якої втілювалася у наданні економічному чинникові визначального статусу, який формував образ суспільства певної доби з усіма його головними атрибутами. Маркс і Енгельс уважали провідною матеріальною сферою суспільного життя (базис), відповідником якої в ідейно-духовному секторі була надбудова. Вони стверджували, що ідеологія є завжди класовою і використовується панівною верхівкою для “обробки” масової свідомості в потрібному для себе напрямі, для доказу свого “права” виступати у ролі керівної сили. Держава як надбудовний інститут також служила інтересам верхівки, в руках якої знаходилися економічні та політичні важелі влади.

Основною характеристикою рабовласницької, феодальної й капіталістичної формацій, з точки зору марксистів, була та обставина, що в них робочий люд, тобто переважаюча більшість суспільства, виявлявся відчуженим від власності на засоби виробництва та продуктів своєї праці. Невелика суспільна група, зосередивши у себе власність на землю, промислові підприємства, корисні копалини, фінансові ресурси і т. п., використовувала їх для експлуатації народних мас і несправедливого привласнення суспільного багатства.

У творах Маркса, як видатного економіста свого часу, зокрема у знаменитому “Капіталі” (1867), “До критики політичної економії” (1859) та ін., були всебічно розкриті процеси розвитку капіталізму та буржуазного суспільства, передусім у 50–60-ті роки XIX століття, основні закономірності капіталістичної суспільної формації, економічні механізми виробничих відносин та їх головні фази від зародження до другої половини XIX століття. Особливу увагу Маркс приділив проблемі початкового накопичення капіталу, генезису буржуазного ладу. Згідно з цією концепцією процес акумуляції капіталу своїм основним змістом мав примусове відділення трудящих від власності на засоби виробництва, їх експропріацію, що й зробило можливою подальшу необмежену експлуатацію найманих працівників.

На прикладі промислового перевороту в Англії Маркс і Енгельс наочно показали його соціальні наслідки: формування основних класів капіталістичного суспільства – промислової буржуазії та індустріального пролетаріату, стосунки між якими все більше загострювалися. Це загострення було викликане законом капіталістичного накопичення, який породжував розширений характер виробництва, посилення експлуатації найманої праці і постійне зростання прибутків. Отже, Маркс докладним аналізом “анатомії” й “фізіології” буржуазної формації прагнув довести, що їй іманентно властивий антагонізм соціальних інтересів, його постійне наростання. Звідси було зроблено один з найважливіших висновків марксизму: капіталізм вичерпав можливості поступального руху суспільства в межах моделі, за якою в одній особі не сумішалися працівник і власник, а громадські й державні справи вирішувалися волею фінансово-промислової еліти.

Історичний матеріалізм знаходив своє філософське підґрунтя в діалектичному матеріалізмі, який став невід’ємною складовою частиною загальної соціологічної концепції Маркса й Енгельса. У “Святій родині” (1845), “Німецькій ідеології” (1845-1846) та інших працях вони піддали детальній критиці ідеалістичні філософські системи (Канта, Гегеля) та розробили принципи матеріалістичної діалектики, які потім успішно застосували для з’ясування рушійних сил всесвітньо-історичного процесу. Основними законами діалектичного матеріалізму є: єдність і боротьба протилежностей, перехід кількісних змін у якісні, заперечення заперечення. Саме закони матеріалістичної діалектики дали змогу Марксу і Енгельсу встановити реальну, на їх переконання, сукупність причинно-наслідкових зв’язків як у середині кожної суспільно-економічної формації, так і в перехідні періоди.

Відповідно до марксистської схеми, у будь-якій формації наявна певна кількість суперечностей, які на висхідній лінії та фазі стабілізації знаходять вирішення за рахунок внутрішніх сил самої формації. Проте висхідна лінія багата на протиріччя й бідна на засоби їх упорядкування, що обертається врешті-решт кризою формації. Водночас на ґрунті попередньої формації зароджуються й міцніють елементи нових продуктивних сил та, меншою мірою, виробничих відносин. Накопичення кількісних змін у розвитку продуктивних сил і виробничих відносин наштотувалося на серйозну перешкоду у вигляді пануючих форм економічної та політичної влади. З часом конфлікт (проявом якого була

класова боротьба) досягав такої гостроти, що розв'язання суперечностей ставало буквально життєво важливим для суспільства.

Перехід до більш високого ступеня організації економічного, політичного й суспільного життя за своїм історичним значенням є революційним, хоч може здійснюватися і насильницьким, і мирним шляхом.

Нова формація на перших етапах свого існування прискорювала історичне просування суспільства вперед, але через деякий час вона також виявлялася несумісною з прогресом, як і її попередниця. Вступав у дію закон заперечення заперечення, який, на думку Маркса і Енгельса, забезпечував поступально-прогресивний рух суспільства у часі, протягом якого віджили соціальні форми поступаються місцем новим формам співжиття.

Найбільшим внеском Маркса й Енгельса в соціологічну та політологічну науку XIX століття слід визнати їх футурологічний прогноз щодо специфічних рис майбутньої суспільно-економічної формації. Вони назвали її соціалізмом (комунізм – завершальна й віддалена фаза), першою формацією, основою не на експлуатації чужої праці, тобто суспільством неантагоністичного типу, де не буде притаманної попередній історії людства класової боротьби між народними масами та пануючими класами, бо соціалізм буде безкласовим суспільством. Характерними рисами соціалістичної формації повинні стати спільна власність на засоби виробництва та суспільний продукт, ліквідація приватної власності й експлуатації людини людиною, послідовна реалізація дійсно демократичних принципів суспільного життя та державного управління, Гарантія соціальних і політичних прав трудящих, забезпечення матеріального добробуту, належних умов фізичного й духовного розвитку людини. Маркс і Енгельс зазначали, що вони накреслили лише загальні риси майбутньої формації, бажані орієнтири, спираючись на провідні тенденції суспільно-історичного розвитку.

З метою підготовки ідейно-теоретичних та організаційних умов для переходу до соціалістичної суспільно-економічної формації Маркс і Енгельс у 1864 році заснували у Лондоні I Інтернаціонал (Міжнародне товариство робітників). На початку 1870-х років у Женеві виникла Російська секція I Інтернаціоналу. З-за переслідувань і репресій з боку європейських політичних режимів діяльність I Інтернаціоналу у 1872 році було перенесено у США, а з 1876 року взагалі припинено. Уже після смерті Маркса (1883), у 1889 році, за безпосередньої участі Енгельса був започаткований II Інтернаціонал, члени якого, в обстановці гострої боротьби з анархістами, опортуністичними течіями, сприяли розповсюдженню марксистських ідей, зміцненню зв'язків між робітничими партіями різних країн.

Марксизм став одним із впливових напрямків історичної науки і зробив внесок у розробку її теоретико-методологічних засад, вивчення історії багатьох країн світу, головним чином провідних капіталістичних держав – Англії, Франції, Німеччини, США; певну увагу Маркс і Енгельс приділили історії Російської імперії, в тому числі України й Польщі. Історичні погляди Маркса й Енгельса спрямовувалися на встановлення закономірностей всесвітньо-історичного процесу, особливостей економічного розвитку, соціальних рухів і класової боротьби у провідних регіонах світу.

У листі до І. Вейдемейєра (1852) Маркс писав: “Те, що я зробив нового, полягало в доведенні наступного: 1) що існування класів пов'язане лише із певними історичними фазами розвитку виробництва, 2) що класова боротьба необхідно веде до диктатури пролетаріату, 3) що ця диктатура сама становить лише перехід до знищення всіхляких класів і до суспільства без класів”. Варто підкреслити, що і Маркс, і Енгельс, дотримуючись методологічних принципів науковості, об'єктивності та історизму, ставили своїм дослідницьким завданням встановити реальні причинно-наслідкові зв'язки в історії і на підставі перевірених висновків будувати свою суспільно-політичну концепцію.

У наш час марксизм кваліфікується як провідний напрямок суспільної думки другої половини XIX століття, що справив помітний вплив на ідейно-політичну історію XIX–XX століть. Чимало його положень (диктатура пролетаріату, недооцінка духовних явищ тощо) не витримали випробувань часом, а от твердження про те, що соціальна справедливість являє собою магістральний шлях світової історії, знаходять визнання (і частково практичне втілення) і на початку XXI століття [20, 120-137].

Маркування музейних експонатів. Інвентарний номер присвоюється кожному музейному предмету основного фонду. Під одним номером записуються музейні предмети, що складаються з кількох частин, але кожна з них нумерується окремою літерою (наприклад: чашка з блюдцем: чашка – 6-а, блюдце – 6-б). Під час наукової обробки матеріалів в умовах музею на предметах ставлять інвентарні номери, тобто проводять маркування музейних експонатів. На матеріали з паперовою основою (фото) номер і шифр наноситься на звороті в лівому нижньому куті простим олівцем. На предмети з тканини нашивається бирка з матерії, на якій шифр наноситься тушшю. Великі речі, такі як меблі, скульптура шифруються в нижньому лівому куті тильного боку або на піддоні. Посуд шифрується на піддоні. На книжках, брошурах шифр ставиться в лівому нижньому куті 4-ї сторінки обкладинки, в лівому нижньому куті 17-ї сторінки, в лівому нижньому куті останньої сторінки.

Монети, медалі, ордени, фотонегативи шифруються на їх упаковці. Для предметів малих розмірів (намисто, перстень тощо) номер пишеться на картонній бирці, яка тоненьким шнуром крипіться до предмета. Предмети, які можуть зберігатися тільки в посудині (рідини, зразки ґрунту або насіння), шифруються на зворотному боці дна посудини. На металеві предмети (спис, шабля тощо) шифр наноситься білою фарбою з тильного боку.

Лист зберігається в конверті з номером і шифром на зворотному боці. На листі ж із зворотного боку в лівому нижньому куті ставиться шифр. Якщо цей кут заповнено записом, то шифр ставлять у правому куті аркушу. На газеті шифр ставиться на останній сторінці вгору. На платівці шифр ставиться на паперовій основі. Писанка шифрується з тильного боку невеликим шрифтом (туш) [34, 179].

Маршрут екскурсії – це оптимальний шлях проходження екскурсійної групи. Вимоги до маршруту: логічна послідовність об'єктів; забезпечення екскурсійного показу; атрактивність [1, 61].

Маршрут експозиційний – передбачений порядок огляду експозиції з точки зору сприйняття якоїсь теми або експозиції в цілому; розробляється під час проектування експозиції. Маршрут може бути лінійним, кільцевим, складним [1, 60].

Масове інформування – інформування широкого кола споживачів інформації щодо соціально значущих тем.

Матеріалістичне розуміння історії – філософське вчення про історичний процес, що ґрунтується на визнанні вирішальної ролі суспільного матеріального виробництва у формуванні, поступі та функціонуванні соціуму і розглядає історію як прогресивний природно-історичний процес зміни конкретно-історичних типів суспільства. Вперше у свідомо продуманій, послідовній і системній формі М. р. і. було розроблене К. Марксом і Ф. Енгельсом. На епізодичні і непослідовні спроби тлумачення історії з матеріалістичних світоглядних завдань натрапляємо й раніше.

Від різноманітних галузей спеціальних соціальних і гуманітарних наук це вчення відрізняється тим, що досліджує не якийсь елемент, етап чи зріз, а суспільство загалом як систему цілісність. Однак на відміну від загальної соціології та загальної історії, які також – відповідно в синхронічному чи діахронічному вимірі – розглядають суспільство як ціле, М. р. і. спрямоване, передусім, на осягнення суспільства як цілого, в органічній єдності зазначених вимірів.

Саме тому в системі М. р. і. його наріжна категорія – суспільно-економічна формація – означає, з одного боку, суспільство як цілісну і водночас внутрішньо структуровану систему конкретно-історичного характеру, з іншого – як систему динамічну, лабільну таку, що постійно перебуває в стані не лише структурних, а й темпоральних змін, характеризується історичною повторюваністю, проте не зводиться до неї, особливаючи єдність повторюваності й неповторності. З'ясування генези, сутності, закономірностей структури розвитку й функціонування суспільства адепти М. р. і. прагнуть не об'єктно, беручи його як чистий предмет, що має місце в соціології та історії, а у співвіднесенні з суб'єктом – людиною, групою, спільнотою, класами, масами тощо. Розглянуте в цьому ракурсі, М. р. і. постає як нередукована щодо науки, автономна специфічна галузь осягнення світу історії.

Та попри це в контексті класичного, сцієнтично орієнтованого марксизму М. р. і. тлумачиться саме як наука – про найзагальніші закони і рушійні сили розвитку суспільства, умови та форми їхньої дії в тих чи тих суспільно-економічних формаціях. Ця неузгодженість зумовлює одну з основних суперечностей, що їх містить М. р. і. в імпліцитній формі й здебільшого не усвідомлюється, однак істотно порушує його цілісність.

Інша, не менш серйозна неузгодженість, що виявилася в системі М. р. і., зумовлена його претензіями на роль єдиної і виключно правильного розуміння історичного процесу. За такого підходу все розмаїття філософсько-історичних напрямів, шкіл і вчень зводиться до переможної боротьби М. р. і. з ідеалістичним тлумаченням історичного процесу, наслідком якої проголошується монополія на істину для М. р. і. Проте подібна монополія виявилася непідтвердженою як реаліями соціально-історичних змін, так і результатами розвитку суспільствознавства, зокрема історичних дисциплін.

М. р. і. конституювалося, утверджувалося і поширювалося як універсалістське, моністичне й лінійне тлумачення історії людства як єдиного глобального процесу, що вичерпується висхідною лінією з п'яти формацій (первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, буржуазна, комуністична). Як одне з кількох можливих подібне розуміння – з певними застереженнями, корекціями й обмеженнями – є не менш (але й не більш) прийнятним, ніж кожен з інших уже виокремлених і розбудованих у ході розвитку світової філософської думки підходів. У цьому разі формаційний нігілізм є не менш однобічним і вразливим, ніж формаційний редукціонізм.

Однак нині стає дедалі очевиднішим те, що М. р. і. та заснований на ньому формаційний підхід мають свій, обмежений інтервал засто-совуваності. Претендуючи на планетарну всезагальність цього підходу і монопольне його право на істинність, прибічники М. р. і. змушені були обмежувати всесвітньо-історичний процес тільки таким лінійно-поступальним рядом, причому лише із означених п'яти формацій, і штучно підганяти під цю схему все розмаїття історичних подій і явищ. Подібні амбіції виявилися неспроможними – як у діахронічному, так і в синхронічному вимірах. У діахронічному аспекті історія Америки, Африки, Австралії та Азії не вкладається в формаційну лінійно-поступальну схему. Та й історія переважної більшості народів Європи відповідає їй лише частково. Далеко не бездоганним виявилася М. р. і. і в пропонованому ним структурному аналізі суспільства як цілісної конкретно-історичної системи.

Суспільство тут постає як своєрідний соціальний організм, особливості його визначаються передусім характером матеріального виробництва, відносини якого утворюють базис, над яким формуються відповідні політична та юридична надбудови і суспільна свідомість із багатовимірною структурою.

Подібне тлумачення багато в чому виявилася продуктивним, однак водночас і вельми обмеженим. Так, перехід від індустріального до постіндустріального, інформаційного суспільства порушує по-новому питання про роль матеріального і духовного виробництва, про наявність і форми відносин класів, класо-подібних об'єднань та різномасштабних соціальних спільнот і груп, про місце і значення держави та інших системних і соціальних інтеграцій і їх співвідношення з життєвим світом людей.

У межах індустріального суспільства зорієнтованість дослідників М. р. і. лише на есенційний аналіз різновидів минулого й сучасного суспільства, з'ясування їх інтегративних характеристик, мережі суто ієрархічних залежностей як між різними типами соціуму, так і в кожному з цих типів неминуче призводить не тільки до творчих здобутків, а й до не завжди виправданих спрощень, уніфікацій, субординацій тощо.

Так, у межах класичної марксистської парадигми М. р. і., у сфері матеріального виробництва багатоманітність економічних процесів зводиться до протиставлення суспільної чи державної власності приватній, багатокладність розглядається як явище небажане, яке підлягає елімінації; у сфері соціальної соціальної структура зводиться по суті до співвідношення класів, інші ж спільноти, прошарки, об'єднання, страти та групи тлумачаться в найкращому разі як утворення маргінальної природи; у сфері політичній увага зосереджується на інституалізованих, партійно-державних структурах, та й вони

розглядаються передусім не як соціокультурні феномени, а як знаряддя класового примусу й панування; у сфері духовного життя відбувається переорієнтація багатомірних виявів духовності лише в одну, ідеологічну площину, до того ж – з настановленням на панування одної і єдиної ідеології. Втім, фіксуючи вразливі моменти традиційних форм М. р. і. та засобів його обґрунтування, розбудови й поширення, варто вести мову не про неприйнятність М. р. і. як такого, а про шляхи його органічного входження у множинність властивих сучасній світовій філософії історії розмаїтих підходів і способів осягнення всевітньо-історичного процесу, а також автентичної самоідентифікації і продуктивної самореалізації в контексті зазначених підходів і способів [19, 232-235].

Матеріальна основа документа (МОД) – сукупність матеріалів, що складають носій інформації, а також матеріалів, використаних для запису тексту (зображення, звуку) [31, 565].

Матріархат – одна з форм суспільного устрою за раннього періоду первісно-общинного ладу. Характеризувався переважним становищем жінки в суспільстві. Осередком матріархального суспільства була материнська сім'я. З таких сімей складався матріархальний рід. Майно успадковувалося по жіночій лінії. Основними галузями господарства за М. були мотичне землеробство, рибальство, розведення свійських тварин [17, т. 6, 2, 191; 24, 153].

Машинописний документ, машинопис – писемний документ, у якому письмові знаки нанесені за допомогою друкарської техніки.

Машиночитаний документ – закодований документ (магнітний диск, магнітна стрічка, перфокарта, перфострічка тощо), зміст якого доступний для читання лише машині; у тому числі електронний документ, що “читається” за допомогою комп'ютера.

Медальєрика (від італ. medaglia або латин. metallum – метал) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає виникнення та історію медалей і медальєрного мистецтва. Об'єктом дослідження її є медалі (пам'ятні, художні та нагородні), медальєрні комплекси (серія медалей, які створені одним або групою майстрів, присвячені конкретній історичній події або особі), а також технологія виготовлення медалей.

Традиційно М. входила до нумізматики, від якої відокремилась у першій пол. XX ст.

Перші медалі були створені в Стародавньому Римі й виконували роль грошової одиниці поряд з монетами та медальйонами. У XIV – XV ст. у Північній Італії стали виготовляти пам'ятні знаки – медалі, які не мали купівельної сили. У серед. XV ст. медальєрне мистецтво в Італії набуває найвищого розквіту. Це пов'язано із загальним культурним розвитком за доби Відродження. Зародження М. на території України сягає періоду Київської Русі, коли почало розвиватися монетне виробництво. Відомо, що як відзнаки в Київській Русі використовували нашійні гривні (золоті, срібні або бронзові обручі). Перші російські нагородні медалі – монети з вушком з'являються у XV ст., а набувають поширення у другій пол. XVIII – першій пол. XIX ст. В Україні побутують національні жіночі нашійні прикраси – дукачі. З другої пол. XIX ст. поряд із круглими, рідше овальними медалями з'являються прямокутні (плакетки).

За радянських часів М. досягла помітних успіхів. Відбулися виставки медальєрного мистецтва (Москва, 1971; Київ, 1973), що продемонстрували самобутню технологію виготовлення медалей та їх побутування [19, 236].

Мезоліт – епоха кам'яної доби, що була перехідною між палеолітом і неолітом. Датується X-VII тисячоліттями до н.е. В М. з'явилися лук і стріли, було приручено собаку. Суспільний лад – материнський рід. Населення було відносно осілим. За М. сталася друга велика криза мисливського господарства. У межах України виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ – Ша-Коба, Мурзак-Коба, Фатьма-Коба в Криму, Гребениківська стоянка та ін [2, 197].

Меморандум (від латин. memorandum – те, про що слід пам'ятати) – 1) Дипломатичний документ, у якому докладно висвітлені погляди уряду з будь-яких питань. Здебільшого додається до ноти, доповнюючи й обґрунтовуючи її положення, або передається особисто представникові іншої держави. 2) У торгівлі – нагадувальний лист. 3. У страхуванні (особливо в морських перевезеннях) – перелік випадків, за які страхувальник не бере на себе відшкодування збитків [19, 237].

Меморіал – архітектурний ансамбль, споруджений на честь історичної події, що включає, як правило, архітектурні форми та монументальну скульптуру. Меморіали зводяться на місці, де відбулася історична подія, або поблизу нього [1, 61].

Меморіальна дошка – пам'ятний знак, встановлений на нерухомих історико-культурних об'єктах чи пам'ятних місцях, із текстом, що розкриває зв'язок історико-культурного об'єкта з історичними подіями чи визначними діями.

Меморіальні музеї – це музеї, присвячені пам'яті видатних політичних, державних і військових діячів, учених, письменників, композиторів, художників тощо, вони створюються на базі пам'ятних комплексів, які охороняються державою: садиб, будинків, квартир, пов'язаних з життям і діяльністю видатних осіб; окремий вид музеїв історичного профілю. У меморіальних музеях експонуються переважно оригінальні меморіальні речі, проте можна зустріти і їх копії, муляжі [1, 62].

Меморіальні предмети – особисті речі видатних та знаменитих людей, або речі, пов'язані з видатними подіями [34, 208].

Меморіально-історичні екскурсії – екскурсії, приурочені до знайомства й вшанування пам'яті визначних осіб чи доленосних подій [34, 208].

Мемуаристика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає оповідні твори особового походження, створені на основі зафіксованих писемно або у пам'яті автора вражень про події, учасником або свідком (очевидцем) яких він був. До жанру мемуаристики відносяться авторські щоденники (записки, нотатки), власні спогади, літературно опрацьовані спогади, некрологи. До завдань мемуаристики входить: розшук, наукова атрибуція та видання неопублікованих мемуарів; створення зводу опублікованих і неопублікованих спогадів із вказівкою місця їх зберігання; джерелознавчий аналіз текстів уже відомих мемуарів та оцінка закладеної в них інформації. Вивчаються різновиди мемуарних джерел, особливості їх створення, побутування, критичного аналізу, достовірності, рівня адекватності описуваних подій, а відтак цінності та значення їх як історичного джерела.

Саме авторська індивідуальність і є провідною характерною рисою мемуарного джерела. Проведення аналітичної критики є невід'ємною складовою загального процесу джерелознавчого аналізу мемуарного джерела. Традиційно вона поділяється на п'ять етапів. Перший етап – встановлення авторства джерела (атрибуція його у випадку, коли автор невідомий) виступає ключовою проблемою в процесі визначення цінності та значимості мемуару. Саме від особи автора, його культури, професіоналізму, об'єктивності, компетентності та літературного хисту залежить рівень створюваного ним твору. Важливим є те, наскільки автор поінформований і компетентний в описуваних питаннях: чи він був учасником події, чи стороннім спостерігачем; чи в описі фігурують тільки його особисті спостереження, погляди, оцінки, чи він це описує з чужої подачі, усної чи письмової. Від цього залежатиме достовірність, об'єктивність та повнота спогадів.

Другий етап – спонукальні мотиви створення мемуарного джерела. Кожний спогад створений з певною метою, має свою історію, переслідує як психологічні, так і суто практичні цілі. Конкретно-історичні обставини, якими зумовлена поява джерела, його призначення і службова функція (приватні інтереси або суспільно-громадські) відіграють визначальну роль серед критеріїв оцінки мемуарів. Умови, які підштовхнули мемуариста або автора щоденника до записів (метод самовираження, самоаналіз, сповідь, залишити пам'ять для нащадків, зафіксувати своє ім'я в історії і т. д.) є важливими з огляду на їх джерелознавчий аналіз.

Третій етап – час і місце створення спогадів. Еволюція авторських поглядів на події, що відбулися, їх трактування та осмислення залежить від часу написання спогадів. Якщо автор веде свою оповідь безпосередньо під час події (хронікальна форма) або зразу ж після її закінчення, – вірогідність адекватності відображення події значно вища, ніж у тому випадку, коли запис ведеться через декілька років і в іншому місті, яке не має нічого спільного з місцем, де відбулася подія, і головне, нічим не нагадує автору спогаду про описувану ним подію. Таким чином, період між подією, що відбулася, і її викладом пропорційно впливає на рівень достовірності мемуарного джерела.

Четвертий етап – форма написання спогадів, яка безпосередньо відображає повноту висвітлення питання та відбір фактів. За формою написання мемуари поділяються на щоденники, спогади або мемуарну оповідь, автобіографічні записки, літературний запис. Щоденникам (нотаткам, записникам), як правило, властива стислість викладу, неперіодичність записів, іноді умовність або тезисний виклад події. Така архітектоніка тексту іноді зрозуміла тільки самому авторові. Але неперевірена вага цього джерела полягає у тому, що запис ведеться практично синхронно з відтвореною подією, в якій автор брав участь або був її очевидцем. Саме щоденниковий запис у багатьох випадках слугував базою для написання мемуарів. Мемуарна оповідь (спогади) пишуться автором з використанням своїх попередніх записів (щоденників), архівів та історіографії, документів, де під кутом зору автора трактуються події особистого, суспільно-громадського життя, подаються імена, цифри, узагальнення, оцінки подій тощо. Ця форма викладу матеріалів характерна авторською манерою та стилем письма, власним (суб'єктивним) баченням проблеми, її інтерпретації та оцінки.

Мемуарна форма впливає на зміст та повноту викладення матеріалів. В автобіографічних записках, де особа автора є центральною, основна увага приділяється особистому життю, оточенню, родинним стосункам автора спогадів. Вони охоплюють найважливіші події, висвітлюють факти, які ніде не зафіксовані. Таке джерело важливе при вивченні проблем біографістики, просопोगрафії, генеалогії та інших споріднених галузей знань. Літературні записи (опрацювання професіоналом спогадів сучасника або очевидця) мають свою специфіку та правила, які базуються на виключно літературному (мовному, текстологічному) оформленні спогадів і підготовки їх до друку. Це може бути: запис розповіді учасника події; або ж літературний запис, який виникає у ході співдружності та спільної роботи над спогадами літератора та учасника події; або ж рукопис (мемуар), написаний власне очевидцем події, а письменник або журналіст надає йому літературної форми.

П'ятий етап – визначення повноти та достовірності джерела з метою встановлення вірогідності фактів та правдивості відтворених подій. Це остання і найбільш відповідальна стадія джерелознавчого аналізу мемуарного джерела. Загальна методика критики спогадів складається з трьох основних прийомів вивчення тексту: логічного, текстологічного та порівняльного. Логічне вивчення тексту полягає у перевірці достовірності джерела шляхом порівняння вміщеної в ньому інформації з об'єктивною логікою розвитку історичних подій. Якщо джерельна інформація не суперечить об'єктивній логіці дослідження суспільних процесів і зв'язків, можна припустити, що подія дійсна. Коли ж дані джерела свідчать про явища неможливі з точки зору логіки історичного процесу, то є підстави для сумнівів, а значить необхідності додаткової перевірки. Таким чином, навіть якщо логічна критика і є умовною категорією, все ж вона дає змогу відкинути вигадки і недостовірні факти.

Метою текстологічної критики є встановлення достовірності змісту джерела і повного авторського тексту, або основного тексту документа. Текстологічний аналіз найбільш складний і вимагає знання суспільно-історичної ситуації, і життєпису самого автора, і вміння оперувати мовностилістичними зворотами, авторською манерою та стилем письма.

Порівняльний аналіз (або порівняльна критика) полягає у перевірці повноти і достовірності мемуарного джерела шляхом співставлення його з іншими документами і матеріалами, тобто через порівняння фактичної інформації досліджуваного нами спогаду з наявною інформацією інших джерел. У випадку порівняльної критики мемуарів, доцільним буде співставляти їх з офіційними та актовими документами, однак, можна використовувати і всі інші види споріднених і незалежних джерел.

Нарешті, порівняльний аналіз ставить за мету розкриття інформаційного потенціалу досліджуваного джерела і оцінку його в цілому.

Вказані методи різняться насамперед складом, змістом і формою досліджуваних текстів та конкретними завданнями дослідника. Однак, тільки використання комплексного джерелознавчого аналізу визнаної методики дослідження мемуарів дасть змогу реконструювати подію і встановити відносну повноту авторських спогадів [33, 359-364].

Менталітет – “спільне психологічне оснащення” представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю в певне

світобачення. Воно визначає поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний “зріз” суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу. Менталітет – це світосприймання, умонастрій [19, 237; 2, 201].

Ментальна структура нації – функціональний розподіл сфер життєдіяльності між членами національної спільноти.

Ментальність (від латин. *mens* – розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад) – полісемантичне поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого і сягає в неусвідоме; вірогідно, що вперше вжито Р. Емерсоном у 1856 р. Широкого вжитку в культурі й науці набуває з 20–х рр. ХХ ст., передусім у Франції. Зокрема, фіксується М. Прустом у третьому томі його епопеї “В пошуках втраченого часу” (1921 р.).

У 1922 р. виходить праця Л. Леві-Брюля “Примітивна ментальність”, де аналізуються два типи М. – пралогічний і логічний – на підставі співвіднесення способів мислення австралійських і африканських племен із притаманним йому “законом партіципації” й раціонального, репрезентованого європейською культурою, мислення на сазадах закону суперечності. Етапними в дослідженні проблем М. є публікації Лефевра 30–х рр., в яких виокремлюються і вживаються поняття колективної та індивідуальної М. як специфічних, зумовлених передусім біологічно, констант людського мислення. Системна розробка проблем М. розпочинається пізніше – з початку 40–х р. ХХ ст. (“Апологія історії, або Ремесло історика” М. Блюка, “Проблема зневіри в ХVI столітті: релігія Рабле” Л. Февра). М. постає як своєрідний корелят ідеології та утопії, як спосіб масово-індивідуального історичного мислення, бачення історії, конкретно-історична форма “колективного неусвідомленого”.

На відміну від ідеологічних, філософських, етичних, естетичних, науково-теоретичних та інших рефлексивних систем, свідомо спрямованих на продукування, послідовну розробку і внесення у свідомість суспільства ідей, що утворюють лише наочно фіксовану частину “айсберга” духовного життя суспільства, М. формується, функціонує і змінюється набагато повільніше і поза свідомістю тих, хто є її носієм. Вона є надбанням не лише інтелектуальної еліти суспільства на тому чи тому відтинку його існування, а всього конкретного суспільства, будучи глибинним шаром масово-індивідуальної свідомості певного соціуму.

Однак М. не зводиться тільки до стихійного світобачення “мовчазної більшості” суспільства, яка, утворюючи його підґрунтя, тривалий час лишалася поза увагою істориків, або лише до корелята розвиненої, рефлексованої свідомості як примітивного, пралогічного чи маргінального способу мислення. М. – це властивий певній добі (і тільки їй) відповідної культури, цивілізації, суспільства, спільноти тощо загальний і спільний розумовий інструментарій, яким індивіди цієї доби оволодівають і послуговуються в неусвідомленій формі, інстинктоподібно, формуючи з немінучими неповторними індивідуальними модифікаціями особливий загальний образ світу, притаманний лише означеному суспільству (спільності, етносу, культурі), конкретніше – саме цій добі. Не випадково Л. Февр пов'язував з поняттям М. термін *outillage mental* – “ментальне спорядження”, “психічне оснащення”, “розумова озброєність” – як притаманний кожній цивілізації власний психологічний апарат, що відповідає потребам певної епохи і не призначений ні для вічності, ні для людського роду загалом, ні для еволюції окремої цивілізації. В цьому розумінні М. належить не до “горизонту вираження”, а до “горизонту змісту”; для з'ясування специфіки М. людей певного історичного часу істориків не досить обмежуватися свідомо сформульованими твердженнями авторів літературних, філософських, правових та інших історичних текстів; потрібно доскіпуватися до найглибінніших і найприхованіших шарів духовного життя, які нерідко виявляються в цих історичних джерелах поза, а то й проти волі й бажання їхніх авторів.

Отже, М. – це сукупність органічно сполучених (багато в чому, а подекуди й у головному) у нерелексовану, логічно не виявлену, самотутню історичну, успадковану від попередників і повільно й непомітно змінювану людьми відповідної епохи, структуру способів, стилів, манер, прийомів, навичок і процедур мислення, світовідчуття, світосприймання, світорозуміння та орієнтації у природному і суспільному світі, своєрідних

автоматизмів духовного життя, що виявляють себе у вигляді позаособових настанов, регулятивів, нахилів і схильностей індивідів, певних груп, спільнот чи епох певним чином спілкуватися, діяти, відчувати, сприймати, уявляти чи осмислювати світ. Зумовлена не стільки біологічними, скільки соціокультурними чинниками, М. в імпліцитній формі містить етичні, естетичні, релігійні, політичні, правові та інші цінності. Вони можуть бути сприйняті через сферу освіти чи формулювання моралістів, проповідників, політичних діячів тощо.

Не утворюючи стрункого і продуманого морального, правового чи релігійного кодексу, а інтеріоризуючись людиною переважно несвідомо, М. впливає на історичні традиції, культуру, економічні, соціальні й політичні структури, перебіг явищ і процесів життєвого світу людей. І те, що інтерсуб'єктивний за своєю природою світ М. усвідомлюється лише вибірково, зумовлює неповторність властивої саме їй відповідного конкретно-історичного соціокультурного утворення зв'язку високорационалізованих інститутів духовного життя (ідеологію, релігію, філософію, науку) з неусвідомленими універсалиями, архетипами і кодами культури, ступінь примусовості впливу М. і її складових на реалії суспільного світу, спосіб цілісної життєдіяльності суб'єктивності на різних рівнях її вияву.

Поняття М. має для сучасної історичної науки велике методологічне значення. Воно уможливило автентичність розуміння того шару духовного життя людей, що відіграє роль своєрідного медіатора між конкретно-історичними за своєю сутністю компонентами свідомості як суспільного утворення, специфіка яких означається і з'ясовується марксистським напрямом через поняття “форми суспільної свідомості”, та інваріантними щодо потоку історичних змін утвореннями духовного життя людей, фіксованими в поняттях “колективне несвідоме” (Е. Дюркгейм, К. Г. Юнг) та його “архетипи” (Юнг). Методологічне застосування поняття М. дає змогу уникнути моністично зорієнтованої односторонності історичного “центризму” будь-якого штибу – західного (зразок євроцентризму) чи східного (азіацентризму), південного (афро– чи арабцентризму) чи північного, – а також сприяє переходу від спрощеного, лінійно-прогресистського до нелінійного, плюралістичного осмислення історичного процесу, виокремлюючи та групуваючи – як типологічно рівноцінні в межах відповідної групи – різноманітні історичні (антична М., середньовічна М., М. епохи Відродження), цивілізаційні (індійська М., китайська М., європейська М., слов'янська М.), вікові (дитяча М., юнацька М. тощо) та інші різновиди М. залежно від засад, рівня і мети історичного дослідження. Таким чином ментальність – а) духовно-генетична основа поведінки представників певної спільності людей; б) спільне “психологічне оснащення” представників певної культури та світобачення, яке визначає поведінку людини, соціальної групи та суспільства [19, 237-239].

Мережа архівних установ – структурна основа архівної галузі, до якої входять архіви, архівні підрозділи міністерств, відомств, підприємств, організацій, громадських об'єднань, що здійснюють постійне чи тимчасове зберігання документів [33, 570].

Мережа європейських музейних організацій (NEMO) – це незалежна музейна мережа, що забезпечує репрезентацію та інформацію для музейної спільноти Європи. До NEMO входять музейні організації та установи країн Європейського Союзу та країн, які мають асоційоване членство або є кандидатами на вступ у ЄС [33, 211].

Метадані архівного електронного документа (метадані з англ. “дані про дані”) – структурована інформація про електронний документ (Далі – е. д. В. Г.), що описує і/або дозволяє здійснювати пошук е. д., реалізувати доступ до е. д. та керування е. д. в інформаційному середовищі впродовж тривалого часу. В керуванні документації ними процесами (стандарт ISO 15489-1: 2001) Information and Documentation-Records Management – Part 1; ДСТУ 4423-1:2005 “Керування документаційними процесами” метадані визначені як “дані, що описують контекст, зміст і структуру документів та керування ними у часі”. Метадані дозволяють вирішувати питання розміщення архівних е. д. у сховищах, перевірку їх цілісності та автентичності, здійснити керування основними процесами їх життєвого циклу (приймання, зберігання, користування). Прикладами метаданих можуть слугувати: для HTML документів – DC (Doblin Core) Дублінське ядро), для архівних документів – EAD (Encoded Archival Description) – Кодований архівний опис) для електронних службових документів – PROS 99/007 (Public Records Office Standard – Стандарт офіц.

е. д.). Метадані архівних е. д. можуть бути представлені окремим файлом або бути його частиною. Світовий досвід надає перевагу представлення е. д. та його метаданих єдиним інформаційним об'єктом, наприклад використовуючи так званий прийом інкапсуляції (PROS 99/007), що унеможливило втрату взаємозв'язку метаданих із документом [33, 570-571].

Мета дослідження формулюється коротко, точно й конкретно відображає те головне, очікуване, що намагається здійснити дослідник. Вона конкретизується і набуває розвитку в завданнях дослідження.

Мета і засоби. Мета – відображення у свідомості певного об'єкта, що є предметом потреб, інтересів і цінностей, на досягнення якого (як бажаного, корисного результату) спрямовано діяльність соціального суб'єкта – особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства в цілому.

Як наукова категорія мета досліджується телеологією. Розрізняють два види т. зв. Суб'єктивної мети: абстрактно-загальну – ідеал – і конкретну, яку слід реалізувати для досягнення цього ідеалу, а також т. зв. Об'єктивну мету – “мету буття” (божественну, провіденційну), або заданий тим чи тим законом (алгоритмом, правилом) такий стан (формальна мета) в розвитку певної системи, якому властива саморегуляція. Виокремлюють також загальні й часткові, ближні й віддалені, кінцеві та проміжні цілі.

Засоби – предмети, способи дії, поведінка, соціальні інститути, які завдяки телеологічному визначенню набувають значення засобів тільки стосовно певної мети; центральний елемент діяльності, спрямованої на осмислення, покладання, реалізацію мети. Особливої гостроти в історії людства проблема співвідношення М. і з. набуває у зв'язку з відомою тезою “мета виправдовує засоби”, а також з таким різновидом людської поведінки, що дістав назву макіавеллізм – від імені італійського політичного мислителя, громадського діяча і письменника Н. Макіавеллі (1469-1527 рр.), який доводив, що за певних історичних умов можна переступати через закони моралі для досягнення великих і благородних цілей. З історичного досвіду відомо, що різноманітні соціальні (насамперед політичні) сили та лідери для досягнення власної мети не хтували використанням будь-яких засобів.

Проблема органічності єдності, взаємодоповненості М. і з. та результату діяльності пов'язана із суперечливим розумінням взаємозв'язку потреб, інтересів і ціннісних орієнтацій, а також того історичного факту, що моральні принципи є передумовою будь-якого рішення соціального суб'єкта у виборі мети, виходячи з наявних засобів чи навпаки – визначенні засобів реалізації на основі певної мети. Ігнорування моральних принципів неминуче призводить до страждань, особистісних та соціально-історичних конфліктів і загрожує самому існуванню людини [19, 240].

Метаетнічні спільноти – групи народів, які мають загальні риси культури і спільну етнічну самосвідомість (напр. слов'яни).

Метаісторія – аналог термінів “метасеміотика”, “метамова”, “метатеорія”, який застосовується в теорії історії, історіографії, наукознавстві. Термін “метаісторія” використовується для позначення рефлексії над такими явищами, як структура історіографічних ідей, стан “історичного розуму” в ту або іншу епоху, історіографічні стилі, шляхи, концептуалізації історичного знання і т. ін. (конкретні сукупності предметів окреслює кожен дослідник). І. С. Тимофеев виділив три основних проблеми, які виникають на метаісторичному рівні пізнання:

1) вплив світогляду та соціально-ідеологічної установки дослідника на розуміння предмета і задач історичного дослідження;

2) аналіз усієї сукупності концептуальних засобів і прийомів, що застосовуються для раціоналізації історичного знання;

3) вивчення гіпотез про вплив доконцептуальних глибинних структур мислення на історичне бачення, на розуміння предмета дослідження.

Для Х. Уайта, завдяки книзі якого (“Метаісторія: історична уява в Європі ХІХ століття”) поняття “метаісторія” увійшло у відносно активний вжиток в історіографії, воно означало перш за все аналіз поетики історичного тексту, риторичний аналіз історичного письма, теорію історіографічного стилю. Яким би не був конкретний зміст метаісторії для того чи іншого дослідника, його роль у комплексі історичного й історіографічного знання можна визначити як описання мови, яку використовує історик, коли говорить про минуле,

та факторів її формування. Метаісторія – це різновид метасеміотик, які, в свою чергу, визначалися Л. Єльмеловим як такі семіотики (знакові системи), для яких планом змісту, тобто говоріння, означуваними є інші семіотики, мови (в нашому випадку – мова історичного пізнання). “Мову” в даному випадку розуміємо як систему правил, що регулюють операції з певною сукупністю перемінних (наприклад, з фактами, явищами, процесами минулого), відрізняючи її від мовлення – власне сукупності операцій з перемінними.

Метаісторія як дослідження форм і засобів говоріння про минуле має теоретичний та історіографічний аспекти. Історіографічні дослідження “метаісторичного характеру”, тобто теоретично навантажені (орієнтовані), зазвичай призначені не лише для дослідження історії розвитку відповідних аспектів історіописання, а й для участі в сучасних їм дискусіях з проблем історичного знання. Наявність такого “метамовного” по відношенню до історичного дискурсу рівня, який включає експлікацію системи засобів говоріння про минуле, виявлення факторів, що брали участь у формуванні цієї системи, спроби виявлення їх співвідношення і взаємовідносин з власне історичним минулим в кінцевому продукті історичного пізнання, – це необхідний момент саморефлексії історичного дискурсу. Важливо лише пам’ятати, що “остання”, абсолютна метамова, повністю відокремлена від свого об’єкта, в принципі неможлива, і що метаісторія, як і усяка інша метамова, завжди є говоріння з культури, як і всі інші соціальні феномени [20, 137-141].

Метод (від грец. methodos) – спосіб пізнання, дослідження явищ природи, суспільного життя, історичного процесу.

Метод історичного дослідження – спосіб, у який різні історики залучають різні історичні джерела, дають різні тлумачення тих самих історичних джерел та по-різному оцінюють значущість тих чи інших історичних джерел.

Методи історичного дослідження – способи для виконання завдань і досягнення мети історичного дослідження. Серед них виділяють: історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-реконструктивний, проблемно-хронологічний та інші.

Методи історіографії – поділяються на дві групи: 1) засоби конкретного історіографічного аналізу (*аналіз соціокультурних передумов* стану та розвитку історичної науки певної доби, окремих наукових напрямів, шкіл, діяльності конкретного історика. Йдеться про рівень соціально-економічного розвитку, політичну систему суспільства, стан духовного життя, культури, науки, урядову політику щодо історичну науку, історичну освіту, шкільництво, організацію науки, наукові установи, засоби популяризації історичних знань, впровадження їх у масову свідомість.); *характер проблематики* історичних досліджень; *обсяг і рівень джерельної бази* дослідження; *характеристика методологічних принципів* історичного дослідження. (Методологічні принципи реалізуються через стиль історичного мислення); *дослідження історичних концепцій, схем та теорій*; 2) методи історіографічного синтезу: *класовий, культурологічний та цієнтистський* [23, 31-33].

Я. С. Калакура вважає, що методологічний інструментарій історіографа охоплює комплекс основних дослідницьких методів, серед яких чільне місце займають методи історіографічного аналізу, синтезу, системно-структурного і проблемного підходу, логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи типологізації, класифікації, періодикації, наукометрії та ін. [21, 29].

Методи наукового пізнання поділяються на *загальні і спеціальні*. Загальні методи поділяються на *три групи*: 1) методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, зміни, експерименти); 2) методи, які використовуються на емпіричному і на теоретичному рівні дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція, дедукція, моделювання та ін.); 3) методи теоретичного дослідження (сходження від абстрактного до конкретного та ін.)

Методика (від грец. methodike) – сукупність прийомів, засобів дослідження, порядок їх застосування і інтерпретації отриманих з їх допомогою результатів. Вона залежить від характеру об’єкта вивчення; методології, мети, завдань, та загального рівня кваліфікації дослідника. Методичне забезпечення історичного дослідження досягають шляхом використання усіх методів і принципів, як загальнонаукових, спеціально-історичних так і допоміжних. Методика історичної праці розпочинається зі структури її побудови,

з'ясування стану розробки та вивчення поставленої мети. Виконання завдань здійснюється на підставі принципів історизму й об'єктивності, логічності й усебічності, які дають можливість адекватно відобразити процеси історичної реальності.

Методика зумовлює комплексне застосування методів: проблемно-хронологічного, проблемно-тематичного, ретроспективного ставлення до об'єкта дослідження, конкретно-соціологічного, статистичного та ін. Методичні прийоми використовуються в історичному дослідженні залежно від конкретної проблеми. Їх цілеспрямоване застосування сприяє залученню широкої джерельної бази для всебічного вивчення конкретної проблеми історичного дослідження [19, 240-241; 33, 571].

Методика дослідження – це система правил використання методів, прийомів та операцій.

Методист архіву – працівник архіву, який виконує науково-методичні функції: методичне керівництво, розроблення методичних посібників, консультивання тощо [31, 571].

Методична розробка екскурсії – це документ, що визначає технологію застосування методичних прийомів у відповідності до особливостей екскурсійного маршруту. Включає такі елементи екскурсії: маршрут, зупинки, об'єкт показу, тривалість, назва підтем та перелік основних питань, організаційні вказівки, методичні вказівки [1, 63].

Методичні прийоми показу. Прийоми показу дозволяють полегшити спостереження за об'єктом, виділити його особливості, “побачити” вже неіснуючі архітектурні деталі, історичні події минулого. **Приєм попереднього огляду** використовується, коли екскурсанти знаходяться на місці розташування об'єкта. Екскурсивод орієнтує групу на те, що саме слід побачити в ході спостереження, які риси рекомендується виділити. Увага спрямовується на формування початкового уявлення про історичну місцевість, де відбувалися події, про природне оточення пам'яток. **Приєм панорамного показу** дає можливість сприйняти широку картину, коли до поля зору екскурсантів потрапляє відразу велика кількість об'єктів: вежі, дзвіниці, мури фортець тощо. Необхідно визначити композиційний центр і звертати увагу на нього, переходячи від загального показу до окремих об'єктів. **Приєм зорової реконструкції** полягає в тому, щоб за допомогою розповіді відтворити вигляд зруйнованої частково або повністю історичної будівлі. Локалізація подій – зв'язок події з конкретною місцевістю. **Абстрагування уявного** – виділення з цілого якихось частин з метою подальшого глибшого спостереження. **Приєм зорового порівняння** спирається на співставлення різних предметів. Використання цього прийому дає можливість уявити дійсну висоту, довжину предмета у порівнянні з іншими предметами. **Приєм зорової аналогії** побудований на порівнянні об'єкта з фотографією, малюнком або з об'єктами, побаченими раніше. **Приєм переключення уваги** – з об'єкта, що спостерігається, пропонується перевести погляд на інший предмет. При цьому контраст збагачує дитей новими враженнями. **Приєм руху** використовується для відчуття динаміки конкретної події або особливостей певного об'єкта [1, 63; 31].

Методичні прийоми розповіді побудовані в основному на поясненні, описі предметів, виникненні зорових асоціацій, активізації уваги екскурсантів, репортажі, який дає можливість відстежити зміни, що відбуваються з об'єктами.

Методологічна база наукового дослідження – це принципова позиція дослідника. Важливо точно її визначити за схемою: аналіз таких-то і таких-то історичних явищ, обґрунтованих тим-то і тим-то... Аналіз історичних процесів, обґрунтовано використанням таких-то й таких-то методів, і таких-то й таких-то принципів спеціально історичних методів та інше. Методологічна база умовно поділяється на загальнонаукові, спеціально-історичні та методи суміжних дисциплін.

Методологічний інструментарій історіографії – це система принципів (правил), методів, прийомів і засобів історіографічного пізнання. Він розглядається як органічне цілісний і взаємообумовлений комплекс трьох основних компонентів: а) принципи (правила) дослідження; б) методи (прийоми, способи) пізнання; в) засоби (спеціальні або допоміжні) дослідження: оргтехніка, комунікаційні та інформаційні технології, обчислювальна техніка тощо [21, 26].

Методологія (від грец. *methodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання і *logos* – слово, поняття, вчення) – 1. Вчення про методи пізнання й перетворення світу. 2. Сукупність

методів, що використовуються в будь-якій науці. Розвиток М. пов'язаний з іменами великих греків Сократа, Платона, Аристотеля. Зокрема Сократ висунув на перший план діалектичну природу мислення в пошуках істини при зіставленні різних за значенням фактів. Платон для цього застосував закони логіки. Аристотель поєднав методи Сократа й Платона і створив універсальну логічну систему пізнання дійсності. У подальшому методологічні принципи дістають розвиток у Ф. Бекона, який виступив проти схоластики. За нових умов методи пізнання дійсності набувають дальшого розвитку в працях класичної німецької філософії І. Канта, Й. Фіхте, Г. В. Гегеля. Класичний системний підхід, комплексну розробку методів та засобів дослідження знаходимо у працях В. Вернадського. Враховуючи досягнення наукової думки, маємо змогу зробити висновок: М. – це вчення про структурну побудову, логічні конструкції, методи і принципи розв'язання наукової проблеми, конкретніше – вчення про основоположні принципи побудови, форми і засоби наукового пізнання дійсності.

Отже, М. базується на сукупності принципів і методів, застосування яких у конкретному науковому дослідженні дає можливість розв'язати певну проблему. Основоположними принципами історичного наукового дослідження є історизм та об'єктивність, що в сукупності з відповідними методами становить методологічне підґрунтя.

Відповідно до принципу історизму процеси розвитку об'єктивного світу мають розглядатися в тому вимірі, в якому вони відбувалися в дійсності, тобто, історизм збігається з науковою об'єктивністю, виключає будь-які спотворення історичної науки. Об'єктивність – принцип підходу до характеристики, аналізу будь-якого явища, історичного факту з позицій об'єктивного пізнання дійсності, незалежно від класових, партійних чи інших класифікацій. Цей принцип потребує від історика дослідження подій, фактів тільки на підставі наукового підходу і зіставлення кількох аналогічних фактів, адже зіставляючи різні факти, історик має можливість розширити свої знання з досліджуваного питання і з найбільшою вірогідністю об'єктивно підійти до його оцінки. М. наукового дослідження зобов'язує історика використовувати численні методи та принципи, без яких неможливе саме історичне дослідження. Вони умовно поділяються на загальнонаукові, спеціально-історичні та методи суміжних наук ^[19, 242-243; 33, 571].

Методологія архівознавства – сукупність принципів, методів і прийомів дослідження, що застосовуються в архівознавстві.

Методологія історії (від грец. *metodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання і *logos* – слово, поняття, вчення) – система принципів, прийомів та процедур формування й використання методів історичного пізнання, а також вчення про цю систему. Сучасна М. і. – складне за змістом і формами вияву утворення, що характеризується різноманітними, подекуди протилежними підходами до вивчення історичного процесу, розбіжності між якими зумовлені відмінностями у світогляді істориків і осягненні та розумінні ними світу історії, умовами їх соціального та індивідуального буття. В історичному розвитку М. і. можна виокремити три етапи – класичний, некласичний і постнеокласичний.

Характерними рисами класичної М. і., панівної в європейській духовній культурі до середини XIX ст., а у вітчизняній – до кінця 60-х рр. XX ст., є: чітке протиставлення суб'єкта й об'єкта історичного пізнання і дії, розуміння історичної реальності як цілком “прозорої” для суб'єкта пізнання, автентично і повністю осяжної суто раціональними засобами людського розуму.

Внаслідок цього формується переконання у всемогутності науки й ідеалізація наукового відображення історичної дійсності, віра в історичний прогрес, у можливість раціонального, цілеспрямованого, а то й планомірного перетворення історичної реальності і встановлення “розумного порядку речей” на підставі раціонального ж, тобто наукового, осмислення цієї реальності (Гегель, І. Кант, Б. Спенсер, К. Маркс).

У процесі переходу до некласичної М. і., який розпочався в європейській історичній свідомості з другої пол. XIX ст., у вітчизняній – з другої пол. 80-х рр. XX ст., орієнтація на розум і науку як на універсальні і безвідмовні засоби адекватного й вичерпного пізнання історичного процесу та перебудови цього процесу з “нерозумного” в “розумний” з

досягненням зрештою стану “царства розуму, щастя і свободи” для всіх людей, втрачає свою однаковість.

Однією з визначальних для неklasичної М. і. є дедалі чіткіша опозиція сцієнтистських, наукоцентристських орієнтованих досліджень історії та антисцієнтистських, наукобійних спроб осмислення історичного процесу. На цьому етапі історичного розвитку все розмаїття концепцій і напрямів М. і. з певною умовністю поділяється на два основні напрями: науко-центричний (позитивістська та радянська марксистська М. і.) і наукобійний (М. і., заснована на засадах філософії життя, персоналістська, феноменологічна, герменевтична, екзистенціалістська, релігійна М. і.).

Постаючи спочатку (в процесі конституювання й утвердження) як протилежні, взаємовиключні, ці напрями у своєму подальшому розвитку поступово дедалі більше позбу-ваються претензій на винятковість, монопольно автентичне осягнення історії. Водночас відбувається зміна основоположних парадигм історичної свідомості; моністично й глобалістськи орієнтоване історичне мислення на етапі неklasичної М. і. зазнає істотної трансформації. Усе це призводить до формування сучасної, постнеокласичної М. і. як чітко вираженої синергійної, поліваріантної, сценарної, плюралістичної, нелінійної методології.

Специфіку М. і. визначають такі питання: предмет, можливості і межі осягнення історичного буття, особливості співвідношення та інтервал застосовності наукових, раціональних, дискурсивних і позанаукових, інтуїтивних засобів, методів і форм осмислення історичного процесу; місце й роль розуміння й пояснення наукового дослідження історичної дійсності та її безпосереднього цілісного співпереживання, онтологічного та гносеологічного, фактуального й концептуального, індивідуального й соціального в автентичній реконструкції та творчій деконструкції історичного буття.

Принципове значення має й те, що на етапі постнеокласичної М. і. дуже різним є й розуміння самої історичної реальності – від традиційного тлумачення її як єдиного й об'єктивного, незалежного від волі та свідомості суб'єкта глобального природно-історичного процесу (класичний марксизм) до тлумачення індивідуального існування людини як єдиної справді автентичної форми історичного буття.

Адже характер розуміння об'єкта зумовлює як структуру М. і., так і спосіб її залучення до процесу осягнення історії. Так, для представників науко-центричної М. і. остання постає як ієрархізована багаторівнева мережа різних за ступенем узагальнення систем істинного й достовірного історичного знання, де кожна система вищого (філософський, загальноісторичний, спеціально-історичний тощо) узагальнення постає як М. і. щодо всіх систем нижчого ступеня; для adeptів наукобійної М. і. – як форма й засіб не багаторівневого, опосередкованого, а безпосереднього й цілісного осягнення історичного буття шляхом власної самоідентифікації й самореалізації [19, 243-244].

Мислення історичне – а) здатність розуміти історичний процес та його перспективи; б) спосіб інтелектуальної діяльності на основі історичних знань; в) процес пізнання розвитку суспільства, який ґрунтується на історичній пам'яті, свідомості та досвіді.

Міграція – пересування, переміщення.

Мідний вік (в археології), енеоліт – період виникнення і розвитку металургії міді, передував бронзовому віку. Вищий, порівняно з неолітом, етап розвитку продуктивних сил і виробничих відносин первісного суспільства. На території України М. в. датується V-III тисячоліттям до н.е. [17, т. 6: 2, 224].

Міжархівний довідник – архівний довідник, що містить відомості про документи кількох архівів [33, 577].

Міжбібліотечний абонемент (МБА) – абонемент, заснований на використанні документів з фондів інших бібліотек при їх відсутності в даному фонді.

Міжнародна безпека – стан міжнародних стосунків, що гарантує сприятливі умови для кожної окремої держави.

Міжнародна рада музеїв (ІКОМ) – це неурядова організація музеїв та музейних фахівців, формально підпорядкована ЮНЕСКО, що спрямовує свою діяльність на збереження, поповнення та комунікацію із суспільством природної та культурної спадщини, наявної та майбутньої, матеріальної та нематеріальної (духовної) [1, 60].

Міжнародний день музеїв – фахове свято робітників музею світу, що за рішенням XII Генеральної Асамблеї Міжнародної ради музеїв (ІКОМу) визначається з 1978 р. щорічно 18 травня [1, 64].

Міжнародний комітет з музеології – автономний структурний підрозділ ІКОМу, що здійснює координацію теоретичних досліджень в царині музеології.

Міжнародний центр вивчення консервації та реставрації культурної спадщини (ICROM) – міжурядова організація зі збереження світової культурної спадщини, членами якої є уряди 118 країн світу.

Міжфондовий довідник – архівний довідник, що містить відомості про документи кількох фондів одного архіву [33, 584].

Мікологічне обстеження – комплекс заходів щодо виявлення в сховищах та на документах, які зберігаються, мікроскопічних грибів та їхніх спор для попередження їх подальшого поширення та біодеструкції документів [31, 584].

Мікроетнімі – назва субетнічних груп, окремих частин народу з визначеною етнічною самосвідомістю (напр. бойки).

Мікроісторія – а) мікроаналіз, спрямований на дослідження унікальності людини, факту, події; б) напрям в історичній науці, який вивчає та аналізує стосунки між окремими людьми у соціальному середовищі. Майже ціле століття у світовій історичній науці набирала оберті тенденція до аналізу великих соціальних структур, тривалих історичних процесів, пошуку закономірностей, за якими відбувається розвиток історії людства. Домінування такого підходу обумовило деперсоніфікацію історичного процесу, нівелювання культурної унікальності різних історичних епох тощо. До певного часу синтетичні побудови здавалися дослідникам оптимальним розв'язанням задач історичного пізнання. В умовах глобальних процесів, які активно відбувалися протягом усього ХХ століття, недостатність великих історій була майже непомітною.

Але вже наприкінці 1970-х років деякі італійські історики першими намагалися усвідомити історичний процес крізь призму мікроаналізу. Задачі, які ставили перед собою ці вчені, були досить скромними, а для декого навіть сміховинними на той час. До поля їх історичного пізнання потрапили: доля будь-якої конкретної людини, взаємини в невеличкому професійному чи соціальному середовищі, подія одного дня тощо. Вибір стосунків між людьми як основний предмет аналізу суперечив усталеним в історичній науці масштабам дослідження. Свій напрям дослідники назвали мікроісторією.

Зміст мікроісторичного дослідження можна порівняти з “історією, побаченою знизу”. Тобто коли якийсь епізод або, як кажуть представники цього напрямку, казус, проектується на весь історико-культурний контекст. Мікроаналіз містить ряд процедур і для аналізу самого соціального контексту. Ці процедури передбачають реконструкцію кола спілкування і сіток взаємодій, а також вияв індивідуальних чи колективних уподобань людей (Е. Гренді). Серед найбільш відомих представників цього напрямку слід назвати Джованні Леві, Карло Гінзбурга, Карло Поні, Едуарда Гренді та ін.

З середини 1980-х у Німеччині зароджується досить схожа на італійську мікроісторію історія побуту та повсякденності (Alltagsgeschichte). У цей період декілька груп молодих учених виступили з критикою усталених в історіографії підходів до пізнання минулого. У своїх дослідженнях вони намагалися висвітлити унікальність кожної людини, хай навіть зовсім пересічної, розкрити її здатність бути творцем своєї історії. Слід підкреслити, що в працях представників цієї течії немає однозначних висновків і безсумнівних постулатів. Вони вважають, що сам мікроаналіз покликаний виявити своєрідність тих індивідів, яких вони вивчають. Доволі часто праці з мікроісторії носять описовий характер. Німецький напрям представлений іменами таких істориків, як П. Критде, А. Людтке, Г. Медік, Ю. Шлюбойм та ін.

Наприкінці 1980-х років інтерес до мікроісторії виявився і у Франції. Зокрема школою “Анналів” був запозичений у італійців ряд дослідницьких процедур мікроісторичного аналізу. У італійських істориків, у свою чергу, з'явилися зв'язки з французькою течією “Histoire de la vie quotidienne” (історія повсякденного життя). Дискусії, що спалахнули з зазначеного часу в середовищі “Анналів”, викликали перегляд позицій стосовно місця унікального й індивідуального в історичному пізнанні. Зміна

предмета дослідження обумовила народження “нової соціальної історії”, яке відбулося, за словами “Анналів” з середини 90-х років. Стосовно предмета мікроаналізу, то французький напрям, який репрезентують імена Б. Лепеті, Ж. Ревеля та ін., має свою специфіку. За визначенням Ж. Ревеля це історія автономно діючих суб’єктів, здатних вибирати стратегію своєї поведінки, здатних по-своєму переформулювати будь-які установки; це антифункціоналістська історія, в якій, хоча і визнається значення об’єктивно існуючих структур у житті і поведінці людей, виходять зі здатності кожного з них по-своєму актуалізувати вплив цих структур (Ю. Л. Бессмертний).

В англійській історіографії існує дуже близький до мікро-історичного напрямку – напрям локальної історії. Його історики зосереджують свою увагу на дослідженні локальної спільноти, яка розвивається як соціальний організм, на створенні його “колективної біографії”. У сучасних дослідженнях досить рельєфно виступають два підходи до аналізу локальних спільнот.

Перший має за предмет дослідження життєвий шлях людини від народження до смерті, що висвітлюється крізь зміну соціальних ролей і стереотипів поведінки і розглядається в контексті життєвого простору, який вона (людина) займає.

Другий підхід має розкрити внутрішню організацію та функціонування соціального середовища, включеного в історичний ландшафт, соціальну екологію людини, увесь мікрокосм громади, всю різноманітність людських спільнот, а також виявити їх співвідношення між собою і соціальними втратами (Л. П. Репіна). Іноді такий підхід називають мікросоціальним. Проте однією з головних відмінностей англійського напрямку є географічні та економічні межі, до яких має бути вписана спільнота. Серед істориків цього напрямку слід назвати Ч. Фітьяна-Адамса, К. Райтсона, М. Поста та ін.

Значний інтерес до мікроісторичних студій на початку 1990-х років виявився і в середовищі російських істориків. У середині 1990-х вони згуртувалися навколо альманаху “Казус: індивідуальне та унікальне в історії”, який почав виходити з 1996 року за редакції Ю. Л. Бессмертного та А. Бойцова.

У цілому підхід російських істориків до визначення змісту мікроісторичного аналізу схожий на французький варіант. Але представники російського напрямку з сумнівом ставляться до антифункціоналізму французів. Епістемологічні пріоритети російських істориків зосереджені на можливостях і функціях окремої людини в різні епохи і на відповідних казусах, в яких виявляється протидія конкретного астеу і соціального середовища, що його оточує. При цьому казус розглядається як конфуз; казус як будь-яка неординарна подія; як випадок, який виявляє певну соціальну ситуацію; як випадок примхливості, девіантної поведінки конкретної людини.

Одна з головних проблем мікроісторичного аналізу, яка об’єднує практично всі із зазначених напрямів, є дихотомія мікро- і макроісторії. Іншими словами, йдеться про проблему імплантації мікроісторичних сюжетів до макроісторичного простору. Саме ця проблема доволі часто піднімається критиками мікро-аналізу. Нерідко прихильників мікроісторії звинувачують також у дрібненні історії.

І хоча в теоретичному плані проблема включення мікроісторичних сюжетів до загальної історії не можна вважати досить розробленою, таке методологічне рішення є достатньо реальним.

Сучасний мікроісторичний аналіз разом з аналізом макроструктур відкриває нові горизонти для оновлення змісту соціальної історії, яка, очевидно, переростає рамки субдисципліни і несе в собі широкий соціокультурний потенціал [20,137-140].

Мікрокарта – мікрофотокопія на пласкій непрозорій фотоплівці

Мікрокопія – копія документа у зменшеному вигляді, зорове сприйняття якої здійснюється за допомогою збільшувального приладу.

Мікрофільм – носій інформації, в складі якого одне або декілька мікрозображень, одержаних фотографічним шляхом і об’єднаних спільністю змісту.

Мікрофільм на правах оригіналу – негативний мікрофільм, виготовлений з оригіналу документа відповідно до вимог державних стандартів і якому надано відповідний символ.

Мікрофільм страхового фонду – мікрофільм, призначений для постійного відокремленого від оригіналів документів зберігання на випадок їх пошкодження або втрати.

Мікрофільм у відрізок – відрізок рулонного мікрофільму, який має декілька фотокадрів.

Мікрофільмування – (мікрофотокопіювання) – галузь техніки, що обіймає розроблення методів і засобів виготовлення фотографічним способом зменшених у десятки і сотні разів копій (мікрофільмів, мікрофільш) з різних плоских оригіналів (рукописів, рисунків, друкованих текстів, креслень тощо); процес виготовлення таких копій [33, 585].

Мікрофотокопія – мікрокопія документа, одержана фотографічним способом.

Мініатюра – ілюстрація у стародавній книзі.

Мініатюризація – процес одержання зменшених копій документів фотографічним або іншим способом.

Місткість архівосховища – максимальна кількість документів, які можуть бути розміщені в архівосховищі з дотриманням усіх нормативних вимог.

Місцева державна архівна установа – державна архівна установа, що зберігає документи місцевого походження і/або здійснює управління архівною справою на відповідній території.

Місце видання – місцезнаходження видавництва або видавця, який випустив документ.

Місцезнаходження архівних документів – елемент архівного описання, що містить інформацію про архівосховище або адресу приватного власника, де знаходяться архівні документи

Міфологема історична – суб'єктивно створене поняття для пояснення історичного процесу.

Міфологічна свідомість – одна з форм суспільної свідомості, характерна для первісного суспільства, ранній етап у розвитку історичної свідомості. М. с., яка зародилася в культурній системі, перенесла пізніше релігійні відносини на всі інші сфери людського життя. Звідси – певна соціальна заданість міфологічної свідомості, її прагнення поширити певні типи соціальних і соціально-психологічних стосунків. Проте ця “теократична” історія була історією лише за формою. Люди виступали в ній не як дійові особи, а лише як інструменти чи об'єкти описуваних подій, суб'єктом яких є божество.

Оскільки боги існують поза часом, для міфологічної свідомості характерними є постійне звернення до витоків буття, сущого, одномоментність часу (міфічний час – це час, який ні з чим не пов'язаний у минулому і в майбутньому, він ні з чого не випливає і ні в що не виливається, це час поза плином часу), космізм у баченні світу, згідно з яким усі “події” поза і всередині “Я” мають причетність до вселенської драми. Космізм добре узгоджується з циклічним баченням і сприйняттям світу, вираженим в ідеї “вічного повернення”, а отже, вічного оновлення, “повернення” до початків сущого. Ідея “вічного повернення” тривалий час слугувала людям “рятівним” психологічним прикриттям від загрози зміни на гірше, що міститься в потоці часу. Вважається, що страх перед плином історії існував аж до епохи Відродження.

Навіть людина європейської культури, яка вже засвоїла величезну історіографічну традицію, по суті, боялася залишатися наодинці з перебігом історії; за класичної давнини вона ховалася від нього за непорушністю Космосу, а в середні віки – за доктриною відпущення гріхів і другого пришестя Спасителя. І лише тоді, коли вона стала на ґрунт раціоналізму, з історії поступово були виведені всі надісторичні й позаісторичні сили і настав час для самопізнання людини як об'єкта і суб'єкта творіння.

Однак попри всю обмеженість, хаотичність і примітивізм, М.с. зберегла для нас уявлення про початковий період життя людського суспільства, сприяла накопиченню відповідного історичного матеріалу, на ґрунті якого з часом починає розвиватися власне “свідома” історична свідомість [19, 248-249].

Міфологія – а) сукупність міфів, переказів, легенд про природу, світ, богів; б) форма свідомості, заснована на фантастичних уявленнях людей.

Мовна інформація – інформація, передана мовою в усній або писемній формі.

Мовна цінність документів – цінність документів, обумовлена їхньою мовною інформацією, яка становить науковий інтерес.

Модель: 1 – предмет, який використовується у якості моделі в науці і техніці; 2) – предмет, спеціально створений для демонстрації його в музеї [1, 64].

Модернізм – “некласична, “посткласична” наука. Як історико-науковий напрям ґрунтується на методологічному плюралізмі та релятивістському розумінні наукової картини світу, множини логік. Виник у кінці XIX ст. і поширюється до 60-70 рр. XX ст. Йому на зміну приходить поняття “постмодернізм”. У сучасному інтелектуальному просторі (мови) вживається у різних дисциплінарних вимірах:

1) історико-філософському – розуміється некласичний стиль (тип) філософського мислення. Витоки його можна побачити ще в критиці І. Кантом абсолютності й універсальності розуму та в гегелевсько-марксистських ідеях історичності мислення. На цих підвалинах формується можливість визначення плюралістичного бачення світу відповідно до обраних пізнавальних стратегій.

У той же час релятивістське (відносне) ставлення до проблеми істини (істинності) ще не слід розглядати як зняття проблеми пошуку і заперечення принципової можливості мислити в цих категоріях у розумово-пізнавальному процесі. Це одна з принципових межових ознак між М. та постмодернізмом. У М. зберігаються ще просвітницькі ідеали науки як істинного шляху до істини. Саме це єднає М. в історико-філософському значенні з класичним стилем філософствування і дозволяє розглядати їх як інтелектуальне різноманіття епохи модерного індустріального суспільства;

2) історико-культурному – певний і разом з тим умовний період в історії культури в її європейсько (західно) орієнтованому вимірі (кінець XIX – середина XX століття). Як назва хронологічного відрізка в історії культури ширша, ніж М., у значенні течії чи напрямку в культурі цього періоду.

У першому (загальноперіодизаційному) значенні – це проміжок між періодами реалізму (позитивістської культури) і постмодернізму. У другому (вузькому) значенні розуміються естетичні принципи мистецтва і мистецька практика. Для модерністів характерне свідоме прагнення до пошуку нових мистецьких форм, ставлення до різновидів мистецтва не як до засобів відтворення дійсності, а як до дійсності, в якій живе, створює і перетворює її сам митець.

У мистецтві М. в цілому зберігається відповідальне, серйозне ставлення до високого, пошук (у релігійному чи позарелігійному розумінні) істин, серед яких сакрального значення набуває істина мистецтва. У М. на теоретичному та художньо-практичному рівні відбувається абсолютизація “вербально-текстуального”.

3) історико-науковому – нестале поняття, що вживається набагато рідше, ніж у попередніх. М. у науці вписується в хронологічні межі історико-філософського й історико-культурних дискурсів і відповідає термінам “некласична”, “посткласична” наука. Базується на методологічному плюралізмі та релятивістському розумінні наукової картини світу, множини логік. Найбільш відповідними принципам М. у науці є філософія науки на парадигмальних засадах логічного позитивізму.

У сфері історичної науки початок М. можна датувати з так званої кризи історичної науки (кінець XIX – початок XX століття). Складніше визначається верхня хронологічна межа. За таку прийнято вважати початок розповсюдження в 60–70-х роках XX століття ідей постструктуралізму. Але неуніверсальність науково-історичного пізнання, його залежність від конкретних просторово-часових соціокультурних факторів, культурно-історичного та ідейно-політичного контексту(стів) дозволяє тільки окреслити провідні напрями та течії в руслі модерністичного гуманітарно-наукового пізнання.

Дільтевський психологізм пов’язаний з “філософією життя”, з ідеями вживлення в минуле й активною роллю суб’єкта пізнавального процесу (історика). Так формується нова етика історика-науковця, яка активно протидіє ідеалам науковості ранкеансько-позитивістського типу (класична історична наука).

Неокантіанству притаманна класифікація наук з утвердженням автономності та суверенності гуманітарного простору; з актуалізацією ґносеологічного (епістемологічного)

аспекту – підвищеною рефлексією з приводу можливостей і меж наукових форм пізнання, що сприяло завершенню конституалізації окремих дисциплін методологічного циклу гуманітарних наук; з ідеологією самодостатності одиничного та критики концепцій історичних законів і закономірностей.

Незважаючи на безумовну близькість марксизму до позитивізму, в галузі історичної науки марксистська наукова доктрина відкривала нові пізнавальні можливості для істориків, надаючи в їх розпорядження такий розвинутий понятійно-термінологічний інструментарій, якого не давала жодна (ні до ні після) науково-доктринальна система. З точки зору М., у науці слід розділяти марксистську історичну науку, яка синхронна до М., але поза ним і марксистські ідеї, що запліднювали багато напрямків, течій, шкіл у модерністському науково-гуманітарному дискурсі, в тому числі такі значні як структуралізм, “нова історична наука” (школа “Анналіс”) тощо.

Негегельянська філософія історії, маючи таких яскравих репрезентантів, як Б. Кроче, Р. Дж. Колінгвуд, вписується в М., бо в ній піддається нищівній критиці позитивістське розуміння історії та ідеалів її пізнання і разом з тим створюється новий образ самостійної та самодостатньої історичної науки, що розглядається як результат розвитку всієї європейської історіографії та філософсько-історичної традиції.

Переконаність, що предметом науково-історичного пізнання є розкриття інтелектуально-духовного навантаження діяльності людини в часі (минулому), надає неогегельянству певне місце у М. в історичній науці. Загальною рисою всіх варіантів М. в історичній науці слід визнати антропологізм (антропологічний поворот). Поняття М. у науці набуває особливого значення у зв'язку з уведенням в лексико-науковий обіг слова “постмодернізм” [20, 141-144].

Монархізм – світогляд і політична течія, що вважає найприйнятнішою формою правління в суспільстві монархію, за якої верховна державна влада зосереджена в руках єдиновладного глави держави (імператора, царя, короля, шаха, султана і т. д.) [19, 252].

Монархія (від грец. monarchia – єдиновладдя, єдинодержавність) – форма управління державою, за якою найвища влада цілковито або органічно, підпорядкованої виявленню долі певної живої історичної форми, а не механічного закону якогось сталого явища. У контексті М. і. історичні процеси, на відміну від природних, розглядаються не як результат зовнішніх, причинно-наслідкових взаємодій, а як морфогенез, тобто такий специфічний спосіб буття, за якого перебіг процесів зумовлюється не зовнішніми детермінантами, а внутрішніми закономірностями побудови, еволюції, структури і функціонування.

З цих позицій історія постає не як єдиний глобальний лінійно-поступальний рух, а як розмаїття живих історичних форм – потужних культур, кожна з яких має в основі першофеномен, одвічний гештальт культури як такої, оскільки є своєрідним уособленням усіх інших культур, і водночас має власні, неповторні можливості вираження.

Відповідно та чи та історична культура осмислюється не як механічна сума дат і подій, зумовлених “чужими”, сторонніми чинниками, а як самобутній суспільний організм із чіткою, точною будовою і сповненою глибокого змісту структурою, а сама М. і. – як автентичне розуміння внутрішньої будови таких культур – специфічних органічних, цілісних утворень, через які і в яких здійснюється всесвітня історія.

Розглянута з погляду М. і. кожна з історичних культур постає як жива суперістота рослинного типу, що має свій, притаманний лише їй, своєрідний геном, позначений Шпенглером як “душа культури”, “первісний прасимвол”, рослини душа, що об'єднує певну спільноту в народ, щодо якої всі інші вияви культури – від матеріальної життєдіяльності й економіки до начал духовних – мистецтва, філософії, релігії тощо – є утвореннями вторинними. А всесвітньоісторичний процес постає як споконвічне, невичерпне, розмаїте і шоразу неповторне утворення і перетворення, дивовижне становлення і неминуче сходження людських культур як унікальних і водночас таких, що уособлюють людство в цілому, живих, цілісних макроформ [19, 252-253].

Монізм – філософське вчення, яке бере за основу всього існуючого одне начало – матерію (матеріалістичний монізм) або дух (ідеалістичний монізм).

Монографія – ґрунтовне висвітлення опрацьованої проблеми (обсяг шість і більше др. арк.). 1 арк. – 24 сторінки друкованого тексту. Розрізняють одноосібні і колективні моно-

графії, що є результатом багаторічної праці повного дослідження однієї проблеми або теми та отримання фундаментальних наукових досягнень.

Монументи – це меморіальні чи літературні музеї, присвячені творчості одного окремо взятого письменника, поета, композитора, сценариста, режисера, актора, співака, музиканта, естрадної групи. Сюди ж належать музеї популярних літературних героїв (наприклад, Музей Шерлока Холмса на Бейкер-стріт, 221-6 Лондона).

Монтаж експозиції – завершальний етап створення експозиції. Здійснюється безпосередньо після проектування експозиції. У ході М.е. на експозиційній площі здійснюється складання експозиційного устаткування, технічних засобів, розміщення експозиційних матеріалів відповідно до проекту експозиції [1, 66].

Монтажний лист кінодокумента – вид архівного опису, що містить покадрове описання змісту закінченого кінотвору [33, 594].

Монтажні листи експозиції – елемент проектної документації, яка створюється в процесі художнього проектування експозиції, на етапі розробки ескізного проекту – це креслення ділянок експозиційної площини, на яких розміщені конкретні експозиційні матеріали [1, 66].

Москвофільство – суспільно-політична течія в Галичині, на Буковині та Закарпатті у другій половині XIX - на початку XX століття, що ставила метою вихід з-під влади Австро-Угорщини та приєднання Західної України до Росії. Москвофіли пропагували “єдину неподільну російську народність”, заперечували існування окремої української нації, а отже, в перспективі – й незалежної Української держави. Проти антиукраїнської політики москвофілів виступили М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик та інші.

В умовах революції 1905-1907 рр. в Росії москвофіли зблизилися з монархічними партіями. Такий підхід визначив їхнє ставлення до української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. і до радянської влади. Москвофільство вичерпало себе з початком Другої світової війни, коли у вересні 1939 р. західноукраїнські землі увійшли до складу УРСР [17, т. 7, 2, 301].

Музезнавство, (музеологія) – наука, історико-культурологічна дисципліна, об’єктом дослідження якої є музейна справа (музейництво). Вивчає історію, теорію (загальну, документування, тезаврування, комунікації), музейне джерелознавство, музейну педагогіку, наукову методику, техніку та організацію роботи (науково-фондової, експозиційної, культурно-освітньої) музеїв різних типів і профілів, зміст і засади музейного будівництва (музейну політику й законодавство, організацію та управління, інфраструктуру, підготовку і перепідготовку кадрів, розвиток науки М., охорону позамузейних пам’яток). М. також вивчає систему наукового комплектування музейних фондів, документування й зберігання колекцій, а також методики побудови музейних експозицій, виставок, різних видів і форм діяльності музеїв.

М. вивчається на матеріалах вітчизняного та зарубіжного музейництва, використовує методи: загальнонаукові, профільних дисциплін, специфічно музейні, вдається до міждисциплінарних комплексних досліджень

М. Як галузь знання – “музогеографія” – виникає і формується в XVI-XVIII ст. на підставі узагальнення практичного досвіду музейної роботи. Термін “музогеографія” нині поширюється переважно на галузь І., присвячену описові музеїв, їх зібрань та організації. Цей термін введено вжиток у другій пол. XIX ст. У XIX – першій половині XX ст. в М. спочатку вбачають сферу знання про музеї як науки, освітні установи, пізніше – прикладну історичну дисципліну, що вивчає музейну справу, її теоретичні та науково-методичні засади.

У другій половині XX ст. на ґрунті узагальнення історичного досвіду та практики музейної справи формується теорія М., поновлюється предмет його дослідження. Це “музейництво” – сфера успадкування історико-культурних цінностей, специфічно організований процес, у якому основою формування духовності є предметні результати людської діяльності (артефакти) та об’єкти природи (екофакти).

Музейництво є тривірневою системою, що складається з таких супідрядних підсистем: а) предмет музейного значення – музейний предмет; б) домузейні форми збереження та використання предметів музейного значення – музей; в) музейне будівництво. Тенденція

прилучення до музейництва всієї історико-культурної спадщини минулого, що спостерігається нині, дає підстави розглядати М. як одне з джерел культурології [33, 375-383].

Музеєфікація – напрям музейної діяльності, що полягає в перетворенні історико-культурних чи природних об'єктів в об'єкти музейного показу з метою максимального збереження і виявлення їх історико-культурної, наукової, художньої цінності. Поняття введено у науковий обіг Ф. І. Шмітом [1, 67].

Музеї – це культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження і використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини [1, 69].

Музеї заповідники – це група музеїв комплексного типу просто неба що володіють особливою цінністю й одержали статус заповідників згідно з постановами урядових органів країни. Створюються шляхом музеєфікації винятково цінних територій, ансамблів, комплексів і окремих пам'яток історії, культури чи природи.

За профілями поділяються на археологічні, історико-культурні, історико-архітектурні, історико-меморіальні [1, 71].

Музеї історії релігії – це поширений вид музеїв історичного профілю, колекції яких документують генезис і розвиток релігії (світових релігій) як складного соціокультурного феномену [1, 68].

Музеї історичного профілю – музеї, які збирають, зберігають, вивчають і популяризують пам'ятки матеріальної та духовної культури народу.

Музеї-кав'ярні (наби, трактири, корчми, винні підвали та ін.) – це дуже поширені у країнах Європи вид ансамблевих музеїв, створених шляхом часткової музеєфікації історичного дизайнерсько-побутового середовища та його старожитньо-меморіальних елементів з метою відтворення та збереження традиційного ансамблю й самої атмосфери “старих добрих часів”. Експозиція цих музеїв покликана розкривати історико-культурну цінність того чи іншого закладу як пам'ятка історії й діючої туристичної атракції. За профілем їх можна віднести також і до меморіальних, етнографічних та галузевих музеїв [1, 71].

Музеї квартири – це вид меморіальних музеїв, що створюються шляхом музеєфікації окремих квартир, у яких жили видатні діячі культури, освіти, науки кінця ХІХ–ХХ ст., і присвячені їхньому життю й діяльності (напр., квартира-музей Олеса Терентійовича Гончара у Києві) [1, 67].

Музеї кораблі – це вид ансамблевих музеїв, створених шляхом музеєфікації суден із визначною історією з метою збереження і популяризації їхнього значення як пам'ятки історії, науки і техніки.

Музеї літературного профілю – профільний тип музеїв, що об'єднують суто літературні, театральні, музичні та кіномuzeї.

Музеї-майстерні – це спільна назва двох подібних за змістом і принципами музеєфікації підвидів ансамблевих музеїв: а) персоніфікованих музеїв-майстерень видатних митців (за профілем належать до меморіальних); б) типологічних музеїв-майстерень людських ремесел (за профілем відносяться до етнографічних).

Музеї-монастирі – це поширений вид ансамблевих музеїв України, створених шляхом музеєфікації архітектурних ансамблів монастирів; за профілями їх відносять до історико-архітектурних музеїв.

Музеї підприємства – це вид ансамблевих музеїв, створених шляхом музеєфікації промислового підприємства з метою збереження і розкриття його історико-культурної цінності як пам'ятки історії промисловості, науки і техніки. За профілями їх відносять до групи науково-технічних музеїв.

Музеї природничого профілю – профільний тип музеїв, що збирають, зберігають, вивчають та експонують різноманітні природничі матеріали й розповідають про найновіші досягнення природничих наук.

Музей-садиби – це найпоширеніший вид ансамблевих музеїв України. Створюються шляхом музеєфікації архітектурного, інтер'єрного, ландшафтного і господарського комплексу садиб.

Музей-храми – це музеєфіковані пам'ятки, в яких засоби музейної інтерпретації спрямовані на розкриття сторінок історії та суспільного й мистецького значення цих пам'яток (напр., Софійський собор доби Київської Русі у Києві).

Музей художнього профілю – це група музеїв класичного мистецтва та музеїв сучасного мистецтва, що зберігають, вивчають і пропагують визначні твори живопису, графіки, скульптури, ужиткового мистецтва, а також народної творчості усіх культурно-мистецьких епох (у т. ч. й сучасної).

Музей цвинтарі – це поширений вид ансамблевих музеїв, створених шляхом музеєфікації меморіально-ландшафтного середовища з метою відтворення, збереження і розкриття його історико-культурної цінності як пам'ятки історії.

Музей при закладі освіти – один із важливих засобів удосконалення процесу комплексного виховання учнів, розширення їх кругозору, розвитку пізнавальних інтересів та здібностей. Він допомагає встановленню міжпредметних зв'язків між навчальною і позакласною роботою. Як стверджує К.Ф. Строев, здійснення краєзнавчого принципу в навчально-виховній роботі можливе лише за умови систематичного нагромадження в закладі місцевого пошуково-краєзнавчого матеріалу. Цей матеріал поступово збирають у краєзнавчому куточку, який з часом може перерости в краєзнавчий музей.

Музей не повинен бути просто зібранням матеріалів, мертвою виставкою фотографій і документів. Це жива, дійова сила. Його також не слід прирівнювати до предметних кабінетів, які є навчальними підрозділами школи, укомплектованими чітко визначеним набором посібників, технічних засобів навчання, спеціальними меблями. Тут проводяться уроки, факультативні заняття, гурткова робота з учнями. Разом з тим музей закладу освіти і навчальні кабінети повинні доповнювати один одного [34, 225].

Музейна експозиція – частина музейного зібрання, яке виставлене для огляду; являє собою, по-перше, результат наукової розробки теми експозиції з урахуванням музейних матеріалів, по-друге, специфічний твір, в якому засобами архітектури і пластичних форм мистецтва створюється експозиційний образ на обрану тему. Музейна експозиція є результатом спільної роботи музейних працівників і художника. Експозиція є головною формою використання музейного зібрання і використовується як масово-просвітницька робота [34, 179].

Музейна колекція – це комплекс музейних предметів, об'єднаних за однією або кількома спільними ознаками.

Музейна пам'ятка – предмет, що має встановлену цінність (наукову, історичну, художню) і музейне значення, вилучений із середовища первісного місцезнаходження чи використання, науково і технічно оброблений та включений до складу музейних зібрань.

Музейна PR- кампанія – це комплекс заходів, що формують, підтримують чи змінюють стосунки різних груп населення до музею.

Музейна рада шкільного музею У процесі організації і роботи шкільного музею важливе значення має творча самодіяльність учнів, яка виявляється в різноманітних формах. Створити шкільний музей навіть вузького профілю зусиллями одного предметного гуртка практично неможливо. Тут потрібна злагоджена робота багатьох гуртків, щоб збирати і виготовляти експонати, музейне обладнання. У роботі краєзнавчого музею може взяти участь кожен учень, самостійно збираючи краєзнавчий матеріал, передбачений навчальними програмами. Безпосередньо ж у музеї працюють ті, кого ця робота цікавить.

Актив шкільного музею не обмежується якоюсь групою учнів, кількісний склад її може змінюватися при необхідності.

Зважаючи на це, виникає потреба створення центру для координації діяльності музейного активу. Таким центром є рада музею, що обирається загальними зборами педагогів або рішенням адміністрації. Рада музею складається з учнів, педагогів, представників громадськості, її кількісний склад визначається характером і обсягом роботи музею. У склад музейної ради входить голова, головний зберігач фондів – громадський

директор музею, його помічники, 4-5 членів. Рада музею обирає голову і розподіляє обов'язки між членами ради, які відповідають за пошукову, експозиційну, екскурсійно-лекторську роботу тощо.

На своїх засіданнях рада вирішує питання включення до фондів музею пам'яток історії, культури і природи, які надійшли в процесі комплектування; обговорює та затверджує плани роботи; заслуховує звіти про пошукову, дослідницьку, наукову роботу; організовує навчання активу, веде документацію музею (інвентарну книгу, план роботи, книгу обліку проведення екскурсій, уроків, масових заходів, акти прийому та видачі експонатів); вирішує питання, пов'язані з діяльністю музею.

З членів музейного активу створюються секції збереження та обліку матеріалів (експонатів і кореспонденції), організовуються збиральницькі експедиції (пошукові загоны), лекторські групи тощо. Серед обов'язків членів ради музею – розробка плану його роботи ^[34].

Музейна справа – це спеціальна галузь культурно-освітньої та наукової діяльності, яка здійснюється музеями щодо комплектування, збереження, вивчення і використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури ^[1, 70].

Музейна справа в Україні – складова галузі культури, осн. змістом діяльності якої є комплектування, облік, зберігання, вивчення та використання музеями культ. цінностей країни. Має такі напрями: 1) музейна політика – музейне законодавство, музейне буд-во, організація управління музеями; 2) музеєзнавство – наук. дисципліна, що вивчає закономірності виникнення та розвитку музеїв, соціальні функції цих закладів, форми і засоби їх реалізації на різних етапах істор. розвитку; 3) музейна практика – фондова, експозиційна, просвітницька та ін. види діяльності музеїв. Початки колекціонування унікальних та рідкісних речей в Україні сягають у добу Київської Русі, коли при церквах та монастирях, у маєтках представників світської й духовної влади, аристократії почали накопичуватися перші збірки пам'яток. Відомі також приватні зібрання пізнішого часу, якими володіли укр. гетьмани і козацька старшина, заможні верстви населення.

Становлення музейництва в цілому і в Україні зокрема було викликано об'єктивною соціальною потребою в створенні інституцій поліфункціонального характеру з метою нагромадження, збереження, дослідження і популяризації культурних надбань, організації краєзнавчого руху на місцях. Виникнення й розвиток перших музеїв в Україні припадають на XIX – поч. XX ст. і завдячують переважно приватній ініціативі окремих осіб та численних наук., культурно-освітніх і церк. т-в, к-тів, комісій, навч. закладів, органів місц. самоврядування, у віданні яких вони перебували.

Серед перших музеїв в Україні – кабінети рідкостей при Чорномор. гідрографічному депю в Миколаєві (1803) та при Харків. ун-ті (1807). З-поміж найвідоміших власників приватних музеїв і зібрань музейного значення XIX – поч. XX ст. – О.Бобринський, Т.Легоцький, А.Петрушевич, О.Поль, К.Скаржинська, В.Тарновський, Б.Ханенко (див. Б. і В. Ханенки), Ф.Штейнгель, А.Шептицький, родини Шодуарів, Терещенків, Оссолінських, князів Любомирських та ін. Значного поширення набули музеї навч. закладів: київ. Ун-ту св. Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка; див. також Музеї київського Університету святого Володимира), Новорос. ун-ту (нині Одеський національний університет), Харків. ун-ту (нині Харківський національний університет), Львів. ун-ту (нині Львівський національний університет), Чернів. ун-ту (нині Чернівецький національний університет), Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, а також при реальних і комерційних уч-щах, Вищих жіп. курсах тощо.

Найвідоміші музеї наук. й культурно-освіт. т-в та губернських учених архівних комісій – Музей Одеського товариства історії та старожитностей, Музей Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Музей Харківського історико-філологічного товариства, Музей Товариства дослідників Волині в Житомирі, музей Українського наукового товариства в Києві, Київський воєнно-історичний музей (Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства), Подільський музей Товариства “Народна школа” в Тернополі, Київський художньо-промисловий і науковий музей (Київського товариства старожитностей і мистецтв); Музей Таврійської губернської вченої архівної комісії, Музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії та ін.

Помітну роль у розвитку музейництва відігравали музеї губернських земств – Полтавського, Таврійського (у Сімферополі), Херсонського, Музей українських старожитностей імені В.Тарновського Чернігівського губернського земства, музеї органів міськ. самоврядування – Історичний музей міста Львова, Національний музей імені короля Яна III у Львові, Одес. міський музей старожитностей, Харківський міський художньо-промисловий музей та ін. Окрему групу становили церк. музеї, що діяли переважно при братствах, єпархіях, церк. т-вах і к-тах: Давньосховище Свято-Володимирського православного братства у Володимирі-Волинську (нині м. Володимир-Волинський), Волинське єпархіальне давньосховище (у Житомирі), Полтавське єпархіальне давньосховище, Чернігівське єпархіальне сховище старожитностей, Харків. єпархіальний церковно-археол. музей, Музей Ставропігійського інституту і Церк. музей у Львові (згодом – Національний музей у Львові), Давньосховище Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в Кам'янці-Подільську (нині м. Кам'янець-Подільський) тощо.

На поч. 20 ст. музейна мережа охоплювала всі регіони України. Найзначніша її частина була зосереджена у великих містах, таких як Київ, Львів, Одеса, Харків, Чернігів. У цей період почала оформлюватися профільна спеціалізація музейних закладів за змістовно-тематичним характером збірок – археол., істор., етногр., художні, природничі, комплексні тощо. З'явилися і перші меморіальні музеї, зокрема: М.Гоголя – при Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька, П.Куліша на х. Мотронівка Черніг. губ. (нині у складі с. Оленівка Борзнянського р-ну Черніг. обл.), Т.Шевченка – у Каневі біля могили Кобзаря, А.Чехова в Ялті та Харкові. Загалом на поч. 20 ст. в Україні діяли понад 140 музеїв і закладів музейного типу. Із встановленням рад. влади всі музеї було націоналізовано, до них передано конфісковані приватні збірки, майно церков та монастирів. У 1920-х рр. спостерігалася тенденція до заснування музеїв нац. значення, а також наукових й регіональних, що збіглося із заг. укр. культ. піднесенням. У Києві створено Укр. нац. геол. музей, Всеукр. істор. музей ім. Т.Шевченка (нині Національний музей історії України), Всеукраїнське музейне містечко в Києво-Печерській лаврі, Кабінет антропології та етнології імені Ф.Вовка при ВУАН і Музей мист-в ВУАН (на основі зібрання подружжя Ханенків; нині Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків), у Житомирі – Волин. центр. н.-д. музей (нині Житомирський краєзнавчий музей), у Харкові постав Музей Слобідської України ім. Г.Сковороди (нині Харківський історичний музей), в Одесі – Музей “Степова Україна”, у Сімферополі – Центр. музей Тавриди (нині Кримський республіканський краєзнавчий музей). Зростала мережа музеїв революції та краєзнавчих. У 1930-х рр. здійснено реорганізацію музейних закладів з метою перетворення їх на ідеологічні установи, осн. завданням яких була популяризація ідей комуніст. партії, переаг. соціаліст. ладу. З експозицій усувались укр. матеріали.

Велика кількість фахівців музейної справи зазнала репресій і переслідувань. Під час Другої світової війни музейні збірки зазнали значних втрат у ході евакуації та внаслідок вивезення їхніх колекцій до Німеччини. По війні в Україні склалася розгалужена музейна мережа, яка включала держ. музеї, що перебували переважно у віданні Мін-ва к-ри УРСР, АН УРСР (нині Національна академія наук України), окремих відомств і т-в, та музеї на громад. засадах. Кращим з останніх надавався статус “народних”.

За профільним спрямуванням мережа була досить розгалуженою, у кожній профільній групі визначався провідний музей, що виконував науково-методичні функції. Характерною рисою музейного будівництва цього періоду було поширення музеїв В.Леніна, історико-революційних, історико-партійних, історії комсомолу. Від 1960-х рр. розбудовувалася мережа етногр. музеїв, у т. ч. нар. арх-ри та побуту, музеїв-заповідників. Із здобуттям Україною незалежності 1991 настав новий етап в історії музейництва. У процесі реорганізації майже зникли заклади, присвячені історії партії і комсомолу, Жовтневому перевороту в Петрограді 1917. Натомість виникли музеї з історії Української революції 1917-1921, присвячені укр. нац. руху, Організації українських націоналістів, Українській повстанській армії (як загальноісторичні, так і меморіальні – персональні та монографічні). З 1990-х рр. 28 провідним музеям та заповідникам надано статус “національних”. Серед них – Національний музей історії України, Національний художній музей України, Нац. музей Т.Шевченка, Національний музей літератури України,

Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.” (див. Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років національний музей), Національний музей медицини України, Національний науково-природничий музей України НАН України, Національний заповідник “Софія Київська”, Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник (усі у Києві), Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, Національний заповідник “Хортиця” (в межах м. Запоріжжя), Національний історико-меморіальний заповідник “Поле Берестецької битви” в с. Пляшева Рівненської обл., Національний заповідник “Херсонес Таврійський” у с. Севастополь й ін. У червні 1995 ВР України ухвалила перший в історії д-ви Закон України “Про музеї та музейну справу”.

Станом на 2008 музейна мережа України налічувала 478 держ. музеїв, які є юрид. особами. В їх складі діють 110 музейних установ на правах філіалів і 918 – на правах відділів. Музеїв, що перебувають у віданні підпр-в, установ та орг-цій, в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, котрі є держ. власністю і належать до держ. частини Музейного фонду України, налічується бл. 1100. При загальноосвітніх, позашкільних, професійно-тех. та вищих навч. закладах у системі Мін-ва освіти і науки України функціонують понад 2500 музеїв на громад. засадах.

У незалежній Україні сформувалася також мережа приватних та церк. музейних установ. Музейний фонд країни налічує понад 12 млн. рухомих пам’яток усіх видів і типів. Серед них чимало істор. реліквій, шедеврів нац. і світ. к-ри. Центр. органом держ. виконавчої влади в галузі музейної справи є Мін-во к-ри та туризму України. Проекти розвитку музейної галузі України та окремих її складових здійснюють також добродійні фонди, громадські орг-ції. Зокрема, в рамках програми “Центр розвитку музейної справи” Міжнар. фонду “Україна 3000” за підтримки Швейцарської культ. програми в Україні 2005 створено інтернет-портал “Музейний простір України”. З 2006 він підтримується громад. орг-цією “Український центр розвитку музейної справи”. З 2004 видається ж. “Музеї України” [17, т. 7, 118-119].

Музейна цінність предмета – значимість предмета для музейного використання. Являє собою найбільш повну, всебічну характеристику музейного предмета; встановлюється на основі визначення його наукової, художньої, історичної та меморіальної цінності. Виступає в якості основного критерію при доборі предметів у музейні зібрання. М. ц. Уточнюється й конкретизується на стадії наукового опрацювання музейного предмета [1, 70].

Музейне зібрання – це науково організована сукупність музейних предметів і музейних колекцій, науково-допоміжних матеріалів, архівних бібліотечних фондів.

Музейне зображення – відео-, фото-, цифрове зображення чи репродукція музейної пам’ятки, що є комерційною власністю музею і предметом комерційного тиражування й охороняється згідно з міжнародним авторським правом. М. з. некомерційної якості – це основний елемент репрезентації музейної спадщини глобальній людській спільноті через створення музейних і міжмузейних сайтів та поширення інформації про об’єкти культурної спадщини в Інтернеті.

Музейне об’єднання - централізована система музеїв, створена в межах області чи регіону. Суть об’єднання складається в науковому профілюванні музейної мережі регіону відповідно до його природних, історичних, економічних особливостей та характеру зібрань кожного музею. У музейному об’єднанні здійснюється централізоване керування й фінансування, єдине планування комплектування, фондової, експозиційної, науково-дослідної та науково-освітньої роботи, єдина система обліку, зберігання й використання музейних фондів. При цьому міські та районні музеї різного профілю об’єднуються під господарсько-фінансовим і науково-методичним керівництвом *головного* музею в якості його *філій* або *відділів*. Музейне об’єднання є сучасною формою організації музейної мережі й керівництва музеями. Мета об’єднання – підвищення ефективності музейної діяльності раціональне використання музейних зібрань, координація роботи музеїв регіону. Поряд із територіальними об’єднаннями музеїв різного профілю існують об’єднання музеїв одного профілю, наприклад. Об’єднання літературних музеїв [1, 76-77].

Музейний маркетинг (від англ. “market” – ринок) – це система знань про теорію і практику створення, просування до потенційних споживачів та збуту музейного продукту, а також налагодження комплексу комунікативного діалогу між музеями та суспільством і його окремими інституціями.

Музейний менеджмент – це система знань про теорію і практику управління музеєм і музейним персоналом.

Музейний облік пам'яток (музейних предметів і колекцій) – це визначення кількості, складу і стану в одиницях обліку та відображення їх у фондово-обліковій документації музеїв. Він фіксує їх належність до певних класифікаційних груп, забезпечує їх організаційну упорядкованість, можливість адресного пошуку та контроль за їх належністю і станом. Музейний облік складається з двох стадій: *первинної реєстрації і наукової інвентаризації* [34].

Музейний предмет – оригінальна пам'ятка історії, культури чи природи вилучена з середовища існування і вклучена до складу музейної збірки. Сукупність таких предметів основний фонд музею [1, 71].

Музейний стандарт ISO-10918 8 – стандарт Міжнародної організації зі стандартизації (ISO) для баз даних музейних комп'ютерних зображень; містить уніфіковані норми мінімального опису музейного предмета (“етикетка”), представлено на комп'ютерному зображенні, та єдиний формат комп'ютерних зображень.

Музейний товар – матеріальні об'єкти продажу: наукові книги, мистецтвознавчі дослідження, каталоги, музейні фотоенциклопедії, популярні публіцистичні путівники експозиціями музею, туристична література, поліграфічні (календарі, фоторепродукції тощо) та інші сувеніри, зокрема, зменшені копії експонатів музею, оцифровані зображення експонатів, авторське право на їх тимчасове комерційне використання тощо.

Музейний фонд України – сукупність рухомих пам'яток природи, матеріальної та духовної культури, які мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, незалежно від їхнього виду, місця створення і форм власності, та зберігається на території України, а також нерухомих пам'яток що знаходяться в музеях України й поставлені на облік в порядку, визначеному Законом України про музеї та музейну справу [1, 71].

Музейні предмети основного фонду – оригінальні пам'ятки історії, культури та природи [1, 71].

Музичні музеї – музеї мистецтвознавчого профілю, зібрання яких документують розвиток музичного мистецтва, музеї-колекції музичних інструментів, музеї присвячені життю та діяльності видатних композиторів і музикантів, у тому числі меморіальні музеї. (Наприклад: Кіровоградський музей музичної культури імені К.Шимановського, Меморіальний музей Л Ревуцького в с. Іржавець на Чернігівщині, Київський меморіальний будинок-музей М. Лисенка). [1, 73].

Муніципальні музеї – це основна на сьогодні форма недержавного музею, що виконує властиві йому функції щодо збирання, збереження і презентації колекцій. Муніципальні музеї перебувають в управлінні місцевої адміністрації і фінансуються з місцевих бюджетів.

Муляж – об'ємне відтворення зовнішнього вигляду музейного предмета що точно передає його форму, розмір і колір. М. може бути виконаний із першотвору, за точним обмірюванням та описом або за малюнками. у складі музейних зібрань М. звичайно належить до науково-допоміжного фонду. При комплектуванні муляжі як предмети музейного значення можуть бути вклучені в основний фонд музею [1, 73].

Муляж – об'ємне відображення зовнішнього вигляду музейного предмету, який точно передає його форму, розмір, колір

Муравський шлях – один з головних шляхів XVI-XVII ст., яким кримські й ногайські татари користувалися для нападів на Лівобережжю і Слобідську Україну та Росію. Починався з Перекопу, в напрямі на північ перетинав південноукраїнські степи, територію Харківського полку, потім з'єднувався з Ізюмським шляхом, Кальміуським шляхом і йшов до Тули [25-26].

Н

Навчальний посібник – видання, що відповідає окремим розділам навчальної дисципліни.

Наглядова справа – комплекс документів, який містить інформацію про установу-джерело комплектування архіву.

Наддніпрянщина (Наддніпрянська Україна) – історично-географічна частина України, яка початково включала в себе Середню Наддніпрянщину. Розмежування українських земель між Російською та Австрійською імперіями протягом півтора століть зумовило поділ України на Західну і Наддніпрянську (Велику) Україну і назва “Наддніпрянщина” поширилася на всі українські терени в складі Російської імперії (крім Криму та Кубані) [17, т. 7: 25-26].

Наймити – а) за феодалізму найбільша категорія населення, позбавлена засобів виробництва (розорене сільське й міське населення, селяни-втікачі, холопи). Найчисленніми цій прошарок населення був на Лівобережжі, Слобожанщині і Запоріжжі. Працювали Н. за плату в поміщицьких і старшинських маєтках, господарствах заможних козаків, селян, чумаків, на промислах, що належали купцям, багатим міщанам; б) після реформи 1961 р. – пролетаризована сільська біднота, що йшла на заробітки в південні українські губернії. В Україні кінця XIX ст. було бл. 400 тис. Н. [24, 159].

Наказний гетьман – в Україні XVII-XVIII ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана. Обирався козацькою старшиною чи призначався генеральною старшиною в разі смерті або тривалої відсутності гетьмана. Призначали Н.г. (найчастіше з полковників) також для командування походом козацького війська, коли гетьман залишався у своїй резиденції. Оформлялось призначення Н. г. універсалом, а з 20-х років XVIII ст. – царським указом [24, 159].

Наказний полковник – в Україні XVII-XVIII ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду полковника. Призначався для командування полком на час відсутності постійного полковника. Найчастіше це була особа з полкової старшини або сотник. Посаду Н.п. скасовано з ліквідацією гетьманства [24, 159].

Напрямок в історичній науці – а) спроба вивчати історію на основі визначених методологій та підходів; б) об'єднання вчених на засадах спільності методологічних принципів та настанов (романтичний, позитивістський, філософська історія, державницький, соціально-економічний, консервативний напрями). У рамках того чи іншого напрямку існують наукові школи. Поняття напрямку досить умовне, оскільки нечіткість методологічних принципів окремих дослідників, еkleктичне застосування різних методологій в дослідженнях і, нарешті, перехід окремих дослідників (і навіть цілих наукових співтовариств) на інші методологічні позиції підчас робить складним їх співвіднесення з тим або іншим напрямком.

Найменування напрямку (“романтизм”, “позитивізм” тощо) виникають історично і не мають загальної основи. Приналежність до того чи іншого напрямку може усвідомлюватися чи не усвідомлюватися окремим істориком (і навіть категорично заперечуватися). Віднесення дослідником себе до того чи іншого напрямку може бути помилковим, що має місце у разі не уваги до власних філософсько-методологічних принципів. Це змушує приділяти більше уваги аналізу наукової спадщини істориків різних епох. Складна картина стану науки дозволяє визнати можливість приналежності істориків до різних напрямків одночасно (наприклад, представник державного напрямку М. С. Грушевський за своїми філософсько-методологічними поглядами належав до позитивізму).

У літературі напрямки характеризуються здебільшого як більш широке, ніж течія, поняття. Напрямок виникає при зміні парадигм наукового дослідження та репрезентує не тільки внутрішні наукові процеси, але й, головним чином, колізії тієї чи іншої епохи, до якої належить історик [20, 144-145].

Наратив – (від латин. *narratio* – оповідь) а) оповідь як об'єкт історичного дослідження та вивчення; б) оповідь як описування. В його основу покладено визнання комунікативності структурних частин літератури, тексту, повідомлення та їхньої комунікативності з дослідником, читачем. Це досить багатоаспектне поняття, яке увійшло в науковий вжиток і, зокрема, привернуло увагу істориків у зв'язку з розвитком структуралістської, а потім постструктуралістської методології та їх впливом на історичну науку. Досить просте базисне визначення наративу дав Дж. Пріне у своєму “Словнику наратології”: “Наратив – це виклад (як продукт і процес, об'єкт і акт, структура і структуризація однієї або більшої

кількості реальних або уявних подій, що повідомляються одним, двома або кількома (більш-менш очевидними) оповідачами одному, двом або кільком (більш-менш очевидним) адресатам". Уже в цьому загальному визначенні помітне розмежування двох аспектів поняття "нарратив", які можна назвати комунікативним (оповідь як процес, акт, структуризація) і змістовим (оповідь як продукт, об'єкт, структура).

Характерний приклад комунікативного трактування нарративу – літературознавче визначення: "Оповідь – сукупність фрагментів тексту епічного твору, приписаних автором творчому "вторинному" суб'єкту зображення і мовлення (оповідачу), які виконують "посередницькі" (такі, що пов'язують читача з художнім світом) функції, а саме: по-перше, являють собою різноманітні адресовані читачу повідомлення; по-друге, спеціально призначені для приєднання одне до одного і співвідношення в межах системи всіх предметно направлених висловлень персонажів і оповідача". Тобто якщо виокремити в літературному творі два аспекти – подію, про яку оповідається, і подію самого оповідання, – то зрозуміла таким чином оповідь буде являти собою другий аспект. В останні десятиліття, в результаті еволюції структуралізму, який приділяв багато уваги проблемам структури нарративу, склалася ціла формальна дисципліна – наратологія. Вона виходить з постулату про комунікативну природу літератури, акцентує увагу на тому, що літературна комунікація здійснюється через комунікативний ланцюг, який включає відправника повідомлення (автора), комунікат (саме повідомлення, літературний текст) і одержувача (читача).

Наратологія не відкидає поняття глибинної структури, що лежить в основі великого художнього твору, яке склалося в структуралізмі, але робить акцент на виявленні того, як ця структура реалізується в ході літературної комунікації, в ході діалогу письменника та читача, інакше кажучи, на пошуку формальних ознак письменника і читача усередині твору, на тому, як процес оповіді відбивається в структурі тексту.

Оскільки акцент робиться на внутрішньотекстових відносинах, то для такого типу дослідження недостатньо виділення реальних автора і читача як протилежних полюсів комунікативного ланцюга, або "оповідних інстанцій". Говорячи про основну задачу дослідження оповіді як комунікації між відправником та одержувачем, Р. Варт указував, що вона "не в тому, щоб проникнути у мотиви оповідача або зрозуміти ефект, який оповідь справляє на читача; вона в тому, щоб описати код, за допомогою якого оповідач і читач позначаються протягом усього процесу оповіді". У межах наратологічного дослідження головна увага приділяється не тим оповідним інстанціям, які знаходяться поза текстом, а інстанціям внутрішньотекстовим, які виділяються на основі аналізу внутрішньотекстових відносин і можуть мати найрізноманітніші характеристики в залежності від особливостей подання художньої інформації в тексті, що імпліцитно розраховані на ті або інші особливості відправника й одержувача. Так, у різних наратологічних системах (часто розроблених настільки ретельно, що виявлялися малоприслужними для аналізу конкретних текстів), крім реального читача, виділялися такі внутрішньотекстові комунікативні інстанції, як читач абстрактний, або імпліцитний, експліцитний, віртуальний, ідеальний, такий, що припускається, іманентний, інтенціональний, концептуальний, фіктивний, продукований, уявний, інформований, архічитач тощо.

Тобто в межах аналізу тексту як комунікативного явища (див.: текст) "оповідь" в комунікативному розумінні може бути одним з рівнів такого аналізу, майже не торкаючись проблеми тексту як елементу соціокультурної комунікації, як обміну інформацією між автором і читачем як соціокультурними фігурами і зосереджуючись на аналізі внутрішньотекстових комунікативних відносин, узятих поза соціокультурним контекстом і функціональністю, як самодостатній процес (хоча не можна, звичайно, заперечувати наявність таких відносин і пов'язаних з ними елементів у будь-якому оповідному тексті, в тому числі історичному). Що ж до змістового аспекту оповідності, то його дослідження починалось (чи продовжувалось услід за В. Я. Проппом) з пошуку в межах структуралізму певних єдиних правил і закономірностей, які лежать в основі організації будь-якого викладу подій, – тієї самої глибинної нарративної структури, що передусім процес її реалізації в ході взаємодії автора та читача, на якому пізніше зосередила увагу наратологія. Р. Барт, Ц. Тодоров та інші дослідники намагалися уподібнювати оповідний текст реченню,

виявити його “граматику”, виділити складні чи прості означники, елементи його структури, які б відповідали основним граматичним категоріям (дієслову, іменнику та ін.).

Оскільки наративна форма в такому значенні менш безпосередньо пов’язана з власне процесом комунікації через комунікативний ланцюг, передусім йому, лише призначена для нього і може розумітися більш універсально як спосіб організації певного значимого, осмисленого комплексу з матеріалу, взятого з навколишньої дійсності, то в епоху лінгвістичного повороту саме вона потрапила в сферу підвищеної уваги з боку найрізноманітніших дисциплін – психології, соціології, історії та ін., – які зацікавилися можливістю розгляду наративу як однієї з основних (якщо не основної) форми осмислення світу людиною, надання сенсу навколишній реальності, форми, яку людина накладає на свій досвід (маючи при цьому інтенціональність і комунікативність свідомості).

І в теорії історії наратив (або історія – story) нерідко став розглядатися не просто як спосіб доставки історичного минулого (історії – history) до читача, але і як необхідна та неминуча форма розуміння й пояснення людиною минулого. Так, Х. Уайт пропонував розглядати історичну роботу як те, чим вона найбільш, очевидно, є, – як вербальну структуру форми оповідного прозового дискурсу, призначену бути моделлю, знаком минулих структур і процесів в інтересах пояснення, чим вони були, через їх представлення.

При цьому наратив – це форма, що має внутрішню цілісність, правила і тому не дає безпосереднього доступу до минулого (лише риторично обумовлену ілюзію такого доступу, яку свідомий історик повинен розпізнавати), вимагає уваги до себе самої як специфічного продукту людської діяльності. На думку одного з учасників сучасних дискусій з проблем історичного знання Г. Г. Келнера, лозунгом сьогоденного дня історіографії може стати вимога “викривити історію (story)”, тобто “зрозуміти, що прямота будь-якої історії (дзеркальне відображення нею історії – history – це продукт риторики і що придумування історій – це найважливіша частина саморозуміння і самотворіння людини”.

Наратив також часто розглядається не лише як інструмент зв’язування й узагальнення, який пояснює, як і в якому порядку траплялися події в межах причинно-наслідкових відносин (А. Манслоу), але і як єдиний Генератор сенсу, який шукають в історичному минулому. Сенс події трактується не як такий, що внутрішньо властивий події, укорінений в “онтології” історичного процесу, але як такий, що виникає в контексті оповіді про подію; сенс визначається з її місця в наративі як певним чином зв’язної історії і залежить від типу сюжету, обраного істориком. Причому будь-яка історія (history) може бути переформатована в сюжет або зрозуміла як сюжет, оповідь, навіть “найсин-хронніша” і “найструктурніша”. Відповідно до наратологічних уявлень будь-який, навіть найбільш нелітературний, дискурс функціонує за принципами, які найбільш наочно проявляються в художній літературі. Лише літературний дискурс чи літературність будь-якого дискурса робить можливим наділення світу сенсом.

Х. Уайт називав побудову сюжету певного типу однією з трьох форм пояснення істориком минулого, історії як цілісної сукупності фактів – поряд з формальним доведенням та ідеологічним підтекстом (див.: рівні концептуалізації в історичному творі). Слідом за літературознавцем Н. Фрасем Уайт виділяв чотири типи сюжетів, можливих в оповідному історичному тексті, що умовно названі романом, комедією, трагедією та сатирою. Йдеться про певні літературні жанри, а скоріше, – про характерні риси бачення предмета відображення, яке визначає структуру, модальність його (предмета) подання в оповідному тексті.

Так, романічний тип сюжету, за Уайтом, – це “драма самоідентифікації”, що символізується виходом героя за межі чуттєвого досвіду, перемогою над ним і фінальним звільненням від нього... Це драма триумфу добра над злом... світла над тьмою і фінальний вихід людини за межі світу, в якому вона поневолена падінням”. Схема сатири є протилежністю романічній; це “драма приреченості, підвладності страху, що людина кінець кінцем є скоріше полонений цього світу, ніж його повелитель...”. Комедія і трагедія стоять між цими крайніми полюсами, являючи собою різні сюжети “часткового звільнення від долі падіння і тимчасового звільнення від розділеного стану, в якому людина виявляє себе в цьому світі”.

Такі чотири архетипічні форми історії, згідно з якими, причому з однаковим правом

(див.: префігурація), може бути організована з метою досягнення пояснюючого ефекту одна й та ж сукупність фактів, що набувають, відповідно, різного сенсу в межах цих історій. Можливі й інші класифікації сюжетних типів, але в будь-якому разі не існує, на думку Уайта, критеріїв для розрізнення “правильних” і “неправильних” сюжетів для сукупності фактів.

Теоретично можливий і пошук закономірностей історичної зміни преференцій у виборі істориками сюжету, який може бути включений до системи історіографічного пізнання. Інша суттєва проблема, що постає при визнанні неминучості присутності “непрозорого” нарративу апарату для вироблення значень швидше як засобу для передачі інформації про зовнішній по відношенню до нього референт – як посередника між аудиторією історичного тексту і минулою реальністю та при переорієнтації дослідників на пошук схем оповіді, які лежать в основі історичного тексту, – це проблема взаємовідносин між історією (history) та історією (story), ступінь достатності пізнавальної сили нарратива. На думку, наприклад, А. Маслоу, “визнання літературного виміру за історією як дисципліною не означає, що ми можемо спитати себе – чи пережитий нами досвід лише переповідається істориками як нарратив, чи, як і агенти історичного процесу, ми проживаємо нарративи?”

Такі й інші способи примирення “нарративного бачення” історіографії з традиційною історичною думкою залишаються предметом дискусій; ми ж завершимо цю статтю деякими пунктами зі своєрідного “маніфесту” Ф. Анкерсмита, в якому наратологічний підхід в історіографії досить радикально вміщується в постмодерністський контекст. Учений проголошує, що нарративна мова “має онтологічний статус”, є непрозорим об’єктом; що вона автореферентна, інтенціональна і тому за своєю природою естетична; що нарративний смисл історичного тексту не можна визначити однозначно і він суттєвою мірою схильний до самопротиріччя; що нарративний смисл може бути ідентифікований лише в присутності іншого, в контексті інтертекстуальності; що в тій мірі, в якій предметом нашої уваги є оповідь, текст майже не відсилає до реальності поза ним самим; що критерії істини і вимислу не можна застосовувати до історіографічних репрезентацій минулого; що нарративна мова тропологічна і як така містить у собі прообраз того, як ми повинні бачити минуле, і т. ін. За Анкерсмітом, усі ці положення можуть бути цілком виправдані, якщо ми будемо готові до розвитку спеціальної логіки, придатної для того, щоб мати справу з нарративною субстанцією [20, 145-152].

Народ – 1. Усе населення певної країни. 2. Та чи інша етнічна група. 3. Певна соціальна спільність. В останньому значенні Н. протиставляється особі, коли визначають, хто насправді є суб’єктом історії. При розв’язанні цього питання в деяких філософських течіях герої як творча сила протиставляються Н. як пасивній, інертній масі (Т. Карлейль). Марксизм розглядає Н. як творця історії, при цьому значається необхідність історичної конкретизації цього поняття, пошуку тих соціальних груп, що в певний період історії відіграють роль рушійних сил поступального руху. Н. як рушійна сила історії характеризується в марксистській традиції передусім як спільнота людей, що зайняті в суспільному виробництві і роблять вирішальний внесок у суспільний прогрес.

Н. знеособлений, як це підкреслюється в концепції “бунту мас” Х. Ортеги-і-Гасета, – це охлос, маса, яка руйнує, а не творить. Його творча здатність визначається наявністю в ньому розвинених особистостей і мірою свободи.

У суспільних науках поняття “Н.” широко використовується для аналізу місця й ролі масово-творчих сил у деперсоніфікованих типах суспільства в умовах незавершеності індивідуалізації, відсутності розвиненої писемності, коли саме Н. є носієм та охоронцем культурних традицій. Як революційна сила Н. здатен протистояти реакційним суспільним силам, які гальмують прогрес.

Однак у такій історичній ситуації народові належить скоріше руйнівна роль, якщо немає цілеспрямованої сили вождя, особи, еліти, партії. У сфері політичних відносин Н. протистоїть певною мірою панівній верхівці, носієві владних повноважень. Творча роль Н. стосовно історії визначається мірою демократизму суспільства, розвиненістю соціальних механізмів контролю над органами влади [19, 256].

“Народний музей” – 1) Звання, що присвоюється у встановленому порядку органами місцевого самоуправління базового рівня за поданням відповідних установ культури громадським музеям на підставі оцінки конкретного музею відповідно до розроблених критеріїв діяльності музею, при наявності умов для зберігання й експонування музейних зібрань; 2) громадські музеї, що одержали звання “народний музей” [1, 73].

Народний секретаріат – перший радянський уряд України як альтернатива Центральній Раді, створений у Харкові за постановою ЦВК радянської України і затверджений 17 грудня 1918 р. За винятком одного есера, цілком складалася з більшовиків. Народний секретаріат оголосив про повалення УЦР та про визнання чинними лише своїх постанов. Упроваджував в Україні декрети РНК РСФСР, анулював український карбованець, видав декрет про організацію “Червоного козацтва”. Реорганізований на спільному засіданні з ЦВК 19 квітня 1918 р. у Всеукраїнське бюро організації боротьби проти німецьких та австрійських військ [24, 161].

Народництво – ідеологія та політичний рух частини інтелігенції в Російській імперії другої пол. XIX ст., яка висловлювала інтереси селянства, виступала проти залишків кріпосництва і капіталістичного розвитку країни, за повалення самодержавства революційним шляхом. Засновниками Н. були О. Герцен і М. Чернишевський. Підґрунтям народництва є віра в соціалістичний потенціал селянства, громаду та артіль як основні форми соціальних відносин, у можливість розвитку Росії, на відміну від країн Західної Європи, некапіталістичним шляхом. Ідеологами Н. були М. Бакунін, П. Лавров, П. Ткачов, що зумовлювало три напрями, найвпливовішим з яких був бакунізм. Ці три напрями різнилися тактикою, проте сходилися на думці, що майбутній соціалістичний лад має бути бездержавним. Найвідоміші народницькі організації 60–80-х рр. XIX ст.: гуртки – “шутунців” (1863-1866 рр.), “чайківців” (1869-1874 рр.), “москвичів” (1874–1875 рр.); товариства – “Земля і воля” (1876-1879 рр.), “Чорний переділ” (1879-1882 рр.), “Народна воля” (з 1879 р.). “Народна воля” в 1879-1883 рр. мала свої відділи в 50 містах, налічувала, крім 500 членів організації, кілька тисяч учасників руху; проводила широку агітацію; здійснила 8 замахів на життя царя Олександра II, якого було вбито 1. 03. 1881 р., що призвело до масових арештів. У другій пол. 80-х рр., після розгрому “Народної волі”, революційне Н. охопила криза. Натомість посилювався вплив ліберального Н. (М. Михайловський, В. Воронцов, С. Кривенко, С. Южаков та ін.), представники якого вели полеміку з “легальними марксистами”. Наприк. 90-х рр. XIX – на поч. XX ст. розпочалося відродження революційного Н. (т. зв. неонародництво), пов’язаного з діяльністю партії соціалістів-революціонерів (есерів). Есери, як і їхні попередники народники, вважали, що в Росії шлях до соціалізму є особливим і як один із методів його досягнення застосовували терор. Водночас з огляду на істотні зміни в російській дійсності, а також у філософській та соціалістичній думці Заходу, вони внесли певні уточнення до програми реалізації цього шляху [19, 256-257].

Народницький напрям в історіографії, народницька школа (течія) в історіографії – термін для позначення неформальної інституціоналізації укр. істориків 2-ї третини XIX – поч. XX ст., які відводили народу/нації провідну роль у концептуальному представленні минувшини. Розрізняють романтично-народницьке історіописання (30-ті – 60-70-ті рр. 19 ст.) у ностальгічній, героїко-легендарній та етногр. формах з містично-реліг. і морально-етичною мотивацією творчості й позитивістсько-народницьку (80-ті рр. XIX – поч. XX ст.) історіографію, яка спирається на різноманітні методологічні й теор. засади. Поворот до висвітлення і репрезентації нар./нац. життя намітився в європ. історіописанні наприкінці XVIII ст. Його пов’язують із хвилею критики раціональнопросвітницьких уявлень про однорідність людської природи як частини загального універсуму. Ці культурницькі й інтелектуальні устремління визрівали ще в середовищі мислителів пізнопросвітницького раціоналізму, зокрема в преромантичних мотивах творчості Й.-Г.Гердера, Ж.Ж.Руссо та ін. європ. мислителів.

Переломним часом їхнього поширення стала післянапо-леонівська доба європ. історії. Саме тоді відбувається перенесення пріоритетів із самодостатнього культу Розуму та канонів природноправового мислення на своєрідність і множинність культурно-національних або народних укладів життя, з апології незмінності, одноманітності побутування істор.

людини на акцентування конфлікту “природного стану” з цивілізацією, поширюються лібе-ральні ідеали автономії особистості та середовища її існування тощо. Врешті, у перші десятиліття 19 ст. ще донедавна вельми популярні теорії просвітницького раціоналізму остаточно програють змагання з новітніми романтичними інтенціями (див. Романтизм). З романтичними інтерпретаціями до історичної науки ввійшов масовий, колективний герой – народ/нація з множинністю, ірраціональністю і містичністю способів дії та неосязним розмаїттям форм її виявів. З його появою єдиний, всеохоплюючий і логічно впорядкований Космос минулого, представлений у просвітницько-раціональ-ному світобаченні, водночас поступився місцем романтичному Хаосові з безліччю епізодів і фрагментів. Заразом поява народу/нації в науково-стор. концепціях минувшини призвела до того, що істор. подія вилучається з логічного вмотивованого та зумовленого ланцюга раціоналістичних схем. Наразі ширяться уявлення про мозаїчність і розсіяність, розмитість наук. палітри світу історії.

Індивідуалізація, локальна предметизація та національно-регіональна фрагментарність світу минувшини в романтичних інтерпретаціях сягають апогею. Та найголовніше – у полі романтичних систем світобачення опиняється істор. Людина з розмаїтими й унікальними проявами нац. і соціального буття, самобутніми, індивідуальними реакціями, яка остаточно руйнує логічні й універсальні схеми, тотально заперечує просвітницький потяг до абстрактних розумувань і уявлень. На часі постають дослідницькі зацікавлення унікальним і самобутнім фактографічним матеріалом, який розглядається в контексті різнорідних виявів нар./нац. духу. Мінливість, динамічність, суперечливість, кінченість і нескінченість зробилися неодмінними характеристиками полівимірних істор. об’єктів, що функціо-нували в багатоплощинному середовищі, розглядалися з різних масштабів і ракурсів, зокрема з обсягу нац. та регіонально-провінційної проблематики. У широкому розумінні відбувалося виділення й розчленування цілісного потоку на локальні утворення, через які історики прагнули осягти внутр. сенс істор. руху, вловити відчуття часу тієї чи ін. доби.

Кардинальні метаморфози європ. ладу перших десятиліть XIX ст. продемонстрували тодішнім інтелектуалам швидкоплинний зв’язок між минулим та сучасним, який реалізовувався за життя однієї генерації. Цей досвід переживання, споглядання катастрофічних революц., військово-політ. зрушень і масштабних соціокульт. трансформацій істотно підважив раціоналістичні уявлення про універсальність та лінійність змін у світі історії, сенс яких виводився з перспективи сучасності. Натомість постулюються новітні уявлення про час історичний як органічний потік, який може набувати різної подоби: стрімкої, бурхливої течії, кількох самостійних річищ або спокійної заводі, що майже завергла у своєму плині тощо.

Рух цього потоку в народницько-романтичній історіографії визначається ірраціональними засадами: волею Божого Провидіння, нар./нац. духом чи якимось об’єктивним розумом. Проте розмаїття світу історії, представлене в романтичних версіях минувшини, вимагало від історика більш різноманітного інструментарію, ніж за часів просвітницького раціоналізму. Тож дослідницькі канони вчених збагатилися за рахунок творчої уяви й споглядання, інтуїтивного проникнення та чуттєвого переживання, здатності до індивідуалізації істор. дійсності і сприйняття певного духовного стану конкретних осіб, спроможності до численних трансформацій різноманітних форм виразу ідей або колективних, масових образів із домінуючою увагою до просторово-часового колориту.

Означені новації пронизують майже всі сюжетні лінії романтичного європ. Історіописання 1820–30-х рр. Динамічні, багатовимірні реконструкції різноманітних виявів нар./нац. духу потребували й істотно розширення джерельної бази досліджень. Відтак настали проблеми встановлення ступеня вірогідності значних масивів фактів, себто критики й інтерпретації різноманітних видів джерел історичних. Кардинальні зрушення в опрацюванні джерел сталися із впровадженням критичного або історико-філол. методу. Його фундаторами вважаються нім. вчені Б.-Г.Нібур та А.-Г.Геерен. Інституціоналізація народницького напрямку в укр. історіографії відбувалася поступово й нині уявляється як складний, не позбавлений суперечностей процес. На межі 18-19 ст. укр. історіописання містило строкате, іноді еклектичне сполучення провіденційних, просвітницьких та

преромантичних складових. Зокрема, початки преромантизму деякі дослідники знаходять уже в “Історії Русів”. На поч. 19 ст. виникають і нові університетські центри секуляризованої від схоластичних догматів науки та культури “німецького типу” – у Харкові, а пізніше в Києві та ін. містах.

Упродовж 1830–40-х рр. Харків став інтелектуальним осередком шеллінґіанства, під впливом якого сформувалися світосприйняття й погляди відомих укр. науковців, які належали до народницького напрямку, зокрема М.Костомарова. Інституціоналізація народницького напрямку в укр. історіографії частково відбувалася й за рос. посередництва, наприклад, за впливу відомих моск. інтелектуалів на М.Максимовича – філос. “вечори любоводів” кн. В.Одоевського, який разом із шеллінґіанцем В.Кюхельбекером видавав альманах “Мнемозина” (1824–25), лекції професора фізики та агробіолога М.Павлова й ін. Важливу роль у формуванні народницького напрямку відіграла хвиля етногр. дослідів і студій з вивчення укр. фольклору, міфології 2-ї пол. 1820-х — 1850-х рр., зокрема збірки “Малороссийские песни” (Москва, 1827), “Украинские народные песни” (Москва, 1834), “Сборник украинских песен” (Київ, 1849), укладені й видані М.Максимовичем, “Украинские народные предания” (Кн. 1. Москва, 1847) та “Записки о Южной Руси” (Т. 1–2. С.-Петербург, 1856–57), зібрані й опубліковані П.Кулішем, магістерська дисертація М.Костомарова “Об историческом значении русской народной поэзии” (Харків, 1843) і його студія “Славянская мифология” (Київ, 1847), літературнофольклористичний збірник “Запорожская старина” (1833–38), який видавався за редакцією І.Срезневського, та ін. Заразом публікувалися укр. літописні й істор. пам’ятки. Важливу роль у цьому процесі відіграв О.Бодянский, який був секретарем Моск. т-ва історії та старожитностей російських і редактором його “Чтений”.

У цьому періодичному виданні було видруковано низку праць і матеріалів з укр. історії, зокрема “Історія Русів” (1846). Завдяки етногр., мовній та літ. практиці спершу відбулося відкриття мистецько-естетичних та морально-етичних, а пізніше осягнення етносоціальних цінностей укр. народу/нації як масового, колективного героя на сцені історії. Саме вони окреслили канони істор. праць репрезентантів народницького напрямку 1830 – 60-х рр., зокрема виняткову увагу щодо побутування нац. традицій, виявлення героїчних постатей минулого, масштабних явищ і процесів, переломних, критичних і драматичних епох укр. історії (Хмельниччина), апології творчої думки народу, славетних звершень і діянь, трагізму й легендарності істор. буття, руйнівних рухів (Гайдамаччина), декодування нар. образів і знаків (козак, могили – символ смерті й слави) тощо. Водночас фольклористичні та етногр. захоплення визначили не тільки творчі пріоритети істориків-народників, а й гол. об’єкт народницького історіописання – історія низу, народ/нація в єдиному етнокульт. та етнологіч. просторі минулого, сьогодення і майбуття.

Відтак реалізувалася “мовна програма” романтизму, яка через “словесні” (етнографія, фольклористика, мовознавство, література) практики відкрила екзистенцію народу/нації як духовної субстанції. Тоді ж в істор. працях впроваджується низка базових дихотомій: народ-аристократія, егалітаризм-елітаризм, федерація-єдинодержавність, народо-правоство-єдиновладдя, сила-безсилля, внутрішнє-зовнішнє, індивідуальне-загальне, якими оперують у своїй творчості репрезентанти народницького напрямку. Крім того, саме поняття “держава” історики-народники зазвичай ототожнювали з централістично-бюрократичною абсолютистською Російською імперією, в якій признавали втілення єдинодерж. ідеалу, котрий пов’язували з соціокульт. впливом монголо-татарської навали (М.Костомаров). Проте певні ознаки єдинодержавності вбачали й у Великому князівстві Литовському. Власне, істор. досвід перебування укр. земель в імперії Романових уважався підставою для негативного ставлення представників народницького напрямку щодо відтворення історії д-в, зокрема в сенсі побутування відомої антитези: народ-держава. Заразом ця негативна настанова істориків народників досить часто генералізувалася й гіперболізувалася, особливо в істор. та суспільно-політ. думці 1-ї третини 20 ст., і штучно відокремлювалася від широких інтелектуальних контекстів і соціокульт. координатів їхньої творчості.

Важливий вплив у становленні народницького напрямку справили соціокульт. імпульси й інтелектуальні новації 2-ї пол. 19 ст., зокрема Відродження слов’ян. народів,

революц. та національно-визвол. рухи в Зх. і Центр. Європі. Саме вони спричинилися до початку нового етапу укр. Відродження, пов'язаного з кирило-мефодіївськими братчиками на Надніпринніччя та “Руською трійцею” в Галичині. Невипадково тодішній укр. рух порівнюють з “Молодою Європою” (1834), заснованою Дж.Мадзіні, а “Книгу буття українського народу”, автором якої вважають М.Костомарова, – із “Книгами польського народу і польського паломництва” (1832) А.-Б.Міцкевича та “Книгою народу” (1838) франц. політ. діяча, проповідника християн. соціалізму, абата Ф.-Р. де Ламенне. Зокрема, у середовищі київ. молоді початку 1840-х рр., згодом серед кирило-мефодіївських братчиків ширяться ідеї укр. месіанізму, панславізму, федералізму й егалітаризму. Приміром, М.Костомаров обстоював ідею рівності людей, станів та етнонац. спільнот, нац. гармонії, що спиралася на трансцендентальні цінності християнства й морально-етичні відчуття нар./нац. духу, актуалізовані постулати народоправства і федеративний спосіб організації сусп-ва, витоки якого він вбачав в удільно-вічовому укладі Київської Русі й демократ. традиціях козацтва.

Загалом удвоє з 2-ї пол. 1820-х – 1840-х рр. укр. народницько-романтичне історіописання репрезентоване значною кількістю дрібних розвідок, заміток, рецензій, бібліографічних нотаток, публікацій окремих етногр. та фольклористичних матеріалів. Саме в цей час розпочався проєкт “винайдення України” та його легітимації, за термінологією модерністів чи конструктивістів, принаймні спостерігається процес його переходу із латентної фази до спроб окреслити культ. простір Малоросії в контексті ретроспективного відтворення козацько-гетьман. та киево-рус. спадщини. Перехід від дрібних істор. фрагментів і сюжетів до створення досить великої зв'язаної оповіді – гранд-нарративу в укр. історіописанні відбувався досить швидко. Зокрема, уже в 1840-ві рр. кілька відомих кирило-мефодіївських братчиків (М.Костомаров, П.Куліш) мали солідні авторські проєкти з написання укр. історії різного ступеня готовності. Вочевидь, погром Кирило-Мефодіївського товариства 1847 віддав ці метаморфози в укр. історіографії на 10–15 років.

Однак уже в 2-й пол. 19 ст. спостерігаємо триумфальне поширення монографій М.Костомарова, творів П.Куліша та низки українознавчих публікацій у ж. “Основа” (1861–62) в рос. інтелектуальному просторі, зокрема в Санкт-Петербурзі. Напр., народжується відома формула “дві руські народності” в однойменній праці М.Костомарова (1861), в якій протиставлення малорусів та великорусів подано не тільки в сенсі громад. укладу і нар. психології, а й істор. побутування, попри його подвійну лояльність щодо Малоросії/України та Росії / Рос. імперії. Тим-то в текстах М.Костомарова як історика-народника фактично знаходимо майже всі технологічні складові, потрібні для реалізації легітимаційної функції нац. гранднарративу: відправника – укр. інтелектуалів-романтиків, колективного героя – укр. народ та його призначення, й адресата – українофільську інтелігенцію. На зламі 1860-70-х рр. в укр. історіографії шириться позитивізм, який тісно пов'язаний із культом науки, здебільшого в природознавчо-натуралістичному розумінні.

Відтак відбувається есциєнтична переорієнтація та об'єктивація істор. студій, зокрема піднесення їхнього фахового рівня, фактографічної достовірності й джерельного забезпечення (традиція документалізму В.Антоновича), а також дегероїзація та деміфологізація історії, поширення еволюційних й детерміністських тлумачень істор. руху, порівняльно-істор. статистичного, типологічного та ін. дослідницьких методів. Ці зміни спричинилися до трансформації змістовної сутності поняття “народ” у народницько-позитивістському історіописанні. Народники-романтики трактували цей термін у метафізичному й ідеалістичному розумінні, тобто спиралася на давню ідею тотального одухотворення сусп-ва і природи, врешті-решт усього макрокосмічного порядку. Натомість народники-позитивісти часто-густо тлумачили народ як надорганізм за аналогією з будовою та функціями живого організму, або в сенсі еволюційних біологічних чи соціологічних теорій, іноді сприймали його як соціальний, соціально-психологічний тип, напр., у студії В.Антоновича “Три національні типи народні” (1888).

Заразом істотно розширюється предметна область науково-істор. студій в укр. історіописанні, які представлені в київ. школі В.Антоновича, котрий скеровував своїх учнів на розробку земельної (регіональної) історії давньої Русі. Монографічні студії,

присвячені окремим землям, підготували та видали учні В.Антоновича (див. Антоновича В. київська школа істориків): М.Дашкевич “Болоховская земля и ее значение в русской истории” (Київ, 1878), Д.Багалій “История Северской земли до половины XIV ст.” (Київ, 1882), Н.Молчановський “Очерк известий о Подольской земле до 1434 года” (Київ, 1885), О.Андріяшев “Очерк истории Вольнской земли до конца XIV в.” (Київ, 1887), М.Грушевський “Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст.” (Київ, 1891), М.Довнар-Запольський “Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII ст.” (Київ, 1891), П.Голубовський “История Смоленской земли до начала XV в.” (Київ, 1895), В.Данилевич “Очерк истории Половецкой земли до конца XIV ст.” (Київ, 1896), В.Ляскоронський “История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.” (Київ, 1897) та ін. Праці науковців зі школи В.Антоновича кардинально розширили наукове уявлення про простороворегіональну конфігурацію історичного процесу в Русі-Україні та стали своєрідними цеглинами, підготовчим матеріалом у творенні укр. гранд-нарративу. Крім того, київська школа В.Антоновича виявила інтелектуальний і персональний зв'язок між різними поколіннями істориків-провідників народницького напрямку: М.Максимович–М.Костомаров–В.Антонович–М.Грушевський.

Важливим досягненням народницького напрямку стало висунення та обґрунтування концепції про безперервність укр. істор. процесу і його самостійність щодо загальнорос. історії. Контури цієї конструкції представлені в знаменитому есе М.Грушевського “Звичайна схема “русської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства” (1904), а її синтетичне втілення – у його монументальній “Історії України-Руси” (у 10 т., 13 кн. Львів–Київ, 1898–1936).

Саме з цією працею пов'язують творення укр. нац. гранд-нарративу та переходу проекту “винайдення України” з культурницької до політ. фази. З “легкої руки” репрезентантів державницького напрямку в українській історіографії М.Грушевського вважають останнім великим істориком-народником, але ця теза є досить суперечливою. Попри наявність персонального й інтелектуального зв'язку М.Грушевського з фундаторами народницького напрямку його світосприйняття, погляди й наук. творчість сформувалися на вельми широкій інтелектуальній основі (позитивізм, неоромантизм, впливи неокантіанського й соціологічного поворотів тощо). Тому побутування контраверсії між народницьким – державницьким напрямками укр. історіописання значною мірою зумовлювалося політ. й ідеологічними потребами, які постали внаслідок травматичного, шокового сприйняття поразки української революції 1917–1921 та пореволюц. і міжвоєнної дійсності 1920–30-х рр.

Відтак низка сучасних дослідників слушно вказують на розмитість меж між народницьким і державницьким напрямками в укр. істор. науці 1-ї третини 20 ст., зокрема підкреслюють абстрактність й умовність змістовного наповнення цих термінів (І.Гирич, Я.Дашкевич та ін.). В укр. еміграційній (1920–30-ті рр.) та діаспорній історіографії (1940–80-ті рр.) опозиції: народницький–державницький, народ–державна, народна маса – аристократія тощо вживалися переважно як ціннісні, аксіологічні рефлексії, що не мали чіткого, окресленого епістемологічного статусу. Новий сплеск дискусій навколо означених дихотомій спостерігається після розпаду СРСР та введення до укр. історіографії впродовж 1990-х рр. т. зв. забороненої спадщини, утім, ця полеміка на поч. 2000-х рр. поступово перемістилася на периферію академічного життя ^[17, т. 7., 190–193].

Народні маси в історичному процесі – головний чинник розвитку суспільства і впливу на історичний процес.

Народність – мовна, територіальна, економічна й культурна спільність людей, що історично склалася і передусе нації. Перші народності сформувалися за рабовласництва (давньоєгипетська, давньо-еллінська та ін.). Процес утворення їх особливо широко розгорнувся за феодалізму (давньоруська, польська та інші – у межах Європи). Склалися вони зазвичай із близьких за походженням і мовою племен (давньоруська – зі східнослов'янських племен полян, сіверян, древлян, вятчів, кривичів та ін., польська – із західнослов'янських племен поморян, вислян, мазовщан та ін.), рідше – з різномовних племен та етнічних груп, які змішувалися внаслідок завоювання одних іншими

(північнофранцузька та провансальські народності – з різномовних галльських племен, римських колоній і германських племен франків, вестготів, бургундів та ін.). У процесі утворення народностей і мірою посилення економічних і культурних зв'язків між окремими їх складовими мова однієї з них ставала загальною, інші перетворювалися на діалекти або зовсім зникали. Одним із показників спільності, що склалася, була нова єдина назва, під якою Н. ставала відомою сусідам [19, 257].

Народовці – діячі культурницького, згодом політичного руху, що виник на початку 1860-х років серед української інтелігенції Галичини на противагу рухові москвофілів. Народовці пропагували традиції національного відродження, українську мову й народну школу. Ними засновано перший український професійний театр у Львові (1867 р.), культурно-освітню організацію “Руська освіта” (1861 р.), “Просвіту” (1868 р.), Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка (1873 р.). Видавали журнали та газети. У 70-х роках у народовському русі виділилася радикальна течія: І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін. У 1885 р. народовці заснували свою політичну організацію – Народну Раду. У 90-х з руху народовців постали 4 політичні партії: Руська Радикальна партія (1890 р.), Українська соціал-демократична партія (1899 р.), Національно-демократична партія (1899 р.) та Християнська партія (після 1896 р.). З кінця 60-х років народовський рух розвивався на Буковині. Тут його лідерами були Г. і С. Воробкевичі, Е. Пігуляк, О. Федькович, І. Тимінський та ін. У 1900 р. він розпався на Національно-демократичну і Соціал-демократичну партії [24, 161].

Наративні письмові джерела – письмові матеріали, що містять розповідь (нарратив) про певні історичні події.

Насильство в історії – застосування будь-якою соціальною спільнотою, інституцією різних, в т. ч. збройних, форм примусу щодо інших спільнот і окремих людей з метою досягнення або збереження свого панівного становища, тих чи інших прав і привілеїв. У науці є два підходи до визначення поняття насильства: 1) передбачає чітко окреслене негативне навантаження, вживається в широкому значенні, охоплює всі форми фізичного, психологічного, економічного придушення і відповідні якості того, хто здійснює насильство: брехню, ненависть, лицемірство тощо; насильство в цьому значенні тотожне злу загалом; 2) орієнтований на ціннісно нейтральні та об'єктивні характеристики, цей підхід ототожнює насильство з фізичною та економічною шкодою, яка є наслідком насильства (вбивство, пограбування тощо). В цьому разі постає питання, наскільки і в яких межах насильство може бути виправдане в певних ситуаціях.

Насильство – це один із способів, що забезпечують панування, владу людини над людиною. Насильство є обмеженням або узурпацією свободи волі. Н. в і. пов'язане з існуванням соціальних суперечностей та антагонізмів. Воно часто застосовується впродовж людської історії як засіб досягнення поставлених завдань. Поряд із виправданням Н. в і. як її рушійної сили в другій пол. ХХ ст. поширилася концепція, відповідно до якої за сучасної доби потрібно відмовитися від насильства як засобу історичної дії. Ця концепція спирається на ставлення до людського життя як до абсолютної цінності. На зміну концепціям насильства як рушійної сили історії приходять різні концепції ненасильницької дії, де насильство тлумачать не як ієрархічну пов'язаність людських воль, а їх солідарне злиття (горизонтальні комунікації та погодження – Ю. Габермас) як нормативну програму дії. Н. в і. в сучасному розумінні – не стільки жертвовність і упокореність, скільки активна позиція в боротьбі зі злом як соціальним явищем. Воно має на меті усунути джерела зла й гуманізувати суспільні відносини. Ненасильство може тлумачитись як постнасильницька стадія у боротьбі за справедливість.

На Всесвітньому філософському конгресі (Москва, серпень 1993) було сформульовано такі принципи ненасильства, як постійна готовність до діалогу, компромісу (адже ніхто не має монополії на істину); намагання шукати такий вихід із конфлікту, який дав би опонентові змогу зберегти гідність, причетність (практичне сприяння) до того добра, в ім'я якого відбувається конфронтація [19, 257-258].

Натюрморт музейний – експозиційний комплекс, що включає неоднорідні музейні матеріали, тобто музейні предмети, що належать до різних типів, у тому числі до речового.

Н. М. виражає визначений художній образ і є акцентним елементом підтеми, теми, розділу або експозиції в цілому. Розробляючи Н. М художник експозиції вирішує не тільки композиційне завдання, але й завдання активної інтерпретації змісту експозиції художніми засобами. Н. М. відносять до творів експозиційного мистецтва [1, 73].

Наука історична – галузь знань, яка вивчає історичний процес, сліди діяльності людини та суспільства. Поділяється на загальноісторичні та спеціальні (допоміжні) дисципліни.

Наукова бібліотека – бібліотека, яка забезпечує розвиток науки; задовольняє інформаційні потреби наукових установ та окремих осіб, пов'язані з дослідницькою діяльністю на основі відповідного фонду та інформаційно-пошукового апарату.

Наукова дисципліна – поняття, яке використовується для позначення основної структурної одиниці в історико-наукових і наукознавчих роботах, присвячених проблемам класифікації науки. Це поняття визначає певну форму систематизації наукового знання, воно пов'язане з інституалізацією знання, з усвідомленням загальних норм і ідеалів наукового дослідження, з формуванням наукового співтовариства, специфічного типу наукової літератури (оглядів і підручників), з певними формами комунікацій між ученими, зі створенням функціонально-автономних організацій, відповідальних за освіту та підготовку кадрів.

Під час аналізу поняття “наукова дисципліна” слід враховувати особливості генези дисциплінарної науки в її взаємозв'язку та взаємообумовленості з широкими історичними процесами. Необхідно також розглянути визначені в історії науки та наукознавстві уявлення про наукову дисципліну, її особливості і місце в структурі науки. Тільки в такий спосіб можна дійти певного рівня узгодженості в розумінні сутності поняття “наукова дисципліна”.

Формування наукових дисциплін розглядається істориками науки як “природно-історичний” процес, в якому мають місце ряд факторів та умов різного плану: інтелектуальних, соціальних, внутрішньонаукових і таких, що мають витоки від взаємозв'язку науки та суспільства. У той же час дисципліни ризняться по багатьох параметрах і в першу чергу по механізмі їх зародження. В історії науки, наприклад, традиційно відмічається, що дисциплінарне оформлення природознавства передувало процесу його початку в області суспільствознавства та історичної науки.

В історико-науковій літературі складання дисциплінарної організації трактується по-різному, але без категоричних розбіжностей, тому що дисципліни формувались як даність у часовому вимірі. Деякі дослідники відносять появу наукових дисциплін до періоду початку XVII – XVIII століть як часу професійного оформлення емпіричного природознавства в Європі, коли спостерігається швидке зростання та диференціація науки нового періоду і наукова дисципліна виявляє високу ефективність як одиниця організації науки. Вона надає відносно автономну єдність певній предметній області науки, спрямовує взаємодію її прихильників і налагоджує форми взаєморозуміння між поколіннями. Дехто датує завершення дисциплінарного оформлення природознавства серединою XIX століття. Але всі підкреслюють той факт, що наукова форма природознавства – “наукова дисципліна” – з XIX століття стає еталоном для порівняння всіх інших сфер раціональної діяльності і дисциплінарні зразки приймаються новими групами наук. До кінця XIX століття за дисциплінарними принципами було організовано всю науку, незалежно від предметного змісту. Дисциплінарного принципу додержуються і в процесі поглиблення спеціалізації наукового знання.

Дисциплінарна структура науки виникає і оформлюється в специфічних умовах так званої “університетської науки”, де праця дослідника невід’ємна від праці викладача, де наукові дослідження виявляються епіфеноменом викладання. Система освіти, в якій на перше місце висунуті дисциплінуючі механізми та норми, приводить і до специфічних форм організації знання. Як правило, “університетською наукою” називають організацію освіти та наукових досліджень, характерну для нового часу. Формування дисциплінарних структур науки свідчить про те, що дослідницький напрям має соціальні та когнітивні рівні інституалізації, а наукова дисципліна виконує і соціально-психологічну функцію ідентифікації кожного члена наукового товариства з певною групою. Протягом XX століття

з'явилися інші форми організації науки: дослідні лабораторії в університетах, а потім і в промисловості, а також самостійні науково-дослідні інститути тощо. Ці явища в науковому житті XX століття поставили питання про специфіку різних рівнів науки і взагалі було висунуто тезу про те, що дисциплінарний рівень не є універсальним. У соціології науки одиницею аналізу все частіше стає “наукова молекула” (невелика група вчених).

У той же час багато дослідників вважають, що збереження “дисциплінарного” сприйняття науки обумовлюється як потребами соціальної організації, так і інтелектуальною точністю розділення знання на окремі частини, коли виникає потреба окреслити основну сферу компетенції вченого, каталогізувати книги, підготувати навчальні програми, організувати дїездатні та компетентні підрозділи викладачів.

Поняття “наукова дисципліна” показує уявлення про науку як соціальний інститут, дисциплінарність характеризує ступінь інституалізації науки. Дисциплінарна організація знання виконує різні функції: трансляцію знання в культуру, соціалізацію нових поколінь, передачу ідеалів і норм, які визнані науковим співтовариством тощо.

На початку XX століття склалась неопозитивістська концепція методології науки. Її особливості формувались у прагненні покласти в основу логіко-методологічного аналізу науки дихотомію теоретичного й емпіричного рівня. Вихідну одиницю аналізу науки неопозитивізм убачав у теорії, яка тлумачилась суто пропозиціонально, як система запропонувань.

Ця концепція розгорталась у межах типологічного способу думки, бо була орієнтована на виявлення інваріативних структур “єдиної” науки, які спочатку трактувались як логічна мова математики і математичної логіки, а пізніше – як мова фізики (фізикалізм). Але і в тому і в іншому випадку вся різноманітність наукових дисциплін узагалі не підлягала вивченню. За цією різноманітністю знайти єдність, незмінну інваріативну структуру – така сутність програми неопозитивізму. Орієнтація на виявлення уніфікованої логічної структури науки сама по собі виключала аналіз реальних одиниць науки – спеціальностей, наукових дисциплін. Тому в методології науки, починаючи з 50-х років XX століття, як перевага неопозитивістській уніфікованості логічної структури науки формуються нові варіанти вищлення структурних одиниць науки, нові підходи, підкреслюється історичний характер наукового знання та необхідність введення історичної розмірності. У різних напрямках здійснюється пошук нових альтернативних концептуальних і методологічних розчленувань.

Спочатку дослідники обмежувались лише описом процесу виникнення окремих дисциплін. Дослідження велись у рамках монографічного вивчення окремих областей науки, різних аспектів: когнітивних, соціальних, організаційних, соціально-психологічних. У 1960–1980-х роках наукознавство виробило нові концептуальні засоби (парадигма, дослідницька програма, кластери, інституалізації і т. ін.). Вони базуються на загальній основі – на зверненні до вивчення консенсусу між ученими, в якому в кінцевому рахунку вбачається показник єдності спеціальності та дослідницької області.

Епіцентром уважної критики та тривалих дискусій в історико-науковому та наукознавчому світі до кінця XX століття стала книга Т. Куна “Структура наукових революцій” та інші його роботи. Учений, аналізуючи структурні зміни в науці, включив у предмет свого дослідження складний комплекс соціальних факторів. Це знайшло своє виявлення у таких уведених ним нових структурних одиницях науки, як наукове співтовариство, парадигма, дисциплінарна матриця; в прийнятті теорій як зразка для розв’язання задач, в його ідеї про соціальне визнання теорії як парадигми; в фіксації ним форм функціонування науки (нормальна наука, її криза і наукова революція); у виявленні різного класу пізнавальних характеристик науки (розв’язання головоломок і розв’язання проблем). І найважливіше: саме в прийнятті науковим співтовариством тієї чи іншої теорії як парадигми Т. Кун вбачає головний критерій визначення вихідної одиниці наукознавчого аналізу – наукової дисципліни. У сучасному наукознавстві розроблено методи вивчення різних організаційних і пізнавальних (соціокогнітивних) структур науки і достатньо ясно осмислено специфіку наукових дисциплін у порівнянні зі спеціальностями, дослідницькою областю та науковим напрямом.

Наукові дисципліни, які утворюють у своїй сукупності систему науки в цілому,

можна розподілити на три умовні групи: природничі, суспільні і технічні науки. Між цими групами немає різких меж. Багато які дисципліни займають проміжне становище між такими групами або виникають на їх стику. Крім того, останнім часом значного розвитку набули міждисциплінарні та комплексні дослідження, які об'єднують представників далеких між собою дисциплін і під час проведення яких використовуються методи різних наук. Очевидно, цим можна пояснити те, що кількість наукових дисциплін у сучасній науці не визначено: деякі вчені нараховують їх до 1,5 тис, інші – більше 10 тис. [20, 152-156].

Наукова інвентаризація музейних предметів – друга, основна стадія обліку музейних предметів і колекцій основного фонду, на якій фіксуються наслідки вивчення та наукової атрибуції з метою закріплення предметів за певною музейною колекцією. Науковий інвентаризації підлягають усі предмети основного фонду музею. Музейні предмети систематизуються у відповідності до класифікації основного фонду за найбільш суттєвими ознаками та окремими групами в залежності від складу зібрання. Музейні предмети поділяються на типи або джерела: речові, образотворчі, писемні, кіно (відео -), фото -, фономатеріали. Кожний тип (джерело) поділяється на види, види на різновиди, різновиди на групи, групи на підгрупи. Наприклад: тип “образотворчий”, вид “живопис”, різновид “мініатора”, група “портрет”. У музеях з великим зібранням і різноманітними колекціями, таких як краєзнавчі музеї, музейні предмети і колекції систематизуються за типами, колекціями, видами матеріалу, технікою виконання, призначенням. Наприклад: речові пам'ятки (природа, археологія, нумізMATика, етнографія, зброя, годинники, вироби з тканини, металу та ін.) образотворчі пам'ятки (живопис, графіка, скульптура) пам'ятки декоративно-прикладного мистецтва писемні пам'ятки (рукописні, друковані) кіно - та відеопам'ятки (документальні і художні) фотопам'ятки (негативи, діапозитиви, фотовідбитки) фонопам'ятки (речові і музичні).

У музеях художнього профілю музейні предмети систематизуються: за видами мистецтва (образотворче мистецтво та декоративно-прикладне) за матеріалом і технікою (дерево, кістка, метал, папір, гравірування, малюнок), іноді за призначенням (меблі та ін.). Для музеїв художнього профілю з великим зібранням використовується така систематизація: живопис іконопис мініатора графіка скульптура художні меблі декоративно-прикладне мистецтво пам'ятки монументального мистецтва (фреска, мозаїка, архітектурні деталі і фрагменти). У музеях художнього профілю з невеликим зібранням кількість груп може бути зменшена до 3 – 4: живопис графіка скульптура декоративно-прикладне мистецтво. Після встановлення кількості груп зберігання, музейні предмети і колекції розподіляються між відповідними розділами, яким надається шифр. Музейні предмети і колекції відповідно до розділів реєструються до окремих інвентарних книг (додаток 25) з встановленим шифром. Наприклад: книга обліку предметів археології може мати шифр “А”, нумізMATики – “Н”, скульптури – “С” та ін. У музеях з великим зібранням, де музейні предмети і колекції розподіляються за відділами, кожній групі, крім основного шифру, надається шифр відділу. Наприклад, предмет археології з відділу античної археології може мати шифр “Ар/А”.

Науковий співробітник музею, який одержав предмет для інвентарного опису, у найкоротший термін вивчає музейний предмет, виявляє основні ознаки: назву, авторство, хронологію і географію створення та побутовання, призначення, устрій, матеріал, техніку виготовлення, розміри предмета тощо, з метою підготовки його для різнобічного музейного використання, визначає його наукову, художню, історичну, етнографічну та меморіальну цінність і заносить дані про предмет до інвентарної книги [34].

Наукова історична школа – особливий різновид колективної дослідницької діяльності, ядро якої складає взаємодія двох складових – учителя та учня; це організм дослідників, який базується на визнанні наукового авторитета її лідера, спільних методологічних принципах, головних історіографічних концепцій, історіософських засад та загальної проблематиці. Її характерні ознаки – вироблення та успадкування певних дослідницьких традицій, наявність організаційної структури у формі наукової інституції, осередку, товариства, кафедри, дослідницької групи та функціонування друкованого органу – журналу, збірників наукових праць тощо.

Наукова концепція експозицій 1. Формує ідейно-теоретичний зміст експозиції і визначає спрямованість її наукового та художнього трактування. Розробка наукової концепції є першим етапом наукового проектування експозиції. 2. Документ, в якому викладена наукова концепція експозиції містить: а) обґрунтування ідей і основних проблем; б) тематичну структуру і особливості змісту експозиції; в) характеристику бази джерел експозиції; г) вимоги до архітектурно-художнього проекту; д) основні напрямки подальшої роботи з проектування експозиції [1, 73].

Наукова концепція музею – узагальнене системне розуміння завдань та специфіки конкретного музею, що є результатом музеєзнавчого дослідження. ґрунтується на всебічному аналізі сучасного стану музею, його місця в музейній мережі: визначає перспективи розвитку музею. Включає наукові концепції комплектування, фондової роботи й експозиції. Сприяє впровадженню наукової організації праці й покликана зв'язати воедино різноманітні напрямки музейної діяльності, підпорядкувати загальним завданням роботу всіх підрозділів музею. Н. к. м. створює умови для комплексного використання музейних зібрань; є основою при упорядкуванні програм і планів діяльності музею за різноманітними напрямками [1, 73].

Наукова мова – передбачає формально-логічний спосіб викладу матеріалу, наявність міркувань, що сприяють доказу істини. Важливе значення має смислова точність, ясність, стислість, завершеність, цільність і зв'язаність думок між собою. Наявність неправильного слововживання, подвійного тлумачення певних фраз, недбалій добір слів, недоречно вжите слово, орфографічні, лексичні помилки зразу ж кидаються в очі викладачу й справляють негативне враження про текст, який підготував студент. Навіть “чернетка” роботи має бути написана доступно і дохідливо, без багатослів'я і мовної надмірності, вживання чужомовних слів, тавтологій, стилістичних вад, оформлена відповідно до сучасних вимог, без орфографічних і стилістичних помилок.

Наукова організація праці в музеї – побудова музейної діяльності на основі документів і заходів, що сприяють удосконалюванню виробничого процесу музею з врахуванням досягнень науки й передового досвіду. Н. о. п. у музеї передбачає: 1) наявність системи планування й планової документації на всіх рівнях (перспективні річні, місячні й індивідуальні плани) складеної на основі принципів стабільності, реальності й конкретності; 2) удосконалювання музейної професії, розвиток музейної спеціалізації, підвищення фахового рівня музейних працівників; 3) чітке визначення посадових обов'язків кожного співробітника музею; 4) раціональну організацію робочого часу і місця співробітників [1, 74; 34].

Наукова революція – назва для позначення докорінних змін у науці. Основи розуміння цього поняття були закладені Т. Куном в його книзі “Структура наукових революцій”, де відображені основні моменти його філософсько-соціологічної концепції розвитку науки. Поняття наукової революції виступало не стільки як логіко-теоретичне, скільки як соціально-психологічне чи соціологічне, оскільки передбачало відмову наукового співтовариства від “освяченої століттями” наукової теорії на користь іншої теорії, несумісної з попередньою. У своїй праці Кун наголошує на періодичності “революційних” змін. Незважаючи на уявлення про те, що вся наука характеризується сміливими спробами спростувати теорії, Кун розцінював нормальну науку як звичайне “відгадування загадок” у межах уявлень певної наукової парадигми. Тільки тоді, коли усталена парадигма не дає можливості вирішити їх, створюються нові парадигми. Прикладами таких змін Кун називає революції, викликані відкриттями Коперніка, Ньютона та ін. У своїй книзі Кун робить акцент на поведінці певної соціокультурної групи (“наукового співтовариства”) в ситуації логічної несумісності двох теорій – “старої” і “нової”.

Учений дійшов висновку, що нормальні періоди наукової роботи характеризуються психологічною та соціальною комфортністю. Наукові революції подібні політичним і являють собою конфлікт. Кун вважає, що, коли вони відбуваються, немає більш високого критерію, ніж відчуття спільності. Під час наукової революції, коли змінюються “нормальні” наукові традиції, науковець повинен навчитися заново сприймати оточуючий світ – у деяких ситуаціях він повинен навчитися бачити новий ґештальт.

Також треба зазначити, що протягом історії людства спостерігається приблизний збіг соціальних і наукових революцій. Існування таких збігів було помічено ще Сен-Симоном. Ідею збігів соціальної та наукової революцій відстоював і розробляв відомий радянський філософ Б. М. Кедров.

Першою науковою революцією вважають радикальні зміни в ідеях про природу, в динаміці наукового пізнання, що відбулися в європейському інтелектуальному житті з середини XVI до кінця XVII століття. Це був час формування вільної від церковних догматів нової наукової картини світу. Головним результатом цієї наукової революції вважається народження сучасної науки, початок процесу диференціації наук, формування нових галузей знань, фундаментальних і прикладних наук, професійного поділу праці, спеціалізації досліджень. Наукова революція заклала підвалини для індустріального перетворення світу в наступних століттях.

На думку багатьох учених, у середині XX століття наука перетворилася на безпосередню виробничу силу в результаті поєднання переворотів у науці, техніці та виробництві. Ці якісні зміни отримали назву науково-технічної революції. Науково-технічна революція змінює весь вигляд суспільного виробництва, умови, характер і зміст праці, структуру виробничих сил тощо. У 40–50-ті роки під впливом наукових і технічних відкриттів відбуваються докорінні зрушення в структурі більшості наук і наукової діяльності, зростає взаємодія науки з технікою та виробництвом.

Посилення ролі науки супроводжувалося ускладненням її структури. Цей процес виявився в бурхливому розвитку прикладних досліджень, проектно-конструкторських і дослідно-конструкторських робіт як ланок, що зв'язують фундаментальні дослідження з виробництвом, у зростанні ролі комплексних міждисциплінарних досліджень, посиленні взаємозв'язку природничих і гуманітарних наук, нарешті, у виникненні спеціальних дисциплін, що вивчають закономірності розвитку, умови та фактори ефективності самої наукової діяльності. Складності і протиріччя, пов'язані зі зростанням ролі науки, породжують суперечливі форми її світоглядної оцінки. Полісами таких оцінок є сциєнтизм і антисциєнтизм. Для сциєнтизму характерна абсолютизація стилю і загальних методів “точних” наук, оголошення науки вищою культурною цінністю, що часто супроводжується запереченням соціально-гуманітарної і світоглядної проблематики як такої, що не має пізнавального значення.

Антисциєнтизм, навпаки, виходить з положення про принципову обмеженість науки у вирішенні найважливіших проблем людства, а у своїх крайніх проявах оцінює науку як ворожу людині силу, відмовляє їй у позитивному впливі на культуру. В умовах науково-технічної революції, зокрема посилення впливу теорій та методів природничих наук на суспільствознавство, широко розгортаються історичні, соціологічні та політологічні дослідження, на новий рівень виходить історична демографія, структурна лінгвістика та інші наукові дисципліни. У цих умовах зазнала значної критики ідеографічна історіографія і одночасно широкого поширення набули сумніви в можливості пізнання минулого. З кінця 1950-х років на історичну думку все більший вплив роблять помітні економіко-соціологічні теорії.

Переосмислення задач і методів вивчення історії пішло по шляху сциєнтизації, втілюючись в оформлення так званої “нової історичної науки” (часто її називають також “нова історія”, “нова наукова історія”). У істориків нового напрямку, незважаючи на національні особливості, чимало загальних рис. Протиставлення історії природничим наукам змінилося переконанням в їхній принциповій єдності. Засвоєння міждисциплінарних методів, методів соціальних і частково природничих наук проголошувалося магістральною лінією.

У пошуках нової методики історичного пізнання вчені звернулися до структуралізму, що був розроблений французькими вченими у лінгвістиці, а потім поширився і на деякі гуманітарні науки. Вагомим елементом в історичному дослідженні стає кількісний аналіз. Разом з тим у “новій історичній науці” так і залишилася проблема концептуального осмислення історичної дійсності; як і раніше була відсутня загальна теорія історичного процесу. Структурно-функціональний аналіз, що використовується багатьма істориками та соціологами, дає на тому чи іншому зрізі історичного часу картину функціонування

суспільних інститутів, але при цьому відсутня їх динаміка, а часто – і відповідь на питання про причини подій, що відбуваються. Крім того, міждисциплінарний підхід, який приніс у вивчення історії безліч методик гуманітарно-соціальних наук, ще більше сприяв фрагментації історії. У межах “нової історичної науки” виникає ряд дисциплін, які мало чи зовсім не пов’язані між собою. Істотною слабкістю “нової історії” стали форма і мова досліджень.

Праці були багаті на статистичні дані, особливо якщо це стосувалося кліометричних досліджень. Усе це з середини 1970-х років призвело до прагнення повернутися до самотнього історіописання. На середину 90-х років усе чіткіше стала проступати нова тенденція: відхід від радикальних лінгвістичних і культурологічних позицій. За теперішнього часу все більшого значення набуває вивчення відносин між статями та поколіннями, релігійних переконань і вірувань, ролі та традицій виховання й освіти, локальної та регіональної історії. У центрі уваги знаходяться вже не колективні феномени, а маленькі групи чи навіть окремі індивіди. Якщо взагалі характеризувати стан, який переживає світова історична наука на межі XX-XXI століть, як “історіографічну революцію”, то це революція не перша і, швидше за все, не остання, бо в усіх цих “революціях” йдеться, по суті, про одну і ту ж проблему–специфіку історії як науки.

Розуміння наукової революції залежало від зміни фундаментальних теорій, що домінували в науковому товаристві. Наприкінці XIX століття наукові революції сприймалися багатьма дослідниками – як прискорений еволюційний розвиток, як такі періоди в розвитку науки, коли за короткий проміжок часу відбувається особливо багато значних відкриттів, пов’язаних з іменами видатних учених. Революційні етапи в розвитку науки за своїм характером уважалися тими ж еволюціями, що здійснювалися більш швидкими темпами.

Напрямок руху залишався при цьому абсолютно ідентичним. Такий підхід до історії науки здебільшого сприяв написанню робіт, у яких головна увага приділялася перераховуванню (по можливості більш повному) наукових досягнень, розташованих у хронологічному порядку. При такій інтерпретації історії науки можливий крайній випадок, коли наукові революції взагалі зникають із історико–наукового дослідження навіть як феномен, що потребує свого пояснення. Прикладом цього може служити концепція Дж. Сартона, в якій наукові революції не відіграють помітної ролі. Періодизація у нього ступня, він підрозділяє історію на періоди тривалістю 50 років лише на тій підставі, що це відповідає періоду творчої діяльності одного покоління дослідників.

Другий варіант розуміння наукової революції шляхом зведення її до еволюції полягає в тому, що під час аналізу будь-якої революційної ситуації сама революція відсувається все далі й далі в минуле в результаті відшукування нескінченно довгого ланцюга попередників великих учених, які феноменологічно виступають як митці революції. Революція в цьому випадку розуміється як перехід не від істини до істини, а від брехні до істини, від доннаукових уявлень до наукових як абсолютний початок. В історіографії науки Коїре першим показав, що революція в історії науки – це деяка перервність і вона не повинна вважатися як дещо нескінченно далеке в минулому. Революція, вважав Коїре, – не абсолютний початок, революція – це перехід від однієї наукової теорії до іншої, від старої істини до нової. Під час наукової революції змінюється не лише швидкість, але й сам напрямок руху науки.

Цікаво підкреслити, що сьогодні, як гадає багато хто з учених, створюється ситуація, коли розуміння спокійних, еволюційних періодів у розвитку науки повністю залежить від тієї чи іншої інтерпретації наукової революції і еволюція розуміється через революцію. Як і у випадку еволюціоністських концепцій, коли ми відзначали варіанти зникнення революції навіть із феноменологічних описань (Дж. Картон), так і зараз, коли в центрі уваги постають наукові революції, спокійні, кумулятивні періоди в розвитку науки не фігурують в історико-наукових концепціях.

Це стосується, наприклад, концепції К. Поппера, який особливо підкреслював перманентний характер наукових революцій, для нього історія науки – це безперервна низка революцій. Кожна нова теорія є тим більше науковою, чим швидше вона може бути сфальсифікована, спростована; чим частіше трапляються такі спростування, тим про більш

успішний розвиток науки можна говорити [19, 259-260].

Наукова роль. Поняття пов'язане з особливостями організації наукової праці та взаємовідносин учених, які складаються під час розв'язання спільних наукових завдань. Розвиток наукових досліджень поступово призвів до необхідності колективної наукової творчості. У той же час науковці дійшли висновку, що творчість особистості в науці – це форма наукової кооперації, форма спільної праці. Наприклад, американські науковці Делон і Картер стверджували, що з “колекти-візацією” наукової творчості роль таланту поступово зводиться до нуля, а перевага – на боці взаємодії “середніх учених”. Утім, у супереч уявленню деяких учених-теоретиків набуття сучасною наукою масового характеру не веде до нівелювання ролі особистості в науці. Особистість залишається унікальним Генератором творчих ідей.

Виконання тієї чи іншої наукової ролі вченим залежить від загальноприйнятої типології вчених та його особистих якостей. Поняття “наукова роль” з'являється на більш пізніх стадіях організації наукової діяльності і пов'язане з вивченням багатомірних системоутворюючих понять, які інтегрують у собі не лише логічні структури діяльності, але і її логічний та кооперативний аспекти. Перехід від типології вчених (див.: тип ученого) до розподілення системи наукових ролей пов'язаний зі спробами впливати на хід творчого процесу в науці, робити його більш продуктивним. Уперше система наукових ролей отримала назву “брейнсторлінг”. Ця методика розподілення наукових ролей з'явилася у зв'язку з необхідністю інтенсифікації творчого процесу. При цьому виокремлюються два етапи: на першому відбувається висунення ідей, на другому – їх критика. Головна роль відводиться “генераторам ідей”, другорядна – “критикам”. Ці два процеси розподіляються в часі. Методика “брейн-сторлінга” розглядає “мультиплікацію” “Генераторів” і “критиків” самих по собі, а не їх взаємодію. У методичі “синтетиків”, розробленій В. Гордоном для інтенсифікації творчого процесу, використовуються індивіди з різними стилями метафоричного мислення, що спільно працюють. У методичі “Т-груп” для колективної творчості підбирають особу з різноманітною або, навпаки, одноманітною комбінацією індивідуальних якостей. У методичі індукування психоінтелектуальної діяльності (ІПІД) індивіди з різноманітними наборами психоінтелектуальних характеристик відіграють різноманітні ролі, які частіше визначаються інтуїтивно.

У методичі ІПІД можна виділити такі наукові ролі. “Ведучий” – вчений універсального типу, вчений-інтегратор – “перекладач” з мови однієї науки на іншу, здатний запалити творчим ентузіазмом оточуючий його науковий колектив, він уміє творчо думати і широко використовувати універсальне охоплення дійсності для вирішення багатьох питань. “Випробувач” – учений з достатньо глибокими знаннями у своїй галузі, живим активним розумом, здатний до психологічної адаптації з іншими учасниками. “Опонент” – учений з критичним складом мислення. “Експерт” – своєрідний живий довідник. Отже в методичі ІПІД намічається рольовий підхід, який відрізняється від чисто соціологічної спроби співвіднесення логічно-наукових функцій, які пропонуються науковою “роллю”, з особистісно-психологічними характеристиками. У той же час запропонована методика ІПІД не відображає співвідношення сил у реальному науковому колективі, що вирішують реальні наукові завдання, і не є універсальною. Одним із перших, хто у вітчизняній історіографії перевів категорію спілкування в ранг необхідної передумови і органічного компонента творчої роботи, став Б. М. Юр'єв. На основі визначення типології вчених він зробив важливий внесок у розробку поняття про наукову соціальну роль. Диференціація наукових співробітників за їх психологічним складом, на його думку, і підхід співробітників, що володіють різноманітними особистими властивостями, повинен враховувати і деяку теоретико-методологічну і інтелектуально-стилістичну спільність між ними, яку він визначає терміном “наукова школа”. Цим він на перший план висуває важливість спільної основи для взаємодії, тобто наукової мови, категорій, засобів постановки і вирішення проблем, пов'язаних, звичайно, із предметно-змістовними характеристиками та стилем мислення. Він передбачав, що творчість наукової школи найбільш активно може виявлятися при взаємодії і “комбінатора”, і “ерудита”.

У сучасних дослідженнях, які спираються на системне уявлення про наукову діяльність, творче ядро наукової групи чи суб'єкт творчості представлені ролями

“Генератора ідей”, “ерудита” та “критика”. Така типологія добре виявляється в малій науковій групі, яка стає своєрідним рольовим ансамблем. Один із членів малої наукової групи, стилістично мислення якого притаманно найбільш чутливості до наукових ситуацій, дозволяє усвідомити шляхи виходу із неї та перетворити задум у програму діяльності колективу. Він стає носієм особливої науково-соціальної ролі-ролі “генератора проблем, ідей, програм”. Значна роль у виконанні творчих завдань у науковому колективі відводиться “ерудиту” (поєднується у одному рольовому профілі з “генератором”). “Ерудит” є однією з ключових фігур у колективному творчому процесі. Роль “критика” – оцінювати та відбирати найбільш цінні комбінації. Роль “критика” бере на себе вчений з відповідним стилем мислення, його завдання – швидко, як і висунування гіпотез “генератором ідей”, формування оцінюючих суджень. Продуктивна ідея може бути схвалена лише після спроб її спростування. Ключовою роллю на етапі обговорення як дослідної програми в цілому, так і її фрагментів, є роль “критика”.

Критична обробка нових ідей має в науці великий організуючий зміст. До критики пред’являються високі моральні вимоги. Для виконання цієї ролі підходить далеко не кожний вчений з критичним розумом. Критика – це своєрідна форма народження нового знання в єдності руйнування і творення. Спроба уникнути наукової критики – це гальмування наукового прогресу.

Пошуком, знаходженням і вирішенням виключно предметно-логічних завдань наукова група не може обмежуватися, її членам доводиться вирішувати завдання організаційного, соціально-психологічного, технічного порядку, включаючи розробку окремих фрагментів програми, розподіл блоків програми між виконавцями, контроль, оцінку результатів, технічну роботу тощо. Цим самим складається предметно-діяльна основа для диференціації науково-соціальної ролі: “організатора-перекладача”, який забезпечує ефективний обмін інформацією на семантичному рівні в середині групи (особливо при міждисциплінарних дослідженнях) і поза нею, “комунікатора”, який здійснює контакти групи з соціумом на етапі пошуку проблеми і на етапі застосування результатів дослідження на практиці, і “виконавець”, який забезпечує технічні аспекти реалізації проблеми тощо. Один і той же індивід (член групи) може бути носієм різноманітних ролей залежно від характеру діяльності колективу і стосунків, які в них складаються. Оскільки динаміка рольової поведінки визначається структурою наукової групи, її дослідною програмою, то з переходом в інші групи, до інших програм їх поведінка може суттєво змінюватися. У зв’язку з цим виникає проблема визначення оптимальних форм відповідності психологічних якостей індивіда, його стилістично наукового мислення, структури колективу, до якого він потрапляє, і завдань, які вирішуються в колективі. На різних етапах реалізації дослідної програми в центрі діяльності групи виявляються різноманітні науково-соціальні ролі та їх комбінації. Постає завдання регуляції рольової поведінки членів колективу на різних стадіях дослідницького процесу. Отже, рольова організація в науковому колективі має суттєве значення для організації керівництва колективом. Аналізуючи рольову структуру групи, керівник може вносити певні корективи в розподілення наукових ролей з метою забезпечення ефективності діяльності цієї групи [20, 162-166].

Наукова стаття – подання інформації про нові дослідження конкретної теми, одержані результати та подальші напрями її вивчення (обсяг від 6 до 24 сторінок). Її структура визначена вимогами Постанови ВАК України від 5.01.2003 р.

Наукова термінологія – втілення сутності даного (історичного) явища.

Наукова цінність музейного предмета – значимість предмета як джерела історичної, природничо-наукової та будь-якої іншої інформації при вирішенні дослідницьких завдань профільної дисципліни музею. Є одним із критеріїв добору предметів у музейні зібрання [1, 74].

Наукова школа в історіографії – колектив дослідників, об’єднаних спільною проблематикою, єдиними методологічними принципами, концепціями, які гуртуються навколо певної організаційної структури (кафедри, наукового товариства, історичного часопису тощо)ю Наукові школи в українській історіографії виникають у другій половині XIX ст., коли у зв’язку з процесами соціалізації та інституціоналізації науки, актуалізується практика врегулювання колективної наукової діяльності, своєрідний “розподіл ролей” в

процесі історичного пізнання. Йдеться про київську школу документалістів на чолі з В. Антоновичем, львівську та київську школи М. Грушевського та ін. [23, 39].

Наукове видання – видання, що містить результати теоретичних і (чи) експериментальних досліджень, а також підготовлених науковцями до публікації пам'яток культури, історичних документів

Наукове відкриття – категорія наукознавства, яка відображає кінцеву мету продуктивного наукового дослідження, спрямованого на пошук і осмислення радикально нових наукових явищ, фактів, теорій. Наукові відкриття, як правило, відбуваються в межах прийнятої парадигми. Відкриття стають потужними важелями заміни парадигм і створення “нових” парадигм. Усе це відбувається за рахунок здобутих нових фундаментальних фактів і побудови нових теорій. Після того як вони стали елементами наукового знання, наука, в її окремих дисциплінах, яким належать ці новації, ніколи не залишається тією ж самою.

Необхідно чітко з'ясувати, як виникають зміни подібного роду, як уперше зроблено відкриття або виявлено принципово нові факти, що потім стають очікуваними. Засвоєння теорією таких фактів потребує більшого, ніж просто додаткове пристосування теорії. Тобто поки вчений не навчиться бачити природу або суспільство в іншому світлі, такого роду новий факт узагалі не може вважатися фактом цілком науковим.

Схема кожного окремого наукового відкриття ставить питання, хто і коли його зробив. Самі по собі питання пріоритету не можуть дуже цікавити нас. Між тим бажання знайти відповідь на них висвічує природу наукового відкриття. Процес відкриття, як правило, приписується окремій особі і стосується певного моменту часу, хоча його ніколи не можна приурочити до цього певного моменту, а часто не можна і точно датувати. Якщо з відкриттям пов'язане не тільки спостереження, але й концептуалізація, знайдення самого факту і засвоєння його теорією, то тоді відкриття є процес і він повинен бути тривалим за часом. Часто відкриття, які передбачені теорією заздалегідь, є лише частинами нормальної науки, в результаті чого в межах цих відкриттів нові види фактів відсутні.

У науці відкриття завжди супроводжується труднощами, зустрічає опір, стверджується всупереч основним принципам, на яких засновано чекання. Спочатку сприймається тільки те, що очікувалось. Однак подальше ознайомлення призводить до усвідомлення деяких погіршностей або знайдення зв'язку між результатом і тим, що призвело до помилки. Таке усвідомлення аномалії відкриває період, коли концептуальні категорії підганяються до тих пір, поки отримана аномалія не стає очікуваним результатом. У цьому пункті процес відкриття закінчується. Категорія наукового відкриття є важливою для розуміння поняття “наукова революція” [20, 167-168].

Наукове дослідження – цілеспрямоване пізнання, результати якого містять систему понять, законів і теорій.

Наукове комплектування фондів – це процес виявлення в зовнішньому середовищі предметів музейного значення та їхнього збору для поповнення музейних зібрань; наукова діяльність, заснована на принципах музеєзнавства і профільних дисциплін.

Наукове опрацювання музейного предмета – найважливіший напрямок фондової роботи. Основні завдання Н. о. – вивчення музейного предмета і його науковий опис у документах обліку музейних фондів [1, 74].

Наукове співтовариство – поняття для характеристики різних комунікативних одиниць, які формуються з наукових співробітників для проведення досліджень і виконання інших видів наукової діяльності.

Поняття “наукове співтовариство” є порівняно новим. У науковий обіг воно увійшло приблизно в середині ХХ століття (уперше було використано Полані та Мертоном). Надалі воно було розвинене стараннями таких відомих учених-наукознавців, як Кун, Хегстром, Парсонс/Сторер. Вони звертали увагу на можливість різноманітного тлумачення цього поняття. У сучасному наукознавстві поняття “наукове співтовариство” використовується як в абстрактному розумінні (професійна спільнота вчених узагалі), так і в більш конкретному, коли мається на увазі сукупність учених однієї держави, однієї наукової дисципліни, наукової школи тощо. Але здебільшого мають на увазі групу вчених, які об'єднані спільними науковими інтересами; у широкому значенні слова – сукупність учених

чи колективів, що займаються вирішенням схожих наукових проблем і підтримують стійкі міжособистісні та міжгрупові стосунки, мають єдиний набір когнітивних засобів, спільні канали отримання та передачі наукової інформації, однакові уявлення про критерії науковості та мету науки в цілому.

Науковим співтовариством у цьому розумінні може бути визнане й об'єднання дослідників різних спеціальностей, але які працюють над однією науковою проблемою (субдисциплінарні співтовариства). Організація вчених у неформальні наукові спільноти має велике значення для науки. У першу чергу це допомагає вирішити масштабні наукові завдання й зберегти наукові традиції. Сьогодні дослідження нерідко проводяться спільними зусиллями групи вчених. Проведення симпозумів, конференцій, круглих столів, де відбувається обмін думками, дозволяє розширити кругозір учених і створює умови для появи нових, часом несподіваних ідей та теорій у ході діалогу або дискусії. У той же час колективна наукова діяльність, в якій об'єднуючими факторами стають загальна ідея, певна задача або проєкт, призводить до появи вчених-маргіналів, які перебувають за межами тих чи інших наукових співтовариств (див.: солідарність у науковому співтоваристві).

Зазвичай, у науковому співтоваристві виокремлюють так звану "наукову еліту" (високопродуктивні індивіди чи наукові колективи, які складають стійку серцевину наукового співтовариства) та "масу" (низькопродуктивні вчені та колективи, які утворюють наукову периферію).

Наявність інституціональних і ситуаційних соціальних норм обумовлює не лише стійкість, але й консерватизм наукових співтовариств, відносно слабке сприйняття методологічних та організаційних новацій. Останні можливі лише за деяких спеціальних умов (інтенсивна міграція, високий ступінь конкуренції, наявність значних маргінальних груп), які посилюють суперечки в оцінках результатів наукової праці та її мети. Різниця в механізмах соціалізації та оцінках наукової праці, когнітивних засобах обумовлюють значну ізоляцію наукових співтовариств, стримують міждисциплінарні дослідження, міжнародне наукове співробітництво.

Наукове співтовариство не є незмінним утворенням. Інтеграція сучасної науки сприяє посиленню міждисциплінарних зв'язків. У будь-якій галузі науки можливі радикальні зміни наукових принципів, що призводить до перебудови стилю мислення кожного із членів наукового співтовариства і до змін усередині наукового співтовариства в цілому. Усвідомлення нових цілей наукового співтовариства стає органічним стимулом розвитку науки. Зміни у науковому співтоваристві відбуваються й внаслідок зміни поколінь та авторитетів.

Наукове співтовариство не є офіційною організацією, у ньому відсутні формальне членство, механізми влади та примусу. У той самий час, у будь-якому науковому співтоваристві великою є сила традицій та авторитетів, із якими, як правило, доводиться рахуватися усім її членам. Разом з тим деякі принципи організації наукового співтовариства закріплюються державою у нормативних актах.

Завдяки великому значенню традицій наукове співтовариство, як неофіційне об'єднання, має широкі повноваження щодо вчених, які входять до нього, і визначає наукову діяльність в цілому. Наукова спільнота сприяє розвитку наукових інститутів, активно залучає у свої ряди нових членів, розпоряджається знаннями, що отримані у результаті наукової діяльності.

Методи заохочення вчених за заслуги перед науковим співтовариством не пов'язані безпосередньо з формами заохочення в рамках офіційної наукової організації, до якої належить конкретний вчений.

Стимулювання наукової діяльності в науковому співтоваристві відбувається через моральну підтримку, яка водночас може виявлятися в ході експертної оцінки проєкту при наданні грантів, при рекомендації результатів дослідження до друку у визнаних виданнях, шляхом надання високих оцінок науковому доробку у рецензіях, оглядах і довідниках. Заохочується, як правило, безпосередній внесок у науку. Під поняттям "внесок" у даному випадку розуміється всебічний розгляд і вирішення будь-якої проблеми з опублікуванням результату в спеціальному часописі.

Певною мірою розуміння категорії "наукове співтовариство" визначає уявлення й про

розвиток історичної науки як такої. Так, А. Про вважає, що наукове співтовариство істориків у Франції з'явилося лише на межі 1880-х років, що цей процес був тісно пов'язаний з розвитком освіти та соціальною функцією історичної науки. Наукознавчі підходи до визначення поняття “наукове співтовариство” дозволяють більш детально та продуктивно проаналізувати професійні відносини серед істориків, а саме феномен наукових шкіл в історичній науці [20, 168-171].

Науковий журнал – журнал, що містить статті та матеріали про теоретичні дослідження, а також статті і матеріали прикладного характеру, призначений науковим працівникам.

Науковий категоріальний апарат української історіографії поділяється на три групи: 1) традиційні; 2) новітні, 3) специфічні щодо української історичної науки. До першої групи входять поняття: “історіографічний процес”, “історіографічна ситуація”, “історіографічне джерело”, “історіографічний факт”, напрям, течія, наукова школа в історіографії. Другу групу категорій історіографії містять поняття запозичені із суміжних галузей знання: філософії, культурології, наукознавства, історії літератури та науки. До них відносяться типи історико-наукових досліджень: соціальна історія науки або соціологія науки (історична соціологія науки) та інтелектуальна історія науки; образ науки (традиційний дисциплінарний) та образ, який шойно відтворюється – проблемний; ідеал науковості – категорія запозичена з культурологічного арсеналу; стиль історичного мислення та тип історика. До третьої групи історіографічних категорій входять поняття, що характеризують специфіку історіографічного процесу на українському ґрунті: “українське національне відродження”, “українське бароко”, “Український П'ємонт”, “етнографізм”, “антикварна робота”, “антикварні зацікавлення”, “історичне письменство”, “національно-історична думка”. Аналіз понятійного апарату сучасної історіографії має за мету не сталі дефініції, а творчу інтерпретацію історико-наукових категорій на матеріалах історії української історичної науки [23, 36-43].

Науковий опис музейного предмета – етап наукового опрацювання музейного предмета, на якому здійснюється фіксація результатів його вивчення в документах обліку музейних фондів і в науково-довідковому апараті [1, 74].

Науковий співробітник музею - співробітник одного з наукових підрозділів музею. У залежності від спеціалізації Н. с. займається питаннями фондової (хранитель), експозиційної (експозиціонер) або масової науково-освітньої роботи (лектор-екскурсовод, методист), веде науково-дослідну й науково-методичну роботу, пов'язану з діяльністю свого підрозділу [1, 74].

Науковий текст має бути чітким, цілеспрямованим й прагматичним. Особисті емоційні оцінки або мовні елементи мають бути виключені. Стиль письмової наукової мови – це безособовий монолог. Виклад матеріалу ведеться від третьої особи, коли все має бути звернене на зміст і логічність, а не на суб'єкти опису (неправильно, коли в тексті студент пише “я думаю”, “мені здається”, “не можу уявити собі”, “автор каже”, “я бачимо” та ін.).

Замість “я”, має розумітися “ми”, але ліпше “на нашу думку”, “нам видається за доцільне зупинитися” (без наростаючого нагромадження в тексті). В такому випадку автор відображає як власну думку, так і певного коло вчених, представників течій, напрямку, школи істориків. Тоді займенник “ми” відображає характерні риси сучасної історичної науки, пов'язані з інтеграцією, колективністю творчості, комплексним підходом до складних історичних явищ і їх оцінки. В наш час, при безсумнівній наявності плюралізму в методологічних підходах, головне полягає в досягнення “правди” історії, якій би течії, напрямку, школі дослідники не належали.

Буде правильно, коли студент притримується обов'язкової об'єктивності викладу. Словами (дійсно, насправді, зрозуміло) підкреслюється достовірність факту. Словами (можливо, ймовірно) можливість факту. Логічній завершеності думок сприяють функціонально-лексичні засоби зв'язку (по-перше, по-друге, спочатку, насамперед, перш ніж приступити) [10-11].

Наукові напрями, школи, течії, гуртки – неформальна інституціоналізація науки, орієнтована на самоосягнення і самопізнання, врешті-решт на саморозгортання й

самоорганізацію академічної спільноти в певному історичному часі, соціо- та етнокультур. просторі. У широкому сенсі йдеться про розмаїття форм і способів засвоєння й адаптації науковою корпорацією інтелектуальних настанов, культ. віх, світоглядних орієнтирів, етичних цінностей, естетичних критеріїв, соціальних норм, громад. й суспільно-політ. вимог, які трансформуються й транслуються неформальними об'єднаннями вчених, що доповнюють наявну орг. структуру чи виступають її предтечею, у відповідні дослідницькі інтенції, програми, проекти, концепти, теорії, прийоми й методики фахового вишколу, способи комунікації та циркуляції інформації в діахронному й синхронному вимірах. У вузькому розумінні – групове світосприйняття, точніше – розмаїття форм самосвідомості наук. спільноти, котру репрезентують різноманітні неформальні утворення (напрями, школи, течії, гуртки, малі групи, творчі тандеми чи союзи співавторів та ін.), що творять поле інтелектуальної взаємодії й комунікації, афористично прозване “простором довіри”, яке безпосередньо пов'язане з тим або ін. феноменом авторства соціогуманітарних, зокрема істор., текстів.

Появу неформальної інституціоналізації пов'язують із дослідницькими рефлексіями вчених/мислителів/інтелектуалів щодо творчості, передусім зі спробами осягнути її витoki та саму природу, зокрема збагнути роль колективного й індивідуального, групового та персонального тощо. Такі початки, принаймні зафіксовані документально, побутують від доби античності, приміром, знаменита Академія Платона, мілетська школа, піфагорійська школа, стоїки, епікурійці, сократики та ін. Первісне визначення поняття “школа” зазвичай асоціюється з певною груповою духовною й культ. єдністю й, заразом, із місцем збереження, охорони й передачі знань. Напр., від давньогрецького міфічного героя Академа, похованого у священній діброві на пн. зх. від Афін (Греція), в якій викладав Платон та його учні, походить назва славновісної Академії, заснованої 387 до н. е. Власне, антична “школа” постає як своєрідна форма духовного й культ. братства – спільноти філософів або мислителів, але з достатньо окресленими рольовими моделями братчиків: старші (вчителі) та молодші (учні), в якій процес виховання й навчання реалізується у вигляді діалогів (комунікації), обміну думок, диспутів тощо. Із такими “школами” пов'язують і формування інституту духовного, культурного, зрештою – інтелектуального, наступництва, себто творення основних елементів механізму наук. традиції (компендіуму знань, способів нагромадження, збереження, захисту, відтворення та передачі знання, врешті, відтворення його носіїв – інтелектуалів). Утім, уже в античні часи “школа” виступала і як інструмент інтелектуального розрізнення різних способів мислення, точніше – світобачення. Приміром, давньогрецький автор 3 ст. Діоген Лаєрський, якого вважали фундатором історії антич. філософії, називав “школою” певну спільноту мислителів, які дотримуються того чи ін. витлумачення видимих явищ.

Нові форми “школи” постали в добу середньовіччя та ранньомодерні часи, що пов'язано із соціокультур. запитами, інтелектуальними й духовними викликами гуманізму, Відродження, Реформації та Контрреформації. Зокрема, культ. програма доби Відродження продукувала переосмислення й реконцептуалізацію античної спадщини. Відтак сформувалися ін. спільноти – гуртки інтелектуалів-гуманістів із виразно окресленою груповою свідомістю, які спершу наслідували відомі античні взірці. Напр., платонівська Академія у Флоренції (Італія; 1459-1521), яка обстоювала традиції неоплатонізму (П.Мірандола, М.Фічіно). Втім, незабаром з'являються й ін. спільноти ренесансних діячів, які переосмислювали не тільки спадок класичної давнини, а й “темних” (середніх) віків та ранньомодерного часу. Приміром, “критична” (іноді “єрудитська”) школа (Ф.Біондо, Л.Валла та ін.), з якою пов'язують відкриття першоджерел, початки їх критики та впровадження елементів наукового апарату; “риторична” школа (П.Браччоліні, Л.Бруні та ін.), скерована на апологію повчальних функцій історії, виховання моральних чеснот особистості на гідних для наслідування істор. взірцях; “політична” (інколи “нова політична”) школа (Н.Макіавеллі та його наступник і критик Ф.Гвіччардіні), зосереджена на прагматичному переосмисленні політ. минувшини, форм і способів правління. Як реакція на виклики Реформації постали чернечі вчені т-ва, зорієнтовані на жорстку оборону конфесійних інтересів. Приміром, мавристи (конгрегація св. Мавра, заснована 1618 в

паризькому монастирі Сен-Жерменде-Пре), які прагнули захистити від протестантської критики канони католическої церкви.

Водночас видавничая практика мавристів спричинилася до публікації низки комплексів церк. джерел і заклала початки дипломатики, палеографії та ін. спец. істор. дисциплін. Болландисти (вчена спільнота єзуїтів, заснована 1643 Ж.Болландом в Антверпені; нині місто в Бельгії), котрі видавали Життя святих (Acta Sanctorum) Католическої церкви, поширили перші дослідницькі прийоми та процедури на ниві археографії й дипломатики. Саме в надрах учених спільнот мавристів і болландистів виникла “церковна ерудитська” школа (іноді ерудитський напрям; М.Буке, Ж.Мабільон, Б.Монфокон, Д.Пето, Д.Папелброх та ін.), а невдовзі під її впливом – “світська ерудитська” школа (Е.Балюз, Ш.Дюканж, Л.Мураторі, Дж.Тірабоскі та ін.) в західноєвроп. доакадемічній історіографії кінця 16 – поч. 18 ст. Вислідом трансформації новоєвроп. науки 17 ст. стала відома “Республіка вчених”, чи “Республіка літераторів” (“La Republique des Lettres”) – міжнар. братство інтелектуалів (фундатор – франц. математик М.Мерсенн), що започаткувало нову форму комунікації (регулярну та велику кореспонденцію між незалежними мислителями), яку вважають першим масштабним прообразом “незримого коледжу” (термін Д.Прайса).

З утвердженням раціонально-просвітницької парадигми в європ. соціогуманістиці 18 ст., яка обстоювала домінування 3-х інтелектуальних підоснов – універсального Ratio, натуралістичного Права та незмінності людської Природи, зародилася нова форма неформальної вченої спільноти, наближена до класичної школи. На відміну від філософств античності, гуртків гуманістів, чернечих учених спільнот, новоєвроп. об’єднань інтелектуалів такі школи були міцно пов’язані з університетськими центрами та мали окреслену фахову спеціалізацію. Такою, напр., була знаменита Геттінгенська правничая школа 18 ст. (Ю.Мезер, Й.-С.Пюттер та ін.) в місц. ун-ті, яку вважають безпосередньою предтечею впливової нім. істор. школи права 19 ст. Втім, наук. школи в традиційному або класичному розумінні постали тільки протягом 19 ст., позаяк спиралася на низку потужних соціокульт. передумов та інтелектуальних викликів. Передусім, промисловий та технологічний бум 19 ст. пришвидшив фахову спеціалізацію, зокрема надав потужного імпульсу дисциплінарному оформленню науки і, заразом, активізував руйнацію станових меж в європ. країнах. Відтак запустилися нові механізми соціалізації вихідців із різних прошарків та верств, себто відкрилися можливості для реалізації інших, порівняно зі звичайними становими ролями, життєвих сценаріїв у сфері науки, освіти, к-ри.

Водночас кардинальних трансформацій зазнали матеріально-фінансова основа й формальная інституціональна структура науки та освіти, інтенсивність і швидкість циркуляції друкованого слова, порівняно з попередніми століттями, врешті-решт, істотної ваги набув сусп. статус ученого у “вік поступу” (19 ст.). Сукупність таких передумов і впливів спричинилася до виникнення неформальних наук. гуртків, які поставали навколо успішного вченого-новатора, персональні якості й компетенція якого забезпечували ефективну трансляцію знання молодшим колегам (учням). Спершу школа локалізувалася за кількома т. зв. родовими ознаками: ім’я фундатора та просторово-регіональне побутування (приміром, Київська школа В.Антоновича; див. Антоновича Володимира Київська школа істориків), нац. належність та фахова спеціалізація (напр., рос. школа західноєвроп. аграрної історії, російська, чи петербурзька школа антич. епіграфіки). Втім, на межі 19-20 ст. обстоювалася думка про наявність спільного наук. проекту (напр., земельно-обласний план В.Антоновича зі студіювання історії давньої Русі), пізніше – дослідницької програми, як невідмінної прикмети існування “школи”. На поч. 20 ст. до “обов’язкових” чи “необхідних” передумов існування наук. школи зараховують низку чинників або передумов, у т. ч. інтелектуальні (спільні концептуальні взірці та методологія), освітне-обласні (семінари, лекторії, експериментальні практики, регулярні наук. форуми), технічно-орг. (періодичні та серійні видання, кафедри, лабораторії) тощо. Однак упродовж 19 ст. терен побутування поняття “наукова школа” став настільки широким, що охоплював украй різноманітні і неоднорідні групи дослідників, іноді не пов’язаних між собою не тільки персональними зв’язками, а навіть територіальними й нац. межами (приміром, державна,

юридична, романтична школи та ін.). Інколи дефініція “школа” взагалі підносилася до масштабу всієї нац. історіографії.

Власне, з’явилася тотальна мода щодо вживання поняття “школа” в найрізноманітніших контекстах, що істотно розмивало його зміст і спотворювало первісне функціональне призначення. Зрештою, на зламі 19-20 ст. постали досить гострі потреби розрізнити відмінні рівні неформальної інституціоналізації, а точніше – різні форми самосвідомості наук. спільноти, пов’язані: 1) із циркуляцією генералізуючих ідей чи концептів, які задають спрямованість пізнавального процесу, зокрема логіку його розгортання; 2) з особистим зв’язком між ученими в межах школи. Відтак народилося поняття “напря́м”, яке до кінця 19 ст. вживалося епізодично. Цей термін скерований на відтворення вертикального зв’язку, переважно в царині ідей і концептів між ученими різних шкіл, гуртків, груп, на відміну від горизонтальної сув’язі, що локалізувалася здебільшого на основі неформальних зв’язків (учитель/учень) у річці конкретної школи. Та попри очевидну механічність і лінійність такого маркування, яке, вірогідно, постало в руслі факторного аналізу, властивого канонам класичного мислення, термін “напря́м” відтоді вживається як для ідентифікації та самоідентифікації гуманітаріїв, так і для відтворення різних рівнів неформальної інституціоналізації, хоч і доволі суперечливо та непослідовно.

Приміром, напрями на обширах істор. науки виокремлювалися за провідними історіософськими ідеями (народницький, державницький, неонародницький), парадигмами наук. мислення (раціональнопросвітницький, романтичний, позитивістський), політ. й ідеологічною (роялістський, республіканський, консервативний, ліберальний, лейбористський, марксистський) чи конфесійною (катол., правосл., протестантський) належністю, тяжінням до певних дисциплін або міждисциплінарних стиків (юрід., соціологічний, історико-екон., соціально-екон., культурно-істор., психологічний) тощо. Саме за ступенем загальності та генералізації розрізняють поняття “напря́м” і “школа” рос. історик О.Лаппо Данилевський, хоч послуговувався і терміном “течі”.

Остання дефініція поширилася майже одночасно з поняттям “напря́м”, причому покривала подібний зміст та продукувала майже аналогічні смисли. Напр., у текстах рос. історика П.Мілюкова обидва терміни побутують як рівнозначні.

Втім, у дослідницьких практиках кінця 19 – поч. 20 ст. поширилося й утилітарне застосування дефініції “течія” щодо позначення більш-менш масштабних тенденцій з обсягу істор. науки, а також для вирізнення різних груп чи відтінків у межах школи або напряму. Від поч. 20 ст. розпочинається перехід від класичного до некласичного типу науки, який на теренах соціогуманітаристики зазвичай пов’язують із соціологічним та неокантіанським поворотами.

Відтоді лінійні, механістичні, субстанціональні та наївно реалістичні наук. взірці поступаються місцем дослідницьким стратегіям, зорієнтованим на інтертеоретичність, поліваріантність, релятивізм, когерентність і взаємодоповнюваність.

Отож неформальна інституціоналізація дедалі частіше розглядається з перспективи модерністських інтелектуальних запитів та вимог, зокрема з акцентуванням: 1) на способах і методах отримання знання, його циркуляції й передачі (інтерналізм); 2) на механізмі соціокульт. взаємодії науки із сусп-вом (екстерналізм); 3) на самосвідомості академічної спільноти; 4) на психологічних (приміром, співвідношення екстравертів та інтровертів), культурознавчих, морально-етичних та естетичних складових дослідницьких практик, у т. ч. рольових моделях у середовищі наук. колективу; 5) на співвідношенні формальної (організаційно й структурно фіксованої) та неформальної інституціоналізації науки тощо. Відтак поняття “школа” як вихідний концепт неформальної інституціоналізації істотно розширилося за рахунок трансформації первісного змістовного наповнення та продукування нових смислів.

Таким чином, протягом 20 ст. в наукознавстві, історії та філософії науки сформувалася низка різноманітних некласичних означень наук. школи як: 1) своєрідного групового стилю мислення; 2) універсальної самоорганізаційної форми наук. діяльності та кооперації дослідників; 3) відкритої інтелектуальної спільноти з добре окресленими ціннісними орієнтирами й етичними настановами, що поєднує вчених різних поколінь із відмінними статусами на

засадах певної дослідницької к-ри; 4) соціального колективу лідерського типу з вибудованою ієрархією, згуртованого під дослідницьку програму навколо авторитетного чи навіть харизматичного вченого-провідника, що має високу або навіть виключно репутацію, часто-густо з претензією на геніальність, а також відповідний обряд залучення/ посвячення до традиції (жорстке обстоювання авторитету істини, сакралізація імені засновника та впровадження манери його наслідування тощо); 5) науково-освіт. та виховної інституції, котра саморегулює відтворення й дослідницькі мотивації, наступність учасників і тривалість свого буття в часі та просторі; 6) соціально-психологічної конструкції спільноти з відмінними рольовими моделями “акторів” – “батьків-фундаторів”, “господарів-адміністраторів” (тех. організаторів), “генераторів ідей”, “охоронців знання” (ерудитів), “виконавців” (ретрансляторів), “критиків”, “внутрішніх опонентів”; “старійшини”, “майстрів” та “підмайстрів”; 7) особливої стратифікації наук. спільноти як елітарного прошарку суспільства, в якому місце вченого залежить як від персональних якостей та доробку, зокрема від рівня його самореалізації й комунікації, так і інституціональних можливостей, доступу до інформації, матеріальних та фінансових ресурсів тощо.

Побувають і полівимірні моделі наук. школи, приміром трьохкоординатна конструкція (предметно-логічний, соціально-наук. та особисто-психологічний рівні) рос. філософа М.Ярошевського, який виділяв 3 типи наук. шкіл: науково-виховну, дослідницький колектив та напрям. У 2-й пол. 20 ст. ширяться й низка різноманітних типологій наук. шкіл, зокрема за характером зв'язків (напрямок, течія, “незримий колледж”, угруповання, група тощо), способом інституціоналізації (лідерська, гурткова, педагогічно-виховна), тереном функціонування (міжнародна, національна, регіональна, локальна), тривалістю існування (однієї, двох, трьох і більше генерацій), фаховою спрямованістю та предметною областю (міждисциплінарна, дисциплінарна, теоретична, експериментальна, науково-вироб. тощо), статусом у науці і сусп-ві (авангардна, конкуруюча, маргінальна чи напівлегальна, особливо щодо шкіл/ гуртків, що існують за тоталітарних, авторитарних режимів) та ін. Із поширенням концептів неklasичної науки змінюються й уявлення щодо ролі наук. шкіл.

Передусім, фокусується увага на самому механізмі конструювання/перетворювання наукової спільноти, себто на тому, в який спосіб змінюються її неформальні контури. Приміром, амер. історик науки Т.Кун уважав, що школи не властиві фазі т. зв. нормальної науки, коли зберігаються сталі методологічні й теор. орієнтири. Натомість школи з'являються і набувають сили в період кризи “нормальної науки”, котрий вичінується “науковою революцією”, себто утвердженням нової парадигми. З оформленням парадигматичних взірців школи знову сходять із наук. авансцени. Польс. соціолог Л.Флек тримався думки, що школа в науці закладає спрямовані колективні настанови щодо формування спільного стилю мислення. Натомість франц. філософ Г.Башляр наголошував на тому, що “наукова школа” творить “нормативну людину науки”, яка суперечить сама собі, позаяк особистості властиві сумніви, котрих не визнає шкільна спільнота, що тягне вченого за собою. Зрештою, у добу неklasичної науки домінуючим стає дисциплінарний тип наук. шкіл, який одні вчені часом називають формою “інтелектуальної стагнації”, а інші – розглядають як спосіб “інтелектуальної капіталізації”.

Трансформуються і вживання поняття “напрямок”, яке часто-густо не стільки узгоджується з концептом чи якоюсь ідеєю в класичному сенсі, скільки з предметною областю досліджень або навіть окремою дисципліною (приміром, напрям історії дипломатії, напрям військ. історії). У такому сенсі це поняття виступає в термінологічній зв'язці з тією чи ін. школою й окреслює проблемне поле наук. студій у відповідному дисциплінарному зрізі. Заразом побувають й ін. понятійні пари: школа/течія, школа/угруповання, школа/гурток тощо. Причому останнє сполучення термінів розглядається в контексті вивчення “утробного” періоду наук. шкіл гурткового типу, як реалізованих (напр., Тартусько-Московської семіотичної школи, Моск. логічного, пізніше – Моск. методологічного гуртка та ін.), так і потенційних.

Із поширенням інтердисциплінарності з'являються й проблемні та малі групи, що об'єднують здебільшого на певний час дослідників із різних галузей, дисциплін, фахових спеціалізацій, країн, які вирізняються синергетичним ефектом (підвищеною наук.

результативністю, креативністю підходів) і розмаїтим характером зв'язків: “сильних” (учитель/ учень), “слабких” (позитивне й негативне цитування), симбіотичних, конкуруючих, координуючих, коопераційних тощо. У 2-й пол. 20 ст. такі неформальні утворення набули неабиякої популярності, зокрема у вигляді “незримого колледжу” та ін. Втім і до сьогодні циркулюють традиційні уявлення про співвідношення наук. напрямів/течій/ шкіл.

Наприкінці 20 ст. постмодерністський поворот спричинився до суцільного розмивання існуючих меж предметно-дисциплінарного знання (науки, мист-ва, к-ри), особливо на теренах соціогуманітаристики. Відтак стрімко поширились дослідницькі практики, зорієнтовані на ідеї полівекторності, багатостильності, тотальної стилізації, мімікрії та мутації, своєрідну гру з різноманітними стильовими формами, парадигматичними взірцями, еклетичну мішанину різноманітних культ. елементів, мовних протоколів, інтелектуальних складових тощо. Зрештою, ідеали постнекласичної науки не тільки тяжіють до мультипарадигматичності та множинності способів пояснень, а й майже до нескінченної поліваріантності дискурсів. Такі підходи кардинально трансформують саме розуміння неформальної інституціоналізації та її вихідного концепту “наукова школа”, позаяк досить часто заперечується навіть можливість її онтологічного буття, себто існування в часі й просторі.

Відтак школа розглядається як специфічна епістема (від грец. – знання; домінуюча чи первісна структура, що формує “проблемне поле” знання), котра адсорбує як дослідницькі практики, так і саму комунікацію й циркуляцію інформації. Власне, її існування висвітлюється з перспективи дискурсивних практик, зокрема, актуалізується пошук прихованих і вторинних смислів (деконструкція). Вислідом цього є спроби демістифікувати та десакралізувати саме поняття “наукова школа”, яке представляють як “самопроектовану традицію” її лідера-засновника чи його adeptів, “священну” чи метафізичну схему для сакралізації відповідних соціальних практик, за якими переховується “випадкова гра” смислів, тощо. Побутують думки, що в сучасній науці школа є утворенням виключно одного покоління вчених, оскільки швидкоплинність знання, тобто темпи його старіння, стали настільки стрімкими, що роблять неможливими передачу актуальних ідей та концепцій від однієї генерації до іншої. Втім, ідеї про “кінець” чи “духовну смерть” наук. шкіл не поділяються переважно більшістю вчених, у т. ч. у царині соціогуманітаристики. Від 1970-90-х рр. неабиякої гостроти набуває проблема співвідношення формальної та неформальної інституціоналізації науки, зокрема спроби тим чи ін. чином зафіксувати/формалізувати статус наук. школи в ряді країн, які засуджувалися багатьма науковцями. Приміром, франц. соціолог П.Бурдьє обстоював думку про неможливість успішного функціонування науки виключно в межах формальної організації, позаяк остання тотально обмежує і навіть блокує вільне перетікання як самих інтелектуалів, так і фінансових ресурсів, з однієї сфери до іншої. Від 1996, з ухваленням держ. програми підтримки “провідних наукових шкіл” у РФ, укладається їхній відомчий “кадастр” (низка спеціалізованих довідників), який розглядається багатьма рос. та іноз. вченими як бюрократична формалізація й вихолощення неформального статусу таких дослідницьких спільнот. Неформальна інституціоналізація українського історіописання 19-20 століть.

Початки неформальної інституціоналізації укр. соціогуманітаристики, наближеної до новоевроп. взірців, тісно пов'язані з тогочасними формами культ. й інтелектуального буття і сягають, щонайменше, 18 ст. Напр., на теренах Новгород-Сіверського гуртка наприкінці 18 ст. не тільки розгорнулося збирання матеріалів і документів до історії, етнографії, госп-ва і статистики України-Гетьманщини, а й постала низка наук. і культурно-освіт. проєктів: заснування місц. ун-ту І.Халандович, створення “Академічного зібрання” і книгарні Ф.Туманського в Глухові та ін. Подібні проєкти та ідеї, зокрема заснування ун-ту в Слобідській Україні, побутували і в просвітницькому гуртку О.Паліцина, відомому як “Попівська академія” (від х. Попівка на Сумщині). До учасників цього гуртка кінця 18 – поч. 19 ст. належали І.Богданович, С.Глинка, В.Капніст, В.Каразін, С.Станевич та ін. Впродовж 1816-22 літературно-салонний гурток кн. М.Г.Решніна відіграв поважну роль у появі 4-х томної праці Д.Бантіша-Каменського “История Малой России” (М., 1822). Та справжній культ. сплеск, який привів до постання модерних групових форм самосвідомості укр. інтелектуалів 19 ст., пов'язаний з романтизмом.

Останній запустив “мовну” й “етнографічну” програму осягнення народу/нації як духовної субстанції, котра спричинилася до неформального гуртування укр. інтелектуалів. Зокрема, два гуртки під проводом І.Срезневського виникли в культ. й інтелектуальному середовищі харків. романтиків 1820–40-х рр. (див. Харківська школа романтиків), їхніми учасниками були такі відомі діячі, як П.Гулак-Артемівський, Ф.Євєцький, Г.Квітка-Основ’яненко, М.Костомаров, А.Метлинський, М.Петренко, С.Писаревський, О.Шпигоцький та ін. Мовні, етногр., літ. та мистецько-естетичні практики харків. романтиків породили самотній пласт текстів, представлених на сторінках збірника “Запорожская старина” (1833–38) рр.

Вважають, що гурток кийв. інтелектуалів з університетської молоді 1-ї пол. 1840-х рр. став предтечею кирило-мефодіївських братчиків. Із появою на зламі 1850–60-х рр. нового середовища публічного і громад. буття, хоч і в умовах палативної та запізнілої модернізації імперії Романових, ширяться й ін. форми самоорганізації петерб. українців, які пов’язують із час. “Основа” (1861–62). Приміром, відомі комунікативні заходи укр. інтелектуалів у Санкт-Петербурзі 1850–60-х рр.: “понеділки” В.Білозерського, “вівторки” М.Костомарова, “п’ятниці” П.Куліша та ін. Такі неформальні спільноти укр. діячів, запліднені романтичними ідеями, виплекали провідну історіософську ідею, що спричинилася до інституціоналізації народницького напрямку в укр. історіописанні 2-ї пол. 19 – поч. 20 ст., який визначив заг. вектор конституювання перших наук. шкіл. В останній чв. 19 ст. на інтелектуальній хвилі позитивізму в укр. історіографії постають і наук. школи в класичному розумінні.

Першою й найдавнішою з них вважається Київ. документальна (земельно-обласна) школа В.Антоновича, хоч мають місце окремі спроби включити її до рос. історіографії (С.Михальченко). До цієї школи зазвичай зараховують плеяду відомих укр. істориків, зокрема О.Андріяшева, Д.Багалія, В.Базилевича, П.Голубовського, М.Грушевського, О.Грушевського, В.Данилевича, М.Дашкевича, М.Довнар-Запольського, І.Линниченка, В.Ляскоронського, К.Мельник-Антонович, Н.Молчановського та ін., а іноді – ще й В.Доманицького, Д.Дорошенка, П.Іванова, П.Смирнова, В.Щербину та ін. Важливу роль в її становленні відіграв історико-архів. гурток у Києві, яким керував у 1880–90-х рр. В.Антонович.

Утім, деякі науковці (С.Томашівський) ще за життя В.Антоновича висловлювали сумніви щодо існування його школи. Протягом 1890–1900-х рр. виникла Київ. історико-юридична (західнорус., або литовсько-рус. права) школа М.Владимирського-Буданова (М.Максимейко, О.Малиновський, М.Ясинський та ін.). Кілька наук. шкіл наприкінці 19 – на поч. 20 ст. утворили учні В.Антоновича. Передусім, це – Галицька, або Львівської істор. школа М.Грушевського, до якої зараховують Б.Барвінського, Б.Бучинського, В.Герасимчука (Герасимчука), Ф.Голійчука, І.Джиджору, Ю.Кміта, М.Кордубу, І.Кревецького, І.Крип’якевича, З.Кузело, Ф.Срібного, О.Сушка, С.Рудницького, Ом.Терлецького, С.Тома-шівського, О.Чайківського, М.Чубатого, О.Целєвича та ін. Власні наук. школи започаткували й ін. учні В.Антоновича, зокрема Д.Багалій у Харків. ун-ті та М.Довнар-Запольський у Київ. ун-ті (історико-екоп. школа рос. історії 16–17 ст.). Однак наприкінці 19 – на поч. 20 ст. помітну роль у неформальній інституціоналізації укр. історіописання й надалі відігравали різноманітні гуртки. Самобутня мережа таких гуртків краснавчого, пам’ятко-охоронного та архівно-археогр. спрямування, які об’єднували як дослідників-аматорів, так і професійних науковців, постанала при губернських вчених архівних комісіях, церковно-археол. к-тах, земських інституціях та ін. осередках, зокрема в Житомирі (М.Коробка, В.Г.Кравченко, П.Тутковський, О.Фотинський, Я.Яроцький та ін.), Кам’янці-Подільському (С.Венгрженівський, П.Вікул, М.Гогоцький, О.Павлович, В.Пясецький, М.Симашкевич, Ю.Сіцінський та ін.), Катеринославі (нині м. Дніпропетровськ; В.Біднов, Д.Дорошенко, Я.Новицький, В.Пічета, А.Синявський, Д.Яворницький та ін.), Полтаві (В.Бучневич, О.Левіцький, І.Ф.Павловський, Л.Падалка, В.Пархоменко та ін.), Симферополі (О.Берт’є-Делагард, І.Казас, Л.Коллі, Ф.Лашков, А.Маркевич, Ф.Ребець, О.Романюк, О.Сеницький, Х.Яшуржинський та ін.), Чернігові (А.Верзилов, П.Добровольський, П.Дорошенко, Я.Жданович, Г.Милорадович, В.Модзалевський та ін.) й ін. Разом функціонували гуртки зі студентів й викладачів в університетських центрах, які

були своєрідними “підготовчими майстернями” фахового вишколу істориків. Напр., заснований 1903 історико-етногр. гурток у Київ. ун-ті очолював М.Довнар-Запольський, а його учасниками були такі майбутні історики, як Д.Дорошенко, Й.Гермайзе, Б.Круницький, П.Курінний, О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко та ін.

Окреме місце посідають аристократичні гуртки укр. інтелектуалів, митців, літераторів, які прагнули до глибокого переосмислення стильових напрямів, культ. форм, започатковували нові дослідницькі, мистецькі, культурознавчі практики, зокрема масштабні генеалогічні, геральдичні, книгознавчі та ін. проекти. Таким був, приміром, чернігівсько-петерб. істор. гурток (1908-17), що об’єднував представників старого малорос. дворянства, до якого входили П.Дорошенко, Я.Жданович, В.Лукомський, В.Модзалевський, Г.Нарбут, С.Трійницький та ін. На поч. 20 ст. низка модерністських стильових напрямів, зокрема неоромантизм, які сполучилися із соціо- та етнокульт. запитами й інтелектуальними викликами часів Великої європ. кризи – Першої світової війни (1914–18) і “травматичного досвіду” Української революції 1917-1921, спричинилися до інституціоналізації держав-ницького напрямку в укр. історіописанні (фундатори – В.Липинський, С.Томашівський). Цей провідний історіософський концепт протягом усього 20 ст. посідав чільне місце в інтелектуальних порахунках на теренах укр. соціогуманітаристики, позаяк становив наріжний елемент етнокульт. та політ. програми легітимації українства. Зрештою, впродовж 1920-х рр. надзвичайна строкатість і розмаїтість соціокульт. умов у Західній Україні, УСРР та на еміграції в Центр. і Сх. Європі згенерували поширення та конкуренцію різних дослідницьких й освіт. практик, перехрещення відмінних інтелектуальних впливів і мотивацій, вислідом яких став своєрідний сплеск неформальної інституціоналізації в укр. історіописанні.

На думку О.Оглоблина, впродовж 1920-х рр. тільки на теренах УСРР постало кілька течій, що поступово “набували характеру певних наукових шкіл”: Київ. культурно-історична чи “неонародницька” (іноді соціологічна) школа М.Грушевського (О.Баранович, Т.Гавриленко, С.Глушко, П.Глядківський, К.Грушевська, В.Денисенко, В.Євфимовський, В.Ігнатенко, М.Карачківський, В.Косташук, Д.Кравцов, П.Нечипоренко, О.Павлик, Ф.Савченко, Є.Смолинська, О.Степанишина, М.М.Ткаченко, С.Шамрай, Л.Шевченко, В.Юркевич та ін.); Харків. Соціально-екон. школа Д.Багалія (О.Багалій-Татарина, О.Водолажченко, М.Горбань, А.Козаченко, Н.Мірза-Авак’яни, О.Назарець, Д.Соловй та ін.); історико-правнична школа М.Василенка (С.Борисенко, В.Гришко, В.Новицький, Л.Окінішев, І.Черкаський та ін.); марксистська школа М.І.Яворського (З.Гуревич, М.Рубач, М.Свідзинський та ін.), а також історично-економічна школа. Власне, останнє неформальне утворення, до якого О.Оглоблин зараховував і себе та своїх учнів, а також, можливо, М.Слабченка та деяких його послідовників, у 1920-х рр. він називав “новою революційною школою”. Сучасні науковці тримаються думки, що впродовж 1920-х рр. відбувалося становлення кількох неформальних осередків українського історіописання: Ніжинської історичної школи (М.Аристов, М.Бережков, В.Дубровський, А.Єршов, В.Ляскоронський, Г.Максимович, М.Петровський, В.Фесенко та ін.), а також школи О.Оглоблина, котра гуртувалася навколо Істор. семінару вищого типу при Київ. ін-ті нар. освіти, та школи М.Слабченка в Одесі.

Деякі вчені (В.Сарбей та ін.) вважають, що існувала ще й “лівобережна школа” укр. істориків, витоки якої навіть пов’язують із О.Лазаревським, але зазвичай не пояснюють ані механізму, ані передумов і складових її творення. Втім на межі 1920–30-х рр. тотальна хвиля репресій супроти укр. інтелектуалів обірвала ці багатообіцяючі процеси. Від 1930-х рр. поняття “школа” перетворилося в рад. науці на ідеологічний маркер із виключно негативною спрямованістю (“фашистська школа” М.Грушевського, “буржуазна школа” М.Довнар-Запольського тощо).

Дещо інакше, внаслідок польсь. утисків, згортався “простір довіри” на обширах Зх. України, який переадаптовувався до нових соціокульт. передумов й обставин у вигляді різних гурткових, часом напівлегальних і навіть нелегальних, форм. Приміром, у вигляді самобутньої нелегальної освіт. мережі працював Львівський таємний український університет (1921-25), в якому викладали такі відомі вчені, як М.Возняк, Ф.Колесса, І.Крип’якевич, І.Свенціцький, К.Студинський, М.Чубатий та ін. Спроби продовжити

традиції школи М.Грушевського, спираючись на осередки Наукового товариства імені Шевченка, здійснювали І.Крип'якевичем та ін. вченими. Зокрема, наприкінці 1930-х рр. був заснований Семінар історії України при НТШ під прикриттям діяльності Історико-джерелознавчої комісії НТШ для неформального вишколу укр. науковців, у якому брали участь як відомі науковці (М.Андрусак, І.Крип'якевич, Ом.Терлецький та ін.), так і вчені-початківці (О.Бережницький, О.Домбровський, Г.Книш, Т.Коструба, О.Матківська, О.Пріцак, О.Сенів та ін.).

Питання неформальної інституціоналізації, зокрема дискусії навколо концептів “школа” та “напря́м”, доволі гостро актуалізувалося після Другої світової війни 1939-45 в укр. зарубіжному історіописанні. Зокрема, побутують спроби надати нового сенсу старій контрверсії народницький/державницький напря́м: представити її у вигляді соціологічний/державницький напрями (Л.Окіншевич), народницький/ антинародницький (В.Петров), перенести в царину методології як опозицію “генетичної” та “порівняльно-соціологічної методи” (Б.Крупницький) тощо. Гостра орг. криза 2-ї пол. 1950-х – поч. 1960-х рр. на еміграції і в діаспорі та потреби збереження, а точніше – конструювання традицій інтелектуального наступництва щодо своїх попередників, спричиняють творення низки “генеалогічних схем” укр. історіографії кінця 19 – 20 ст.

Приміром, “родовід” укр. істориків на еміграції, укладений О.Оглоблиним, складається з 4-х поколінь: 1-ша генерація – В.Липинський, Д.Дорошенко та плеяда ін. дослідників (В.Біднов, Р.Лашенко, О.Лотоцький, В.Прокопович, С.Шелухин, А.Яковлів та ін.), які посіли своє місце в укр. історіографії до 1917; 2-га, міжвоєнна, генерація – з учених, які здебільшого здобули істор. освіту та розпочали наук. студії за кордоном (І.Боршак, В.Зайкін, Б.Крупницький, С.Наріжний, Д.Оляничин та ін.), частина з них були студентами Д.Дорошенка та В.Липинського; 3-тя – наймолодші студенти вчених першої генерації (Мих.Антонович, І.Лоський та ін.), котрі з’явилися на наук. авансцені впродовж 1930-х рр.; 4-та – дослідники, які ввійшли в науку після 1945. Ще масштабніші “родовідні візії” запропонували: Н.Полонська-Василенко, яка виводила практично всю укр. історіографію, у т. ч. всі неформальні осередки 1-ї пол. 20 ст., зі школи В.Антоновича, та М.Чубатий, котрий висунув схему 5-ти генерацій укр. істориків, що розпочинається від сучасника Т.Шевченка М.Костомарова та його ідеологічного маніфесту “Книга буття українського народу”. На зламі 1960–70-х рр. питання неформальної наступності істориків потрапили до сфери розбудови нових дослідницьких осередків, зокрема Українського наукового інституту Гарвардського університету (США), Українського історичного товариства та ін., і, почасти, в поле змагання між ними за ресурси діаспори. Напр., О.Пріцак не тільки вважав себе “правнуком” В.Антоновича, за “родоводом” Н.Полонської-Василенко, а й декларував спадкоємність Гарвардського осередку з “українською документальною школою”.

Втім тези, задекларовані О.Пріцаком, викликали низку критичних закидів, зокрема О.Домбровського, котрий охрестив такий підхід “культром священних корів”, та Л.Винара, який дотримувався думки, що засновником укр. історіографії був М.Грушевський, а не В.Антонович. Інакше розгортався процес неформальної інституціоналізації укр. історіописання на теренах УРСР. Із лібералізацією рад. режиму впродовж 2-ї пол. 1950-х – 1960-х рр. споглядаємо досить повільну, суперечливу та локальну інституціоналізацію, передусім у царині відновлення істор. освіти, архів. мережі, становлення академічних установ в УРСР. Відтак поволі налагоджувалися зв’язки вчитель/учень в академічних інституціях, на істор. ф-тах і кафедрах ун-тів та вузів, які іноді набували вигляду неформальних груп різного рівня зрілості, предтеч шкіл дисциплінарного типу. Водночас постали альтернативні світоглядні й інтелектуальні орієнтири в середовищі шістдесятників та дисидентів, до яких була наближена низка українських істориків (М.Брайчевський, Я.Дашкевич, Я.Дзира, О.Компан та ін.). Власне, в укр. історіописанні 1960-х – початку 1970-х рр. спостерігаються тенденції до розширення меж представлення історії України в радянському. гранд-наративі, зокрема спроби часткової реабілітації М.Грушевського, М.Драгоманова, М.Костомарова, включення укр. середньовіччя до концептуальних схем, хоч і в урізаному, спотвореному й палативному вигляді. Ці тенденції спричинилися навіть до низки спостережень і рефлексій істориків з укр. діаспори, яких сполучила думка про

появу реформістської, чи реставраційної течії (напряму) в істор. науці УРСР, провідниками котрої вважали І.Крип'якевича та Ф.Шевченка.

Проте з погромом і репресіями щодо укр. інтелектуалів на поч. 1970-х рр. процеси неформальної інституціоналізації в УРСР були гвалтовно обірвані і відновилися лише на зламі 1980–90-х рр.

Від поч. 1990-х рр. в укр. соціогуманітаристиці, зокрема в істор. науці, постають нові можливості й потреби щодо інституціоналізації новітнього “простору довіри” та комунікації, котрі спираються як на традиції нац. історіописання, так і продукують відповіді на сучасні соціокульт. запити й інтелектуальні виклики. Нині на цій “території” взаємодіють кілька генерацій укр. науковців (див. Новітня історіографія). Втім питання про певні обриси “неформального ландшафту” української історичної науки потребують подальшої розробки та студювання, зокрема новітніх саморефлексій її репре-зентантів [17, т. 7, 214-220].

Науковість – загальнометодологічний принцип історичного пізнання, який характеризує його науковий рівень.

Науково-довідкова бібліотека – структурний підрозділ архівної установи, що організує бібліотечне обслуговування її співробітників та дослідників згідно їхніх фахових та наукових потреб, формуючи для цього бібліотечний фонд тиражованих документів та довідково-бібліографічний апарат відповідного профілю.

Науково-довідковий апарат – система довідково-пошукових засобів, що розкривають склад та зміст музейних зібрань і дозволяють ведення інформаційно-довідкової роботи з усіх напрямків музейної діяльності. До складу Н.-д. а. входять: усі види каталогів (картотек), путівники по фондах; класифікаційні схеми, описи (охоронний, топографічний, шлекційний); книги надходжень; інвентарні книги; польові документи, акти. Науково-довідковий апарат потрібний в музеях для систематизації колекцій, підготовки пам'яток до експонування, використання їх в науковій і освітній роботі. Для наукової роботи з колекціями самих лише даних інвентаризаційного обліку недосить, тому передбачено створення системи різноманітних картотек. Різні види картотек широко застосовуються на практиці. Картотеки сучасних музеїв різноманітні. Найпоширеніші серед них такі: 1) топографічна, 2) інвентарна, 3) систематична, 4) тематична, 5) предметна, 6) хронологічна, 7) іменна, 8) географічна та деякі інші. [1, 74].

Науково-довідковий апарат (НДА) архіву – комплекс архівних довідників, що створюється з метою розкриття складу та змісту документів архіву.

Науково-довідковий апарат архівного довідника (документальної публікації) – сукупність відомостей, що пояснюють та розкривають зміст архівного довідника (документальної публікації).

Науково-допоміжний бібліографічний посібник – бібліографічний посібник, націлений на допомогу науково-видавничій діяльності.

Науково-допоміжний фонд – науково-допоміжні матеріали, які не мають ознак музейних предметів, але допомагають їх вивчати та експонувати. Це різного роду схеми, таблиці, графіки, плани, карти, моделі, макети, муляжі, реконструкції тощо.

Науково-допоміжні матеріали – карти, схеми, таблиці, плани, графіки тощо матеріали, що доповнюють музейні предмети в експозиції, допомагають розкривати їхній зміст, але самі не є музейними предметами, Н.-Д. М. включаються до складу фондів, використовуються при вивченні предметів і колекцій й виділяються в окремий фонд. Н-д м., виконані на високому художньому рівні, можуть бути віднесені до творів експозиційного мистецтва [1, 74-75].

Науково-дослідна робота архівної установи – здійснення наукових досліджень для отримання теоретичних, методичних і практичних результатів, які забезпечуватимуть дальше удосконалення архівної справи та діловодства.

Науково-дослідна робота в музеї – напрямок музейної діяльності, обумовлений завданнями музею як науково-дослідної установи. Полягає в отриманні нових знань на основі вивчення музейних зібрань. Включає дослідження за профільними дисциплінами й музеєзнавчі дослідження. Н.-д. д. у музеї є основою всіх напрямків музейної діяльності -

наукового комплектування музейних фондів, фондової, експозиційної й науково-освітньої роботи.

Специфічними музейними формами Н.-д. р. є в першу чергу наукове опрацювання музейних фондів і наукове проектування експозиції. Основними документами, що визначають напрямки й форми Н. д. р. у музеї, є: наукова концепція комплектування музейних зібрань, наукова концепція фондової роботи, наукова концепція експозиції, що об'єднуються в рамках наукової концепції музею [1, 75].

Науково-інформаційна діяльність архіву – діяльність, спрямована на забезпечення споживачів необхідною їм первинною і вторинною документною інформацією.

Науково-інформаційне обслуговування – див. організація користування архівними документами.

Науково-методична рада архіву – дорадчий орган архіву, який розглядає питання організації та результати науково-дослідної і методичної роботи.

Науково-методична рада музею – дорадчий орган при директорі, що включає головних спеціалістів музею, представників інших музеїв того ж профілю, наукових і культурно-освітніх організацій. Склад Н.-м. р. затверджується директором музею. Н.-м. р. розглядає й обговорює методичні питання, пов'язані з підвищенням ефективності комплектування, фондової експозиційної й масової науково-освітньої роботи музею; плани науково-методичної роботи музею; науково-методичні посібники, інформаційні листи тощо й рекомендує їх до видання. Питання, пов'язані з науково-дослідною діяльністю музею, перебувають у віданні Вченої Ради музею. Рішення Н.-м. р. затверджуються директором музею [1, 75].

Науково-методична робота в музеї – напрямок музейної діяльності, пов'язаний із розробкою, виявленням, описом і впровадженням передових методів і фахових прийомів музейної роботи. Охоплює питання комплектування музейних фондів фондової, експозиційної та науково-освітньої роботи, а також реставрації музейних предметів, реклами й пропаганди музейних колекцій тощо.

Н.-М. Р. за профілем музею координується центра-льними й головними музеями шляхом поширенні методичної літератури, проведення консультацій, рецензування тощо. Важливою ланкою Н.-М. Р. є система підвищення кваліфікації музейних працівників [1, 75].

Науково-методичний відділ музею – науковий підрозділ музею, основними функціями якого є: вивчення, узагальнення і пропаганда досвіду діяльності музеїв відповідного профілю; координація науково-дослідної роботи в мережі музеїв даного профілю; розробка науково-методичних листів, профілю; організація та проведення наукових конференцій, сесій, нарад, а також стажування з актуальних проблем музейної справи для співробітників музею та профільних музеїв. Н.-м. в. організуються в центральних, головних, зональних і краєзнавчих музеях. У структуру Н.-м. в. можуть входити сектори й методичний кабінет [1, 75-76].

Науково-методичний центр у галузі архівної справи – державна архівна установа, яка веде підготовку методичних посібників та іншу науково-методичну роботу з профільних питань для інших архівних установ та діловодних служб.

Науково-освітня робота – один з основних напрямків музейної діяльності, у якому реалізується освітньо-виховна функція музею та здійснюється багатопланова й різноманітна робота з різноманітними категоріями відвідувачів як у самому музеї, так і по за ним

У практиці роботи музеїв України склалися різноманітні форми науково-освітньої роботи, їхнє удосконалювання й розвиток є найважливішим засобом підвищення ролі музеїв в освітній та виховній роботі [1, 76].

Науково-популярне видання – видання, що містить відомості про теоретичні і (чи) експериментальні дослідження в галузі науки, культури і техніки, викладені у формі, доступній читачеві-неспеціалісту.

Науково-популярний журнал – журнал, що містить статті та матеріали про основи наук, про теоретичні і (чи) експериментальні дослідження в галузі науки, культури, практичної діяльності, що служить поширенню знань та самоосвіти.

Науково-технічна документація – документація, що фіксує процес і результати наукових досліджень, технічних розробок, а також шляхи і методи їх впровадження у виробництво в галузі техніки, промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку і технічних наук.

Науково-технічне опрацювання документів – комплекс робіт, пов'язаних із систематизацією, формуванням справ, архівним описуванням, технічним обробленням документів та створенням довідкового апарату.

Науково-технічний архів – архів, призначений для зберігання і використання науково-технічної документації

Науково-технічні музеї – це доволі різноаспектна група музеїв технократичної профільної групи, що збирають, зберігають, вивчають, експонують та популяризують творіння людських рук, пов'язані з історією і практикою розвитку техніки та технологій, а також – із життям і творчим генієм визначних експериментаторів, винахідників і вчених.

Науково-художнє видання – літературно-художнє видання, що містить твір (твори), в основу якого покладено науковий факт.

Націоналізм – (від латин. *natio* – народ) – радикальний політичний напрям; ідеологія, психологія, соціальна практика, світогляд, відповідно до яких нація вважається головним і вирішальним чинником історії; її інтересам підпорядковані всі елементи суспільного життя. Для Н. в політиці не існує жодних етичних норм, крім “національного егоїзму”. Стосовно інших націй переважає принцип боротьби, тому позиції Н. ворожі щодо пацифізму та інтернаціоналізму, а також індивідуалізму, який не підпорядковує індивіда нації цілком, щодо політичного лібералізму й демократії. Крайнім виявом є італійський фашизм та аналогічні течії. Вперше націоналістичною називає себе група у Франції (1898 р.), яка складалася переважно з буланжистів і мала виразну антисемітську тенденцію. За певних умов (напр., загострення суспільної боротьби) Н. може сприйматися як такий, що відповідає природі людини й суспільства, виражає важливі умови їх буття. Не гіпертрофований до патологічних форм. Н. задовольняє здорову потребу людини й суспільства у національній самосвідомості як важливій складовій самоідентифікації в історії теорія і практика етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, які ґрунтуються на власне національній основі вирішених проблем суспільного розвитку, а також позиція та ідеологія, які надають особливого значення приналежності до нації та ставлять національні інтереси понад інтереси інших суспільних груп; у вужчому значенні – тільки та позиція й ідеологія, в яких позитивна оцінка власної нації невіддільно зв'язана з неприязню чи ворожістю до інших народів. В ідеологічній сфері СРСР націоналізм трактувався як виключно негативне суспільно-політичне явище, спрямоване на підпорядкування одних націй іншими. Із здобуттям державної незалежності в Україні значно підвищилась політична активність сил, які вважають націоналізм виключно соціальним явищем, допускаючи, таким чином, його перебільшення. В цьому плані слід розрізняти націоналізм і національну самосвідомість (ці терміни були синонімічними протягом усього часу існування СРСР). Національна самосвідомість все ж виконує позитивні суспільні функції у взаємодії з соціально-економічними, політичними та іншими чинниками. Ідеологом українського інтегрального націоналізму був Д. Донцов (1883- 1973 рр.) – публіцист і громадсько-політичний діяч. Його основний принцип у боротьбі за самостійну Україну – це вольовий принцип, волонтаризм. Ця ідеологія складала підґрунтя діяльності ОУН, а нині УНА-УНСО, КУН, ОУН, ВО “Свобода”^[2, 232; 19, 260].

Національна бібліотека – бібліотека, яка в рамках національної (державної) бібліотечно-інформаційної системи виконує особливі функції: отримання обов'язкового примірника документів країни, її каталогізація та забезпечення збереження, надання централізованих інформаційно-бібліотечних послуг читачам, забезпечення збереження і пропаганда національної культурної спадщини, проведення державної політики в галузі інформаційної культури, керівництво національними компаніями з пропаганди книги та читання та участь у міжнародних програмах і проектах.

Національна ідея – духовна основа життєдіяльності нації, система соціокультурних координат, яка задає її світоглядні та цілепокладаючі орієнтири, визначає ціннісні орієнтири. На побутовому рівні – відчуття й розуміння спільності історичної долі,

усвідомлене сприйняття нерозривності генетичного зв'язку нації, держави, особи, власний ідеал народу, що є узагальненим (часто інстинктивним, підсвідомим) уявленням про призначення нації та її місце в навколишньому світі. На політичному рівні – система символів і вольовий імпульс, що виступають духовною основою національних рухів і національної самоідентифікації, стрижень національної ідеології, політичний проєкт майбутнього нації.

На теоретичному рівні – узагальнена світоглядно-методологічна вихідна позиція в концепціях державотворення, національного інтересу, національної безпеки тощо. На пізнавальному рівні – гносеологічна конструкція, що відображає погляди визначних представників суспільної думки на процеси націєстановлення, державотворення, на місце й роль націоналізму [17, т. 7, 264].

Національна культурна спадщина – сукупність пам'яток матеріальної й духовної культури країни або народу, складова частина національних багатств. Віднесення тої або іншої пам'ятки до категорії національних цінностей пов'язано з оголошенням її національною власністю і заборонаю її продажу за межі країни. На музеї покладене завдання збереження й пропаганда рухомої частини Н. к. с. [1, 76].

Національна музейна політика – це сукупність основних напрямів і засад діяльності держави і суспільства в галузі музейної справи.

Національний архів – центральний державний архів загальнонаціонального значення.

Національний архівний фонд (НАФ) – законодавчо визначена сукупність архівних документів державного та недержавного походження певної країни.

Національний архівний фонд України – сукупність архівних документів, незалежно від їх виду, місця створення і форми власності на них, що зберігаються на території України або за її межами і відповідно до міжнародних угод підлягають поверненню в Україну, відображають історію духовного й матеріального життя її народу та інших народів, становлять наукову, історико-культурну цінність, визнані такими відповідною експертизою і зареєстровані в порядку, передбаченому законодавством.

Національний біографічний словник (НБС) – науково-довідкове видання (здебільшого багатотомне), що відтворює історію певного народу в біографіях його видатних представників. В Україні першу спробу створення НБС було здійснено у 20-х рр. ХХ ст. на хвилі широкого відродження української культури. В 1918-1933 рр. у складі Всеукраїнської академії наук працювала біографічна комісія під керівництвом таких відомих учених, як Д. Багалій, М. Василенко, С. Єфремов. Було складено картотеку на 50 тис. осіб, але планам випуску НБС не судилося здійснитися.

Нині підготовку НБС узяв на себе створений у складі Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського Інститут біографічних досліджень. Створенню НБС сприяє видання біографічного щорічника “Імена України” (К., 1999), тематичних збірників “Хто є хто в Україні”. Складовою частиною НБС є регіональні біографічні словники, видання яких розгорнулося в Україні впродовж останніх років: “Біографічний словник Прикарпаття” (Івано-Франківськ, 1993), “600 імен в історії Великої Волині” (Острог, 1993), “Діячі історії, науки і культури Закарпаття: Малий енциклопедичний словник” (2-е вид., “Буковинці. Визначні постаті. 1774-1918”: Біографічний довідник” (Упоряд. О. Павлюк. – Чернівці, 2000), серіальне видання “Харківський біографічний словник”. Пожвавився вихід і регіональних видань. Наприклад “Черкащини славетні імена” Черкаси, 2013 та ін.

Національний інформаційний фонд – див. національні інформаційні ресурси.

Національні інтереси – умови зовнішньополітичного положення держави, зміна яких може негативно вплинути на її внутрішньополітичне становище.

Національні інформаційні ресурси – сукупність документів в інформаційних системах (архівах, бібліотеках, інформаційних службах тощо) держави.

Національно-демократична партія – галицько-українська політична група, заснована в грудні 1899 р. у Львові. До її складу ввійшли члени правого крила Русько-Української радикальної партії, частина народовців, а також М. Грушевський. У своїй програмі партія ставила завдання культурної, економічної та політичної самостійності українського народу, відтримки українського руху в Російській імперії, пробудження

національної свідомості в українців Закарпаття, утворення національної провінції з власної адміністрацією і сеймом. Відіграла важливу роль у створенні ЗУНР. В 1919 р. змінила назву на Трудову партію. В 1925 р. увійшла до Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) ^[25, 203].

Нація (від латин. *natio* – народ, плем'я) – історична спільність людей, що складається в процесі формування певних характерних її ознак. Існує багато визначень цього поняття, що ґрунтуються на певній більшій чи меншій сукупності його ознак. Їх можна поділити на культурологічні, психологічні, етнологічні, історико-економічні та політологічні.

Початок культурологічної теорії Н. було закладено працями німецького філософа-просвітителя XVIII ст. Й. Гердера, який наголошував на своєрідності духовної культури різних народів, зокрема південнослов'янських, поезію яких високо цінував. Цей напрям був розвинений у працях одного з ідеологів австромарксизму К. Реннера, який визначав Н. як “союз осіб, які однаково розмовляють”, “культурний союз”.

Психологічну теорію Н. обґрунтували французький учений XIX ст. Ж.-Е. Ренан, який твердив, що “нація – це душа, духовний принцип”, та О. Бауер, який вважав, що Н. – сукупність людей, “спільністю долі згуртованих у спільність характеру”. Представники етнологічної теорії Н. зосереджуються тільки на етнічних ознаках: спільності походження, національній самосвідомості тощо.

Історико-економічну теорію Н. обґрунтував відомий ідеолог марксизму К. Каутський, який підкреслював велике значення економічного чинника при виникненні нації. Чинниками, що зумовлювали процес формування Н., він вважав також територію, географічне положення та військове становище, транспорт і особливо мову, недооцінюючи при цьому національну самосвідомість. Сучасну Н. Каутський розглядав як продукт економічної необхідності та різних чинників, що виникли на ґрунті капіталістичного способу виробництва. Н., на його думку, становить постійно змінюване суспільне відношення; за різних умов вона становить дещо вельми різноманітне; вона ніби якийсь Протей, який вислизає між пальцями, коли ми хочемо його схопити, та все ж завжди залишається, справляючи на нас потужний вплив.

На підставі положень К. Каутського і певною мірою О. Бауера Й. Сталін у 1913 р. визначив Н. як усталену спільність людей, яка склалася історично, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя й психічного складу, що виявляється в спільності культури, наголосивши, що лише наявність усіх ознак, взятих разом, дає нам Н. Сталінська теорія Н., що мала догматичний і метафізичний характер, стала єдиною, яку визнавали в колишньому СРСР.

На сьогодні існують дві політологічні теорії нації: нація-держава (французька модель) та держава-нація (американська модель). Перша модель пояснює існування єдиної політичної спільноти переважно спільним етнічним походженням громадян певної держави, друга, навпаки, пояснює формування нової етнічної спільноти на основі існуючої політичної єдності.

Беручи до уваги динамічний характер Н., не можна дати їй визначення, яке залишалося б правильним раз і назавжди. Через це останнім часом з'явилися нові спроби тлумачення Н., які критично враховують уже існуючі і прагнуть врахувати їх недоліки. Одне з найбільш вдалих визначень Н. у пострадянській науковій літературі належить Ф. Горовському, О. Картунову та Ю. Римаренку: Н. – це “етносціальна (і не завжди кровно-родинна) спільність зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності (спільність історичної долі, психології й характеру, прихильність національним матеріальним та духовним цінностям, національній символіці, національно-екологічні почуття тощо), а також (головним чином на етапі формування) територіально-мовною та економічною єдністю, яка в подальшому під впливом інтеграційних та міграційних процесів виявляє себе неоднозначно, нерідко втрачаючи своє визначальне значення, хоча аж ніяк не зникає” (“Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналі”. – К., 1993) ^[19, 262].

К.Ю. Галушка у статті в “Енциклопедії історії України” цілком погоджуючись з вищенаведеним визначенням вважає, що нація – спільнота людей, об'єднана певною

назвою, символами, геогр. та етносоціальним походженням, істор. пам'яттю, комплексом духовно-культ. і політ. цінностей. З античності та середньовіччя слово вживалося для означення віддалених, “варварських” народів, згодом – для означення студентських земляцтв, регіональних угрупованьmerk. еліт. У пізньому середньовіччі та за раннього Нового часу слово “нація” набуло рис етнізації та почало вважатися синонімом “країни”, “народу”. У сучасних сусп. науках поняття “нація” прийнято хронологічно застосовувати до модерної та новітньої доби, пов'язуючи його з поширенням модерного націоналізму та сучасної моделі нац. д-ви, спочатку – до Європи та США, а потім – до ін. регіонів світу. Із межі 18-19 ст. поняття “нація” вживається переважно у двох значеннях: політична (громадянська) Н. – суверенна спільнота громадян певної держави, незалежно від етнічного походження; синонім – “держава-нація”. Це значення поняття “нація” сформувалося й усталілося наприкінці 18 – у серед. 19 ст. в США та тих д-вах Зх. Європи, яким був властивий відносний збіг етнічних і держ. кордонів, а поширення ідеології модерного націоналізму хронологічно збіглося із процесами широкої демократизації.

Внаслідок Першої світової війни і Другої світової війни модель політичної Н. була закладена як осн. елемент сучасної світ, політ, системи та міжнар. права (Ліга Націй, Організація Об'єднаних Націй); 2) етнічна Н. (етнонація) – усталена спільнота людей, об'єднана етнокульт. походженням. Це тлумачення Н. сформувалося в 1-й пол. 19 ст. в Німеччині та Сх. Європі за умов існування багатонац. імперій та виникнення національно-визвол. рухів без-держ. народів. За такої моделі Н. утворюється єдина “нація-держава” в межах ареалу певного етносу, незважаючи на те, до яких держ. утворень цей ареал міг входити. Принцип міждерж. розмежування за етнічною ознакою застосовувався в Європі (1919-21 і 1945-47) та в ін. регіонах світу. Проте в правовому контексті за умов чинності демократ. стандартів у такій нац. д-ві “титульна” етнічна Н. все одно перетворюється на складову політичної Н. У політ, та істор. публіцистиці поняття “етнічна нація” часто помилково ототожнюється з етносом і застосовується до архаїчних та домінерних форм етнічних спільнот. Дискусійним з політико-правової точки зору досі залишається питання застосування та підтримки міжнар. спільнотою “права націй на самовизначення”, тобто які саме критерії дають підстави вважати “нацією” певну етнічну групу, що прагне суверенізації [17, т. 7, 348-349].

Нація українська – 1) політична (громадянська) – сукупність громадян України, незалежно від етнічного походження, мовної чи конфесійної приналежності. У Конституції України 1996 правовим відповідником політичної Н.у. є “український народ” (“громадяни України всіх національностей” – преамбула). Утворення політичної Н.у. є результатом здобуття держ. суверенітету та незалежності України, проголошених Декларацією про державний суверенітет України 16 липня 1990, Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 та закріплених Все-укр. референдумом 1 грудня 1991; 2) етнічна (укр. етнонація) – укр. етнос новітньої доби, що складає осн. населення України та проживає в ін. д-вах. У сучасних сусп. науках питання про те, за яких умов етнічна спільнота, етнос трансформується (і чи взагалі трансформується) в етнічну націю, залишається дискусійним; відповідна оцінка залежить від дуже різних теоретико-методологічних настанов дослідників. У контексті сучасних досліджень нації та націоналізму можна говорити про певну традицію називати “етнонаціями” етноси модерної та новітньої доби, що претендують на створення або вже мають власну суверенну державність.

Частина етнонації в межах її власної нац. д-ви разом зі співгромадянами ін. етнічного походження (етнічними меншинами) утворюють націю політичну. У такому контексті укр. етнос перетворився на етнічну Н.у. в процесі “національного відродження” 19 ст. та процесів державотворення 20 ст. Після 1991 етнічна Н.у. в межах України є складовою політичної Н.у.

Етнічна Н.у. є осн. елементом етнонац. структури укр. сусп-ва, яке складається з: 1) етнічної Н.у.; 2) етнічних меншин та етнічних груп з невизначеним статусом (“корінні народи”); 3) представників окремих етносів. До складу етнічної Н.у. входять такі осн. компоненти: 1) традиційний етнічний масив, окреслений етнічними кордонами (див групи (діаспора), що проживають за межами осн. етнічного масиву, 3) субетнічні групи, що

складаються як з етнорегіональних, так і етнографічних угруповань. Оскільки в Україні національність громадян визначається добровільно, актуальні зміни чисельності етнічної Н.у. залежать не лише від демографічних і міграційних процесів, але й від змін ідентичності національного населення.

У Конституції України 1996 відповідниками етнічної Н.у. є поняття “українська нація” та “українці”; щодо громадян України ін. національностей вживаються поняття “інші корінні народи та національні меншини” (ст. 11) [17, т. 7, 349].

Нашарування реставраційного матеріалу – зміцнення матеріальної основи документа шляхом з'єднання її з листовим реставраційним матеріалом.

Неандерталець – давня людина-палеоантроп, безпосередній попередник сучасної людини, що одержав таку назву за місцем однієї з перших знахідок у Германії, в місцевості Неандерталь поблизу Дюссельдорфа в 1856 р.

Незатію – оригінал кіно - чи фотодокумента, що являє собою фотографічне зображення зі зворотним розподілом світлих і темних тонів та кольорів об'єкта знімання відносно їх розподілу в зображувальному об'єкті.

Недільні школи – безплатні загальноосвітні або професійно-технічні школи в Україні у 50-х роках ХІХ – на початку ХХ ст. для дітей та дорослих, які з різних причин не могли відвідувати загальні школи. Перша навчальна школа була відкрита в Києві 11 жовтня 1859 р. Навчання велося українською мовою. Викладали в них представники української інтелігенції, студенти, вчителі: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський та ін. [24, 162-163]

Незасвідчена копія – копія документа, яка через відсутність на ній необхідних реквізитів не має юридичної сили оригіналу документа.

Нейтралізація кислотності паперу – реставраційна операція, що полягає в обробленні документів спеціальними слаболужними розчинами для видалення надлишкової кислотності паперу та утворення на волокні нейтральних продуктів, які відіграють роль інгібіторів старіння.

Неографія – спеціальна історична дисципліна, яка досліджує письмо і способи фіксації інформації нового часу; порівн. Палеографія.

Неокантіанство – напрям у філософії, започаткований у середині ХІХ століття. У період 1880–1930 років стає пануючим у середовищі ряду німецьких університетів. Поступово поширюється у Франції (Ренувьє, Гамелен, Брюнвік), Росії (Введенський, Гессен, Лапшин) та в інших країнах. Німецьке неокантіанство, яке на відміну від конструктивної ролі німецького раціоналізму і деструктивної для України ролі німецького романтизму, не мало внаслідок цілого ряду причин засадничого впливу на українську історичну думку.

Гаслом неокантіанства був вислів О. Лібмана в праці “Кант та епігони”: “Отже, слід повернутись до Канта”. Цей напрям об'єднував багато дослідників і мав декілька шкіл, серед яких найвідоміші марбурзька (Когне, Натовп, Кассіпер) та баденська, або південно-західна (Віндельбанд, Ріккерт, Ласк).

Представники філософського напрямку неокантіанства на початку ХХ століття зробили вагомий внесок у розвиток наукового пізнання історії. Найбільший вплив на історичну науку мала баденська школа, що виникла в 1890-х роках. Найвідомішими представниками її були німецькі вчені – Вільгельм Віндельбанд (1848-1915) і Генріх Ріккерт (1863-1936).

Подібні ідеї висловлював Вільгельм Дільтей (1833-1911) у праці “Вступ до наук про дух. Критика історичного розуму” (1883). Розглядаючи психофізичну природу людини, він наголошував, що, на відміну від природознавства, яке досліджує предметні явища, гуманітарні науки мають справу з пізнанням духовного світу людей. Вони вивчають не зовнішні явища, а власний досвід людини, її духовний світ. Виходячи з цього головним принципом наук є безпосереднє внутрішнє переживання, через яке людина усвідомлює своє існування у світі. Дільтей наголошував, що подібність психічних структур, духовного світу різних людей відкриває можливість співчуття та співпереживання, а це дає можливість розуміння внутрішнього світу інших людей, мотивів їх діяльності і символів, вироблених культурою. Тому відомий пізнавальний принцип Дільтея і має такі наголоси:

“природу ми пояснюємо, а духовне життя розуміємо”.

Продовжуючи роботи Канта, Дільтей акцентує увагу на суб'єктивному уявленні про дійсність, яка не піддається жодному раціональному поясненню, а є виключно внутрішнім переживанням, тотожним життю. Зовнішній світ природи дається людині у феноменах, підкреслює Дільтей, у той час як соціальні явища є наслідками свідомої діяльності інших суб'єктів і їх можна пізнати тільки як факти свідомості. Для нього історія – одна з наук про дух і це спрямовує її на дослідження індивідуального, особливого, неповторного. Тому він чинно виділяє думку, що історія не знає законів узагальнень, вона близька до мистецтва, поезії, а серед наук – до описової психології.

Віндельбанд і Ріккерт, на противагу психологізму Дільтея та інших, висунули положення про те, що логічний аналіз може привести до всебічного розуміння історичного пізнання. Вони зосередили увагу на логіці історичного дослідження. Віндельбанд уряді праць (“Історія філософії”, 1889; “Історія і природознавство”, 1894; “Про свободу волі”, 1898) виклав провідні ідеї неокантіанства. Його критика позитивізму, який ігнорував специфіку різних галузей знання, дала нову класифікацію наук не за предметом вивчення, а за методом. Він зауважив, що природничі науки встановлюють загальні закони і тому є “номотетичними” (від грец. – закон), а соціальні описують окремі факти в їх історичних обставинах і є “ідеографічними” (від грец. – особливий). Таким чином, природничі науки в пізнанні виявили переваги мислення над сприйняттям, у той час як у гуманітарних науках спосіб індивідуального сприйняття більш вагомо впливає на результати осмислення. З цього випливає, що треба відкинути бажання встановлювати будь-які закони історії, а лише уважніше придивитися до способу мислення дослідника.

Ріккерт, поділяючи погляди свого вчителя на розмежування природничих і гуманітарних наук, доповнив їх тим, що наукове пізнання має за мету встановлення загальних понять і що вони є вихідним положенням для розуміння особливого та неповторного. Ріккерт також зауважив, що в природничих науках переважаючим є генералізуючий метод, у гуманітарних – індивідуалізуючий. Він підкреслював, що особливістю історичного пізнання є те, що воно не усереднює явища, а виокремлює у них сутнісне методом співвіднесення з певними культурними цінностями. Ріккерт також докладно обґрунтував положення, що історія є “наукою про культуру”, філософія історії наукою про логіку історичного пізнання. Важливими є його зауваження про те, що об'єднуючим чинником історичного пізнання мають бути універсальні цінності, які і повинна досліджувати філософія історії.

Він поділяє цінності на три рівні: цінності форм і норм історичного пізнання (методологія), цінності самого історичного процесу (культурний тип епохи), загальноісторичні цінності (незмінні людські ідеали). Дослідження філософів баденської школи привернули увагу вчених до логічних основ історичного пізнання, закликали докладніше займатися вивченням розумових операцій істориків. У 20–30-ті роки ХХ століття, з появою таких нових напрямів у філософії, як неогегельянство, екзистенціалізм та ін., неокантіанство поступово втрачає вплив [20, 172-174].

Неоліт, новий кам'яний вік – завершальний період кам'яного віку. В Європі тривав протягом VI-III тисячоліття до н.е. Крім збиральництва і мисливства, почали розвиватися землеробство і скотарство. За Н. людство навчилося шліфувати і вселити знаряддя із каменю, виготовляти глиняний посуд. З'явилися прядіння і ткацтво. Суспільна організація – матріархат. На території України в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, прип'яті, Ворскли, Псла, Сули виявлено бл. 500 неолітичних пам'яток [24, 163-164].

Неопозитивізм – філософський напрям, який ґрунтується на окремих логіко-методологічних дослідженнях та аналізі наукової мови.

Неперіодичне видання – видання, що виходить одноразово, продовження якого не передбачається.

Непродуктивне опрацювання джерел – відсутність цілеспрямованості у читанні, невміння користуватися довідковим апаратом, нерациональна форма запису прочитаного матеріалу.

Неперервність історична – категорія історичного пізнання, яка свідчить про причинно-наслідковий зв'язки в історичному процесі.

Неподільність архівного фонду – основне правило організації архівних документів, що впливає з принципу походження і потребує, щоб архівний фонд був збережений у своїй цілісності без поділу, вилучення або долучення документів для забезпечення його повної достовірності та інформаційної цінності.

Непоправні пошкодження документа – пошкодження матеріальної основи документа, що не можуть бути виправлені у процесі реставрації документа.

Непрофільний запит – запит установи або окремої особи, який надійшов до архіву, але не відповідає його профілю.

Непрофільні архівні документи – 1) документи державного архіву, що не відносяться до його профілю і підлягають передаванню за приналежністю в установленому порядку; 2) виявлені в архівному фонді документи, що не відносяться до його складу.

Нересстрові козаки – українські козаки, за якими польсько-шляхетський уряд не визнавав козацьких прав і привілеїв. До реєстру (списку) козаків, прийнятих на державну службу, потрапили переважно заможні, решта дістала назву Н. к. Польсько-шляхетський уряд намагався перетворити Н.к. на кріпаків. Під час визвольної війни українського народу реєстрові і нересстрові козаки злилися в єдине козацьке військо. Після ліквідації царським урядом 1783 р. українського козацького війська на лівобережній Україні остаточно зник поділ на реєстрових і нересстрових козаків ^[24, 164].

Несанкціонований доступ до архівних документів – порушення встановленого порядку доступу до архівних документів.

Недержавна частина Музейного фонду України – музейні колекції та музейні предмети, що не віднесені або не підлягають віднесенню до державної частини Музейного фонду України, в тому числі пам'ятки, що є власністю громадських та релігійних організацій, окремих громадян та їх об'єднань.

Некомерційна складова музейного маркетингу – комплекс заходів з підвищення соціальної значущості діяльності музейної установи, її місії і суспільної ваги, створення яскравого привабливого образу музею як скарбниці мистецтв і культурної спадщини

Нова ера – за сучасною системою літочислення, починається від Різдва Христового; прийнята в більшості країн світу.

“Нова історична наука” – аналітично орієнтований напрям розвитку сучасної істор. науки, скерований на розробку наук, принципів і критеріїв аналізу, на використання в істор. дослідженні аналітичних методів, моделей і понять соціогуманітарних наук.

Як напрям розвитку історичної науки “Н.і.н.” постала в результаті подолання кризових явищ в європ. і північноамер. історіографії післявоєн. часу, що характеризувалися превалюванням у методології істор. пізнання ідеографічних підходів (сприйняття історії як науки про поодинокі та унікальні явища). У такому контексті “Н.і.н.” відіграла роль способу протистояння неокантіанським поглядам на історію як на дисципліну винятково суб'єктивну, що сприяло посиленню релятивістських акцентів та поширенню сумнівів у пізнавальних можливостях істор. науки загалом.

Переосмислення завдань і методів вивчення історії на шляху її сцієнтизації втілювалося в оформлення “Н.і.н.” (або “нової історії” чи “нової наукової історії”), для представників якої засвоєння міждисциплінарних підходів, прийомів і методів соціальних, а частково природничих наук проголошувалося магістральним напрямом оновлення істор. науки. У пошуках нової методології істор. пізнання противники неокантіанства використали методи структуралізму, розроблені франц. ученими в лінгвістиці, а згодом поширені й на ін. гуманітарні дисципліни. З метою максимального видалення суб'єктивізму з процесу істор. пізнання категоріями вивчення обиралися вільні від суб'єктивних моментів т. зв. безсвідомі структури – екон. відносини, системи звичаїв і традицій, вірування тощо. У процесі пізнання соціального життя пріоритетним визнавалися побудови і вивчення типологічних моделей (К.Леві-Стросс).

Гол. об'єктом дослідження “Н.і.н.” обиралися сусп. структури, а предметом вивчення – соціально-економічних проблеми й масові явища соціального життя. Однією з

пріоритетних тем аналізу була реконструкція внутр. стану сусп-ва і окремих його груп, виявлення співвідношення в них факторів екон., соціальної і політ. стабільності та факторів, що породжують соціальну дисгармонію. Історики праволіберальної течії гол. увагу зосереджували на вивченні стійких сусп. структур і інститутів, дослідники з радикально-демократ. табору віддавали перевагу розробці проблем масової свідомості та масової поведінки.

Характерною особливістю “Н.і.н.” стало активне використання кількісного (квантитативного) методу, а також міждисциплінарного підходу з опорою на досягнення соціології, психології, етнопсихології тощо. “Аналіз змісту” (контент-аналіз), що включає застосування філол. і психологічних методів вивчення лексики, дає можливість поглиблено вивчати одні джерела та встановлювати авторство інших.

Упродовж 1960–80-х рр., хоч позиції традиційної (насамперед ідеографічної) історіографії залишалися доволі сильними, “Н.і.н.” стала надзвичайно впливовим і в наук, плані достатньо перспективним напрямом розвитку істор. науки. Рух за впровадження її методів і прийомів набув між-нар. звучання, й обмін ідеями між франц. Анналів школою брит. “народною історією” та дослідниками робітн. історії, спеціалістами по кількісній історії в США, італ. істориками, які займалися мікроісторією, тощо сприяв динамічному розвитку цього напрямку.

В його межах розвивалися як традиційні напрями – екон., соціальна та політ. і конституційна історії, історія права, історія мист-ва й історія к-ри, так і істор. демографія, істор. антропологія, історична географія, істор. екологія, етноісторія, істор. психологія, історична соціологія тощо. У кожному з них виділилися окремі дослідницькі поля та сформувалися свої внутр. підрозділи.

Незважаючи на щільність комунікації, у кожній з нац. історіографій “Н.і.н.” мала свою специфіку, що зумовлювалася як певними традиціями розвитку істор. науки, так і своєрідністю суспільно-політ. клімату й характером соціального замовлення. Так, “Н.і.н.” у Франції була генетично пов'язана зі школою “Анналів” і в ній домінуючим напрямом стала антропологія історична, завансована вивченням історії колективних уявлень і колективної пам'яті (історії ментальностей), побутової к-ри і повсякденного життя людей, історії сім'ї, сексуальних відносин, хвороб тощо. У США в становленні “Н.і.н.” значну роль відіграв розвиток прикладної і теор. соціології та розроблена Т.Парсон-сом “теорія соціального конфлікту”. Встановлення логічного зв'язку “соціальна структура – соціальний конфлікт – соціальні зміни” дало можливість динамізувати вивчення багатьох важливих проблем і тематичних блоків, передовсім у галузі соціальної історії: расових й етнічних груп, демографічних спільнот (жінок, молоді, дітей) і соціальних організмів (сім'я, родичі), соціально-територіальних спільнот (міст, поселень), соціокульт. явищ (науки, мист-ва, релігії).

Важливе місце в процесі досліджень посідали квантитативні методи. Натомість у Великій Британії розвиток “Н.і.н.” супроводжувався запозиченням методів соціології, демографії і, особливо, соціальної антропології, що забезпечило пріоритетність у брит. історіографії позицій “нової соціальної історії”. Ще однією характерною особливістю брит. моделі розвитку “Н.і.н.” стало адаптування до нових умов положень неортодоксального марксизму й органічного його поєднання з антропологічними, психологічними та демографічними підходами (праці Е.Хобсбоума, Е.Томпсона, Дж. Рюде). Утвердження “Н.і.н.” в Зх. Німеччині відбувалося дещо сповільнено, що пояснювалося надзвичайно сильними позиціями ідеографічної історіографії. Лише в 1960-х рр. слідом за нім. “економічним дивом” у сусп-ві істотно посилюлися позиції нео-лібералів, котрим були чужі настрої нім. ідеалістичного історизму. Помітний вплив на розвиток “Н.і.н.” в Німеччині справила франц. школа “Анналів”, ідеї якої, щоправда, були дещо видозмінені під впливом історизму з його акцентованою увагою до політ. процесів. Під впливом франко-брит. історіографії швидкими темпами розвивається напрям історії повсякдення, представники якого своє гол. завдання вбачають у реанімації нарративного викладу історії та поверненні історії її гол. дійової особи – “маленької людини” з її переживаннями, прагненнями, звичками та світосприйняттям.

Загалом “Н.і.н.” значною мірою зуміла подолати крайні прояви суб’єктивізму та ірраціональності, характерні для ідеографічної школи кінця 1940-х – поч. 1950-х рр. Базуючись на кількісних методах досліджень, змогла проаналізувати масові джерела, що було несподівано для описової історіографії Антропологія повернула в поле зору дослідників людину історичну як цілісний суб’єкт істор. дія. Разом з тим “Н.і.н.” так і не розв’язала проблему створення заг. теорії історичного процесу. Застосування міждисциплінарного підходу спричинило включення в процес пізнання історичного великої кількості методик гуманітарно-соціальних наук, не запропонувавши при цьому способу синтезу їх результатів, що посилює фрагментацію історії, зумовило появу низки нових істор. дисциплін, які мало або зовсім між собою не пов’язані [17, т. 7, 430-431].

Нова історія – загальноприйнята в історичній науці назва третього періоду всесвітньої історії, якому передують стародавній і середньовічний. Вперше думку про початок Н. і. в розвитку людства висловили гуманісти в XV–XVI ст. Вони, на противагу тогочасній періодизації, відповідно до якої все ще тривав період Римської імперії (у вигляді “Священної Римської імперії”), виокремили відтинок часу одразу після розпаду Римської імперії в період, який назвали “середніми віками” (між античною і новою епохами). Настання Н. і. гуманісти пов’язували з розвитком світської науки і культури під знаком Відродження.

Цей поділ всесвітньої історії на стародавню, середньовічну та нову вже з XVII ст. міцно утвердився в західноєвропейських університетах і понині домінує у світовій історичній науці. Однак щодо хронологічних меж Н. І. існують різні погляди, що зумовлено неоднаковим баченням представниками історичних шкіл визначальних особливостей та провідних процесів, що відбулися в цей період. Так, у Франції, Німеччині, Англії початком Н. і. вважають виникнення гуманізму й Реформації. У Британській енциклопедії, зокрема, кінцем середніх віків названо XV ст. У США початок Н. і. пов’язують з великими географічними відкриттями, передусім Америки (1492 р.). Щодо кінцевого рубежу, то вважається, що період Н. і триває й нині, хоча для позначення останніх десятиліть вживаються терміни “сучасна” або “недавня історія”.

Зовсім інші хронологічні межі Н. і. були прийняті радянською історичною наукою, яка поклала в основу періодизації всесвітньої історії марксистську тезу про зміни суспільно-економічних формацій та революційного переходу від однієї формації до іншої.

Згідно з нею Н. і. охоплює період виникнення, утвердження і початок загальної кризи капіталістичної формації. Відтак за початок Н. і. бралася англійська буржуазна революція середини XVII ст., а за кінець – жовтневий переворот 1917 р. в Росії, який нібито знаменував початок переходу людства до комуністичної формації, а отже, й початок четвертого періоду – новітньої історії. Таке розуміння Н. і. панувало і в інших комуністичних країнах. Після розпаду СРСР і краху комуністичних режимів у більшості держав, на посткомуністичному просторі, в т. ч. й в Україні, утверджується погляд, прийнятий у західноєвропейських країнах [19, 265].

Нова (Підпільненська) Січ – адміністративний і військовий центр запорозького козацтва в 1734-1775 рр. Остання Запорозька Січ. Розташовувалася на великому півострові, що омивався притокою Дніпра річкою Підпільною. З нової Січі запорозьке військо вирушило для участі у російсько-турецьких війнах 1735-1739 і 1768-1774 рр. У 1771-1773 роках з січової гавані виходила запорозька флотилія, для здійснення чорноморсько-дунайських експедицій. На початку 1775 р. за наказом Катерини II Нова Січ була зруйнована. Вольності Війська Запорозького скасовані. На місці Січі пізніше виникло село Покровське, яке в 1950-х рр. Опинилося під водами Каховського водосховища [2,301; 17, т.7].

Нова Сербія – адміністративно-територіальна і військова одиниця, створена у 1752 р. у зв’язку з організацією спеціальних поселень для оборони Півдня України від нападів турок і кримських татар. Включала територію між річками Дніпро, Синюха, верхів’ями Інгульц, Інгульця, Великої Вісі та Омельника (на землях перед тим ліквідованої Запорозької Січі). Заселена була вихідцями з підвладних Туреччині та Австрії – сербами, угорцями, болгарями, волохами, греками, а також українськими козаками. З іноземців було утворено два полки – піхотний і гусарський. Керівництво Нової Сербії перебувало в Новомиргороді.

В 1754 р. адміністративний центр перенесено в новозбудовану фортецю святої Єлисавети (з 1775 р. місто Єлисаветград, нині Кіровограда). У 1764 р. Нова Сербія була ліквідована, а її землі приєднано до Новоросійської губернії [2, 299; 25-26].

“Нова соціальна історія” – один із найдинамічніших напрямів розвитку європ. та північ-ноамер. історіографії 2-ї пол. 1960 – 1990-х рр. Ставить перед собою завдання пізнання історії як складного процесу соціальної взаємодії різних макро- і мікро-соціальних груп. На відміну від традиційної соціальної історії, представники якої обмежувалися дослідженням великих соціальних груп (макроструктур), вміщуючи в центр свого вивчення проблеми існування класів, партій, соціальних рухів й інституцій і трактуючи поняття “соціальна структура” передовсім кризь призму класового чи майнового розшарування сусп-ва, “Н.с.і.” під цим поняттям розуміє здебільшого систему ієрархічно взаємопов’язаних соціальних позицій, котрі фіксують сусп. положення, права й обов’язки індивідів, що володіють різним статусом і престижем, а також рольових обов’язків, які сусп-во ставить перед своїми членами, котрі поділяють ті чи ін. позиції. Тобто запозичує трактування, яке до цього часу використовувалося винятково у сфері структурно-функціональної соціології.

Історія розвитку напрямку тісно пов’язана з ім’ям нім. історика і соціолога М.Вебера, котрий органічно поєднав істор. та соціологічні методи аналізу сусп. процесів, розглядаючи історію і соціологію не як різні дисципліни, а лише як окремі напрями єдиного наук. інтересу. Саме на ґрунті творчого переосмислення доробку М.Вебера в 2-й пол. 1960-х рр. і сформувалася парадигма “Н.с.і.” У процесі розвитку “Н.с.і.” має місце запозичення істориками методів і прийомів соціології економіки. Досить продуктивно виявилась інтеграція “Н.с.і.” з антропологією та соціальною психологією, в результаті чого наприкінці 1970-х I рр. на авансцену міждисциплінарної взаємодії вийшла культ. антропологія. Відбувається зміщення наук, інтересів соціальних істориків від вивчення об’єктивних структур і процесів до вивчення культури в її антропологічній інтерпретації, тобто реального змісту повсякденної свідомості людей минулих епох з їхніми ментальними уявленнями, символічними системами, звичаями й цінностями, психологічними установками, стереотипами сприйняття реалій і моделями поведінки. Пріоритетним стає розгляд минулого з точки зору самих істор. акторів, тобто задіяних у ньому осіб. Причому гол. акцент робиться на виявленні інакшості чужої к-ри, її неподібності, до якої належить дослідник. За таких підходів процес дослідження стає діалогом к-р, розділених часом і простором (А.Гуревич).

Радикальний поворот проблематики досліджень “Н.с.і.”, спрямований на з’ясування людського виміру історичного процесу, формує нову парадигму соціальної історії, що включає до свого предметного поля сферу людської свідомості як невід’ємну структуру соціального життя. Тобто, власне, спостерігається поворот до актуалізації такої істор. субдисципліни, як історія ментальностей. Але інтеграція останньої до предметного поля “Н.с.і.” розглядалася лише в контексті визнання соціальної диференціації культ, поведінки, субординації ментальних комплексів, необхідності поєднання історії ментальностей з історією соціальних структур через пошук діалектичних зв’язків між об’єктивними умовами життя і способами їх усвідомлення (класична ж історія ментальностей, як правило, ці аспекти ігнорувала). Даний підхід поєднує в собі вивчення менталітету, матеріального життя, повсякденності навколо поняття антропології, моделюючи тим самим заг. глобальну концепцію історії (Ж. Ле Гофф). Визначальним для антропології історичної стає фокусування уваги дослідника на конкретних антропологічних об’єктах вивчення; цими самими конкретними об’єктами виступають, насамперед, “малиї спільноти”, тобто невеликі соціуми, вичлененні за певними критеріями, але таким чином, аби можна було всебічно відобразити в них роль людини; опис механізмів соціальної взаємодії в цих соціумах здійснюється винятково в термінах, які позначають норми й категорії цих самих соціумів (П.Берк).

Утвердження істор. антропології як одного з пріоритетних напрямів розвитку “Н.с.і.” знаменує собою т. зв. антропологічний поворот, який позначав прорив у галузі вивчення індивідуальної і колективної поведінки й свідомості. Чи не найбільш вражаючих успіхів у

цей час було досягнуто в дослідженні історії повсякденна, де в центр своєї уваги дослідники покладають життєві проблеми тих, хто залишався в основному безімним в історії. Наук, інтерес обертається навколо саме їхніх повсякденних негарздів і проблем, вибухів невдоволення, радості, щастя, що час від часу проявляються в їхній поведінці.

Рух за розвиток історії знизу привів до виділення таких нових субдисциплін “Н.с.і.”, як: нова робітн. історія, історія жінок, сел. дослідження. Процеси подальшого поглиблення дослідницьких інтересів, розширення предметного поля, урізноманітнення способів збирання й оброблення джерельних відомостей і синтезування результатів дослідів приводять до виділення нових і нових напрямів: культ, і соціальна антропология, етноісторія, локальна історія, демографія історична, усна історія, істор. екологія, історія сім’ї, історія сексуальності, історія злочинності, історія дозвілля, історія дитинства, соціальна історія релігії, тендерна історія тощо, що у своїй сукупності формують галузь “Н.с.і.”. Загалом “Н.с.і.” наприкінці 1970 – поч. 1980-х рр. перетворилася на становий хребет європ. історичної науки, що зв’язує та поєднує ін. її галузі. У контексті цієї динаміки історія людства розуміється не інакше, як історія людини в сусп-ві, тобто мова ведеться про тотальну соціальну історію.

Разом з тим процеси поглиблення спеціалізації досліджень, дроблення “Н.с.і.” на окремі субдисципліни, за відсутності теоретично відпрацьованої заг. методології узагальнень набутих знань, отриманих при дробленні нових міждисциплінарних об’єктів, роблять дедалі більш проблематичними перспективи синтезу результатів дослідів. Непокій також небезпека повної автономізації окремих субдисциплін “Н.с.і.”, так як це вже сталося століттями раніше за науками про фізичний світ. І досі відсутнє солідарне трактування самого поняття “Н.с.і.”, навіть у межах самої дисципліни. Так само й ідейна перемога, здобута представниками “Н.с.і.” в суперництві з позитивістською соціально-структурною історіографією, яка ігнорувала суб’єктивний фактор, абсолютизуючи об’єктивні передумови, не привела до пізнання цілісності істор. реальності, а нерідко призводила лише до її підміни такою ж однобокою за своєю суттю феноменологічною соціально-культ. історією, котра, хоч і декларує включення об’єктивної реальності в реальність суб’єктиву, але, як правило, обмежується аналізом останньої [17, т. 7, 439-440].

Новгород-Сіверське князівство – найбільше з князівств, що входили до Чернігівського князівства (у широкому його розумінні). Засноване 1097 р. і першим князем був Олег Святославович (1097-1115). З середини XII ст. тут правила молодша гілка Ольговичів – Святославині. Більшість Новгород-сіверських князів XII ст. здобули чернігівський князівський стіл [2, 291].

Новий підхід до вивчення історії – а) метод історичного пізнання, у якому головним об’єктом та предметом дослідження і вивчення є народні маси та їхня історія; б) підхід, який ставить в основу розуміння історії діяльність і роль народних мас.

Новітня історія – 1. Самостійний загальноновизнаний період всесвітньої історії від першої світової війни 1914-1918 рр. до сучасності. 2. Наука, що вивчає цей період (інколи під Н. і. розуміють лише історію зарубіжних країн Європи та Північної Америки). Найголовнішою ознакою Н. і. є опанування людством досягнень науково-технічної революції, утвердження і розквіт постіндустріального суспільства з ринковою економікою, яке, долаючи кризові явища, довело свою економічну й соціальну ефективність, зокрема в конкуренції та протистоянні соціалізму.

Розвиток і прогрес людства є суцільним і безперервним процесом. Важливим чинником умовного поділу всесвітньої історії на нову та новітню історію стала світова війна, яка спричинила глибоку кризу цивілізаційного поступу і водночас сприяла розвитку процесів, властивих новій добі, новому міжнародному порядку.

Саме ця війна зумовила вирішальну зміну в капіталізмі. Вона усунула старий капіталізм вільної конкуренції, ослаблений пануванням монополій в довоєнний період, і відкрила шлях для розвитку сучасного державно-монополістичного капіталізму з бюджетною політикою, системою державних замовлень та асигнувань на життєво важливі галузі, трудовим законодавством і соціальними програмами.

Лиха війни стали однією з причин розпаду Німецької, Австро-Угорської та Російської імперій, а також революційних вибухів і переворотів у низці європейських країн. У Росії було встановлено соціалістичний лад, що започаткувало співіснування й протистояння капіталізму та соціалізму, явище, яке набуло глобального масштабу після другої світової війни зі встановленням соціалістичного ладу в країнах Центрально-Східної Європи і деяких азійських країнах.

Характерним наслідком війни 1914-1918 рр. став фашизм з його войовничим націоналізмом і расизмом, культом сили й милітаризмом. Війна на багато років визначила розвиток міжнародних відносин, змінила карту Європи і світу, створивши ґрунт для нової світової війни. Милітаризм став на порядок денний у політиці багатьох країн. Співіснування і протиборство капіталізму з соціалізмом супроводжувалося війнами, найжорстокішою з яких була друга світова, соціальними революціями, інтенсивність яких на межі XX і XXI ст. повсюдно слабшає.

Капіталізм панує на світовій арені, визначаючи тенденції й перспективи розвитку. Він виграє у “світового соціалізму” змагання у продуктивності праці і внаслідок цього – у розвитку економіки та піднесенні життєвого рівня. На зламі 80–90-х рр. XX ст. панівний у країнах Центрально-Східної Європи соціалістичний лад завдав краху. Тут почався процес трансформації в устрій та економіці в напрямку запровадження законів ринкової економіки та демократизації. Проте капіталістичні відносини не є єдиною системою XX і поч. XXI ст. Як у XVII-XVIII ст. капіталізм співіснував з віджилим феодалізмом, так і в XX і на поч. XXI ст. він поділяє світ з різними формами соціалізму.

Внутрішня періодизація Н. і. у вітчизняній історіографії традиційно будувалася відповідно до періодизації етапів загальної кризи капіталізму. Зникнення цієї категорії порушує в усій повноті проблему пошуків нових критеріїв, вих і рубежів, які вказали б шлях до визначення хронології Н. і. За всієї умовності періодизації в Н. і. можна виокремити три етапи всесвітнього розвитку: 1) період між двома світовими війнами (1919-1939 рр.); 2) друга світова війна (1939-1945 рр.); 3) період сучасної історії (після 1945 р.).

Кожен етап може відповідно поділятися залежно від проблем цивілізаційних змін, що розглядаються. Так, внутрішня періодизація Н. і. після другої світової війни може бути пов'язана з періодами “холодної війни”, що були одними з найістотніших характеристик розвитку світу в другій пол. XX ст. Серед них можна назвати такі етапи: 1) поділ світу на два ворогуючі блоки і розпалювання “холодної війни” (1947-1953 рр.); 2) “відлига” в “холодній війні” (1953-1959 рр.); 3) від Берлінської кризи до в'єтнамської війни (1960-1969 рр.); 4) розрядка (1969-1979 рр.); 5) новий етап “холодної війни” (1979-1985 рр.); 6) кінець “холодної війни” (1985-1991 рр.); 7) світ за відсутності біполярного протистояння (90-ті рр. XX – поч. XXI ст.).

У межах Н. і. свою внутрішню логіку розвитку і відповідну періодизацію, яка може відрізнятися від періодизації за ознакою “холодної війни”, мають як окремі країни світу, так і регіони. Напр., періодизація Н. і. країн Західної Європи може розглядатися відповідно до етапів їх політико-економічної інтеграції, періодизація Н. і. країн Азії й Африки – відповідно до етапів національного визволення та національно-економічного розвитку [19, 266-268].

Новітня українська історіографія: персоналій та інституцій. Новітня українська історіографія відображає укр. історіографічний процес і провідні тенденції розвитку істор. знань в умовах держ. незалежності України, висвітлює діяльність сучасних укр. істориків, наук, осередків та центрів укр. істор. науки, їхній внесок у дослідження історії України й зарубіжних країн. Визрівання, становлення та розвиток новітньої укр. історіографії охоплює період із кінця 1980-х рр. до сьогодні, у межах якого простежуються 3 умовні етапи: 1) перехідний – від рад. історіографії до пострад. (кінець 1980-х – 1-ша пол. 1990-х рр.); 2) відродження нац. традицій укр. історіографії й утвердження її цілісності (2-га пол. 1990-х – 2004); 3) сучасний етап новітньої укр. історіографії – із 2005 до сьогодні.

Гол. передумовою новітньої укр. історіографії стало формування принципово нової історіографічної ситуації, яка почала складатися під впливом горба-човської перебудови й

могутнього опозиційного руху, спрямованого на демократизацію сусп-ва, відновлення суверенітету й незалежності України. Прогресивні зрушення в середовищі рад. істориків, особливо молодшої генерації, наштовхувалися на рішучий спротив комуніст, партії, парт, номенклатури та чиновників істор. установ, а також частини представників старшого покоління істориків, які залишалися в полоні старих методологічних схем і марксистських догм.

Перший етап новітньої укр. історіографії характеризувався спробами усунення “білих плям”, повернення до істор. правди, особливо в царині історії укр. державності, визвол. змагань за її утвердження, що стало потужною моральною підтримкою руху за держ. суверенітет і незалежність України, який спонукав до зміни істор. парадигми, до руйнування стереотипів рад. історіографії. Проблеми укр. історії опинилися в епіцентрі ідеологічної й політ. боротьби між національно-демократ. та проімперськими силами. Під тиском незаперечних фактів ЦК КПУ з метою “відхреститися” від сталінізму дав дозвіл на публікацію збірника “Голод 1932-1933 років на Україні”:

Очима істориків, мовою документів” (керівник авторського колективу – Р.Пиріг), а в червні 1990 скасував кілька парт. постанов 1940-х рр., у т. ч. “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”.

Вирішальне значення для утвердження нової історіографічної ситуації мали криза, а відтак – крах комуніст. режиму та його ідеології, проголошення суверенітету й держ. незалежності України, розпад СРСР. Ключова роль у трансформації рад. історіографії відводилася Ін-ту історії АН УРСР, якому було повернуто назву і статус Ін-ту історії України АН УРСР (1990). Із 1990 почалися зміни в його кер-ві: заступниками директора були призначені відомі історики С. Кульчицький і В.Смолій, котрий 1993 очолив колектив. Інститут історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС був реформований в Ін-т нац. досліджень і політології АН УРСР (1991), на базі якого згодом постав нинішній Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (1998). Перебудовувалася діяльність Ін-ту археології АН УРСР, було створено нові академічні й вузівські осередки істор. науки, зокрема Ін-т укр. археографії АН УРСР (1991; нині Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України; директор – П.Сохань), Ін-т сусп. наук АН УРСР/України у Львові трансформовано в Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича АН України (1993; нині Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України; директор (1989-2010) – Я.Ісаєвич). У Київ, ун-ті було створено Ін-т українознавства (нині Нац. НДІ українознавства Мін-ва освіти і науки України; директор – П.Кононенко), а у Львів, ун-ті постав Ін-т істор. досліджень (1992; нині Інститут історичних досліджень Львівського національного університету; директор – Я.Грицак) та ін. Почалася перебудова діяльності “Українського історичного журналу”. В усіх вузах (частина яких отримала статус ун-тів) створювалися кафедри історії України, українознавства, гуманітарних наук, вносилися суттєві корективи до навч. планів підготовки істориків. Назрівали зміни у змісті навч. процесу і тематиці н.-д. робіт.

На пріоритетне місце наук, дискурсів на рубежі 1980-90-х рр. висунулися проблеми історії рад. доби, які виявилися найбільш спотвореними і міфологізованими в істор. науці й сусп. свідомості. Злам стереотипів у поглядах на події 1917 – 1980-х рр. започаткував довгий ланцюг перегляду всіх спотворень укр. історії, починаючи від найдавніших часів. У числі перших спроб нового трактування найбільш сфальсифікованих сторінок української історії 1920–30-х рр. стали наук. збірники “Про минуле – заради майбутнього” (1989) та “Маршрутами історії” (1990), упорядковані Ю.Шаповалом. У них частково переглядалися усталені в рад. історіографії оцінки внутрішньопарт. боротьби, ставлення до націонал-комунізму, проведення нац. політики, ставлення під сумнів “правдивість” відображення “досвіду” індустріалізації та колективізації сільського господарства, причин Голодомору 1932 – 1933 років в УСРР і голоду 1946 -1947 років в УРСР.

Серед піонерів подолання фальсифікацій укр. істор. процесу, поряд з опозиційними істориками О. Апанович, С. Білоконом, М. Браїчевським, Я. Дашкевичем, Я. Дзиріою, Р.Івановою (Іванченко) та ін., було немало і лояльних до режиму дослідників, зокрема С.Кульчицький, Ю.Шаповал, В.Сергійчук, Я.Ісаєвич, В.Даниленко, Ю.Терещенко, Ф.Тур-

ченко, С.Макарчук, В.Марочко, М.Панчук та ін. С.Кульчицький у розвідках “Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні”, “Ціна "великого перелому”” (1989), “Сталінізм на Україні: 20–30-і рр.” (1991) обґрунтував аналітичний висновок про штучний характер Голодомору 1932-1933 в УСРР, про його взаємозв'язок із голодом 1921-1922 років в УСРР, розкрив їхні спільні ознаки – насильницьку політику експропріації та нищення укр. селянства

Новим явищем історіографії перехідного етапу стало вивчення історії укр. революції 1917–21, насадження в Україні більшовицького режиму, розгортання опозиційного до нього руху, який у багатьох регіонах набув характеру сел. повстань і збройної боротьби. Публікації із цієї проблематики спростовували міф про “тріумфальну ходу радянської влади” й переконливо засвідчували активний спротив насадженню тоталітарного режиму з боку різних верств населення, у т. ч. інтелігенції української. Традиційні терміни рад. історіографії “бандитизм” і “контрреволюція” поступалися новому баченню як вияву протестного руху опору, що дістало відображення у монографії В.Верстюка “Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)” (1991). Принципове значення мала поява монографії Х.Касьянова та В.Даниленка “Сталінізм і українська інтелігенція” (1991), яка підводила до розуміння справжніх мотивів українізації політики як маневру правлячої партії, обґрунтовувала відповідь на питання, чому сталінський режим вдався до масового нищення укр. еліти.

Історики західноукр. областей на рубежі 1980–90-х рр. зосереджували свої зусилля здебільшого на 2-х тематичних напрямках: 1) перегляді оцінок історії революц. руху в Галичині, на Буковині та в Закарпатській Україні, діяльності Комуністичної партії Західної України і наслідків т. зв. соціаліст. перетворень у процесі встановлення рад. влади в цьому регіоні; 2) дослідженні особливостей націоналістичного руху опору, діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії.

Одним із чинників трансформації рад. історіографії стало долучення укр. істориків до надбань світової і зарубіжної української історіографії. У червні 1989 укр. вчені з УРСР та діаспори заснували Міжнародну асоціацію українців (МАУ), Асоціацію українознавців УРСР (очолив І.Дзюба), була відновлена діяльність Наукового товариства імені Шевченка (О.Романів). На 1-му конгресі МАУ (1990), що проходив у Києві, були історики з багатьох країн, зокрема зі США (Г.Грабович, Т.Гунчак, В.Маркусь, О.Пріцак), із Канади (О.Субтельний, Б.Кравченко) та ін. Конгрес проголосив 1991 рік Міжнар. роком М.Грушевського.

Зі зміною політ. ситуації в Україні тут поступово поширювалася діяльність Українського історичного товариства (УІТ) та його наук. органу – “Українського історика” (президент УІТ та гол. редактор “Українського історика” – Л.Винар). Одним із гол. напрямів діяльності УІТ та “Українського історика” в Україні стало сприяння розвитку Грушевськознавства на материковій Україні. Чимало укр. істориків, зокрема Я.Дашкевич, С.Білокінь, Я.Ісаєвич, І.Грич, Я.Грицак, Л.Зашкільняк, Л.Решодько, В.Гоцуляк та ін., вже на поч. 1990-х рр. оприлюднили розвідки про М.Грушевського як видатного вченого й держ. діяча. Праці П.Соханя, В.Ульяновського та С.Кіржаєва “М.С. Грушевський і Асасієтіа” (1993), Р.Пирога “Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття” (1993), як і ін. дослідників, сприяли поверненню доброго імені Великого українця.

Руйнації стереотипів комуніст. ідеології щодо М.Грушевського та реанімації його схеми укр. історичного процесу служило репринтне перевидання багатомної “Історії України-Руси”, а також праця М.Костомарова, П.Куліша, В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Аркаса, І. Франка, О.Єфименко, Д.Багалія, Д.Яворницького та ін.

Паралельно рад. історики дедалі ширше опановували праці істориків укр. діаспори, зокрема Д.Дорошенка, Н.Полонської-Василенко, О.Пріцака, І.Лисяка-Рудницького, Т.Гунчака, А.Жуковського, О.Субтельного, Х.Нагаєвського, В.Липинського, Д.Донцова та ін., особливо ті, що відображали націо-нально-державницький і консервативний напрями укр. історіографії. Великою популярністю користувалася книга О.Субтельного “Україна: Історія” (1991), яка на перших порах слугувала підручником з історії України.

Таким чином, із кінця 1980-х і впродовж 1-ї пол. 1990-х рр. склалася нова історіографічна ситуація, проявами якої стали поступове долучення рад. істориків до надбань нац. та зарубіжної історіографії, повернення до національно-державницької схеми укр. історії, поступовий відхід від стереотипів марксистської методології, рад. монізму, переорієнтація колиш. рад. дослідників з “інтернаціонально-космополітичного” трактування історії України на національно-державницьке й загальнолюдське її розуміння. Однак звільнення істориків від лещат марксистської методології, опанування дослідницькими методами зх. історіографії проходили дуже складно, повільно, суперечливо, що об’єктивно вело до співіснування 2-х протилежних методологій навіть на індивідуальному рівні окремих істориків. Гол. здобутком цих років стало своєрідне “примирення” істориків УРСР та істориків діаспори, досягнення деякої співпраці на ґрунті національно-державного. Від-родження.

Ситуація ускладнювалася тим, що підготовка нової генерації істориків на істор. ф-тах і в аспірантурі здійснювалася, по суті, за старими навч. планами й програмами, під кер-вом науко-во-пед. працівників, більшість яких, піддаючи критиці тоталітаризм, його репресивні злочини, не сприймали національно-державницького трактування укр. історії. Утвердження пріоритету національного в укр. історіографії нащотувалося на шалений спротив шовіністично-проімперських сил, які продовжували продукувати ідеї малоросійства, молодшого брата, підігрівали ностальгію за комуніст, минулим, за СРСР, розглядаючи історію України як частину “спільної” історії.

Ось чому в епіцентрі корінних перемін в історіографічному процесі опинилися вчителі й викладачі історії шкіл, середніх спеціальних і вищих навч. закладів. У всіх ланках освіти запроваджувався навч. курс історії України. Провідну роль у цій справі відіграли історики Київ., Львів, та Харків, ун-тів, які одними з перших підготували навч. програми і приступили до створення курсів лекцій, підручників та посібників (1989-92).

До написання підручників з історії для загальноосвіт. шкіл активно долучилися провідні науковці Інституту історії України АН України та Інституту археології АН України, зокрема С.Кульчицький, В.Верстюк, О.Реєнт, В.Смолий, Г.Касьянов, П.Панченко, М.Котляр, Л.Залізник та ін. Важливе значення мав вихід у світ курсу лекцій “Історія України” (керівник – Л.Мельник), в якому дзеркально перетиналися як нові, так і старі підходи: Українська Центральна Рада все ще називалася буржуазно-націоналістичною й контр-революційною, авторські симпатії залишалися на боці більшовиків і Харків, з’їзду Рад (грудень 1917), його сепаратистських і пророс. рішень. Наступні події: усамостійнення Української Народної Республіки, гетьманський переворот 1918 й утвердження Української Держави, проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, УНР в добу Директорії висвітлювалися в контексті громадян, війни 1918-22 та іноз. інтервенції на землі колиш. Російської імперії.

Концептуальному переосмисленню трагічних подій рад. доби сприяли монографії В.Даниленка та Г.Касьянова “Сталінізм і українська інтелігенція” (1991), О.Рубльова і Ю.Черченка “Ста-лінщина в долі західноукраїнської інтелігенції (20-40-і роки ХХ ст.)” (1992) та ін. Нові підходи до висвітлення давньої історії України проглядалися, зокрема, у праці М.Брайчевського “Скарби знайдені і незнайдені” (1992), в курсі лекцій “Археологія та стародавня історія України” (1992), який підготували М.Чмихов, Н.Кравченко, І.Черняков. Нове бачення етногенезу українського народу виклав львів. історик С.Макаруч у книзі “Український етнос: Виникнення та історичний розвиток” (1992).

Особливий інтерес виявляли дослідники до замовчуваних сторінок історії козацтва українського. У працях О.Апанович “Розповіді про запорозьких козаків” (1991), В.Сергійчука “Іменем Війська Запорозького” (1991), В.Степанкова “Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави” (1991), Ю.Мицика, В.Степанкова, І.Стороженка “Сполохи козацької зв’язки” (1991) чітко проводилась укр. національно-державницька ідея. Важливу роль відіграли публікації з історії укр. нац. символіки (О.Пастернака “Пояснення тризуба” (1991), В.Сергійчука “Національна символіка України” (1992) та ін.). З інтересом зустріла студентська й учнівська молодь короткий нарис історії укр. державності Р.Іванченко “Україна від Кня до

Кравчука” (1992), в якому в науково-популярній і образній формі переконливо доводилася давня державницька традиція укр. народу.

Помітні зміни відбувалися в тематиці докторських і канд. дисертацій; у номенклатурі наук, спеціальностей з істор. наук були виокремлені “Всесвітня історія”, “Історія України”, “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”, “Воєнна історія” та інше. Важливе значення мало запровадження спеціальностей “Історіософія”, “Етнологи” “Українознавство” як інтегральної, міждисциплінарної системи знань про Україну та українство.

В істор. науці дедалі більше уваги приділялося аналізу поточних подій, пов’язаних із суверенізацією й відновленням незалежності України. Цікаві розвідки щодо формування багатопартійності, розвитку парламентаризму оприлюднили О.Гарань, В.Литвин, М.Томенко, К.Астахова, В.Марчук, К.Богомаз та ін. З інтересом була сприйнята книга А.Камінського – керівника редакції укр. служби радіо “Свобода” – “На перехідному етапі: “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні” (Мюнхен, 1990).

Утвердженню нац. схеми укр. історії, її національно-державницького трактування, подоланню російськоцентризму сприяли активізація джерелознавчих, архівознавчих та археогр. досліджень, перебудова діяльності центр., галузевих і місц. архівів, розширення доступу науковців до їхніх фондів. На поч. 1990-х рр. вийшла низка документальних збірників із політ. та демографічної історії України. Серед них важливе значення мали документи партій політичних попередніх періодів і сучасних (Слюсаренко А.Г., М.В. Томенко М.В. “Нові політичні партії України” (1990), “Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст.” (1991), “Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмові документи перших українських політичних партій” (1992) та ін.).

Низка збірників стосувалася сталінських репресій і Голодомору 1932-33 в УСРР. І.Білас, С.Кульчицький, В.Сергійчук, Ю.Сливка, Ю.Шаповал та ін. започаткували підготовку аналітичних праць, які супроводжувались публікацією архів. документів (книги Ю.Шаповала “М.С. Хрушов на Україні” (1990), “У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні” (1990), “Україна 1920–50-х років: Сторінки ненаписаної історії” (1993) та ін.). Звичайно, документальним публікаціям ще бракувало тематичної спрямованості, джерелознавчого аналізу документів, встановлення їхньої автентичності, нерідко їх вибір мав сенсаційно-викривальний характер. Проте ці публікації істотно впливали на еволюцію сусп. свідомості. Це яскраво виявилось у спробах ряду істориків наук, інституцій та осередків поєднати формаційний і цивілізаційний підходи до періодизації світового та українського істор. процесу, формально “перелицювати” методологічні принципи марксистської історіографії, кон’юнктурно пристосувати їх до принципово нових конкретно-історичних умов незалежної України, її входження у світ, співтовариство.

Отже, головним підсумком першого етапу становлення новітньої укр. історіографії стали поступове вивільнення частини колиш. рад. істориків від ідеологічного монізму тоталітарного минулого й дедалі чіткіший перехід до національно-державницької схеми історії України. Однак лише деякі історики виявилися готовими до науково-новаторського опрацювання “закритих” тем, до усунення т. зв. білих плям в історії. Домінуючим залишався “викривальний” підхід, зосередження уваги на сенсаційних відкриттях джерельної інформації без її належної аналітики. І все ж відроджувана укр. історіографія стала моральною опорою зростання нац. свідомості українців, їхньої боротьби за розбудову незалежної України.

Другий етап новітньої української історіографії пов’язаний із зосередженням зусиль істориків на творенні наук, історії України в контексті утвердження нац. традицій і відновлення соборності ікр. історіографії. Він закріпив перехід від тоталітарного монізму рад. схеми істор. процесу до плюралізму й національно-державницького розуміння укр. історії, відкрив шанс укр. історикам досягнути здобутки світової історичної науки, не загубивши при цьому самобутність національних традицій.

Поглибленню методологічної переорієнтації пострад. істориків сприяли видання укр. мовою теоретико-методологічних праць зарубіжних учених, публікація в Україні наук. студій істориків діаспори: І.Винара, Л.Винара, О.Пріцака, О.Оглоблина, І.Лисяка-Рудниць-

юго, Р.Сербіна, О.Субтельного Р.Шпорлюка та ін. Особливий інтерес викликали теоретико-методологічні дослідження І.Лисяка-Рудницького – відомого укр. історика й педагога, вихованця Львів та Берлінського ун-тів, професора Ун-ту Альберти (Канада), зібрані у 2-томнику “Історичні есе” (1994). Амер. історик укр. походження Р.Шпорлюк дослідив, як спільні ознаки укр. нац. відродження, його три фази: академічну, культурну й політичну, так і його особливості на Наддніпрянщині та в Галичині. Пошук нових методологічних конструкцій дослідження історичного процесу плідотворно вели В.Ткаченко, О.Реєнт (“Україна: Історіософія самоорганізації” (1994), “Україна: На межі цивілізацій” (1995), “Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу” (1996)), Ю.Павленко “Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу”. “Сучасність”, 1996, № 5). Останній підкреслював, що стадійний підхід і розгляд істор. процесу з погляду полілінійності дають змогу з’ясувати глобальні явища світ, історії в їхніх осн., типізованих формах. Свідченням зростання зацікавлення істориків проблемами методології стали дослідження Л.Зашкільняка “Методологія історичної науки” (1999), І.Бойченка “Філософія історії” (2000), В.Потульницького “Україна і всевітній історія” (2002) та ін.

Низку важливих методологічних проблем порушили М.Брайчевський, Я.Дашкевич, Я.Грицак, Я.Ісаєвич, І.Курас, С.Кульчицький, М.П.Ковальський, І.Колесник, Л.Таран, В.Масненко, О.Удод, О.Реєнт, В.Смолій, В.Ульяновський та ін. Новітній методологічний арсенал укр. історіографії дедалі більше наповнювався тими здобутками світ, істор. науки, котрі пов’язані насамперед із постмодерном, з ан-тропологізацією історико-наук. пізнання, за яким у центрі істор. процесу стоїть Людина в її багатоманітних і різнопланових взаємозв’язках із природою та соціумом. Водночас дедалі ширше обстоювалася ідея історіографічної синергії (поєднання) набутків методології західних істориків і нац. традиції, закладеної В.Антоновичем, М.Грушевським, Д.Дорошенком, І.Крип’якевичем, Ф.Шевченком та ін. укр. істориками. Нові методологічні підходи до вивчення укр. середньовіччя, осмислення теорії повсякденної к-ри, теорії еліт, осягнення візантійсько-правосл. та європейсько-лат. традицій укр. духовності порушувалися на сторінках щорічника “Mdiavaillia Ucrainika: Ментальність та історія ідей” (редактори О.Толочко, Н.Яковенко).

У руслі методологічної переорієнтації пострад. істориків і засвоєння ними здобутків західних істор. шкіл, підготовки нових генерацій дослідників важлива роль відводилася заг. та проблемній історіографіям, які в умовах трансформації рад. істор. науки в національну висувалися на передній план теоретико-методологічної праці. Історіографічні праці І.Вєрби, Л.Винара, І.Войцехівської, С.Водотики, С.Гелея, Я.Грицака, Я.Дашкевича, Л.Зашкільняка, Я.Калакури, М. Ковальського, І.Колесник, А.Коцура, В.Коцура, В.Кравченка, В.Гоцуляка, В.Масненка, Ю.Пінчука, П.Радька, О.Рафальського, В.Солдатенка, С.Стельмаха, В.Гоцуляка, О.Удода, В.Ульяновського, В.Яремчука, О.Яса та ін. сприяли актуалізації методологічних аспектів відродження нац. традицій укр. історіографії, прилученню укр. істориків до світ, науки. У працях з історіографії акцентувалася увага на документалізації істор. досліджень, послідовному дотриманні принципів наук, історизму та об’єктивності, критичного переосмислення всього попереднього досвіду, уникнення політ, заангажованості й ідеологічної упередженості.

Головні зусилля істориків упродовж другого етапу становлення новітньої укр. історіографії зосереджувалися на наук, осмисленні тяглості історії України від найдавніших часів до сучасності без будь-яких ідеологічних конструкцій, на традицях нац. і зарубіжної історіографії, на засадах наук, академізму. Це вимагало об’єднання зусиль провідних учених академічних ін-тів та ун-тів, представників укр. діаспори.

Координатором створення наук, історії України виступив Ін-т історії України НАН України, його провідні вчені: В.Смолій, П.Третько, В.Верстюк, В.Даниленко, М. Дмитрієнко, С.Білокінь, Г.Боряк, С.Віднянський, В. Горбик, О.Гуржій, Г.Касьянов, М.Когляр, С.Кульчицький, О.Лисенко, Р.Пиріг, Ю.Пінчук, О.Реєнт, О.Рубльов, О.Удод та ін. Всі його підрозділи, які охоплюють дослідження всіх періодів укр. минувшини: від середньовіччя до новітньої історії і політики, а також проблем всевітньої історії, міжнар. відносин, укр. історіографії, спец. істор. дисциплін, істор. краєзнавства, регіональної історії, зосередилися на створенні наук, історії укр. народу.

Важливим здобутком колективу Ін-ту історії України НАН України, його співпраці з Інститутом археології НАН України, Ін-том укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Ін-том українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, з істориками вузів стало створення "Історії України: Нове бачення" (т. 1-2, 1995-96), що вийшла під заг. редакцією В.Смоля.

Хоча структура обох книг, періодизація історії, на перший погляд, мало чим відрізнялися від подібних праць рад. часів, все ж авторам вдалося справді по-новому підійти до оцінок багатьох подій укр. історії. 2-х томник надовго став своєрідним орієнтиром нового осмислення укр. історії, послужив основою для підготовки навч. посібника "Історія України" (керівник авторського колективу – В.Смолий; К., 1997), а також фундаментального 15-томника "Україна кризь віки" (творчий задум та заг. редакція В.Смоля), що сприйнятий як "генеральна репетиція" до створення багатотомної історії укр. народу. Вийшли у світ 6 томів "Енциклопедії історії України", 5-томник "Історія української культури", книги із серії "Реабілітовані історією" та ін. праці.

2000 р. з'явилася колективна монографія підсумкового характеру "Етнічна історія давньої України" (керівник авторського колективу – П.Толочко) як своєрідне продовження концептуальних підходів, викладених у 3-томнику "Давня історія України". Автори, серед яких знані археологи Д.Козак, О.Моця, В.Мурзін, В.Отрошенко та С.Сегада, показали, що вже в епоху пізнього палеоліту в межах України склалися кілька культ, зон, де й зароджувалися найдавніші етнічні спільноти. Вони дійшли висновку, що етногенез на теренах України не переривався, що укр. родовід – це генетично успадкований від найдавніших часів етноантропологічний тип спільноти, який зароджувався й розвивався на заг. тенденціях етногенезу всіх корінних народів світу.

Вузлові проблеми давньої історії України, етногенезу українців плідно досліджує Л.Залізняк – відомий укр. археолог, історик, автор низки праць, зокрема "Нарису стародавньої історії України" (1994), який істотно відрізнявся від ін. публікацій із цієї проблематики, насамперед нестандартним висвітленням безперервності етнонаціотворення на укр. землях. За своєю спрямованістю дослідження Л.Залізняка ближчі до поглядів М.Брайчевського на історію слов'ян, Києва, етногенез українців. До речі, до "Вибраних творів Михайла Брайчевського" (1999) увійшла і його фундаментальна монографія "Походження Русі".

Новітня укр. історіографія представлена низкою праць, які утверджують наук. розуміння процесу заснування Київ, д-ви як наслідку багатофакторного й органічного розвитку тих слов'ян, племен, котрі склали ядро укр. етносу і згуртувалися навколо Києва. Цю думку чітко проводили Р.Іванченко ("Київська Русь: Початки Української держави", 1995), О.Моця та В.Ричка ("Київська Русь: Від язучництва до християнства", 1996). Підсумковий характер властивий монографіям П.Толочка "Київська Русь" (1996) і "Від Київської Русі до України" (1998). Відома авторська концепція зазнала в них певної еволюції в бік повнішого визнання пріоритетної ролі Київської Русі в етногенезі українців. Спробу переглянути догматичні концепції т. зв. феод. роздробленості Київ. Русі й розвитку укр. державності в період 12-14 ст. зробив луган. історик В.Бодрухін, котрий на конкретно-істор. і джерельному матеріалі доводить, що з розпадом Київ. Русі укр. державність не зникла, а набула нових форм не тільки у Галицько-Волин. державі, але і в ін. удільних князівствах, зокрема Київському та Чернігівському. Історик простежив особливості укр. державності за монголо-татар. часів і в литов. добу, коли вона набула характеру територіальної влади (до реформи вел. кн. литов. Вітовта).

Серед пріоритетних напрямів досліджень укр. істориків чільне місце посіла козацько-гетьман. тематика як центр, явище в історії України впродовж 16-18 століть, їй присвятили низку праць О.Апанович ("Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі" (1993), "Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність" (1994)), Ю.Мицик ("Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVIII століття", 1996), В.Брехуненко, С.Плохий, В.Сергієвич, І.Стороженко, Г.Швидько, В.Щербак та ін. Концептуальне значення мала монографія В.Смоля та В.Степанкова "Богдан Хмельницький" (1995, 2-ге вид.), їхні праці "Українська державна ідея XVII-XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації" (1997), "Українська національна революція 1648-

1676 рр.”, в яких події серед. 17 ст. інтерпретуються як укр. нац. революція. Важливі проблеми укр. козац. державності дослідив О.Гуржій у монографії “Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: Кордони, населення, право” (1996), акцентувавши увагу на організації держ. життя і системи влади. Співзвучними цій проблематиці виявилися ґрунтовні дослідження представника молодшої генерації істориків козащини В. Горобця “Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I” (1998) та “Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Московією та Варшавою, 1654-1665” (2001).

До подальшого розвитку досліджень історії козац. України долучилися Науково-дослідний інститут козацтва, сформований на громад. засадах під егідою Ін-ту історії України НАН України (директор – Т.Чухліб), а також Н.-д. ін-т козацтва при Запорізь. ун-ті (директор – Ф.Турченко), стараннями якого 2002 побачила світ “Мала енциклопедія українського козацтва”, що містить бл. 1400 статей про виникнення козацтва, устрій Запорозької Січі, військ, мист-во козаків, їхню роль в укр. історії, у міжнар. відносинах. У виданні представлені біографічні статті про козац. ватажків, укр. і зарубіжних дослідників козацтва.

Помітний інтерес наук, кіл викликала колективна монографія “Нариси з історії українського національного руху” (1994), підготовлена в Ін-ті історії України НАН України за участю ряду вузівських науковців. Акценти було зроблено на розвитку укр. нац. свідомості, на становленні символіки нац. руху, на націо-нально-культ. відродженні, виникненні “Просвіт”, політизації ідеї самовизначення тощо. Логічним продовженням цієї праці стала монографія ““Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)” (1999). Цю тему досліджували А.Катренко, М.Щербак, Н.Щербак та ін. У посібниках С.Єкельчика “Пробудження нації: До концепції історії української нації XIX-XX століття” (1994), Я.Грицака “Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття” (1996) на широкому конкретно-істор. матеріалі 18-20 ст. системно відстежується націотворчий процес, особливості розвитку сучасної укр. нації. Вони розглядають нац. рух українців із кінця 18 ст. і впродовж 19 ст. як тяглиць козац. визвол. традиції, аналізують мобілізаційні здатності укр. руху в період I світ. війни й укр. революції 1917-21, окреслюють причини її поразки, а водночас – і фактори перемоги більшовиків. Посилаючись на І.Лисяка-Рудницького, Я.Грицака підкреслив, що укр. революція 1917-21 не знала поразки, хоча й не досягла своєї остаточної мети, однак вона внутрішньо переродила сусп.-во, створила Україну як модерну націю політичну.

Аналітичний характер мали дослідження укр. революції 1917-21 В.Солдатенка, котрий з’ясував як реальні процеси революц. подій 1917-21 (“Українська революція: Історичний нарис: Монографія”, 1999), так і генезу їх виникнення в історіографії (“Українська революція: Концепція та історіографія”, 1997) й ін.

У контексті створення наук, історії України важливу роль відіграло переосмислення її рад. доби. Праці С.Кульчицького (“Комунізм в Україні: Перше десятиріччя”, 1996), Ю.Шаповала, В.Барана, І.Біласа, С.Білокона, В.Даниленка, Г.Касьянова, В.Кузьмінця, В.Сергійчука та ін. продовжили критичний аналіз драматичних подій 1920-50-х рр., їх трагічних наслідків. Документально-аналітичний характер мали книги І.Біласа “Репресивно-каральна система в Україні: 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз” (кн. 1-2, 1994) та С.Білокона “Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.)” (1999). Останній переконливо показав, що партійно-держ. політика СРСР мала протиукр., злочинний, антигуманний характер, а життя довело повну безперспективність такої політики.

Цінність праць Ю.Шаповала із цієї проблематики, зокрема монографічно-документального дослідження “Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії” (2001), полягає в тому, що він докопується до конкретних винуватців трагічних сторінок укр. історії, називає поіменно натхненників і виконавців репресій та голодоморів. Із 2-ї пол. 1990-х рр. на зміну, а точніше – поряд із викриванням криміналітету тоталітарного режиму, посилюється аналітика та документалізація злочинів, делалі чіткіше окреслюється системний підхід до дослідження рад. історії України 1920–80-х рр., її політ., соціаль-но-екон., національно-етнічних та культурно-духовних аспектів. Цікаві спосте-

реження над полі-тико-екон. експериментами більшовиків узагальнила О. Пиріг у монографії “НЕР: Більшовицька політика імпровізації” (2001), в якій доведено, що руйнація ринкового механізму поряд із насильницькою колективізацією сільс. господарства завершили вимушену спробу тимчасового відступу більшовиків від доктрини комуніст, атаки на приватну власність і підприємництво, тобто запровадити нову економічну політику.

Повільніше, ніж події ін. періодів, переоцінюються стереотипи, пов'язані із II світ, війною та Великою вітчизняною війною Радянського Союзу 1941-1945. Першими нові підходи до подій воєнної історії презентували П.Брицький, В.Коваль, М.Коваль, В.Король, В.Кучер, О.Лисенко та ін. Вони певною мірою підняли завісу над багатьма драматичними сторінками війни, укр. руху Опору.

Жодна праця з новітньої історії України останніх років не обминає ролі ОУН та УПА в національно-визвол. русі. Помітний вплив на утвердження нового бачення місця України в II світ, війни, у взаєминах із Німеччиною мав вихід в Україні праць діаспорного історика В.Косика, документальних збірників з історії війни.

Більшість авторів (А.Кентій, І.Патриляк, А.Русначенко, В.Сергійчук, П.Фіров, Ю.Черченко та ін.) сходяться на думці про те, що діяльність націоналістичного підпілля не була марною, вона засвідчувала нескореність укр. нації, її самостійний опір окупаційним режимам.

Як відлуння національного спротиву українофобії розглядає новітня історіографія “шістдесятництво”, дисидентський і правозахисний рух, як опозицію “незгідних” політиці властей, що переросла в Нар. рух України, – рух за уне-залежнення республіки.

Посилилась увага істориків до проблеми включення зх. областей України, Буковини та Закарпаття до складу СРСР і УРСР, радянізації цього краю. Велике значення має документальний збірник “Правда про “Золотий вересень” 1939-го” (1999), підготовлений В.Сергійчуком, дослідження Б.Яроша “Тоталітарний режим на західно-українських землях: 30–50-ті роки ХХ ст.” (1995), І.Мишчака та ін. Луцький історик В. Баран плідно досліджує історію України 1950–60-х рр. (“Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи”, 1996), акцентуючи увагу на хрущовській “відлизі” та еволюції тоталітарної системи в бік авторитаризму.

Вагомий внесок у вивчення історії України, насамперед політ, та етнонац. проблем, вносить Ін-т політ, і етнонац. досліджень НАН України (директори – І.Курас (1991-2005), Ю.Левенець; із 2006-2013), учені якого Т.Бевз, В.Войналович, О.Калакура, М.Кармазіна, В.Котигоренко, В.Кучер, О.Майборода, М.Михальченко, М.Панчук, О.Рафальський, В.Солдатенко, Ю.Шаповал, Л.Шкляр та ін. підготували низку колективних та індивідуальних праць з історії, теорії і практики політ, та етнонац. відносин (“Політична система сучасної України” (1998), “Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект” (2000), “Українська ідея: Історичний нарис” (1995), “Етнополітичний розвиток України: Досвід, проблеми, перспективи” (1997)), взяли участь у створенні “Енциклопедії сучасної України”, “Малої енциклопедії етнодержавознавства” (1996), “Політичної історії України”. Ю.Левенець оприлюднив важливу для істор. науки монографію “Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: Проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)” (2001). Поява цих та ін. праць, з одного боку, утверджує новий для укр. історіографії – етнополітологічний – напрям досліджень, а з другого – засвідчує, які широкі можливості для науки відкриває співпраця істориків, філософів, етнологів, політологів, правни-ків, соціологів, представників ін. галузей знань для порубіжних, міждисциплінарних досліджень. Характерною особливістю наук, проєктів цього ін-ту є те, що вони тісно пов'язані із сучасними проблемами укр. сусп-ва, його трансформації від авторитарних засад до демократії і права.

Історики долучилися до наук, осмислення трансформації укр. сусп-ва. Цій проблемі присвячена монографія В. Кременя, Д.Табачника та В.Ткаченка “Україна: Альтернативи поступу (критика історичного досвіду)” (1996), праці В.Литвина: “Україна: Досвід і проблеми державного будівництва (90-ті рр. ХХ ст.)” (2001), “Україна: Хроніка поступу

(1991 -2001pp.)” (2002) та ін. Однією з тенденцій розвитку укр. і зарубіжної історіографії є взаємообумовленість і взаємостимуляція підготовки наук, та навч. літератури. Ця тенденція особливо рельєфно проявилася на другому етапі розвитку новітньої укр. історіографії. Протягом 1996-2005 були створені підручники й посібники з усіх істор. дисциплін для середньої та вищої школи (майже 500 назв). Перші незаангажовані навч. посібники для вузів з історії України підготовлені у Львові (“Історія України”, керівник авторського колективу – Ю.Зайцев, 1996), Тернополі (“Історія України”, керівник авторського колективу – Б.Лановик, 1996, 1998, 2001), Харкові та Києві. Велику роль відіграли авторські посібники, зокрема І.Рибалки “Історія України” (Х., 1991, 1994, 1995), В.Борисенка (К., 1993), що згодом перетворився на “Курс історії України” (1998), О.Бойка (1994, 1997), В.Короля (К., 1995), Ю.Терещенка та В.Курила (1995) й ін. З інтересом сприйнятий курс лекцій В. Шевчука і М.Тараненка “Історія української державності” (1999), допущений Мін-вом освіти і науки України як навч. посібник для студентів вузів. Історики Київського національного університету імені Тараса Шевченка під кер-вом А.Слюсаренка підготували підручник із новітньої історії України і відповідну хрестоматію (2001, 2002). Першу вдалу спробу створити посібник з історії України в контексті світ, істор. процесу здійснив Ю.Терещенко (“Україна і європейський світ”, 1996), засвідчивши, що укр. історики пам’ятають заповіт М.Грушевського уникати егоцентризму, ширше дивитися на укр. історію, сприймати її крізь призму історії людства.

Поряд із підручниками, посібниками та курсами лекцій з історії України створена навч. література зі всесвітньої історії, історії слов’ян, з історії міжнар. відносин, історії дипломатії, зі спец. галузей істор. науки (історіографія, джерелознавство, архівознавство: Макарчук С. Писемні джерела з історії України, 1999; Історичне джерелознавство (керівник авторського колективу – Я.Калакура, 2002); Архівознавство (за редакцією Я.Калакури, І.Матяш), дослідження Г.Боряка, І.Войцехівської, М.Дмитрієнко, М.Капралю, Н.Миронець, І.Михальського та ін.).

Плідно досліджують проблеми зарубіжної історії, створюють відповідні навч. посібники Б.Гончар, М.Варварцев, С.Віднянський, С.Камінський, В.Колісник, Л.Лещенко, Г.Хижняк, О.Подольяк, В.Яровий (Київ), О.Чувпило (Харків), В.Фісанов (Чернівці), М.Бур’ян (Донецьк), П.Федорчак (Івано-Франківськ) та ін.

Запорукою подальшого розвитку досліджень з укр. і зарубіжної історії стало збагачення джерельної бази, збереження пам’яток історії. Відділ історико-краєзнавчих досліджень Ін-ту історії України НАН України (завідуючий – В.Горбик) працює над “Зводом пам’яток історії та культури України”, що є частиною програми ЮНЕСКО, яка реалізується в усіх країнах. Процес створення наук, історії України супроводжувався досить великою й результативною археогр., архівознавчою та джерелознавчою роботою. Провідну роль у цій справі відіграють Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України (директор – чл.-кор. НАН України П.Сохань), його осередки у Львові, Чернігові, Острозі, Укр. НДІ архів, справи та документознавства (директори – І.Матяш (2001-09), І.Мага; із 2009), Ін-т рукопису НБУВ (директор – чл.-кор. НАН України Л.Дубровіна), відділи Ін-ту історії України НАН України, Ін-т дослідження укр. діаспори (Острог).

Серед документальних видань важливе місце посідають збірники — “Українська Центральна Рада: Документи і матеріали” (т. 1-2, 1996-97), “Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів” (1994), “Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади” (кн. 1-2, 1993, 1997), “Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років” (т. 1-3, 1996-2000), “Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів: 1991-1995” (кн. 1-2, 1998), “Архів коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734-1775” (1998), “Документи трагічної історії України (1917-1927 pp.)” (1999) та ін. Унікальний характер має 9-томник “Тисяча років української суспільно-політичної думки” (2001-02).

Велику, по-справжньому подвижницьку роботу щодо пошуку, опрацювання та публікації архів, джерел з укр. історії проводить В.Сергійчук, у чьому доробку більше 20-ти документальних збірників, які охоплюють широкий спектр актуальних проблем:

етнічні кордони України, утвердження її державності й соборності, політику “українізації”, т. зв. погроми, українсько-польсь. взаємини, політ, та воєнну історію, діяльність ОУН, церк. життя в Україні та ін.

Важливим надбанням другого етапу розвитку новітньої укр. історіографії стало повернення їй соборності, тобто такого стану, коли в єдиний потік зливаються провідні течії й напрями укр. істор. думки, консолідується її представники навколо високих ідеалів нац. та державницької ідеї з метою глибокого, об’єктивного, всебічного і правдивого дослідження та висвітлення історії України, коли солідаризуються й акумулюються здобутки різних поколінь укр. історіографії, синтезуються їхні наук. праці. Соборність – нова ціннісна категорія, нова якість нац. істор. науки. По-перше, зі спецхранів, спецфондів до наук, вжитку повернулися заборонені, замовчувані, дотепер фальсифіковані праці М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, М.Драгоманова, О.Єфименко, В.Антоновича, М.Грушевського, М.Аркаса, Д.Багалія, І.Крип’якевича, С.О.Єфремова, В.Винниченка, С.Петлюри та ін. По-друге, в Україну надійшли праці істориків, створені в діаспорі, зокрема дослідження Д.Дорошенка, І.Лисяка-Рудницького, В.Липинського, О.Оглобина, Н.Полонської-Василенко, Т.Мацьківа, Л.Винара, П.Мірчука, О.Субтельного, А.Жуковського, О.Пріцака, В.Крупницького, Т.Гунчака, В.Косика та ін. Особливо важливу роль у зміні парадигми укр. історіографії, у переході рад. істориків на національно-демократ. засади трактування історії укр. народу відіграло кілька видань масовим тиражем книги О.Субтельного “Україна: Історія”. По-третє, під впливом політ. змін переважна більшість рад. істориків, у т. ч. й колиш. істориків КПРС, насамперед тих, що сповідували ідеали націонал-комунізму або були не байдужі до національно-державницьких інтересів України, відреклись від комуніст. ідеології, розірвали з теорією й методологією тоталітаризму, стали на державницькі позиції, зуміли переосмислити оцінки вузлових подій, фактів, процесів, явищ і персоналій укр. історії, активно долучилися як до н.-д. роботи, так і до викладання історії України. За короткий час були видані нові шкільні підручники, курси лекцій з історії України, зі всесвітньої історії, налагодилися підготовка нової генерації наук. кадрів, захист канд. і докторських дисертацій. Велику допомогу в цій справі надали історики укр. діаспори.

Усе це стало запорукою поступового відродження соборності укр. істор. думки, її цілісності. Звичайно, це не мех. про-І пес, він проходить суперечливо, ! часом наштовхується на труднощі, опір консерваторів. Дає про себе знати строкатість самого складу укр. пострад. науковців. Із відновленням незалежності України не згорнулася, а навпаки, активізувалася діяльність істориків діаспори, українознавчих центрів, осередків НТШ, Українського вільного університету, Української вільної академії наук, Укр. історичного т-ва, Українського наукового інституту Гарвардського університету (директор – проф. Р.Шпорлюк), Канадського інституту українських студій (директор – проф. З.Когут), українознавчих кафедр Колумбійського, Каліфорнійського, Іллінойського та ін. ун-тів США, а також ун-тів Канади, Італії, Франції та ін. країн. Велику роботу провадять УВАН (президент О.Біланок), Музей-архів ім. Д.Антоновича (керівник – В.Міяковська). Провідною українознавчою установою в Канаді впродовж останнього двадцятиріччя залишається Ін-т укр. студій при Ун-ті Альберти, який у співпраці з НТШ у Сарселі (Франція) видав 5-томну англomовну “Енциклопедію України”, “Історії України-Руси” М.Грушевського. найповнішу на сьогодні англomовну працю про Україну, її народ, історію та к-ру. Науковці Центру українських історичних досліджень імені Петра Яценка (із 1989) взяли на себе переклад і англomовне видання “Історії України-Руси” М.Грушевського.

Після здобуття Україною незалежності почався новий етап у діяльності Укр. істор. т-ва (УІТ) та час. “Український історик”, коли їх осередки почали створюватися безпосередньо в Україні. На поч. 2010 діяло більше 20-ти осередків УІТ, у т. ч. в Києві (два), Львові, Дрогобичі, Чернівцях, Дніпропетровську, Черкасах, Запоріжжі, Острозі, Кам’янці – Подільському, Тернополі, Івано-Франківську. Найбільш впливовим способом підтримки наук. досліджень з боку УІТ є інновації у виданні праць. При його підтримці побачили світ праці В.Вериги “Нариси історії України (кінець 13 – початок 20 ст.)” (1996), В.Верстюка “Українська Центральна Рада” (1997), Л.Винара “Грушевськознавство: Генеза

й історичний розвиток” (1998), О.Домбровського “Студії з ранньої історії України” (1998), вибрані твори М.Брайчевського (1999), О.Оглоблина (1998) та ін. Особисті контакти і співпраця пострад. істориків та істориків укр. діаспори благотворно впливають на зміни в поглядах обох сторін, сприяють утвердженню довіри і взаємоповаги, виробленню узгоджених підходів до оцінки подій та явищ історії України. Зіставлення поглядів пострад. і діаспорних істориків дає можливість синтезувати думки навколо дискусійних проблем, виробити спільні погляди на найбільш контрверсійні проблеми укр. історії, пов’язані з етногенезом укр. народу, його національно-визвол. і державницьким рухом, масовими репресіями й голодоморами 1920–30-х рр., із діяльністю ОУН, УПА в роки II світ, війни, із повенним лихоліттям.

Після розпаду СРСР та утворення на його теренах незалежних д-в сформувалася т. зв. сх. укр. діаспора. Великі анклавні українців, серед яких немало вчених, проживають у РФ, Казахстані, Білорусі, Молдові, при-балт. та ін. д-вах. Цілоком природним є створення в них українознавчих і національно-культ. т-в, зростання інтересу до укр. історії та к-ри, поява перших наук, осередків. Зокрема, при Моск. держ. відкритому пед. ун-ті створено Укр. ін-т (ректори – Я.Ваграненко, В.Ідзьо), у Москві діє Укр. істор. клуб (голова – В.Мельниченко). Чимало істориків укр. походження працює також у Санкт-Петербурзі, Воронежі, Курську, Ставрополі, Белгороді та ін. містах, збагачуючи укр. істор. думку.

Таким чином, надбання істориків на другому етапі розвитку новітньої укр. історіографії заклали основи створення наук, історії України та укр. версії історії зарубіжних країн, що об’єктивно стимулювало об’єднання зусиль і консолідацію більшості істориків материкової України та укр. діаспори. Формувалася своєрідна соборність нац. істор. думки, відбувалася її інтеграція в європ. і світ, історіографічний простір. Укр. істор. наука повертала собі втрачені цілісність і нац. обличчя, замовчувані або забуті імена істориків, їхні праці, долала ворожнечу й відчуженість між істориками рад. вишколу та істориками укр. діаспори.

Третій, сучасний, етап розвитку новітньої укр. історіографії розгортається на тлі продовження трансформаційних процесів в Україні від умов постворитаризму до демократії, до остаточного подолання рудиментів ідеології тоталітаризму й осягнення нац. і загальнолюдських цінностей, супроводжується помітними зрушеннями в історіографічній ситуації, які відбулися під впливом “помаранчевої” революції 2005. Визначальними тенденціями розвитку укр. істор. науки залишаються методологічна переорієнтація пострад. істориків, формування нової генерації дослідників, засвоєння досвіду нац. і зарубіжної історіографії, об’єднання зусиль учених материкової України та діаспори навколо вдосконалення нової концепції і створення справді наук, історії укр. народу.

Сучасний етап розвитку укр. історіографії та створення наук, історії України характеризується дослідженням на монографічному або узагальноючому рівнях усіх періодів укр. етногенезу, націо- та державотворення, опрацюванням їхніх вузьких місць, недостатньо вивчених проблем, залученням нових або новим прочитанням існуючих джерел. Помітним явищем третього етапу розвитку новітньої укр. історіографії став вихід у світ нових томів “Енциклопедії історії України”, таких ґрунтовних праць, як “Україна: Політична історія” (2007), “Політичні системи для України” (2008), “Український державотворчий процес” (2008), “Західно-Українська Народна Республіка: Ілюстрована енциклопедія” (2008) та ін. Відрадно, що поряд з уже відомими авторами з’явилася чимала низка нових імен істориків, які представляють різні регіони України, зокрема Б.Андрусин, А.Атаманенко, В.Брехуненко, Г.Васильчук, В.Великочий, О.Гоматюк, В.Горобець, Б.Гудь, С.Дровозок, С.Коваленко, М.Ковальчук, О.Корнієнко, В.Кривошея, М.Кугутяк, О.Кучерук, С.Леп’яво, А.Мартинов, О.Моця, Т.Орлова, С.Падалка, М.Палієнко, В.Піскун, В.Ричка, Ю.Сорока, І.Србняк, В.Тельвак, О.Толочко, Т.Чухліб, В.Яремчук, О.Ясь та ін.

На засадах сучасної методології опрацьовується нова концепція історії України, її структурно-синергетична схема, за якою вона постане як самобутній, невід’ємний компонент європ. і світ, істор. процесу. Ця концепція цивілізаційного (генетичного) поступального розвитку ляже в основу створення гранднаративу – фундаментальної багатотомної історії укр. народу як етноістор. цілісності.

При цьому домінуючою залишиться ідея укр. істор. самоідентифікації та континуїтету (безперервності й наступності) укр. істор. процесу, особливостей українського Сходу, Заходу, Півдня й Криму. На пріоритетне місце сучасної історіографії висуваються проблеми інтелектуальної історії та історії повсякденності. Дедалі більшої уваги заслуговує істор. сприйняття сучасного укр. сусп-ва як саморегулюючої системи. До опрацювання важливих і актуальних проблем історії приступив створений Укр. ін-т нац. пам'яті (в. о. голови – академік НАН України І Махновський, нині – чл.-кор. НАН України В.Солдатенко).

Стримуючими чинниками методологічного переозброєння частини істориків виступають системна криза, в якій все ще перебуває Україна, повільність, непослідовність і затягування реформ із трансформації суспільства, відсутність політичної, стабільності, невизначеність частини нової генерації істориків, поданих інтегрувати укр. історіографію в європ. і світ, історіографічний простір.

Корінна ознака сучасного етапу розвитку укр. істор. науки – це тенденція до зміцнення органічної цілісності нац. істор. думки, сформованої за тисячолітню історію. На зміну розколу укр. істориків за географічно-регіональними, реліг., методологічними відмінностями, ідеологічній конфронтації та протистоянню, відчуженості й ворожнечі по відношенню до істориків діаспори, що тривали протягом багатьох десятиріч, наступив період “збирання каміння”, консолідації зусиль. Стрижнем соборності укр. істориків стає усвідомлення ними держ. незалежності України, їх самоідентифікація з укр. ідеєю, об'єднання творчого потенціалу для створення наук, історії України, вироблення укр. бачення світ, істор. процесу [17, т. 7, 462-470].

В сучасній умовах кінця 2014-2015 рр., коли Росія окупувала Крим, російські бойовики захопили частину Донецчини та Луганщини, на цих територіях припинилося викладання української історії, частина істориків залишила вищі навчальні заклади й виїхала та продовжує свою роботу на материковій Україні. Однак частина істориків залишилася “вірною” так званім ДНР і ЛНР. Такими є реалії сучасної української історіографії, яка в проєкті “Україна-2” має стати дійсною виразником волі, звитяги і слави українського народу, який черговий раз виборює свою незалежність, а історики мають стати вірними синами своєї Вітчизни.

Номади, номадизм (від грецьк. “той, що кочує”) – кочівництво, спосіб життя скотарів, яке зародилося в кінці II - на поч. I тис. до н.е. в середині гірсько-степових племен Євразії в зв'язку з переходом їх від осілого і напівосілого пасушого до рухливого скотарства. Кочовики на території нашої країни з'явилися на початку I тис. до н.е. в безмежних просторах Південного Причорномор'я. Це були киммерійці, яких поступово в різні часи витісняли інші кочовики: скіфи, сармати, алани, печеніги, половці тощо [2, 297].

Номенклатура справ – систематизований перелік заголовків справ, що заводяться у поточному діловодстві організацій. Друкується на бланку організації і передбачає такі графи: індекси справ, їх заголовки, кількість, термін зберігання документів з посиланням на відповідну статтю відомчого переліку.

Номер аркуша – цифрове, іноді змішане цифрове і літерне, послідовне позначення місця аркуша документа (справи) серед інших аркушів, що проставляється при фоліації.

Номотетичний метод (від грец. nomothetische – законодавче мистецтво) – за Кантом, спосіб законодавчої діяльності розуму та встановлення ним законів і правил пізнання. Неокантіанці Баденської школи (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) переосмислюють поняття Н. м. Віндельбанд розглядає і докладніше розробляє його, під назвою генералізуючого, Ріккерт – як метод наук про природу, принципово відмінний від ідеографічного, індивідуалізуючого методу як автентичного пізнавального засобу гуманітарних наук про культуру, спроможного забезпечувати адекватне осягнення самобутності історичних явищ як унікальних культурних цінностей. Н. м. витлумачувався як такий, що, з одного боку, уможливило спрощення та узагальнення екстенсивного й інтенсивного розмаїття явищ, з іншого – призводить, внаслідок цього, до збіднення й стереотипізації наших уявлень про багатовимірну дійсність і виявляється малопродуктивним при вивченні культурно-історичних реалій [19, 268].

Номотетичність (від грец. nomothetische – законодавче мистецтво) поняття,

протилежне ідеографічності. Запозичене з природознавства, де воно означає можливість встановлення закону природи за явищами, що повторюються та мають завжди однаковий спосіб дії. У такому значенні термін був уведений В. Віндельбандом (1848-1915) у роботі “*Gechichte imd Naturwissenschaft*” (“Історія й природознавство”) у 1904 році. Але поняття “номотетичний метод” застосовував ще Кант, розуміючи під ним спосіб законодавчої діяльності розуму у встановленні ним законів пізнання. Розвиваючи теорію Віндельбанда, Г. Ріккерт (1863-1936) стверджував, що існує два методи утворення понять – генералізуючий, що спирається на номотетичність та має у своїй основі пошук схожих рис явищ для утворення загального закону, та індивідуалізуючий, що спирається на ідеографічність і відбирає неповторні, індивідуальні риси явищ. Першим методом, за Ріккертом, користується природознавство, яке встановлює закони об’єктивно існуючої тотожності між явищами, другим – гуманітарні дисципліни, що звичайно описують окреме явище, яке має певну сукупність властивостей, притаманних лише йому одному. Ріккерт стверджував, що неможливо встановити загальні закони в історичній науці.

Така установка призвела до протиставлення ідеографічності та номотетичності у науці, доки у гуманітарному середовищі не з’явилася тенденція використовувати номотетичний метод. Спочатку він використовувався у філософії історії, а пізніше – у структурно-функціональному аналізі. Ріккертівство було піддано критиці. Викликала сумнів теза про протилежність методів, які застосовувалися у гуманітарних і природничих науках, а також твердження, що ці методи виключають один одного.

Деякі філософи вважають, що в історичній науці описання та узагальнення (індивідуалізація та Генералізація) поєднуються. Тому, на їх думку, історик, як і природознавець, відволікається від несуттєвих деталей та розглядає суттєві, а історична наука, як і природознавство, розкриває загальні закони. Сучасні історики, особливо ті, що мають постмодерністську спрямованість, відмовляються від номотетичного методу, тем більше, коли йдеться про вивчення людини (див. також: ідеографічність) ^[20, 175-176].

Нормани (“північні люди”), або вікінги – “люди заток” (так себе називали скандинавські воїни IX-XI ст., які відправлялись в морський похід – вік) – назва, під якою в Західній Європі були відомі народи Скандинавії в період їх широкій експансії кінця VII-XI ст. В Київській Русі ці народи були відомі під назвою “варягів” (від “вірність”, “порука” і “союзник”, тобто “ті, хто присягався на вірність”). “Варяг” на Русі мало переважно таке значення: озброєний купець, що йде через її землі до багатої Візантії, щоб там вигідно послужити імператору, поторгувати з баринами, інколи і пограбувати багатого грека. В руському лексиконі “варяжити” означало – займатися дрібною торгівлею. Личина такого купця визивала довіру, очевидно, саме тому удалось князю Олегові обманути київських князів Аскольда і Діра, назвавшись купцем, що йде до Греції, і вбити їх. Про це ми узнали із Несторового літопису “Повість минулих літ” ^[2, 269; 24, 166].

“Норманська теорія” – літописна розповідь про те, як “запрошення” новгородцями варязького конунга (князя) Рюрика княжити стало початком створення державності на Русі. Навколо цієї розповіді в “Повісті минулих літ” більше 200 років точиться дискусія між т. зв. норманістами і їхньою концепцією про скандинавське походження східнослов’янської держави Київська Русь (цю концепцію сформували в XVIII ст. німецькі вчені, які працювали в Росії на запрошення Петра I), та антинорманістами (першим піддав критиці цю теорію М. Ломоносов), котрі доводять інше, місцеве її походження, заперечуючи активну роль варягів. Сучасна наука відкидає крайнощі обох підходів і ґрунтується на тому, що східні слов’яни мали протодержавні утворення ще до літописного закликання варягів, і водночас визнає певну державотворчу роль варягів (насамперед як бойових дружинників). Нормани-варяги на Русі швидко слов’янізувалися й розчинялися серед місцевого населення. Тому немає підстав стверджувати щодо скандинавської основи формування Київської держави: її формуванню сприяла відносно висока слов’янська культура як внутрішній чинник державотворення, що поєдналась із “зовнішніми” проявами цього історичного процесу. Наша національна самосвідомість від цього страждає не повніша, бо принизливого смислу в ньому немає. Коли інститут влади тільки формується, народові важко буває виділити з свого середовища главу держави. Князь із “своїх” завжди міг бути нащадком “звичайних” людей, а Рюрик і до приходу на Русь був конунгом. Що ж

до влади, то без руських мужів, без їх участі жодне питання не вирішувалось. Князі-варяги самостійними правителями не були, домінуючою силою в державних справах залишалися русичі, а не варяги [17, с.7; 24, 166].

Нормативний бюлетень – бюлетень, який містить матеріали нормативного, директивного чи інструктивного характеру, що видається, як правило, будь-яким державним органом.

Нормативний документ – документ, у якому встановлюються якісь правила, норми [31, 618].

Нормальна наука – період у розвитку науки, що характеризується піднесенням теоретичного знання відповідно до прийнятої парадигми. Термін “нормальна наука” запропонував Т. Кун. Уважаючи початком піднесення науки накопичення наукового знання, Кун бачив подальший її розвиток у встановленні певної парадигми. Це, на його думку, і є період “нормальної науки”. Сутність відходу від нормальної науки Кун бачив у поступовій появі так званих “аномальних” чинників. “Аномальність” їх він визнавав у тому, що вони не можуть бути поясненими у рамках існуючої парадигми. Поступово, за Куном, аномалії поширюються, парадигма переживає себе, що призводить до її кризи. Це початок нового витка науки, першу частину якого становить пошук нового сенсу науки, її нових установок. Утворення нової парадигми відбувається поступово і саме від неї залежить, яким шляхом піде подальший розвиток науки. Остаточне прийняття нової парадигми науковим співтовариством призводить до нового “нормального” періоду.

Таким чином, концепція революційних змін у науці спирається на таку схему: один “нормальний” період, як тільки він вичерпає свої можливості розвитку під впливом розмаїтості “аномалій”, засуджується на загибель, настає криза, а наступний за нею “нормальний” період зводиться на новій парадигмі.

Згідно з К. Попером, коли на зміну одній теорії приходить інша, стара теорія повністю відкидається. Але якщо деякі представники історичного напрямку філософії науки наполягають на тезі несумісності теорій, відповідно до якої теорії, що змінюють одна одну, не є раціонально порівнянними (Т. Кун, П. Фейерабенд), то їх опоненти вважають, що така однозначна орієнтація тільки на революційний процес у науці виключає можливість адекватної оцінки й ефективного використання еволюції як форми наукового прогресу. На думку І. Лакатоса необхідно порівнювати теорії, тим більше науково-дослідницькі програми, кожна з яких може мати у своєму складі декілька теорій. Існує так зване “тверде ядро” програми, що переходить з однієї теорії до іншої. Чергування етапів “нормальної науки” в історіографії йде за загальнонауковою схемою, що обумовлено зміною парадигм [20, 176-177].

Норми в науці (від латин. правило, зразок) – правила, які регулюють поведінку людей, зайнятих науковою діяльністю, і які не мають статусу юридичних законів. Такі норми поділяються на два типи: методологічні й етичні. Перші визначають правила отримання, перевірки та введення до наукового обігу нових знань. Важливу роль у цьому відіграють неписані, прийняті для кожної спеціальності критерії науковості. Професійна поведінка вчених також визначається етичними нормами. Суккупність етичних імперативів (так званих “науковий етос”) складає основу професійної етики. Як регулятори поведінки вчених ці норми підтримують “науковість” знання, визначають міжособистісні стосунки в наукових колективах.

Перша спроба визначити складові наукового етосу була зроблена Р. Мертоном у 1940-х роках. Він сформулював такі норми: “універсалізм” (незалежність результатів дослідження від особистих характеристик ученого), “безкорисливість” (відсутність інших зацікавлень, окрім пошуку істини), “колективізм” (передача результатів своєї праці в загальне користування), “організований скептицизм” (критичний аналіз будь-яких результатів). Пізніше Б. Барбер додав ще “раціоналізм” та “емоційну нейтральність”. Наукознавці дотримувалися концепції Мертона до 1970-х років, потім почалася її критика.

Нині вважається, що наукові норми змінюються у відповідності з особливостями культури кожної епохи (це стосується як методологічних, так і етичних норм, які пов'язані не лише з соціокультурним контекстом, а й між собою), саме тому останнім часом більше

уваги приділяється не науковим нормам, а загальним соціокультурним ідеалам, цінностям, яких дотримуються вчені в ході своєї діяльності. Зазначений підхід дозволяє інакше підійти до так званої “лженауки”, оскільки в межах традиційного погляду істинна науковість протиставлялася “лженаторству”.

Поділ знання на істинне та хибне є взагалі характерним для вчених, але стосовно історії науки цей поділ не завжди можна здійснити, не модернізуючи історію. І справа полягає не лише в тому, що критерії науковості еволюціонують. Не можна говорити про розвиток науки, абстрагуючись від соціокультурних умов.

Повною мірою це стосується й використання позанаукових аргументів під час дискусій, оскільки доведено, що при вирішенні фундаментальних наукових проблем докази беруться з усього культурного запасу, в тому числі зі сфер філософії та політики. У цьому випадку слід також враховувати пануючі ідеали й норми не лише в науковому співтоваристві, а й суспільстві взагалі [20, 178-179].

Носій інформації – матеріальний об’єкт, використаний для закріплення, зберігання та передавання мовної, звукової і/або зображувальної інформації.

Ноти – 1) умовні графічні знаки, поряд з додатковими позначками, що призначені для запису музики; 2) аркуші, зшитки і цілі книги з рукописним або друківаним записом музичних творів.

Нотне видання – видання, більшу частину обсягу якого займає нотний запис музичного твору (творів).

Нумерація – процес нанесення порядкових номерів на сторінки, що не повторюються, на аркуші книг, архівних документів або різноманітну бланочну продукцію, архівні справи. Нумерація має облікове та охоронне значення. Розрізняють два види нумерації: філіація (поаркушна) та пагінація (посторінкова). Нумерація може виконуватися на друкарській машині (самостійно або одночасно з друкуванням тиражу), за допомогою нумератора або вручну, коли нумератор проставляється олівцем (зрідка чорнилами). Ручна нумерація характерна для архівної практики [33, 618].

Нумерація у науковій роботі здійснюється арабськими цифрами у правому верхньому куті сторінки, без знака № і крапки. Титульний аркуш є першою сторінкою, зміст другою. На них нумерація не ставиться. На сторінці “ВСТУП” ставиться цифра “3”. Номер розділу ставиться після слова “РОЗДІЛ 1 або 2”.

Після номера крапка не ставиться, потім, рядком нижче, друкується заголовок розділу. Підрозділи нумеруються у межах кожного розділу. Номер підрозділу складається з номера розділу і порядкового номера підрозділу, між якими ставиться крапка. У кінці номера підрозділу крапка не ставиться, наприклад “1.1”, “1.2”, “2.1”, “2.2” і т.п. На аркуші “УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ” номер не ставиться.

Нумізмати́ка – спеціальна історична дисципліна, що досліджує характеристики монет, історію грошового обігу за монетами та технологію їх виготовлення. Н. вивчає характеристики монет (вагу, розмір, зображення, написи, номінал, хімічний склад тощо), історію грошового обігу за монетами та техніку виготовлення їх [31, 618].

О

Об’єднаний архівний фонд – архівний фонд, що складається з документів, які утворились у процесі діяльності двох або більше фондоутворювачів-установ з історично зумовленими зв’язками (однорідністю функцій, підлеглістю, місцезнаходженням, правонаступністю тощо) або фондоутворювачів-осіб, пов’язаних між собою родинними, професійними, творчими та іншими суттєвими стосунками [33, 622].

Об’єктний каталог – різновид предметного каталогу в технічному архіві, в якому вторинна документна інформація систематизована за об’єктами (спорудами, виробами).

Об’єм документа – загальне число сторінок (аркушів) документа, включаючи окремі листи ілюстрацій, карти, додатки.

Обкладинка – захисне покриття з паперу або плівки, що захищає оправу або палітурку від забруднення [33, 623].

Облік документів архіву – комплекс заходів, що забезпечують фіксацію наявності архівних документів та отримання відомостей про їхній склад, обсяг і рух в одиницях обліку [33].

Облік користування архівними документами – облік кількісних показників з форм організації користування архівними документами, категорій споживачів, тем досліджень тощо.

Облік музейних предметів і колекцій – передбачає дві стадії: а) *первинна реєстрація* – облік предметів, які надійшли до музею. Фіксуються основні відмінні ознаки предметів на підставі результатів їх попереднього вивчення (первинної атрибуції): виявлення основних ознак, що визначають назву, призначення, будову [структуру], матеріал, техніку виготовлення, розміри, авторство, хронологію і географію створення та побутування предмета; б) *наукова інвентаризація* – облік основного фонду.

Фіксуються результати розгорнутої атрибуції музейних предметів з метою юридичного закріплення предметів за певною музейною колекцією та охорони наукових даних про предмети. Науковий інвентар є найбільш повним за обсягом документом, що характеризує музейний предмет і фіксує наслідки його наукового вивчення [1, 78].

Обліковий документ архіву – документ встановленої форми, що фіксує обсяг, склад і рух архівних документів в одиницях обліку, призначений для контролю за збереженістю архівних документів, закріплення їх організації та вивчення використання.

Облікові позначення – шифр встановленого зразка, що наноситься на музейний предмет з метою повної його ідентифікації відповідно до фондово-облікової документації і містить номер музейного предмета за книгою надходжень;

Обмеження доступу до документів – обумовлена фізичним станом матеріальної основи документа і/або його змістом заборона на користування документом на певний час чи особам, які не мають відповідного допуску, або заборона використання документної інформації у певній формі чи з певною метою.

Обмежувальна дата – хронологічна межа певного історичного періоду, документи якого, як правило, не підлягають виключенню зі складу НАФ.

Обмін документами – передача документів за угодою в постійне користування із одних бібліотек, інформаційних центрів або різних організацій в інші.

Обмінний фонд – фонд, призначений для обміну документами, безоплатної передачі бібліотекам, інформаційних центрів та (або) продажу їх організаціям і приватним особам.

Обов'язковий примірник – примірники різних видів тиражованих документів, що підлягають передачі виробниками у відповідні установи та організації в порядку і кількості, встановлених законом. Обов'язковий примірник може бути безкоштовним і платним. Безкоштовний – примірник кожного документа, який передається безкоштовно в бібліографуванням установи, великі бібліотеки, інформаційні центри. Вільний примірник документів, що розподіляються централізовано між великими бібліотеками, інформаційними центрами та іншими установами за плату.

Обов'язковий примірник документа – примірник тиражованих документів (видання, аудіо, візуальна, аудіовізуальна продукція, нормативні акти і нормативні документи, що стосуються стандартизації, метрології та сертифікації, патентні документи), який підлягає обов'язковому передаванню автором (виробником) на зберігання у книжкову палату або в інші визначені законодавством установи.

Оброблення (фотографічне, хіміко-фотографічне, лабораторне) – сукупність технологічних операцій проявлення, закріплення, промивання, сушіння фотоматеріалу, в результаті яких на експонованому фотошарі плівки, пластини, фотопаперу виходить видиме (негативне або позитивне) фотографічне зображення об'єкта знімання, придатне для подальшого використання.

Обслуговування користувачів – один з видів науково-інформаційної діяльності архіву, спрямований на забезпечення користувачів архівними документами у читальному залі архіву.

Община – виробниче і громадське об'єднання людей, що характеризується спільною власністю на засоби виробництва і повним або частковим самоврядуванням. Іноді те саме, що й громада. Виникла за первіснообщинного ладу. За Київської Русі існувала давньослов'янська О. Відомі родові О., сільська (сусідська, поземельна О), сімейна О. Згідно з селянською реформою 1861 р. О. та її виборні органи були нижчою ланкою адміністративного управління в селі. О. ліквідовано на початку ХХ ст. в процесі здійснення столипінської аграрної реформи [24, 167].

Об'єкт – сукупність зв'язків, відносин, існуючих об'єктивно в історичному процесі, явищі, які послугують джерелом необхідної для дослідника інформації.

Об'єкт історичного пізнання – факт, подія, явище, джерело історичного процесу в дослідженні та вивченні.

Об'єкт історичної науки – історична дійсність, процес, події, явища і фрагменти історичного розвитку, його дійові особи, вся сукупність умов, що характеризують життя суспільства і впливають на нього, тобто все, на що спрямовано пізнавальну функцію історичної науки. Об'єкт історичного пізнання дуже близький до джерельної бази, але не тотожний їй. Домінантним об'єктом історичної науки є сам суб'єкт історичного процесу, тобто його рушій, творець, а в цій ролі виступають люди та результати їхньої діяльності. Ці результати віддзеркалюються в природно-історичних фактах, речових, писемних та усних пам'ятках, які в ході історичного пізнання набувають функції історичного джерела. Між історичним джерелом та історичним фактом завжди стоїть історик, його науково-пізнавальна діяльність.

Історичні факти, на відміну від природознавчих, здебільшого не піддаються спостереженню, живому сприйняттю, вони не можуть відтворюватись експериментально, мають уривчастий і вибірковий характер. Отже, емпіричну базу історичного пізнання становлять не самі джерела, а історичні факти, які виникли на підставі наукового, критичного дослідження всієї сукупності та розмаїття історичних джерел (див. Джерела історичні). Таке загальне визначення О. і. н. та його коментар дають ключ для конкретизації об'єкта кожного компонента й кожної галузі історичного знання, кожного реального історичного дослідження. Так, об'єктом політичної історії постає опосередкована в історичних фактах діяльність політичних партій, рухів, об'єднань, їхніх лідерів, державних установ, політичний устрій певної країни або групи країн.

Об'єктом історії української культури є історичні факти, що відображають розвиток освіти, науки, літератури, мистецтва, діяльність інтелігенції, культурно-освітніх і мистецьких установ та інституцій, політику держави в царині культури, духовності. Об'єкт історії міжнародних відносин – діяльність державних та міждержавних інституцій у сфері зовнішньої політики та міжнародних відносин, дипломатичних служб, їх діячів, що знайшла відображення у відповідних джерелах та історичних фактах. О. і. н. – це насамперед об'єкт історичного пізнання. Його визначення належить до методологічних засад історичного дослідження і відіграє важливу роль у пошуку джерел, їх опрацюванні, критиці, інтерпретації, встановленні достовірності історичного знання. Об'єкт і предмет історичної науки різняться між собою, хоча в окремих історичних дисциплінах вони збігаються або майже збігаються (сфрагістика, геральдика, нумізMATика та ін.). Таким чином, О. і. н. є все те, що протистоїть суб'єктові, тобто пізнавальній діяльності історика. Він існує незалежно від історика, уособлюється в історичних джерелах і фактах, служить основою створення правдивої, об'єктивної історії [19, 270-271].

Об'єкт комплектування – державна установа громадська організація або приватна особа діяльність якої підлягає вивченню і документуванню музейними засобами. До О. к. відносять також археологічні пам'ятки, що є об'єктами музейного вивчення. О. к. визначається в процесі планування комплектування фондів відповідно до теми комплектування, профілю музею та його місця в музейній мережі [1, 77].

Об'єкт культурної спадщини – це місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свого автентичність.

Об'єкт музеєзнавства – музей і музейна справа як суспільне явище у всіх їх проявах.

Об'єкт української історіографії – це її творці а точніше результати діяльності окремих осіб або їх груп, причетних до розвитку української історичної науки, формування історичної свідомості українського народу. Ці результати наукових пошуків українських істориків зматеріалізовані у вигляді літописів, наукових праць, матеріалів наукових конференцій, періодичних видань. До об'єктів історіографії відносяться діяльність українських істориків, наукових історичних установ, інститутів, кафедр, наукових товариств і видавництва як у самій Україні так і за її межами.

Йдеться, зокрема, про Наукове товариство імені Шевченка, Товариство Нестора Літописця, Українське історичне товариство, Інститут історії України НАН України, археографічні комісії, історичні кафедри, факультети і інститути університетів про часописи “Київська старовина”, “Україна”, “Український історичний журнал”, “Пам'ять століть”, фахові історичні журнали університетів, наукові збірники, вісники тощо. Об'єкти історіографії тісно ув'язані між собою, а їх систематичне дослідження дозволяє з'ясувати теоретичні, методологічні та організаційні засади розвитку історичних знань, його зміст [21, 16].

Об'єкти екскурсійні – це матеріальна основа екскурсійного показу. Поділяються на історичні, археологічні, архітектурні, документальні пам'ятки та пам'ятки мистецтва.

Об'єктивність історичних знань – а) спосіб пізнання на основі об'єктивного знання; б) поняття, яке визначає конкретність і реальність історичного дослідження.

Об'єктний каталог – різновид предметного каталогу в технічному архіві, в якому вторинна документна інформація систематизована за об'єктами (спорудами, виробами).

Облік документів архіве – комплекс заходів, що забезпечують фіксацію наявності архівних документів та отримання відомостей про їхній склад, обсяг і рух в одиницях обліку.

Облік музейних фондів – це діяльність зі встановлення точних відомостей і предметного опису усіх пам'яток, що перебувають у музеї.

Облік музейних фондів державний – один з головних напрямів фондової роботи; державний облік, що здійснюється усіма музеями. Забезпечує включення фондів музею в цілому та кожного музейного предмета зокрема до складу музейного фонду України, їхню юридичну охорону. У ході О. фіксуються результати вивчення музейних предметів, створюються умови для їхнього суспільно-значимого використання. О. має дві стадії - первинна *реєстрація* й наукова *інвентаризація* [1, 77].

Облік основного фонду – визначення предметів, що надійшли до музею, і точна фіксація відомостей про них. Він необхідний для збереження предметів, визначення їхньої цінності, забезпечення можливості користуватися ними в подальшому. Складається облік з таких етапів: 1) первинний облік, 2) інвентаризація, 3) каталогізація, 4) створення науково-довідкового апарату. Керує цією роботою головний хранитель музею або завідуючий фондами [1, 77].

Облік пам'яток історії та культури – облік пам'яток історії та культури, здійснюваний через музейну мережу України. Має за мету забезпечити повне збереження пам'яток природної історії, матеріальної та духовної культури відповідно до Закону України "Про охорону культурної спадщини" [1, 77].

Облік централізований музейних фондів – різновид державного обліку музейних фондів, що застосовується у музейних об'єднаннях і музеях, які мають філії, О. ц. ґрунтується на системі обліку усіх фондів об'єднання, що передбачає їхню реєстрацію в єдиних документах, що ведуться й зберігаються в головному музеї [1, 77].

Облікова документація – система документів, передбачена вимогами чинної інструкції з обліку й зберігання музейних цінностей, складається з документів первинної реєстрації (акти прийому й видачі, книги надходжень музейних предметів основного та науково-допоміжного фондів, описи тощо), а також документів наукової інвентаризації, які підлягають музейні предмети основного фонду, що надійшли на постійне зберігання. До О.д. належить також книга реєстрації облікових документів [1, 77-78].

Обліковий документ архіву – документ встановленої форми, що фіксує обсяг, склад і рух архівних документів в одиницях обліку, призначений для контролю за збереженістю архівних документів, закріплення їх організації та вивчення.

Обмежувальна дата, заборонена дата – хронологічна межа історичного періоду – до 1946 року, документи якого не підлягають виключення зі складу НАФ.

Обмін предметами Музейного фонду – одна з форм комплектування музейного зібрання, що здійснюється шляхом обміну з іншими музеями матеріалами дублетного фонду

Образ – результат реконструкції об'єкта в свідомості людини, поняття, яке є невід'ємним елементом філософських, психологічних, соціологічних, естетичних та інших дискурсів.

Образ як філософська категорія виник в античну епоху. Платонівський ейдос – це уможлидна ідея речі, взагалі всього того, що можна сприймати почуттями. Однак у цьому випадку образ є сутність, онтологічна категорія, а не форма пізнання. Інше використання цього поняття (як гносеологічної категорії) характерне для романтичної інтерпретації. Образ у романтиків є знаком реальності. Відповідно до логіки Канта образ, який будується на почуттях, має лише суб'єктивне значення і служить справжньому пізнанню лише тоді, коли його можна підвести під відповідне поняття. З іншого боку, чисте поняття не має ніякого навантаження з точки зору почуттів і саме тому протистоїть образу з його емпіричним походженням. У межах матеріалістичної “теорії відображення” образ є адекватним відображенням зовнішнього світу у свідомості людини. Але вже проблема перевірки “адекватності” знову повертає нас до поняття “образ”, бо результатом суб'єкт-об'єктних зв'язків завжди є не відображення об'єкта, а образ, який у подальших суб'єкт-об'єктних зв'язках виконує функцію об'єкта.

У гносеологічному дискурсі образ характеризується через систему взаємодії суб'єкта та об'єкта, через активне, перетворююче ставлення суб'єкта до дійсності. Головна його риса – репрезентація ідеального, поєданого з моральними та соціально-культурними цінностями й оціночними судженнями. Образ, як синтез наочності й абстракції, є результатом продуктивної діяльності уяви, яка створює різні моделі та конструкції, здійснює експерименту гносеологічному дискурсі образ пов'язаний з семіотично-мовними засобами висловлення – від візуальних знаків до умовних знаків-символів.

Після свого виникнення образ набуває відносно самостійного характеру. Він може регулювати дії, суттєво впливати на пізнавальний процес, який може відбуватися у формі “мислення образами”. У семіотичному аспекті образ – це знак, засіб смислової комунікації в межах даної культури чи споріднених культур. У цьому розумінні він є фактом уявного буття, він щоразу знову реалізується в уяві адресата, який володіє “ключем”, культурним “кодом” до його змісту. Відповідно образ не може бути до кінця конкретним, у деяких моментах він невизначений, схематичний, багатозначний і тому кожного разу прочитується знову, переосмислюється. Важливим є питання про образотворюючі елементи. Залежно від ситуації роль окремих елементів може змінюватися, що при зовнішній незмінності образу буде визначати цю еволюцію.

Історіографічний образ має свої етапи розвитку та структуру. Його витoki походять від прижиттєвого образу, риси якого зафіксовано в джерелах (інформація джерел не тотожна інформації про “прижиттєвий образ”). Сам “прототип” може виступати активним свідомим творцем свого образу. Другий, “некрологічний” етап (визначення С. П. Болдири та Є. А. Чернова) все ще зберігає деякі риси живого сприйняття. На цьому етапі закладаються основи подальшої історіографічної долі (стереотипізація). Третій етап – науково-критичний. Четвертий – редукційний. У ході кожного етапу, а також між етапами можуть спостерігатися протистояння, поглинання та перетинання образів.

Поняття “образ” не є тотожним поняттю “модель”. Це різнонаправлені поняття. Так само слід розрізнити поняття “історіографічний образ” та “образ історіографії” (див.: образ науки). Останній означає існуючі в певному культурно-науковому соціумі уявлення про історичну науку як розумову діяльність і соціальний інститут, предмет і методи історичного дослідження, соціальні функції та статус історіографії у суспільстві. Зокрема, дослідники (І. І. Колесник) виділяють декілька образів української історіографії.

Найбільш поширеним був погляд, що виник у структурі радянської історичної свідомості, як на боротьбу ідей, ідеологічних течій та напрямів у науці, що відбивали певні класові зацікавлення різних верств українського суспільства. Інший образ – персональний. Згідно з цим образом українська історіографія сприймалася як перелік або сукупність імен, праць, творчих біографій. Ще один образ – етнографічний – утверджував принцип сприйняття української історії крізь призму етнографічних матеріалів і розвідок. Сциентичний образ базується на таких елементах, як історія ідей, наукові принципи, концепції, які еволюціонують у напрямі до державницького сприйняття українського історичного процесу.

Відповідно до соціокультурного образу українська історіографія постає як доробок певної культурної традиції та науки свого часу, феномен духовності та національної свідомості українського народу. Стрижнем цього образу є механізм взаємин між історичною науковою думкою та соціокультурним тлом її існування ^[20, 179-182].

Образ історичний – результат відображення того чи того об’єкта у свідомості людини. О. і., як і інший образ, є об’єктивним за своїм джерелом, за об’єктом, який він відображає, і суб’єктивним за способом (формою) існування. Він водночас і багатший, і бідніший за відображений предмет і має самостійний характер. О. і. постає і як поняття, і як образ, у цьому плані його можна ототожити з історичним фактом. Саме цим факт історичний відрізняється від емпіричного факту природничих наук, а історичний образ – від образу як такого. О. і. виникає як результат історичного опису. Можна виокремити такі рівні О. і.: 1) образні елементи в історичних відомостях; 2) образне формулювання емпіричних побудов – історичних фактів; 3) образні елементи у структурі теоретичного знання. Виникнення історичного інтересу і включення його як самостійного компонента до культурно-ціннісної системи створює широку аудиторію, що змушує історика вдаватися до образності історичного викладу.

Представники західної філософії вважають образність невіддільною рисою історичного пізнання, яка силою художнього зображення компенсує недостатність інформації. Слід зауважити, що образність історичного пізнання не є примхою дослідника, вона відображає об’єктивність естетичності історії.

Історична реконструкція є конструкцією історика, який із складного вузла повідомлень, джерел і власних уявлень про історичний процес, вибудовує ту чи ту систему історичних образів. У межах цієї конструкції, яка створюється відповідно до принципів наукового аналізу, пам’ятки минулого стають історичними джерелами, а повідомлення джерел про події, явища – історичними фактами.

Дослідницька, творча активність історика не зводиться до відображення і реєстрації явищ і фактів, а робить можливим встановлення контакту з минулим і створення історичних джерел та історичних фактів. Між істориком і джерелом встановлюється плідне взаєморозуміння. І це не що інше, як діалог між істориком і людьми минулого, чії думки й наміри втілені в історичних пам’ятках. Перший шар інформації, якою послуговується вчений – це певні аспекти свідомості автора пам’ятки, і лише проходячи крізь “фільтри” його картини світу, і зазначаючи перетворень, що відповідають як цій моделі, так і умовностям “жанру” пам’ятки, інформація потрапляє до вченого. Система цінностей, погляди автора, специфіка мови і свідомості його доби утворюють канал зв’язку, через який відбувається діалог сучасності з минулим ^[19, 271-272].

Образ науки – комплекс уявлень конкретного соціуму про предмет, методи, функції науки, її місце серед інших соціальних і культурних інститутів.

Між реальною структурою науки і тим чи іншим її образом у суспільній свідомості існують серйозні розбіжності. Різні образи науки виникають унаслідок абсолютизації однієї з функцій науки – пізнавальної, техніко-виробничої або критико-рефлексивної. При

цьому різноманітні образи науки часто співіснують у часі, перебуваючи між собою у відносинах діалогу, критики чи конфронтації.

На сучасному етапі у суспільстві та науковому співтоваристві співіснують образи науки творчої та науки руйнівної. З абсолютизацією ролі наукового знання пов'язана сциєнтистсько орієнтована традиція. Закладена просвітниками віра у безмежні можливості наукового пізнання стала основою експансії науки у всі сфери життя людини. На середині XIX століття об'єктивна істина ототожнювалася з “позитивним, неспекулятивним знанням” (О. Конт), що притаманне, передусім, природознавству. Однак на межі XIX – XX століть авторитет позитивної науки було підірвано, і вже в 1930-ті роки зростаюча невідповідність між науково-технічним прогресом і розвитком духовних цінностей породила антисциєнтистську орієнтацію, а невдоволення станом науки переросло у занепокоєння майбутнім усього “європейського” суспільства.

Прибічники антисциєнтизму критикували науку, вимагаючи повернення до інших форм знань. Друга світова війна, поява ядерної зброї, сучасна екологічна криза лише підсилювали антисциєнтистські настрої. Так, для теоретиків постмодернізму наука є інституцією, наділеною могутньою силою відчуження, інституцією, що маскується пошуками істини, але незмінно мотивована лише своєю догматичною відданістю статусу-кво. Інколи образи науки збігаються зі стилями наукового мислення – класичним, некласичним і постнекласичним (див.: стиль мислення). Погляд на науку як універсальний, інтернаціональний феномен не виключає також наявності національ та соціокультурних розбіжностей. Російський дослідник В. П. Філатов, звертаючись до вітчизняної культурної традиції кінця XIX – початку XX століть, розрізняє декілька образів науки.

Серед членів наукового співтовариства домінував традиційний академічний образ науки європейського типу. Водночас радикально орієнтована інтелігенція, відчуваючи “провину перед народом”, розглядала науку як засіб подолання соціального та станового гніту. Нарешті, родоначальником російського філософсько-наукового космізму М. Ф. Федоровим був запропонований ще один своєрідний образ храмово-візантійської науки, що базується на “селянському знанні”, зосередженому навколо православного храму.

Після 1917 року, в умовах соціалізації науки в пролетарській державі, сильні контрнаукові настрої породили ідею створення особливої “пролетарської”, “комуністичної” науки як засобу будівництва нового суспільства. Крім того, у цей час складається образ “народної” науки, символами якої стали “хати-лабораторії” та “селянські вчені”. Образи історичної науки значною мірою пов'язані із провідними напрямками історіографічної практики. В епоху Просвітництва історія розглядалась як “школа політики і моралі”. Романтики вважали її провідником “народного духу”, позитивісти – матеріалом для соціології. У межах подолання кризи позитивізму наприкінці XIX століття німецькі культурологи В. Віндельбанд і Г. Ріккерт запропонували поділ наук на номотетичні (природничі, завдання яких полягає у з'ясуванні законів розвитку) та ідеографічні (науки про культуру, покликані вивчати унікальні феномени культури).

Під впливом цих ідей у першій половині XX століття виникли різні методологічні течії, кожна з яких пропонувала власну інтерпретацію історії (марксизм, школа “Анналів”, неопозитивізм тощо). Нові підходи до епістемологічних проблем породили ситуацію постмодерну, для якої характерна деконструкція метарозповідей і поява великої кількості більш простих, локальних “історій-розповідей”^[20, 182-184].

Образотворчі засоби наочності – допоміжні наочні приладдя з “портфеля екскурсовода”.

Огляд – див. огляд архівного фонду, тематичний огляд документів.

Огляд архівного фонду – вид архівного довідника, що включає систематизовані відомості про склад і зміст документів архівного фонду з джерелознавчим аналізом.

Оглядові екскурсії – це багатопланові маршрутні екскурсії, що паралельно чи послідовно розкривають декілька тем; традиційно проводяться у краєзнавчих та загально-мистецьких музеях, коли під час одного відвідування туриста знайомлять з усіма експозиціями, різними за тематикою і змістом міжнародна організація, діяльність якої охоплює широке коло питань: ліквідацію неграмотності і боротьбу з дискримінацією в царині освіти

вивчення, збереження і популяризацію національних культур, проблеми інформації та безлічі інших актуальних для міжнародного співтовариства проблем [34].

Одиниця зберігання – одиниця обліку, що становить один або кілька фізичних відокремлених носіїв інформації або сукупність документів, які зберігають в одному первинному пакуванні [33, 628].

Одиниця зберігання архівних документів – 1) базова одиниця систематизації, описування та обліку архівних документів; 2) фізично відокремлений документ або сукупність документів, які мають самостійне значення.

Одиниця інформації – найменша частина інформації. Цей термін необхідно розуміти суто в просторовому значенні, тому що одиниця інформації теж може складатися з частин (наприклад, текст або книга тощо). Термін “одиниця інформації” у 1948 році ввів Шеннон у зв'язку з поняттям кількості інформації. Як одиниця інформації може виступати все, що трансформує: знак, слово, текст, думка тощо. Така варіативність поняття пов'язана з тим, що комунікатор і реципієнт для здійснення цілей спілкування повинні використовувати одну систему кодифікації та декодифікації значень. Будь-яка одиниця інформації має певне значення, тобто деяке відношення до предметного світу. Це дозволяє комунікатору та реципієнту мати однакове уявлення про явище, що є предметом інформації, й уникати непорозумінь [20, 184-185].

Одиниця обліку архівних документів – одиниця виміру кількості архівних документів: архівний фонд (архівна колекція, об'єднаний архівний фонд), одиниця зберігання тощо.

Одиниця обліку кіно -, фоно- та відеодокументів – одиниця виміру однієї назви відповідного документа.

Одиниця обліку в музеєзнавстві – предмет або група предметів (колекція, комплект), зареєстрований в фондово-обліковій документації під одним номером.

Одиниця описування – група документів або окремих документ, що є об'єктом окремого описування і розглядається як ціле (документ, справа/група справ, фонд/група фондів).

Однорівневий опис містить один рівень. Його складають на одночастинний документ, на завершений багато частинний документ, на окрему фізичну одиницю, а також групу фізичних одиниць багато частинного документа.

Одночастинний об'єкт – об'єкт опису, що складається з однієї частини: однотомний документ або окремих том (випуск) багатотомного документа, окремих компонент комплектного документа, серіального або іншого ресурсу, що продовжується.

Ознаки наукового дослідження: а) цілеспрямований процес, спрямований на досягнення мети й реалізації поставлених завдань; б) пошук нового, висування оригінальних ідей, нове висвітлення питання, що підлягає розгляду; в) системність процесу дослідження; г) послідовна доказовість узагальнень і висновків; д) дотримання вимог авторського права, коректне оформлення посилань на використані у тексті дипломної роботи джерела і літературу.

Олігархія (від грец. oligarchia – влада небагатьох, від oligos – нечисленний і arche – влада) – режим, за якого політична, економічна влада належить невеликому колу найвпливовіших і найбагатших осіб (військових, фінансистів та ін.). Вперше на термін “О.” натрапляємо у творах давньогрецьких письменників (напр., в Арістотеля, Полібія), де він вживається для характеристики форми державного устрою, що виникає внаслідок вродження аристократії. Нині “О.” називають також групу людей, яка править. Прикладом О. в ХХ ст. може бути правління сім'ї Дювальє на Гаїті впродовж 1957–1986 рр. [19, 272].

Ономастика – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає походження, розвиток і функціонування власних імен та топонімів [33, 629].

Оперативна поліграфія – поліграфія, яка пов'язана з розробкою та використанням засобів швидкого (оперативного) відтворення текстів і графічних зображень.

Оператор по мікрозйомці ОЦД – працівник архіву, який забезпечує виконання робіт по мікрофільмуванню, копіюванню, хіміко-фотографічній і консерваційно-реставраційному обробленню особливо цінних документів для створення страхового фонду.

Опис – виклад характерних рис, прикмет, особливостей зовнішнього вигляду об'єкта в хронологічній послідовності, передбачає образність.

Опис документів, що передаються на зберігання – опис документів, який складається в установі або особою при передачі справ на зберігання до архіву; син. здавальний опис.

Опис історичний – а) етап історичного дослідження, який полягає у фіксуванні фактів історичного процесу та збиранні історичного матеріалу; б) вид наукової діяльності, який готує перехід до науково-теоретичного дослідження.

Опис кіносюжетів – вид архівного опису, що містить покадрове описання окремих кіносюжетів.

Опис мікрофільмів – вид архівного опису, створений на мікрофільми, що надійшли до архіву.

Опис проекту – вид архівного опису, що містить описання технічних документів у межах проекту.

Опис справ – див. архівний опис.

Опис страхового фонду – основний обліковий документ для поодиночного та сумарного обліку одиниць зберігання копій страхового фонду.

Описання – див. архівне описання.

Описова стаття – сукупність елементів описання, що містять у собі характеристику складу і змісту одиниці описання [31, 630].

Описування архівних документів – див. архівне описування.

Оправлення – закріплення аркушів у покритті з картону, полімерів, шкіри та інших матеріалів [33, 630].

Опришки – народні месники, учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті і Буковині проти феодално-кріпосницького гніту у другій половині XVI – першій половині XIX ст. О. ставали безземельні, малоземельні селяни, міська біднота. Вперше згадуються в документах 1529 р. Найвищого піднесення рух О. досяг під час повстання народного месника Олекси Довбуша (1738-1745). У першій половині XIX ст. рух О. придушений австрійським урядом [24, 169].

Оптимізація складу і змісту НАФ – забезпечення найбільшої інформативності НАФ шляхом вдосконалення методів комплектування, експертизи цінності документів, організації їх в архівах і вдосконалення системи НДА.

Оптична щільність тексту (зображення) документа сукупність почорніння або кольорового потемніння окремих ділянок тексту (фотозображення), що залежить від кількості барвника або проявленого металевого срібла у фотозображенні.

Оптичний диск – диск, записування на який або зчитування з якого здійснюється лазерним променем; син.: CD-rom.

Організаційно-розпорядча документація (ОРД) – підсистема управлінської документації, що забезпечує організаційну функцію апарату управління [33, 631].

Організаційна структура музею – внутрішня організація музею; включає адміністрацію, фонди, експозицію, господарські служби, допоміжні підрозділи. Основними структурними підрозділами музею є: філія, науковий відділ (сектор), лабораторія, майстерня. За основними напрямками діяльності музеїв має наукові відділи або сектори: експозиційний, виставковий, фондівий, науково-методичний, науково-освітньої роботи. Для вирішення окремих наукових завдань у музеї можуть на певний строк створюватися відділи, сектори або комплексні цільові групи. Основну діяльність музею забезпечують науково-допоміжні та виробничі підрозділи (бібліотека, архів, реставраційні майстерні, лабораторія відео чи звукозапису, фотолaboratorія, друкарня, а також відділ кадрів, канцелярія, господарський відділ тощо.).

Структура музею розробляється, затверджується та змінюється директором музею на основі типових положень про музеї системи Міністерства культури й мистецтв України, затверджується органом культури, у підпорядкуванні якого знаходиться даний музей. Структурні підрозділи музею діють відповідно до положень про них, що затверджені директором музею. Працівники таких відділів керуються посадовими інструкціями,

затвердженими директором музею. У значних музеях організуються також дорадчі органи при директорі: Науково-методична, Редакційно-видавнича, Учена, Художня ради, а в головних музеях - Рада з координації ^[1, 80; 30; 34].

Організація документів у відомстві – формування комплексу документів управлінської діяльності за певними правилами, що забезпечують рух, пошук і зберігання документів.

Організація користування архівними документами – складова науково-інформаційної діяльності архівів, що полягає у наданні користувачам первинної і вторинної документної інформації архівів.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – міжнародна міждержавні організація. Заснована у 1945 р. Основні цілі ООН: підтримання міжнародного миру і безпеки, вирішення мирними засобами міжнародних спорів; здійснення міжнародного співробітництва у розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного, гуманітарного характеру тощо. Цілі, принципи діяльності ООН сформульовані у Статуті, в розробці якого активну участь брала делегація України на чолі з Д. З. Мануїльським. У 1945 р. на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну було обрано членом Економічної й Соціальної Ради. У 1948-1949 рр. Україна була членом ЮНЕСКУ. Сучасна Україна має постійне представництво в ООН та її комісіях ^[24, 169-170].

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (United Nations Education Science and Culture Organization – UNESCO) – міжнародна організація, діяльність якої охоплює широке коло питань: ліквідацію неграмотності і боротьбу з дискримінацією в царині освіти, вивчення, збереження і популяризацію національних культур, проблеми інформації та безліч інших актуальних для міжнародного співтовариства проблем ^[2, 306].

Організація українських націоналістів (ОУН) – заснована 1929 р. у Відні Українською військовою організацією (УВО) та студентськими групами “Українська націоналістична молодь” (Прага), “Легион українських націоналістів” (Подебради, Чехосло-ваччина), “Асоціація української націоналістичної молоді” (Львів) на ідейних засадах українського інтегрального націоналізму. Організатор і керівник ОУН протягом 1929-1938 рр. – Є. Коновелець. Стратегічна мета діяльності ОУН – досягнення державної незалежності України. Методи боротьби – пропагандистські, агітаційні, організаційні, диверсійні, терористичні.

На початку 30-х рр., крім сотень актив саботажу, члени ОУН організували понад 60 замахів на польських та українських діячів. У 1934 р. члени крайового проводу ОУН на чолі з С. Бандерою і М. Лебедем були заарештовані й ув'язнені на тривалі терміни у концтаборі Береза Каргузька. Після вбивства Є. Коновальця (1938) серед членів ОУН поширилися суперечності щодо тактики боротьби, внаслідок чого стався розкол. Виникли два напрями. Революційне крило ОУН очолив С. Бандера (ОУН-Б, або ОУН-Р). Керівником крила поміркованих націоналістів було обрано А.Мельника (ОУН-М).

Напад Німеччини на СРСР обидві фракції ОУН розглядали як можливість створення незалежної української держави. 30.06.1941 р. у шойно захопленому німецькими військами Львові ОУН-Б проголосила відновлення Української держави. Через кілька днів Бандеру та його прибічників було заарештовано і ув'язнено. Після придушення гітлерівцями спроби відновити Українську державу ОУН створила Українську повстанську армію (УПА), яка розпочала війну на два фронти: проти більшовизму і проти німецької агресії. Поразка Німеччини у війні з СРСР дала змогу радянській владі зосередитися на боротьбі з ОУН-УПА. Каральні операції виконували війська МВС і НКВС. В свою чергу, підпілля ОУН проводило терористичні акції. У березні 1950 р. ОУН-УПА зазнали дошкульного удару і перестали існувати як організації ^[24, 170-171].

Організація фонду – сукупність процесів прийому, обліку, технічної обробки, розміщення та зберігання документів.

Оригінал документа – перший або єдиний примірник документа.

Оригінал-макет – зразок видання, підготовлений для тиражування.

Освітньо-виховна функція музею – одна з основних соціальних функцій музею полягає в цілеспрямованій передачі знань, формуванні світоглядних засад з позиції

гуманізму та морального здоров'я, виховання естетичних смаків, що реалізується на базі музейних зібрань через різноманітні форми експозиційної та науково-освітньої роботи [1, 81].

Основний музейний фонд. У науково-природничих музеях (відділах природи краєзнавчих музеїв) – музейні предмети, які відображають розвиток природи та історію розвитку природничих дисциплін, а саме: зразки природи, оброблені і законсервовані для тривалого зберігання; предмети і колекції археології, геології, палеонтології, мінералогії, ґрунтознавства, ботаніки, антропології, зоології та інші природничі матеріали; унікальні об'єкти живої та неживої природи, рідкісні види тварин і рослин, метеорити, кристали незвичайної форми тощо; колекції, зібрані видатними природознавцями, та мають наукове або меморіальне значення; зразки техніки препарування та наукової таксидермії; біогрупи і ландшафтні діорами, що науково з точністю відтворюють вигляд природничих ділянок і засновані на оригінальних, науково оброблених матеріалах; писемні, образотворчі, речові, кіно -, відео -, Фотом, фонопам'ятки, що відтворюють історію природничих наук та характеризують природні умови; матеріали, пов'язані з перетворенням природи людиною, збагаченням флори і фауни, виведенням нових культур, сортів рослин, порід тварин тощо.

У музеях/відділах історичного профілю – музейні предмети, які документують історію і розвиток людського суспільства.

У музеях театрального, музичного та кіномистецтва та їх відділах – музейні предмети, які документують розвиток театрального та кіномистецтва, музичної культури.

У літературних музеях – музейні предмети, які характеризують розвиток літератури.

У меморіальних музеях – меморіальні предмети, які належали видатній особі, її оточенню, а також ті, що відтворюють епоху, у якій жила і творила ця особа.

У технічних музеях – музейні предмети, що відображають історію розвитку техніки.

У їх числі:

У художніх музеях та картинних галереях – твори усіх видів образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва [34].

Основний автор – автор, який зробив найбільший внесок в інтелектуальний і художній зміст документа, виділений серед інших авторів словесно чи поліграфічними засобами

Основний заголовок – заголовок, розміщений першим або виділений поліграфічним способом на титульному аркуші.

Основний фонд музею – пам'ятки історії, культури та природи, що взяті із середовища існування і передають певну інформацію про нього.

Основний фонд шкільного музею складається з оригінальних пам'яток історії, природи, є першоджерелом наших знань про ті чи інші процеси, явища, події: речові пам'ятки – знаряддя праці, предмети побуту, ботанічні, геологічні матеріали: письмові пам'ятки – книги, газети, документи, твори образотворчого мистецтва і т.п.

Основні етапи підготовки екскурсій по шкільній музейній експозиції. Діяльність музеїв при навчальних закладах різнобічна та широкомасштабна. Особливе значення має науково-просвітницька діяльність, у якій реалізуються важливі функції музею – освіта, виховання та організація вільного часу учнів. Однією з найважливіших форм наукової пропаганди музею є екскурсії, що мають науково-пізнавальний та морально-виховний аспект. Термін “екскурсія” походить від слова, що означає поїздка. Існують різні визначення цього поняття: Екскурсія – спостереження в реальних умовах явищ, які вивчаються. Екскурсія – поїздка з освітньою або розважальною метою. Екскурсія – методично продуманий показ визначних місць, пам'яток історії та культури, в основі якого є аналіз об'єктів, що перебувають перед очима екскурсантів, а також уміла розповідь про події, пов'язані з цими об'єктами. Екскурсія – знання, які повідомляються у специфічній формі та система дій їх передачі. Екскурсії класифікуються за такими ознаками: зміст, склад і кількість учасників, місце проведення, спосіб проведення, тривалість, форма проведення. За змістом екскурсій бувають оглядові (комплексні, багатопланові) й тематичні (однотемні). Оглядово-комплексні екскурсії побудовані на показі різноманітних об'єктів, на звертанні до історичного й сучасного матеріалу. Розповідь підпорядковується меті – дати загальне уявлення про місто, край, область, державу в цілому. Хронологічні межі

змісту такої екскурсії – час існування населеного пункту від першої згадки про нього до сьогодення. Тематичні екскурсії присвячені розкриттю однієї теми. Вони поділяються на історичні, мистецтвознавчі, архітектурно-містобудівні, літературні тощо. За способом пересування екскурсії бувають пішохідні і транспортні. Залежно від зв'язку з навчальним матеріалом екскурсії поділяють на вступні, супровідні, заключні. Практика і досвід роботи свідчать, що найбільш результативною у навчальному процесі є супровідна екскурсія, яку проводять з метою конкретизації, поглибленого вивчення навчального матеріалу на базі письмових пам'яток, або якщо дана тема має складний і важливий матеріал. Їх називають супровідними, оскільки вони організуються паралельно з вивченням теоретичного матеріалу. Заключні екскурсії ефективні лише тоді, коли проводяться після вивчення розділу теми програми з метою узагальнення та систематизації теоретичних знань, поглиблення міжпредметних зв'язків. Така екскурсія допомагає розкрити зв'язки вивченого матеріалу з реальними процесами і явищами. Тривалість екскурсії – від однієї академічної години до доби. Екскурсії для школярів не повинні тривати довше 2-2,5 академічних годин. Існує велика різноманітність форм проведення екскурсій: екскурсія-масовка, прогулянка, лекція, концерт, вистава, консультація, демонстрація, екскурсія, пробна екскурсія, показова, рекламна та ін. Поділ екскурсій на чітко визначені групи на практиці має дещо умовний характер. Екскурсії, що поєднують ознаки декількох груп, називають комплексними. Однак правильна класифікація має велике значення, оскільки чітка систематизація забезпечує умови для її кращої організації, спеціалізації, вищої активності роботи. Екскурсії – це процес виховного впливу на дітей.

Головне в ньому – досягнення органічного поєднання між тим, що отримує екскурсант в результаті огляду експозиції, і поясненням екскурсорова. Будь-яка екскурсія – це наочний процес пізнання, головними елементами якого є показ підібраних об'єктів експозиції і розповідь про них. У той же час екскурсія має на меті такий огляд експозиції, який передбачає розкриття певної теми відповідно до розробленого плану під керівництвом екскурсорова. Загальні принципи обов'язкові для екскурсійної методики: взаємозв'язок навчання і виховання, врахування логіки, послідовність і систематичність, ясність і доступність викладання матеріалу. Практика екскурсійної методики включає використання науково обґрунтованих прийомів і засобів підготовки й проведення екскурсій. Оволодіння екскурсійною методикою означає не тільки засвоєння наукових прийомів, але і їх творче використання екскурсором. Загальна екскурсійна методика складається з двох головних розділів: 1 – підготовка екскурсії; 2 – проведення екскурсії. Методика екскурсійної справи включає наступні аспекти: 1 – формування і визначення тематики екскурсії; 2 – підготовка екскурсії; 3 – проведення екскурсії по експозиції виставки; 4 – підвищення якості екскурсії. Підготовка екскурсії розглядається у двох планах: 1. Підготовка нової теми екскурсії. 2. Підготовка екскурсорова до проведення уже розробленої в музеї екскурсії. Розробка нових екскурсійних тем є одним з головних показників діяльності музею. Вона свідчить про рівень роботи музею, врахування інтересів і потреб учнівської молоді. З всебічного вивчення цих інтересів і слід починати розробку нових тем.

Від того, наскільки глибоко досліджений матеріал і методично правильно підготовлена екскурсія, залежить її виховне і пізнавальне значення. Підготовка музейної екскурсії має певну послідовність і включає такі етапи: а) формування теми екскурсії і визначення мети; б) складання бібліографії; в) вивчення літератури, джерел, експозиції і експонатів; г) відбір об'єктів екскурсійного показу і складання маршруту; д) робота над змістом екскурсії; е) робота над методикою проведення екскурсії, визначення найбільш доцільних методів і прийомів; ж) підготовка і оформлення тексту та методичної розробки екскурсії; з) включення екскурсії в загальну екскурсійну тематику; и) робота над удосконаленням екскурсії. Не завжди названі етапи в процесі роботи можна розділити. Так, наприклад, опрацювання відповідної літератури, джерел і об'єктів, уточнення плану екскурсії, накопичення довідкового матеріалу відбувається протягом усього процесу підготовки екскурсії. Однак, по-можливості, слід дотримуватися встановленої послідовності. Кожна екскурсія повинна мати мету і тему. Правильне формування мети

екскурсії допомагає у виборі і висвітленні матеріалу. Крім того, слід визначити конкретні завдання екскурсовода. Цільова установка формулюється в короткій тезисній формі. Правильно встановлена мета екскурсії підкреслює актуальність теми, яка визначає основний предмет екскурсії. Зміст екскурсії складається з окремих взаємопов'язаних підтем, які підпорядковані основній темі і розкриваються в ході екскурсії. Тема екскурсії відбиває її зв'язок з певною галуззю науки про суспільство і природу і лежить в основі екскурсійної класифікації. Тематика екскурсій у кожному музеї визначається його профілем, запитаними відвідувачів та актуальними питаннями роботи. Основне завдання музею – розробити цикли екскурсій, які охоплювали б усі аспекти музейної експозиції та задовольняли потреби навчального процесу, інтереси учнів. Встановлення теми, мети екскурсії, а також її характеру є головним і в розробці нової екскурсії. Саме цим визначається література, коло джерел та об'єкти показу. Роботу з літературою необхідно розпочати зі складання бібліографії, що дозволить найбільш повно ознайомитися з літературними джерелами відповідно до конкретної мети і теми екскурсії.

У процесі підготовки вивчають документальні матеріали, спеціальну, наукову, а також художню літературу. Список літератури по екскурсії дозволяє не тільки виявити наявні друковані матеріали, які необхідні для повного висвітлення теми, але й вибрати серед них найбільш важливі і актуальні роботи. При складанні бібліографії можуть бути використані різні посібники: алфавітні, предметні, хронологічні, систематичні, рекомендовані вказівники, спеціальні списки літератури, огляди, довідники. Можна також використати спеціальні довідково-бібліографічні видання. При підготовці загального списку літератури слід одразу ж складати бібліографію до окремих розділів і питань екскурсії. Які ж дані потрібно вписувати з бібліографічних посібників? Найперше – це точну назву джерела, відомості про автора, місце і рік видання. При складанні бібліографії рекомендується вписувати короткі відомості про зміст кожного джерела. Краще це робити на картках, створюючи таким чином картотеку. Перш ніж розпочати вивчення зібраної літератури, важливо намітити порядок опрацювання всіх відібраних матеріалів. Спочатку необхідно виявити коло основних питань, структуру майбутньої екскурсії. Літературу і джерела інформації краще вивчати в такій послідовності: література і документи по всій темі, література з окремих розділів, матеріали періодичної преси та статистичні дані.

У ході підготовки нової теми з метою уточнення фактів, пошуку нових даних, визначення пам'ятних місць тощо можна звернутися до архівів, попередньо вивчивши потрібну літературу. Науково-довідкові посібники до документальних матеріалів окремих архівів (путівники по архівах, списки фондів, картотечні вказівники) допоможуть не тільки визначити необхідні для роботи фонди, а й знайти нові джерела для поповнення музейної експозиції. Відомості, отримані при вивченні літератури і джерел інформації, необхідно зафіксувати, а при потребі й замовити копії документів в архівах. Записи можна робити по-різному: у вигляді виписок, коротких записів, цитат, тез, конспектів окремих творів, фотокопій найбільш цікавих матеріалів. При підготовці екскурсії доцільно проводити консультації й зустрічі, листуватися з учасниками та очевидцями подій, ветеранами Великої Вітчизняної війни, діячами науки і культури. Кожна галузь науки, техніки, мистецтва має свою термінологію, без знань якої неможлива підготовка екскурсії на науковій основі. Тому необхідно оволодіти основними термінами. Наступним етапом розробки екскурсії буде відбір об'єктів екскурсійного показу. В процесі відбору експозиційного матеріалу для екскурсії необхідно намітити ті теми і комплекси експозиції, які необхідно включити в екскурсію. Необхідно дуже чітко визначити час, який потрібен екскурсоводу на кожен зал, стенд, комплекс, на переходи від одного експонату до іншого. У кожній експозиції матеріалів набагато більше, ніж може бути використано під час екскурсії. Тому необхідно відібрати лише ті експонати, за допомогою яких буде розкрито тему екскурсії. Кількість цих експонатів визначається часом, на який розрахована екскурсія, і залежить від вікового складу аудиторії. Розробка тематики екскурсії нерозривно пов'язана з станом експозиційної діяльності музею.

Музейна експозиція або її окремі частини (теми, розділи, експозиційні

комплекси), а також окремі музейні предмети є специфічними об'єктами екскурсійної роботи. Основними видами музейних предметів є: 1) речові пам'ятки, які представляють собою реліквійний та меморіальний матеріал; – документальні пам'ятки; 2) пам'ятки образотворчого мистецтва. Тема і мета екскурсії визначають об'єкти показу: а) музейний предмет та пов'язаний разом з ним опосередкований матеріал; б) будь-яка властивість чи якість пам'ятки-експонату, певна подія або явище, пов'язане з ним в) фрагмент, деталь чи властивість музейного предмета як самостійного об'єкта спостереження. У першому випадку музейний предмет є об'єктом оглядової екскурсії по музею чи його розділу, у другому – об'єктом тематичної екскурсії, в третьому – об'єктом вузькотематичної екскурсії.

Музейні предмети як об'єкти екскурсії поділяють на основні та допоміжні. До основних об'єктів екскурсійного показу відносять найбільш значні з оригінальних (автентичних) пам'яток, що є опорними в експозиційному комплексі, розділі. Допоміжні об'єкти не обов'язково експонувати для розкриття конкретної теми екскурсії, але вони сприяють детальному висвітленню обраної теми. У підрозділі музейних експонатів як об'єктів екскурсії лежить історична і художня цінність пам'яток та значимість їх для розкриття теми екскурсії. Цей підрозділ умовний і залежить від конкретної теми і мети екскурсії, складу аудиторії та інших чинників.

Тематика всіх екскурсій визначається тематичною структурою експозиції, її розділів та найбільш значних комплексів. При цьому повинні враховуватися: головні структурні елементи експозиції, без показу яких неможливо розкрити дану тему; структурні елементи експозиції, які можуть бути використані в якості додаткових об'єктів для розкриття теми; структурні елементи, які до даної теми відношення не мають, але які слід показати при проведенні екскурсії. Удосконалення експозиції служить основою для розвитку екскурсійної роботи музею, збагачення її тематики. Відібравши об'єкти показу, слід визначати маршрут екскурсії. В музеї маршрут залежить від структури експозиції і повинен забезпечувати логічну послідовність викладення матеріалу. При цьому необхідно так розташувати групу, щоб екскурсанти могли роздивитися експонати, прочитати заголовки, тексти. При розробці маршруту зібрані для екскурсії матеріали систематизуються, розподіляються за підтемами відповідно до об'єктів показу, при цьому також враховується час на їх розкриття. Екскурсія повинна відповідати основним методологічним вимогам: науковості, пізнавальності, вихованню, встановленню причинно-наслідкових зв'язків.

Визначаючи зміст екскурсії, необхідно звернути увагу на її структуру, мету, головні об'єкти показу, тривалість. Вступ має підготувати екскурсантів до сприйняття екскурсійного матеріалу. Спочатку слід розповісти про історію музею і його значення, дати загальний матеріал по темі. Вступ повинен бути яскравим, лаконічним і актуальним. Необхідно пам'ятати, що початок екскурсії – найвідповідальніший момент, коли у екскурсантів складається перше враження про екскурсовода.

Основна частина – власне екскурсія – будується на поєднанні показу з розповіддю. Її зміст складається з окремих підтем, які розкриваються на об'єктах показу і об'єднані головною темою. Ця тема обумовлює спрямування екскурсії, співвідношення її частин, обсяг конкретного матеріалу, пов'язаного з об'єктами та принцип її викладання. Тільки логічно розкриваючи тему, можна побудувати струнку композицію екскурсії. Логіка побудови екскурсії визначає не тільки її розподіл на підтеми, а й встановлення зв'язку між ними. В екскурсії вони здійснюються за допомогою логічних переходів. Логічні переходи об'єднують розповідь і показ в єдине ціле.

Внутрішній зміст переходів повинен витікати із змісту розповіді на об'єктах. На закінчення екскурсовод підводить підсумки, відповідає на запитання екскурсантів, називає літературу, яку можна прочитати по темі екскурсії. На цьому етапі закріплюється зміст побаченого і почутого екскурсантами в ході екскурсії. Екскурсовод може порекомендувати, що ще можна подивитися в музеї.

Заключний етап, який підводить підсумок всієї роботи з підготовки екскурсії,

включає написання тексту екскурсії і методичної розробки. Індивідуальний текст повинен максимально відображати реальну екскурсію. Робота над текстом дозволяє екскурсоводу чітко продумати матеріал для розповіді, відібрати найголовніше, намітити логічний хід викладання матеріалу, більш точно узагальнити його, сформулювати висновки. Працюючи над текстом, екскурсовод закріплює знання з теми, творчі знахідки. На титульній сторінці тексту передє титульний лист, на якому вказують повну назву музею, тему екскурсії, тривалість екскурсії, вікову категорію та склад екскурсантів, прізвище укладача, дату написання та затвердження екскурсії. Методична розробка визначає тему, мету, маршрут і об'єкти показу, тривалість, методичні прийоми показу і розповіді. Об'єм методичної розробки залежить від теми і тривалості екскурсії.

Методична розробка повинна бути правильно оформлена. На титульній сторінці слід вказати повну назву, тему екскурсії, тривалість (в академічних і астрономічних годинах), на кого вона розрахована (група дорослих, школярів різного віку, спеціальна група), прізвище автора, дати складання та затвердження. Як вступ до методичної розробки рекомендується дати "Загальні методичні вказівки" до всієї теми з урахуванням специфіки аудиторії та особливостей проведення екскурсії. У методичній розробці дається розгорнута цільова установка і план екскурсії.

Розробка має спеціальну форму. У першій графі вказується місце зупинки біля експонатів чи об'єктів екскурсії. В наступній графі зазначаються експонати та об'єкти показу, фіксується час, необхідний для розповіді. У третій графі подається план і розкривається основний зміст екскурсії. Матеріал викладається в тезисній формі і має відображати основні події і факти, які розкриваються на конкретних експонатах та об'єктах. Тут даються тези виступу, висновки, узагальнення і закінчення. У графі "Методичні вказівки" визначається, як слід показати і пояснити матеріал, які методичні прийоми використовуються при демонстрації експонатів чи об'єктів, які документи, цифри, мемуари, художні тексти, ілюстрації, як зробити логічний перехід до наступного об'єкта, до наступної зупинки на маршруті екскурсії, як і коли використовувати технічні засоби.

Зад, розділ, тематичний комплекс, частина маршруту	Експонати, об'єкти, час	Основний зміст (назви підтем, основних питань)	Методичні вказівки
1	2	3	4

Методична розробка обговорюється на методичній раді, затверджується наказом директора навчального закладу і зберігається в музеї. З часом у методичну розробку вносяться доповнення і зміни, вказується дата внесення нових відомостей, доробки. Відредаговані текст і методична розробка в разі потреби рецензуються спеціалістами. В рецензії має бути вказана відповідність матеріалу останнім науковим даним, фактичні помилки, логічна послідовність, літературна форма викладу. Перш ніж включити екскурсію в діючу тематику музею, необхідно провести пробні екскурсії і їх обговорення, що допоможе доопрацювати екскурсію. Удосконалювати екскурсію слід постійно. Накопичені матеріали узагальнюються у вигляді додатків до тексту та методичної розробки. Систематичне поповнення та уточнення змісту екскурсії, удосконалення методики її проведення – одна з найважливіших умов успішної екскурсійної діяльності музеїв (1: 29; 30; 34).

Основні музейні послуги – експонування, наукова інтерпретація та пізнавально-культурна популяризація пам'яток.

Основні облікові документи архіву – комплекс облікових документів, що є обов'язковими для державного архіву.

Основні правила формулювання предмету доказу: а) теза доказу сформульована чітко, без двозначності; б) доказ тези весь час залишається незмінний, він доводить один і той же висновок, положення; в) строгий контроль основної думки і ходу міркування, послідовний зв'язок основних висновків, положень.

Особливо цінний документ (ОЦД) – цінний документ, що не втрачає значення для державного управління, оборони, економіки, культури, міжнародних відносин і не може бути поновлений як з огляду на його юридичне значення, так і на зовнішні ознаки.

Особливості збереження музейних предметів. Для збереження музейних предметів використовуються такі музейні меблі, як шафи, скрині, комоди, подіуми, стелажі. Дрібні об'ємні предмети (геологічні, нумізматичні колекції та ін.) зберігаються в коробках вертикально. Для збереження марок, етикеток, листівок використовуються альбоми, папки. Документи, листівки, фотографії, малюнки, літографії та інші види письмових і графічних матеріалів, а також гербарії слід зберігати в папках з клапанами. Щоб запобігти проникненню в них пилу і шкідників, папки обгортають папером і розміщують на полицях шаф. У приміщенні, де зберігаються експонати слід підтримувати оптимальну температуру та вологість повітря (температурно-вологісний режим).

Музейне приміщення повинно бути сухим, добре провітрюватися. Температура повітря в ньому взимку не опускається нижче +10 градусів, влітку не піднімається вище 25 градусів. Відносна вологість повітря не повинна перевищувати 50-60%. Для підтримання постійного температурно-вологісного режиму треба постійно провітрювати приміщення. Добові коливання між нічною і денною температурами не повинні перевищувати 2-5 градусів, вологості 3-5%.

Експонати, що мають органічне походження, слід оберігати і від шкідників. Тому систематично, не рідше двох разів на рік – навесні та восени – їх потрібно переглядати, провітрювати, чистити від пилу, а іноді й проводити дезинфекцію. Під час просушування шафи, скрині та інші меблі, в яких зберігаються тканини, провітрюються, протираються гасом, формаліном, скипидаром. Шафи, в яких зберігаються папери, провітрюються не рідше одного разу на тиждень у сухі сонячні дні. Їх залишають відкритими на 3-5 годин.

З метою збереження матеріалів в експозиції, інструкція визначає ряд правил експонування:

- оригінальні твори графіки, акварельного і гуашного живопису, фотографії не можна приклеювати до стендів, прикріплювати кнопками або цвяхами, наклеювати на картон або фанеру;

- одяг зберігається і експонується в шафах, спеціальних вітринах, на вішалках, обшитих по краю м'якою прокладкою;

- й зоологічні матеріали експонуються тільки в закритих вітринах або на планшетах, закритих склом і окантованих, колекції комах експонуються в коробках, обклеєних усередині білим папером;

- слід запобігати вигоранню і нагріванню творів графіки, документів, фотографій, тому на вікнах повинні бути штори світлих тонів, іноді на вітринах і стендах треба повісити спеціальні штори. Найчутливіші до світла художні твори доцільно експонувати обмежений час, захищаючи їх не тільки від сонячних променів, а навіть від прямого попадання на них розсіяного денного світла.

Члени музейного активу повинні знати деякі найпростіші прийоми боротьби з “хворобами” експонатів для того, щоб у разі надзвичайної потреби надати їм “першу допомогу”, запобігти руйнуванню. Найчастіше доводиться рятувати предмети, що надходять до музею в незадовільному стані. Вкриті пліснявою експонати просушуються, дезинфікуються в камері, ящику формаліном. Так, папери, вкриті пліснявою, після просушування на відкритому повітрі протягом 10-15 хвилин, опромінювання сонцем із зворотного боку обережно протирають ватою.

Після цього папір кладуть між двома аркушами паперу, просоченими 30% розчином формаліну. Для захисту тканини від молі використовують парадихлорбензол. Мідні і бронзові речі в разі потреби промивають гарячою водою з нейтральним (дитячим) милом, потім чистою водою, висушують. “Благородну платину” з бронзових та мідних речей знімати не рекомендується. Пил з картин витирають обережно, в одному напрямі, клаптиком чистої оксамитової тканини.

Щоб зберегти від руйнування музейні предмети з кістки, їх просочують розтопленим парафіном, занурюючи в нього річ на 15 хвилин. Інструкції щодо зберігання фондів

шкільних музеїв забороняють без участі спеціалістів реставрувати предмети з дерева з метою відновлення позолоти, інкрустації; цінні документи, фотоматеріали, твори графіки, археологічні пам'ятки з металів, пошкоджені корозією; керамічні вироби, вкриті шаром солей, які важко розчиняються.

Забороняється склеювати, виводити плями, закріпляти основу творів живопису, поновлювати фарби одягу тощо. Реставрація музейних предметів – справа фахівців-реставраторів, які мають на це дозвіл. Завдання педагога полягає в тому, щоб за допомогою фахівця-реставратора ознайомити учнів з особливостями цієї роботи, яка вимагає глибоких знань з хімії, фізики, біології, історії, великої витримки, наполегливості, працьовитості, терпіння.

Експонування та зберігання зброї у музеях допускається тільки з письмового дозволу відділів внутрішніх справ. Забороняється збирати, зберігати й експонувати ордени, медалі та посвідчення до них живих громадян. Нагороди померлих можна збирати, зберігати, експонувати тільки за наявності дарчих документів родичів чи з письмового дозволу відповідних органів влади. Пам'ятки історії та культури (в тому числі нагороди з коштовних металів), яким загрожує знищення чи псування, можуть бути вилучені з музею згідно з чинним законодавством [29; 34].

Острозький літопис – твір, написаний у кінці 30-х років XVII ст. мешканцями м. Острога. Охоплює події з 1500 до 1636 р. і розповідає про козацькі і селянські повстання, турецько-татарські походи, події культурного життя, боротьбу православних проти унії тощо, широко подано історію князів з роду Острозьких. Уперше опублікований у 1951 р.

[24, 171-172].

“Осовий час” – період, який визначає перехід людства від первісного суспільства до розвинутих цивілізацій і визначається потужним розвитком інтелекту людей. Історію людства поділяють на три періоди: до “осового часу”, “осовий час”, після “осового часу”. За К. Яспарсом “осовий час” датується VIII-II ст. до н.е. [2, 321].

Отаман – а) виборний або призначений (“наказний”) ватажок козацького війська, представник козацької адміністрації у населених пунктах в Україні XVII-XVIII ст.; б) ватажок, керівник [24, 172].

Отаманичина – режим політичної влади (1919-1921), встановлений отаманами балбачаном – на Херсонщині, Полтавщині, Катеринославщині; Ангелом – на Чернігівщині, Григор'євим – на півдні України, Нестором Махно – в Гуляй-Полі, Шепелем – на Поділлі. Ця влада нерідко змінювала орієнтацію то ставала на бік УНР (пізніше Директорії), то підтримувала більшовиків [24, 172].

Офіційне видання – видання, що публікується від імені державних органів, установ чи громадських організацій, що містить матеріали нормативного або директивного характеру.

Офіційний документ – документ, який має юридичну силу. Поділяються на такі групи: 1) нормативно-правові акти. Це управлінські документи державного рівня, які встановлюють правові вимоги на території всієї країни, регіону, у сфері соціальної діяльності, галузі, а саме: закони, інші акти Верховної Ради, укази, розпорядження Президента України; акти Верховної Ради Автономної республіки Крим (ВР АРК), акти Кабінету Міністрів України; накази міністерств, державних комітетів, інших центральних органів виконавчої влади, включені Міністерством юстиції до Державного реєстру нормативно-правових актів; акти Конституційного Суду України, інших вищих судових інстанцій; акти Ради Міністрів АРК; акти Національного банку України, міждержавні договори України, міжнародні конвенції, договори, до яких приєдналася Україна; 2) акти місцевих державних органів, органів місцевого самоврядування; 3) координаційні та інші плани міжвідомчої діяльності із законопроектної роботи, виконання державних (національних) урядових програм; доручення Президента України та Кабінету Міністрів України; депутатські запити; запити посадових осіб органів влади; 4) нормативні документи із стандартизації: стандарти, кодекси ustalеної практики, технічні умови; 5) службові документи; 6) особисті документи офіційного походження (посвідчення особи; документи, що посвідчують громадянський стан, рівень освіти, виконання обов'язків або

звільнення від них: документи, що засвідчують майнові права; документи на право виготовлення, зберігання, продаж товарів, здійснення обслуговування, інші види діяльності (оціночної, експертної) тощо; 7) публічні заяви, меморандуми, звернення політичних діячів країни, громадських організацій [33; 34].

Оформлення справи – комплекс робіт, що складається з підшивання та нумерації аркушів справи, оформлення засвідчувального напису, написання на її палітурці назви фондоутворювача, його структурного підрозділу, ділового номеру, назви справи, крайніх дат, кількості аркушів, архівного шифру справи тощо.

Офорт – різновид гравюри, коли зображення протряпується у смоляному шарі, нанесеному на метал, а потім протравлюється азотною кислотою.

Охорона культурної спадщини – це комплекс заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), захисту, збереження, належного утримання, відпо-відного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини [31].

Охоронна грамота – юридичний документ, що регулює стосунки між державою й власниками приватної колекції. О. г. покликані сприяти створенню правильного режиму зберігання приватної колекції та раціонального використання предметів музейного значення в інтересах держави і суспільства [1, 81].

Оцінка історична – а) погляд на історичний процес, визначений певними науковими, політичними та ін. підходами; б) критерій, який визначає роль факту, події, явища в історичному процесі; в) суб'єктивний критерій розуміння історичного процесу в ході історичного пізнання; г) визначена характеристика історичного процесу або його частини порівняно з іншими частинами або оцінками.

II

Пагінація (від латин. *pagina* – сторінка) – а) послідовна порядкова нумерація сторінок, колонок, або окремих елементів видань (частин тексту, таблиць ілюстрацій тощо). Може бути цифровою, літерною, змішаною або індексованою. За принципом побудови пагінація буває паралельною та подвійною (у виданнях з паралельним текстом); роздільною (наприклад, якщо ілюстрації групуються окремо від тексту); продовжуваною (характерна для періодичних видань XIX ст. та видань, що виходили у зшитках); б) загальна кількість сторінок у вдрукованому творі, включаючи окремі аркуші, стовпці, таблиці, ілюстрації, карти, додатки тощо відрізки тексту документа цифрами (арабськими або римськими), іноді літерами [3, 32].

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця (округ) у Новій Січі (1733-1775). Очоловав П. призначуваний кошем Запорозької Січі полковник, який виконував військово-адміністративні та судові функції. До 1764 р. на Запорозжі було п'ять паланок: на правому березі Дніпра – Бугонардівська, Інгулецька, Кодацька, на лівому – Самарська Кальміуська. У 1764 р. кошовий отаман П.Федорів (Лантух) виділив із Самарської О. Орельську і Протовчанську, а на Кінбурнській косі За згодою з кримським ханом упорядкував Прогонівську П. [24, 174].

Палаці-музеї – див. Замки-музеї.

Палеографія (від грец. *palaios* – старий, давній і *grapho* – пишу) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає давню писемність, її еволюцію, характерні особливості правильного прочитання текстів, встановлення їх належності.

Вперше термін “П.” вжив французький учений Б. Монфокон на поч. XVIII ст. у своїй праці “Про грецьку палеографію”. Об'єктами вивчення П. є зовнішні ознаки рукописів, засоби писемності, її графіка та еволюція, особливості накреслення літер, матеріал, на якому написано документ (пергамент, береста, папір), знаряддя письма (гусяче чи металеве перо, олівець тощо), фарби, чорнило, художні елементи рукописів (орнаменти, заставки, кінцівки, мініатюри), філіграні (водяні знаки) тощо. Такі дослідження дають змогу здійснити атрибуцію тексту (встановлення автора), його правильне прочитання, доведення його достеменності, визначити місце і час появи документа, розкрити його зміст. Метод палеографічних досліджень полягає у вивченні всіх зовнішніх ознак рукопису, порівнянні й співвіднесенні їх між собою, а також встановленні відповідності певному історичному

періоду. Великий внесок у розвиток П. зробили І. Срезневський, О. Соболевський, В. Щепкін, С. Карський. Відомий український історик, архівіст і палеограф І. Каманін (1850-1901 рр.) присвятив свою працю “Палеографічний збірник” вивченню української П. Заслуга І. Каманіна та інших вітчизняних учених полягає в тому, що в XIX – на поч. XX ст. вони визначили головні напрями дослідження рукописних матеріалів. Їхні науково-теоретичні узагальнення зумовили утвердження

П. як наукової дисципліни зі своїм чітко окресленим об’єктом дослідження. У XX ст. були значно розширені тематичні межі досліджень з П. Вивченню цінної наукової пам’ятки – графіті на стінах Софії Київської – присвячено змістовні праці С. Висоцького. Дослідженню в галузі філігранознавства, зокрема вивченню паперу і філіграней на українських землях, присвячено праці О. Мацюка.

Опис пам’яток книжкового мистецтва і зокрема львівських стародруків подає у своїх наукових працях Я. Запаско. Загальні питання української П. розроблялися в наукових працях В. Панашенко, В. Німчука, П. Захарчичиною. В Україні видані навчальні посібники з П.: Кісь Я. Палеографія. – Л., 1975; Різник М. Письмо і шрифт. – К., 1978; Криль М. Основи палеографії. – К., 1005 та ін. [19, 278-279 ; 33, 408-415].

Палеоетнологія (від грец. palaios – старий, давній, ethnos – народ і logos – вчення) – розділ історичної етнології, в межах якого вивчаються етноси, зниклі передусім у давнину і середньовіччя (напр., хети, мідяни, скіфи, хазари). Об’єктом вивчення в П. можуть бути також народи, що зникли порівняно недавно (напр., тасманійці). В палеоетнологічних дослідженнях важливу роль відіграють археологічні джерела, письмові свідчення, відомості інших наукових дисциплін (етнічної антропології, етнолінгвістики, етнічної ономастики, фольклористики), які розглядаються комплексно. В західній етнології палеоетнологічні дослідження нерідко відносять до етноісторії [19, 279].

Палеоліт (від грецьк. слів “давній” та “камінь”) – це доба оббитого каменю, тобто давній кам’яний вік, який продовжувався з виникнення людини (більш як 2 млн. літ назад) до 10 тис. до н.е. Таку назву цій ері запропонував англійський археолог і етнограф Д. Леббок. Еру ж шліфованого каменю і появи глиняного посуду він назвав НЕОЛІТОМ (новокам’яним віком). Культуру людини, яка існувала на території Європи 40-12 тис. літ тому назад, назвали верхнім (пізнім) палеолітом, найдавніші шари – нижнім (раннім) палеолітом [24, 174].

Палеонтологічні музеї – музеї природничонаукового профілю Див.: Природничонауковий музей), збори яких характеризують рослинність і тваринний світ минулих геологічних епох. Наприклад Палеонтологічний музей Національного науково-природознавчого музею НАН України [1, 81].

Палімпсест – переважно пергаментний чи папірусний рукопис, первісний текст якого був зіскоблений або змитий і замість нього написаний новий текст [33, 639].

Палітурка справи – покривка справи, призначена для захисту від пошкоджень вставлених в неї одного або декількох зброшурованих документів, на якій проставляються усі складові елементи описання справи. [33, 639].

Палітурник – працівник архіву, який здійснює роботи з опрацювання справ та видань з фонду науково-довідкової бібліотеки.

Пам’ятка – об’єкт природи, матеріальної і духовної культури, що має художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягає збереженню, відтворенню та охороні відповідно до чинного законодавства.

Пам’ятка історії і культури – рухомі і нерухомі матеріальні об’єкти що мають наукову, історичну чи художню цінність. Поділяються на чотири основні групи: пам’ятки історії, пам’ятки археології, пам’ятки містобудування і архітектури, пам’ятки мистецтва. Охороняються державою згідно чинного законодавства.

Пам’ятка нерухома – об’єкт культурної спадщини національного чи місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам’яток України.

Пам’ятка природи – об’єкт природи (геологічний, ботанічний тощо), що має науково-пізнавальне і виховне значення.

Пам’ять історична – а) сукупність зафіксованих фактів, подій, явищ історичного процесу; б) сукупність знань, зосереджених у джерелах матеріальної та духовної культури,

у генетичній пам'яті суспільства; в) здатність суспільства зберігати й відтворювати минуле. Люди з їх життєвим досвідом є носіями історичної пам'яті. Свідчення життя і діяльності суспільства, які зберігаються в архівах, музеях, бібліотеках, пам'ятках архітектури, місцества та інших скарбниці матеріальної та духовної культури [17, т. 8].

Папірус – 1) матеріал для письма, що виготовляли у давнину та ранньому середньовіччі з тропічної багаторічної трав'янистої рослини сімейства осокових; 2) стародавній рукопис, за матеріальну основу якого правив папірус

Папка – а) обкладинка з картону, цупкого паперу, шкіри або інших матеріалів для зберігання документів, які, як правило, не підлягають підшиванню; б) різновид тонкого цупкого картону, що застосовується при картонажно-палітурних роботах [31, 647].

Парадигма – загальноприйняте положення науки. В одному з поширених варіантів це концептуальна схема, модель постановки проблем та їх вирішення, яка панує протягом певного історичного періоду. Термін був уведений Т. Куном. Сам термін існував задовго до цього в античній та середньовічній філософії і характеризував сферу вічних ідей (ідеалів) як прототип, зразок, відповідно до якого бог-деміург створює світ існуючого. Поняття парадигми було широко відоме також в античній граматиці для позначення зразка слововідмінювання, що відбиває варіанти форм одного слова. Парадигма – таблиця в латинських і грецьких граматиках з розподілом слів і їхніх класифікацій за типами відмінювання для імен і дієвідміни дієслів. У сучасному мовознавстві широкого поширення набуло поняття словотворчої парадигми.

За теперішнього часу в теорії пізнання поняття “парадигма” є серед найбільш уживаних і, одночасно, вельми неконкретних. У своїй книзі “Структура наукових революцій” Кун наводить фактично декілька визначень цього поняття. Одне з них таке: “визнані усіма наукою досягнення, які протягом певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх вирішення”. Логічна та методологічна невизначеність терміна “досягнення” поклала початок дискусіям про те, що ж уважати парадигмами: теорії, концепції, окремі постулати, онтологічні чи гносеологічні передумови тощо. Ставлення різних груп учених до цього поняття неоднозначне.

Одні вчені ототожнюють його з поняттям “теорія”, інші зводять поняття парадигми до групи теорій, треті наголошують на когнітивних компонентах науки, включаючи теорії і методи, а четверті розглядають теорію парадигми як метатеорію і т. д. Серед останніх намагання дати більш чітке визначення цьому поняттю виділяється спроба М. Бунге. На його думку, парадигма включає п'ять компонентів: $P = \langle B, H, P, A, M \rangle$, де B (body) – тіло, або основа фонового знання, яке включає філософські принципи, наукові концепції; H (hypotheses) – особливі субстантивні гіпотези; P (problematics) – суто пізнавальні проблеми; A (aim) – пізнавальна мета; M (methodics) – вся сукупність релевантних процедур. Відповідно зміна парадигм (або зміна перспективи, за Бунге) – це радикальні зміни в H (гіпотезах) чи P (проблематиці) або в обох компонентах. Як вважає М. Розов, після багаторічних дискусій краще залишити цю нечіткість поняття, яка відповідає неможливості реально виявити методологічний статус стійких наукових побудов (або “досягнень” – за Куном).

Суттєво не змінюючи класичне визначення Куна, він пропонує розуміти під парадигмою стійку сукупність філософських та/або наукових поглядів, яка є основою для вчених мінімум двох поколінь, щоб ставити проблеми, планувати й проводити дослідження для їх вирішення. У цій сукупності поглядів можуть бути і теорії, і концепції (передтеорії, які ще не досягають чіткої дедуктивної структури), і схеми (поняття, що пов'язані між собою), і моделі, і різноманітні передумови та підстави (онтологічні, гносеологічні, ціннісні). На відміну від теорій та концепцій, які є складовими парадигми, остання більш стійка. До того ж концепції, теорії, схеми, моделі можуть одночасно деякими своїми частинами належати різним парадигмам.

Слід мати на увазі, що зміна гіпотез і методик є досить частим явищем усередині однієї парадигми. Кун говорив про можливість виділення двох основних аспектів парадигми: епістемічного та соціального. В епістемічному розумінні парадигма являє собою сукупність соціальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів, що виступають як зразок наукової діяльності, у соціальному характеризується через

сприйняття її конкретним науковим співтовариством, цілісність і межі якого ці парадигми визначають.

Зазвичай виділяють три види парадигм: 1) що відстоюють самостійний статус тієї чи іншої науки; 2) що визначають різницю між стадіями в розвитку науки; 3) що диференціюють наукові співтовариства в рамках однієї науки, які знаходяться на одному історичному етапі розвитку. Деякі дослідники виділяють макро– і мікропарадигми і, відповідно, макро– і мікронаукові співтовариства.

Поняття парадигми близьке поняттю “дослідницька програма”. Однак не кожна парадигма є дослідницькою програмою (див.: дослідницька програма). За Розовим, парадигми початкової стадії розвитку науки включають, як правило, тільки концепції (передтеорії). При подальшому науковому розвитку в деяких парадигмах концепції стають теоріями, з'являються позитивні та негативні евристики, а значить, ці парадигми набувають статусу дослідницьких програм. Згідно з концепцією Куна той чи інший якісний етап у розвитку науки – результат не еволюції, а революції. Поняття парадигми є ключовим поняттям цієї концепції. Існування парадигми, на думку Куна, пов'язано з періодами нормальної науки, у рамках якої вони виконують проєктивно-програмуючу та селективно-заборонну функції. Зміна парадигми здійснюється під час наукових революцій, коли відбувається перехід наукового співтовариства на нову систему світогляду та цінностей. Критика надмірного соціологізму і психологізму в розумінні парадигми спонукала Куна конкретизувати свою позицію за допомогою введення поняття дисциплінарної матриці. Кун уважав, що будь-яка наука даного часу визначається специфікою парадигми, яка містить різні за характером і змістом варіації. Учені, наукова діяльність яких будеться на основі однакових парадигм, опираються на однакові правила та стандарти наукової практики. Ця спільність установок і видима погодженість являють собою передумови для нормальної науки, тобто для генезису і спадкоємності традицій того чи іншого напрямку дослідження. Мета нормальної науки ні в якій мірі не вимагає пророкування нових явищ. Учені в руслі нормальної науки не ставлять собі за мету створення нових теорій. Навпаки, дослідження в нормальній науці направлено на розробку тих теорій, існування яких парадигмою свідомо припущено.

Концентруючи свою увагу на невеликому колі відносно езотеричних проблем, парадигма змушує вчених досліджувати деякий фрагмент природи так детально і глибоко, як це було б неможливо за інших обставин. Нормальна наука володіє власним механізмом, що дозволяє послабити ці межі, які дають про себе знати в процесі дослідження щоразу, коли парадигма, на яку вони впливають, перестає ефективно служити. Нормальна стадія в розвитку науки – період акумуляції наявних знань у межах існуючої парадигми. Цей період неминуче закінчується переходом до аномального стану, коли отримана сукупність наукових знань не може бути поясненою з погляду існуючої парадигми. Настає криза, що призводить до наукової революції. Стара парадигма відкидається і на зміну їй приходить нова, здатна пояснити нові факти, явища, недоліки старих теорій та методів. Відомим є афоризм Куна: “Хоча світ й не змінився із зміною парадигм, учений після цього опиняється в іншому світі”. Існує така думка: якщо наука не має парадигмального статусу, то це означає, що вона ще не відіференціювала свій предмет від інших наукових дисциплін і тому не може вважатися самостійною наукою. Наука має парадигмальний статус, якщо вона має парадигму, визнану в рамках даного наукового співтовариства. Це монопарадигмальний статус науки.

Виникнення нової парадигми впливає на структуру групи, що розробляє ті чи інші області науки. Коли в розвитку природничої науки окремих вчених чи група дослідників створюють синтетичну теорію, здатну залучити більшість представників наступного покоління дослідників, колишні школи поступово зникають. Зникнення цих шкіл частково обумовлено зверненням їхніх членів до нової парадигми. Але завжди залишаються вчені, вірні старим схемам. Вони просто “випадають” з подальшої сукупності дій представників їхньої професії, що з цього часу ігнорують усі їхні зусилля. Після наукової революції зазвичай складається ситуація парадигмального дуалізму: завоювала визнання нова, але продовжує користатися підтримкою й стара парадигма. Нова парадигма припускає нове,

більш чітко визначення області дослідження. Ті, хто не може пристосувати свою роботу до нової парадигми, приречені на ізоляцію.

Слід зазначити також, що існують науки, які характеризуються одночасною наявністю різноманітних парадигм. До таких наук відносять і історію. У цьому випадку в літературі йдеться про “теоретичний плюралізм”. Деякі дослідники вважають, що цей плюралізм “є природною формою розвитку наукового історичного знання” (М. Смоленський), інші міркують про синтез парадигм як необхідну умову вирішення “фундаментальних проблем поступу історії” (М. Розов), рідко – про тісний зв’язок зі спадком додисциплінарної, синкретичної історичної науки, незрілість дисциплінарної історичної науки (звідси виокремлення двох парадигм: класичної та неklasичної).

Деякі вчені (Б. Г. Могильницький) визначають специфіку історичної науки в тому, що у її парадигмі присутній сильний світоглядний елемент. У зв’язку з цим пропонується таке визначення “парадигми історії”: “Це пануюча у науковому співтоваристві протягом більш-менш тривалого часу стійка система теоретичних уявлень, які склалися під впливом наукових (внутрішня логіка розвитку історичного пізнання, вдосконалення дослідницьких технологій, накопичення фактичних даних тощо) і позанаукових (стан суспільства, домінуючі в ньому політичні, філософські, економічні, правові, естетичні ідеї, загальний духовно-інтелектуальний клімат епохи тощо) факторів. Вона включає в себе загальне бачення світу, уявлення про характер історичного процесу та можливості його сприйняття, домінуючі пізнавальні принципи, методи та методики. Іншими словами, це сукупність загальнонаукових і загальносвітоглядних уявлень, які складають образ історії та домінують протягом більш-менш тривалого часу”.

Користуючись цим підходом, Могильницький виокремлює такі характерні риси парадигми історичної науки XIX століття, як переконання у закономірному характері суспільного розвитку, культ розуму, панування ідеї прогресу, переконання в надзвичайному морально-виховному потенціалі історичного знання, європоцентричність, послідовний монізм.

До сьогодні спостерігається недостатнє застосування історіографами поняття “парадигма”. Кінцевою метою історіографічного аналізу вважається дослідження історичних концепцій, схем і теорій (І. І. Колесник). Утім, на нашу думку, поняття “парадигма” має значні пізнавальні можливості, зокрема при реконструкції теоретичного поля, тобто при виявленні конкуруючих поглядів, визначенні основних тенденцій в розвитку історичної науки, адекватних часу дослідницьких програм. Безумовно, використання цього поняття примушує нас вкотре замислитися над особливостями історичної науки як такої [20, 185-190].

Парадигма історична – а) приклад, зразок із історичного процесу для доведення порівняння; б) концептуальне положення (схема, модель), яка визначає підходи до розуміння історичного процесу на певному етапі історичного пізнання [20, 185].

Парламент – вищий представницький виборний законодавчий орган держави.

Партійність – політична спрямованість, світогляд суспільної науки (у тому числі й історії). Партійність у вузькому значенні слова – це належність до визначеної політичної партії, у широкому – принципи поведіння окремої людини, організації і установ. Поняття активно застосовувалося в радянській історіографії, зокрема зазначалося, що історична наука завжди партійна, однак ця партійність може бути усвідомленою або неусвідомленою, що відкрито декларується або вміло маскується. Усяка велика група людей (клас, нація, конфесія тощо) має свої специфічні інтереси, духовні цінності, що втілюються в моральні норми й принципи, закріплені в традиціях і звичаях. Ці великі соціальні групи, усвідомлено чи ні, прагнуть до досягнення своїх цілей і втілення ідеалів. Історик при аналізі минулого не може цілком відмовитися від власних пристрасей, симпатій і антипатій, розуміння добра і зла, прогресу й регресу тощо, тому що сам належить до певної соціальної групи (або орієнтується на таку).

Іноді партійність протиставляється об’єктивізму (ряд учених справжно науковість пов’язують тільки з останнім). Для представників об’єктивізму характерна спроба зберегти нейтральність у своїх оцінках і висновках. Щоб досягнути цього, їм доводиться

відмовлятися від аксіологічних характеристик, від вирішення моральних проблем, обходити світоглядні й політичні висновки.

В останні десятиліття об'єктивізм найбільше представлений формою сцієнтизму (що, по суті, зводить усю культуру до науки, а проблема людини виступає як науково-технічна задача). У неявній формі об'єктивізм веде до фаталізму, перебільшення ролі різних "об'єктивних" факторів в історії й елімінування значення суб'єктивного фактора. Для представників об'єктивізму характерний підвищений інтерес до дослідження матеріально-технічних проблем.

У широкому значенні партійність історичної науки збережеться і при відмиранні класових відмінностей між людьми, і при подоланні національних і інших сучасних розходжень. У суспільстві завжди виникають нові великі соціальні групи зі своїми специфічними інтересами [20, 191-192].

Паспорт архіву – основний обліковий документ періодичної звітності, що містить відомості про кількість, стан і умови зберігання архівних документів та їх мікрокопії, склад науково-довідкового апарату до них і про кадри архіву.

Паспорт музею – документ, що відбиває виробничий, технічний і фінансовий стан музею. У П. М. вказуються різноманітні дані про музей: точна адреса і телефон, категорія, дати заснування, реорганізації, години роботи тощо. Форма П. м. розробляється органом культури, якому даний музей підпорядкований, заповнюється в музеї й відсилається в орган культури, де П. М. утворює картотеку музеїв. Цей документ є найважливішим джерелом для вивчення стану музейної мережі [1, 83].

Патріархат – останній період в історії первіснообщинного ладу, заступив матріархат. Характеризувався панування чоловіка в господарстві і в суспільних відносинах. Існування П. збігалось в часі з мідним, бронзовим і раннім залізним віком [19, 287].

Первинна документна інформація архівів – документна інформація, яка є об'єктом зберігання та використання з метою одержання відомостей про об'єктивну дійсність і розумову діяльність людини.

Первинна рестрація – це діяльність музейних працівників щодо прийому й ідентифікації нових пам'яток, які надходять у музей шляхом археологічних розкопок, подарунків меценатів, придбання на аукціоні, передачею органами внутрішніх справ та прикордонного митного контролю тощо.

Первинний документ – документ, створений у процесі фіксації інформації навколишньої дійсності і містить виклад фактів, методів, концепцій тощо.

Первіснообщинний лад – перша в історії суспільна і економічна формація, основана на колективній власності окремих обшин на засоби виробництва і зрівняльному розподілі. Ймовірно, виник бл. 2 млн. років тому, існував в окремих районах до V-IV тисячоліть до н.е. П.л. поділяється на два періоди.

Протягом першого періоду людина поступово виділилася з тваринного світу, створила найпростіші кам'яні знаряддя праці. Форма суспільно-економічних відносин – первісне людське стадо. Другий період – період родового ладу – був часом повного утвердження системи виробничих відносин первісного суспільства. Період родового ладу поділяється на матріархат і патріархат [19, 287-288; 24, 175-176].

Пергамент – матеріальна основа документів, що виготовлялися у давнину і середні віки з спеціально обробленої шкіри тварин.

Перевідна таблиця архівних шифрів – елемент довідкового апарату до архівного опису, який має вигляд переліку старих архівних шифрів справ із зазначенням відповідних їм нових архівних шифрів.

Перевіряння наявності та стану справ (документів) – встановлення реальної відповідності кількості одиниць зберігання, документів та аркушів записам в облікових документах архіву, а також виявлення шляхом їхнього переглядання справ, документів та аркушів, що вимагають реставрації, дезінфекції тощо.

Передавання тексту документа при опублікуванні – 1) вибір і здійснення способів відтворення орфографії, графіки та інших зовнішніх особливостей писемного документа або групи документів засобами поліграфії, а також наведення за іншими джерелами різничитань тексту, реконструкція втрачених частин за допомогою інших документів,

розшифрування скорочень та інших авторських прийомів виділення місць, які вимагають текстових приміток; 2) відтворення тексту фонодокументів будь-яким типом письма; 3) вибір і використання технічних способів відтворення фонодокументів (знімання шумів, корекція звучання тощо).

Передмова до архівного довідника – елемент довідкового апарату, що передує основному тексту довідника і містить пояснення його мети і побудови.

Передмова до документальної публікації – елемент науково-довідкового апарату, що містить загальний аналіз документів, що публікуються, оцінку їх значення у розкритті даної теми, характеризує джерела і принципи виявлення, відбору та археографічного оформлення документів, а також структуру видання, склад науково-довідкового апарату до нього.

Передмова до опису – елемент довідкового апарату архівного опису, що містить відомості про установу-фондоутворювача, історію фонду, склад і зміст документів, особливості формування, описування і систематизації справ.

Перелік документів – систематизований список документів з нормативними вказівками про строки зберігання документів або про склад документів, включення яких до складу НАФ є обов'язковим.

Перелік умовних позначень, скорочень і термінів складається при необхідності та доцільності, його введення в наукову роботу. При кількаразовому їх вживанні перелік можна і не робити (у такому разі у тексті перший раз подається повна назва терміну, позначення, майбутнього скорочення, а далі вже абрєвіатура). Він друкується на окремому аркуші двома колонками за алфавітом (зліва друкується скорочення, справа його повне розшифрування).

Такий перелік може розміщуватися зразу після аркуша “ЗМІСТУ” для зручності користування або після списку джерел і літератури, а якщо є додатки, то після них. Важливо, щоб перелік повністю відповідав скороченням у тексті.

Переоблік фондів музею – систематично проведена відповідно до чинної інструкції про облік і зберігання музейних цінностей, звірвання наявності і стану цілісності музейних предметів, наявних у фондах музею; включає звірвання з книгами надходжень, інвентарними книгами актами прийому й видачі, описами та з іншими документами; проводиться відповідно до планів, затверджених директором музею, комісією, призначеною наказом директора; результати переобліку музейних фондів фіксуються в спеціальних актах, що затверджуються директором музею [1, 86].

Перероблення архівного опису – комплекс робіт зі складання нового архівного опису замість опису, що не відповідає вимогам обліку й пошуку документів.

Пересувна бібліотека – бібліотека, розташована в спеціально обладнаному, укомплектованому транспортному засобі (наприклад, бібліобус) і змінює своє місцезнаходження з метою обслуговування територіально віддалених від стаціонарної бібліотеки груп населення.

Пересувна виставка архівних документів – виставка, яка за час свого існування змінює місце експонування.

Пересувний стелаж – стелаж, який переміщується в архівосховищі і, як правило, є складовою частиною компактного блоку стелажів (компактусу).

Перехідна справа – справа, яка не може бути закінчена діловодством протягом календарного року.

Перехресний пошук – спосіб архівного пошуку, який полягає у поєднанні пошуку за генетичною вертикаллю та за логічною горизонталлю.

Переяславська земля – територія у складі Давньої Русі, яка включала в XI-XII ст. власне Переяславське князівство, а також Ростово-Суздальську й Смоленську землі, райони Білозера і Воволжя, Посейм'я, сіверські окраїни верхів'їв Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Донця. У 30-х роках XII ст. Переяславська земля розпалася на окремі князівства.

Переяславська рада – загальна військова рада, скликана за наказом Б. Хмельницького у Переяславі 18.01.1654 р. з метою укладення тимчасового рівноправного воєнно-

політичного союзу з Московською державою проти Польщі. П.р. поклала початок поступового скасування царським урядом автономії України ^[24, 176].

Переяславське князівство – політико-територіальне утворення, що виникло в 1050-ті рр. навколо міста Переяслава. Згідно з заповітом Ярослава мудрого князівство отримав третій із тоді живих його синів Всеволод, який зберіг князівство за собою й після того як став київським князем (1078). Через прикордонне розташування і набіги половців П.к. постійно потребувало захисту з боку київського та інших князів, продовольчої допомоги. За доби удільної роздробленості (з середини XII ст.) князівство стало предметом міжкнязівського суперництва. Наприкінці XII ст. ним володіли найсильніші тоді на Русі Володимиро-суздальські князі ^[24, 176].

Період в історіографії – науково визначений відрізок часу в історіографічному процесі, який характеризується рядом спільних рис, особливостей, відмінностей у порівнянні з іншими періодами, має свій початок і відносну завершеність.

Періодизація історична – поділ історичного часу на окремі відрізки: ера, період, етап, які мають хронологічні межі.

Періодичне видання – серіальне видання, що виходить через певні проміжки часу, постійним для кожного року числом номерів (випусків), не повторюються за змістом, однотипно оформленими нумерованими і (чи) датованими впуску, що мають однакові заголовки

Пермутаційний покажчик – вид покажчика, в якому ключові слова із заголовка справи або документа розміщуються в алфавітному порядку і супроводжуються повним або скороченим заголовком.

Персональне зібрання документів – архівна колекція, що складається з документів, створених або одержаних якимось видатним діячем, а також з документів, що стосуються його життя і діяльності, незалежно від їхньої фондової належності.

Персональний бібліографічний посібник – біобібліографічні посібник, присвячений одній особі.

Пертинентність ретроспективної документації – відповідність документної інформації, одержаної в результаті пошуку, інформаційній потребі.

Пертинець-принцип (принцип пертиненції) – принцип об'єднання архівних документів у групи відповідно до предметних тв. інших ознак, окрім ознаки походження (порівняння – провенієнц-принцип).

Перша світова війна 1914-1918 рр. – війна між двома коаліціями держав - німецько-австрійським блоком і Антантою за економічні і політичні сфери впливу. У війну було втягнуто 38 країн, в яких проживало 75% населення земної кулі. Восні дії велися на території Європи, Азії, Африки. Українці теж змушені були брати участь у війні і битися на її фронтах з обох воюючих сторін. Протягом усієї П.с.в. Галичина слугувала ареною найбільших і найкровопролитніших боїв на Східному фронті, бо Росія прагнула приєднати Галичину, Австро-Угорщина – захопити Волинь і Поділля, Німеччина намагалася анексувати Україну. У серпні-вересні 1914 р. російська армія захопила Галичину і Буковину, у травні- вересні 1915 р. під тиском німецьких військ змушена була залишити Галичину. У березні 1916 р російська армія прорвала галицький фронт і вийшла до передгір'їв Карпат, Росія знову заволоділа Буковиною і значною частиною Галичини.

Влітку 1917 р. російську армію розбито в Галичині і Буковині. Після підписання Брестського миру 1918 р. німецькі та айстро-угорські війська почали окупацію України. У П.с.в. Німеччина та її союзники зазнали поразки. Юридичні наслідки війни зафіксовані в мирних угодах Паризької (1919-1920) і Вашингтон ської (1921-1922) конференції. За період цієї війни 9,5 млн. чол. Було вбито, більш ніж 20 млн. поранено, 19 млн. померло від голоду та епідемії ^[24, 176-177].

Перфокарта – носій інформації у вигляді паперової, картонної або пластикової картки, призначений для запису інформації шляхом пробивання перфорацій у відповідних позиціях.

Перфострічка – носій інформації у вигляді паперової, целулоїдної або лавсанової стрічки, призначений для запису інформації шляхом пробивання перфорацій у відповідних позиціях.

Печатка – різьблене зображення емблем або написів для одержання відбитків цих зображень на певному матеріалі з метою засвідчення чогось, а також відбитки цих зображень на певному матеріалі.

Письмий папір – сорт паперу, що спеціально призначений для письма чорнилом, пастами та олівцем, а також для створення машинописних документів.

Писемний документ – текстовий документ, інформація якого зафіксована будь-яким типом письма.

Писемний знак – накреслене позначення певного елемента усної або внутрішньої мови.

Північна Буковина – історична назва сучасної Чернівецької області України (8,1 тис кв. км.), яка межує з Румунією і Молдовою. Південна Буковина – історична назва Сучавського повіту Румунії. Назву отримали від букових лісів. З давніх часів Північну Буковину заселяли різні племена, а з IV східнослов'янські племена антів, тиверців та уличів. У X-XI ст. – до Галицького та Галицько-Волинського князівства. У лютому 1918 р. Буковинське народне віче в Чернівцях ухвалило рішення про входження Північної Буковини до складу української держави. З листопада 1918 р. по червень 1940 р. територія перебувала у складі Румунії, після чого перейшла до СРСР. 7 серпня утворена Чернівецька область УРСР, до якої прилучено Хотинський повіт Бессарабії і невелику частину Румунії з містом Герца ^[25-26].

Північне Причорномор'я – історико-географічний район на півдні України. Заселення мешканцями краю відноситься до епохи середнього палеоліту. Першими мешканцями краю згідно писемних джерел були кіммерійці (кінець II – початок I тис. до н. е.), сармати (III ст. до н. е. – IV н.е.). Внаслідок грецької колонізації (IV –V до н.е.) виникають античні міста-держави. У кінці IV ст. територія Північного Причорномор'я зазнала руйнівного нашествия гунів. Згодом мешканцями регіону стали слов'янські племена уличів і тиверців, яких витіснили у X ст. печеніги, торки, половці. З середини XIII ст. Північне Причорномор'я стає ареною боротьби козацтва проти турецько-татарської експансії. Впродовж XVII – середини XVIII ст. відбувається колонізація краю українськими селянами й козаками. У середині XVIII ст. починається входження Північного Причорномор'я до складу Росії, де воно отримало назву Новоросія. Після виходу цього терміну з ужитку стає південною частиною України ^[25-26].

Підготовка текстово-анотаційного матеріалу музейної експозиції. Важливим етапом експозиційної роботи шкільних музеїв є підготовка пояснювальних матеріалів (текстів, анотацій, цитат), які допомагають розкрити зміст експозиції, пов'язують окремі частини, пояснюють кожний експонат і надають їй необхідного наукового характеру. Отже, виготовляти ці матеріали слід уважно. Працюючи над складанням текстів та виготовленням етикеток, керівник шкільного музею повинен в лаконічній формі дати пояснення історичного і музейного значення предметів на основі тих наукових даних, які є в його розпорядженні.

В той же час він має створити систему текстово-анотаційного матеріалу експозиції, де усі складові частини мають бути взаємопов'язані і не дублювати, а доповнювати одна одну. Отже, готувати ці матеріали необхідно з самого моменту формування музейної колекції, фіксуючи всі вихідні дані предмету, щоб у подальшому дати йому повне і правильне тлумачення в експозиції.

Сьогодні основна функція текстово-анотаційного матеріалу полягає не в тому, що він замінює експонат, якого ще не знайдено, чи розповідь екскурсовода, а в тому, що він підкреслює, посилює те, що показано експозиційно і допомагає правильно зрозуміти і сприйняти його. Текст виступає як каталізатор інтересу до експозиції. Він стає ланкою, що міцно зв'язує експозицію в одне ціле. Необхідність стислих, лаконічних, насичених змістовно текстів диктується також потребою враховувати психологію їх сприйняття. Надмірна кількість текстів швидко втомлює і зумовлює небажаний ефект: текст стає важким для сприйняття. І в той же час відсутність пояснювальних матеріалів може привести до того, що музейні предмети залишаться непоясненими і втрачать своє значення для відвідувачів. За допомогою текстово-анотаційного матеріалу музейна експозиція

набуває свого завершення як система, де кожен експонат пов'язаний один з одним внутрішньою логікою, а всі вони виступають у тісній єдності.

При підготовці експозиції необхідно узгоджувати його одиниці – тексти, анотації, етикетаж між собою, а також весь текстовий матеріал з експонатами. Адже додержання цього важливого принципу складання текстово-анотаційного матеріалу дає можливість досягти іншої важливої вимоги до нього – уніфікації форми його подачі.

Весь текстово-анотаційний матеріал можна за призначенням і оформленням умовно поділити на кілька груп: провідні тексти, анотації, етикетки. Провідні тексти – це тексти, що сприяють виявленню ідейної спрямованості експозиції в цілому, тематичних розділів та експозиційних комплексів. Провідні тексти мають бути цілеспрямованими, закінченими за думкою, без значних пропусків при цитуванні, легко читатися. Вони неможливо дають відвідувачам установки для сприйняття експозиції та її окремих тем, формують у них ставлення до побаченого. Залежно від призначення тексту, його розміщують на початку, в середині або в кінці експозиції. Важливе місце належить провідному тексту до всього залу. Його необхідно розмістити так, щоб відвідувачі побачили та прочитали його, тобто в найвиднішому місці. Бажано такий текст розмістити у верхній експозиційній смужці. Текст до всієї експозиції необхідно вивести на окреме місце.

Провідні тексти також можуть подаватися до окремих розділів і окремих експозиційних комплексів з метою чіткішого акцентування їхньої спрямованості. В той же час, коли провідний текст ніби підсумовує експозицію, завершує думку, висловлену в окремих структурних одиницях, його розташовують в кінці розділу чи комплексу. Розмір і зміст тексту залежить від його місця в експозиції. Іншою важливою одиницею текстового супроводу експозиції є анотація.

Анотація – це коротка характеристика за змістом та оформленням. Вона є важливою ланкою всієї системи текстового матеріалу експозиції, оскільки немовби пов'язує провідні тексти з конкретними експонатами, допомагає виявити і підкреслити специфічно музейне в експонованих предметах. Анотації можна поділити на дві групи: заголовні (назви розділів, тем, підтем) та пояснювальні. Головне їх призначення в поглибленому розкритті змісту окремих груп експонатів, подачі нових додаткових даних про ці експонати, характеристики тієї чи іншої історичної епохи, періоду, оцінці явищ, які розкривають експонати. За допомогою анотацій досягається бажана єдність і цілеспрямованість усієї експозиції. Найменшою одиницею текстового матеріалу є етикетка – анотація до окремого предмета. Вона складається з власної назви предмета та пояснювальної частини. Остання і містить у собі ту інформацію, яка виявляє в предметі його музейне значення. Зміст її залежить від змісту самої експозиції та місця в ній конкретного експоната.

Підбір даних для етикетки, складання її пояснювальної частини вимагають від музейних працівників ретельної перевірки всіх вихідних даних предмета і ґрунтовного наукового їх опрацювання. При цьому автор етикетки повинен продумати всю систему текстового матеріалу експозиції, пов'язавши кожен конкретну етикетку з іншими, а також з анотаціями до комплексів, тем, розділів та провідними текстами. Сама етикетка повинна бути максимально стислою, досконалою за формою, ретельно відредагованою. Якщо до складу експозиції входить велика кількість однорідних предметів, форма етикетажу обирається в залежності від мети, якої слід досягти текстовим коментарем, і уніфікується для кожного типу експонатів. У практиці роботи музеїв склалися певні установлені правила анотування таких окремих груп. Якщо документ, виступ, стаття подаються в експозиції у вигляді газетної публікації, в етикетці вказується автор статті, її назва, короткий зміст (якщо в цьому є потреба), назва та вихідні газетні дані. Якщо публікація вміщена на першій сторінці видання, анотацію можна не подавати, але при цьому слід графічно чи за допомогою кольорових підкреслень виділити матеріал, який нас цікавить.

Книги в історичних експозиціях використовуються як документи епохи, що характеризують рівень тогочасної культури і науки. Вони мають значення самостійного матеріалу. Характер анотації та її обсяг залежить від того, в яку конкретну експозицію чи комплекс включено експонат. В етикетках до рукописів і книг (збірок, спогадів) на основі титульної сторінки подаються дані у такій послідовності: ініціали й прізвище автора, назва

твору, вихідні дані. Якщо на титульній сторінці експонованого видання чітко видно вихідні дані, їх можна не повторювати в етикетці, але обов'язково дається характеристика, розкривається унікальність цього музейного предмета. Якщо експонуються книги, видані іноземними мовами, в етикетках подається переклад усіх вихідних даних.

До стародруків та рукописних книг необхідно подавати анотації, написані сучасним шрифтом, із зазначенням дати виходу, оскільки не всі відвідувачі знайомі із старослов'янським шрифтом і датуванням. У вихідних даних місце видання вказується повністю. за винятком: М. (Москва), Л. (Ленінград), Пб. (Петербург), СПб. (Санкт-Петербург). Вказуючи дату виходу твору, слово "рік" або скорочено "р" не пишуть. Рукописні матеріали, вміщені в експозицію, теж слід супроводжувати анотаціями, в яких пояснюється не лише зміст експонату і його історичне значення, але й місце документа у певному експозиційному комплексі, темі. В етикетках до листів вказуються ініціали та прізвище автора, а за необхідності також розширені дані про нього, адресат, дату написання, вид експонату. Якщо експонується лише частина листа або текст не зовсім чітко читається, слід дати розширену етикетку з поясненням змісту цього предмета.

При анотуванні особистих документів на початку етикетки слід зазначити їхню точну і повну назву, перенесену з оригіналу, вже потім вказати кому вони належать. У пояснювальні анотації до всіх фотографій, вміщених в експозиції, обов'язково зазначається оригінальність експонату. Якщо він унікальний, то подається також місцезнаходження оригіналу. Особливу увагу слід звернути на датування фотознімка, без чого він втрачає своє музейне значення.

В етикетках до знімків дореволюційного періоду час вказується за старим, а потім, у дужках – за новим стилем. У тих випадках, коли точний час зйомок встановити важко або ж він викликає сумнів, дати слід зазначити приблизно (90-ті роки XIX ст.) чи ставити біля них знак питання. Анотації до творів образотворчого мистецтва складаються з урахуванням того, в якій саме експозиції їх буде представлено. Якщо експонат є копією – це необхідно зазначити. Автора копій не вказують [1:29-34].

Підзаголовок предметної рубрики – другий і кожний наступний елемент найкращішої предметної рубрики. Підзаголовки предметної рубрики в залежності від змісту можуть бути тематичними, географічними, хронологічними і формальними, а в залежності від ступеня спільності і меж застосування: загальними і специфічними.

Підроблений (фальшивий) документ див. фальсифікат.

Пізнання історичне – а) процес розумової діяльності людини, групи людей, суспільства з метою усвідомлення, розуміння, пізнання минулого й сучасного життя та прогнозування майбутнього руху суспільства; б) дослідження, вивчення та розуміння історичного процесу.

Повнота інформації – характеристика, яка визначає кількість інформації, необхідну для прийняття рішення.

Повнотекстова база даних – текстова база даних, що містить повні тексти документів.

Повсякденність історична – соціально-філософський термін, що позначає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Нерідко це поняття входить до складу певної дихотомії як один з її полюсів.

Підмінюючи людство однією людиною, М. Гайдегер протиставив повсякденність автентичному буттю. Він вважав, що емпіричний світ не є істинним буттям, а повсякденне, звичайне, спільне існування людей таке, що вони проходять мимо, не помічаючи одне одного. Г. С. Кнабе розуміє повсякденність як предмет побуту, життєве середовище, спілкування з мистецтвом тощо і вважає, що однією з найважливіших і глибоких тенденцій розвитку цивілізації у XX ст. є зближення й контрастна взаємодія традиційних суспільно усвідомлених форм т. зв. високої культури та повсякденної свідомості. Однак існують спроби аналізу повсякденності не як співвідносного, а як самодостатнього поняття.

Так, на думку Є. Анчел, світ повсякденності аж ніяк не складається з одних матеріальних предметів і подій, з якими індивід стикається у своєму найближчому ото-

ченні; не можна говорити й про однозначну спрямованість повсякденності на певну практичну мету.

Повсякденність у позитивному або в негативному плані виходить за межі вузькобуденної практики, більше того, насичена багатьма утилітарно не потрібними моментами. Подібної позиції дотримується також і Г. Вальденфельс, який розглядає повсякденність як “плавильний тигель” раціональності: всі раціональності представлені у світі повсякденності, з нього вони походять, в ньому оновлюються.

Повсякденна свідомість протиставляє повсякденність святкам як чомусь винятковому, незвичному. Однак сама повсякденність може бути виведена зі свят, які йдуть із джерел особливого вияву повсякденності. А. Лефевр, напр., вважав, що свята у селян – це не тільки радість, не тільки визволення бажань, які притамовуються повсякденною працею, а й залучення до природного порядку. Про це, на його думку, свідчать весілля, що відзначаються одночасно. М. Бахтін розглядає свята як друге життя народу, його відродження й оновлення. Тут, зазначає він, грає саме життя або гра на час стає самим життям, адже тут немає акторів і глядачів.

Значну роль у П. і відіграють звичаї і традиції. Безпритульність індивіда сучасного суспільства, почуття покинутості його в бутті (екзистенціалізм) пов’язані, зокрема, з тим, що людина відчуває брак поєднувальної сили традицій, які постають як сполучна ланка часу, умова відчуття його спадкоємності, послідовності, безперервності. Зниження ролі традицій призводить до остраху перед історичним простором, час життя людини, не пов’язаний із певною ширшою безперервною розвитку, відчувається як щось абсолютно випадкове, тому й життя виявляється як щось випадкове.

Через традиції повсякденне життя, пронизане трансцендентними моментами, вживає минулий час у його загальності (Є. Анчел). Таким чином, повсякденність – царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама П. с. постає як специфічна форма соціалізації людини [19, 291-292].

Плагіат – (від латин. *plagio* – краду) – навмисне повне або часткове присвоєння авторства на чужу історичну працю.

Плюралізм історичний – а) множинність використання підходів в історичному пізнанні; б) філософське вчення множинності істин.

Плакат – листове видання у вигляді одного чи декількох аркушів друкованого матеріалу встановленого формату, надруковане з одного або обох сторін аркуша

План архівосховища – графічний документ, який містить інформацію про контури і площу архівосховища, місце розташування дверей, вікон, стелажів, засобів пожегогасіння.

План евакуації документів – документ, який містить інформацію про порядок і черговість евакуації документів з приміщень архіву за надзвичайних обставин.

План роботи архіву – документ, який визначає зміст, обсяг, послідовність, терміни виконання робіт та їх виконавців.

Планомірне надходження документів на державне зберігання – надходження до державних архівів за встановленим графіком документів, віднесених до складу НАФ, після закінчення встановлених строків їхнього зберігання в установах джерелах комплектування.

Планування розвитку архівної справи – функція управління архівною справою, яка полягає у науковому визначенні мети розвитку архівної справи, шляхів її реалізації і показників розвитку на певний період і конкретних виконавців накреслених заходів.

Плем’я – один з основних підрозділів соціальної структури первісного суспільства: сім’я–рід–фратрія–П. Якщо шлюбні стосунки в межах роду і фратрії були заборонені (див. Екзогамія) то вони передбачалися саме в межах П. (див. Ендогамія), між представниками різних родів і фратрій.

Таким чином, різні племена уособлювали генетичний фонд певних первісних популяцій, з яких потім утворилися народи. Стосовно виникнення П. існують дві протилежні концепції: 1) П. склалось внаслідок об’єднання кількох самостійних родових груп; 2) П. утворилося внаслідок розпаду первісних родових груп в умовах кризи мисливського господарства, яка виникла наприк. льодовикового періоду внаслідок зменшення відтворення біомаси (мисливської здобичі) в навколишньому середовищі [19, 291].

Пліснявіння документів – ураження документів плісневими грибами, що супроводжується утворенням характерних пухнастих нальотів різного забарвлення.

Плюралізм (від латин. pluralis – множинний) – 1. У філософії – поняття, що заперечує ідею єдності світу і визначає існування кількох або безлічі незалежних начал та видів буття. 2. У політиці – система влади, побудована на взаємодії і “протизази” основних партій та організацій [19, 291].

Плюралізм історичний – а) множинність використання підходів в історичному пізнанні; б) філософське вчення множинності істин.

Повторюваність документної інформації – наявність тієї самої або схожої документної інформації у двох або більше документах, створених тим самим або різними способами документування.

“Повість минулих літ” – пам’ятка історіографії і літератури Київської Русі, літописне зведення, укладене в Києві на початку XII ст.. Основа більшості східнослов’янських літописних зведень “П.м.л. містить відомості про розселення слов’ян, утворення держави, перших князів; написана мовою, близькою до живої давньорусько-української XI–XII ст. Збереглася у списках Лаврентіївському (1377) та Іпатіївському (XV ст.) [17, т. 8].

Погляд історичний – тлумачення фактів, подій, явищ із позиції історичної науки.

Погодження документа – оцінка доцільності створення офіційного документа, його обґрунтованості та відповідності законодавству.

Поділля – історичний регіон України. Як історико-географічна область сформувалася в останній третині XIII ст. займаючи тоді значну територію від річок Стрипи і Дністра на заході аж до південно-східних рубежів київської Наддніпрянищини та степів Приазов’я на сході. В 40-90-х рр. XIV ст. західна частина Поділля увійшла до складу Польщі, а східна – до Великого князівства Литовського. В 30-ті роки XV ст. на території західного Поділля утворилося Подільське воєводство. Східне Поділля спочатку було частиною Київського князівства (до 1371 р.), потім звичайним воєводством. За умовами Люблінської унії 1569 р. було приєднано до новоствореної Речі Посполитої [25-26].

Попідум – платформа (підвищення, підставка), на яку встановлюється екран.

Подокументне описування – описування документа (або його частини), що стосується одного предмета (питання).

Подія історична – а) факт історичного процесу, який мав або має важливе значення для подальшого розвитку суспільства; б) локальне відтворення ситуації в історичному часі.

Позастаціонарне обслуговування – обслуговування читачів за межами бібліотеки з використанням пересувних бібліотечних пунктів, що забезпечують наближення книги до місця роботи, навчання. Тобто, якщо у вашому закладі немає бібліотеки, а вам необхідна література за профілем вашої роботи або просто хочеться почитати для душі, то можете скористатися послугами пересувної бібліотеки.

Позитив – 1) копія кіно - чи фотодокумента, що виготовлена з негатива або контратипу і являє собою фотографічне зображення з розподілом світлих і темних тонів та кольорів відповідно до їхніх дійсних розподілів у об’єкті зйомки; 2) оригінал кінодокумента, створений на обертаній кіноплівці або оригінал фотодокумента у вигляді слайду (діапозитиву).

Позитивізм (від фран. positivisme, від лат. positivus – позитивний) (1) в широкому значенні – поняття, яке фіксує загальнокультурну (ідеологічну) настанову “західної” свідомості, що склалася в процесі становлення капіталістичного (індустріального) суспільства, (2) це парадигмальний гносеометодологічний підхід, згідно з яким позитивне знання може бути здобуто як результат суто наукового (спеціально-наукового) пізнання. Програмно-науковий сенс позитивізму міститься у відмові від філософії (“метафізики”) як пізнавальної діяльності, у постановці завдання розвивати філософію нового типу – “позитивну філософію” (як синтез спеціально-наукового знання). Таким чином, “позитивне знання” і “позитивна наука” протиставляються у позитивізмі традиційній філософії як “метафізиці”.

Позитивізм сформувався в окрему течію у 30-х роках XIX століття. Засновником позитивізму вважається французький мислитель О. Конт. З його ім’ям пов’язаний розвиток

першого етапу (або етапу “класичного” позитивізму). Головний твір Конта “Курс позитивної філософії” (в шістьох томах) було видано у 1830-1846 роках. Тут він зробив спробу обґрунтувати своє вчення кількома сформульованими ним законами. Зокрема, на думку Конта, “закон трьох стадій” визначає етапи, які людство проходить у своєму розумовому розвитку. Перша стадія – теологічна, коли всі явища пояснюються втручанням надприродних сил. Друга стадія – метафізична. Для неї, як і для теологічної стадії, характерне бажання досягнути вичерпного абсолютного знання про світ. Відмінність другої стадії від першої полягає в тому, що пояснення явищ світу досягається не шляхом звернення до божественних начал і сил, а зводиться до посилань на різні уявні першосутності. Третя стадія – позитивна. Піднявшись на цю стадію, людство залишає безнадійні і марні спроби пізнати перші та кінцеві причини, пізнати абсолютну природу або сутність усіх речей, відмовляється і від теологічних, і від метафізичних питань і домагань і йде шляхом накопичення позитивного знання, яке отримується в процесі розвитку науки.

На третій стадії, за Контом, повністю набирає сили закон постійної підлеглисті уявлення спостереженню; Конт розглядає спостереження як універсальний метод набуття знання. Він також наголошує, що за своїм характером наукове знання є найбільш описовим. Концепція наукового пізнання Конта тяжіє до феноменалізму, філософського принципу, згідно з яким у свідомості ми завжди маємо справу лише з явищем (феноменом) як останньою доступною пізнанню дійсністю.

Головна ж функція науки, як уважав Конт, – передбачення. Це стосується й соціальної функції науки, оскільки остання вивчає суспільні явища. Проти беконівського принципу класифікації в залежності від різних пізнавальних можливостей людини (розум, пам'ять, уява) Конт висуває більш плідотворну ідею, відповідно до якої всі ці здібності застосовуються одночасно в усіх науках. Він пропонує принцип розділення наук у залежності від їх предмету, від характеру їх змісту. Зразком науки для позитивізму є природознавство. За Контом, “позитивна” наука про суспільство – соціологія (термін ученого) – це є щось на зразок “соціальної фізики”.

Соціологія, на думку Конта, має три розділи: вчення про умови існування суспільства; вчення про зміни соціальних систем; програма соціальних дій. Учення про зміну соціальних систем Конт називає “соціальною динамікою”. Уявлення про суспільний прогрес є провідним у “соціальній динаміці” Конта. Розвиток і тут здійснюється за “законом трьох стадій”. Теологічна стадія – до 1300 року – поділяється на три етапи: фетишизм, політеїзм і монотеїзм. Метафізична стадія – це період від 1300 до 1800 року, вона є перехідною – тут відбувається розклад традиційних вірувань і суспільного порядку в результаті філософської критики (Реформація, Просвітництво, Революція). Початок XIX століття – поступове народження “промислової” (“позитивної”) стадії як результат поширення ідей альтруїзму, соціальності, позитивної філософії.

Третій розділ соціології Конт називає “соціальною політикою”. Основна її теза – перетворення “позитивної філософії” на релігію всього людства. Відомими представниками “першого позитивізму” стали Джон Стюарт Мілль і Герберт Спенсер. Першому належить найбільш значна і відома праця “Система логіки”, другому, який своїми працями знаменує завершення етапу “першого позитивізму”, було притаманне поєднання основних принципів позитивізму з всебічним проведенням ідеї еволюції. Еволюція, за Спенсером, є тим абсолютно загальним елементом досвіду, який дає можливість розуміти будь-які явища.

Серед тих рис позитивізму, які набули поширення в історичних дослідженнях, можна назвати такі: уявлення про те, що розвиток суспільства підкоряється небагатьом вічним і незмінним “природним законам”, які виявляються при аналізі масових явищ, що історія людства – поступальний процес, що всі елементи суспільства, як частини одного організму, взаємопов'язані між собою, а поступальний процес є результатом взаємодії багатьох факторів. Характерним для істориків-позитивістів став пошук “еталонних” прикладів, “чистих” фактів. Прагнення до “об'єктивності” обумовило декларування безсторонності при проведенні історичного дослідження. До видатних істориків-позитивістів цього часу належать англієць Генрі Бокль, француз Іпполіт Тен, росіянин Сергій Соловйов та ін.

Основні положення “другого позитивізму” були розроблені одночасно і незалежно одне від одного Е. Махом та Р. Авенаріусом. Його ще називають махізмом, або емпіріокритицизмом. Між тим “другий позитивізм” зберіг настанову “першого позитивізму” – тезу про те, що дійсним знанням є зміст “позитивних” наук. Більше того, “другий позитивізм” спробував посилити цю тезу через вдосконалення методів відбору того матеріалу “позитивних” наук, який повинен по праву належати до їх змісту.

Найважливішим складовим елементом філософії емпіріокритицизму є програма “очищення досвіду”, в якому знайшла специфічний вираз загальна антиметафізична спрямованість позитивізму. При цьому “досвід” емпіріокритики трактують, виходячи з нерозривного зв'язку суб'єкта з об'єктом (“Я” і “середовище”).

Для емпіріокритицизму характерне твердження про “принципову координацію” суб'єкта й об'єкта. При аналізі досвіду емпіріокритики вводять поняття “елементів досвіду”. Мах посилив наголос: “елементи досвіду” – “елементи світу”. Кінець кінцем представники “другого позитивізму” трансформували “наївний” емпіризм першого позитивізму в “методологічний”, “радикальний” емпіризм “другого позитивізму” – в “філософію чистого досвіду”. Це була спроба перегляду методології позитивізму з релятивістських позицій. Вона таїла загрозу вторгнення в історичне пізнання суб'єктивізму, оскільки в центрі уваги опинилося мислення суб'єкта, що пізнає, з його апіорними законами. У зв'язку із цим баденська школа неокантіанців розробила вчення про цінності, яке було покликане вивести історичне пізнання за межі суб'єктивізму.

Третя історична форма позитивізму (“неопозитивізм”) склалася в 20-х роках ХХ століття майже одночасно в Австрії, Англії, Польщі. У цей час на перший план поступово висувається вивчення культурно-історичних процесів. В історичних працях посилюється критика традиційної описової історіографії. Одночасно більше уваги приділяється історії “структур”, міждисциплінарним підходам. Неопозитивізм у своєму розвитку пройшов декілька фаз, мав різні форми. Логічний позитивізм – історично перша форма неопозитивізму (всі інші його різновиди можуть розглядатися в якомусь розумінні як продукти еволюції логічного позитивізму). Основи логічного позитивізму були закладені в працях двох відомих філософів і логіків Б. Рассела та Л. Вітгенштейна.

Книга Вітгенштейна “Логіко-філософський трактат” (1921), з передмовою Рассела (1922) значно вплинула на групу, що розробила основи логічного позитивізму. Це так званий віденський гурток логіків, філософів, математиків і соціологів, який виник у 1923 році у Віденському університеті. Його засновником був М. Шлік і Р. Карнап, а також Г. Рейхенбах з берлінського філіалу гуртка. Вони займалися проблемами імовірнісної логіки. Рейхенбах наполягав на тому, що проблема імовірностей “складає ядро будь-якої теорії пізнання”. Концепції віденського гуртка поділяли представники львівсько-варшавської школи.

Специфіка логічного позитивізму полягає в тому, що тут як метод філософствування виступає сучасна формально-математична логіка. “Логіка є сутність філософії”, – вважав Б. Рассел. “Філософія, – стверджував Карнап, – це логіка науки”. Усі міркування, які коли-небудь висловлювалися людьми, логічні позитивісти поділяють на два класи, що взаємно-виключають один одного: свідомі висловлення (ті, що можуть бути відбиті в логічній, досконалій мові); безглузді висловлення (в яких порушуються правила логіки). Традиційно філософські, “метафізичні” висловлення логічні позитивісти кваліфікують як безглузді. Свідомі висловлення вони поділяють на аналітичні та синтетичні. Висловлювання логіки та математики логічні позитивісти відносять до класу аналітичних, тавтологічних за своєю природою. До синтетичних висловлювань за цією класифікацією належать усі положення експериментальних наук.

Питання про істинність висловлювань у цій концепції може вирішуватись у два способи: 1) шляхом логічного аналізу їх повної форми без звернення до будь-яких фактів; 2) через безпосереднє або опосередковане зіставлення їх з даними чуттєвого досвіду.

Зведення всіх усвідомлених положень експериментальних наук до класу синтетичних висловлювань містить у собі два припущення: 1) існує деякий базисний рівень знання, безліч так званих протокольних пропозицій; 2) відношення між науковими поняттями вичерпуються зв'язками формально-логічного характеру. Ці два припущення разом з вери-

фікаційним критерієм розкривають зміст поняття “синтетичне висловлювання” і в той же час дають загальне уявлення про неопозитивістське розуміння природи наукового знання.

Між тим зведення неопозитивістами всіх положень науки до класу синтетичних міркувань – це конкретизація закону Конта (закону підпорядкування уявлення спостереженню). У 20–30-х роках ХХ століття неопозитивісти спиралися на редукціоністську модель наукового знання, у відповідності до якої всі теоретичні положення конкретних наук повністю редуковані (тобто такі, що зводяться) до протокольних, або до емпіричного базису.

Проте в подальшому неопозитивістами була висунута гіпотетико–дедуктивна модель наукового знання, за якою: 1) наукові узагальнення (по суті, гіпотези, їх висунення) – це психологічний процес; 2) процес вибору, прийняття теорії відбувається логічним шляхом порівняння з фактами.

Щодо подальшої еволюції неопозитивізму, то в 50–60-х роках його формою став напрям, який завдання філософа–аналітика бачив не в логічному аналізі мови науки, а в детальному аналізі природної розмовної мови – це лінгвістична філософія, або філософія лінгвістичного аналізу. Логічний позитивізм, безумовно, представляв лінію есциентизму в філософії; лінгвістичні позитивісти, навпаки, виступали проти культу наукового знання.

Родоначальник “постпозитивізму” К. Поппер виступив з різкою критикою логічного позитивізму. Його міркування стосувалися проблем пізнання як таких. Він відстоював індетермінізм, відмовлявся від визнання “об’єктивної істинності” наукового знання і разом з тим наголошував на безпідставності дихотомії природничого та соціального знання. Основними елементами концепції наукового знання, розвинутої ним, були: проблема демаркації; принцип фальсифікації; принцип фаллібілізму; теорія “трьох світів”. Проблема демаркації – це відокремлення наукового знання від ненаукового. Методом демаркації, за Поппером, є принцип фальсифікації, який потребує принципового спростування будь-якого твердження, що має відношення до науки; фаллібілізм є висування сміливих гіпотез та їх спростування. Теорія “трьох світів” стверджує існування світу об’єктів, світу суб’єктів та світу об’єктивного знання, що народжений першим і другим світами, але існує незалежно від них. Аналіз зростання і розвитку знання в незалежному третьому світі і є, на думку Поппера, предметом філософії науки.

Міркування Поппера вплинули на подальший розвиток теорії наукового пізнання. Загалом у постпозитивізмі немає загальноновизнаної методологічної концепції. Це стосується й образів науки та моделей її розвитку. Однак тут простежуються загальні моменти. Помітним є відхід від орієнтації на логіку науки по відношенню до історії науки. Якщо в логічному позитивізмі основну увагу було сконцентровано на аналізі структури наукового знання, то в постпозитивізмі головною проблемою стає розвиток наукового знання. Пред-ставники постпозитивізму відмовляються проводити жорстку межу між емпіричним і теоретичним знанням, фактом і теорією, контекстом відкриття та контекстом обгрунтування, між наукою та філософією. Визнається невід’ємність філософських складових у науковому знанні.

Концепцію І. Лакатоса можна охарактеризувати за допомогою таких основних понять: науково-дослідницька програма; “жорстке ядро” дослідницької програми; “захисний пояс” гіпотез; гіпотеза асі поз; позитивна і негативна евристика. Згідно з Лакатосом у розвитку дослідницької програми можна виділити дві основні стадії – прогресивну і вироджену. Для концепції Т. Куна, яка в основному розроблена в його книзі “Структура наукових революцій”, характерні такі основні поняття: парадигма; дисциплінарна матриця; нормальна наука; задача–головоломка і невідповідність парадигми, з якою пов’язане заперечення Куном наслідування в еволюції науки (знання, накопичене попередньою парадигмою, відкидається після її зламу, а наукові співтовариства витискують один одного). Концепцію П. Фейєрабенда, яку він назвав “епістемологічним анархізмом”, можна коротко охарактеризувати за допомогою таких понять: принцип поліфератії теорій; плюралізм у методології науки; анархізм у методології науки. За Фейєрабеном, діяльність ученого не підвладна ніяким раціональним нормам, тому розвиток науки ірраціональний, і наука нічим не відрізняється від міфу та релігії. Тому слід звільнити суспільство від “диктату науки” і надати науці, міфу, магії, релігії однакові права в суспільному житті.

Концепцію С. Тулміна коротко характеризують такі поняття: стандарти раціональності та розуміння; матриця розуміння; концептуальні популяції. За Тулміним, учений вважає зрозумілими ті події або явища, які збігаються з прийнятими стандартами. Він розглядає зміст теорій не як логічну систему висловлювань, а як своєрідну популяцію понять. У міру посилення ідей релятивізму постпозитивізм поступово включився в загальну тенденцію постмодернізму.

Критика лінійно-прогресистських концепцій, наголос на суб'єктивності пізнання, намагання зрозуміти незахідні цивілізації як самостійні соціокультурні феномени, увага до творчих можливостей людини у другій половині ХХ століття підірвали багатолітнє панування позитивізму в історичній науці. Значить, можна констатувати, що позитивістська методологія здійснила значний вплив на розвиток наукового пізнання у другій половині ХІХ–ХХ століття. Це стосується й історичних та історіографічних досліджень. Кризи позитивізму та їх подолання значною мірою визначали поступ наукового пізнання. Принципи позитивізму у трансформованому вигляді продовжують використовуватися багатьма дослідниками й до сьогодні ^[20, 192-200].

Показчик – самостійний архівний довідник або елемент довідкового апарату видання, що є алфавітним, систематичним або складеним за іншою ознакою переліком назв предметів чи явищ, згадуваних в архівних документах (виданні), із зазначенням пошукових даних цих документів.

Показчик фондів архіву – міжфондовий архівний довідник, в якому інформація про фонди архіву подана в систематично-алфавітному порядку.

Показ об'єкта – це система цілеспрямованих дій екскурсовода й екскурсантів, огляд об'єкта під керівництвом кваліфікованого спеціаліста.

Показники діяльності архівної установи – кількісні характеристики, які визначають результати діяльності архівної установи відповідно до її функцій.

Поле історичного дослідження – а) поняття, яке окреслює об'єкт історичного дослідження за певними критеріями; б) окреслений у часі та просторі об'єкт історичного дослідження за визначеними закономірностями та особливостями історичного розвитку.

Полемічна література – літературна творчість церковного і художньо-публіцистичного характеру, яка виникла на початку ХVІ ст.. в Україні і Білорусі у зв'язку з посиленням католицької експансії. Представники П. л. – Г. Смотрицький, П. Могила, Л. Баранович, І. Галятовський ^[24, 181].

Поліс (від грец. polys) – міста-держави, в також особливий тим соціально-економічного й політичного устрою, що склалися в Давній Греції. П. Становив об'єднання приватних землевласників і громадян, які займалися різноманітними промислами і ремеслами і як повноправні його члени мали право на власність ^[19, 294-296].

Політеїзм (від грец. poly – багато і theos – бог) – багатобожжя, поклоніння багатьом богам. Виник із тотемізму, фетишизму, анімізму в період розкладу первісної общини. На зміну вірі у фетиш, у духів приходять віра в богів, які отримували певну подобу, ім'я, культ. В ієрархії богів знайшли відображення суспільний поділ праці, відносини панування й підкорення. Подальше зміцнення рабовласницького ладу, створення монархій зумовило появу культу одного бога при існуванні інших богів. Потім із пантеону богів виокремлюється єдиний, всемогутній Бог – копія земного царя, утверджується монотеїзм. Але чистого монотеїзму не існує. Навіть у християнстві ми бачимо риси П. (Трійця, Богородиця, святі) ^[19, 296].

Політика (від грец. politikē – державна діяльність, мистецтво управління державою) – сфера відносин суспільних класів, націй, верств, страт та інших історичних спільнот, яка визначається їхніми інтересами й цілями, спрямованими на засвоєння, утримання й використання державної влади; одна з форм суспільної свідомості; діяльність органів державної влади, державного управління, партій, громадських об'єднань, організацій, рухів.

П. – соціально-історичне явище, що виокремлюється разом із сімейною, майновою, територіальною, етнічною, господарською, професійною, класовою, віковою, духовною, світоглядною диференціацією суспільства; тісно пов'язане з державою та правом. В П.

сконцентровані засадні й домінуючі потреби та інтереси історичних спільнот, їх політичних організацій, партій, відображаються державний і суспільний лад, соціально-економічна структура, духовне життя країни.

Економічні, класові, національні, духовні та інші інтереси, спонукаючи до діяльності суб'єктів П., виражаються в політичних ідеях, концепціях, політичній ідеології, утворюють розгалужену систему політичних відносин суспільства. П. як історичне явище разом з ускладненням соціальної організації справляє позитивний чи негативний вплив на різні сфери життя суспільства, змінює свою роль, значення і структуру, яка складається з політичної діяльності, політичної свідомості, політичної культури, політичної організації суб'єктів П., суспільства в цілому.

Будь-яка проблема набуває політичного характеру, якщо її розв'язання зачіпає життєві інтереси класу, нації, партії, влади, держави. Зміст, цілі, засоби П. Визначаються конкретно-історичними умовами, суспільними і особистісними чинниками й залежить від потреб, інтересів і цінностей, співробітництва, компромісів чи боротьби тих соціальних сил, які її проводять.

Політичні цілі можуть реалізуватися мирними або насильницькими засобами, крайнім виявом насильницьких є війна, яка в епоху ядерної зброї несе в собі глобальну загрозу існування людства. З одного боку, ігнорування динамічності політичного життя, пасивне очікування призводить до посилення стихійності суспільних процесів, з іншого – абсолютизація впливу П. Здебільшого виявляється у формах суб'єктивізму, волонтаризму, авантюризму, свавілля і призводить до політичних криз.

Розрізняють внутрішню П. – взаємовідносини націй, класів, соціальних груп, прошарків, партій усередині держави і зовнішню П. – відносини між державами, народами, націями, які маючи власну функціональну специфіку, забезпечують збереження і зміцнення або зміну системи суспільних відносин, яка існує в державі.

Залежно від об'єкта спрямованості діяльності держави чи політичної організації виокремлюють економічну, технічну, господарську, соціальну, національну, демографічну, культурну П. тощо [19, 296-297].

Політична еліта (з фран. elite – краще, добірне, від лат. eligo – вибираю) – вищі соціальні групи в системі соціальної ієрархії. Теорія еліт з'явилася на зламі XIX-XX ст. Г. Моска, В. Парето та ін. Вважали, що забудь-якої форми влади меншість, або “еліта” здійснює керівництво “некомпетентними” масами. В. Парето визначає еліту як групу, що складається з людей найпродуктивніших і найздібніших у різних сферах діяльності, осіб, що отримали “найбільший індекс” у своїй діяльності. Соціальна система, за теорією Парето, прагне до рівноваги; ця рівновага не статична, а динамічна. Її динаміка детермінується елітою – меншістю, яка править. Виокремлення еліти – вихідний пункт теорії Парето. Він вирізняє два головні типи еліти: “левів”, для яких характерний консерватизм, і “лисів” – майстрів політичних комбінацій. Стабільна політична система характеризується домінуванням еліти “левів”, в нестабільній ситуації домінують “лиси”.

Г. Моска поділяв суспільство на меншість, яка править, та більшість, якою правлять. Він визначав еліту як найактивнішу в політичному відношенні групу людей, зорієнтованих на отримання та утвердження влади, і вважав, що основою суспільного розвитку є не економіка, а політика. Правляча Е. зосереджує у своїх руках керівництво державою, тому має безпосередній вплив на економіку. З переходом від однієї історичної епохи до іншої змінюється склад панівного класу, його структура, але як такий цей клас завжди існує, визначає і створює політичний процес. Така організованість меншості – одна з умов її панування над більшістю. Отже, управління суспільством здійснюється кваліфікованою елітою за допомогою держави, в якій усі найважливіші посади обіймають представники еліти, які перебувають при владі. Правляча еліта – це група осіб, рішення яких істотно впливають на процес функціонування й розвитку суспільних інститутів. Носієм владних функцій є П. е. – частина правлячої еліти, її вплив на систему владних відносин визначається співвідношенням сил усередині самої еліти, в державі, формою політичного устрою, наявністю й гостротою політичних конфліктів.

У сучасній політичній науці поширені ціннісні концепції еліт, теорії демократичного елітизму, концепції плюралізму еліт, ліберальні концепції еліт [19, 297-298].

Політична культура – 1. Сукупність політичних знань, духовних цінностей, принципів, засобів політичної діяльності, політичного досвіду й традицій. 2. Ступінь політичного розвитку й активності людини, вміння впроваджувати політичні знання у практику. 3. Процес, засіб, форма реалізації політичних знань, ціннісних орієнтацій людини. Тобто “П. к.” – це культура політичного мислення й політичної діяльності людини в суспільстві. Термін “П. к.” вперше було використано німецьким філософом-просвітителем Й. Гердером у XVIII ст. Концепції П. к. були сформовані західними політологами Г. Алмондом, А. Ліпсетом, М. Дюверже у XX ст.

Головним елементом П. к. є політичний світогляд – складник загального світогляду окремої людини, групи чи соціальної спільноти. Значний вплив на характер політичних орієнтацій, симпатій і антипатій людей має існуюча в суспільстві система світоглядних позицій і ціннісно-нормативних настанов, фундаментальні погляди на людину, суспільство і світ у цілому. У процесі політичної діяльності людина формує своє ставлення до влади, її можливостей та повноважень, визначається щодо своїх громадянських прав та обов’язків, активно прилучається до політичного життя суспільства або свідомо відходить від політики.

Основними моделями П. К. Є тоталітарно-авторитарна (характеризується переважанням колективістських якостей громадянина над індивідуальними) ліберально-демократична (орієнтується на забезпечення політичних прав та свобод громадянина регламентацією діяльності суспільства через правове регулювання).

П. к. Виконує важливі функції в політичному житті суспільства. Вона забезпечує втілення соціальних і національних інтересів. Її реалізація пов’язана з теоретичним осмисленням політичного життя та використання політичних знань у практичній діяльності політичних партій, державних органів, функціонування політичної системи всього суспільства. Важливою її функцією є виховна – формування особистості на основі цінностей та норм, які відповідають певним соціальним та національним інтересам [19, 298-299].

Політична система – сукупність політичних інститутів, правових та інших норм політичного життя, а також політичних відносин, які існують у певній країні. Сутність П.С. полягає в інтеграції всіх елементів суспільства в єдине ціле і регулюванні його функціонування як цілісного організму за допомогою інструментів політичної влади [19, 299].

Політичний режим – наукова категорія, що характеризує способи, форми засоби й методи реалізації політичної влади, сприяє адекватній оцінці сутності держави, оскільки в межах однієї форми правління на різних етапах її розвитку політичне життя може істотно змінюватися за характером і змістом [19, 300].

Політологія (від грец. politika – державна діяльність і logos – слово, вчення, наука) – галузь науки, що вивчає політичну організацію і політичне життя суспільства.

Об’єктом П. Є державно-організовані зв’язки, відносини; політична влада, її сутність, структура, механізми; соціальні спільноти (групи, класи, нації тощо) та їх інтереси; політичні й суспільні організації (партії, профспілки, рухи, тощо); ідеологічні системи, через які відбувається формування суспільної думки. Закономірності, що виявляються в політичній науці й характеризують тенденцію розвитку та використання влади, мають системний характер. До них належать: політико-економічні (відображають співвідношення між економічним базисом і політичною владою); політико-соціальні (характеризують розвиток політичної влади як особливої системи зі своєю логікою й структурою). Усвідомлення змісту П. Здійснюється через категоріальний апарат: політична влада, демократія, свобода, політична система, політична еліта. Політична партія, політична культура, політичний процес, політичний режим та ін.

П. користується такими методами: соціологічний, куль-турологічний, функціональний, інституціональний, антропологічний, психологічний, історичний, прогностичний, математичний та ін. П. пов’язана із життям суспільства. Її суспільне призначення визначається такими функціями, як пізнавальна (знання про різні галузі політичного життя, розкриває закономірності й перспективи політичних процесів); раціоналізації суспільного життя (роз’яснення складних політичних процесів та їх механізму); нормативно-ціннісна (розробка певних цінностей та ідеалів політичного життя, побудова певного типу

суспільства, найефективнішої, гуманістичної, політичної системи); прогностична (передбачення тенденцій й розвитку політичного життя суспільства). Роль політичної науки в суспільстві полягає в необхідності утвердження достовірних знань про політику, об'єктивної інформації про політичні процеси, запобігання політичним помилкам і т. ін. [19, 300-301].

Полк козацький – військова і адміністративно-територіальна одиниця в Україні XVII-XVIII ст. Територія кожного полку включала населені пункти, де жили козаки. Полк іменувався за назвою міста чи містечка, в якому розміщувалася полкова адміністрація. Напередодні Визвольної війни середини XVII ст. територія поділялася на 5 полків, за Зборівським реєстром 1649 р. козацьке військо поділялося на 16 полків [25-26].

Пом'якшення шкряяних палітурок – нанесення спеціальних мастильних сполук на папірку зі шкіри при санітарно-гігієнічному обробленні документів.

Поаятійний апарат історіографії поділяється на три групи: 1) традиційний; 2) новітній; 3) специфічний. До традиційних категорій відносяться такі поняття, як “історіографічний процес”, “історіографічна ситуація”, історіографічне джерело, “історіографічний факт”, напрям, течія, наукова школа в історіографії.

Подидичне описування – описування одиниці зберігання з одного питання.

Популярний бібліографічний посібник – бібліографічний посібник, призначений для задоволення пізнавальних інтересів широких кіл читачів.

Попутна експертиза цінності документів – експертиза цінності документів, що здійснюється одночасно з іншими видами робіт.

Порівняльно-історичний метод в етнології (у західній літературі – порівняльний метод, крос-культурний метод, ком-паративний метод) – метод дослідження, що дає можливість виявити загальне й особливе у розвитку країн і народів світу, а також причини подібності та відмінностей.

П-і. м. широко застосовується в історичних науках, соціології. В етнології – це один з основних способів реконструкції первісного суспільства; дослідження етногенезу народів світу; загального й особливого в розвитку етнічних культур і соціальних спільностей; вивчення генезису, поширення й типології окремих явищ матеріальної, духовної й соціонормативної культури та її компонентів; походження, формування й типології господарсько-культурних типів; формування історико-етнографічних ареалів і взаємодії народів, які утворюють такі ареали. П-і. м. в е., незважаючи на його тривале застосування, залишається недостатньо розробленим.

Перед кожним порівняльно-історичним дослідженням поставлені конкретні пізнавальні цілі, які визначають коло джерел і особливості використовуваних способів порівнянь. Застосовуються здебільшого три види історичних порівнянь: 1) історико-типологічні (вивчають подібність конвергентних явищ); 2) історико-генетичні (досліджують явища, які мають генетичний зв'язок у їх розвитку, тобто діахронні); 3) історико-дифузійні (вивчають явища, які поширюються внаслідок запозичень [19, 301].

“Портфель екскурсовода” – умовна назва комплексу наочних матеріалів (фотографії, копії документів, географічних карт, схем, репродукцій з картин тощо), що використовуються екскурсоводом в ході екскурсії.

Порядок користування архівними документами – встановлені правила допуску до архівних документів і роботи з ними.

Порядок приймання музейних предметів (на постійне зберігання). Усі предмети, що надійшли до музею, підлягають обов'язковому документальному обліку. Оформлення приймання і видача предметів здійснюється при їх надходженні або видаванні за відповідними актами. У разі закупівлі або попередньої експертної оцінки в акті про приймання зазначається вартість предмета. Акти підписуються особами, що здають і приймають предмет. Акти про приймання складаються у декількох примірниках (не менше трьох).

Перший примірник залишається у головного зберігача фондів або у відділі /секторі/ обліку Другий – передається у відділ, до якого предмет переданий на зберігання або з

якого виданий (якщо зберігання відбувається за відділами). Третій – особі, яка здала або прийняла предмет.

До акта додається: історична довідка (легенда) про історію предмета, його походження, час і місце побутування, перебування на виставках та ін. Якщо предмет потребує особливої атрибуції, до акта додаються висновки експертів. У разі надходження до музею матеріалів з археологічних, геологічних та інших експедицій акти про приймання складаються на підставі польових або колекційних описів, або списків предметів, завірених начальником експедиції.

У разі передавання предметів на постійне зберігання їх власником: а) спочатку складається акт про приймання предметів у тимчасове зберігання; б) одночасно між власником предмета і музеєм укладаються договори. У разі дарування предмета – договір про дарування, у разі закупівлі – договір про купівлю-продаж, у разі благодійництва – договір про благодійний внесок.

У разі позитивного рішення фондово-закупівельної комісії щодо включення предмета до музейного зібрання, предмет залишається у музеї на постійному зберіганні, а колишній власник предмета згідно з договором передає музею усі права власності на предмет: майнові, економічні, зокрема й авторські.

Договори підписуються обома сторонами. У разі укладення договору між юридичними особами – договір скріплюється печатками обох сторін. Якщо одна сторона договору є фізичною особою, договір складається в присутності двох свідків. Під договором ставляться підписи фізичної особи та двох свідків, з одного боку, і печатка юридичної особи (музею), з другого боку.

Посилання – пошуковий запис, який зв'язує між собою різні документи або частини одного документу.

Посібник – видання, призначене на допомогу практичній діяльності чи в оволодінні навчальною дисципліною.

Постелажний топографічний покажчик – різновид топографічного покажчика, який містить перелік стелажів архівосховища із зазначенням номерів і найменувань розміщених на них архівних фондів.

Постійне зберігання документів – зберігання архівних документів протягом часу, визначеного тривалістю існування матеріальних носіїв інформації.

Постійне (тимчасове) зберігання – один з основних видів діяльності музею, що передбачає створення матеріальних і правових умов, за яких забезпечується додержання спеціального науково обґрунтованого режиму зберігання музейних предметів та колекцій, переданих музею у постійне (тимчасове) користування.

Постійно діюча виставка архівних документів – виставка копій архівних документів, яка експонується протягом невизначено тривалого часу.

Постіндустріальне суспільство – поняття, яке виникло внаслідок розвитку теорії стадій економічного зростання т. зв. індустріального суспільства такими відомими американськими соціологами, економістами і політологами, як Д. Белл, З. Бжезінський, Дж. Гелбрейт, Г. Кан, А. Тоффлер та ін.

Розглядаючи поступальний розвиток людства як соціальний прогрес, в основу якого покладено технічний прогрес, вони зауважують, що залежно від рівня техніки в суспільстві послідовно домінують різні сфери економічної діяльності: спочатку аграрні, потім індустріальні, а нині – сфера послуг, де провідну роль відіграють наука і освіта.

На кожній із цих стадій панівне становище посідають відповідні соціальні верстви: феодали і священники – в аграрному суспільстві, підприємці й бюрократи – в індустріальному, вчені та фахівці (технократи) – на нинішній стадії економічного розвитку.

Перехід від однієї стадії до іншої зумовлюють не соціальні революції, а технологічні перевороты. І саме нова хвиля науково-технічної революції, що охопила людство впродовж останніх десятиліть, зумовили перехід від індустріального суспільства до більш розвиненого, яке різні автори називають по-різному: постіндустріальне (Д. Белл та ін.), технотронне (З. Бжезінський), надіндустріальне (А. Тоффлер), технократичне (Дж. Гелбрейт) тощо [19, 301-302].

Постмодернізм (постмодерн) – поняття, що є продовженням модернізму і його заперечення. Має декілька означень: напрям у науці і культурі; інтелектуальна течія у філософії; етап або період історичного розвитку. З'являється як поняття у зв'язку з кризою європейської культури початку ХХ ст. За А. Тойнбі – етап розвитку суспільства від Першої світової війни. Постмодернізм – одне з найбільш важливих і разом з тим заплутаних понять сучасного інтелектуального лексикону.

З кінця 80-х років минулого століття воно набуло рівня складної багатоаспектної проблеми. Основні дискусії точаться навколо наповнення самого П. як поняття та його відповідності, а також пізнавальних і естетичних можливостей в галузях філософії, мистецької практики, гуманітарно-наукового пізнання.

Саме слово, як і подібні до нього (“постіндустріальне”, “постпозитивізм”, “посткомунізм”, “пострадянське”, “постбахтанство” тощо), формує уявлення про змістовну невизначеність. З історичної точки зору поширення подібних словосполучень, що претендують на оригінальні дефініції, відбиває факт різкого посилення швидкості історичних явищ, результатом якого, з одного боку, є очевидність змін, з іншого – нездатність знайти відповідне ім'я. Разом з тим стиль мислення в категорії “пост” сам по собі може розглядатися як одна з культурно-цивілізаційних ознак нашого часу в системі координат європейськи (західно)орієнтованого інтелектуального духовного простору. Щодо самого терміна П., то використання прикінцевого “ізм” у сучасному семантичному колі, крім функцій визначення, досить часто виконує оціночно-критичну функцію, особливо у сполученні з початковим “пост”. Тому більш відповідним для визначення уявляється слово “постмодерн”.

Перше вживання цього терміна традиція пов'язує з книгою Р. Ранвіца “Криза європейської культури” (1917). Але воно не набуло поширення. Важливо зафіксувати позицію англійського історика–мислителя А. Тойнбі, який під час Другої світової війни надав певний зміст терміну П. як назві нової епохи в історії, що розпочинається з Першої світової війни і за своїм змістом протилежна попередній – модерній. Але і сам Тойнбі надалі не використовував цей термін, принаймні як періодизаційний. Тільки з 60–70-х років термін П. став поширюватися і вживатися переважно щодо нових підходів і форм у мистецьких галузях і набувати перших сталих понятійних ознак. У зв'язку з тим, що рефлексії з приводу явищ мистецтва на той час традиційно знаходилися у широкому гуманітарному дисциплінарному просторі (філософії, суспільно–історичних наук, психології, мистецтвознавства і навіть політології), термін набуває полідисциплінарного вживання. Наприкінці 70-х років П. починає розумітися як особлива інтелектуальна течія, напрямок у філософії, науці та мистецтві. А згодом П. став уживатися ще в більш широкому розумінні – як назва сучасного стану культури (вперше – ще у 1979 році Ф. Ліотаром).

Незважаючи на самоідентифікацію, до дискурса П. (постмодерну) відносять таких визначних інтелектуалів кінця ХХ століття, як Р. Варт, Батай, Бланшо, Бодріяр, Гатарі, Делез, Деріда, Еко, Кловоські, Кристева, Лакан, Ліотар, Мерло-Понті, Фуко та ін. Хоча образ постмодернізму створювали романські (французькі та італійські) інтелектуали, сучасний П. є, безумовно, інтернаціональним явищем, яке, однак, має різноманітні національні прояви. Витоки П. пов'язані з “лівою” західно-європейською хвилею 60–х років минулого століття, але відносити його до певної політичної ідеології немає підстав. Якщо вдатися до пошуку аналогів в історії європейської культури, то найбільш близьким за способами самовизначення та характером полеміки навколо П. є процес оформлення та вживлення романтизму в першій третині ХІХ століття.

При всій різноманітності інтелектуально-естетичних явищ, що функціонують з ім'ям П., можливо виокремити деякі загальні риси та ідейний контекст, що дозволяє вписати П. в історію. І хоча найбільш послідовні адепти і антагоністи П. прагнуть доводити принципову неспорідненість його з попередніми стилями мислення, гуманітарно-пізнавальними ідеалами, фахівці, що менш експресивно ставляться до П., беззпідставно знаходять його витоки в ніцшевському нігілізмі, хайдегерівських герменевтичних пошуках, структурній лінгвістиці (Сосюра і Якобсон), семіотиці, у філософсько-методологічних ідеях Бахтіна з його постійною увагою до проблем тексту та інших вербально-комунікативних практик як

форм прояву діалогової природи європейського культурно-історичного процесу. Таким чином, П. Пов'язаний і так званим лінгвістичним поворотом.

Те, що в модернізмі може розглядатися як тенденція, як можливість, у П. виступає як сутність. Так, критичне, а іноді нігілістичне ставлення до ідеалів Просвітництва (наукової істини, необмеженої сили розуму, прогресу тощо), що проявляє себе в модерністських теоріях і практиках, у П. взагалі витісняється. Ці категорії вживаються переважно в іронічному, а іноді Гротесковому контексті. Іронія взагалі може розглядатися як родова прикмета всього, що маркується ім'ям П., особливо у мистецьких галузях. Але у П. простір, який охоплюється іронією, настільки широкий, що саме поняття “іронія” починає втрачати своє значення. До типових рис П. належить і особлива концепція гри. Від науки до мистецтва все розглядається як різновиди гри. Критерій “істинності” – у максимальній близькості і послідовності при виконанні правил гри. У цих інтелектуально-естетичних іграх предметом рефлексії є саме прояви думки і культури, що повністю закривають собою первісний онтологічний шар.

Прояви “постмодерністського” в історичному пізнанні можуть розглядатися як результати внутрішнього саморозвитку історичної науки та ідейних впливів з боку його теоретиків. Наприклад, тенденції мікроісторичних підходів до вивчення минулого, притаманні історичній науці останніх десятиліть ХХ століття, можуть розглядатися у руслі іманентного розвитку науково-історичного пізнання, що відповідає постмодерністській відмові від усіх спроб “метаоповідань”. Безумовно, налаштовані на “мікроісторичне” фахівці-історики у теоретичних міркуваннях інтелектуальних лідерів П. знаходять філософське ідеологічне підґрунтя для обґрунтування подібних підходів.

Тісний взаємозв'язок між історичним пізнанням і постмодерністськими теоріями та практиками простежується і в такій класичній для історичної науки царині, як тлумачення історичного джерела. Ідеологія тексту, яка займає одне з провідних місць у постмодерністському дискурсі і найбільш яскраво проявляє себе у відомому афористичному вислові “нічого окрім тексту” (Деріда), стає одним з головних джерельно-методологічних принципів для постмодерністської орієнтованої сучасної історіографії.

Цей підхід викликає принципове несприйняття багатьох представників класичної та посткласичної традиції в історичній науці. Але слід нагадати, що на іншому філософсько-методологічному ґрунті подібна теза була сформульована ще у ХІХ столітті класиком французького позитивізму в історіографії Фюстель де Куланжера.

Зафіксувавши таку позицію в позитивістській історіографії, можна простежити еволюцію джерельно-методологічних парадигмальних настанов від позитивізму до постмодернізму: джерела (тексти) як рештки, що адекватно відображають історію, як результат реконструкції історика для вилучення інформації для реконструкції минулої реальності, як результат створення “цеглинок” для конструювання історичних картин, як єдина можливість для раціонального осмислення минулого у його фрагментах засобами деконструкції. Таким чином, і відносно історичного пізнання претензії на “неісторичне” походження П. не підтверджуються, бо відповідають логіці динаміки історичної науки.

Значні постмодерністські впливи відчужаються й у зміщенні акцентів при розумінні самого феномену творчості історика та історіографічного процесу.

По-перше, дослідження істориків розглядаються відповідно до “ідеології тексту” переважно у бартівській інтерпретації, у якій процес “народження тексту” є результатом діалогу між твором і читачем. Правда, в дослідницькій історіографічній практиці такий підхід поки що більше декларується, ніж реалізується.

По-друге, самі праці істориків розглядаються як варіант літературної творчості і тому підпадають під літературознавчий аналіз. Інакше кажучи, історик як творець, що реалізується у вербально-текстологічних формах, знаходиться більше в літературному, ніж у науковому дискурсі.

Ці ідеї, що були сформульовані на початку другої половини ХХ століття П. Рікбором, розвинуті М. Серго і набули гучного розголосу в працях Х. Уайта (перша – “Метаісторія”, 1974) і дискусіях навколо них, які розгорнулися після усвідомлення сучасною історичною наукою так званого постмодерністського виклику.

Результати цього обговорення свідчать, на перший погляд, що на всіх поверхах історичної науки переважає критичне ставлення і навіть відмова у раціональності ідеям П. Разом з тим ці ідеї знаходяться у центрі уваги сучасної історичної науки і привертають до себе все більше прихильників як на теоретичному, так і на прикладному рівнях.

Якщо залишити осторонь питання правоти чи хибності постмодерністських викликів, то слід підкреслити таке: якщо до П. підходити з позицій стану культури, то сучасне історичне пізнання приречене бути її частиною, бо культурологічна природа історичної науки, здається, не підлягає сумніву. Аргументом на користь “постмодерної” ситуації в сучасному науковому історичному пізнанні може бути той факт, що значна, якщо не більша, частина інтелектуальних зусиль направляється в ньому на історіографічний доробок і епістемологічні можливості, залишаючи на маргінесі безпосереднє пізнання історичного процесу.

Сучасна вітчизняна історична наука не залишилась осторонь проблем, які набули актуальності через постмодерністський виклик. Це відбивається не тільки в широкому вживанні самого терміну, але й у численних дискусіях з теоретичних питань, а також у факті спроби конкретно-історичних побудов, що базуються на постмодерністських ідеях. Дискутувалося навіть питання про відповідність П. стану історичної науки в Україні. Набула популярності точка зору на українську історичну науку як таку, що зберігає ще “модерністський” потенціал розвитку [20, 201-206].

Потреба в архівній інформації – ставлення користувача до ретроспективної документної інформації як до життєвої необхідності.

Постать (особа історична) – а) людина, особа, яка мала або має вплив на історичний процес і процес пізнання; б) конкретна людина, зафіксована в історичній науці як джерело й факт історичного процесу. Може бути руйнівною, гальмівною або руйнівною силою історичного процесу, залежно від місця (соціального статусу), яке вона займає в суспільстві. У процесі історичного пізнання людина виступає як дослідник, споживач історичного досвіду, творець історії й одночасно є фактом та джерелом історичного процесу.

Пошкодження матеріальної основи документа – зміна властивостей матеріальної основи документа через порушення режиму зберігання документів і/чи правил користування ними.

Пошук за генетичною вертикаллю – спосіб архівного пошуку, який спирається на систему архівних довідників конкретного архівного фонду.

Пошук за логічною горизонталлю – спосіб архівного пошуку, який спирається на систему міжфондових архівних довідників.

Пошуки методологічних засад (основ) дослідження здійснюються за певною схемою. Вона передбачає: а) вивчення наукових праць відомих вчених, які застосовували загальнонаукову методологію для вивчення історії; б) аналіз праць провідних вчених, які одночасно із загальними проблемами своєї галузі, досліджували питання даної галузі (історії); в) узагальнення ідей науковців, які безпосередньо вивчали дану проблему; г) проведення досліджень специфічних підходів для вирішення цієї проблеми професіоналами-практиками, які не лише розробили, а й реалізували на практиці свої ідеї; д) аналіз концепцій у даній сфері наукової і практичної діяльності українських учених і практиків; е) вивчення наукових праць зарубіжних учених і практиків.

Пошуковий образ документа (ПОД) – сукупність характеристик документа, виражена інформаційно-пошуковою мовою.

Пошуковий образ фонду (ПОФ) – текст, що виражає інформаційно-пошуковою мовою назву архівного фонду, анотацію його документів і використовується для інформаційного пошуку.

Пошукові ознаки архівного документа – ознаки, за якими здійснюється пошук архівної інформації.

Пофондовий топографічний показчик – різновид топографічного показчика, який містить перелік найменувань і номерів фондів, що знаходяться в архівосховищі з посиланням до стелажів, де вони розміщені.

“Правила видання історичних документів” – науково-нормативний документ, що регулює методи підготовки документальних видань. На території Радянського Союзу діяли єдині правила, розроблені науковими установами (“Правила издания исторических документов в СССР”. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1990). В них визначалися типи, види і форми видання документів, характеризувалися методика виявлення і відбору документів для видання, вибору і передавання тексту, археографічного оформлення документів, систематизації їх у виданнях, формування структури документальних публікацій, оформлення в них науково-довідкового апарату.

Розвиток археографічних досліджень та активізація видання документів в Україні після проголошення її незалежності дали змогу зосередити увагу на створенні власних правил видання історичних документів, які враховували б світовий археографічний досвід та національні традиції.

В Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України розроблено проект правил передавання тексту документів XVI–XVIII ст. (Страшко В. Правила передачі тексту кирилических документів в XVI–XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів: Проект. – К., 1992).

На науково-практичному семінарі археографів України (К., 1995) було вирішено створити окремі варіанти правил видання історичних документів в XIV–XVII, XVIII–XIX, XX ст. Першим кроком на цьому шляху є схвалення в 2000 р. Колегією Державного комітету архівів України проекту “Правил використання документів Національного архівного фонду у публікаціях” [33, 671-672].

Правобережна Україна (Правобережжя) – західна частина гетьманської держави на правому березі Дніпра. Назва виникла після Андрусівського договору 1667 р., внаслідок якого держава Б.Хмельницького була поділена Росією та Польщею на дві частини – лівобережну з Києвом і правобережну, яку знову захопила Польща. За Бучацьким мирним договором 1672 р. Правобережна Україна була поділена на три частини між гетьманом П. Дорошенком, Туреччиною і Польщею. В 1599 р. Річ Посполита відновила своє панування над Правобережжям. У 1793 р. після другого поділу Польщі воно відійшло до Російської імперії [24, 184].

Правда історична – а) реальний факт, джерело історичного процесу; б) категорія історичного пізнання, яка спирається на реалії, що ведуть до пізнання історичної істини; в) твердження, яке ґрунтується на реальних джерелах і фактах історичного процесу.

Право власності на документи – законодавчо врегульовані суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження документами.

Право користування архівними документами – правова норма, яка визначає можливість суб'єкта користуватися в установленому порядку архівними документами.

Правовий захист архівних документів – 1) створення правових норм, що забезпечують збереженість документів; 2) система таких правових норм.

Православ'я – одне з трьох, поряд із католицизмом і протестантизмом, відгалужень християнства. Сформувалося після розколу церкви в 1054 р. на Східну і Західну. На відміну від католицизму православ'я не має єдиного церковного центру, що об'єднував би віруючих у масштабах планети. Перші християнські центри такі, як Олександрія, Антіохія, Константинополь, Єрусалим після розпаду Римської імперії перетворилися на самостійні церкви. Нині існує близько 20 автокефальних і кілька автономних православних церков, кожна з яких за переліком – динтиком – посідає визначене місце у структурі Вселенського православ'я. П. посідає третє місце у християнстві після католицизму і протестантизму за кількістю віруючих. Усі православні церкви світу об'єднує спільність основних норм церковного життя (канонів) і найважливіші компоненти обрядовості, кількості і характеру таїнств (хрещення, миропомазання, сповідь, евхаристія, священство, подружжя, елеосвячення), зміст і послідовність богослужінь, компонування та інтер'єр храму, структура кліру, наявність чернечства. Богослужіння ведеться національною мовою (в РПЦ церковнослов'янською). Православні церкви підтримують контакти, узгоджують рішення релігійних проблем загальноправославного характеру, беруть активну участь в екуменічному русі і мають своїх представників у Всесвітній раді церков [19, 308]. У X ст. П. набуло

поширення в Київській Русі. П. не має єдиного світового релігійного центру, а складається з автокефальних церков

Практика історична – категорія гуманітарної та філософської думки, що характеризує пов'язаність усіх виявів знаряддевої (інструментальної) та комунікативної діяльності, а також інтегрованих у них форм духовного освоєння світу, конкретним горизонтом історичного досвіду. Незалежно від того в якому вигляді суспільства, спільноти, окремі люди здійснюють історичне пізнання, вони пов'язані з історією більше, ніж здатні це усвідомлювати. Людське буття у своїй основі є історичним. Перш ніж історія стає доступною як предмет історичної уваги, вона, зрештою, як об'єкт історичної науки, завжди наявна в актах первинної орієнтації людей у вигляді традицій, норм, настановлень, авторитетів, цінностей, мови, звичаїв, ритуалів тощо, а також осмисленого вживання матеріальних предметів культури. Суб'єкти історичного пізнання формуються П. і, яка опосередковує їх відносини з об'єктами історичного усвідомлення та науки. Глибинна пов'язаність суб'єктів пізнання з ма-лоусвідомлюваними мотиваціями П. і. відображається в наявності в історичній свідомості “неявного”, “фонового знання”, яке в методологічній літературі нерідко називають розумінням, передрозумінням, переживанням історії тощо.

П. і. передбачає не тільки опосередкованість усіх актів людської життєдіяльності історичним досвідом, а й безпосередню участь людей у його трансформації, коли вони в межах успадкованої історичної реальності дають своїй лінії поведінки (вчинкам) певні історичні обґрунтування, коли історія витлумачується, інтерпретується. Отже, діяльність людей є такою, в якій історія не тільки постає як органічний і наявний чинник ціннісної орієнтації, а й сама набуває значення цінності ^[19, 305-306].

Прапор державний – офіційна емблема держави, символ її суверенітету. Являє собою полотнище певного кольору чи поєднання кольорів, часто з певним зображенням, прикріплене до держака чи шнура. П.л. України є прямокутне полотнище, яке складається з двох віно широких смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого кольору, з зображенням Тризуба золотого барви у верхній частині. Кольори П.д. символізують небо і достиглі лани. Ця символіка склалася ще в Україні-Русі ^[24, 184-185].

Предмет історичної науки – провідні тенденції й закономірності історичного розвитку природи і суспільства в усіх виявах, аспектах, хронологічній наступності від найдавніших часів до наших днів. Таке загальне визначення П. і. н. конкретизується стосовно кожної її галузі, кожної історичної дисципліни. Зокрема, предметом всесвітньої історії є певні просторові, часові межі та закономірності розвитку всього людства (всесвітньо-історичні) або його частини (локально-історичні або регіональні) в контексті глобальних тенденцій цілісності світу. Предметом історії України є провідні тенденції етногенезу українського народу, його діяльності в усіх сферах суспільного, державно-політичного, соціально-економічного й духовного життя на всіх етапах історичного розвитку; предметом історіографії – закономірності зародження й розвитку історичних знань, історичної науки в цілому. Ще ретельніше окреслюється предмет кожного конкретного історичного дослідження, що зумовлено як специфікою його теми чи проблеми, особливостями об'єкта пізнання і джерельної бази, цілями й метою дослідження, так і його географічними та хронологічними межами, дослідницькими методами. Так, предметом дослідження Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. є закономірності національно-визвольних змагань у народі та його провідної сили – козацтва у боротьбі за волю, незалежність і національну державність.

П. і. н. охоплює власне історію, історіографію, теорію історії. Історія не тільки реконструє історичний процес, описує й пояснює події, факти та явища минулого, а й осмислює їх, забезпечує певний рівень теоретичного знання. Тому як предмет історичної науки постають не самі факти й події, а їх причинно-наслідкові зв'язки, взаємозумовленість і взаємопов'язаність, що й дає змогу розкривати об'єктивну логіку історичного процесу в просторово-часових межах, простежувати його тенденції і закономірності. Мають свої особливості визначення предмета історичного пізнання і самого знання як відповідних етапів розвитку знань і науки в цілому. Від предмета історії невіддільні методи пізнання та осмислення історичних явищ. Саме ж історичне пізнання спирається на факти минулого й сучасності, які на підставі дослідження відповідних джерел

відображають об'єктивний процес розвитку суспільства, і цим предмет історичної науки тісно пов'язаний з її об'єктами. Отже, історична наука досліджує закономірності, провідні тенденції історичного розвитку природи й людського суспільства, результати діяльності людей, вивчає та узагальнює історичний досвід. Правильне розуміння та окреслення П. і. н. кожного дослідження є важливою передумовою реалізації наукових завдань [19, 306-307].

Предмет музеєзнавства – принципи, технології та процеси нагромадження, збереження і презентації інформації музейними установами, а також процеси виникнення, розвитку і суспільного функціонування музею [1, 90].

Предмет музейного значення – оригінальна пам'ятка, виявлена в процесі пошуку, що представляє інтерес для музею, але знаходиться у своєму середовищі існування або зберігається у володаря, або виявлений в період наукового комплектування музейних фондів. Предмет музейного значення, який включено до музейного зібрання і пройшов всі стадії наукової обробки, набуває статус музейного предмета [1, 90].

Предмет української історіографії складають закономірності нагромадження знань і розвитку української історичної думки, становлення і збагачення української історичної науки. Це не сам історичний процес, не конкретні факти, події, явища історії, а лише ті, що мають безпосереднє відношення до розвитку знань про ці події, факти і явища. Українська історіографія фіксує і аналізує розвиток знань, появу нових концепцій не лише з історії України, а й внесок українських істориків у дослідження світової історії, історії зарубіжних країн, їхніх народів.

Предмет історіографічного дослідження пов'язаний але не співпадає з об'єктом пізнання, а тому дуже важливо враховувати це як у дослідницькій, так і в педагогічній практиці. Дослідник завжди виступає в ролі суб'єкта пізнання, а все, що він вивчає, є відповідно, об'єктом дослідження [21, 15-16]. П.у.і. також становить вивчення соціальної та інтелектуальної історії історичної науки в Україні, її ролі і місця в духовному житті свого народу, розуміння її як явища науки і культури із властивими їй національними та загальнонауковими рисами й ознаками.

Предмет дослідження більш конкретний і включає лише ті зв'язки і відносини, які піддаються безпосередньому вивченню в даній роботі, встановлюють межі наукового пошуку в кожному об'єкті.

Предметний каталог – розміщення літератури за її змістом.

Предметизація – визначення предметної рубрики для твору друку або іншого документа відповідно до його змісту.

Предметна рубрика – коротке формулювання предмета (факту, події, аспекту і т. п.), що розглядається в документі, призначена для пошуку документа.

Предметний архівний каталог – вид архівного каталогу, в якому вторинна документна інформація систематизована а алфавітному порядку найменувань предметів.

Предметний каталог – бібліотечний каталог, в якому бібліографічні записи розташовуються в алфавітному порядку предметних рубрик.

Предметний покажчик – вид допоміжного покажчика, в якому найменування предметів розміщені в алфавітному порядку.

Предметно-тематичний архівний каталог – вид архівного каталогу, в якому вторинна документна інформація архіву з однієї або декількох тем/предметів розташована в логічній послідовності.

Президент (від латин. praesidens praesidenis) – 1) виборний глава держави в країнах з республіканським устроєм; 2) виборний керівник деяких установ, товариств (напр., президент НАН України); 3) найвища посадова особа компанії, корпорації, фірми.

Презентативність (сучасність) історична – а) розуміння історичного процесу з позицій сучасного історичного мислення; б) категорія історичного пізнання, спрямована на усвідомлення і розуміння сучасності на основі історичних знань (історичних пам'ятей, свідомості, мислення); в) дійсність, яка відбувається.

Презентизм – а) намагання розповісти про минуле сучасною мовою; б) загальна назва сучасних суб'єктивно-ідеалістичних напрямів у методології історії, які трактують історичну

науку не як відображення реального процесу розвитку, а як вираження ідеологічних відносин сучасності (кожне покоління пише свою історію).

Президент України – глава держави у країнах з республіканською формою правління. Обирається на певний строк. Має право законодавчої ініціативи, володіє особливими повноваженнями на випадок надзвичайних обставин; діє поряд і нарівні з парламентом і певною мірою не залежить від нього, очолює виконавчу владу. Він є головнокомандуючим збройними силами країни. У судовій сфері П. може бути наділений правом проводити міжнародні переговори, укладати міжнародні угоди. Першим П. Української Народної Республіки був М. С. Грушевський (обраний у 1918 р.), П. Української національної ради Західноукраїнської Народної Республіки був є Петрукшевич (обраний у 1918 р.). У 1991 р. П. незалежної України було обрано Л. М. Кравчука, 1994 р. П. України обрано Л. Д. Кучму. 2004 р. – В. А. Ющенко, 2010 р. – В. Ф. Януковича, 2014 р. – П. О. Порошенкока [24,185].

Презумпція цінності документа – принцип експертизи цінності документів, за яким жоден документ не може бути визнаний нецінним на підставі застосування експертною комісією всього комплексу критеріїв цінності документів з відповідним оформленням результатів цієї процедури.

Префігурація від (англ. prefiguration) – термін, уведений в історіографію Х. Уайтом; використаний ним для позначення глибинного, доконцептуального рівня інтелектуальної діяльності історика. Уайт надавав глибинним структурам історичної уяви велике, фактично вирішальне значення в історичному пізнанні. На його думку, в основі форм репрезентації істориком минулого, які конституюють стиль даного історика, лежить повне зв'язне бачення, або домінуючий образ форми історичного поля – простору, що репрезентується. Ці зв'язність та узгодженість надають продуктам творчості історика їхні індивідуальні стилістичні риси. Основи ж зв'язності–поетичні, точніше, мовні. Як зазначав учений, “до того, як історик зможе накласти на дані історичного поля концептуальний апарат з метою їх представлення і пояснення, він спочатку повинен префігурувати це поле, тобто конститувати його як об'єкт розумового сприйняття”.

Фактично історик повинен конструювати мову, якою він говоритиме про історичне поле (і якою він про нього думатиме), – виділити елементи поля, встановити відносини між ними тощо. “Проблема історика, – писав далі Уайт, – в конструюванні мовного протоколу, виконаного в лексичному, граматичному, синтаксичному і семантичному вимірах, і на основі цього – в характеристиці поля та його елементів у термінах самого історика (а не в тих термінах, котрі мають місце в самих документах) і тим самим у підготовці їх до . пояснення і репрезентації, які дослідник послідовно запропонує в своїй оповіді”.

“Конститувати поле як об'єкт розумового сприйняття”, на думку І. С. Тимофєєва, означає, по суті, піддати його процедурам отождення та розрізнення, фундаментальним для всякого пізнання, таким, що лежать в основі структур мислення. На ці доконцептуальні механізми звертали увагу і Т. Кун, і М. Фуко, і Ж. Паже, даючи їм різні назви, обравши лінгвістичний підхід до історіографії та виводячи форми розумового освоєння минулого з мови. Уайт ототожнив ці глибинні механізми з фігурами, або типами, поетичної мови – метафорою, метонімією, синекдохю та іронією – як формами говоріння про об'єкти через встановлення їхніх відносин з іншими об'єктами. “Іронія, Метонімія та Синекдоха – це типи Метафори, але вони відрізняються одна від одної за типом редукції або інтеграції, які вони обумовлюють на буквальному рівні свого значення, і за типом проясненя, для яких вони призначені на фігуральному рівні. Метафора за сутністю репрезентативна, Метонімія–редукціоністична, Синекдоха – інтегративна, Іронія – негативна”. Можна нагадати, що метафора характеризує об'єкт за аналогією або подібністю з іншим, метонімія відсилає до нього через якісь з його частин, синекдоха вказує на якість об'єкта через якість його частини за принципом “мікрокосм – макрокосм”, а іронія нарівні з підтекстом заперечує стверджуване буквально.

Через конструювання певної форми об'єкта дискурса з певними типами відносин між елементами топологічні механізми обумовлюють вибір подальших типів концептуалізації історичного поля. Останнє, за словами Уайта, “готується для інтерпретації як сфери особливого типу”, конструюється як місцевість, населена окремими фігурами. Фігури при цьому мають розумітися як такі, що знаходяться одна з одною в певних відносинах,

трансформація яких створить “проблеми”, які підлягають вирішенню на основі “пояснень”, даних в оповіді...”. Уайт виділяє три можливі стратегії пояснення, що можуть бути застосовані до історії як цілісної сукупності подій: пояснення через побудову сюжету, через формальне доведення і через ідеологічний підтекст. І в кожній з цих стратегій він знаходить чотири модальності пояснення, різниця між якими обумовлена саме різними типами префігурації, які попередньо були застосовані до історичного поля (докладніше див.: рівні концептуалізації в історичному творі). Комбінації певних модальностей з цих трьох стратегій, обумовлені заснованим на певному типі префігурації індивідуальним розумінням форми історичного поля, конституюють індивідуальні історіографічні стилі.

Таким чином, відмінні одна від одної модальності стратегій пояснення, які можуть бути застосовані істориком, засновані на тих або інших тропях, модальностях поетичної мови, яка “пропонує безліч шляхів конструювання об’єкта та закріплення його в образі чи понятті” і принципово не дає критеріїв для розрізнення “правильного” чи “неправильного” її використання. Отже, історіографія має постичну природу – навіть такі, на перший погляд, наукові її елементи, як формальні доведення, що служать скоріше “знаками та індикаторами раціональності”. Лише за допомогою фігуративної поетичної мови можуть взагалі бути створені образи об’єктів, недосяжних для сприйняття, як таких, що можуть бути піддані концептуалізації. Тому, за словами Уайта, “ми знаходимо категорії для аналізу різних типів мислення, репрезентації і пояснення, що зустрічаються у таких ненаукових областях, як історіографія, в модульностях поетичної мови. Коротше кажучи, теорія тропів дає основу для класифікації глибинних структурних форм історичної уяви в конкретний період її еволюції”. І процес видозмін форм історичної уяви заснований на закономірній циклічній зміні топологічних типів, типів фігурації історичного поля, “яка веде від початкової метафоричної характеристики інтерпретованого через метонімічну редукцію та синекдохічну ідентифікацію до іронічного осягнення фігуральності всієї послідовності”. Це, на думку Уайта, і є головний історіографічний сюжет.

При цьому слід пам’ятати, що отождолення глибинних структур мислення з поетико-лінгвістичними формами досить спірне; можливо, скоріше останні можуть бути виведені з перших. Тобто застосування Уайтом поняття “троп” до концептуальних механізмів пізнання також може бути назване формою метафори [20, 206–209].

Приватна наука, публічна наука. Ці поняття, що взаємодіють між собою, дають можливість в історико-наукових дослідженнях розглянути будь-який результат наукової діяльності, опублікований або неопублікований, як деяку “подію”, що відбувається на перехресті тих чи інших історичних “траєкторій”.

“Приватна наука” – це наука, в якій переважає індивідуальне, тобто відкриття здійснюються на самоті особистими зусиллями вченого. “Публічне наукове знання” – це те, що поділяється членами того співтовариства, до якого входить цей учений. При цьому враховується сукупність соціологічних факторів, які впливають на розвиток науки, і, безумовно, загальний культурний контекст даного часу. Наведені поняття були детально розглянуті Дж. Холтоном у його працях 1960–70-х років, присвячених “Тематичному аналізу науки”, та у виступі на двадцять п’ятій щорічній конференції Товариства з історії науки 16 жовтня 1974 року. Як запрошений опонент тут виступав Роберт К. Мертон.

Він звернув увагу на інше використання понять “приватна” і “публічна” наука і зауважив: те, що названо Холтоном “приватною наукою”, виділяє ті аспекти “моменту зародження” наукового відкриття, які, у відповідності до прийнятих умов, як правило, не знаходять відображення в “публічній науці”, збережені в наукових журналах і монографіях. Він указав, що соціологи, які вивчають типи вчених, використо-вують термін “приватні вчені” для визначення тих, хто працює в промислових лабора-торіях і не шукає в науковому співтоваристві визнання і підтвердження своїх опублікованих праць.

Між тим в працях Дж. Холтона ці поняття використовуються відповідно до його ідеї тематичного аналізу науки, і, перш за все, аналізу тієї фази роботи вченого, в якій відбувається зародження нових ідей. І тому Дж. Холтон роз’яснює ці поняття у свій спосіб. Так, він стверджує, що історик науки, філософ, соціолог або психолог, який вивчає підсумки наукової роботи чи то статтю, запис в лабораторному журналі, стенограму інтерв’ю або обмін листами, має справу, в першу чергу, з якоюсь подією. У зв’язку з цим

Холтон виділяє вісім різних аспектів або компонентів подібних подій, кожний з яких відповідає специфічному типу нетривіальних проблем. Ці взаємопов'язані основні напрями історико-наукових досліджень, на його погляд, можуть привести до більш адекватного, близького до реальності розуміння і висвітлення історії науки. Холтон наголошує, що кожна подія в історії науки повинна розглядатися як перехрещення таких траєкторій: індивідуальність ученого, стан науки, “публічне” наукове знання в даний час, соціальні фактори та загальний культурний контекст епохи [20, 210-211].

Приватні музеї – установи, що належать приватним особам, створені їхніми зусиллями і підтримуються на їхні кошти. У більшості країн світу це найдавніша і найрозповсюджена форма музейних установ [34].

Приватний архів – архів, власником якого є громадянин (громадяни).

Приватний колекційний фонд – це приватна збірка матеріальних цінностей, яка зазвичай є доступною для ознайомлення лише вузького кола осіб, однак на деякий час може передаватися для масових показів у публічних музеях та мистецьких галереях.

Прикнижний бібліографічний посібник – бібліографічний посібник, вміщений у книзі і, як правило, відображає документи з її тематикою використані, цитовані і (або) рекомендовані.

Примірна (типова) номенклатура справ – номенклатура справ, що встановлює орієнтовний склад справ для установ, однорідних за характером діяльності, але різних за структурою, і має рекомендаційний характер.

Примітка – елемент бібліографічного опису, що містить додаткові відомості про документ, які стосуються окремих областях бібліографічного опису або до документа в цілому.

Примітки до змісту документів, що публікуються – елемент науково-довідкового апарату документальної публікації з додатковими відомостями, необхідними для поглибленого вивчення документів.

Принцип адекватності інформації описуваному об'єкту – принцип архівного описування, що вимагає точного відтворення об'єкта описання в описовій статті через відповідні інформаційні характеристики, щоб виокремити його, або ідентифікувати, серед інших архівних документів.

Принцип багатofункціональності описання – принцип, за яким визначені при первинному описуванні документів інформаційні характеристики використовуються також при відтворенні в облікових документах архіву та архівних довідників.

Принцип всебічності і комплексності у вивченні архівних документів – принцип, який передбачає аналіз змісту і зовнішніх ознак документів, відомостей про їх авторів (фондоутворювачів) і вимагає при оцінці значення документів врахування також складу їх комплексів, організації і взаємозв'язку з іншими документами.

Принцип диференційованого підходу – принцип архівного описування, який встановлює пріоритетність наукової розробки архівних документів для архівних довідників в залежності від наукового та практичного значення їх для даного архіву.

Принцип історизму в архівознавстві – принцип, що передбачає вивчення архівної справи з урахуванням конкретно-історичних умов і закономірностей її розвитку.

Принцип континуїтету – принцип наступності та уніфікації в організації та описуванні документів від їх створення у діловодстві до зберігання в архіві.

Принцип мінімаксу – принцип архівного описування, який передбачає максимальну повноту інформації при мінімумі мовних характеристик (засобів), за допомогою яких ідентифікується одиниця описування.

Принцип об'єктивності при проведенні експертизи цінності документів – принцип, який передбачає оцінку документів з врахуванням їх змісту, значущості авторів (фондоутворювачів), юридичної сили документів, їх оригінальності, часу створення, повторюваності інформації.

Принцип пертинентії – принцип об'єднання архівних документів у групи відповідно до предметних та інших ознак (крім ознаки походження), який використовувався при

класифікації документів для організації зберігання їх до впровадження принципу походження; діє винятково на рівні систематичного та предметно-тематичного каталогів.

Принцип походження – головний принцип організації архівних фондів, який потребує врахування генетичних зв'язків документів з фондоутворювачем (фондоутворювачами) для організації їх зберігання при віднесенні документів до певного архівного фонду; син. провенієнцпринцип.

Принцип територіальної належності – принцип організації зберігання архівних фондів, що вимагає врахування зв'язків фондів з територією, на якій вони утворилися, при віднесенні їх до певного архіву.

Принцип історичний – основне правило, керівництво до наукового пізнання історії. Принципи можуть бути загальнометодологічними (логічність, науковість, об'єктивність, історизм), й конкретно-методологічними (класовість, партійність тощо).

Принципи – емпірично вироблені, науково досягнуті і усталені практикою основні правила пізнання.

Принципи діалектики – відбивають взаємозумовлений і суперечливий розвиток явищ дійсності.

Принципи побудови музейної експозиції – принципи, які зумовлюють групування та інтерпретацію експозиційних матеріалів, є основою визначення структури, порядку і характеру розподілу експозиції на теми, розділи, підтеми, експозиційні комплекси, ряди і т.п. Виділяють три принципи побудови музейної експозиції: історико-хронологічний, комплексно-тематичний і проблемний. Вибір принципу побудови експозиції відбувається під час наукового проектування на етапі розробки наукової концепції експозиції. Можливе поєднання різних принципів при створенні експозиції [34].

Принципи історіографічні – складова інструментарію історіографа. Це емпірично вироблені, науково осмислені і усталені практикою найважливіші правила пізнання, дотримання яких закладає гарантії глибокого вивчення і об'єктивного висвітлення того чи іншого процесу, явища, події. Найважливішими правилами історіографічного дослідження є принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності) [21, 26-27].

Пристатейний бібліографічний посібник – бібліографічний посібник, який розміщений.

“Прихований план” – частина експозиційних матеріалів, яка не виставлена для безпосереднього огляду в турнікетах, касетних стендах тощо. Наявність прихованого плану дозволяє більш повно використовувати музейне зібрання, створює широкі можливості показу, не пов'язані з перенасиченістю експозиції або розширенням експозиційних площин.

Провенієнц-принцип (принцип “поваги до фонду”) – головний принцип організації та упорядкування архівних фондів, який полягає у слідуванні первинному (природному) порядку систематизації документів усередині діловодного фонду, збереженні організаційної структури фонду (без поділу, вилучення або долучення документів) на час його надходження до архіву, тобто потребує врахування генетичних зв'язків документів із фондоутворювачем для організації їх зберігання при віднесенні документів до певного архіву [34].

Провідне слово предметної рубрики – перше слово предметної рубрики, щодо її місцезнаходження в предметному каталозі/

Провіденціалізм (від латин. providentia – провидіння) – релігійно-філософська концепція, яка ґрунтується на усвідомленні причин усіх подій як вияву волі Бога. Це стосується і розуміння сенсу всього, що відбувається у світі як наперед визначеного наміру Божого, його провидіння. З погляду П., вся історія є зміною та протиставленням божественних і світських начал. Світські сили уособлені в “натовпі людей”, який або сприяє здійсненню Божої мети, або гальмує його. Божественне уособлене в Богів, який своєю присутністю проймає все у світі. Отже, вся історія, згідно з П., є діяння Боже через людей, а історичною перспективою є торжество Царства Небесного.

П. – одна із засад будь-якої релігійної філософської системи. Представники патристики, напр., розглядали історію як реалізацію божественного провидіння, спрямовану по висхідній у напрямі торжества християнства (офіційна історична доктрина

середньовіччя). П. Справляє вплив на тлумачення історії деякими сучасними вченими (Р.Нібур, Ж.Марітен та ін.) [19, 307].

Програма дослідження – виклад теоретико-методологічних передумов, загальна концепція в узгодженні з основними цілями роботи, що починається, і гіпотез дослідження із зазначенням правил процедури, а також логічно послідовних операцій для перевірки гіпотез. Розробка програми дослідження починається з формулювання проблемної ситуації як деякого протиріччя між усвідомленням науково-пізнавальної чи практичної потреби і невідомим способом її вирішення.

Відповідно до мети формулюються більш конкретні задачі (теоретико-пізнавальні і практично-управлінські) й уточнюються об'єкт і предмет дослідження. У дослідженні теоретико-прикладного характеру спочатку уточнюються його предмет, а потім реальні об'єкти, вивчення яких дозволяє знайти типове вирішення проблеми, в прикладному дослідженні уточнюється предмет аналізу заздалегідь визначеного об'єкта дослідження.

Значне місце в програмі дослідження займає розгляд основних понять, у яких описується суть проблеми. Історично кожна сформована наука сама визначала і розробляла критерії науковості. Тому пізнавальний статус тих чи інших спеціальних знань, у тому числі історичних, доволі часто намагаються визначити через спосіб їхнього одержання, тобто через процес дослідження. При цьому мається на увазі, що в названому процесі застосовуються лише наукові методи пізнання. Паралельно з уточненням понять здійснюється цілісний попередній аналіз об'єкта, тобто систематизація наявної літератури і практичних зведень у даній предметній області і стосовно до даного об'єкта, на основі чого формулюються робочі гіпотези як обгрунтоване припущення про структуру, що підлягає аналізу (процесів, об'єктів), і явища (описові чи структурні гіпотези) і (чи) припущення про взаємозв'язки та взаємозалежність, детермінації досліджуваних явищ (пояснювальні гіпотези). Усе це утворює концептуальну схему дослідження, його методологічні основи. Відомо, що програми досліджень, які складаються математиками, фізиками, біологами, психологами й істориками, мають зовсім різні об'єкти знання і вихідні дослідницькі об'єкти. Порівнювати їх за цією ознакою безглуздо. Однак можна виділити загальні компоненти, а отже, і їхні структури, що включають системи дослідницької діяльності. Такими компонентами в найбільш загальному й абстрактному вигляді є:

1) дослідницька задача, що фіксує проблемну ситуацію, мету, а також умови та методи її досягнення; 2) набір вихідних гіпотез; 3) сукупність вихідних попередніх знань, у тому числі теоретичних; 4) методи та способи вивчення емпіричного матеріалу (об'єктів дослідження) і перевірки гіпотез, включаючи методи логічні, математичні тощо; 5) кінцевий результат дослідження – нове знання. Усі ці компоненти реалізуються послідовно в часі і можуть повторюватися в різних варіаціях. У ході реальних досліджень неодноразово уточнюються і коректуються задачі, висуваються і відкидаються гіпотези, ставляться різні експерименти тощо. Порядок і точна послідовність процедур і операцій кожного етапу чи компонента дослідження не можуть бути визначені заздалегідь.

Дослідження виявляється поліморфною структурою, що розвивається і змінюється в часі. Конкретний зміст етапів у різних сферах пізнання може мати більш чи менш значні розходження. Так, у фізичному дослідженні, як правило, присутній експеримент чи пряме спостереження, а об'єкти знання і дослідження часто збігаються. В історичному дослідженні експеримент обмежений, а об'єкти знання і дослідження розділені в часі і принципово різні за якістю. Деякі вчені, говорячи про можливість експерименту в історичному дослідженні, мають на увазі уявний експеримент із передбачуваними історичними ситуаціями, який використовується з метою перевірки історичних гіпотез. Такий експеримент не слід ототожнювати з реальним фізичним експериментом.

Поступово з переходом від загальної структури дослідження до конкретних дослідницьких процесів, процедур і операцій їхня розмаїтість зростає. Це пояснюється розмаїттю конкретних об'єктів знання, вихідних пізнавальних ситуацій і задач, що зустрічаються в реальній дослідницькій практиці. Тому навіть у рамках однотипних, наприклад археологічних, досліджень можливі різні дослідницькі структури, у яких послідовність і склад етапів, процедур і операцій більш чи менш значно варіюється. Проте і тут можна виявити логічно подібні процедури й операції. У будь-якому історичному чи

археологічному дослідженні вчені змушені здійснювати збір і пошук джерел, їхню попередню обробку й опис, класифікацію і систематизацію, порівняння, аналіз, ідентифікацію, оцінку дійсності, значимості тощо.

В історичних дослідженнях виділяють також вихідну і базисну задачі. Перша належить до сфери пізнавальної діяльності, друга – до предметно-практичної; вихідний і кінцевий об'єкт першої – знання, вихідний і кінцевий об'єкт другої – матеріальні предмети. Інша справа, коли і вихідна, і базисна задачі належать до класу дослідницьких. Крім того, вихідні задачі та відповідні їм дослідження можуть належати до різних типів. Вони бувають методологічними (у вузькому і широкому значенні), епістемологічними, логіко-семантичними, філософсько-історичними.

Вихідні дослідження, що породжені базисними історіографічними дослідженнями, часто здійснюються самими істориками. Поки обсяг їх відносно невеликий, а виконання не вимагає спеціальної логіко-методологічної підготовки, розходження між цими типами дослідження не усвідомлюється. Однак варто зазначити, що вироблення уявлень про категорії історичного сприйняття, історичної мети, історичного зв'язку, закону історичного розвитку і т. п. не входить, строго кажучи, у коло базисних задач емпіричної історіографії. Разом з тим без вирішення цих вихідних проблем проведення базисних досліджень виявляється неможливим.

Таким чином, внутрішній механізм професійного історичного пізнання, багаторазово повторюваний окремими дослідниками, що вирішують різні за змістом історіографічні задачі, з необхідністю призводить до утворення “нового шару”, нового типу історичних знань. Ці знання виникають не як результат дослідження історичних і археологічних джерел, а як результат аналізу самого історичного дослідження і створення у ньому вторинних історичних текстів. Результати такого вихідного “дослідження дослідження” фіксуються у вигляді особливих підсистем історичного знання. Лише на дуже пізніх етапах розвитку вони оформлюються як самостійні пізнавальні структури. Їхній зміст частково відбиває і “технологію” самого історичного дослідження, а частково несе інформацію про історичну реальність. Ретельно розроблена програма дослідження – гарантія успішності дослідження, обґрунтованості його результатів, їхньої теоретичної та практичної цінності. У разі неможливості, з деяких причин, розробити повноцінну програму дослідження розробляється її макет, у спрощеному варіанті якого містяться всі перераховані компоненти, але без їхньої докладної деталізації [20, 211-215].

Прогнозування музейної мережі – напрямок музеєзнавчих досліджень, пов'язаний із визначенням основних тенденцій і перспектив розвитку музейної мережі на підставі аналізу змін її кількісних і якісних характеристик - профільного складу, територіального розміщення тощо. П. м. м. є складовою державного планування і керівництва культурою і відіграє важливу роль у музейному будівництві. Може мати короткостроковий (до 3 років), середньостроковий (5-10 років) і довгостроковий (15-20 років) характер. П. м. м. передбачає: ретроспективне вивчення сучасної державної музейної мережі (системи Міністерства культури і мистецтв України), мережі відомчих музеїв і музеїв на громадських засадах (див. Громадські музеї); виявлення основних показників обслуговування населення музеями; урахування чинників, необхідних для організації нових музеїв - суспільної потреби в музеях у конкретних регіонах, наявність сформованих музейних колекцій (або потенційних можливостей їхнього комплектування), а також пам'яток історії та культури, пам'ятних місць і споруд пов'язаних із видатними подіями, життям і діяльністю видатних осіб, можливостей створення матеріально-технічної бази музеїв тощо. До основних методів, що використовуються при П. м. м. належать: метод екстраполяції — умовного продовження в майбутнє тенденцій, встановлених у минулому й сучасному (наприклад кількісна і профільна зміна музейної мережі, динаміка відвідування музеїв тощо); різноманітні методи соціологічних досліджень, спрямовані на виявлення суспільної потреби в музеях; метод експертних оцінок - опитування спеціалістів для виявлення їхніх думок про перспективи розвитку музейної мережі; метод моделювання музейної мережі [1, 93].

Проектування експозицій – сучасна форма організації процесу створення експозицій; полягає в попередній системній розробці наукового змісту, архітектурно-художнього

вирішення і технічного оснащення експозиції з врахуванням задач і умов її створення. Під час П. е. необхідно враховувати: мету, завдання, тему експозиції, музейні матеріали, що можуть скласти її основу, умови її монтажу й подальшого функціонування. Результатом проектування є проект експозиції, відображений у всій сукупності проектної документації експозиції. Основними складовими частинами П. є: наукове проектування, художнє проектування, технічне і робоче проектування. П. складає основний зміст експозиційної роботи музею. Воно є колективною творчою діяльністю проєктантів, художників, інженерів, сценаристів та ін.

Проектування експозиції наукове – провідний аспект проектування експозиції; ustalena в сучасній методиці й практиці організація процесу, які послідовно створюються науковим співробітником музею (експозиціонером) за участю художника й архітектора. На першому етапі П. е. н. розробляється наукова концепція експозиції. На другому етапі створюється розширена тематична структура. На третьому - складається тематико-експозиційний план, тобто проводиться добір і групування експозиційних матеріалів, розробка текстів для розділів і комплексів, передбачених розширеною тематичною структурою. В окремих випадках до П. е. н. належить також створення сценарію експозиції. Увесь комплекс документації з наукового проектування - науковий проект - разом із художнім проектом є основою для технічного і робочого проектування, для наукового комплектування і поповнення джерельної бази, а також для організації науково-освітньої роботи на основі майбутньої експозиції [1, 93-94].

Проектування експозиції технічне і робоче – завершальний етап проектування музейної експозиції, у ході якого створюється технічний робочий проект експозиції - комплекс документації, необхідної для виготовлення й складання експозиційного устаткування, освітлювальної апаратури, технічних засобів, виготовлення науково-допоміжних матеріалів. Технічний робочий проект звичайно включає: макети за темами, робочі креслення, монтажні листи і шаблони, колористичні модулі тощо Н. е. т. р. здійснюється художником експозиції й інженером. Наявність технічного робочого проекту дозволяє переходити безпосередньо до монтажу експозиції [1, 94].

Проектування експозиції художнє – (архітектурно-художнє) складова частина проектування музейної експозиції, пов'язана з розробкою художньої форми, що адекватно виражає зміст експозиції П.е.х. здійснюється художником експозиції. Основними завданнями П.е.х. є формування експозиційного образу, розробка просторового і колірного вирішення експозиції експозиційного устаткування, системи освітлення експозиції і системи орієнтування відвідувачів. При розмаїтості можливих методик П. е. х. і авторських стилів, які його визначають, та підходів, воно звичайно має три етапи. На першому етапі розробляється художня концепція (див. також Генеральне вирішення); на другому етапі розробляється ескізний проект експозиції; на третьому етапі створюються монтажні листи і шаблони. Генеральне вирішення н ескізний проект приймаються і затверджуються замовником і художньою радою організації, у якій працює художник. Сукупність результатів всіх етапів П. е. х. – креслень, макетів, пояснювальний записок тощо - складають художній проект експозиції. [1, 94].

Проектування музейної експозиції – сучасна форма організації процесу створення експозиції, виражається у попередній розробці наукового змісту, архітектурно-художнього рішення і технічного оснащення експозиції з урахуванням мети і умов їх створення. Складовими частинами проектування експозиції є: наукове проектування, художнє проектування, технічне проектування.

Прогрес і регрес (з латин. progressus – рух уперед, розвиток; regressus зворотний рух) – категорії, за допомогою яких досягається проблема історичного поступу. Під прогресом зазвичай розуміють сходження вгору, рух уперед, під регресом – рух по низхідній. Однак ці абстрактні визначення малопродуктивні при їх застосуванні до пізнання історичних змін. Такі зміни надто багатопланові, щоб однозначно інтерпретувати їх як прогрес або регрес. Розглядаючи суспільство як систему, можна твердити про зростання рівня його самоорганізації і в цьому розумінні про його сходження до досконаліших форм, принаймні про нарощування її багатоманітності: поряд із рабовласницькою, феодальною організацією економіки з'являється капіталістична, традиційне суспільство

існує поряд із виниклим індустріальним, багатоваріантно видозмінюються політичні режими і т.п.

Прогресує також технічна база суспільства: вдосконалюються знаряддя праці, збагачуються технології, розвиваються навички, вміння; індустріальне підґрунтя суспільства стає могутнішим, зокрема й щодо можливості використання природних ресурсів. Однак ці прогресивні зрушення надто суперечливі не лише тому, що завжди містять регресивні моменти (напр., ремісник середньовіччя універсальніший і більш вправний виробник, ніж робітник машинного виробництва), ф і тому, що вдосконалення знарядь праці не є явищем, однозначно позитивним для розвитку людини. Людство від них не стає щасливим, а ігнорувати цей показник при визначенні прогресу – означає не з'ясувати його суті. Пошук критерію прогресу є найскладнішою процедурою його визначення. Показником розвитку технічної та економічної сфер якоюсь мірою можна визнати рівень продуктивних сил, але хибною є абсолютизація виробничої основи і піднесення її до рангу мірила суспільного розвитку; вона властива, як і визнання абсолютності прогресу суспільства, суспільній свідомості цивілізації певного типу, а саме індустріальній у період її становлення.

Однолінійне сходження від простого до складного, від менш до більш досконалого – надто спрощене розуміння суспільних зрушень. Проблема спрямованості історії – завжди відкрите філософське питання. На цьому етапі її осягнення можна зробити висновок: технічний прогрес, досягнутий нині людством, потребує переорієнтації, спрямування подальшого історичного розвитку шляхом удосконалення форм організації суспільного життя і насамперед пошуку консенсусу в межах їх розмаїття. Подальша історія людства неможлива без духовного вдосконалення, яке має два чітко окреслених спрямування: збереження і збагачення духовних надбань, сходження яких вимірюється досягненням діалогу між ними, а також нарощування багатоманітності і духовних реалізацій індивідів та їх взаємоузгоджених дій. Отже збереження історичного поступу, яке не позначається більше категорією прогресу, можливо на шляху пошуку консенсусних форм існування урізноманітнених індивідів і соціальних форм ^[19, 307-308].

Проміжне архівосховище – архівосховище для тимчасового зберігання документів особового походження до складання актів приймання-передавання або науково-технічного опрацювання.

Проміжний архів – див. архів із змінним складом документів.

Проміжний позитив – копія кінодокумента, виготовлена з негатива чи контратипа на спеціальній плівці.

“Просвіта” – українська громадське товариство, що ставить за мету поширення освіти та виховання в народі національної самосвідомості. Заснована у Львові у грудні 1868 р. Першим її головою став А.Вахнянин. “П” видавала твори українських авторів, шкільні підручники, літературно-наукові альманахи, щорічник “Народний календар”. Діяла до початку 1920-х рр. Відроджена після здобуття Україною незалежності. Нині “П” очолює поет і державний діяч П. Мовчан ^[24, 186].

Просвітництво – ідейно-культурна течія на межі середньовіччя та нового часу, соціально-політичним чинником якої був перехід від феодалізму до буржуазного ладу. Спираючись на видатні здобутки попередніх епох духовного злету людського суспільства (Античність і Ренесанс) Просвітництво виробило модель ідеального соціального устрою, засадничі риси якої утворили фундамент сучасної цивілізації.

Філософською основою Просвітництва був раціоналізм з його безмежною вірою у спроможність розуму пізнати оточуючий світ та облаштувати його у відповідності до природних прав людини. Один із засновників раціоналістичної філософії Р. Декарт ще у XVII столітті проголошував суверенітет мислячої особи, проте не зважився до кінця подолати християнсько-релігійну тезу про людську недосконалість перед Богом як еталоном абсолютної досконалості. Просвітники ж не підтримали картезіанський погляд на свободу волі індивідуума як на причину його похибок (у випадку, коли людина покладається виключно на власні сили). Реабілітуючи земне життя та суб'єктивну волю людини у створенні сприятливих умов існування, діячі Просвітництва розробили оригінальну концепцію соціального пізнання та практичної реалізації його висновків.

Ядром даної концепції є поняття детермінізму, згідно з яким суспільна поведінка людини в остаточному підсумку визначається соціальним устроєм, що формує пріоритети, устремління, уявлення про добро та зло, духовні й матеріальні інтереси тощо. Отже, суспільне середовище детермінує, на переконання просвітителів, соціально-психологічні якості людини, її громадську поведінку, а удосконалення людини полягає передусім в оздоровленні вищезазначеного середовища. Тим самим філософська антропологія просвітителів змусила їх розробити та запропонувати принципово нову соціально-політичну програму модернізації суспільства. При цьому розум ставав надійним інструментом пошуку оптимальних рішень, а закладений самою природою в людську душу потяг до добра і справедливості – не менш надійним орієнтиром.

Переосмислили просвітителі й започатковане у XVI–XVII столітті (Г. Гроцій, Т. Гоббс) учення про “природне право” та “суспільний договір”, наділивши особистість невідчужуваними правами (право на життя, гідність, власність, свободу, рівність і т. д.) і суттєво обмеживши “суспільний договір” вимогою до влади забезпечити “загальне благо-денство”. Порушення висунутих вимог позбавляло владу легітимності й в повному обсязі повертало суверенні права народу.

Соціально-політична доктрина просвітителів, розгорнута й обґрунтована в працях Ф. Вольтера, Ш. Монтеск’є, Д. Дідро, В. Мірабо, Ж. Даламбера, К. Гельвеція, Т. Пейна та ін., мала відверто антифеодалний характер і піддавала нищівній критиці абсолютизм, інститут становості з дворянськими привілеями, безпр’я, відсутність громадянських і політичних прав, зубожіння народних мас і т. д. Нове суспільство, вважали вони, повинно було ґрунтуватися на мудрих законах, яким підлягають усі без винятку громадяни, на свободі особи (в тому числі свободі думки, совісті, слова, володіння власністю тощо), рівності прав і можливостей, на залежності влади від суспільства (представницькі владні органи, розподіл влади і т. ін.). Це нове суспільство, пропаговане просвітителями, у реальній історичній практиці втілювалося у буржуазному ладі, який внаслідок революцій утвердився в Англії, США, Франції та інших країнах.

Однак ми припустимося помилки, якщо розглядатимемо Просвітництво тільки як ідеологію буржуазії чи ідеологічну підготовку буржуазних революцій XVIII – початку XIX століття. Просвітителі ідейно й теоретично узагальнили провідні духовні тенденції своєї суперечливої доби, очікування різних соціальних сил з антифеодалного табору, що не лише не збігалися у великій та середньої буржуазії, у міщан і селян, у банкірів і заводчиків та найманих робітників і т. д., а й багато у чому вступали у протиріччя. Ось чому просвітителі загалом прагнули створити ідеологію оновлення для всього суспільства, всіх його верств і прошарків, працювати заради блага кожної людини, незалежно від її станової, матеріальної, конфесійної приналежності. Ідейний синкретизм був, звичайно, обумовлений і перехідною добою з її невизначеністю й альтернативами розвитку.

Унаслідок цього Просвітництво не становило цілісного ідейного утворення. У ньому можна виділити приблизно чотири напрямки: 1) орієнтація на поступове реформування феодального суспільства, компроміс між феодалами й верхівкою буржуазного стану, узаконення прав останнього (Ф. Вольтер, Ш. Монтеск’є); 2) радикальне скасування феодального ладу з усіма його інститутами й анахронізмами і врахування в ході перетворень потреб широких народних мас, включаючи й усі верстви буржуазії (Д. Дідро, Ж. Ламетрі, К. Гельвецій, П. Гольбах); 3) егалітаризм, прихильники якого виступали за рівномірний розподіл власності, народоправство, докорінне поліпшення життя народу (Ж.-Ж. Руссо); 4) утопічно-комуністична програма (Ж. Мельє). Два останніх напрямки, безумовно, включали з поля зору інтереси великих власників засобів виробництва, банкірів, тобто “аристократії багатств”.

Усі вказані напрямки об’єднувала спільна мета встановлення на Землі “царства розуму і загального благоденства”, утвердження в суспільних відносинах принципів добра, справедливості, рівності, гуманності, а також спільно винайдений засіб реалізації поставлених завдань – розповсюдження наукових знань про природу, суспільство та людину. Монументальною пам’яткою просвітительської думки була багатотомна “Encyclopedie ou Dictionnaire raisonne des sciences, des arts et de metiers” (“Енциклопедія, або Словник наук, мистецтв і ремесел”) Дідро та Даламбера, які залучили до її підготовки

понад 200 авторів (перший том вийшов з друку у 1751 році). Не до кінця з'ясуванням залишається питання щодо ставлення просвітителів до революції. В останні роки дослідники схиляються до думки, що провідні мислителі доби Просвітництва у відповідності до свого раціонально-гуманістичного світогляду не вважали революцію прийнятним методом суспільних перетворень, хоча в екстремальних випадках не виключали таку небажану перспективу. Роблячи ставку на розум або хоча б на здоровий глузд, просвітителі сподівалися на торжество добра без соціальних потрясень. Ті з них, хто дожив до кривавих революційних подій у Франції кінця XVIII століття, критично сприймали нові порядки з новими протиріччями й загостреннями соціальних стосунків.

Термін “Просвітництво” та його ідейно-культурний зміст закріпилися в суспільній свідомості після відомої статті І. Канта “Відповідь на питання “Що таке Просвітництво?” (1784). З того часу доба Просвітництва (або, як її ще називають, “Століття Розуму”) привертала неодмінну увагу багатьох дослідників – більшою мірою філософів, істориків, літературознавців, культурологів. Кількість зарубіжних і вітчизняних праць, присвячених просвітницькій думці, важко підрахувати навіть по авторах. З російських та українських учених наведемо такі імена, як: О. Герцена, М. Чернишевського, Г. Плеханова, Б. Чичеріна, М. Бердяєва, М. Ковалевського, І. Франка, П. Мілокова, В. Волгіна, Б. Поршнева, М. Барга, Х. Момджяна, Л. Коваленка, М. Кисселя, М. Белявського, М. Штранге, І. Щипанова, А. Гулиги та ін.

Завдяки їх роботам докладно висвітлені особливості просвітницької думки Росії й України, її вплив на громадську свідомість, суспільний та визвольний рух. В Російській імперії, до складу якої входила й Україна, не сформувався, як в Англії чи Франції, просвітницький рух. Просвітницька думка була представлена окремими працями формально не об'єднаних мислителів. Твори Г. Сковороди, О. Радищева, С. Десницького, Я. Козельського, В. Малиновського, О. Кунціна та ін. містили оригінальні пропозиції щодо вирішення актуальних проблем російської дійсності та накресливали шляхи її модернізації відповідно до просвітницької концепції. Однак ці ідеї “зависали у повітрі”, оскільки в Росії не виник самоорганізований буржуазний стан, для якого вони б мали практичний сенс та являли необхідну духовну атмосферу.

Просвітницькі ідеї розповсюдилися в Російській імперії у другій половині XVIII століття, в роки правління Катерини II – в епоху “освіченого абсолютизму”. Надії на “реформи згори” стимулювали критичні оцінки деспотичного образу правління, кріпацтва, безпідставних дворянських привілеїв, суддівського та адміністративного свавілля, приниження людської гідності, неповаги до трударів, простого народу взагалі. Натомість російські та українські просвітителі пропагували, враховуючи специфіку вітчизняного соціуму, напрацьовані зарубіжними колегами уявлення про справедливий соціальний устрій з комплексом громадянських і політичних прав і свобод. Східноєвропейський варіант Просвітництва, не маючи міцного соціально-економічного фундаменту, головний акцент робив на поширенні освіти, знань, на, за словами В. Попугаєва, “політичний освіченості” суспільства, що повинно було, з одного боку, посилювати тиск на владу, а з другого – перетворювати сам народ на суб'єкт історичного процесу.

Крім того, важкі умови життя, рабство й убогство переважної більшості населення, вкрай низький додатковий продукт, аграрний характер економіки у несприятливих природно-географічних умовах змушували східнослов'янських просвітителів розвивати передусім ідеї соціальної справедливості, більш рівномірного розподілу власності, а також як необхідного, так і додаткового суспільного продукту. Зростаюча напруга в соціальних відносинах зумовлювала перевагу в їхніх творах публіцистичного елементу над теоретичним, що характерно не тільки для суспільної думки, але й, як зазначав у свій час О. Лосєв, для російської філософії, де майже не було розроблено власних систем.

Синкретизм ідейного простору Просвітництва, якщо привести все його різнобарв'я до спільного знаменника, забезпечувався таким інтегруючим чинником, як інтереси та благо Людини, і цій меті беззастережно підпорядковувалися філософські, історичні, економічні, політичні, етичні і тому подібні погляди. Невблаганна логіка буржуазних революцій кінця XVIII століття наочно продемонструвала тогочасний утопізм просвітницької доктрини в її цілісності, що й зумовило кризу Просвітництва. Пізніше його багата спадщина перетво-

рилася на джерело декількох прогресивних напрямків суспільно-політичної думки, серед яких (підкреслював С. Черняк) перш за все слід згадати лібералізм і утопічний соціалізм з наголосом, у першому випадку, на економічній ефективності, а в другому – на соціальній справедливості. Зближення цих двох провідних, щоправда, різноетапних тенденцій суспільно-історичного розвитку у середині ХХ століття знову актуалізувало просвітельську мрію про “царство розуму та загального благоденства”. Гасло “Свобода, рівність, братерство!” в органічній єдності своїх складових частин – а саме так їх належить сприймати – залишається благородним орієнтиром людського поступу на майбутнє.

Видатні представники Просвітництва (Ф. Вольтер, А. Тюрго, Ш. Монтеск’є, Ж. Кондорсе, Г. Рейналь – у Франції; Е. Гіббон, Д. Юм, Г. Болінброк – в Англії; М. Новіков, С. Десницький, І. Третьяков – в Росії та ін.) приділяли велику увагу історичному обґрунтуванню свого вчення і зробили помітний внесок у розвиток світової історіографії. Вони негативно поставились до середньовічного історіописання з його фактографізмом і провіденціалізмом, зосередженням на політичній та військовій сфері, на діях коронованих осіб і полководців, аполотеїчній архаїчних порядків. Як писав Вольтер, людина із здоровим глуздом, “читаючи історію, зайнята головним чином її спростуванням”.

Успіхи наукового знання, зокрема природознавства, у XVII–XVIII століттях наводили просвітителів на думку про існування закономірностей в історичному процесі і обумовили певні механістичні уявлення щодо механізмів суспільної еволюції. Разом з тим, про що писав О. Л. Шапіро, просвітницька історіографія ввела до наукового обігу ідею поступального руху в історії, вбачаючи прогрес у прирощенні знань, наукових відкриттів, розвитку ідей, які, в свою чергу, сприяли поліпшенню традицій, звичаїв, соціальної поведінки. Так, Ж. Кондорсе у 1794 році стверджував, що суспільна нерівність – наслідок корисливого використання купкою освічених людей своєї переваги над неосвіченою більшістю. Просвітителі розширили тематичні межі історичних досліджень за рахунок сюжетів з економіки, освіти, науки, побуту, культури, соціальних відносин, наближаючись до ідеї історії народу.

Помітний крок зроблено просвітителями-істориками у галузі джерелознавства. Викриваючи спотворену картину минулого у середньовічних хроніках і різноманітних “історіях”, вони (Вольтер, Болінброк та ін.) вбачали один з основоположних недоліків їхніх авторів у некритичному ставленні до фактичного матеріалу, міфів, легенд. В історичних дослідженнях просвітителів (“Міркування про причини величчя й занепаду римлян” Монтеск’є, “Досвід про дух та звичаї народів” Вольтера, “Історія Англії” Юма та ін.) апробовано новий метод аналізу джерел з позиції “здорового глузду” та життєвого досвіду. Цей метод, незважаючи на свою недосконалість, на той час допоміг застосувати науковий підхід до висвітлення минулого, розпочати пошук історичних закономірностей.

Таким чином, доба Просвітництва була надзвичайно важливим етапом в інтелектуальній історії людства ^[20, 215-222].

Просторове вирішення експозиції – розташування експозиційних матеріалів й експозиційного устаткування в просторі експозиційних приміщень. Є одним з найважливіших складових експозиційного образу, засобом розкриття теми й організації сприйняття експозиції відвідувачами. П. в. розробляється художником експозиції під час художнього проектування експозиції і є важливим аспектом художньої концепції експозиції, що фіксується, як правило, у макеті експозиції ^[1, 95].

Просування документів – видалення вологи у документів за допомогою температури, тиску, швидкості руху сушильного агента для збереження фізико-хімічних властивостей матеріальної основи документа, забезпечення його збереженості протягом тривалого часу.

Профіль архіву – встановлений для архіву склад документів, які мають зберігатися в ньому.

Профіль музею – генетично-класифікаційна ознака музею; визначається основним змістом його фондів і зв'язком з тією чи іншою галуззю науки, мистецтва або виробництва. Профіль музею визначає склад колекцій, тематику експозицій, зміст наукових досліджень і впливає на всі напрями музейної діяльності. П. м - спеціалізація зібрань і діяльності музею, обумовлені його зв'язком із конкретною наукою, технікою, виробництвом, а також із

їхніми галузями і дисциплінами, із різноманітними видами мистецтва і культури. Профіль музею є найважливішою категорією класифікації музеїв. Музеї поділяться на такі основні профільні групи: Природничо-наукові, історичні, літературні, художні музичні, театральні технічні сільськогосподарські тощо. Зв'язок із комплексом наук визначає існування музеїв комплексного профілю, типовим прикладом яких є краєзнавчі музеї Кожна з цих груп у свою чергу може поділятися на більш вузькі профілі. (Наприклад, до музеїв історичного профілю належать: історичні - етнографічні, військово - історичні тощо) [1, 95].

Протограф – текст (або низка текстів різних джерел), від якого ведуть своє походження списки даної групи, редакції, види. Протограф є найближчим текстом списку, що визначає редакції, групи списків, видів, різновидів. Це той текст (або низка текстів різних джерел), від якого походять списки конкретної групи, редакції, виду.

Процес історичний – послідовність явищ, що пов'язані між собою причинними або структурно-функціональними залежностями. Між ними існує об'єктивний зв'язок. Процес має певну “віль”, навколо якої нанизані взаємопов'язані явища. Процеси в суспільній історії можуть спричиняти зміни організації, структури. Це може бути розвиток, занепад, модернізація тощо. Як певного роду цілісність, послідовність, тотальність із позицій провіденціально-есхатологічного бачення історія була вперше представлена у християнській історіософії (Августин).

Християнство, що усвідомило власне історичне становлення, зображало історію як звершення, що має внутрішній сенс, містерію, що має початок і кінець, свій центр, свої пов'язані одна з одною дії. Розгляд цілісної історії, що розгортається в напрямку до певного фіналу, здійснюється з позицій субстанціалізму, пошуку єдиної субстанції суспільного життя, що розкривається в часі. У новоєвропейській філософії історії утверджується уявлення про історію як про реальний часовий процес змін і водночас як про знання минулих станів цього процесу. У філософії Просвітництва історичне минуле осмислюється як процес незворотних поступальних суспільних змін. Найгрунтовніша розробка поглядів на історію та П. і. як “вияв духу в часі”, саморозвиток світового духу, сходження шаблями прогресу, свободи, належить у німецькій класичній філософії Гегелю. Марксизм обґрунтував погляд на П. і. як на соціальне ціле, що розвивається, в якому матеріальні суспільні відносини відіграють детермінантну роль. Історія в цій концепції постає як єдиний, стадійний процес розвитку, що має природно-історичний характер. Стадіями цього процесу є суспільно-економічні формації, що змінюють одна одну в необхідній, закономірній послідовності. Водночас дістала обґрунтування думка, що П. і. – продукт діяльності самих людей, що в історії немає нічого, крім людської діяльності. На відміну від подібних інтерпретацій історії як лінійного, спрямованого процесу, що проходить через певні еволюційні стадії спрямованого розвитку якихось сутнісних начал, розроблялись альтернативні моделі історії (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Дж. Тойнбі та ін.).

Теза про єдність людського суспільства чи уніфікацію світу як закономірного наслідку єдиного і безперервного процесу розвитку людської історії була визнана ними хибною. Історія тлумачиться в цій концепції як співіснування у просторі й часі певного числа культур, народів, держав-спільнот, тобто як низка абсолютно самостійних, позбавлених істотних об'єктивно-історичних, закономірних взаємозв'язків соціально-культурних систем. Для цієї парадигми властиве заперечення єдиної логіки та етапів всесвітньо-історичного процесу. Кожна культура, цивілізація – неповторні, замкнуті, відособлені, розвиваються лише на власній основі. Головний теоретичний акцент концепції “циклічності” був зроблений на відображенні культурного розмаїття і багатства історії, форм суспільного буття. У ХХ ст. подолано домінування уявлень про односпрямованість, лінійність П. і., переважають ідеї варіативності, багатоманітності історії, що відображається в уявленні про історію як “світ світів”, постмодерністській метафорі “циклічності” тощо [19, 314-315]. Отже процес історичний – а) категорія історичного пізнання, яка вивчає сукупність, взаємозумовленість і взаємозв'язок фактів, подій та явищ історичного буття; б) рух суспільства в історичному часі та просторі.

Процес історіографічний – а) наукова діяльність зі створення історичного дослідження. Відбувається пізнавальна робота історика над аналізом або синтезом фактів

історичного процесу; б) в методологічному сенсі ця категорія виступає дослідницьким засобом здійснення історіографічного аналізу.

Псалтир – одна з біблійних книг Старого завіту. Складається із 150 псалмів.

Псевдонім – вигадане ім'я, яким автор підписує твір.

Психологічний експеримент у музеї – метод вивчення процесу сприйняття відвідувачами музейної експозиції. Специфіка П. е. проведеного в музеї визначається варіюванням ряду змінних музейного характеру (наприклад методів експонування музейних предметів або текстів, особливостей ведення екскурсій тощо), що дозволяє вносити корективи в методику експозиційної роботи, виявляти закономірності сприйняття, встановлювати механізми взаємодії з музейною аудиторією, одержувати матеріал для удосконалення екскурсійної роботи. На основі даних П. е. можуть бути вироблені рекомендації для удосконалення музейної діяльності [1, 95].

Психологія історична – галузь психології, яка досліджує співвідношення психічної діяльності та історично розвивального світу культури психологічних феноменів як чинників, що впливають на формування продуктів культури. Виникнення П. і. як науки пов'язане зі спробами німецьких учених (Г. Штейнталя) застосувати психічну схему Й. Гербарта до розумового розвитку не окремого індивіда, а цілого народу. Внаслідок цього виникла “психологія народів”, що поєднала історико-філологічні дослідження з психологічними. Дальшої розробки П. і. набула завдяки В. Вундту (вивчення мови, міфів, звичаїв як продуктів колективної діяльності народного розуму). Прихильником “психології народів” як самостійної науки був О. О. Потебня. У дослідженні (“Із записок з російської граматики”, 1874 р.) він характеризує мислення російського народу, виходячи зі зміни об'єктивних структур мови, а не з еволюції гіпотетичних душевних елементів, до яких удався його послідовник – Д. Овсяннико-Куликовський та ін.

Позитивізм О. Конта і Г. Спенсера справив вплив на поширене на поч. епохи імперіалізму вивчення етнопсихологічних особливостей т.зв. нецивілізованих, або первісних народів. Праця Спенсера “Принципи соціології” містить докладний огляд релігійних уявлень, обрядів, звичаїв, родинних стосунків і різноманітних суспільних інституцій цих народів. Твердження Конта про первинність соціальних феноменів, їх нередукованість до гри уявлень усередині свідомості окремої людини були розвинені Е. Дюркгеймом у програму соціологічних досліджень, позбавлених психологізму, що започинав суспільні науки. Цінним надбанням програми досліджень Дюркгейма була установка на позитивне вивчення ідеологічних явищ і продуктів у різноманітних суспільно-історичних умовах на підставі докладного опису конкретно-історичних явищ. Негативним було очищення соціології від усього психологічного, що зумовлювало протиставлення індивідуального життя особистості її соціальній детермінації.

В. Дільтей у дослідженні “Ідеї описової психології” (1894 р.) розробив проект створення (поряд із психологією, що орієнтується на науки про природу) особливої дисципліни, здатної стати підвалиною наук про “дух”, головними поняттями якої є “опис” і “розчленування”. В основу людської історії було покладено переживання, проте не як елемент свідомості в його традиційно-індивідуалістичному тлумаченні, а як внутрішній зв'язок, невіддільний від його “втілення” в духовному, надіндивідуальному творенні. Індивідуальна свідомість була пов'язана із світом соціально-історичних цінностей. Якщо В. Дільтей співвідносить структуру окремої особистості з духовними цінностями епохи, то О. Шпрангер – з формами культури (“Форми життя”, 1914 р.) Феноменологічний описовий метод, розроблений Дільтеєм, вплинув на світогляд таких психологів-ідеалістів, як Крюгер (1874–1948 рр.), Г. Лебон (1841–1931 рр., праця “Психологія натовпу”), У. Мак-Дугалл (1871–1938 рр., праця “Введення в соціальну психологію”). В результаті досліджень асоціатизм, “атомізм”, інтелектуалізм, психофізичний паралелізм втрачають своє значення. На перший план виходять проблеми “компаративної” психології (Спенсер) як порівняльного з еволюційного погляду вивчення рівнів свідомості [19, 316–317].

Психрометр – прилад для вимірювання вологості повітря і його температури.

Психобіографія – це один з напрямів проведення дослідження життя, який спирається на експліцитне використання формальних психологічних теорій при інтерпретації індивідуального життя (W. McKinley Runyan W. T. Schultz).

Виступаючи різновидом гібриду *rag excellence*, психобіографія існує в межах певної кількості дисциплінарних контекстів, найважливішими з яких є психоісторія та персонологія. Психоісторія, “близька родичка” психобіографії, ставить за мету використання психологічних теорій в процесі дослідження і тлумачення сенсу історичних подій. Вона може бути позначена як проблемно орієнтована дисципліна, що вивчає історичну мотивацію (L. de Mause). У двох випадках психо-історик перетворюється на психобіографа й відповідно у межах психоісторії співіснують дві форми психобіографії, що скеровуються різною метою та спираються на різні традиції.

Один варіант психоісторії, що продукує психобіографію, займається аналізом життів визначних історичних осіб у світлі психологічних теорій. Хоча психофеномен може вивчатися у різноманітний спосіб, психоісторія найбільш тісно поєднана з клінічним підходом і знаходиться під великим впливом психоаналітичних принципів. Наприклад, дослідження В. Mazlish'ом взаємин батька та сина – Джеймса та Джона Стюарта Мілла (1975) – використовує концепт едіпового комплексу для пояснення стосунків між ними.

Інший варіант психобіографії виникає, коли у фокусі інтересів психоісторика опиняються саме психологічні мотиви вчинків групи історичних “акторів”. Такий різновид психобіографії був спродукований тими, хто цікавився колективною репрезентацією особистості. Дослідники цього напрямку шукали пояснення розподілених характерних особистісних рис, які, здавалося, можуть бути знайдені серед різних членів однієї і тієї ж культури у розумінні практик виховання ними дітей. У численних писаннях L. de Mause, Aries'a та ін. також існував імпліцитний еволюційний ухил у напрямку саме до такого розуміння психобіографії. Антропологи, проте, критикували ці праці тому, що вони фокусували увагу на історичних змінах у межах західної цивілізації та ігнорували ширший контекст виховних практик дитини в інших культурних традиціях. Персонологія є іншим полідисциплінарним простором, у межах якого психобіографічний дискурс набуває власного сенсу. Уперше термін “персонологія” увів у науковий обіг Н. Миттау як різновид заміни для “непрозорі” фрази “психологія особистості”. Персонологія є галуззю психології, яка цікавиться, головним чином, дослідженнями людських життів і факторами, що впливали на їхній хід, і вивчає індивідуальні відмінності та типи особистості. Персонологія у найпростішому розумінні означає зобов'язання комплексно досліджувати поодинокі прожиті життя у часі під різними відмінними кутами зору (з перспектив, насамперед, психоаналізу (Freud), аналітичної психології (Jung) та індивідуальної психології (Adler)) по контрасту з конвенційно-узгодженою традиційною психологією як експериментальним аналізом індивідуальних перемінних (настрою, думання, перцепції тощо), відірваних від будь-якого контексту та відокремлених від життів, в яких самі такі перемінні діють. Експериментальні психологи звичай надають перевагу “частині” над “цілим”; персонологи розпочинають і закінчують цілісною персоною (особистістю). Персонологія поновила біографічного суб'єкта в його законному місці, власне, в межах психології. Якщо конституювання психобіографії (як дисципліни та наукового дискурсу) у контексті персонології генетично пов'язується, насамперед, з прізвиськом Н. Миттау'а, то теоретичні засади психобіографії у галузі психоісторії виводять власний родовід саме з появи праці S. Freud'a “Леонардо да Вінчі та спомини його дитинства”. Запропоновані “батьком психоаналізу” стандарти науковості й досі залишаються актуальними щодо проведення психобіографічного дослідження. До них належать:

- 1) уникання патографізації чи, навпаки, ідеалізації біографічного суб'єкта;
- 2) дослідження внутрішньої та зовнішньої валідності біографічних анекдотів;
- 3) порівняння поведінки біографічних суб'єктів з поведінкою їхніх сучасників;
- 4) спротив “плетінню” павутиння значень, виведених з ізольованих подій чи психологічних обставин, що не повторюються.

Психобіографія як форма психоісторії датує власне формальне виникнення кінцем 1950-х років – з моменту публікації “Молодої людини Лютера” Erikson'a (1958) та відомої промови W. Langer'a “Наступне завдання” до Американської Історичної Асоціації (1957). Наступні 10–12 років були роками підвищення плідності роботи у галузі психобіографії. Її піонери, такі як В. Mazlish, Е. Erikson, L. de Mause, Р. Gay або розпочали, або продовжили свої психобіографічні праці. Разом з тим у процесі розвитку психобіографістики довелося

суттєво підкорегувати деякі положення, притаманні класичному фрейдистському психоаналізу (іноді всупереч застереженням самого S. Freud'a) й численним його відгалуженням, і переглянути такі пункти: 1) занадто сильні акценти на поодиноких епізодах дитинства; 2) недостатня емпірична підтримка психоаналітичних конструкцій; 3) сексуальний ухил у класичному фрейдистському психоаналізі; 4) неадекватні свідчення; 5) редукціонізм (психологічна детермінація життів і кар'єр без розгляду історичного контексту).

Протягом 80-х років ХХ століття відбуваються зміни дисциплінарного та епістемологічного характеру, які, з одного боку, провістили новий, незалежний статус психобіографістики як окремої самостійної дисципліни, а з іншого – продемонстрували кардинальну зміну її пізнавальної парадигми.

Поява численних вузівських підручників з психобіографії та трьох книжок, присвячених узагальненню у теорії та методології психобіографічних досліджень, продемонструвала новий дисциплінарний статус психобіографістики, яка виокремилася у самостійну галузь дослідження. Йдеться про праці А. Elms'a "Нерозкриті життя", W. McKinley Runyan'a "Історії життя та психобіографія: дослідження в теорії та методи" (1982) та I. Alexander'a "Персонологія: метод та зміст у персонології та психобіографії" (1990), які продовжують і на сьогодні визначати головні напрями галузі.

З цього ж часу (приблизно друга половина 80-х років) місце домінуючого психоаналітичного підходу у психобіографістиці поступово займає нарративний принцип у просторі нарративної психології. При дослідженні життя нарративна психологія відштовхується від положення: ми є тим, що пам'ятаємо стосовно того, що зробили чи сказали. Особистість з такої перспективи є, можливо, більше, ніж будь-що інше, розповіддю, яку ми розказуємо собі та іншим; прописаною фікцією, в якій ми з'являємося як один серед розподілених ролей характерів, також винайдених (Т. R. Sarbin). І тоді життєпис може проходити через ідентифікацію структури суб'єкта біографічного "нарратива": історії, які він розповідає; сцени, які він конструює; характери, чи "іміджі", які він використовує, та метафори, якими він позначає себе.

Постійна інтервенція нарративної психології у простір історіописання дозволила органічно доповнити спектр дуальних історичних психодисциплін, які були конституювані раніше (психоісторію та психобіографію) психобіоісторіографією.

Це "повстання" психобіоісторіографії стало можливим у силу таких імплікацій нарративної психології:

1. Наративи, які позначені спільною сигнатурою і претендують на істинність (автобіографії й так звані "наукові історії"), виступають також зоною дії спільних нарративних стратегій (способів функціонування "істини" та побудови розповідей, сюжетів і систем аргументації; режиму прописування суб'єктів дії та риторичних фігур; послідовності метафоричних і метанімічних рядів і кореневих метафор), що дозволяє говорити про тотальну й нерозривну єдність біоісторіографічного.

2. Первинним простором конструювання спільних нарративних стратегій, який формується у процесі прописування істориком власної суб'єктивності, є автобіографія, в результаті чого процес історіописання перетворюється на життєпис.

Психобіоісторіографія вивчає психобіографічний бік історії історичної науки (історіографії), досліджуючи стосунки між життєвим досвідом, текстами та соціокультурним контекстом визначних фігур в історії історичної науки.

Якщо ж враховувати виклик нарративної психології, то психобіоісторіографія може бути визначена як дисципліна, що вивчає психобіографічний бік історії історичної науки (історіографії), спираючись на теоретико-методологічне підґрунтя нарративної психології та досліджуючи спільні наративні стратегії, сконструйовані наратором у процесі прописування власної суб'єктивності у текстах індивідуальної та колективної історії [20, 222-227].

Псування документів – навмисне чи ненавмисне пошкодження документів.

Публікація – документ, доступний для масового використання/

Публічна бібліотека – загальнодоступна бібліотека, призначена для задоволення інформаційних потреб широких верств населення

Публікація документа – тиражування та оприлюднення документа.

Путівник по фондах архіву/архівів – тип архівного довідника, що містить характеристики або короткі відомості про архівні фонди (колекції, комплекси) у систематизованому порядку, призначений для загального ознайомлення зі складом і змістом фондів архіву (архівів).

Р

Рабовласницький лад – суспільно-економічна формація, основана на приватній власності на засоби виробництва, коли об'єктом привласнення стає сам безпосередній виробник. Виник на пізніх стадіях розкладу первіснообщинного ладу на рубежі IV і III тисячоліть до н.е. Р.л. вснував у країнах Азії, Європи та Африки аж до III-V ст. н. е. Найвищою розвитку досяг у Стародавніх Греції і Римі. На території України існував в античних державах Північного Причорномор'я (VI ст. до н.е. – IV н. е.) [24, 186-187].

Рада генеральної старшини – на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. до ліквідації в 1764 р. Генеральної військової канцелярії – вузький дорадчий орган при гетьмані. Складалася з генеральної старшини. Виразала інтереси козацької старшини і шляхетства. Вперше почала складатися за гетьмана Б. Хмельницького [24, 187].

Рада січової старшини – напівофіційний орган на Запорозькій Січі, в якому брали участь кошовий отаман та ін.. військові старшини. Здебільшого її називали старшинською сходкою. Зкликали її для обговорення політичних, військових, адміністративних та ін. питань. Звичайно передували козацькій раді. Виразали інтереси старшини та заможного козацтва. За часів Нової Січі Р. с. с. фактично виконувала функції найвищого органу влади [24, 187].

Радимичі – східнослов'янське плем'я (союз племен), що населяло дніпровсько-донецьке межиріччя. Містами радимичів були Гомії (Гомель), Вижж на Десні, Чичерськ на Сожі та ін. У VIII і до другої половини IX ст. радимичі разом із в'ятичами і сіверянами підпадають під владу хозарів. У 885 р. були підкорені Олегом і увійшли до складу Давньоруської держави. У XI ст. землі, населені радимичами, увійшли до Смоленського та Чернігівського князівств. Останній раз згадуються у літописі під 1169 р. [24, 187-188].

Ранг архіву – належність архіву до певного рівня системи архівних установ: районного, міського, обласного, загальнодержавного.

Раритет – предмет, цінність якого визначається насамперед його рідкістю. У сучасному музеєзнавстві термін вживається для позначення предметів, що існують лише в декількох екземплярах (наприклад, книги-першодруки).

Раси – історично утворені групи людей, які характеризуються спільністю успадкована закріплених морфологічних (тілесних) особливостей і мають спільне походження. Сучасне людство прийнято поділяти на три великі раси (або “раси першого порядку”): негроїдну, монголоїдну та європеїдну. Всередині великих рас, звичайно, виділяють дрібніші расові групи (“раси другого порядку”).

Расові відмінності стосуються лише зовнішніх ознак людини, а не життєво важливих морфологічних, фізіологічних і психічних її особливостей.

До історично утворених на базі рабовласницького й феодального ладу мовних, територіальних, економічних і культурних спільностей людей належить народність.

Це певний тип етносу, який посідає проміжне місце між плем'ям і нацією. Утворення союзів племен, яке супроводжувалося посиленням міжплемінних господарських і культурних зв'язків, військові сутички, міграції населення, спричинені збільшенням його чисельності, виникнення приватної власності – усе це зумовило заміну попередніх кровних зв'язків територіальними і появу нової форми С. і. – народності, яка зазвичай складалася з кількох племен, близьких за походженням і мовою, або з племен різномовних, що об'єднувалися внаслідок завоювання одних племен іншими.

В процесі складання народності мова одного з етнічних компонентів (чисельнішого або більш розвиненого) перетворювалася на загальну мову народності, а інші племінні мови зводяться до ролі діалектів, а іноді зовсім зникають, формуються територіальна, культурна та економічна спільність, яка часто не має стійкого характеру. Одним із показників нової спільності є збірне ім'я, під яким народність стає відомою сусідам.

Поняття “народ” в широкому розумінні вживається для позначення великої групи людей, пов'язаних місцем походження або проживання, це все населення певної країни.

Історичною спільністю людей є нація, яка складається на основі спільності їх мови, території, економічного життя, культури й деяких особливостей характеру. Розвиток капіталізму зумовлює суспільно-територіальний поділ праці, який економічно пов'язує населення в націю.

Це веде до політичної концентрації і створення національних держав на місці попередньої роздробленості. Нація виникає зі споріднених і неспоріднених племен, рас і народностей. Роди й племена – історичні спільності людей первісного ладу, а народності – доби рабовласницьких і феодальних суспільств – передують нації. Спільність мови й території на базі спільності економічного життя і є основними ознаками нації. Економічна й політична консолідація нації впливає на утворення єдиної національної мови з мов народностей. Особливості історичного розвитку нації, її економічного стану, культури, побуту, звичаїв і традицій накладають відбиток на її духовність, формують особливості національного характеру та психологи у людей, які становлять певну націю [2; 19, 256257; 24-26].

Реабілітація – це сукупність науково обґрунтованих заходів щодо відновлення культурних та функціональних властивостей об'єктів культурної спадщини, приведення їх у стан, придатний для використання.

Реальний опис архівного фонду – архівний опис, в якому зафіксовані всі фактично існуючі одиниці зберігання даного фонду, що знаходяться в даному архіві; порівн. ідеальний опис архівного фонду.

Реальність історична – а) категорія історичного пізнання, яка спирається на дійсне об'єктивне існування фактів, подій, явищ історичного процесу; б) джерела, факти, події, явища які відбувалися або відбуваються в історичному процесі; в) результат історичного процесу, який мав або має місце (факт, подія, явище).

Ревізія каталогу – перевіряння відповідності структури, змісту і оформлення каталогу поставленим вимогам і усунення виявлених недоліків.

Регест – виклад у документальній публікації змісту документа або його частини, супроводжуваний заголовком і легендою (розгорнутий регест), або передавання інформації про зміст документа шляхом публікації його заголовка та легенди (короткий регест).

Регіональний бібліографічний посібник – бібліографічний посібник, виданий в певному регіоні і (або) відображає документи, які пов'язані з регіоном за походженням, змістом та іншими ознаками

Регіональний каталог – бібліотечний каталог, що відображає літературу, що відноситься.

Редагування каталогу – див. ревізія каталогу

Редакції тексту документа – два або більше текстів документа, що відрізняються за змістом.

Рестр описів – допоміжний обліковий документ архіву, що фіксує кількість архівних описів та деякі їхні характеристики (кількість справ, аркушів, примірників тощо).

Рестраційна картка – картка, призначена для рестрації документів у діловодстві установи.

Рестраційне свідоцтво на документи НАФ – документ єдиного зразка, який видається власнику документів НАФ після проведення державної рестрації їх і засвідчує: назву документа (документів), що реструється, назву юридичної особи або прізвище громадянина, дату і номер запису у книзі державної рестрації документів НАФ, адресу й умови місця зберігання, місце рестрації, дату видавання, серію і номер рестраційного свідоцтва.

Рестрація документів – запис в облікових формах (журналах, картках тощо) коротких відомостей про документ, як правило, із зазначенням на ньому діловодного індексу і дати рестрації [33, 685-686].

Рестрація нових надходжень до музею. Усі предмети, що надійшли до музею на постійне зберігання, після складання акта та первинної атрибуції протягом місяця розглядаються фондово-закупівельною комісією музею. У книзі надходжень предмет, що надійшов, реструється під певним порядковим номером, який одночасно проставляється на ньому, і дається стислий опис предмета, який унеможливує його підміну, а в разі

втрати або крадіжки – сприяє розшуку предмета. Предмети, які входять до складу окремих цілісних скарбів, матеріалів експедицій або конфіскованих пам'яток, заносяться до книги надходжень у повному складі. Предмети, які містять дорожціні метали і дорожціні каміння та надійшли до музею у складі скарбу, матеріалів з археологічних, етнографічних, геологічних та інших експедицій або іншим шляхом, обліковуються за окремим номером, а його належність до скарбу або матеріалів експедицій зазначається у графі “Назва та стислий опис предмета”.

Матеріали, які надійшли до музею внаслідок діяльності археологічних, етнографічних, геологічних та ін. експедицій, обліковуються спочатку комплексами за колекційними або польовими описами (додатки 8, 9). Якщо зазначені комплекси передаються з експедицій інших організацій, то передавання їх до музею здійснюється за актами з предметними описами, у яких одностипні предмети записуються групами, а унікальні – окремо. Перед реєстрацією у книгу надходжень археологічні предмети систематизують, розподіляють на основний і науково-допоміжний фонд.

У зв'язку з необхідністю попередньої систематизації та камеральної обробки експедиційних збірань археологічних, етнографічних, геологічних та інших колекцій, а також нерозібраних архівів меморіального характеру терміни їх запису до книги надходжень визначаються фондово-закупівельною комісією музею з урахуванням складності та обсягу робіт. У разі одночасного надходження великої кількості однорідних предметів, їх систематизують, розподіляють на основний і науково-допоміжний фонд. Такі однорідні предмети отримують єдиний номер за книгою надходжень з відповідними до кількості предметів дробовими номерами. Наприклад: КН-48021/1-735 ^[34, 101].

Реєстрація первинна – перша стадія обліку музейних фондів, під час якої фіксуються основні відмінні ознаки предметів музейного значення в книзі надходжень (КН) основного або науково-допоміжного фонду на підставі результатів його попереднього вивчення. Складається з документів первинної реєстрації – акти про приймання і видачу.

Реєстри козацькі – списки (компути) козаків, переважно реєстровців, окремих частин або всього Війська Запорозького у XVI-XVIII ст. Складання військових реєстрів було повсякденною практикою в багатьох європейських державах і країнах, зокрема в Україні. Ведення Р. к. почалося з виникнення реєстрового козацтва, тобто такого, яке офіційно перебувало на службі Річі Посполитої, маючи за це певні права, привілеї і грошові винагороди. Перші спроби сформувати реєстрове військо козаків припадають на першу пол. XVI ст., часи правління королів Зигмунта I та Зигмунта-Августа. Однак тільки король Стефан Баторій остаточно сформував реєстрове військо (грудень 1578 р.) і, очевидно, тоді було складено список козаків-реєстровців. Зберігся реєстр тільки одного з козацьких полків, який повернувся з походу проти Московської держави (1581 р.). До нього було внесено 530 імен і прізвищ козаків, на чолі яких стояв відомий військовий діяч Ян Оришовський. 30 козаків становили його особисту роту, а 500 поділялися на десятки, очолювані отаманами. Аналіз імен і прізвищ свідчить, що більшість козаків мали українське походження. Досить великою була частка білорусів і прибалтів. Це пояснюється тим, що втрати, понесені під час боїв у Прибалтиці й Білорусі, козацький полк поповнював місцевими жителями.

Практика складання Р. к. (не тільки реєстровців, а й усього Війська Запорозького) існувала й пізніше. Так, за свідченням київського митрополита Іова Борецького, у генеральній раді в Кагарлику (червень 1621 р.) брало участь 50 600 “переписаних мужів”. Зберігся стислий компут Війська Запорозького, складений 1621 р. під час Хотинської війни. У ньому названо імена полковників і визначено чисельність козаків у 41520 душ. Улітку 1623 р. відбулася рада між Корсунем і Богуславом, де тільки з п'яти міст було переписано 14 тис. осіб, а за припущенням очевидця, в цій раді могло взяти участь бл. 140 тис. козаків.

Єдиним повним і збереженим козацьким реєстром є той, що був створений за рішенням Зборівського миру (1649 р.) протягом осені 1649—поч. 1650 рр. Він містить 40 358 козацьких імен та прізвищ, розписаних за полками й сотнями. Цей реєстр укладався спочатку в сотнях, потім у полках, а генеральне зведення відбулося в Чигирині на поч. 1650 р. Ця робота проводилася насамперед Б. Хмельницьким, І. Виговським, генеральним

обозним І. Чорнотою, генеральними осавулами Д. Лисовцем (Лисянським) та М. Лученком, можливо й Т. Хмельницьким.

Було створено два оригінали реєстру, один з яких залишився в Чигирині (копію з нього було внесено до київських гродських книг наприк. березня 1650 р.), а другий, писаний рукою І. Виговського, був направлений королеві Яну-Казимиру.

Саме цей реєстр дійшов до нашого часу і нині зберігається в РДАДА (Москва) у ф. 196 за № 1691. Копія початкової частини яка дає змогу реконструювати деякі дефекти оригіналу, зберігається в ЦДДА України в Києві (ф. 1230, оп. 1 № 348). Реєстр 1649-1650 рр. є унікальним джерелом. Він, зокрема, містить абсолютно точні відомості про адміністративно-територіальний поділ Української держави, структуру і склад ядра української армії, чітко засвідчує, що основна маса козаків була українцями за походженням. Неукраїнські прізвища (молдавські, грузинські, вірменські, татарські, німецькі та ін.) становлять незначну частину ядра Війська Запорозького.

Реєстр є неоцінним джерелом для вивчення Національно-визвольної війни українського народу 1648-1654 рр., української генеалогії та ономастики. Однак він охоплює не більше 25 % повстанського війська і не враховує всіх українських земель. Великі перспективи відкриваються при порівнянні цього реєстру з іншими джерелами подібного типу. Хоча ще не знайдено реєстру Війська Запорозького, складеного за умовами Білоцерківського миру (28. 09. 1651 р.), однак певні відомості можна дістати, зіставивши реєстр 1649-1650 рр. з присяжними (записними) книгами 1654 р. Білоцерківського та Ніжинського полків (інші ще не виявлені). Реєстри (компуті) склалися й пізніше, останнього часу активізувалися їхній пошук і дослідження [19, 323-324].

Реєстрові козаки – козаки, взяті польсько-шляхетським урядом на військову державну службу в 70-х роках XVI ст. для боротьби проти народних рухів у Східній Україні та охорони її південних районів. Прийняті на службу вписувалися в реєстр (список) – звідси назва. Звільнялися від адміністративної і судової юрисдикції, від податків і повинностей. Р.к. мали право власності на землю, право займатися промислами і торгівлею, одержувати державну платню. Відіграли значну роль у боротьбі українського народу проти турецько-татарської агресії. Під час селянських і козацьких повстань кінця XVI – початку XVII ст. часто переходили на бік повсталих. У 1648 р. більшість Р.к. приєдналися до війська Б. Хмельницького. З 1654 р. Р.к. називалися городовими козаками, з 1735 року – виборними [24, 188-189].

Режим доступу до документів – передбачений нормативними актами порядок одержання документів у користування.

Режим зберігання документів – комплекс заходів для створення належних умов зберігання документів та підтримання оптимальних режимів санітарно-гігієнічного, вологісно- температурного та світлового.

Режим секретності – 1) законодавчо встановлений єдиний порядок забезпечення охорони державної таємниці; 2) система адміністративно-правових, організаційних, інженерно-технічних, криптографічних та інших заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці.

Резолюція на документі – реквізит документа, що є датованим і підписаним посадовою особою записом на документі, який визначає виконавців, порядок і терміни виконання документа.

Реквізит документа – обов'язковий інформаційний елемент (зазначення автора, дати тощо), властивий певному виду офіційного документа.

Рекомендаційний бібліографічний посібник – бібліографічний посібник, рекомендований читачам, що відбиває документи, відібрані по відповідним змістовним і якісним критеріям.

Реконструкція архівного фонду – 1) відновлення основного змісту частково або повністю втраченого архівного фонду в його первісному або близькому до первісного вигляді за допомогою ідеального опису; 2) з'єднання в одному архіві розрізнених частин архівного фонду зі складанням його реального опису.

Рекреаційна зона музею – площа для відпочинку та дозвілленого обслуговування відвідувачів музею.

Релевантність ретроспективної документної інформації – відповідність запитові одержаної в результаті інформаційного пошуку первинної чи вторинної документної інформації

Релігія (від латин. religio – благочестя, побожність, святиня) – світосприйняття, а також поведінка і специфічна діяльність, пов’язані з вірою в Бога. Р. є духовною компенсацією життєвих втрат людини. Вона складається з релігійної свідомості (віри, почуттів та ідей), релігійної діяльності (культу), а також релігійних організацій і установ. Є атрибутом людського суспільства, специфічно вирішує питання “кінцевого сенсу”, моральні проблеми й “буттєві питання”. Р. надає особі можливості самопізнання й самовизначення: завдяки Р. людина може знайти неформальне спілкування, поєднатися із спільнотою однодумців, ідентифікувати себе з гуртом. Р. також може опосередковувати гармонізацію та інтеграцію суспільства й певною мірою забезпечувати його стабільність. Розв’язуючи індивідуальні проблеми, втішаючи людину в її стражданні та даючи надію, Р. пропонує універсальні цінності спасіння.

Цим вона певним чином компенсує брак реалізації цінностей. Є світові релігії: християнство, іслам та буддизм; національні: конфуціанство, даосизм, синтоїзм, індуїзм, юдаїзм. Є також місцеві релігії – стародавні політеїстичні міфологічні системи. Монотеїстичних релігій лише три: християнство, іслам та юдаїзм. Систему релігійних положень (канонів, догматів) викладено у Священних книгах (Біблія, Коран та ін.). Систематичним викладенням та тлумаченням релігійних учень займаються теологія та богослов’я [19, 324].

Реліквія – особливо шанований меморіальний предмет, зв’язаний, як правило, з подіями чи особами, які зіграли винятково важливу роль в історії народу, держави, релігії. Особливим вшануванням вирізняються культові реліквії, які є сакралізованими об’єктами релігійного поклоніння, релігійного туризму й духовного паломництва. Р. – музейний предмет, який особливо цінний як пам’ять про історичну подію або знамениту Людину.

Реліквії та раритети – це, частіше за все, матеріальні предмети, що втратили своє функціональне значення та набули значення символів, пам’ятних знаків. Такі предмети частіше цікавлять краєзнавців та інших спеціалістів в силу своєї унікальності.

Репрезентативність (показність) – типовість музейного предмета серед предметів йому подібних, а також серед явищ і процесів, які він відображає, та унікальність предмета по відношенню до аналогічних предметів. Іншими словами, під репрезентативністю необхідно розуміти властивість предмета представляти ряд аналогічних предметів як будь-яке явище або подію [1, 98].

Репринт – перевидання без нового набору тексту шляхом фоторепродукування одного з попередніх видань.

Репродуціювання –1) процес отримання нових примірників документа шляхом зняття копій з застосуванням фото-, електро- та іншої копіювальної апаратури; син. відтворення документа; тиражування; 2) поліграфічне відтворення фотознімків, картин, малюнків фотомеханічними або іншими засобами.

Республіка (від латин. res – справа і publicus – громадський, всенародний) – форма політичного устрою, де джерелом усіх видів влади є народ і вищі органи державної влади обираються громадянами на певний термін. Республіканська форма правління виникла за античної доби. Відомі аристократичні Р. (Спарта, VI-IV ст. до н.е.; Рим, кінець VI-I ст. до н.е.) і демократичні (Афіни, V ст. до н. е.), які різнилися здебільшого мірою участі громадян у виборах та інших державних справах.

У середні віки існували міста-республіки (напр., Венеція та Генуя у Північній Італії, Псков і Новгород у Північній Русі), де республіканська форма правління була результатом соціально-політичного компромісу між феодалною верхівкою і впливовими ремісничо-торговельними верствами населення.

З переходом від аграрного феодалного суспільства з його натуральним господарством, соціально-становою ієрархією і монархічною формою правління до індустріального громадянського суспільства з його ринковою економікою, соціальним розкріпаченням Р. утверджується як найдемократичніша форма політичного устрою (в 1609 р. виникла Р. в Голландії, в 1649-1660 рр. існувала в Англії, в 70–80-х рр. XVIII ст.

республіканський устрій оформився у США, в 1792 р. було проголошено першу Р. у Франції). Розрізняють два основні типи Р.: парламентську і президентську.

П а р л а м е н т с ь к а Р. (нині існує в Австрії, Італії, Греції, Німеччині та інших країнах) ґрунтується на принципі верховенства парламенту, який зі свого складу, спираючись на певну партію чи коаліцію партій більшості, формує уряд, що має колективну політичну відповідальність перед парламентом за свою діяльність. Якщо уряд втрачає довіру й підтримку парламентської більшості, то або він іде у відставку, або через главу держави у встановленому законом порядку проводиться достроковий розпуск парламенту і позачергові парламентські вибори. В парламентській Р. главою виконавчої влади – прем'єр-міністром – стає зазвичай лідер партії чи коаліції партій парламентської більшості. Президент як глава держави в такій Р. виконує лише номінальні представницькі функції і обирається переважно парламентським шляхом, а не всенародно. П р е з и д е н т с ь к а Р. (США, Аргентина, Бразилія, Мексика та ін.) характеризується чітким організаційним і персональним розмежуванням законодавчої та виконавчої влади. Президента обирають позапарламентським шляхом здебільшого на всенародних виборах. Він за власною ініціативою і фактично незалежно від парламенту формує уряд, поєднує повноваження глави держави і глави виконавчої влади. Посади прем'єр-міністра та інституту парламентської відповідальності уряду немає.

В президентській Р. неможливі ні висловлення парламентом вотуму недовіри урядові і його відставка, ні достроковий розпуск парламенту. У деяких країнах (Франція, Португалія, Фінляндія, Росія, Україна та ін.) поєднуються різною мірою риси президентської і парламентської Р., залежно від цього вони визначаються як республіки змішаного типу: президентсько-парламентські або парламентсько-президентські. В таких республіках разом із всенародно обраним президентом із певними владними повноваженнями діє прем'єр-міністр, який безпосередньо очолює уряд. Уряд формується як з ініціативи президента, так і за згодою парламенту і несе політичну відповідальність як перед президентом, так і перед парламентом [19, 325-326].

Реставраційна документація – комплекс документів, що організують процес реставрації музейних предметів. Включає реставраційний паспорт, дефектний акт, акти прийому і видачі, книгу обліку надходжень музейних предметів на реставрацію, протокол засідань реставраційної ради (комісії), завдання на реставрацію, ілюстративний матеріал (картограми, схеми, рентгенограми, фотографії предмета до, у процесі й після реставрації, зйомка в ультрафіолетових і інфрачервоних променях тощо), акти лабораторних досліджень й аналізів тощо [1, 99].

Реставраційна комісія – спеціальна комісія, організована зі складу Реставраційної Ради; розглядає питання реставрації за окремими фахами, визначає завдання з реставрації окремих предметів, має право наглядати за ходом реставраційних робіт і приймає роботи, виконані реставраторами. Вказівки Р. К. обов'язкові для робітників реставраційних майстерень. Усі суперечливі питання вирішує реставраційна рада [1, 99].

Реставраційна майстерня – виробничий підрозділ музею, що забезпечує діяльність зі зберігання музейних колекцій. Р. М. виконує роботи з реставрації, консервації музейних предметів, проводить профілактичні заходи щодо їхнього зберігання. У штат Р. М. входять спеціалісти - реставратори різного профілю, відповідно до розподілу фонду музею на колекції за видами матеріалів. В Р. М. є в історичних і художніх музеях, краєзнавчих музеях і музеях заповідниках [1, 99].

Реставраційна рада – дорадчий орган при дирекції музею, очолюваний заступником директора з наукової роботи або головним хранителем; включає співробітників музею й спеціалістів - реставраторів з інших організацій.

Обговорює конкретні заходи в області реставрації і консервації музейних предметів, затверджує річні плани роботи реставраційних відділів і майстерень, розглядає і дає рекомендації по застосуванню способів і методів реставрації й консервації пам'яток дає висновок про виконання найбільш відповідальних і складних реставраційних робіт, про якість реставрації тощо. Рішення Р. Р. набирають чинності після їхнього затвердження директором музею. У провідних музеях Р. Р. може створювати реставраційні комісії [1, 99].

Реставраційний паспорт музейного предмета – основний робочий і звітний документ при проведенні реставраційних робіт; фіксує стан музейного предмета до початку реставрації, усі її етапи й результати [1, 100].

Реставраційний центр – виробнича й науково-дослідна організація центрального підпорядкування в області консервації і реставрації. Поряд із веденням практичних реставраційних робіт, розробляє наукові методи зберігання, реставрації і консервації музейних предметів, хімічні, фізичні, фізико-хімічні методи аналізу, методи боротьби з біологічними агентами, проводить експертизу художніх творів. Р. ц. веде роботу з підвищення кваліфікації художників-реставраторів, координує діяльність реставраційних відділів і майстерень музеїв. Наприклад; Державна науково-дослідна реставраційна майстерня Міністерства культури й мистецтв України [1, 100].

Реставрація (від латин. *restauratio* – відновлення) – це сукупність науково обгрунтованих заходів щодо укріплення (консервації) фізичного стану, розкриття найхарактерніших ознак, виявлення його художньої, наукової чи історико-культурної цінності, відновлення втрачених або пошкоджених об'єктів культурної спадщини, збереження їхньої автентичності.

Реставрація документів – відновлення (або) поліпшення експлуатаційних властивостей, початкових або близьких до початкових властивостей і зовнішніх ознак пошкодженого чи зруйнованого а також форми і зовнішнього вигляду документа [31, 685].

Реставрація музейних предметів – один з напрямків музейної діяльності, що має за мету зберігання музейних предметів, усунення їхніх ушкоджень і відновлення початкового вигляду. Див.: *Методика реставрації музейних предметів. Порівн.: Консервація музейних предметів* [1, 100].

Реституція – повернення однією державою іншій незаконно привласнених цінностей.

Ресурси Інтернету – глобальна електронна інформаційна база. Нижче наведені деякі електронні джерела, зокрема з історії та архівознавства.

1. Африкана.ру (Росія) (www.africana.ru)
2. Библиотека Гумер (Росія) (www.gumer.info)
3. Всемирная история (Росія) (history.xsp.ru)
4. “Гео. Непознанный мир”. Елисеевское географическое общество (Росія) (www.geografia.ru)
5. Інститут історії України НАН України (www.history.org.ua)
6. Інститут всеобщей истории РАН (Росія) (www.igh.ru)
7. Інтернет-сторінка “Історія” (Росія) (history.tuad.nsk.ru)
8. Люди (Росія) (www.peoples.ru)
9. Мир истории. Российский электронный журнал (Росія) (www.history.ru)
10. Міжнародний комітет історичних наук (www.cish.org)
11. Научно-образовательный центр “Новая локальная история” (Росія) (www.newlocalhistory.com)
12. Рефераты по истории (Росія) (www.bestreferat.ru)
13. Российское образование. Система федеральных образовательных порталов (Росія) (www.auditorium.ru)
14. Русский биографический словарь. Сетевая версия (Росія) (www.rulex.ru)
15. Русский биографический словарь. Сетевая версия (Росія) (www.countries.ru)
16. Хронос – всемирная история в Интернете (Росія) (www.hrono.ru)
17. Центр восточных культур (Росія) (www.orient.libfl.ru)
18. Центр исследований по философской антропологии Европейского гуманитарного университета (Беларусь) (www.ehu-international.org)
19. Электронная библиотека (Україна) (www.lib.com.ua)
20. ACLS History E-Book Project (США) (www.history.ebooks.org)
21. Hartford Web Publishing (США) (www.hatforf.hwp.com)
22. Instytut Pamięci Narodowej (Польща) (www.ipn.gov.pl)
23. Nauka w Polsce (Польща) (www.naukawpolsce.pap.pl)
24. Redakcja Historycy.pl (Польща) (www.historycy.pl)

Основні періодичні та продовжувані видання з архівознавства: інтернет-ресурси

1. Міжнародні архівознавчі періодичні та продовжувані видання

“Архівум” (“Archivum”) - друкований орган (щорічник) МРА, міжнародне ревю. Виходив у Парижі впродовж 1951-2000 рр. Тематика: діяльність МРА та архівів світу, матеріали міжнародної архівної бібліографії, матеріали МКА.

“Янус” (“Janus”) - спільний друкований орган секцій і комітетів МРА. Виходив упродовж 1983-2000 рр. (до 1990 р. - як бюлетень секції професійних об'єднань архівістів МРА). Головний редактор - Джон ван Албада. Мови видання: англійська, французька, іноді - іспанська, німецька. Тематика: діяльність професійних організацій архівістів, розвиток архівної справи в окремих країнах, архівна освіта, міжнародне архівне співробітництво, матеріали конференцій, семінарів, інших зібрань, організаційних МРА.

“Комма, міжнародний архівний журнал” “Comma, International Journal of Archives” – друкований орган (квартальник) МРА. Заснований 2001 р. внаслідок об'єднання часописів МРА “Янус”, “Архівум” та матеріалів Міжнародних конференцій “круглого столу” архівів. Мови видання: англійська, французька, іспанська. Тематика: матеріали Міжнародних конференцій “круглого столу” архівів, комплектування архівів, експертиза цінності та забезпечення збереженості архівних документів та ін.

Інтернет-ресурс: <http://www.ica.org/1907/comma/ interna-tional- journal-on- archives.html>

“Атланти” (“Atlanti”) - друкований орган Міжнародного інституту архівної науки в Маріборі та Трієсті (МІАН). Співзасновники: Міжнародна рада архівів, Міністерство культури Словенії та Міністерство науки і технології Словенії. Виходить з 1992 р., з 2003 р. – в електронній формі. Відп. ред. - Петер Класиц (Словенія), шеф-ред. - Леопольд Ауер (Австрія). Мова видання: німецька, англійська; з 2005 р. - італійська, англійська. Тематика: документи ЮНЕСКО, зокрема Програми РАМП, матеріали щорічних зустрічей членів МІАН у Раденці та Трієсті, проблеми забезпечення збереженості архівних документів, архівної освіти, архівної етики.

Інтернет-ресурс: <http://vw.iias-trieste-maribor.eu/>

“Міжнародний архівний журнал” (“International Journal of Archives”, “Journal International des Archives”) – друкований орган (піврічник) МРА, виходить з 1980 р. Тематика: проблеми архівної справи та архівознавства.

“Архів Південно-Східної Азії” (“Southeast Asian Archives”) – друкований орган (щорічник) Регіонального відділення МРА архівів країн Південно-Східної Азії (Сарбіка). Виходить у м. Куала-Лумпур (Малайзія) з 1954 р.

Інтернет-ресурс: <http://seaa.lib.uci.edu/>

“Інформаційний бюлетень Євразійського регіонального відділення МСА” - друкований орган (щорічник) Євразійського регіонального відділення. Заснований 2000 р. Виходить у Москві російською мовою. Гол. ред. - М. В. Ларін. Тематика: матеріали конференцій, нарад регіонального відділення, архівна бібліографія, архівне законодавство. Структура/ рубрики: “Архівне законодавство”, “Конференції, семінари, наради”, “Сигнальна інформація про видання держав-учасників СНД”, “Нові надходження”.

Інтернет-ресурс: <http://archives.ru/international/eurasica. shtml>

2. Друковані органи професійних організацій архівістів національного рівня

“Архіви Нідерландів” (“Nederlands Archievenblad”) - друкований орган (щорічник) Асоціації голландських архівістів. Виходив у м. Гронінген (Нідерланди) впродовж 1896-1996 рр. Тематика: проблеми архівістики, архівної інформації та комп'ютеризації.

Інтернет-ресурс: <http://www.kvan.nl/publicaties/ archievenblad. php>

“Архіви” (“Archievenblad”) – друкований орган Королівської Асоціації голландських архівістів. Заснований 1997 р. Структура/рубрики: “Інтерв'ю”, “Організаційно-правовий

розділ”; “Архівна практика”; “Новини про події в сусідніх країнах”; “Люди і ідеї”; “Всесвітні новини”; “Видавничі новини”.

Інтернет-ресурс: <http://www.kvan.nl/publicaties/archievenblad.php>

“Архівна газета” (“La Gazette des Archives”) – друкований орган (піврічник) Асоціації французьких архівістів. Виходить у Парижі з 1932 р. (з перервою в 1941-1946 рр.), після 1958 р. – тричі на рік; від 1996 р. запроваджено публікацію тематичних випусків. Тематика: підготовка архівістів, архівні будівлі та обладнання, збереження архівних документів, новітніх технологій у архівах; звіти про діяльність Асоціації. Структура/рубрики: “Статті”, “Огляд подій в архівній галузі”, звіти засідань Асоціації та засідань міжнародних архівних організацій.

Інтернет-ресурс: <http://www.archivistes.org/-La-Gazette-des-archives->

“Американський архівіст” (“The American Archivist”) – друкований орган (піврічник) Товариства американських архівістів. Виходить з 1937 Р- Тематика: теорія архівознавства, доступ до інформації, архіви та користувачі, роль архівів у суспільстві, історія архівів та архівознавства, персоналії видатних архівістів, культурна спадщина, зберігання і пошук інформації, електронні документи, прикладні питання архівної справи. Структура/рубрики: “Статті”, “Книжкові огляди”.

Інтернет-ресурс: <http://archivists.metapress.com/home/main.mpx>

“Архіви” (“Archives”) - друкований орган Британської архівної асоціації. Виходить з 1949 року раз на два роки. Тематика: проблеми архівної справи, матеріали конференцій, бібліографія, огляди книг і журналів.

Інтернет-ресурс: <http://www.britishrecordsassociation.org.uk/pages/recent.htm>

“Архіви та рукописи” (“Archives and Manuscripts”) - друкований орган (піврічник) Австралійської спілки архівістів. Професійний і науковий журнал. Виходить з 1955 р. Тематика: проблеми теорії архівознавства та методики архівної справи, електронних документів, управління інформацією, описування та забезпечення збереженості електронних документів.

Інтернет-ресурс: <http://69.73.i33.i47/directory/8o>

“Архіварія” (“Archivaria”) - друкований орган (квартальник) Асоціації канадських архівістів. Виходить з 1956 р. англійською і французькою мовами. Тематика: теоретичні проблеми архівознавства, історія та теорія суміжних дисциплін, історія архівів, біографії видатних архівістів, діяльність архівів у Канаді та за рубежом, архівна професія та її взаємозв'язки з іншими професіями, міждисциплінарні зв'язки архівознавства, нові види документів, електронні архіви, архівна освіта. Структура/рубрики: “Статті”, “Огляд видань”, “Виставки”.

Інтернет-ресурсу: <http://journals.sfu.ca/archivar/index.php/archivaria> <http://www.archivists.ca/content/advice-authors-submissions-archivaria>

“Журнал Товариства архівістів” (“Journal of the Society of Archivist”) - друкований орган (піврічник) Товариства архівістів Великої Британії. Виходить у Лондоні з 1959 р. Тематика: питання архівознавства, архівної справи, історії архівів, архівної освіти, сучасних технологій в архівній справі. Структура/рубрики: “Статті”, “Замітки та інформація”, “Огляд видань”, “Хроніка Товариства”.

Інтернет-ресурс: <http://www.archives.org.uk/publications/journal-of-the-society-of-archivists.html>

“Канадський архівіст” (“The Canadian Archivist”, “L'Archiviste Canadien”) – друкований орган архівної секції Канадської історичної асоціації. Виходив у Оттаві французькою та англійською мовами впродовж 1963-1974 рр. Гол. ред.: Х'ю Демсі (1963-1968), Х'ю Тейлор (1969-1974) та ін. Тематика: питання методики та практики архівної справи, діяльність архівів.

Інтернет-ресурс: <http://journals.sfu.ca/archivar/index.php/ca>

“Архівіст” (“Archivista”) – друкований орган (квартальник) Спілки польських архівістів. Виходив у Варшаві польською мовою впродовж 1965- Є 1995 РР- Головний редактор – Зигмунд Коланковський. Структура/рубрики (з 1980 р.): “Статті”, “Архівна інформація”, “Оголошення”, “Організаційні питання”, “Огляд монографій та видань” “З

життя архівів”, “Регістри нормативів”, “Документи”. Тематика: діяльність СПА, університетських архівів, банківських архівів, архівів гірничодобувної промисловості, архівів сільського господарства, архівів важкої промисловості та ін., архівна методологія, біографія, архівна освіта.

“Скриніум” (“**Scrinium**”) – друкований орган Асоціації австрійських архівістів. Виходить у Відні німецькою мовою з 1969 року з періодичністю 1-2 випуски на рік. Тематика: підготовка архівних кадрів, історія асоціації архівістів, діяльність поточних архівів (в тому числі кіноархівів, університетських), архівів установ, архівних документів приватних архівів, забезпечення збереженості архівів, використання архівної інформації, розвиток архівної справи в зарубіжних країнах.

Інтернет-ресурс: <http://www.vocea.at/scrinium.html>

“Вестник архивиста” – друкований орган Російського товариства істориків-архівістів. Заснований 1991 р. Виходить раз на два місяці. Гол. ред. – І. Анфертьев. Тематика: проблеми архівної справи та документознавства, розвиток архівної науки, архівного законодавства, підготовки кадрів архівістів, діяльність РТІА та рішення його керівних органів, матеріали російських і міжнародних наукових конференцій, форумів МРА. Структура рубрики: “Проблеми архівознавства, джерелознавства, документознавства, археографії”, “Історичні дослідження”, “Електронні документи і архіви”, “Архівні і музейні колекції”, “Наукова публікація архівних документів”, “Закордонний досвід”, “Муніципальні архіви”, “Історичне краєзнавство”, “Генеалогія і біографіка”, “Зарубіжна архівна росіка”, “3 історії архівів, музеїв, бібліотек і приватних зібрань”, “Офіційний відділ”, “3 життя РТІА”, “Ілюстрації і документи”, “Мемуари, “Американський архівіст” (“**The American Archivist**”) - друкований орган (піврічник) Товариства американських архівістів. Виходить з 1937 р. Тематика: теорія архівознавства, доступ до інформації, архіви та користувачі, роль архівів у суспільстві, історія архівів та архівознавства, персоналії видатних архівістів, культурна спадщина, зберігання і пошук інформації, електронні документи, прикладні питання архівної справи. Структура/рубрики: “Статті”, “Книжкові огляди”.

Інтернет-ресурс: <http://archivists.metapress.com/home / main.mpx>

“Архіви” (“**Archives**”) - друкований орган Британської архівної асоціації. Виходить з 1949 року раз на два роки. Тематика: проблеми архівної справи, матеріали конференцій, бібліографія, огляди книг і журналів.

Інтернет-ресурс: <http://www.britishrecordsassociation.org.uk/pages/ recent.htm>

“Архіви та рукописи” (“**Archives and Manuscripts**”) - друкований орган (піврічник) Австралійської спілки архівістів. Професійний і науковий журнал. Виходить з 1955 р. Тематика: проблеми теорії архівознавства та методики архівної справи, електронних документів, управління інформацією, описування та забезпечення збереженості електронних документів.

Інтернет-ресурс: <http://69.73.i33.i47./directory/80>

“Архіварія” (“**Archivaria**”) - друкований орган (квар-тальник) Асоціації канадських архівістів. Виходить з 1956 р. англійською і французькою мовами. Тематика: теоретичні проблеми архівознавства, історія та теорія суміжних дисциплін, історія архівів, біографії видатних архівістів, діяльність архівів у Канаді та за рубежом, архівна професія та її взаємозв'язки з іншими професіями, міждисциплінарні зв'язки архівознавства, нові види документів, електронні архіви, архівна освіта. Структура/рубрики: “Статті”, “Огляд видань”, “Виставки”.

Інтернет-ресурси: <http://journals.sfu.ca/archivar/index.php/archivaria>
<http://www.archivists.ca/content/advice-authors-submissions-archivaria>

“Журнал Товариства архівістів” (“**Journal of the Society of Archivists**”) - друкований орган (піврічник) Товариства архівістів Великої Британії. Виходить у Лондоні з 1959 р. Тематика: питання архівознавства, архівної справи, історії архівів, архівної освіти, сучасних технологій в архівній справі. Структура/рубрики: “Статті”, “Замітки та інформація”, “Огляд видань”, “Хроніка Товариства”.

Интернет-ресурс: <http://www.archives.org.uk/publications/journal-of-the-society-of-archivists.html>

“Канадський архівіст” (“**The Canadian Archivist**”, “**L’Archiviste Canadien**”) - друкований орган архівної секції Канадської історичної асоціації. Виходив у Оттаві французькою та англійською мовами впродовж 1963-1974 рр. Гол. ред.: Х'ю Демпсі (1963-1968), Х'ю Тейлор (1969-1974) та ін. Тематика: питання методики та практики архівної справи, діяльність архівів.

Интернет-ресурс: http://journals.sfu.ca/archivar/index_php/ca

“Скриніум” (“**Scrinium**”) - друкований орган Асоціації австрійських архівістів. Виходить у Відні німецькою мовою з 1969 року з періодичністю 1-2 випуски на рік. Тематика: підготовка архівних кадрів, історія асоціації архівістів, діяльність поточних архівів (в тому числі кіноархівів, університетських), архівів установ, архівних документів приватних архівів, забезпечення збереженості архівів, використання архівної інформації, розвиток архівної справи в зарубіжних країнах.

Интернет-ресурс: <http://www.voega.at/scrinium.html>

“Вестник архивиста” - друкований орган Російського товариства істориків-архівістів. Заснований 1991 р. Виходить раз на два місяці. Гол. ред. - І. Анфертьєв. Тематика: проблеми архівної справи та документознавства, розвиток архівної науки, архівного законодавства, підготовки кадрів архівістів, діяльність РТІА та рішення його керівних органів, матеріали російських і міжнародних наукових конференцій, форумів МРА. Структура/рубрики: “Проблеми архівознавства, джерелознавства, документознавства, археографії”, “Історичні дослідження”, “Електронні документи і архіви”, “Архівні і музейні колекції”, “Наукова публікація архівних документів”, “Закордонний досвід”, “Муніципальні архіви”, “Історичне краєзнавство”, “Генеалогія і біографіка”, “Зарубіжна архівна росіка”, “3 історії архівів, музеїв, бібліотек і приватних зібрань”, “Офіційний відділ”, “3 життя РТІА”, “Ілюстрації і документи”, “Мемуари, листування, неопубліковані рукописи”, “Архівна мозаїка”, “Рецензії”, “Книжкова полиця”, “3 редакційної пошти “Вестника архивиста””.

Интернет-ресурс: www.vestarchive.ru

“Архівіст: Вісник САУ” - друкований орган Спілки архівістів України. Виходив у Києві українською мовою впродовж 1991-1999 рр. (до 1994 - як “Вісник САУ”) Тематика: діяльність САУ, міжнародне співробітництво, архівна періодика. Структура/ рубрики: “Подія дня”, “3 історії САУ”, “САУ: хроніка, новини”, “Громадські об'єднання архівістів за кордоном: історія та сучасність”, “Спілки колег: на наук, перехрестях”, “Public relation у архів, справі: ретроспектива і перспектива”, “Усна історія”, “Вісті з Інтернету”, “Бібліографія, рецензії”, “Документи”.

Интернет-ресурс: <http://www.archives.gov.ua/ArchUnion/>

“Огляд архівів” (“**Leveldtři Szemle**”) - журнал товариства угорських архівістів, видається щоквартально в Будапешті від 1951 р. (до 1959 р. виходив як “Leveldtři Hirado”). Тематика: питання державного устрою, історії, джерелознавства та допоміжні історичні дисципліни, архівістика. Структура/рубрики: “Статті”, “Історія архівів”, “Документи”, “Анонси”, “Рецензії”, “Хроніка”, “Портрети”, “Дискусії”.

Интернет-ресурс: <http://www.archivportal.arcanum.hu/levszem/opt/aii09io.htm?v=pdr&a=smart>

“Польський архівіст” (“**Archiwista Polski**”) – друкований орган (квартальник) Товариства польських архівістів. Заснований 1996 р. шляхом реорганізації кварталника “Archiwista”. Виходить у Торуні польською мовою. Тематика: розвиток архівної справи у Польщі та за кордоном, архівної освіти, відомості про діяльність Товариства польських архівістів та його відділень, професійних об'єднань архівістів інших країн.

Интернет-ресурс: <http://www.sap.waw.pl/node/23>

3. Наукові видання органів управління в сфері архівної справи

“Архівний журнал” (“**Archivalische Zeitschrift**”) - друкований орган Державного архіву Баварії. Виходить від 1876 р. німецькою мовою в Мюнхені (з перервою у 1982-1991 рр.). Засновником і першим редактором у 1876-1888 рр. був Франц фон Леер. Тематика:

проблеми архівістики та історії, архівознавство, будівництво архівів, археографія, джерелознавство, допоміжні галузі історичної науки, електронної техніки в архівах. Структура/ рубрики: “Статті”, “Слухання і обговорення”, “Огляд видань”.

Інтернет-ресурс: <http://www.gda.bayern.de/publikationen/index.php?group=2>

“Архивное дело” – друкований орган Управління Центр-архівом РРФСР при ВЦВК (1923-1929), ЦАУ при ВЦВК (1929-1938), ТАУ НКВС СРСР (1938-1941). Виходив упродовж 1923-1941 рр. і з перервою 1924 р. і 1934 р. Історично-архівознавчий журнал. Тематика: “теорія і практика архівного будівництва” (фондування, експертиза цінності архівних документів, забезпечення збереженості архівів, організація обліку, довідковий апарат архівів, популяризація архівної справи), публікація архівних документів, інструкцій, об’їзників, постанов органів управління в сфері архівної справи РСФРР-РРФСР та СРСР, матеріалів з’їздів та конференцій архівних працівників СРСР.

“Архівні публікації” (“**Leveltari Kozlemnyek**”) – журнал Національного архіву Угорщини. Виходить у Будапешті з 1923 р. Тематика: джерелознавство, археографія, публікація архівних документів. Структура/ рубрики: “Статті”, “Публікації”, “Хроніка”, “Періодика”, “Бібліографія”.

Інтернет-ресурс: www.mol.gov.hu/index.php?akt_menu=599

“Архівна справа” – друкований орган ЦАУ УСРР. Історично-архівознавчий журнал. Виходив у Харкові упродовж 1926-1931 рр. - українською мовою. Тематика: питання теорії архівознавства та методики архівної справи, діяльність українських та зарубіжних архівів, архівна бібліографія. Структура/рубрики: “З архівної техніки”, “З діяльності центральних і округових архівних управлінь”, “Постанови, інструкції та важливіші розпорядження в архівній справі”, “По Союзу”, “За кордоном”, “Критика та бібліографія”.

“Археїон” (“**Archeion**”) – друкований орган (піврічник) Генеральної дирекції державних архівів Польщі. Науковий журнал. Виходить у Варшаві з 1927 р. (з перервою у 1940-1946 рр.) польською мовою (анотації - російською, англійською, французькою). Тематика: теоретичні проблеми архівознавства та практичні питання архівної справи, історія та діяльність польських архівів, склад і зміст їх фондів, питання спеціальних історичних дисциплін, діловодства, історії установ, заходи Товариства польських архівістів, міжнародних архівних установ, розвиток архівної справи за кордоном, міжнародне співробітництво польських архівів, зарубіжна архівна полоніка, реституція архівних фондів, архівна бібліографія, рецензування польських та зарубіжних профільних видань. Структура/ рубрики: “Теорія і методика”, “Архівознавство, інформатика та електронні архіви”, “Консервація і забезпечення збереженості фондів”, “Рецензії та бібліографія”, “Огляд часописів”, “Хроніка”.

Інтернет-ресурс: <http://www.archiwa.gov.pl/pl/wydawnictwa/erpublikacje/w26.html>

“Радянський архів” - друкований орган (місячник) ЦАУ УСРР. Створений шляхом реорганізації журналу “Архівна справа” в 1931 р. Виходив українською мовою упродовж 1931 р. - січня 1932 р. Тематика: проблеми архівознавства та архівної справи, діяльність архівів, архівна освіта, соцзмагання та ударництво в архівах. Структура/рубрики: “По Союзу”, “За кордоном”, “Хроніка”, “Критика та бібліографія”. Особливість стилю - ідеологічна заангажованість.

“Архів Радянської України” – друкований орган Центральної архівної управи УСРР (Харків, 1932-1933)- Історично-архівознавчий журнал. Створений шляхом об’єднання журналу “Радянський архів” і “Бюлетеня Центральної архівної управи УСРР” (1925-1931) - Тематика: забезпечення збереженості та експертизи цінності архівних документів, історія архівної справи, використання архівної інформації, фізико-хімічні проблеми зберігання архівних документів, їх класифікації та обліку, огляди архівних фондів, відзиви та рецензії на фахові видання, публікації документів. Структура/рубрики: “Наукова публікація документів”; “Сторінка історика-архівіста”; “Теорія і практика архівного будівництва”; “По Союзу”; “Стан архівного будівництва на місцях (хроніка)”; “Критика та бібліографія”. Особливість стилю – ідеологічна заангажованість.

“Газета архівів” (“**Revista Archivelor**”) - друкований орган Румунської архівної служби. Виходить у Бухаресті румунською мовою з кінця 1930-х рр. Тематика: матеріали, пов’язані з різними ювілеями, святами та подіями; теоретичні питання архівознавства,

питання відбору документів, архівна інформація, публікації з допоміжних історичних дисциплін. Структура/ рубрики: “Статті”, “Надходження”, “Документи”, “Огляди”.

Інтернет-ресурс: <http://www.archivenationale.ro/index.php.lan=o&page=233>

“Огляд державних архівів” (“*Rassegna degli Archivi di Stato*”) – друкований орган (місячник) Генеральної дирекції державних архівів Італії. Заснований в 1940-х рр. Тематика: проблеми архівознавства та джерелознавства, діяльність МРА та її підрозділів, архівна бібліографія, довідковий апарат архівів. Містить офіційну інформацію, архівне законодавство і резюме статей. Структура/рубрики: “Статті”, “Хроніка”, “Коментарі”, “Бібліографічні нотатки”, “Закордонна хроніка”.

Інтернет-ресурс: <http://www.archivi.beniculturali.it/DGA-free/ rassegna.html>

“Архіви України” – друкований орган (квартальник) Державної архівної служби, науково-практичний журнал. Виходить у Києві з 1947 р. (до 1965 р. як Науково-інформаційний бюлетень Головного архівного управління). Тематика: питання архівної справи та архівознавства, досвід роботи державних архівів в Україні та за кордоном, огляди джерел. Структура/ рубрики: “Статті та повідомлення”, “З історії архівів та архівних зібрань”, “Джерелознавчі дослідження”, “Огляди джерел та документальні нариси”, “Унікальний документ”, “Архіви очима видатних сучасників” та ін.

Інтернет-ресурс: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

“Архівст. Інформаційний бюлетень німецької архівістики” (“*Der Archivar. Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen*”) – друкований орган (квартальник) Архіву Північного Рейну-Вестфалії. Виходить з 1948 р. німецькою мовою у Дюссельдорфі. Тематика: прикладні проблеми архівної науки. Структура/рубрики: “Статті”, “Доповіді і засідання”, “Огляд літератури”, “Службовий рух”, “Некрологи”, “Різне”, “Засідання Товариства німецьких архівістів”.

Інтернет-ресурс: <http://www.archive.nrw.de/archivar/ hefte/ 2011/ index.html>

“Архіви Індії” (“*The Indian Archives*”) – друкований орган (піврічник) Національного архіву Індії. Виходить у Делі з 1951 р. англійською мовою, з 1992 р. англійською та хінді. Тематика: проблеми архівів та архівної справи Індії та Англії, архівна термінологія, діяльність архівних установ за кордоном.

Інтернет-ресурс: <http://nationalarchives.nic.in/ShowContent.aspx?uid=4&uid2=i4&uid3=22&uid4=o>

“Архівні вісті. Журнал теорії і практики архівної справи” (“*Archivmitteilungen. Zeitschrift für Theorie und Praxis des Archivwesens*”) – друкований орган (квартальник) Архівного управління НДР. Виходив у Потсдамі німецькою мовою впродовж 1951 – 1984 рр. Тематика: огляди архівних фондів, історія архівів, архівна освіта, теоретичні проблеми архівної науки соціалістичної Німеччини. Особливість стилю - ідеологічна заангажованість.

Інтернет-ресурс: <http://www.buchfreund.de/Archivmit-teilun-gen-Zeitschrift-fuer-Theorie-und-Praxis-des-Archivwesens-i3-Jahrgang-1963-Heft-5-Verantwortl-Redakteur-Eberhard-Schetelich-Staatliche-Archiverwaltung-der-DDR-Hrsg.4i285479-buch>

“Архівний часопис” (“*Archivni Casopis*”) – друкований орган (квартальник) архівної служби Чехословаччини. Виходить з 1951 р. Тематика: теорія і методика архівістики, експертиза цінності архівних документів, забезпечення збереженості архівних документів, новітні технології в архівах, діяльність архівних установ у сусідніх країнах, переважно в Угорщині. Структура/рубрики: “Статті”, “Звіти”, “Література”, “Дискусії”.

Інтернет-ресурс: <http://www.mvcr.cz/clanek/archivni-casopis.aspx>

“Збірник архівних праць” (“*Sbornik Archivnich Praci*”) – друкований орган (щорічник) архівної служби Чехії. Виходить з 1951 р. Заснований як журнал Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини. Перші номери були тематичними (путівник по архівних фондах Міністерства внутрішніх справ, публікація листування з королівської канцелярії XV ст.). Структура/ рубрики (з середини 1950-х рр.): “Статті”; “Доповіді та література”, “Документи”.

Інтернет-ресурс: <http://www.mvcr.cz/clanek/sbornik-archivnich-praci.aspx>

“Архівний огляд” (“*Архивен преглед*”) – друкований орган (квартальник) Головного управління архівами при РМ Республіки Болгарії. Науково-методичний та

інформаційний журнал. Виходить у Софії з 1954 р. (до 1989 р. як відомчий інформаційний бюлетень “Державний архів” МВС Болгарії). Тематика: проблеми архівознавства та розвиток архівної справи в Болгарії та за кордоном. Структура: “Міжнародна архівна спільнота і нове століття”, “Архівістика”, “Історія установ”, “Документи”, “Архіви за кордоном”, “Міжнародне життя”, “Рецензії та відзиви”, “Повідомлення”.

Інтернет-ресурс: <http://www.archives.government.bg/index.php?page=i9>

“Новини архівів Півночі” (“**Nordisk Arkivnyt**”) – друкований орган (квартальник) Центрального архіву Норвегії. Виходить з 1956 р., спочатку в Копенгагені, потім - у Осло. Тематика: проблеми архівної справи та архівознавства скандинавських країн, інформатизація архівів, збереження архівів, архівна теорія, автоматизація діловодства, новини в сфері архівної справи Північного регіону: Данії, Норвегії, Швеції, Фінляндії.

Інтернет-ресурс: <http://www.arkiwerket.no/arkiwerket/content/search?SearchText=Nordisk+Arkivnyt&SearchButton=>

“Архівний вісник” (“**Arhivski Vjesnik**”) – друкований орган Державного архіву Хорватії. Архівний бюлетень. Видається в м. Загреб з 1957 р., в першу чергу присвячений питанням архівної методології.

Інтернет-ресурс: <http://info.arcanum.hu/vjesnik/opt/ao90929.htm?v=pdf&a=start>

“Словацька архів істика” (“**Slovenska Archivistika**”) - друкований орган (піврічник) архівної служби Словаччини. Виходить із 1966 р. у Братиславі. Тематика: проблеми архівознавства та джерелознавства, методологія архівної науки, міждисциплінарні зв'язки архівознавства, наукова класифікація архівних фондів, архівна термінологія, експертиза цінності архівних документів, діяльність архівів установ, нові технології в архівах. Структура/ рубрики: “Дослідження”, “Статті”, “Рецензії та огляди”, “Повідомлення із зарубіжних журналів”, “Доповіді про діяльність архівної служби”, “Хроніка”.

Інтернет-ресурс: <http://www.worldcat.org/title/slovenska-archivistika/oclc/i94i325/editions?referer=di&editionsView=true>

“Архівіст” (“**L'Archiviste - The Archivist**”) – друкований орган Бібліотеки та архіву Канади. Виходить в Оттаві англійською та французькою мовами з початку 1970-х рр. Тематика: повідомлення про надходження, зміст та обсяг фонду архіву.

Інтернет-ресурс: <http://www.lac-bac.gc.ca/publications/archivist-magazine/indexe.html>

“Архівна справа” (“**Archivni zpravu CSAV**”) – друкований орган Центрального архіву в Празі. Виходив у Празі впродовж 1970 – 1985 рр. Тематика: проблеми архівної справи та архівної науки, біографії архівістів, розвиток довідкового апарату архівів, діяльність архівних установ сусідніх країн, наприклад, щодо довідкового апарату, збереження або джерелознавства. Структура/рубрики: “Статті”, “Матеріали”, “Нові опрацювання фонду”, “Рецензії”, “Хроніка”.

Інтернет-ресурс: <http://old.mua.cas.cz/publikace/aav/prace-z.html>

“Отечественные архивы” – друкований орган Федеральної архівної агенції Російської Федерації. З такою назвою виходить від 1991 р. у Москві (1923-1941 рр. виходив під назвою “Архивное дело”, 1956-1959 рр. – “Информационный бюллетень ГАУ МВД СССР”, 1959-1965 рр. – науково-інформаційний бюлетень “Вопросы архивоведения”, 1966-1990 рр. – науково-теоретичний та науково-практичний журнал Головархіву СРСР “Советские архивы”) Тематика: публікація нормативних документів, проблеми експертизи цінності документів, забезпечення збереженості документів, доступ до архівної інформації, діяльність архівних установ Росії та зарубіжних країн. Структура/рубрики: “Статті та повідомлення”, “Публікація документів”, “Критика та бібліографія”, “Інформація і хроніка”, “З редакційної пошти”.

Інтернет-ресурс: <http://www.rusarchives.ru/publication/otecharh/content.shtml>

“Архів Латвії” (“**Latvijas archiv**”) - друкований орган Головного управління архівів Латвії. Виходить латиською мовою в Ризі. Структура/ рубрики: “Латвійський архів вчора і сьогодні”, “Дослідження”, “Історичні джерела”, “Видання малих джерел”, “Документи”, “Ювілей”.

Інтернет-ресурс: <http://www.arhivi.lv/index.php?&i3io>

“Студії з архівної справи та документознавства” - друкований орган Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. Архівознавчий щорічник. Виходить у Києві з 1996 р. українською мовою. Тематика: проблеми теорії та історії архівної справи, документознавства, джерелознавства, біографістики. Структура/рубрики: “Архівна справа: історія та сучасність”, “Теорія і методика архівознавства”, “Джерелознавчі галузі знань”, “Документознавство: історія, теорія, практика”, “Історія установ, товариств і об’єднань”, “Огляди архівних фондів”, “Видатні архівісти України”, “Персоналії”, “Архівознавство за кордоном”, “Публікація архівних документів”, “Архівні відкриття”, “Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка”, “Ювілеї”.

Інтернет-ресурс: <http://undiasd.archives.gov.ua/index.php?m=21#Stud>

“Архіви і правознавство” - друкований орган (місячник) Департаменту з архівів та діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь. Виходить з 1999 р. російською та білоруською мовами. Головний редактор - С. Асиновський. Тематика: проблеми архівної справи, документознавства, діловодства, архівознавства, діяльності архівних установ у зарубіжних країнах, архівна бібліографія. Структура: “Архіви”, “Архівознавство”, “Фонди”, “Документи”, “Наука”, “Геральдика”, “Археотека”, “Архівалії”, “Хроніка”, “Діловодство”.

Інтернет-ресурс: <http://www.archives.gov.by/index.php?id=333831>

“Білоруський археографічний щорічник” (“Беларускі археографічны штогоднік”) – друкований орган Археографічної комісії Департаменту з архівів та діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь та БілНДЦДАС. Науковий журнал. Виходить з 2000 р. у Мінську білоруською та російською мовами. Тематика: теорія, історія та методика археографії, архівознавства, документознавства, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, історія державних установ, краєзнавство, архівознавство за кордоном, зарубіжна архівна білорусіка, огляди архівних фондів. Структура/рубрики: “Археографія”, “Архівознавство”, “Джерелознавство”, “Текстологія”, “Сфрагістика. Геральдика”, “Постаті”, “З історії державних установ”, “Документальні публікації”, “Рецензії”, “Інформація. Хроніка”.

Інтернет-ресурс: <http://belniidad.by/izdaniya/bash> Див. також [16, 303]

Ретроспективна документна інформація – документна інформація, створена в минулому.

Ретроспективне бібліографічний посібник – бібліографічний посібник, що відбиває масив документів будь-якого історичного періоду.

Реферат – скорочений об’єктивний виклад змісту документа з основними фактографічними даними та висновками

Реферативне видання – інформаційне видання, сукупності бібліографічних записів, що включають реферати.

Реформа соціальна (від латин. *reformo* – перетворюю) – перетворення, зміна, нововведення, перевлаштування якоїсь сторони існуванні, долі людей, інтереси яких зачіпають Р. с. і соціальна революція тощо. Спрощений, прямолінійний підхід до цієї проблематики, притаманний догматичному суспільствознавству часів застою, нині дедалі більше витісняється й не ідеалізується: об’єктивно з’ясовується її суперечливий характер, нерозривність її зв’язків з комплексом соціальних реформ у контексті одного й того самого соціально-історичного процесу. Соціологічна наука, вивчаючи духовну атмосферу суспільства, його громадську думку, що виражає ставлення людей і соціальних груп до здійснення тих чи інших соціальних реформ, їх наслідків, надає суспільству цінну, оперативну і своєчасну інформацію та практичні рекомендації для сфери управління соціальними процесами, здійснення Р. с. з метою наступних суспільних перетворень [19, 326-328]

Рівень описання – позиція одиниці описування в ієрархії описуваних комплексів документів (документ, справа, фонд, архів тощо).

Рівень наукового розвитку – загальноююче поняття. Його характеризують такі групи показників: 1. Зміст наукового знання; 2. Ступінь зближення науки з практикою; 3. Загальнонаукова значимість; 4. Цінність наукового знання з точки зору загальнонаукової

перспективи; 5. Діяльність наукових соціальних інститутів.

Рівень наукового розвитку залежить від наукового потенціалу та пов'язаний з етапами розвитку науки. Існує два основних етапи наукового знання – донаука та наука. Перший з цих етапів характеризується нерозривним зв'язком із практикою. Але поступово ідеальні об'єкти перестають братися лише з практики та створюються як абстракції. Усе більш важливе місце посідає узагальнення. Так створюється перехід до другого етапу.

На думку Т. Куна, зміна рівнів розвитку науки (перехід від нижчого до вищого рівня) пов'язана з науковою революцією, що призводить до зміни парадигм, а також із процесами диференціації та інтеграції. У результаті диференціації з'являються окремі теоретичні системи, які поступово становлять самостійні галузі науки. Інтеграція йде одночасно з диференціацією. Її мета – у процесі взаємозв'язку призвести до обміну науковими методами, які застосовуються у різних галузях науки. Унаслідок наукових революцій відбуваються суттєві зміни у розвитку наукового знання.

Таким чином, за Куном, науковий розвиток здійснюється в революційній формі. Лампрехт, навпаки, підкреслював наступність теорій та еволюційний шлях розвитку науки. Деякі сучасні науковзнавці вважають, що в різні історичні періоди науковий розвиток може здійснюватися як в революційній, так і в еволюційній формах. Наукова революція призводить до зміни наукової парадигми, в той час, як в еволюційні періоди відбувається накопичення теоретичного знання, що принципово не змінює основні світоглядні установки.

Науковий розвиток не завжди доцільно отожденовати з науковим прогресом, і тим більше з прогресом у цілому. Важливо пам'ятати, що науковий розвиток – більш нейтральне поняття, призначене для опису скоріше процесу, ніж результату. Щодо наукового прогресу, то він більшу увагу звертає на окремі наукові досягнення. Науковий розвиток – одна з умов досягнення наукового прогресу.

Історична наука не зводиться тільки до відтворення систем розвитку інших наук, вона розвивається і власними шляхами. Історична наука на сучасному рівні її розвитку стає все більш складною організаційно та теоретично, все більш структурно сформованою, більш масштабною, інтернаціоналізованою. Одночасно в ній відбуваються процеси інтеграції та диференціації [20, 228-230].

Рівень розвитку науки – стан наукового знання в певний історичний момент.

Рівні концептуалізації в історичному творі – схема, побудована Х. Уайтом з метою пояснення природи репрезентації реальності в історичному тексті (посереднику між історичним полем і аудиторією історика) як засіб аналізу історичних наративів.

Як перший гіпотетичний рівень Уайт виділяє хроніки; це своєрідний “доісторичний рівень”, якщо історія розуміється як цілісна оповідь. Хроніка вже представляє процес відбору та розміщення даних з історичного джерела, але ці операції проводяться не для того, щоб розказати історію, а щоб мати справу з історичними свідченнями, точніше, з елементами історичного поля, в тому порядку, в якому вони сталися. За словами Уайта в хроніці подія “просто “там” як елемент серії; вона не “функціонує” як елемент “історії”.

Хроніка перетворюється на історію через мотиви зав'язки, переходу та розв'язки, коли події хроніки стають компонентами процесу їх здійснення, який повинен мати початок, середину і кінець, тоді як у хронік кінець відкритий, і якщо вони й мають початок – початок запису подій, – то не мають зав'язки. “Трансформація хроніки в історію зумовлена характеристикою одних подій в хроніці в термінах мотивів зав'язки, других – в термінах мотивів розв'язки, третіх – в термінах перехідних мотивів” (тут і далі – уточнення автора). Історик розкриває формальну зв'язність набору подій через приписування подіям, як елементам розслідкованій ним історії, з обраними ним зав'язкою, переходом і розв'язкою, відповідає на питання про зв'язки між ними (як це сталося? як усе закінчилося? та ін.). Отже, перші два рівні концептуалізації – це процес відбору та розташування даних з тим, щоб зробити історичне поле більш зрозумілим для аудиторії; це структура, призначена для доставки інформації.

На інших рівнях історик уже має справу з усією цією завершеною історією, пояснюючи її в її цілісності, ставлячи питання типу: до чого все це зводиться? у чому сенс усього цього? Пояснення такого роду здійснюються трьома шляхами:

1. Через побудову сюжету чи втілення в сюжет – такі варіанти перекладу створеного Уайтом неологізму “*emplotment*”. Пояснення через побудову сюжету – це “надання “сенсу” історії (*story*) на основі встановлення типу історії, що розповідається», або представлення фактів історичного поля як елементів одного зі стандартних типів сюжетної структури, яких Уайт, слідом за літературознавцем Н. Фраєм, нараховує чотири: роман, комедію, трагедію і сатиру (див.: *нарратив*).

2. Через формальне доведення – “таке доведення дає пояснення того, що відбувається в історії, залучаючи принципи комбінації, які мають на думці як історичне пояснення”; Уайт запозичив у С. Поппера чотири форми, які може приймати таке історичне пояснення: формістську, котра пов’язана з акцентом на специфічному, унікальному; органіцистську, пов’язану з цілісним уявленням про об’єкт на основі деяких загальних принципів; механістичну, засновану на редукції до певних законів, що визначають процес в цілому, і концептуалістську, яка пояснює історичні явища в межах їх соціокультурних контекстів.

3. Через ідеологічний підтекст – це пояснення відображає “етичний елемент в зайнятій істориком певній позиції з приводу природи історичного знання і висновків, які можуть бути виведені з вивчення минулих подій для розуміння сучасних”.

Слідом за К. Манхеймом Уайт виділив чотири основні ідеологічні позиції (анархізм, консерватизм, радикалізм і лібералізм), які, як і у випадку з назвами типів сюжетів, не відсилають до визначених ідеологічних доктрин, що реально існують чи існували, а просто позначають певні модальності ставлення до проблем соціальних змін, форми історичної еволюції і форми, які слід приймати як історичне знання, орієнтації носіїв цих позицій у часі і т. ін.

Різницю між різними типами всередині цих пояснювальних стратегій і те, що кожен тип має своїх відповідників в інших стратегіях, Уайт пов’язував з їх зумовленістю певними типами доконцептуального бачення істориком об’єкта історичного дискурса. Таке доконцептуальне бачення він називав “мовним протоколом”, в якому історик характеризує історичне поле та його елементи, а його типи ототожнив з тропами поетичної мови – метафорою, метонімією, синекдохюю та іронією (див.: *префігурація, стиль*). Пояснення виділених, розпізнаних істориком історій на різних рівнях здійснюється в контексті зв’язного бачення історичного поля, і коріння цієї зв’язності – поетичне, точніше, мовне [20, 230-232].

Рід – один з основних підрозділів соціальної структури первісного суспільства: сім’я – Р. – фратрія – плем’я. Складався з кровних родичів. У межах Р. шлюбні стосунки були заборонені тому члени Р. брали шлюб із представниками інших родів або шлюбних кланів. Таким чином частина членів Р. переходила до інших громад відповідно до традицій патрілокального чи матрілокального шлюбу, але більшість кровних родичів, які залишалися в своїй громаді, утворювали своєрідне родове ядро господарської громади. Р. виник за пізнього палеоліту. Родове суспільство пройшло в своєму розвитку 2 етапи: матріархат і патріархат. З появою приватної власності на засоби виробництва і соціальних відносин Р. розпався [19, 328].

Різдво, Різдво Христове – одне з головних християнських свят на честь народження Ісуса Христа. Відзначається 24.12. в одних країнах за григоріанським (новий стиль), в інших – за юліанським (старий стиль; відповідає 7.01. нового стилю) календарем.

Робота з джерелом – вміння правильно оцінити, вникнути у зміст, вилучити і зафіксувати в зручній формі всі важливі і потрібні відомості.

Родовий архівний фонд – архівний фонд особового походження, що утворився протягом життя й діяльності представників одного роду.

Розділ експозиції – структурний поділ експозиційної теми. В історичних музеях відповідає хронологічному періоду.

Розброшування документів – процес розбирання книжкового блока на окремі зшитки та аркуші для подальшого ремонту їх чи реставрації.

Роздрук – відтворення на папері інформації з машинних носіїв; син. лістинг.

Розписка у прийманні документів на державне зберігання – тимчасовий (до складання акту) обліковий документ, що фіксує прийом на державне зберігання документів особового походження.

Розповідь – умовно прийнята в екскурсійній діяльності назва усного мовлення, тобто повідомлення і пояснення, які екскурсивод дає групі (наприклад: об'єкт – історичні події, з якими він пов'язаний; характеристика й аналіз об'єкта; діяльність конкретних історичних осіб тощо).

Розсекречування документів – повне або часткове знімання повноважними посадовими особами обмежень на розповсюдження та доступ до документів, що раніше були засекречені.

Розпис документів – розрізнені документи, не сформовані в одиниці зберігання.

Розширена тематична структура експозиції – складова частина наукового проекту експозиції; тематичною розробкою деталізованою експозиції, деталізовано до рівня характеристики змісту окремих тематичних комплексів. Є розвитком тематичної структури – одного з розділів наукової концепції експозиції. Як документ Р. Т. С. є переліком розділів, тем, гадаєм, описом комплексів майбутньої експозиції. Розробляється науковим співробітником (експозиціонером) [1, 100].

Романтизм – складний, внутрішньо суперечливий (духовний) рух у західно-європейській культурі, який зародився на межі XVIII-XIX століть і торкався всіх сфер духовного життя. На той час уже власну історію мала велика англійська “романтична” література. Слово “романтичний” (romantick), яке з'явилося в Англії ще у середині XVII століття, означало “уявний, фантастичний”. Саме такими були рицарські романи, осміяні Сервантесом.

Рішучий перегляд методологічних основ історичної науки стався в першій третині XIX століття, коли на зміну стилю історичних оповідей, а також просвітницьким принципам історіописання прийшов новий метод дослідження, заснований на філософському осмисленні буття. Романтичний напрям в історіографії був направлений проти просвітницьких ідей. На початку XIX століття відбувся підрив оптимістичної теорії історичного прогресу. Гірке розчарування викликали невинуваті надії на перемогу розуму і на інші блискучі обіцянки просвітників (гуманістичне царство розуму, утвердження свободи та загального щастя через вдосконалення законодавства).

Не зважаючи на різноманітність романтизму, можна виокремити його спільні риси. Головною рисою романтичної історіографії було уявлення про “органічний”, тобто незалежний від свідомої волі людей, розвиток історичного процесу. (У зв'язку з цим відбулося переосмислення ролі середньовіччя, аж до його ідеалізації). Прояви цього органічного розвитку романтики шукали не в історії людства взагалі, а в історії окремих народів (на відміну від просвітителів, які об'єднували історію людства). Романтична історіографія виходила з того, що кожен народ має свій “народний дух”, у відповідності з яким і відбувається його розвиток. Історики цього напрямку надавали великого значення відображенню специфічних рис кожної епохи, “місцевого колориту”. Вони намагалися відтворити минуле в усій повноті і, перш за все, неповторні особливості духовного складу людей минулого, їх побуту, одягу і т. ін.

Чимало уваги романтики приділяли вивченню фольклору, а через нього – мови, світогляду, системи цінностей минулого. Поширеним став принцип “вживання” в епоху. Саме тому автори надавали неабиякого значення художній формі, стилю викладення матеріалу (часто завдаючи шкоди історичній точності). Зміна уявлень про предмет і завдання історіографії викликала до життя новий жанр історичної праці, в якій здійснювався синтез історичних фактів з їхнім художнім, філософським осмисленням, у формі роману чи історичного оповідання. Зразком такого розуміння історіографічної творчості стали романи Вальтера Скотта. Під їхнім впливом писалися й суто наукові праці.

Новий стан в історіографії з усією повнотою виявився в перші десятиліття XIX століття в творчості французьких істориків-романтиків періоду Реставрації і в німецькій класичній філософії. Романтизм як напрямок в історіографії оформився під безпосереднім впливом Французької революції. Перший романтизм був подібним до контрреволюційного. Його представники, як правило, були вихідцями з дворянської еміграції. Вони першими виступили проти ідей просвітителів, які підготували революцію. Тому їхні праці досить політизовані й ідеологізовані. Вони часто апелювали до віри та почуттів, певною мірою відроджуючи провіденціалізм. Революція при цьому ставала карою божою за гріхи

людей. Найбільш послідовно подібні погляди знайшли відображення в працях де Местра та де Бональда. У подальшому консервативна течія в романтизмі буде більш характерною для Німеччини (Савіньї, Ейхгорн) та Росії (Карамзін). Так, Ф. К. Савіньї відкинув ідею про право як продукт розуму, оголосив його одним з проявів національної сутності будь-якого народу. Однією з особливостей цієї течії стала увага до державних інституцій. Якоюсь мірою це втілюється у знамениту фразу М. М. Карамзіна про те, що “історія народу належить царю”.

Представники ліберальної течії романтизму у своїх пошуках також відштовхувалися від революції. Свій пошук відповідей на доленосні питання вони часто починали у середньовіччі. Виявляючи соціальні протиріччя, автори цих праць розвинули “теорію завоювання” (протиставляючи їй теорію “суспільного договору”) і ввели поняття “класи”. На відміну від консерваторів історики цієї течії не відкидали повністю ідеї просвітителів. Зокрема, вони дотримувалися ідеї прогресу. Найбільш яскраво ця течія відобразилась у творчості французьких істориків Тьєррі, Гізо, Міньє, Тьєра та ін.

Історики демократичної течії більше уваги приділяли соціальним низам. Так, французький історик Ж. Мішле намагався написати історію Французької революції “знизу”. На його думку, простий народ мав значні переваги, оскільки у нього переважав “інстинкт” (а не розум), який, відповідно, є джерелом моральної досконалості.

Історики-романтики зробили значний внесок у розвиток джерелознавства. Тут особливо слід відзначити німецьких істориків Ранке та Нібура. Так, Нібур розділяв роботу з джерелами на дві частини: перша (аналітична) – відділення легенд від достовірних свідчень, друга (синтетична) – відбудова реальної картини історичного життя.

Романтизм не був обмежений національними кордонами, він набув широкого розповсюдження і визнання у Франції, Німеччині, Англії, Росії та інших європейських країнах, але одночасно мав і свої національні особливості. Романтизм поступово, до 1830-х років, став пануючим напрямом у філософсько-історичній думці, в літературі тощо. У ньому мовби знайшов своє завершення певний етап історії європейської культури, оскільки розвиток риторичної культури, яка жила єдністю слова, знання і моралі, дійшов кульмінації. У цілому специфіка романтизму була зумовлена перехідним характером епохи. Частково цим пояснюється “естетизм” романтиків, їхнє тяжіння до мови мистецтва як найбільш адекватної та плідної можливості створення нової реальності на уламках старої культури. Це ріднить епоху романтизму з усіма перехідними епохами, коли людина стає митцем, намагаючись внести гармонію в хаос, створити новий світ, хоча б зсередини свого “Я”. Риси романтичної історіографії будуть виявлятися й надалі, і це дає змогу деяким історіографам говорити про чергові “хвилі романтизму”.

Україна спочатку стала об’єктом зацікавленості з боку російських романтиків. Вона приваблювала до себе не лише яскравим місцевим колоритом, а й давала багатий матеріал для російських шукачів національної ідентичності. Російські й українські діячі культури сприяли розвитку українського народознавства.

У першій половині XIX століття відбувалося взаємопроникнення та взаємодія різних жанрів українознавства: фолькlorо-ристики й етнографії, історіографії та художньої літератури. Усі вони зливалися в єдиний потік новітнього народознавства, творили ідеальний образ України, який згодом став основою для виникнення української національної ідеї (В. В. Кравченко). Основи роман-тичного розуміння історії України були закладені в кінці 1820-х – на початку 1830-х років не професійними дослідниками, а аматорами. Серед істориків України романтичний напрям уособлювали Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, О. Бодянянський, І. Срезневський, А. Скальковський та ін. Героїчна козацька доба, що знайшла яскраве відображення у фольклорі, давала багатий матеріал для романтичної творчості. Козаччина на довгий час поклонила увагу дослідників української історії. Романтизм наклав глибокий відбиток на розвиток української історичної науки всього XIX століття [20, 232-236].

Романтизм – офсетний спосіб друку на малоформатних машинах порівняно невеликими тиражами.

Рубрика – 1) окрема частина тексту документа, яка має власний заголовок; 2) заголовок окремої частини тексту документа; може бути тематичним (висловленням

словами), формально-графічним (літера, цифра, зірочка тощо) або “німум” (пропуск у суцільному тексті).

Рубрикатор – друкований чи рукописний документ, текстом якого є перелік предметних рубрик.

Руїнування матеріальної основи документа – пошкодження матеріальної основи документа до повної втрати експлуатаційних властивостей.

Рукопис – а) пам’ятка писемності, писемне джерело, текст якої написаний від руки (на відміну від друку), близький до поняття манускрипт, однак, на відміну від останнього, поширений у слов’янській традиції як рукописний текст на різних матеріалах письма (пергамені, папері, бересті, тканині, воскових табличках, пальмовому листі, глиняних табличках тощо) і як ознака писемного періоду людства. Традиційно збирався бібліотеками, які формували рукописні фонди у спеціальних відділах рукописів (у західних бібліотеках – відділи манускриптів), та архівами як колекції рукописних книг і документів. Давні наративні рукописи надійшли як правило у вигляді рукописних книг або у фрагментах (окремих сторінок) книг; б) текст будь-якого твору або документа, написаний автором від руки або надрукований на машині. В текстології та архівознавстві розрізняють автографи, писарські або любительські копії та списки, в тому числі виправлені автором; в) у видавничій справі – текст роботи в тому вигляді, як вона представлена автором до видавництва [31, 715].

Рукописна книга – книга з написаним від руки текстом і намальованими вручну ілюстраціями; форма книги до появи друківаних книг.

Рукописне зібрання – архівна колекція рукописів.

Рукописний відділ бібліотек (музей) – структурний підрозділ бібліотеки (музею), який зберігає архівні документи за профілем цієї установи.

Рукописні фонди бібліотек – архівні підрозділи наукових бібліотек та наукових інституцій, які збирали колекційні фонди рукописних книг та документів. В Україні існують 6 наукових бібліотек з правом постійного зберігання документів НАФ, що мають цінні рукописні фонди: НБУВ, підпорядкований НАН України, де рукописні фонди зберігаються у складі Інституту рукопису НБУВ та Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка НАН України, де організовано відділи рукописів; Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Короленка і Одеській державній науковій бібліотеці ім. О. Горького, підпорядкованій Міністерству культури і мистецтва України де існують рукописні відділи; Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка, Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. Мечникова та Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. Каразіна, де існують відділи рукописів та рідкісних видань [33, 716-717].

Руїна – трагічний період в історії України, пов’язаний з третьою чвертю XVII ст. Смерть Б.Хмельницького підірвала підвалини Української держави. Посилення тиску на Україну з боку Москви, Польщі й Туреччини поступово поділило Військо Запорізьке на два табори, які почали боротьбу між собою. То був період суспільного розбрату, чужеземної інтервенції, фактичної громадянської війни [24, 191-192].

Руси (Роси) – назва етносу, відомості про який вперше зустрічається у працях арабських та візантійських авторів в середині VI ст. Найпоширенішим є погляд, що роси походили з частини середньодніпровських слов’ян зарубинецької культури та слов’янізованих нащадків сарматів-роксоланів, відомих з IV ст. під назвою росомонів, і складала південно-східний компонент антського союзу.

Руси займали територію Надднісся, Наддніпряння та дніпровського лісостепового лівоберезня. Внаслідок експансії аварів і розпаду антського союзу руси разом з полянами та сіверянами в кінці VI-VII ст. утворюють на Середній Наддніпрянщині нове ранньодержавне об’єднання, назва якого наймовірніше була Рос.

Після хозарської навали в середині VIII ст. і розгрому основних життєвих центрів русів вони зливаються з полянами, після чого етнонім “поляни” поступово замінюється назвою “руси” [25-26].

Русини – назва українців Галичини, Буковини і Закарпаття, що набула найбільшого поширення під час їхнього перебування під гнітом Австро-Угорщини [24, 192].

Руська земля – одна з назв (поряд з Руссю) у пам'ятниках давньоруської писемності XI-XIII ст. давньоруської держави, території, яку населяв її народ і окремих земель цієї території. Історики та археологи умовно називають Руською землею об'єднання східних слов'ян у Середній Наддніпрянщині, що склалося у VI-VII ст. або у VIII-IX ст. літописи та інші пам'ятки давньоруської літератури вживають поняття “Руська земля” у двох значеннях – вузькому та широкому. У вузькому – це південна Руська земля, що охоплювала Київську, Чернігівську та Переяславську землі; у широкому термін застосовувався до своєї етнічної й державної території східних слов'ян – від Чорного моря до Білого й від Карпат до Волги. Впродовж всього давньоруського періоду поняття існували паралельно [17, т. 9: 25-26].

“Руська правда” – зведення норм давньоруського права X-XII ст.; одне з основних джерел вивчення історії, державності та права Київської Русі. Відомо понад 100 списків “Р.п.” складених у XIII-XVIII ст. Списки поділяють на три редакції – Коротку, Розширену та Скорочену. Кожна з редакцій відображає певні етапи розвитку феодалізму в Давній Русі. “Р.п.” мала великий вплив на подальший розвиток феодального права України, Росії, Білорусі, Литви і Польщі [24, 192].

Руська рада в Галичині – громадсько-політичні організації українського населення в Східній Галичині під час революції 1848-1849 рр. в Австрії. Виникли після створення 1848 р. у Львові Головної руської ади. Всього в Галичині було організовано бл. 50 Р. р. Активними учасниками їх були літератори, громадсько-політичні й освічені діячі (І. Бірецький, Г. Гигилевич та ін.). Р.і. агітували населення допомагати автономії Східної Галичини, створення національної гвардії, демократизації освіти, викладання українською мовою в школах тощо [24, 193].

“Руська трійця” – гурток прогресивної західноукраїнської інтелігенції на чолі з М. Шашкевичем, Я. Головацьким, І. Вагилевичем. Існував у Львові в 30-х роках XIX ст. Літературно-художня творчість “Р.т.” мала переважно романтичний характер. У своїх поезіях гуртківці закликали боротися за кращу долю народу, працювати для розвитку рідної культури. Гурток видав альманах “Русалка Дністровая” (1837). Твори діячів “Р.т.” поклали початок новій українській літературі в Галичині [24, 192].

С

Сажна печатка – печатка-відбиток, яку отримували накладанням на папір закопченої металевої чи кам'яної печатки-матриці.

“Самвидав” (від російського самиздат, утвореного шляхом поєднання слів сам і издат [ельство] – видавані в СРСР поза цензурою підпільні листівки, брошури, книжки тощо. Видання “самвидаву” розповсюджувалися за допомогою переписування, розмноження на шапірографі або ручним ротаторах [17, т. 9: 26].

Самодержавство – монархічна форма правління в Росії, за якої вся повнота влади належить царю. С. в Росії було встановлено в другій пол. XVI ст. за царювання Івана Грозного. Воно було підготовлене всім ходом попередньої російської історії і відповідало рівню розвитку продуктивних сил.

Селянська війна поч. XVII ст. була могутнім ударом по системі самодержавної влади. Відродилися на певний час станово-представницькі форми управління країною, проте соціально-політичні зміни в суспільній структурі Московської держави за часів правління Івана Грозного виявилися такими вагомими, що знищити їх було неможливо.

Поміщицьке землеволодіння перетворилося на основну соціально-економічну базу панівного класу; було запроваджено кріпосництво; державну організацію військової служби; церкву підпорядковано царській державі; встановлено адміністративну регламентацію та податок на торгівлю; створено єдину державну податкову систему.

Зміцнення С. в серед. XVII ст. відобразилося в Соборному уложенні 1649 р. і фактично стало реставрацією основ самодержавної влади, що були закладені в опричнині Івана Грозного. Початкові форми апарату влади С. з часом поступилися місцем іншим формам, які в свою чергу змінювалися у процесі історичного розвитку. Проте в усій історії С. простежуються ті чи інші методи опричнини. С. в Росії було знищено в ході Лютневої буржуазно-демократичної революції [19, 330].

Санітарно-гігієнічний режим зберігання документів – режим зберігання документів, який запобігає біодеструкції і забрудненню матеріальної основи документа [31, 723].

Сармати – група іраномовних племен, що кочували на обширних просторах Євразійських степів і були східними сусідами скіфів. У III ст. до н. е. Встановили своє панування у степах України. Освоївши степи Причорномор'я, сармати рушили у Подунав'я і заселили рівнини між Дунаєм і Тисою. З цієї території вони здійснювали постійні набіги на римські провінції. Панування сарматів закінчилося у середині III ст. з приходом готів, які розсіяли кочовища сарматів і відірвали їх від античних міст. Частина сарматів відійшла в гори Північного Кавказу і Криму, а частина залишилася на місцях кочовищ, ставши одним із етнокультурних компонентів черняхівської культурної спільності [2, 306].

Світловий режим зберігання документів – режим зберігання документів, який запобігає руйнівній дії світла на матеріальну основу документа.

Світлокопія – один з видів факсимільної копії, виконаний способом копіювання на спеціальний світлочутливий папір.

Світлостійкість матеріальної основи документа – властивість матеріальної основи документа протидіяти світловому опроміненню.

Свято музейне – комплексна форма масової науково-освітньої роботи, що включає об'єднані єдиною темою елементи екскурсії, тематичного вечора, масової театралізованої вистави тощо. Проводиться співробітниками музею згідно старанно розробленого сценарію за участю творчих працівників театру, музичних закладів, радіо, кіно, телебачення, художньої самодіяльності.

Під час С. М. широко використовуються музейні колекції, меморіальні експозиції або комплекси, нерухомі пам'ятки історії та культури, розташовані поза музеєм, пам'ятні місця, майдани й вулиці міста тощо. Планується й проводиться в тісному контакті з органами місцевого самоуправління чи органами державних адміністрацій, засобами масової інформації, трудовими колективами конкретних підприємств. Широко відомі Шевченківські свята поезії, свята народної творчості в музеях під відкритим небом, щорічне Всеукраїнське свято театрального мистецтва “Вересневі самоцвіти”, що розпочинаються урочистостями в Державному музеї-заповіднику І.Тобілевича “Хутір Надія” [1, 101].

Світлогляд – система поглядів на світ і місце людини в ньому, на ставлення людини до навколишньої реальності й до самої себе; зумовлені цими поглядами основні життєві позиції, інтенції та установки, переконання, ідеали, засади пізнання, спілкування та дії, ціннісні орієнтири і регулятиви; стан суспільної свідомості; спосіб духовно-практичного освоєння світу людиною в єдності її теоретичного та практичного ставлення до дійсності. Смысловое ядро С. становить світ як ціле, тобто культурно, соціально й національно зумовлений, але неповторний, унікальний для кожної людини образ світу, імпліцитно чи свідомо виражений у відповідній системі категорій. С. – цілісна і водночас складна, широко структурована система [19, 330-331].

Священне Писання, Біблія – книги, які вважаються написані Духом Божим через осяячених від Бога людей, званих пророками і апостолами. Книги, написані до Різдва Христового, об'єднані у Старій завіт, після Різдва Христового – у Новий завіт (створені протягом VIII ст. до н.е. – II ст. н.е.). Слов'янський переклад частини С.П. з грецької зроблено в IX ст. Перше повне видання С.П. церковнослов'янською мовою здійснено в 1581 р. І.Федоровим (“Острозька біблія”). Переклад С. П. Сучасною українською мовою здійснено наприкінці XIX – на початку XX століття відомими письменниками П. Кулішем, І. Нечум-Левицьким і фізиком І. Пулюєм. Великий внесок у перекладання текстів С.П. українською мовою належить філологу й літературознавцю І.Огієнку (митрополіт Іларіон) [24, 195-196].

Сейфове архівосховище – металеві ящики (шафи) або залізобетонні бокси з сейфовою системою замикання для зберігання унікальних документальних пам'яток та особливо важливих документів.

Секуляризація (від середньолатин. saecularis – світський) – 1. Звільнення від церковного впливу в громадській та інтелектуальній діяльності, художній творчості; 2. Вилучення чогось із церковного відання і передавання його громадському чи суспільному

(напр., шкільного викладання); 3. Перетворення церковної та монастирської власності на державну. У цьому значенні термін “С”, як встановив М. Хеккель, уперше було вжито для позначення подібних процесів у 1646 р. французьким посланцем в Мюнстері Лонгвільлем. З того часу він став загальноприйнятим у західноєвропейській (особливо англійській) історіографії. Російські історики вживали цей термін лише стосовно західноєвропейського досвіду і секвестрування монастирського землеволодіння (1764 р.) на терені центральної Росії. Українські історики також використовують термін “С.” стосовно церковних реформ на Лівобережній та Правобережній Україні в кінці XVIII – першій пол. XIX ст. С. конфесійної власності в Європі була однією з істотних ознак кризи феодальних відносин, вона сприяла перетворенню церкви на слухняне знаряддя держави [19, 332].

Селянство – сукупність дрібних сільськогосподарських виробників, які ведуть індивідуальне господарство власними засобами виробництва і силами своєї родини. Вони можуть бути або дрібними землевласниками, або сільгоспробітниками. Термін “селянин” спочатку стосувався дрібних аграріїв у Європі в давні часи. Згодом у багатьох суспільствах склався клас С. Селянське господарство зазвичай має відносно просту технологію та поділ праці за віком та статтю. Основна одиниця виробництва – домогосподарство. Однією з відмінних рис селянського господарства є самодостатність, або автаркія, тобто забезпечення з власної праці на землі майже повного достатку (їжа, одяг і житло для сім’ї). Селянські родини споживають значну частину виробленого ними, певна частка якого може продаватися на ринку. Їх загальне виробництво звичайно не набагато більше за потрібне для утримання родини. С. формувалося як особливий клас під час розкладу первісного суспільства і за добу середньовіччя становило основну експлуатовану верству, на якій тримався весь аграрний феодальний лад. З піднесенням промисловості й торгівлі було відкрито нові шляхи визволення від утисків. Коли втеча феодально залежного селянина була неможливою, він міг або змиритися зі своєю долею, або повстати. Багато з них так і робило, про що свідчать Селянська війна 1524–1525 рр. у Німеччині та численні повстання в багатьох країнах Заходу і Сходу. До XIX ст. С. в Європі домоглося певного послаблення гніту.

Проникнення капіталізму в сільське господарство супроводжувалося розшаруванням С. З нього виокремлюються наймані сільськогосподарські робітники, парцелярне С. спроможне лише частково забезпечити себе продовольством з власної або орендованої ділянки землі, середне С. (у деяких країнах у формі дрібного і середнього фермерства) та заможне – сільська буржуазія. Мірою індустріалізації суспільства С. як клас тяжіє до зникнення. Це зумовлено механізацією обробки землі, наступним об’єднанням оброблюваних земельних ділянок у більш та водночас міграцією сільського населення до міст або інших місць індустріальної зайнятості. Дрібномасштабне сільське господарство, пов’язане з селянською працею, є просто неефективним, щоб бути економічно життєздатним у розвинених країнах. У сучасних промислово розвинених країнах сільськогосподарське виробництво забезпечується здебільшого великими технічно оснащеними фермерськими господарствами, що спираються на державну підтримку. Частка населення, зайнятого в їх аграрному секторі, невелика (у США вона становить приблизно 4 %).

Нині соціологи розглядають традиційне аграрне суспільство як таке, в якому родина є основною соціальною одиницею, суспільний статус усього класу низький, домінує сільський спосіб життя і родинне господарство, де простота і повага до традицій притаманні родинним і груповим відносинам. У країнах, що розвиваються, ведуться пошуки можливостей інтеграції аграрного суспільства до рівня розвитку сучасного світу, світу технології, економіки, соціальної мобільності. Водночас промислово розвинені країни шукають шляхів допомоги відсталім країнам, яким потрібно подолати відповідні стадії економічного, соціального та політичного розвитку. Глибше усвідомлення того, що шанси на успіх у запровадженні новачій залежать від їх сприйняття родиною – первісною соціальною та економічною одиницею С. Нині воно налічує від третини до половини населення світу [19, 332-334].

Селянська реформа 1848 р. в Галичині, на Буковині і Закарпатті – скасування кріпосного права, проведене австрійським урядом на території своєї імперії під час революції 1848-1849 рр. в Австрії. Більшість закарпатських селян, звільнених від кріпосної

залежності, одержали невеликі ділянки землі, були й такі, що зовсім не мали землі. У власності поміщиків лишилися майже всі ліси і пасовиська. Грабiжницька С.р. викликала селянські заворушення в Східній Галичині, на Закарпатті і Буковині [24, 196].

Селянська реформа 1861 р. – скасування кріпосного права, проведене царським урядом Росії. Селяни отримували особисту свободу і право вільно розпоряджатися своїм майном. Внаслідок реформи селяни Південної і Лівобережної України були позбавлені третини дореформеного надільного володіння. Невдоволення селян спричинилося до масових заворушень. Усього в Україні в 60-х роках XIX ст. відбулося бл. 3,1 тис. селянських виступів [24, 196-197].

Сенсибілізація (від латин. sensibilis – чуттєво) – рівень ідейної підготовки суб'єктивного фактора до сприйняття нового, до змін. Суспільство завжди знаходиться на тому чи іншому ступені сенсибілізації, який може варіювати від найнезначніших величин до повної, інакше кажучи, стовідсоткової готовності до змін. При цьому слід мати на увазі, що навіть високосенсибілізоване суспільство для зовнішнього спостерігача може здаватися стабільно непорушним і монолітним – міцним. За цих обставин інколи достатньо незначного поштовху, щоб суспільство почало рухатися: настає епоха змін. Як правило, після завершення значних суспільних переворотів починається епоха низької сенсибілізованості суспільства, коли навіть за наявності інших, об'єктивних факторів (низький рівень життя, нездатність панівних кіл до управління тощо) не відбуваються зміни, які, здавалося б, об'єктивно назріли.

Категорія може бути використана не тільки в сфері політичної, але й будь-якої іншої свідомості. Дефініція пов'язана з поняттям “ментальність” і деякими іншими, що характеризують якісний або внутрішній стан суспільства, його свідомості. Сенсибілізація може характеризувати не тільки суспільну свідомість у цілому, але й відносно окремі сторони (віротерпимість, національна рівність, права жінок тощо).

Сенсибілізація означає складний та суперечливий процес сприйняття, переробки, засвоєння чи відторгнення, тобто адаптації суспільства й окремих індивідуумів до нових поглядів, ідей, теорій. Термін прийшов у історіографічну науку з медицини й біології, де він визначає збільшення чуттєвості організму тварини чи людини (або окремих органів, наприклад органів чуттів) до впливу будь-яких подразників (хімічних, бактеріологічних тощо) [20, 237-238].

Сепаратизм (від латин. separatus – відокремлення) – прагнення спільнот, груп населення чи організацій до відокремлення, відособлення; рух за надання частині держави права автономії чи за її повне відокремлення й створення нової держави. На відміну від масового національно-визвольного руху, С. здебільшого виражає інтереси певної політичної чи націоналістичної партії, угруповання. Найяскравіше С. виявився напередодні та після розпаду СРСР, зумовивши виникнення локальних збройних конфліктів і воєн (напр., між Абхазією та Грузією, Чечнею та Росією). Сепаратний договір, або перемир'я, означає укладення миру з противником однією з держав, що входить до коаліції країн, які ведуть війну, без відома чи згоди своїх союзників [19, 334].

Середні віки – термін, запроваджений у XV–XVI ст. італійськими гуманістами на позначення певної доби в історії людства. З розвитком історичної науки значення його змінювалося. Так, у XVII–XVIII ст. С. в. називали тисячолітню “темну добу” в європейській історії – від “загибелі” античності до розквіту європейської культури в нові часи (V–XV ст.). Нині у публіцистиці цьому терміну часто надають негативного відтінку (середньовіччям називають рудименти варварства, неучтва і невігластва), інколи, навпаки, цьому періоду приписують самі лиш моральні чесноти та прівабливу екзотику. Античність не відразу зійшла з історичної арени, тією чи іншою мірою вона зберігалася в житті європейського суспільства впродовж кількох століть, допоки в ньому склалися нові соціальні та духовні явища.

С. в. були сповнені суперечностей – у них знайшлося місце для добра і зла, для високих культурних здобутків і безкультур'я, для моральних чеснот і вражаючої нищоті людини. У радянській історіографії С. в. пов'язували з періодом феодалізму в історії людства, а оскільки майже всі європейські та деякі азіатські, африканські й латиноамериканські народи пройшли через феодалізм, тобто мали своє середньовіччя, то

поняття “С. в.” у ній надавалося універсальне, всесвітньо-історичне значення. Феодалне середньовіччя вважалося в історичному розвитку людства обов’язковим етапом, окремою соціально-економічною формацією. У пострадянській історіографії ця теза переглядається, адже в середньовіччі існували не лише феодалні, а й патріархальні, рабовласницькі та капіталістичні соціально-економічні явища. В окремих європейських країнах феодалний спосіб виробництва так і не став домінуючим, а в деяких зберігся й після закінчення цієї епохи. Дехто з істориків вважає, що термін “С.в.” позбавлений конкретного змісту і є лише даниною традиції.

Загальновизначених хронологічних меж С. в. не існує. У радянській історіографії такими межами вважали час загибелі Західної Римської імперії (476 р.) та Англійську революцію серед. XVII ст. Пострадянські історики здебільшого вважають, що середньовічна доба тривала до кінця XV ст., а XVI – перша пол. XVII ст. є перехідним періодом від С. в. до нового часу або раннім новим часом. Зарубіжна історіографія відносить кінець середньовіччя на 1453 р. (загибель Візантійської імперії, закінчення Столітньої війни) або на останні роки XV ст. Є також думка, що хронологічна межа між С. в. та новим часом – Французька революція 1789-1794 рр. Найчастіше історію С. в. поділяють на такі три періоди: кінець V-X ст. (раннє середньовіччя), XI – XIII ст. (високе середньовіччя) та XIV – XV ст. (пізнє середньовіччя).

Особливі труднощі для визначення хронологічних меж С. в. становить історія Сходу, в якій немає чітких меж поміж античністю і середньовіччям, середньовіччям і новим часом. Кінець середньовічної доби в історії Сходу найчастіше датують кінцем XVII ст., іноді – серед. XIX ст. Науку, що вивчає історію С. в., називають медієвістикою [19, 334-335].

Середній клас – поняття менеджеріальної та стратифікаційної теорій, що використовується для позначення груп населення, яке посідає проміжне місце між власниками та вищим керівництвом, з одного боку, та промисловими робітниками – з іншого. Одне з понять, що слугує для обґрунтування тези, що внаслідок розвитку індустріального суспільства класові відмінності не тільки втрачають антагоністичний характер, а й взагалі поступово зникають. Це відбувається у зв’язку з запровадженням якісно нових пост-індустріальних технологій, послабленням внутрішньокласової згуртованості, поширенням соціальної рівності й послідовним здійсненням трьох основних форм громадянських прав: юридичних, політичних і соціальних. Так, американський соціолог Дж. Бернард ще в 1956 р. проголосила, що у США вже немає буржуазії й пролетаріату і здійснено перехід до безкласового суспільства – не через диктатуру пролетаріату, а в результаті величезного зростання С. к., який має тенденцію поглинати нижчі за нього класи. Термін “С. к.” увійшов у науковий обіг, хоча уявлення про нього поступово видозмінюється, стає реалістичнішим. Виявилось, що С. к. зростає за рахунок розмивання меж не тільки “нижчих”, а й “вищих” класів і верств – різноманітних власників і менеджерів тощо. Крім того, не лише розширюється, а й розпадається, утворюючи групи, які поповнюють полярні класи. Напр., Р. Дарендорф фіксує розмежування найманих службовців з бюрократичної ієрархії і найманих службовців поза нею, причому бюрократи приєднуються до буржуазії, а представники “білокомірцевих” фахів – до робітників. Унаслідок цього вихідні класи зберігаються, але стають дедалі складнішими й неодноріднішими. Саме тому, напр., робітників постіндустріального, автоматизованого виробництва називають подеколи “новим середнім класом” (Р. Блонер, Д. Белл). У критичному варіанті йдеться про інтеграцію представників різних класів і формування індивіда-функції, “одновимірної людини” (Г. Маркузе). Деякі теоретики, також визнаючи традиційний класовий поділ застарілим або занадто абстрактним, оцінюють, проте, формування, утворені внаслідок розмивання класів (“сервісний клас” Р. Дарендорфа, “соціальну диференціацію за статтю, віком і расовою належністю”, “когнітаріат” А. Гофлера, “незалежний клас” А. Турена тощо) не лише як закономірні, а й як такі, що відіграють позитивну роль у суспільстві, що йде на зміну індустріальному [19, 335-336].

Середовище історичне – сукупність суспільних, матеріальних, духовних умов існування людини, формування її діяльності. Як макросередовище охоплює всю суспільно-соціальну систему в цілому і зрештою є формою життєдіяльності людей, що історично розвивається.

Поняття “І. с.” виникло як просте нерозчленоване відображення дійсності, яке охоплює не тільки суспільство, а й природу (Геродот). Проте ще з Фукідіда увага істориків зосереджується переважно на елементах суто історичних – війнах, державних переворотях тощо. Головним предметом дослідження С. і. і за античності, і в середні віки були окремі події людської історії, які розглядалися їх хронологічній послідовності. Просвітителі XVII –XVIII ст. критикували як примітивну описовість середньовічних хронік, так і богословський провіденціалізм і застосовували до історичного середовища теорію прогресу (М. Кондорсе). Вони висунули ідею єдності історичного процесу (Й. Гердер), обґрунтували думку про вплив на людину географічного і соціального середовища (Ш. Монтеск’є, Ж.-Ж. Руссо). Романтична історіософія, особливо німецька історична школа, висунула принципи спонтанності історичного розвитку і неповторності його етапів, стверджуючи, що кожне історичне явище потрібно розглядати як щось специфічне й неповторне. Розвиток, внутрішній зв’язок історії вперше спробував показати Гегель, висунувши низку міркувань про співвідношення необхідності й випадковості, про роль природних чинників розвитку суспільства. Марксисти вважали, що, на відміну від природного, С. і. не може абстрагуватися від свідомої діяльності людей, які становлять суб’єктивний бік історичного процесу.

С. і. як цілісність, за аналогією з біологічним організмом, розглядали представники школи Спенсера. Б. Малиновський і А. Радкліф-Браун вважали будь-яке знання про С. і. умовним і суб’єктивним.

На протигагу принципам історизму й причинності А. Радкліф-Браун висунув концепцію аналізу існуючої дійсності на підставі структурного підходу як простого узагальнення шляхом порівняння прикладів. Таким чином, у поглядах на С. і. сформувався функціоналізм з його намаганням описати різноманітні форми культурного життя на підставі виявлення певного зв’язку між окремими елементами культур. Т. Парсонс і Р. Мертон та їхні послідовники для цілісного охоплення С. і. наполягали на важливості розмежування структурних категорій на ті, що дають можливість зрозуміти суспільство в його статистичному стані, а також ті, що розглядають суспільство стосовно його динаміки, зміни [19, 336-337].

Середовище побутування предмета – частина соціального або природного середовища, у рамках якого предмет взаємодіє з людиною й іншими предметами до включання в музейні зібрання. У якості С. п., звичайно розглядається безпосереднє оточення предмета, в межах якого він використовувався або використовується в момент комплектування. Фіксація С. п. п. потребує встановлення суспільних і матеріальних умов існування предмета, тобто його зв’язку з визначеною соціальною або етнічною групою, його взаємин з іншими предметами усередині ансамблю, комплексу тощо. Середовище побутування в значній мірі визначає музейну цінність предмета [1, 101].

Середовище природне – сукупність предметів і явищ (земна кора, нижня частина атмосфери, води, ґрунтовий покрив, рослинний і тваринний світ), залучених на конкретному історичному етапі до процесу суспільного виробництва; є необхідною умовою існування й розвитку людського суспільства. За первіснообщинного ладу С. п. використовувалося переважно як природне джерело життя (рослинний і тваринний світ). У сучасних умовах вирішальною роль відіграє використання корисних копалин, різних енергетичних ресурсів природи. Поняття С. п. характеризує насамперед місце й роль природи в системі історично-змінного ставлення людини і суспільства до неї. Реальну основу ставлення людини до С. п. утворює її діяльність, яка завжди відбувається в природі і з даними нею матеріалами. Тому й зміна ставлення до природи упродовж історії суспільства визначається передусім зміною характеру й масштабів людської діяльності.

Формування особливого, організованого людською працею природно-історичного середовища – сфери взаємодії природи і суспільства – під різними назвами (техносфера, антропосфера, соціосфера тощо) вивчається в різних галузях науки. Уже в XIX ст. американський учений Д.П.Марш проаналізував форми порушення людиною природної рівноваги і сформулював одну з перших програм охорони природи.

Французькі географи ХХ ст. П. Відаль де ла Бланш, Ж. Брюн, С. Мартоні розробили концепцію “географії людини”, предмет якої – вивчення групи явищ, які відбуваються на

планеті й належать до царини діяльності людини. У працях представників голландської і французької географічної школи ХХ ст. (Л. Февр, М. Сор), конструктивної географії, розвиненої радянськими вченими (О. Григор'євим та І. Герасимовим), аналізується вплив людини на географічний ландшафт і втілення її діяльності в природному просторі.

Розвиток геохімії та біогеохімії зумовив перетворення виробничої діяльності людства на могутній геохімічний чинник, що й було підставою для виокремлення нової геологічної ери “антропогенної” (О. Павлов), або “психозойської” (І. Шухерт). Поняття “ноосфери”, введене В. Вернадським, підкреслює найважливіший аспект процесу – активну роль свідомості, науки у взаємодії природи і суспільства [19, 337-338].

Сердюки – козаки найманих полків на Лівобережній Україні в останні чверті ХVІІ – першій половині ХVІІІ ст. Формувалися з добровольців селян, козаків-утікачів з Правобережної України, волохів, сербів. Підкорялися безпосередньо гетьманському правлінню, одержували за службу платню і були на повному утриманні. Ліквідовані за царським указом 1726 р. [24, 197].

Серійне видання – видання, що виходить у плинні часу, тривалість якого заздалегідь не визначена, як правило, нумерованими і (чи) датованими випусками (томами) з постійною спільною назвою

Серія – серійне видання, що включає сукупність томів, об'єднаних спільною задумою, тематикою, цільовим і читацьким призначенням, однотипово оформленням.

Сертифікація – офіційне письмове засвідчення документа або його копії.

Сигілографія – спеціальна історична дисципліна, яка досліджує часову, державну, територіальну, відомчу, фамільну та особисту належність печаток.

Сигнатура – 1) в рукописних книгах та стародруках літерне або цифрове позначення послідовності зшитків та аркушів в них; 2) порядковий номер друкованого аркуша видання, що вміщується в нижньому полі на першій шпальті набору.

Символічне узагальнення – умовне позначення загальноприйнятого висновку, положення, яке ґрунтується на порівнянні окремих фактів, явищ, виявлених на основі їхніх спільних рис. Впливає із парадигми як загальноприйнятого зразка.

Наукове знання втілюється в теорії і правилах. Наукові проблеми ставляться так, щоб забезпечити легкість у застосуванні цих правил. Існуючі закони та теорії виступають як символічні узагальнення.

Це відповідні загальноприйняті всіма членами певної наукової спільноти положення. Узагальнені терміни та вислови приймаються ними без заперечень і використовуються як засіб у їхніх наукових дослідженнях. Такі сталі терміни та вислови здаються певними законами-схемами. Але в процесі розвитку науки, вирішення проблемних ситуацій символічне узагальнення, до якого застосовуються певні операції, змінює свою попередню форму.

На першій стадії вирішення завдань дослідник спочатку уподібнює їх до тих завдань, з якими він уже зустрічався. Прослідкувавши схожість, помітивши аналогію між двома і більше завданнями, що відрізняються, дослідник починає інтерпретувати символи і приводить їх у відповідність тими засобами, які ще раніше довели свою ефективність. Так виробляється здатність бачити у різноманітній ситуації дещо схоже поміж собою, набувається здатність володіти способом бачення, який був перевірений часом і різними науковими групами.

Історія розвитку науки показує, що символічні узагальнення застосовуються переважно на перших етапах формування вченого. Роль символічних узагальнень добре проглядається і в дослідженнях із історії науки [20, 238-239].

Синтез – з'єднання отриманих при аналізі частин в єдине ціле.

Синтез історичний – спосіб наукового мислення для поєднання фактів, подій, явищ історичного процесу у визначену науково-логічну схему з метою їх дослідження і вивчення.

Система архівних каталогів – сукупність різних за призначенням і структурою архівних каталогів, що взаємопов'язані між собою, доповнюють один одного і розкривають склад і зміст документів архіву у різних аспектах.

Система архівних установ – ієрархічно побудована сукупність архівних установ.

Система документації – сукупність взаємопов'язаних і взаємообґрунтованих документів, що відображають результати документування, здійснюваного на основі правових норм та/чи існуючих засобів, форм у процесі функціонування державних і суспільних систем управління [31, 728].

Система науково-довідкового апарату створений на єдиних методологічних і методичних засадах комплекс взаємопов'язаних архівних довідників, у т.ч. електронних, призначений для розкриття складу і змісту архівних документів на всіх рівнях системи й пошуку первинної документної інформації.

Система орієнтації відвідувачів в експозиції – сукупність різних засобів організації самостійного огляду експозиції, до якої входять: план експозиційних приміщень, тексти в експозиції, вказівники експозиційного маршруту, путівники по експозиції музею тощо.

Систематизація вторинної документної інформації – впорядковане розташування вторинної документної інформації згідно з прийнятою схемою класифікації.

Систематизація документів – процес організації документів у межах архівного фонду відповідно до схеми систематизації.

Систематична картотека статей – бібліографічна картотека, що відображає матеріали з періодичних видань, що продовжуються, збірників та організована відповідно до певної системи класифікації документів.

Систематичний архівний каталог – вид архівного каталогу, в якому вторинна документна інформація архіву згрупована за галузями знань і розташована в логічній послідовності відповідно до схеми єдиної класифікації документної інформації.

Систематичний каталог – бібліотечний каталог, в якому бібліографічні записи розташовуються за галузями знань у відповідності з певною системою класифікації документів.

Систематичний покажчик – вид покажчика, в якому назви предметів і явищ розташовані відповідно до певної схеми класифікації документної інформації.

Системний підхід в архівознавстві – загальнонауковий підхід, при якому об'єкти архівознавства досліджуються як системи

Систематизація – а) спосіб класифікації за проблемно-тематичним принципом; б) виділення основних питань, аспектів, тем або напрямів у процесі історичного пізнання для їх глибокого, всебічного дослідження та вивчення.

Систематичний каталог – укладення картотеки в логічній послідовності за певними галузями науки. Послідовність розміщення картотек систематичного каталогу завжди відповідає певній бібліографічній класифікації, яких є два типи: а) унікальна десятинна класифікація (УДК); б) бібліотечно-бібліографічна класифікація (ББК).

Ситуація історична – а) збіг умов, обставин, які створюють певне становище; б) поєднання розвитку суспільства з можливостями впливу людського фактору; в) появлення результату розвитку суспільства в процесі пізнання.

Ситуація історіографічна – а) створення опису частини, фрагменту історичного процесу; б) певний фрагмент історичного процесу в конкретному просторово-часовому вимірі.

Сіверська земля – історична область, що включала межиріччя середньої та нижньої Десни, Посейм'я і нижнє Посожжя. Термін зафіксований у джерелах XIV-XVIII ст. і є похідним від етноніма “сівер” (сіверяни) – назви східнослов'янської діалектно-етнографічної групи дніпровського лівобережжя (VIII-XII ст.). Поняття “Сіверська земля” охоплювало тільки частину Сіверського етнографічного ареалу, відомого за археологічними пам'ятками давньоруської доби, – власне, ті території, які у другій половині XI – першій половині XIII ст. входили до складу Чернігівського князівства.

Сіверяни – східнослов'янське плем'я (союз племен), що займало територію дніпровського лівобережжя – басейни Десни, Сейму а також верхів'я Сули, Псла, Ворскли. Основними заняттями сіверян було орне землеробство, рибальство, мисливство, ремесла. Головні міста: Чернігів (центр племінного князівства сіверян), Курськ, Любеч, Новгород-Сіверський та інші. У VIII ст. сіверяни разом з в'ятичами та радимичами підпадають під владу хозарів. Унаслідок війни князя Олега з хозарами у 884 р. частина земель сіверян входить до складу Київської Русі. У 911 р. сіверяни брали участь у поході Олега на

Візантію. В 60-х роках X ст., після походу князя Святослава на Хозарський каганат, землі східних сіверців і в'ятичів увійшли до складу Київської Русі. Останній раз згадуються у літописі під 1024 р. [2, 356].

“Сірий клин” (Сіра Україна) – неофіційна назва регіону компактного проживання українців у Північно-Західному Сибіру і Північному Казахстані (загальна площа 460 тис. кв. км.) [17, с. 9].

Сімейний архівний фонд – архівний фонд особового походження, що складається з документів, утворених протягом життя та діяльності представників однієї сім'ї.

Січ запорозька – суспільно-політична та військово-адміністративна організація українського козацтва, що склалася в першій половині XVI ст. за Дніпровими порогами. Виникнення С. З. пов'язане з посиленням феодално-кріпосницького і національно-релігійного гніту в Україні. Назва походить від назви укріплення – січі. Запорозькі козаки становили громаду, яка поділялася на курені. Найвищий орган влади – військова козацька рада, вона обирала кошового отамана й іншу козацьку старшину. Запорозькі козаки вели тривалу боротьбу проти турецько-татарської агресії, були головною силою у визвольній війні 1648-1667 рр. Протягом понад двохсотрічного існування запорозькі козаки послідовно змінили 8 січей: Хортицьку (початок XVI ст. – 60-і роки цього століття), Томаківську (кінець 60-х років XVI ст. – 1593 р.); Базавлуцьку (1693-1638), Микитинську (1638-1652), Чортомлицьку (1652-1709), Олешківську (1711-1734), Нову (1734-1775), Задунайську (1775-1838). Після наказу Катерини II (1775) про ліквідацію С. З. останню було збудовано за межами України [24, 198].

Скансен – музей просто неба; розповсюджена форма етнографічних музеїв, що створюються на ґрунті музеєфікації репрезентативних фрагментів етноландшафтного середовища й об'єктів нематеріальної етнокультурної спадщини.

Скарб – випадково виявлені цінності, найчастіше – вироби з дорогоцінних металів і каменів, що мають наукове значення. С. надходить у власність держави. Особам, що виявили скарб, у встановлених законом випадках виплачується винагорода Надходження С. у фонди музею є однією з форм поточного комплектування музейних зібрань. у фондах музею С, як правило, утворює самостійну колекцію [11, 102].

Скіфи – іраномовний кочовий народ, який проживав на півдні Східної Європи у I тис. до н. е. Перші згадки про скіфів, що містяться у давньосхідних писемних джерелах, датуються 70-ми роками VII ст. до н. е., коли скіфи розпочинають воєнні походи до країн Малої та Передньої Азії. Згодом вони доходять до кордонів Єгипту та досягають військово-політичної могутності у цьому регіоні. Після закінчення походів на початку VI ст. до н. е. Центр скіфської активності зміщується до Північного Причорномор'я, де з часом виникає перше державне утворення Східної Європи – так звана Велика Скіфія. Після III ст. до н.е. скіфи втрачають своє панівне становище в українських степах і воно переходить до сарматів. Осередки скіфських племен зберігаються лише у Добружжі, Нижньому Подніпров'ї та Криму (Мала Скіфія). Основні пам'ятки С, – Жаботинські кургани і поселення, кургани Чортомлик, Куль-Оба, Солоха, Мельгуновський, Товста Могила та ін. [24, 199].

Склад фондів архіву – структурована сукупність фондів, що зберігаються в архіві відповідно до його профілю і тектоніки.

Слайд – оригінал фотодокумента, що являє собою позитивне зображення на прозорій основі (склі, плівці тощо) – див. Дапозитив [33, 735].

Слід фонду – окремі справи й документи установи чи особи, що збереглися в архіві, як свідчення існування цієї установи або особи.

Словник – а) довідкове видання упорядкованого переліку мовних одиниць (слів, словосполучень, фраз, термінів, імен, знаків), доповнених відповідними довідковими даними; б) необхідний атрибут аналітичного сприйняття тексту, автор (студент) складає його лише для себе.

Слобідська Україна – історична область, територія якої охоплювала сучасну Харківську, частину Сумської, Донецької, Луганської областей України, частину Курської, Білгородської та Воронежської областей Росії. Населення становили українські козаки та селяни, які починаючи з 30-х рр. XVII ст. стали засновувати тут поселення – слободи

(звідси назва). Займала територію сучасних Харківської, Сумської та суміжних з нею частин Воронежської, Донецької, Луганської та Курської областей. 18 січня 1765 р. наказом Катерини II на території Слобідської України було створено Слобідсько-Українську губернію, замість якої у 1780 р. було створено Харківське намісництво, а в 1796 р. губернію знову було відновлено. В 1835 р. губернія була перейменована в харківську (до 1925 р.) [2, 24, 200].

Слов'яни – група споріднених за походженням та мовою народів Європи. Поділяються на східних (росіяни, українці, білоруси), західних (поляки, чехи, словаки, лужичани), південних (болгари, серби, хорвати, словенці, македонці, боснійці, чорногорці, югословени), Слов'янська мови становлять окрему групу індоєвропейської сім'ї мов [24, 200].

Слов'яносербія – адміністративно-територіальна область на півдні України. Створена 1753 р. Займала територію від верхів'я Сіверського Донця до Лозової, Лугані, Бахмута. На сході межувала з землями Війська Донського, на заході – з Запорозькою Січчю, на півдні – з Кримським ханством. Підпорядковувалася безпосередньо Сенату і Військовій колегії. Адміністративний центр – місто Бахмут (нані – Артемівськ). Земля надавалася на пільгових умовах сербським військовим поселенням, що сформували Бахмутський і Луганський гусарські полки. З утворенням у 1764 р. Новоросійської губернії Слов'яносербія увійшла до її складу [2, 17, т. 9].

Смисл історії – засадне поняття філософії історії, яке постійно змінює свій зміст, збагачуючись внаслідок дедалі глибшого осягнення її суті, спрямованості, майбутніх перспектив. Визнання С. і. Пов'язують із християнською релігією, де існування людства розглядається як історія стосунків з Богом (гріхопадіння, пришествя Христа, судний день тощо).

Критика телеологізму в історії призводила до заперечення наявності в ній смислу, яке здійснювалось різними способами, зокрема визнанням осмисленості дій учасниками історичних процесів і відсутності смислу в сукупності цих дій або зведенням сенсу до життя реалізації, що було по суті позбавленням смислу самої історії.

Християнська парадигма в секуляризованому вигляді мала місце в багатьох філософських школах, вона виявилася у філософії Гегеля і навіть марксизму. Для Гегеля історія у своєму поступі спрямовується відповідно до розвитку Абсолютного духу і закінчується його втіленням у найрозвиненіші форми пізнання, державності тощо. У марксизмі також відтворено поступальність історії шляхом удосконалення продуктивних сил, виробничих відносин, нарешті й людини як виробника; верхнім щаблем історії вважається комуністичне майбуття, до якого людство постійно прагне, так і не досягаючи його, але ним керує віра в прихід цього майбуття. У цих і багатьох інших випадках С. і. надається об'єктивний статус.

Він розглядається як незалежна від людини, об'єктивна, а нерідко трансцендентна тенденція історичних подій. Таке тлумачення С. і. призводить до заперечення його наявності як такого. Філософія історії іноді відмовляється від з'ясування С. і. і має на меті лише постулювати способи пізнання історичних подій, у яких немає смислу як такого. Люди в історії діють осмислено, проте наслідки їхніх дій, тобто історія, позбавлені смислу. Такий підхід є типовим для позитивістських варіацій історичної епістемології. Він наявний і в концепціях історичних круговоротів, де історія розглядається як сукупність певних цивілізацій і культур, що відтворюють один і той самий цикл існування. Так історія позбавляється смислу.

Сучасні тлумачення проблеми С. і. Пов'язані з її екзистенційно-герменевтичними вимірами. Він розглядається як сконструйоване людством розуміння свого минулого, сучасного й майбутнього, в якому вони пов'язані між собою, осмислені, упорядковані в межах певної цілісності історичного процесу. Людина надає історії смислового визначення, вона витлумачує своє минуле, перетворюючи його на підставу сучасних дій і на цьому ґрунті проєктує своє майбутнє, долаючи абсурдність і безглуздість свого існування, перетворюючи історичний акт на історично осмислене діяння [19, 342-343].

Список фондів архіву – основний обліковий документ, що містить перелік найменувань архівних фондів, розташованих у порядку їх номерів, призначений для обліку фондів архіву [31, 738].

Справа – 1) група документів (документ), що стосуються одного питання або аспекту діяльності установи чи особи і зберігаються в окремій папці (палітурці); 2) одиниця зберігання писемних документів.

Соціалізм (від латин. socialis) – учення про суспільний устрій, який характеризується такими рисами: усупільненням усіх засобів виробництва (землі, усього розташованого на ній, капіталів); вони переходять під юрисдикцію суспільної влади; організацією виробництва і розподілом продуктів виробництва – суспільних та планових; декларуванням скасування класової структури суспільства та знищення експлуатації людини людиною. Послідовники марксистської традиції дотримуються таких тлумачень С: 1) перша фаза комуністичної суспільно-економічної формації; 2) науковий С. – марксистсько-ленінська теорія, яка доводить необхідність встановлення комуністичної формації та обґрунтовує принципи її організації; 3) певна наукова традиція, в концепціях якої як мета та суспільний ідеал доводиться встановлення С. та засоби його досягнення. Сучасний стан теоретичного опрацювання С. представлений певними групами теорій: 1) соціал-демократичні погляди, які розвиваються на немарксистських філософських та політичних засадах та втілюються практично в політиці правосоціалістичних партій; соціалістичні погляди, сформовані на підставі марксистської теорії; 2) соціалістичні вчення, які виникли на підставі національно-визвольного руху і зберігають національні та релігійні компоненти. Головні теоретичні засади С. сформовані в античності (“Держава” Платона, “Свята хроніка” Евгемера, “Соная держава” Ямбула). Певні ідеї С., наявні в ранньому християнстві, мали особливий вплив у різних християнських сектах та навіть у середньовічному монастирському житті.

Спроби обґрунтування соціалістичного ладу на підставі господарювання починаються за доби Відродження, спочатку як утопічний С. (“Утопія” Т. Мора, “Місто Сонця” Т. Кампанелли), де опрацьовувалась ідея суспільства, яке втілює гуманістичні ідеали на підставі суспільної власності та організації господарського життя суспільства як єдиного цілого. Французький С. доби Просвітництва на основі вимог розуму та “природного права” доводив необхідність комуністичного суспільства як єдиного раціонального й такого, що відповідає праву всіх людей на свободу та користування життєвими благами. Так, система К. А. Сен-Сімона передбачає скасування всіх привілеїв та розвиток промисловості як підвалини соціалістичного ладу. Сен-Сімон, Фур'є, Оуен вбачали головне завдання суспільного перетворення у створенні великого суспільного виробництва, заснованого на ідеї вільної праці та планового господарювання. Подальший розвиток ідей С. здійснили К. Маркс та Ф. Енгельс, які доводили, що С. – це не здійснення абстрактних принципів справедливості та розуму, а закономірний результат історичного розвитку суспільства та класової боротьби пролетаріату, який об'єднує всіх трудящих.

Історичний розвиток людства довів утопічність програми радикального, глобального і остаточного соціалістичного перетворення суспільного життя, проте ідеї С. відіграли велику роль у становленні сучасної демократії. Соціалістичний рух був одним із найбільш масових і поширених у ХХ ст., мав велике значення для формування таких різних течій, як західноєвропейський реформізм, націонал-соціалізм, радянський С, християнський С. тощо. Сучасна філософська й політична думка визнала утопічність багатьох імперативів С. Ці імперативи постають як особливий вимір суспільного буття – вимір цінностей, що відіграють регулятивне значення ідеалу, а не є конкретними програмами для окремих видів практичної діяльності – економічної, політичної тощо [19, 343-345].

Соціальні верстви – різновид одиниць поділу суспільства, що виокремлюються на основі однієї чи кількох природних або суспільних відмінностей (етнічних, демографічних, економічних, соціальних, політичних, правових, психологічних, релігійних тощо). В період конституювання теорії соціальних верств (страт) соціальне розшарування пояснювалося відмінностями в біологічних ознаках, психології, свідомості, ідеях, мотивах, стимулах, цілях, духовній культурі, освіті та способі життя (О. Конт, Г. Спенсер, Л. Уорд та ін.). Етапами є розробки М. Вебера, який, високо оцінюючи Марксів погляд на соціальні структури, водночас наголошував, що класовий підхід недостатньо враховує її складність і виокремлював, крім класів, статуси й статусні групи, відмінні за престижем, та партії, пов'язані з розподілом влади. У вельми поширеній функціоналістській концепції

(Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Е. Шілз) існування ієрархії соціальних верств пояснюється поділом праці, соціальною та функціональною диференціацією, а також групуванням, яке базується на панівній для суспільства системі цінностей і культурних стандартах і спрямоване на ранжування розмаїття видів діяльності, що потребують різних здібностей і зусиль, по-різному винагороджуваних.

Більшість сучасних фахівців погоджуються з думкою, що формування й існування системи С. в. – багатовимірний процес, зумовлений дією сукупності чинників – зайнятості, прибутку, професії, кваліфікації, району проживання, типу одягу, житла тощо. Одним із своєрідних узагальнень цього процесу є його відома геометрична модель, за якою соціальний простір постає як такий, що складається з осей, утворених різноманітними вимірюваними ознаками (професія, прибуток, житло, освіта тощо), вздовж яких пересувається індивід чи група. Подальше дослідження системи С. в. у сучасних суспільствах і перспектив її зміни за тих чи тих конкретних умов потребує розробки не тільки чіткіших критеріїв виміру соціальної належності індивіда до певного класу, С. в. чи групи, піднесення точності відповідної техніки і методики, а й забезпечення надійної теоретико-методологічної основи. Адаже за умов поступового переходу до постіндустріального суспільства, коли відбувається розмивання чинників і ознак поділу на класи, а в перспективі – і самих класів, відповідно зростають своєрідність і значущість системи С. в., її подальшого вивчення і виваженого регулювання [19, 345-346].

Соціальні функції музею – суспільне призначення музею, його роль стосовно суспільства, завдання музейної діяльності, обумовлені суспільними потребами, що змінюються. До історично сформованих С. ф. м. належать функція документування й освітньо-виховна функція [1, 102].

Соціально-правовий запит – запит, який виражає потребу в архівній інформації, необхідній для забезпечення прав і законних інтересів громадян і вимагає для його задоволення архівного пошуку.

Соціум – (від латин. socium – спільне) – термін на позначення всієї сукупності історично усталених форм спільної життєдіяльності людей. С. постає як особливий, вищий ступінь розвитку живих систем, який виявляється у функціонуванні й розвитку соціальних організацій, інститутів, груп. За Платоном, С. виникає внаслідок потреби людей один в одному, за Аристотелем, – внаслідок дії притаманного людям “соціального інстинкту”. Для раціоналізму нового часу (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо) характерним є уявлення про те, що люди під тиском обставин змушені передавати С. контроль над власними діями. А. Сміт вбачав у поділі праці й обміні товарами специфічну рису й засаду С. Г. Гегель, критикуючи договірну концепцію, виокремив у С. сферу економічних, власницьких, трудових відносин. Підґрунтям марксистського розуміння С. є виділення з усієї розмаїтості соціальних зв’язків матеріальних виробничих відносин, що виникають незалежно від волі та свідомості окремих індивідів, впливають на ідеологічні відносини і тим самим становлять об’єктивну структуру соціального організму.

За О. Контом і Г. Спенсером, С. – надорганічне утворення, подібне до організму, що розвивається еволюційно. До кінця XIX ст. С. розглядали переважно як структуру з механічним підпорядкуванням різних чинників. Залежно від того, якій частині суспільства надавалося переважного значення, в XIX ст. сформувалося кілька напрямів вивчення С. Географічна школа (Г. Бокль, Л. Мечников та ін.) абсолютизувала вплив географічного середовища. Демографічна школа (А. Кост, Л. Вільярский та ін.) домігантою розвитку С. вважала зростання чисельності народонаселення. Расово-антропологічна школа (Ж. Гобіно, Ж. Лапуж) пояснювала його за допомогою понять: “спадкоємність”, “расовий добір” та боротьба “вищих” і “нижчих” рас.

В органічній школі С. прирівнювався до тваринного організму, а соціальний розподіл нагадував аналогічний розподіл функцій між різними органами. Представники соціального дарвінізму вбачали джерело суспільного розвитку в боротьбі за існування. Наприк. XIX – на поч. XX ст. набули поширення такі різновиди психологічного бачення С: інстинктивізм (У. Мак-Дугалл, З. Фрейд, Е. Россе, У. Томас, Р. Парк, М. Михайловський), біхевіоризм, інтроспекціонізм. Поряд зі спробами пояснення С. за допомогою понять індивідуального життя з’явилися теорії, які висували на перший план колективну свідомість (Е. Дюркгейм,

Е. Роберті, Ч. Кулі), а також самі процеси й форми соціальної взаємодії (Ф. Тенніс, Г. Зіммель, С. Бугле).

На початку ХХ ст. як керівний принцип висувається функціоналізм, відповідно до якого пояснення структури С. треба шукати не в етапах еволюції і не в зовнішніх впливах, а у внутрішній цілісності та функціональній взаємозалежності елементів С. В основу С. вважав Зіммель, покладено міжіндивідуальну взаємодію; будь-які соціальні системи, групи й організації є похідними від неї. За Дюркгеймом, С. – не просто асоціація індивідів, а й особлива реальність “*sui generis*”. Індивід – лише її частина. М. Вебер під С. розуміє насамперед взаємодію індивідів. Поняття “державна”, “спільність” тощо – суть лише категорії, які означають певні види людської взаємодії. Для В. Парето С. – врівноважена система, що визначається впливом природного середовища, зовнішніми чинниками, власними елементами – інтересами, соціальними почуттями [19, 346-347].

Спадковість архівного фонду – властивість фонду, який комплектується, заснована на належності одному фондоутворювачу, що виражається в єдності складу та змісту документів, які можуть перебувати в архіві або підлягати прийманню до нього на зберігання.

Спеціальне архівне описування – вид архівного описування, який архівні документи проходять на етапі їх наукового опрацювання для відображення вторинної документної інформації в архівних довідниках інформаційно-пошукового характеру.

Спецховище – відокремлене сховище для зберігання архівних документів обмеженого доступу.

Списання музейного предмета – виведення музейного предмета зі складу фондів конкретного музею і з його облікової документації на підставі дозволу на списання, що видається вищим органом культури - для основного фонду й директора музею - для науково-допоміжного фонду. С. провадиться в зв'язку з передачею предмета іншому музею або організації на постійне збереження, повернення власнику, втрачено. Списанням підлягають також музейні предмети, що втратили музейну цінність [11, 103].

Список фондів архіву – основний обліковий документ, що містить перелік найменувань архівних фондів, розташованих у порядку їх номерів, призначений для обліку фондів архіву.

Співавтор – особа або організація, що створили твір спільно з іншою особою (особами), або організацією (організаціями).

Спільність історична – стійкі угруповання людей, що склалися в процесі історичного розвитку і відігравали певну роль у становленні суспільства. Серед С. і. виокремлюють як основні: плем'я, расу, народ, народність, націю. Плем'я є певним типом етнічної С. і соціальної організації докласового суспільства, який у зародковому вигляді виникає разом із родом, оскільки екзогамність останнього потребує постійних зв'язків хоча б між двома родовими колективами. Археологічно виникнення племені фіксується тільки в мезоліті, коли завершується його формування як соціальної та етнічної спільності. Характерними рисами племені, що формується, є наявність: племінної території, певної економічної єдності і взаємодопомоги одноплемінників; єдиної племінної мови; племінної самоназви і самосвідомості. Племінна єдність людей зумовлюється спільним походженням родів, які входять до нього, та кровноспорідненими зв'язками між його членами [19, 349-350].

Споживач архівної інформації – установа або особа, які в будь-якій формі використовують архівну інформацію.

Скорочення слів здійснюється відповідно до діючих стандартів: ДСТУ 3582-97 “Інформація та документація скорочення слів в українській мові в бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила”, ГОСТ 7.12-93. У науковому тексті мають місце такі види скорочень: а) літерні абрєвіатури; б) складноскорочені слова; в) умовні графічні скорочення за початковими літерами слів; г) умовні графічні скорочення за частинами слів та початковими літерами. Літерні абрєвіатури складаються з перших (початкових літер) повних найменувань і розподіляються на: а) такі, що читаються за назвами літер (ВЛК, УНР, ЗУНР, УРСР, ПНР, ВНР, США.); б) такі, що читаються за звуками, позначеними відповідними літерами (НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, МТС – Машинно-тракторні станції, ДАК – ДЕРЖАВНА атестаційна комісія). Одним з видів

скорочень є складноскорочені слова, які складаються з їх поєднання: а) усічених та повних слів (профспілка – професійна спілка); б) тільки усічених слів (радгости – радянське господарство, колгосп – колективне господарство).

Солідарність у науковому співтоваристві – це узгодженість у діях та у поглядах усіх членів наукової спільноти на фундаменті близькості їх інтересів і спільності цілей.

Солідарність у науковому співтоваристві досягається через прийняття його членами певної наукової парадигми, єдиного категоріального апарату, загального методологічного підходу. У результаті злагоджених дій наукове співтовариство може виконувати ряд функцій: акумулювати та використовувати спеціальні знання, залучати до співтовариства нових членів, стимулювати розвиток наукових інститутів. Вищі рівні комунікації й організації досягаються в групах, які протягом значного періоду переконані в тому, що вони здійснюють радикальні зміни концептуальних основ своєї науки.

Спираючись на типологію (дихотомію), яка була введена Дюркгеймом для характеристики суспільства (солідарність механічна та органічна), і в науковому співтоваристві можна виділити аналогічні типи солідарності. Механічна солідарність виявляється у спільних деклараціях, які робляться під тиском політичних чи ідеологічних чинників. Зокрема, в історичній науці вона виявляється у жорсткому дотриманні офіційно прийнятих тверджень, неприпустимості висловлювання поглядів, які їм суперечать, неможливості вивчення деяких історичних подій, висвітлення діяльності окремих осіб, надання їм інших, ніж визнані, оцінок тощо.

Така солідарність характерна, перш за все, для наукових співтовариств тоталітарних суспільств. У цьому випадку характерними рисами є консерватизм та ізольованість, наявність харизматичних лідерів, які нерідко використовують позанаукові засоби впливу на співтовариство (у межах цінностей та пріоритетів культури сили); відбувається обмеження прав “незгодної” меншості. Органічна солідарність передбачає вільне висловлювання думок і пошук консенсусу щодо набору когнітивних засобів, мети наукової діяльності та критеріїв оцінювання наукових праць, можливість різноманітних думок при обговоренні спірних позицій, наявність маргінальних груп, а також лідерів, які спираються на свій науковий авторитет. Міжособистісні та міжгрупові стосунки при цьому обумовлюються станом професійної культури. Вирішуючи пізнавальні проблеми в своїх областях (зокрема, пошуку необхідної інформації), вчені створюють різні соціальні організації, які засновані на обопільній комунікації та близьких інтерпретаціях дослідницьких ситуацій (так звані “невидимі коледжі”)^[20, 239-240].

Соціальна історія – одна з провідних субдисциплін (галузей) сучасної історичної науки. У недавньому минулому соціальна історія трактувалася перш за все виключно як майже соціально-економічна історія, а предмет цієї науки звужувався. Соціальна історія народилася до Другої світової війни в країнах Західної Європи (Франція, Англія та ін.) як “молодша сестра” економічної історії. У післявоєнний час вона посіла провідні позиції не тільки в країнах Старого Світу, а й у США та інших державах. Сучасні трактування соціальної історії наближають її до людини, що відкриває нові можливості мікроаналізу. Соціальні історики не тільки розробляють нові стратегії дослідження, а й сприяють удосконаленню методів і технологій історичного пошуку. Соціальна історія наближається до історії повсякденності, до інших сучасних напрямів.

М. Блок та інші соціальні історики ХХ століття показували людське життя не тільки як світ його зовнішніх атрибутів (звичай, побуту тощо), а й як спробу глибоко розібратися у процесах, що мали місце в матеріальній і духовній сферах людини. Соціальна історія об’єднала практику людини (господарську та ін.) з її ідеями, думками тощо. Таким чином, соціальна історія претендує на пізнання “внутрішнього” світу людини, яка включена у великі структури зовнішньої до неї історичної практики. Соціальна історія вивчає сферу культури як царину людських стратегій. Кожна людина – це симбіоз соціального та культурного. Можна говорити, що у наш час, коли соціальна історія об’єдналася з культурною, вона створила могутню течію в історичній науці.

Соціальна історія тематично охоплює величезний простір людського життя, включаючи такі його сторони, як релігія, мораль, освіта і т. ін., що об’єднуються широким і до кінця невизначеним поняттям “культура”. Треба зауважити, що соціальні структури не

детермінують усе розмаїття поведінки людей, яку можна краще зрозуміти за допомогою соціальної історії. Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття соціальна історія посідає чинне місце у дослідженнях, що проводяться в межах нової історичної науки [20, 240-241].

Соціальна історія науки – науковий напрямок (наукова дисципліна), в межах якого вивчається розвиток науки у зв'язку з розвитком суспільства, взаємодія науки на різних етапах її історії з економікою, ідеологією, політикою, культурою і т. п. Соціальна історія науки за предмет дослідження має зовнішню історію науки, її організаційні установи, наукові товариства, підготовку кадрів, у широкому розумінні – механізм взаємодії науки та суспільства, науки і влади, науки і культури. Деякі вчені вважають її одним з двох типів історико-наукових досліджень у сучасному наукознавстві: соціальна історія науки, або соціологія науки (історична соціологія науки) та інтелектуальна історія науки, при цьому соціальна історія науки за предмет дослідження має “зовнішню історію науки, її організаційні установи, наукові товариства, підготовку кадрів, у широкому розумінні – механізм взаємодії науки та суспільства, науки і влади, науки і культури” (І. І. Колесник).

Проблема зв'язку науки та суспільства була поставлена як така у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття у працях К. Маркса, А. Декандоля, М. Вебера та ін. У 1920–1930-ті роки цією проблемою почало займатися чимало істориків науки (Т. Райнов, В. Вернадський, Д. Бернал та ін.). З цього часу в світовій історико-науковій думці чітко вимальовуються два підходи до зазначеної проблеми (див.: внутрішня та зовнішня історія науки). Це так звані екстерналізм (визнання визначальними для науки зовнішніх, соціальних впливів) та інтерналізм (позиція, згідно з якою розвиток науки обумовлено лише дією внутрішніх, когнітивних факторів, а соціальне є лише фоном). Марксистська методологія, яка стала панівною в 1930–ті роки у вітчизняній історіографії науки, визначила значний вплив екстерналістського підходу, який часом виступав у примітивних формах. Починаючи з середини ХХ століття й у світову історію науки все більше проникає “дух соціального дослідження”.

Сьогодні вже майже немає чистих екстерналістів та інтерналістів, широкого розповсюдження набуло вивчення процесу інтеріоризації екстернальних факторів. У зв'язку з цим помічено, що все більше виявляється тенденція перетворення історії науки на соціальну історію науки (А. А. Титмонас). Остання все частіше стає об'єктом дослідження громадських істориків. З іншого боку, історики науки та наукознавці також все більше уваги приділяють “історичним ситуаціям”, ролі соціокультурних умов. Таким чином, можна констатувати, що соціальна історія науки виникла й розвивається на стику дисциплін. Але якщо на початку її розвитку дискусії точилися навколо деяких теоретичних положень чи термінів (наприклад, таких як “соціальна система науки” чи “наука як соціальний інститут”), то тепер частіше йдеться про національну специфіку впливу соціальних факторів, про перехід з макrorівня на мiкrorівень, від структури до події, від пояснення до інтерпретації. Останнє виявляється в розгляді соціального як “моменту” в історії науки. Соціальна історія науки поступово проникає й до біографічних досліджень. Більше того, спостерігається зміщення інтересу від проблеми “влада – вчений” до проблеми “суспільство – вчений” з акцентом на історії індивідуального досвіду, характеристики суті амбіцій в існуючій системі цінностей і т. ін. Біографічні дослідження виходять за межі історії “видатних учених”, а їх автори намагаються зрозуміти відносини у конкретному науковому середовищі конкретної епохи [20, 242-243].

Соціальна свідомість є не емпірично існуючим самостійним духовним утворенням, а філософською категорією, яка означає фундаментальну спроможність соціальних суб'єктів відображати соціальну та природну дійсність при визначальному впливі суспільного буття. У широкому значенні слова соціальна (суспільна) свідомість розглядається як сукупність багатьох ідеальних образів (понять, ідей, поглядів, уявлень, ілюзій, почуттів, переживань, настроїв тощо), що виникають у процесі відображення соціальним суб'єктом оточуючого світу, в тому числі й самої свідомості.

Суспільне буття визначає суспільну свідомість. І які б критичні зауваження не висловлювалися з приводу такого твердження, не можна заперечувати того, що суспільна свідомість є частиною тієї реальності, яку вона відображає і вже цим певною мірою її обумовлює. Окрім того, ще одним джерелом походження ідей, поглядів, емоцій, настроїв

служить суспільна практика. Те, що відкидається практикою, згодом поступово витісняється зі сфери соціальної свідомості. Рівень розвитку практики врешті визначає й глибину проникнення в дійсність. Включаючись у суспільне буття, людина освоює певні розумові форми, поняття, систему знань, образ і спосіб мислення та відчуття. Одночасно соціальна (суспільна) свідомість має й певною мірою самостійний характер щодо суспільного буття, може випереджати його або відставати від нього у власному розвитку. Це відбувається тому, що суспільній свідомості властиві безперервність і наступність у розвитку.

Через традиції, звичаї, настрої, суспільну думку, науку й ідеологію суспільна свідомість здійснює зворотний вплив на суспільне буття, направляючи його по одному з можливих шляхів розвитку, прискорюючи або гальмуючи його. Роль соціальної (суспільної) свідомості особливо зростає на зламі епох з появою або крахом значних відкриттів, теорій суспільного розвитку, суспільних або наукових ідей тощо.

Соціальна (суспільна) свідомість має складну, розгалужену структуру. У загальнонауковій теоретичній та філософській літературі виокремлюють її різноманітні рівні та форми.

По-перше, з точки зору носія, суб'єкта виділяють індивідуальну, групову (класову, кастову, національну тощо), суспільну, загальнолюдську свідомість.

По-друге, з позицій конкретно-історичного підходу, з одного боку, виокремлюють міфологічну, релігійну, філософську свідомість, з іншого – рівні свідомості, характерні для відповідних історичних епох (антична, середньовічна, доби Відродження, періоду Реформації, нового й новітнього часів).

По-третє, відштовхуючись від різних форм діяльності людини, в процесі яких виробляється свідомість, або сфер діяльності, в межах яких вона формується, можна виокремити екологічну, економічну, правову, політичну, моральну, релігійну, філософську, естетичну, наукову свідомість тощо.

По-четверте, за рівнем і глибиною проникнення в дійсність свідомість може бути буденною та теоретичною. Буденна свідомість, у свою чергу, має дві форми: емпірична свідомість, яка формується в процесі пізнання, та суспільна психологія, що складається в ході оціночного відображення дійсності. Суспільна психологія має таку структуру: психічний склад, до якого відносять соціальний характер, соціальні звички, звичаї та психічні стани (соціальні настрої, почуття тощо).

Теоретична свідомість також має свої форми. Це наука та суспільна ідеологія. У широкому розумінні наука включає не лише наукові ідеї, але й певні стосунки, інститути, експериментальну базу та ін. А у вузькому розумінні цей термін часто вживають саме як синонім наукової свідомості разом з іншими формами суспільної свідомості. Наука також асоціюється зі знаннями, адже насправді наука – це знання людини про світ і про себе. Однак знання виникли раніше за науку в ході повсякденного життя людини у формі різноманітних емпіричних відомостей про оточуючий її світ та саму себе. Характерними ознаками наукового знання є системність, глибинність і сутнісна необхідність, повторюваність зв'язків між явищами, тобто знання законів, логічна побудова у вигляді системи понять, в основу якої покладено певні основні ідеї (принципи). Саме таке наукове знання, яке до того ж опирається на попередній досвід, має назву теорії. Теорія ж у можливості або в перспективі (тобто до підтвердження практикою) є гіпотезою. Загалом головною метою науки є пізнання, доведення істини.

Деяко інша справа з ідеологією. Якщо донедавна в нашій країні її роль гіпертрофувалася, то в сучасних умовах, навпаки, вона частіше недооцінюється. У цілому ідеологія – це система поглядів, ідей, теорій, принципів, які відображають суспільне буття крізь призму інтересів, ідеалів, мету соціальних верств, класів, націй, суспільства. Безумовно, намагання підмінити ідеологією всі інші форми суспільної свідомості або підкорити останні їй дуже згубно позначається на духовному житті людини й суспільства. Але не менш згубним є намагання взагалі відмовитися від ідеології в суспільному житті. Адже ідеологія служить своєрідним механізмом приведення в дію ідей, активізації людей. Відмова від такого механізму перешкоджає нормальному суспільному розвитку, консолідації зусиль людей. Зовсім недостатньо виробити ефективну програму виходу суспільства з кризи. Треба щоб вона виражала реальні інтереси, оволоділа розумом людей.

І, безумовно, саме тут ідеологія може відіграти виняткову роль. Таким чином, усі без винятку форми й види соціальної (суспільної) свідомості мають величезне значення для розвитку духовного й суспільного життя людини [20, 244-247].

Соціальний лад – поняття, яке визначає соціально-класову структуру суспільства, становище в ньому соціальних верств.

Спеціальні галузі історичної науки – галузі, що входять як підсистема до фундаментальної історичної науки й виконують спеціальні функції забезпечення здійснення історичною наукою її завдань. Формування їх як спеціальних галузей відбувається в XVIII ст. і супроводжує та виражає процес перетворення історичних знань в історичну науку. Інтенсивного розвитку набувають у другій пол. XIX – на поч. XX ст., безперервно вдосконалюються далі. Окрему групу становлять галузі знань, предметом яких є процес історичного пізнання та характер історичного знання. Філософія історії на підставі конкретного історичного матеріалу осягає цілісний історичний процес, розробляє принципи й методи пізнання історії людства, вивчає структуру й форми самого історичного знання.

Джерелознавство (див. Джерелознавство історичне) є наукою про історичні джерела, теорією і практикою їх використання в історичних дослідженнях. Історіографія в сучасному розумінні вивчає історію історичної науки, нагромадження історичних знань, використання суспільством соціально-історичної інформації. До іншої групи належать галузі знань, що склалися на межі історичної та інших наук і вивчають певні сторони життя й діяльності людей у минулому. Так, історична географія вивчає історичну фізичну географію, історичну економічну географію й історичну політичну географію, взаємодію та взаємовплив природного середовища й людини в історичному контексті.

Демографія історична досліджує народонаселення та зміни в ньому на різних етапах розвитку людства і в різних регіонах. Як спеціальну галузь історичної науки можна розглядати архівознавство, що є водночас і теоретичною основою архівної справи як певної галузі державного й громадського життя. Виникнення нових галузей знань на стиках історичної та інших наук – гуманітарних і природничих, напр. математики, зокрема математичної статистики, фізики й хімії (в археології), є важливим чинником удосконалення й розширення меж історичного пізнання. Спеціальні галузі як галузі історичної науки користуються її методологічним і методичним інструментарієм і водночас збагачують його методами суміжних наук. Вони можуть самі розглядатися як складні системи, комплекси, що охоплюють спеціальні історичні дисципліни (напр., джерелознавство історичне) [19, 347-348; 33, 737].

Спеціальні історичні дисципліни – наукові дисципліни, що є компонентами джерелознавства – спеціальної галузі історичної науки. Як самі речі, писемні документи, оповіді, так і перші описи їх вивчення постали з потреб суспільної практики і вже згодом прийшли в історичну науку і як джерела, і як узагальнені знання про них, тобто окремі, допоміжні для їхнього вивчення дисципліни. Так, знання мір довжини, площі, об'єму, ваги з'являються в різних народів у найдавніші часи як необхідний елемент людського спілкування; за середньовіччя створюються трактати про співвідношення різних мір, а потім складається одна з перших історичних дисциплін – метрологія.

Дипломатика, чи актове джерелознавство, виникла передусім із практичних потреб перевірки актів, виявлення підрбок і т. ін. Початок формування подібних знань у науковій дисципліні відносять до XVIII ст., доби Просвітництва. Поступово в XIX, особливо в XX ст. із залученням нових джерел, зростанням можливостей і завдань історичних досліджень, відкриттям можливостей використання в історичній науці відомостей і методів інших наук, коло дисциплін розширюється.

Так, використання методів математичної статистики зумовило формування кліометрії (історіометрії), дисциплін про кількісне вимірювання історичних процесів на підставі масових джерел із застосуванням найсучасніших технічних засобів (комп'ютерів). Використання інформатики істотно змінило зміст джерелознавчої евристики – теорії і методики пошуку інформації про джерела тощо. В 60-х рр. XX ст. точиться розпочата академіком М. Тихомировим дискусія про місце й роль цих дисциплін в історичних дослідженнях і про їх найменування.

Традиційно їх називали допоміжними історичними дисциплінами, і під цим мали на увазі, що вони не виконують самостійних дослідницьких завдань, а лише допомагають історикам в опрацюванні джерел із різних проблем. Однак, як зазначалося в ході дискусії й було підтверджено досвідом, допоміжні дисципліни мірою їхнього внутрішнього розвитку, збагачення матеріалами й удосконалення методів їх використання виявилися здатними розв'язувати завдання вивчення певних напрямів людської діяльності, виконувати не лише допоміжні, а й самостійні спеціальні завдання. Напр., нумізMATика не лише сприяє розшифруванню, “прочитанню” монет, а й дає змогу простежити економічні зв'язки між регіонами і країнами, економічні відносини у ширшому плані. Текстологія звертається до історії тексту, яка може становити значний історико-культурний інтерес. З огляду на ці обставини серед учених утвердилася думка про доцільність назвати допоміжні історичні дисципліни спеціальними історичними дисциплінами, хоча на термін “допоміжні” інколи натрапляємо й нині.

Загальну кількість спеціальних історичних дисциплін із певністю назвати не можна. За підрахунками різних учених, вона коливається в межах від двадцяти до сотні й більше. Виокремлення спеціальних дисциплін – процес об'єктивний, проте іноді до їх числа зараховують штучно створені дисципліни, між якими немає особливих відмінностей і які особливих методів дослідження не потребують. Усталеним у літературі й підтвердженим практикою є поділ спеціальних історичних дисциплін на дві групи: а) ті, що вивчають спеціальні типи й види джерел (сфрагістика, геральдика, нумізMATика, дипломатика та ін.); б) ті, що мають спеціальні методи роботи з різними джерелами (хронологія, метрологія, палеографія, текстологія, герменевтика та ін.). Цей поділ є певною мірою умовним. Під час вивчення специфічних видів джерел доводиться залучати методи й прийоми, вироблені другою з названої групи дисциплін. Так, дипломатика, що вивчає актові джерела і як основним послуговується методом формулярного аналізу, звертається й до методів палеографії, текстології, хронології, герменевтики та ін. [19, 348-349].

Список – а) копія рукописного тексту історичного або літературного твору (як правило не авторська), переписана з метою його розповсюдження, що містить досить часто деякі ненавмисні або навмисні розбіжності з текстом оригіналу; б) перелік документів, осіб предметів, дій тощо, наприклад боярський список (перелік служилих людей із зазначенням чинів та посад); формуляр, або послужний список (іменний список служилих людей із зазначенням їх військових заслуг, XVII ст.); в) узагальнююча назва деяких публічних актів у XV-XVII ст., зокрема придворних та дипломатичних, церемоніалу, записаного у чіткій послідовності; г) послідовний запис подій в галузі права, наприклад судний список (протокольний запис судового розгляду XVII ст.); д) перелік будь-яких відомостей у виданні: бібліографічний список, список скорочень, список умовних позначень, ілюстрацій, таблиць тощо [33, 738-739].

Список використаних джерел і літератури – бібліографічний опис лише тих джерел і літератури, на які посилається автор в своїй роботі. Такі списки, складені на основі робочої картотеки і відображають весь обсяг вжитої літератури. Студент (укладач) має дотримуватися вимог державного стандарту. Кожна позиція має порядкову нумерацію, починається з нового рядка, джерела і література розташовуються в алфавітному порядку авторів (прізвище ініціали та назва праць), спочатку видання українською мовою, потім – іноземними. Праці одного й того ж автора наводяться в хронологічному порядку їх виходу (за роками) і т.п. Приклад сучасного бібліографічного оформлення списку див. нижче:

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ :

Джерела

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України у місті Києві (ЦДАК України):

Ф. 310. – Харківське відділення Харківського жандармського поліцейського управління залізниці

Оп. 7.

Спр. 1. Справа 1888 р. за описом № 2 Харківського відділення Харківського жандармського поліцейського управління залізниці, 10 квітня 1888 р. – 891 арк.

Російський державний архів давніх актів (м. Москва)

Ф. 248. Сенат і його установи. Малоросійська експедиція Сенату.

Оп. 64.

Спр. 5649. Про втечі посполитих Стародубського та Чернігівського полків у різні місця України, Росії та Речі Посполитої. 60-80-і роки XVIII ст. – 108 арк.

Державний архів Миколаївської області (ДАМО)

Ф. 206. – Українське товариство “Просвіта”.

Оп. 1.

Спр. 30. Протоколи зборів товариства “Просвіта”. Листування з установами про його діяльність. – 220 арк.

Інститут рукопису Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського.

Ф. 318. Дорошенко Дмитро Іванович – історик, бібліограф, письменник, громадський діяч, літературознавець, перекладач.

1. Од. збер. 21. Дорошенко Д. І. Рецензія на книгу : М. Грушевський, Історія України-Руси. – 53 л.

2. Ед. хр. 31. Дорошенко Д. И. Из истории колонизации Новороссийского края. 1913 г., 53 л.

3. Од. збер. 41. Дорошенко Д. І. Соціалізм і рідний край. Дискусія (на тлі революційного руху Франції). [1910-ті рр.], 25 арк.

Документи, що зберігаються в бібліотеках у складі їх архіву

Pulikowski E. Monografia Pawła Teteri // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських, N 7365/2

Друковані джерела:

Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – 345 с.

Хроника Быховца // Хроники: Литовская, Жмойтская и Быховца. – М., 1975. – Т. 32. – С. 134-169.

Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб. – Т. 2. – С. 233-373.

Коран. Пер. И. Ю. Крачковского. – М.: Волокнор, 1999. – 727 с.

Аль-Ахарис аль-Кудисы. Хадисы пророка. Перевод. В. И. Пороховой. – М.: Аль-Фуркан, 1998. – 256 с.

Багалій Д. І. Автобіографія : п'ятдесят літ на сторожі української науки та культури / Д. І. Багалій. – К. : Друк, ВУАН, 1927. – 163 с.

Збірники документів

Історія Національної академії наук. 1924-1928: Документи і матеріали / Упоряд.: В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна, Л. І. Стрельська, Л. М. Яременко. – К., 1998. – 762 с.

Історія Національної академії наук. 1928-1933 роки: Документи і матеріали / Упорядники: Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко, Т. П. Папакіна, Л. І. Стрельська, Л. М. Яременко. – К., 1998. – 542 с.

Архівна справа і діловодство в Національній академії наук України: Збірник законодавчих, нормативних і методичних документів / Авт. – уклад: Л. А. Дубровіна, Л. С. Варшавська, Л. С. Воловник, Н. В. Гончаренко, В. А. Кучменко, О. Г. Мітюков, Т. П. Папакіна, В. В. Сендик, С. В. Старовойт, Л. М. Яременко. – К. : НБУВ, 2002. – 169 с.

Міжнародний семінар о явленні тероризма в современном мире и его последствиях для безопасности отдельных лиц, политической стабильности и международного мира. Женева 23-25 июня 1987 г. – Нью-Йорк: Документы Организации Объединенных Наций, 1989. – 136 с.

Збірники документів і матеріалів

Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. / Упоряд. Тарас Гунчак та ін. – Сучасність, 1983. – 507 с.

Збірники матеріалів і документів

Історія української культури: Збірник матеріалів і документів. / Упоряд. Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін.: За ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – К., 2000. – 409 с.

Публікації документів

Ведомости из отчета “Одесского общества попечения о младенцах и роженицах // Прибавление к Херсонским спархиальным ведомостям. – 1878. – № 20. – 15 октября. – 714 с.

Закон 4.03. 1906 г. О союзах и обществах с последующим к нему розьяснениями Правительствующего Сената и Министерства внутренних дел. – СПб, 1906. – 57 с.

Постанова Кабінету Міністрів “Про розміри і порядок оплати за державну реєстрацію благодійних організацій // Орієнтир. Інформаційний додаток до Урядового кур’єру. – 1998. – № 18. – 30 квітня. – С. 5.

Хрестоматії

Історія України: Хрестоматія. / Упоряди С. М. Клапчук (кер.) та ін. – К., 1996. – Ч. 2. – 321 с.

Мемуари

Біднов В. Спомини про Андріяна Кашенка / В. Біднов // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Т LXXX. – Кн. 7 (липень). – С. 229-237

Грушевський М. Автобіографія: друкується як рукопис / М. Грушевський. – К., 1926. – 31 с.

Ясир Арафат. От террориста к человеку мира / Я. Арафат. – Ростов-на-Дону: Фенікс, 1997. – 480 с.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918): У 4-х ч / Д. Дорошенко. – Л., 1923-124. – Ч. 1. Галицька Руїна 1914-1917 років. – 191 с.

Куліш П. Книга о ділах народа українського і славного війська запорізького. Кирило-Мефодіївське товариство: Збірник документів і матеріалів: У 3 т. / П. Куліш. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 2. – С. – 66-80.

Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з'їзд у Києві / К. Студинський // України. – 1927. – Кн. 5. – С. 37-49.

Волков Ф. П. П. Чубинський. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 43-60.

Антонович К. Видатний український діяч // Антонович К. З моїх споминів / К. Антонович. – Вінніпег, 1973. – Ч. 5. – С. 16-34.

Щоденники

Дневные записки малороссийского генерального Якова Марковича; [изд. А. Маркевича]. – М., 1859

Ч. 1. – 1859. – 520 с.;

Ч. 2. – 1859. – 414 с.

Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894 рр.) / Упор. Л. Зашкільняк. – К., 1997. – 262 с.

Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2-х томах / О. Кістяківський – К., 1994. – Т I: 1874-1879. – 104 с.

Листи

Листування Володимира Антоновича з Михайлом Драгомановим // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. – К., 1997. – Т. 2. – С. 103-111.

Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака, ред. Л. Винар. Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т. 1. – 399 с.

Енциклопедичні видання

Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под редакцией С. Н. Южакова. – СПб.: Тип. Т-ва Просвещение, 1902. – Т. 3. – 794 с.

Енциклопедія українознавства. – Нью-Йорк, 1949. – Т.1. – Ч.2. – 504 с.

Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Репринтне видання 1955-1984 рр. – Львів, 1993. – Т. 1. – 400 с.

Маркевич Олексій // Енциклопедія українознавства. Репринтне видання 1955-1984 рр. / О. Маркевич. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1469.

Апанович О. М., Кувшинов П. С. Воєнне мистецтво на Україні / О. М. Апанович, П. С. Кувшинов // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т. 1. – С. 328-331.

Енциклопедичний словник

Нечаев В. Константин Кавелин // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон / В. Нечаев. – СПб 1894. : Издательское дело. – Т. 13. – С. 805-809

Енциклопедичні довідники

Київ: Енциклопедичний справочник / Под ред. А. В. Куприцкого. – 2-е изд. – К., 1985. – 306 с.

Біографічні словники

Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834-1884). – К., 1884. – 816 с.

Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века / И. Павловский. – Полтава, 1912. – 238 с.

Хронологічні довідники

Верстюк В. Ф., Дзюба С. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР. Хронологический справочник / В. Ф. Верстюк, С. Н. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К. : Наукова думка, 1990. – 598 с.

Бібліографічні покажчики

Левицький І. “Ресстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського” // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлу Грушевському з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894-1904 / І. Левицький. – Львів : Видання Комітету, 1906. – С. 1-64.

Академік М. С. Грушевський. Матеріали до бібліографії (1914-1934). – Київ.; Головне управління при Кабінеті Міністрів України, 1991. – Вип. 1. – 25 с.

Біобібліографічні довідники

Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. – К.,1998. – Вип. I (Українські історики). – 204 с.

Українські архівісти: Біобібліографічний довідник: У 3-х вип.– К., 1999. – Вип. I : XIX-1930-ті роки. – 103 с.

Біобібліографічні покажчики

А. И. Маркевич (1847-1903). Биобиблиографический указатель / Науч. ред. и автор вступ. статьи Т. Н. Попова. – Одесса, 1997. – 102 с.

Біографічні покажчики

Дмитро Іванович Балагій – професор Харківського університету: Біобібліографічний покажчик. – Харків, 1992. – 84 с.

Статистичні довідники

Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – К., 1973. – 308 с.

Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К., 1960. - 640 с.

Монографії, посібники, брошури (один, два, або три автори)

Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К., 2003. – 340 с.

Беззовська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Д. Беззовська. – К.: Молодь, 1999. – 192 с.

Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років / Л. О. Радченко. – Харків, 1996. – 104 с.

Гайдуцький П. І., Лобас М. Г. Відродження МТС / П. І. Гайдуцький, М. Г. Лобас. – К., 1997. – 85 с.

Льницький О. П. та ін. Основи наукових історичних досліджень: Навчально-методичний посібн. / О. П. Льницький, А. Г. Болгарський, Т. Ю. Свистун; Нац. Педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова / О. П. Льницький та ін. – К., 1998. – 142 с.

Чотири автори

Культура в законі: Стан та проблеми правового регулювання культури в Україні / Укр. центр культ. досліджень, Ін-т культурної політики; В. Соловець, О. Гриценко, М. Стріха, В. Вечерський; За ред. О. Гриценко. / В. Соловець та ін. – К., 1998. – 100 с.

П'ять та більше авторів

Принципи менеджменту: Конспект лекцій / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; Укл.: О. О. Мамалуй, О. С. Марченко, Л. С. Шевченко та ін. / О. О. Мамалуй та ін. – Харків, 1997. – 109 с.

Колектив авторів

Програми для загальноосвітніх навчальних закладів / М-во освіти України, Голов. упр. серед. освіти. – К.: Ірпінь : Вид-торг. Фірма "Перун", 1995. – 63 с.

Багатотомні видання

История Украинской ССР: В 10 т. / Кондуфор Ю. Ю., Артеменко И. И., Бабий Б. М. и др. / Ю. Ю. Кондуфор та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 3 – 695 с.

Історія селянства Української РСР. В 2-х т. – К., 1967. – Т. 3. – 408 с.

Християнство: В 2 т. Т.1 А.К.: Енциклопед. слов. / Ред. кол.: С. С. Аверинцев (гл.ред.) и др. – М.: Большая Рос. энцикл., 1993. – 863 с.

Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Редкол: П. С. Сохання (голова) та ін. / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1993-1996. Т. 1 – 6.; кн. 1-9.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.1: До початку XI віку. Видання третє, доповнене / М. С. Грушевський. – Київ.: З Друкарня Першої Спілки, Тресвятительська 5. – 1913. – 648 с.

Історія міст і сіл Української РСР: у 26 тт. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1967-1974.

Перекладне видання

Геккель Е. Звідки і як взялися люди на землі? / Е. Геккель; пер з нім. І. Франка / Е. Геккель. - Львів: Друк. т-ва ім. Шевченка, 1879. – 31 с.

Ноймани Э. Происхождение и развитие сознания: Пер. с англ. / Э. Нормани. – К.: Ваклер; М.: Реал-бук, 1988. – 462 с.

Збірники наукових праць

Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 1999. – Вип. 5. – 304 с.

Східний світ: Збірник наукових праць інституту сходознавства ім. А. Кримського. – 2011. – 205 с.

Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – 305 с.

Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2009. – Вип. 1. – 205 с.

Навчальні посібники

Історія України: Навчальний посібник / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій. та ін.; Під ред. В. А. Смоля / В. Ф. Верстюк та ін. – К., Альтернативи, 1997. – 424 с.

Глави, розділи книг

Болотнов П. М., Рыжков С. В. Методологические проблемы развития педагогической науки П. М. Болотов, С. В. Рыжков // Болотов П. М., Рыжков С. В. Проблемы методологии педагогики / П. М. Болотов, С. В. Рыжков. – М., 1990. – Гл. 5. – С. 132-139.

Статті у збірниках наукових праць

Ветухов О. Віхи на шляху від статичної етнографії до сучасної динамічної етнології та краєзнавства (про минулий та сучасний стан етнографії) / О. Ветухов // 36. Харків. Науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – Ч. 7, вип. 1. – С. 1-30.

Колпакова О.В. Національна вища школа в Україні (1917-1921 рр.) / О. В. Колпакова // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К., 1996. – Вип. 2. – С. 11-22.

Статті в журналах

Аджисва Л. С. Розвиток аграрного підприємництва на південному березі Криму в 1864-1914 рр. / Л. С. Аджисва // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 216-218.

Шип Н.А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) / Н. А. Шип // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 63-76.

Кревецький І. Українська історіографія на переломі / І. Кревецький // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (Далі Записки НТШ). – Львів, 1924. – Т. СХХХХІV-СХХХХV. – С. 164-184.

Матеріали “круглих столів”

Нація тоді стає нацією, коли етнос перетворюється на суб'єкт світової історії: Матеріали “круглого столу” // День. – 2000. – 12 грудня. – С. 5.

Статті в газетах

Окара А. “Украинский вопрос” – взгляд из России / О. Окара // Зеркало недели. – 2001. – № 14. – С. 14.

Матеріали конференцій

Чумаченко О. А. Еволюція стосунків М. Грушевського і М. Шаповала / О. А. Чумаченко // Михайло Грушевський і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського. – К. : Редакційно-видавничий центр “Київський університет”, 1998. – С. 76-78.

Коцур А. П. Концепція українського національного відродження кінця XVII – початку XX ст. / А. П. Коцур // Актуальні проблеми розвитку української державності (історія і сучасність): Матеріали наук. практ. - конф., 4-5 травня 2000 р. – Коломия, 2000. – С. 16-21.

Гринчук В.І., Криськов А.А. Вітчизняна історіографія аграрного питання кінця XIX – початку XX ст. / В. І. Гринчук, А. А. Криськов // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: історичні науки / Укр. історіографія на рубежі століть: мат-ли міжнар. наук. конф., 25-26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: ОЮМ, 2001. – Т. 7 (9). – С. 302-306.

Тези конференцій

Собак В. Д. До питання про джерела формування української феодальної знаті (Вихідці з Московської держави серед шляхти Південної Волині) / В. Д. Собак // Волинь незабута: Тези IV регіональної науково-практичної конференції “Краєзнавчі дослідження з історії Волині. Нові підходи, форми і методи”. – Рівне, 1993. – С.17-19.

Статті у довіднику

Павлишин О. Й. Довідник з історії України / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста / О. Й. Павлишин. – К. : Генеза, 1999. – Т. 3 (Р-Я). – С. 144-145, 419-421, 481-482.

Препринтні видання

Майборода О. М. Національна політика як суспільне явище: сумні підсумки “критики” західних концепцій / О. М. Майборода. – К., 1990. – 33 с. (Препр. / АН УРСР Ін-т історії. Центр національних відносин; № 8 (20)).

Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках / В. А. Чехович // Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х рр.). – К., 1990. – 42 с. (Препр. АН УРСР Інститут історії; № 5).

Рецензії

Каверин В. Эпilog: Мемуари, М.: Московский рабочий, 1988. – 543 с. Рец.: Чудаков А. В. России надо жить долго / А. В. Чудаков // Новый мир . – 1990. – № 7. – С. 246-249.

Опис рецензії під прізвищем рецензента

а) коли рецензія має самостійну закінчену назву, розшифровується псевдонім автора

П. Л. Задачи позитивизма и их решение // Современное обозрение. – СПб., 1868. – № 5. – С. 117-154. – П. Л. – псевд. П. Л. Лаврова. – Рец. на кн.: Милль Д. С., Льюис Д. Огюст Конт и положительная философия / П. Л. – СПб : Тип. Н. Тиблена, 1867. – XIV, 587 с.

б) коли наводиться прізвище автора рецензії

Кагаров Є [Рецензия] / Є. Кагаров // Етнографія. – 1926. – Вип.1-2. – С. 354-355. – Рец. на кн. : Грушевська К.М. З примітивної історії. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської / К.М. Грушевська. – К. : ДВУ, 1924. – 224 с.

Михлина И.И. Республиканская библиография как система / И.И. Михлина // Советская библиография. – 1991. – № 1. – С. 122-124.

в) коли рецензії не має заголовку, або ж у якості заголовку наводяться відомості про рецензовану працю

Рец. на кн.: Леончиков В.Е. Система библиографической информации союзной республики: История, соврем. состояние, проблемы. Минск : Наука и техника, 1990. – 255 с.

Обручев В. А. (Рец. на книгу) Сы-гуан. Геология Китая. – М. : Изд. иностр. лит.-ры, 1952 / В. А. Обручев // Сов. книга 1952. – № 5. – С. 29-31.

Атласи

Атлас мира. Африка. – М. : ГУГК, 1983. – 38 с. Карт.

Города-герои Великой Отечественной войны: Атлас. – М. : ГУГК, 1985. 80 с. Карт.

Економічна і соціальна географія світу: Атлас. – К.: “Картографія”, 2002. 48 с. Карт.

Карти

Политическая карта мира. Е 336 / Составлена науч. ред картосост. Частью ГУГК в 1954 г. Редактор С. К. Лебедев. – М. : ГУГК, 1980. 1 л.

Аудіовізуальні матеріали

а) Грамофонні платівки

Долина В. Мой дом летает: Песни. / В. Долина – М. : Мелодия, 1987, 1 грп. (50 мин.): 33 об/мин. Стерео. – С. 26241 008.

б) магнітні фонограми

Григ Э. Первая сюита: Из. Муз. К драме Г. Ибсена “Пер Гюнт”: Соч. 46 / Испол. Большой симф. орк. Всесоюз. радио, дир. Н. Голованов / С. Григ. – М. : ГДРЗ, 1981. 1 мк. (17 мин. 15 с.): 19 см/с, 1 дор., моно. Д 6777-8.

в) діафільми, кінофільми

Алиса в стране чудес / Авт. сцен. Е. Загданский, Реж. К. Пружанский, Киев: Научфильм, 1981. 1 кф. (10 мин.). : 24 кд/с, цв.

В гостях у Самсона Вырина: Музей лит. героя А. С. Пушкина. – М. : Диафильм, 1984. 1 дф. (50 кд): цв. 01-03-073.

г) мікрофільми

Эргономика и безопасность труда: Микроформа / Л. П. Боброва-Голоикова, О. М. Мальцева, Н. А. Коханова, А. Н. Стронкина. – М., 1985. 1 мф. Микрорепрод. изд М. : Машиностроение, 1985. – 112 с.

д) електронні ресурси

Електронні ресурси локального доступу

(на компакт-дисках CD, DVD)

1. Історія для малюків [Електронний ресурс] : [навч. посіб.]. – Електронн. Дані і прогр. – К. : Атантик, 2009. –1 електрон. опт. диск (CD-ROM). – (Серія “Дитяча колекція”). – Систем. вимоги: Microsoft Windows XP ; 1200МГц ; інтегроване відео ; 128 RAM ; мишка. – Назва з етикетки диска.

2. Інтегрована лексикографічна система “Словники України” [Електронний ресурс] : словозміна, транскрипція, фразеологія, синонімія, антонімія / В. А. Широков [та ін.] ; НАН України, Укр. мовно-інформаційний фонд. – Версія 3.0. – Дані і прогр. – [К.] : Довіра, 2006. – 1 опт. диск (CD-ROM). – (Абв...). – Систем. вимоги: Pentium-III/300, 64Mb RAM, Windows XP NET Framework 2.0. – Назва з етикетки диска.

Електронні ресурси віддаленого доступу

Опис сайту загалом

1. Державна наукова установа “Книжкова палата України ім. Івана Федорова” [Електронний ресурс] / Кн. Палата України. – Електрон. Дані. – К. : Кн. палата України, 1998 – . – Режим доступу: <http://www.ukrbook.net/> (дата звернення: 20.09. 2011). – Назва з екрана.

2. Главред [Електронний ресурс] : україн. версія / медіа холдінг “Главред”. – Електрон. Дані. – К. : Главред, 2002 – . – Режим доступу: [http:// glsvred. Info /](http://glsvred.info/) (дата звернення: 15.10.2011). – Назва з екрана.

Опис частини сайту (інформації, розміщеної на одній зі сторінок сайту)

1. До відома професорсько-викладацького складу та аспірантів [Електронний ресурс] // Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького : [сайт]. – Електрон. Дані. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. – Режим доступу: <http://index.edu.ua/index.php/html> (дата звернення: 15.10.2011). – Назва з екрана.

2. Музей-архів та Документаційний центр українського сам-видачу [Електронний ресурс] // “Смолоסקип” : укр. незалежне вид-во : [сайт]. – Електрон. Дані. – К. : Смолоסקип, 2009. – Режим доступу: [http:// www. smoloskyp.org.ua/index.php? Option = com_ cjntent&view = article&id = 13&Itemid = 151](http://www.smoloskyp.org.ua/index.php?Option=com_cjntent&view=article&id=13&Itemid=151) (22.05.09). – Назва з екрана.

Опис друкованих видань, розміщених в Інтернет

1. Гришкова Р. О. Формування іншомовної соціокультурної компетенції студентів нефілологічних спеціальностей [Електрон-ний ресурс] : монографія / Р. О. Гришкова. – Миколаїв : Вид-во МДДУ ім. Петра Могили, 2007. – 424 с. – Режим доступу: [http://bibl.kma.mk.ua/ index.php?m = 9&b = 14](http://bibl.kma.mk.ua/index.php?m=9&b=14) (дата звернення: 20. 12. 10). – Назва з екрана.

2. Битяк Ю. П. Адміністративне право України [Електронний ресурс] : підручник / Ю. П. Битяк. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Режим доступу : http://ebk.net.ua/Book/Law/bityak_admpu/zmist.htm (дата звернення: 2009. 2011). – Назва з екрана.

Опис частини друкованого документа (книги, журналу, збірника), розміщеної в Інтернет

1. Бібліотека і доступність інформації у сучасному світі: електронні ресурси в науці, культурі та освіті [*Електронний ресурс*] : (підсумки 10-ї Міжнар. конф. “Крим-2003”) / Л. І. Костенко, А. О. Чекмарьов, А. Г. Бровкін, І. А. Павлуша // Бібліотечний вісник. – 2003. – № 4. – С. 43. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/articles/2003/klinko.htm>. (дата звернення: 16.05.09). – Назва з екрана.

Інші електронні ресурси

[http:// ru. Wikipedia. Org/ wiki/ BOB](http://ru.wikipedia.org/wiki/BOB)

Strategic Defense Initiative // <http://www.org/nuke/space>.

Possible Soviet Responses to the US Strategies Defense Initiative. Interagency Intelligence Assessment. CIA Historical Review Program. – [http:// www. fas.org/spp/starwars](http://www.fas.org/spp/starwars) (на 12.09. 1983).

Аудіо видання

1. Повалій Т. Чортополох [*Звукозапис*] / Таїсія Повалій. – К. : ТОВ НАК, 2000. – 1 мк.

2. Андрухович Ю. Дванадцять обрuchів [Звукозапис] : аудіокнига MP3 / Юрій Андрухович ; текст читає Юрій Андрухович. – К. : А.Е.Л., [2009]. – 1 електрон. опт. диск.

Відео видання

1. Назар Стодоля [*Відеозапис*] : за однойменною драмою Тараса Шевченка / реж. Григорій Чухрай. – К. : Артеменко Т. С., 2009. – (Українське кіно українською мовою). – 1 електрон. опт. диск.

2. Сватання на Гончарівці [*Відеозапис*] : комедія за п'єсою Г.Квітки-Основаєнянко / реж. Ігор Земгано. – К. : Артеменко Т. С., 2007. – (Українське кіно українською мовою). – 1 електрон. опт. диск.

Дисертації

Лутовинова В. І. Українська рекомендаційна бібліографія (історичні та теоретико-методологічні засади) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” ; Київський держ. ун-т культури і мистецтва / В. І. Лутовинова. – К., 202 арк.

Чишко В. С. Біографістика як галузь історичної науки : історіографія та методологія : : дис. на здобуття наук. ступеня доктора. істор. наук : спец. 07.00.06 : “Історіографія, джерелознавства та спеціальні історичні дисципліни” ; Інститут історії НАН України / В. С. Чишко. – К., 1997. – 550 арк.

Автореферати дисертацій

Антонечко М. І. Заселення Донбасу: соціально-економічні та етнопонаціональні аспекти (середина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.: спец. 07.00.01 “Історія України” ; Донецький національний ун-т / М. І. Антонечко. – Д., 1994 – 22 с.

Вашенко В. В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук) спец. 07. 00. 06 : “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; Дніпропетровський державний ун-т / В. В. Вашенко. – Дн., 1998. – 17 с.

Словники

Орфографічний словник української мови: близько 114000 слів / За ред. С. І. Головачука і В. М. Русанівського. – К. : Наукова думка, 2009. – 856 с.

Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т. – К., 1966. – Т.1. – 856 с.

Депоновані наукові праці

Філіпова Л. Я. Автоматизовані інформаційно-бібліографічні системи і бази даних / ХДК / Л. Я. Філіпова. – Харків., 1996. – 103 с. – Деп. в ДНТВУ 03.03.07, № 195. – Ук. 97.

Брошури

Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / В. М. Горобець. – К. : Інститут історії України, 1995. – 69 с.

Каманин І. М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого / И. М. Каманин. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицького, 1894. – 59 с. + 24 с.

Оформлення посилання на джерело, у якому відсутній рік видання

Дебагорий-Мокриєвич В. К. Воспоминания. 3-е изд. / В. К. Дебагорий – Мокриєвич. – СПб. (б.д.). – 593 с.

Оформлення посилання на джерело, в якому відсутні видавництво

Наддніпрянець В. Українські націонал-комуністи: їх роль у визвольній війні України. 1917-1956 рр. / В. Наддніпрянець – Нью-Йорк – Торонто – Сідней: Б. В., 1993. – 151 с.

Оформлення посилання на джерело в якому відсутнє місце видання.

Українські юристи під судом КГБ. – Б. М.: Сучасність, 1968. – 54 с.

Іншомовні видання

Ankersmit F. Historiographi and postmodernism / F. Ankersmit // History and theory. – 1989. – Vo. 1 XXVIII (28), no. 2. – P. 137-153

Smith N. Political Freemasonry in Russia, 1906-1918: A Discussion of the Sources / N. Smith // Russian Review. – 1985. – Vol. 44 (April). – # 2. – P. 157-173.

Список джерел і літератури – бібліографічний опис вивченої і використаної в роботі літератури. Слово “список” може не писатися, а вказується: **ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА**.

Спостереження історичне – метод, спосіб дослідницької роботи, який спонукає до виявлення, відбору і використання джерел і фактів до процесу історичного пізнання.

Справа – 1) документ або сукупність документів, що стосуються одного питання або аспекту діяльності установи чи особи і зберігаються в окремій папці (палітурці); 2) одиниця зберігання писемних документів [31, 741].

Справа фонду – комплекс документів, що відтворює історію фондоутворювача і фонду, а також його стан.

Справа кінодокумента – справа, що створюється в архіві і містить документи про історію створення, зміст, використання і технічний стан кінодокумента.

Справа обмеженого доступу – справа, що містить документи (документ) обмеженого доступу.

Справа постійного зберігання – справа, що містить архівні документи постійного зберігання.

Справа тимчасового зберігання – справа, що містить архівні документи тимчасового зберігання.

Справа, закінчена діловодством – справа, всі документи якої виконані.

Спростування здійснюється критикою тези, критикою аргументів і критикою демонстрації.

Стабілізація документа – захист документа від пошкодження за допомогою методів оброблення, які уповільнюють старіння матеріальної основи документа.

Стандартизація в архівній справі – встановлення визнаних державою єдиних норм, правил, вимог до різних об'єктів архівної справи.

Стандартний аркуш паперу передбачає мати текст не більше 30 рядків, надрукованих на друкарській машинці через *два інтервали* (на ПК через *півтора інтервалу* рекомендується шрифт *Time New Roman Cyr* – текстового редактора *Word 14* пунктів (1,8 мм) лише на його одному боці). Текст розміщується на одній сторінці аркуша білого паперу формату А4 (210 x 297 мм). Довжина кожного рядка не менше 58-60 ударів по клавішам, разом з пробілами – (1600-1700 друкованих знаків). На сторінці має бути 3-4 абзаци. Новий червоний рядок (або абзац) починається з відступу у 4-7 ударів (не менше 8-13 мм). Аркуш має відповідні поля: зверху не менше 25 мм, зліва 30 мм, і справа не менше 10 мм. Під час виконання палітурних робіт – верхнє, нижнє і праве поле аркуша може обрізатися, тому поля його – зменшуються.

Стани суспільні – традиційні, відносно замкнуті соціальні групи доіндустріального суспільства, що різніми спадковими юридично фіксованим статусом, правами, обов'язками та моральними нормами. В соціальній структурі доіндустріального суспільства С. с. Пов'язані з класовим поділом, але їх чисельність переважає чисельність класів унаслідок розмаїття форм і засобів позаконотомічного примусу.

Формування С. с. – тривалий процес, перебіг якого варіювався в різних суспільствах, він пов'язаний з формуванням і закріпленням у праві майнової нерівності й соціальних функцій. Порівняно з кастами як своєрідною вихідною становою формою, де принцип спадковості абсолютний, в С. с. цей принцип не є єдиним – належність до певного С. с. може купуватися, даруватися верхньою владою. В Європі класичним зразком станової організації є Франція – з XIV ст. до Великої французької революції – з поділом на ієрархізовані С. с. духовенства, дворянства і третій стан. Кожний С. с. посилав своїх представників до органів станового представництва – Генеральних штатів; мав свої чітко окреслені права, привілеї та обов'язки (напр., перші два С. с. були звільнені від державних податків, мали переважне право доступу до державних посад, свій стиль життя тощо).

У слов'ян становий поділ чіткого вияву набув у Росії, де формування С. с. триває з серед. XVI ст., з початку об'єднання руських земель у єдину державу – від спочатку строкового й дрібного станового поділу до поступового зміцнення стану дворянства й одночасного збільшення неповноцінності інших С. с. З часів Маніфесту про вільність дворянства (1762 р.) і жалуваної грамоти дворянству (1785 р.) в Росії було запроваджено становий поділ на дворянство, духовенство, селянство, купецтво і міщанство (див. Міщани), що проіснував до Лютневої революції 1917 р. В Азії поділ на С. с. набув різних форм – від жорсткої кастової системи в Індії до майже повної відсутності станових ознак у Бірмі. З переходом до індустріального суспільства, мірою того, як ієрархія спадкових, з особистісними моментами, залежностей поступається місцем юридичній рівності всіх перед законом, поділ на С. с. руйнується, зберігаючись лише в залишковій формі ^[19, 353].

Стара громада – організація київської інтелігенції, до складу якої входили професори і доценти університету, викладачі гімназій та ін.. Активізувала свою громадсько-політичну та культурницьку діяльність наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. Зберігаючи традиції Київської громади початку 60-х років, С.г. об'єднувала інтелігенцію з різними політичними поглядами: від радикально-демократичних до помірковано-ліберальних. Обстоювала ідею національного відродження України.

В середині 70-х р. налічувала бл. 55 осіб. Організаційним центром С. г. був “Комітет 12-ти” (В. Б. Антоновича, В. Л. Беренштам, Ф. К. Волков, М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький, М. І. Зі-бер, М. В. Ковалевський, О. І. Лоначевський, К. П. Михальчик, В. П. Науменко, Ю. Ю. Цвітковський, Я. М. Шульгін). Серед активних учасників С. г. в різний час були О. О. Русова, О. Я. Кониський, І. Я. Рудченко, М. В. Лисенко, М. П. Старницький, П. П. Чубинський, О. Ф. Кістяківський, С. А. Подолінський, О. О. Андрієвський, Ф. Г. Міщенко, Є. К. Трегубов, Ф. Т. Панченко, О. І. Михалевич, Д. І. Багалій, П. М. Дашкевич, П. А. Косач, О. І. Левицький, Д. К. Мороз, Б. С. Познанський, Т. Р. Рильський, В. Ф. Симиренко та ін.

Старогромадівці брали участь у роботі Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві; організували археологічні з'їзди, видавали газету "Київський тереграф", популяризували брошури для народу, літературні альманахи, праці з етнографії та фольклору. З прийняттям Ємського указу 1876 р. діяльність С. г. була заборонена. В еміграції опинилися М. П. Драгоманов, Ф. К. Волков, С. А. Подолинський, М. І. Зібер та ін.

У Женеві вони організували друкарню, в якій друкували журнал "Громада", здійснювали видання "Кобзаря Т. Г. Шевченка", повісті "Лихі люди" і роману "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" П. Мирного тощо. Репресії 1878-1880-х років проти учасників громадського руху прискорили перехід С. г. на суто культурницькі позиції. У 1887 р. було прийнято рішення відмовитися від подальшого фінансування політичної діяльності М. П. Драгоманова у Женеві. Протягом 80-90-х років XIX ст. більшість старогромадівців об'єднувалися навколо ліберального журналу "Киевская старина" (з 1970 р. – "Україна"), підтримувала "народовців" у Східній Галичині. На початку XX ст. багато старогромадівців вступили до лав українських національних партій. У грудні 1917 р. С.г. перетворилася в легальне товариство під тією самою назвою [24, 203-204].

Старіння інформації – властивість інформації втрачати з часом свою наукову або практичну цінність.

Старіння матеріальної основи документа – зміна первісних властивостей матеріальної основи документа незалежно від умов зберігання та експлуатації документа [33, 742].

Стародруки – книги, видані у країні протягом певного часу після виникнення в ній книгодрукування, як правило, у першій друкарні; син. першодруки. Див. також інкунабули та палеотипи.

Статус наукової дисципліни визначається її місцем у суспільстві. Це сприйняття предмета дисципліни різними науковими групами спеціалістів, яке пов'язане з "об'єктивними" і "суб'єктивними" ознаками, тобто ціннісне і вибіркоче сприйняття наукової дисципліни. Статус наукової дисципліни характеризується ступенем її наукової зрілості.

Для визначення статусу наукової дисципліни суттєвим є вивчення соціальних і когнітивних умов, в яких існують наукові дисципліни. При цьому центральним поняттям виступає поняття ступеня інституціоналізації дисципліни (див.: інституціоналізація).

Виникнення нових наукових дисциплін дозволяє краще зрозуміти історію розвитку наукових дисциплін, що уже склалися, умови їх функціонування, а також вивчення протилежного процесу – відмирання наукових дисциплін. Постійні відкриття, що характерні для науки, формування нових напрямів, концептуальні, теоретичні та методологічні зрушення визначають науковий прогрес. Переростання нових галузей дослідження в самостійні наукові дисципліни призводить до їх інституціоналізації, і, відповідно, до вирішення нових завдань. У свою чергу, це пов'язано з проблемами розподілення ресурсів, які забезпечують існування наукової спільноти, розподілу засобів дослідження, вакантних місць, кафедр, інститутів. Тому сталість тієї чи іншої наукової дисципліни забезпечується деякими стратегіями, направленними на збереження її статусу і протистояння зовнішнім коливанням і небезпекам.

Вироблення стратегій, направлених на підтримку статусу наукової дисципліни, є найбільш характерною рисою в період її "нормального" зростання, коли головні зусилля вчених зосереджені на підтримці її сталості. Стратегії, направленні на підтримку статусу наукової дисципліни, повинні забезпечувати збереження соціального впливу і на перформування когнітивного змісту самої дисципліни, основаної на її самостійності.

Статус дисципліни визначається її місцем у шкалі ознак; це "об'єктивна" властивість, притаманна дисципліні, вона їй приписується. Приписування статусу зумовлене тим, що притаманне дисципліні "об'єктивно", але шкала, яка надає певний статус тій чи іншій дисципліні, може змінюватися, сприйматися і оцінюватися різними способами. Приписування статусу пов'язано з певним відбором, сприйняттям і оцінкою ознак дисципліни.

Отже, статус – це суб'єктивна оцінка, яка має об'єктивні наслідки. Зміна статусу

дисципліни може стосуватися її “об’єктивного” положення. Вивчення стратегій підтримки статусу дисципліни може сприяти вирішенню важливої теоретичної проблеми – аналізу взаємодії когнітивних і соціальних умов розвитку науки [20, 247-249].

Стайонерна виставка архівних документів – тимчасова або постійно діюча виставка архівних документів, розрахована на демонстрацію в одному місці.

Стелаж – обладнання для зберігання документів, яке складається з полиць, закріплених у декілька ярусів на стояках.

Стиль (від латин. *stylus*, від грец. *stylos* – паличка для письма на восковій дощечці). Можна виділити два основні аспекти цього поняття: стиль як мовне явище (або стилістика) (1) та стиль як феномен культури (2).

1. Уже в античні часи слово “стиль” почали вживати в переносному значенні, для характеристики почерку, індивідуальних особливостей письма, потім – виразно-образотворчих особливостей мови в риторичі. Для античної риторичи стиль – це характер мовлення, сукупність лексико-фразеологічних норм, що відповідають кожному видові риторичної словесності. Таке розуміння стилю проіснувало без особливих змін до кінця XVIII століття. До сфери стилю відносилися практичні питання використання мови в різних формах словесності, у поезії, прозі, у тому числі й історичній; застосування тропів і фігур; класифікації типів і форм мовлення відповідно до жанрів, у яких вони використовувалися. Основою прикладної стилістики з античності й аж до епохи класицизму залишалося вчення про три стилі (високий, низький і середній), нормативно прикріплені до певних жанрів словесності. Таке первісне розуміння стилю тепер часто називають філологічним. Сьогодні воно найбільш характерне для лінгвістики, де стиль звичайно визначається як мовна підсистема зі своєрідним словником, фразеологічними сполученнями, оборотами і конструкціями, пов’язана з певними сферами використання мови.

Оскільки історія аж до початку XIX століття розумілася як рід літератури, правила нормативної філологічної стилістики стосувалися її повною мірою. Високий стиль був важливим елементом історії як морально-повчальної оповіді про минуле в системі жанрів класицизму. Так, у “Корифей” Я. А. Галинковського – одному з перших у Росії посібників з теорії й історії історіописання, складеному на початку XIX століття, – питання стилю, “мистецтва стилю” займають основне місце як серед правил “писання історії”, що викладаються автором, так і в оцінці попередньої історіографії і російської, і всесвітньої історії.

Зі зміною статусу історіографії, її перетворенням з роду літератури в науку усе менше уваги приділялося і нормативній її мови. Питання стилістики розумілися як щось зовнішнє стосовно методології історії як науки, стиль – як оформлення історичного тексту, що не має відношення до його змісту, до пізнання минулого. Таке найбільш звичне трактування стилю характерне й нині для більшості істориків. Відповідно стиль у цьому значенні не є і скільки-небудь істотним предметом історіографічного дослідження – за винятком окремих випадків, коли мовна стилістика історичної праці важлива якщо не при оцінці її ролі в процесі нагромадження історичного знання, то, принаймні, для розуміння її суспільного резонансу; показовий приклад тут – “Історія Російської держави” М. М. Карамзіна.

2. З кінця XVIII століття поступово зріло розуміння того, що той або інший мовний стиль у філологічному значенні слова – це лише верхівка айсберга, за якою в кожному окремому випадку ховається ціла система прийомів, шляхів говоріння про світ, обумовлена уявленнями про цей світ, цінностями, смаками тощо того, хто говорить. Формувалося глибше уявлення про стиль, у першу чергу у мистецтвознавстві й естетиці, як про художню систему, що поєднує різні сторони форми та змісту твору, або творчості окремого автора, або напрямку в мистецтві, а також про систему, в якій мовна стилістика – лише один з елементів.

Наприкінці XIX століття у працях Г. Вельфліна та інших учених остаточно склалося культурологічне уявлення про стиль як про естетичне мислення певних епох і напрямків у мистецтві. Під стилем тепер розумілася не тільки своєрідність форми, мови, але і властива даній епосі концепція світу та людини, втілювана в мистецтві. На основі цього мистецтвознавчого розуміння стилю склалося і те трактування цього поняття, що сьогодні

є основним у літературознавстві, де поняття стилю отримало подальшу розробку, цікаву з погляду історіографа. Уже на початку 1970-х років Д. С. Ліхачов розрізняє поняття “стиль літературної мови” у лінгвістичному значенні як особливу мовну підсистему і “стиль літератури”. За словами В. М. Жирмунського, “у поняття художнього стилю літературного твору входять не тільки мовні засоби (що складають предмет стилістики в точному розумінні), але також теми, образи, композиція твору, його художній зміст”. Відповідно до одного з останніх літературознавчих визначень, даного А. Б. Ссіним, стиль – це естетична єдність усіх сторін і елементів художньої форми... яка виражає певний зміст”. Причому слід зазначити, що під змістом твору в літературознавстві розуміється досить широке коло явищ, від концепції світу та людини, властивої всій творчості даного автора, або, ще ширше, усьому даному напрямкові в мистецтві, до окремих втілених у творі переживань. Що ж стосується фактів, подій, зовнішньої реальності”, відбитої у творі, то її, як правило, називають світом твору”; це матеріал для вираження змісту.

На відміну від мовної стилістики, стиль у широкому розумінні – це не елемент, а властивість форми та змісту твору. Тому організуючий принцип стилю проявляється практично в будь-якому фрагменті тексту, кожен з них несе на собі відбиток цілого. Цілісність стилю диктується принципом його функціональності, тобто його направленістю на вираження того або іншого світоглядного змісту. Значить, для літературознавства стиль – це змістова форма.

Стиль як система зберігає свої основні ознаки, у якому б обсязі він не виступав: стиль епохи або тієї чи іншої соціокультурної традиції, напрямку, окремого автора, стиль твору. В усіх цих випадках стиль є формою репрезентації якогось змістового (світоглядного, ментального, ідеологічного і т. п.) цілого, відмінного від інших за обсягом, але такого, що має з ними деякі спільні характеристики. Чим вищий рівень аналізу стилю, тим абстрактніші стильові ознаки, що виділяються. Як “обсяги” репрезентації стилю можуть виступати також окремі сфери культури. Неважко зрозуміти, що правила вживання мови, наприклад у науці та літературі, стилістика наукової чи літературної мови також не формуються самостійно і незалежно і є лише одним з елементів у системі реалізації через текст наукової та художньої картини світу, у системі наукового та літературного стилів як певних способів говоріння про світ.

Таке “культурологічне” трактування поняття “стиль” отримувало, особливо з 1970-х років, усе більш широке визнання і в історичній науці – як у теорії історії, так і в історіографії, що шукає нових шляхів дослідження соціокультурної обумовленості історичного пізнання. За словами П. Гея (1974), стиль – це “кентавр, що поєднує те, що природою, здається, встановлено тримати окремо”. Стиль є зміст і форма, вилетіні в текстурі кожного мистецтва і ремесла, в тому числі історії. За винятком декількох механічних прийомів риторики, мовної стилістики, манера невіддільна від змісту; стиль формусі, в свою чергу, сформований змістом.

Ще більш радикальну позицію з питання про співвідношення стилю та змісту зайняв П. Гудмен (1978). На його думку, якщо різні історики розробляють різні аспекти одного об'єкта дослідження, то різний зміст, що утворюється в результаті, може бути описаний як різні стилі трактування даного об'єкта. “Те, що сказано, – пише Гудмен, – може бути способом говоріння про щось інше; наприклад, писати про битви епохи Ренесансу і писати про мистецтво Ренесансу – це різні способи писати про Ренесанс”.

Вибір предмета відображення тут не зовсім вірно ототожнюється зі стилем. Насправді – це лише один, і не найістотніший з аспектів стилю в культурологічному значенні цього поняття. Основні ж характеристики стилю – це способи зображення предмета, способи породження і зв'язування висловлень про нього або, інакше, прийоми говоріння про предмет – аж до суто мовного, власне стилістичного (а не стильового) аспекту говоріння – прийоми, що виражають ставлення до предмета, єдину точку зору на нього. Коротко кажучи, стиль є форма втілення предметного світу в творі (тексті), яка виражає якийсь ментальний, у найширшому розумінні цього слова, зміст.

Такому загальному визначенню стилю в цілому відповідає, наприклад, найвідоміша на цей час концепція історіографічного стилю Х. Уайта. Згідно з нею історіографічний стиль являє собою комбінацію властивих даному історичному типів пояснення історичного

минулого, яке виділяється в межах пояснювальних стратегій, можливих в історичному творі, – побудови сюжету, формального доведення та ідеологічного підтексту (див.: рівні концептуалізацій історичному творі).

Між різними типами пояснення – відповідно романом, комедією, трагедією та сатирою як формами побудови сюжету, формістським, механістичним, органістським і контекстуальним типами формального доведення й анархічним, радикальним, консервативним і ліберальним типами підтексту – існує певна вибіркова спорідненість, яку може бути використано для одержання пояснювального ефекту на різних рівнях композиції історичного твору. За словами Уайта, ця вибіркова спорідненість заснована на структурних гомологіях, які можна виявити серед можливих типів побудови сюжету, доведення та ідеологічного підтексту.

Причому спорідненість не слід розуміти як обов'язкову комбінацію лише певних типів уданого історика; “діалектична напруженість”, яка характеризує праці видатних істориків, виникає саме зі спроб об'єднати такі типи пояснення на різних рівнях, які не відповідають один одному. Однак така діалектична напруга завжди розвивається в контексті домінуючого образу історичного минулого. Структурні ж гомології між типами пояснення в межах різних стратегій, єдність образу минулого зумовлені походженням цих типів з різних форм доконцептуального мовного протоколу, в якому історик конституює минуле (див.: історичне поле) як об'єкт дискурсу, “префігурує” його (див: префігурація), Уайт ототожнив з тропами поетичної мови – метафорою, метонімією, синекдохою та іронією. Отже, зв'язність і узгодженість створеної істориком концепції історичного поля, які надають кожній роботі її індивідуальні стилістичні атрибути, кореняться в доконцептуальних механізмах мислення, котрі Уайт ототожнював з поетико-лінгвістичними структурами, у відповідності з загальною лінгвістичною орієнтацією сучасної гуманітаристики.

У цілому ж стиль дійсно є поняття, значною мірою синонімічне дискурсу, і може бути визначене також як певна постійна манера використання мови, за допомогою якої світ уявляється і наділяється смыслом (таке визначення стилю давав М. Фуко).

Різницю ж між поняттями “стиль” і “дискурс” ми схильні вбачати, насамперед, у їхньому відношенні до суб'єкта говоріння. На відміну від дискурсу, говорячи про стиль, ми частіше маємо на увазі активну роль суб'єкта, що говорить, або, що точніше в цьому контексті, суб'єкта-творця – від епохи до окремого автора, – що через стиль виражає своє ставлення до світу, розуміння світу. Стиль у найбільш абстрактній формі має загальні ознаки, характерні для великих стильових обсягів, таких як стиль епохи або, наприклад, науковий стиль, виявляються, реалізуються через малі обсяги, через творчість окремого автора, через окремі тексти. Стиль, за словами А. Н. Соколова, – це “результат художницької діяльності людини”; і це так, навіть якщо через цю діяльність людини “говорять” соціокультурна традиція, норми, правила. Традиції, уявлення, цінності, ідеології, картини світу – це не тільки те, що володіє автором, але і те, чим володіє автор; це не лише те, що формує епоху, але й те, через що епоха виражає себе. Саме цей, другий аспект і відбиває поняття “стиль”. Недарма традиційні конотації стилю – це своєрідність, оригінальність.

Поняття “стиль – несе також виразні естетичні конотації, що важливо для тих істориків, які, як Х. Уайт, наголошують на глибинній естетичній природі історіопісання, приділяють особливу увагу художньому аспекту історіографії (див.: наратив, префігурація) [20, 249-255].

Стиль історичного мислення – тривала сукупність соціально-психологічних настанов, теоретико-методологічних принципів та аксіологічних орієнтирів. Він має різні прояви певної епохи взагалі (стиль мислення античності, доби ренесансу). Стиль мислення, представлений науковим напрямом, науковою школою (романтичний стиль мислення, стиль мислення школи М. С. Грушевського) й особистий стиль мислення кожного конкретного історика.

Стиль мислення – напрям думок відповідної історичної епохи, загальноприйнятні стереотипи інтелектуальної діяльності. На відміну від парадигми, дослідницької програми та методу, стиль мислення знаходиться поза межами предметного змісту наукового знання,

забезпечуючи зв'язок науково-пізнавальної діяльності з культурою в цілому.

Поняття стилю виникло в античній риторичі і тривалий час розвивалося переважно в мистецтвознавстві, лише в XX столітті увійшовши до понятійного апарату культурології. У 1960–70-ті роки термін “стиль наукового мислення” набув також широкого вжитку в наукознавстві та історіографії.

Стиль наукового мислення є водночас соціокультурним і внутрішньонауковим феноменом. Норми та ідеали науки, що зростають на певному культурному ґрунті, втілюються у фундаментальну теорію, спрямовуючи розвиток окремих наукових дисциплін, ряду дисциплін, науки в цілому. Характеризуючи пізнавальний процес упродовж тривалих історичних періодів, науковзнавці вирізняють три основні форми наукового стилю мислення. У XVII–XIX століттях основні канони наукового пізнання зумовлював “класичний” стиль мислення, який, орієнтуючись на математику, зосереджувався на пошуках загальних принципів, направлених на розкриття сутності того чи іншого явища. При цьому суб’єкт – людина, що здійснює пізнання, – виключався із тієї реальності, яку він вивчав. На початку XX століття на зміну “класичному” прийшов “некласичний”, або ймовірнісний стиль, який спирався на досягнення нової некласичної фізики з її ідеями випадковості та ймовірності. Некласична раціональність, визнаючи суб’єктивність процесу пізнання, велику увагу приділяє засобам наукового дослідження. На сучасному етапі панує “постнекласичний” (“кібернетичний”, або “системний”) стиль, в основі якого – ідеї цілісності, ієрархічності, цілеспрямованості досліджуваних об’єктів, їх історизму тощо.

Говорячи про стиль історичного мислення, сучасні дослідники підкреслюють різноплановість цього поняття, виділяючи стиль мислення певної епохи (Античності, доби Ренесансу, нового часу), стиль мислення, притаманний науковим напрямкам, науковим школам (романтичний стиль мислення, стиль мислення “школи Анналів”), та індивідуальний стиль мислення того чи іншого історика.

Зміна стилів мислення зумовлюється соціально-економічними умовами, боротьбою інновацій та традицій, інституціональною організацією науки, особливостями системи освіти та системи комунікації в науці ^[19, 255-257].

Стихійність історична – а) відхилення від закономірностей і науково-логічної послідовності процесу історичного пізнання;

Страхова копія документа – копія документа, виготовлена для збереження його змісту на випадок пошкодження або втрати оригінала.

Страховий фонд документів – упорядкована сукупність страхових копій унікальних документальних пам’яток та особливо цінних документів, що створюється для збереження документної інформації на випадок пошкодження (втрати) оригіналів і зберігається окремо від них у безпечному місці ^[33, 747].

Строки зберігання документів – період обов’язкового зберігання документів без обумовлення граничних календарних дат, визначений унаслідок виконання експертизи їх цінності. За строками зберігання документи поділяють на три групи: постійного, тривалого (понад 10 років) і тимчасового зберігання.

Структура архіву – система організаційного устрою архіву залежно від розподілу праці, спрямована на забезпечення виконання функцій архіву.

Структура інформації джерела – сукупність наявних у джерелі типів інформації та стійких зв’язків між ними, які забезпечують його цілісність і здатність слугувати підґрунтям для отримання наукових фактичних знань. Складність і різнохарактерність інформації джерела найповніше розкриваються у підході до нього з позиції сучасного вчення про соціальну інформацію.

Як засіб інформаційного обміну в сфері соціальної інформації джерело дає істориків можливість встановити ступінь інформаційного забезпечення суспільства, колективу або особи, діяльність яких вивчається, дістати важливі відомості про обсяг і характер соціальної інформації, якою керувалися люди у своїй діяльності. Джерело містить різні шари інформації. Це пояснюється тим, що воно є об’єктивно-суб’єктивним феноменом тобто відбиває певну об’єктивну реальність, але крізь призму бачення реальності автором джерела.

Джерело містить актуальну для його автора інформацію, ту, яку він вводить у джерело відповідно до своєї мети, або ту, яка взагалі була йому доступна. Поряд із цією цілеспрямованою інформацією джерела, поряд із тими властивостями предмета, які в ньому зафіксовані автором, у джерелі вільно чи невільно для автора відбиваються численні зв'язки предмета, відображення з іншими предметами. Внаслідок цього джерело вміщує інформацію не лише про зображуваний предмет, а й про інші предмети (явища), які розкриваються в джерелі через їхні зв'язки із зображуваним предметом. На цій підставі у джерелі розрізняють пряму й опосередковану інформацію. Виявлення опосередкованої інформації спрямовує історика на пошук джерел, у яких певні явища відбито безпосередньо. В тих самих випадках, коли джерел із прямими свідченнями бракує, коли такі джерела не створені або не збереглися, опосередкована інформація набуває особливої цінності.

Об'єктивно-суб'єктивна природа джерела зумовлює наявність у ньому ще двох шарів інформації – навмисної (відкритої) й ненавмисної (латентної), тобто такої, що потрапила у джерело за наміром автора, й такої, що проникла туди поза його наміром.

Перша – це те, що готувив автор, вона лежить на поверхні джерела, хоча й потребує встановлення її об'єктивної наукової цінності. Друга – це те, чому й як автор говорить про те, що він говорить. Ця друга, інформація може відбивати усвідомлені наміри автора, його концепцію (ідеологію, або неусвідомлені уявлення (ментальність, психологію), тобто відбивати позиції, погляди, уявлення, типові для свого часу. Така інформація обов'язково наявна у джерелі, адекватно відбиває реальність і може становити інтерес для історика, якщо навіть автор джерела навмисно перекручує події, й ця навмисна інформація цінності не становить. Підхід до джерела як до ланки інформаційних процесів періоду його до джерельного існування врахування наявності у джерелі різних шарів інформації й вилучення її – ефективні засоби підвищення інформативної віддачі історичного джерела [33, 747-748].

Структура наукової роботи складається з титульного аркушу, змісту, переліку умовних позначень (якщо це доцільно), вступу, розділів, підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків (у разі необхідності).

Ступінь кислотності паперу – величина, що визначається кількістю іонів водню у водній витяжці паперу і вимірюється в одиницях рН.

Суб'єкт історичного пізнання – а) носій пізнавальної діяльності історичного процесу; б) особа, група, колектив, наукова школа тощо, які досліджують та вивчають історичний процес.

Суб'єктивність історичних знань – а) фіксація та формування історичних знань із тенденційних позицій особи, групи осіб або наукового напрямку; б) намагання пояснювати історичний процес на потребу із позицій сучасності.

Суб'єкти історичного пізнання (від латин. *subjektum* – підкладене) – окремі люди, їх групи чи спільноти, діяльність яких щодо добування, усвідомлення, обробки та інтерпретації історичного матеріалу у вигляді знань набула систематичного і цілеспрямованого характеру. Можна говорити про генетичну та структурну неоднорідність С. і. п. Напр., уже в архаїчних суспільствах носіями історичного пізнання можуть бути широкі маси населення, які витворюють історичні знання у вигляді легенд, міфів, переказів і т. д. їм бракує точності, визначеності пізнавального інтересу. Соціально провідні, релігійно-кастові угруповання, їх лідери, жерці, проповідники намагаються пов'язувати історичні уявлення в межах своїх міфо-релігійних доктрин з ідеологічними устремліннями державних інститутів, груп, що панують у суспільстві. Тематична спрямованість, ставлення до матеріалу, характер інтерпретації та осмислення в діяльності С. і. п. значною мірою пов'язані із цінностями, якими вони керуються. Становлення об'єкта історичної науки сприяла орієнтація на критерії об'єктивності, раціональної організації пошукової роботи, критичне ставлення до методу дослідження, які стали вихідними засадами С. і. п. в межах спеціалізованої наукової діяльності.

Рівень і характер історичних знань, якими володіє сучасне суспільство, залежить головним чином від здатності суспільства сприймати результати діяльності суб'єктів науково-пізнавальної діяльності, їх соціально організованих інституцій.

Однак наука не лише спрямовує та концептуалізує мотиваційну базу інтересів, якими керуються С. і. п. в реальному історичному досвіді людей в безпосередній участі їх у практиці історичній. Тому царина реалізації інтересу до історії не обмежується наукою й сьогодні, часто здійснюється на рівні повсякденності, буденної свідомості в формі примітивізованих переказів, міфологізованих оповідей, на які накладаються ідеологізовані уявлення про історію. Внаслідок цього в межах історичної свідомості суспільства чи епохи виникають конфлікти інтерпретацій у розумінні різних С. і. п., а тому нагальною проблемою стає взаєморозуміння (розуміння) в неоднорідному полі діяльності С. і. п. [19, 358-359].

Суверенітет – (від франц. souverainete – найвища влада) – верховенство, повнота і зовнішня незалежність державної влади, які виявляються у відповідних формах будови та внутрішньої і зовнішньополітичної діяльності держави.

Вперше поняття “С.” у державно-правовому значенні було введено французьким теоретиком держави Ж. Боденом (1530-1596 рр.). За часів абсолютизму воно означало верховенство і незалежність монарха як єдиного носія верховної державної влади і основного джерела усіх видів права.

За доби Просвітництва ряд мислителів (Дж. Локк, Ш. Монтеск’є, Ж.-Ж. Руссо та ін.), піддавши критиці ідею божественного походження влади монарха, на противагу С. монарха висунули і обґрунтували вчення про народний С. як єдине легітимне джерело всіх видів державної влади і права, один із засадових принципів демократи. Відповідно до їхнього розуміння принципу народного С. лише сам народ (а не його окремі правитель чи правителі) є верховним носієм державної влади, лише він може обрати форму державного правління та найвищих державних посадовців. У його інтересах повинні прийматися закони та здійснюватися державна влада. Цей принцип реалізується через загальнонародні вибори представницько-законодавчого органу влади – парламенту, члени якого, отримавши свої повноваження від усього народу, можуть приймати закони, створювати інші органи державної влади, втілювати в державній політиці волю та інтереси народу. Принцип С. означає право народу на політичне самовизначення, створення й захист своєї держави, а отже, поряд із внутрішньою, передбачає і зовнішню незалежність держави, тобто недоторканність і цілісність її території, невтручання інших держав у її внутрішні справи. Принцип державного С. – один з основних принципів міжнародного права. Він дістав юридичне закріплення в Статуті ООН та інших міжнародно-правових документах [19, 358-359].

Сувій – старовинний рукописний документ, згорнутий у рулон.

Суперечності суспільні – діалектичні взаємодії співвідносних, взаємовиключних і водночас взаємозумовлених протилежностей, що опосередковують одна одну та існують у вигляді поєднаних визначеностей суспільного буття. С. с. – центральна категорія діалектичного пояснення суспільного життя, за її допомогою відображуються джерела його саморозвитку [19, 359-360].

Сургучева печатка – відбиток металевої, кам’яної або іншої печатки-матриці, переважно на червоному сургучі, накладеному в розігрітому стані на документ чи підвишеному до документа.

Суспільна думка – динамічна система оцінок, суджень, поглядів людей певної історичної доби щодо соціальних умов своєї діяльності та існування. Її змістовні характеристики визначаються національно-державними чинниками, а якісні – особливостями суспільно-політичного устрою, його рівнем цивілізаційного розвитку і ступенем духовно-інтелектуальної культури громади. Розвинена суспільна думка є ознакою зрілого громадянського суспільства, де вона виконує пізнавальні, регулятивні, контролюючі, виховні функції і направлена на вирішення насуваючих проблем буття та пошуки оптимальних моделей його облаштування. Суспільна думка конкретного народу впродовж окремого проміжку часу має загалом тришарову структуру: 1) найбільш поширені (панівні) соціально-світоглядні уявлення; 2) загальні суспільно-державні питання; 3) проблеми, які переважно турбують той чи інший клас, верству, групу.

Судження й оцінки людей, на відміну від наукових висновків соціально-гуманітарних дисциплін, не набувають теоретичного характеру. Лише дослідник історії суспільної

думки, використовуючи методологічний інструментарій, узагальнює фактичний матеріал, що міститься в наявних джерелах. Вони дають можливість ученому з'ясувати коло проблем, які хвилювали людей, систематизувати оцінки і судження щодо обставин реальної дійсності; зіставити виявлені оцінки зі спрямованістю внутрішньої та зовнішньої політики держави, основними параметрами суспільного ладу; проаналізувати пропозиції про очікувані реформи та бажані зміни; нарешті, встановити специфіку відносин між владою і суспільством, індивідом і суспільством, між соціальними верствами.

Можна виділити три великі стадії процесу осягнення людиною сутності того, що відбувалося навколо неї, а саме: міфологічно-язичницьку, християнсько-релігійну та сучасну (активно-особистісну). На першій стадії люди у своїй свідомості не відділялися від природи, вважаючи себе її органічною часткою. Люди, як тварини і рослини, інстинктивно пристосовувалися до довкілля, проте засоби адаптації у них ставали з часом досконалішими, а реакція на природні та соціальні явища все більш усвідомленою, хоч просування у даному напрямку було занадто повільним. У легендах, міфах, билинах, що створювалися в ту добу, виразно виявилось пасивно-фіксаційне ставлення до дійсності з елементами порівняльно-оціночного її тлумачення щодо світоглядної парадигми й традиційних цінностей.

Із прийняттям християнства докорінно змінюється сприйняття природного та соціального світу. Відповідно до християнської концепції все навколо створене Богом і підкоряється у своєму існуванні та розвитку божественному задумові. За умови дотримання усіх заповітів Ісуса Христа людині призначене вічне блаженство у потойбічному житті. Тим самим людина була, по-перше, відмежована від природи, а по-друге, її власна доля одержувала певний ступінь свободи: вона могла самостійно обирати прийнятний спосіб життя та поведінки, однак несла за це визначену згори відповідальність. Характерний для християнської свідомості провіденціалізм, як бачимо, далеко відійшов від язичницької покори перед стихійними силами.

Остання стадія, яка у різних країнах світу розпочалася у різний час (для України це, скоріше за все, XVIII століття), характеризується розмежуванням сфер відання світського та релігійного, науки й теології. Завдяки успіхам наукового знання все глибше пізнавалися фактори, що визначали земне життя та роль людської діяльності у творенні соціальної системи. З'ясувалося, що соціальна дійсність – результат колективних зусиль, а тому її зміна у бажаному дусі залежить, передусім, від дій та свідомості кожного члена суспільства. Виходячи з цього, наука зайнялася вивченням механізму функціонування суспільства, а різні соціальні верстви – обговоренням реальних причин тих або інших явищ і процесів дійсності. Суспільна думка на даній стадії зайняла гідне місце у громадському житті.

Зародки історії суспільної думки помітні в літературі XVIII століття, а в другій половині XIX – на початку XX століття вона почала активно й цілеспрямовано розроблятися. В Україні нею плідно займалися М. Костомаров, В. Антонович, П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, М. Зібер, С. Подолинський, Ф. Вовк, С. Єфремов, М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, Б. Кістяківський та ін. Важливим дослідницьким напрямком історія суспільної думки стала і в Росії (О. Герцен, М. Чернишевський, В. Семевський, Б. Чичерін, О. Лапто-Данилевський, П. Мілюков, М. Бердяев, П. Новгородцев, Г. Плеханов та ін.). У результаті утворився величезний літературний комплекс, який охоплював історію суспільної думки від Київської Русі до перших десятиліть XX століття. Автори належали до різних політичних та ідеологічних течій – від радикально-національних (Д. Донцов, М. Міхновський) до ліберально-демократичних (М. Костомаров, М. Драгоманов, Б. Чичерін) і марксистських (Г. Плеханов, М. Зібер), дотримувались різних методологічних принципів (позитивізм, неопозитивізм, багатфакторність, історичний матеріалізм тощо). На початку XX століття вчені, звертаючись до історії суспільної думки, прагнули передусім віднайти у минулому пояснення катаклізмам сучасності.

За радянських часів ідейно-політичний та теоретико-методологічний плюралізм було ліквідовано, натомість утвердився догматично тлумачений марксизм-ленінізм. Це негативно позначилось на дослідженні історії суспільної думки; фактично була викреслена з

наукових занять релігійна, консервативна, ліберальна, буржуазно-демократична думка, пріоритет віддавав марксистським мислителям або тим передовим діячам, кого зараховували (іноді без достатніх підстав) до попередників соціалістичного вчення. Класова боротьба, народні повстання, соціальний антагонізм, революційні виступи посіли чільне місце на сторінках наукової періодики, книг, дисертацій. Водночас без усяких застережень засуджувалися ідеї соціального миру, порозуміння, компромісу, співпраці панівних кіл і суспільства.

Проте жорсткі, догматичні стереотипи більше торкалися новітньої історії, ніж середньовічної, а тому в царину останньої направляла свої зусилля значна частина талановитих дослідників і їх праці не втратили наукової цінності до наших днів (К. Левицький, Д. Багалій, Д. Заславський, І. Гуржій, Д. Лихачов, І. Сьромін та ін.).

Тривалий час теоретичні засади історії суспільної думки обминалися науковцями, а сама вона в дослідницькій практиці виступала негласно як частина філософії або історії чи літературознавства, пізніше – як складник політології, соціології, історії економічних, правових учень. Тільки у 1960 – 70-х роках почалося жваве обговорення теоретико-методологічних проблем суспільної думки, а серед них було і, на жаль, залишається дискусійним питання про предмет цієї галузі наукового знання. Одні вчені (Л. Суворов та ін.) зводили завдання історії суспільної думки до вивчення загальнофілософських проблем духовної діяльності людей щодо пізнання природи та суспільства. Прибічники іншого підходу (Б. Чагін, В. Горський, О. Смирнов, Л. Коган та ін.) вважали суспільну думку різновидом ідеології, але не стільки у політичному, скільки у філософському розумінні. Третя група вчених – учасників симпозіуму (Ленінград, 1974) з методологічних питань історії філософії та суспільної думки – пропонували до предметної сфери останньої зарахувати ті частини філософії, політичної економії, соціології тощо, які пов'язані з обговоренням суспільно значущої проблематики, додавши до цього різноманітний масив і донаукові погляди, а також ідеї, зафіксовані в художній формі.

Одну з останніх спроб, найбільш вдалу, здійснив Л. Пушкарьов; він узагальнив спостереження, накопичені в працях Ю. Лотмана, С. Дмитрієва, А. Предтеченського, М. Белявського, З. Каменського, В. Сарбея, В. Смоля, Ю. Пінчука, О. Скакун та ін. Пушкарьов переніс акцент з “філософських основ соціального буття” (Б. Чагін) на відображення в суспільній думці актуальних проблем конкретної історичної епохи, на практичну взаємодію думки та дійсності, розглядаючи її як фактор історичного розвитку. Він досить обґрунтовано наголошує на тому, що суспільна думка – це “усвідомлене й соціально значуще відображення реально існуючої та минулої дійсності (тобто соціального життя) у вигляді історично зумовленої динамічної системи ідей та поглядів даного суспільства (класу, соціальної групи і т. д.) в даний час”. Але й Пушкарьов не уник спокуси зблизити суспільну думку з ідеологією як її “вищим теоретичним ступенем”, оскільки обидві вивчають результати осмислення соціальної дійсності.

Незважаючи на вагомий здобутки у визначенні предмета історії суспільної думки, вона ще не набула визнання як самостійна наукова дисципліна. Одним з доказів цього може бути нещодавно виданий “Словарь исторических терминов” (Спб., 1999), де наводяться статті “Общественное мнение”, “Идеология”, але не згадується поняття “суспільна думка”. Головною причиною такого стану є, можливо, та обставина, що до цього часу чітко не окреслено межі предмета суспільної думки, не показано його специфіку відносно предметів інших наукових дисциплін соціально-гуманітарного циклу.

Вододіл у цьому відношенні, з нашої точки зору, є форма осмислення дійсності: існують теоретичний і прагматичний способи осягнення соціального буття. Теоретичний спосіб – визначальний для багатьох самостійних наук, що вивчають окремі галузі реального життя; для прагматичного способу важливий не аналіз, а оцінка подій та явищ з точки зору потреб людини. Для економіста або політолога предметом служать наукові теорії, вчення та концепції. Що ж стосується історика суспільної думки, то він досліджує матеріал, якого інші вчені майже не торкаються чи залучають виключно для ілюстрацій ідейного фону. Цей матеріал – відображення ставлення людей до життєвих обставин, “роздуми суспільства про самого себе” (Л. Коган).

Для історика суспільної думки реальна дійсність являє собою складну єдність, ядром

якої є матеріальні й духовні потреби людини. Ось у такому ракурсі оцінюються економічні, політичні, юридичні, соціальні та інші факти. Таким чином, важлива не наука їх природа, не закономірності їх генези та трансформації, а вплив на соціальне намопучття людей. Специфіка предмета історії суспільної думки визначає й особливості джерельної бази; до неї належать переважно нарративні матеріали: публіцистика, щоденники, листи, звернення до органів влади, чолобитні, скарги, матеріали громадських слухань, мітингів, партійні документи тощо. Фрагментарно використовують ці джерела багато науковців, і тільки історик суспільної думки має вичерпно та всебічно вивчати їх, ставлячи собі це за мету. До джерел суспільної думки слід, безперечно, віднести й художню літературу, тому що письменники у своєрідній естетичній формі талановито відображають провідні суспільні настрої.

Історик історичної науки також не може обійтися без звернення до суспільної думки тієї чи іншої доби для того, щоб глибше зрозуміти соціальну мотивацію істориків і суспільну місію історичної науки [20, 257-263].

Суспільне життя – а) рівень і якість життя суспільства (людей) в умовах визначеного історичного часу та простору; б) діяльність і рух суспільства (людей) в умовах визначеного історичного часу та простору.

Суспільний лад – сукупність (система) чинників соціального, економічного та політичного характеру, які характеризують життя людей.

Суспільно-політичний журнал – журнал, що містить статті та матеріали актуальної суспільно-політичної тематики, призначений для широких кіл читачів.

Суспільство – одна з основоположних категорій соціальної філософії, історії та соціології. 1. В широкому розумінні відмінне від природи багатомірне внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання тощо), в яких знаходить свій вияв всебічна й багаторівнева взаємозалежність людей. 2. У вузькому розумінні а) діахронічно чи синхронічно фіксований соціальний організм у складі С; б) відносно самостійний і стабільний цілісний момент такого організму; в) спільна основа, “поле” перетину і накладання індивідуальних дій людей (А. Дж. Тойнбі); г) корелят держави (громадянське С); д) корелят спільноти, утворений сумою цілеспрямованих, раціонально організованих дій і зв'язків, що не відзначаються, проте, такою глибиною, іманентністю і органічністю, як спільноти.

Як цілісність С. є предметом не лише соціальної філософії, а й історії та соціології. Проте, на відміну від історії, що розглядає С. переважно в діахронічному зрізі, та соціології, яка зосереджує увагу на синхронічному зрізі, філософія визначає поєднання цих зрізів при вивченні С. як цілого.

Крім того, історія, соціологія та інші суспільні науки прагнуть пізнати С. як протиставлений суб'єктові об'єкт, фрагмент об'єктивної дійсності, елімінувавши суб'єктивні чинники, тоді як соціальна філософія вивчає світ С. крізь призму його зв'язку й взаємовідносин з людиною – як основу і спосіб її буття і водночас як її власне породження. Тому від науки філософію в розумінні С. відрізняє орієнтація не на суспільне саме по собі; але водночас і не на виокремлення індивідуального, а на з'ясування їх єдності, своєрідності всіх наріжних форм, рівнів і аспектів взаємовпливу та взаємоперетворення індивідуального й соціального, розв'язання суспільних і особистісних (у їх взаємозалежності) проблем сенсу життя, вироблення орієнтирів екзистенційного характеру і виявлення таких умов вільної самоідентифікації та самореалізації людини, за яких зберігається і вдосконалюється С. як продукт взаємодії людей, система соціальних зв'язків, що утворює підвалу й середовище власне людської життєдіяльності.

Саме з цього погляду філософія розглядає єдність суспільства з природою (історію як частину історії природи, становлення природи людиною) та його своєрідність щодо неї; особливості суспільства як сукупності індивідів, що об'єднуються для задоволення “соціальних інстинктів” (Арістотель), відмінності “природного стану” співіснування людей та стану громадянського, “суспільно-договірного” (Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Е. К. Шефтсбері,

Б. Мандевіль, Д. Юм, Т. Пейн, Р. Тенніс, Е. Дюркгейм, М. Вебер); доіндустріального, індустріального та постіндустріального С. (Р. Арон, У. Ростоу, Д. Белл, Г. Кан, А. Тофлер); С. як сукупність цивілізацій (М. Данилевський, А. Дж. Тойнбі, О. Шпенглер); співвідношення С. взагалі та суспільноекономічних формацій як його якісно визначених історичних ступенів розвитку (марксизм).

Сучасному етапу властиве некласичне розуміння С, для якого характерне співіснування різноманітних підходів до вивчення С. За таких умов точкою перетину цих підходів стає велими абстрактне тлумачення С. як всеосяжної системи, яка окреслюється граничними умовами соціальності та смислової комунікації, а в просторовому вимірі постає як “світове”, “планетарне” С. [19, 363-363].

Суспільство відкрите і закрите – терміни, вперше запропоновані А. Бергсоном і запроваджені К. Поппером для характеристики соціально-політичних систем, властивих різним суспільствам на різних етапах історичного розвитку.

Відкрите суспільство тлумачиться як суспільство творче й динамічне, засноване на ідеях ліберального плюралізму, гнучке щодо різноманітних змін і впливів, перейняте духом індивідуальної ініціативи, раціонального осягнення світу, критики й самокритики. Воно протиставляється закритому суспільству як враженому стагнацією, авторитаризмом, доведеним до магічних форм догматизмом, а також виразним переважанням соціально-масового начала над індивідуальним. Цей контрапункт є лейтмотивним для філософсько-історичних побудов Поппера, за якими розвиток сучасної цивілізації, започаткований “третьою революцією” V-IV ст. до н. е., доводить переваги і перспективність відкритих суспільств (на до парканів, оголошували голодування, здійснювали терористичні акти, за що іноді їх карали. Так, у 1913 р. у Великій Британії було заарештовано приблизно 200 представниць Руху за виборчі права жінок.

У Європі у 1913 р. право жінок брати участь у виборах було гарантоване у Норвегії, а у 1919 – в Німеччині. Сполучені Штати Америки надали всім своїм жінкам, яким виповнився 21 рік, право голосувати у 1920 р. У Великій Британії наслідком суфражистської агітації було гарантування виборюваного права жінкам, старшим 30 років, у 1918 р. і тільки у 1928 р. – тим, кому виповнився 21 рік. На цей процес вплинула перша світова війна, коли чоловіки були на фронті, а жінки мусили виконувати обов'язки, що традиційно вважалися за чоловічі: праця на заводах та в установах, забезпечення сімей тощо. За таких умов здавалося звичайним, що вони беруть участь у громадському житті, приймають самостійні рішення на виробництві. Після закінчення війни жінки не бажали відмовлятися від досягнутого і знов опинитися в залежності від чоловіків. Це зумовило підвищення їхньої громадської активності, в тому числі і в боротьбі за виборчі права.

Римо-католицька церква не схвалювала боротьбу жінок за право брати участь у виборах, через це в багатьох католицьких країнах таке право було надано їм лише після другої світової війни: у Франції – в 1944, в Бельгії – 1948, а у Швейцарії – лише у 1971 р. У Радянській Росії жінки одержали рівні права з чоловіками після жовтневої революції 1917 р. Після першої світової війни виборче право для жінок запровадили в себе новостворені східноєвропейські держави, а після другої світової війни – решта Східної Європи. У країнах т. зв. третього світу воно зазвичай приходило з одержанням незалежності. Одним із наслідків Є. був вихід на політичну арену у XX ст. видатних жінок, таких як Голда Меїр, Індіра Ганді, Маргарет Тетчер. Однак слід зауважити, що чисельність жінок, які беруть активну участь у політиці, і нині залишається низькою, особливо в Україні [19, 363-364].

Сфрагістика, сигілографія (від грец. sphragis, лат. – sigillum – печатка) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає печатки. Об'єктом дослідження С. є пломби, клейма, циліндри, булли, штампи, герби, скарабеї тощо. В історичній науці печатки досліджують як джерело при вивченні пам'яток матеріальної культури та прикладного мистецтва, історії державних інституцій, символіки, емблематики, суспільно-ідеологічних поглядів. Перші письмові згадки про сфрагістичні пам'ятки Київської Русі містить “Повість минулих літ”. В Україні відомі сфрагістичні джерела княжої доби, печатки Війська Запорозького, гетьманського управління, козацької старшини, владних органів місцевого само врядування.

Сфрагістичні знаки виконували різноманітні за своїм характером функції. Найважливіша – затвердження документів, надання їм юридичної сили. Вона збереглася і донині. Печатки використовують для штампування листів, засвідчення права власності. Відбитки печаток-штампів знаходимо на ремісничих і промислових виробках, металевому та гончарному посуді, зброї, цеглі тощо. За походженням печатки поділяються на особові (княжі, гетьманські), міські, полкові, цехові, судові, ратушні, приказні та ін.; за способом відтворення – вислі та прикладні. Процес роботи з сфрагістичним матеріалом має три етапи: а) пошук і підготовка до вивчення сфрагістичних пам'яток; б) тлумачення легенд, з'ясування зображень, хронологічне визначення і відшукування осіб, що використали печатку, встановлення достовірності джерела; в) класифікація пам'яток та використання їх в історичних дослідженнях. Загалом класифікація залежить від завдань і мети, які ставить перед собою дослідник. Основними принципами можуть бути: а) хронологічний; б) групування за власниками або установами; в) зображальне відтворення; г) за формою та ін.

Під час роботи зі сфрагістичними джерелами застосовують такі методи: сфрагістичної аналогії – зіставлення печаток з однорідними сфрагістичними зображеннями і матеріалами, дослідженими раніше; порівняльно-історичний, суть якого полягає в тому, що сфрагістичні пам'ятки порівнюють з відомостями з історії, мистецтвознавства та мовознавства (цей метод використовують при датуванні сфрагістичних пам'яток, встановленні їх достовірності, визначенні осіб та урядових установ, які виставили печатки); статистичний – виявлення, групування і встановлення всієї суми фактів, що стосуються теми дослідження; картографічний – нанесення на карту місць сфрагістичних знахідок та ін. Інколи постає потреба використання і методів природничих наук: хімічного, фізичного та ін. Під час вивчення та аналізу сфрагістичних пам'яток їх складові елементи розглядаються відокремлено, остаточний результат має бути на основі сукупності даних, виявлених у процесі дослідження. С. тісно пов'язана з геральдикогою, вексилологією, фалеристикою та ін. дисциплінами джерелознавчого характеру [19, 366-367; 31, 444-453].

Сучасність (презентатизм, теперішнє) визначається тією миттєвістю, яка існує в історичному процесі на час дії, але кожен факт миттєво стає або минулим, або відкладений у майбутнє.

Схема (від німець. *schema*) – спрощене зображення в загальних рисах системи, будови чого-небудь, без деталізації подробиць. Поняття про схеми обгрунтував І. Кант у своїй праці “Критика чистого розуму”. Суть схеми він зводив до забезпечення нормального функціонування свідомості. Він уважав схему результатом діяльності не розуму і чуттєвості, а продуктивної сили уяви, внаслідок чого схема має відношення не до поняття і не до образу, а до методу, за допомогою якого створюються поняття й образи. Марксизм переосмислив кантівське вчення про схему. З позиції марксизму схема виступає перш за все в її генетичній функції по відношенню до понять і теорій в цілому. Тому під час теоретичного аналізу проблеми генезису знання історик чи методолог не може залишити без уваги це поняття. Схеми мають характер відносно стійких робочих гіпотез на рівні соціоісторичної ментальності і не є продуктом індивідуальної психології окремих емпіричних індивідів. Схеми мають характер моделей.

По відношенню до науково-філософського знання схеми виступають своєрідними культурно-практичними матрицями маргінального характеру, на яких відбувається створення різних теоретичних комплексів з їх направленим змістом. Науково-філософська свідомість, будучи рефлексивною свідомістю, частково усвідомлює роль схеми. Сталість схем зумовлена їх укоріненням у цілісній соціоісторичній тотальності предметної діяльності. Схеми відтворюються і передаються разом з усім масивом культури. Таке відтворення схем забезпечує і відповідні можливості відтворення науково-філософських конструкцій, що базуються на даних схемах, і сприяє їх переносу в нові історичні епохи.

Поняття схеми в історичних дослідженнях витекає із необхідності інтерпретації наукового або науково-філософського тексту. У рамках традиційної історії інтерпретація тексту означає усвідомлення його як елементу системи авторських текстів, що утворюють зібрання праць, включаючи й епістолярну спадщину. Інтерпретація означає надання чіткого змісту тексту. В. П. Візігін виділяє три головні рівні усвідомлення і, відповідно, три класи інтерпретацій тексту. Ці класи відображають певні методологічні підходи і знаходяться в просторі історіографічних концепцій науки, починаючи з традиційної

класичної історії ідей і закінчуючи нетрадиційною та некласичною історією знань, що характерні для сучасності.

У плані такої інтерпретації і підходу зміст розуміється як відображення істориком у фрагменті, що піддається аналізу, єдиної авторської концепції як вираження деякої цілісності та взаємозв'язку частин і елементів учення чи "системи" мислителя. Знаходження такого змісту складає завдання систематичної інтерпретації. Характерним моментом такої інтерпретації є абстрагування від можливої еволюції досліджуваної системи чи вчення в рамках творчої біографії автора. Іншим рівнем усвідомлення тексту є рівень його тлумачення на основі історичної тотальності контекстуальних даному наративу текстів. У рамках "поля", що піддається інтерпретації, тут виступає діахронічний історичний контекст певного "виду" і "довжини". Інтерпретацію, націлену на усвідомлення локального відображення в досліджуваному фрагменті тексту цілої історичної традиції чи її частини, включаючи внутрішню історію текстів і концепцій вченого, називають "історичною інтерпретацією".

Ще один клас інтерпретацій належить неокласичній історії знання, для якої характерна установка на включення до історико-наукового аналізу екстра наукових значень, пов'язаних з формуванням культури і суспільства в цілому (соціальні й економічні інститути, політика, релігія, філософія, література і мистецтво, взяті в їхній конкретній соціо-історичній визначеності). Інтерпретацію наукового тексту ми називаємо схематичною інтерпретацією. Остання передає націленість такого аналізу й інтерпретації на певні типи схем, які є схемою діяльності.

Кожному рівню усвідомлення тексту відповідає певна модель знання, яка не завжди повною мірою усвідомлюється істориком. У моделі знання, характерній для третього підходу з його схематичною інтерпретацією, значення індивідуального авторства дещо відступає на останній план. Змістовні структури знання виявляються не стільки прямим особистим винаходом, скільки схемами культури і діяльності соціоісторичного суб'єкта. За знанням визначається право на неоднорідність, на різноманітність теоретичних конструкцій, направлених на пояснення одного і того ж явища, на їх конкуренцію та відбір. Неоднорідність тут виступає як глибока характеристика знання, що не усувається його історичною інтерпретацією. Причини такої неоднорідності, інваріантної відносно історичної інтерпретації відчужаються у сферах культури і практики, що виходять за межі науки, зокрема в різноманітності самих діючих тут схем, які беруть участь у генезисі досліджуваного знання.

Оже, інтерпретація текстів здійснюється через схеми практики та культури. Ці схеми є узагальненими схемами предметної діяльності, на базі яких оформляються теоретичні системи науково-філософського освоєння світу. Такі схеми використовуються не лише в науці та філософії, але є "генетичною базою" для інших форм культури та суспільної свідомості. Генетично поняття схеми зумовлено тим, що в ній фіксується метод або спосіб побудови явищ даного класу, який охоплюється тим чи іншим поняттям. Тобто схема дає предметно-діяльне наповнення абстракціям теорії – вона виробляє і відтворює змістовну предметність теоретичних абстракцій. Одним із завдань історика науки є виявлення та реконструкція схем. Тому аналіз генезису наукового знання, орієнтованого на реконструкцію схем, передбачає вихід у метанауковій зрізі простору культури.

Уявлення про схеми може допомогти істориком під час аналізу труднощів, що виникають при інтерпретації текстів, яких не уникнути звичайними традиційними методами, включаючи схематичну й історичну інтерпретацію. Таким чином, схематична інтерпретація, а з нею і поняття про схему, є одним із значимих методів історика під час аналізу проблеми генезису знання. Будь-яке розуміння минулого передбачає відтворення генезису досліджуваного об'єкта. Зрозуміти – значить скласти схему відтворення об'єкта ^[20, 263-267].

Схема єдиної класифікації документної інформації – методичний посібник для класифікації вторинної документної інформації в систематичних архівних каталогах у вигляді переліку класифікаційних ділень, розташованих у логічній послідовності. [33, 753].

Схема систематизації документів архівного фонду – схема організації архівних документів, відповідно до якої розташовуються одиниці зберігання у межах архівного фонду.

Сходоцентризм – поняття, яке характеризує закономірності й особливості історичного розвитку східних або азійських суспільств.

Сюзеренітет (з франц.suzerain – верхівний) – система відносин між великими феодалами (герцогами, графами, баронами та ін.) і залежними від них дрібними феодалами (васалами) за феодалізму в Західній Європі.

Т

Табуляграма – документ, що містить інформацію, зафіксовану в письмовому і/або графічному вигляді за допомогою табулятора або друкарського пристрою електронної цифрової обчислювальної машини.

Таври – основне населення гірських і передгірських районів Криму у I тисячолітті до н.е. Займалися Т. у горах – тваринництвом, у долинах – землеробством, на узбережжі – рибальством. Перші відомості про них є у давньогрецького історика Геродота (V ст. до н.е.). В кінці II ст. до н.е. Т. підпали під владу Понтійського царства [24, 207].

Таврида – назва Кримського півострова, яку почали вживати після приєднання його в 1783 р. до Росії [24, 207].

Таврійська губернска вчена архівна комісія. Сворена 1887 р. у Сімферополі (адміністративний центр Таврійської губ.) для збирання, упорядкування і збереження документальних матеріалів та охорони пам'яток старовини. Проводили археологічні розкопки на території Криму. В її роботі брали участь відомі вчені М. І. Веселовський, В. О. Городцов, А. Ю. Кримський, Ю. А. Кулаковський та ін.

При комісії діяв музей, де було зібрано майже 7 тис. експонатів Видавала “Известия таврической ученой архивной комиссии” (т. 1-57, 1887-1920). Свої архівні матеріали комісія передала створеному 1921 р. Центральному музею Тавриди у Сімферополі. У 1923 р. комісія перетворена на Таврійське товариство історії, археології та етнографії, що діяло до 1929 р. і видавало “Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии” (т. 58-60, 1927-1929) [24, 207].

Таврія – назва Кримського півострова, поширена за середніх віків. У XIX – на початку XX ст. Т. називали не тільки Крим, а й усю територію Таврійської губернії (створена у 1802 р. з центром у Сімферополі), до якої входили Бердянський, Дніпровський, Мелітопольський, Євпаторійський, Перекопський, Сімферопольський Феодосійський та Ялтинський повіти [24, 207].

Тавро (клеймо) – офіційний уніфікований знак, нанесений механічним засобом на предмет речового типу, що дозволяє визначити матеріал предмета географію й хронологію його виготовлення, автора або виготовлювача [1, 105].

Тасмний архів – архів, про існування якого його власником не оголошено публічно.

Тайнопис – див. Криптографія [33, 759].

Татари кримські – нація, корінне населення Криму. Є нащадками Золотої Орди. В 1149 р. ними було утворено Кримське ханство. В 1944 р. були піддані депортації у східні райони СРСР за звинуваченням у співробітництві з окупантами. У 1967 р. кримські татари поновлені в конституційних правах. У 1998 р. офіційно реабілітовані, однак проблема їх повернення до Криму залишалася нерозв'язаною. Нині на території України проживає понад 250 тис. кримських татар (переважно в Криму, Запорозькій, Херсонській і Донецькій областях) [17, т. 10].

Тезаурус див. інформаційно-пошуковий тезаурус.

Тези доповіді – попереднє ознайомлення учасників наукових форумів із результатами здійсненого дослідження у вигляді стислого усного викладу змісту публікації автором, доповідачем.

Тезис – грецьке слово, що означає “положення”. Тези – основні положення книги, які складаються в результаті достатньо повного засвоєння змісту твору, чіткого і ясного уявлення про основні ідеї й головні положення. Тези розміщуються в логічній послідовності. Доцільно після кожної тези внизу з боку подати короткий перелік фактів, дат які наводяться автором.

Текст (від латин. texts – тканина, сплетіння) – один з найбільш широко вживаних

термінів у сучасному гуманітарному знанні. Теоретичні уявлення про текст украй неоднорідні у різних дисциплінах, в теоретичних напрямках, він часто займає дуже різні позиції.

У первісному, лінгвістичному значенні поняття “текст” – це акт застосування мови, який відзначається єдністю та завершеністю. Текст – це одиниця мовної комунікації, цілісне повідомлення. “Повідомлення” можна до деякої міри назвати поняттям, яке в системі теорії інформації еквівалентне тексту. Поняття “текст” у такому значенні поширюється далеко за межі лінгвістики, аналізу знакового аспекту повідомлень, що передаються природними мовами, і часто має ширший семіотичний смисл, позначаючи будь-який зв’язний знаковий комплекс.

Тісно пов’язане з лінгвістично-семіотичним і літературознавче уявлення про текст. Часом поняття “текст” використовується в літературознавстві як синонім літературного твору, але в більш точній системі літературознавчої термінології текстом називають власне мовний, знаковий аспект твору, поряд з предметно-образним аспектом (світ твору) та ідейно-смісловою сферою (художній зміст). За словами Ю. М. Лотмана, “слід рішуче відмовитися від уявлення про те, що текст і художній твір – це одне і те ж. Текст – один з компонентів художнього твору. (...) Художній ефект в цілому виникає із зіставлення тексту зі складним комплексом життєвих та ідейно-естетичних уявлень”. Текст – це носій матеріалу та змісту, які в нього вкладаються, комунікативний аспект більш широкого поняття “твір”, система означників, організованих таким чином, щоб перенести від автора до читача певну сукупність означуваних, що відсилають до певних референтів.

Наука другої половини ХХ століття загалом характеризується різким підвищенням уваги до процесів передачі інформації, до природи інформації як такої, її співвідношення з дійсністю. Звертаючи увагу на це зміщення наукових інтересів (і взагалі зміни в картині світу, притаманній суспільству нашого часу), відомий постмодерністський історик Ф. Анкерсміт у кінці 80-х років зазначав, що зараз “інформації як такій приділяється значно більше уваги, ніж власне предмету інформації”; реальність, якої стосується інформація, поступово відсувається на задній план. Логічним наслідком такого нового підходу стає припущення, що “так само, як є закони, що описують поведження речей у реальності, може, ймовірно, існувати і наукова система, що може описати поведження ... інформації”.

Як відображення цього зміщення в картині світу, пов’язаного з колосальним підвищенням у сучасному суспільстві ролі та цінності інформації як певної “субстанції”, та продовження в новій інтелектуальній атмосфері логіки розвитку структуралізму склалися постструктуралістські уявлення про знак і текст. В їхніх межах текст як тканина означників звільняється від жорсткого зв’язку з будь-якими референтами; постулюється можливість аналізу простору інформації абсолютно незалежно від її “змісту” – зовнішнього референта, всіх зовнішніх по відношенню до сукупності означників факторів (таких як автор, соціальні умови виникнення тексту тощо).

Цей новий підхід ліг в основу постструктуралістської концепції тексту, розробленої Ж. Дерріда, Ю. Кристевою, Р. Бартом та ін. Так, останній розділив поняття “текст” і “твір” і визначив текст як “твір, зрозумілий, сприйнятий та прийнятий у всій повноті своєї символічної природи”, тобто поза співвідношенням означників, що складають текст, з зовнішніми факторами. За Бартом, твір замкнений, він зводиться до певного означуваного, його можна проінтерпретувати однозначно чи майже однозначно. Що ж до тексту, то тут “означуване безкінечно відкладається на майбутнє; текст ухилиється, він працює у сфері означника”. Текст – це не стійкий знак, а умови його Генерації, неструк-туроване живильне середовище, в яке занурюється твір.

Бартівські поняття “твір” і “текст” в цілому відповідають поняттям “фенотекст” і “генотекст”, уведені Ю. Кристевою. Для неї “фенотекст” – це структурований, ієрархічно організований семіотичний продукт зі стійким смислом, це будь-які словесні витвори, що виконують інструментальну функцію, призначені для прямого впливу на тих, кому адресовані. А “генотекст” – це та неструктурована смислово багатопливість без центру та периферії, суб’єктивності, функцій і т. п., яка “кристалізується”, впорядковується на рівні фенотексту.

Не заперечуючи існування таких явищ, як “твір” чи “фенотекст”, представники постструктуралізму зосереджують свою увагу майже виключно на символічному аспекті текстової комунікації. Не відкидаючи значення цього аспекту, навіть для сциєнтистських організованого аналізу комунікації, треба пам’ятати, що його недостатньо для аналізу тексту як комунікативного явища (як і наратологічних штудій, що залишаються абстрактними фігурами автора та читача; див.: наратив).

Щоб відповісти на ті питання, що ставить і в історіографії визнання “непрозорості” тексту як системи організації інформації, важливої ролі формальних факторів у вираженні й передачі знання, необхідна побудова моделей тексту, які б урахували якомога більшу кількість аспектів комунікації як особливої форми діяльності людини. Таку модель можна було б побудувати, наприклад, на основі виділення основних функцій комунікативної дії в соціокультурному просторі. Таким, на нашу думку, є інформаційна функція, тобто передача інформації в просторі і часі, соціокультурна, тобто соціокультурний сенс такої передачі, та стратегічно-комунікативна, тобто місце передачі інформації в системі діяльності суб’єкта – автора. Перша з названих функцій загальна для всіх текстів, адже кожен текст – це зафіксована з метою трансляції інформація про предметний світ, ставлення до нього автора, про самого автора тощо – коротше кажучи, про щось зовнішнє по відношенню до самого тексту як трансляційної системи. Напевне, переважно до цього рівня аналізу можна віднести проблеми, досліджувані Р. Бартом, проблеми наратива в обох його аспектах тощо.

Однак текст – це не тільки інформаційне, але і соціальне (соціокультурне) явище. Тексти пишуться для людей (нехай навіть тільки автором для самого себе) і “споживаються” людьми, що мають інформаційні потреби, які, в свою чергу, визначаються способом їхньої життєдіяльності і баченням світу – як колективним, так і індивідуальним. Передаючи інформацію, тексти обслуговують суспільство і культуру. Тобто останні віддзеркалюються не лише через, говорячи мовою літературознавства, змістову форму тексту, але й через ті його структурні особливості, які обумовлені участю в процесі соціальної комунікації; сукупність цих структурних особливостей можна назвати інваріантом.

Сукупність інваріантів (від вищих до нижчих рівнів), які взаємодіють між собою і разом забезпечують інформаційну взаємодію в даному суспільстві, можна назвати системою соціальної комунікації (див. також: жанр).

При цьому не слід забувати і про третю функцію – забезпечення інтересів суб’єкта в процесі соціальної комунікації. Текст є результатом діяльності конкретної особи (або конкретного колективного суб’єкта). Ні загальні структури оповідання, ні процес інтертекстуальності, ні інваріанти не могли б існувати поза конкретними текстами, створюваними конкретними суб’єктами. Тому варто говорити і про комунікативну функцію як про елемент, що актуалізує означені вище функції в конкретній ситуації, у якій він знаходиться, – тобто соціальний простір і його (суб’єкта) місце в ньому, інформаційних потреб цього простору, своїх можливостей по задоволенню цих потреб, комунікативних дій, що можуть бути ним здійснені для зміни або збереження свого місця в соціальному просторі, або бажаної суб’єктом зміни чи збереження в колишньому стані самого цього простору, або для встановлення взаєморозуміння з іншими суб’єктами і т. ін.

Але якими б не були шляхи фундаментальних досліджень тексту, основна проблема, що стоїть перед ними – конституювати погляд на текст “зсередини” як на непрозорий об’єкт, який має власні системні характеристики і не є автоматичним відображенням позатекстової дійсності. Включення того чи іншого факту дійсності в текст – це не само собою зрозуміле, природне явище, а проблема. Коли вже ми говоримо про текст, то будь-який факт, що в ньому міститься, має розглядатися як факт внутрішньотекстової, а не позатекстової дійсності. Тобто якщо ми розглядаємо факт, який в момент розгляду існує в тексті, то його існування має бути обґрунтовано “з тексту”, з його чи то символічної, чи то стратегічної, чи то соціокультурної, чи іншої природи. Такий підхід може поставити нові цікаві проблеми перед всіма дисциплінами, які в тій чи іншій формі мають справу з текстами. І хоча в історіографії він асоціюється перш за все з іменами постмодерністських чи близьких до них істориків – як-от Ф. Анкерсміта чи Х. Уайта – це не означає, що

текстова проблематика може мати місце лише в “канонічній” постмодерністській методології (докладніше див.: код) [20, 267-272]

Текст документа – 1) послідовність знакових одиниць, поєднана смисловим зв'язком, основними властивостями якої є взаємопов'язаність та цілісність; 2) мовний твір, зафіксований будь-яким типом письма або звукозапису, що містить усю або основну частину мовної інформації документа; 3) фізико-хімічна основа письмових знаків на певному носії [33, 760].

Тексти в експозиції – продумана як ціла і систематично організована сукупність заголовків розділів і тем, анотацій, етикеток, вказівників, в тому числі тих написів в експозиції, що не є експонатами, а виконують допоміжні функції. Зміст текстів розробляють під час наукового проектування експозиції. Вони мають бути однозначними, лаконічними, зрозумілими для всіх відвідувачів. Тексти поділяють на анотації до розділів, тем, залу, експонату (пояснювальні тексти), провідні тексти, заголовки, етикетаж і вказівники.

Текстовий документ – документ, який містить мовну інформацію, зафіксовану будь-яким типом письма або певною системою звукозапису.

Текстологія – органічна складова частина спеціальної історичної дисципліни археографії, яка досліджує історію походження літературних та історичних текстів, забезпечує їх правильне прочитання, усуває перекручення, обґрунтовує методику вибору текстів для публікації та передання. Учені-філологи (напр. Д. Лихачов, Є. Прохоров), автори посібників із Т., на відміну від істориків, розглядають Т. як самостійну наукову дисципліну, окрему галузь філології, яка вивчає твори писемності для відновлення їх історії, критичної перевірки і встановлення їх текстів з метою подальшого дослідження, інтерпретації й публікації, обґрунтовуючи це тим, що основний метод у Т. – філологічний аналіз. Однак серед основних методів, які застосовуються в Т., є й властивий історичний науці порівняльно-історичний, оскільки Т. вивчає генетичну взаємопов'язаність текстів. Крім того, Т. вивчає тексти з погляду їх історії. Внаслідок цього її слід розглядати як невід'ємну складову частину археографії, яка комплексно використовує методи як історичної, так і філологічної наук [20, 370; 33, 760-761].

Тектоніка архіву – наукове групування всього складу фондів архіву за комплексами відповідно до прийнятої схеми класифікації, що створюється, як правило, з урахуванням діяльності фондоутворювачів, документи яких зберігаються в архіві.

Тема (від грец. thema – буквально те, що покладене в основу) – в історії науки поняття, яке відображає новий стратегічний підхід до вивчення науково-дослідної діяльності шляхом тематичного аналізу це те головне, про що в ній йдеться. В темі відбивається проблема, що береться до розгляду в її характерних рисах. Точно і вдало сформульована тема уточнює проблему, окреслює межі дослідження, конкретизує задум, створюючи передумови успішного виконання роботи в цілому. Правильне формулювання теми залежить від вдумливого опрацювання студентом літератури та джерел і є запорукою успішного написання роботи.. Уперше розроблено як напрям дослідження історії науки у другій половині 1960-х років у працях Дж. Холтона, які стали помітним явищем серед робіт антипозитивістського напрямку англо-американської філософії науки. Учений намагався провести інструментальний аналіз тієї фази роботи вченого, в якій відбувається зародження нових ідей.

Тематичний аналіз дає можливість знаходити в розвитку науки виразні риси сталості, або безперервності, деякі відносно стійкі структури, які відтворюються під час змін, що вважаються революційними і які з часом об'єднують зовні нерозмірні та конфронтуючі між собою теорії. Видатні вчені, як правило, розробили невелику кількість тих або інших тем, а суперечки між ними часто включали теми, що протистояли одна одній і були об'єднані в діади або триплетети. Вивчення подібних сюжетів допомагає пояснити формування традицій, шкіль, характер наукових дискусій. Робота по виявленню та класифікації тематичних структур може привести до відкриття глибинних рис спорідненості між природознавчим і гуманітарним знанням.

Дж. Холтон виокремлює три різних аспекти використання поняття: тематичне поняття або тематична компонента поняття; методологічна тема; тематичне твердження

або тематична гіпотеза. Він підкреслює, що його ставлення до завдання ідентифікації й упорядкування тематичних елементів наукових дискусій в чомусь аналогічне підходам фольклориста або антрополога, який слухає епічні розповіді з метою виявлення глибинних тематичних структур і повторів. Існує думка, що в кожній з окремих наук сумарна кількість одиничних тем, дублетів і триплетів, які іноді виникають, не перебільшує сотні, до того ж поява нових тем у науці дуже рідкісна подія.

При використанні тематичного аналізу існують і деякі обмеження. Так, наприклад, при вивченні діяльності якої-небудь наукової групи на чолі з науковим лідером тематичний аналіз не завжди корисний. Не можна також уважати тему головною реальністю наукової роботи. Теми в науці зазнають злетів і падінь, вони проходять послідовні етапи уточнень, інколи відкидаються, а потім уводяться знову. Хоча в цілому тут відбувається прогресуючий рух. Дослідження ролі тем у роботі вченого може бути цікавим незалежно від того, куди вони ведуть – до “успіху” чи до “невдач”. Часто тематичні орієнтири вченого, сформувавшись, бувають довгоживучими, але й вони можуть змінюватися з часом.

Завжди існує небезпека сплутати тематичний аналіз з чимось іншим, наприклад з’ясуванням суті парадигми чи світосприйняття, в яких, безумовно, можуть бути тематичні елементи, однак в цілому різниця між ними завжди є. С. Р. Мікулинський, розглядаючи концепцію Дж. Холтона, відзначає, що, незалежно від того, який шлях привів його до ідеї тематичного аналізу, витоком цієї ідеї було прагнення знайти способи і методи проникнення в сферу зародження нового знання.

У той же час згаданий дослідник відмічає, що поняття “тема”, за Холтоном, потребує більш чіткого визначення, і підкреслює, що в науці прийнятні не теми, а фундаментальні проблеми, поки вони не знайшли свого розв’язання. Далі Мікулинський стверджує, що до тих пір, поки проблема не виявлена і незрозуміло, з чого вона складається, тема не викликає ніякого інтересу. Найбільш слабо у Холтона аргументована така сторона, як джерела виникнення тем; він і сам це відмічає, підкреслюючи, що це може відбуватися шляхом об’єднання зусиль когнітивної психології та досліджень індивідуальної наукової діяльності. Поняття “тема” і сьогодні залишається відкритою проблемою для дослідження в історико-наукових і наукознавчих працях [20, 272-274].

Тема експозиції – 1) назва експозиції, що відображає її головний зміст. 2) елемент тематичної структури експозиції, назва одного з підрозділів експозиції є деталізацією теми в першому значенні. Головні теми експозиції визначаються в науковій концепції експозиції і конкретизуються в розширеній структурі, яка містить найменування і послідовність розділів і тем експозиції.

Тематика екскурсійна – це сукупність, набір або визначена група тем; предмет показу та розповіді.

Тематико-експозиційний план – документ, складова частина наукового проекту експозиції, відображає конкретний склад експозиційних матеріалів і їх групування у відповідності з розширеною тематичною структурою. Вичерпний опис експозиції із зазначенням її мети, завдань, послідовним переліком тем, підтем, комплексів і груп пам’яток, каталожним переліком затверджених експонатів. Включає назви розділів, тем, підтем, тематичних комплексів, провідних текстів, анотацій, перелік експонатів в експозиційних комплексах із зазначенням основних даних атрибуцій, відомості про характер експозиційних матеріалів (оригінал, копія, макет, модель, карта і т.д.), їх розміри, зазначення місця збереження матеріалів тощо [1, 107].

Тематико-експозиційний план виставки – основний документ в організації виставки, який детально відображає її тематику і побудову експозиції.

Тематична виставка документів – вид використання інформації архівних документів, коли експонуються документи або їх копії за певною темою.

Тематична документальна публікація – вид документальної публікації, що включає документи з однієї теми, незалежно від їх виду і фондової належності.

Тематичне виявлення документів – інформаційний пошук за певним тематичним запитом.

Тематичний архівний каталог – див. предметно-тематичний архівний каталог

Тематичний запит – запит з певної теми, який вимагає для його задоволення інформаційного пошуку.

Тематичний огляд документів – вид огляду документів, що включає систематизовані відомості про склад і зміст документів одного або кількох архівних фондів з певної теми з джерелознавчим аналізом цих документів.

Тематичний перелік документів – вид інформаційного документа архіву, що містить список заголовків справ або документів з певної теми із зазначенням їхніх дат і пошукових даних.

Тематичний путівник по фондах архіву/архівів – вид путівника по фондах архіву/архівів, що характеризує ту частину документів цих фондів, в якій міститься інформація з теми, і вказує назву або номери архівних фондів.

Температурно-вологісний режим зберігання документів – режим зберігання, що забезпечує захист матеріальних основи документів від пошкоджувальних дій температури і вологості повітря [33, 764].

Тематичні екскурсії – спеціалізовані екскурсії, присвячені розкриттю однієї теми.

Темп – швидкість проведення екскурсії, походу; швидкість послідовності подій, що плануються при розробці програм маршрутного екскурсійного обслуговування.

Теократія (від грец. theos – Бог і kratos – влада) – форма правління державою, за якої люди підпорядковані в усіх земних справах Богові, який діє через своїх земних представників.

В цілому Т. реалізується як поєднання секулярної та релігійної влади. Так, в Оттоманській імперії посади султана (секулярна влада) та халіфа (релігійна влада) були поєднані в одній особі. Є певна різниця між теократичним правлінням на кшталт Бог – король (цісар) та теократичним правлінням: священник – цісар. Єгипетські фараони правили за зразком Бог – цісар. Далай-Лама у Тибеті править як живий Бог. Однак священники – цісари стародавньої Месопотамії правили своєю землею як місцеві представники богів. Папа Римський у католицизмі також є Вікарієм – земним представником Бога. Отже, Ватикан є сучасною теократичною державою [19, 370-371].

Теологічне пояснення історії – трактування історичного процесу з позиції релігійно-церковних та богословських доктрин.

Теорія (від грец. theoria – спостереження, дослідження) – найвища форма наукового мислення, спрямована на пояснення фактів, їх сутнісних зв'язків. Логічно Т. вибудовується, як доказова система істинного знання, в основу якої покладено певну ідею, що втілюється в сукупності базових категорій і понять, кореляції між якими розкривають закономірний характер виявів досліджуваного об'єкта пізнання. В історичному пізнанні його концептуальні конструкції сягають рівня Т. тоді, коли їх можна підтвердити щонайбільшою кількістю фактів і коли зведена до мінімуму кількість фактів, що можуть їх спростувати. Т. має вибудувати знання в чіткій, однозначній порядку, структура якого відповідає ієрархії пояснюваних Т. істотних сторін об'єкта історичної науки. Т. є відносно завершеною щодо фактів побудовою і спрямована на відкриття в межах її пояснювальних можливостей нових фактів. Поява нових фактів зумовлює потребу уточнити Т., межі її дії, що досягається в розв'язанні проблеми пізнавальної. Це, в свою чергу, спонукає до перегляду, трансформування наявної Т. чи навіть конструювання нової, задля чого вибудовується нова гіпотеза історична, яка потребуватиме через емпіричні випробування досягнення повноти її доказовості Т. Особливістю Т. в історичній науці є також її спрямованість на необоротно індивідуалізовані об'єкти і специфікованість ними, що відображається в насиченому масиві інтерпретативних тверджень у структурі Т., які є істотними для розуміння певного, одиничного історичного явища як унікального цілісного утворення [19, 371].

Теорія архівної справи – система основних ідей і знань в галузі архівознавства, що дає цілісне уявлення про закономірності його розвитку.

Теорія (історії) історичного пізнання – а) система знань про історичний процес і історичну науку; б) розвинута форма наукового історичного знання, логічне пояснення закономірностей та узагальнення суспільно-політичної практики. Має дві сторони: процес

буття та процес пізнання, які є сферами практичної, теоретичної і пізнавальної діяльності людини та сферами дослідження і вивчення в історичній науці.

Теорія музейної справи – складова частина музезнавства, система основних музезнавчих ідей, що дає цілісне уявлення про закономірності розвитку й істотні сторони музейної діяльності. Т. м. с. визначає характер завдання й напрямки музезнавчих досліджень. Т. М. С. є найбільш узагальненим рівнем музезнавчих знань і оперує ідеальними об'єктами наприклад музейний предмет, соціальні функції музею тощо. Завданням Т. м. с. є систематизація музезнавчих знань і формування загальної методики музейної діяльності [1, 108].

Теоретична група – активна група теоретиків, діяльність яких визначає і викликає значні успіхи та зміни в напрямках досліджень у тій чи іншій дисципліні. Формування теоретичних груп пов'язано з організацією наукової колективної діяльності. Подібні групи зустрічаються в різних дисциплінах, у різні періоди, при проведенні різних типів досліджень. Результати діяльності таких груп дозволяють розробити модель розвитку груп теоретиків.

Корінні перетворення в організації сучасної науки, її масовий, колективний характер сприяли інтересу істориків до вивчення організації наукових колективів у минулому та сучасності, до аналізу вирішення наукових проблем у процесі взаємодії вчених. За сучасних умов науки дослідження більш успішно проводяться в спеціальних наукових закладах і колективах. Усе більш значущою стає роль колективної праці в науці. Усвідомлення необхідності колективного згуртування для вирішення наукових проблем виникло уже на початку XIX століття. Академік П. М. Фус звернув увагу на розвиток тих наук, які потребують співучасті багатьох учених. Особливого поширення дістала думка про необхідність наукової кооперації в експериментальних науках. Усвідомлення потреби в колективній творчості втілилось у кінці XIX – на початку XX століття в організації перших науково-дослідних закладів. Наприклад, Кавендишська, Кларендонська та Берлінська фізичні лабораторії представляли, по суті, перші структурнооформлені науково-дослідні одиниці. Отже, спочатку такі наукові об'єднання вчених запроваджувалися в експериментальних науках.

Теорія формування теоретичних груп і змін у науковому мисленні вперше була розроблена Н. Маллінзом, Б. Т. Гріффітом і Міллером. Вони дали опис характеристик, специфічних для наукових теоретичних груп. Пізніше Гріффіт і Маллінз узагальнили дані про наукові групи і підкреслили важливість створення таких груп для подальших змін у науковій думці. Проблеми теоретичних груп торкалися Т. Кун і Д. Прайс. Теорія теоретичних груп Маллінза заснована на чотирьохстадійній моделі розвитку групи: стадії норми; сітки (мережі); згуртованої групи; спеціальності чи дисципліни. Кожна стадія відмічена соціальними й інтелектуальними характеристиками. Початок кожної стадії відмічається змінами в соціальній структурі групи та в її інтелектуальному продукті. Дослідження груп, які успішно розвиваються, виявляє і набір специфічних властивостей (як соціальних, так і інтелектуальних), що характеризують цей розвиток.

На стадії норми наука не несе ознак появи майбутньої групи. У цей момент засновник нової групи лише починає своє новаторство. При досягненні стадії спеціальності він може відійти від розпочатої лінії і зайнятися новими дослідженнями. На стадії норми важко передбачити високопродуктивних членів дисциплінарної співдружності, одні з яких стануть лідерами майбутніх нових спеціальностей, а інші продовжуватимуть розробку старих ідей. Інтелектуальний лідер висуває нову ідею, навколо якої може сформуватися група. Часто лідер виступає з програмною заявою, яка направляє роботу на стадії згуртованої групи. Наявність соціоорганізаційного лідера потрібна як для стадії становлення групи, так і для її збереження протягом усього періоду її існування. На стадії сітки з'являються дослідні центри, які остаточно формують згуртовані групи. Дослідні центри розсіюються на стадії спеціальності. Для виживання і розвитку теорії вирішальною є здатність до залучення молодих наукових сил. Це запорака інтелектуальних успіхів. Для подальшого розвитку науки успіхи повинні бути не стільки визначальними, скільки закономірними. На стадії сітки і на початку стадії згуртованої групи з'являються матеріали членів групи, що вміщують критику на адресу "материнської" дисципліни. У кінці стадії

згуртованої групи і на стадії спеціальності з'являються матеріали, що критикують групу.

На кожній стадії існування теоретичної групи та переходу її членів від однієї групи до іншої є необхідні елементи. Але існують і результати недостатнього їх розвитку. На будь-якій стадії розвитку групи можуть діяти дві сили, які руйнують її і повертають дану галузь до зразка комунікації, характерної для нормальної стадії. Ці сили такі: 1) зміна інтересів; 2) інтелектуальне виснаження, яке виводить із ладу ряд активних учених – членів груп. Таке повернення до зразка нормальної стадії може відбутися на будь-якій стадії і спостерігається частіше, ніж розгортання відносин типу вчитель-учень, колега-колега. Стабільність тут малоімовірна, оскільки безперервні трансформації, властиві схемі відносин, склад учасників в інфраструктурі комунікації роблять неможливим постійне збереження зразка сітки у кожному конкретному випадку.

Довгочасне існування стадії сітки характерне для випадків, коли є невелика кількість молодих учених, достатня для забезпечення деякої стабільності, але недостатня для формування згуртованої групи. Ця модель передбачає, головним чином, академічне оточення. Цим самим пояснюється те, що переважна більшість змін у науці здійснюється силами університетських учених. Основою складової моделі теоретичної групи є комунікаційна структура науки.

Ця структура служить для пояснення інших соціальних структур у науці. Вона являє собою ціле, створене із учених керівників і інших учених групи та відносин між ними (комунікація, експертиза, колегалність, співваторство, послідовники). Мета моделі полягає в тому, щоб виявити зразок відносин перш за все між ученими, а не індивідами взагалі. Модель базується на посиленні: наука володіє цілісністю як система відносин, структура якої допускає опис і вивчення. Предметом головного інтересу тут виступає процес трансформації відносин (перехід колегалності в співваторство). Саме така трансформація в структурі відносин визначає, чи з'явиться теоретична наукова група [20, 274-277].

Теоософія (від грец. thros Бог і sophia – мудрість, знання) – богопізнання, релігійна філософія з містичним змістом, яка виникла ще в давній філософії, але притаманна й релігійно-філософській думці XIX-XX ст. Головним змістом Т. є віра її представників у те, що Бог спроможний знати (охопити думкою) все існуюче: Бог є всемудрим, всезнаючим, всеосязним, всесильним. На сучасному етапі Т. широко ідентифікується з концепціями, на зразок релігійної містики Е. Блаватської, з ініціативи якої у 1875 р. було створено “Теоософічне товариство” в Нью-Йорку, а пізніше (1882 р.) його філія в Мадрасі (Індія), звідки вчення поширилось по всьому світу.

Термін “Т.” може бути вжитий у ширшому контексті – стосовно певного розряду містичної думки, яку ми знаходимо в таких мислителів, як Платон і Піфагор, філософи-гностики, неоплатоніки Плотін і Прокл, середньовічні північноєвропейські філософи Екхарт і Кузанський, філософи Відродження Парацельс і Дж. Бруно, німецькі філософи Я. Бьоме та Ф. Шеллінг. Елементи Т. наявні в мусульманстві, суфізмі, буддизмі, даосизмі [19, 371].

Термінологія музейна – система термінів, уживаних як у дослідженнях, так і в музейній практиці для позначення музеєзнавчих понять. Включає терміни, що вживаються тільки в музейній справі, а також терміни, запозичені з інших наукових дисциплін, що набули специфічного значення в сфері музеєзнавства. Особливості музейної справи, як області, що поєднує наукові і практичні завдання, визначають необхідність включення до Т.м. також назв конкретних об'єктів, які застосовуються або використовуються у музєях [1, 108].

Термографія – репрографічні способи копіювання документів, що ґрунтуються на теплочутливих властивостях копіювальних матеріалів.

Термокопія – копія документа, зроблена термографічним способом.

Технічний архів – архів, призначений для зберігання та використання технічної документації.

Технічні засоби в експозиції – механічні, електро- або оптико-механічні, електронні або інші пристрої і системи, що включаються в експозицію з метою більш глибокого розкриття її змісту, збільшення інформативності, забезпечення динамічності й

видовищності, досягнення ефекту присутності, співпричетності або ефекту проникнення. Т.з. розробляються під час проєктування музейної експозиції науковими співробітниками, художниками й інженерами. До технічних засобів, які використовуються у музейних експозиціях, належать аудіовізувальні пристрої, що відіграють в експозиції допоміжну роль: телевізійна, кінопроекційна, діапроекційна та звуковідтворювальна і світлотехнічна апаратура. До категорії Т.з. зараховують й оригінальні пристрої, що виступають у ролі експонатів: діючі моделі, макети, демонстраційні установки, стенди тощо [1, 108].

Технічне оформлення експозиції – включення в експозицію сучасного експозиційного устаткування та технічних засобів (підсвітка, світло-ілюмінація, звукові ефекти тощо) з метою підсилення її емоційно-комунікативних та атракційних властивостей.

Технологічна карта екскурсії – технологічний документ, складений та затверджений керівником суб'єкта туристичної діяльності, що визначає логічну послідовність перегляду історико-культурних об'єктів на туристичному маршруті.

Тенденційність історичного пізнання – спрямованість у науковому підході до пізнання історії відповідно до рівня інтелекту й соціального замовлення. Основа тенденційності – суб'єктивізм і недостатність знань.

Теперішнє, (сучасність, презентативність) – конкретність, яка відбувається і визначається джерелами, фактами, подіями, явищами й людьми.

Термінологія музейна – система термінів, уживаних як у дослідженнях, так і в музейній практиці для позначення музезнавчих понять. Включає терміни, що вживаються тільки в музейній справі, а також терміни, запозичені з інших наукових дисциплін, що набули специфічного значення в сфері музею. Особливості музейної справи як області, що поєднує наукові і практичні завдання, визначають необхідність включення до Т. м. також назв конкретних об'єктів, які застосовуються або використовуються у музеях. [1, 108].

Техніка виготовлення музейного предмета – одна з ознак предмета що фіксується у процесі його атрибуції; основні технологічні прийоми створення (виготовлення) предмета Наприклад: лиття, кування, різьблення, полірування - для предметів речового типу; олія, темпера акварель, ліногравюра - для творів образотворчого мистецтва рукопис, машинопис, друкарська продукція - для письмових джерел [1, 108].

Техніка запису – книжкова чи карткова форма (остання має переваги), виклад матеріалу лише на одному боці аркуша; практика поміток і відокремлення тексту в книзі (якщо вона у особистому користуванні автора), засіб користування “системою чистих аркушів” (закладка між сторінками чистих аркушів з помітками необхідного тексту); перелік сторінок, що містять матеріали з певних питань, записи тез і конспектування, згідно складеного плану книги.

Техніка читання складається з наступних елементів: а) попереднього ознайомлення з книгою (заголовок, автор, видавництво, місце, рік видання, анотація, зміст, авторське чи видавничеська передмова, довідково-бібліографічний апарат, покажчики, додатки, перелік скорочень, хронологічні, генеалогічні таблиці та ін.); б) читання книги (швидкий перегляд змісту; в) досконале опрацювання твору в цілому і окремих його частин.

Технічні засоби в експозиції – механічні, електро- або оптико-механічні, електронні або інші пристрої і системи, що включаються в експозицію з метою більш глибокого розкриття її змісту, збільшення інформативності, забезпечення динамічності й видовищності, досягнення ефекту присутності, співпричетності або ефекту проникнення. Т. з. розробляються під час проєктування музейної експозиції науковими співробітниками, художниками й інженерами. До технічних засобів, які використовуються у музейних експозиціях, належать аудіовізувальні пристрої, що відіграють в експозиції допоміжну роль: телевізійна кшопроєкційна діапроекційна що звуковідтворювальна і світлотехнічна апаратура До категорії Т. з. зараховують й оригінальні пристрої що виступають у ролі експонатів: діючі моделі, | макети, демонстраційні установки, стенди тощо [1, 108].

Технологія історичного пізнання – а) сукупність методів, шляхів наукового пізнання історії за допомогою вдосконалення і оптимізації навчання та дослідницької праці; б) спосіб, метод історичного дослідження, спрямований на кінцевий результат.

Течія – об'єднання вчених (як правило, абстрактне, але його представники можуть фіксуватися за партійною і тому подібною належністю) відповідно до їхніх суспільно-

політичних поглядів, підтримки тих або інших програм розвитку й перебудови суспільства (див.: партійність у науці). Течія може бути виділена лише при зіставленні з іншими течіями (як мінімум, може існувати дві течії). Приналежність до тієї або іншої течії може і не усвідомлюватися самим істориком (відкрито декларуватися або, навпаки, маскуватися). У течіях розрізняють відтінки (наприклад, помірно-консервативні, націонал-комуністичні, буржуазно-демократичні тощо). Дефініція поняття аморфна, без чітких контурів і архітектоники. У цьому не тільки її слабкий, але і сильний бік. Це дає можливість характеризувати великі групи істориків, що діють у науковому співтоваристві (обсяг поняття залишається невизначеним).

Течії виникають і сходять з історичної арени під впливом політичних та інших подій. Широта й активність їхніх представників пов'язані із загальнополітичними обставинами, характером державного устрою, політичним режимом. Подібні соціально-економічні й суспільно-політичні умови в різних країнах породжують схожі течії в історичній науці, які тісно пов'язані із суспільно-політичною думкою. Формування індустріальних, а потім і постіндустріальних суспільств привело до того, що течії в історичній науці вийшли за рамки окремих країн і навіть континентів (цей факт – один із проявів процесу глобалізації й свідчення про подальшу інтернаціоналізацію науки). Течії, як правило, не сходять цілком з історичної арени: в умовах, що змінилися, у них знаходяться спадкоємці, які усвідомлюють свій генетичний зв'язок із попередниками.

Наприклад, радянська історична наука до своїх попередників відносила радикальні і демократичні течії наукової й суспільно-політичної думки XVIII – початку XX століття (починаючи з О. М. Радищева й декабристів, революціонерів-демократів і народників і закінчуючи Г. В. Плехановим і іншими носіями соціалістичної ідеї). Приналежність до визначеної течії не виключає у її представників наявності широкого спектра розбіжностей у трактуванні тих або інших подій минулого і сьогодення, розходжень у баченні шляхів подальшого розвитку. Хоча саме поняття “течія” передбачає участь у ній багатьох істориків, непоодинокі випадки, коли окремі фігури мислителів зараховуються історіографом до тієї або іншої течії.

Найменування течій (“буржуазна”, “націоналістична”, “соціалістична” тощо) склалися історично і не мають загальної основи. Часто зустрічаються найменування типу “буржуазне” – “соціалістичне”, “консервативне” – “радикальне” тощо, побудовані за принципом антитези. Іноді ці найменування не тільки відбивають сутність і характерність поглядів тих або інших дослідників, але й відіграють роль політичних ярликів, які навішуються на ідейних супротивників. В історіографії часто практикується змішання понять “течія” і “напрямок” [20, 278-278].

Тиверці – східнослов'янський племінний союз. Вперше згадується у “Повісті минулих літ”. Жили на території між Дністром, Прутом і Дунаєм. Основне заняття – орне землеробство. З середини X ст. – у складі Київської Русі. У XII ст. землі Т. входили до Галицького князівства. Пізніше нащадки тиверців розчинилися в населенні Молдови [24, 210-211].

Тимчасова виставка архівних документів – виставка архівних документів, що організовується на тимчасовий, як правило, нетривалий строк.

Тимчасове зберігання документів – 1) зберігання документів до проведення експертизи їх цінності; 2) зберігання документів в установі протягом встановлених нормативно-правовими актами строків до передавання до архіву або до знищення.

Тип архівної установи – сукупність архівних установ, споріднених організаційною формою або призначенням.

Тип документа – класифікаційний ряд документів, побудований за найбільш суттєвою для даної галузі ознакою (цільовим призначенням, змістом, формою, способом фіксації та відтворення інформації тощо).

Тип документальної публікації – певна кількість документальних публікацій, об'єднаних сукупністю ознак, що визначаються цільовим призначенням публікації (наукова, науково-популярна, навчальна).

Тип історизму – категорія, що визначає етапи розуміння історичної дійсності в процесі її безперервного розвитку. Термін “історизм” увів до наукового обігу Дільтей наприкінці XIX століття, але й до нього принципи історизму широко використовувалися

ученими (зокрема, просвітителями) для обґрунтування своїх ідей суспільного прогресу. Методологічна інтерпретація сучасного історизму не є чимось однозначним і пов'язана з суперечливим розумінням того, що вкладається в поняття “історія”. В основі типології історизму можуть лежати як світоглядні принципи (картина світу), так і підходи до вивчення процесу суспільного розвитку. У першому випадку йдеться, головним чином, про філософське осмислення дійсності та її змін у часі. Так, антична концепція історії, в основі якої лежить ідея циклічності, не може бути, строго кажучи, одним із типів історизму, але прагнення . розглядати історію як тип універсального знання про минуле стало ґрунтом для подальших роздумів у межах європейської філософії.

У християнській середньовічній філософії історія долає античну ідею круговороту. Історизм виступає в теолого-провіденціальному вигляді. В епоху Відродження та за нового часу на зміну провіденціалізму приходить ідея природного закону історії та прогресу. Найбільш яскраво цей аспект представлений у роботах Віко, згідно з яким історичний розвиток усіх народів підпорядковується єдиному закону. Оскільки розвиток іде по спіралі, його можна вважати прогресивним і безкінечним. Поряд з Вольтером, Кондорсе, Тюрго та іншими просвітителями Віко розробив філософську концепцію історизму.

Поступово все більш явною серед філософів стає тенденція обґрунтування космогонічного історизму (Декарт). Найбільшого розвитку ця тенденція набула в працях Канта. Теорія появи видів Ч. Дарвіна, а також його спроба дати пояснення “доцільності” розвитку суспільства послужила обґрунтуванням біологічно-еволюційного історизму.

Діалектичний матеріалізм Маркса став основою нової концепції марксистського історизму і т. д. Під історизмом розуміють також певний підхід до вивчення змін суспільного розвитку у часі. Виходячи з цього, виокремлюють і певні типи історизму.

Про виникнення такого підходу в суспільствознавстві свідчить поява раціонального пояснення історичних фактів. В епоху Відродження на місце Божественного провидіння ставиться поняття природного закону історії. У своїй роботі “Заснування нової науки про спільну природу нації” Віко стверджує, що всім народам притаманні такі стадії розвитку: варварство, феодалізм (“вік героїв”), епоха міст, юридичних законів і розуму (вік цивілізації). Цикли чергуються, розвиток відновлюється по спіралі.

У фундаменті історизму просвітників XVIII століття лежить ідея суспільного прогресу. Суспільство здійснює поступальний розвиток, наближаючись до досконалості. Історизм просвітників був направлений на боротьбу з метафізикою. Найбільш цілісну картину розвитку людства дав в епоху нового часу Гердер. На його думку, закон прогресу в історії ґрунтується на законі прогресу в природі. Усю історію Гердер бачить як закономірний розвиток культури. Гердер мав великий вплив на погляди багатьох учених, зокрема на погляди Гегеля, який разом із Марксом вважається фундатором класичного історизму. Як представник німецької романтичної школи Гердер відстоював ідеї історизму у боротьбі з класичним раціоналізмом. З позицій історизму виступали також представники історичних шкіл (Бухарт, Нібур, Савіньї) і тюрингенської школи теологів – Гегель розглядав історію з позицій діалектичного ідеалізму. Історизм Гегеля – закономірний розвиток абсолютної ідеї. Прогрес, за Гегелем, визначається розвитком мистецтва, науки, а також релігії та філософії. Для марксистів історизм – це можливість побачити предмет у його розвитку і в діалектичному зв'язку з іншими явищами. На думку марксистів, саме цим досягається об'єктивність наукового дослідження.

Творець теорії пізнання наук про дух Дільтей досліджував історію як історію духу. Він уважав можливим виділити структуру цілої епохи. У даному випадку йдеться про психологічний історизм. Подібної концепції дотримувався Вебер. Слід відмітити, що наприкінці XIX – на початку XX століття виник новий, особливий тип історизму у його філософському контексті. Він вивився у формі “абсолютного історизму”, суть якого була викладена в роботах італійських неогегельянців, у першу чергу Кроче. У даному випадку історія розглядалася як поступовий рух у напрямку прогресу абсолютного духу.

У той же час посилювалися позиції ідеалістичного історизму (Зіммель, Лессінг, Шпенглер). Поступово ця течія ставала все більш пов'язаною з екзистенціальною філософією. Якщо до кінця XIX століття історичний підхід відображав розуміння лінійного розвитку суспільства, то з початку XX століття з'явилися нові тенденції у

розумінні історичного розвитку. У першу чергу ці зміни пов'язані з іменами таких учених, як Шпенглер, Тойнбі, Сорокін. Ідея локальних суспільств, що була представлена цими авторами, руйнувала попереднє розуміння історії як всевітнього лінійного прогресу.

Всім культурних організмів Шпенглера (египетський, індійський, західно-європейський, китайський та ін.) існують відокремлено. Кожен із них виступає як культура, яка з часом змінюється цивілізацією. На думку Тойнбі, в кожній цивілізації змінюються послідовно декілька стадій: виникнення, зростання, надлом і розклад. Після цього відбувається загибель цивілізації. Деякі з цивілізацій збереглися і до теперішнього часу. Це китайська, індійська, ісламська, російська та західна. Тойнбі визнає ідею прогресу, суть якого бачить у духовному вдосконаленні, що втілюється у релігії.

Дослідження концепцій локальних суспільств дозволяє стверджувати, що їх автори не відмовилися від ідеї історизму, але змінили її суть. У даному випадку історичний підхід застосовується не до історичного розвитку в цілому, а до розвитку окремих суспільств або цивілізацій. Наявність у цих цивілізаціях однакових стадій розвитку припускає використання історичного підходу до їх дослідження.

Для представників ірраціональної філософії XX століття історизм у його попередній формі майже не був прийнятний (Поппер, Хайек, Трьольч). Значною мірою це було пов'язано з намаганнями переосмислення та подолання негативних сторін історизму другої половини XIX – початку XX століття.

Так, Трьольч пропонував подолати наслідки “дурного історизму” засобами “справжнього”, етично орієнтованого історизму.

На сучасному етапі затверджується таке розуміння історизму, яке можна визначити як монадне. У даному випадку йдеться про всевітньо-історичний процес як про єдність. Але ця єдність складається з безлічі історичних індивідів.

Таким чином, монадне розуміння історизму об'єднує формаційний (що узагальнює) та цивілізаційний (що конкретизує) підходи та дозволяє уникати однобічності будь-якого з них. Не менш поширеним стає й використання принципу додатковості, коли формаційний підхід (ідея перервності історичного поступу) доповнюють елементами цивілізаційного підходу (ідея поступовості, спадкоємності) чи навпаки [20, 279-283].

Тип історика – це певна розумова конструкція, яка характеризує зміст, спрямованість, мотиви творчої діяльності історика. Наприклад: історик–мислитель, який по-філософськи осмислює історичні події та факти, з'ясовує їхні причини, зв'язок і значення в історії; історик–художник, митець з розвинутою історичною фантазією та інтуїцією, який художньо відображає минуле в яскравих та живих образах історичних подій, явищ та постатей; історик–дослідник, який немов рудознавець, вишукує руду фактів, історичних документів, матеріалів, тобто має хист до пошуку та опису історичних джерел.

Реально ці три типи істориків дуже рідко зустрічаються у чистому (ідеальному) вигляді, частіше вони змішані у найрізноманітніших комбінаціях. Українська історіографія XVII – початку XX ст. репрезентує яскраве розмаїття типів істориків: історик-збирач, антикварій, історик-аматор, історик-фольклорист, історик-художник, історик-бібліограф, історик-археограф, джерелознавець, історик–систематик, теоретик тощо [23, 42-43].

Тип історико-наукового дослідження – сукупність праць, об'єднаних загальним предметом і завданнями.

У сучасному наукознавстві виділяють кілька основних типів історико-наукових досліджень:

1. Роботи, присвячені розвитку окремих проблем фізики, хімії, біології, історії тощо, які розраховані на фахівців, що працюють у даній галузі, і які вимагають глибоких спеціальних знань. Водночас ці роботи надають уявлення про логіко-гносеологічні, науково-теоретичні та методологічні передумови того чи іншого підходу до вирішення проблеми, про роль наукових дискусій, роль лідера в науковому колективі тощо. Часто подібні тематичні екскурси передують спеціальним дослідженням, дозволяючи узагальнити досвід попередників, указати на значення власної роботи.

2. Праці біографічного характеру, в яких розглядається діяльність окремих учених, їхній внесок у розвиток науки. У межах біографічного напрямку історики науки характеризують розвиток наукових ідей, розкриваючи особливості стилю мислення того чи іншого

вченого, принципи, на яких було побудовано його роботу, і т. п.

3. Узагальнюючі праці з історії окремих наук, створення яких вимагає від науковців високої історичної та філософської культури. Поряд із викладенням ідей, теорій і методів відповідних галузей знань подібні роботи повинні аналізувати шляхи розвитку даної науки, ті складні науково-пізнавальні, методологічні, світоглядні, соціально-психологічні проблеми, до супроводжують цей процес.

4. Всесвітня історія науки, яка часто зводиться до суми окремих її галузей, повинна, на думку сучасних науковців, виходити із наукового розуміння феномена науки, її генези,) рушійних сил розвитку, місця і ролі в суспільстві на різних етапах його розвитку. Вона повинна висвітлювати логіку руху наукового знання як важливого компонента матеріальної та духовної культури, органічної частини загальної історії людства. Розкрити особливості розвитку науки в кожний із великих періодів історії людства, з'ясувавши їхній зв'язок з особливостями цих періодів, показати наступність при переході від періоду до періоду – одне із головних завдань всесвітньої історії науки. Причому остання повинна відбити внесок різних народів у розвиток світової науки, не обмежуючись європо- чи азіоцентристськими концепціями.

Відповідну класифікацію можна застосувати і до праць з історіографії.

1. Основний тип історіографічних досліджень – проблемні праці, що висвітлюють вивчення окремих проблем історії (середньовічного міста, Великої французької революції, Другої світової війни тощо). Будучи результатом поглиблення спеціалізації, вони, з одного боку, дозволяють глибше простежити еволюцію кожного питання, з іншого – призводять до звуження наукових інтересів, послаблення взаємозв'язків.

2. Праці, присвячені окремим діячам історичної науки, які характеризують творчу лабораторію того чи іншого вченого-історика, його наукові, суспільно-політичні погляди, умови праці, стосунки з колегами, учнями і т. ін.

3. Праці, в яких простежується розвиток історичної науки або її напрямків в окремих країнах або групах країн упродовж більш-менш значних відрізків часу (історіографія французька, німецька, англійська і т. д.), а також роботи, присвячені історичній думці тієї чи іншої великої історичної епохи (середньовічна історіографія, історіографія епохи Відродження). Подібні дослідження дозволяють освітлювати загальну атмосферу окремої країни або регіону, властиві їм специфічні проблеми й особливості розвитку. Однак, обмеження національними чи регіональними рамками часто закриває шлях до плідних зіставлень, залишає поза увагою внесок у науку малих держав.

4. Узагальнюючі дослідження, що дозволяють скласти уявлення про розвиток історичної науки як цілісного явища, виявити закономірності її розвитку, взаємодії з іншими формами суспільної свідомості – філософією, релігією, мистецтвом, а також з матеріальною практикою і соціальними умовами тієї чи іншої епохи. Говорячи про узагальнюючі дослідження, необхідно розмежовувати поняття макро- та загальної історіографії. У межах макроісторіографії відбувається дослідження загальних закономірностей розвитку історичного пізнання як форми соціальної активності людини, висвітлюється характер взаємовідносин між формуванням історичних уявлень і соціально-політичною практикою. Водночас питання накопичення історичних знань, виникнення нових історичних шкіл і напрямків, інституціалізації історичної науки тощо залишаються поза увагою макроісторіографії, становлячи предмет дослідження загальної історіографії.

Слід зазначити, що ряд дослідників (І. І. Колесник) дає іншу класифікацію історико-наукових праць, розрізняючи соціальну історію науки (соціологію науки) й інтелектуальну історію науки. Під соціальною ("зовнішньою") історією науки розуміється історія організаційних установ, наукових суспільств, підготовки кадрів тощо, під інтелектуальною – історія ідей, теорій, концепцій.

Незалежно від типу історико-наукові праці можуть відповідати декільком рівням.

1. Роботи реєстраційного рівня – анотовані та неанотовані покажчики літератури, хроніки тощо – обмежуються добором і систематизацією матеріалу. Часто до історико-бібліографічних оглядів зводяться також вступні нариси до дисертаційних досліджень, монографій, тематичних збірок. Точний опис подій і фактів у їхній часовій послідовності створює фактичну основу для подальших досліджень у галузі історії науки.

2. У роботах аналітичного рівня емпіричний матеріал аналізується, зокрема, досліджуються соціокультурні передумови розвитку історичної науки, характеризується проблематика історичних досліджень, джерельна база, методологічні принципи історичних концепцій, схем і теорій.

3. На синтетичному рівні результати досліджень систематизуються, що дозволяє розкрити шлях і закономірності наукового пізнання, його еволюцію, зрозуміти зв'язок між різними явищами, фактами, подіями (це має особливе значення), накреслити перспективні шляхи дослідження [20, 284-287].

Тип музейних предметів – одиниця класифікації музейних предметів; сукупність музейних предметів, об'єднаних за основним способом фіксації інформації. Виділяють шість основних типів музейних предметів або джерел: письмові, речові, образотворчі, кіно -, (відео -) фото – і фоноджерела. Кожний Т.м.п. підрозділяється на види музейних предметів [1, 109].

Тип ученого. Проблема визначення типу вченого, насамперед, пов'язана із розвитком науки і процесом організації наукової роботи. Уміння організувати наукову роботу (як індивідуально, так і колективно) визначає більшою мірою успіх вирішення поставлених наукових завдань. Для організації наукової роботи в науково-дослідних установах необхідно володіти як методикою розумової праці, так і враховувати індивідуальні особливості творчої розумової праці.

Наукова творчість зумовлена як внутрішньою логікою руху дослідницької думки, так і динамікою спілкування між індивідами колективної діяльності. Під дією логіки розвитку у вчених складається категоріальний профіль думки. Різноманітність неповторних категоріальних профілів учених, що спілкуються між собою, не лише створює необхідні передумови для творчості, але і суттєво впливає на ефективність розв'язання наукових завдань. Виходячи з цього, у психології визначають загальні принципи класифікації наукових працівників на основі врахування їх розумової та творчої особливості.

Отже, підхід до кожного наукового працівника і використання його наукового потенціалу повинен бути індивідуальним. Визначення типу вченого відбувається на основі визначення типу його пам'яті (зорової, слухової, моторної, змішаної), типу переважаючих асоціацій, часу і умов, які сприяють продуктивності праці кожного окремо взятого члена наукового колективу. При підході до організації діяльності наукових співробітників важливо керуватися класифікаціями такого типу.

Вивченням організації наукової роботи особливо активно займалися у ХХ столітті як психологи, так і самі науковці, зокрема представники природничих наук, фізіологи, хіміки, біологи. Уперше до проблеми типології вчених звернувся Максвелл, потім ці проблеми розвивали й інші вчені. Американський фізіолог У. Кеннон на основі особистих експериментів запропонував розподілити всіх дослідників на дві великі групи: “відгадувачі” (учені, які віддають перевагу праці за допомогою гіпотез і теорій, стають відкривачами нових напрямків у наукових дослідженнях) і “накопичувачі” (вчені, що зайняті збиранням фактів, вони часто використовують вишукані та тонкі методи їх добування; не відкривають нових напрямків, але виконують важливу функцію у науці, заповнюючи ті “розриви” і “ями”, які залишають пустими вчені – “відгадувачі”). Французький вчений Ш. Ніколь також виділяв два типи вчених – “винахідників” і “систематизаторів”, основні характеристики яких в основному збігалися з рисами “відгадувачів” і “накопичувачів”.

Типологію вчених розвивали В. Оствальд, Пуанкаре. Наприклад, німецький хімік Оствальд поділяв учених на “класиків” і “романтиків”. К. Бернар уважав, що існує розподіл наукової праці між “збирачами спостережень”, “складачами гіпотез” і “експериментаторами”. Свої класифікації запропонували Мак Кейн і Сегаль. Їхні погляди розвивав Д. Вангар, який розрізняв три типи вчених: “захоплені грою”, “ділки”, “випадкові свідки”. Результати соціологічного та психологічного досліджень наукових працівників узагальнив американський психолог Я. Митрофф. У нього була своя типологія вчених, що мала три типи: два “крайніх” і один “проміжний”. Перший тип, за типологію Митроффа, це учені, які мають хист до теоретизування, здатні висувати багато нових теорій і створювати нові, володіють смисловою інтуїцією, бачать старі проблеми у новому світлі. Учені третього типу

зайняті збором інформації, часто виявляють зневагу до тих, хто “теоретизує”, умоглядні висновки і екстраполяції оцінюють дуже низько, звертаються до них, лише коли зібрані дані буквально напрошуються на екстраполявання. Учених другого типу їхні колеги часто оцінюють як блискучих, але дуже вузьких експериментаторів. Такі вчені представляють собою дещо середнє між двома крайніми типами.

Розробкою типології вчених займалися також професійні американські психологи Гоу і Вудворте. Вони виділили вісім типів учених: фанатик – одержимий будь-якою ідеєю чи галуззю досліджень; першопрохідник – засновник нових наукових шкіл і напрямків; діагност – такий, що критично, легко помічає чужі прорахунки, уразливі місця теорій; ерудит – освічений, начитаний, але позбавлений здатності самостійно шукати що-небудь нове; винахідливий – той, що успішно вирішує поставлені іншими завдання, на льоту ловить і реалізує ідеї, доводячи їх до реального завершення; естет – любить витончені інтелектуальні проблеми і особливо цінує вишуканість при їх вирішенні; методолог – надає важливість не самому вирішенню проблеми, а методологічним передумовам і тим висновкам, які можна здобути шляхом розв’язання завдання, тому він любить обговорювати свої проблеми з колегами; незалежний – вчений-одинак, не любить працювати в колективі, уникає керівних посад і ухиляється від необхідності підкорятися будь-кому і взагалі іти за будь-якими вказівками.

Такі типології, як правило, розробляються поза контекстом аналізу конкретної наукової діяльності. З цієї точки зору підходив до типології вчених і Г. Сельє. Він запропонував найбільш детальну і розгалужену типологію вчених. Його класифікація нараховує 18 типів, об’єднаних у чотири групи. Деякі типи включають у себе різноманітні варіанти, чи підтипи. До першої групи – “діяльних” – він відносив “збирачів фактів” і “удосконалювачів приладів і методик”. Групу “тих, що думають” розділяв на чотири типи: “книжковий черв’як”, “класифікатор”, “аналітик”, “синтетик”. Групу “емоційних” склали такі типи вчених: “великий бос”, “поспішайло-бобер”, “холодна риба”, “жінка, що висохла в лабораторії”, “нарцисист”, “агресивний сперечальник”, “акула”, “святий”, “святоша”, “добропорядно-розсудливий”. Групу “ідеальних” складають два типи “фауст” і “фамулос”. Слід зазначити, що особистісні типи, які в класифікаціях різних учених по-різному називають і описані в неоднакових виразах, дуже схожі, а іноді і збігаються.

Ці типології часто влучно підмічають особливості наукової праці і взаємовідносин між ученими різних типів, але не можуть застосовуватися для аналізу діяльності малої наукової групи. Румунська дослідниця М. Роко особистісні типи вчених вивчала з метою з’ясування психосоціальної сумісності наукового колективу. Дослідниця при вивченні особистісних рис учених звернула увагу на такі з них: товарищність, інтро-й екстраверсію, невротичність, професійну компетентність і особистісну чарівність. Вона виділила 10 типів наукових працівників. Крім виділення особистісних типів, дослідниця показала міжособистісну відповідність між кожним співробітником і всіма іншими членами групи. Дослідження Роко підтверджують її гіпотезу, що неоднорідність типів, які входять у творчу групу, є фактором, який сприяє активній продуктивній праці наукового співтовариства.

У вітчизняній історіографії проблему типології наукових працівників розглядав академік Б. М. Юр’єв. Він, на основі історичних прикладів, також виявив основні схематичні типи вчених. Б. М. Юр’єв запропонував класифікацію наукових працівників за їх психологічним складом. В основу цієї класифікації покладено три основні типи: “комбінатор”, “ерудит”, “організатор”. На думку вченого, найбільш активно наукова творчість може розвиватися при взаємодії “комбінатора” й “ерудита”.

На відміну від типології вчених, запропонованої В. Оствальдом та Г. Сельє, типологія Б. М. Юр’єва передбачає обов’язкову взаємодію різноманітних типів учених і розглядає їх у єдиній, нерозривній системі. Тип “комбінатор” – це творчо обдарована особистість. Він об’єднує вчених-носіїв нових ідей.

Для цієї категорії вчених характерна певна стриманість і заглибленість. Цей тип ученого найбільше підходить для здійснення швидкого прогресу в науці. “Ерудит” – достатньо поширений серед учених тип, який характеризується великим запасом знань у своїй галузі, прекрасною пам’яттю, знанням іноземних мов, здатністю до узагальнень.

Психологічному образу “критика” притаманний потяг до упорядкованості, ясності, дисципліни, загострена увага до дрібниць, воля та самоконтроль, відсутність прагнення до самовираження. Хороший “критик” повинен володіти розвинутою фантазією. Позитивність, прогресивність, доцільність критики більшою мірою визначається особистісними характеристиками того, хто критикує. Отже, необхідність визначення різноманітних типів учених виникла у зв’язку з потребою проведення складних досліджень, які об’єднують велику групу людей. Проблема типології вчених тісно пов’язана і з проблемою формування творчого клімату у науковому колективі [20, 287-292].

Типи історико-наукових досліджень: а) соціальна історія науки; б) інтелектуальна історія науки.

Типова номенклатура справ – див. примірна (типова) номенклатура справ.

Типовий музейний предмет – предмет, що відображає типове явище і має ознаки, характерні для значної кількості предметів та які існують і у теперішній час [1, 109].

Типологія – спосіб удосконалення понятійного апарату історичного дослідження, який забезпечує системний підхід до історичного явища. Розрізняють: а) аналітичну типологію – метод всебічного або цілісного опису будь-якого однорідного історичного явища; б) градаційну типологію – метод аналізу явищ задля виявлення різних синхронних стадій або ступенів системних історичних досліджень; в) диференціальну типологію – метод виявлення й аналізу принципів відмінностей історичних явищ за умови зовнішньої однорідності їхніх історико-морфологічних форм.

Тираж – загальна кількість примірників видання, надрукованих протягом одного виробничого процесу

Тиснення – опуклі зображення або текст на кришках оправи, палітурки, папки тощо, одержані шляхом видавлювання.

Титло – надрядковий знак, що вказує на скорочене написання слова [31, 767].

Титульний лист – елемент документа, на якому поміщають заголовок видання, прізвище автора, назву видавництва, місце і дату видання.

Тлумачний словник – мовний словник, що роз’яснюють значення слів якої-небудь мови, що дає їм граматичну і стилістичну характеристики, приклади вживання і інші відомості

Тмутараканське князівство – давньоруське князівство на Таманському півострові з центром у м. Тмутаракань. Утворилося внаслідок колонізації Пн. Причорномор’я східнослов’янськими племенами. Вперше згадується в літописах під 988 р., коли князь Мстислав Володимирович отримав його в уділ від Володимира Святославича. Протягом XI ст. Т.к. – опорний пункт Київської Русі на Північному Кавказі і в Криму. Ймовірно на початку – в середині XII ст. князівство впало під ударами кочовиків-половців, а потім було придане до Візантії [24, 211].

Товариство українських поступовців (ТУП). Засноване 1908 р. в Києві представниками радикально настроєної інтелігенції. Мало на меті домогтися автономії України в рамках буржуазної конституції Росії. Лідерами ТУП були М. Грушевський, С. Єфремов, С. Чикаленко. Обережна тактика діячів ТУП дала змогу цій організації тривалий час зберігати свої сили недоторканими. ТУП – один із засновників Центральної Ради. В березні 1917 р. перейменовано на Союз українських автономістів-федералістів, у червні 1917 р. – на Українську партію соціалістів-федералістів [24, 212].

Томаківська січ – найраніше з відомих січей Великого Лугу, яке існувало в другій половині XVI ст. Розташовувалося на острові Томаківка на Дніпрі поблизу сучасного міста Марганець. Січовики брали активну участь у найбільшому в Україні повстанні 1591-1593 рр. Під проводом К. Косинського. В 1593 р. зруйнована татарами. Того ж року козаки переселилися на острів Базавлук і там заснували Базавлуцьку Січ [17, т. 10, 25-26].

Тонфільм – фоновий документ, інформація якого зафіксована фотографічною (оптичною) системою звукозапису на кіноплівці.

Топографічна картотека складається у музеях усіх профілів. На кожний: предмет музейного фонду заводять картку, де зазначають назву пам’ятки, її місцезнаходження (в експозиції чи у фондах), будь-яке переміщення. Для зручності користування картки

розташовують в алфавітному порядку. Різновидом топографічних картотек є описи предметів, що знаходяться в кожній одиниці музейних меблів.

Інвентарна картотека містить досить повні відомості про кожен предмет, записаний в Інвентарній книзі. У картці, крім опису предмета, вміщують його фотографію або рисунок. Форми інвентарних карток у музеях різних профілів різні — залежно від характеру пам'яток. У деяких музеях складають ще науково-інвентарні картки, у яких вміщують результати досліджень.

Систематична картотека передбачає опис музейних предметів і їх систематизацію за певним принципом для зручності наукової роботи з ними. Наприклад, картки, складені на археологічні матеріали, систематизують за історичними епохами, археологічними культурами, місцями розкопок та іншими ознаками.

Тематичну картотеку складають на музейні пам'ятки за певними темами. Мета її — поглиблення та наукова розробка експозиційних тем. У таких картках містяться відомості про музейні експонати з різних джерел, причому ці відомості у подальшому доповнюються.

Предметну картотеку складають на найбільш цінні і цікаві історичні етнографічні, археологічні, художні, технічні та інші експонати.

Хронологічна картотека передбачає систематизацію предметів за датами подій. Картки складають на різні історичні та інші пам'ятки, які потім систематизують за соціально-економічними формаціями та відповідними темами в хронологічному порядку. Такі картотеки використовують в історичних, краєзнавчих та інших музеях.

Іменну картотеку складають на видатних діячів науки, культури, мистецтва, полководців, героїв та інших ушлюблених або визначних людей. Така картотека дуже важлива для історичних краєзнавчих, меморіальних та інших музеїв. Дані її систематизовані у довідковій картках.

Географічна картотека дає уявлення про музейні колекції у зв'язку з географічною номенклатурою і допомагає скласти характеристику тих або інших географічних районів. Вона важлива для музеїв природничого, історичного та краєзнавчого профілю.

Складають ще *ілюстраційні* та *інші види* музейних картотек — залежно від специфіки колекцій та характеру наукової й освітньої роботи. Форма всіх карток науково-довідкового апарату, як правило, стандартна за типом бібліотечних (12X7,5 см) або розміром, що становить половину звичайного аркушу паперу.

Крім того, музеї (здебільшого історичні та краєзнавчі), які мають у своєму розпорядженні нерухомі великі пам'ятки (поселення, кургани, храми історичні будівлі тощо), складають на них відповідні паспорти — на пам'ятки археологи, історії, архітектури [1, 74].

Топографічний покажчик — письмово закріплені (як правило, на картках) відомості про місцезнаходження архівних фондів у архівосховищі.

Топоніміка — розділ ономастики, який вивчає назви географічних об'єктів.

Тоталітаризм — форма правління, що характеризується всеосяжним (тотальним) деспотичним втручанням авторитарно-бюрократичної держави у всі сфери суспільного життя.

Тотемізм (мовою північноамериканських індіанців “тотем”) — його рід) — одна з первісних форм релігії; віра в існування тісного зв'язку між людиною або якоюсь родовою групою та її тотемом — твариною або рослиною, предметом або явищем. Рід носив ім'я свого тотему, члени роду вірили, що походять від спільних з ним предків, перебувають з ними у кровному зв'язку.

Тотем не був об'єктом поклоніння. Його вважали “батьком”, “старшим братом”, який допомагає людям цього роду. Люди не могли вбити свій тотем, завдати йому шкоди. Виникнення Т. зумовлено первісним способом господарства (мисливство, збирання рослин) і незнанням інших зв'язків у суспільстві, крім родинних.

Уперше термін “Т.” вжив Дж. Лонг наприк. XVIII ст. Т. поширений серед племен Австралії, Північної і Південної Америки, Полінезії, Африки. Пережитки Т. збереглися в різних релігіях (Бог як батько віруючих, “чисті” та “брудні” тварини), у фольклорі (мотиви про шлюбні та родинні стосунки людей із тваринами в казках) [19, 372-373].

Толерантність – а) терпимість, лояльне ставлення до когось або чогось; б) в історичному пізнанні врахування та терпимість до існуючих інших думок, концепцій, теорій і методологій.

Традиція історична (від лат. *traditio* – передання; переказ) – усталені, успадковані від минулих поколінь звичаї, спосіб дій тощо; механізм відновлення суспільних інститутів та норм, згідно з якими підтримка останніх узаконується самим фактом їх існування в минулому. Термін “традиція” поширюється іноді й на суспільні норми, які відновлюються не на підставі визнання, а так само, як і Т. і. – переважно нерелексивно, некритично, на основі звички й наслідування (національні традиції).

Традиційні дії та стосунки зорієнтовані не на досягнення певної мети та реалізацію спеціально зафіксованої норми, а на повторення прямого зразка. Елементами культури, які традиційно відновлюються, є звичаї. Т. і. передається через фольклор або імітаційно; адекватність передавання забезпечується багаторазовим повторенням, системами символічних текстів (міфологія) та дій (ритуал).

Особливого значення набуває Т. і. в суспільних рухах: так, у народних рухах середньовіччя звернення до месіанської або монархічної традиції слугувало виправданням бунту; в англійській революції XVII ст. – ранньо-християнські, у Французькій революції XVIII ст. – античні ідеологічні традиції. У сучасних суспільствах Т. і. здебільшого є засобом доповнення раціональних і нормативних (юридичних, моральних) систем відновлення культурних структур ^[19, 373].

Транскрипція – спосіб письмового передавання вимови, що застосовується при описуванні або опублікуванні документів з іншомовним текстом.

Транслітерація – спосіб політерного передавання написання слів однієї мови абеткою іншої мови при описуванні або опублікуванні архівних документів.

Третя група історіографічних категорій – поняття, що характеризують специфіку історіографічного процесу, наприклад, на українському ґрунті. Це такі поняття як “українське національне відродження”, “українське бароко” “український П’ємонт”, а також “етнографізм”, “антикварна робота”, “антикварне зацікавлення”, “історичне письмоство”, “національно історична думка” та інше. Точно за такими та специфічними категоріями і принципами, вивчаються історіографії різних країн. Як наголошує І. І. Колесник, “... у цілому, аналіз понятійного апарату сучасної історіографії має за мету не стати дефініцією, а творчу інтерпретацію історико-наукових категорій на матеріалах історії історичної науки, що розраховано на самостійно мислячого студента, уважного співрозмовника” ^[23, 43].

Тривкий папір – папір з підвищеною стійкістю до старіння і строком збереженості в архівних умовах не менш як 500-1000 років.

Тридцятилітня війна (1618-1648 рр.) – загальноєвропейська війна між габсбурзьким блоком (австрійські та іспанські Габсбурги, католицькі князі Німеччини, яких підтримували папство і Річ Посполита) і антигабсбурзькою коаліцією (німецькі протестантські князі, Данія, Франція, Швеція, яких підтримували Англія, Голландія та Росія).

Габсбурги прагнули об’єднати Німеччину і встановити в Європі своє панування. Габсбурзький блок виступав під прапором католицизму, антигабсбурзька коаліція – протестантизму. Т. в. поділяється на чотири основні періоди. Перший, чеський (1618-1623 рр.), почався з повстання проти Габсбургів у Чехії, яке поширилося на австрійські та угорські землі.

В листопаді 1620 р. чехи зазнали поразки від католицьких військ у битві під Білою горою. У датський період (1625-1629 рр.) війська габсбурзького блоку розгромили війська Данії, змусивши її укласти мир. У шведський період (1630-1635 рр.) війська Швеції вторглися в Німеччину, здобули перемоги під Брейтенфельдом (1631 р.), Лютценом (1632 р.), але були розгромлені під Нордлінгом (1634 р.). Втручання Франції покляло початок четвертому, франко-шведському, періоду (1635-1648 рр.) й зумовило перевагу антигабсбурзької коаліції. Зрештою, після тривалої й виснажливої боротьби 24.10.1648 р. було укладено Вестфальський мирний договір, який встановлював на Європейському континенті гегемонію Франції та Швеції ^[19, 274].

Трипільська культура – археологічна культура мідного віку (4000-2000 до н. е.). В кінці XIX ст. її пам'ятки вперше дослідив В. В. Хвойко у с. Трипілля (Київської обл.). Була поширена переважно на Правобережній Україні і в Молдові. Поселення склалися з 30-40 наземних глинобитних жител, розташованих по колу. Основне заняття носіїв культури – землеробство і скотарство. Предмети праці, побуту та прикраси виготовляли з кременю, каменю, кісток, рогу і глини. Мали поширення культ родючості і культ предків. Основа суспільної організації – рід, що ділився на великі патріархальні сім'ї. З пізнішим етапом цієї культури пов'язаний початок майнового розшарування і виділення родоплемінної верхівки. Про це свідчить поява багатьох поховань (Усатівські кургани, Червонохутірський могильник). Багато поховань цієї культури знаходяться в Тальнівському районі Черкаської області [24, 214].

Тяглість історична – тривалість окремого неперерваного або перерваного явища історичного процесу.

У

Удільні князівства – феодалні володіння на Русі в XII-XVI ст., що утворилися внаслідок роздроблення великих феодалних князівств після розпаду Київської Русі. Номінально перебували у васальній залежності від великого князя, однак фактично були незалежними (мали своє військо, гроші, суд, установи). Ліквідовані в період утворення Руської централізованої держави. На українських і білоруських землях, що потрапили під владу Великого князівства Литовського, У.к. ліквідовані в XV ст. [24, 218].

Удосконалення архівного опису – комплекс робіт, спрямований на підвищення інформаційно-пошукового рівня архівного опису, і складається з уточнення (редагування) заголовків справ опису, складання необхідного довідкового апарату до опису, його передруккування.

Удвоєшляхова екскурсійна інформація – розповідь публіцистичного характеру із вкрапленнями наукових фактів, художніх цитат та ліричних відступів про історичні події, що відбувалися у цій місцевості, про цікавинки місцевого краю, про видатних діячів, зв'язаних з цією місцевістю, варті уваги об'єкти за вікном, про історію населених пунктів, пам'ятки природи, історії і культури, розташовані на шляху проходження автобуса, екскурсійного катера чи іншого засобу пересування.

Укладач збірника документів – особа чи організація, які уклали збірник та опрацювали документи для опублікування.

Українізація – а) процес українського національного і культурного відродження; б) політика спрямована на впровадження в усіх сферах державного, суспільного та громадського життя української мови, культури і традицій [24, 221].

Українознавство – сукупність знань, відомостей про Україну й українців як система пізнання української нації та культури.

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Проголошена 5 травня 1920 р. на зібранні представників українських парафій. Першим єпископом УАПЦ шляхом соборної висвяти став Василь Оніпківський. Під тиском тоталітарно-більшовицького режиму собор УАПЦ проголосив про її саморозпуск у січні 1930 р. В кінці того року вдалося поновити структуру УАПЦ. У 1936-1937 рр. припинила свою легальну діяльність і перейшла в підпілля. Відновлена після проголошення незалежності України 24.08. 1991 року [24, 21-222].

Українська історіографія – спеціальна галузь історичної науки, яка вивчає тенденції розвитку історичних знань, української історичної думки, діяльність українських істориків та історичних установ, течій, напрямків, шкіл, товариств, наукових осередків та центрів історичної науки, їх творчу спадщину, внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань не лише з історії України, але й світової історії, у формування суспільної історичної свідомості [21, 15]. Під українською історіографією І. І. Колесник розуміє водночас: 1) сукупність літератури з проблем історії України; 2) процес виникнення і розвитку історичної науки в Україні; 3) наукову дисципліну, яка вивчає стан та розвиток історичної науки в Україні [23, 15]. С. І. Посохов визначає поняття української історіографії як відгалуження (явище) історіографічної науки, яка виникло з метою регіонального (локального)

виміру історіографічного процесу на українських землях, вивчення впливу на нього специфічних соціокультурних умов.

Українська повстанська армія (УПА) – військове формування, засноване в 1942 р. Організацією український націоналістів. Воювала на два фронти – проти німецьких загарбників і сталінського деспотичного режиму в західноукраїнських землях. Через неї пройшло понад 500 тис. чол. Протягом 1944-1953 рр. ОУН УПА вели боротьбу з загонами МВД, НКВС, Радянської Армії [24, 222].

Українські січові стрільці (УСС) – військові підрозділи, створені в 1914 р. для боротьби за незалежну Україну спочатку в складі Австро-Угорської армії, згодом – Центральної Ради. Їхня військова структура стала основою для формування Української галицької армії. З грудня 1918 по липень 1919 р. захищала свою землю від агресії Польщі. На початку 1920 р. з них створено 3 бригади Червоної української галицької армії. Перша бригада, прорвавши оточення, з'єдналася з Червоною Армією. Друга і третя перейшли на бік поляків і були інтерновані у Польщі. Свого року генералітет УСС становили М. Берзучко, Є. Коновалець, А. Мельник, Д. Вітовський, Р. Дашкевич, Г. Гладкий, В. Дідушко, В. Кучабський, Ф. Черняк та ін. [17, т. 10; 24, 222-223].

“Український історичний журнал” – науковий щомісячник Інституту історії НАН України. Заснований у 1957 р. Друкує теоретичні статті, архівні документи, розвідки з історії, науково-публіцистичні нариси про українських державних діячів, огляди праць істориків минулого, їхні окремі твори, рецензії на праці зарубіжних авторів та ін., матеріали у яких висвітлено питання історії України [33, 777].

Український національний бібліографічний архів – електронний науково-інформаційний ресурс, створення якого започатковане ІБД НБУД на базі нагромаджених ним електронних баз біографічних даних та бібліографії [31, 780].

Уличі – східнослов'янський союз племен. Одне угруповання уличів населяло басейн Дністра та в низинах Дунаю, інше – на території сучасної південної Київщини. В середині X ст. уличі частково були підкорені русами, а частково мігрували на південний схід, до об'єдналися зі своїми єдиноплемінниками [24, 224].

Уніатська церква, греко-католицька церква – християнська церква. Утворилася в XVI-XVII ст. в західноукраїнських і західнобілоруських землях згідно з Берестейською унією 1596 р.

Визнала верховенство папи римського при збереженні східного обряду, мови. У лівобережній Україні унію скасовано внаслідок визвольної війни українського народу в середині XVII ст., у Правобережній Україні – в 1839 р. в Західній Україні – в 1046 р. Відроджена після Акта проголошення незалежності України (1991) [24, 223].

Уніатські школи – школи, засновані католицькою церквою з метою поширення католицької релігії серед населення України. Почали створюватися з 90-х років XVI ст. Організацією, учбовими програмами і методами навчання та виховання були схожі з єзуїтськими школами. На західноукраїнських землях існували до 1939 р.

Універсали (від латин. universalis – загальний) – особлива категорія документальних джерел, поширених в Україні та Речі Посполитій в XVI-XVIII ст., що мали характер публічно-правового акта (маніфесту). Такі латиномовні документи у країнах Європи починалися зі слів “universis et singulis” (“всім і кожному”), звідки й походить їхня назва.

В Україні У. видавалися гетьманами, полковниками та іншими представниками центральної державної влади, а також гетьманами та кошовими отаманами Війська Запорозького. Близькими до У. є накази, що звернені вже не до всіх громадян держави, а до вузького кола адресатів і до того ж стосуються менш важливих питань. Формуляр гетьманських У. XVII-XVIII ст. збігається з формуляром аналогічних документів Запорозької Січі XVI-XVII ст., а той своєю чергою походить від канцелярських зразків Великого князівства Литовського і Київської Русі, хоч і зазнав певного впливу польських канцелярських традицій.

У. можна поділити за змістом на три групи: акти військово-адміністративного характеру (накази, зазвни У., глейти); акти, що стосуються торгово-ремісничої діяльності міст і міщанського стану (митні, безмитні У. тощо); акти, що затверджують систему позазаконічного примусу безпосереднього виробника (привілеї, оборонні У., У. про

послушенство). Існували також комбіновані У., що поєднували у собі ознаки різних груп чи підгруп У. У. й накази мають першорядне значення для дослідження соціальної політики урядів Української держави, в т.ч. й Запорозької Січі, а також військової історії. За новітнього періоду історії У. були відновлені Центральною Радою в ході відродження незалежної Української держави (I – IV Універсали 1917-1918 рр.) [19, 377].

Універсали Центральної Ради – основні документи, що носили характер маніфестів. I Універсал, схвалений 10.06.1917 р., проголосив автономію Української держави у складі Росії. II Універсал, обнародований 03.07. 1917 р., проголосив Генеральний Секретаріат крайовим органом Тимчасового уряду в Україні, а всі питання національно-політичного та економічного устрою відкладав до скликання Всеросійських Установчих Зборів. III Універсал (07.11. 1917) проголосив утворення Української Народної Республіки у складі Російської Республіки. Установлювалися кордони нового державного об'єднання, визначалися найголовніші політичні принципи його функціонування. IV Універсал, прийнятий 09.01. 1918 р., проголосив Україну самостійною незалежною державною [17, т. 10; 24, 223-224].

Унікальна документальна пам'ятка (УДП) – особливо цінний документ НАФ, який має виняткове історико-культурне значення для держави та суспільства, не має собі подібних і, з погляду юридичної сили, автографічності або зовнішніх ознак, не може бути відновлений у разі непоправного пошкодження чи втрати.

Унікальні музейні предмети – це єдині у своєму роді предмети, що мають наукову, історичну, художню цінність, а також предмети, що відображають типові явища, але збереглися в одному екземплярі або дуже обмеженій кількості.

Унікальність предмета – ознаки предмета, що відрізняють його від інших і дозволяють розглядати як своєрідний, єдиний у своєму роді. У.п. може бути як наслідок особливостей самого предмета, так і результатом його зв'язку з історично значимою подією. Часто служать критерієм добору предметів у музейних зібраннях.

Уніфікована система документалії – система документалії, що створена за єдиними правилами та вимогами і містить інформацію, необхідну для управління у певній сфері діяльності [31, 786].

Уніфікована система організаційно-розпорядчої документалії (УСОРД) – комплекс стандартів та методичних матеріалів, що встановлюють правила, положення та вимоги до змісту, побудови та оформленню документів, які створюються для вирішення певного виду управлінських завдань [33, 786].

Уніфікована форма документа (УФД) – сукупність реквізитів, установлених відповідно до завдань, що підлягають вирішенню у певній сфері діяльності, і розташованих у визначеному порядку [33, 786].

Уніфікований паспорт музею – це документ, який складають і реєструють в органах культури всі музеї України, незалежно від їх видів, статусу, форм власності і відомчого підпорядкування; складається з 22-х пунктів і містить вичерпну інформацію про установу та її зібрання.

Управління справами – структурний підрозділ установи, як правило, міністерства, відомства, який здійснює документалічне забезпечення управління.

Універсальна бібліотека – бібліотека, яка задовольняє різноманітні читацькі потреби на основі фондів, сформованих без тематичних і типологічних обмежень.

Універсальне бібліографічне посібник – бібліографічний посібник, що відображає документи з усіх галузей знання

Управлінська документалія – система класів документалії, що забезпечує виконання функцій управління в органі державної влади, органі місцевого самоврядування, установи, організації, на підприємстві, інших юридичних особах (суб'єктів господарювання) [31, 787].

Усна історія – а) методологічний підхід до вивчення історії на основі фольклору, легенд, пісень, оповідань, дум переказів, анекдотів тощо; б) спосіб вивчення історії за допомогою опитування та на основі історичної пам'яті людей. Усна історія є альтернативою і доповненням до традиційної академічної історії, яка творилася на основі писемних джерел. Примітною ознакою усної історії є суб'єктивізм носіїв інформації та залежність усних свідчень від аксіологічної позиції інтерв'юєра. Усна історія – галузь

історичних знань, що почала інституціонально формуватися з середини ХХ століття, коли у США, а пізніше у країнах Західної Європи (Англія, Франція, Італія) виникли товариства усної історії (ОНА – Oral History Association), почали виходити спеціалізовані видання, наприклад наприкінці 1960-х років у США (журнал “Oral History Review”).

Словосполучення “усна історія” вперше було використане професором Колумбійського університету А. Невинсоном у 1948 році, який розумів під цим терміном збір і використання спогадів про історичні події, викладені у словесній формі. Згодом цей термін почали застосовувати як по відношенню до різних історичних традицій, що передавалися з уст в уста протягом віків, або наговорювання на аудіоносії спогадів, так і по відношенню до спеціальної дослідницької літератури, що написана на базі цих першоджерел.

На думку Д. Урсу, термін “усна історія” не можна визнати довершеним, адже межа між усною мовою та занотованим словом є достатньо умовною. Це призводить до певної неоднозначності, коли в одному випадку поняття “усна історія”, “усні джерела”, “усна історична традиція” розуміються як синоніми, в іншому – як відмінні один від одного. Але назва “усна історія” навіть з огляду на її обмеженість усе ж залишається загальноприйнятною – дуже важко знайти більш вдале словосполучення, щоб позначити той масив різних джерел, де інформація втілена у словесно-мовну форму, мало або зовсім не фіксується писемністю.

Методологія цієї галузі історичних досліджень пов’язана з досвідом етнологічних, фольклористичних досліджень, соціологічних опитувань, анкетувань, інтерв’ю. У той же час акумулювання знання, що передається в усній формі, – один з найдавніших способів збору історичної інформації. До виникнення писемності (а у деяких народів і багато часу потому) саме в усній формі зберігалися й передавалися від покоління до покоління соціальний досвід, відомості про минуле, перші художні твори. Усна історія у вигляді епосу, оповідань, легенд, генеалогій була найбільш ранньою формою історичної свідомості стародавніх народів. Так, розповідачі в деяких африканських племенах ще в середині ХХ століття зберігали й передавали своїм нащадкам імена, дати і відомості про вчинки праотців, події з життя народів за останні 400 років.

За Д. Урсу, класифікація усної історії може мати такий вигляд:

– Історичні традиції давньописьменних народів Європи та Азії, що колись були усними, але пізніше збереглися у записках. До них можна віднести руські билини, саги північних народів, епічні твори народів Західної Європи, хадиси арабів (оповідання про життя та вчинки пророка Мухамеда).

– Живі історичні традиції неписьменних і младописьменних народів Тропічної Африки, Океанії, деяких народів Азії, корінних жителів Америки.

– Усна історія як історія сьогодення або недавнього минулого. Вона представлена свідченнями очевидців і учасників історичних подій, фіксується різними засобами запису.

– Усна історія як спонтанна народна історія, що відбиває масову історичну свідомість на рівні громадської думки.

Останній вид усної історії відповідає типу історичної свідомості, яка одержала від іспанського філософа Мігеля де Унамуну назву “інтраісторія”. У своїй роботі “Про кастицизм” він відокремлює історію від інтраісторії. Історія – це події, що минають та змінюються, що пов’язані з датами, іменами, все те, що як хвилі перекочується на поверхні людського моря; інтраісторія – це глибини моря, непомітне, щоденне життя народу, події, що зберігаються на глибинних рівнях національного життя.

Свідчення очевидців і учасників різноманітних подій використовувалися під час написання історичних праць з давніх часів, однак усна історія у вузькому розумінні – як історія сучасності – виникла порівняно недавно. На думку представників усної історії, зростання її значення у другій половині ХХ століття пов’язане з очевидною втратою комунікативних функцій письмової інформації (зокрема, листування) під впливом розвитку засобів передачі інформації на відстані. У цьому відношенні можна стверджувати, що “усна історія – дочка сучасної науково-технічної революції” (Д. Урсу).

На формування методології усної історії впливають нові умови розвитку науки, специфіка обраного комплексу джерел. Професійне володіння предметом дослідження передбачає попереднє накопичення істориком знань, здобутих з різного роду джерел – як

офіційних повідомлень, так і джерел особистого походження. Саме на цій основі можливо розробити питання для інтерв'ю, відібрати респондентів, які здатні відповісти на визначені запитання. Методика інтерв'ю та статистика його ведення передбачають і необхідність вивчення походження, соціальної, етнічної, вікової ідентичності респондентів. Особливе місце в методології усної історії відведено методиці розшифровки записів інтерв'ю, категоризації та інтерпретації зібраної інформації. Окремою темою є проблема авторського права, права використання інформації, отриманої під час інтерв'ю, яка набуває особливої гостроти для представників усної історії.

Серед переваг усних джерел над іншими прибічники усної історії відзначають такі:

– Демократизм. Усні джерела дають можливість написати історію народу, а не історію держави, панівної еліти (Д. Урсу). Усна історія надає історіографії нового важливого виміру у вигляді “людських документів” – інтерв'ю, листів, спогадів “людей з народу” (В. Коломійцев).

– Автентичність. Запис оповідань на аудіоносії забезпечує високу автентичність їхніх свідчень, що неможливо за умови використання стенографії чи інших засобів письмової фіксації. До того ж аудіозапис зберігає ряд нюансів, що можуть бути корисні для дослідника: емоційний стан респондента, особливості та тон його мови тощо.

– Унікальність. Усні джерела містять такі факти, що не можуть бути з'ясовані жодним іншим шляхом (Д. Урсу). Так, наприклад, тільки за допомогою живих свідків на Нюрнберзькому процесі були розкриті багато злочинів нацистів під час Другої світової війни. Остання риса не є притаманною виключно усним джерелам: так само і письмене джерело може містити дані, що були б назавжди втрачені, якби не їхнє своєчасне письмове фіксування. Л. Пушкарьов відзначає: “... не може бути переваги одного джерела над іншим у розумінні його достовірності тільки тому, що одне джерело – це акт, а інше – оповідання сучасника”.

Одним з основних питань, які виникають при порівнянні джерельної цінності писемних та усних джерел, є проблема надійності, достовірності, рівня суб'єктивності останніх. Не заперечуючи очевидної суб'єктивності усних джерел, прибічники усної історії стверджують таке: по-перше, деякі джерела, зокрема з соціальної історії (переписи), засновані на свідцтвах, отриманих шляхом саме усних опитувань; по-друге, методика критичного аналізу усних джерел не тільки існує, а може бути простішою й ефективнішою, ніж у випадку з писемними джерелами; по-третє, документальні джерела також є достатньо суб'єктивними, вони доходять до нас далеко не ідеальними шляхами. Більше того, використання усної інформації дозволяє почути голос тих, хто був позбавлений його в писемних документальних джерелах, знайти деталі, які не можна було б здобути іншим шляхом, досягнути головної мети усної історії – “знайти причини, за якими відбувається історія, й з'ясувати їх до кінця” (цит. за Н. Б. Селунською). Віддаючи належне усним свідцтвам, провідний фахівець в галузі усної історії, англійський вчений П. Томпсон відзначає: “Усна історія повертає історію людям в їх власних словах. І повертаючи їм минуле, вона допомагає в досягненні ними майбутнього”.

Важливість методології усної історії підтверджується широким діапазоном напрямків дослідницької практики в цій галузі. Можна згадати біографічні дослідження, вивчення окремих соціальних, етнічних, тендерних груп. Найбільш успішно усні джерела використовуються під час підготовки життєписів. Так, наприклад, у 1951 році було зібрано 400 свідчень, записаних на магнітофон, для складання біографії Генрі Форда. Систематично збиралися усні спогади про інших відомих політичних діячів – Ейзенхауера, Кеннеді, Ганді, Неру. У 1918 році в Росії було створено Інститут живого слова, у фонетичній лабораторії якого за десять років було здійснено близько 500 записів, перш за все поетів, які читали власні твори. І хоча ця лабораторія не вирішувала джерелознавчих завдань, зібрані матеріали є важливим джерелом історико-культурної інформації. Першорядним джерелом для авторів робіт з історичного краєзнавства є усні свідцтва, зокрема спогади старожилів. Значну користь усні опитування можуть принести фахівцям у галузі міжнародних відносин, джерела вивчення якої часто десятиліттями зберігають гриф “Цілком таємно”.

Нині усна історія є галуззю історичних знань, що претендує на статус особливої

сфери наукових досліджень і навчальної дисципліни. Як уважають її представники, усні свідчення можуть виступати повноцінними партнерами письмових джерел, що корегують дані джерел так само, як джерела корегують уявлення самих істориків ^[20, 292-297].

“Усна історія” у вузькому значенні – 1) інформація, одержана шляхом опитування й запису спогадів учасників і/або свідків історичних подій; 2) свідоме документування (у 3-му значенні) фактів, подій, явищ минулого з метою створення документальних джерел.

Уснадування документів – поповнення архіву документами шляхом вступу власника архіву в права наслідування.

Устаткування експозиційне – допоміжні конструкції й пристосування, що застосовуються при створенні експозиції. У.е. звичайно складається з таких груп: вітрини, турнікети, підставки, які стоять окремо; збірно-розбірні перегородки; універсальні конструктивні системи – подіуми, стенди щитової конструкції, стенди зі стійками, просторово-каркасні системи, просторово-стрижневі системи; устаткування з кріпленням до будівельних конструкцій – стійки, що встановлені “взазір”, підвісні конструкції, конструкції з кріпленням до стіни; покажчики і таблиці утримувачі; меблі для наглядачів і для відпочинку відвідувачів.

До У.е. також належать освітлювальні електротехнічні устрої, аудіовізуальні системи й інші технічні засоби. У.е. може бути типовим або нестандартним (індивідуального виготовлення). Загальний вид У.е. визначає художник експозиції під час художнього проектування експозиції. Остаточний вигляд У.е. набувається на стадії технічного і робочого проектування експозиції в робочих кресленнях. У.е. повинна забезпечувати безпеку експонатів, дотримання норм і режимів їхньої цілості ^[34, 139].

Утилізація документів – використання документів як вторинних матеріальних ресурсів.

Ф

Факсимільна копія – копія документа, яка найточніше відтворює зовнішні ознаки письмових і графічних документів.

Факсимільне видання – тип наукової публікації документа (документів) з точним відтворенням графічного текстового оригіналу.

Факт (від лат. factum – зроблене) – одна із засадничих категорій історичного пізнання, логіки й методології історичної науки, зокрема джерелознавства. У науковій літературі поширені різні тлумачення самого поняття Ф. Узагальнивши, можна виокремити такі значення: Ф. – це, по-перше, фрагмент історичної дійсності, те, що насправді відбулося в історії (події, ситуації, певні суспільні відносини). У цьому розумінні Ф. дістав визначення: “Ф.-подія”, “реальний Ф.”, “Ф. Історії”, “історичний Ф.”; по-друге, термін “Ф.” означає певну форму людського знання, його елемент, ідеальну, тобто мислительну модель Ф.-події. Фактичні знання, сукупність знань про реальні факти становлять основу для наукових висновків. Для позначення Ф. як форми знань існують терміни: “Ф.-знання”, “науковий Ф.”, “науково-історичний Ф.”.

У всіх науках між Ф.-подією і Ф.-знанням існує прямий зв'язок, адже другий є відображенням першого. Такий зв'язок існує і в історичній науці. Однак у тих науках, де суб'єкт (дослідник) може безпосередньо спостерігати об'єкти свого дослідження, зв'язок між двома різновидами фактів є не лише прямим, а й безпосереднім. В історичній науці такого безпосереднього зв'язку немає: між суб'єктом і об'єктом стоїть джерело, яке є відображенням Ф.-події у свідомості автора джерела. Таким чином, у пізнавальній ланцюг: Ф.-подія – Ф.-знання в історичній науці влітається проміжна ланка – Ф. у відображенні джерела, що дістав назву “Ф.-джерело”. Ця специфічність історичної науки характеризує своєрідність процесу історичного пізнання, але не може служити приводом для заперечення об'єктивної природи історичного знання, бо в основу Ф.-джерела як первинного знання покладено реальні події, а джерелознавчі засоби дають змогу встановити достовірність цього знання і, ґрунтуючись на цьому, виробити знання наукове.

Зазначені різновиди Ф. мають спільні риси й відмінності. Найбільша їхня спільність полягає в тому, що всі вони інваріантні; вони об'єктивні й постійні стосовно всіх можливих здійснюваних з ними логічних операцій, їхній зміст не залежить від усіх можливих інтерпретацій їх, вони “байдужі” до будь-яких тлумачень. У разі фальсифікації факти зникають, “вмирають”. Перший-ліпший фальсифікат – не Ф. Найбільше різняться між собою факти-події й факти-знання. Їхня відмінність є відмінністю реальності й свідомості, і вона є очевидною. Ф.-джерело має властивості, які зближують його з Ф.-подією, і такі, що відрізняють від них. З Ф.-подією його споріднює те, що і той, і той виникають та існують незалежно від суб'єкта – дослідника, а також те, що джерело є знаком події, єдино доступним для дослідника. Але Ф.-джерело відрізняється від Ф.-події. Він є не сама подія, а абстраговане відображення останньої, відображення, яке склалося в голові автора джерела і в самому джерелі набуло конкретної форми – речової, писемної, зображальної чи усної. За своїм змістом джерело, навіть якщо воно об'єктивно відбиває подію, бідніше, ніж ця подія, не може вичерпати її “до кінця”. Тут позначається відмінність знань людей – авторів джерел. Схожі риси мають Ф.-джерело й Ф.-знання. Обидва є абстрагованою формою Ф.-події, відображенням останнього в людській свідомості. Обидва утворюються в процесі практичної діяльності людини (автора джерела чи історика). Але між Ф.-джерелом і Ф.-знанням є істотні відмінності. В процесі формування наукового фактичного знання відбувається вторинне абстрагування фактив-подій, які набувають тепер форми наукового описання і в такому вигляді долучаються до наукового дослідження.

Різняться також і практика, внаслідок якої утворився Ф.-джерело, і результат якої є формування наукового фактичного знання. Ф.-джерело утворюється під час безпосереднього спілкування людей із подіями, відбитими в ньому. Наукове фактичне знання утворюється в ході практичної діяльності дослідника, позбавленого можливості безпосередньо спостерігати явища, що вивчаються. Звідси впливає головна розбіжність Ф.-джерела й Ф.-знання, або взагалі джерел і літератури (бо саме література містить наукове знання, наукові факти). Ця відмінність полягає в тому, що джерела відбивають реальні явища безпосередньо, а наукова література – опосередковано, на базі джерел. Проблеми Ф., з'ясування суті цієї категорії мають першорядне методологічне значення для історичної науки. Визнання чи невизнання об'єктивної природи Ф. й ствердження чи заперечення можливості його об'єктивного пізнання, об'єктивно-істинного його відображення істориком – усе це слугує основою для поділу істориків на різні наукові школи [19, 382-383].

Факт історіографічний – а) фіксована думка, наукове судження істориків; б) факт описаний, відомий в історії, тобто введений до наукового обігу.

Фактографічна база даних – інформаційно-пошукова система, призначена для пошуку фактів чи відомостей про них.

Фактографічна довідка – відповідь на запит, яка містить фактичні відомості.

Фактографічна інформаційно-пошукова система – інформаційно-пошукова система, призначена для пошуку і видавання за запитом відповідних даних, одержаних з документів.

Фактори науки — причини, рушійні сили генезису науки. Тривалий час у наукознавстві домінував поділ на “зовнішні” та “внутрішні” фактори розвитку науки. До “зовнішніх” факторів зараховувались соціально-економічні та політичні процеси, що зумовлюють “соціальне замовлення” з боку суспільства; характер ідеологічної боротьби; політика держави по відношенню до науки, у тому числі історичної; ступінь “престижності” історичної науки тощо. Під “внутрішніми” факторами розумілось накопичення знань про минуле; розширення проблематики; зростання джерельної бази; збагачення методики та техніки дослідження; розвиток методології, накопичення, уточнення та перегляд концепцій; зміни в кадровому складі наукових установ і принципах організації науки. У 1930-ті роки питання про визначальні фактори науки стало центральним пунктом розмежування серед учених. Досліджуючи генезис науки, “екстерналісти” віддавали перевагу “зовнішнім”, соціальним факторам, тоді як “інтерналісти” висували на перший план фактори “внутрішні”, когнітивні.

З 1970-х років науковці звертаються до розробки альтернативного, “соціо-когнітивного” підходу до вивчення історії науки. Вони поглиблюють знання про структурні компоненти історичної науки, що розвивається під впливом “соціокультурних” факторів, розглядають механізм взаємодії науки та суспільства. Система історичної науки являє собою сукупність “внутрішніх” і “зовнішніх” компонентів. До “внутрішніх” компонентів включено теорію та методологію історичного пізнання; проблематику; джерельну базу; методи історичного дослідження; загальні та конкретні концепції історичного розвитку, до “зовнішніх” – кадри історичної науки; систему організації науки, історичної освіти; систему архіво- та книгосховищ; доступність джерел та умови роботи з ними; систему видань наукової продукції; історичну періодику; систему впровадження наукових результатів у практику; матеріально-економічну базу науки; систему інформаційних служб тощо.

Функціонування історичної науки зумовлюється “соціокультурними” факторами, зокрема: соціально-економічними та політико-ідеологічними особливостями розвитку того чи іншого суспільства; менталітетом народу та окремих прошарків суспільства; культурними та науковими традиціями; політикою держави в галузі науки; “соціальним замовленням” і “престижністю” історичної науки тощо. Пояснюючи механізм впливу соціокультурних факторів на науку, науковці звертаються до запозиченої із психології теорії інтеріоризації, відповідно до якої соціо-культурні фактори перетворюються у свідомості вченого із “зовнішніх” умов розвитку науки на “внутрішні”, органічні компоненти логічної системи понять наукової теорії [20, 297-299].

Фальсифікація історичних документів – а) зумисне спотворення оригінальності документів, як знаків засвідчення подій, які мають правове, політичне або пізнавальне значення; б) створення підробки історичного документу і (або) введення його до суспільного чи наукового обігу під виглядом автентичного з метою впливу на формування громадської думки чи наукового дискурсу; в) виготовлення імітації історичного документу з метою його продажу під виглядом автентичного [33, 791].

Фальсифікат – документ, який не є оригіналом, але видається за такий і виготовлений як підробка для засвідчення (підтвердження) чогось такого, чого в дійсності не існувало.

Фамільні архіви – архівні зібрання та колекції документів, створені представниками землевласницької (політичної, бюрократичної та культурної) еліти середньовіччя та модерного суспільства про інтелектуальне й побутове життя окремого роду/ групи родів та їх оточення. Вміст фамільних архівів значно ширший за інші особові, родові або родинні архіви, оскільки засадничою їх ознакою є наявність великої кількості джерел приватноправового, економічно-господарського та статистично-описового характеру, що не притаманне іншим категоріям особових архівів Успадкування фамільних архівів йшло не за родинним, а мастковим принципом, і власниками родових документів ставали сторонні люди. Фамільні архіви зберігали також відомості про велику групу інших людей, економічно або політично залежних від представників роду/ фамільї [33, 791-792].

Фандрайзинг (від англ. fund – кошти; raise – добувати) – це комплекс заходів із залучення фінансів для реалізації некомерційних музейних проєктів.

Фасцикули – одиниця зберігання писемних документів, що є в'язкою документів різного змісту, розташованих у порядку реєстраційних номерів [33, 793].

Федерація – форма державного устрою, союзна держава, яка складається з кількох держав або державних утворень. Ф. має єдині законодавчі і виконавчі органи, збройні сили тощо. В той же час кожна складова частина Ф. має свою конституцію, законодавчу та виконавчу влади.

Фізична реставрація документів – комплекс реставраційних операцій із знепилювання документів, монтажу фрагментів аркушів, доповнення частин, яких не вистає, зміцнення основи, пересування, ламінування тощо.

Філігранезнавство (філігранологія) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію паперу і філіграней (у 1-му значенні) на ньому [31, 797].

Філігрань – 1) видимі на світло зображення (літери, фігури тощо) на різних сортах паперу, створені в процесі його виробництва; син. водяні знаки; 2) зображення або

літери з тонкої проволочки, що напаявалися на дно відливної форми для отримання водяних знаків^[33, 796].

Філософія історії – галузь філософського знання, що вивчає: історичний процес та його складові як своєрідні, внутрішньо розгалужені й водночас цілісні утвори в їх взаємозв'язку і змінах, природу, способи та форми історичного пізнання, особливості, ланки й шляхи використання історичних знань. На відміну від історичної науки, Ф. і. розглядає історію не об'єктно, не як “чистий предмет”, не як частину об'єктивної реальності самої собі; в центрі її уваги – співвідношення “людина – світ як історія”. Тому найважливішими завданнями Ф. і. є не тільки розробка та конкретизація поняття про історію, а й осягнення ідеї історії, моменту збігу поняття про історію, історичних знань з історичною реальністю – з неминучими надалі розходженням між ними, повторним збігом і відтворенням цього циклу на нових щаблях історичного процесу і в якісно відмінних формах.

Філософські погляди на історію в давньому суспільстві були органічною складовою ще міфологічного світогляду філософських та історичних учень (напр., у Греції – Платона, Аристотеля, Полібія; в Китаї – Конфуція, Шан Яна, Сим Цяня). Однак формування Ф. і. як самостійної філософської дисципліни відбувається пізніше і пов'язане з іменами Вольтера (який запровадив термін Ф. і.), А.-Р. Тюрго, М.-Ж. Кондорсе, Й. Гердера, Гегеля (прогресистський напрям); Монтеня, Руссо (регресистський); Ібн Хальдуна, Н. Макіавеллі, Дж. Віко (циклічний).

З часткою умовності можна розрізнити три напрями Ф. і. Перший визначається питаннями про співвідношення природи й історії; своєрідність історичного процесу, його витoki, сенс і спрямованість; основні діахронічні, на зразок доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільства; формаційного ряду, з якого виходить марксизм, чи традиційної схеми – античність, середньовіччя, нова й новітня історія – та інваріантні, архетипні (на кшталт культурно-історичних типів М. Данилевського, культур О. Шпенглера, цивілізацій А. Дж. Тойнбі чи культурних суперсистем П. Сорокіна) одиниці виміру історії, взаємозумовленість свободи, випадковості й необхідності у русі суспільства.

Розробки другого напрямку Ф. і. поділяються нині на два великі субнапрями: наукоцентричний (марксизм, школа “Анналів” – Блок, Л. Февр, Бродель; аналітична філософія історії – Т. Нагель, К. Гемпель, Л. Уайт та ін.) та наукобіжний (віталістська Ф. і. – Ф. Ніцше, В. Дільтей, О. Шпенглер, Х. Ортега-і-Гасет, екзистенційна та герменевтична – М. Гайдеггер, Гадамер, Ю. Габермас, П. Рікьор).

Специфікою кожного з цих двох напрямів зумовлені коло й характер розгляду гносеологічних питань Ф. і. Наукоцентричний зосереджується на таких проблемах: суб'єкт і об'єкт історичного пізнання; особливості й структура історичного наукового дослідження; співвідношення в історичному пізнанні опису, обґрунтування і пояснення творчості та відображення, фактуального, емпіричного й теоретичного історичного знання, його верифікація та фальсифікація в історичній науці; специфіка з'ясування історичних законів, своєрідності історичної реальності; побудова наукової історичної теорії та створення історичної картини світу тощо. Наукобіжний напрям, уникаючи визначення пізнання як суб'єкт-об'єктної взаємодії й навіть самого поняття “пізнання”, зосереджує увагу на особливостях осягнення світу як історії, трактуючи це осягнення як повернення до буття суб'єктивності, неможливості розкладання на суб'єкт і об'єкт історії чи історичного пізнання.

До наріжних тут належать такі питання: світ як історія, життєвий світ; людське буття, людський досвід, доля, час, екзистенція, екзистенціали, людська ситуація, історичне апіорі, свобода, вибір, переживання, “симпатичне вживання”, духовна реальність тощо. Останнього часу вимальовується тенденція до інтеграції зазначених напрямів. У просторі третього виміру Ф. і. ті характеристики, які в рамках перших двох поставали в проблемному зрізі, оскільки їх з'ясування було там метою діяльності історика, постають уже як нормативи й регулятиви його подальшої творчості. При цьому в кожному з двох напрямів – наукоцентричному та наукобіжному – методологічне використання цих характеристик в осягненні історичного процесу відбувається по-своєму. В межах першого – безпосередньо, за допомогою співпереживання, “симпатичного вживання”, інтелектуальної інтуїції і т. п.

В межах другого напрацьовані в Ф. і узагальнення, поняття, категорії, закони, підходи й методи сприймаються істориком-фахівцем не лише безпосередньо, а й опосередковано, через проміжні рівні теоретичного узагальнення – загально-науковий та власне історичний. Останній також поділяється на рівні: всезгальної теорії (фундаментальної, базової); галузевих історичних теорій; концепцій і гіпотез; емпіричний рівень [19, 386-387].

Фільмовий архівний каталог – різновид предметно-тематичного архівного каталогу, що містить вторинну документну інформацію про кінофільми.

Фільмографія – коротке описання кінотворів.

Фільмоперевірник – працівник архіву, який здійснює заходи по забезпеченню збереженості кінодокументів, фільмокопій.

Фільмотека – організація або служба (відділ бібліотеки), в обов'язок якої входить збір, зберігання та надання в розпорядження користувачів кінематографічних документів і відео програм [33, 798].

Фільмостат – металева герметична шафа для зберігання кінодокументів у певних умовах середовища.

Фоліант – видання (як правило, книга) великого обсягу і формату.

Фоліація (від латин. folium – аркуш) – послідовна нумерація книги за аркушами (номер проставляється лише з одного – лицьового боку аркуша). Фоліація зустрічається в рукописних книгах. В наш час застосовується переважно в архівній справі при нумерації документів у одиницях зберігання. Ця система нумерації передувала сучасній системі – пагінації.

Фонд – упорядкована сукупність документів, відповідна завданням і профілем бібліотеки, інформаційного центру і призначена для використання та зберігання

Фонд користування архівними документами – сукупність копій архівних документів, призначених для користування замість оригіналів для запобігання їх зношенню.

Фонд користування документами – сукупність копій документів, призначених для користування замість оригіналів для запобігання їх зношення [33, 798].

Фонд науково-допоміжний: різного роду відтворення (діорами, копії, макети, моделі, муляжі, репродукції, наукові реконструкції, схеми, таблиці, плани, графіки та ін.), розроблені або придбані в процесі комплектування, вивчення та експонування музейних предметів і музейних колекцій; фотокопії і фотографії масового виготовлення; дублікатні примірники друкованих матеріалів масового випуску (плакати, афіші, листівки та ін.)

При наявності цих матеріалів у п'яти примірниках в основному музейному фонді; матеріали сувенірного характеру, які не мають художньої, історичної або значної матеріальної цінності; зразки сільськогосподарських культур та інших натуральних продуктів, що швидко псуються і потребують частої заміни натуральні матеріали – об'єкти природи, які не мають музейного значення, але використовуються для наочного показу деяких особливостей природи та її явищ (наприклад, різноманітна овочева і фруктова консервація, їжа космонавтів, продукти переробки нафти та ін.). В окремих випадках науково-допоміжні матеріали можуть бути переведені до основного фонду (наприклад, точні копії втрачених унікальних предметів) [34, 147].

Фонд обмінний – відособлена група дуплетних і непрофільних музейних предметів або науково-допоміжних матеріалів, що виділяється зі складу основного або науково-допоміжного фондів для обміну і передачі іншим музеям. Віднесення предметів до обмінного фонду проводиться за рішенням фондової комісії музею, передача здійснюється відповідно до інструкцій Міністерства культури.

Фонди музею – це повне зібрання матеріальних предметів, зосереджене в експозиційних залах та сховищах певного музею.

Фондовий довідник – архівний довідник, що містить відомості про документи одного архівного фонду або його частини.

Фондовий каталог – каталог, що складається з карток фондів і призначений для централізованого обліку архівних документів.

Фондосховище – приміщення в музеї спеціально обладнане для зберігання музейних предметів. Предмети розміщуються у Ф. відповідно до прийнятої в музеї системи зберігання. У Ф. забезпечується температурно-вологісний режим, необхідний для зберігання предметів, і умови для їхнього наукового опрацювання й використання відповідно до вимог чинної інструкції з обліку й зберігання музейних цінностей. У художніх музеях Ф. називають запасниками [1, 113].

Фондоутримувач – установа, яка має документальний або архівний фонд у тимчасовому або постійному користуванні, а також особа, що володіє документальним фондом особового походження.

Фондування архівних документів – комплекс робіт по визначенню фондової приналежності документів, створенню на наукових засадах архівних фондів та встановленню їх хронологічних меж.

Фонограма – фотографічний (оптичний) запис на кіноплівці звукового супроводу кінодокумента.

Фонограма у експозиції – демонстрація в експозиції музею спеціально записаних або вмонтованих звукових програм, що відповідають темі експозиції і доповнюють візуальний ряд, утворений експозиційними матеріалами. У основу Ф. Е. може бути покладено музичний твір, текст диктора Що містить пояснення або коментар до експозиції (порівн. Автогід), фрагменти фонозаписів, що мають статус пам'яток історії та культури, тощо. Зміст Ф. Е. визначається в процесі проєктування експозиції і задається в сценарії Див також: Апаратура звуковідтворююча і звукозаписна [1, 113].

Фонографічний валик – оригінал фонодокумента, одержаний шляхом фонографічного запису на порожньому циліндрі з віскоподібної маси.

Фоноджерела – музейні предмети, на яких за допомогою спеціальних технічних пристосувань зафіксована звукова інформація. Ф.-Д. утворюють один з основних типів музейних предметів, що підрозділяється на такі види музейних предметів: воскові валики для фонографа, платівки для грамофонів, патефони», електрофонів (моно, стерео або квалдро), магнітні стрічки й компакт-диски [1, 113].

Фонодокумент – матеріальний об'єкт, в якому міститься інформація голосова, звукова, мовна, шумова призначена для передачі у часі і просторі. Документ, зміст якого зафіксовано будь-якою системою звукозапису: фонографічною, грамофонною, фотографічною (оптичною), та магнітною [31, 802].

Фонотека – організація або служба (відділ бібліотеки), в обов'язок якої входить збір, зберігання та надання в розпорядження користувачів звукових документів.

Форзац – складений навпіл аркуш паперу або конструкція з двох аркушів, з'єднаних смужкою тканини, що розміщується між кришками оправи та блоком книги (документів) [31, 803].

Форма використання архівної інформації – форма втілення результату роботи користувача з інформацією, одержаною з архівних документів, у сфері управління, економіки, політики, наукової роботи, культурологічної та соціально-правовій сферах.

Форма документа – сукупність зовнішніх ознак документа.

Форма документальної публікації – сукупність зовнішніх ознак документальної публікації, які характеризують її видавничий аспект (книжна, журнальна, газетна, альбомна, плакатна, буклетна тощо) і спосіб відтворення.

Форма організації користування архівними документами – певний спосіб організації користування архівними документами (обслуговування дослідників у читальному залі, укладання інформаційних документів архіву або використання їх інформації, підготовка публікацій, радіо - і телепередач, виставок, тощо) [33, 803].

Формацийний підхід до вивчення історичного процесу – напрям пізнання історії за суспільно-економічними формациями: первісний лад, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний. Формацийний підхід – основа марксистського пізнання історії.

Форми науково-освітньої роботи – типи організації роботи музеїв із відвідувачами. Найбільш поширеними в практиці музеїв є екскурсії і лекції. Ці форми нерідко

об'єднуються в цикли. Ефективною формою роботи з постійними відвідувачами є музейний гурток. Останнім часом поширюються комплексні форми роботи - тематичні вечора, клуби, музейні свята. У їхній організації і проведенні беруть участь широке коло музейної громадськості - представники Ради ветеранів, Товариства охорони природи, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, творчих організацій тощо [1, 114].

Форми систематизації знання – понятійна структура, що використовується в історико-наукових і наукознавчих працях, де досліджуються соціально-організаційні форми функціонування й розвитку знання. З виникненням в історіографії науки так званої “дисциплінарної історії” соціальні та пізнавальні процеси почали аналізувати в їхній єдності, поширилося прагнення показати різноманітність форм систематизації знання від дослідницьких галузей до наукових дисциплін.

У сучасній філософії терміни “форма”, “система”, “знання” мають сталі категоріальні ознаки, які відбивають також і сутнісні зв'язки між ними, вони в цілому суголосні і основним рисам понятійної структури – “формам систематизації знання”. Поняття “система” відображає сукупність елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність. Філософія розглядає категорію “знання” як селективну, упорядковану, певним способом набуту, у відповідності з якимись критеріями оформлену інформацію, яка має соціальне значення і визначається як власне знання певними соціальними суб'єктами та суспільством у цілому. У залежності від названих критеріїв знання поділяється на велику кількість типів і видів.

З історії науки відомі різні форми та способи систематизації знання (фундаментально-прикладні, гуманітарно-природничо-наукові, за галузями, дисциплінами, епохами, культурами і т. ін.). Лише враховуючи специфічні системи цінностей різних культур, різноманітні форми організації систем освіти і трансляції досягнутих знань, можна зрозуміти і своєрідність форм систематизації знання.

Дисциплінарна організація науки та систематизація знань у вигляді дисциплінарних структур є лише однією з форм систематизації знання. До того ж на різних історичних етапах культури дисциплінарна систематизація знання мала різне філософське обґрунтування: онтологічне, поки наукова дисципліна зв'язувалася з певним “природним тілом” або його фрагментом; гносеологічне, при якому акцент ставився на специфіці пізнавальних процесів, що мають сутність тієї або іншої наукової дисципліни; методологічне, коли дисциплінарна систематизація знання пояснювалася своєрідним використанням у науці різних методів; організаційне, коли генезис і розвиток наукової дисципліни пов'язувалися з певними соціально-організаційними структурами (кафедра, факультет, інститут, університет тощо).

У дослідженнях генезису наукового знання на сторінках історико-наукової та наукознавчої літератури виокремлюються дві альтернативні історично сформовані схеми. Перша, в якій наукове знання уявляється як велика кількість замкнених культур і характеризує науку як “західну”, “східну”, “арабську”, “китайську” і т. ін. Друга підкреслює єдність у процесі розвитку науки і виходить з опозиції “наукове – донаукове”. Прихильники цієї схеми підкреслюють своєрідність функціонування наукового знання в тому чи іншому типі культури, культурному регіоні; акцентують залежність знання від типологічно відмінних цінностей культури і соціальних норм; прагнуть виявити численні культурні “образи” наукового знання, його неповторні і морфологічно неспівставні форми.

Труднощі та обмеження цієї класифікаційної схеми достатньо зрозумілі. Вони пов'язані з підкресленням культурної замкненості наукового знання, з фіксацією лише багатьох розрізаних між собою його формувань. У разі такого підходу до генезису наукового знання виникають ускладнення з поясненням дифузії наукових відкриттів і винаходів, а також єдності структури наукового знання.

Друга схема – пояснювальна, вона направлена на прагнення знайти в минулому сліди сучасної науки, підкреслює всевітній характер розвитку наукового знання, процес зростання істинного знання, яке не розпадається на національно-культурній основі. У цій схемі, по-перше, всі історичні форми вибудовуються в лінійний ряд і розглядаються лише як сходинки до сучасної форми. По-друге, остання за часом історична форма культури неспроможна до критичної рефлексії по відношенню до самої схеми. Стан і структура

сучасної науки проектується на минуле, в якому вбачається лише антиципація досягнень сучасної науки. Цей підхід дещо підвищував раціоналістичний науковий характер культур минулого. Лінійна схема історичного процесу уніфікувала знання за типом “нижче-вище”, а це не може не фіксувати різниці між історичними формами і перетворює їх на протилежності. Тому попередні форми існування науки є антиподами сучасної науки за типом мислення, за статусом учених тощо.

Починаючи, як мінімум, з неокантіанства, його прихильниками була показана неоднорідність наукового знання, до якого постійно апелювала європейська традиція. Зокрема, було специфіковане соціогуманітарне знання, в якому теж знайдено його принципову плуралістичність. “Традиційні” уявлення про знання підриваються сьогодні і соціокультурними реаліями “постіндустріального”, “інформаційного” та інших суспільств, які перетворили знаннєві та освітні практики, поряд з економічними і політичними, в домінуючі, що змінили “режим” їх виробництва та функціонування з академічно-університетського інституалізованого на комунікативний.

Необхідність створення інших класифікаційних і пояснюючих схем для дослідження генезису раціонального знання була підкреслена в останній чверті ХХ століття, коли більш модним стало ототожнення міфу та наукового знання, коли пізнавальна діяльність трактувалася як міфотворчість, а міф – як огнітивно-раціональна система. У той же час релятивізація всіх історичних форм мислення, відмова від оцінки їхньої значущості стає способом критики науки, нігілістичного ставлення до науки і раціонального знання взагалі. Вона створює атмосферу пожвавлення інтересу до окультизму, східної містики, до герменевтичного, гностичного знання. Зближення й ототожнення міфотворчості та наукової діяльності знаходять своє вираження в різноманітних варіантах безпосереднього виведення наукового знання із сакрально-ритуальних міфологем.

Таким чином, сьогодні виникла необхідність не тільки відмови від редукції знання виключно до наукового або філософського і т. ін., але й потреба переосмислення самого феномену знання в термінах різних типів “логік”, “раціональностей” та зміни реальних домінант у конкретних історичних і соціокультурних ситуаціях.

На сучасному етапі склалися такі основні вектори руху в напрямку систематизації знання. У теоріях знання й освітніх (трансляційних) технологіях критиці підлягають принципи предметної фрагментації знання та його спеціалізації по вузьких об’єктних областях. Показово, що “дроблення” знання веде до втрати цілісного бачення зображених у знанні областей і об’єктів, а також “несприйняття” глибинних підвалів пізнавальної активності. У соціології, наприклад, відомо достатньо багато схем рівневої організації знання, в ній Мертоном був уведений термін “теорії середнього рангу”, яким було покладено край утворенню автономних предметних областей. На вищих концептуальних рівнях організації знання має місце “стирання” предметної специфіки знання, а також є тенденція до інтеграції окремих його систем (теорій тощо). Напрацьовано ряд підходів, які дозволяють у залежності від методологічно-теоретичних установок виокремлювати різні предметні області (семіотичну, системну, структурно-функціональну і т. ін.).

Уявлення про методологічну функцію знання доповнюється розумінням методології як типу зовні- та надпредметного знання, яке оформлюється за межами власне науки. Знання втрачає статус самоцінності як кінцевої мети пізнання, актуалізується уявлення про знання як передумову і як засіб пізнання, дискредитується уявлення про знання як продукт, отриманий в режимі відкриття, що і абсолютизувало статичність і замкненість знанневих систем. Акцентується передзаданість знання, можливість його переорієнтації. Поряд з фактичним, теоретичним, методологічним знанням як особливий тип починає розглядатися знання проблемне.

Іншими стають і уявлення про засоби та механізми зміни знанневих систем. Піонерськими в цьому відношенні стали концепція Т. Куна про парадигмальну організацію знання та різні версії “наукових революцій”, які поставили під питання кумулятивну схему “накопичення” знання. У соціології культури, культурології, педагогіці, комунікативістиці та деяких інших дисциплінах розроблено нові способи і технології трансляції знання. При цьому знання тлумачиться як скорочений (через узагальнення та типізацію) запис для цілей трансляції видів соціально необхідної діяльності. Аналіз логіко-гносеологічно-

епістологічних форм знання доповнюється аналізом інтерсуб'єктивних механізмів забезпечення присутності знання в актуальному досвіді – у мотиваційному, операційному, комунікаційному аспектах.

Спеціально в різних варіантах розробляються концепції знання як результату різноорганізованих дискурсів. Особливий пласт аналізу систематизації знання представляє його тлумачення як знакових, текстових, мовних, категоріально-семантичних, праксеологічних та інших організованостей, які вписують знаннєві системи в культуру. У цілому знання аналізується у своїх семантичних, синтаксичних і прагматичних модусах.

Один з напрямів, що проблематизує сталі уявлення про знання та засоби роботи з ним, – це дослідження природи, характеру, типів, засобів отримання знання в його залежності від “ментальності”, організованості мислення, механізмів і форм усвідомлення знання, а також його виразність і закріпленість у стилі мислення. (І “обертання” цих залежностей внаслідок впливу знаннєвих систем та їх типів, рівня структурованості знання на засоби організації мислення, характер і механізми пізнавальної діяльності в цілому). У цьому відношенні напрацьовано схеми впливу знання на “замикання мислення на собі”, на утвердження власної самодостатності.

Сформовано і дослідницьку настанову на роботу не тільки із знанням, а і з “незнанням”. Незнання, таким чином, направляється на отримання нового знання, незнання завжди описується в термінах існуючого знання і є його невід'ємним нестабілізуючим компонентом. Зрештою, принципові висновки для розуміння систематизації виходять з аналізу взаємовідносин спеціалізованого (наукового) та повсякденного (звичайного) рівнів знання і механізмів взаєморозуміння між носіями різних знаннєвих систем як усередині однієї культури, так і в міжкультурних взаємодіях [20, 299-304].

Формування Національного архівного фонду – цілеспрямоване включення документів до складу НАФ та вилучення документів з нього.

Формування справ – групування документів відповідно до номенклатури справ.

Формуляр документа – сукупність розташованих у певній послідовності реквізитів документа.

Фотоальбом – альбом з позитивами фотодокументів, об'єднаних за певною ознакою.

Фотовідбиток – копія фотодокумента на фотопапері.

Фото-джерела – музейні предмети, що містять інформацію у вигляді зображення, отриманого за допомогою фотографічної техніки. Ф.д. утворюють один з основних типів музейних предметів: негативи на склі, плівці й інших матеріалах, фотовідбитки на папері, кераміці, металі, пластмасі й ін. матеріалах, діапозитиви на склі або плівці [1, 114].

Фотодокумент – матеріальний об'єкт на світлочутливих матеріалах, в якому міститься та чи інша інформація, призначена для передачі в просторі і часі. Фотодокумент – документ, що містить зображальну інформацію, зафіксовану фотографічним способом. Він є результатом документування за допомогою фотохімічного запису об'єктивної дійсності у вигляді зображень. Класифікацію фотодокумента проводять за видом матеріального носія, способом фіксації фотографічної інформації, типом кольорості, змістом і характером об'єкта зйомки, жанрами та призначенням

Основним матеріалом носія фотодокумента є плівка та папір, рідше скло, пластмаса, кераміка, тканина, дерево а також деякі інші матеріали. За своїм змістом і характером об'єктів зйомок фотодокументи можуть бути подійними, видовими та портретними. Залежно від жанру і призначення розрізняють художні, хронікально-документальні, науково-популярні, наукові фотодокументи, а також копії, отримані шляхом фотографії і кінозйомки інші види документів. В архівній справі фотодокументи поділяють на такі види: негативи – оригінали фотознімків; контрастиви (дубль-негативи) фотознімків у разі відсутності негативів; позитиви на правах оригіналу; фотоальбоми; слайди (діапозитиви). В Україні однією з найбільших архівних установ де зберігаються фотодокументи є Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. У його фондах зосереджено близько 380 тис. одиниць обліку [33, 804].

Флоппі-диск див. дискета.

Фотокопія – факсимільна копія, виконана фотографічним способом.

Фотолітопис – сукупність фотодокументів, що описують в часі певну важливу подію.

Фотопластина – матеріальна основа фотодокумента, де підложкою є скло.

Фотоплівка – матеріальна основа фотодокумента на полімерній підложці.

Фотореставрація документів – одержання за допомогою спеціальних фотографічних методів фотокопій документів із більшою, ніж у оригінала, контрастністю тексту.

Фототека – 1) архів фотодокументів установи; 2) систематизоване зібрання фотодокументів.

Фумігація – знищення парами і газами біологічних шкідників архівних документів спеціальними препаратами в герметичних камерах чи боксах.

Фунгіцидне оброблення кінофотодокументів – оброблення кінофотодокументів хімічними препаратами, що захищають документи від пліснявіння.

Функції архіву – призначення або види діяльності архіву, які визначаються завданнями, що стоять перед ним.

Функції документа – спрямованість характеристик документа на виконання його цільового призначення. Функції документа реалізуються або не реалізуються у процесі функціонування документа (тобто під час користування ним) залежно від того, яка орієнтація на певне функціонування була закладена автором документа у характеристиках документа під час його створення. Розгляд документа як системи, дозволяє виокремити певні групи функцій, виконуваних ним. Зокрема, функції двох його складових – інформації (документ, інформації) та її носія, що, у свою чергу, можуть розглядатися як сукупність функцій елементів кожної зі складових.

Наприклад інформаційну функцію сукупно виконують такі елементи інформаційної складової, як зміст, реквізити, ілюстрації, довідковий апарат документа, список джерел тощо і кожен з них у межах цієї функції зберігання інформації у часі та передавання інформації у просторі реалізує носій інформації документа (як друга підсистема документа) і відповідні його елементи.

Серед загальнонодокументальних функцій виокремлюють пізнавальні, свідчення, меморіальні, культурні тощо. Диференціацію документів за виконуваними функціями можна здійснювати за різними ознаками, однак найпоширеніша – це за функціями жанрів та номіналів документів, кожен з яких спеціалізується на забезпеченні певної інформаційної потреби. Сукупності видів жанрів (роман, монографія, хронікально-документальний фільм тощо) та номіналів (наказ, акт, протокол, лист, щоденник тощо) можна об'єднати за спільною основною соціальною функцією, що виступає критерієм під час створення класифікації документів.

Зміст основної соціальної функції кожного класу документів, системи документації, як правило, спрямована на забезпечення інформацією певної сфери діяльності суспільства (політичної, управлінської, наукової, виробничої тощо, їх напрямів і (або) (за умови універсальної тематики) – забезпечення його певним видом інформації (наприклад фактографічної, реферативної, оглядово-аналітичної тощо) [31, 805-806].

Функції музейного активу шкільного музею: 1) збирає потрібні матеріали на основі попереднього вивчення літератури та інших джерел за відповідною тематикою; 2) комплектує фонди музею, організовуючи збиральницькі експедиції, налагоджуючи листування та особисті контакти з різними організаціями та особами, встановлюючи зв'язки з іншими школами, відомчими та державними музеями; 3) виготовляє матеріали допоміжного фонду (фото, схеми); 4) вивчає зібраний матеріал, забезпечує фіксацію наукової інформації про нього, облік, юридичне та фактичне збереження; 5) створює пересувні виставки, стаціонарні експозиції, дбає про їх постійне вдосконалення; 6) організовує екскурсії для учнів і дорослого місцевого населення, гостей, інші освітні заходи в музеї або поза його межами з використанням експонатів; 7) готує екскурсіводів, лекторів; 8) допомагає вчителям у використанні музейних матеріалів під час навчального процесу; 9) бере активну участь у виконанні завдань, які відповідають профілю музею.

Повсякденне педагогічне керівництво роботою музею через раду за дорученням педагогічної ради здійснюють організатор позакласної та позашкільної роботи або окремі педагоги. На сьогоденньому етапі спостерігається залучення до діяльності шкільних музеїв спонсорів, ветеранів війни і праці, представників сільських чи міських

адміністрацій. Ці особи об'єднуються в так звану опікунську раду, яка допомагає шкільним музеям вирішувати різні проблеми.

У “Положенні про музей при закладі освіти системи Міністерства освіти і науки України” зазначено, що методичну та практичну допомогу музею може надавати опікунська рада, яка створюється на добровільних засадах з педагогічних працівників, представників державних музеїв, архівів, спеціалістів різних галузей знань, краєзнавців, ветеранів війни і праці тощо [34, 149].

X

Халупники – категорія феодално залежних селян і міської бідноти на українських землях, що входили до Польщі і Литви (друга половина XVI-XVII ст.), Австрії (до середини XIX ст.) і Російської імперії (в дореформений період). Х. були безземельними, володіли лише хатами-халупами та іноді невеликими садибами, з'явилися після запровадження польським урядом “Устави на волоки” 1557 р., за якою шляхта дістала право захоплювати землі селян для розширення власного фільваркового господарства. Х. змушені були наймитувати або займатися ремеслом; відбували пішу панщину та ряд інших повинностей. Після скасування кріпацтва землі не одержали, перетворилися на сільськогосподарський пролетаріат [25-26].

Характеристика фонда в путівнику – описова стаття, що містить довідкові відомості про фонд, коротку історичну довідку та анотацію документів фонду із зазначенням бібліографії.

Харизма (грец. charisma – милість, дар Божий) – певна екстраординарна здатність, властивість, якість індивіда, яка виокремлює його з-поміж інших і (що найголовніше) є не стільки набутою, скільки милостиво подарованою йому природою. Богом, долею. Цей термін широко використовував у своїй творчості М. Вебер. Х. – передусім сила, магічна сила. Стан, який опосередковує Х., – це екстаз, тому магічні релігії містять, як правило, екстатично-орґастичні елементи. Вебер розглядав Х. як “велику революційну силу”, яка одна могла зруйнувати традицію і внести зміни у структуру суспільства, запропонувати нові підходи до розв'язання проблем, які його хвилюють, і висунути ініціативи, які виходять за межі того, що прийнято в цьому суспільстві і які за звичайних умов були заблоковані.

До харизматичних якостей Вебер відносить також пророчий дар, надзвичайну силу духу і слова. Х., за Вебером, наділені герої, великі полководці і завойовники, пророки та ясновидці, геніальні художники, видатні політики, засновники держав, світових релігій тощо. Таких людей називають харизматичними лідерами.

Харизматичний лідер, як наголошує Вебер, має завжди піклуватися про збереження своєї Х. і постійно доводити її наявність. По суті, авторитет харизматика ґрунтується на його силі, проте не грубій, фізичній (що, однак, не виключається), а на силі його хисту ясновидця. Харизматичний авторитет не дотримується певних норм чи правил. Це пояснюється особливим характером віри в надзвичайні якості харизматичної влади. Вирішальне значення для появи харизматичних стосунків має не стільки само володіння Х., скільки визнання її з боку послідовників.

Для цього необхідно підтвердження Х. якимось знаменням, чудом. Х. у Вебера принципово не припускає жодного змістовного тлумачення, харизматиком є кожний, хто здатний впливати на маси з більшою емоційною силою незалежно від того, які релігійні ідеї він несе чи які політичні цілі перед собою ставить.

Умовний характер харизматичних стосунків завжди усвідомлюється їх учасниками: лідер вірить у своє покликання, послідовники довіряють лідеру; підтримка лідера є священним обов'язком послідовників, а будь-які сумніви в його Х. розглядають як святотатство.

Оскільки послідовники харизматичного лідера й особливо його найближчі соратники зацікавлені (і матеріально, й ідеально) у збереженні стосунків, що встановилися, харизматичне лідерство втрачає свій характер “суто перехідного явища”, з тим щоб після завершення процесу радикальної перебудови суспільства пристосуватися до потреб повсякденного життя.

Зрештою, воно трансформується в один із рутинних типів політичного лідерства. Цей процес раціоналізації, чи традиціоналізації харизматичного лідерства М. Вебер називає “рутинізацією Х.”.

Таким чином, у тлумаченні М. Вебера харизматичне лідерство 1) має особистий характер; 2) базується на емоційній основі; 3) відіграє новаторську або революційну роль; 4) нетривале і з часом рутинізується. Цю концепцію вважають сьогодні класичною [19, 394-395].

Харківський колегіум – навчальний заклад, створений за зразком Києво-Могилянської колегії. Заснований 1721 р. у Білгороді як семінарія. У 1727 р. переведений до Харкова. Був центром освіти в Слобідській Україні. До початку XIX ст. в Х. к. навчалися представники всіх верств населення. Серед викладачів колегіуму були люди з широкими науковими інтересами і прогресивними педагогічними поглядами. У 1759-1764 рр. тут викладав Г. С. Сковорода. Після відкриття Харківського університету (1805) Х. к. став вузькостановим навчальним закладом пізніше – духовною семінарією [24, 229-230].

Харківсько-Київське татмне товариство – організація різночинної інтелігенції, створена в 1856 р. в Харківському ун-ті. Засновники – студенти Я. М. Бекман М. Д. Муравський, П. С. Єфіменко, П. В. Завадський. Мало на меті повалення самодержавного устрою революційним шляхом і встановлення республіканського ладу. Вело пропаганду серед селян, солдатів, студентів. Після виключення з ун-ту більшість членів товариства переїхали до Києва, де продовжували революційну діяльність. У 1860 р. 22 члени Товариства було заарештовано і засуджено до заслання. У 1863 р. Х.-К. т. т. припинило існування [24, 230].

Хасидизм – релігійно-містична течія в іудаїзмі. Виник в 30-х роках XVIII ст. серед єврейського населення Волині, Поділля та Галичини. Засновник – І. Бешт (1700-1760). Почався Х. як опозиційний рух бідноти проти засилля багатіїв, проти офіційного іудаїзму. За Х., кожний може злитися з богом у молитві, незалежно від знання Тори або Талмуда. Поширився в Литві, Білорусі, Румунії, Угорщині, Польщі [24, 230].

Хіміко-фотографічне оброблення мікрофільмів – сукупність операцій, яким піддають експонований фотоматеріал (мікрофільми) для перетворення прихованого зображення у видиме.

Хімічна реставрація документа – відновлення якості матеріальної основи документа шляхом цілеспрямованого хімічного впливу на неї (вибілювання, нейтралізації, стабілізації або руйнування барвників).

Хозари – тюркомовні напівкочові племена, які з’явилися в Східній Європі в IV ст.. В середині VII ст. утворили Хозарський каганат, володіння якого доходили до Дніпра. Деякий час збирали данину з частини слов’янських племен. Мали здебільшого напружені стосунки з Київською Руссю [24, 232].

Холопи – термін, що дійшов до нас ще з праслов’янського періоду; в родоплемінному суспільстві означав людей неповноправних або молодших у сім’ї. Як термін, так і соціальна категорія “Х” існували у східних слов’ян і означали стан юридично безправних людей, що посідали певне місце в матеріальному виробництві та забезпеченні панського господарства слугами та робочою силою.

Цей термін вперше зустрічається в літопису (ПСРЛ, II, стб. 492-493) під 989 р. (“обельний холоп”). У середньовічній Русі існувало кілька категорій Х.: 1) повні, давні та докладні Х; 2) кабальні люди. Перші відрізнялися один від одного способом втягання в холопську неволю. На українських землях згідно з Уставом на волюки 1557 р. інститут холопства або челядництва був ліквідований. В Росії, навпаки, наприкінці XVI ст. кабальне холопство набуло великого поширення по всій території, а в 1722-1724 рр. Х тут було юридично зрівняні з селянами [24, 398].

Хортиця – (колишня Велика Хортиця) – острів на Дніпрі нижче дніпрових порогів (тепер входить до м. Запоріжжя). Була важливим стратегічним опорним пунктом Запорозької Січі, до 1775 р. (з перервами) входила до її володінь. З 1965 р. – державний історико-культурний заповідник [24, 232].

Хранитель фондів – працівник архіву, який здійснює комплекс робіт по прийманню документів на державне зберігання, їх раціональному розміщенню, обліку та перевірці наявності і фізико-хімічного стану, видаванню документів у тимчасове користування.

Хрестоматія – навчальний посібник, що містить літературно-художні, історичні та інші твори чи уривки з них, що становлять об'єкт вивчення навчальної дисципліни.

Хрестоносці – учасники хрестових походів (1096-1270 рр.) до країн Близького Сходу (Сирії, Палестини, Північної Африки). Це були військово-колоніальні походи західно-європейців з метою отримання у володіння в Східному Середземномор'ї нових земель та збільшення прибутків. Ініціатором виступала католицька церква, яка прикриваючись гаслами боротьби проти “невірних” (мусульман), звільнення “гробу Господнього” і “світої землі”, оголошувала хрестові походи “свіщенними війнами”. Всього відбулося сім піходів: перший. (1096-1099); другий – (1147-1149); третій – (1189-1192); четвертий – (1202-1204); п'ятий – (1217-1221); шостий – (1228-1229); сьомий – (1248-1254) ^[19, 399-400].

Християнство (від грец. Christos, букв. – помазаник) – одна з трьох світових релігій (поряд з **буддизмом** та **ісламом**). Виникло в другій половині I ст. у східних провінціях Римської імперії. Засновник Х. – Ісус із Назарета, який народився у Віфлєємі від Марії, дружини Йосифа. Ісус був охрещений Іоанном Хрестителем, проповідував любов до Бога і до ближнього, рівність і братерство, зібрав навколо себе 12 апостолів-учнів. В Єрусалимі його видав римським властям один із учнів – Іуда. Іудейський суд засудив Ісуса до страти. Римський намісник – прокуратор Понтій Пилат намагався врятувати Ісуса, але під тиском іудейських жерців і збуреного ними натовпу затвердив вирок. Ісуса розп'яли на хресті, поховали у печері, але він воскрес і явився своїм учням.

Розповіді про Христа було зібрано й докладно описано в чотирьох Євангеліях (від апостолів Матвія, Марка, Луки і Іоана), які становлять основу важливої частини Святого Письма (Біблії) – Нового Заповіту. Апостоли розповідають про народження й життя Божого Сина, його проповіді, діяння, його послідовників, про переслідування Ісуса, зраду його Іудею, розп'яття на хресті, воскресіння, вознесення на небо та сходження Святого Духа.

Головна ідея Нового Заповіту – спасіння людей, представників усіх народів, їх поклонання до вічного життя (у Царстві Божому). При цьому кожна особа має право вільного вибору. Євангеліє пройшло три фази формування: 1) саме його історичне здійснення, оголошене Ісусом Христом; 2) усне розповсюдження апостолами; 3) запис – створення книги.

Х. відповідало сподіванням і прагненням широких мас. Спочатку нова релігія поширилася серед євреїв Палестини та їхньої середземноморської діаспори, згодом з'явилися послідовники серед багатьох інших народів Римської імперії. Дії християн, які не вірили у традиційних богів і відмовлялися брати участь в язичницьких релігійних церемоніях, у Римській імперії розглядалися як державний злочин. Незважаючи на переслідування, Х. поширилося по всій території Риму.

Враховуючи величезний вплив і популярність Х. і водночас керуючись інтересами держави, імператор Константин вирішив його одержавити. В 313 р. він видав Міланський едикт про віротерпимість, який офіційно легалізував Х. на території Римської імперії. В 391 р. Х. було проголошено офіційною релігією Риму. Ставши державною релігією, Х. швидко витіснило язичництво.

Водночас християнська церква поступово пристосовувалася до цілей і потреб правлячої верхівки, перетворювалася на організацію, що служила своїм власним володарям або іншим носіям політичної влади, які зуміли підкорити собі церкву. До V ст. Х. охоплювало головним чином географічні межі Римської імперії, а також території її впливу (Вірменію, Ефіопію та ін.). В другій пол. I тис. Х. поширилося серед германських і слов'янських, у XIII-XIV ст. – балтійських і фінських народів. Характерні риси Х.: визнання Ісуса Христа посланцем Бога на Землі; віра в Трійцю – єдиного Бога в трьох особах (Бога-Отця, Бога-Сина та Бога – Святого Духа); віра в існування потойбічного світу і в майбутній “страшний суд” тощо. В 1054 р. Х. поділилося на католицизм і православ'я. Розрив між західною та східною гілками християнської церкви спирався на політичні

(тенденція до підкорення церкви державі на Сході та зворотний процес на Заході) і культурні (грецьке надбання в Східній церкві та римське – в Західній) відмінності Сходу та Заходу.

Поступово між обома гілками Х. виявилися розбіжності: Східна церква визнавала зйдення Святого Духа тільки від Бога-Отця, Західна – від Бога-Отця та Бога-Сина; у Східній церкві заборона на одруження поширювалася лише на архієрейський сан, у Західній – на все духовенство; у Східній церкві всі учасники літургії причащалися хлібом і вином, у Західній – причастя під обома видами припускалося лише для духовенства тощо. Зрештою суперечності призвели до того, що в 1054 р. Папа Лев IX відлучив від церкви патріарха Константинопольського Михаїла Керулларія, натомість останній піддав анафемі Папу. Схизмою про них користувався Нестор-літописець під час створення “Повісті минулих літ”^[19, 400-402].

Хроніка-подій – 1) елемент науково-довідкового апарату документальної публікації, в якому у порядку хронології на базі архівних документів та інших джерел вказуються історичні факти, що стосуються теми даної документальної публікації; 2) самостійне видання того самого типу, що й хроніка (у 1-ому знач.).

Хронологічний архівний каталог – вид архівного каталогу, в якому вторинна документна інформація архіву систематизована в хронологічному порядку дат документів і подій.

Хронологічний каталог – бібліотечний каталог, в якому бібліографічні записи розташовуються по роках видання або першої публікації документів.

Хронологічний покажчик – вид допоміжного покажчика, в якому дати документів або дати подій систематизовані в хронологічному порядку.

Хронологічні межі архівного фонду – дати утворення й ліквідації установи-фондоутворювача або дати народження і смерті особи-фондоутворювача.

Хронологія (від грец. *chronos* – час і *logos* – вчення) – 1. Послідовність історичних подій у часі. 2. Наука про вимір часу. 3. В астрономії галузь науки, що вивчає закономірності розвитку небесних явищ, які повторюються, встановлює точний астрономічний час. 4. Спеціальна галузь історичних знань, що вивчає системи літочислення й календарі різних народів і країн, встановлює точні дати історичних явищ, подій, історичних джерел, зв'язок між історичними подіями в часі. Її завдання – перевести на сучасне літочислення дати інших літочислень і календарів минулого. Хронологічних систем налічується понад 200. 5. Перелік певних подій у їх часовій послідовності^[19, 403].

Художня концепція музею – результат першого етапу художнього проектування експозиції. Створюється художником експозиції на базі наукової концепції експозиції або паралельно з її створенням. Виконується у формі креслень, макетів і пояснювальних документів. Х. к. є втіленням експозиційного образу знайденого художником, і виступає в ролі генерального вирішення, тобто є основою для створення ескізного проекту експозиції.

Х. к. є звичайно широко обговорюється як у фаховій ситуації (наприклад на художній раді), так і серед музейної громадськості. Тому мова і засоби вираження Х. к. є повинні бути ясними, лаконічними, доступними для розуміння людей різних фахів. Пластичним засобом вираження (зокрема макету експозиції) надається перевага перед таким засобом як креслення, яке нерідко можуть прочитати лише професіонали.^[1, 116]

Художня цінність музейного предмета – значимість предмета як твору мистецтва, що встановлюється у процесі виявлення його художніх особливостей і естетичних характеристик. У художніх музеях є головним критерієм добору предметів у музейні зібрання, в історичних музеях виступає поряд із науковою й історичною цінністю музейного предмета^[1, 117].

Хунвейбіни – (кит. – червоні вартові) – учасники створених у 1966 р. під час т. зв. Культурної революції в Китаї загонів школярів та студентів. Х. Разом з цзаофанями залучали для розправи з політичними й громадськими діячами, яких вважали противниками існуючого ладу в країні. З 1968 р. Х. зійшли з політичної арени^[19, 403].

Хунта (з іспан. *Junta* – збори, об'єднання) – назва об'єднань, союзів, державних органів, військових урядів в іспаномовних країнах (Іспанія та більшість країн Латинської

Америци). В широкому значенні Х. – група осіб, які захопили владу неконституційним, звичай збройним шляхом, за допомогою державного перевороту і зосередили її в своїх руках. Наприклад Х. Називали уряд т. зв. “чорних полковників” у Греції (квітень 1967 р. – липень 1974 р.), уряд генерала А. Піночета в Чилі (11.09. 1973 р. – березень 1990 р.), антиконституційний Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР (19-21.08. 1991 р.). Оскільки цю назву часто використовували змовники, які здійснювали державні перевороти і встановлювали диктаторські режими, термін Х. набув негативного значення [19, 403].

Ц

Централізація архівної справи – організація архівної справи й системи архівних установ у державі на єдиних засадах і при єдиному державному органі управління архівною справою.

Централізований облік архівних документів – облік архівних документів на різних рівнях архівної системи через концентрацію в органах управління архівною справою відомостей про кількість і склад архівних документів.

Центральна експертно-перевірна комісія – вищий дорадчий орган Головархіву України з питань експертизи цінності архівних документів.

Центральний державний архів – державна архівна установа для постійного зберігання документів НАФ загальнодержавного значення [33, 837].

Центральний фондний каталог – міжархівний довідник, картковий або електронний, що знаходиться в центральному органі управління архівною справою і містить відомості про архівні фонди та їх місцезнаходження, а також здійснює їх державний облік.

Цар – у слов'ян титул верховного правителя; походить від слова “цісар”, яке означало “володар”, “імператор” і відповідало титулу римських правителів. Пов'язане з ім'ям римського диктатора Юлія Цезаря (100-44 рр. до н. е.), уособлювало такі поняття, як “міцний”, “могутній”, “старший”, “той, хто володарює, головує”. У слов'ян почало вживатися як офіційне внаслідок суперництва Болгарської держави з Візантійською імперією в Х ст., коли Симеон (893-927 рр.) першим із слов'янських правителів узяв титул “василевс” – “цар”, рівний імператорському. Із визначенням “Ц.” почали ототожнювати государя, монарха, верховного правителя землі, народу чи держави (Цар земний під Царем небесним ходить, під Богом). Асоціювалося з необмеженим пануванням однієї особи. Слов'янським народам поняття “Ц.” стало відоме завдяки Кирилові та Мефодію, які переклали Святе Письмо старослов'янською мовою. В літописах наводяться відомості про те, що за часів татаро-монгольського гноблення руські князі часто називали золотоординських ханів царями. На Русі офіційно титул Ц. взяв Іван IV у 1547 р. [19, 404].

Централізм (від лат. означає – центральний) – у політиці позиція лідерів і організацій, що прагнуть об'єднати різні соціально-політичні рухи, сили й партії на ґрунті спільно виробленої програми дій, спрямованих на досягнення стабільності суспільства і здійснення соціальних перетворень. Для виконання зазначених завдань можуть створюватися коаліційні уряди, до складу яких входять представники цих рухів, сил і партій.

Централізація архівної справи – організація архівної справи й системи архівних установ у державі на єдиних засадах і при єдиному державному органі управління архівною справою.

Централізована бібліотечна система (ЦБС) – сукупність бібліотек, що є структурно-цілісним закладом, що функціонує на основі загального управління, єдиного штату, фонду, організаційного та технологічного єдності. ЦБС складається з центральної бібліотеки та бібліотек-філій.

Центральна експертно-перевірна комісія (ЦЕПК) Головархіву України – вищий дорадчий орган Головархіву України з питань експертизи цінності архівних документів.

Центральна Рада – організація, створена 17.03.1917 р. у Києві. Очолила національно-визвольний рух в Україні. До Ц.Р. увійшли керівники Товариства українських поступовців (А. Вязлов, С. Чикаленко, С. Єфремов, Д. Дорошенко, А. Ніковський, Ф. Штейнгель та ін.), представники православного духовництва, Української соціал-демократичної робітничої партії (В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш та ін.), Української партії соціалістів-революціонерів (М. Грушевський, М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шаповал, В. Залізник, О. Севрюк, М. Шраг та ін.), культурно-освітніх, кооперативних, військових, студентських організацій, громад і гуртків, а також наукових осередків (Українського наукового товариства, Товариства українських техніків та агрономів, Українського педагогічного товариства).

Головою Ц.Р. було обрано вченого, політичного діяча М. С. Грушевського.

На першому етапі діяльності увага Ц.Р. була зосереджена на пропаганді ідеї національної єдності та виробленні спільної тактики всіх українських політичних партій щодо здійснення національних вимог українського народу. Рішенням Українського національного конгресу (квітень 1917 р.) Ц.Р. перетворювалася на крайовий орган влади (український парламент), до якого було обрано 150 чол. (з правом розширити свій склад до 15%, щоб охопити представників національних меншин).

Виконавчий орган Ц.Р., – мала Рада (початкова назва – Виконавчий Комітет Української Ц. Р.) – складався пропорційно з представників окремих фракцій. У червні 1917 р. було сформовано крайовий уряд – генеральний Секретаріат. У листопаді 1917 р. (III Універсал) Ц.Р. проголосила себе верховним органом влади в Українській Народній Республіці, а в січні 1918 р. (VI Універсал) – незалежність УНР. Але реально поширити свою владу на всю територію України Ц.Р. не змогла через активну протидію більшовиків. У грудні 1917 – січні 1918 р. тимчасово втратила владу. 27 січня 1918 р. Ц.Р. підписала угоду з Німеччиною та її союзниками, добровільно погодившись на введенні їхніх військ на територію України. Повернулася до Києва 1 березня, але 29 квітня 1918 р. була позбавлена влади в ході державного перевороту, санкціонованого окупантами ^[24, 235-236].

Центральна Рада Народова – політична організація польських поміщиків і буржуазії в Галичині. Створена 13.04.1848 р. у Львові. Була керівним органом польського національного руху, домагалася перетворення Галичини на польську автономну провінцію в складі Австрії. Захищаючи економічні й політичні інтереси польських поміщиків і буржуазії, заперечувала право українського населення Східної Галичини на національний розвиток; займала ворожу позицію щодо українського національно-визвольного руху. За ініціативою Ц. Р. Н. на протипагу “Головній руській раді” було створено “Руський собор”. Припинила своє існування в листопаді 1848 р., коли після поразки повстання у Львові австрійський уряд заборонив усі політичні організації і товариства ^[24, 236].

Центральний каталог – бібліотечний каталог, що відображає фонди бібліотеки і всіх її філій.

Центральний фондний каталог – міжархівний довідник, картковий або електронний, що знаходиться в центральному органі управління архівною справою і містить відомості про архівні фонди та їх місцезнаходження, а також здійснює їх державний облік.

Центральні державні архіви – державні установи, що виконують завдання та функції держави з управління архівною справою та діловодством, забезпечують реалізацію державної політики у цій сфері, облік, збереженість документів НАФ загальнодержавного значення і використання їх інформації. Центральні державні архіви належать до спеціалізованих архівних установ, оскільки зберігають документи, які обмежуються тематикою, галузевою належністю, хронологічними рамками, матеріальною основою носіїв інформації, способами та методами її фіксації. Серед них: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного, Центральний державний науково-технічний архів України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Центральний державний архів зарубіжної українки, Центральний державний електронний архів України,

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Центральний державний історичний архів України, м. Львів, галузеві державні архіви [33, 837].

Церква – релігійна організація, що об'єднує віруючих однієї релігії або певного її напрямку (конфесії). У Київській Русі після введення християнства (X ст.) почала формуватися православна Ц. на чолі з київським митрополитом, що підпорядковувався константинопольському патріархові. У 1686 р. українська православна Ц. перейшла під зверхність московського патріарха; у 1990 р. вона отримала автономію на чолі з київським митрополитом. У 1920 р. створено українську автокефальну (самостійну) Ц. (УАПЦ) на чолі з київським єпископом. З 1930р. УАПЦ була заборонена, в 1991 р. відновлена. В сучасній Україні діють також українська католицька Ц., греко-католицька Ц., іудейські, ісламські та інші общини, всього бл. 50 конфесій. Ц. відокремлена від держави [33, 837].

Церковний архів – архіви церковних інституцій різних конфесій.

Церковний собор у Києві 1921 р. Підтвердив автокефалію, тобто незалежність українських єпархій від Московського патріархату, обрав Василя Липківського першим єпископом УАПЦ та митрополитом київським і всія України [31, 837].

Церковний собор у Львові 1946 р. Ліквідував Берестейську унію 1596 р., заборонив греко-католицьку церкву, анулював залежність від Риму, прийняв ухвалу про повернення до російської православної церкви. Цей акт було вчинено за режисурою органів безпеки так званою центральною ініціативною групою (протопресвітер Гаврило Костельник, вікарій Дрогобицької обл. Михайло Мельник, декан Гусятинський Антоній Пельвецький) без відома мільйонів прихожан греко-католиків [31, 837].

Церковні музеї – установи, що створюються і функціонують при єпархіях, монастирях, церквах, недільних духовних школах, релігійних об'єднаннях, що є їхніми власниками і засновниками.

Цехи (від німец. zechе) – спорадична форма організації дрібних економічно самостійних виробників – населення міст доби середньовіччя, які здобули права автономії. Поява Ц. була зумовлена необхідністю колективного опору цієї верстви населення дворянству, потребою в спільних ринкових приміщеннях, зростанням конкуренції з боку кріпосних селян, які втікали від феодалів і осідали в містах. Ц. виникали внаслідок інтенсивного розвитку міст, ремесел (у Франції, Німеччині, Італії та ін. країнах Західної Європи в X-XII ст., особливо в XIII-XIV ст.). Належність до цеху була обов'язковою для успішного заняття ремеслом. Цех складався з ремісників однієї або кількох споріднених спеціальностей. Повноправним членом цеху був ремісник-майстер, який мав необхідні знаряддя праці, власну майстерню, де працювали він сам, члени його родини і певна кількість учнів (термін перебування в учнівстві коливався від 2-3 до 7 і більше років), а також підмайстрів, яким, щоб стати майстрами, потрібно було через деякий час виготовити товар – “шедевр” і сплатити вступний внесок. Кожний цех мав свою емблему із зображенням знаряддя праці, печатку, касу, а також статут. Вироблялася чітка система нагляду за працею ремісників, кількістю, способом виробництва та якістю товару, а також контролю за діями конкурентів, розподілом ринків сировини та збуту продукції. Керівництво Ц. (старшини, яких обирали на зборах майстрів) мало великий вплив на підлеглих ремісників, регламентуючи навіть умови їхнього життя, в тому числі одяг, харчування, побут тощо. Існували особливі суди, які розглядали справи порушників цехових правил.

У ремісничі Ц. Об'єднувалися й інші верстви міського населення – дрібні торговці, представники різних спеціальностей (рибалки, лікарі, музиканти, садівники, фармацевти); купецтво мало свої корпорації – гільдії. З XVI ст. Ц., що підтримували й охороняли дрібне ремісничє виробництво, стали гальмом для капіталістичних форм господарювання, яке зароджувалося в країнах Західної Європи. В нових умовах вільного підприємництва і конкуренції цехова система поступово зникає і зрештою скасовується законодавчо (у Франції в 1791 р., в Росії в 1917 р.) [19, 405-406].

Цецорська битва 1620 р. – битва польсько-шляхетського війська з турецько-татарською армією під с. Цецорою поблизу Ясс. Відбулася під час війни 1620-621 рр., яку почала Туреччина з метою заволодіти українськими землями. Після відступу під тиском переважаючих сил противника польські війська опинилися в оточенні. В бою під

Могилевом (тепер м. Могилів-Подільський Вінницької обл.) загинув коронний гетьман С. Жолкевський, поліг М. Хмельницький та в полон потрапив його син – Б. Хмельницький, який брав участь у битві в складі реєстрових козаків [24, 237].

Цивілізаційний підхід до вивчення історії – напрям пізнання історії за цивілізаціями різних епох: вавилонської, еллінської, римської, китайської, єгипетської, західно-європейської тощо.

Цивілізація (від лат. *civilis* – гідний, вихований) – 1. Форма існування живих істот, наділених розумом. 2. Синонім культури, сукупність духовних і матеріальних здобутків суспільства. 3. Ступінь розвитку матеріальної й духовної культури, суспільного розвитку загалом. 4. Процес становлення громадянського суспільства. 5. Відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні (напр., антична Ц., елліністична Ц., афінська Ц.). Термін “Ц.” запроваджений В. Мірабо (1757 р.) і використаний Д. Фергюсоном, а пізніше – Л. Г. Морганом та Ф. Енгельсом у періодизації історії для позначення вищої, після дикості й варварства, епохи. На різних історичних етапах термін “Ц.” зазнав у своєму тлумаченні багатьох змін. У мислителів, що його запровадили, і протягом наступного досить тривалого відтинку часу поняття “Ц.” вживалося для характеристики не стану суспільства, а певного соціального процесу (В. Мірабо, А. Фергюсон, А. Сміт). Пізніше, з першої пол. XIX і до XX ст., цей термін вживається переважно для позначення вже не процесу зміни, а певного стану суспільства. Функціонує в цьому значенні (за поодинокими винятками) в однині, оскільки йдеться тут про Ц. з універсалістських позицій, як про етап (стан) поступу людства, що йде на зміну дикості й варварству. Як перше, “процесуальне”, так і друге, “системне”, тлумачення поняття “Ц.” здійснювалося з погляду класичного, лінійно-прогресивного, моністичного, який до серед. XIX ст. був у царині філософії історії визначальним.

З другої пол. XIX ст. Ц. стає наріжним поняттям низки концепцій неklasичної філософії історії (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Дж. Тойнбі), в яких історичний процес розглядається вже не як монолінійний, а як поліцентричний нелінійний рух набагато складнішої конфігурації. При цьому у Данилевського і Шпенглера Ц. тлумачиться як завершальний етап існування великих живих історичних індивідів (якими, за Данилевським, постають культурно-історичні типи, за Шпенглером, – культури); у Тойнбі – вже як основна складова одиниця історичного процесу.

Неоднозначно поціновується роль Ц. в історії. М. Данилевський розглядає Ц. як апофеоз розвитку відповідного культурно-історичного типу, відносно короткий (400–600 рр.) бурхливий період творчого плодоношення, який призводить, однак, до необоротної втрати творчого потенціалу народу (народів), що утворює цей тип. О. Шпенглер, як і М. Данилевський, вважають Ц. стадією існування культури, однак – стадією не розвитку, а скам’яніння, занепаду й вмирання. За Тойнбі, кожна з цивілізацій, які складають всесвітню історію, є суб’єктом культуротворчої діяльності, даючи відповіді на дедалі нові виклики доквілля. Поняття “Ц.” Тойнбі вживає й у вужчому, близькому до Шпенглера, розумінні – як етап регресу.

Попри всі розбіжності між його прибічниками, цивілізаційний підхід у дослідженні історичного процесу посилає одне з чільних місць у сучасній філософії історії. З його позицій історичний процес постає передусім не як лінійна послідовність, а як розмаїття таких культурно-історичних форм, як Ц. При цьому кожна Ц. розглядається як нелінійне утворення монадного характеру, тобто таке, в якому відтворюється і уособлюється всесвітньо-історичний процес у цілому. Відповідно до цивілізаційного підходу докорінно переосмислюється й поняття історичного прогресу. Останній вбачається тут не лише у висхідному русі, поступальний характер якого визначається опозиціями “вище – нижче”, “гірше – краще”, а насамперед у тому, щоб кожна Ц. в ході самовизначення і самореалізації відтворила, відкрила для себе заново і збагатила своїм, тільки їй притаманним екзистенційним досвідом, інваріантні структури і неминущі загальнолюдські цінності [19, 406–408].

Цивіліологія (від лат. *civilis* – гідний, вихований і грец. *logos* – слово, вчення) – теорія і порівняльна історія цивілізацій. Самостійна наукова дисципліна, яка розглядає розвиток суспільства як цивілізаційний процес і основу фактичного аналізу якої мають становити

результати досліджень історичної науки та інших суміжних наукових дисциплін. Історіософське обґрунтування методології Ц., окреслення головних напрямів її досліджень здійснено, зокрема, у праці Є. Черняка «Цивіліологія – наука про цивілізацію» (М., 1996). Ц. поділяється на конкретну й теоретичну.

Теоретична Ц. складається з методологічної Ц, яка вивчає правила регулювання будь-якої наукової теорії історії цивілізації, та концептуальної, зміст якої становлять рівноправні теорії історичного процесу. Для ефективного дослідження Ц. потребує розробки спеціального категоріального апарату, що є актуальним науковим завданням. Цивілізаційне розуміння історії має на меті протистояти спробам абсолютизувати ті вузькі визначення цивілізації, за якими приховується прагнення видати певну макроконцепцію за єдино правильну теорію цивілізаційного розвитку.

До Ц. як до комплексної дисципліни мають увійти такі окремі дисципліни, як історична соціологія, історична політологія, історична демографія, історична екологія, історична культура рології [19,408].

Циклічність історичного процесу – розвиток людських цивілізацій від зародження, дитинства, юності, зрілості, занепаду й до загибелі. Визначається рухом по спіралі часу.

Цілепокладання в історії – вияв істотної риси людини, що полягає в здатності досягнути взаємозв'язок між постановкою цілей, вибором засобів їх досягнення і можливими наслідками діяльності як єдності ідеалізації та реалізації. Органічна єдність мети, засобів і результату зумовлює утворення розгалуженої ієрархії цілепокладання, послідовності (часово-просторової, ресурсної, організаційної тощо); реалізації й співвіднесення наслідків діяльності з моральними критеріями та фундаментальними параметрами життя людини.

Хід історії неправомерно зводити тільки до цілей, яких людина прагне досягти, що призводить до отождолення історії як такої з історією ідей. Дійсна історія людства утворюється саме з результатів здійснення цілей, що можуть і не збігатися з первинно поставленими цілями, прагненнями, ідеалами, мотивами людини.

Узагальнений механізм цілепокладання пов'язується з існуванням у людини в тій чи іншій формі певного задуму, плану життя, життєвої цілі, проекту, проекту цілі, загального девізу свого буття і таким чином цілісного перенесення себе в майбутнє (бажане, необхідне, обов'язкове), включення майбутнього, можливостей, потенцій у своє реальне буття.

В історії суспільства цілепокладання розглядається як соціально й культурно детермінований процес, що регулюється соціальними прагненнями, цінностями, нормами, стереотипами, як постановка стратегічних і тактичних, «операційних» завдань, цілей у їх єдності з різноманітними формами наукового та позанукового знання, що цілісно осягає предмет і репрезентує його як цілі соціальної активності зокрема та діяльності людини в цілому. І Д. в і. як духовний елемент творчо-продуктивної діяльності взаємопов'язаний, взаємодоповнюється цілеутворенням, доцільністю, цілеспрямованістю, цілереалізацією, що охоплюють не тільки раціональні, а й інтуїтивні, емоційно-чуттєві, вольові складові вибору можливих шляхів та засобів досягнення мети усвідомленої, підсвідомої, несвідомої рефлексії предмета потреб, інтересів і цінностей.

Саме існування нецільових і нерациональних варіантів історичної поведінки, суспільних відносин взагалі, які не вкладаються в цілераціональну схему цілепокладання, зумовило, напр., побудову М. Вебером на основі виокремлення певних ідеальних типів соціальної дії – цілераціонального, ціннісно-раціонального, афективного, традиційного – умовної моделі, що дає змогу орієнтуватися в багатоманітному історичному матеріалі.

Цілепокладання досліджується в історичних, телеологічних, аксіологічних, філософських, управлінських, кібернетичних та інших концепціях при обґрунтуванні смислу буття та історії, регулятивної ролі цінностей у культурно-історичних процесах, побудові когнітивних моделей прийняття рішень, досягнення оптимальної узгодженості між метою й засобом у різних видах людської діяльності [19, 408-409].

Цілеспрямованість історична – а) незворотній рух суспільства до певної мети; б) визначеність розвитку й діяльності суспільства (людей).

Цільова експертиза цінності документів – експертиза цінності документів, що здійснюється як самостійний вид роботи.

Ціль історична – а) конкретний орієнтир, завдання на шляху досягнення мети в процесі історичного пізнання; б) конкретне, найближче завдання на шляху до мети в історичному процесі.

Цінний документ – документ, що має наукове, історико-культурне та інше суспільне значення, визнане відповідною експертизою.

Цінність документа – інформаційні можливості документа, що зумовлюють його політичне, наукове, економічне, екологічне, історико-культурне значення і дають підстави щодо включення його до складу НАФ.

Ціноутворення – це процес визначення споживчої вартості музейних послуг, складовими яких є ціна вхідного квитка, ціна за проведення екскурсій (індивідуальних, групових) та ціна за додаткові послуги, запропоновані музеєм (фото- й відеозйомка, електронний гід тощо).

Цінності в науці – категорія, за допомогою якої визначають діяльність учених і практичне значення результатів їхньої діяльності.

Наука з моменту свого виникнення у XVII столітті зазвичай розглядалася й часто розглядається за нашого часу як знання ціннісно-нейтральне, вільне від етичної й ідеологічної навантаженості. Такі міркування можна знайти вже у Бекона та Галілея. Певною мірою ідея автономії науки від релігії та моралі, яка сформувалася як альтернатива підкорення наукового знання вірі та моральним настановам, дозволяла забезпечити свободу наукових пошуків і набирала форму ідеї свободи науки від цінностей. Саме ця позиція дозволила утвердити високий когнітивний статус науки в європейській культурі, пріоритетність наукового знання в самому складі культури на противагу різного роду ідеологіям і релігії. Позитивізм закріпив положення про те, що наука вільна від цінностей.

Міркування про роль цінностей в науці пролунали на початку XX століття. Протиставлення фактичності наукового дослідження та цінностей як особливої форми предметності, що представлена в культурі, стало центральним у неокантіанстві, яке рішуче розмежувало природничо-математичні науки від гуманітарно-історичних. У першій половині XX століття й ідеологи почали апелювати до науки та претендувати на науковість, а політичні діячі почали використовувати “наукові” методи аргументації, спекулювати на невирішених науково-проблемах. Науковці також все більше прагнули відповідати “запитам суспільства”. Утім, і в цей час ідеали ціннісно-нейтрального знання й об’єктивності були досить поширені і дозволяли розгортати наукову роботу на противагу ідеологічному тиску і тоталітарному режиму в науці.

У середині XX століття М. Полані опублікував статті, де підкреслив неможливість усунути людську суб’єктивність з процесу пізнання, розглянувши наукові ідеї як переконання та відкинувши уявлення про науку як абсолютно об’єктивне знання. На початку 1970-х років Т. Кун відзначив роль цінностей при виборі теорії. М. Борн навіть дійшов висновку, що наука руйнує етичний фундамент цивілізації. К. Поппер надав принципово нову інтерпретацію проблеми цінностей та їх ролі в науці. На його думку “об’єктивність” і “свобода від цінностей” самі по собі вже є цінностями, що з науки не можна виключити цінності, бо істина вже є цінність.

Задачею наукової критики він уважав відокремлення суто наукових проблем цінностей від позанаукових проблем, хоч одразу зазначав, що позанаукові цінності практично неможливо вигнати з наукової діяльності. Звичайно, таку позицію легко звести до останнього кроку і перетворити науку на ідеологію, ангажоване знання, яке розвивається завдяки позанауковим інтересам. Але головне полягало в тому, що у 1970-ті роки позиція представників так званої “стандартної концепції науки”, які наполягали на ціннісній нейтральності науки, була піддана серйозній науковій критиці. З цього часу домінує соціокультурний образ науки, в якому наука є органічною частиною соціальної й культурної дійсності, а різниця між науковими та позанауковими формами знання є розмитою. Думку про ціннісну навантаженість наукового знання, про неможливість відкинути ціннісні судження зі складу наукового знання тепер відстоюють не лише представники постмодернізму, різноманітних громадських рухів, а й прихильники постпозитивістської філософії науки, які намагаються осмислити наукове знання як одну з форм пізнавальної діяльності, що регулюється як власними когнітивними цінностями, так і

цінностями культури. Сьогодні спостерігається прагнення перейти від загальної постановки проблеми “наука та цінності” до більш диференційованого дослідження проблеми, щоб виявити роль цінностей в різноманітних за своєю спрямованістю процесах, які відбуваються в науці ^[20, 305-307].

Цитування – необхідний елемент наукової роботи. Текст цитати береться в лапки і наводиться в тій граматичній формі, як він міститься в джерелі із збереженням особливостей авторського написання. Може бути повним, без скорочень і без викривлення думок автора. Пропуск слів, речень, абзаців допускається без викривлення тексту з якого вилучається цитата й позначається багато крапками. Вони проставляються у будь-якому місці цитати (спочатку, в середині і в кінці). Якщо перед вилученим текстом, або за ним стояв розділовий знак, то він не зберігається. Кожна цитата повинна супроводжуватися посиланням на джерело зі списку використаних джерел і літератури. При непрямому цитуванні (переказ, виклад думок інших авторів своїми словами) студент має бути максимально точним і коректним в оцінці матеріалу, який викладається, подавати відповідні посилання на джерело. Цитування не може бути ні великим, ні недостатнім. Якщо в цитаті виділяються певні слова студент має оговорити це у тексті, наприклад: (розрядка наша. – В.Г.), (підкреслено нами. – В.Г.), (курсив наш. – В.Г.), (виділено нами – В.Г.).

Ч

Чартизм (англ. chartism) – перший масовий політичний революційний рух робітників Великої Британії в 30-50-х рр. XIX ст. Став формою протесту робітників проти економічного гноблення та політичного безправ'я, проти монополії лендлордів і великої буржуазії на владу. Організаційний центр Ч. – Лондонська асоціація робітників, створена під керівництвом У. Ловетта, який був автором програмного документа Ч. (1837 р.), що містав вимоги загального виборчого права для чоловіків, обрання парламенту щорічно, скасування виборчого цензу для депутатів тощо. Головні вимоги Ч. були викладені в 1838 р. у формі законопроектів “Народна хартія” (слово “хартія” англ. мовою “сЬагІег”, звідси й назва), який учасники руху подали до парламенту. В Ч. сформувалося два напрями: “Партія моральної сили”, яка визнавала лише мирну програму дій, і “Партія фізичної сили”, яка виступала за насильницьку тактику.

В лютому 1839 р. в Лондоні відбувся 1-й з'їзд чартистів. Він прийняв петицію до парламенту, в якій наводилися аргументи на користь прийняття хартії. До травня 1839 р. її підписали 1 млн. 250 тис. осіб. У липні 1839 р. палата обшин відмовилася розглядати хартію, що викликало масовий протест. У 1840 р. у Манчестері було створено Національну чартистську асоціацію. Вона склала другу петицію, на підтримку якої було зібрано понад 3 млн. осіб. У травні 1842 р. петиція була відхилена парламентом. У відповідь чартисти в серпні 1842 р. провели загальний страйк (“священний місяць”). У квітні 1848 р. чартистський конвент прийняв третю петицію, під якою поставили підписи 5 млн. осіб. Однак парламент знову відмовився розглядати її. Це викликало стихійні виступи трудящих, що були придушені урядом.

Після 1848 р. чартистський рух пішов на спад. Лідери лівого крила Е.Джонс, Дж. Гарні та ін. за підтримки К.Маркса та Ф.Енгельса намагалися відродити Ч. на соціалістичній основі. У 1851 р. чартистський конвент прийняв нову програму руху, яка проголошувала соціалістичні вимоги.

В 1854 р. чартисти скликали в Манчестері Робітничий парламент, але масової пролетарської організації їм створити не вдалося. Піднесення промисловості, скорочення безробіття, посилення масової еміграції з Англії та інші чинники призвели до того, що Ч. напр. 50-х рр. XIX ст. припинив існування ^[19, 411].

Час абсолютний – тривалість, плинність без початку й кінця (безмірна), без точки відліку.

Час доісторичний – частина абсолютного часу або тривалості, яка передувала появі людини, людства.

Час історичний – а) поняття, яке визначає логічну послідовність і тривалість фактів, подій, явищ історичного процесу в історичному пізнанні; б) частина абсолютного часу, тривалості, яка має точку відліку (фіксується ерою та календарем).

Час осьовий – термін, запропонований К. Ясперсом для характеристики історичних процесів, перебіг яких відбувається між 800 і 200 рр. до н. е., коли, на його думку, стався кардинальний поворот в історії і з'явилася людина такого типу, який зберігся і донині. Визначальними для своєрідності Ч. о., за Ясперсом, є зникнення великих культур давнини, що існували впродовж тисячоліть і передували Ч. о., передусім тих, що виникли в Єгипті, Месопотамії, долинах Инду та Хуанхе. Ч. о. розчиняє їх у собі, дає їм загинути, незалежно від того, чи є носієм нового народ давньої культури чи інші народи.

Давні культури зберігають своє існування лише в тих своїх елементах, які увійшли в Ч. о., але все, навіть найвеличніше, створене до Ч. о., сприймається як щось дрімотне, таке, що не прокинулося, оскільки людина тих часів ще не сягнула справжньої самосвідомості. Тим новим, що зумовило самотність Ч. о. і відбулося в трьох великих культурних регіонах – Китаї, Індії та на Заході (куди Ясперс, крім Європи, зараховує й культури Передньої Азії), – якраз і було усвідомлення людиною буття в цілому, самої себе і своїх меж шляхом рефлексії й пізнання абсолютності в глибинах самосвідомості та ясності трансцендентного світу.

Саме в цю епоху, вважав філософ, було у цілому розроблено основні категорії, якими ми мислимо і нині, закладено підвалини світових та інших філософських і релігійних учень, що дійшли крізь тисячоліття до нашого часу: в Китаї – вчення Конфуція, Лао-цзи, Мо-цзи, Чжуан-цзи, Ле-цзи та ін.; в Індії – Упанішади, буддизм; в Ірані – зороастризм; у Палестині – пророцтва Іллі, Ісайї, Ієремії тощо; у Греції – духовний злет від Гомера до Арістотеля.

Усі витвори духовного багатства, пов'язані з цими та іншими іменами, виникли майже одночасно, протягом небагатьох століть, і незалежно один від одного.

Однак, попри всі відмінності інтенцій змісту, структури і форм опредметнення, спільною атрибутивною характеристикою цюгочасних духовних пошуків є те, що людина тут, з одного боку, виходить за межі свого індивідуального існування, усвідомлюючи своє місце в розмаїтті цілісного буття, з іншого – вперше стає на шлях, який покликана пройти саме як певна особистість, неповторна індивідуальність, спроможна за потреби навіть внутрішньо протиставити себе усьому світові як самотника, пророка, філософа, законодавця [19, 412].

Час паралельний (альтернативний або синхронний) – а) час, який визначає синхронність життя суспільства; б) час паралельного розвитку цивілізації, який використовується в одному історичному часі.

Час позаісторичний – час, який плине поза існуванням людства й в інших світах. Може мати інші параметри виміру.

Час сакральний – частина божественної вічності, доступна для спостереження смертних, вірних. Ця категорія історичного пізнання використовується в теології.

Час соціальний – час, який визначає темпи соціуму, окремих його верств, прошарків порівняно з іншими та з історичним часом. Поняття використовується в соціології.

Часопис – див. журнал.

Частота звернення до архівних документів – див. інтенсивність користування архівними документами.

Червона Русь – історична назва Галичини, вживана в писемних джерелах, переважно польських, у XVI-XVIII ст. для визначення колишнього Галицького князівства (за адміністративним поділом у XV-XVIII століттях – Руське і Бельзьке воєводства Польського королівства). Інколи цю назву поширювали і на східні українські землі. Після 1772 року для Червоної Русі австрійською владою офіційно була вживана назва Галичина й Володамирія (Галіція й Людомерія), подеколи (в науці і публіцистиці) вживалася й далі назва Червона Русь [17, т. 10: 24, 238].

Червона українська галицька армія (ЧУГА) – військове формування, створене на початку 1920 р. в складі Червоної Армії з частин Української галицької армії, що перейшли на бік радянської влади. Було сформовано 3 бригади ЧУГА. Під час радянсько-польської

війни 1-ша бригада ЧУГА з'єдналася з радянськими військами, решта перейшла на бік польських військ [24, 238].

Черво́ний те́ро́р – офіційна політика придушення політичних і потенційних противників насильницькими методами, яку здійснювали більшовики в роки громадянської війни. Ініціатором і натхненником масового терору був В.Ленін. Після захоплення влади більшовиками він переконав своїх соратників у необхідності застосування “найжорстокішого революційного терору”. 20.12.1917 р. було створено спеціальний орган – Всеросійську надзвичайну комісію для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та саботажем (ВЧК), яка стала головним знаряддям більшовицького терору. 5.09. 1918 р. Раднарком прийняв постанову про Ч. т., яка надавала насильницькій політиці офіційного, державного характеру. Лише у відповідь на вбивство М. Урицького було розстріляно близько 500 заручників. Людей розстрілювали на тільки за їхні політичні погляди, а й за належність до “експлуаторських класів”. Активно застосовувався метод заручництва. За будь-яку акцію, спрямовану проти більшовицького режиму, або навіть за поразку Червоної армії на фронті карали офіційно санкціонованим розстрілом сотні невинних людей. Придушуючи антибільшовицькі повстання, каральні загони знищували цілі села, вбивали дітей та жінок (напр., так діяли війська М. Тухачевського під час придушення селянського повстання в Тамбовській губернії в 1920-1921 рр.). Точних відомостей про кількість жертв Ч. т. немає. За офіційними джерелами, до грудня 1920 р. ВЧК розстріляла 12 733 особи. Дослідники вважають, що жертвами більшовицького терору стали сотні тисяч осіб. Застосування Ч. т. стало одним із найважливіших чинників, які зумовили перемогу більшовиків у громадянській війні [19, 413].

Черкаський полк – утворений у 1648 р. Серед черкаських полковників – Максим Кривоніс (1648), Петро Дорошенко (1665). Після Андрусівського перемир'я 1667 р. полк опинився у складі Польщі. Наприкінці XVII через турецько-татарські спустошення припинив своє існування, а значна кількість козаків та селян переселилися в Лівобережну Україну.

Чернетка – варіант авторського тексту документа, який передає його остаточному оформленню у вигляді чистового документа.

Чернецтво – релігійне об'єднання, що склалося в. християнстві прик. III – на поч. IV ст. в Римській імперії як форма протесту проти соціального гніту внаслідок прагнення створити справедливий суспільний устрій. Та релігійна ідея, що оволоділа Ч., перетворила його на особливий церковний інститут, який проповідував відхід від реальних життєвих цінностей, необхідність ізоляції від світу, аскетизм в ім'я спасіння душі. У міру того, як християнські церкви ставали організованішими, деякі християни почали вважати, що вони втратили дух благочестя, прилучившись до мирської марноти. Вони кидали міста, шукали усамітнення в далеких і глухих місцях, дотримувалися суворого самозречення, поєднаного з молитвами в ім'я спасіння душі та роздумами над Святим Письмом.

Як носії стихійних і суворих традицій релігійної поведінки, вони кидали виклик нормативному християнству і прямо чи непрямо осуджували ідею утворення досконало організованої церкви, тісно пов'язаної із суспільством. Однак нормативне християнство зуміло приєднати їх до своєї структури і вже в V ст. монастирський рух став невід'ємною частиною нормативного християнства, віддушиною для надто палкої меншості, яка інакше могла б відколотися від основної маси віруючих. На Русі Ч. з'явилося наприк. X – на поч. XI ст. Чернець (рос. инок – не такий, як усі) дає обітницю послуху (абсолютне підкорення монастирському статуту і керівникам), відмови від власності, від подружнього життя, цілковитого зречення власної волі. Ченці одного монастиря називаються братією. Існує три ступені Ч.: рясофор, малосхимник, великосхимник. Одяг ченців – символ відмови від миру. Той, хто хоче стати ченцем, приймає постриг. З Ч. формується вище керівництво церкви – епископат [19, 413-414].

Чернігівська земля – територія у Давній Русі по річці Десні, її притоках та у верхів'ях Оки. Більш відома під назвою Чернігово-Сіверська земля. Основу населення становили сіверяни, жили також радомичі (по річці Сож) і в'ятичі (по річці Оці). Найбільші центри – Чернігов, Новгород-Сіверський, Брянськ, Муром. У XVII ст. на території Чернігівської землі були Чернігівське, Новгород-Сіверське і Муромське князівство, які на початку XIII

ст. розпалися на ряд уділів. Путивльське, Трубчевське і Муромсько-Разянське князівство пізніше відокремилися від Чернігова і їхня подальша доля пов'язана з Північно-Східною Руссю.

Під час монголо-татарської навали Чернігівська земля зазнала розорення. У XV ст. потрапляє до складу Великого князівства Литовського, у 1503 р. – до складу Російської держави, а на початку XVII ст. – до складу Речі Посполитої. За умовами “Вічного миру” між Польщею і Росією (1686) була приєднана до Росії [24-26].

Чернігівське воєводство – адміністративно-територіальна одиниця у складі Речі Посполитої. Утворено в 1635 р. на землях Чернігово-Сіверщини з центром у Чернігові. У своєму складі мало повіті і староства. На початку Хмельниччини у 1648 р. було фактично ліквідоване, але юридично проіснувало до кінця XVIII ст. [24-26].

Чернігівське князівство – одне з найбільших давньоруських князівств XI-XIII ст. з центром у Чернігові. Територія Ч. к. включала лівобережжя Дніпра вище за впадіння в нього Десни. Першим князем був Мстислав Володимирович Хоробрий (з 1024 р.). З XII ст. в Ч. к., а потім в уділах, на які воно розпалося на початку XIII ст., князували нащадки Олега Святославича. В 1239 р. Ч. к. розорили орди Батия [24, 238-239].

Черняхівська культура – археологічна культура II-VII ст. (за іншими даними – II-V ст.) головним чином на території України. Назва – від могильника поблизу с. Черняхова (тепер Київської обл.), що його 1899 р. досліджував В. В. Хвойка. Носії Ч. к. – осіле землеробське населення, що знало ремесла (залізообробне, гончарне, ювелірне), вело торгівлю. Існує думка про багатоетнічність цієї культури [24, 239].

Чигиринська змова 1877 р. – спроба групи народників підготувати селянське повстання в Чигиринському пов. Київської губ. Центром повстання мала бути нелегальна селянська організація “Тамна дружина”, створена Я. В. Стефановичем, Л. Г. Дейчем, І. В. Бохановським. Повстання планували на 13.10.1877 р. Проте у вересні 1877 р. Ч. з. було розкрито, бл. 1000 чол. Заарештовано [24, 239].

Чистовий документ – рукописний або машинописний документ, текст якого переписаний чи передрукований з чернеткового документа без помарок і виправлень.

Читач бібліотеки – особа, яка користується бібліотекою на підставі офіційної записи у встановлених документах.

Читальний апарат – апарат для читання мікрофільмів з одержанням збільшеного зображення кадрів на екрані.

Читальний зал – спеціально обладнане приміщення, призначене для обслуговування читачів творами друку та іншими документами в його межах.

Читальний зал архіву – приміщення архіву, спеціально призначене для користування архівними документами.

Читально-копіювальний апарат – апарат для читання мікрофільмів, що дозволяє одержувати з них збільшені електрографічні копії.

Читацький каталог – бібліотечний каталог, наданий у розпорядження читачів.

Членство – це постійна участь, патронат і фінансова підтримка діяльності некомерційних організацій фізичними і юридичними особами через сплачування ними членських внесків та інші форми участі.

“Чорна п'ятниця” – в американській історії день 24.09.1869 р., коли обвал цін на золото ініціював паніку на ринку цінних паперів. Крах був наслідком спроби фінансиста Дж. Гулда і залізничного магната Дж. Фіска захопити ринок золота і підняти ціни. Схема залежала від утримання урядового золота поза ринком, що маніпулятори організували через політичний вплив.

Коли президент У. Грант нарешті дізнався про схему, він наказав продати на ринку державного золота на 4 млн. доларів, що пробило нижній бар'єр і викликало паніку також на інших сегментах ринку. Це завдало шкоди економіці країни та репутації адміністрації У. Гранта. Інша фінансова криза, “Ч. п.”, відбулася 19.09.1873 р., коли крах філадельфійської компанії Джея Кука та інших інвестиційних компаній також спровокував паніку.

“Ч. п.” 25.10.1929 р. стала початком світової економічної кризи. Відбулося катастрофічне падіння курсу акцій, ціна яких була завищеною біржовими спекулянтами, що й спричинило паніку на нью-йоркській біржі. Сума збитків дорівнювала 15 млрд.

доларів. “Ч. п.” цього разу стала кінцем фінансового та економічного піднесення 20-х рр. Розпочалася криза, яка охопила усі розвинені країни світу. Головною причиною була невідповідність величезного зростання виробничих потужностей купівельній спроможності населення. Хоча банки й намагалися запобігти коливанням біржового курсу шляхом випуску додаткових акцій, однак це не відвернуло обвалу. Бізнесмени втрачали свої капітали, багато підприємств збанкрутіло. “Ч. п.” започаткувала традицію називати “чорним” день тижня, коли в якійсь країні починається фінансова криза [19, 414-415].

Чорна могила – слов'янський курган Х ст. в Чернігові. За місцевими переказами, в Ч. м. було поховано князя Чорного, легендарного засновника Чернігова. Досліджували курган у 1872-1873 рр. Розкопано залишки поховального кострища, знайдено зброю, предмети ужиткового мистецтва [24, 240].

Чорна рада 1863 р. – загальна козацька рада, скликана на околиці м. Ніжина для обрання гетьмана Лівобережної України. Старшина висувала полковника В. Золотаренка і наказного гетьмана Я. Сомка, але козацька й Селянська біднота обрала гетьманом кошового Запорозької Січі І. Брюховецького, який обіцяв зменшити побори, обмежити феодальне гноблення. Обрання нового гетьмана не змінило на краще становище народних мас. Проти гніту козацької старшини та царських воєвод в Україні вибухнули повстання 1666, 1668, 1670 рр. [24, 240].

“Чорна смерть” – назва, яку дали сучасники чумі, скоріш за все бубонній, яка охопила Європу в 1347-1453 рр. Чисельність її жертв перевищувала смертність від будь-якої епідемії чи війни попередніх часів. За цей період вимерло від третини до половини населення континенту. Хвороба зародилася в Китаї, а потім поширилася в Європі, коли армія Кипчака, взявши в облогу генуезьку торгіву факторію у Криму, закидала в місто чумні трупи. Переносили заразу корабельні пацюки, тому вона поширилася із середземноморських портів і вразила Сицилію у 1347 р., Північну Африку, Італію, Іспанію і Францію – у 1348, Австрію, Угорщину, Швейцарію, Німеччину, Нідерланди, Англію – у 1349, Скандинавію та країни Балтії – у 1350 р.

Середньовічна медицина була безсилою проти цієї епідемії. Із засобів захисту використовувалося лише обкурювання помешкань ароматичними смолами. Чума кілька разів поверталася впродовж наступних років і вплинула на всі аспекти тогочасного життя. Депопуляція і скорочення чисельності робочої сили прискорили процес змін, який уже розпочався в аграрній економіці.

Відбулися зрушення в оплаті різних видів роботи, соціальні відмінності вже не були такими жорсткими, адже хвороба не жаліла нікого. Побоювання підхопити чуму вплинуло на посилення настроїв індивідуалізму. В релігії набув великого поширення містицизм, посилився релігійний фанатизм. Саме в той час почалося переслідування євреїв, яких звинувачували у насланні страшної хвороби. Після “Ч. с.” XIV ст. епідемії чуми протягом століть завдавали ударів знов і знов, особливо у містах, де часом забирали до трьох чвертей населення.

Останній випадок чуми у Західній і Центральній Європі припав на 1720 р. Подолання цієї хвороби почасти пояснювалося суворими заходами карантину, а також змінами у природному середовищі: поступовим витісненням чорного пацюка іншим, брунатним, який не переносив інфекції. Словосполучення “Ч. с.” інколи вживається в наш час для позначення дуже небезпечної епідемії [19, 415].

Чорний ліс – лісовий масив між річками Інгулом та Інгульцем у Кіровоградській обл., державний заказник. У XVIII ст. входив до володінь Запорозької Січі. Був одним з осередків, де формувалися гайдамацькі загони. На території Ч. л. виявлено пам'ятки чорнольської культури (археологічна культура передкіфського часу – кінця IX – початку VII ст. до н. е.) [24, 240-241].

Чорний шлях – стратегічний шлях, яким користувалися кримські татари для розбійницьких нападів на Правобережну і Західну Україну та Польщу в XVI-XVII ст. Починався з Перекопу, перетинав пониззя Дніпра, проходив між верхів'ями Інгульця, Тясмину і Росі в напрямі Умані, Тернополя, Львова [24, 241].

Чорнобильська катастрофа – аварія, що сталася у квітні 1986 р. на 4-у енергоблоці атомної електростанції поблизу м. Чорнобиля (Київська обл.). Спричинилася до людських жертв, численних хвороб у населення та призвела до радіаційного забруднення великої частини території України і сусідніх країн.

Чорнобильський документ – документ, що містить інформацію про причини Чорнобильської аварії і/або хід робіт, пов'язаних з ліквідацією її наслідків, тривалі наслідки аварії та здійснення заходів щодо їх подолання, соціально-психологічні та міжнародні аспекти аварії.

Чорноморське козацьке військо – сформоване в середині 60-х років XVIII ст. з частково відродженого запорозького Війська, скасованого в 1775 п. Катериною II. Потрібна у новому козацькому війську була зумовлена підготовкою до війни з Туреччиною. Основу війська склали 12 тис. колишніх запорожців, які організували “вільні козацькі команди”, об'єднані у “Військо вірних козаків”, пізніше перейменовані на Чорноморське козацьке військо, якому повернули козацькі військові клейноди.

У російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. Військо брало участь в усіх великих битвах російської армії з турками, відігравши важливу роль. У 1792 р. депутація Чорноморського козацтва на чолі з А. Головатим домоглася в Петербурзі від Катерини II грамоти на землі “Таманського півострова та його околиць” (майже 3 млн. десятин.). Туди й переселилося того ж року Чорноморське козацьке військо, яке згодом було перетворене на Кубанське військо [24, 241].

Чортмлицька Січ – адміністративний і військовий центр запорозького козацтва в 1652-1709 рр. Розташовувалася на острові, що омивалися річками Чортмлик, Прогної і Скарба, поблизу сучасного села Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області. Була важливою тиловою базою для армії Б.Хмельницького у др. Пол. Визвольної війни середини XVII ст. З нею пов'язані життя і діяльність кошового отамана І. Сірка, який тут похований (1680). У березні 1709 р. із Чортмлицької Січі виступило запорозьке військо на чолі з кошовим отаманом К. Гордінком і в Будищах об'єдналося з шведськими військами Карла XII і гетьманськими козаками І. Мазепи. У травні 1709 р. за наказом Петра I Чортмлицька Січ була зруйнована [24-25].

“Чотирнадцять пунктів” – умови миру, викладені президентом США Т. В. Вільсоном наприкінці першої світової війни у посланні конгресу (8.01.1918 р.). Склалися з 14 статей і передбачали: 1) відкриті мирні договори; 2) повну свободу торгового мореплавства в мирний і воєнний час; 3) усунення перешкод у міжнародній торгівлі; 4) встановлення гарантій, що забезпечують скорочення озброєння; 5) врегулювання колоніальних питань; 6) виведення німецьких військ з окупованої ними території Росії і надання Росії можливості визначити свій політичний розвиток; 7) звільнення Бельгії; 8) звільнення Німеччиною всієї окупованої нею французької території, повернення Ельзас-Лотарингії Франції; 9) виправлення кордонів Італії відповідно до національної ознаки; 10) надання народам Австро-Угорщини можливості для автономного розвитку; 11) виведення німецьких військ із території Румунії, Сербії, Чорногорії та забезпечення Сербії доступу до моря; 12) надання можливості автономного розвитку інонаціональним частинам Османської імперії, відкриття Дарданелл для суден цієї країни; 13) створення незалежної польської держави з виходом до моря; 14) створення Ліги націй [19, 415-416].

Чугуївське повстання 1819 р. – повстання військових поселенців Чугуївського полку в Слобідсько-Українській губернії. Основною причиною повстання був жорстокий режим у військових поселеннях. Охопило всі населені пункти Чугуївського округу. Згодом до Ч. п. приєдналися поселенці Таганрозького палку. Ч. п. придушене військовою силою [24, 241].

Чумацтво – торговельно-визницький промисел в Україні в XVI-XIX ст. Чумаки привозили з Чорноморського узбережжя Криму й Галичини сіль, а з України везли хліб, інші сільськогосподарські продукти. Основним транспортним засобом чумаків були мажи – пароволові або четвероволові вози. Для безпеки чумаки об'єднувалися у валки, які очолювали отамани. Ч. було поширене і на Поволжі, Дону та Кубані. Припинилось у 70-80-х роках XIX ст. у зв'язку з розвитком залізниць і річкового парового транспорту [24, 242].

Ш

Шарварок – додаткова феодална повинність на будівництві й ремонті шляхів, мостів, гробель, панських будівель на загарбаних Польщею українських землях у XV—XVIII ст. Становив до 24 робочих днів на рік із селянського двору [24, 243].

Шаріат (з араб, шаріа, букв. – належний, намічений шлях) – зведення правових і теологічних норм, які проголошені ісламом “вічним і незмінним” плодом божественних настановлень. Спирається на загальні положення Корану й Сунни про поведінку мусульман. Конкретні форми Ш. розроблені ісламською системою нормативного регулювання (фікхом). Його розробка була завершена в XI–XII ст. У 70-х рр. XX ст. мусульманські теологи закликали до відновлення правових норм шаріату. Ш. має силу закону в країнах, де іслам є державною релігією (напр., Ірані, Афганістані за влади талібів, у Чеченській республіці Ічкерія) [19, 417].

Шах (перс. – цар, володар) – у деяких східних країнах титул монарха. Вперше термін “Ш.” було використано в державі Сасанідів, згодом — у країнах Близького та Середнього Сходу, Делійському султанаті. Династія іранських шахів, засновником якої був Ардашир I Папакан (бл. 180-239 чи 241 рр.), правила впродовж 224-651 рр. Офіційний титул іранських монархів – шахиншах, тобто цар царів. Спочатку слово Ш. вживалося перед іменем (напр., шах Джа-хан). У XX ст. у зв’язку з походженням правлячої в Ірані династії від турецького племені каджарів термін “Ш.” вживали після власного імені (напр., Реза-шах). В Ірані титул Ш. існував до січня 1979 р., коли внаслідок революції було повалено монархічний режим Мохаммеда Реза Пехлеві, який правив з 1941 р. [19, 417].

Шифр – скорочена назва музею, в якому зберігається музейний предмет або науково-допоміжний матеріал. Шифр є складовою частиною облікового призначення і наноситься на кожну одиницю музейних предметів.

Шифр зберігання документа – умовне позначення місця зберігання документа у вигляді сполучення літер і (або) цифрових знаків. Складається з класифікаційного індексу та авторського знака.

Шифрування справ (одиниці зберігання) – проставлення на палітурці справи (одиниці зберігання) архівного шифру.

Шкідливі умови праці – комплекс факторів, які негативно впливають на здоров’я працівників при виконанні конкретної роботи на певному робочому місці [31, 851].

Шкільний археологічний музей. Зустрічаються в школах і музеї вужчого профілю – археологічного. У школах існують гуртки, клуби юних археологів, які під керівництвом учителів історії ведуть з дозволу кафедр археології університетів чи інститутів розкопки. Учнівські колективи разом зі студентськими експедиціями вищих навчальних закладів здійснюють пошуково-дослідницьку роботу. Знахідки вивчаються і експонуються у шкільному музеї.

Шкільний етнографічний музей. Кількість музеїв цього профілю значно збільшилося за останнє десятиліття. Проголошення незалежності України, утворення суверенної держави спонукало наш народ до глибокого вивчення своєї історії, традицій, обрядів, звичаїв, мови тощо. Загальна риса експозицій музеїв цього профілю – це велика кількість побутових речей, інтер’єр української селянської хати, велике зібрання народного одягу, різноманітність вишивок. Велику роботу учні проводять у пошукових експедиціях, зустрічаються зі старожилами, записують народні пісні, легенди, вивчають побут жителів рідного краю.

Шкільний літературний музей. Значну групу шкільних музеїв становлять літературні і літературно-меморіальні, які створювали в процесі вивчення української, російської, молдавської та інших літератур, позакласної роботи учнівських творчих об’єднань. У деяких школах створені музеї письменників, драматургів, поетів. Маючи справу з історико-літературною спадщиною, ці шкільні музеї відіграють важливу роль у моральному та естетичному вихованні учнів. Чимало шкільних літературних музеїв присвячують свою діяльність письменнику, ім’я якого присвоєно школі. Тематична структура музеїв літературного профілю передбачає комплектування матеріалів, пов’язаних з життям, літературою і громадсько-політичною діяльністю письменника, його творчою лабораторією, написанням окремих творів, їх оцінкою, вшануванням пам’яті письменника.

Шкільний літературно-меморіальний музей. Серед музеїв літературного профілю певну групу становлять літературно-меморіальні, тобто такі, що мають меморіальний комплекс, пов'язаний з життям і творчістю діяча літератури, якому присвячено музей. Основу фондів літературно-меморіальних музеїв складають комплекси речей, безпосередньо пов'язаних з життям та діяльністю письменника (предмети домашнього вжитку, інтер'єру квартири, документи, книжки з особистої бібліотеки, твори образотворчого мистецтва, фотографії, рукописи, першовидання творів тощо). Особливий інтерес становлять рукописи письменника, які нерідко є результатом його кропіткої праці, творчих пошуків. Для школярів вони є способом проникнення у внутрішній світ письменника, ключ до розуміння його літературних, філософських, ідейно-естетичних поглядів, специфіки творчого пошуку. Багато може розповісти особиста бібліотека письменника, помітки на полях книжок, дарчі надписи, листи.

Шкільний мистецький музей. Музеїв цього профілю значно менше, проте в деяких школах створені музеї співаків, композиторів, музикантів. Діяльність таких музеїв спрямована перш за все на естетичне виховання учнів. Широко використовуються в шкільних мистецьких музеях фото-, кіно- і фономатеріали, реклама та афіші (іноді з автографами митців).

Шкільний музей архітектури. У музеях цього профілю збирають макети громадських, побутових, культових будов різних часів і народів, виготовлені учнями з дерева, глини, картону, фотографії пам'яток архітектури, плани міст, зразки цегли та будівельних матеріалів, архітектурні деталі – матеріали археологічних розкопок.

Шкільний художній музей. Порівняно з іншими музеями художніх значно менше. Причина цього – складність комплектування їх фондів: тут мають бути зібрані оригінальні твори мистецтва. Творча активність учнів, тісний зв'язок з громадськістю – основні фактори, що зумовлюють успішний розвиток будь-якого шкільного музею і особливо художнього. Зв'язки з творчими спілками, музеями, любителями мистецтва, художниками-аматорами, представниками різних кіл громадськості допомагають створити музеї, де представлені справді унікальні твори живопису, графіки, скульптури, вжиткового мистецтва. Нагромадження творів мистецтва не є основною метою музею. Систематична організація тематичних виставок дитячого малюнка з нагоди різних свят та ювілеїв, зустрічі з художниками, участь у відкритті пам'ятників, відвідування музеїв, випуск стінгазет, листування з художніми навчальними закладами, конкурси на кращий твір за матеріалами шкільного музею, диспути та вечори на мистецтвознавчі теми – це далеко не повний перелік усіх тих заходів, які слід здійснювати на базі музею, адже вони сприяють естетичному вихованню учнів.

Створення художнього музею може бути логічним наслідком роботи шкільного кабінету образотворчого мистецтва, неодмінним елементом оформлення якого є виставки дитячих робіт, зразки творів різних видів і жанрів. До фондів кабінетів належать матеріали, пов'язані з видами занять: малюванням з натури, тематичним та декоративним малюванням, бесідами з образотворчого мистецтва. Напряму у комплектуванні фондів шкільного художнього музею залежить від поставлених перед ним завдань.

У школах на основі діяльності дитячих творчих об'єднань комплектуються фонди музеїв шкільної фотографії, дитячих ілюстрацій до літературних творів, політичного плаката, дитячих художніх виробів з природних матеріалів. Свій творчий хист діти виявляють у мозаїці із скла і кольорового паперу, інкрустації соломкою, різьбленні по дереву, випалюванні, малюнках способом графографії, мозаїці штампом тощо. Художні музеї створюються і при дитячих художніх студіях, які очолюють на громадських засадах народні майстри.

Школа в науці (історичній) (лат. schola) – поняття сучасного наукознавства (історіографії), для якого характерний значний полісемантизм. У широкому розумінні означає формальне чи неформальне об'єднання вчених. Близькими (але несинонімічними) терміну “школа” є поняття “напрямок” і “течія”.

Хоча саме слово “школа” по відношенню до об'єднань учених уживалося уже в історіографії першої половини XIX століття (“скептична школа”), визначення школи в науці почали з'являтися лише у другій половині XIX століття. Так, П. Г. Виноградове 1880-

ті роки дещо емоційно зауважив, що історична школа – “живий організм, а не проста сукупність абстрагованих мислителів”.

До нашого часу запропоновано декілька визначень і класифікацій наукових шкіл. Головні з них такі:

а) “Класична” і “сучасні” школи (К. А. Ланге). “Класична” наукова школа – “це неформальний науковий колектив, який формується навколо видатного вченого на базі вищого навчального закладу з метою навчання науковій творчості. Цей колектив пов’язаний спільністю принципів і методичних основ вирішення наукових проблем, забезпечує для всіх членів колективу постійний розвиток і удосконалення знань, створює умови, необхідні для вільного та творчого виявлення індивідуальних здібностей кожного члена колективу”. Тобто головними характерними рисами “класичної” школи, розповсюджені у другій половині XIX – XX століття, є спільність методів дослідження та педагогічного спілкування. Стосовно “сучасної” школи, то вона формується на базі науково-дослідного закладу з метою колективної розробки певної наукової ідеї. У цьому типі школи педагогічне узагальнення зведено до мінімуму, оскільки в колектив часто об’єднуються вчені, що уже відбулися. Цей варіант наукової школи розповсюджується з середини XX століття, коли значно зросла кількість різноманітних науково-дослідних установ.

До цієї класифікації близька класифікація, запропонована Б. С. Кагановичем (генетичний та структурний типи шкіл) і Г. П. Мягковим (класичний, сучасний, національний типи).

б) “Науково-освітня”, “дослідна” і “напрямок, що набуває національного чи інтернаціонального характеру” (М. Г. Ярошевський, С. Д. Хайтун, М. І. Рудний, С. В. Смірнов). Уявляється, що така типологія найбільш близька і до реальної картини шкіл, що склалися в історичній науці, при цьому найбільш розповсюдженими типами шкіл є науково-освітня (університетська) і школа-напрямок (скептична, юридична). Дослідна школа характерна уже для другої половини XX століття. Ярошевський сформулював і своє визначення школи, яке відрізняється підвищеним ступенем узагальнення. Школа в науці була визначена ним як “особливий феномен, неідентичний іншим соціальним об’єднанням і структурам, таким як дисципліна, напрям, організація з фіксованим статусом (кафедра, інститут, суспільство, рада ...) і разом з тим, включений в складну рухому сітку відносин з цими утвореннями”. Хайтун також (поряд з М. І. Родним) обгрунтував загальні передумови створення наукової школи, до яких він відніс соціально-історичну (досягнення “відповідної галузі науки такої стадії розвитку, коли індивідуальні форми наукової праці уже не задовольняють вимог цієї галузі науки, а колективні форми ще не існують”), предметно-логічну (активність і перспективність напрямку та проблеми) і особистісно-психологічну (наявність у лідера школи специфічних педагогічних і інших організаторських здібностей).

На думку Смирнова, завданням науково-освітньої школи є “переклад особистого знання у групове, тобто підготовка людей, без яких неможливо збереження наукових традицій... Для цієї школи характерний один тип відносин: учитель – учень”. Цей тип школи завжди має локальний характер (університетська, інститутська і т. п.). Навпаки, науково-дослідна школа – це “об’єднання вчених навколо лідера для виконання певної науково-дослідної програми. Тут до відношення “учитель – учень” додається ще відношення “основоположник – послідовники”. При цьому основоположник зобов’язаний мати свою науково-дослідну програму, турбуватися про підготовку наукових кадрів, тобто все одно виконувати педагогічні функції. На близькість двох типів шкіл вказував і сам Смирнов, підкресливши, що “розмежування ... має відносний характер. Про це говорить і той факт, що їх диференційні ознаки виявляються перехресними. Науково-освітня школа може стати одночасно і науково-дослідною”. Смирнов звернув увагу і на складність кількісної характеристики науки школи. Фактично він приєднався до точки зору Г. Штейнера, який вважав, що школа включає в себе принаймні два покоління вчених. Його загальне визначення школи таке: “Школа – це група людей, що об’єдналися для породження, розповсюдження чи засвоєння знань і які знаходяться у співвідношенні “вчитель – учень”. Тобто школа “являє собою деяку системну організацію, для якої

характерні два типи зв'язку: генетичні... і субординативні”.

Як один із важливих аспектів виділення наукових шкіл було також запропоновано єдність категоріального апарату членів об'єднання, при цьому підкреслювалося, що категорія може ставати “немовби символом школи” (пор.: “державна” школа).

в) “Комунікативна – лідерська” школи (В. П. Золотарьов). До комунікативних шкіл Золотарьов відносить “російську історичну школу”, марксистську школу; до лідерської – школу М. І. Карєєва. Іншими словами, під комунікативною школою фактично мається на увазі напрям.

Найбільш розгорнутий список критеріїв школи запропонований Л. Винаром. На думку історика, такими є: організаційна структура, що включає науково-навчальні заклади та науково-дослідні інститути; спільність головних історіографічних концепцій засновника школи і його учнів; спільність методології дослідження й історіософії; також інші характерні риси школи, пов'язані зі специфікою тематики історичних досліджень. При цьому сам Винар розуміє складність виявлення в науці такої ідеальної школи, тому говорить про більшість критеріїв скоріше як про бажані. Головний ж критерій, без якого школа існувати не може, – це спільність історіографічних концепцій. Серед інших критеріїв можливі “тип наукової культури” (С. В. Чирков) і “архетип ментальності” (І. П. Бельський).

Отже, більшість авторів виділяють як характерні риси школи в історичній науці (а йдеться, головним чином, про школи другої половини XIX – початку XX століття) єдність методичних прийомів роботи з джерелами; близькість тематики та проблематики праць; наявність педагогічного аспекту зв'язку “вчитель – учень”. Причому в останньому випадку, якщо поняття “вчитель” персоніфікується, то йдеться про школу того чи іншого вченого (школа Ключевського, Платонова), якщо ж “топонімізується”, – то про школу того чи іншого наукового і навчального центру (московська, петербурзька). При цьому “персоні-фіковані” школи можуть входити до “топонімізованих”.

У зв'язку з цим є сенс запропонувати поняття “ієрархія критеріїв”, тобто розмістити їх не в довільному порядку, а за ступенем значимості.

Першим критерієм існування школи буде педагогічне спілкування між засновником школи і його учнями. Але очевидно, що одного педагогічного фактора для виділення школи недостатньо, інакше будь-який університетський семінар міг би називатися школою. Другим за значимістю критерієм багатьма авторами виділені загальні методи та принципи обробки джерел (передача наукової культури). Це може бути (особливо в середині XIX століття, коли джерелознавство тільки починало розвиватися) і взагалі виявлення інтересу до джерела на противагу інтересу до узагальнення. Саме цей інтерес до документа об'єднував часто таких концептуально різних В. Б. Антоновича і М. Ф. Владимирського-Буданова (чому іноді виділяється “Київська документальна школа”). Інтерес же до окремого виду джерел стане більш характерним на початку

XX століття, коли зростає диференціація наукового знання: школа М. В. Довнар-Запольського у Київському університеті прославилася, наприклад, вивченням переважно писцевих книг.

Третім за важливістю критерієм може бути методологічна (теоретична, філософська) спільність, а четвертим – близькість у конкретно-історичних побудовах і тематиці досліджень. Методологія в даному випадку випереджає конкретику, оскільки теоретичним побудовам у творчості вченого, як правило, притаманний великий консерватизм, велика сталість.

Еволюція філософських поглядів здійснюється часто набагато повільніше, ніж еволюція проблематики досліджень. Хоча і тут можливі варіанти: при достатньо широкій проблематиці вона може бути присутня в дослідженні членів школи протягом тривалого періоду (приклад – школа західно-руського права), при вузькій тематиці досліджень вона, навпаки, швидко вичерпується (школа Антоновича, коли були вивчені всі землі Південно-Західної Русі і теми почали повторюватися), а перехід до якісно іншого рівня вивчення того ж сюжету часто утруднений через вузькість джерельної бази, нерозробленість нових методів тощо.

Таким чином, при вивченні тієї чи іншої школи потрібно, по-перше, дослідити

зародження школи, що неможливо без звернення до біографії засновника, при цьому особливий уваги потребує його діяльність як педагога. Вивчення наукової спадщини засновника і його дослідницьких принципів дозволить виділити методи дослідження, що були передані ним учням. По-друге, потребує аналізу методологічна (філософська) спадщина членів школи і, по-третє, проблематика конкретно-історичних праць і історичні концепції, які в них містяться.

Першим ученим, що поставив питання про змістовну відмінність понять “напря́м” і “шко́ла”, які вживалися до цього часу як синоніми, був О. С. Лаппо-Данилевський, який у своїх лекціях з історіографії (1890-ті роки) підкреслював, “що школа дає метод”, напря́м же зводиться, скоріше, до “створення історичного стилю”. Сталого визначення напря́му (як і менш уживаного терміну “течі́я”) не існує.

Можна передбачити, що школа, об’єднана лише спільністю методології і тематики дослідження, але позбавлена педагогічного спілкування за типом “учитель–учень”, і може бути названа напря́мом (по відношенню до державної школи термін “державний напря́м” є уже цілком рівноважним). До цього часу сформульовано дві головні точки зору на взаємозв’язок між школою і напря́мом:

1. Амбівалентна лінійна залежність “школа – напря́м” (О. Л. Вайнштейн (1940)) чи “Школа – напря́м – течі́я” (Є. В. Гутнова, Г. П. Мягков (1988) та ін.), де кожна наступна складова ширша за попередню. Якщо критеріями виділення школи для Гутнаної частіше за все служили “методологічні прийоми, які об’єднують таку групу істориків, іноді ж те, що вони були учнями і послідовниками одного видатного вченого, чи угруповання навколо одного університету”, то термін “течі́я” визначався як “найбільш широкі і, як правило, аморфні групи істориків, об’єднані найбільш загальними методологічними принципами”, а термін “напря́м” – як “більш компактні групи вчених, тісно пов’язаних між собою не лише загальними методологічними принципами, але і їх інтерпретацією, а також загальною тематикою і проблематикою своїх робіт”.

2. Відсутність прямої лінійної залежності між школою і напря́мом, які можуть розглядатися як такі що розвиваються паралельно і перетинаються, але ці поняття ризняться між собою (С. І. Михальченко).

Крім того, запропоновано взагалі відмовитися від уживання термінів “напря́м” і “течі́я”, обмежуючись лише терміном “школа” (Г. П. Мягков (2000)). При цьому передбачається розглядати історію історичної науки як історію розвитку шкіл у науці.

Зробимо короткий екскурс в історію шкіл російської та української історичної науки другої половини XIX – першої третини XX століття. Створення шкіл у російській історичній науці почалося у середині XIX століття і було пов’язане з діяльністю університетів як навчальних і наукових центрів. Характерний для того часу синкретизм історичної науки призводив до того, що спочатку школи, які формувалися будь-яким ученим, були загальноісторичними і сприймалися в цілому як університетські. Так, М. С. Курторга, головною спеціальністю котрого була античність, став основоположником загальної петербурзької історичної школи; спеціаліст з західного середньовіччя Т. М. Грановський значно вплинув на формування московської історичної школи, а історик-юрист і слов’янознавець Н. Д. Іванишев був “батьком-засновником” київської. Зі зростанням диференціації історичної науки у другій половині XIX століття єдині ранні школи породжують “дочірні”, а потім і “внучаті” школи з окремих галузей. Так, за неповним списком, у Петербурзькому університеті виростили “дочірні” школи візантиністів В. Г. Васильєвського, антикознавців Ф. Ф. Соколова і “внучата” школа істориків Росії С. Ф. Платонова; у Московському університеті – школа західно-європейської історієстики П. Г. Виноградова і російської історії В. О. Ключевського; у Київському університеті – історії Росії й України на чолі з В. Б. Антоновичем, а потім М. В. Довнар-Запольським, історії західно-руського права М. Ф. Влади-мирського-Буданова, нової історії Заходу І. В. Лучицького. Усі ці об’єднання вчених комплектувалися, головним чином, із студентів, що займалися під керівництвом професора науковою роботою в семінарах чи гуртках, потім, позитивно зарекомендувавши себе, випускники залишалися при кафедрі для підготовки до одержання професорського звання. Захистивши магістерські дисертації, вони і склали власне наукову школу, оскільки про школу можна судити тільки з наукової

продукції, а дисертації в більшості випадків були першими значними самостійними роботами.

Іноді школа ставала відомою в науці уже по студентських роботах її членів, якщо вони виконувалися за єдиною тематикою і мали важливі висновки, обґрунтовані даними джерел. Така, наприклад, школа Антоновича у Київському університеті: під керівництвом професора у 1880-1890-х роках було виконано більше десяти робіт з історії окремих земель Давньої Русі, причому половину з них написано в той час, коли автори були студентами старших курсів. Незважаючи на те, що розширювалася спеціалізація, назви загально-університетських шкіл збереглися, хоча з самого початку зв'язок із засновником, природно, втрачався, тому, говорячи про Платонова як члена петербурзької школи, називати його членом школи Кутурги можна з великим ступенем умовності.

До цього часу склалося сприйняття тієї чи іншої школи як носія деякої суми зовнішніх ознак. Так, традиційним стало говорити про більшу схильність москвичів до узагальнень, концептуальних побудов, а петербуржців – до джерелознавчого боку вивчення історії (С. Н. Валк). Особливістю київської школи була підвищена увага до історії народу, общини, використання порівняльно-історичного методу при опорі на широке коло джерел, включаючи археологічні й етнографічні. Словом, відмінності між цими школами крилися в методіці і їхній тематіці. Слід зазначити також, що поняття “московська”, “київська” школи – фактично синоніми понять “школи Московського та Київського університетів”, оскільки в кінці XIX – на початку XX століття поза університетами в цих містах працювало порівняно небагато професійних істориків, часто це були ті ж університетські професори на умовах сумісництва.

Можливо, лише в Петербурзі початку століття слід виділити університетську школу Платонова і академічну Лаппо-Данилевського, хоча джерела у них спільні. З іншого боку, поняття “школа університету” і “історики, що працюють в університеті” не завжди синонімічні. Наприклад, В. С. Конников, маючи відношення до історико-філологічного факультету університету св. Володимира в Києві більше десяти років, завжди знаходився на певній дистанції від Київської школи Іванишева – Антоновича – Довнар-Запольського, відрізняючись від неї і тематикою, і методикою виконання своїх праць. Далеко не всі видатні вчені-викладачі університетів мали школи: не було шкіл ні у С. В. Соловйова, ні у К. М. Бестужева-Рюміна, ні у М. І. Костомарова.

Долі наукових шкіл складалися по-різному. Школи, які виникли на базі формально окреслених об'єднань, як правило, закінчували своє існування з ліквідацією такого об'єднання. Так, з припиненням діяльності студентського історико-етнографічного гуртка під керівництвом Довнар-Запольського розпалася і сама його школа вивчення економіки окремих територій середньовічної Русі – фактично лише П. П. Смирнов продовжив розробку попередньої тематики. З іншого боку, школи з аморфною структурою виявилися більш життєздатними: школа Ключевського, яка не мала жорсткої організації, проіснувала ще багато років після смерті керівника і загинула в межах СРСР, певно, лише в результаті відомих подій 1929-1930-х років.

Отже школа в структурі історичної науки багатомірний феномен. Різновид колективної наукової діяльності (поряд з такими формами колективної співпраці, як науково-дослідна лабораторія, кафедра, науково-дослідницький інститут, тощо) Школа – ідеальна конструкція, засіб вивчення процесу наукового пізнання, форм колективної творчості, який (засіб) у кожного автора набуває свого змісту ^[20, 307-316]

На думку І.І. Колесник школа в структурі історичної науки – багатомірний феномен. Школа як фрагмент історичної дійсності являє собою різновид колективної наукової діяльності (поряд з такими формами колективної співпраці, як науково-дослідна лабораторія, кафедра, науково-дослідницький інститут, неформальний коледж тощо). Основною рисою цієї форми колективної діяльності є зв'язки: вчитель – учні. Разом з тим школа – це ідеальна конструкція, засіб вивчення процесу наукового пізнання, форм колективної творчості, який (засіб) у кожного автора набуває свого змісту ^[20, 307-316].

Школа в українській академічній історіографії Поява розгалужених мереж комунікацій істориків засвідчувала процеси інституціоналізації укр. істор. науки із 2-ї пол. 19 ст. Ці мережі формувалися по вертикалі (вчитель/учні) та горизонталі, як альянси

інтелектуалів однієї генерації. Перша за часом мережа інтелектуальних комунікацій виникла навколо професора Київ, унту В.Антоновича (див. Антоновича Володимира київська школа істориків). Вузловюю точкою школи в царині ідеології стала наук, програма територіально-обласних досліджень укр. земель-територій, реалізована у серії “обласних монографій”. Варіативність назви школи В.Антоновича: “школа київських документалістів” (Л.Винар), “школа обласних досліджень” (О.Оглоблин) відображає цінності та дослідницькі пріоритети школи, чи-то джерельно-архівна праця, чи-то ідея єдності/соборності укр. земель. І документалізм, і обласніштво школи В.Антоновича цілком слушно вписувалися в позитивістський дискурс як етап становлення укр. істор. наративу. Інституціонально школа гуртувалася довкола кафедри історії Київ, ун-ту, яку В.Антонович очолював кілька десятиліть. Через кафедру вертикальна лінія інтелектуальних зв'язків тяглася від В.Антоновича до М.Костомарова (1840-ві рр.) і глибше – М.Максимовича (1830-ті рр.), який і був фактично засновником кафедри. Найстарішим учнем В.Антоновича був Д.Багалій, він та П.Голубовський писали історію Сіверської землі (1882), М.Грушевський історію Київської землі, столичного княжого Києва (1892), О.О.Андрієвський і П.Іванов – історію Волинської землі, В.Ляскоронський – історію Переяславської землі (1897), О. Грушевський історію Туровського князівства (1901), М.Довнар-Запольський – історію Кривичської та Дреговичської земель “своєї рідної Білорусі” (1891), В.Данилевич – історію Полоцької землі (1886), М.Дашкевич та І.Линиченко – дослідження з історії Галицької землі. Таку модель школи В.Антоновича пропонує О.Оглоблин. Орг. базою школи стала Київська археографічна комісія, секретарем і редактором видань якої (“Акти Южной и Западной России”) був В.Антонович 1863-80.

Міжособистісні стосунки в межах школи В.Антоновича мали патріархатний характер: вчитель/батько, учні/сини. Харизма В.Антоновича визначала владну модель школи у вигляді мережі “колесо” із сильним лідером у центрі мережевих зв'язків. Учні В.Антоновича становили еліту укр. істор. науки кінця 19 – поч. 20 ст. Численними лініями вертикальних і горизонтальних зв'язків школа В.Антоновича була пов'язана з ін. групами комунікантів – школою Д. Багалія та школою М.Грушевського. “Університетська школа” в Києві на чолі з В.Антоновичем була визнана й рос. колегами (П.Струве).

Якщо школу розглядати як мережу комунікацій, то постійно відбувалося перетікання інформації, ідей, традицій, людей з однієї мережі до іншої. Учні В.Антоновича В. Щербина, В.Ляскоронський, Я.Добровольський, К.Мельник-Антонович, О.Грушевський як співробітники академічних установ із серед. 1920-х рр. входили до школи-мережі М.Грушевського.

Сам М.Грушевський наслідував від свого вчителя В.Антоновича високу джерелознавчу к-ру, смак до соціальних проблем, деякі концептуальні ідеї (напр., роль козацтва в укр. історії). Стосунки між старою та молодшою генераціями школи склалися порівнюмо; більшість учнів В.Антоновича солідаризувалися з учителем, наслідували традиції й цінності школи.

Ця частина молодшої генерації була вдячна за отриману спадщину. Втім, були й бунтівники, як М.Грушевський, який не визнавав “солідаризму” з лідером, заперечував досягнення й цінності “батьківської генерації”, утворюючи нові засоби кодування інформації – свою істор. ідеологію і гурт учнів/послідовників. В особі М. Грушевського як представника молодшої генерації відбувався комунікаційний розрив по вертикалі (вчитель/учень). Від емпіризму і фактографізму попередників-вчителів він свідомо звернувся до процедури проблематизації та концептуалізації в укр. історіографії.

Наукова школа М.Грушевського представляє найскладнішу й найпотужнішу комунікаційну мережу в укр. історіографії. Специфіку ідеології, орг. статусність, рецепцію школи в корпоративному середовищі і сусп. думці відображає семантика її назви: “галицька школа істориків України” (Д.Багалій), “наукова школа українських істориків у Львові” (О.Оглоблин), “історична школа Грушевського” (М. Чубатий), “історична школа Антоновича-Грушевського” (О.Домбровський), “історична школа М.Грушевського у Львові”, “історична київська школа” М.Грушевського, “школа національної історіографії Грушевського”. “всеукраїнська школа української національної історіографії”, “історіографічна школа Грушевського” (Л.Винар).

Ситуацію комунікаційного розриву засвідчує різниця між науками, програмами школи В.Антоновича і школи М.Грушевського. “Програма порайонного територіально-регіонального дослідження України” М.Грушевського не була простим продовженням “програм” “обласного” дослідження його вчителя Антоновича і охоплювала територіальними дослідженнями всі укр. землі, у т. ч. Пд. Україну, Закарпатську Україну і Галичину (Л.Винар).

Гіллястою була інституціональна мережа школи М.Грушевського. Л.Винар реконструює структуру школи з чіткими хронологічними межами: львівська (1894-1913) та київська (1924-31) школи М.Грушевського, які, у свою чергу, поділяються за функціональними, топографічними, орг. ознаками на дрібніші “субперіоди”: “львівсько-київська школа (1908-14) та “нова київська” школа. Ядро львів. школи М.Грушевського становили його учні: М.Кордуба, С.Томашівський, Д.Коренець, В.Гарасимчук, С.Рудницький, Джиджора, О.Т.Терлецький, Б.Барвінський, І.Кревецький, І.Крип'якевич, М.Чубатий, Б.Бучинський. Учні і послідовники М.Грушевського гуртувалися навколо очолюваної ним кафедри історії у Львів, ун-ті, Наукового товариства імені Шевченка, періодичних видань (“Записки наукового товариства імені Шевченка”, “Літературно-науковий вісник”), що редагувалися М.Грушевським, Українського наукового товариства (із 1908) в Києві. “Нова київська” школа функціонувала як розгалужена мережа академічних інституцій М.Грушевського. Мережа орг. установ школи мала внутр. ієрархію відповідно до академічних структур: Істор. секція ВУАН на чолі з М.Грушевським складалася з науково-дослідних комісій, де працювали його численні учні, колеги, однодумці: 1) Комісія Києва і Правобічної України; 2) Комісія Лівобережжя і Слобожанщини; 3) Комісія Степової України; 4) Комісія ієрархії; 5) Комісія нової історії України; 6) Комісія історії козаччини; 7) Комісія укр. історіографії; 8) Археогр. комісія. Дана низка комісій була організаційно-тематичною структурою істор. школи М.Грушевського.

До мережі установ М.Грушевського у складі ВУАН належала науково-дослідна кафедра, що також мала свою субструктуру і була скерована на підготовку нової генерації істориків та опрацювання наук, програми лідера. Науково-дослідна кафедра історії України при ВУАН М.Грушевського включала низку секцій, зокрема: 1) секцію методології і соціального структурування історії; 2) секцію соціально-еко- та політ. історії; 3) історико-культ. секцію, що поділялася на 2 підсекції – а) матеріальної к-ри, б) духовної к-ри. При кафедрі з 1925 функціонував Кабінет примітивної культури та народної творчості при ВУАН. Складовою “нової київської” школи були її фундаментальні видавничі проекти: час. “Україна”, серійні видання “Науковий збірник історичної секції УАН”, збірка “За сто літ” (6 кн.), “Студії з історії України” (3 т.), “Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук: Праці історичної секції” (5 т.), “Український археографічний збірник” (3 т.) тощо.

“Нова київська” школа представлена 3-ма генераціями. До старшої генерації школи належали О.Грушевський, В.Данилевич, В.Щербина, Л.Добровольський, В.Ляскоронський, П.Клименко, які обіймали провідні посади в академічних установах М.Грушевського. Утім, ядро “нової київської” школи утворювали його учні, аспіранти науково-дослідної кафедри: К.Антипович, П.Гладківський, В.Євфимовський, О.Баранович, С.Глушко, М.Карачківський, В.Ігнатієнко, І.Мандзюк, Д.Кравцов, О.Степанішина, М.М.Ткаченко, С.Шамрай, В.Юркевич, П.Нечипоренко, К.Лазаревська, П.Кияниця, О.Павлик, М.Жуковська.

Важливий вузол школи становили міжособистісні комунікації. Мережева структура школи львівського і київського періодів мала патріархатний характер. Стиль був авторитарний, на відміну від “батьківського” школи В.Антоновича. Харизма лідера перетворювала аморфну сукупність учнів і співробітників на строго ієрархічну структуру, особливо це помітно на прикладі “нової київської” школи. У центрі комунікаційного поля – лідер школи, до найближчого кола входили брат О. Грушевський, донька К. Грушевська, родичі С.Шамрай і Г.Шамрай, Ф.Савченко – “права рука” М.Грушевського – забезпечував умови взаємодії школи із владою, і “ліва рука” – Й.Гермайзе – опікувався внутр. діяльністю школи в межах ВУАН. Дальшу орбіту спілкування утворювали співробітники М.Грушевського, які належали до одного з ним покоління “учнів Антоновича”. Ядерну

групу становили представники молодшої генерації, які із вдячністю сприймали спадщину попередників, визнаючи незаперечний авторитет і зверхність керівника. Однак солідарність із “батьківським поколінням” не виключала інтелектуальної боротьби за першість, конкуренції всередині молодшої генерації. Для львів. етапу школи М.Грушевського характерні були конфлікти між учнями і вчителем (випадок С.Томашівського) та галицькою громадськістю. На віддаленій орбіті оточення М.Грушевського перебували колишні представники львів. школи І.Крип'якевич, М.Кордуба, В.Гарасимчук, В.М. Гнатюк, М.Возняк, Ф.Колесса, К.Студинський, які співпрацювали в інституціях М.Грушевського у складі ВУАН.

Ознаками школи М.Грушевського були жорстка дидактична вертикаль вчитель/учні, авторитарний стиль кер-ва, строго ієрархічна структура, схолярна ідентичність, психологічна солідарність, наявність специфічних інтерактивних ритуалів. Водночас між львів. і київ. школами М.Грушевського існували істотні різниці. Львів, школа була зосереджена на історико-хронологічних дискурсах, вивченні різних періодів (Київ, доба, середньовіччя, Руїна, Гетьман, д-ва) та регіональному сегменті укр. історії. У працях же київ. школи наголошувалися просторово-територіальні чинники, нова територіально-регіональна програма М.Грушевського охоплювала практично всі території та періоди історії України. Розбіжності між львів. й київ. школами М.Грушевського коренилися швидше у внутр. організації та статусності. Якщо львівсько-галицька школа нагадувала “майстерню”, що мала допомагати вчителю в його “велетенській праці” (Б.Крупницький), то створений М.Грушевським осередок ВУАН – це “слухняно-підпорядкований” гурт учнів, “тісно поєднаний не тільки організаційною замкненістю, а й спільністю ідеології, цілком підпорядкованою ідеологічно-політичним концепціям свого керівника” (Л.Окіншевич). На відміну від львів. школи, для якої характерні лояльні взаємини всередині молодшої генерації, навіть наук. вільнодумство та орг. фронда, “нова київська” школа була владною моделлю, у центрі якої перебувала постать харизматичного лідера, а ієрархічна вертикаль вирізнялася корпоративною замкненістю, закритістю, суворого дисципліною, розподілом ролей: керівник – виконавці – тех. персонал.

Українська істор. наука кінця 19 – поч. 20 ст. була пройнята вертикальними й горизонтальними лініями комунікацій істориків, які утворювали наук. гуртки, школи, осередки. Наук. школа Д.Багалія досліджувалася криз її інституціональні форми – науково-дослідну кафедру історії укр. к-ри (1921–34) (О.Богданина). Складовими мережевої структури укр. істор. науки стали науково-дослідна кафедра М.Василенка при Київ. ін-ті нар. освіти (В.Ульяновський), гурток О.Оглоблина з вивчення екон. історії, що згодом трансформувався в школу О.Оглоблина (І.Верба).

За рад. часів через надмірну політизацію й ідеологізацію істор. науки, уніфікацію наук, праці і мислення схолярна традиція в укр. історіографії практично завмирає. В умовах інтелектуальної несвободи, подвійної самоцензури укр. рад. історика з його постійним острахом звинувачень у “буржуазному націоналізмі” існування “наукових шкіл” було швидше винятком, ніж нормою організації наук, життя. Таким винятком став Дніпропетровський ун-т, на базі істор. ф-ту якого впродовж 1970–90-х рр. сформувався самодостатній науково-освіт. Центр ^[17, с. 7, 222-224].

“Шлях з варяг у греки” – основний водний шлях у Київській Русі. Складався із системи річкових шляхів і волоків між ними. Довжина – понад 3 тис. км. Зв’язував північні землі Давньої Русі (IX–XIII ст.) з південно-руськими землями та Балтійське море з Чорним. Виник у IX-X ст. Літописна назва – Гречник. Проходив від Києва Дніпром через 9 порогів до літописного міста Олешня у гирлі Дніпра (Кінбурнський півострів) і далі вздовж західного узбережжя Чорного моря до Константинополя та інших візантійських портів. Активно використовувався також шлях уздовж Дніпра суходолом до кримських колоній Візантії. На північ проходив від Києва до Новгороду й далі до Скандинавії. Інший маршрут – від Києва до Смоленська і далі Західною Двіною до Готланду. Мав велике значення для розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, сприяв різноманітним зв’язкам окремих східнослов’янських племен, що прискорювало їхню етнічну консолідацію ^[24, 247-248].

Шовінізм (від франц. *сбайуліпзте*) – крайня форма націоналізму, яка полягає у войовничій проповіді винятковості, “обраності” своєї нації щодо інших, протиставленні її

інтересів інтересам інших народів. Термін “Ш.” походить від прізвища персонажа французької комедії “Триколірна кокарда” (написана братами Коньяр 1831 р.), прототипом якого вважають солдата наполеонівської армії Нікола Шовена, ура-патріота й фанатика, який протиставляв себе людям іншої національності і став відомим своєю зоологічною ненавистю до арабів під час єгипетського походу 1798-1801 рр. Терміном “Ш.” почали називати різні вияви національної нетерпимості. Одним із них є расизм.

Як політичну ідеологію Ш. використовують агресивні антидемократичні сили для розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Особливо широко культивується урядами й політичними партіями під час підготовки до загарбницьких війн і для виправдання поневолення інших народів.

Так, Ш. активно культивувався наприк. XIX – на поч. XX ст. в період загострення боротьби за остаточний переділ світу в індустріально розвинених державах. Зокрема, англійський Ш. дістав з кінця 70-х рр. XIX ст. назву – джингоїзм; у Німеччині Ш. набув найгострішого вияву в ідеології пангерманізму, а пізніше – фашизму.

У радянській суспільствознавчій літературі був поширений термін “великодержавний Ш.” – ідеологія і політика правлячих верств нації, яка посідає в багатонаціональній державі панівне (державне) становище. Інші народи в такій державі зазнають дискримінації. В роки першої світової війни увійшов у вжиток термін “соціал-Ш.”, яким соціалісти-інтернаціоналісти називали течію в міжнародному соціалістичному русі, представники якої підтримали військові зусилля урядів своїх держав [2, 347].

Шовкові книги – книги, виготовлені з тканини або шовку. Текст наносився тушшю за допомогою волосяного пензлика. Книга становила собою шовкову смугу, на одному боці якої записувався текст. Один кінець шовкової тканини прикріплювався до круглого дерев’яного стрижня, на який намотувався шовк. В розгорнутому виді книга мала форму сувою [31, 852].

Шрифт – 1. комплекс друкарських літер певної форми малюнку, необхідних для набору тексту: сукупність літер, цифр, розділових знаків у друкарській машинці та комп’ютері. В історичній послідовності шрифти були: давні єгипетські (єрогліфи), асирійсько-вавілонський, єврейський, грецький, руни, глаголиця та кирилиця, арабський, хін. Ланин., нім. Скоропис, латин. Друк. Нім. Готика, рондо, стенографія; до шрифтів відносяться і автографи, монограми та ініціали; 2. графічна форма літер при написанні характерного малюнка написання літер [33, 853-854].

Штандарт означає прапор а) у деяких арміях – прапор кавалерійських частин; б) у деяких країнах – прапор глави держави (імператора, короля, царя, президента), який піднімають над об’єктом, де він перебуває.

Штембель – 1) прилад з опуклим (рідше вдавленим) зворотним зображенням напису або малюнка, призначений для отримання відбитку; 2) відбиток, отриманий за допомогою такого приладу.

Шумери – один з найдавніших народів Південної Месопотамії. Назва походить від історичної області Шумер у межах річки Євфрату і Тигру (на території південної частини сучасного Іраку). Прабатьківщина Ш. невідома, хоча їх давні поселення знайдені на о. Бахрейн. Ш. створили зрошувальне землеробство, що сприяло зростанню цивілізації Месопотамії. Наприк. IV тисячоліття до н. е. вже існувала шумерська писемність (клинопис – запис єрогліфів загостреною паличкою по вогкій глиняній таблиці, частина якої збереглася до наших днів і розшифрована вченими).

Шумерські міста-держави (найвідоміші – Кіш, Лагаш, Ніппур, Умма, Ур, Урук) вели між собою боротьбу за гегемонію, що завдало чимало лиха їхнім мешканцям. На поч. XXIV ст. до н. е. цар м. Аккада Саргон (Давній) захопив шумерські міста і створив могутню державу (Шумеро-Аккадське царство), прийнявши титул “цар Шумера і Аккада”. Ш. почали поступово змишуватися з аккадцями, але їхня культура домінувала і поширилася на всю Месопотамію. Приблизно в 2200 р. до н. е. Шумеро-Аккадське царство було розгромлене кочовиками-кутіями. У XXI ст. до н. е. цар м. Ура Ур-Намму і його син Шульги створили нове царство, об’єднавши всю Месопотамію. Воно розпалося між 2021 і 2017 рр. до н. е. під ударами вайовничих аморейських кочових племен (аморитів), які прийшли із Сірійських степів [19, 418-419].

Ю

Югер – римська міра землі, розміром 25, 19 м [8, 456].

Юліанський календар (“старий стиль”) – система літочислення, запроваджена римським імператором Юлієм Цезарем 46 р. до н.е., в якій чергуються три роки, кожний по 365 днів, та четвертий (високосний), що має 366 днів. Юліанський календар відстає від Григоріанського на одну добу за 128 років [19, 420].

Юнга план – план заходів, спрямованих на отримання репарацій з Німеччини. Дістав назву за прізвищем американського банкіра О. Юнга, під головуванням якого комітет фінансових експертів у 1929 р. підготував цей документ. Ю.п. передбачав зниження розміру щорічних репарацій платежів, скасування всіх форм контролю за народним господарством і фінансами Німеччини, сприяв мілітаризації німецької економіки. У січні 1930 р. був затверджений на Гаазькій конференції. Після відмови німецького уряду від сплати репарацій (15.06. 1931 р.) перестав діяти, у 1932 р. на Лозаннській конференції був скасований [19, 420].

ЮНЕСКО (Організація Об’єднаних Націй з питань освіти, науки, культури) – міжурядова організація системи ООН, заснована 16.11. 1945 р. Фактично діє з 1946 р. Постійний секретаріат ЮНЕСКО – в Парижі. Україна – член ЮНЕСКО з 1954 р., бере участь у міжнародних програмах з екології, охорони здоров’я, освіти, культури тощо. Представники України виступали за проектами поширення міжнародних культурних зв’язків, збереження та охорони культурної спадщини людства. Під егідою ЮНЕСКО відзначалися 150-річчя Т.Шевченка, 100-річчя А.Кримського, 100-річчя українського театру корифеїв та ін. У 1991 р. Софійський собор у Києві та Києво-Печерську лавру внесено до Списку всесвітньої спадщини. Діяльність України в ЮНЕСКО сприяє широкому міжнародному визнанню країни, прилученню її громадян до кращих надбань світової цивілізації [24, 249-250; 33, 857-858].

Юридична сила документа – властивість, надана документу відповідними правовими нормами відповідно до його змісту, реквізитів і зовнішніх ознак.

Юридичний акт – офіційний документ, текст якого фіксує певні правові відносини.

Я

“Яблуко розбрату” – у давньогрецькій міфології яблуко, яке стало причиною суперечки богів Олімпу, що, в свою чергу, призвело до Троянської війни. Богиня розбрату Еріда не терпіла згоди і дружби між людьми. Вона виявилася єдиною з усіх богів Олімпу, кого не запросили на весільний бенкет смертного царя Пелея і морської богині Фетіди. Непомітно підкравшись до весільного столу, вона поклала на нього золоте яблуко з написом “Найпрекрасніший”. Побачивши яблуко, богиня неба, повелителька хмар і блискавок Афіна, богиня краси і кохання Афродіта та богиня шлюбу, подружнього кохання, заступниці жінок Гера почали сперечатися: кому з них має належати яблуко. Їхню суперечку взявся вирішити син троянського царя Паріс. Він підніс яблуко Афродіті, яка пообіцяла викрасти йому найвродливішу жінку в світі – Елену (дружину царя Спарти Менелая). Це викликало гнів у Гери й Афінні, і вони підмовили всі грецькі народи проти троянців. Почалася жорстока і тривала війна, внаслідок якої Троя була зруйнована. Нині вислів “Я. р.” означає головну причину суперечки, непорозуміння між людьми, партіями, державами тощо [19, 423].

Ягеллони (Jagiellonowie) – династія польських королів 1386-1572 рр. і великих князів литовських 1377-1401, 1440-1572 рр.; представники Я. правили також в Угорщині (1440–1444, 1490–1526 рр.) та Чехії (1471-1526 рр.). Засновник династії – Ягайло (Ягелло), великий князь литовський в 1377-1392 рр., король польський в 1386–1434 рр. [19, 423].

Ядерна зброя (застарілий термін – атомна зброя) – сукупність ядерних боєприпасів (бойові частини ракет і торпед, бомби, артилерійські снаряди тощо), засобів їх доставки до цілі та засобів управління. За типом заряду поділяється на атомну, термоядерну, нейтронну та ін. Належить до зброї масового ураження, має величезну руйнівну силу, створює ударну хвилю, світлове випромінювання, проникаючу радіацію, електромагнітний імпульс. Поділяється на тактичну, оперативну-тактичну і стратегічну. Основна Я. з. – стратегічна:

міжконтинентальні балістичні ракети, балістичні ракети атомних підводних човнів, стратегічні бомбардувальники. Вперше Я. з. було застосовано під час другої світової війни: 6 і 9.08.1945 р. авіація США скинула атомні бомби на японські міста Хіросіму й Нагасакі. Наслідки застосування Я. з. були жахливі. З того часу людство неодноразово перебувало на межі ядерної війни. Страх перед загрозою ядерної війни став домінуючим політичним чинником другої пол. ХХ ст.

У період “холодної війни” Я. з. були оснащені збройні сили США, СРСР, Великої Британії, Франції й Китаю. Внаслідок гонки озброєнь ядерними державами було накопичено понад 50 тис. ядерних зарядів, що створило реальну загрозу існуванню людської цивілізації. Фундаментальні зміни доктринально-концептуальних основ зовнішньої політики СРСР дали можливість наприк. 80-х рр. нормалізувати радянсько-американські відносини і почати реальний процес роззброєння. З розпадом СРСР (1991 р.) ядерними державами стали Російська Федерація, Білорусь, Казахстан, Україна. Розповсюдження радянських ядерних арсеналів викликало занепокоєння в країнах Заходу. Проте всі нові ядерні держави – колишні республіки СРСР – підписалися під Договором про нерозповсюдження Я. з. (ДНЯЗ) і вивезли її до Росії або ліквідували. Натомість деякі держави світу прагнуть мати власну Я. з. Так, у 1998 р. Індія та Пакистан здійснили ядерні випробування, що викликало осуд світової громадськості [19, 423-423-424].

Язичництво – первісна релігія східних слов'ян, сутність якої полягала в обоженні сил природи й культу предків. Єдиним найвищим богом, богом – “громовиком”, був Перун. Уособленням неба взагалі був Сварог. Інші вищі боги вважалися його синами – Сварожичами: сонце і вогонь – Дажбог і Хорє, Велес – “скотій бог”. У волинян найвищим богом вважався ще Святovit – Триглав. Імена цих богів дійшли до нас із фольклору – народних казок і пісень, сутність яких зводиться до боротьби світлих сил природи з темними: родючості з неродючістю (безплідністю), літа із зимою, життя зі смертю. Східні слов'яни (русини) уявляли собі весь кругообіг пір року як безперервну боротьбу й чергування перемог світлих і темних сил природи.

Висхідним пунктом цього кругообігу є новий рік – народження нового сонця (Ярила); відзначали також початок весни й літне сонцестояння (Купала). Із цими уявленнями тісно пов'язані уявлення про потойбічне життя й культ предків. Вважалося, що душі померлих перебувають у країні, де знаходиться сонце. В цю країну померлого потрібно споряджати, що й виявлялося в належному обряді поховання. Якщо ж належного обряду не здійснено, душа небіжчика нібито приречена на вічне поневір'яння (напр., душі дівчат-утоплениць - русалки, мавки). Щоб полегшити померлому шлях до країни вічного спочину, вдавалися до обряду спалення: вогонь очищав душу, відокремлював її від тіла. Душі предків ставали домашніми богами, охоронцями домашнього вогнища, сім'ї й роду (Род, Чур, Дід-домовик).

У слов'ян не було вироблено чітких форм культу, не було громадських кумирів, храмів, жерців. Жертви родовим і небесним богам приносили старійшини родових громад. Лише під впливом варягів почали споруджувати або зображати бовванів (ідолів). Князь Володимир уперше поставив у Києві над Дніпром ідоли Перуна, Хора й Дажбога. Є згадки, що Володимир побудував і перший храм, у якому приносили жертви богам.

Із запровадженням християнства язичницький культ на Русі занепадає, хоч християнство ще тривалий час не могло витіснити залишки язичницьких вірувань. Деякі язичницькі обряди були об'єднані з християнськими святами (свято Різдва Христового з Колядою, Воскресіння з Великоднем та ін.) [19, 424-425].

Якобінці – а) у період Великої французької революції члена Якобінського клубу (від назви приміщення в монастирі Св. Якова в Парижі, де розміщувався клуб). Виразити інтереси революційно-демократичної буржуазії, яка в союзі з селянством і міською біднотою боролася проти феодалів і монастирів. Вождями цієї політичної течії були: Ж.-П. Марат, Ж.-Ж. Дантон, Л.-А Сен-Жюст та ін. Під час якобінської диктатури (1793-1794 рр.) посилилася боротьба в середовищі Я.: правим Я. – кантоністам – протистояли ліві, тісніше пов'язані з народними низами (П.-Г. Шометт, Ж.-Р. Еберт та ін.), з яких узимку виокремилися ебертисти; б) у переносному значенні – революціонер, налаштований на рішучі дії [19, 425].

Ялтинська (Кримська) конференція 1945 р. – конференція голів урядів трьох союзників у Другій світовій війні держав: Й. Сталіна (СРСР), Ф.Рузвельт (США), У.Черчилля (Велика Британія), що відбулося 4-11 лютого в Ялті. На конференції було визначено й узгоджено військові плани союзних держав в остаточному розгромі гітлерівської Німеччини та її сателітів, принципи повоєнної політики з метою забезпечення миру й системи міжнародної безпеки. Було також прийнято рішення про створення в Німеччині зон окупації трьох держав (а також Франції у разі її згоди) і загальнонімецького контрольного органу, про стягнення з Німеччини репарації, створення Організації Об'єднаних Націй тощо. СРСР висловив згоду за певних умов вступити у війну проти Японії після завершення військових операцій у Європі [19, 425].

Ямково-гребінцевої кераміки культура – археологічні культури доби неоліту, поширені на території північно-східної частини Лівобережної України в IV–III тисячоліттях до н.е. Пам'ятки її (залишки поселень) виявлено на берегах річок і на піщаних підвищеннях поблизу озер і бо от (Поголівська стоянка, Мис Очинський та ін.). Основою господарства племен Я.-г. к.к. Було рибальство та мисливство, зароджувалися землеробство і скотарство. Характерні гостро- або круглодонний ліпний посуд, оздоблений ямково-гребінцевим орнаментом (звідси й назва), крем'яні, кістяні й рогові знаряддя (сокири, долота, тесла, ножі, скребки, різці, наконечники стріл, дротики, списи, свердла, проколи, рибальські гачки, гарпуни) [24, 252].

Ямна культура – археологічна культура середини III – початку II тисячоліття до н. е. Її пам'ятки відомі в степовій і частково лісостеповій частині України (басейн Дніпра, Приазов'я, Крим). Назву дістали від поховань у ямах під курганними насипами. Померлих ховали в скорченому положенні на спині або боці і посилали червоною вохрою. В могили ставили посуд з їжею, кляли кам'яні, кістяні, мідні знаряддя праці, зброю, прикраси. Поселення носіїв Я.к. іноді були укріплені мурами, ровами, житла – наземні. Жили патріархально-родовим ладом. Заняття – скотарство, землеробство, мисливство, рибальство. На поселеннях Я.к. знайдено залишки колісних возів [24, 253].

Яничари (від турец. *yenî serî* – нове військо) – особливі підрозділи турецької армії, створеної султаном Урханом у 1330 р. на базі регулярної піхоти з метою виховання для війська християнських дітей. Спершу комплектувалася з полонених місних юнаків, пізніше – насильницьким набором хлопчиків із християнського населення Османської імперії. Їх навчали в мусульманську віру і виховували в ненависті до християн. Я. одержували щедру винагороду за службу, але до 1699 р. не могли мати власного майна та родини. Спочатку Я. налічувалося 1 тис, але кількість їх постійно зростала. За Сулеймана I (1520-1566 рр.) налічувалося 20 тис, згодом – до 100 тис. Армія Я. подіялася на 196 загонів, які відрізнялися один від одного правами і привілеями, формою та озброєнням. З XVII ст. до їх складу почали входити вільні мусульмани, вони дістали право займатися ремеслами, торгівлею й жити зі своїми сім'ями в місті.

Під час війн Я. відзначалися суворого дисципліною, мужністю, хоробрістю, водночас інколи виявляли свавілля, недисциплінованість, жорстокість. Я. становили значну частину населення Константинополя, їх викори-стовували як основну силу під час дворцевих переворотів, що стало реальною загрозою для султанської влади. Султан Махмуд II (1808-1839 рр.), син убитого Я. Селіма III, після спроби заклоту 15.06.1826 р. наказав убити 10 тис. і вислати 30 тис. Я. [19, 425-426].

Янсенізм – неортодоксальна релігійно-філософська течія в католицизмі у Голландії та Франції в XVII-XVIII ст., яку започаткував голландський богослов К. Янсеній (XVII ст.). Я. узяв деякі риси кальвінізму (в догматі про пречення). Янсеніти гостро виступали проти езуїтів, їхньої боротьби з інакомислячими. Поширився головним чином у Франції серед буржуазії і частини аристократії. До серед. XVIII ст. втратив значення та соціальну базу. У Голландії послідовники янсенізму створили самостійну церкву. Я. засуджений католицькою церквою [19, 426].

Ярд – англійська міра довжини, яка приблизно дорівнює 1 м (91,4 см.) Як земельна міра ярд = 30 акрам [8, 456].

Ярл – початково представник скандинавської родоплемінної знаті, з XI ст. – перший намісник конуга [8, 456].

Ярлик – картка встановленої форми із зазначенням шифрів одиниць зберігання, що вкладені в одну коробку або упаковані в одну в'язку ^[33, 861].

Ярлики ханські (з тюрк, ярлек – повеління, наказ) – письмові документи, що видавалися від імені монголо-татарських ханів. Під Я. х. мали на увазі дипломатичні ноти й тексти міжнародних договорів та угод. Однак найчастіше – це пільгові грамоти ханів Золотої Орди, казанських і кримських ханів, видані підвладним їм світським і духовним феодалам. Я. х. утверджували руських князів на стіл (князювання). Відповідно до Я. х., отриманих руськими митрополитами за молитву про хана, руська церква могла бути звільнена від підпорядкування ординській адміністрації, сплати податків зі своїх володінь, виконання певних повинностей. Я. х. є цінним історичним джерелом. Вони містять відомості про територіальний поділ Золотої Орди, залежні від неї землі, їх адміністративний поділ, види феодальної експлуатації тощо ^[19, 426].

Ярмарки (від. німew. Jahrmart, букв. – щорічний торг) – торги, що регулярно відбуваються у визначений час у певному місці, на які з'їжджаються люди для продажу та купівлі товарів, укладання торгових угод. Постійно проводились з X ст. Відігравали важливу роль в економічному житті Західної Європи в середні віки. У XIX–XX ст. великі Я. перетворилися на ярмарки-виставки, де торгівля відбувалася за зразками товарів. В Україні поширилися з XVI ст. На відміну від торгів, що проводилися раз на тиждень і обслуговували місцеві потреби. Я. Відбувалися традиційно один раз на рік, були тривалими, на них з'їздилися з далеких країв. На Я. Укладали договори, контракти на оптовий продаж товарів, оренду поміщицьких маєтків, тощо, оформляли кредитні операції. Найвідомішими Я. Були Хрещенський у Харкові, Іллінський у Полтаві, Хрещенський контрактний Я. У Києві. З 1999 р. відновлено Сороченський Я. (роздрібний), який існував здавна і відновився у 1966 р. ^[24, 253].

Ятваги – угруповання балтських племен, близьких до прусів. Мешкало у Бузько-Неревському та Німансько-Неревському межиріччях. У 983 р. були приєднані до Русі, проте вже в середині XI ст. вийшли з-під її впливу. На початку XIII ст. ятваги у союзі з литовцями здійснюють численні напади на Південно-Західну Русь. У середині XIII ст. галицько-волинському князеві Данилу Романовичу вдалося спрямувати напади ятвагів проти свого суперника – Польщі. В XIV ст. ятваги остаточно увійшли до складу Великого князівства Литовського та були асимільовані литовцями та слов'янами.

С Л О В Н И К-ДОВІДНИК
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ І ІСТОРИЧНА НАУКА

Аболіціонізм	83
Абсентеїзм	83
Абсолютизм	83
Абстракція історична	83
Автаркія	84
Автократія	84
Автономія	84
Авторитаризм	84
Автохтони	84
Агресія	84
Академія	85
Американська школа історичної етнології	86
Анархізм	87
Анімізм	87
Антанта	89
Античність	89
Антропологія	90
Антропологічна історія	90
Арабське письмо	90
Аристократія	91
Артефакт	91
Археологія	92
Асиміляція	96
Асиміляція в етнографії	96
“Багатовекторна політика”	97
Багатопартійність	97
Баналітет	98
Бездержавність	98
Бенефіція	99
Берлінська стіна	100
“Білий” рух	105
Біловезька Угода 1991 р.	105
Блокада	106
Бойкот	106
Бонапартизм	106
Бояри	106
Брестський договір РСФРР з державами Четвертого союзу 3. 03. 1918 р.	107
Буддизм	107
Булава	108
Бургграф	108
Буття історичне	108
Бюргерство	109
Бюрократизм	109
Вальвассори	109
Вандалізм	109
Варвари	109
Варяги	110
Васалітет	110
Велика хартія вольностей	110

Велике переселення народів	111
Великий князь	112
“Великий стрибок”	112
Великі географічні відкриття	113
Великодержавний шовінізм	114
Венеди	114
Вето	114
Вибори	115
Виборче право	116
Виклик, відповідь	117
Вимір історичний	119
Випадковість в історії	119
Виробництво, виробництво суспільне	120
Відкриття історичне	121
Відродження (Ренесанс)	121
Війна	122
Військова історія	122
Вікінги	123
Віче	123
“Вічний мир” 1686 р.	123
Вічність історична	123
Водяний знак	125
Воєвода	125
“Воєнний комунізм”	125
Воля історична	126
Воля політична	126
Воскова печатка	126
Вотчина	126
Всеросійські установчі збори	126
Вступне слово	126
Гандизм	128
Генеалогія історична	129
Генеалогія практична	129
Генеральні штати	131
Генотеїзм	132
Геноцид	132
Геополітика	132
Геральдика	133
Героїзація історії	133
Гільдія	134
Гімн	134
Гіпотеза історична	134
Глобалізація	134
Глосарій	135
Городища	135
Гносеологія історична	136
Гомерівський підхід до вивчення історії	136
Гормуль	136
Господарство відтворювальне	136
Господарство первісне	136
Господарство привласнювальне	137
Господарсько-культурний тип	137

Гравюра	137
Гра, гра в історію	137
Грамоти.....	138
Громадянське суспільство.....	140
Групування історичне	141
Гуманізм	141
Гуни.....	141
Дамоклів меч	142
Данайці	142
Данина	142
Даосизм.....	142
Дві сторони історії.....	143
Двовладдя.....	143
Дедукція	143
Декабристи.....	143
Декларація прав людини і громадянина	144
Деколонізація.....	144
Делімітаризація	147
Демаркація	147
Демократія	147
Демонстрація	148
Денонсація	148
Депортація.....	148
Держава	148
“Держава загального благоденства”	149
Держава конфедеративна	149
Державна правова	150
Держава унітарна.....	150
Держава федеративна.....	150
Державна символіка	150
Державність	153
Десталінізація	153
Джерело історичне.....	155
Джерелознавство.....	155
Джерелознавча критика	155
Джерелознавчий аналіз	155
Джерелознавчий синтез	156
Диктатура	156
Дикунство.....	157
Династія	157
Дипломатика	157
Дипломатія феодальної Русі	157
Дисидент.....	159
Діалектика	166
Діаспора	166
Додатки.....	168
Доісторія.....	169
Доктрина Трумена	169
Документалістика	170
Документознавство.....	171
Документознавство аудіовізуальне.....	171
Документологія	171

Домен	171
Домініон	171
Доповідь	172
Допоміжні історичні дисципліни	172
Достовірність історичного знання	172
Дослідження історичне	173
Друга світова війна 1939-1945 рр.	173
Дружина	174
Дукач	174
Дуумвірат	174
Думка історична	175
Думка політична	175
Думка суспільна	175
Еволюція в історичному процесі	175
Еволюція соціальна	175
Егалітаризм	176
Еклектика	176
Екстремізм	177
Екстраполяція історична	180
Еллінізм	183
Еліта	184
Еміграція	184
Емір	184
Емський акт 18. 05. 1876 р.	184
Емфітевичне право	184
Енеоліт	184
Енциклопедія історична	185
Енциклопедія	186
Епіграфіка	186
Епіграфічна пам'ятка	186
Епістемологія	186
Епоха	186
Епоха історична	186
Ера	187
Ера християнська (наша, нова)	186
Етатизм	188
Етнічна толерантність	188
Етнічні процеси	189
Етнічність	189
Етногенез	189
Етногеографія	189
Етнографія	189
Етнографічне районування	189
Етнографічне розташування	189
Етнолінгвістика	189
Етнологічна класифікація народів	189
Етнічні процеси	189
Етнографія	189
Етноісторія	190
Етнологія	190
Етнос	191
Евангеліє	192

Свхаристія	192
Єдичкульська орда.....	192
Єзуїти	192
Єпископ	192
Єретик	192
Єресі	192
Задунайська Січ.....	197
Залізний вік	197
Зброносець	199
Звичаї	200
“Зелений клин” (“Зелена Україна”)	200
Земства.....	200
Знання історичне.....	201
Золота орда.....	202
Ігумен	207
Ідеальний тип	207
Ідеалізм історичний	207
Ідеографічний метод	207
Ідея	209
Ієрархія	209
Ієромах	209
Іконографія	210
Індоевропейська мовна сім'я	212
Інтелектуальна історія науки	215
Інтелігенція	215
Інтервенція	215
Інтереси людські	215
Інтернування	216
Інтерпретація історична.....	217
Іншування.....	219
Іслам.....	219
Істина історична.....	219
Історизм	219
Історизм в архітектурі	220
Історико-антропологічний підхід.....	220
Історико-єтнічна спільність	220
Історико-єтнографічний регіон	220
Історична антропологія.....	220
Історична географія	221
Історична етнологія	223
Історична інформатика	223
Історична критика джерел.....	224
Історична метрологія.....	225
Історична наука в Україні в XIX ст.	231
Історична наука в Україні та в українській діаспорі у XX ст.....	234
Історична свідомість	241
Історична хронологія.....	242
Історична школа.....	242
Історичне мислення	244
Історичне пам'ятникознавство	244
Історичний період	245
Історичні джерела	245

Історичні найменування	246
Історичність	246
Історизм	251
Історицизм	252
Історіософія	258
Історія	260
Історія історичної науки	260
Кайнографія	261
Кам'яний вік	262
Календар знаменних дат	262
Капіталізм	262
Катакомби	264
Катакомбна культура	264
Категорії історичної науки	264
Категорії соціальної філософії	265
Катехізис	265
Католицизм	265
Кельти	265
Керзона лінія	265
Кіммерійці	268
Кінець історії	269
Клан	269
Клас	270
Класифікація історична	270
Класифікація історичного знання	270
Класова боротьба	271
Князь	275
Кодикологія	277
Колабораціонізм	278
Колективізація сільського господарства	279
Конституція	283
Конфедерація	284
Конфуціанство	284
Концепція історична	287
Кордон державний	288
Король	288
Космополітизм	288
Краєзнавство історичне	288
Криза соціальна	291
Криптографія	291
Кріпацтво	293
Кріпосне право	294
Кроманьйонець	294
Культура	295
Культура археологічна	295
Культурна антропологія	295
Культурна революція	297
Культурні цінності	297
Культурно-історичний тип	298
Культурний підхід до пізнання історії	298
Купецтво	299
Латифундія	298

Литовський статут	300
Лібералізм	300
Літографія	300
Літопис	301
Літочислення	301
Люблінська унія 1569 р.....	301
Люстрація	301
Магдебурзьке право	302
Магістрат.....	302
Макроісторія.....	302
Манускрипт.....	303
Мануфактура	303
Маргалізація	303
Маргіналістика	303
Маргінальність	303
Марксизм.....	303
Масове інформування	306
Матеріалістичне розуміння історії.....	306
Матріархат	308
Медальєрика	308
Мезоліт	308
Меморандум	308
Мемуаристика	309
Менталітет.....	310
Ментальна структура нації.....	311
Ментальність	311
Мета і засоби	313
Метаетнічні спільноти	313
Матаісторія	313
Метод	314
Метод історичного дослідження	314
Методика	314
Методика дослідження	315
Методологічна база наукового дослідження.....	315
Методологія історії.....	316
Мислення історичне	317
Міграція	317
Мідний вік (в археології).....	317
Міжнародна безпека	317
Мікроетнонім.....	318
Міфологема історична	320
Міфологічна свідомість	320
Міфологія	320
Монархізм	322
Монархія.....	322
Монізм	322
Народ.....	333
Народництво	334
Народні маси в історичному процесі.....	338
Народність.....	338
Наративні письмові джерела	339
Насильство в історії.....	339

Наука історична	340
Наукова історична школа	342
Наукова мова	343
Наукова революція	343
Наукова роль	346
Наукова стаття	347
Наукова термінологія	347
Наукове видання	348
Наукове відкриття	348
Наукове дослідження	348
Науковий журнал	350
Науковий текст	350
Науковість	359
Націоналізм	361
Національна ідея	361
Нація	363
Неандерталець	365
Неографія	365
Неокантіанство	365
Неоліт, новий кам'яний вік	366
Неопозитивізм	366
Непродуктивне опрацювання джерел	366
Неперервність історична	367
Нова ера	367
“Нова історична наука”	367
Нова Сербія	369
“Нова соціальна історія”	370
Новий підхід до вивчення історії	371
Новітня історія	371
Номади, номадизм	384
Номотетичний метод	384
Нормани	385
Нумізматика	387
Община	389
Об'єкт	389
Об'єкт історичного пізнання	389
Об'єкт історичної науки	389
Об'єкт культурної спадщини	390
Об'єктивність історичних знань	390
Ознаки наукового дослідження	394
Олігархія	394
Ономастика	394
Опис	395
Опис історичний	395
Організація Об'єднаних націй (ООН)	396
Організація Об'єднаних націй з питань освіти, науки, культури	396
“Осьовий час”	403
Офорт	404
Оцінка історична	404
Палеографія	404
Палеоетнологія	405
Палеоліт	405

Палімпсест	405
Пам'ятка	405
Пам'ять історична	405
Папірус	406
Парадигма історична	408
Парламент	408
Партійність	408
Патріархат	409
Первіснообщинний лад	409
Пергамент	409
Періодизація історична	411
Перша світова війна 1914-1918 рр.	411
Печатка	412
Пізнання історичне	414
Повнота інформації	414
Плем'я	415
Плоралізм	416
Плоралізм історичний	416
Погляд історичний	416
Подія історична	416
Поле історичного дослідження	420
Поліс	420
Політеїзм	420
Політика	420
Політична еліта	421
Політична культура	422
Політична система	422
Політичний режим	422
Політологія	422
Порівняльно-історичний метод в етнології	423
Постіндустріальне суспільство	424
Постать (особа історична)	424
Пошук методологічний засад (основ) дослідження	427
Правда історична	428
Православ'я	428
Практика історична	429
Предмет історичної науки	429
Предмет музеєзнавства	430
Предмет дослідження	430
Предметизація	430
Президент	430
Принцип історичний	434
Принципи	434
Принципи діалектики	434
Принципи історіографічні	434
Провіденціалізм	434
Прогрес і регрес	437
Просвітництво	438
Процес історичний	442
Процес історіографічний	442
Псалтир	443
Психологія історична	442

Рабовласницький лад	446
Раши	446
Реабілітація	447
Реальність історична	447
Релігія.....	450
Республіка	450
Ресурси Інтернету	452
Реформа соціальна.....	460
Рід.....	462
Різдво, Різдво Христове.....	462
Рукопис.....	465
Руська земля	466
“Самвидав”.....	466
Самодержавство.....	466
Сармати	467
Світогляд	467
Священне писання	467
Секуляризація.....	467
Селянство	468
Сепаратизм.....	469
Середні віки	469
Середній клас.....	470
Середовище історичне	470
Середовище побутування предмета.....	471
Середовище природне.....	471
Синтез	472
Синтез історичний	472
Систематизація.....	473
Ситуація історична	473
Скарб.....	474
Слов'яни	474
Смисл (сєнс) історії	475
Соціалізм	475
Соціальна верства	476
Соціум.....	477
Спільність історична	478
Соціальний лад	482
Спеціальні галузі історичної науки	482
Спеціальні історичні дисципліни	482
Список	483
Стани суспільні	491
Стародруки.....	492
Стиль історичного мислення	496
Стихійність історична	497
Суб'єкти історичного пізнання	498
Суверенітет	498
Сувій	499
Суперечності суспільні	499
Сургучева печатка	499
Суспільне життя.....	502
Суспільний лад.....	502
Суспільство	502

Суспільство відкрите і закрите	503
Сфрагістика, силогіяфія	503
Сучасність (презентатизм, теперішнє)	504
Тавро	506
Текстологія	509
Теократія	511
Теологічне пояснення історії	511
Теорія	511
Теорія (історії) історичного пізнання	511
Теософія	513
Технологія історичного пізнання	514
Типологія	521
Топоніміка	522
Тоталітаризм	522
Тотемізм	522
Толерантність	523
Традиція історична	523
Тридцятилітня війна (1618-1648 рр.)	523
Тяглість історична	524
Універсали	525
“Усна історія” у вузькому значенні	529
Факт	529
Фальсифікація історичних документів	530
Федерація	531
Філігранезнавство (філігранологія)	531
Філігрань	531
Філософія історії	532
Халупники	539
Харизма	539
Хасидизм	540
Хрестоносці	541
Християнство	541
Хроніка-подій	542
Хронологія	542
Хунвейбіни	542
Хунта	542
Цар	543
Церква	545
Цехи	545
Цивілізаційний підхід до вивчення історії	546
Цивіліологія	546
Циклічність історичного процесу	547
Цілепокладання в історії	547
Цілеспрямованість історична	547
Ціль історична	548
Цитування	549
Чартизм	549
Час абсолютний	549
Час доісторичний	549
Час історичний	550
Час осьовий	550
Час паралельний (альтернативний або синхронний)	550

Час позаісторичний	550
Час сакральний	550
Час соціальний	550
Червоний терор	551
Чернецтво	551
“Чорна п’ятниця”	552
“Чорна смерть”	553
Чорнобильська катастрофа	554
“Чотирнадцять пунктів”	554
Шарварок	555
Шаріат	555
Шах	555
Шовінізм	563
Штандарт	564
Шумери	564
Югер	565
Юліанський календар (“старий стиль”)	565
Юнга план	565
ЮНЕСКО	565
“Яблуко розбрату”	565
Ягеллони (Jagiellonowie)	565
Ядерна зброя	565
Язичництво	566
Ялтинська (Кримська) конференція 1945 р	567
Ямково-гребінцевої кераміки культури	567
Ямна культура	567
Яничари	567
Янсенізм	567
Ярд	567
Ярл	567
Ярлик	568
Ярлики ханські	568
Ярмарки	568
Ятваги	568

С Л О В Н И К-ДОВІДНИК **ІСТОРІЯ УКРАЇНИ**

Актіві книги	85
Анархізм в Україні	87
Анти	89
Базавлуцька Січ	97
Барщина	98
Батурын	98
“Березіль”	99
“Березневі статті” 1654 р	99
Берестейська битва 1651 р	100
Битва за Дніпро 1943 р	101
Білоцерківський договір 28. 09. 1651 р	105
Братства	106
Братство тарасівців	107
Брестський договір РСФРР з державами Четвертного союзу 3. 03. 1918 р	107
Брестський мирний договір УНР з державами Четвертного союзу	107

Бронзовий вік	107
Булава	108
Бунчужний	108
Бунчук	108
Валуєвський циркуляр	109
Варяги	110
Велике князівство Литовський	110
Великий коронний гетьман	112
Великий князь	112
Венеди	114
Верховна Рада України	114
“Вивід прав України”	116
Визвольна віна українського народу 1648-1667 рр.	117
Військо Запорізьке	122
“Вічний мир 1686 р”	123
Восвода	123
Гадяцький договір 1658 р	126
Гадяцький трактат 1658 р	127
Гайдамак	127
Гайдамаки	127
Гайдамацький рух	127
Галицьке князівство	127
Галицько-Волинське князівство	128
Галичина	128
Генеральна Рада	130
Генеральна старшина	130
Генеральний бунчужний	130
Генеральний обозний	131
Генеральний осавул	131
Генеральний писар	131
Генеральний секретаріат Української Центральної Ради	131
Генеральний хорунжий	131
Герб	133
Герб державний	133
Гетьман	133
Гетьманщина	133
Гімн	134
Гімн державний	134
Голод 1921-1923 рр. в Україні	135
Голод 1946-1947 рр.	135
Голодомор 1931-1933 рр.	136
Грамоти	138
Графіті	138
Грецькі міста-держави Північного Причорномор'я	139
Гривня	139
Грамоти	140
Данина	140
Двовладдя	143
Декабристи	143
Декабристи в Україні	144
Декларація про державний суверенітет України 1990 р	144
Депортація	148

Державна символіка	150
Державність	153
Десятинна церква в Києві	153
Дипломатія феодальної Русі	157
Директорія	158
Дисидентський рух 60–80-х рр. XX ст. в Україні	159
Діаспора	166
Дір (? – 882?)	167
Друга світова війна 1939-1945 рр.	173
Дружина	174
Друкарська справа в Україні	174
Думи	174
Дуумвірат	174
Екстрат про Слобідські полки	180
Еміграція	184
Емський акт 18.05. 1876 р.	184
Енеоліт	184
Енциклопедії історичні	185
Євсесієве Євангеліє	192
Єзуїти	192
Загальна українська рада (ЗУР)	196
Задунайська Січ	197
Закарпатська Україна (Підкарпатська Русь, Закарпаття)	197
Закупи	198
Залозний шлях	197
Запорозька Січ	197
Зарубинецька культура	198
Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)	199
Західна Україна	199
Зборівська битва 1649 р.	199
“Зелений клин” (“Зелена Україна”)	200
Земства	200
Зимівник	200
Змієві вали	201
Золоті ворота в Києві	202
Ієрархія	209
Ізюмський шлях	209
Історична географія	221
“Історія Русів”	261
Кальміуський шлях (Кальміуська сакма)	262
Карпатська Україна	262
Катакомби	264
Катеринославське намісництво	265
Католицизм	265
Києво-Братський монастир	266
Києво-Могилянська академія	266
Києво-Печерський монастир (з 1598 р. – Лавра)	266
Кирило-Мефодіївське товариство (братство)	266
Київ	267
Київська Русь	267
Київське князівство	267
Кіммерійці	268

Князь	275
Кодак	277
Кожух	278
Козак	278
Козацтво	278
Козацтво ресстрове	278
Козацтво городове (міське)	278
Козацтво Слобідське	278
Козацькі літописи	278
Колективізація сільського господарства	279
Коліївщина	280
Корея (Сіряк, затула, кобеняк, бурка, свита з кобеняком)	288
Крим	292
Кріпацтво	293
Крути	294
Куна	298
Купецтво	299
Курган	299
Литовський статут	300
Лівобережна Україна	300
Літопис	301
“Літопис Самовидця”	301
Люберецький з’їзд 1097 р.	301
Львівський літопис	301
Магдебурзьке право	302
Магістрат	302
Малоросія (Малоросійський край)	302
Мандрівні д’яки	302
Мезоліт	308
Мідний вік	317
Москвофільство	323
Муравський шлях	329
Наддніпрянина (Наддніпряньська Україна)	329
Наймити	329
Наказний гетьман	330
Наказний полковник	330
Народовці	339
Національно-демократична партія	362
Нація українська	364
Недільні школи	365
Неоліт, новий кам’яний вік	366
Нерестрові козаки	367
Нова (Підпільненська січ)	369
Новгород-Сіверське князівство	371
Нормани	385
“Норманська теорія”	385
Опришки	395
Організація українських націоналістів (ОУН)	396
Отаман	403
Паланка	404
Переяславська земля	410
Переяславська рада	410

Переяславське князівство	411
Північна Буковина	412
Північне Причорномор'я	412
“Повість минулих літ”	416
Поділля	416
Полемічна література	420
Полк козацький	423
Правобережна Україна (Правобережжя).....	428
Прапор державний	429
Президент України.....	430
“Просвіта”	438
Рада генеральної старшини	446
Рада січових старшин	446
Радимичі	446
Реєстри козацькі	448
Реєстрові козаки	449
Руїна	465
Руси (Роси)	465
Руська земля.....	466
“Руська правда”.....	466
Сармати.....	467
Селянська реформа 1848 р. в Галичині на Буковині і Закарпатті	468
Селянська реформа 1861 р.....	469
Сердюки	472
Сіверська земля	473
Сіверяни.....	473
“Сірий клин” (Сіра Україна)	464
Скіфи	474
Слобідська Україна.....	474
Слов'яносербія	475
Січ запорозька	474
Стара громада	492
Таври	506
Таврія	506
Татари кримські.....	506
Тиверці	515
Томаківська січ	521
Тмутараканське князівство	521
Трипільська культура	521
Товариство українських поступовців	511
Удільні князівства	524
Українізація.....	524
Українознавство	524
Українська автокефальна православна церква (УАПЦ).....	524
Українська повстанська армія (УПА)	525
Українські січові стрільці (УСС).....	525
Українській історичний журнал	525
Уличі	525
Уніатська церква	525
Уніатські школи	525
Універсали.....	525
Універсали Центральної Ради	526

Харківський колегіум	540
Харківсько-Київське таємне товариство.....	540
Хортиця.....	540
Центральна Рада.....	544
Центральна Рада народова.....	544
Церковний собор у Києві 1921 р.....	545
Церковний собор у Львові 1946 р.....	545
Ціцорська битва 1620 р.....	545
Червона Русь.....	550
Червона українська галицька армія (ЧУГА).....	550
Черкаський полк.....	551
Чернігівська земля.....	551
Чернігівське воеводство.....	552
Чернігівське князівство.....	552
Чигиринська змова 1877 р.....	552
Чорна могила.....	553
Чорна Рада 1863 р.....	553
Чорний ліс.....	553
Чорний шлях.....	553
Чорнобильська катастрофа.....	554
Чорнобильський документ.....	554
Чорноморське козацьке військо.....	554
Чортомлицька Січ.....	554
Чугуївське повстання 1819 р.....	554
“Шлях з варяг у греки”.....	563
Язичництво.....	566
Ямково-гребінцевої кераміки культури.....	567
Ямна культура.....	567

С Л О В Н И К-ДОВІДНИК **ІСТОРІОГРАФІЯ**

Альтернативність в історичному процесі.....	86
Аномалія.....	87
Антикваризм.....	89
Архетип.....	93
Великий текст історика.....	112
Взірець.....	115
Внутрішня та зовнішня історія науки.....	124
Гендерна історія.....	129
Головоломка.....	135
Деконструкція.....	145
Державницький напрям в українській історіографії.....	151
Джерело історіографічне.....	155
Джерельна база історіографічного дослідження.....	156
Дискурс.....	159
Дисциплінарна матриця.....	163
Дисциплінарний масив публікацій.....	165
Екстраординарні дослідження.....	180
Жанр.....	192
Завдання курсу української історіографії.....	195
Задум.....	196
Ідеологія.....	208

Інваріант	210
Інституціоналізація	212
Інтелектуальна історія	213
Інтерпретація	216
Історична антропологія	220
Історична думка	222
Історична наука	225
Історична пам'ять	240
Історична психологія	241
Історичне знання	242
Історичне поле	244
Історичний інтерес	244
Історіографічна концепція	246
Історіографічна модель	246
Історіографічна ситуація	247
Історіографічна традиція дослідження	248
Історіографічне джерело	248
Історіографічний процес	249
Історіографічний факт	250
Історіографічний фон дослідження	251
Історіографія	251
Історіографія історії України	254
Історіографія музеєзнавства	256
Історіописання	256
Історія повсякденності	260
Кластер	272
Кліометрія, кліометрика	273
Код	275
Комунікація	287
Концепція	286
Концепт “наукова школа” в історіографії	285
Криза науки	290
Культурна історія	296
Марксизм	303
Метаісторія	313
Методи історіографії	314
Методологічний інструментарій історіографії	315
Мікроісторія	318
Модернізм	321
Напрямок в історичній науці	330
Наратив	330
Народницький напрям в історіографії	334
Наукова дисципліна	340
Наукова революція	343
Наукова роль	345
Наукове відкриття	347
Наукове співтовариство	348
Науковий категоріальний апарат української історіографії	350
Наукові напрями, школи, течії, гуртки	350
Неокантіанство	365
“Нова історична наука”	367
“Нова соціальна історія”	370

Новітня українська історіографія: персоналії та інституції.....	372
Номотетичний метод.....	384
Номотетичність.....	384
Нормальна наука.....	385
Норми в науці.....	386
Об'єкт української історіографії.....	390
Образ.....	391
Образ історичний.....	392
Образ науки.....	392
Одиниця інформації.....	394
Парадигма.....	406
Партійність.....	408
Позитивізм.....	416
Понятійний апарат історіографії.....	423
Постмодернізм.....	425
Предмет української історіографії.....	430
Префігурація.....	431
Приватна наука, публічна наука.....	432
Принципи історіографічні.....	434
Програма дослідження.....	435
Просвітництво.....	438
Психобіографія.....	443
Ресурси Інтернету з історії.....	452
Рівень наукового розвитку.....	460
Рівні концептуалізації в історичному творі.....	461
Романтизм.....	463
Сенсйбілізація.....	469
Символічне узагальнення.....	472
Солідарність у науковому співтоваристві.....	479
Соціальна історія.....	479
Соціальна історія науки.....	480
Соціальна свідомість.....	480
Статус наукової дисципліни.....	493
Стиль.....	494
Стиль мислення.....	496
Суспільна думка.....	499
Схема.....	504
Текст.....	506
Тема.....	509
Теоретична група.....	512
Течія.....	514
Тип історизму.....	515
Тип історика.....	517
Тип історико-наукового дослідження.....	517
Тип ученого.....	519
Третя група історіографічних категорій.....	523
Усна історія.....	526
Факт історіографічний.....	530
Фактори науки.....	530
Форми систематизації знання.....	535
Цінності в науці.....	548
Школа в науці (історичній).....	556
Школа в українській академічній історіографії.....	560

С Л О В Н И К-ДОВІДНИК
АРХІВОЗНАВСТВО

Адресат	85
Адресат документа	85
Акліматизація документа	85
Актова книга	85
Аналітично-синтетичне оброблення ретроспективної документної Інформації	87
Анонімний документ	89
Антисептування документів	89
Аркуш-засвідчувач справи	91
Аркуш картографічного документа	91
Аркуш користувача архівним документом	91
Аркуш обліку кіно, фоно і фотодокументів	91
Аркуш фонду	91
Археограф	91
Археографічна передумова до збірника документів	91
Археографічне оформлення документів	91
Археографія	91
Архів	93
Архів зі змінним складом документів	93
Архів-музей	93
Архів постійного зберігання документів	93
Архівіст	93
Архівна довідка	93
Архівна евристика	94
Архівна інформація	94
Архівна кліматологія	94
Архівна колекція	94
Архівна копія	94
Архівна освіта	94
Архівна система	94
Архівна справа	94
Архівна справа в Україні	94
Архівна термінологія	94
Архівна україніка	94
Архівна установа	94
Архівне джерело	94
Архівне законодавство	94
Архівне зібрання	95
Архівне зібрання приватне	95
Архівне надбання	95
Архівне описання, описова стаття	95
Архівне описування	95
Архівне право	95
Архівний витяг	95
Архівний довідник	95
Архівний документ	95
Архівний каталог	95
Архівний маркетинг	95
Архівний опис	95

Архівний підрозділ установи, відомчий архів	95
Архівний пошук (виявлення архівних документів)	95
Архівний фонд	95
Архівний фонд особового походження	95
Архівний шифр	96
Архівні інформаційні ресурси	96
Архівні технології	96
Архівні ноші	96
Архівознавство	96
Архівознавче термінознавство	96
Архівологія	96
Архівософія	96
Архівосховище	96
Асоціація архівів (архівістів)	96
Аспираційний психометр	967
Атрибуція	97
Аудіовізуальний документ	97
Багаторівневе описування	97
Багаточастинний об'єкт	97
Банк даних	98
Бар'єр неформованості	98
Безкислотний папір (картон)	99
Безхазяйний документ	99
Бізнес-архіви	105
Бізнес-архівістика	105
Біловий документ, біловик	105
Біографічна довідка	105
Біографічний запит	105
Біологічна деструкція	106
Біостійкість матеріальної основи документа	106
Бланк документа	106
Бланк службового документа	106
Бобіна	106
Боксове зберігання документів	106
Варіантність документної інформації	110
Ведення каталогу	110
Ведення справи фонду	110
Великоформатний документ	114
Вертикальне зберігання документів	114
Ветхий документ	115
Вибілювання паперу	116
Вид документа	116
Вид кінодокумента	117
Вид писемного документа	117
Вид фотодокумента	117
Вид фотодокумента	117
Видання документа	117
Видання документів з архіву в тимчасове користування	117
Виконавський архівний каталог	118
Вилучення документів з Національного архівного фонду	118
Вимірювання вологості повітря в архівосховищі	119
Вимога на видання одиниць зберігання	119

Виставка архівних документів	120
Витяг з документа	120
Вихідні дані	120
Вихідний документ	120
Вицвітання тексту (зображення) документа	121
Віддалене зволоження матеріальної основи документа	121
Відеограма	121
Відеодокумент, відеофонограма	121
Відеотека	121
Відкритий архівний фонд	121
Відмова у доступі до документа	121
Відновлення тексту документа (зображення)	121
Відносна вологість повітря	121
Відомості про зміни у складі та обсязі архівних фондів	121
Відповідь на запит	121
Відпуск документа	121
Відрізок мікрофільму в дискеті	121
Відсік-сейф	122
Відтворення документів	122
Віза	122
Віза документа	122
Візуальний контроль мікрофільмів	122
Включення документів до Національного архівного фонду	124
Власник документів Національного архівного фонду	124
Внутрішній опис	124
Внутрішній опис фотоальбому	124
Внутрішньфондова повторюваність інформації	124
Вологістість повітря	125
Вторинна документна інформація архіву	126
Вторинний документ	126
Втрачений документ	126
Вхідний документ	126
Галузева система науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства	128
Галузевий державний архів	128
Генеалогічний запит	129
Генетична класифікація документів	132
Генетичний архівний каталог	132
Географічний покажчик	132
Гербовий папір	133
Гірограф	134
Гіперзасоби	134
Головний хранитель фондів	135
Галограмма	135
Голографія	135
Горизонтальне зберігання документів	135
Грамофонна платівка	138
Грамофонний оригінал	138
Графік приймання документів на зберігання	138
Графічний документ	139
Гриф	140
Грошове оцінювання документів	141

Групова характеристика фондів у путівнику по фондах архіву.....	141
Групове оцінювання документів при каталогізації.....	141
Дарувальник архівних документів.....	143
Дата видання.....	143
Дата документа.....	143
Дата кумуляції документів.....	143
Датування документа.....	143
Дезінсекція документів (архівосховища).....	143
Дезінфекція документів.....	143
Денситометр.....	148
Депозит.....	148
Депозитарний фонд.....	148
Депоноване зберігання.....	148
Дератизація архівосховищ.....	148
Дереставрація документа.....	148
Державна архівна установа.....	150
Державна політика в галузі архівної справи.....	150
Державна реставрація документів Національного архівного фонду.....	150
Державне зберігання документів.....	151
Державний архів.....	151
Державний архів області.....	151
Державний архівний фонд.....	151
Державний класифікатор управлінської документації.....	151
Державний комітет архівів України.....	151
Державний облік документів Національного архівного фонду.....	151
Державний протекціонізм в архівній справі.....	151
Державний реєстр національно-культурного надбання.....	151
Дескриптор.....	153
Дешифровка.....	153
Джескет.....	153
Джерела архівознавства.....	154
Джерела вербальні.....	154
Джерела документальні.....	154
Джерела зображальні.....	154
Джерела комплектування архіву.....	154
Джерела масові.....	154
Джерела оповідні.....	154
Джерела писемні.....	154
Джерела речові.....	154
Джерело інформації.....	154
Джерелознавчий підхід в архівознавстві.....	156
Дипломатична копія.....	157
Дипломатичний документ.....	157
Дискета.....	159
Діазакопія.....	166
Діазотипія.....	166
Діапозитив.....	166
Діафільм.....	167
Діловод.....	167
Діловодна документація.....	167
Діловодний індекс.....	167
Діловодство.....	167

Добірка документів	167
Довготривале зберігання документів.....	168
Довідка-орієнтир	168
Довідковий апарат архіву (архівного фонду)	168
Довідкові дані про архівний фонд у путівнику по фондах архіву	168
Довідково-інформаційне видання	168
Довідковий інформаційний фонд (ДІФ).....	168
Довідково-пошуковий апарат (ДПА).....	168
Додаток до документа	168
Дозвільна властивість фотоматеріалів	169
Документ довготривалого зберігання.....	169
Документ з паперовою основою	169
Документ обмеженого доступу	169
Документ постійного зберігання	170
Документ поточного діловодства	170
Документ тимчасового зберігання	170
Документ, який втратив практичне значення.....	170
Документальна інформація	170
Документальна публікація.....	170
Документальне джерело	170
Документальний фонд.....	170
Документація	170
Документи	170
Документи зображальні	171
Документи особового походження	171
Документна інформація, зміст документа	171
Документознавець.....	171
Документообіг	171
Документування	171
Доливання паперовою масою аркуша документа.....	171
Допоміжні облікові документи	172
Допуск до архівних документів	172
Допуск до архівної інформації.....	172
Допуск до таємних документів.....	172
Допуск до секретних документів.....	172
Дублетний документ.....	174
Дублетність документної інформації.....	174
Дублікат документа	174
Дублетність документної інформації.....	174
Дублікат документа	174
Дублікат оригіналу службового документа	174
Економічний архів	177
Експертиза цінності документів (ЕЦД).....	177
Експертна комісія (ЕК)	177
Експертно-перевірні комісія (ЕПК).....	177
Експлуатаційні властивості матеріальної основи документа	177
Еластичність матеріальної основи документа	180
Електрографічна копія	180
Електрографія	180
Електронний архів	180
Електронний документ	180
Електронний документообіг	180

Електронний цифровий підпис	181
Електростатичний захист фонових документів	180
Ентомологічне обстеження документів та архівосховищ	185
Етика архівіста.....	188
Ефективність використання архівної інформації	191
Ефективність користування архівними документами	191
Ефективність науково-інформаційної діяльності архівів	191
Ємність архівосховища	192
Ємність одиниці описування	192
Життєвий цикл документа.....	194
Журнал реєстрації користувачів та їхніх особових справ	195
Журнальний архівний каталог	195
Забезпечення збереженості документів	195
Забезпечення національних інтересів в архівній справі.....	195
Забезпечення фізико-хімічної збереженості документів	195
Забезпечення фізичної збереженості документів	195
Заборонена дата.....	195
Загроза національним інтересам в архівній справі	196
Закритий архівний фонд	198
Закріплення тексту (зображення) документа	198
Засвідчена копія	198
Засвідчувальний напис опису	198
Засвідчувальний напис справи	198
Засекречування.....	198
Засекречування матеріальних носіїв інформації	199
Захист архівних документів і архівної інформації	199
Зацементування аркушів документів	199
Зберігання архівних документів	199
Збереженість документів	199
Зволоження повітря	200
Звукова інформація.....	200
Згасання тексту (зображення) документа	200
Згорання ретроспективної документної інформації.....	200
Зміст документа, документна інформація	201
Зміст справи	201
Зміцнення корінця справи	201
Зміцнення матеріальної основи документа	201
Знепилювання документів і архівосховищ	202
Знищення документів.....	202
Зображувальна інформація.....	202
Зображувальний документ	202
Зовнішні ознаки документа.....	202
Зона комплектування державного архіву	203
Зона описання	203
Зональна лабораторія	203
Ідеальний опис архівного фонду	207
Іменний архівний каталог.....	210
Імпрегнація	210
Індекс справи	212
Індексування	213
Ініціативна інформація архіву	213
Інтенсивність користування архівними документами,	

частота звернення до архівних документів.....	215
Інформативність архівного фонду	217
Інформатизація архівної справи	217
Інформаційна діяльність архіву.....	217
Інформаційна послуга	217
Інформаційна потреба (ІП).....	217
Інформаційна система	217
Інформаційна служба	218
Інформаційна технологія	218
Інформаційне обслуговування.....	218
Інформаційний аналіз ретроспективної документної інформації	218
Інформаційний документ архіву	218
Інформаційний листок	218
Інформаційний підхід в архівознавстві	218
Інформаційний пошук.....	218
Інформаційний (текстовий) звіт архіву.....	218
Інформаційний центр	218
Інформаційні характеристики документа	218
Інформаційно-довідкова система	218
Інформаційно-пошукова мова (ІПМ)	218
Інформаційно-пошукова система (ІПС).....	218
Інформаційно-пошуковий масив.....	218
Інформаційно-пошуковий тезаурус (ІПТ)	218
Історичний архів	244
Історія/біографія фондоутворювача	260
Кадр.....	261
Кайнографія	261
Калька	262
Картка архівного фонду.....	263
Картка обліку користувача та теми дослідження	263
Картка обліку роботи з установою	263
Картка обліку форм використання архівної інформації.....	263
Картка реєстрації та обліку виконання запиту	263
Картка фонду див. картка архівного фонду	263
Картковий архівний опис	263
Картонування справ.....	263
Каталог документів з історії установ.....	263
Каталог документів з особового складу.....	263
Каталогізація архівних документів	264
Категорія архівного фонду	264
Кінодокумент.....	268
Кінокадр див. кадр.....	269
Кінолітопис	269
Кінофільм	269
Класифікації (класифікаційні схеми) документів	270
Класифікація архівних документів	272
Класифікація документної інформації	272
Книга видавання справ з архівосховища	274
Книга державної реєстрації документів Національного архівного фонду.....	274
Книга обліку надходжень документів	274
Коментар (примітки до змісту).....	280
Комплект кінодокумента	281

Комплектування архіву	281
Комплектування фонду	281
Комп'ютеризація архівної справи	281
Комп'ютерний каталог, електронний каталог	281
Контрольний примірник опису	284
Конфіденційна інформація	284
Копія документа	287
Користування архівними документами	288
Користувач архівними документами	288
Корінець справи	288
Короткий довідник по архіву	288
Корпусне видання документів	288
Крайні дати документів одиниці зберігання	290
Критерій змісту документів	292
Критерій зовнішніх особливостей документів	292
Критерій походження документів	292
Критерій часу та місця створення документів	292
Критерії визначення джерел комплектування архіву	292
Критерії цінності документів	292
Легенда	299
Лінійні метри	300
Люксметр	301
Матеріальна основа документа (МОД)	308
Мережа архівних установ	312
Метадані архівного електронного документа	312
Методологія архівознавства	316
Міжархівний довідник	317
Міжфондовий довідник	318
Мікрокарта	319
Мікрокопія	319
Мікрофільм	318
Мікрофільм на правах оригіналу	319
Мікрофільм страхового фонду	320
Мікрофільм у відрізьку	320
Мікрофільмування	320
Мікрофотокопія	320
Мініатюризація	320
Місткість архівосховища	320
Місцева державна архівна установа	320
Місцезнаходження архівних документів	320
Мовна цінність документів	321
Монтажний лист кінодокумента	323
Наглядова справа	330
Науково-довідкова бібліотека	359
Науково-довідковий апарат (НДА) архіву	359
Науково-довідковий апарат архівного довідника (документальної публікації)	359
Науково-дослідна робота архівної установи	359
Науково-інформаційна діяльність архіву	360
Науково-інформаційне обслуговування	360
Науково-методична рада архіву	360
Науково-методичний центр у галузі архівної справи	360

Науково-технічна документація	361
Науково-технічне опрацювання документів	361
Науково-технічний архів	361
Національний архів	362
Національний архівний фонд (НАФ)	362
Національний архівний фонд України	362
Неподільність архівного фонду	367
Неоправні пошкодження документа	367
Непрофільний запит	367
Непрофільні архівні документи	367
Несанкціонований доступ до архівних документів	367
Номенклатура справ	384
Номер аркуша	384
Нормативний бюлетень	386
Нормативний документ	386
Об'єднаний архівний фонд	387
Об'єктний каталог	387
Об'єм документа	387
Обкладинка	388
Облік документів архіву	388
Облік користування архівними документами	388
Обліковий документ архіву	388
Обмежувальна дата	388
Облік документів архіву	390
Обліковий документ архіву	390
Обмежувальна дата, заборонена дата	391
Одиниця зберігання архівних документів	393
Одиниця обліку архівних документів	393
Одиниця описування	394
Однорівневий опис	394
Односторонній об'єкт	394
Оператор по мікрозйомці ОЦД	394
Опис документів, що передаються на зберігання	395
Опис кіносюжетів	395
Опис мікрофільмів	395
Опис проекту	395
Опис справ	395
Опис страхового фонду	395
Описання	395
Описова стаття	395
Описування архівних документів	395
Оправлення	395
Оптимізація складу і змісту НАФ	395
Оптична щільність тексту (зображення) документа	395
Оптичний диск	395
Організаційно-розрахункова документація (ОРД)	395
Організація документів у діловодстві	395
Організація користування архівними документами	395
Організація фонду	396
Оригінал документа	396
Основні облікові документи архіву	401
Особливо цінний документ (ОЦД)	402

Оформлення справи.....	404
Палітурка справи	405
Палітурник	405
Папка.....	406
Паспорт архіву.....	409
Первинна документна інформація архівів	409
Первинний документ	409
Перевідна таблиця архівних шифрів	409
Перевіряння наявності та стану справ (документів).....	409
Передавання тексту документа при опублікуванні.....	409
Передмова до архівного довідника	410
Передмова до документальної публікації.....	410
Передмова до опису	410
Перелік документів.....	410
Перероблення архівного опису.....	410
Пересувна виставка архівних документів.....	410
Перехідна справа.....	410
Перехресний пошук.....	410
Персональне зібрання документів	411
Персональний бібліографічний посібник	411
Пертинентність ретроспективної документації.....	411
Пертинєць-принцип (принцип пертиненції)	411
Повнотекстова база даних	414
План архівосховища	415
План евакуації документів	415
План роботи архіву.....	415
Планомірне надходження документів на державне зберігання	415
Планування розвитку архівної справи	415
Пліснявіння документів	416
Повторюваність документної інформації	416
Погодження документа	416
Подокументне описування	416
Показчик	420
Показчик фондів архіву	420
Показники діяльності архівної установи	420
Порядок користування архівними документами	423
Постійне зберігання документів.....	424
Постійно діюча виставка архівних документів.....	424
Пошкодження матеріальної основи документа	427
Пошук за генетичною вертикаллю	427
Пошук за логічною горизонталлю	427
Пошуковий образ документа (ПОД).....	427
Пошуковий образ фонду (ПОФ).....	427
Пошукові ознаки архівного документа	427
Пофондовий топографічний показчик	427
Право власності на документи.....	428
Право користування архівними документами	428
Правовий захист архівних документів	428
Предметний архівний каталог	430
Предметно-тематичний архівний каталог	430
Презумпція цінності документа	431
Приватний архів.....	433

Приватний колекційний фонд	433
Примірна (типова) номенклатура справ.....	433
Примітки до змісту документів, що публікуються	433
Принцип адекватності інформації описуваному об'єкту	433
Принцип багатфункціональності описання.....	433
Принцип всебічності і комплексності у вивченні архівних документів	433
Принцип диференційованого підходу	433
Принцип історизму в архівознавстві	433
Принцип континуїтету	433
Принцип мінімаксу	433
Принцип об'єктивності при проведенні експертизи цінності документів .	433
Принцип пертиненції	433
Принцип походження	434
Принцип територіальної належності	434
Провенієнц-принцип (принцип “поваги до фонду”).....	434
Проміжне архівосховище	438
Проміжний архів	438
Просушування документів	441
Профіль архіву	441
Психрометр	443
Псування документів.....	445
Путівник по фондах архіву/архівів	446
Ранг архіву.....	446
Реальний опис архівного фонду	447
Регест.....	447
Реєстр описів	447
Реєстраційна картка.....	447
Реєстраційне свідоцтво на документи НАФ.....	447
Реєстрація документів.....	447
Режим доступу до документів	449
Режим зберігання документів.....	449
Режим секретності	449
Резолюція на документі	449
Реквізит документа	449
Реконструкція архівного фонду	449
Релевантність ретроспективної документної інформації.....	450
Репрографія.....	450
Репродуціювання	450
Ресурси Інтернету з архівознавства.....	452
Ретроспективна документна інформація	460
Рівень описання.....	460
Родовий архівний фонд.....	462
Розписка у прийманні документів на державне зберігання.....	462
Розсекречування документів.....	463
Розсип документів	463
Рубрика	464
Рубрикатор.....	465
Руйнування матеріальної основи документа.....	465
Рукописне зібрання.....	465
Рукописний відділ бібліотек (музеїв).....	465
Рукописні фонди бібліотек.....	465
Санітарно-гігієнічний режим зберігання документів	467

Світловий режим зберігання документів.....	467
Світлокопія	467
Світлостійкість матеріальної основи документа	467
Сейфове архівосховище	467
Система архівних каталогів	472
Система архівних установ	472
Система документації	473
Система науково-довідкового апарату.....	473
Система орієнтації відвідувачів в експозиції	473
Систематизація вторинної документної інформації	473
Систематизація документів	473
Сімейний архівний фонд.....	474
Слід фонду.....	474
Список фондів архіву	478
Справа	478
Спадковість архівного фонду	478
Спеціальне архівне описування.....	478
Спецсховище	478
Справа фонду.....	491
Справа кінодокумента.....	491
Справа обмеженого доступу	491
Справа постійного зберігання.....	491
Справа тимчасового зберігання.....	491
Справа, закінчена діловодством	491
Стабілізація документа	492
Стандартизація в архівній справі	492
Старіння матеріальної основи документа	493
Стационарна виставка архівних документів	494
Страхова копія документа	497
Страховий фонд документів	497
Строки зберігання документів	497
Структура архіву	497
Ступінь кислотності паперу	498
Схема єдиної класифікації документної інформації	505
Схема систематизації документів архівного фонду	505
Таємний архів	506
Тектоніка архіву	509
Тематична виставка документів	510
Тематична документальна публікація	510
Тематичне виявлення документів	510
Тематичний архівний каталог	510
Тематичний запит	511
Тематичний огляд документів	511
Тематичний перелік документів.....	511
Тематичний путівник по фондах архіву/архівів	511
Температурно-вологісний режим зберігання документів	511
Теорія архівної справи	511
Термографія	513
Термокопія	513
Технічний архів	513
Тимчасова виставка архівних документів	515

Тимчасове зберігання документів	515
Тип архівної установи	515
Тип документа	515
Типова номенклатура справ	521
Топографічний покажчик	522
Тривкий папір	523
Удосконалення архівного опису	524
Український національний бібліографічний архів	525
Унікальна документальна пам'ятка (УДП)	526
Управління справами	526
Управлінська документація	526
Успадкування документів	529
Утилізація документів	529
Фактографічна інформаційно-пошукова система	530
Фамільні архіви	531
Фізична реставрація документів	531
Фільмовий архівний каталог	533
Фільмографія	533
Фільмоперевірник	533
Фонд користування архівними документами	533
Фонд користування документами	533
Фондовий довідник	533
Фондовий каталог	533
Фондосховище	534
Фондоутримувач	534
Фондування архівних документів	534
Форма використання архівної інформації	534
Форма організації користування архівними документами	534
Формування Національного архівного фонду	537
Формування справ	537
Формуляр документа	537
Фототека	538
Фумігація	538
Фунгіцидне оброблення кіно фотодокументів	538
Функції архіву	538
Функції документа	538
Характеристика фонда в пугівнику	539
Хімічна реставрація документа	540
Хранитель фондів	541
Хроніка -подій	542
Хронологічний архівний каталог	542
Хронологічні межі архівного фонду	542
Центральна експертно-перевірна комісія (ЦЕПК) Головархіву України	543
Центральна експертно-перевірна комісія	543
Центральний фондний каталог	543
Централізований облік архівних документів	543
Центральний державний архів	543
Центральні державні архіви	544
Церковний архів	545
Цільова експертиза цінності документів	547
Цінний документ	548
Цінність документа	548

Частота звернення до архівних документів	550
Читальний зал архіву	552
Шифр	555
Шифр зберігання документа	555
Шифрування справ (одиниці зберігання)	555

С Л О В Н И К-ДОВІДНИК
МУЗЕЄЗНАВСТВО

Абонент бібліотеки	83
Автор	84
Автограф	84
Авторське право	84
Автоматизована інформаційно-пошукова система	84
Авторський знак	84
Авторський рукопис	84
Акт видачі	85
Акт прийняття	85
Анкета відвідувача	87
Ансамблева експозиція	89
Археологічні екскурсії	92
Археологічні музеї	96
Архітектурні музеї	96
Архітектурно-художня концепція експозиції	96
Будинки-музеї	108
Веб-(web-) сайт музею	110
Вернісаж	114
Виставка (тимчасова експозиція)	120
Виставково-ділова (форумна) діяльність	120
Виставково-експозиційна виїзна діяльність	120
Відомчі музеї	121
Відтворений музейний предмет	122
Військово-історичні екскурсії	123
Віртуальні відвідувачі музею	123
Віртуальні музеї	123
Воєнно-історичні музеї	125
Галузеві музеї	128
Гід-екскурсовод	134
Господарська зона музею	136
Громадські музеї	140
Групове інформування	141
Державні музеї	152
Діорама	166
Додаткові музейні послуги	168
Документація шкільного музею	170
Допоміжний фонд шкільного музею	172
Екомузеї	176
Екскурсант	177
Експозиційна група	177
Екскурсійний туризм	177
Екскурсія	177
Екскурсія музейна	177
Експлікації	177

Експозиційна діяльність	178
Експозиційна довідка	178
Експозиційна робота	178
Експозиційне обладнання	178
Експозиційний комплекс	178
Експозиційний фонд музею	178
Експозиція	178
Експозиція монографічна	178
Експозиція систематична	179
Експозиція тематична	179
Експозиція шкільного музею	179
Експонат	179
Експонат ведучий	179
Експонування документів	180
Етикетаж	188
Етнографічні екскурсії	190
Етнографічні музеї	190
Європейська мережа комп'ютерних зображень "Museum On Line" (MOL)	192
Європейський музейний форум	192
Загальноісторичні музеї	196
Замки-музеї та Палаци музеї	197
Збереження музейних фондів	199
Зібрання музейне	201
Зміст експозиції	201
Зображувальна інформація	202
Зображувальний документ	202
Зразки опису експонатів	203
Інвентарний номер	211
Інвентаризація	211
Інвентаризація (кодифікація)	211
Інформаційний потенціал музейного предмета	218
Історико-біографічні екскурсії	221
Історико-краєзнавчі екскурсії	221
Історична цінність музейного предмета	242
Історичний шкільний музей	245
Історіографія музеєзнавства	256
Історія музейної справи	260
Картинна галерея	263
Керівництво роботою музею	266
Кількість експонатів основного фонду	268
Кінокадр	269
Кінолітопис	269
Класифікація музеїв	271
Класифікація музейних експонатів	272
Класифікація музейних предметів	272
Класифікація музейних експонатів	272
Книга відгуків	274
Колекція музейна	280
Комерційна діяльність	280
Комерційна складова музейного маркетингу	280
Комплексна схема побудови експозиції	281

Комплексні музеї.....	281
Композиція екскурсії.....	281
Консервація.....	283
Контрольний текст екскурсії.....	284
Корпоративні (виробничі) музеї.....	288
Красназавчий шкільний музей.....	289
Красназавчі музеї.....	289
Культурна спадщина.....	297
Культурні цінності.....	297
Легенда предмета.....	299
Лектор-екскурсовод.....	299
Листівка.....	299
Лінійна схема побудови експозиції.....	300
Літографія.....	300
Магнітна стрічка.....	302
Макет.....	302
Макет експозиції.....	302
Маркетингова стратегія музею.....	303
Маркетингові дослідження споживчого ринку.....	303
Маркування музейних експонатів.....	306
Маршрут екскурсії.....	306
Меморіал.....	309
Меморіальна дошка.....	309
Меморіальні музеї.....	309
Меморіально-історичні екскурсії.....	309
Мережа європейських музейних організацій (NEMO).....	312
Методична розробка екскурсії.....	315
Методичні прийоми розповіді.....	315
Міжнародна рада музеїв (ІКОМ).....	317
Міжнародний день музеїв.....	318
Міжнародний комітет з музеології.....	318
Міжнародний центр вивчення консервації та реставрації культурної спадщини (ICCRUM).....	318
Мономuzeї.....	323
Монтаж експозиції.....	323
Монтажні листи експозиції.....	323
Музеезнавство (музеологія).....	323
Музеефікація.....	324
Музеї.....	324
Музеї-заповідники.....	324
Музеї історії релігії.....	324
Музеї історичного профілю.....	324
Музеї-кав'ярні (паби, трактири, корчми, винні підвали та ін.).....	324
Музеї квартири.....	324
Музеї кораблі.....	324
Музеї літературного профілю.....	324
Музеї-майстерні.....	324
Музеї-монастирі.....	324
Музеї підприємства.....	324
Музеї природничого профілю.....	324
Музеї-садиби.....	325
Музеї-храми.....	325

Музеї художнього профілю	325
Музеї цвинтарі.....	325
Музей при закладі освіти	325
Музейна колекція	325
Музейна пам'ятка	325
Музейна PR- кампанія	325
Музейна рада шкільного музею	325
Музейна справа	326
Музейна справа в Україні	326
Музейна цінність предмета	328
Музейне зібрання	328
Музейне зображення	328
Музейне об'єднання	328
Музейний маркетинг	329
Музейний менеджмент	329
Музейний облік пам'яток (музейних предметів)	329
Музейний предмет	329
Музейний стандарт ISO-10918 8	329
Музейний товар	329
Музейний фонд України	329
Музичні музеї	329
Муніципальні музеї	329
“Народний музей”	334
Напорморт музейний	339
Наукова інвентаризація музейних предметів	342
Наукова концепція експозиції.....	343
Наукова концепція музею.....	343
Наукова цінність музейного предмета	347
Наукове комплектування фондів.....	348
Наукове опрацювання музейного предмета	348
Науковий опис музейного предмета	350
Науковий співробітник музею	350
Науково-допоміжні матеріали	359
Науково-дослідна робота в музеї	359
Науково-допоміжний фонд	359
Науково-методична рада музею	360
Науково-методична робота в музеї	360
Науково-методичний відділ музею	360
Науково-технічні музеї	361
Національна культурна спадщина.....	362
Національна музейна політика	362
Нашарування реставраційного матеріалу	365
Негатив.....	365
Незасвідчена копія	365
Нейтралізація кислотності паперу	365
Недержавна частина Музейного фонду України	367
Некомерційна складова музейного маркетингу.....	367
Непоправні пошкодження документа.....	367
Облік музейних фондів	388
Об'єкт комплектування	389
Об'єкт культурної спадщини	390
Об'єкт музеезнавства.....	390

Об'єкти екскурсійні	390
Облік музейних предметів і колекцій	390
Облік музейних фондів державний	390
Облік основного фонду	390
Облік пам'яток історії та культури	390
Облік централізований музейних фондів	390
Облікова документація	391
Обмін предметами Музейного фонду	391
Образотворчі засоби наочності	393
Оглядові екскурсії	393
Одиниця обліку в музеєзнавстві	394
Організаційна структура музею	395
Освітньо-виховна функція музею	396
Основний музейний фонд	397
Основний фонд шкільного музею	397
Основні етапи підготовки екскурсії по шкільній музейній експозиції	397
Основні музейні послуги	401
Особливості збереження музейних предметів	402
Офорт	404
Охорона культурної спадщини	404
Охоронна грамота	404
Палаці-музеї	404
Палеонтологічні музеї	405
Палімпсест	405
Пам'ятка	405
Пам'ятка історії і культури	405
Пам'ятка нерухома	405
Пам'ятка природи	405
Папірус	405
Паспорт музею	409
Первинна реєстрація	409
Переоблік фондів музею	410
Підготовка текстово-анатаційного матеріалу музейної експозиції	412
Подіум	416
Позитив	416
Показ об'єкта	420
“Портфель екскурсовода”	423
Порядок приймання музейних предметів (на постійне зберігання)	423
Постійне (тимчасове) зберігання	424
Предмет музеєзнавства	430
Предмет музейного значення	430
Приватні музеї	433
Приватний колекційний фонд	433
Принципи побудови музейної експозиції	434
“Прихований план”	434
Прогнозування музейної мережі	436
Проектування експозиції	436
Проектування експозиції наукове	437
Проектування експозиції технічне і робоче	437
Проектування експозиції художнє	437
Проектування музейної експозиції	437
Просторове вирішення експозиції	441

Профіль музею	441
Психологічний експермант у музеї.....	443
Раритет	446
Реабілітація	447
Ресстрація нових надходжень до музею	447
Ресстрація первинна	448
Рекреаційна зона музею	449
Реліквія	450
Репрезентативність	450
Реставраційна документація	451
Реставраційна комісія.....	451
Реставраційна майстерня	451
Реставраційна рада	451
Реставраційний паспорт музейного предмета.....	452
Реставраційний центр.....	452
Реставрація	452
Реставрація музейних предметів	452
Реституція	452
Розповідь	463
Розширена тематична структура експозиції.....	463
Рукописний відділ бібліотек (музеїв)	465
Свято музейне.....	467
Середовище побутування предмета	471
Скансен	474
Скарб	474
Соціальні функції музею	477
Списання музейного предмета.....	478
Сувій	499
Тексти в експозиції	509
Тема експозиції.....	510
Тематика екскурсійна	510
Тематико-експозиційний план	510
Тематичні екскурсії	511
Темп.....	511
Теорія музейної справи	512
Термінологія музейна	513
Технічні засоби в експозиції	514
Технічне оформлення експозиції	514
Технологічна карта екскурсії	514
Термінологія музейна	514
Техніка виготовлення музейного предмета	514
Технічні засоби в експозиції	514
Тип музейних предметів	519
Типовий музейний предмет.....	521
Топографічна картотека.....	521
Уздовжшляхова екскурсійна інформація.....	524
Унікальні музейні предмети.....	526
Унікальність предмета	526
Уніфікований паспорт музею.....	526
Устаткування експозиційне.....	529
Фандрайзинг	531
Фільмотека.....	533

Фільмостат	533
Фонд науково-допоміжний	533
Фонд обмінний	533
Фонди музею	533
Фондовий довідник	533
Фондовий каталог	533
Фондосховище	534
Фонограма	534
Фонограма у експозиції	534
Фонографічний валик	534
Фоно-джерела	534
Фонодокумент	534
Форми науково-освітньої роботи	534
Фото-джерела	537
Флопі-диск	537
Фотокопія	537
Фотолітопис	538
Фотопластина	538
Фотоплівка	538
Фотореставрація документів	538
Фумігація	538
Фунгіцидне оброблення кіно фотодокументів	538
Функції музейного активу шкільного музею	538
Хіміко-фотографічне оброблення мікрофільмів	540
Хімічна реставрація документа	540
Художня концепція музею	542
Художня цінність музейного предмета	545
Церковні музеї	543
Ціноутворення	548
Членство	552
Шкільний археологічний музей	555
Шкільний етнографічний музей	555
Шкільний літературний музей	555
Шкільний літературно-меморіальний музей	556
Шкільний мистецький музей	556
Шкільний музей архітектури	556
Шкільний художній музей	556

С Л О В Н И К-ДОВІДНИК **БІБЛІОГРАФІЯ**

Абонемент	83
Абонент бібліотеки	83
Автентичний текст	84
Автограф	84
Автоматизована інформаційно-пошукова	84
Автор	84
Автореферат дисертації	84
Авторизована копія	84
Авторське право	84
Авторський знак	84
Авторський рукопис	84
Алфавітний бібліографічний посібник	85

Алфавітний каталог (АК)	85
Алфавітно-предметний покажчик до систематичного каталогу (АПП).....	86
Альбом	86
Альманах	86
Аналітичний бібліографічний опис	87
Анонімний автор	89
Анотоване бібліографічний посібник	89
Анотація	89
Антологія.....	90
Атлас	97
Аудіовізуальний документ	97
Афіша	97
Багатомне видання	97
База даних (БД)	97
Бібліограф	101
Бібліографічна база даних	101
Бібліографічна інформація	101
Бібліографічна картотека	101
Бібліографічна довідка	101
Бібліографічна послуга	101
Бібліографічне інформування	101
Бібліографічне обслуговування	101
Бібліографічне видання	101
Бібліографічний запис	101
Бібліографічний запит	102
Бібліографічний огляд	102
Бібліографічний опис	102
Бібліографічний покажчик	102
Бібліографічний покажчик до видання	103
Бібліографічний посібник	103
Бібліографічний пошук	103
Бібліографічний список	103
Бібліографічні покажчики	103
Бібліографічні посилання	103
Бібліографія	104
Бібліотека	104
Бібліотека-допозитарій	104
Бібліотека-філія	104
Бібліотекар	104
Бібліотечна мережа	104
Бібліотечна послуга	104
Бібліотечна система	104
Бібліотечна справа	104
Бібліотечне обслуговування	104
Бібліотечний абонемент	104
Бібліотечний каталог	104
Бібліотечний пункт	104
Бібліотечно-бібліографічна класифікація (ББК)	105
Біографічна довідка	105
Бібліотечний довідник	105
Бібліографічний запит	105
Біографістика	105

Біобібліографічний посібник	106
Брошура	107
Буклет	108
Бюлетень	108
Варіанти тексту документа	109
Вживання скорочень	115
Вибірне поширення інформації (ВП)	116
Видавництво, видавець	117
Видання	117
Вихідні дані	120
Внутрішньожурнальний бібліографічний посібник	124
Внутрішньокнижковий бібліографічний посібник	124
Внутрішньосистемний обмін (ВСО).....	124
Вступ	126
Вступне слово.....	126
Галузева бібліотека.....	128
Галузевий бібліографічний посібник	128
Генеральний каталог	131
Географічний покажчик.....	132
Гіпертекстова база даних	134
Групове інформування.....	141
Дата видання.....	143
Десятькова класифікація	153
Джерела комплектування	154
Документ	169
Документ на мікроформі	169
Документально-художнє видання.....	170
Допоміжний покажчик.....	172
Енциклопедичний словник.....	185
Енциклопедії історичні	185
Енциклопедія	186
Журнал.....	195
Журнальне видання	195
Заголовок.....	196
Заголовок бібліографічного запису	196
Заочний бібліотечний абонемент	198
Запит користувача бібліотеки	198
Збірник	199
Зведений каталог.....	200
Зібрання творів	209
Ізовидання	210
Ілюстрація	210
Індивідуальне інформування	212
Інформаційна послуга	217
Інформаційна система.....	217
Інформаційне обслуговування.....	218
Інформаційний листок	218
Інформаційний пошук.....	218
Інформаційний центр	218
Інформаційно-пошукова система (ІПС).....	218
Інформаційно-пошуковий тезаурус (ІПТ)	218
Інформація	218

Інформування	218
Календар	262
Календар знаменних дат	262
Картотека заголовків художньої літератури	263
Картотека місцевих видань	263
Картотека персоналій	263
Картотека рецензій	263
Каталог заголовків	263
Каталог місцевих видань	263
Каталожний індекс	264
Класифікаційне індексування, бібліографічна систематизація, класифікаційна систематизація, систематизація	270
Класифікаційний індекс	270
Ключове слово	274
Книги	274
Книгознавство	274
Книжка	274
Книжкове видання	274
Книжкова виставка	274
Компіляція	281
Комплектування фонду	281
Конспект	283
Краєзнавча картотека	289
Краєзнавчий бібліографічний посібник	289
Краєзнавчий каталог	289
Ламінування	299
Листове видання	299
Літературно-мистецький журнал	300
Літературно-художнє видання	300
Масове інформування	306
Мета дослідження	313
Міжбібліотечний абонемент (МБА)	317
Місце видання	320
Монографія	322
Наукова бібліотека	340
Наукова стаття	347
Наукове видання	348
Науковий журнал	350
Науково-допоміжний бібліографічний посібник	359
Науково-популярне видання	360
Науково-популярний журнал	360
Науково-художнє видання	361
Національна бібліотека	361
Національний біографічний словник (НБС)	362
Неперіодичне видання	366
Непродуктивне опрацювання джерел	365
Нормативний бюлетень	386
Ноти	387
Нотне видання	387
Нумерація	387
Обкладинка	388
Обмін документами	388

Обмінний фонд.....	388
Обов'язковий примірник	388
Обов'язковий примірник документа	388
Описова стаття	394
Оригінал макет	396
Основний заголовок	397
Основний автор	397
Офіційне видання.....	403
Пагінація.....	404
Палімпсест	405
Передавання тексту документа при опублікуванні.....	409
Пересувна бібліотека.....	410
Періодичне видання	411
Персональний бібліографічний посібник	411
Письманий папір	411
Підзаголовок предметної рубрики	414
Плагіат	415
Плакат	415
Популярний бібліографічний посібник.....	423
Посилання	424
Посібник	424
“Правила видання історичних документів”	428
Предмет дослідження	430
Предметна рубрика.....	430
Предметизація	430
Предметний каталог	430
Предметний покажчик	430
Прикнижний бібліографічний посібник	432
Примітка.....	433
Пристатейний бібліографічний посібник	434
Провідне слово предметної рубрики	434
Псевдонім.....	443
Протограф	441
Публічна бібліотека.....	445
Публікація документа	445
Публікація	445
Ревізія каталогу	447
Регіональний бібліографічний посібник.....	447
Регіональний каталог	447
Редагування каталогу	447
Редакції тексту документа.....	447
Рекомендаційний бібліографічний посібник	449
Репринт.....	450
Репродуціювання	450
Реставрація документів	452
Ретроспективне бібліографічний посібник	460
Реферат	460
Реферативне видання	460
Роздрук	462
Рубрика	464
Рубрикатор.....	465
Серійне видання.....	472

Серія	472
Систематична картотека статей	473
Систематичний каталог	473
Словник	474
Співавтор	478
Скорочення слів	478
Список	483
Список використаних джерел і літератури	483
Список джерел і літератури	491
Стандартний аркуш	492
Стародруки	493
Структура наукової роботи	498
Сувій	499
Суспільно-політичний журнал	502
Текст	506
Техніка запису	514
Техніка читання	514
Тираж	521
Титло	521
Титульний лист	521
Тлумачний словник	521
Транскрипція	523
Транслітерація	523
Укладач збірника документів	524
Універсальна бібліотека	526
Універсальне бібліографічне посібник	526
Фактографічна база даних	530
Фасцикули	531
Філігрань	531
Фоліант	533
Фоліація	533
Фонд	533
Фонотека	534
Форзац	534
Хрестоматія	541
Хронологічний каталог	542
Централізована бібліотечна система (ЦБС)	543
Центральний каталог	544
Читач бібліотеки	552
Читальний апарат	552
Читальний зал	552
Читально-копіювальний апарат	552
Читацький каталог	552
Шифр зберігання документа	555
Шовкові книги	564

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА :

1. Бабенко О., Бабенко О. Короткий словник музейних термінів. / Вид. ред. О. Бабенко. – Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2001. – 120 с.
2. Базильчук Г. К. Словник-довідник з історії. – К. : МАУП, 2008. – 368 с.
3. Білуха М. Т. Основи наукових досліджень: Підручник для студентів економічних спеціальностей вузів / М. Т. Білуха. – К.: Вища школа, 1997. – 271 с.
4. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики / Г. Бондаренко. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 228 с.
5. Бондаренко Г. Основні поняття і категорії історичного процесу і процесу історичного пізнання / Г. Бондаренко // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки. Історія. – 1997. – Вип. 2. – С. 87-91; 1998. – Вип. 1. Іст. науки. – С. 139-143.
6. Бондаренко Г. В. Теорія та методологія історії : програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій : навч. посіб. / Геннадій Васильович Бондаренко. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 195 с.
7. Видання. Основні види та визначення: ДСТУ 3017–95. – Введ. 23.05.95. – К. : Держстандарт України, 1995. – 45 с.
8. Войтович Л. В., Козак Н. Б., Овсінський Ю. В., Чорний М. Л. Medium aevum; Середні віки. Підручник для історичних спеціальностей ВУЗів. / За ред. Л.В. Войтовича/ Львів : “Тріада Плюс”, 2010. – 502 с.
9. Всемирная история. – Лондон – Нью-Йорк – Гтутгарт – Москва: Дорлинг Кинлерсли, 1999. – 1020 с.
10. Гоцуляк В. В. Дипломна робота з історії: методологія та методика підготовки й оформлення. Навчально-методичний посібник. – Черкаси, 2013. – 216 с.
11. Гоцуляк В. В. Магістерська робота з історії, історіографії і архівознавства: Методологія, методика підготовки та оформлення. Навчально-методичний посібник. – Черкаси, 2014. – 308 с.
12. Дахно І. І. Країни світу: Енциклопедичний довідник. – К. : МАПА, 2004. – 608 с.
13. Документація. Звіти у сфері науки і техніки: Структура і правила оформлення: ДСТУ 3008-95. – Введ.23.02.95. – К. : Держстандарт України, 1995. – 38 с.
14. Женченко М. І. Складання та оформлення бібліографічних записів у списках літератури до наукових робіт : навч. метод. посіб. : у зв'язку із набуттям чинності ДСТУ ГОСТ 7.1:2006, ДСТУ ГОСТ 7.80.2007 / Марина Сенченко ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т журналістики. – 3-тє вид., доповн. – К. : Жнець, 2011. – 63 с.
15. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Наукове видання / Л. Зашкільняк. – Львів : Львівський державний ун-т ім. Івана. Франка, 1999. – 224 с.
16. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія : Посібник для студентів історичних спеціальностей / Л. Зашкільняк. – Львів : ПАІС, 2007. – 312 с.
17. Енциклопедія історії України: в 10-ти томах. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2003-2010. – Т. 1-10.
18. Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила: ДСТУ 3582-97. – Введ. 01.07.98. – К. : Держстандарт України, 1998. – 16 с.

19. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навчальний посібник / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.
20. Історіографічний словник : Навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів / С. І. Посохов, С. М. Куделко, Ю. Л. Зайцева та ін.; За ред. С. І. Посохова. – Х. : Східно регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 320 с.
21. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
22. Кіндер Г., Хільгеман В., Гергт М. Всесвітня історія: dtv-Atlas: Довідник: Пер з 38-го (т. 1), 39-го (т. 2) нім вид / Худож.: Гаральд і Бут Букор, Вернер Вільдермут; Наук. Ред пер.: О.Ф.Іванова. – К. : Знання-Плюс, 2007. – 664 с.: іл.
23. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
24. Короткий довідник з історії України / І. Ф. Курас, М. О. Багмет, І. І. Федьков та ін. – К. : Вища школа, 1994. – 255 с.
25. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. – К. : Україна, 1993. – 384 с.
26. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
27. Мартинова І.С. Словник історичних термінів і понять. – Х. : Прапор, 2011. – 288 с.
28. Микульчик Р., Слободян П., Діденко Є., Рак Т. Словник-довідник термінології музейництва – Л. : Вид-во Львівської політехніки, 2012. – 128 с.
29. Новий довідник: Історія України. – 4-е вид., змін доп. – К. : ТОВ “КАЗКА”, 2008. – 736 с.
30. Організація музейної справи в навчальному закладі: методичний посібник/ І. С. Личак. – Біла Церква, 2013. – 116 с.
31. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К. : Либідь, 2008. – 520 с. 32.
32. Свістельник І. Інформаційна культура студента: навч. посіб. – К. : Кондор, 20012. – 182 с.
33. Українська архівна енциклопедія / Держкомархів України, УНДІАСД. – Ред кол. Матяш І. Б. (голова), Войцехівська І. Н. Дубровіна Л. А. Железняк М. Г. та ін.. – К. : Вид-во “Горобець” 2008. – 881 с.
34. Українська музейна енциклопедія (УМЕ) : зб. науков-метод. матеріалів. – К., 2006. – 155 с.
35. Універсальний словник-енциклопедія. – К., 1999. – 295 с.

З М І С Т

Передмова.....	3
Дисциплінарні образи всесвітньої історії, історії України, історіографії, архівознавства, музеєзнавства і бібліографії	6
Словник довідник	83
<i>Зміст: Всесвітня історія і історична наука.....</i>	<i>569</i>
<i>Зміст: Історія України.....</i>	<i>580</i>
<i>Зміст: Історіографія</i>	<i>585</i>
<i>Зміст: Архівознавство.....</i>	<i>588</i>
<i>Зміст: Музеєзнавство</i>	<i>601</i>
<i>Зміст: Бібліографія</i>	<i>607</i>
Використана література.....	613
Зміст	615

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ГОЦУЛЯК ВІКТОР ВОЛОДИМИРОВИЧ

**ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ І ІСТОРИЧНА НАУКА
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, ІСТОРІОГРАФІЯ,
АРХІВОЗНАВСТВО, МУЗЕЄЗНАВСТВО
ТА БІБЛІОГРАФІЯ :
термінологічний, понятійний
словник-довідник**

ISBN 978-966-495-501-4

Технічний редактор *Э. Гордієнко*

Оригінал-макет *Гоцуляк А. В.*

Обкладинка М. Кокорс

Здано до друку 15. 12. 2014. Підписано до друку 12. 01. 2015. Формат 84x108/32 Гарнітура Times. Папір офсет. Умовн. друк. арк. 53,7. Умовн. фарбовідб. 53,9. Обл. вид арк. 54. Друк цифров. Зам. № 104. Тираж 300 пр.

Видавець ФОП Гордієнко Є.І.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видав. справи до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 4518 від 04.04. 2013 р.

Україна, 18000. м. Черкаси

тел./ факс (0472) 56-56-12, (067) 444-38-94